Sveučilište u Zagrebu

Arhitektonski fakultet

Azra Suljić

USPOSTAVA TIPOLOGIJE ZGRADA NOVČARSKIH INSTITUCIJA U HRVATSKOJ NA POČETKU 20. STOLJEĆA

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2025.

Sveučilište u Zagrebu

Arhitektonski fakultet

Azra Suljić

USPOSTAVA TIPOLOGIJE ZGRADA NOVČARSKIH INSTITUCIJA U HRVATSKOJ NA POČETKU 20. STOLJEĆA

DOKTORSKI RAD

Karin Šerman

Zagreb, 2025.

University of Zagreb

Faculty of Architecture

Azra Suljić

EMERGENCE OF A TYPOLOGY OF MONETARY INSTITUTION BUILDINGS IN CROATIA AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

DOCTORAL DISSERTATION

Karin Šerman

Zagreb, 2025.

SADRŽAJ

O mentoru 11

Sažetak 12

Extended abstract 14

1. UVOD 20

1.1. Ideja, područje, cilj istraživanja 20

1.2. Pregled dosadašnjih istraživanja 22

1.3. Hipoteze istraživanja 24

1.4. Metoda istraživanja – integralni prikaz istraživanja 25

1.5. Očekivani rezultati i znanstveni doprinos istraživanja 26

2. PREGLED POVIJESNOG RAZVOJA NOVČARSKIH INSTITUCIJA U HRVATSKOJ U SREDNJOEUROPSKOM KONTEKSTU I RAZVOJ ZGRADA NOVČARSKIH INSTITUCIJA KAO ARHITEKTONSKOG TIPA 28

2.1. Povijesni vremenski okvir 28

2.2. Povijesno-ekonomski kontekst i razvoj novčarskih institucija 29

2.3. Pregled osnovnih pojmova bankovno-novčarskog sustava i novčarskih institucija 33

2.3.1. Bankarstvo 33

2.3.2. Kultura štednje 34

2.3.3. Razmjena/burza roba i vrijednosnih papira 34

2.3.4. Osiguranje 35

2.3.5. Banke 35

2.3.6. Štedionice 36

2.3.7. Burze 37

2.3.8. Osiguravajuća društva 37

2.4. Povijesni razvoj novčarskih institucija 38

2.4.1. Povijesni razvoj banaka 38

2.4.2. Povijesni razvoj štedionica 42

2.4.3. Povijesni razvoj burze 45

2.4.4. Povijesni razvoj osiguravajućih društava 46

2.5. Razvoj zgrada novčarskih institucija kao arhitektonskog tipa 49

2.5.1. Definicija pojma tipa i tipologije 49

2.5.2. Banke 51

2.5.3. Štedionice 51

2.5.4. Burze 51

2.5.5. Osiguravajuća društva 53

3. USPOSTAVA I RAZVOJ TIPOLOGIJE ZGRADA NOVČARSKIH INSTITUCIJA U AUSTRIJSKOM CARSTVU, POTOM AUSTRO-UGARSKOJ MONARHIJI U 19. I POČETKOM 20. STOLJEĆA 54

3.1. Uvod 54

3.2. Prvi primjeri namjenski građenih zgrada novčarskih institucija Austrijskog carstva odnosno Monarhije 55

3.2.1. Beč – prvi realizirani primjeri zgrada novčarskih institucija 55

3.2.2. Budimpešta - prvi realizirani primjeri zgrada novčarskih institucija 75

4. USPOSTAVA I RAZVOJ TIPOLOGIJE NA JUŽNOSLAVENSKOM PROSTORU AUSTRO-UGARSKE MONARHIJE POTKRAJ 19. I POČETKOM 20. STOLJEĆA I ANGAŽMAN HRVATSKIH ARHITEKATA 91

4.1. Gospodarska pozicija Zagreba 91

4.2. Podružnice Austro-ugarske banke i drugih novčarskih institucija Monarhije na južnoslavenskom prostoru Monarhije 92

4.3. Osnivanje lokalnih novčarskih institucija i angažman hrvatskih arhitekata .. 95

4.4. Investicije u nove gradnje zgrada novčarskih institucija na južnoslavenskom prostoru Austro-Ugarske Monarhije potkraj 19. i početkom 20. stoljeća 98

5. GLAVNA OBILJEŽJA ZGRADA NOVČARSKIH INSTITUCIJA, PREGLED NJIHOVIH KARAKTERISTIČNIH ELEMENATA I PROGRAMA 101

5.1. Glavna obilježja 102

5.1.1. Urbanistička pozicija i uloga (uglovnice, pasaži, formiranje nove ulice ili nove gradske četvrti) ... 102

5.1.2. Blagajnička dvorana i vestibul – prostori komunikacije s klijentom ... 121

5.1.3. Reprezentativnost ... 121

Stil, stilske odrednice, odabir stila ... 132

Karakter ... 141

5.1.4. Heterogena prostorna struktura i sadržaj – dispozicija pojedinih namjena unutar strukture zgrade ... 148

5.1.5. Inovativnost (primjena tehnoloških inovacija) ... 154

5.2. Pregled programa nove tipologije i njihovih prostornih i reprezentativnih elemenata ... 161

5.2.1. Prostori komunikacije s klijentom, javni prostori ... 170

5.2.1.1. Vestibul, foaje ... 170

5.2.1.2. Blagajnička dvorana ... 172

5.2.1.3. Dvorana burze ... 174

5.2.1.4. Mjenjačnica ... 176

5.2.1.5. Sef ... 178

5.2.2. Uredski prostori ... 179

5.2.2.1. Prostorije uprave ... 181

5.2.2.2. Dvorana za sjednice ... 182

5.2.2.3. Trezor ... 183

5.2.2.4. Pomoćni prostori ... 186

5.2.3. Prostori drugih namjena ... 187

5.2.3.1. Poslovni prostori (ugostiteljstvo, trgovine i sl.) ... 187

5.2.3.2. Stambeni prostori (najamni stanovi) ... 188

6. GLAVNI PRIMJERI TIPOLOGIJE ZGRADA NOVČARSKIH INSTITUCIJA HRVATSKIH ARHITEKATA U ZAGREBU I EVOLUCIJA TIPA (KRONOLOŠKI PRIKAZ GRADNJE ZGRADA NOVČARSKIH INSTITUCIJA KROZ GLAVNE

PRIMJERE U ZAGREBU REALIZIRANE OD STRANE HRVATSKIH ARHITEKATA) 189

6.1. Kriterij za odabir primjera 189

6.2. Primjeri novogradnji zgrada novčarskih institucija u Zagrebu..... 190

Prva hrvatska štedionica 190

Obća zagrebačka štedionica i zalagaonica 195

Palača Prve hrvatske štedionice u Ilici 5 210

Austro-ugarska banka – podružnica 218

Palača Croatia 231

Poslovno-stambena palača Srpske banke 237

Poslovno-stambena palača Slavenske, poslije Državne hipotekarne banke 244

Centralna eskomptna i mjenjačna banka 252

Triglav osiguranje 256

Zagrebačka burza 262

Palača Gradske štedionice 272

Poljodjelska banka 288

6.3. Kvantitativna analiza primjera 296

6.3.1. Urbanistička uloga i pozicija 298

6.3.2. Blagajnička dvorana i vestibul - komunikacija s klijentom 299

6.3.3. Funkcionalna shema i uspješnost dispozicije pojedinih namjena 300

6.3.4. Reprezentativnost 301

6.3.5. Napredna tehnička oprema, primjena tehnoloških inovacija, novih tipova konstrukcija 302

6.3.6. Oblikovanje pročelja, interijera i stilske karakteristike realiziranog rješenja 302

7. OBRAZOVANJE I UTJECAJI - BEČ KAO SREDIŠTE FORMIRANJA HRVATSKIH ARHITEKATA NA PRIJELAZU STOLJEĆA I NJEGOV UTJECAJ NA RAZVOJ ZGRADA NOVČARSKIH INSTITUCIJA U ZAGREBU (Obrazovni putevi,

prakse i samostalni rad hrvatskih arhitekata i međunarodni utjecaji na arhitekturu novčarskih institucija u Hrvatskoj) 304

7.1. Kronološki razvoj zgrada novčarskih institucija u Zagrebu - razdoblja, investicije i utjecaji 304

7.2. Autori analiziranih primjera, obrazovanje, međusobni odnosi 315

7.2.1. Obrazovanje i utjecaj obrazovanja na projektantska rješenja zgrada novčarskih institucija 315

7.2.2. Mentori i arhitektonske škole 319

7.2.2.1. Graz, Visoka tehnička škola (*Technische Hochschule (Joanneum*)) (J. Jambrišak) 319

7.2.2.2. Beč, August Sicard von Sicardsburg i Eduard van der Nüll (F. Klein, J. N. Grahor) 319

7.2.2.3. Beč, Heinrich Ferstel (L. Hönigsberg, J. Deutsch, M. Pilar, J. Vancaš, F. Fellner mlađi) 320

7.2.2.4. Beč, Theophil von Hansen (O. Wagner, A. Weber, G. Czigler, L. Richter, W. Jelinek) 321

7.2.2.5. Beč, Friedrich von Schmidt (J. Vancaš, J. J. Grahor, J. Holjac, M. Pilar) 322

7.2.2.6. Beč, Karl König (J. Vancaš, H. Ehrlich, E. Schön) 324

7.2.2.7. Beč, Otto Wagner (V. Bastl, V. Kovačić) 326

7.2.2.8. Beč, Viktor Luntz, Alfred Castelliz i Friedrich Ohmann (l. Kalda) 328

7.2.2.9. Beč, Karl Hinträger (E. Schön) 329

7.2.2.10. Karlsruhe, Josef Durm (D. Sunko) 330

7.2.2.11. Prag, Visoka njemačka tehnička škola (*Deutsche Technische Hochschule) (*I. Fischer) 331

7.2.3. Arhitektonske prakse i prvi angažmani u Hrvatskoj (ostvareni kontakti i poslovne suradnje) 332

7.2.4. Arhitektonske prakse izvan Hrvatske 335

7.2.5. Samostalno djelovanje 337

7.2.6. Udružene prakse 340

8. DOPRINOS HRVATSKIH ARHITEKATA PROFILIRANJU TIPOLOGIJE ZGRADA NOVČARSKIH INSTITUCIJA U HRVATSKIM OKVIRIMA 343

8.1. Uvod 343

8.2. Doprinos analiziranih primjera uspostavi i razvoju tipologije zgrada novčarskih institucija..... 345

8.1.1. Banke..... 351

8.1.1.1. Urbanistički doprinos razvoju i transformaciji grada 351

8.1.1.2. Komunikacija s klijentom – vestibul i blagajnička dvorana 351

8.1.1.3. Reprezentativnost.....352

8.1.1.4. Uspješnost dispozicije pojedinih namjena unutar strukture zgrade 353

8.1.1.5. Inovativnost 353

8.1.2. Štedionice 354

8.1.2.1. Urbanistički doprinos razvoju i transformaciji grada 354

8.1.2.2. Komunikacija s klijentom – vestibul i blagajnička dvorana 354

8.1.2.3. Reprezentativnost.....356

8.1.2.4. Uspješnost dispozicije pojedinih namjena unutar strukture zgrade 357

8.1.2.5. Inovativnost 358

8.1.3. Burza 358

8.1.3.1. Urbanistički doprinos razvoju i transformaciji grada 358

8.1.3.2. Komunikacija s klijentom – vestibul i blagajnička dvorana 359

8.1.3.3. Ekspresija reprezentativnosti 359

8.1.3.4. Uspješnost dispozicije pojedinih namjena unutar strukture zgrade 359

8.1.3.5. Inovativnost 360

8.1.4. Osiguravajuća društva 360

8.1.4.1. Urbanistički doprinos razvoju i transformaciji grada 360

8.1.4.2. Komunikacija s klijentom – vestibul i blagajnička dvorana 360

8.1.4.3. Reprezentativnost.....361

8.1.4.4. Uspješnost dispozicije pojedinih namjena unutar strukture zgrade 361

8.1.4.5. Inovativnost 361

8.1.5. Konačna razmatranja ... 362

9. ARHITEKTONSKI DIJALOG: ZAGREBAČKI PRIMJERI U KONTEKSTU ŠIREG PROSTORNOG OKRUŽENJA ... 368

9.1. Urbanistički doprinos razvoju i transformaciji grada ... 369

9.2. Prostorni program - komunikacija s klijentom – vestibul i blagajnička dvorana ... 371

9.3. Reprezentativnost i karakter, odabir stila, oblikovanje, primjena tehnoloških inovacija ... 374

9.4. Uvođenje heterogene namjene i heterogene strukture ... 380

9.5. Inovativnost ... 381

10. ZAKLJUČAK ... 382

10.1. Osvrt na hipoteze ... 382

10.1.1. Hipoteza 1 ... 382

10.1.2. Hipoteza 2 ... 384

10.1.3. Hipoteza 3 ... 388

10.2. Znanstveni doprinos istraživanja ... 389

10.3. Zaključci istraživanja ... 390

Popis literature ... 407

Kazalo grafičkih priloga ... 425

Izvori fotografija ... 433

Kazalo tablica ... 455

Prilog I: Katalog glavnih primjera tipologije zgrada novčarskih institucija hrvatskih arhitekata u Zagrebu ... 457

Prilog II: Dijagram razvoja tipologije zgrada novčarskih institucija u kontekstu vremenskog i prostornog okvira istraživanja ... 458

Prilog III: Popis kratica i pojmova ... 459

Prilog IV: Pojmovnik ... 460

Životopis autorice ... 464

O mentoru

Prof. dr. sc. Karin Šerman, dipl. ing. arh., MDesS, arhitektica je i teoretičarka arhitekture, profesorica arhitektonske teorije na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.
Studij arhitekture završila je na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu 1989., magisterij znanosti u području arhitektonske teorije i povijesti na Harvard University Graduate School of Design (Cambridge, SAD) 1996., a doktorirala na Sveučilištu u Zagrebu 2000.
U svom se djelovanju posvećuje proučavanju povijesne i recentne arhitektonske teorije te istraživanju moderne i suvremene hrvatske i svjetske arhitekture i kulture, o čemu radove publicira u brojnim domaćim i inozemnim znanstvenim i stručnim časopisima i knjigama. Godine 2014. bila je izbornica hrvatskog nastupa *Fitting Abstraction* na 14. Venecijanskom bijenalu arhitekture *Fundamentals: Absorbing Modernity 1914-2014*.
Dobitnica je nagrade "Neven Šegvić" Udruženja hrvatskih arhitekata za publicistički, kritički, znanstveno-istraživački i teorijski rad na području arhitekture za 2014. godinu.

Sažetak

Doktorski rad predstavlja prvo cjelovito istraživanje zgrada novčarskih institucija (banaka, štedionica, osiguravajućih društava i burzi) unutar povijesti hrvatske arhitekture krajem 19. i početkom 20. stoljeća, u okviru područja tehničkih znanosti, polja arhitekture i urbanizma. Kroz detaljnu analizu, istraživanje pruža novu perspektivu na važnost zgrada novčarskih institucija za razvoj urbanog tkiva, uključuje sistematizaciju razvoja i valorizaciju novoustanovljene arhitektonske tipologije te precizno definira formalne i prostorne elemente koji karakteriziraju novu tipologiju. Istraživanjem je utvrđeno kako su glavna obilježja zgrada novčarskih institucija: njihova ciljana urbanistička pozicija, reprezentativnost (ostvarena specifično odabranim stilskim oblikovnim jezikom i generiranjem karaktera zdanja), raspored i organizacija heterogenih programskih struktura te tehnička inovativnost. Jasno definiranje vremenskog okvira u kojem su nastajale zgrade novčarskih institucija omogućava bolje razumijevanje konteksta i okolnosti pod kojima su te zgrade projektirane i izgrađene kao i njihovu evoluciju. Hrvatski arhitekti su početkom 20. stoljeća u Zagrebu oblikovali novu tipologiju zgrada novčarskih institucija. Od 22 realizacije u Zagrebu, njih 19 izveli su domaći autori. Sustavnom analizom 15 reprezentativnih primjera u Zagrebu, uz komparativni uvid u relevantne primjere prijestolnica Monarhije, Beča i Budimpešte, koji su uglavnom prethodili zagrebačkim primjerima, potvrđene su osnovne karakteristike zgrada novčarskih institucija i njihov razvoj pod utjecajem europskih arhitektonskih strujanja i društveno-ekonomskih prilika, pri čemu je Beč imao presudan utjecaj na stilsku i funkcionalnu artikulaciju zagrebačkih realizacija. U analizi primjera stavljen je poseban fokus na doprinos hrvatskih arhitekata uspostavi tipologije zgrada novčarskih institucija na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće što omogućuje širi pregled našeg arhitektonskog naslijeđa i značaj ovih zgrada u kontekstu hrvatske arhitekture. Produbljuje se znanje o profesionalnom razvoju hrvatskih arhitekata od uspostavljanja jasnih međuodnosa između njihovog školovanja i stvaranja profesionalnih veza, mentorstava, praksi i suradnje s vodećim europskim arhitektonskim imenima istraživanog razdoblja, koji su posljedično utjecali na razvoj tipologije zgrada novčarskih institucija u Zagrebu. Ovaj aspekt istraživanja pomaže prepoznati utjecaj kulturnih interakcija i arhitektonskih strujanja unutar srednjoeuropskog prostora u promatranom periodu. Cjelokupnim pregledom potvrđeno je kako je pojava nove tipologije donijela višestruke dobrodošle posredne učinke: opći društveno-politički i gospodarski razvoj, ponajprije kroz produktivno poslovno djelovanje samih institucija, ali isto tako i njime potaknut kvalitetan urbanistički razvoj grada, njegov reprezentativni izgled i dodatnu kvalitetu izgrađenog prostora.

Ključne riječi: zgrade novčarskih institucija, banka, štedionica, osiguravajuće društvo, burza, Prva hrvatska štedionica tipologija, hrvatski arhitekti, historicizam, Zagreb, Beč, Budimpešta, Austro-Ugarska Monarhija

Extended abstract

This PhD thesis is the first comprehensive study of the monetary institution building type in Croatia in the late nineteenth and early twentieth centuries, in the fields of technical studies, architecture, and urbanism. The aim of this thesis is to define, analyse, and valorise a new typology of buildings designed for monetary institutions. These were structures that were intended to house banks, savings banks, insurance companies, and stock exchanges in the period between 1846 and 1929. The goal is to offer a new perspective on the significance of these buildings within the city's urban fabric, in the context of the development of European urban centres, particularly Vienna and Budapest.

The research establishes the genesis of this type of building in Croatia, and determines its fundamental formal and spatial elements, as well as significant features, characteristics, and defining elements. It documents and systematises the most significant examples of such buildings from the Austro-Hungarian Empire's capitals (Vienna and Budapest), the larger centres of the Yugoslav region of the Empire (later the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes), and in Croatia. It determines the basic architectural design principles behind the projects that were completed. Based on an analysis of a representative sample of monetary institution buildings constructed in Zagreb, which were designed by Croatian architects, it determines their functional, constructive, and architectural design characteristics. It registers the unique approaches adopted when designing buildings with an emphasis on heterogenous functions, and valorises them. It also determines the contribution made by Croatian architects to the emergence of this new type of building in Croatia, based on examples from the same period and the spatial and political context of the early twentieth century.

Based on an analysis of the historical development of monetary institutions in Croatia, four periods with relevance for this study were established. The first, from 1846 to 1900, was the formative phase, with only a small number of projects for monetary institutions constructed. The second phase, from 1900 to 1914, was marked by the accumulation of capital in Croatia, and an increase in the number of buildings constructed. The third phase, from 1914 to 1918, was characterised by stagnation that was the result of the First World War. The fourth, and most productive, phase was from 1918 to 1929. It was marked by a powerful momentum in the construction of monetary institution buildings, and the culmination of the development of this type of building. In addition to periodisation, this thesis also offers an overview of the historical and economic context of the Habsburg Empire**,** an explanation of key concepts in the banking

system, and an account of the development of monetary institution buildings as an architectural type.

The thesis analyses the first examples of the buildings constructed in Vienna and Budapest for monetary institutions, synthesising their unique features: prominent locations in the city; a style that evokes imposing Renaissance and Baroque palaces; compositions that accommodate heterogenous functions, with the aim of increasing profits and attracting clients; functional solutions for workspaces; and an emphasis on the perception of stability, security, and trust.

The economic position of Zagreb and the southern Slavic region within the Habsburg Empire is also studied, as well as the expansion of the network of branches belonging to the Austro-Hungarian Bank and other monetary institutions. In Croatia, this led to the founding of local institutions, expressing the desire for financial independence, as well as to the construction of new head offices, primarily in Zagreb, and subsequently in other larger cities, accompanied by the recognition of Croatian architects.

Through analysis, the main characteristics of the buildings of monetary institutions under consideration are determined: their placement in prominent urban locations; their monumentality and carefully planned style; and the interiors, with their focus on functionality. The key architectural attributes of the buildings of monetary institutions are highlighted: the carefully selected urban position; the sumptuousness (created through the selection of a design style and the development of the building's character); a heterogenous spatial structure; and technical innovation.

This is followed by a discussion of the criteria used to select fifteen representative examples of buildings constructed in Zagreb between 1871 (when the first purpose-built monetary institution was constructed) and 1929 (which saw the beginning of a period of stagnation as the result of a severe economic crisis), which are discussed in detail in a catalogue appended to the thesis. The buildings chosen for the discussion were: the Austro-Hungarian Bank branch office, 17 Jurišićeva Street; the Serbian Bank, 4 Jurišićeva Street; the Slavic Bank, 53 Vlaška Street; the First Croatian Commercial Bank building, 38 Ilica Street; the Central Escompte and Exchange Bank, 4 Preobraženska Street; the Croatian Agricultural Bank, 6 Martićeva Street; the First Croatian Savings Bank, 14 Ban Jelačić Square; the General Zagreb Savings Bank and Pawnshop, 1 N. Š. Zrinski Square; the First Croatian Savings Bank, 30 Radićeva Street; the First Croatian Savings Bank, 5 Ilica Street; the City Savings Bank, 9-10 Ban Jelačić Square; the Croatian-Slavonian National Central Savings Bank, 25 Ilica Street; the Zagreb Stock Exchange, 3 Hrvatski Velikani Square; the Croatia Insurance building, 1-3 Masarykova Street; and the Triglav Insurance building, 17 Kneza Mislava Street.

These buildings meet the following criteria: they are located in Zagreb; they were constructed within the established timeframe; they are the work of local architects (Jambrišak, Grahor and Klein, Grahor Junior, Hönigsberg and Deutsch, Vancaš, Pilar, Mally, Bauda, Bastl, Kalda, Štefan, Schön, Baranyai, Benedik, Sunko, Jungmann, Holjac, Ehrlich, and Kovačić); they were designed as entirely new buildings; and they were designed with a range of functions in mind. Each building is analysed in detail according to a predetermined structure: basic information about the building, the time in which it was constructed, and its architects; a chronology of later building works; and a bibliography, sources, and its conservation status. An analysis is also provided, which includes: a discussion of the business and economic situation at the time of construction; its urban position and role; the project brief; the spatial design and functional layout; the representative areas for client-facing busines; spaces with other functions; the technical equipment; the use of technological innovations; the construction, interior design, details, the design of the façade, and the stylistic characteristics of the design that was eventually constructed; the characteristic elements that were significant for the establishment of this new type of building; later works; the condition of the building today; a valorisation; and images (archival documents, historical photographs, and recent photo documentation).

The results are presented in a comparative fashion and the dominant characteristics of this building type are highlighted. The analysis shows that the urban positions of the buildings were chosen with care, and for the most part were corner lots in the centre of the city, or in its newly formed business districts. The designs place an emphasis on those spaces intended for conducting business with clients. As a result, they often adopt a concept with a central cashier's hall, usually with a skylight. The administrative offices were usually located on the mezzanine or the first floor. Care was taken to direct clients' movements, in order to achieve a spatial narrative that created a representative image of the institution. The investors in the building dedicated equal resources to the impressive façades, the cashier's halls, and the vestibules, while the interiors of the offices were much more modestly furnished. The buildings' technical fittings stand out as an important part of their functionality and contemporaneity. Along with historicist structures, Art Nouveau elements are present from the construction of the First Croatian Savings Bank building in Ilica Street to the end of the period in question, while Art Deco appears in the work of Ehrlich, Sunko, Baranyai, Fischer, and Schön. The beginnings of the modern are expressed in designs such as that for the City Savings Bank (Fischer), the First Croatian Commercial Bank (Ehrlich), and the Zagreb Stock Exchange (Kovačić).

A chronological overview is also undertaken of the development of the monetary institution building type in Zagreb, as well as an analysis of the architects' education and its influence on

the design of monetary institutions. It shows that Vienna, as the centre for education in the Austro-Hungarian Empire, held the most powerful influence over generations of Croatian architects. Studying in Vienna meant not only a technical education, but the adoption of stylistic tendencies, the creation of a network of contacts, and future collaborations. It is precisely this education, mentorships, and professional collaborations that frequently had an impact of the development of the monetary institution building type.

The contribution made by Croatian architects to the formation of a new monetary institution building type in the early twentieth century is demonstrated through clearly defined parameters: the contribution of architectural decisions in terms of urban positioning; the stylistic design of the façade and interiors; the creation of an impression of sumptuousness; and the integration of a range of functions within a single building, as well as innovations in the constructive and technical solutions used. Through a study of all the different types of monetary institution buildings, it is determined that the First Croatian Saving Bank in Zagreb (5 Ilica Street) was the most influential in the development of this building type, as the most representative example amongst the buildings analysed. It established high standards in the subsequent development of this building type in Zagreb.

On the basis of the initial analyses of the architecture of monetary institutions in Vienna and Budapest, and the connections between Croatian architects and the architectural scene of these cultural centres, the influence of central European solutions for the design of monetary institution buildings in Croatia is valorised. The value of the Croatian projects that were realised is considered in a central European context. The study demonstrates how the models and approaches adopted from the capital cities of the Empire were creatively implemented and interpreted in a high-quality manner in Zagreb. This is demonstrated through an analysis of the urbanistic contribution to the development and transformation of the city, an analysis of the basic spatial units for working with clients (the vestibule and the cashier's hall), an examination of the intentional emphasis on the sumptuousness and character of the building, the creation of functionally heterogeneous compositions, and the technological innovations.

The architectural typology of monetary institution buildings in Croatia in the late nineteenth and early twentieth centuries is systematised through a precise definition of its formative elements and its relations with the urban context, within a clearly defined timeframe. It is valorised in a central European architectural context. The basic architectural principles and approaches that lead to high-quality spatial and functional solutions adapted to the specific needs of monetary institutions are defined, simultaneously activating the urban environment and constructing a powerful identity for the institutions themselves. The key elements include

carefully selected sites, an authoritative urban position, a hierarchically elaborate spatial composition with an emphasis on the spaces for client-facing business (the vestibule and the cashier's hall), the division of the composition vertically into zones, the selected style and the artistic and artisanal refinement of certain elements, a heterogeny of function (spaces for lease and for commercial purposes), and technical and constructional innovations. This thesis expands our knowledge of leading Croatian architects in the transitionary period between the nineteenth and the twentieth centuries. It enables better insight into architectural heritage and the significance of the buildings of monetary institutions in the context of Croatian architecture. Through this research, the clear interrelationships between the education of Croatian architects abroad, their professional relationships with the leading European architects of the period, and the influence that these relationships had on the design of monetary institution buildings in Croatia are recognised. This allows for greater illumination of the dynamic between architectural strategies and cultural interactions in central Europe in the period in question.

The central hypothesis of this thesis is that the establishment and development of monetary institutions (banks, savings banks, stock exchanges, and insurance companies) led to the creation of a new type of building. This hypothesis is supposed by the analysis of examples from Zagreb from the late nineteenth to the twentieth century. This building type developed under the influence of European architectural movements and socio-economic conditions. Vienna, as the cultural and architectural centre of the Empire, had an overwhelming influence on the style and function of Zagreb's monetary institution architecture. The research also supports the second hypothesis, which is that the buildings of monetary institutions in Zagreb are characterised by good spatial organisation, constructional and design solutions, and an emphasis on sumptuousness. Their hierarchical spatial composition is organised into four functional units: public spaces for clients (such as the vestibule and cashier's hall), office spaces, service spaces, and spaces for other functions (apartments for rent, hospitality and commercial spaces). The key characteristics of this building type can be recognised in design approaches such as maximal use of the building plot, drawing attention to the building with the addition of cupolas and monumental entrances, enhancement of the building's form with artistic works, and constructive innovations. Vertical zones with the activation of the ground floor and mezzanine for business purposes are adopted. Architects successfully balanced functional and representational requirements, from the urban position and the symbolic expression of the institution's power, to the creation of a comfortable and secure environment for clients. The buildings become impressive city landmarks, and their architecture, which largely adopts the style of historicism, Art Nouveau, and the modern, communicated security, power, and the

social standing of the institutions. The research also supports the third hypothesis, that at the beginning of the twentieth century, Croatian architects developed a new type of building for monetary institutions in Zagreb, relying on Viennese and central European models. Of the 22 projects constructed, 19 buildings were the work of Croatian architects: Jambrišak, Grahor and Klein, Grahor Junior, Hönigsberg and Deutsch, Vancaš, Pilar, Mally, Bauda, Bastl, Kalda, Štefan, Schön, Baranyai, Benedik, Sunko, Jungmann, Holjac, Ehrlich, and Kovačić.

Keywords: monetary institution building, bank, savings bank, insurance company, stock exchange, First Croatian Savings Bank, typology, Croatian architects, historicism, Zagreb, Vienna, Budapest, Austro-Hungarian Empire

1. UVOD

U drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća uspostavlja se nova tipologija građevina koje su u radu imenovane kao zgrade novčarskih institucija. Na prostoru Hrvatske, prvo u sklopu Austro-Ugarske Monarhije, a poslije Kraljevine SHS, zgrade novčarskih institucija projektirali su strani i domaći arhitekti (Kovačić, Bastl, Baranyai, Fischer, Ehrlich, Sunko, Kalda i dr.). Ukupno je riječ o dvadesetak zgrada banaka, štedionica, osiguravajućih društava i jednoj zgradi burze. U doktorskom radu istražen je nastanak i razvoj te uspostava ove nove tipologije na prostoru Europe, s naglaskom na Austro-Ugarsku Monarhiju te posljedično u Hrvatskoj i doprinos hrvatskih arhitekata razvoju te specifične moderne tipologije. Važnost tipologije očituje se u primjeni novih projektantskih principa, načela funkcionalnosti, uvođenju novih konstruktivnih i višenamjenskih rješenja, odnosno kompoziciji heterogenih sadržaja u jednoj građevini. Poznavanje ove tipologije važno je u pogledu razumijevanja razvoja novih projektantskih tehnika i postupaka, pa i kao nužna pretpostavka za obnovu i zaštitu tog specifičnog i važnog sloja graditeljskog naslijeđa danas.

1.1. Ideja, područje, cilj istraživanja

Razvoj tipologije zgrada novčarskih institucija (banaka, štedionica, zadruga, osiguravajućih društava) krajem 19. i početkom 20. stoljeća u Hrvatskoj dosad je, u hrvatskim okvirima, samo djelomično istražen, i to kroz obrade opusa pojedinih arhitekata s pojedinačnim realizacijama te tipologije ili u sklopu analize stilskih razdoblja kroz znanstvene konferencije i kataloge velikih izložbi, ponajprije Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu. Međutim, sveobuhvatno istraživanje sa ciljanom sistematizacijom, analizom i evidencijom zgrada novčarskih institucija nije do sada provedeno, ne samo na prostoru Hrvatske, već i na puno širem prostoru. Ova nova i moderna tipologija, kao preteča budućim složenim i sveobuhvatnim financijskim sustavima, zanimljiva je i relevantna, između ostalog i zbog uspješnog povezivanja brojnih heterogenih sadržaja unutar svoje prostorne strukture pa se stoga ovaj rad posvećuje upravo proučavanju njena nastanka i ranoga razvoja.

Povijesna istraživanja vezana za razvoj novčarskih institucija i ekonomije početkom 20. stoljeća, sagledavaju zgrade novčarskih institucija primarno iz znanstvenog područja društvenih znanosti (povijest umjetnosti i ekonomija), a ne iz tehničkih znanosti (arhitektura), tako da je u ovom radu riječ o prvom istraživanju ove vrste u Hrvatskoj.

Sl. 1. Karta Europe s prikazom prostora Austro-Ugarske Monarhije; odnos s granicom Kraljevine SHS nakon 1918. godine

Radi utvrđivanja relevantnog uzorka istraživanja, u sklopu doktorskog rada tema je promatrana samo u definiranim prostornim i vremenskim okvirima. Vremenski, istraživanje je vezano za organiziranje i osnivanje prvih novčarskih institucija u 19. stoljeću - od potrebe za novim prostornim rješenjima u kojima se realizira poslovanje i komunikacija institucije s klijentima, sve do velike gospodarske krize 1929. kada naglo zastaje razvoj gospodarstva, pa i novih gradnji. Prostorno, istraživanje pokriva glavne gradove Austro-Ugarske Monarhije (Beč i Budimpeštu), južnoslavenski prostor unutar Monarhije, a zatim prostor Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, (poslije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca). Istraživanje polazi od prepoznavanja strelovitog razvoja novčarskih institucija te njihovih novih ulaganja na

južnoslavenskom prostoru, što se manifestira kroz cijeli niz novogradnji za njihov smještaj. Detaljna analiza će se fokusirati na Zagreb kao najznačajnije gospodarsko središte i financijsko središte jugoistočnog prostora Monarhije. Istraživanje realiziranih projekata poslužit će utvrđivanju prisutnih tipoloških odrednica, specifičnih projektantskih principa, novih konstruktivnih i oblikovnih rješenja, prostorno-projektantskih postupaka organizacije složenih procesa.

Cilj istraživanja jest:

1. Utvrditi način i tijek razvoja i uspostave tipologije zgrada novčarskih institucija od kraja 19. stoljeća do velike gospodarske krize 1929. godine te odrediti njezine temeljne formalne i prostorne elemente, kao i bitne odrednice, svojstva i karakteristike;
2. Dokumentirati i sistematizirati najznačajnije primjere u glavnim gradovima Monarhije, u većim centrima južnoslavenskog prostora Austro-Ugarske Monarhije, odnosno Kraljevine SHS te u Hrvatskoj;
3. Razlučiti osnovne projektantske principe realiziranih primjera – funkcionalne, konstruktivne i oblikovne karakteristike na analiziranom, reprezentativnom uzorku zagrebačkih primjera zgrada novčarskih institucija realiziranih od hrvatskih arhitekata;
4. Registrirati specifične projektantske postupke u rješavanju djela naglašeno heterogenih sadržaja i valorizirati ih
5. Utvrditi doprinos analiziranih primjera hrvatskih arhitekata profiliranju nove tipologije zgrada novčarskih institucija u hrvatskim okvirima, po uzoru na primjere istog razdoblja i prostorno-političkog konteksta na početku 20. stoljeća.

1.2. Pregled dosadašnjih istraživanja

Uvid u temeljnu literaturu, koji je prethodio izradi doktorskog rada, upućuje na relativno skromne izvore koji su izravno vezani za uspostavu tipologije zgrada novčarskih institucija (banaka, štedionica, zadruga i osiguravajućih društava) posebno na hrvatskom području te kako ne postoji sveobuhvatno istraživanje na ovu temu, a naročito ne iz područja tehničkih znanosti, polja arhitekture i urbanizma.

Sveobuhvatna i kvalitetna obrada zgrada novčarskih institucija iz aspekta znanstvenog područja tehničkih znanosti, definira strogi prostorni i vremenski okvir, kriterije odabira

relevantnih primjera i metodu detaljne analize arhitekture zgrada koje će omogućiti preglednu i komparativnu analizu podataka.

U istraživanjima s područja arhitekture Aleksandra Lasla i Zlatka Jurića, Darka Kahlea, Tamare Bjažić Klarin, obrađena je između ostalog, zagrebačka arhitektura secesijskog razdoblja, rad arhitekata Martina Pilara, Vjekoslava Bastla i Viktora Kovačića te arhitektura Zagreba u razdoblju od 1850. godine do 1914. godine.

U istraživanjima **s** područja povijesti umjetnosti Lelje Dobronić, Đurđice Cvitanović, Snješke Knežević, Žarka Domljana, Marine Bagarić, Martine Pavković, Dragana Damjanovića, Jasne Galjer, Darje Radović Mahečić, Andreje Der-Hazarijan Vukić, prezentirani se opusi i arhitektura akademski obrazovanih hrvatskih arhitekata, kao i njihove pojedinačne realizacije zgrada novčarskih ustanova u Zagrebu:

- palača Hrvatsko-slavonske zemaljske centralne štedionice, Vjekoslava Bastla i Ivana Štefana
- poslovno-stambena palača Srpske banke, Aladara Baranyaija
- poslovno-stambena palača Slavenske, poslije Državne hipotekarne banke i zgrada Prve hrvatske obrtne banke, Huge Ehrlicha
- Hrvatska sveopća banka, Slavka Benedikta i Aladara Baranyaija
- palača Gradske štedionice i poslovna zgrada Jugoslavenske banke, Ignjata Fischera
- Zagrebačka burza, Viktora Kovačića.

Također su se bavili istraživanjem hrvatsko-mađarskih veza i međusobnih utjecaja na području arhitekture u 19. i na početku 20. stoljeća.

Istraživanja s područja povijesti obrađena su kroz istraživački doprinos Zlate Živaković Kerže, Mire Kolar-Dimitrijević, Agnese Szabo, Igora Karamana i drugih, čija istraživanja sagledavaju zgrade novčarskih institucija primarno iz znanstvenog područja društvenih znanosti (povijest, povijest umjetnosti i ekonomija), a ne iz tehničkih znanosti (arhitektura), tako da je u ovom radu riječ o provom istraživanju ove vrste u Hrvatskoj.

Vezano na ovo povijesno razdoblje i uspostavu tipologije zgrada novčarskih institucija u glavnim gradovima Monarhije (Beču i Budimpešti) značajna su istraživanja Renate Wagner Rieger, Ákosa Moravanszkog, Józsefa Sise, Józsefa Rozsnyaia i Kristófa Kelecsényia.

U teoriji arhitekture, na općoj razini sagledavanja i diskusije ove tipologije, američki se povjesničar Barry Bergdoll bavi pojavom novih tipologija građevina u historicizmu kroz pitanje stila i temu utjecaja novih tehnologija i materijala u gradnji građevina javne namjene.[1] Za

[1] Bergdoll, 2000.

razliku od njega, Nikolaus Pevsner u općem povijesnom prikazu razvoja tipologija zgrada bavi se detaljno temom povijesti bankarstva, burze i robne razmjene te razvojem tipologije banke, mjenjačke i burzovne institucije, potom donosi reprezentativne primjere prvih gradnji za potrebe novčarskih institucija na europskoj, pa i svjetskoj razini, definirajući bitne projektantske dosege.[2] U tom smislu Pevsner omogućuje utemeljenu komparaciju s hrvatskim primjerima.

Za analizu gradnje sklopa Prve hrvatske štedionice, Hrvatske eskomptne banke i Hrvatske komercijalne banke Fellnera i Helmera i J. Vancaša 1898. godine u Zagrebu – što je jedna od prvih i najznačajnijih realizacija predmetne tipologije kod nas, u jednom arhitektonsko-urbanističkom specifičnom rješenju korištenjem teme pasaža - važna su istraživanja Johanna Friedricha Geista kojima se određuje nastanak forme pasaža, njegov uzlet i stagnacija.[3]

Ekonomske okolnosti razvoja novčarskih institucija i preduvjete njihova razvoja kod nas istražuju Zdenka Šimončić Bobetko, Rudolf Bićanić, Ljubomir Kosier st. i Siniša Lajnert.[4] One su pak presudne za investicije u nove gradnje zgrada novčarskih institucija, a ponajprije u Zagrebu, koji ima ulogu vodećega financijskog središta Kraljevine SHS do velike gospodarske krize i u kojem je tada koncentrirano 57% kapitala dioničkih društava Kraljevine.[5]

Tu su i mnogi drugi, manje poznati autori različitih područja istraživanja, kao npr. John Michael Lloyd Booker, Judith Eiblmayr, Katarina Ondrušová, Damm Veit, David Jenkins, kojih će vrijedni radovi također bitno informirati predmetno istraživanje i diskusiju.[6]

1.3. Hipoteze istraživanja

Hipoteze istraživanja su sljedeće:

- osnivanje i razvoj novčarskih institucija (banke, štedionice, burze i osiguravajuća društva) rezultiraju uspostavom nove tipologije zgrada novčarskih institucija, čiji se reprezentativni primjeri na prostoru Hrvatske, a osobito Zagreba, realiziraju krajem 19. i početkom 20. stoljeća pod utjecajem europskih arhitektonskih zbivanja i specifičnog društveno-ekonomskog konteksta

[2] Pevsner, 1997.
[3] Geist, 1983.
[4] Šimončić Bobetko, 2005, Bićanić, 1967., Lajnert, 2008.
[5] Bićanić, 1967.
[6] Booker, 1984, Eiblmayr, 2010, Ondrušová, 2017, Veit, 2007, Jenkins, 2000.

- jedinstvenost građevina novčarskih institucija karakteriziraju nova prostorna, konstruktivna i oblikovna rješenja, (za tipologiju) specifičnih prostornih cjelina heterogenih sadržaja i reprezentativnost građevina
- hrvatski arhitekti na početku 20. stoljeća, dominantno u Zagrebu, doprinose profiliranju nove tipologije zgrada novčarskih institucija u hrvatskim okvirima, po uzoru na primjere istog razdoblja i prostorno-političkog konteksta - Austro-Ugarske Monarhije.

1.4. Metoda istraživanja – integralni prikaz istraživanja

Na samom početku istraživanja definiran je njegov **prostorni i vremenski okvir**. **Vremenski okvir** je ograničen s jedne strane trenutkom osnutka najstarijih novčarskih institucija, a s druge strane velikom gospodarskom krizom s kojom stagnira cjelokupni sustav investicija novčarskih institucija.

Kako je u vrijeme realizacije prvih zgrada novčarskih institucija Hrvatska bila u sastavu Austro-Ugarske Monarhije **prostorni kontekst** odnosio se upravo na taj prostor kao relevantno društveno, povijesno i arhitektonsko okruženje. Glavni centri moći su bili Beč i Budimpešta koji su odredili razvoj novčarskih institucija na prostoru cijele Monarhije. Iz tog razloga su realizirani primjeri u Beču i Budimpešti vršili direktan utjecaj na razvoj zgrada novčarskih institucija u Hrvatskoj, s naglaskom na Zagreb, jer su upravo njihove banke i štedionice otvarale prve podružnice na našem teritoriju. Na prostoru Hrvatske, u to vrijeme, Zagreb je bio glavno urbano i gospodarsko središte i u velikoj mjeri je diktirao trendove i modele razvoja i za ostale gradove u tadašnjoj Hrvatskoj i Slavoniji, ali i u širem prostornom okruženju.

Kriteriji za odabir građevina su proizašli iz prostornog i vremenskog konteksta glavnih političkih i gospodarskih središta, tako da su istraženi svi prvi primjeri zgrada novčarskih institucija na prostoru Beča i Budimpešte, a na prostoru Hrvatske su odabrani primjeri hrvatskih arhitekata realizirani u Zagrebu kao glavnom gospodarskom centru, kako bi se utvrdilo da li hrvatski arhitekti na početku 20. stoljeća u Zagrebu, pridonose profiliranju nove tipologije zgrada novčarskih institucija u hrvatskim okvirima, po uzoru na primjere istog razdoblja i prostorno-političkog konteksta.

Definiranje metode za detaljnu analizu arhitekture zgrada je jedno od ključnih očekivanih doprinosa ovog znanstvenog istraživanja jer do sada ovakav tip analize zgrada novčarskih institucija nije proveden te ga je bilo potrebno kroz istraživanje utvrditi. Metoda istraživanja se temelji na sveobuhvatnoj, detaljnoj analizi dostupne znanstvene literature, arhivske dokumentacije i provedenom terenskom istraživanju prvih poznatih primjera zgrada

novčarskih institucija na prostoru Beča (ukupno xx. Primjera), Budimpešte (ukupno x. primjera) i jugoistočnog prostora Monarhije (nekadašnje Kraljevine SHS) te specifično Zagreba kao najznačajnijeg gospodarskog središta Kraljevine tog vremena. Zgrade novčarskih institucija primarno su podijeljene na četiri osnovna tipa (banke, štedionice, osiguravajuća društva i burze) te imaju svoja specifična obilježja koja ih razlikuju od općeg arhitektonskog tipa poslovne zgrade.

Detaljna analiza provedena je na 15 ključnih zagrebačkih primjera realiziranih od hrvatskih arhitekata u postavljenom vremenskom okviru, od osnivanja prve hrvatske novčarske institucije 1846. do velike gospodarske krize 1929. godine.

Važno je istaknuti kako su izostavljeni primjeri koji nemaju sva glavna obilježja tipologije, za koje nema dostatne arhivske dokumentacije, a naročito one arhitektonske te primjeri koji su od realizacije izgubili osnovnu namjenu ili su sva bitna obilježja građevine u cijelosti izmijenjena.

Već u uvodnom istraživanju dostupne znanstvene i stručne literature, arhivske dokumentacije i terenskom istraživanju te analizom prvih primjera namjenski građenih zgrada novoosnovanih nacionalnih i gradskih novčarskih institucija glavnih središta Monarhije izlučena su specifična glavna obilježja zgrada ovog tipa te su postavljena kao osnovni atributi detaljnije analize i valorizacije pojedinih primjera zagrebačkog uzorka. Tako su definirani preduvjeti za realizaciju ciljeva istraživanja odnosno potvrdu postavljenih hipoteza.

U radu se planira sljedeća struktura istraživanja:

- usporediti razvoj tipova novčarskih institucija i razvoj njihovih prostornih potreba,
- definirati kriterije odabira i metode detaljnije analize arhitekture pojedinih realizacija namjenski građenih zgrada za potrebe novčarskih institucija,
- izlučiti glavna obilježja odnosno formativne elemente tipologije,
- analizirati projektantske postupke, metode i principe.

1.5. Očekivani rezultati i znanstveni doprinos istraživanja

Znanstveni doprinos ovog istraživanja jest:

- prvo sveobuhvatno istraživanje iz znanstvenog područja tehničkih znanosti, polja arhitekture i urbanizma na temu zgrada novčarskih institucija,
- jasno definiranje vremenskog okvira nastanka, a potom i tijek razvoja zgrada novčarskih institucija

- sistematizacija razvoja i valorizacija novoustanovljene arhitektonske tipologije novčarskih institucija u kontekstu povijesti hrvatske arhitekture krajem 19. i početkom 20. stoljeća, s preciznom definicijom tvorbenih formalnih i prostornih elemenata nove tipologije
- utvrđivanje glavnih obilježja zgrada novčarskih institucija kroz parametre: urbanističke pozicije i uloge u gradskom tkivu, stilskih odrednica, reprezentativnosti, rasporeda i organizacije heterogenih programskih struktura te inovativnosti cjelokupnih tehničkih, konstrukcijskih i prostornih rješenja
- kvalitativna i kvantitativna analiza prvih primjera zgrada novčarskih institucija u Beču i Budimpešte te potom detaljna kvalitativna i kvantitativna analiza glavnih reprezentativnih primjera u Zagrebu (15 primjera)
- valorizacija zgrada novčarskih institucija hrvatskih arhitekata prema provedenoj analizi
- sveobuhvatno prikupljanje arhivske, fotografske i postojeće dokumentacije zgrada novčarskih institucija koje su detaljno analizirane,
- kompilacija detaljne autorske terenske fotografske dokumentacije navedenih primjera u Beču, Budimpešti i Zagrebu
- utvrđivanje osnovnih projektantskih principa i postupaka koji dovode do inovativnih prostornih i funkcionalnih rješenja u rješavanju zgrada naglašeno heterogenog sadržaja
- produbljivanje znanja o hrvatskim arhitektima na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće
- uspostavljanje jasnih međuodnosa tradicije školovanja hrvatskih arhitekata u inozemstvu i uspostavljanja veza s vodećim europskim arhitektonskim imenima toga razdoblja te prepoznavanje utjecaja njihovog rada na hrvatskom prostoru vezano za zgrade novčarskih institucija.

2. PREGLED POVIJESNOG RAZVOJA NOVČARSKIH INSTITUCIJA U HRVATSKOJ U SREDNJOEUROPSKOM KONTEKSTU I RAZVOJ ZGRADA NOVČARSKIH INSTITUCIJA KAO ARHITEKTONSKOG TIPA

2.1. Povijesni vremenski okvir

U novčarske institucije ubrajamo banke, štedionice, osiguravajuća društva, zadruge[7] i burze.[8] Njihov razvoj bio je dugotrajan, no za istraživanje ovoga doktorskog rada relevantno je razdoblje od sredine 19. stoljeća, kada se razvijaju suvremene institucije kakve poznajemo danas, sve do velike ekonomske krize 1929. godine jer se u tom periodu na prostoru Hrvatske odvija uspostava i najintenzivniji razvoj ove tipologije te se u ovom razdoblju realiziraju najrelevantniji primjeri.

Povijesni vremenski okvir istraživanja za prostor Hrvatske možemo podijeliti na četiri vremenska razdoblja. Prvo razdoblje, ono od 1846. do 1900., obilježeno je preustrojem Monarhije i Austro-ugarskom nagodbom, krahom Bečke burze 1873. i zagrebačkim potresom 1880. godine. Također, ukidanjem Vojne krajine 1881. i njenim pripajanjem hrvatskom teritoriju stvorila se mogućnost osnivanja i širi prostor djelovanja novčarskih institucija, akumulacije vlastitog kapitala, a time i veće ekonomske neovisnosti.[9] Ovo je razdoblje rane formativne faze zgrada novčarskih institucija i manjeg broja primjera.

U drugom razdoblju, onom od 1900. do 1914. godine, dolazi do značajnijeg akumuliranja domaćeg kapitala u bankama i štedionicama, uz stvaranje mreže podružnica. Domaći kapital - koncentriran u trima, u tom razdoblju najjačim bankama (Prva hrvatska štedionica, Srpska banka i Hrvatska poljodjelska banka) - podržava i novu političku spregu, Hrvatsko-srpsku koaliciju, s ciljem za financijskom i gospodarskom neovisnošću Hrvatske.[10]

[7] Zadruge nisu detaljnije analizirane u ovom radu jer nemaju reprezentativnih realizacija. Jedina zadruga koja je u kratkom razdoblju funkcionirala pa prerasla u osiguravajuće društvo jest Croatia pa je njihova zgrada u Masarykovoj analizirana kao zgrada osiguravajućeg društva.

[8] Prema definiciji Zakona o zaštiti novčarskih institucija, novčarske institucije su pravne osobe i obrti u čijim su poslovnim prostorima gotov novac i vrijednosti osnovni predmet rada ili kojima je osnovna djelatnost poslovanje s gotovim novcem i vrijednostima, ili koji u obavljanju svoje osnovne djelatnosti koriste veće iznose gotova novca i vrijednosti. https://www.zakon.hr/z/784/Zakon-o-za%C5%A1titi-nov%C4%8Darskih-institucija [pristup 07.02.2021.]

[9] Lajnert, 2008: 45-47

[10] Objavljeno u Manifestu koji je izdala Hrvatsko-srpska koalicija 1905. Više u Cipek, T., Matković, S. Programski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842.-1914., Disput, Zagreb, 2006. str. 505-507.

Ovo je razdoblje snažnijeg razvoja tipologije zgrada novčarskih institucija s većim brojem primjera.

Prvo i drugo razdoblje poklapa se i s drugom industrijskom revolucijom, odnosno s razvojem niza inovacija koje su otvorile put značajnom povećanju produktivnosti, migracijama, intenzivnijoj urbanizaciji i deagrarizaciji. Razvoj je uključivao mehaničku proizvodnju električne energije i motor s unutarnjim izgaranjem, kemijsku industriju, komunikacijska sredstva poput telegrafa i telefona te prijevozna sredstva poput željeznice i parobroda. Ova komunikacijska i transportna sredstva pridonijela su poticanju međunarodne trgovine i potaknula industrijalizirane zemlje u novu epizodu globalizacije, koja je završila 1914. godine.[11]

Treće je razdoblje, 1914.-1918., bilo početkom Prvoga svjetskog rata određeno zamiranjem poslovnih aktivnosti, no nanovo se aktiviralo razvojem domaće proizvodnje za potrebe opskrbe vojske. Međutim razvoj tipologije stagnira, a realizacije novih zgrada u Hrvatskoj u tom razdoblju izostaju.

Četvrto razdoblje u razvoju tipologije zgrada novčarskih institucija pokazat će se u Hrvatskoj najvažnijim, a riječ je o razdoblju od 1918. do početka gospodarske krize 1929. godine, kada je u Hrvatskoj realiziran velik broj primjera nove tipologije.

Ovaj se postavljeni vremenski okvir istraživanja u velikoj mjeri podudara s kronološkom analizom Siniše Lajnerta.[12]

2.2. Povijesno-ekonomski kontekst i razvoj novčarskih institucija

Glavna novčarska institucija Austrijskog Carstva, kao i njegov novčarski sustav na koji se oslanja razvoj institucija na prostoru Hrvatske i Slavonije, jest Privilegirana austrijska nacionalna banka, osnovana 1816. godine.[13] Upravljanje bankom konstituirano je 19. siječnja 1818. godine. U sljedećem razdoblju Privilegirana austrijska nacionalna banka (ÖNB) planira i rješenja za svoje prostorne potrebe te sustavno uspostavlja mrežu podružnica kako bi osigurala ravnomjernu opskrbu novcem i kreditima. Sa sjedištem u Beču, ova se mreža proširila na industrijske regije i trgovačke centre u razvoju, u srednjoj i istočnoj Europi, kao i u sjevernom

[11] https://www.citeco.fr/10000-years-history-economics/industrial-revolutions/the-second-industrial-revolution [pristup 03.3.2020.]

[12] Razvoj novčarskih institucija i novčarskog poslovanja u Hrvatskoj Lajnert dijeli na tri razdoblja: prvo razdoblje (1846.-1899.), drugo razdoblje (1900.-1914.) i treće razdoblje (1914.-1918.). Lajnert, 2008: 45-86

[13] Car je 1. lipnja 1816. izdao dva ekskluzivna prava pod nazivom "patenti", tj. "financijski patent" i "bankarski patent", stvarajući tako središnju banku: "Privilegierte Österreichische National-Bank" (ÖNB), tj. Privilegiranu austrijsku nacionalnu banku.

mediteranskom prostoru. Učvrstila je vrijednost novca i donijela stabilnost u Monarhiji.[14] Uskoro je izgradila novu zgradu za svoje sjedište, prvu zgradu u Beču namjenski građenu za banku.[15]

Nakon Austro-ugarske nagodbe Mađari nisu zadovoljni odnosom Privilegirane austrijske nacionalne banke prema mađarskim interesima i ulaganjima.[16] Tek je 1878. godine središnja banka uspješno pretvorena u institut u kojem su Austrija i Mađarska imale jednake udjele pa je Privilegirana austrijska nacionalna banka pretvorena u Austro-ugarsku banku. Ona je postala središnja banka obaju dijelova Carstva[17] i poslovala je sve do 1919.[18]

Sve do izbijanja Prvoga svjetskog rata Monarhija imala je stabilan gospodarski rast, zajedno sa širenjem postojeće bankarske mreže i uspostavljanjem novih institucija.[19] Austro-ugarska bankarska mreža u istraživanjima se često karakterizira i prerazvijenom, s obzirom na to da su u manjim gradovima postojale po dvije ili tri banke ili štedionice.[20]

Što se naših nacionalnih novčarskih institucija tiče, procesi osnivanja bili su znatno složeniji. Odluka Hrvatskog sabora iz 1790. godine kojom je Hrvatska prepustila upravljanje financijama Ugarskom namjesničkom vijeću imala je dalekosežne posljedice na cjelokupnu gospodarsku situaciju u hrvatskim zemljama sve do trenutka njihova ujedinjenja. Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, iako su od 1868. činile Trojednicu (Trojedna Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija) uspostavljenu unutar Austro-Ugarske Monarhije, imale su minimalnu mogućnost upravljanja nad ključnim pitanjima, kao npr. nad svojim gospodarstvom.

Mogućnosti i pretpostavke za osnivanje novčarskih institucija u Hrvatskoj i Slavoniji definirane su sredinom 19. stoljeća, preciznije donošenjem austrijskog Općeg trgovačkog zakonika 17. prosinca 1862., odnosno 16. svibnja 1875. ugarskim Trgovačkim zakonom.[21]

---

[14] https://www.oenb.at/Ueber-Uns/unternehmensgeschichte/1818-1878.html [pristup 14.1.2020.]

[15] Zgrada Privilegirane austrijske nacionalne banke građena je od 1819. do 1823. godine. Eiblmayr, 1999: 21. Detaljnije u doktorskoj disertaciji Judith Eiblmayr pod naslovom *Die Österreichische Nationalbank und ihre Architekten*, TU Wien, 2010. Za usporedbu, prema Johnu Michaelu Lloydu Bookeru, britanskom povjesničaru, prva namjenski građena zgrada za banku u Engleskoj jest *Bank of England* (Georg Sampson) 1734. godine, a za štedionicu je prva vjerojatno ona u Whitchurchu iz 1823. godine. Booker, 1984: vol. 1., 4, 99

[16] Szabo, 1985: 55

[17] Detaljnije o povijesti Austrijske nacionalne banke i gospodarsko-političkim okolnostima na: https://www.oenb.at/en/About-Us/History/1816-1818.html [pristup 16.3.2020.]

[18] Ugovorom iz St. Germain-en-Layea iz 1919. predviđena je potpuna likvidacija Austro-ugarske banke. Povjerenstvo za odštetu u Parizu imenovalo je povjerenike koji su bili zaduženi za izvršenje cijele likvidacije, istovremeno čuvajući interese svih država nasljednica.

[19] Rudolph, 1976: 291

[20] Pohanicova , Ondrusova, 2019.

[21] Sustav utemeljen tim zakonima nije se mijenjao do kraja Drugoga svjetskog rata, odnosno do 1. ožujka 1949. kad je donesena Uredba o likvidaciji odnosa nastalih konfiskacijom imovine privatnih kreditnih poduzeća. Lajnert, 2013: 175-176; Tu izuzetak čini Prva hrvatska štedionica, osnovana 1846. po ugarskim trgovačkim zakonima iz 1840., 1843. i 1844. godine. Szabo, 1985: 2

Razvoj naših novčarskih institucija odvijao se „pod uplivom štedioničarskoga pokreta u svijetu, koji je išao za tim, „…da se pored kapitalističkih ustanova stvaraju i dobrotvorne novčane ustanove … pomoću kojih će se podizati te korisno i sigurno upotrebljavati štednja siromašnijih slojeva pučanstva …, od čega će konačno imati korist cjelokupno društvo, narod i država“.[22]

Pored toga su, kako navodi Mira Kolar-Dimitrijević, „već 1842. privrednici u Hrvatskoj tražili vlastitu nacionalnu banku kako bi se novac zarađen u Hrvatskoj u njoj i zadržao“[23] - propisi to gotovo cijelu prvu polovicu 19. stoljeća nisu omogućavali. „Bilo je moguće osnovati samo štedionice koje su se bavile isključivo štednjom, ali ne i raznovrsnim novčanim poslovima, no čak i odobrenje za te štedionice izdavalo se rijetko.

Austrijski „štedionički regulativ“, izdan 1844., koji propisuje pravila osnivanja štedionica, što omogućuje i osnivanje Prve hrvatske štedionice 1846. godine.[24] Jedan od značajnih kontekstualnih okvira u istraživanju pokazuje kako je Prva hrvatska štedionica osnovana u prisutnosti vodećih predstavnika hrvatskog narodnog preporoda, što dokazuje njezino veliko značenje i u tadašnjem kulturnom i društvenom životu.[25] U razdoblju od 1902. do 1924. godine Štedionica ima već 46 podružnica te postaje jedan od najuspješnijih bankarskih zavoda u ovome dijelu Europe. Iako za potrebe svoga poslovanja koristi i prilagođava postojeće građevine, za neke gradi i nove građevine (Zagreb, Bjelovar, Osijek, Beograd, Karlovac, Slavonski Brod), kojih će realizacije biti predmet daljnjeg istraživanja ovoga rada.

Sredinom 19. stoljeća u Zagrebu djeluje, osim Prve hrvatske štedionice, još samo podružnica Privilegirane austrijske nacionalne banke, otvorena 1854.[26] U Hrvatskoj domaćih banaka nije bilo sve do 1868., kada su nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe promijenjeni propisi i Hrvatska se mogla pozvati na mađarske propise, koji su bili znatno liberalniji od austrijskih.“[27] Drugi novčarski zavodi koji se u to vrijeme osnivaju u Zagrebu i Osijeku povezani su s ugarskim i austrijskim novčarskim zavodima.[28] Usprkos svim nastojanjima, u razdoblju od 1860. do 1869. osnovane su u Hrvatskoj samo Hrvatska eskomptna banka te dvije štedionice,

[22] *** 1936.a: 224
[23] Kolar-Dmitrijević, 2013: 79
[24] *** 1936.a: 224; Prema tadašnjim uvjetima Prva hrvatska štedionica i dalje nije mogla biti dioničko društvo i mogla se baviti samo poslovima štednje.
[25] Prema Kratkoj povjesnici Prve hrvatske štedionice, Mire Kolar-Dimitrijević i Dragutina Feletara, odluka o osnivanju Štedionice donesena je u prisutnosti „odličnih hrvatskih muževa Lj. Gaja, D. Demetra i A. Mažuranića“. Kolar-Dimitrijević, Feletar, 1994: 11
[26] Szabo, 1985: 35
[27] Kolar-Dmitrijević, 2013: 79
[28] Kolar-Dmitrijević, 2013: 83

u Osijeku i Sisku.[29] Nakon donošenja ugarskoga Trgovačkog zakona iz 1875. godine, iste godine u Hrvatskoj i Slavoniji bilježi se postojanje šest banaka i 32 štedionice, a Zagreb postaje mjesto akumulacije kapitala.[30] Od prijelaza stoljeća do sloma Monarhije u Hrvatskoj i Slavoniji utrostručen je broj novčarskih zavoda.[31]

U strukturi novčarskog sustava Monarhije, u Hrvatskoj i Slavoniji u vrijeme donošenja Trgovačkog zakona 1875. godine, djelovale su uz banke, štedionice, osiguravajuća društva i zadruge, ali se zadruge nisu u daljnjem razvoju institucija u većoj mjeri upuštale u investicije gradnje vlastitih palača pa stoga nisu dio detaljnije analize ovog doktorskog rada.[32]

Raspadom Monarhije, odnosno ulaskom u Kraljevinu SHS, godine 1918. Hrvatska je značajno promijenila položaj - od perifernoga područja unutar Austro-Ugarske Monarhije u najrazvijeniji dio novoosnovane države te je s njezinim kapitalom omogućen razvoj novčarskih institucija: banaka i štedionica. Do tada na našem je prostoru postojao određen broj banaka koje su do 1918. bile značajnim dijelom podružnice bečkih i budimpeštanskih banaka. Primjerice, to su bile „podružnice bečke i budimpeštanske Austro-ugarske banke, bečkoga Wiener Bankvereina, budimpeštanske Ugarske banke i dioničarskoga trgovačkoga društva te Peštanske ugarske komercijalne banke“.[33] Stvaranjem Kraljevine SHS, temeljem nove regulative, u razdoblju od 1919. do 1922. godine provedeno je preuzimanje banaka s austrijskim i mađarskim kapitalom. Time cjelokupna pokretna i nepokretna imovina bivše Austro-Ugarske Monarhije prelazi u vlasništvo Kraljevine SHS. Privilegovana narodna banka Kraljevine Srbije izmijenila je naziv u Narodna banka Kraljevine SHS i djelovala je u cijeloj Kraljevini. Preuzela je i postojeće podružnice Austro-ugarske banke u Banjoj Luci, Ljubljani, Mariboru, Mostaru, Velikom Bečkereku, Novom Sadu, Osijeku, Pančevu, Sarajevu, Splitu, Subotici, Varaždinu, Vršcu, Zagrebu i Zemunu.[34] I Zagrebačka burza stječe 1918. godine novi status jer je od 1907. godine egzistirala samo u vidu Sekcije za promet efektima i robom pri Trgovačkom domu u Zagrebu.[35]

Kao što je slučaj s bankama i štedionicama, i institucije za osiguranje u Hrvatskoj se osnivaju krajem 19. stoljeća. Do osnivanja prvoga hrvatskog osiguravajućeg društva Croatia 1884. godine u Hrvatskoj djeluju samo predstavnici stranih društava: Assicurazioni Generali iz

[29] Szabo, 1985: 41
[30] Zagreb je zadržao taj status i početkom 20. stoljeća. Detaljnije u Bićanić, 1967.
[31] Od 1910. do 1928. broj novčarskih zavoda porastao je s 48 na 142. Timet, 1961: 147
[32] Izuzetak su npr. Mađarska seljačka osiguravajuća zadruga u Budimpešti ili „Croatia“, osiguravajuća zadruga u Zagrebu koja se i transformirala u osguravajuće društvo.
[33] Lajnert, 2020: 209
[34] Ibid.
[35] Kolar-Dimitrijević, 1995: 196-201

Trsta, Prvo osiguravajuće društvo iz Pešte, Prvo austrijsko društvo za osiguranje, Hungaria, HAZA – ugarska banka životnog osiguranja, češka Slavija, austrijsko društvo Phoenix i njemačko društvo Victoria.[36] Otežano osnivanje i rad osiguravajućih društava posljedica je zakonskih normi koje su tražile osiguranje značajnog kapitala za svako područje poslova osiguranja.[37]

Nakon otvaranja podružnice Povlaštene austrijske narodne banke u Zagrebu 1854. godine do prvih investicija u gradnju namjenskih zgrada tek s jačanjem osnovanih institucija, i to prve od njih - Prve hrvatske štedionice i njezine gradnje na Trgu bana Jelačića 1871. godine prošlo je sedamnaest godina.

2.3. Pregled osnovnih pojmova bankovno-novčarskog sustava i novčarskih institucija

2.3.1. Bankarstvo

„Bankarstvo je poslovanje koje obuhvaća držanje depozita i pozajmljivanje novca. Organizacija i funkcioniranje bankarstva temelji se na kreditu, a sustav kreditiranja i razvoj bankarstva se prožimaju. Bankari posluju s dugom, svojim i tuđim… Bankovni sustav sastoji se od središnje banke, poslovnih banaka te štednih i drugih financijskih institucija. Povijesno gledano, bankarstvo počinje s bogatim pojedincima koji svoj novac pozajmljuju trgovcima te s razvitkom navike polaganja novca zlataru na čuvanje, koji razvijaju unosnu praksu pozajmljivanja viškova novca uz kamatu. I drugi pojedinci razvijaju praksu izdavanja novčanica isplativih na zahtjev donositelja“.[38]

Suvremeno bankarstvo počinje u 19. stoljeću osnivanjem banaka kao dioničkih društava, a na hrvatskim je prostorima ovisno o bankarskim centrima - Beču, Budimpešti i Pragu. Početkom 20. stoljeća bankarstvo na prostoru Hrvatske i Slavonije doživljava značajan razvoj te do Prvoga svjetskog rata egzistira 61 banka i 146 štedionica.[39]

[36] Iveljić, 2007: 152; Nekad glavno njemačko osiguravajuće društvo Victoria, osnovano 1853., a danas dio Ergo Versicherungsgruppe AG; 1911. društvo je imalo u cijeloj Europi 59.000 agenata, Veit, 2007: 135
[37] HR-HDA-586, "Dunav" osiguravajuće d.d., http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_1573 [pristup 16.9.2020.]
[38] *** 2011.b: 42-43. Više o povijesti bankarstva u Hrvatskoj i sustavu bankovno–novčarskih institucija u Hrvatskoj u doba Habsburške Monarhije donosi Siniša Lajnert u svom doktorskom radu. Lajnert, 2008:16
[39] Lajnert, 2008: 18, bilješka 49

2.3.2. Kultura štednje

Hrvatska enciklopedija definira štednju kao suzdržavanje od potrošnje materijalnih dobara ili novca. Provodi se odgađanjem, odnosno ograničavanjem potrošnje na određeno vrijeme, izbjegavanjem beskorisnoga ili društveno manje korisnoga trošenja u odnosu prema drugim uporabama. Osobito je raširena novčana štednja, držanjem gotovine ili ulaganjem u štedne ustanove (banke, štedionice, pošte), koje ulagačima izdaju posebne štedne isprave. Gomilanjem sitnih štednih uloga stvaraju se velika novčana sredstva koja se mogu rabiti za ostvarivanje krupnih gospodarskih i drugih društvenih projekata.[40]

Koncept štedionice/štedljivosti europska je ideja s ideološkim korijenima koji datiraju još iz doba prosvjetiteljstva. Kada se tijekom 18. stoljeća pojavio „princip samopomoći", intelektualna elita nazvana „prosvijetljeni" našla je svoju misiju prenijeti „svjetlost znanja" masama i prenijeti im ono što je poslije nazvano „nova svijest."[41] „Prosvijetljeni" su smatrali kako je najvažnije da je pojedinac odgovoran za organiziranje svog života i stoga su smatrali svojim zadatkom komunicirati i prenijeti vrlinu štedljivosti nižim slojevima društva.

Prva štedionica osnovana je 1778. godine u Hamburgu, a funkcionirala je kao rentna banka koja je ljudima slaboga imovinskog stanja omogućila da redovito uplaćuju doprinose za rentu u određenoj dobi.

2.3.3. Razmjena/burza roba i vrijednosnih papira

Razmjena/burza roba i vrijednosnih papira razvila se iz srednjovjekovnih sajmova koji su postojali u svim važnijim lučkim gradovima u Europi, a ponajviše u talijanskim. U početku su to bila mjesta na kojima su se trgovci sastajali radi međusobnog sklapanja trgovačkih poslova s robom, a poslije i radi poslova s mjenicama i obveznicama. S vremenom trgovci organiziraju posebne ustanove u kojima održavaju stalne sastanke i sklapaju ugovore u trgovanju robom i vrijednosnim papirima. Prve prave burze spominju se u 12. stoljeća u Lyonu, a od polovice 16. stoljeća i u drugim europskim metropolama.[42] U Habsburškoj Monarhiji razmjena roba, tj. burza roba i vrijednosnih papira, ustanovljena je kada je carica Marija Terezija 1771. „otvorila burzu na kojoj se trgovalo robom, ali i obveznicama i mjenicama".[43]

---

[40] štednja. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=59905 [pristup 20. 3. 2021.]

[41] The World Savings and Retail Banking Institute, https://www.wsbi-esbg.org/About-us/History [pristup 20. 3. 2021.]

[42] burza. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=10314 [pristup 20. 3. 2021.]

[43] Kolar-Dimitrijević, 2013: 33

U Hrvatskoj je Eugen Kvaternik, nakon što se upoznao s radom pariške burze, pokušao inicirati razvoj burze i svoja je razmišljanja iznio 1863. u djelu Hrvatski glavničar.[44] Iako je tada Kvaternik bio izradio burzovnu terminologiju za Hrvatsku, tek je 1907. u Zagrebu osnovan odjel za burzovne poslove pri Trgovačkom domu, kao preteča Zagrebačke burze.[45]

2.3.4. Osiguranje

Iako je osiguranje postojalo i u dalekoj prošlosti, na Dalekom istoku i u staroj Grčkoj, današnji pojam osiguranja razvio se u doba prosvjetiteljstva u Europi, i to u obliku osiguranja vlasništva (naročito nekretnina), života i brodskog osiguranja. Razvoj suvremenog koncepta osiguravanja od neželjenih posljedica pratimo od 17. stoljeća nadalje, ponajprije u Velikoj Britaniji, osobito u Londonu nakon velikog požara 1666. godine, s ciljem osiguranja od sličnih nesreća u budućnosti.[46] U 19. stoljeću pojavljuje se i osiguranje od nezgode, a potkraj 19. stoljeća i prvi oblici zdravstvenog i mirovinskog osiguranja.[47] Paralelno s razvojem oblika osiguranja razvijao se i formalni okvir djelovanja osiguravajućih društava.

Osiguranje je prema enciklopediji Britannici „sustav u kojem osiguravatelj uz naknadu koja se obično dogovori unaprijed obećava nadoknaditi osiguraniku ili pružiti usluge osiguraniku u slučaju da određene slučajne pojave rezultiraju gubicima tijekom određenog razdoblja. Stoga je to metoda suočavanja s rizikom. Njegova je primarna funkcija zamijeniti nesigurnost u pogledu ekonomskih troškova događaja koji donose gubitak. Osiguranje se u velikoj mjeri oslanja na 'zakon velikih brojeva'.“[48] Detaljnije o temi osiguranja i razvoju različitih tipova osiguranja potkraj 19. i početkom 20. stoljeća u srednjoj Europi donosi Meyers Großes Konversations-Lexikon iz 1905. godine te David Jenkins i Takau Yoneyama 2000. godine.[49]

2.3.5. Banke

Prema Hrvatskoj enciklopediji „banka (talijanski *banca* < langobardski *panka:* klupa) je novčarski zavod, financijska institucija kojoj je glavna djelatnost posredovanje u novčanim i kreditnim poslovima; banka prima novčana sredstva u polog (depozit) i plasira ih u kredite i tzv. novčane investicije, baveći se uz to i financijskim uslugama. Depozitni i kreditni poslovi

[44] Kolar-Dimitrijević, 2013: 107-108
[45] Kolar-Dimitrijević, 2013:. 108 i 131
[46] Vukić, F., Duh vremena i mjesta, Croatia je Hrvatska, 2017: 25
[47] Knap, 2014: 11
[48] Greene, 2023.
[49] *** 1905-1909: 103, Jenkins, David, Takau Yoneyama, 2000.

najvažnije su obilježje banke, a ona ih obavlja istodobno i kontinuirano kao svoje temeljne aktivnosti. Banke su najvažnije posredničke financijske institucije i predstavljaju glavninu financijskog sustava svih zemalja. Bankovni je posao 'javni interes', svojevrsna povlastica i monopol, pa se osnivanje i poslovanje banaka uređuje posebnim zakonom, a njime se obično uređuje da druga poduzeća ne mogu u svojem nazivu imati riječ 'banka' ili izvedenice od te riječi ako nisu osnovane prema tom zakonu.“[50] Poslovanje banaka se zasniva na povjerenju. Banka „… je dužna, i na temelju dobrih poslovnih običaja, ali i silom zakona, čuvati povjerljivim podatke o pojedinačnim štednim ulozima…“[51]

Termin banka dolazi od klupe (tal. *banchi*) odnosno stola bankara. „Oni su primali novac u pohranu uz priznanice, koje su polagači mogli unovčiti kod poslovnih prijatelja tih bankara u drugim mjestima.“[52] Kad bi se ispostavilo da bankar nije solventan, klupa bi mu bila razbijena (*banca rotta*).[53]

Bankar je zanimanje koje nastaje na Mediteranu u 14. stoljeću, iako tada bankarstvo nije bilo isključivo zanimanje, već djelatnost vezana za trgovinu. Trgovac-bankar je prvi profesionalni bankar.[54] Najpoznatiji među njima bio je Cosimo de' Medici, njegov sin Piero i njegov unuk Lorenzo Veličanstveni. Uz njih, u 14. stoljeću vodeći firentinski bankari bili su Bardi i Peruzzi. Oni su i investitori palača Medici, Rucellai i Strozzi, u kojima i posluju, a koje su inspiracija arhitektima potkraj 19. i početkom 20. stoljeća za oblikovanje palača novčarskih institucija. Renesansni bankari, poput Medicija, nisu namjenski gradili banke jer su njihove palače bile primjerene i za stanovanje i za njihovo djelovanje na području trgovine i politike.[55]

I današnji bankarski pojmovi imaju podrijetlo u talijanskom jeziku, kao što su giro, konto, skonto itd.[56]

2.3.6. Štedionice

Štedionica je “novčano-kreditna ustanova koja prikuplja slobodna sredstva od stanovništva i daje zajmove uz naplatu kamate. Bitno im je obilježje da imaju velik broj filijala, a često su povezane i s poštom. Povijest štedionica povezana je s pojavom prvih banaka, a u

[50] banka. *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=5713 [pristup 21. 3. 2021.]
[51] Gregurek, Vidaković, 2011: 13
[52] banka. *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=5713 [pristup 21. 3. 2021.]
[53] tal. *bancarotta* - bankrot, stečaj
[54] Pevsner, 1997: 193
[55] Palače su imale posebnu prostoriju gdje su se obavljali bankarski poslovi. ***2016.a: 8
[56] tal. *gira, conto, sconto*: prijenos mjenice, žiro; račun, popust, Deanović, Jernej: 2012.

srednjem vijeku, na području današnje Italije, osnivala su se i posebna dobrotvorna društva koja su u početku odobravala beskamatne pozajmice pučanstvu, potom uz naplatu kamate. Poslije su te ustanove služile kao uzor kod osnivanja štedionica, koje su osnivala različita društva, gradovi, a zatim i država“. [57] „Štedionice se razlikuju od banaka time što razvijaju štednju u širokim slojevima stanovništva, nemaju dionički kapital, ne teže za što većom zaradom i ne bave se spekulativnim i rizičnim poslovima, već kreditiraju uz što povoljnije uvjete.“[58]

2.3.7. Burze

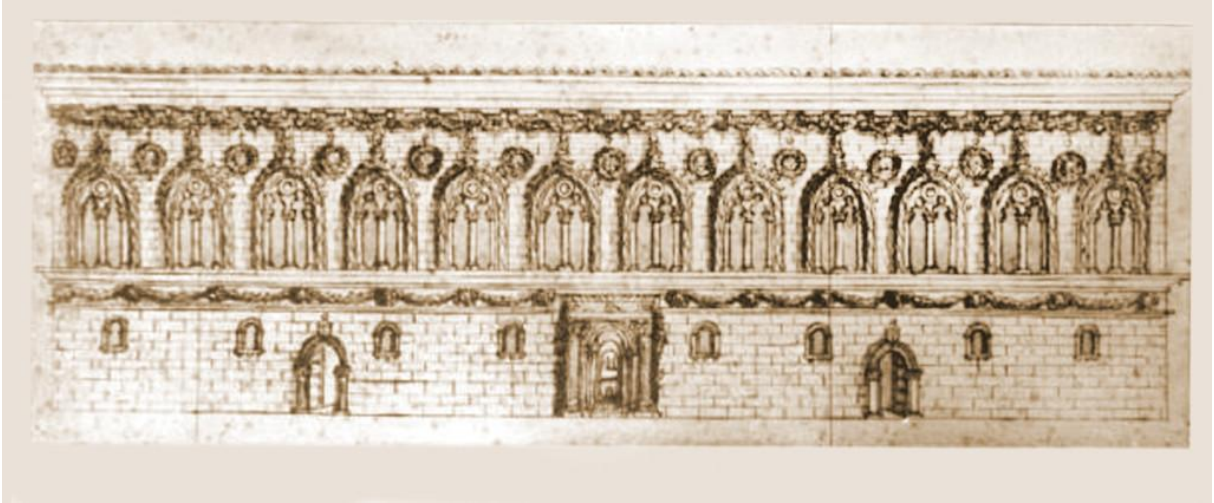
Burza je (njemački *Börse;* nizozemski *beurs;* talijanski *borsa*) trgovačka ustanova, stalno specijalizirano tržište na određenome mjestu u određenoj zgradi, u kojoj se po posebnim pravilima i uzancama trguje novcem, devizama, vrijednosnim papirima i određenim tipiziranim, standardiziranim i kategoriziranim robama i uslugama.[59]

2.3.8. Osiguravajuća društva

Osiguravajuća društva jesu „pravne osobe koje se bave osiguranjem, tj. osiguravanjem različitih rizika. Javljaju se kao posrednici na financijskom tržištu koji prikupljaju novčana sredstva prodajom polica osiguranja i različito ih financijski plasiraju. Usmjerena su na dugoročne Izvore sredstava i, uglavnom, obveznice i hipotekarne dugoročne kredite…. Prema predmetu osiguranja osiguravajuće kompanije dijele se na one koji osiguravaju život i one koje osiguravaju imovinu“ .[60]

[57] štedionica. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=59904 [pristup 26. 12. 2022.]
[58] Lajnert, 2008: 9
[59] Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=5713 [pristup 05. 08. 2020.] ili latinski *bursa* - kožna torbica; *** 1905-1909: 240-245. http://www.zeno.org/nid/20006355145 [pristup 05. 08. 2020.]
[60] *** 1995.: 635

2.4. Povijesni razvoj novčarskih institucija

Sl. 2. Filareteova gravura pročelja Pallazzo del Banco Mediceo

2.4.1. Povijesni razvoj banaka

Ranorenesansna palača Palazzo del Banco Mediceo (koja je služila za bankarsku djelatnost) bila je uzor za brojne druge palače, poput Cà Grande koja se gradi istovremeno s Porta Romana, Palazzo Fontana Silvestri u Porta Venezia ili Casa dei Marliani u okrugu Monte.[61] Danas Palazzo del Banco Mediceo više ne postoji, ali je sačuvan nacrt pročelja palače na gravuri koju je izradio arhitekt i kipar Filarete (Sl. 2.).[62] Prema nekim izvorima jednom se od najstarijih banaka u povijesti smatra Casa di San Giorgio iz 1407. godine u Genovi.[63] U izvornoj organizaciji prostora sve su funkcije bile smještene na katu, a koje su začetak funkcionalnih dijelova banke: ured predsjednika banke, dvorana za upravu i dvorana u kojoj se sastajalo veliko vijeće, ali je istovremeno služila blagajničkim poslovima i bila otvorena za javnost. Do njih se dolazilo impresivnim stubištem.[64]

Na sjeveru Europe u 16. je stoljeću najmoćnija u bankarskom poslu bila obitelj Fugger iz Augsburga. Najpoznatiji u obitelji bio je Jakob Fugger, poznat i po financiranju cara Maximiliana i financijskoj pomoći dolaska na prijestolje Karla V. Na žalost, o prostorima u kojima je djelovala jedna od najbogatijih obitelji Europe ne zna se mnogo. Ni izvorna organizacija njihove kuće u Augsburgu, ni njezin opis - nisu očuvani. Očuvana je samo

[61] https://blog.urbanfile.org/2015/06/13/zona-cordusio-milano-del-400-il-banco-mediceo/ [pristup 15.10.2020.]
[62] Zgrada je srušena krajem 18. stoljeća tijekom uređenja prostora oko kazališta La Scala. Očuvan je portal zgrade i prezentiran u muzeju u Castellu Sforzesco u Milanu.
https://architetturascomparsa.wordpress.com/2012/04/29/palazzo-del-banco-mediceo/ [pristup 15.10.2020.]
[63] ***1975: 73 i Kindleberger, 1987: 67-68
[64] https://www.palazzosangiorgio.org [pristup 21.03.2021.]

ilustracija s Jakobom Fuggerom i njegovim knjigovođom Matthausom Schwarzom u njihovom poslovnom prostoru, ispred ormara s ladicama, s nazivima gradova u kojim posluju na njima.

Za razliku od dotadašnjih privatnih banaka, banke kao javne institucije osnovane su tek krajem 16. stoljeća, kao npr. Banco della Piazza di Rialto u Veneciji osnovana 1587., Papal Banco di Santo Spirito u Rimu osnovana 1591. i Banco di San Ambrogio u Milanu osnovana 1593. godine. Ubrzo nakon toga, s razvojem prekomorske trgovine, potkraj 16. i početkom 17. stoljeća osnivane su javne banke i na sjeveru Europe, npr. u Rotterdamu, Amsterdamu, Hamburgu, Delftu i u Nürnbergu.[65] U 17. stoljeću nastaju i prve velike banke koje se, osim emisijom novca (novčane banke), bave i kreditiranjem države i platnim prometom. Među prvima je Švedska državna banka osnovana 1668., zatim Engleska središnja banka (*Bank of England*) 1694. te Francuska središnja banka – *Banque General* osnovana 1716. godine.[66]

Tada se još ne javlja potreba za namjenskom gradnjom za potrebe novčarskih institucija jer banke djeluju u prilagođenim uredima, katkad i u kućama vlasnika. U Parizu primjerice Hotel de la Vrillière, poznat i kao Hotel Toulouse, darovan je *Banque de France* za njezin smještaj. Tek se daljnjim razvojem bankarstva otvara pitanje gradnje namjenskih građevina jer dotadašnja tipologija građevina u kojima su bile smještene nije bila primjerena.[67]

Iznimka je Švedska nacionalna banka (*Sveriges Riksbank*) koja je izgradila prvu zgradu za svoje potrebe prema projektu Nicodemusa Tessina starijeg još 1680. godine (Sl. 3.).

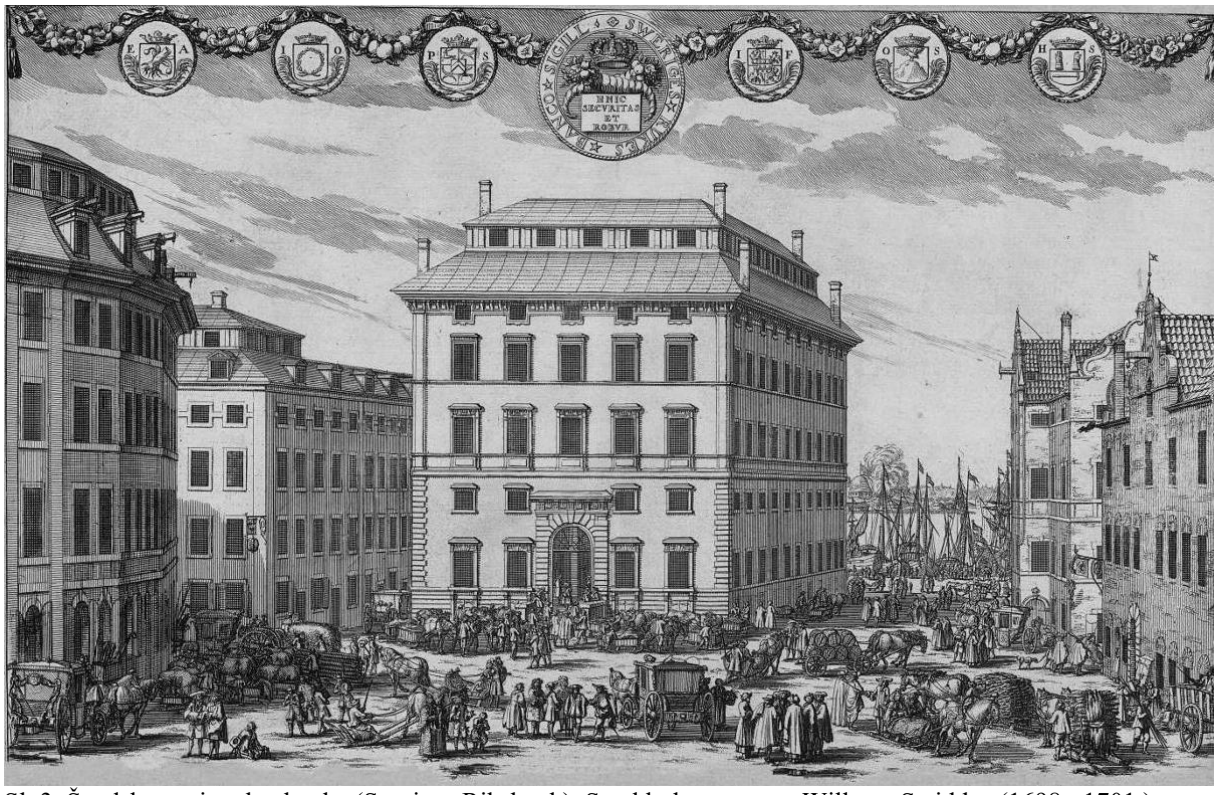
Bila je to prva zgrada u sjevernoj Europi namijenjena isključivo bankarstvu.

Francis Child naziva se u engleskom bankarstvu „ocem profesije“. Sjedište banaka viktorijanskog doba[68] bilo je organizirano u privatnim kućama s poslovnim prostorima u prizemlju, sa stanom voditelja iznad.[69] Kod zgrade *London and Westminster bank* prvi je put u interijeru primijenjeno rješenje bankovnog predvorja svođenog kupolom, što je uskoro u varijantnim rješenjima postao standard u oblikovanju kod gradnje novih zgrada banaka.

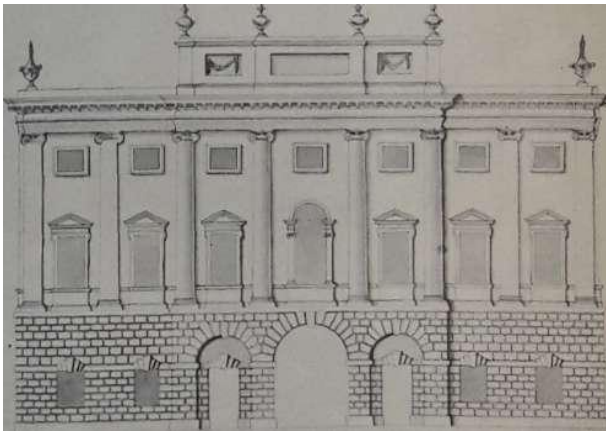
Procesi razvoja bankarstva i gradnja *Bank of England* u Londonu smatraju se utjecajnim i na razvoj tipologije zgrada novčarskih institucija u cijeloj Europi. Ona je ujedno i prva namjenski građena zgrada za banku realizirana u Britaniji.[70] Prvi prostor *Bank of England*, zapravo je bila kuća Sir Johna Houblona, upravitelja banke, arhitekta Georga Samsona (Sl. 4.) i građena pod utjecajem Palladija. Oblikovana je u svemu kao privatna kuća s iznimkom velikog

[65] Pevsner: 1997: 199
[66] Gregurek, Vidaković, 2011: 32
[67] *** 2016: 11
[68] Razdoblje koje je kraljica Viktorija provela na britanskom tronu, od 1837. do 1901. godine
[69] Pevsner, 1997: 200
[70] *** 2016: 11

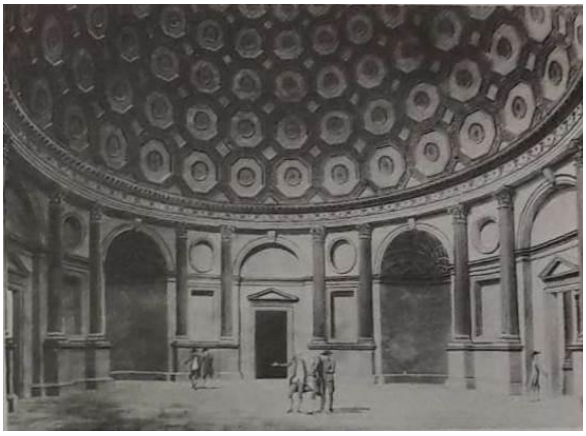
halla, poslije natkrivenog rotondom (kupolom) promjera 18 m. Nakon toga slijede zahvati arhitekta Sir Johna Soana, koji od 1788. do 1823. godine dodaje nekoliko dvorana, svođenih kupolama, osiguravajući zenitalno osvjetljenje, otvorima i svjetlošću olakšavajući masivne zidane strukture (Sl. 5., 6. i 7.). Soaneova arhitektura bila je inovativna ne samo zbog estetike, već i zbog pametnog korištenja svjetla, prostora i sigurnosnih mjera, što je utjecalo na oblikovanje zgrada financijskih institucija širom svijeta. Taj je niz dvorana, na žalost, dijelom izgubljen kod rekonstrukcije od 1921. do 1937. prema projektu Sir Herberta Bakera.

Sl. 3. Švedska nacionalna banka (Sveriges Riksbank), Stockholm, gravura Willema Swiddea (1698.−1701.)

Sl. 4. Bank of England, Georg Samson, 1732.-1734.

Sl. 5. Bank of England, Rotonda, Sir Robert Taylor, 1765.-1770.

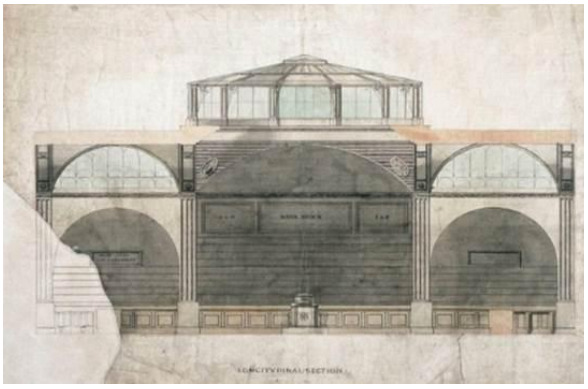

Sl. 6. Bank of England, očuvano stanje iz razdoblja Soanova projekta 1791.–1793., oko 1920.

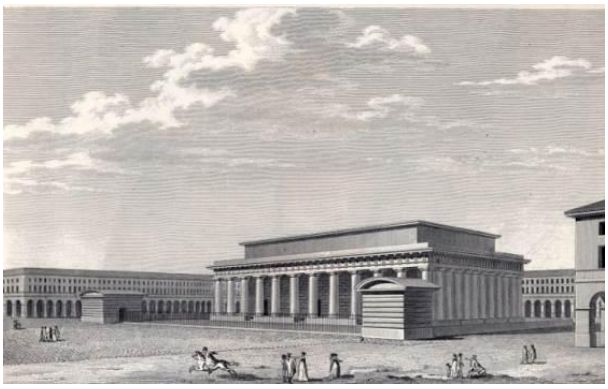

Sl. 7. Bank of England, očuvano stanje iz razdoblja Soanova projekta 1791.–1793., oko 1920.

Sve spomenuto činilo je *Bank of England* najambicioznijom građevinom banke do tada.[71] Slijedeći primjer Soana, Ledoux je 1788. projektirao monumentalnu zgradu za *Caisse d'Escompte* u Parizu (Sl. 9.).[72] Projekt nastao u vrijeme Francuske revolucije, na žalost, nije izveden.[73]

Sl. 8. Sjedište Bank of England, Threadneedle Street, Sir John Soan, od 1788. i 1833.

Sl. 9. Caisse d'Escompte, Claude Ledoux, 1788.

Osim što prednjače u razvoju financijskih sustava i formiranju ovoga specifičnog tipa građevina, u Engleskoj se pojavljuju i prve ideje o tome kako banke trebaju izgledati, kako ih projektirati. U svom djelu „Praktična rasprava o bankarstvu“ James William Gilbart (1794.–1863.), glavni menadžer *London and Westminster Bank*, britanski bankar i teoretičar, 1849. prvi put objavljuje ideje kako bi banke trebale izgledati.[74] U svom tekstu o arhitekturi banke ne

[71] Booker, 1984: 50
[72] Vidler, 2021:70
[73] Eiblmayr, 2010: 21
[74] Booker navodi djelo J.W. Gilbarta A Practical Treatise on Banking, London, 1849., kao prvi priručnik za bankarsku praksu, Booker, 1984: 75

govori samo o lokaciji i dizajnu već i o važnosti tehničkih rješenja za zgrade, o temi svjetla, ventilacije i grijanja, te sigurnosnog aspekta.[75] Također, ponudio je nagradu na Prvoj svjetskoj izložbi 1851. u Londonu (poznatoj i kao Velika izložba, poslije nazvana Svjetska izložba) za doprinos „praktičnom bankarstvu“, što je vjerojatno potaknulo, prema istraživanju J. M. L. Bookera, i Bankers Magazin u New Yorku da raspiše natječaj 1855. za poboljšanja funkcije i stila u arhitekturi banaka.[76]

Preteče suvremenih banaka kod nas se isprva razvijaju u dalmatinskim gradovima, osobito u Dubrovniku, koji za trajanja Dubrovačke Republike (1337. do 1803.) ima i vlastiti novac i kovnicu novca.[77] Grad je u 15. stoljeću bio sigurno mjesto za pohranu novca i dragocjenosti pa su ih onamo sklanjali imućni ljudi iz zaleđa, a takve depozite, pored države, primali su i privatnici. U Dubrovniku je 1671. osnovan Dubrovački založni zavod, začetak modernih kreditnih institucija u ovom dijelu Europe.

2.4.2. Povijesni razvoj štedionica

Prve inicijative za uspostavljanje štedionica bile su privatne. Prema dosadašnjim istraživanjima, prva prava štedionica osnovana je u Njemačkoj. „*Ersparungsklasse*“ *Hamburger Allgemeine Versorgungsanstalt* (Štedni razred Općeg mirovinskog fonda) osnovan 1778. godine, a kreiralo ga je *Patriotische Gesellschaft*, lokalno Patriotsko društvo.

Sljedeće su štedionice osnovane u Velikoj Britaniji. U Tottenhamu je Priscilla Wakefield osnovala dobrotvorno društvo 1798. godine, kojemu je 1801. godine dodana štedionica[78], a Henry Duncan je 1810. osnovao prvu komercijalnu štedionicu u svijetu.[79] Štedionice su imale lokalni karakter bez namjere za međusobnim natjecanjem.[80] Bile su zamišljene kao filantropske institucije namijenjene radničkoj klasi za deponiranje uštedevine.[81]

---

[75] „Lokacija banke je svakako važna. Trebala bi biti smještena u najcjenjenijem dijelu grada. Ako se smjesti na lošu lokaciju, do koje vode samo uske i neugodne ulice ... vjerojatno neće biti toliko posjećena ... Još je važniji njegov savjet o izgledu banke: da bi sama banka trebala biti lijepa zgrada. Potrebni izdaci u tu svrhu nisu grijeh protiv ekonomije: to je izdatak kapitala koji će se otplatiti profitom tvrtke stečenim na taj način. Što se tiče interijera banke, Gilbart se založio za prostornost, svjetlost i ventilaciju: potrebu za udobnim radnim prostorom blagajnika i činovnika; kvalitetnim svjetlom kako bi se izbjegle pogreške i spriječile krađe; ventilacijom radi zaštite zdravlja službenika u njihovom okruženju.“ Booker, 1984: 77

[76] Ibid.

[77] Kolar-Dimitrijević, 2013: 45

[78] Priscilla Wakefield, pripadnica kvekera, aktivno je bila uključena u društvene akcije i suzbijanje siromaštva u Tottenhamu, fokusirajući se na dobrotvorne udruge koje se bave ženama i djecom. Osnovala je štedionicu Frugality (hrv. Štedljivost) u Tottenhamu pa je zbog toga općepriznata kao osnivačica prve štedionice u Engleskoj.

[79] https://en.wikipedia.org/wiki/Henry_Duncan_(minister) [pristup 26. 12. 2022.]

[80] *** 2016.b

[81] Booker, 1984: 88 „Upotreba elizabetanskog stila u oblikovanju štedionica bila je odraz položaja štedionica u društvu. Stil prihvatljiv za nacionalnu školu, župni dvor ili ubožnicu bio je prihvatljiv i za prostore filantropske, neprofitne institucije...“ Booker, 1984: 123

Iako su štedionice zasnovane na načelima dobrotvornosti, to se mijenjalo tijekom 19. stoljeća i industrijalizacije.

Pod utjecajem takvoga štedioničarskog pokreta u sjevernoj Europi i Engleskoj razvija se novčarstvo i kod nas, polovicom 19. stoljeća. Taj je pokret došao ranije do izražaja u austrijskom dijelu Monarhije te je Prva austrijska štedionica (*Erste Oesterreichische Spar-Casse*) osnovana je 1819. u župnom dvoru u bečkom Leopoldstadtu kao prva štedionica austrijskog dijela Monarhije (Sl. 10. i 11.).[82] Zamišljena je kao protuteža postojećim privatnim bankarima, kao institucija koje je cilj spriječiti osiromašenje stanovništva i instrument koji pomaže radnom stanovništvu u akumuliranju sredstava.

Odlomak u njezinu statutu, koji se, za vrijeme svog nastanka, čini doista revolucionarnim, glasi: "Nijedna dob, nijedan spol, nijedna klasa, nijedna nacija nije isključena iz prednosti koje *Spar-Casse* nudi svakom deponentu."[83] Nasuprot tome, banke su bile dostupne jedino državi, a veće su bile otvorene samo poduzećima i bogatim građanima.

Sl. 10. Prva austrijska štedionica, Beč, Graben 21, A. Pichl, 1964.

Sl. 11. Prva austrijska štedionica, Beč, Graben 21, A. Pichl, 2023.

U razdoblju od 1827. do 1843. godine u Carstvu je otvoreno ukupno 45 podružnica, a mnoge od njih s vremenom su se razvile u nove štedionice. Usto, Prva austrijska štedionica osnovala je „*Allgemeine Versorgungsanstalt"* (njem. Opći mirovinski zavod), ustanovu za mirovinsko osiguranje koja pokriva sve krunske zemlje. Prve štedionice bile su zadružne banke koje su osnovali takozvani "prijatelji humanosti", ponajprije plemići, pripadnici svećenstva,

[82] https://www.sparkasse.at/sgruppe/wir-ueber-uns/geschichte [pristup 18. 12. 2022.]
[83] Statut Prve austrijske štedionice 1819. Erste Group Bank AG, Corporate Archives, https://www.sparkasse.at/sgruppe/wir-ueber-uns/geschichte [pristup 18.12.2022.]

visoki državni službenici, ali i liječnici, ljekarnici i strukovne udruge. Prva austrijska štedionica pokrenula je formiranje dodatnih štedionica ne samo u Austriji već i u krunskim zemljama Monarhije. Osim privatnih bankara, štedionice su do 1850. bile jedine kreditne institucije koje su djelovale u krunskim zemljama.[84] Ideja o štedionici proširila se po cijeloj Monarhiji. Prvo kroz podružnice Prve austrijske štedionice, a zatim i u obliku neovisnih štedionica, kao što su Ljubljana (1822.), Innsbruck (1822.), Bregenz (1822.), Graz (1825.) i Klagenfurt (1835.), te u Pragu (1825.), Dubrovniku (1835.), Kronstadtu (Brașov, 1835.), Pešti (1839.), Pressburgu (Bratislava, 1842.), Lembergu (Lavov, 1844.) i mnogim drugim gradovima.[85]

Procvat pokretanja štedionica započeo je 1866. godine. U vrlo kratkom razdoblju, do 1874. godine, na području moderne Austrije osnovane su 71 općinske (okružne) štedionice i 19 štednih udruga. To je omogućilo odgovor na povećanu potrebu za kapitalom uzrokovanu ukidanjem feudalizma i liberalizacijom trgovinskih zakona, jer su se, između ostalog, morali financirati otkupi zemljišta i desetine. Štedionice su tako postale motor ekonomskog razvoja u Monarhiji, posebno za srednju klasu te mala i srednja poduzeća. Prva peštanska narodna štedionica počela je s radom 1840. kao prva samostalna mađarska novčana ustanova.

U razdoblju od 16. do 18. stoljeća zagrebački Kaptol najpoznatija je financijska institucija u hrvatskim zemljama. Moderne se novčarske institucije u Hrvatskoj razvijaju od sredine 19. stoljeća, osnivanjem Prve hrvatske štedionice koja je do početka Drugoga svjetskog rata prerasla u novčarsku instituciju s najrazgranatijom mrežom podružnica u tadašnjoj Jugoslaviji. „Osnovaše ju naši ilirski preporoditelji, budući je očevidno, da su štedionice od neizmjerne koristi, i da ako se one umnažaju, umnažat će se i obćinsko blagostanje.“[86] U početku je Prva hrvatska štedionica djelovala samo u Zagrebu, a poslije je njezino djelovanje prošireno na cijelu sjevernu Hrvatsku , a nakon 1918. i na Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca.[87]

[84] njem. *Krönlander*, krunske zemlje, od 1867. do 1918. bile u sve one koje su pripadale austrijskom dijelu Carstva, kojima su Habsburgovci tijekom povijesti zavladali bilo po nasljednom pravu, bilo putem personalne unije. Nisu imale državni karakter, premda se svaka od tih zemalja odlikovala posebnošću povijesnoga, političkoga, gospodarskoga i kulturnoga razvoja, kao nacionalnoga sastava. To su bile Češka (Bohemija), Bukovina, Koruška, Kranjska, Dalmacija, Galicija, Austrijsko primorje (uključene i Goriška, Istra i Trst), Donja Austrija, Moravska, Salzburg, Austrijska Šleska, Štajerska, Tirol, Gornja Austrija i Vorarlberg. Brauneder, 2001.

[85] https://www.sparkasse.at/sgruppe/wir-ueber-uns/geschichte [pristup 18.12.2022.]

[86] Kolar-Dimitrijević, Feletar, 1994: 11

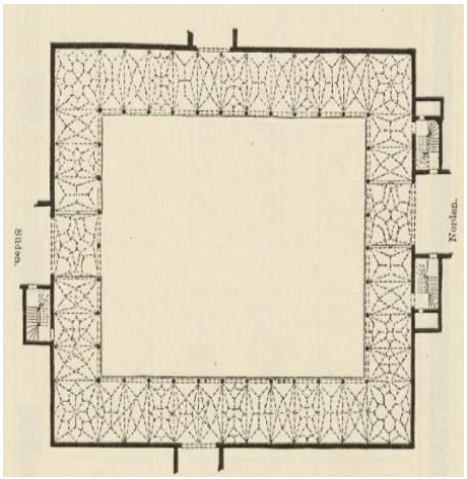
[87] „Početkom 1928. provedeno je preuzimanje Ujedinjene centralne banke u Sarajevu pa je Štedionica dobila svoje filijale u Sarajevu, Banja Luci, Bihaću, Brčkom, Derventi, Mostaru, Travniku i Tuzli. Do 1941. bila je najveća privatna banka u Kraljevini Jugoslaviji.” Lajnert, S., Banke i štedionice čije se arhivsko gradivo nalazi u Državnom arhivu u Zagrebu, http://dazg.chez.com/galerija3a.html [pristup 05. 08. 2020.]

Uredba o štedionicama koja je uređivala formiranje, osnivanje i nadzor štedionica donesena je 1844., a u osnovi je ostala pravni okvir kojim su uređene štedionice sve do 1979. godine.

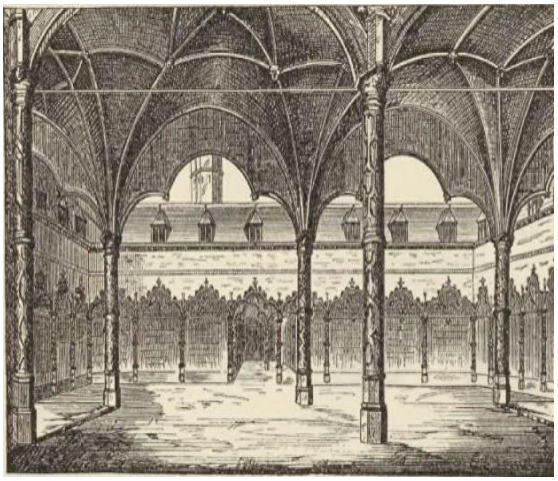
2.4.3. Povijesni razvoj burze

Izraz burza počeo se upotrebljavati za trgovačke sastanke održavane krajem 14. stoljeća u kući obitelji Van der Burse iz Bruggea (na kući se nalazio obiteljski grb s dvije kožne torbe – vreće; talijanski *borsa*). Iz Bruggea (Brugesa) trgovci se sele u Antwerpen, gdje je gradska uprava 1531. sagradila burzovnu palaču prema projektu Domiena de Waghemakerea (Sl. 12. i 13.). Nešto kasnije, 1566.-1570. godine, i London organizira burzu pod nazivom *The Royal Exchange* i gradi prvu zgradu namijenjenu za burzu u Engleskoj (Sl. 14. i 15.).[88]

U 17. stoljeću glavne burzovne transakcije koncentrirane su u Amsterdamu, gdje započinje trgovanje dionicama. Pošto su Francuzi zauzeli Amsterdam, glavna burza postaje ona u Frankfurtu na Majni. Pariz dobiva burzu 1702. godine, Berlin svoj *Börsenordnung* 1739., Beč *Fondbörse* 1771., a Trst 1794. godine. U Hrvatskoj je Zagrebačka burza za robu i vrednote osnovana 1918.[89]

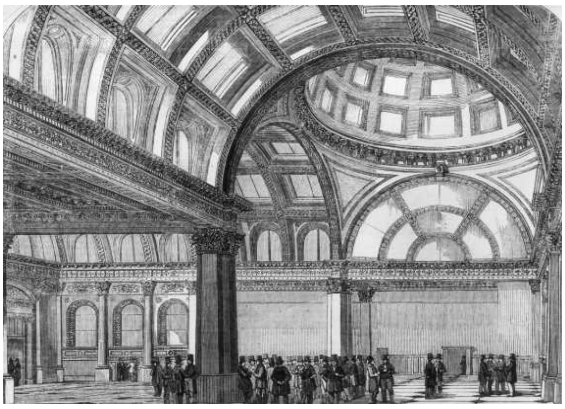
Sl. 12. Burza, Antwerpen, tlocrt, Domien de Waghemakere, 1531.

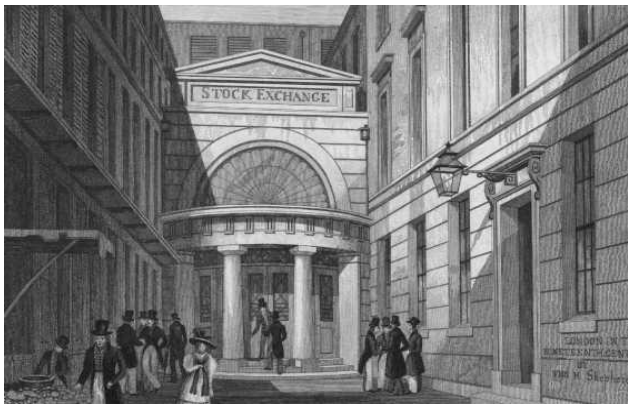
Sl. 13. Burza, Antwerpen, pogled u dvorište, Domien de Waghemakere, 1531.

[88] Arhitekt Gresham projektira prvu zgradu burze, a već 1571. otvara je kraljica Elizabeta I. https://www.theroyalexchange.co.uk/ [pristup 06. 08. 2020.]

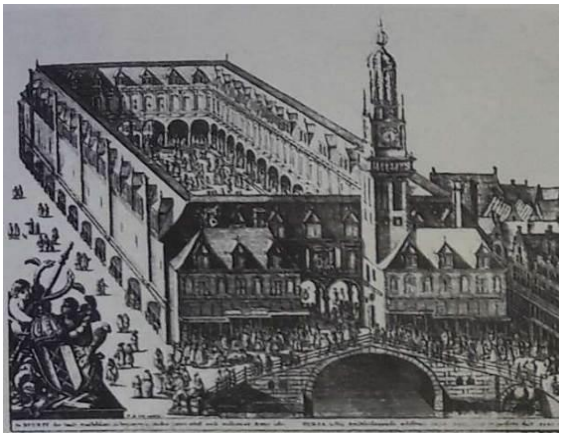
[89] burza. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=10314 [pristup 05. 08. 2020.] Sekcija za promet efektima i robom, kao preteča zagrebačke burze osnovana je 1907. godine. Kolar-Dimitrijević, 1995: 196-201

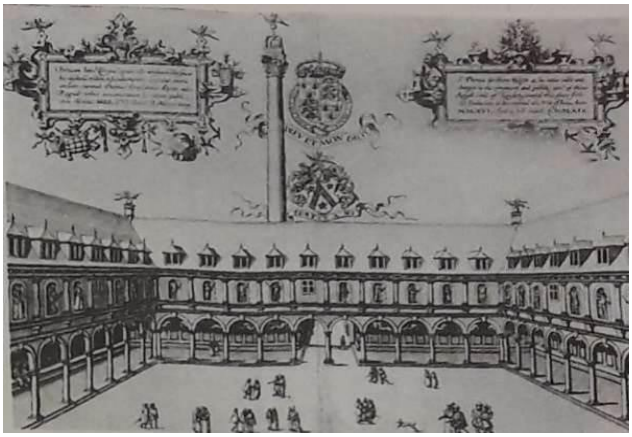
Sl. 14. Kraljevska burza, London, Thomas Gresham, 1854.

Sl. 15. Kraljevska burza, crtež Thomasa H. Shepherda, 1820.

Sl. 16. Burza, Amsterdam, Hendrik de Keyser, 1608.-1611.

Sl. 17. Burza, London, Edward Jarman 1667.-1671.

Najveće promjene u smislu funkcije burze izazvane su podjelom burze na specijalizirane građevine za razmjenu različitih roba: kukuruza, ugljena, vune, čak i knjiga.[90]

2.4.4. Povijesni razvoj osiguravajućih društava

Prema ekonomistu Alfredu Manesu povijest osiguranja može se podijeliti u tri razdoblja: od 14. do kraja 17. stoljeća, kada je nastala polica osiguranja,[91] drugo obuhvaća 18. i prvu polovicu 19. stoljeća, kada su nastala prva osiguravajuća društva, a treće traje od druge polovice 19. stoljeća nadalje, kao razdoblje međunarodne integracije industrije i osiguranja, stvaranja velikih tvrtki i razvoja socijalnog osiguranja.[92] Osiguravajuće društvo *Hamburger Feuerkasse,* osnovano 1676. godine, najstarije je osiguravajuće društvo na svijetu.[93]

[90] Pevsner, 1997: 206
[91] 1347. godine u Genovi je izdana prva polica osiguranja vezana za pomorsko osiguranje.
[92] Knap, 2014: 3
[93] Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=24238 [pristup 5.8. 2020.]

Pojava prvih osiguranja vezana je za razvoj, prije svega, pomorskog prometa, u kojem su se pomorski krediti počeli javljati još u doba Feničana, a poslije kod starih Rimljana i Grka. Zato ne iznenađuje da se Mediteran smatra kolijevkom europskog osiguranja. Dubrovački zakon o pomorskom osiguranju iz 1562. godine smatra se jednim od najstarijih osiguravateljskih propisa, pa Dubrovniku pripada važno mjesto u povijesti pomorskog osiguranja.[94] S početkom pomorskog prometa prema Novom svijetu razvoj osiguranja premješta se sa Sredozemnog mora na Atlantski ocean, pa tako i u London, gdje se krajem 17. stoljeća osniva svjetski poznati Lloyd's.[95]

Najznačajniji napredak u razvoju osiguranja donijelo je 17. i 18. stoljeće, kada su matematičari prvi put izračunali vjerojatnost jednog događaja, što je dovelo do sustava suvremenog osiguranja kakvog poznajemo danas. Potkraj 18. stoljeća u Londonu je osnovano prvo moderno osiguravajuće društvo Phoenix. Djelovalo je i na međunarodnoj razini te je otvorilo svoja predstavništva u inozemstvu. Razvoj osiguranja i pojava zakonodavstva o osiguranju u 19. i 20. stoljeću omogućili su brži razvoj industrijske djelatnosti.[96]

U Zagrebu, na sjednici gradske skupštine održanoj 22. rujna 1874. prihvaćena je „Osnova pravila Zagrebačkog uzajamnog osiguravajućeg zavoda proti požara“, što je označilo začetak konstituiranja osiguravajuće zadruge Croatia, prve domaće osiguravajuće institucije, ali s radom je počela tek 1884. godine.[97] Osnovana je na inicijativu Gjure Deželića, gradskog senatora i utemeljitelja organiziranog vatrogastva u Hrvatskoj koji se godinama zalagao za osnivanje prvog hrvatskog osiguranja od požara, te književnika Augusta Šenoe, ali i gradskog senatora i Ivana Vončine, gradonačelnika grada Zagreba od 1873. do 1876.[98] Domaće novčarske institucije podržale su Croatia osiguravajuću zadrugu uvjetovanjem odobravanja zajmova za zgrade osiguranjem u Croatiji, a Kraljevska zemaljska vlada i općina grada Zagreba osigurali su kod Croatije sve svoje zgrade.[99]

“Naš narod, odan vjeri svojih otaca, a držeći
se one: 'Pomozi sebi, pa će Ti i Bog pomoći',
prigrlio je od prvoga časa ovu našu domaću
osiguravajuću zadrugu i u toj privrženosti bili

[94] Žnidarič, 2004: 78-79
[95] https://www.lloyds.com/ [pristup 27.4.2020.]
[96] Konatar, 2016:17
[97] https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/nepoznati-detalji-o-nastanku-najstarijeg-hrvatskog-osiguravajuceg-drustva-slavni-knjizevnik-zasluzan-je-za-osnivanje-croatia-osiguranja-6512383 [pristup 27.4.2020.]
[98] Spomenica na 50 godina Zadruge, *** 2017.b: 38
[99] *** 2017.b: 40

su jednaki svi slojevi naroda, što je pripomoglo,
da se Croatia vinula do današnje svoje visine."[100]

U Osijeku je 1896. otvorena podružnica za Slavoniju, 1898. godine započeo je rad Croatije u Bosni i Hercegovini, s podružnicama u Sarajevu i Mostaru, 1899. počinje djelovati u Dalmaciji. U Sarajevu je 1905. otvorena i druga podružnica, iste godine i podružnica u Trstu.[101] Dvije godine poslije osnovano je zastupstvo u Rijeci, a 1910. otvara se i zastupstvo u Ljubljani.[102]

Croatia osiguravajuća zadruga počinje djelovati na Trgu bana Jelačića 18[103], a zatim je do kolovoza 1910. bila smještena na Zrinskom trgu br. 18, ulaz iz Berislavićeve ulice broj 2., i tada kao jedini domaći osiguravajući zavod.[104] Čak i znatno kasnije, 1917. godine, oglašavaju se kao „jedini hrvatski osiguravajući zavod". Od ukupno 32 osiguravajuća društva registrirana na našem prostoru u Austro-Ugarskoj Monarhiji najznačajnije je Croatia osiguranje sa 6 podružnica.[105]

Dok središnjica ostaje u Zagrebu, osnivaju se podružnice u Beogradu, Ljubljani, Novom Sadu, Osijeku, Sarajevu i Splitu. U Kraljevini Jugoslaviji poslovi se šire na cijelo područje zajedničke države i najveći je domaći osiguravatelj: 1919. osnovane su podružnice u Subotici i 1921. u Zrenjaninu. Croatia 1923. osniva osiguravajuće društvo „Nada" u Sarajevu.

Nakon završetka Prvoga svjetskog rata mnoga strana osiguravajuća društva povlače svoja zastupstva iz Hrvatske pa se građani osiguravaju kod domaćeg osiguravatelja. Ulaskom Hrvatske u Kraljevinu SHS Croatia zatvara podružnicu u Rijeci, a tršćansku premješta u Ljubljanu.[106]

Croatia osiguranje 1921. i 1922. godine kupilo je reprezentativne zgrade u Ljubljani, Splitu i Banjoj Luci te tako pokazalo svoju financijsku snagu, moć i ugled.[107]

Iako je iz novinskih oglasa vidljivo da osiguravajuća društva poput „Feniksa" ili osiguravajućeg društva „Sava" djeluju u vlastitim zgradama, one nisu izvorno projektirane za zgrade novčarskih institucija pa neće biti dio detaljnije analize u poglavlju 6 i Prilogu I.[108]

---

[100] Dr. A. Bauer, nadbiskup zagrebački, 1934. *** 2017.b: 40
[101] *** 2017.b: 87
[102] *** 2017.b: 88
[103] Tekst dr.sc. Marijana Ćurkovića iz 2014. godine, https://www.osiguranje.hr/ClanakDetalji.aspx?15920 [pristup 27.4.2020.]
[104] http://www.cro-eu.com/forum/index.php?topic=3348.0 [pristup 27.4.2020.]
[105] Lajnert, 2008: 123-126
[106] *** 2017.b: 109
[107] *** 2017.b: 129
[108] Takav je slučaj i s palačom Vranicany na Zrinskom trgu 19 (danas Arheološki muzej), koja je prije Drugoga svj. rata bila prenamjenjivana za Francusko-srpsku banku odnosno štedionicu Banovine Hrvatske, a potom u

2.5. Razvoj zgrada novčarskih institucija kao arhitektonskog tipa

2.5.1. Definicija pojma tipa i tipologije

Rječnik stranih riječi definira tip prema grč. *typos* (otisak; oblik; lik; uzor), kao otisak, sliku; uzor, uzorak, obrazac; karakterni, opći oblik, karakterističan primjerak nekog roda, neke vrste.[109]

Samom definicijom tipa i tipologije bavili su se teoretičari već u 18. stoljeću, počevši od francuskog arheologa i teoretičara arhitekture Quatremère de Quincyja,[110] preko Duranda, do Sempera u 19. stoljeću, a tijekom 20. stoljeća, pa sve do danas, raspravu nastavljaju i drugi teoretičari poput Argana, Monea, Pevsnera, Colquhouna, Jacobyja i brojnih drugih.[111] De Quincy je tako definirao pojam sustava (*système*) u arhitekturi i predstavio sam koncept tipa, koji koristi za označavanje ideje „izvornog principa" iz kojeg se rađa arhitektura.[112]

De Quincyjev suvremenik Jean-Nicolas-Louis Durand, poznat po racionalizaciji i sistematizaciji arhitekture koja je vođena s dva načela: praktičnosti ili učinkovitosti funkcionalnih odnosa te ekonomijom, u svojoj knjizi *Précis des leçons d'architecture données à l'Ecole polytechnique*, klasificira zgrade prema namjeni i upotrebljava pojam roda[113] iz prirodnih znanosti.

A Argan u tekstu iz 1960-ih *„Sul concetto di tipología architettonica"* navodi kako tip u arhitekturi nije formiran *a priori* već je formiranje tipa uvjetovano činjenicom kako već postoji čitav niz zgrada s očitom formalnom i funkcionalnom analogijom, dakle nastaje *a posteriori* „kao odgovor na skup ideoloških, religijskih ili praktičnih potreba".[114]

Prema Rafaelu Moneu, pak, koji temu tipologije razmatra 1970-ih, tip se može definirati kao „koncept koji opisuje skupinu predmeta koju karakterizira ista formalna struktura".[115] Sam

---

Štedionicu NDH. Godine 1940. postojao je i projekt prigradnje nove blagajničke dvorane u dvorištu palače, moguće od R. Lubyinskog. HR-HDA-543

[109] Anić, Klaić, Domović, 2002: 1408

[110] Antoine-Chrysostome Quatremère de Quincy, francuski arheolog i teoretičar arhitekture od 1788. do 1825., objavljuje *Précis des leçons d'architecture données à l'Ecole polytechnique,* gdje daje jednu od prvih definicija tipa u arhitekturi, koji je „uvijek rezultat proučavanja niza uzoraka, nikad nije formuliran unaprijed" te „…ne predstavlja toliko sliku stvari koja se može kopirati koliko ideju elementa koji mora služiti kao pravilo za model. Tip se uvijek izvodi iz povijesti: to je odnos umjetničkog stvaranja i povijesnog iskustva".Moneo, 1978: 22-45

[111] Argan, 1965; Pevsner, 1997: 9; Moneo, R. 1978: 22-45; Jacoby, 2013.

[112] Ideja je izražena po analogiji ideje kod Platona, Quatremère de Quincy, 1825: 424

[113] franc. *genre* – rod, vrsta; toj se definiciji poslije priklanja i Nikolaus Pevsner u svojoj knjizi *A History of Building Types* iz 1976., gdje u općem povijesnom prikazu razvoja tipologija zgrada definira tip prema funkciji.

[114]Argan, 1965:75-81. Kako interpretira Moneo, Quatremère de Quincy smatra da je tip „uvijek rezultat proučavanja niza uzoraka, nikad nije formuliran unaprijed" te „…ne predstavlja toliko sliku stvari koja se može kopirati koliko ideju elementa koji mora služiti kao pravilo za model. Tip se uvijek izvodi iz povijesti: to je odnos umjetničkog stvaranja i povijesnog iskustva". Moneo, 1978: 23

[115] Moneo, 1978: 23

proces stvaranja novog tipa Moneo opisuje na sljedeći način: „Najintenzivniji trenuci u arhitektonskom razvoju su oni kada se pojavi novi tip. Jedan od najvećih napora arhitekta, a time i najzaslužniji za divljenje, čini se kada se odrekne poznatog tipa i jasno krene u formuliranje novog. Često su vanjski događaji – poput novih tehnika ili promjena u društvu – odgovorni za njegovo poticanje na ovo stvaranje nove vrste, u skladu s dijalektičkim odnosom s poviješću.“[116] Upravo tako opisan projektantski proces koji prati nagli zamah u razvoju novčarskih institucija 19. stoljeća donosi kao rezultat i ovu novu tipologiju analiziranu u ovom radu.

U ovom istraživanju kao tip je označena zgrada novčarske institucije, s podtipovima: zgradama namijenjenim bankama, štedionicama, burzama i osiguravajućim društvima.

U stručnoj i znanstvenoj europskoj literaturi koja se objavljuje istovremeno s razvojem i realizacijama zgrada ove nove tipologije, pored onoga ekonomskog pogleda na novčarske institucije, one su i programski definirane. Primjerice, edicija „*Handbuch der Architektur*“ (Priručnik za arhitekturu) izlazi od 1880. godine, a uređuju je arhitekti prof. Josef Durm (s *Technische Hochschule* u Karlsruheu), prof. Herman Ende iz Berlina (s *Bauakademie* u Berlinu) i prof. Eduard Schmitt iz Darmstadta (s *Technische Hochschule* u Darmstadtu). [117]

Priručnik u svom sadržaju sistematizira ovu tipologiju pod naslovom „Zgrade za potrebe stanovanja, trgovine i prometa" s podnaslovom „Poslovne zgrade, trgovačke zgrade i robne kuće". U Priručniku je detaljno raspisana programska struktura zgrada „namijenjenih bankama i drugim financijskim ustanovama“ te su na njemačkim primjerima već realiziranih zgrada tipologije novčarskih institucija druge polovice 19. stoljeća prezentirani principi organizacije i izvedbe, kao i tehnologije njihove gradnje.

Tu nalazimo detaljnije opise funkcionalnih cjelina. Za analize prostorne organizacije to su značajni podaci, s obzirom na to da u projektima u arhivskoj dokumentaciji rijetko nalazimo

[116] Moneo, 1978: 28

[117] Edicija „*Handbuch der Architektur*“ (Priručnik za arhitekturu) je višetomno djelo o arhitekturi i graditeljstvu. Prvi svezak pojavio se 1880., a posljednji 1943. Godine. Tijekom tog razdoblja više od stotinu njemačkih, švicarskih i austrijskih arhitekata i inženjera doprinijelo je priručniku arhitekture kao autori. Urednici osnivači bili su tri arhitekta Josef Durm (1837–1919), Hermann Ende (1829–1907) i Heinrich Wagner (1834–1897) te inženjer Eduard Schmitt (1842–1913). Veliki opseg rada i njegova enciklopedičnost daju cjelovit uvid u arhitekturu historicizma i kasnog historicizma te u povijest graditeljstva i povijesnu tehnologiju gradnje. Između ostalog uključuje: teoriju oblika, prikaze povijesti arhitekture i priručnike za projektiranje. Arhitektonski priručnik jedan je od najvažnijih izvornih tekstova za povijest razvoja modernih tipologija gradnje stambenih i poslovnih zgrada, robnih kuća, muzeja i knjižnica, banaka, infrastrukturnih objekata itd. Pretpostavlja se da je ova edicija morala kod nas biti poznata i dostupna arhitektima i investitorima s obzirom na školovanje naših arhitekata u Karlsruheu (Sunko, Benedik i Lubinsky) gdje je predavao Josef Durm, jedan od autora te da je ova detaljna struktura bila polazište za izradu programa u investicijama u zgrade nove tipologije, kao i u programima za natječaje.

takve detalje, kao i projektne zadatke definirane od strane investitora. Rijedak je lokalni primjer tlocrta blagajničke dvorane Prve hrvatske štedionice u Ilici 5 s opisanim radnim mjestima.

2.5.2. Banke

Razvojem bankarstva razvijao se i model zgrade banke. S početka imamo dva predloška za zgradu banke. Prvi je predložak hram koji se referira na funkciju drevnih hramova kao riznica. Drugi je predložak palača zasnovan na palači talijanskih renesansnih bankarskih obitelji.[118] Od sredine 19. stoljeća shema hrama nestaje, a krajem stoljeća dominantna sheme palače i njezin stilski repertoar obogaćeni su neobaroknim i rokoko detaljima, a početkom 20. stoljeća eklektičkim i secesijskim rješenjima. U organizacijskom smislu formirao se tip zgrade s bankarskom dvoranom u prizemlju i tip s bankarskom dvoranom na katu. Prva vrsta predstavljala je instituciju koja je istaknula svoju dostupnost klijentu, dok se druga vrsta odnosi na motiv etaže *piano nobile* renesansne palače koji ističe moć i status institucije. Uz vlastite prostorije banke, banka je također uključivala stanove za članove uprave te stanove i trgovačke prostore za najam.[119]

2.5.3. Štedionice

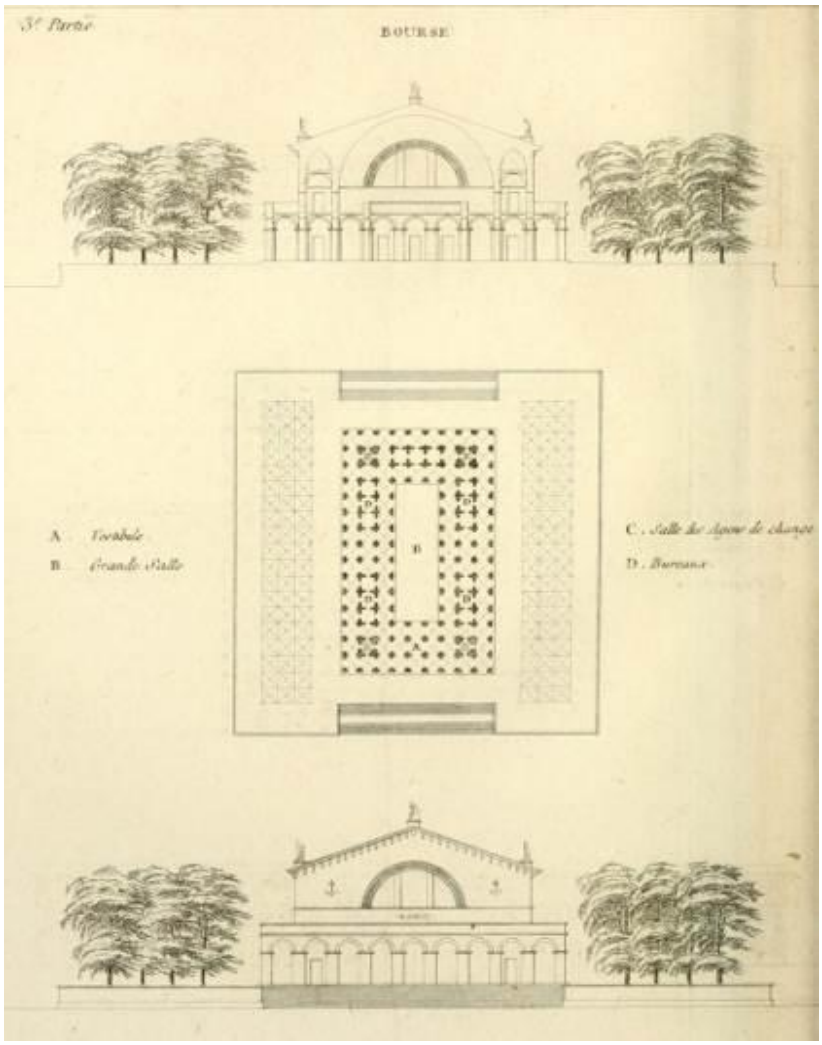
Ne izdvajaju se posebno u smislu organizacije prostora već značajnije u principima prema kojim funkcioniraju. A to za posljedicu donosi brojnije sadržaje unutar zgrade odnosno složeniju strukturu, uključuje javne i društvene te ugostiteljske sadržaje i veću otvorenost prema javnosti i javnom prostoru.

2.5.4. Burze

Prva tlocrtna organizacija zgrade burze u Antwerpenu, kao otvorenoga dvorišta okruženog trijemom, arhitekta Dominicusa van Waghemakerea za potrebe razmjene i trgovine, središnjega je otvorenog prostora okruženog trijemom i izvedena u gotičkom stilu.[120] Plan amsterdamske burze, kao i londonske, slijedio je onaj Antwerpena, s otvorenim dvorištem i trijemom. A isti je koncept i dalje primjenjivan npr. u Lilleu 1652.-1653., u Rotterdamu 1720., u Kölnu 1727., u Bordeauxu 1736., a također i u prvoj londonskoj burzi kukuruza 1750. te prvoj londonskoj burzi ugljena oko 1755. Sadašnja Kraljevska burza u Londonu, koju je projektirao

[118] *** 1996: 928
[119] Pohanicova, Ondrusova, 2019: 3
[120] U 19. stoljeću natkrivena je po uzoru na londonsku Kristalnu palaču.

Sir William Tite, zamijenila je zgradu Edwarda Jarmana, iako je organizacijski ostala ista, a 1880. godine dvorište je natkriveno staklenim krovom.[121]

Sl. 18. Prikaz tipologije – burza, J. N. L. Durand, 1805.

Drukčija, nova koncepcija zgrade burze prvi se put pojavljuje kod Leonharda Christopha Sturma 1699. Dvorište je zamijenjeno duguljastom dvoranom koja se uzdiže kroz dva kata, prema modelu Palladijeve bazilike u Vicenzi. Primjer ove sheme je očuvana burza Thomasa de Thomona u Sankt Petersburgu 1804.-1652. i dizajn Duranda objavljen 1805. u knjizi *Précis des leçons d'architecure donnés à l'Ecole polytechnique* (Sl. 18.).[122] Durand u

[121] Pevsner, 1997: 203

[122] Durand je poznat po racionalizaciji i sistematizaciji arhitekture koja je vođena dvama inherentnim načelima: praktičnosti ili učinkovitosti funkcionalnih odnosa i ekonomijom. Pokušao je približiti arhitekturu znanosti, eliminirati iracionalno i osobno naspram sustavu principa i pravila. Više u Ellis, E. V., Technique and (re)Production: the Shift from Script to Print to Hypermedia, Drexel University Virginia Tech-Washington Alexandria Architecture Consortium, https://www.researchgate.net/publication/28675372_Technique_and_reproduction_the_shift_from_script_to_print_to_hypermedia, [pristup 27.04.2020.]

svojoj knjizi ističe Londonsku i Amsterdamsku burzu zbog jednostavnosti u tlocrtnoj organizaciji. U svojoj knjizi opisuje tipologiju riznice, ali ne i banke. U literaturi na samom početku 20. stoljeća definiran je Program gradnje burze, koji prije svega mora odrediti potrebu za prostorom, jer su burze tehnički vrlo različite i broj posjetitelja znatno im varira.[123]

2.5.5. Osiguravajuća društva

Među prvim primjerima zgrada namjenski građenim za potrebe osiguravajućeg društva na prostoru Monarhije jest zgrada Assicurazioni Generali arhitekta Otta Thienemanna, (Bauermarkt 2/Jasomirgottstrasse 7) u Beču, izgrađena 1879. godine.[124] Nešto starija je srušena zgrada Prvoga mađarskog društva za opće osiguranje na Trgu Vigadó 1 u Budimpešti, arhitekta Lajosa Freya iz 1877. godine. U spomenutoj literaturi i izvorima ne analizira se specifično arhitektonski tip zgrade osiguravajućih društava niti specifičnosti njene prostorne organizacije.

[123] ***1902: 255

[124] Sjedište osiguravajućeg društva Assicurazioni Generali u Trstu, namjenski građeno za sjedište društva, palača Stratti, izgrađena je 1886. godine prema projektu Eugenija Geiringera i Luigija Zabeoa. *** 2015: 176.

3. USPOSTAVA I RAZVOJ TIPOLOGIJE ZGRADA NOVČARSKIH INSTITUCIJA U AUSTRIJSKOM CARSTVU, POTOM AUSTRO-UGARSKOJ MONARHIJI U 19. I POČETKOM 20. STOLJEĆA

3.1. Uvod

Bečkim kongresom (održanim od 1. rujna 1814. do 9. lipnja 1815. godine) okončano je razdoblje previranja vezanih za Francusku revoluciju, dokinut feudalizam u brojnim europskim zemljama, promijenjene granice i formirane nove države. Kongresom su također uređena brojna teritorijalna i politička pitanja, čime je, kako se pokazalo, u Europi osiguran mir za narednih sto godina. Također se uspostavila ravnoteža između europskih sila i Rusije te je omogućen novi zamah u razvoju gospodarstva, pa tako i u razvoju novčarskih institucija. Austrijsko Carstvo nastalo je nakon ukidanja Svetoga Rimskog Carstva, na njegovu dijelu i u dijelu Europe u kojem su vladali Habsburgovci. Za njegove se potrebe 1816. godine osniva u Beču Austrijska privilegirana narodna banka (*Österreichische Nationalbank* (ÖNB))[125] i započinje uspostava tipologije zgrada novčarskih institucija na prostoru Austrijskog Carstva. Već 1823. godine Austrijska privilegirana nacionalna banka izgradit će za svoje sjedište i prvi primjer ove nove tipologije u Austrijskom Carstvu. Druga po redu je zgrada Prve austrijske štedionice građena 1835. - 1838., a treća je tzv. palača Ferstel, izgrađena 1860. za povećane prostorne potrebe Austrijske privilegirane nacionalne banke i burze, također u Beču.[126] Po uspostavi Austro-Ugarske Monarhije 1867. s glavnim gradovima Bečom i Budimpeštom, nagodba je potaknula i razvoj novčarskih institucija u Budimpešti. Do 1867. godine u ugarskom dijelu Monarhije je egzistirala samo Mađarska komercijalna banka.[127]

U nastavku se analiziraju prvi realizirani primjeri zgrada svakog pojedinog podtipa novčarskih institucija te njihove specifičnosti. Nakon tih prvih primjera, uslijedit će i osnivanje, uređenje, ali i gradnja novih zgrada podružnica Austro-Ugarske banke, ali i drugih novčarskih

[125] Od 1878. godine aktivna pod nazivom Austro-ugarska banka.

[126] *** 2016.a: 11
Za usporedbu, prvi raniji primjer zgrade namjenski građene za banku jest u Švedskoj (*Sveriges Riksbank*) 1680. godine, zatim u Engleskoj *Bank of England*, realizirana u razdoblju od 1788. do 1823. godine, a npr. prva vlastita reprezentativna zgrada *Deutsche bank* izgrađena je tek 1874. u Berlinu u Mauerstrasse 28, prema projektu arhitekata Hermanna Endea i Wilhelma Böckmanna. U isto vrijeme u Berlinu je dovršena i zgrada *Deutsche Union Bank*. *Reichsbank* u Berlinu dobiva zgradu 1876. godine. Eiblmayr, 201: 16-28
https://de.wikipedia.org/wiki/Geb%C3%A4udekomplex_der_Deutschen_Bank, Sjedište Dresdner banke (Berlin) - Wikipedia, besplatna enciklopedija [pristup 17.10.2020.]

[127] Nagodbom će Hrvatska, osim Dalmacije i Istre, pripasti zemljama krune sv. Stjepana.

institucija na prostoru cijele Monarhije. U Hrvatskoj će to imati za posljedicu i poticaj za osnivanje domaćih novčarskih institucija, kako bi se ostvarila želja za samostalnošću i odvajanje od utjecaja stranog kapitala. Posljedično će ova motivacija rezultirati i gradnjom njihovih novih sjedišta, primarno u Zagrebu, ali i u drugim većim gradovima.

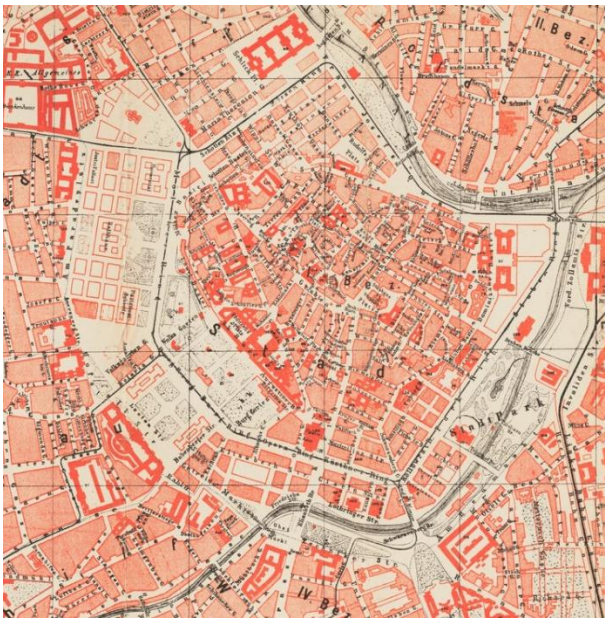
3.2. Prvi primjeri namjenski građenih zgrada novčarskih institucija Austrijskog carstva odnosno Monarhije

3.2.1. Beč – prvi realizirani primjeri zgrada novčarskih institucija

Periodu formativnog razdoblja zgrada novčarskih institucija u Beču prethodila je i transformacija samog grada ograničenog perimetrom svojih zidina sve do 1857. godine kada car Franjo Josip I. donosi odluku o rušenju gradskih bedema. Ta odluka rezultira ključnom prekretnicom u razvoju Beča u drugoj polovici 19. stoljeća, izgradnjom Ringstrasse, monumentalnog urbanističkog projekta koji je radikalno promijenio strukturu grada i oblikovao njegov suvremeni identitet. Ringstrasse, dovršena do 1865. godine, kao monumentalna kružna avenija zamijenila je srušene gradske zidine, a uzduž nje su izgrađene neke od najvažnijih javnih građevina u Beču, poput zgrade Parlamenta, Gradske vijećnice, Državne opere. Ovaj projekt je simbolizirao modernizaciju i urbanistički napredak Beča, a period je obilježen promišljenim urbanističkim planiranjem koje je kombiniralo modernizaciju, reprezentativnost i potrebu za širenjem grada izvan povijesnog centra (*Innere Stadt*).

Sl. 19. Plan Beča prije rušenja utvrde 1833.

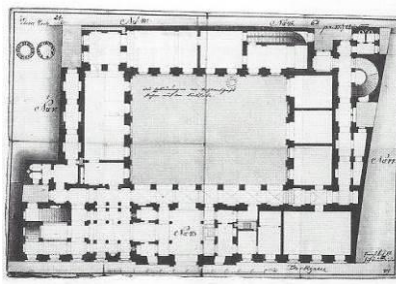
Sl. 20. Plan Beča nakon izgradnje Ringstrasse1870. godine

Prvi primjeri zgrada novčarskih institucija u Beču kao dominantnom središtu Monarhije kao i njihovi arhitekti djelovat će i utjecat na razvoj tipologije zgrada novčarskih institucija i na našim prostorima. Od austrijskih arhitekata koji su se bavili tipologijom zgrada novčarskih institucija i koji su realizirali primjere ove tipologije kod nas ili mogli utjecati na razvoj ove tipologije na našem prostoru, treba svakako spomenuti Schmidta, Ferstela, Hansena, Königa, Förstera, Fellnera i Helmera, Wagnera, Schachnera, Neumanna i Gotthilfa te Loosa.

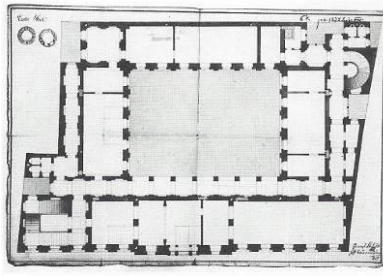
Palača Privilegirane austrijske nacionalne banke

Palača *Österreichische Nationalbank* (ÖNB) u Herrengasse 17 prva je građevina u Beču namjenski građena za banku (Sl. 21. do 25.). Odabrana je lokacija u povijesnom središtu (*Innere Stadt*) na kojoj su već otprije smještene nacionalne administrativne zgrade. Prema austrijskoj povjesničarki arhitekture Judith Eiblmayr, gradnja prve zgrade u Herrengasse nije bila motivirana samo nedostatkom prostora u dotadašnjoj zgradi već je trebala demonstrirati i carske reforme te prikazati banku neovisnom institucijom i prezentirati njenu solidnost bez neprimjerenog luksuza.[128]

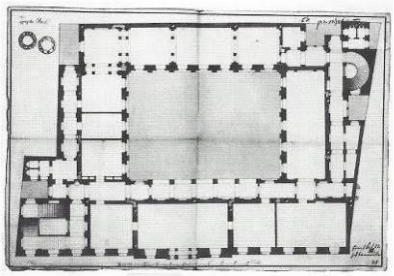
Tri su arhitekta 1821. pozvana na sudjelovanje na projektu: Charles de Moreau za izradu nacrta, Raphael von Riegel za planiranje izvedbe i Ernest Koch za nadzor nad radovima.[129] Charles de Moreau odabrao je niz motiva inspiriranih talijanskom renesansom, referirajući se na korijene razvoja bankarstva u renesansnoj Italiji.

Sl. 21. Privilegirana austrijska nacionalna banka u Bankgasse, tlocrt prizemlja, prva etapa izgradnje palače, Charles de Moreau, 1821.

Sl. 22. Privilegirana austrijska nacionalna banka u Bankgasse, tlocrt prvoga kata, prva etapa izgradnje palače, Charles de Moreau, 1821.

Sl. 23. Privilegirana austrijska nacionalna banka u Bankgasse, tlocrt drugoga kata, prva etapa izgradnje palače, Charles de Moreau, 1821.

[128] Eiblmayr, 2010: 41

[129] Jean Charles Alexandre de Moreau (1758. - 1840.), francuski arhitekt i slikar koji je uglavnom radio u Austriji. Angažiran je u Beču na brojnim projektima zbog poznanstva s princem Nikolausom II. Esterházyjem. Biografski podaci o Raphaelu von Rigelu relativno su oskudni. Rođen je u Beču 1787. godine. Bio je učenik de Moreaua, ali i suradnik na projektima kao što je palača *Österreichische Nationalbank*. Ernst Koch (1755. -1825.) bio je njemački majstor graditelj koji je radio u Beču, i to kao jedan od najzaposlenijih graditeljskih majstora u Beču na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće. (Izvor: Leksikon arhitekata Beč, 1770.-1945., Architekturzentrum Wien, https://www.architektenlexikon.at/ [pristup 14. 08. 2021.])

Prva etapa izgradnje zgrade realizira se uz Bankgasse, zatim proširuje prema ulici Herrengasse. Zgrada je izvedena u skladu s tadašnjim najnovijim tehnološkim mogućnostima i dostignućima. Zgrada je formirana oko dva prostrana unutarnja dvorišta koja su središnjim traktom povezana s otvorenom dvoranom na stupovima u prizemlju. Arkade su se protezale cijelom dužinom zgrade i služile kao veza trobrodnoga ulaznog hola s pripadajućim vestibulom banke i prostorima organiziranim duž pročelja.

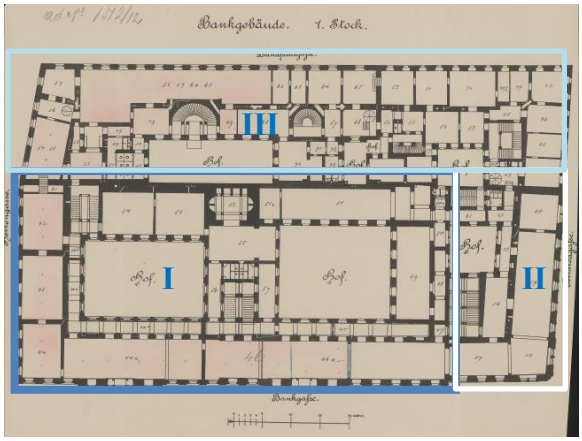
Prvobitni tlocrt organiziran je oko velikoga centralnog dvorišta, poslije je središnji prostor banke postala blagajnička dvorana, a preostala dvorišta koriste se za prirodno osvjetljenje prostora zbog velike tlocrtne izgrađenosti. Izvorno sjedište *Österreichische Nationalbank* u Herrengasse smatra se „važnim djelom bečkog kasnog klasicizma“.[130]

Kasniji problem s nedostatkom prostora banka rješava dogradnjom s istočne strane, a zatim kupnjom i pregradnjama dviju susjednih zgrada sa sjeverne strane (Bankgasse 3, 1849. i Herrengasse 15, 1857. godine) (Sl. 25.), da bi u konačnici formirala cijeli gradski blok. Istovremeno donosi i odluku o gradnji nove zgrade koja će primiti i burzu, odmah nasuprot postojećoj.[131]

Dosadašnja istraživanja uglavnom analiziraju primijenjeni stil palače, ali ne i prostornu organizaciju i funkcionalnost. Originalni nacrti ne sadrže opise pojedinih prostorija te nije moguće jednoznačno odrediti izvorno projektiranu namjenu pojedinih prostora. Niti prema opisima nacrta izvedene dogradnje ne može se zaključiti da postoje prostori drugih namjena osim onih namijenjenih poslovanju banke. [132]

Sl. 24. Palača Privilegirane austrijske narodne banke, perspektiva iz Herrengasse, 1823.

Sl. 25. Tlocrt prvoga kata s naznakom tri etape gradnje, palača Privilegirane austrijske narodne banke, Beč, ÖNB, Bankgasse 1 (danas Herrengasse 17)

[130] Eiblmayr, 1999.
[131] Dutz, 2012: 5
[132] U knjizi *The Architecture of Money* citirani povjesničar umjetnosti Mario Schwarz analizira motive talijanske renesanse i reminiscencije na Albertija. Eiblmayr, 1999: 26

Sl. 26. Palača Privilegirane austrijske narodne banke, pročelje prema Herrengasse, 1900.

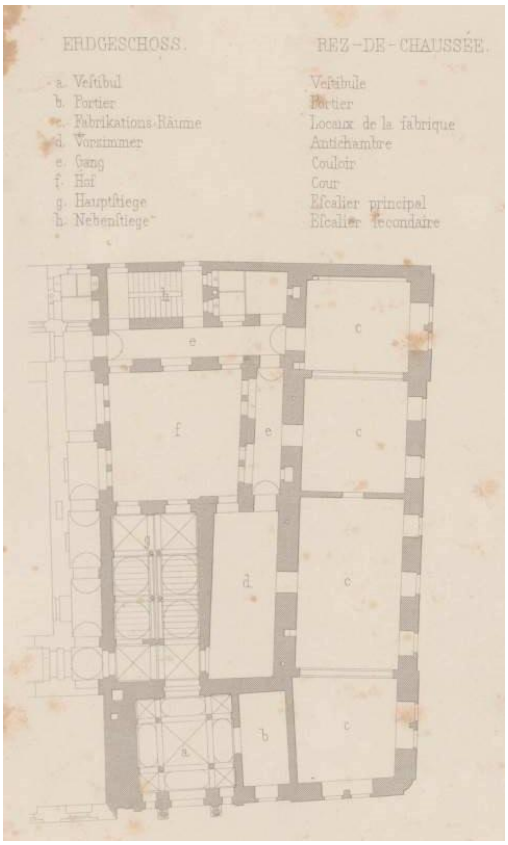
Sl. 27. Palača Privilegirane austrijske narodne banke, pročelje prema Herrengasse, 2022.

Iako banka 1860. u neposrednoj blizini dovršava novu zgradu, tzv. palaču Ferstel, 1873. angažiran je Friedrich von Schmidt kako bi upotpunio kompleks banke Ch. Moreaua, na uglu Bankgasse 3 i Petrarcagasse 2. Dva izvana izrazito kontrastna dijela funkcionalno su povezana: kao i kod starije zgrade, na prvom je katu dograđenog dijela blagajna, a na drugom i trećem ostali uredski prostori..[133]

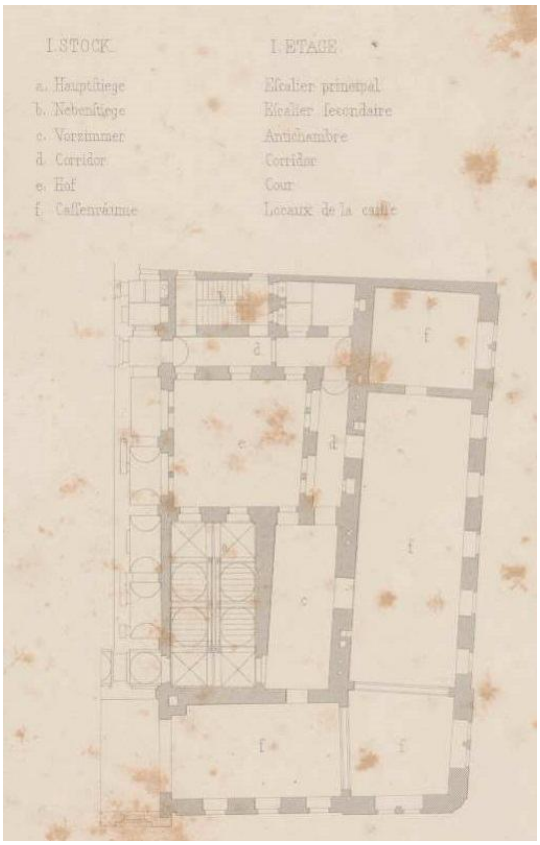
Tijekom te velike obnove 1874. godine u ovom je traktu izgrađeno novo stubište i zatvorene otvorene arkade (Sl. 28. do 30.).

U oblikovanju pročelja korištene su neorenesansne te neoklasične reference. Iako u svom kompleksu ne objedinjava različite namjene, značajna je kao prva zgrada građena za vlastite potrebe jedne novčarske institucije u Beču, ali i prema primjeni suvremenih rješenja instalacija: ugradnjom vlastite crpne stanice za vodu i teretnog lifta. U tom smislu je možemo smatrati začetnikom tipologije zgrada novčarskih institucija.

[133] *Algemeine Bauzeitung* po izvedbi, 1876. godine, objavljuje kako su nadzor nad gradnjom vodili arhitekti Wächtler i Bollé te kako je Bolléu (u to doba suradniku Friedricha von Schmidta) povjerena izvedba dekorativnih radova. *** 1876: 19; Herman Bollé do 1879. živi u Beču i radi kod Friedricha von Schmidta.

Sl. 28. Palača Privilegirane austrijske narodne banke, tlocrt prizemlja dogradnje, Bankgasse 3, F. Schmidt, 1873.-1875.

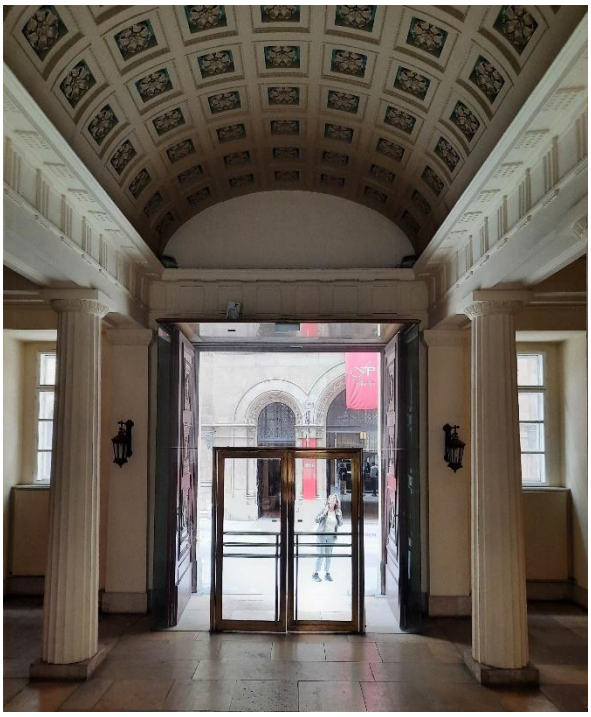
Sl. 29. Palača Privilegirane austrijske narodne banke, tlocrt prvoga kata dogradnje, Bankgasse 3, F. Schmidt, 1873.-1875.; na prvom katu se nalazi blagajnička dvorana

Sl. 30. Palača Privilegirane austrijske narodne banke, presjek dogradnje, Bankgasse 3, F. Schmidt, 1873.-1875.

Sl. 31. Palača Privilegirane austrijske narodne banke, Bankgasse 3, unutarnje dvorište, 2023.

Sl. 32. Palača Privilegirane austrijske narodne banke, I. etapa gradnje, vestibul, 2023.

Sl. 33. Palača Privilegirane austrijske narodne banke, I. etapa gradnje vestibul, 2023.

Sl. 34. Palača Privilegirane austrijske narodne banke, II. etapa gradnje, Bankgasse 3, 2023.

Sl. 35. Palača Privilegirane austrijske narodne banke, II. etapa gradnje, Bankgasse 3, 2023.

Palača Ferstel

Zajedno s Bečkom burzom (*Wiener Börse*), Austrijska privilegirana banka 1860. uselila se u novu zgradu koju je dizajnirao arhitekt Heinrich Ferstel. Zgrada je danas poznata pod nazivom palača Ferstel.[134] Palača Ferstel uvodi novi koncept i integrira trgovački centar kao dio programa. Pored toga, da bi ostvario prirodno osvjetljenje u dubini parcele za prostore burze, dodaje i staklom natkriveno dvorište na koje su orijentirani njezini prostori. Zbog svoje složene parcele palača Ferstel je atipična. Ona za svoj razvedeni tlocrt koristi urbanistički koncept unutarnje, trgovačke ulice, pasaža, kojim nadograđuje ionako heterogen i opsežan program. Nije poznato da li je takav koncept predložio naručitelj ili arhitekt.[135] Pasaž je povezao postojeću zgradu banke s novom zgradom i burzom.[136]

Sl. 36. Pročelje palače Ferstel, 2022.

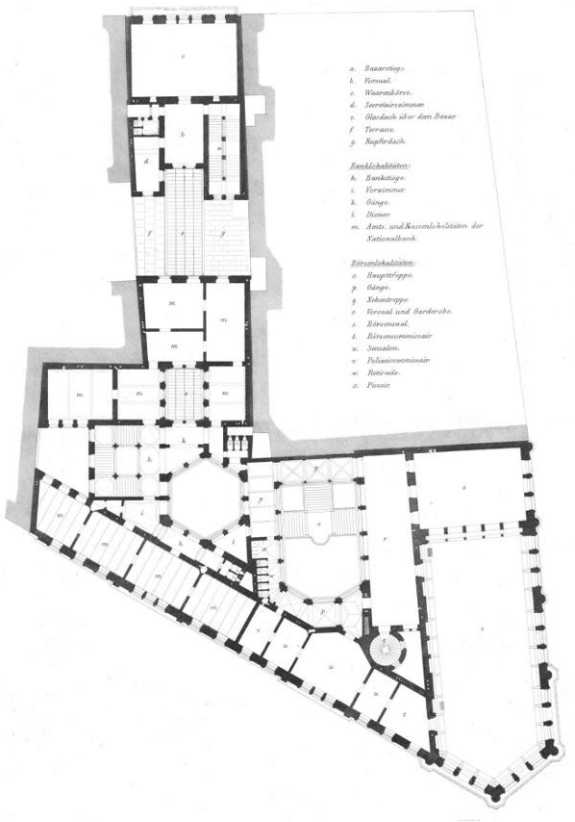
Sl. 37. Pasaž palače Ferstel, 2022.

[134] Već tada su prisutni heterogeni sadržaji: *Café Central* u prizemlju ove zgrade desetljećima je pojam/sinonim bečke kavane.
[135] Eiblmayr, 1999: 30; O razvoju pasaža više J. F. Geist, Passagen, ein Bautyp des 19. Jahrhunderts, München 1978. O zagrebačkom oktogonu na str. 308
[136] Na nacrtima se pasaž naziva bazarom.

Prema Eiblmayr, palača Ferstel imala je svrhu stjecanja povjerenja građana u instituciju nacionalne banke. Iz tog je razloga za oblikovanje odabran reducirani vokabular klasicizma. Međutim, oblikovanje detalja izvedeno je korištenjem različitih stilova kako bi se izrazio opušteniji odnos prema svijetu financija. Banka je arhitekturom demonstrirala otvorenost prema korisnicima, a klijenti su trebali biti uvučeni s ulice u javne zone zgrade banke.

Sl. 38. Palača Ferstel, tlocrti prizemlja, H. Ferstel, 1860.

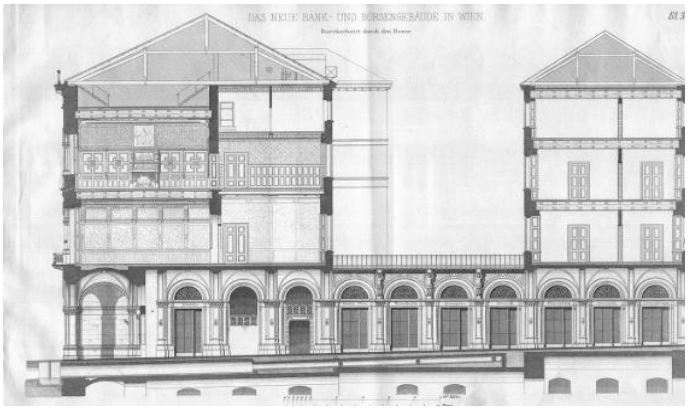
Sl. 39. Palača Ferstel, tlocrti kata, H. Ferstel, 1860.

Heksagonalni prostor na spoju pasaža i dvorišta burze natkriven je staklenom kupolom.[137] Heinrich Ferstel je objedinio ovu heterogenu strukturu brojnim arhitektonskim i stilskim elementima i oblicima venecijanskih i firentinskih palača, ali i bizantinskih i gotičkih: uski pasaž s trgovinama i dijelom ostakljenim krovom, četveroetažno, heksagonalno dvorište s fontanom, također ostakljenog krova – kupole, reprezentativno stubište burze s oblikovanjem pročelja (ugao s ulazom u caffé, oblikovan poput tornja, flankiran ugaonim stupovima i završen balustradom...). Koristi i suvremene materijale i njihove mogućnosti, posebno staklo i čelik. U potpunosti je ispunio zadatak naručitelja koji je izjavio da „dizajn treba strogo poštovati princip

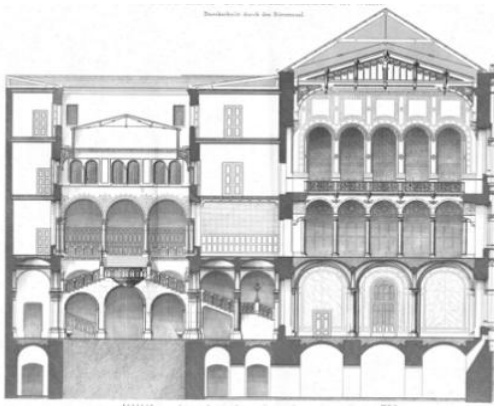
[137] Eiblmayr, 1999: 34

ekonomičnosti i izbjegavati bezvrijedan luksuz i postići umjetničko i tehničko savršenstvo koje odgovara svrsi zgrade i dostojanstvu tako bogatog nacionalnog instituta“.[138]

Značajna upotreba stakla i željeza za dvorišta i bazar (trgovački pasaž) imali su uzore ne samo u inozemstvu nego i u Beču, u otvorenom bazaru *Seitzer-Hof* iz 1840. i u staklom natkrivenom, prvom bečkom bazaru *Köllner-Hof-Bazaar* u kući u Rotenturmstrasse 16 (koji spaja Rotenturmstrasse i Köllnerhofgasse), koju je Ludwig Christian Förster realizirao 1843.[139]

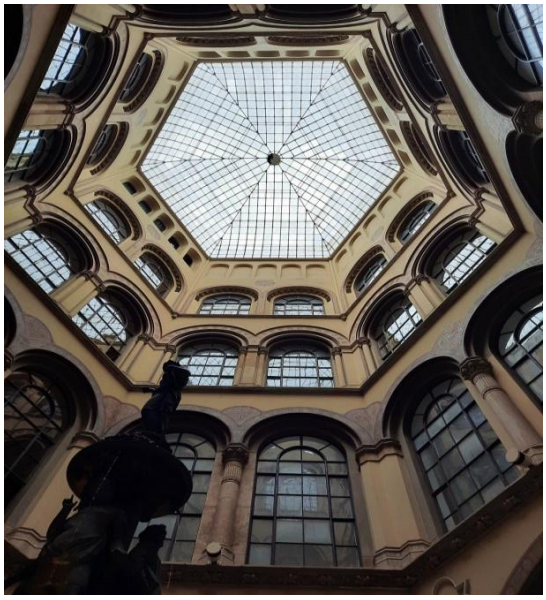

Sl. 40. Palača Ferstel, uzdužni presjek, H. Ferstel, 1860.

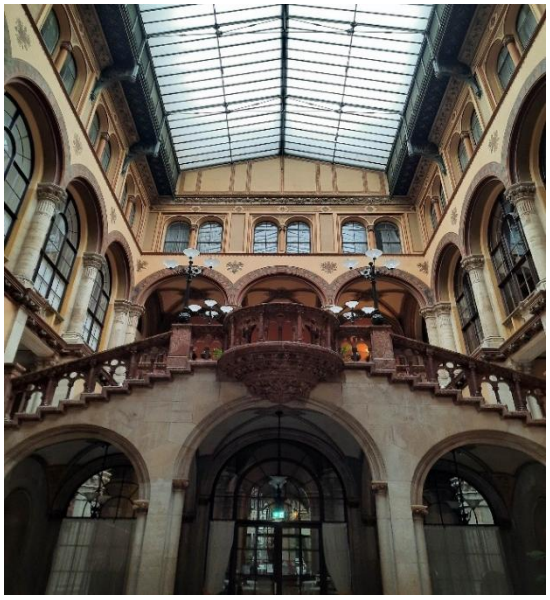

Sl. 41. Palača Ferstel , poprečni presjek kroz burzovnu dvoranu, H. Ferstel, 1860.

Kad je burza 1877. g. preseljena u novu zgradu, Schottenring 16, palača Ferstel postala je umjesto Privilegirane austrijske nacionalne banke sjedište Austro-ugarske banke sve do 1925. godine.

Sl. 42. Palača Ferstel, heksagonalno dvorište s fontanom, 2023.

Sl. 43. Palača Ferstel, stubište burze, 2023.

[138] Guverner banke Joseph Ritter von Pipitz o zadatku preneseno u *** 1860: 1
[139] *** 1983: 43-44. AZW kao autora tog projekta navodi Ludwiga Christiana Förstera (oca Emila Förstera).

Sl. 44. Palača Ferstel, dvorana Burze, 1873.

Sl. 45. Palača Ferstel, dvorana Burze 2017.

Brojne uštede u poslovanju i promicanje sigurnosti novčanog prometa bile su razlog što svi bečki bankovni zavodi podižu svoje zgrade u blizini središnje banke ÖNB. [140] Tako u *Innere Stadtu* ubrzo nastaje još jedna namjenska zgrada novčarskog zavoda, Prva austrijska štedionica.

Prva austrijska štedionica

Sl. 46. Pogled na Prvu austrijsku štedionicu, Beč, A. Pichl, oko 1840.

Sl. 47. Prva austrijska štedionica, Beč, 2019.

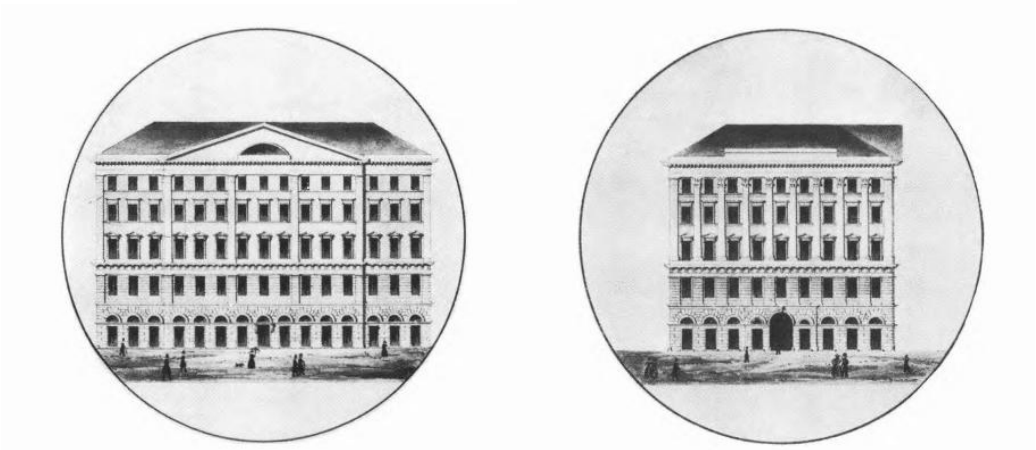
Prva austrijska štedionica (*Erste Österreichische Spar-Casse*) osnovana je 1819. godine. Uspješno poslovanje potaknulo je upravu da između 1824. i 1827. kupi tri kuće na Grabenu, sruši ih i na njihovu mjestu izgradi novu zgradu štedionice, danas na adresi Graben 21.[141] Odabrana pozicija urbanistički je značajna.

[140] Pressburger, 1973:1251
[141] https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Erste_Bank_der_oesterreichischen_Sparkassen_AG

Projekt je izradio arhitekt Alois Pichl između 1835. i 1838. godine.[142] U oblikovanju te monumentalne građevine Pichl oblikuje pročelje koristeći samo nekoliko osnovnih klasičnih elemenata, realizirajući tektonski čist i snažan volumen. U prizemlju su uz javne prostore smješteni trgovački prostori, a blagajnička dvorana povučena je unutar parcele, a rješenje za prirodno osvjetljenje nalazi u natkrivanju staklenim stropom. U prizemlju i mezaninu smješteni su prostori štedionice, a u gornje tri etaže stanovi.

Sl. 48. Prva austrijska štedionica, blagajnička dvorana, 1900.

[142] Alois Pichl (1782.-1856.) tridesetih je godina 19. stoljeća jedan od vodećih bečkih arhitekata http://www.architektenlexikon.at/de/1207.htm [pristup 14.10.2022.]

Sl. 49. Prva austrijska štedionica, pročelja, akvarel, Alois Pichl, 1840.

Austrijska državna banka

Sl. 50. Austrijska državna banka, Hohenstaufengasse 3, pročelje, Otto Wagner, 1884.

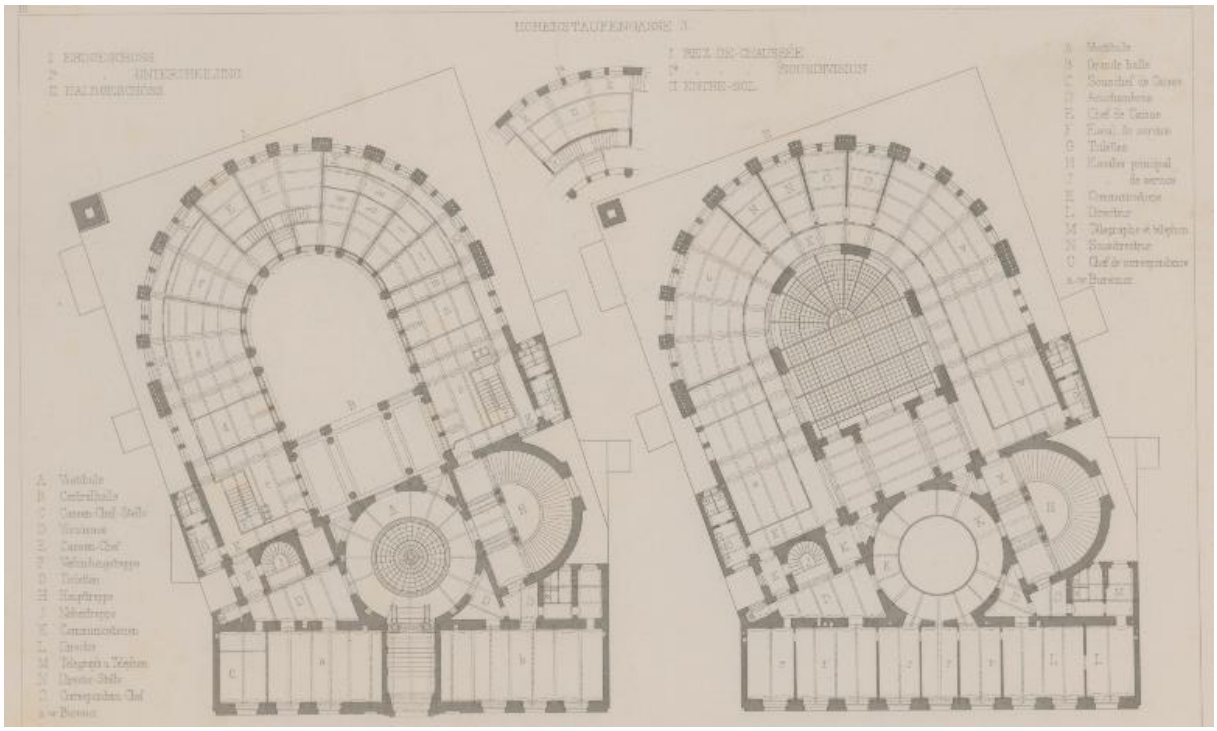

Sl. 51. Austrijska državna banka, pročelje, 2023.

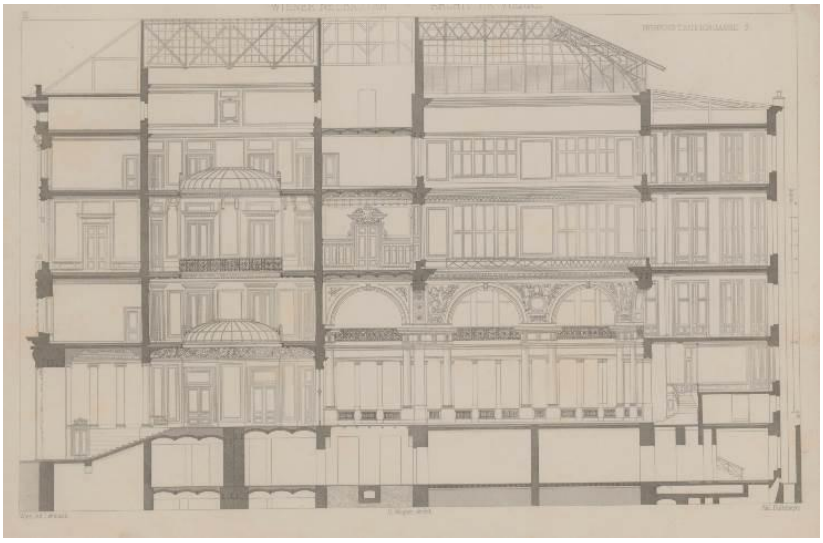
Primjer Austrijska državna banka (*Österreichische Länderbank*) Otta Wagnera iz 1884. godine potrebno je izdvojiti u smislu uspostave novog arhitektonskog tipa zgrada novčarskih institucija. Ova građevina je sasvim specifična, naročito za vrijeme nastanka: oni prostori koji su bili vidljivi klijentima, poput neorenesansne fasade, kao *rondeau* na ulazu ili blagajna i glavno stubište, bili su opremljeni povijesnim i reprezentativnim arhitektonskim oblicima. Sve ostale prostorije bile su raspoređene na vrlo funkcionalan način, što je i Otto Wagner nazvao "funkcionalnim stilom".[143] Blagajnička dvorana ima oblik potkove, centralnu poziciju klijenata u odnosu na obodno smještene blagajne. Dio blagajničke dvorane ima stakleni strop i pod, (putem kojeg je prirodno svjetlo osigurano i za spremišta i trezor u podrumu). Blagajnička dvorana realizirana je novom vrstom željezne, ostakljene konstrukcije, kod koje je ovjes vidljiv.[144] Osim što je vrijedan primjer tipologije zgrade novčarske institucije smatra se i prvom modernom uredskom zgradom u Beču.[145] Pored uredskih prostora, u drugoj i trećoj etaži su smješteni i stanovi za službenike, što je naznaka uvođenja više namjena u ovu tipologiju.

[143] njem. *Nutzstil* (funkcionalni stil) – teorija Otta Wagnera da bi vanjski oblik trebao biti odraz konstrukcije i da bi materijali trebali biti prikladno odabrani i korišteni.
[144] Zimmerl, 2005: 93-95
[145] Blaschke, Lipschitz, 2003: 60

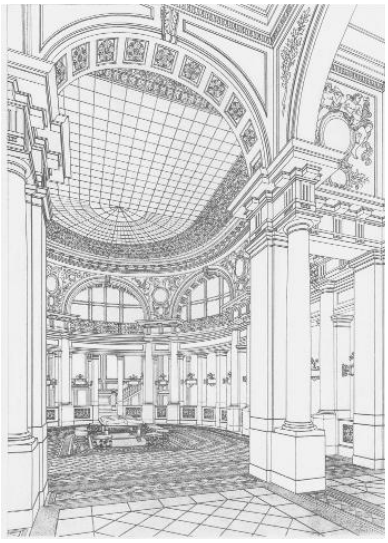
Prostorni odnosi koje je Wagner definirao u ovom projektu primjenjivani su nakon toga u brojnim primjerima kao dobar organizacijski i sigurnosni sustav u odnosu klijenta, blagajne i trezora te dobar primjer organizacije uredskih prostora, međusobno povezanih internim stubištima.

Sl. 52. Austrijska državna banka, Hohenstaufengasse 3, tlocrt prizemlja i polukata, Otto Wagner, 1884.

Sl. 53. Austrijska državna banka, Hohenstaufengasse 3, presjek, Otto Wagner, 1884.

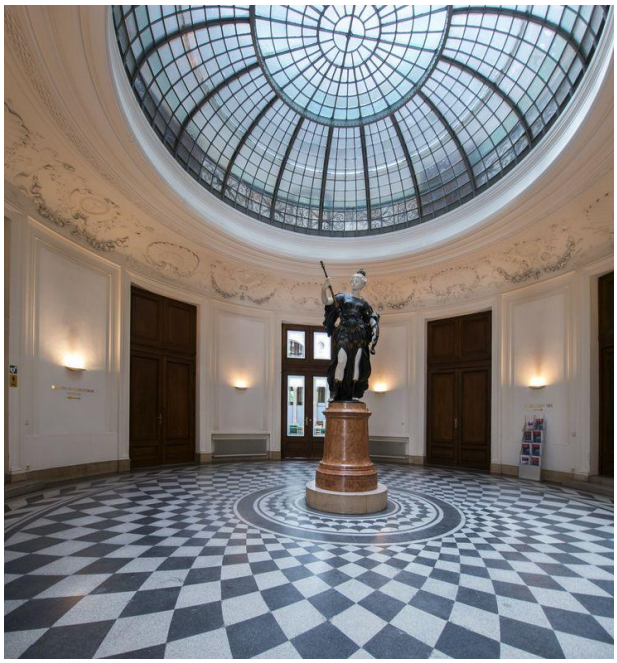
Sl. 54. Austrijska državna banka, blagajnička dvorana, skica Otta Wagnera,1884.

Sl. 55. Austrijska državna banka, blagajnička dvorana, 2022.

Sl. 56. Austrijska državna banka, vestibul, 1965.-1970.

Sl.57. Austrijska državna banka, vestibul, alegorija „Austria“, 2022.

Sl. 58. Austrijska državna banka, glavno stubište, 2022.

Burza poljoprivrednih proizvoda

Sl. 59. Burza poljoprivrednih proizvoda, Beč, Karl König, oko 1900.

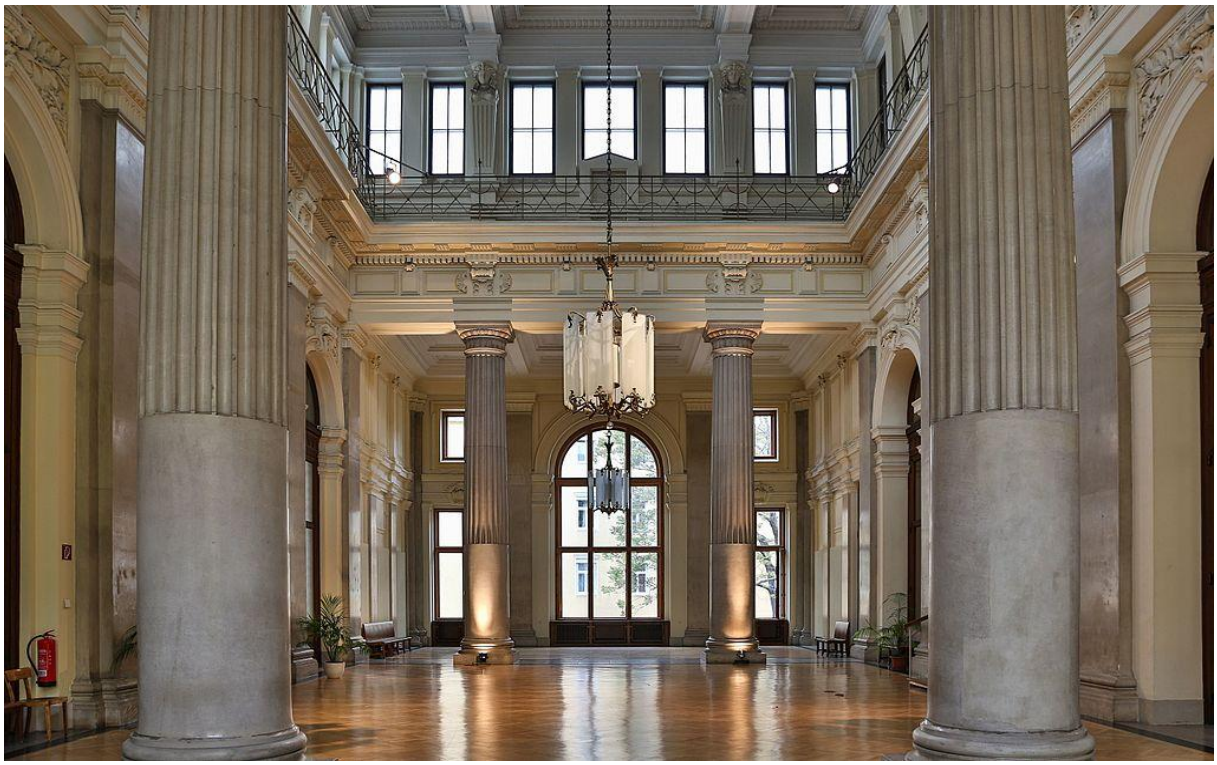

Sl. 60. Burza poljoprivrednih proizvoda, Beč, Karl König, 2022.

Projekt prve samostalne zgrade namijenjene burzi u Beču, zgrade Burze poljoprivrednih proizvoda realizirao je arhitekt Karl König od 1887. do 1890. u Taborstrasse u Beču. Iznimka u odnosu na prethodne primjere jest smještaj izvan užeg centra i pozicije većine zgrada novčarskih institucija, u četvrti Leopoldstadt, atraktivne nakon otvaranja parka Prater 1766. godine u kojem je 1873. održana Svjetska izložba. Pozicija za zgradu Burze poljoprivrednih proizvoda bila je logična s obzirom na to da je potkraj 19. stoljeća Leopoldstadt bio trgovačko

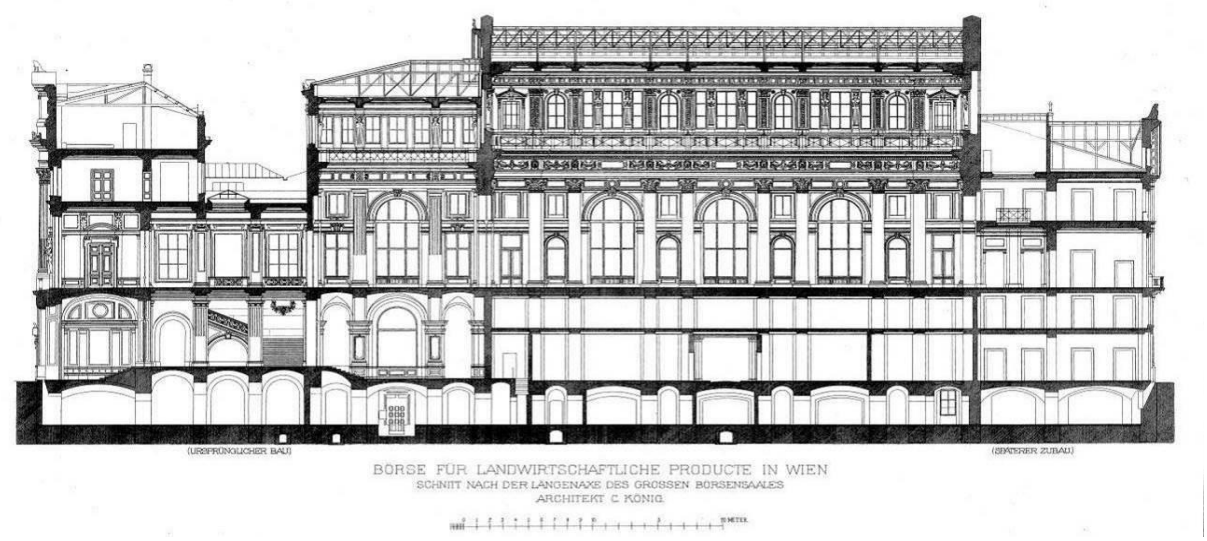
i industrijsko središte. Projekt Burze za poljoprivredne proizvode zanimljiv je i arhitektonski, ali i urbanistički jer integrira i trgovački prolaz između dviju ulica.

Uz ulicu i prolaz smješteni su trgovački sadržaji, a uz ulazni prostor i vestibul smješten je *caffé* burze. U prizemlju su još spremišta, vage, tiskara, pošta i sanitarije. Dvije su burzovne dvorane na katu. Uz njih na glavnom su pročelju smješteni uredi predsjednika, povjerenika burze, dvorana za sjednice, *parloir* i *buffet*, a burza je sadržavala i arbitražni sud.[146] Specifičnost u izvedbi jest rješenje stropova burzovnih dvorana kao Monier konstrukcije.[147] Velika burzovna dvorana ima bazilikalni presjek; zenitalno osvjetljenje prisutno je u prvoj etaži, u pretprostorima velike i male dvorane; zgrada je u svom prizemlju integrirala trgovačku ulicu; stropovi dvorana izvedeni su kao Wayss-Monier konstrukcija.

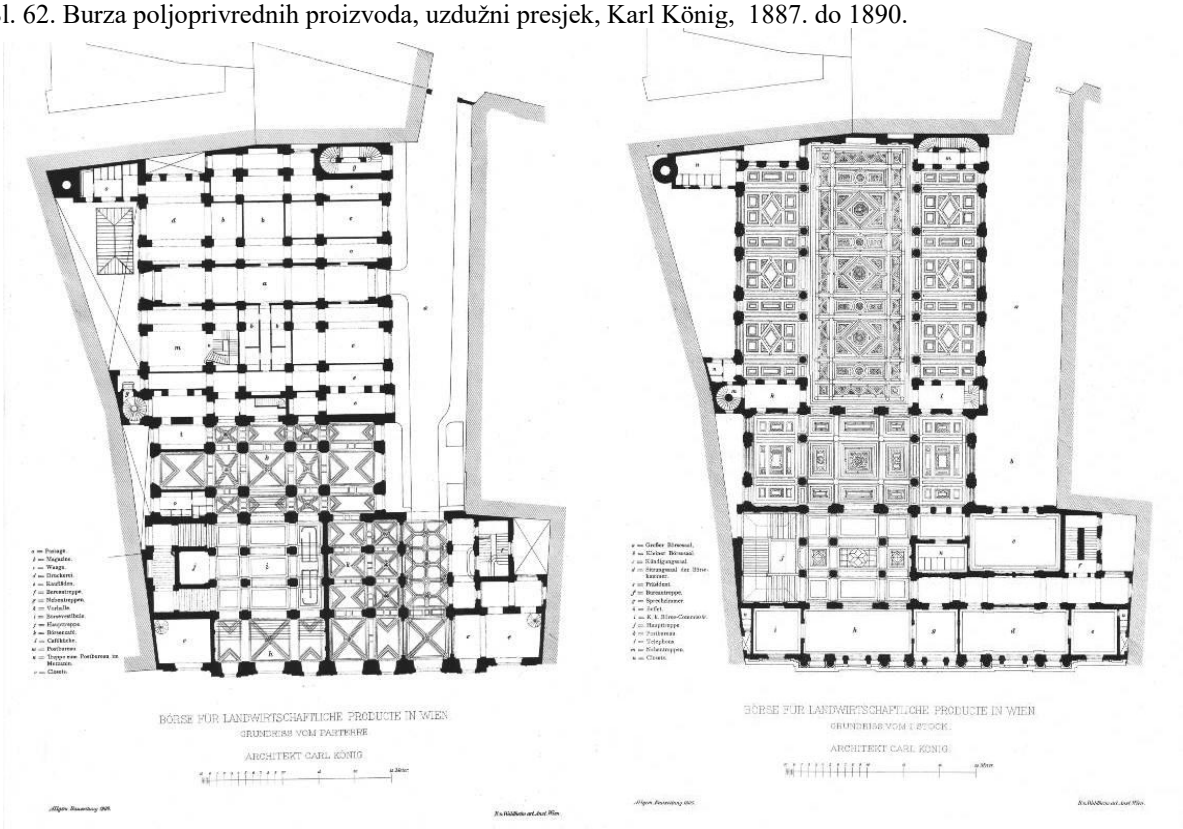

[146] Kortz, 1906: 354-5 https://archive.org/details/wienamanfangdesx02kort [pristup 2.11.2022.]
[147] Patente J. Moniera za armiranobetonske konstrukcije otkupio je 1879. njemački graditelj G.A.Wayss i pod nazivom Wayss-Monier sistem krenuo u realizaciju armiranobetonskih konstrukcija, što znači da K. König koristi izuzetno novu tehnologiju, u upotrebi samo nekoliko godina. Galić, 2016: 2

Sl. 61. Burze poljoprivrednih proizvoda, vestibul palače, danas Theatre Odeon, 2016.

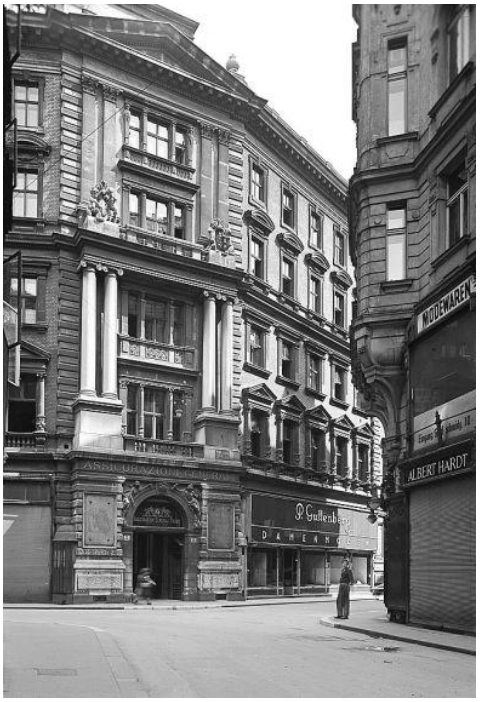

Sl. 62. Burza poljoprivrednih proizvoda, uzdužni presjek, Karl König, 1887. do 1890.

Sl. 63. Burza poljoprivrednih proizvoda, tlocrt prizemlja i kata, Karl König, 1887. do 1890.

Osiguravajuće društvo Assicurazioni Generali

Sl. 64. Osiguravajuće društvo Assicurazioni Generali, Beč, pročelje zgrade, oko 1940.

Sl. 65. Osiguravajućeg društva Assicurazioni Generali, Beč, pročelje zgrade, 2023.

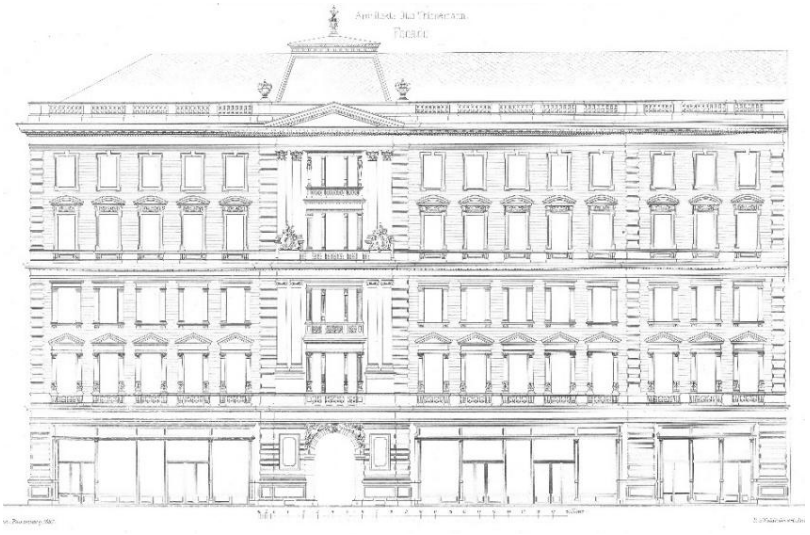
Prvi projekt zgrade za potrebe nekog osiguravajućeg društva u Beču nije bila zgrada austrijskog društva već namjenska zgrada izgrađena je za talijansko društvo Assicurazioni Generali, a realizirao ju je arhitekt Otto Thienemann 1882. godine, na adresi Bauermarkt 2, Jasomirgottstrasse 7. Zahtjevan, peterokutni oblik parcele uspješno je riješen formiranjem odrezanog ugla s glavnim ulazom u zgradu u osi ulice Freisingergasse. Simetrično oblikovano, usko, ali izrazito reprezentativno ulazno pročelje naglašeno je skulpturom nad ulazom, kao i balkonom iznad ulaza uokvirenim parom stupova koji nose bogato profiliran vijenac. I u oblikovanju stubišta bit će primijenjeni isti principi kao i na pročelju: visokokvalitetni materijali i bogatstvo detalja: mramorni stupovi i pilastri, kasetirani bačvasti svod, profilirani spojevi zida i stropa..

U prizemlju su smještene trgovine visine prostora u kojoj je moguće urediti i galeriju. Od ulaznog prostora, reprezentativno izvedenog i dekoriranog štukom te bogato oslikanim, kasetiranim stropom, dolazi se do glavnog stubišta s desne strane te portirnice i sporednog stubišta koje vodi do vratarova stana s lijeve strane.

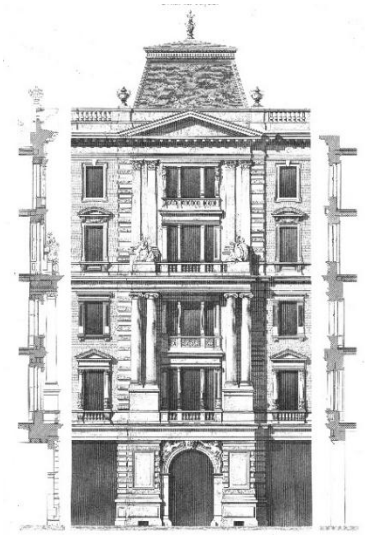
Prvi kat namijenjen je isključivo uredima tvrtke, s uredom direktora iznad glavnog ulaza i manjom blagajnom orijentiranom prema dvorištu, dok su drugi, treći i četvrti kat stambeni sa shemom s po tri stana na stubištu. Već tijekom gradnje pokazalo se da je potrebno dio drugoga

kata, odnosno stan s desne strane, namijeniti za urede i uvesti internu komunikaciju između ureda na prvom i drugom katu željeznim spiralnim stubištem unutar rubno smještenog svjetlika. Ovo komunikacijsko stubište također vodi dalje u podrum, gdje se nalazi arhiva društva.[148]

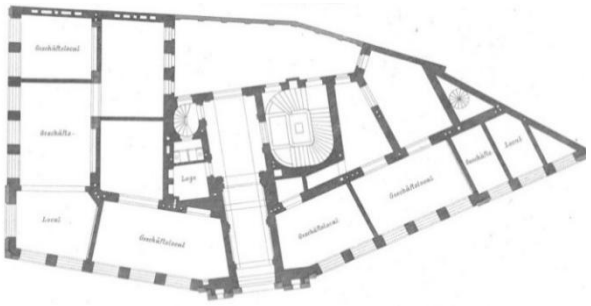
Uprava osiguravajućeg društva inzistirala je na solidnoj izvedbi pročelja pa je ono u prizemnoj etaži izvedeno u kombinaciji mramora, pješčenjaka i opeke.[149] Za poslovne prostore uređen je sustav centralnoga, toplovodnog grijanja, dok su u stanovima izvedene peći.

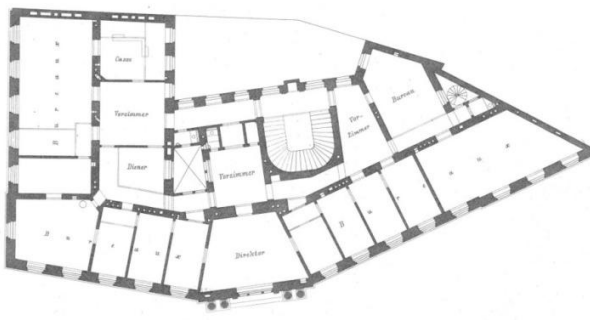
Sl. 66. Osiguravajuće društvo Assicurazioni Generali, Beč, pročelje, Otto Thienemann, 1882.

Sl. 67. Osiguravajuće društvo Assicurazioni Generali, Beč, pročelje, detalj glavnog ulaza s presjecima, Otto Thienemann, 1882. 1882.

Sl. 68 Osiguravajuće društvo Assicurazioni Generali, Beč, tlocrt prizemlja, Otto Thienemann, 1882.

Sl. 69. Osiguravajuće društvo Assicurazioni Generali, Beč, tlocrt kata, Otto Thienemann, 1882.

Nakon prvih nekoliko realizacija novčarskih institucija u Beču unutar povijesnog središta, za smještaj svog poslovanja, pored najznačajnijih javnih građevina Beča, uključujući i carsku palaču Hofburg, uz Ringstrasse će se ubrzo graditi i monumentalne zgrade novčarskih

[148] *** 1882:15-16
[149] Ibid.

institucija Burze, Wiener Bankvereina, kao i npr. palača njemačkog osiguravajućeg društva Victoria. Među njima je i zgrada Opća austrijska kreditna banka koja jugozapadnim pročeljem gleda na Ring i Burgtheater.

Nakon realizacije navedenih primjera, kao što je i 1916. ustvrdio austrijski arhitekt i povjesničar umjetnosti Karl Holey, „… stvorena je jedna nova tipologija, presudna za sliku grada Beča, zaslužna za procvat monumentalne arhitekture“.[150]

„U slučaju zgrada banaka izgrađenih u posljednja dva desetljeća 19. stoljeća, razvijen je tlocrt, tj. princip koncentracije publike u sredini blagajne i neposrednog povezivanja okolnih blagajni s glavnom blagajnom i sefom sustava.“[151]

U ovim prvim predstavljenim realizacijama vidljivo je kako unatoč često tradicionalnom i neostilski oblikovanom pročelju, unutarnja organizacija i sadržaj ovih zgrada nije zanemaren u odnosu na izvanjsku opnu već se nameće najrazličitijim rješenjima koji će poboljšati i kvalitetu radnog prostora, osuvremeniti poslovanje i odnos prema klijentu te uvesti i suvremenu tehnologiju gradnje te opremu.

Privilegirana austrijska nacionalna banka u svojim prvim realizacijama ne uvodi u strukturu zgrade druge namjene poput stanovanja ili trgovačkih sadržaja, ona je orijentirana isključivo na svoju osnovnu funkciju. Banke svakako prvo uvode stanovanje za činovnike i članove uprave, a kasnije i za najam dok štedionica u skladu sa svojim karakterom već na početku kreće s trgovačkim prizemljem.

Već u pregledu prvih realizacija namjenski građenih zgrada za potrebe novčarskih institucija Beča nameće se cijeli niz zaključaka vezanih na glavna obilježja ovog novog tipa:

- novčarske institucije pri planiranju zgrada za svoje potrebe pažljivo biraju istaknute lokacije u središta grada
- odabir arhitektonskog stilskog izraza je jedan od neostilova, bilo da je to odraz htijenja arhitekta ili želja naručitelja za asocijacijom na prve palače bankara iz perioda talijanske renesanse ili je to neobarok kao stil koji podržava dominantna umjetnička paradigma aristokracije Monarhije[152]
- lokacija nameće heterogenu namjenu radi ostvarenja većeg profita ili privlačenja klijenata
- naručitelji, unatoč dominantnoj konzervativnosti vezanoj za odabir stilskog izraza teže inovativnim i visokofunkcionalnim rješenjima radnih prostora te opreme

[150] Ibid.
[151] Holey:1916
[152] katalog izložba Wien 1900

- državne su institucije konzervativnije u odabiru stilskih rješenja od privatnih
- svim novčarskim institucijama primaran je cilj putem gradnje namjenske zgrade demonstrirati i njihovu temeljnu zadaću: sigurnost, stabilnost, povjerenje klijenta u financijska ulaganja, odnosno uslugu koja se pruža te kako je time određen i njihov karakter.

U odnosu na Beč, u Budimpešti je u pomaku od 16 godina, počela s radom prva bankarska institucija, Mađarska komercijalna banka, a 1839. i 1846. prve štedionice, Prva peštanska narodna štedionica i Budimska štedionica.

3.2.2. Budimpešta - prvi realizirani primjeri zgrada novčarskih institucija

Mađarski povjesničar umjetnosti József Sisa u knjizi *Motherland and Progress: Hungarian Architecture and Design,* kada piše o Mađarskoj na kraju 19. stoljeća, navodi sljedeće: „Mađarska je doživjela značajnu urbanizaciju u prvoj polovici devetnaestog stoljeća. Pešta se osobito brzo širila - s otprilike 20 000 stanovnika krajem osamnaestog stoljeća na oko 120 000 do 1850. godine - što ju je do sredine stoljeća učinilo novim središtem države za javnu upravu, trgovinu, industriju, kulturu i, ne manje važno, arhitekturu.“[153]

Sjeverno od starog središta Pešte (*Belváros*) razvija se novi dio grada *Lipótváros* prema planu Jánosa Hilda iz 1808. godine, čime se otvara prostor za nove investicije. Godina 1872., kad je ujedinjena Pešta, Budim i stari Budim u administrativnu cjelinu, predstavlja prekretnicu u razvoju grada. „Sredinom devetnaestog stoljeća bila je to jedna od najujednačenijih neoklasicističkih gradskih četvrti u Europi. Sustav isprepletenih paralelnih i okomitih ulica ponudio je jedinstveni estetski doživljaj. Ulični potezi zgrada slične visine i izgleda bile su izraz pojavnosti svijeta koji je ljudima tog doba predstavljao osjećaj doma i sigurnosti.“[154] Upravo u kontaktnoj zoni sa starim gradom, *Belvárosi*, koncentriraju se investicije novčarskih institucija.

Prvi primjeri zgrada novčarskih institucija u Budimpešti kao drugom središtu Monarhije razvijaju se nešto kasnije negoli u Beču, ali se u kratkom periodu gradi velik broj referentnih primjera zgrada ove tipologije. Neki su od njih i projekti arhitekata koji će djelovati i na našim prostorima, iako u znatno manjoj mjeri nego što je to slučaj s bečkim arhitektima.[155]

[153] Sisa, 2016: 64
[154] Sisa, 2016: 68
[155] Detaljnije o odnosu i utjecaju mađarskih kulturnih i arhitektonskih veza s našim prostorom kod Damjanović, 2020-2021: 234-257

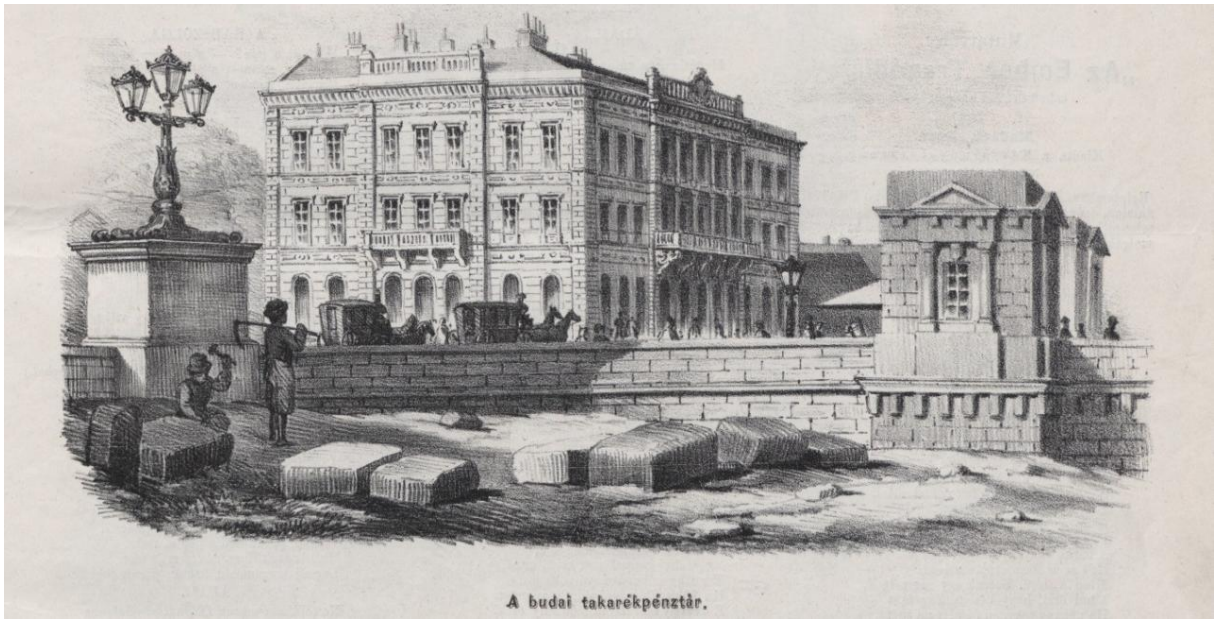
Sl. 70. Ortogonalna struktura ulica Lipótvárosi na Planu restrukturiranja Pešte, János Hild, 1808.

Mađarski su arhitekti kod nas bili značajnije angažirani od strane slavonskog plemstva za potrebe investicija u vlastite dvorce te na realizaciji projekata za državne institucije na prostoru npr. Rijeke. Od mađarskih arhitekata koji su se bavili tipologijom zgrada novčarskih institucija i koji su mogli utjecati na razvoj ove tipologije na našem prostoru - treba svakako spomenuti Miklósa Ybla, Józsefa Hilda, Józsefa Huberta, Győzőa Cziglera, Alajosa Hauszmanna, Henrika Böhma i možda Antala Webera. Moguć je utjecaj i Ferenca Pfaffa, s obzirom na njegove važne realizacije na našim prostorima, kao i tima arhitekata Foerka i Sándyja zbog zgrade pošte u Zagrebu, bliske tipologiji zgrada novčarskih institucija. Od svih spomenutih jedino je J. Hubert realizirao kod nas upravo zgrade tog tipa - podružnice Austro-ugarske banke u Varaždinu i Rijeci. Najznačajniji je predstavnik mađarske arhitekture tog tipa, Ignác Alpár, koji kod nas nije imao realizacija.

Budimska štedionica

Početak rada Prve peštanske narodne štedionice 1839. i Mađarske komercijalne banke 1840. godine ujedno je i početak osnivanja novčarskih institucija u Ugarskoj. Bile su to jedine institucije u zemlji više od dva desetljeća pa su tako od početka igrale ključnu ulogu u mađarskom gospodarskom životu. Do Nagodbe 1867. godine banka nije imala konkurenciju u

svom sektoru u Mađarskoj, ali je prvu reprezentativnu zgradu namjenski građenu za novčarsku instituciju izgradila Budimska štedionica (Budai Takarékpénztár) osnovana 1846. Zgradu na današnjem Trgu Clark Ádám, (nekad na adresi Fő utca 2) 1860. – 1862. godine projektirao je Miklós Ybl.[156] Zgrada Budimske štedionice bila je skromnih dimenzija, ali je bila jedinstvena zbog izvedbe u stilu rane neorenesansne. Još jedna novost bila je upotreba klesanog kamena umjesto dotadašnjih žbukanih pročelja. Dvorište zgrade također je bilo impresivno, s tri razine arkada, pri čemu je najgornja razina izvedena od lijevanog željeza, evocirajući palače Genove 16. stoljeća.[157] Zgrada je srušena u 2. svjetskom ratu.

Sl. 71. Sjedište Budimske štedionice, Miklós Ybl, 1862.

Komercijalna banka Pešte

Ubrzo nakon te realizacije nastaje neoklasicistička palača Komercijalne banke Pešte (*Pesti Magyar Kereskedelmi Bank*), sagrađena na trgu Vörösmarty kao njeno prvo sjedište. Projektirao ju je mađarsko-njemački arhitekt József Hild 1862. godine.[158] (Kasnije su novu zgradu banke na adresi Ulica József Attila 2-4/Trg Széchenyi 3-4 realizirali Zsigmond Quittner i Ignác Alpár, 1905. godine.)

[156] Katalin, 2014: 153
[157] Sisa, 2016: 299
[158] Rođen kao Josef Hild (1789.-1867.) odigrao je važnu ulogu u arhitekturi Pešte početkom 19. stoljeća. Mađarska povjesničarka arhitekture Ágnes Jancsó navodi kako je studirao na Bečkoj akademiji i radio kod Ch. Moreaua, autora zrade ÖNB u Beču. Projektirao je i srušenu zgradu Lloyda na mjestu gdje je izgrađena zgrada Gresham osiguranja. https://epiteszforum.hu/pest-varos-architektor-epitesze-hild-jozsef-230

Sl. 72. Prvo sjedište Komercijalne banke Pešte na današnjem trgu Vörösmarty, Budimpešta, József Hild, 1880-ih

Sl. 73. Prvo sjedište Komercijalne banke Pešte (danas poznata kao palača Gerbeaud) na današnjem trgu Vörösmarty, Budimpešta, József Hild, 1896.

Sl. 74. Komercijalna banka Pešte, blagajnička dvorana, József Hild, oko 1911.

Trokatna zgrada čini cijelo sjeverozapadno pročelje trga, a osim prostora banke sadržavala je trgovine i slastičarnicu u prizemlju te stanovanje u gornjim etažama. Blagajnička dvorana s ostakljenim „zrcalnim svodom“ i danas funkcionira kao dvorana za različita događanja. Reprezentativno, klasicističko pročelje izmijenjeno je nadogradnjom i preoblikovanjem 1912. godine.

Prva peštanska narodna štedionica

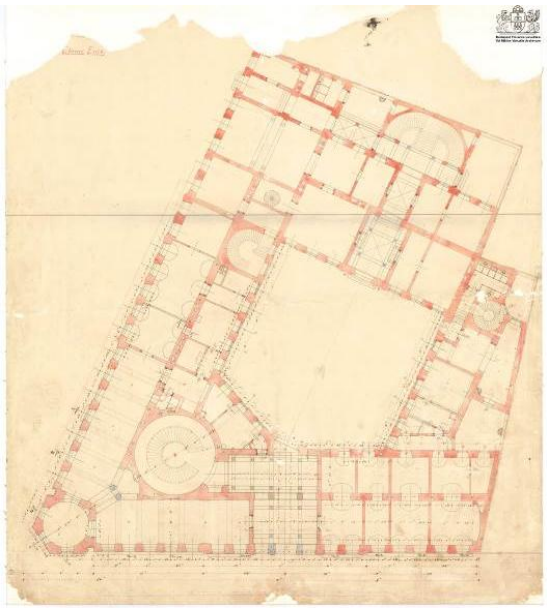
Sl. 75. Prva peštanska narodna štedionica (palača Ybl), Ybl Miklós, 1866.-1869., 1896.

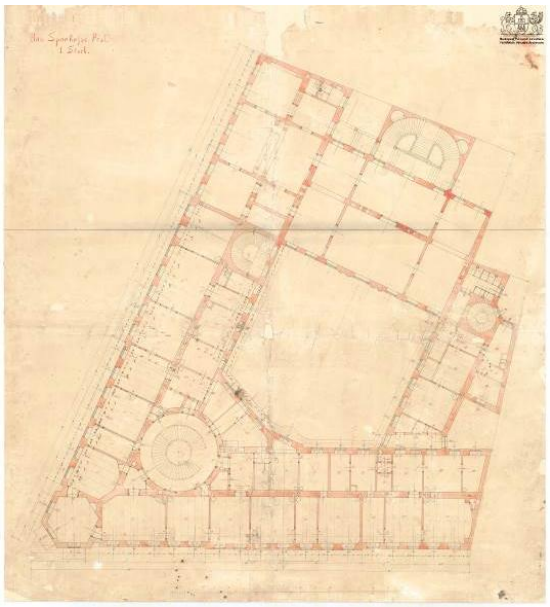
Sl. 76. Prva peštanska narodna štedionica, 2022.

Prva peštanska narodna štedionica (Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület) bila je jedna od najvažnijih mađarskih financijskih institucija u 19. stoljeću i prva štedionica u Mađarskoj koja je srednjoj klasi pružala sigurne mogućnosti štednje i zajmova. Štedionica je igrala ključnu ulogu u razvoju modernog bankarskog sustava u Mađarskoj i aktivno je sudjelovala u razvoju glavnog grada Budimpešte. Osim toga bila je značajna i po svojim građevinskim i nekretninskim projektima.

Prvu peštansku narodnu štedionicu, na adresi Károlyi utca 12, Realátanoda utca 1-3, također poznatu pod imenom palača Ybl, projektirao je Miklós Ybl 1866. – 1868. godine. Za gradnju vlastite zgrade štedionica bira lokaciju u starom dijelu Pešte *Belváros*, uglovnu poziciju na jednoj od glavnih gradskih prometnica.

Sl. 77. Prva peštanska narodna štedionica, tlocrt prizemlja, Ybl Miklós, 1866. - 1869. [159]

Sl. 78. Prva peštanska narodna štedionica, tlocrt prvoga kata, Ybl Miklós, 1866. - 1869.

Pred arhitekta je postavljen zadatak velike financijske ustanove za spajanjem poslovne i stambene namjene te za specifičnim rješenjima koja objedinjavaju reprezentativni vestibul, blagajničku dvoranu i uredske prostore, kao i odvojen ulaz za stanove na gornjim etažama. Za stambenu je namjenu izdvojeno jedno dvorišno krilo sa zasebnim ulazom, vlastitim komunikacijama i reprezentativnim stubištem izvedenim u lijevanoželjeznoj konstrukciji.[160] Kavana je bila smještena u prizemlju na uglu, a pored nje postojala je i knjižara i antikvarijat. Ybl je na svojoj zgradi Prve peštanske narodne štedionice kao novost dodao i ugaonu kupolu, što je bilo izrazito neobično za 1860-e.[161] Yblovo naglašavanje ugla poslužilo je kao uzor za čitav niz kasnijih primjera kako bi ostvarili monumentalnost građevine.[162] Najbolji primjer za to je zgrada osiguravajućeg društva New York (Alajos Hauszmann, 1891.–1895.), sa svojom

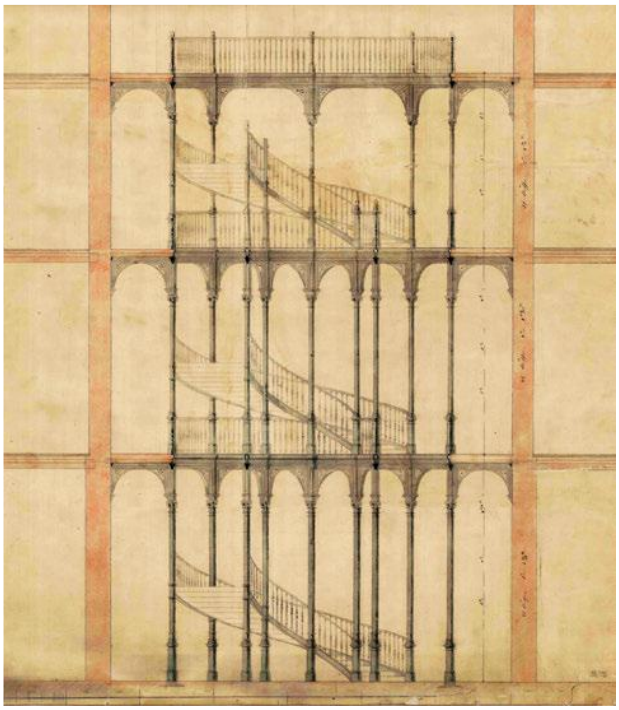
[159] Ybl je izveo još jednu stambeno-poslovnu zgradu Prve štedionice 1872.-1874. s poslovnicom štedionice u prizemlju na Kálvin trgu. Srušena je nakon oštećenja u 2. svj. ratu. Pesti Hazai Első Takarékpénztár bérháza | Ybl Miklós Virtuális Archívum (bparchiv.hu) [pristup 5.11.2022.]

[160] Miklós Ybl bio je sklon arhitektonskim elementima od lijevanog željeza. Prethodno ih je koristio u Budimskoj štedionici, u izvedbi stubišta u ovom primjeru, a projektirao je kasnije i nekoliko zgrada na ovaj način, poput palače Degenfeld-Schomburg u Pešti (1872.–1874.). Dvije najvažnije javne zgrade iz istog perioda također sadrže vitke stupove od lijevanog željeza su: auditorij kazališta u Debrecenu i velika koncertna dvorana Vigadó u Budimpešti, ali i nekoliko sinagoga. Stupovi od lijevanog željeza mogu se pronaći i u arkadama dvorišta nekih stambenih zgrada. Uz stupove od lijevanog željeza, u to su vrijeme bili popularni i metalni trijemovi i balkoni različitih veličina. Sisa, 2016: 388

[161] Sisa, 2016: 672

[162] Győző Czigler (1850.-1905.), arhitekt i sveučilišni nastavnik, student T. von Hansena na Akademiji likovnih umjetnosti u Beču, 1892. također projektira kupolu nad uglom na štedionici; C. Schumann u Beču 1886. na zgradi osig. društva New York, F. Schachner i J. Pokorny u Beču 1880. imaju kupolu nad uglom Allgemeine Verkehrsbank, J. N. Grahor i F. Klein 1871. naglašeni ugao na Trgu bana Jelačića u PHŠ, Fellner&Helmer na Eskomptnoj banci 1898., itd.

kupolom, a koja je u cjelinu spojila sjedište osiguravajućeg društva, elegantnu kavanu, restoran te luksuzne stanove.[163] Štedionica će kasnije izgraditi još jednu zgradu prema projektu arhitekta Cziglera Győzőa 1892. godine. Tih1870-ih u Budimpešti i druge tipologije primjenjuju ostakljeni strop kao npr. na čitaonici Sveučilišne knjižnice arhitekata Antala Szkalnitzkya i Henrika Kocha, 1873.–1875. Na istoj knjižnici se pojavljuje kupola na uglu što je u to vrijeme bila rijetkost, čak i na javnim zgradama iako će se takva značajka uskoro pojaviti na mnogim palačama stambenih zgrada. Ovdje kupola naglašava prestiž zgrade.[164]

Sl. 79. Prva peštanska narodna štedionica, presjek glavnog stubišta, Miklós Ybl, 1866.

Sl. 80. Prva peštanska narodna štedionica, glavno stubište, 2017.

Prvo mađarsko društvo za opće osiguranje

Prvo mađarsko društvo za opće osiguranje (*Első Magyar Általános Biztosító Társaság*, skraćeno EMABIT) bilo je prvo mađarsko osiguravajuće društvo, osnovano 1857. godine.[165] Njegovo reprezentativno sjedište u Budimpešti projektirao je Lajos Frey 1877. godine.[166]

[163] Sisa, 2016: 673
[164] Sisa, 2016: 487
[165] https://hu.wikipedia.org/wiki/Els%C5%91_Magyar_%C3%81ltal%C3%A1nos_Biztos%C3%ADt%C3%B3_T%C3%A1rsas%C3%A1g [pristup 2.11.2022.]
[166] Lajos Frey (1829. – 1877.) bio je mađarski arhitekt austrijskog podrijetla.

Neorenesansna palača objedinjavala je uredske prostore društva, u prizemlju trgovine, a na prvom katu stan direktora društva.[167] Zgrada je oštećena u 2. svj. ratu i srušena 1948. godine.

Na izvedbi ove zgrade radio je Henrik Schmahl koji će se nakon toga zaposliti kod Miklósa Ybla gdje mu je omogućeno i daljnje školovanje. Schmahl će realizirati zgradu Gradske štedionice s pasažem, prvi primjer zgrade tako složene strukture s pasažem u Budimpešti.

Sl. 81. Prvo mađarsko društvo za opće osiguranje, Budimpešta, Lajos Frey, 1877.; srušeno (danas na toj lokaciji hotel Mariott)

Palača Gradske štedionice

Palača Gradske štedionice (*Belvárosi Takarékpénztár*) nalazi se u središtu Budimpešte i formira dio bloka na adresi Ferenciek ter 10, Petőfi Sándor utca 2-4. Naziva se još i Parisi Udvar. Na natječaj Štedionice za rješenje za novu zgradu, raspisan 1907. godine, zaprimljene su ukupno 43 prijave. Peterokatnu poslovnu i stambenu zgradu s trgovačkom arkadom i dva dvorišta projektirao je Henrik Schmahl 1909. godine, iako nije bio ni među tri najviše rangirana rada i unatoč tome što je upravni odbor smatrao najboljim rad Korba i Griegla. Schmahl je prethodno stekao iskustvo radeći na izgradnji zgrade Prvog mađarskog društva za opće

[167] Horváth Gyula – Tamás Gábor, MÚLTUNK EMLÉKEI ROVAT AZ ELSŐ MAGYAR ÁLTALÁNOS BIZTOSÍTÓ TÁRSASÁG RÖVID TÖRTÉNETE, Biztosítás és Kockázat • IV. évfolyam 3. szám, 94-97, https://real.mtak.hu/189456/1/biztositas-es-kockazat-4-evf-3-szam-6-cikk.pdf

osiguranje. Radio je zatim u uredu Miklósa Ybla koji mu je i omogućio školovanje za arhitekta.[168]

Sl. 82. Palača Gradske štedionice, Budimpešta, Henrik Schmachl, 1892. godine

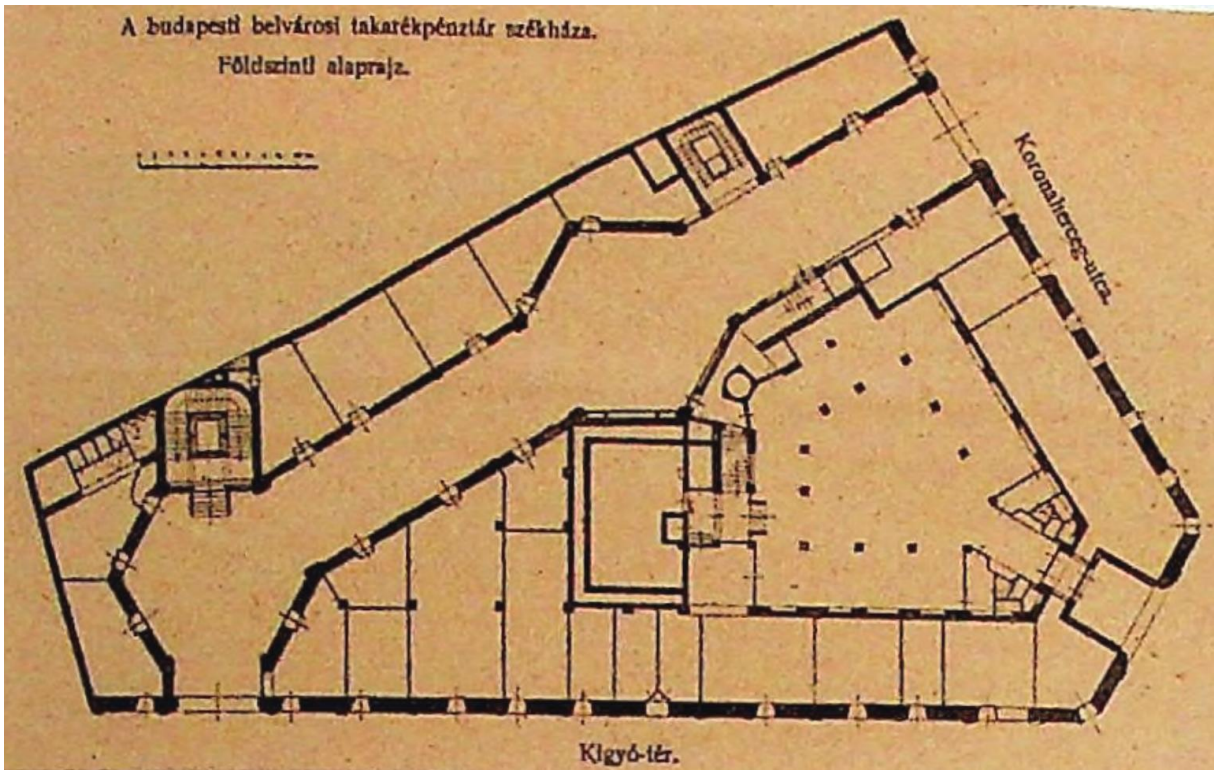
Sl. 83. Palača Gradske štedionice, Budimpešta, 2020. godine

Štedionica je izgrađena po uzoru na *Passage des Panoramas* koji se smatra prvim natkrivenim pasažem u Parizu, otvoren 1807. godine, i jednim od prvih u Europi.[169]

Glavni ulaz postavljen na odrezanom uglu vodio je ravno do blagajničke dvorane. Kuća je koncipirana tako da su u prizemlju smješteni samo javni prostori banke, a značajan dio površine prizemlja oslobođen je za prodajni prostor. Uredi financijske institucije bili su smješteni na polukatu, 1. i 2. katu, ravnateljstvo na prvom katu, a na katovima iznad stanovi za najam. Studio fotografa Ödöna Uhera nalazio se na razini krova Ulice Petőfi Sándora.

Osim zenitalnog osvjetljenja blagajničke dvorane, jedna od posebnosti zgrade bio je stakleni krov prolaza, izveden od Luxfer prizmi, ali bez prirodnog svjetla odozgo. Odavao je takav dojam zahvaljujući stotinama žarulja ugrađenih iznad njega.[170] Schmahl je u oblikovanju koristio elemente neogotike i secesije.

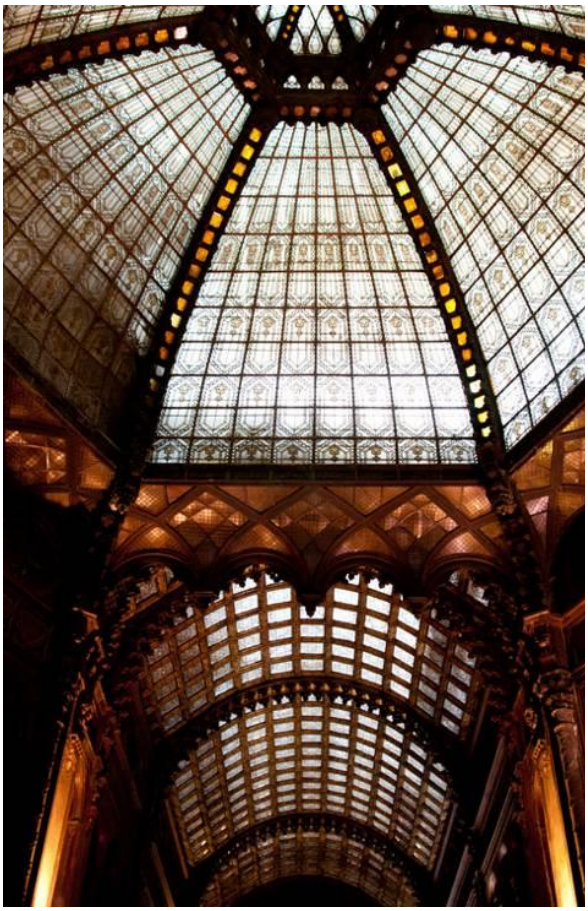
[168] Kelecsényi Kristóf: Schmahl Henrik; Holnap, Budapest, 2020 (magistarski rad)
[169] Na njegovu gradnju mogla je utjecati i palača Ferstel, ali i Kärntner Hof, u središtu Beča, arhitekta Otta Thienemanna; to je kompleks zgrada izgrađen 1875., ali srušen već 1909.-1910. , s trokatnom trgovačkom arkadom natkrivenom staklenim krovom. https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/K%C3%A4rntner_Hof. [pristup 6.11.2022.] Zagreb dobiva natkriveni trgovački pasaž čak 13 godina prije Budimpešte.
[170] https://hu.wikipedia.org/wiki/P%C3%A1rizsi_udvar [pristup 6.11.2022.]

Sl. 84. Gradska štedionica, Budimpešta, tlocrt prizemlja s pasažem i blagajničkom dvoranom, Henrik Schmahl, 1909. – 1913.

Sl. 85. Gradska štedionica, Budimpešta, pasaž 1973.

Sl. 86. Gradska štedionica, Budimpešta, pasaž 2020.

Burza

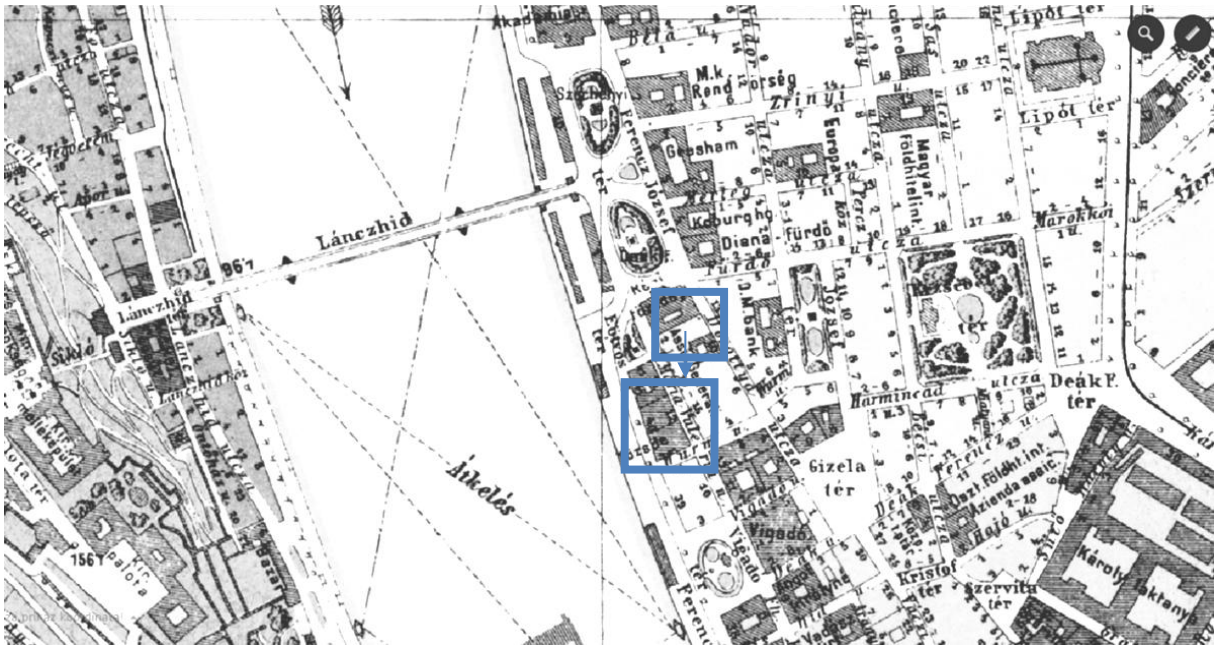
Sl. 87. Palača Burze, Budimpešta, Ignác Alpár 1907.

Sl. 88. Palača Burze, Budimpešta, 2020.

U zgradi Lloyda (1828.) u podnožju Lančanog mosta u Pešti tvrtka Pesti Lloyd osnovala je 1854. instituciju, preteču robne burze. Godine 1873. preselila se u reprezentativnu palaču na uglu ulica Wurm (danas: Pál Szende) i Mária Terézia (danas: Apáczai Csere János), koju je projektirao Karoly Benko, gdje je djelovala do 1905. godine (Sl. 87.) i do preseljenja u novu zgradu na Trgu slobode.

Natječaj za zgradu nove Burze (A Tőzsdepalota) raspisan je 1899. za lokaciju na novoplaniranom trgu u novom dijelu grada – Lipótváros. Predviđena lokacija je na urbanistički istaknutoj poziciji kojom formira novi blok uz trg Szabadság.

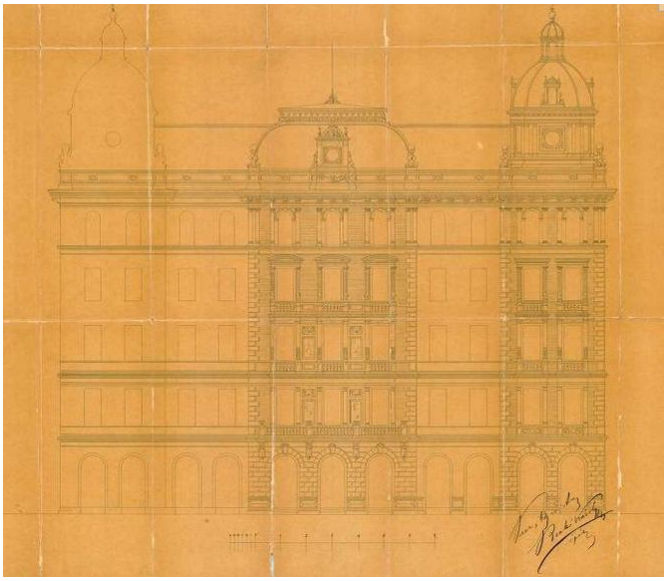

Sl. 89. Lokacija palače Lloyda i zgrade Burze K. Benka, 1873.; prikaz na povijesnoj karti Budimpešte iz 1896.

Program natječaja nije definirao „određeni stil ili troškovno ograničenje“. Tražen je „…jednostavan, ujednačen, reprezentativan dizajn. Stil gradnje, raspored prostorija i katnost

prepušteni su projektantu".[171] Prilikom planiranja trebalo je imati na umu najveću moguću ekonomičnost. Detaljnije je dan zahtjev za velikom burzovnom dvoranom za 1200 posjetitelja, s jakim sjevernim osvjetljenjem.[172]

Ignác Alpár prijavljuje na natječaj za izgradnju Burzovne palače dva nacrta s kojima osvaja prvo i drugo mjesto. Prema prvonagrađenom radu realizirana je u to doba najveća zgrada Burze u Europi.[173] Zgrada je pravokutnog, simetričnog tlocrta s četiri manja unutarnja dvorišta, što je uz bogato ostakljene fasade omogućilo prirodno svjetlo u svim prostorima. Dvije dvorane Burze smještene su na prvu etažu, rubno, po kraćoj stranici tlocrta i protežu se do pune visine zgrade. Pored prostora Burze izvedeni su bili i brojni uredi za iznajmljivanje, zvučno izolirane telefonske govornice, pošta, neizostavna kavana i telegraf na razini ulice.

Sl. 90. Burza, Budimpešta, pročelje, Károly Benko, 1869.

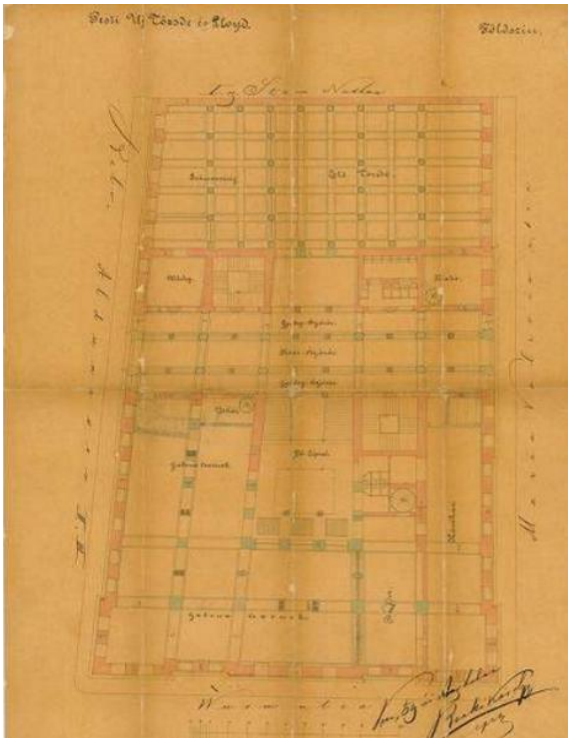

Sl. 91. Burza Budimpešta, ugao ulice Sándor (nekad Wurm) Wekerle - ulica Apáczai Csere János (nekad Mária Valéria), 1880.-1890.

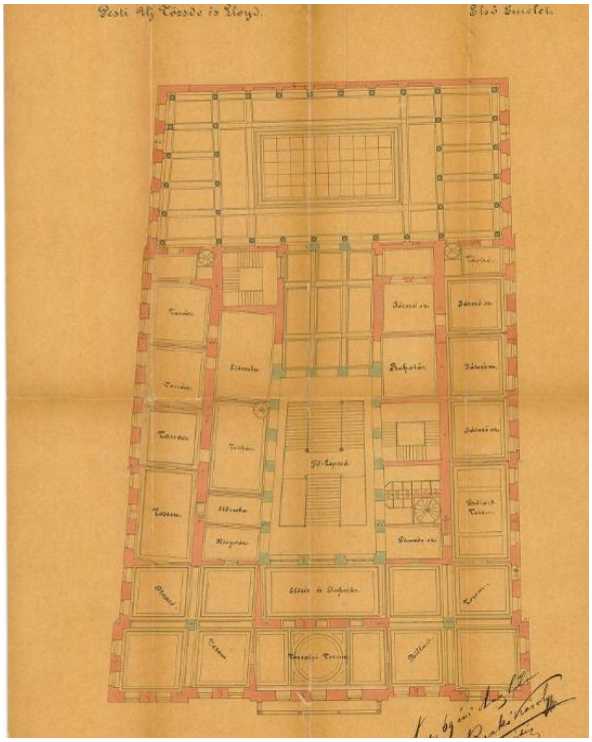
Što se tiče same konstrukcije objekta, treba spomenuti da su konstrukcije i građevinski materijali – izbjegavajući svaki luksuz – odabrani tako da je osigurana stabilnost objekta i što je moguće jednostavnije održavanje. Stube i stupovi izvedeni su od kamena, sve stropne konstrukcije izvedene kao protupožarne, a stakleni je krov samo iznad dijela vestibula te na kupoli središnjeg *halla*. U svim prostorijama zgrade koristila se električna rasvjeta. Oprema za centralno grijanje i ventilaciju zgrade izrađena je s velikom pažnjom: sve prostorije i hodnici

[171] Németh, Marótzy, 2011. Natječaji za Burzu i Austro-Ugarsku banku smatraju se jednim od dvaju najvažnijih arhitektonskih natječaja prijelaza stoljeća u Budimpešti.
[172] Ibid.
[173] https://budapest-anno.blog.hu/tags/t%C5%91zsdepalota [pristup 10.11.2022.]

grijali su se radijatorima niskotlačnim parnim grijanjem, a podrum i vestibul se zagrijavali uvođenjem zagrijanog zraka, uz regulaciju topline električnim daljinskim termometrima.[174] Sve navedeno prezentira suvremeni pristup u koncepciji izvedbe zgrade kao i korištenje najsuvremenijih tehnologija tog trenutka. Sasvim je suprotan pristup u oblikovanju pročelja i detalja interijera. Unatoč projektnom zadatku i traženju jednostavnosti, ali i reprezentativnost, Alpár je odabrao neobarokni izraz. A proporcijama pojedinih elemenata poput ulaznog portala, visina pojedinih prostora i otvora postigao jednu od najmonumentalnijih građevina Budimpešte. Burza je ovdje djelovala do njezina ukidanja 1948. godine.

Sl. 92. Burza, Budimpešta, tlocrt prizemlja, Károly Benko, 1869.

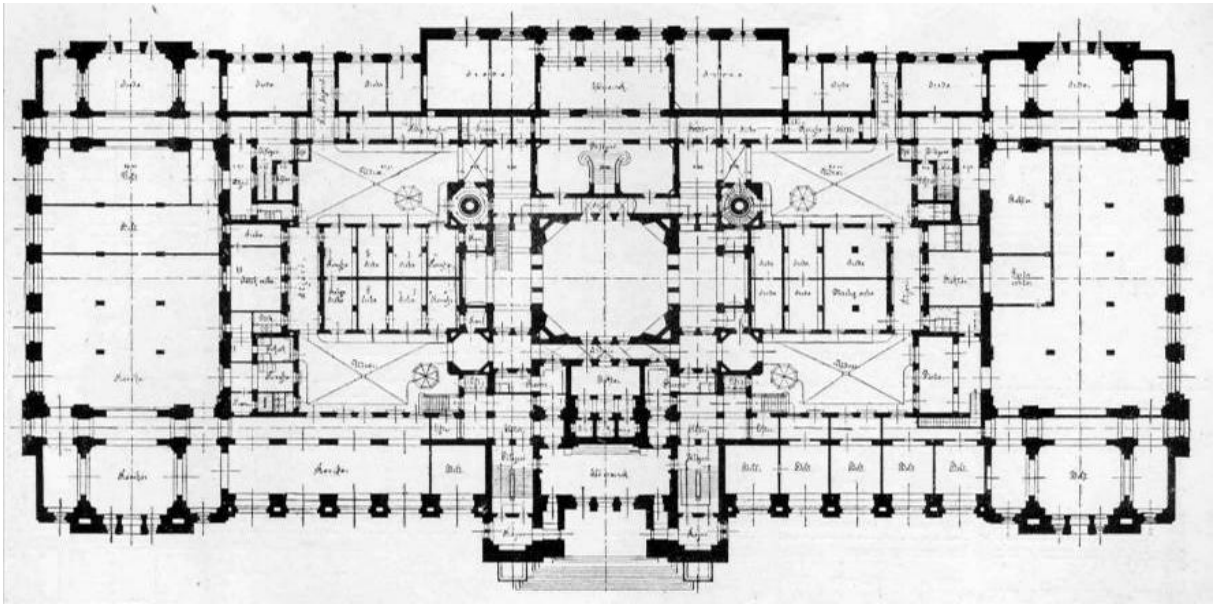

Sl. 93. Burza, Budimpešta, tlocrt kata, Károly Benko, 1869.

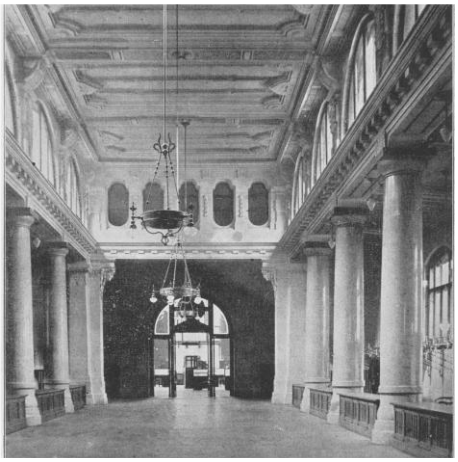
Što se tiče same konstrukcije objekta, treba spomenuti da su konstrukcije i građevinski materijali – izbjegavajući svaki luksuz – odabrani tako da je osigurana stabilnost objekta i što je moguće jednostavnije održavanje. Stube i stupovi izvedeni su od kamena, sve stropne konstrukcije izvedene kao protupožarne, a stakleni je krov samo iznad dijela vestibula te na kupoli središnjeg *halla*. U svim prostorijama zgrade koristila se električna rasvjeta. Oprema za centralno grijanje i ventilaciju zgrade izrađena je s velikom pažnjom: sve prostorije i hodnici grijali su se radijatorima niskotlačnim parnim grijanjem, a podrum i vestibul se zagrijavali

[174] Alpár, 1916: 28

uvođenjem zagrijanog zraka, uz regulaciju topline električnim daljinskim termometrima.[175] Sve navedeno prezentira suvremeni pristup u koncepciji izvedbe zgrade kao i korištenje najsuvremenijih tehnologija tog trenutka. Sasvim je suprotan pristup u oblikovanju pročelja i detalja interijera. Unatoč projektnom zadatku i traženju jednostavnosti, ali i reprezentativnost, Alpár je odabrao neobarokni izraz. A proporcijama pojedinih elemenata poput ulaznog portala, visina pojedinih prostora i otvora postigao jednu od najmonumentalnijih građevina Budimpešte. Burza je ovdje djelovala do njezina ukidanja 1948. godine.

Sl. 94. Burza, Budimpešta, tlocrt prizemlja, Ignác Alpár, 1900.

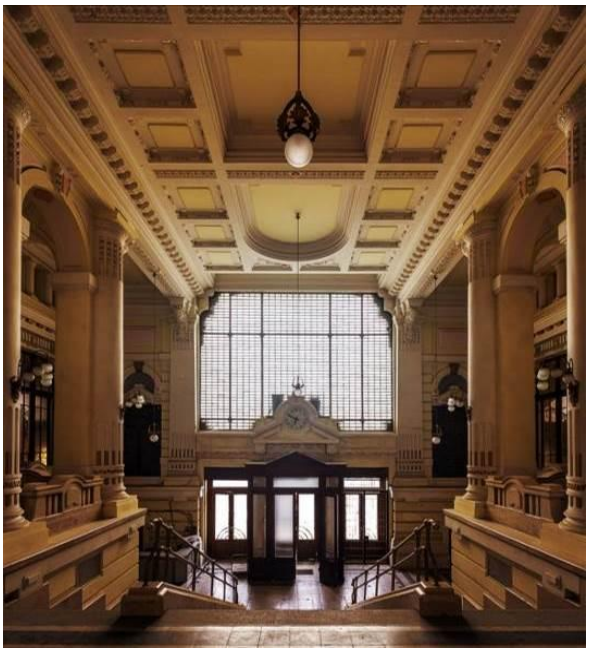

Sl. 95. Burza, Budimpešta, foaje i garderoba, Ignác Alpár, nedatirano

Sl. 96. Burza, Budimpešta, kavana, Ignác Alpár (nedatirano)

[175] Alpár, 1916: 28

Sl. 97. Burza, Budimpešta, vestibul, 2020.

Sl. 98. Burza, Budimpešta, stubište, 2021.

Zgrada Mađarske seljačke osiguravajuće zadruge

Sl. 99. Sjedište Mađarske seljačke osiguravajuće zadruge, Budimpešta, Dezső Hültl, 1913.

Sl. 100. Nekadašnje sjedište Seljačke osiguravajuće zadruge, Budimpešta, 2022.

Kao očuvani primjer namjenski građene zgrade mađarskog osiguravajućeg društva možemo razmotriti i zgradu Mađarske seljačke osiguravajuće zadruge (*Gazdák Biztosító Szövetkezete*) izgrađenu 1913. prema projektu Dezsőa Hültla.[176] Smještena je na Trgu Kálvin, između ulica Ráday i Üllői út, na samom kontaktu povijesnog središta grada Belváros i novijeg dijela Ferencvaros.

[176] Dezső Hültl (1870. – 1945.), mađarski arhitekt, student Alajosa Hauszmanna, kojega je kao profesor i naslijedio.

Pomno projektirana peterokatna zgrada i danas je sačuvala nebrojene unutarnje mikroarhitektonske i tehničke vrijednosti. U izvedbi su korišteni elegantni, plemeniti materijali koji su predstavljali smirenost, pouzdanost i bezvremenost, ali i služili reprezentativnosti.

Građevina je imala ne samo umjetničko već i tehničko značenje: dizalo paternoster bilo je prvo takvo u Mađarskoj.[177] Usto, imala je centralno grijanje tople vode, ugrađene priključke za usisavač, a svi su stanovi imali i telefon.

U doba gradnje u zgradi su planirani brojni sadržaji: hidroterapija u suterenu na bazi termalne vode ispod zgrade, trgovine u prizemlju koje su imale i svoj podrumski dio te stanovi domara i službenika, stanovi za najam na svakom katu, u potkrovlju blagovaonica, kuhinja i prostorije za poslugu, a ravni krov s pergolom imao je terasu za sunčanje koja je pripadala centru za hidroterapiju.[178]

Na četvrtom katu sjedio je upravni odbor osiguravajućeg društva u reprezentativno uređenim prostorijama sa stropovima dekoriranim štuko detaljima, a na petom su katu bili uredi. Specifičnost je ove zgrade što je udomila i medicinsku ustanovu s klinikama u međukatu i kupatilima za hidroterapiju u podrumu. Neuobičajena je i pozicija ureda osiguravajućeg društva na najvišim etažama (danas Aegon osiguranje).

Svi navedeni primjeri novogradnji glavnih gradova Monarhije imaju određena, specifična obilježja ovog novog tipa: izdvajaju se urbanističkom pozicijom, stilom, karakterom, heterogenom namjenom smještenom u specifičnim prostornim odnosima, reprezentativnošću te inovativnim rješenjima u opremi i tehničkim rješenjima unatoč dominantno konzervativnoj vanjštini.

[177] paternoster (prema lat. *pater noster:* oče naš), vrsta osobnoga dizala s otvorenim kabinama, u koje se ulazi i iz njih izlazi za vrijeme vožnje, bez njihova zaustavljanja. Kabine se u dva stupca neprekidno protusmjerno polagano gibaju (0,3 m/s). Prije se takvo dizalo ugrađivalo u zgrade u kojima postoji potreba za stalnim prijevozom većega broja osoba (uredi, visoka učilišta i sl.), a danas njegova primjena u zgradama, zbog opasnosti, nije dopuštena. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=46984 [pristup 2. 4. 2022.]

[178] Budapest fővárosi helyi védettségű építészeti öröksége (FHV) (arcgis.com) [pristup 15.11.2022.]

4. USPOSTAVA I RAZVOJ TIPOLOGIJE NA JUŽNOSLAVENSKOM PROSTORU AUSTRO-UGARSKE MONARHIJE POTKRAJ 19. I POČETKOM 20. STOLJEĆA I ANGAŽMAN HRVATSKIH ARHITEKATA

4.1. Gospodarska pozicija Zagreba

Hrvatska, kao dio južnoslavenskog prostora Austro–Ugarske Monarhije bila je i dio srednjoeuropskog kruga iz kojega je preuzimala bitne gospodarske, ali i umjetničke smjernice razvoja, prilagođene lokalnim okolnostima, a Zagreb kao glavno središte formiran je pod dominantnim utjecajem Beča. Povijesne okolnosti koje su utjecale na njegov razvoj bile su: pojačana industrijalizacija i priljev kapitala, ujedinjenje Gradeca i Kaptola u jednu općinu 1850., gradnja željezničke pruge 1862., rast broja stanovnika i širenje gradskog teritorija planirano regulatornim osnovama 1865. i 1887. godine s „Redom građenja za zemaljski grad Zagreb“.[179] Urbanizacijom, prije svega donjogradskog prostora, uspostavljen je blokovski tip izgradnje. Slika grada u kratkom je roku u potpunosti izmijenjena zahvaljujući intenzivnoj gradnji.[180]

Povijest Zagreba u razdoblju od 1867. do Prvoga svjetskog rata kao što je prethodno navedeno, bila je obilježena snažnom modernizacijom.[181] Unatoč činjenici da su Austro-ugarska nagodba 1867. i Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. godine Hrvatsku smjestili u mađarsku polovicu Austro-Ugarske Monarhije, koja je u domeni uprave i nadležnosti u financijskim pitanjima direktno utjecala na zbivanja u Hrvatskoj i Slavoniji, na arhitekturu i urbani dizajn Zagreba daleko je više utjecao Beč nego Budimpešta. To se dogodilo iz razloga što je većina hrvatskih arhitekata u to vrijeme studirala u Beču. Pored toga, kao prijestolnica Carstva odnosno Monarhije i jedno od najznačajnijih središta arhitektonskog djelovanja u Europi 19. stoljeća, Beč je bio značajan i prvi uzor Zagrebu. Okretanje Hrvatske prema Beču naglašeno je i zbog nedostatka autonomije u odnosu prema Ugarskoj, što je posljedično pomoglo oblikovanju negativnoga, nacionalističkog stajališta prema Budimpešti i Mađarima.[182]

[179] Maruševski, 1997: 197
[180] Pavković, 2017: 7-8
[181] Definiciju modernizacije kao razdoblja preobrazbi svih područja života koje dovode do građanskog društva donosi Mirjana Gross. Mirjana Gross, Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850–1860. Zagreb: Globus, 1985.
[182] Damjanović, 2018.a

Radi razvijene industrije, koncentracije gospodarskih institucija (novčarskih, industrijskih i trgovačkih) tradicije i načina poslovanja Hrvatska je u okviru Kraljevine SHS bila ekonomski razvijenija od ostatka države,[183] Zagreb je postao financijsko, bankarsko i trgovačko središte nove države, a Beograd njeno političko i upravno središte.[184]

4.2. Podružnice Austro-ugarske banke i drugih novčarskih institucija Monarhije na južnoslavenskom prostoru Monarhije

U metropolama - Beču i Budimpešti - nastale su reprezentativne zgrade sjedišta Austro-ugarske banke (kao i drugih, velikih poslovnih banaka), a kod gradnje podružnica tih banaka u lokalnim središtima „prilagođene su njihovom provincijskom okruženju".[185]

Potkraj 19. i početkom 20. stoljeća Austro-ugarska banka gradi svoje zgrade diljem Monarhije. Slovački arhitekt nastanjen u Budimpešti, József Hubert projektirao je čak 32 podružnice Austro-ugarske banke u cijeloj Monarhiji, npr. u Egeru, Miskolcu, Pečuhu, Nagykanizsi, Aradu, Szegedu, Zilahu, Temišvaru, Rijeci i Varaždinu dok je atelijer Fellner i Helmer projektirao njih sedam.[186]

Austro-ugarska banka je krajem 19. stoljeća otvorila više podružnica na prostoru današnje Hrvatske - u Zagrebu, Splitu, Zadru, Rijeci i Osijeku. Prvi ured Austro-ugarske banke u Zagrebu, oko 1882. godine, smješten je na Trgu bana Jelačića 1 (kuća Stanković), u iznajmljenom i prilagođenom prostoru na 1. katu i sadržavao je osim poslovnice i stan za poslugu.[187] Godine 1896. imaju i veću poslovnicu na prvom katu palače Schlesinger, izgrađene 1891.-1892., s reprezentativnim prostorima i pogledom na tek formiran Strossmayerov trg, nekad Akademički.[188] Od 1881. Osijek ima podružnicu Austro-ugarske banke (danas zgrada Županije, Trg Ante Starčevića 2), a Split od 1902. godine. Prvo je dakle riječ o prilagođenim uredima u postojećim zgradama, a zatim dolazi do planiranja novih zgrada.

[183] Arčabić, 2018:12
[184] Kahle, 2007: 129
[185] Pohanicova, Ondrusova, 2019.
[186] József Hubert studirao je kod G. Sempera u Zürichu, a djelovao u Budimpešti u uredu „Hubert i Móry" (Hubert József i Móry Károly). Lozzi Barković, 2020: 271; https://www.tomorylajos-muzeum.hu/haztortenetek-hubert-hazak/
[187] Podaci arhiva Austrijske narodne banke u Beču (Oesterreichische Nationalbank, Wien)
[188] Godina pregradnje palače u hotel i početka rada hotela Palace1907. koincidira s useljenjem banke u novu zgradu u Jurišićevoj. O povijesti hotela više na www. palace.hr, Knežević, 1996: 470. Na žalost, nije očuvan izvorni interijer palače, a ni hotela kojeg projekt preuređenja A. Laslo atribuira V. Bastlu. M. Pavković pak u svom doktorskom radu utvrđuje kako su na adaptaciji radili Goldscheider i Mihok, unutar poduzeća Hönigsberg i Deutsch. Pavković, 2017: 104. Detaljnije o razvoju trga Knežević, 1996: 109-167

Austro-ugarska banka na južnoslavenskom prostoru gradi prvu podružnicu u Zagrebu, prema projektu Lava Kalde za „Pilar, Mally i Bauda“, u Jurišićevoj 17, 1906., nakon koje slijede i podružnice u drugim gradovima, npr. Sarajevu 1912. (Slika 97.) i Rijeci 1914. (Slika 98.).

Kao pobjednik na natječaju za novu zgradu Austro-ugarske banke u Beču 1911. godine, Leopold Bauer potpisuje ugovor u kojem se obvezuje da će od 1911. do 1913. godine izraditi „...ukupno 19 projekata različitih verzija podružnica i to četiri projekta 1911. godine, deset projekata 1912. godine i tri projekta 1913. godine za potrebe gradnje podružnica u Monarhiji, pa je moguće da je i jedan od projekata realiziran u Sarajevu“.[189]

I druge novčarske institucije Monarhije osnivaju podružnice i na prostoru Hrvatske i na cijelomu južnoslavenskom prostoru. Za projektiranje su zaduženi, za podružnice u Zagrebu i Sarajevu, arhitekti Neumann i Gotthilf (Wiener Bankverein u Zagrebu), već s referencama na projektiranju zgrada ove tipologije.[190] Kao i Friedrich Schachner, angažiran za Hrvatsko-slavonsku zemaljsku hipotekarnu banku na Zrinjevcu.

Austro-Ugarska Monarhija je nakon aneksije u Bosni pronašla novi izvor sirovina potrebnih za jačanje gospodarstva Monarhije te se radi potreba trgovine osnivaju banke, šire njihove podružnice, kao i građevinarstvo i industrija. Tako se 1883. u Sarajevu otvara prva podružnica bečke Union banke.[191]

U prvim arhitektonskim realizacijama zgrada ove nove tipologije osjeća se utjecaj T. Hansena i ostalih predstavnika bečke škole neoklasicizma i neorenesanse, naročito kod zgrade Austro-ugarske banke u Sarajevu (ulica Obala Kulina bana 19) iz 1911./12. godine, nepoznatog projektanta, a izvođenih od strane Bosanskohercegovačkog građevinskog društva.”[192]

[189] Šabanović, 2022: 300; [xxx]1912. h, *Zidanje zgrade austrougarske banke*, „Sarajevski list“, 35 (84/16.7.) : 83, Sarajevo; O L. Baueru detaljnije kod Vybíral, 2009; U to je vrijeme direktor građevinske tvrtke Bosanskohercegovačko građevinsko dioničarsko društvo arhitekt Rudolf Tönnies, koja izvodi zgradu podružnice Austro-ugarske banke, zato se često i projekt pripisivao Tönniesu.

[190] Izdvajaju se zgrade Wiener Bankverein i Anker osiguranja u Beču, kao i zgrada praškog ogranka za Wiener Bankverein. M. Šabanović u svom doktorskom radu ostavlja mogućnost da je na projektu Hrvatske centralne banke surađivao Dionis Sunko ili Vjekoslav Bastl. Prema Kurto, 1998: 126, Šabanović, 2022: 302
Iako Krzović atribuira projekt Austro-ugarske banke Tönniesu (Krzović, 1987:130), no prema Rudolfu Eisleru, on i Ferdinand Glaser (zaposleni u banci) zajednički su planirali i izvodili zgrade podružnica za Austro-ugarsku banku od 1912. do 1915. godine, poput podružnice u Sarajevu. Prema Eisler, 1925: 7.

[191] Šabanović, 2022:53

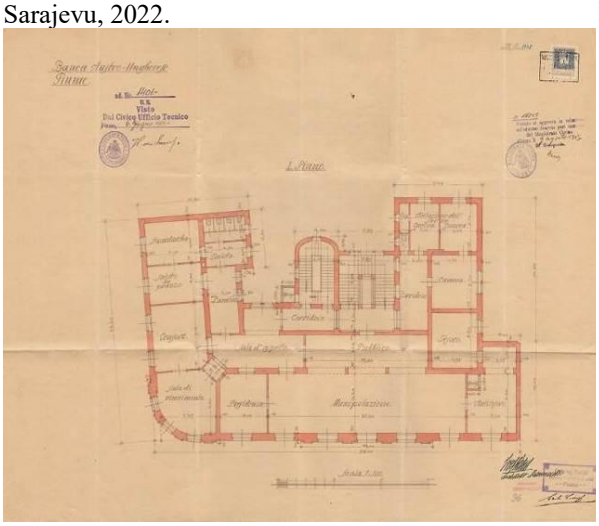
[192] Šabanović u svom doktorskom radu prezentira tezu Nedžada Kurte da je projekt za Hrvatsku centralnu banku mogao izraditi neki od hrvatskih arhitekata, kao što su Vjekoslav Bastl ili Dioniz Sunko, a ne Neumann i Gotthilf. (Kurto, 1998: 73, 126; Krzović, 2004 :102, 103) Šabanović, 2022:109, bilj. 466

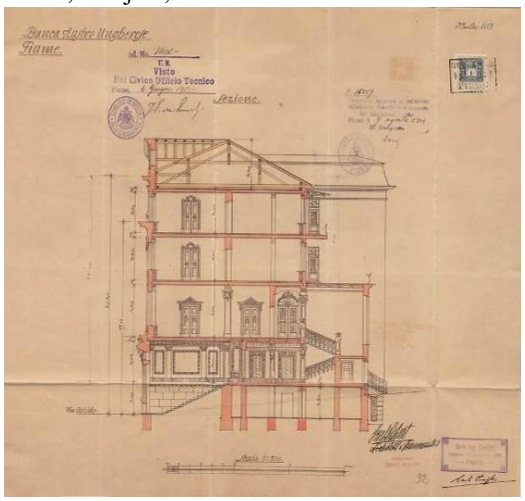
Sl. 101. Podružnica Austro-ugarske banke u Sarajevu, 2022.

Sl. 102. Podružnica Austro-ugarske banke, József Hubert, u Rijeci, 2022.[193]

Sl. 103. Austro-ugarska banka, Rijeka, tlocrt 1. kata, József Hubert, 1913.

Sl. 104. Austro-ugarska banka, Rijeka, poprečni presjek, József Hubert, 1913.

[193] Detaljnije u: *** 1997: 262 i Dundović: 2022.

Sl. 105. Austro-ugarska banka, Zagreb, oko 1907.

4.3. Osnivanje lokalnih novčarskih institucija i angažman hrvatskih arhitekata

Sredinom 19. stoljeća u Zagrebu je situacija vezana za lokalne novčarske institucije vrlo nepovoljna jer osim Prve hrvatske štedionice djeluje još uvijek samo podružnica Privilegirane austrijske nacionalne banke, osnovana 1854.[194] Drugi novčarski zavodi koji se osnivaju u Zagrebu i Osijeku povezani su s ugarskim i austrijskim novčarskim zavodima.[195] Usprkos svim nastojanjima gospodarstvenika, ali i politike, između 1860. i 1869. osnovane su u Hrvatskoj samo Hrvatska eskomptna banka[196] te dvije štedionice, u Osijeku i Sisku.[197]

Privrednici okupljeni oko Trgovačko-obrtničke komore u Osijeku istovremeno rade na osnivanju „nužnih novčanih zavoda na području Slavonije“ pa se 1867. godine osniva Osječka štedionica, tek drugi novčani zavod nakon Prve hrvatske štedionice, a ostali, npr. Slavonska komercijalna i eskomptna banka u Osijeku tek nakon sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe, koja je započela s radom tek krajem listopada 1869., a štedionice u Slavoniji 1872. i 1873. godine.[198] Zagrebačka privredna elita pokreće osnivanje i druge banke - Hrvatske komercijalne banke 1873.,[199] a na čelu upravnog odbora je Ivan Mažuranić, koji iste godine postaje i hrvatski ban. Taj proces osnivanja novih novčarskih institucija intenzivno se nastavlja i do kraja 1873. ukupno ih je već bilo tridesetak. Szabo smatra da je odobravanjem i ubrzanim osnivanjem novčanih zavoda prije revizije Hrvatsko-ugarske nagodbe 1873. godine, mađarska vlada željela utjecati na hrvatsku javnost da prihvati revidiranu Nagodbu.[200]

Zagreb je mjesto akumulacije kapitala te zadržava taj status i početkom 20. stoljeća.[201] Od prijelaza stoljeća do sloma Monarhije utrostručen je broj novčarskih zavoda, ali s obzirom na carski patent iz 1852., to nisu privatna dionička društva već općinska i županijska.[202] Izuzetak je Prva hrvatska štedionica koja protivno propisima radi kao privatno dioničarsko društvo.

[194] Szabo, 1985: 35
[195] Kolar-Dmitrijević, 2013: 83
[196] Osnovana tek nakon Nagodbe; ubrzo osniva i podružnice u Sisku, Karlovcu i Varaždinu. Szabo, 1985: 38
[197] Szabo, 1985: 41
[198] Uoči sloma Bečke burze 1873.
[199] Hrvatska komercijalna banka za svoje je potrebe adaptirala uglovnicu Ilica 20-Tomićeva (nekad Brdovita) prema projektu arhitekta Hermana Bolléa u suradnji s Kunom Waidmannom iz 1880. Detaljnije u Damjanović, 2013: 569
[200] Szabo, 1985: 62-66
[201] Prema R. Bićaniću, u Zagrebu je 1921. bilo koncentrirano 57% kapitala dioničkih društava Kraljevine SHS i Zagreb ima ulogu vodećega financijskog središta do velike gospodarske krize. Bićanić, 1967.
[202] Od 1910. do 1928. broj novčarskih zavoda porastao je s 48 na 142. Timet, 1961: 147

Hrvatsko-slavonska zemaljska hipotekarna banka u Zagrebu osnovana je 1892. uz sudjelovanje Ugarske hipotekarne banke, Ugarske eskomptne i mjenjačne banke te bečke Union banke. Druga velika banka osnovana u Hrvatskoj 1895. godine bila je Srpska banka.[203]

Hrvatska poljodjelska banka osnovana je 1901. na inicijativu i uz potporu svećeničkih (nadbiskup dr. Ante Bauer[204]) i građanskih krugova kao centrala hrvatskih seljačkih zadruga.[205]

U posljednjim desetljećima 19. stoljeća dolazi i do osnivanja institucija za osiguranje. Do osnivanja prvoga hrvatskog osiguravajućeg društva Croatia 1884. godine u Hrvatskoj djeluju samo predstavnici stranih društava: Assicurazioni Generali iz Trsta, Prvo osiguravajuće društvo iz Pešte, Prvo austrijsko društvo za osiguranje, Hungaria, HAZA – ugarska banka životnog osiguranja, češka Slavija, austrijsko društvo Phoenix (matično sjedište u Dresdenu) i njemačko društvo Victoria.[206] Otežano osnivanje i rad osiguravajućih društava uslijedilo je zbog zakonskih normi koje su tražile osiguranje značajnog kapitala za svako područje poslova osiguranja.[207]

Osiguravajuće društvo Croatia osnovano je uz potporu Zemaljske vlade, a osnovalo ga je gradsko zastupstvo. Osnivači su bili Gjuro Deželić, Ivan Vončina i August Šenoa. Pristupio im je i Duhovni stol zagrebačkog Kaptola sa svojim nekretninama. Croatia osiguravajuća zadruga 1896. osniva podružnicu u Osijeku.[208]

U narednom razdoblju pojavljuju se u Hrvatskoj i druga osiguravajuća društva. Društvo Dunav osnovano je u Zagrebu 1920. kao afilijacija bečkog *Donau Allgemeine Versicherungsgeselschaft*,[209] a osiguravajuće društvo Sava osnovano je 1921. godine, od dvije grupe kapitala – u jednoj se nalazio *Assicurazioni Generali*, koja je imala 40% glavnice Save, a u drugoj su grupi bili najveći novčani zavodi koji su držali 60% glavnice, i to Jugoslovenska udružena banka, Jadransko-Podunavska banka, Prva hrvatska štedionica, Srpska banka, Zemaljska banka za Bosnu i Hercegovinu te Zemaljska banka Beograd.

Krajem 1924. godine u Jugoslaviji radilo 25 osiguravajućih društava, domaćih i stranih. Najstariji osiguravajući zavod Croatia izgubio je obilježje zadruge i pretvorio se u dioničko društvo.[210]

---

[203] Kolar-Dimitrijević, 2013: 124
[204] Lajnert, 2008: 131
[205] Rješenje o zaštiti, Ministarstvo kulture, 8.8.2011.
[206] Iveljić, 2007: 152
[207] HR-HDA-586, "Dunav" osiguravajuće d.d., http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_1573
[208] Croatia osim što otvara podružnice, nudi veliki broj vrsta osiguranja: osiguranja života, osiguranja od požara, nezgoda, provale, loma crkvenih zvona i razbijena stakla i usjeva od tuče. Živaković Kerže, 1999: 124-126
[209] Uredi su im smješteni u Martićevoj 8.
[210] Ogrizović, 1985.

Iako su osnovana brojna osiguravajuća društva, rijetke su realizacije novih zgrada građenih za tu specifičnu namjenu. U drugom razdoblju formiranja tipologije zgrada novčarskih institucija realizirane su palače Croatije (Schön), a u četvrtom razdoblju zgrade Jadranskog osiguranja (Kalda), Triglav osiguranja (Sunko) i osiguravajućeg društva Dunav (Holjac i Sunko).

Velika promjena u financijskom poslovanju dogodila se raspadom Monarhije. Hrvatska je stupanjem u Kraljevstvo SHS evoluirala od perifernog područja Austro-Ugarske u najrazvijeniji dio novoosnovane države te je njezinu kapitalu omogućena ekspanzija na šire područje, kao i razvoj novčanih institucija. Ustaljeno je mišljenje kako je Zagreb burzu dobio 1919. godine u vrijeme Kraljevstva SHS. No, istraživanje Mire Kolar-Dimitrijević pokazalo je kako je burza u Zagrebu postojala od 15. lipnja 1907. godine,[211] ali ne pod tim nazivom jer Zagreb tada nije dobio dopuštenje iz Budimpešte za otvaranje burze. „Naime, zbog odredbi u Hrvatsko-ugarskoj nagodbi, gospodarski i financijski poslovi Hrvatskoj su bili ograničeni. Odredbe Nagodbe, koja je bila svojevrsni ustav, zaobiđene su stvaranjem „Sekcije za promet efektima i robom“ pri Trgovačkom domu u Zagrebu. Potreba za tom sekcijom javila se zbog osnivanja sve većeg broja dioničkih društava, a ona je omogućila jedinstveno mjesto razmjene dionica, kupnje i prodaje, kojim je izbjegnut skup odlazak na burze u Beč, Budimpeštu ili Beograd.“[212]

Stvaranjem Kraljevine SHS, na temelju odgovarajućih zakonskih propisa, provedeno je preuzimanje banaka s austrijskim i mađarskim kapitalom. Godine 1922. sva imovina u vlasništvu bivše Austro-Ugarske Monarhije smatrana je državnom te je njome raspolagala Vlada Kraljevine SHS. Privilegovana narodna banka Kraljevine Srbije preimenovana je u Narodnu banku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca te je njezin djelokrug proširen na cijelu Kraljevinu. Narodna banka otvorila je podružnice u mjestima u kojima su prethodno postojale podružnice Austro-ugarske banke (Banja Luka, Ljubljana, Maribor, Mostar, Veliki Bečkerek, Novi Sad, Osijek, Pančevo, Sarajevo, Split, Subotica, Varaždin, Vršac, Zagreb, Zemun).[213] Budući da se zbog povećane inflacije povećala i prilika velike zarade u novčarskim poslovima, došlo je do velikoga rasta postojećih banaka te osnivanja novih.[214]

[211] Kolar-Dimitrijević, 195:196
[212] Šimetin Šegvić, 2012: 306
[213] Zakon o Narodnoj banci Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, SN 22/1920. Službeno preuzimanje i otvaranje pojedinih bivših podružnica Austro-ugarske banke na hrvatskim prostorima od strane Narodne banke bilo je izvršeno 1920. i 1921. Detaljnije u Kosier, 1924.a: 114-115
[214] Opširnije o osnivanju, fuzioniranju i likvidaciji pojedinačnih banaka i štedionica u razdoblju Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije, kod Lajnert, 2008: 588-815 i Lajnert, 2020: 207-239

Navedeni podaci svakako utječu na nove investicije u ovu tipologiju jer je od 1918. do 1930. samo u Zagrebu izvedeno 13 novih zgrada namjenski građenih za novčarske institucije.

4.4. Investicije u nove gradnje zgrada novčarskih institucija na južnoslavenskom prostoru Austro-Ugarske Monarhije potkraj 19. i početkom 20. stoljeća

Krajem 19. stoljeća, u prvom formativnom razdoblju za zgrade novčarskih institucija, Prva hrvatska štedionica (PHŠ) prva je hrvatska novčarska institucija koja je počela investirati u novogradnje za svoje potrebe na južnoslavenskom prostoru, realizirajući svoje zgrade štedionica u Zagrebu 1871., 1882. i 1889. godine te 1892. u Virovitici, uvodeći time ovu tipologiju na prostor Hrvatske. Na projektima su bili angažirani uglavnom domaći arhitekti i graditelji Grahor i Klein i Josip Vancaš i Pilar, Mally i Bauda. Iznimka je angažman Johanna Hubatscheka za zgradu u Virovitici. U ovom razdoblju, u svoju zgradu u Zagrebu investirala je i Obća zagrebačka štedionica i zalagaonica prema projektu Janka Jambrišaka 1876. godine. Također, u ovom razdoblju izvedena je i zgrada riječke Općinske štedionice (*Palazzo Modello*) koju su realizirali Fellner i Helmer 1883. te njihova Hrvatska eskomptna banka u Zagrebu 1898. godine.

Početkom 20. stoljeća, u drugom razvojnom razdoblju, s već afirmiranim, domaćim arhitektima za projektiranje novogradnji sjedišta monarhijskih novčarskih institucija više se gotovo i ne angažiraju strani arhitekti. Lokalni, zagrebački arhitekti nisu angažirani samo na arhitekturi javnih zgrada hrvatskih autonomnih institucija već i u domeni poslovnih zgrada. Samo je nekoliko primjera angažmana stranih arhitekata na zgradama novčarskih institucija.

Tako u Zagrebu, Friedrich Schachner projektira zgradu Hrvatsko-slavonske zemaljske hipotekarne banke,[215]a Lav Kalda, u sklopu ureda Pilar, Mally i Bauda, 1906. godine projektira podružnicu Austro-ugarske banke. Hönigsberg i Deutsch realizirat će Prvu požešku štedionicu u Požegi 1907., a Dionis Sunko Prvu hrvatsku štedionicu u Osijeku i Bjelovaru 1910. godine.[216] Edo Schön i Baranyai i Benedik realizirat će u Zagrebu zgradu Croatia osiguravajućeg društva 1910. i Srpsku banku u 1914. Posljednji primjer ovog razdoblja, dovršen nakon početka Prvog svjetskog rata, izvest će J. Hubert 1915. godine za podružnicu Austro-ugarske banke u Rijeci.

Treće razdoblje na južnoslavenskom prostoru Monarhije ne donosi realizacije zgrada ove tipologije dok je četvrto razdoblje prema broju realiziranih primjera najintenzivnije. Prva hrvatska štedionica postala je vodeća kreditna institucija u Kraljevini SHS i financirala veliki

[215]Damjanović, 2018: 547
[216] U projektiranje je vjerojatno uključen i Martin Pilar jer je na tlocrtima čuvanim u Državnom arhivu u Bjelovaru potpisan Martin Pilar, a na nacrtu pročelja Sunko.

dio hrvatske industrije. Hrvatska zemaljska banka osnovana u Osijeku, 1920-ih mijenja naziv u Jugoslavenska banka i premješta sjedište u Zagreb. Ključna je za financiranju industrije u hrvatskom Primorju.[217] Istovremeno, Gradska štedionica kreditira investicije stanogradnje, javnih ustanova, industrije i trgovine, a kako je u vlasništvu Grada, pratila je financiranje gradskih infrastrukturnih projekata i između ostalog bila od 1916. godine i vlasnik Zagrebačkog električnog tramvaja.[218] U skladu s financijskom snagom navedenih institucija 1920-ih, nastaju izuzetni primjeri zgrada Gradske štedionice (1923.-1931.) i Jugoslavenske banke (1920.-1926.) arhitekta Ignjata Fischera.

Još jednu i jedinstvenu, uspješnu novčarsku instituciju prezentirat će projekt palače Burze Viktora Kovačića na Trgu hrvatskih velikana 3.[219]

Iako su u Hrvatskoj u razdoblju formiranja tipologije zgrada novčarskih institucija osnovana i brojna osiguravajuća društva, realizacije novih zgrada građenih za tu specifičnu namjenu bile su rijetke.[220] U ovom razdoblju izvedena je zgrada Jadranskog osiguranja Lava Kalde 1923. i zgrada Triglav osiguranja Dionisa Sunka 1923. Za Osiguravajuće društvo Dunav Janko Holjac realizirao je 1923. (i Kalda dogradio), a Sunko naknadno preoblikovao pročelje zgrade u Martićevoj 8.[221]

Kao kasni i zapravo posljednji primjeri angažmana stranih arhitekata na ovoj tipologiji u Zagrebu podružnica je Wiener Bankvereina, realizirana 1923. godine bečkih arhitekata Alexandera Neumanna i Ernsta Gotthilfa, već sa značajnim referencama na projektiranju zgrada ove tipologije, (premda nacrte za građevinsku dozvolu u Zagrebu potpisuje Janko Holjac)[222] te projekt Jadranske banke slovenskog arhitekta J. Jeleneca iz 1921. godine.

Detaljnije analize pojedinih primjera dane su u poglavlju 6 i Prilogu I – katalogu glavnih primjera.

[217] Kolar-Dimitrijević, 1997: 216-220
[218] Bagarić, 2011: 212-215
[219] Zgrada Burze započeta je pozivnim natječajem 1921. godine, a dovršena 1927., tri godine nakon smrti Viktora Kovačića, kroz suradnju Huge Ehrlicha i Alfreda Albinija.
[220] Također, osiguravajuća društva Sava i Feniks oglašavaju kako imaju urede u vlastitim zgradama u Jurišićevoj i na Zrinskom trgu, ali to nisu zgrade namjenski građene za te novčarske institucije.
[221] Izvorno je zgrada građena od 1922. do 1923. za Banku za trgovinu, obrt i industriju d.d. (kad i Triglav) prema projektu Janka Holjca. U Državnom arhivu u Zagrebu nije sačuvan tlocrt prizemlja i nije poznato je li tu bila smještena i poslovnica s blagajničkom dvoranom ili je samo na katu bila uprava i uredski prostori banke.
[222] Izdvajaju se njihove zgrade Wiener Bankverein i Anker osiguranja u Beču, kao i zgrada praške podružnice Wiener Bankvereina.

Tablica 1. Popis nove gradnje zgrada novčarskih institucija na južnoslavenskom prostoru Austro-Ugarske Monarhije potkraj 19. i početkom 20. stoljeća:

KART. BROJ	PRIMJER	LOKACIJA	PODTIP
1.	Prva hrvatska štedionica J. N. Grahor i F. Klein, 1871.	Trg bana Jelačića 14 / Praška 2[223]	štedionica
2.	Obća zagrebačka štedionica i zalagaonica J. Jambrišak, 1876.	Trg N. Š. Zrinskog 1 / Praška 9	štedionica
3.	Prva hrvatska štedionica J. J. Grahor, 1880.-1882.	Radićeva 30, Kožarska 7	štedionica
4.	Palača Prve hrvatske štedionice - Oktogon Helmer i Fellner, J. Vancaš, 1898.-1899.	Ilica 5 / Margaretska 1 i 3 / Bogovićeva 6	štedionica
5.	Hrvatsko-slavonska zemaljska centralna štedionica V. Bastl, I. Štefan i O. Goldscheider, 1905.-1907.	Ilica 25-27 / Gundulićeva 2	štedionica
6.	Gradska štedionica I. Fischer, 1923.-1931.	Trg bana Josipa Jelačića 9-10 / Ulica Augusta Cesarca 2	štedionica
7.	Hrvatska eskomptna banka Helmer i Fellner, 1898.	Ilica 3	banka
8.	Hrvatsko-slavonska zemaljska hipotekarna banka, F. Schachner, 1903.	Trg N. Š. Zrinskog 7-8	banka
9.	Austro-ugarska banka - podružnica L. Kalda, 1906.	Jurišićeva 17 / Palmotićeva 9	banka
10.	Srpska banka Benedik & Baranyai, 1912.-1914.	Jurišićeva ulica 4 / Petrinjska 1	banka
11.	Centralna eskomptna i mjenjačna banka D. Sunko, 1920.-1922.	Preobraženska 4	banka
12.	Jugoslavenska banka I. Fischer, 1920.-1926.	Trg Josipa Jelačića 13 / Praška 1 i 3	banka
13.	Poslovno-stambena palača Slavenske, poslije Državne hipotekarne banke H. Ehrlich, 1921.-1923.	Vlaška ulica 53 i 53a / Trg svibanjskih žrtava 1995. 1 i 2	banka
14.	Jadranska banka, J. Jelenec, 1921.	Račkoga 3-5	banka
15.	Wiener Bankverein A. Neumann i E. Gotthilf, J. Holjac, 1921. - 1923.	Jurišićeva 22/Palmotićeva 11	banka
16.	Hrvatska sveopća prometna banka Benedik & Baranyai, 1922.-1926.	Ulica Nikole Tomašića 2 / Martićeva 14	banka
17.	Banka za trgovinu, obrt i industriju/Dunav osiguranje J. Holjac,/ D. Sunko, L. Kalda, 1922. – 1928.	Martićeva 8	banka/ osiguravajuće društvo
18.	Prva hrvatska obrtna banka H. Ehrlich, 1924.-1926.	Ilica 38	banka
19.	Poljodjelska banka D. Sunko, 1926.-1927.	Ulica Tadije Smičiklasa 17 / Martićeva 6 / Ulica Eleonore Patačić 1	banka
20.	Palača Croatia E. Schön, 1909.-1910.	Masarykova 1-3 / Preradovićeva 8	osiguravajuće društvo
21.	Triglav osiguranje D. Sunko, 1922.-1923.	Kneza Mislava 17	osiguravajuće društvo
22.	Jadransko osiguranje L. Kalda, 1922.-1923.	Pavla Hatza 8	osiguravajuće društvo
23.	Zagrebačka burza V. Kovačić / H. Ehrlich, A. Albini 1923.-1927.	Trg hrvatskih velikana 3 / Martićeva 2 / Ulica Račkoga 1	burza

[223] Adrese u popisu dane su prema aktualnim podacima DGU, www.dgu.hr [pristup 27.6.2021.]

5. GLAVNA OBILJEŽJA ZGRADA NOVČARSKIH INSTITUCIJA, PREGLED NJIHOVIH KARAKTERISTIČNIH ELEMENATA I PROGRAMA

U ovom poglavlju razmatraju se istraživanjem izlučena glavna obilježja zgrada novčarskih institucija, pregled njihovih karakterističnih elemenata i programa.

Na samom početku svog razvoja novčarske institucije koristile su postojeće građevine koje su adaptirale u skladu sa svojim prostornim potrebama. Tek sa zrelijim razvojem i konsolidacijom novčarskih institucija, kao i akumulacijom kapitala, javlja se potreba za izgradnjom novih, namjenski projektiranih zgrada. Ove nove građevine ne samo da zadovoljavaju sve funkcionalne aspekte financijskih institucija, već istovremeno odražavaju i njihov simbolički značaj, integrirajući arhitektonske elemente koji doprinose institucionalnom identitetu i dugoročnoj stabilnosti.

U katalogu putujuće izložbe o radu atelijera Fellner i Helmer iz 2001. godine o temi zgrada novčarskih institucija posebno je istaknuto: „Kako bi vanjskom svijetu pokazali prestiž, stabilnost i čvrstoću institucija, zgrade su se sve više razvijale u sredstva za samoizražavanje banaka. Monumentalne građevine korištene su za identifikaciju i prezentaciju snage i moći.

Zgrade su se uglavnom nalazile u užem gradskom području, tražeći blizinu gradskog poslovnog prometa. To je neizbježno rezultiralo koncentracijom bankarskih zgrada u središtu većine gradova. Formalni jezik odgovarao je historicizmu. Tradicionalnu arhitekturu klijenti su povezivali s izrazom ozbiljnosti, modernija arhitektura izazivala je strah od gubitka prestiža. Gotovo suprotno ovom stavu bio je racionalan unutarnji raspored prostorija banke, oblikovan tehničkim napretkom, dizalom, telefonskim i pneumatskim poštanskim sustavima.“[224]

Kada Austro-ugarska banka raspisuje natječaj za novu zgradu u Beču 1911. godine projektni zadatak za natječaj prezentira nam očekivanja naručitelja za zgradu svoga sjedišta u Beču, ali nudi i neka opća mjesta: „Jedan od uvjeta natječaja za zgradu u Beču, osim maksimalne bezbjednosti i kvaliteta upotrijebljenih materijala prema najsuvremenijim standardima gradnje, opremljenosti komora sa sefovima i slično, bila je klasična proporcija zgrade koja treba odisati monumentalnošću, ekonomskom snagom, stabilnošću, uzdržane pompoznosti, simetrična i s detaljima oble rustike, u kombinaciji s pilastrima. Svi estetski elementi su trebali biti svedeni na glavni ulaz i krovnu skulpturu. Kako je riječ o banci na nivou

[224] *** 2001: bez paginacije

cijele Monarhije, zadužena za punjenje državne kase, tako je i projekt morao biti ozbiljno i kompleksno shvaćen.“[225]

Ovaj program nam opisuje glavna obilježja koja je morao zadovoljiti projekt za jednu (državnu) banku početkom 20. stoljeća.

Kao što se može zaključiti iz prethodna dva citata, zgrade novčarskih institucija kroz arhitektonsku formu postaju simboli prestiža, stabilnosti i moći, reflektirajući snagu institucija koje predstavljaju. Smještene u središtima gradova, ove monumentalne građevine naglašavaju svoj značaj kroz klasične proporcije i tradicionalne arhitektonske elemente, koji ulijevaju povjerenje i osjećaj sigurnosti. Iako su fasade zgrada pažljivo oblikovane da odraze ozbiljnost i ekonomsku snagu, unutrašnji prostori prilagođeni su tehničkom napretku, sa racionalnim rasporedom i modernom infrastrukturom koja podržava efikasnost poslovanja. Ova dualnost između vanjske monumentalnosti i unutrašnje funkcionalnosti oslikava dublju ulogu zgrada, koje služe ne samo kao operativni centri već i kao vizualni izrazi moći i sigurnosti financijskih institucija.

U ovom poglavlju, metodološkom analizom i sintezom podataka iz relevantne znanstvene i stručne literature, terenskih istraživanja te arhivske dokumentacije, definiraju se glavna obilježja zgrada novčarskih institucija., a to su: urbanistička pozicija u gradu, stilske odrednice, reprezentativnost samih građevina, njihova heterogena namjena, dojam koji se zgradom ostavlja i inovativnost primijenjenih rješenja. Dodatno, analiziraju se specifični elementi oblikovanja i prostorne dispozicije, s posebnim naglaskom na prostore za interakciju s klijentima, radne prostore za zaposlenike, te prateće prostore drugih namjena, koji zajedno čine integralne dijelove programa i doprinose formiranju nove tipologije ovih zgrada.

5.1. Glavna obilježja

5.1.1. Urbanistička pozicija i uloga (uglovnice, pasaži, formiranje nove ulice ili nove gradske četvrti)

Važnost odabira urbanističke pozicije prepoznata je i opisana među prvim tekstovima o formiranju ove nove tipologije.[226] U svome djelu „Praktična rasprava o bankarstvu“ engleski bankar i pisac J. W. Gilbart 1849. godine prvi put objavljuje ideje o načinu kako planirati, između ostalog, i lokaciju zgrade banke. Iznosi stajalište da bi se trebala „…nalaziti u najuglednijem dijelu grada. Ako se smjesti na inferiornom mjestu, kojem se može pristupiti

[225] Šabanović, 2022: 299
[226] Gilbert, 1827, Booker, 1984: 77

samo uskim i nelagodnim ulicama ... vjerojatno neće biti toliko posjećena...“ Smatra i da bi banka „trebala biti lijepa zgrada, a da potrebni izdaci u tu svrhu nisu grijeh protiv ekonomije: to je trošak koji će se vratiti profitom tvrtke“.[227]

Stručna literatura i znatno kasnije, na samom početku 20. stoljeća, naglašava važnost urbanističke pozicije građevina novčarskih institucija te nalaže kako „Gradilište za banku naravno treba premjestiti što bliže središtu gradskog poslovnog prometa. Nastojanje za takvom lokacijom često je dovodilo do toga da se nekoliko bankarskih institucija, ponekad bliskih jedna drugoj, smjestilo na istom mjestu, u istoj ulici. Ovaj fenomen posebno je očit u Berlinu na Unter den Linden, a na ulicama južno od njega na okupu su gotovo sve veće banke u glavnom gradu Reicha“.[228]

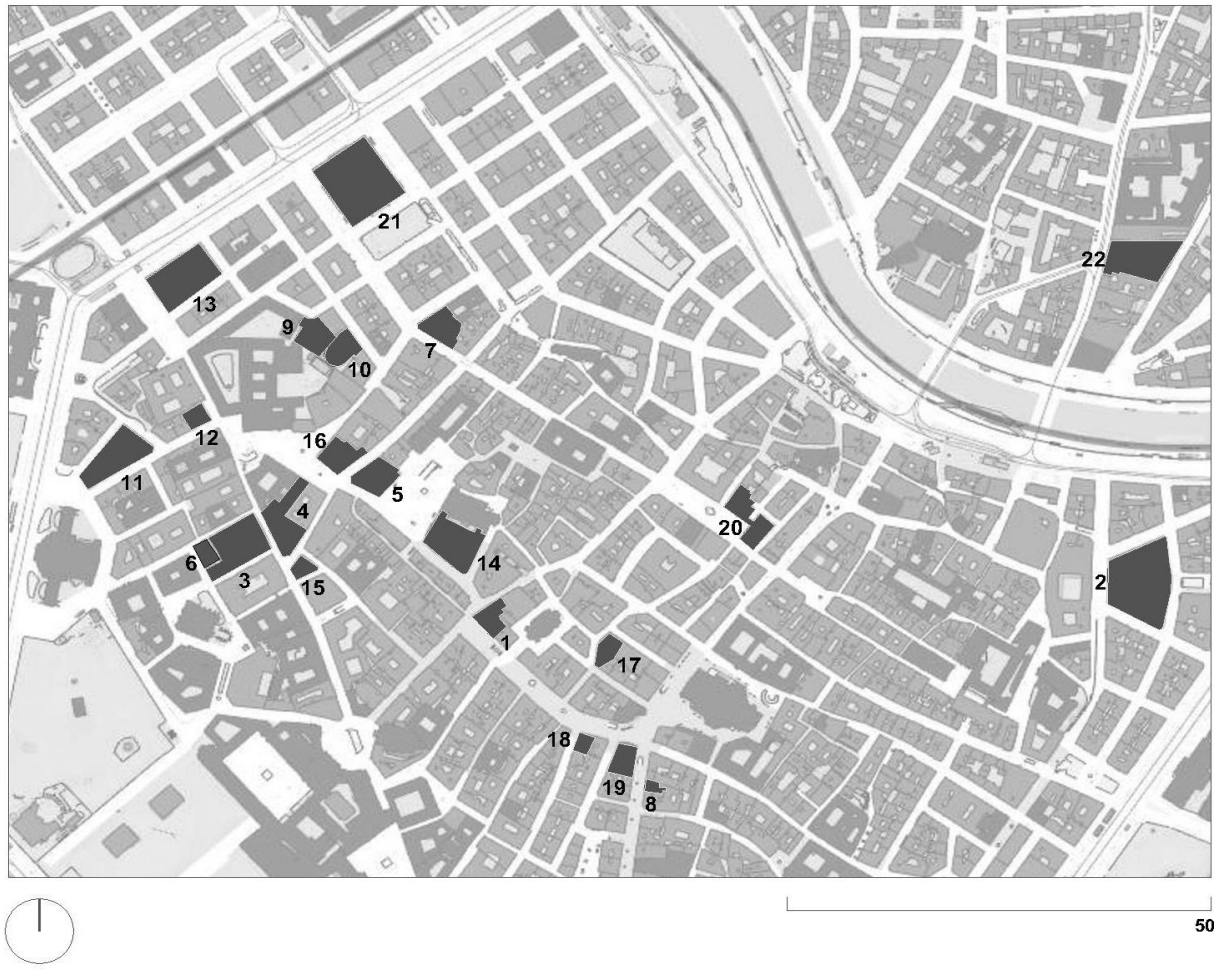
Sl. 106. Prva hrvatska štedionica, Zagreb, ugao Trga bana Josipa Jelačića i Praške ulice, Grahor i Klein

Kao presudni element odabira lokacije navodi se prometna frekventnost, blizina drugih važnih, monumentalnih građevina i cijena zemljišta. Također, poželjno je odabrati zemljište s puno svjetla (dobre orijentacije), a ako to nije moguće, nedostatak prirodnog svjetla u prostorima treba osigurati pomoću prikladno dizajniranih atrija i rastvaranjem fasada velikim otvorima orijentiranim prema njima.[229] Druga važna tema je istovremeni snažni razvoj gradova

[227] Gilbert, 1827, Booker, 1984: 76
[228] ***1902: 146-149
[229] ***1902: 146-149

u analiziranom vremenskom okviru i odabir lokacija zgrada novčarskih institucija o kojem je, vezano na urbanistički razvoj Beča i Budimpešte, već pisano u poglavlju 3.

Na usporednim katastarskim planovima s naznačenom izgradnjom novčarskih institucija s kraja 19. stoljeća i početka 20. stoljeća Beča (Sl. 107.) Budimpešte (Sl. 108.) i Zagreba (Sl. 109.) možemo pratiti i pokazati taj sustavni pristup u odabiru lokacije u investicijama novčarskih zavoda te također jasno prezentirati važnu ulogu zgrada te nove tipologije u urbanizmu pojedinih gradskih središta. U Beču se koncentracija zgrada novčarskih institucija pojavljuje na spoju starog grada (*Inner Stadta)* i Ringstrasse i to od Ringstrasse (gdje su se smjestile zgrade Burze i Wiener Bankvereina, pa prema jugoistoku, u dva paralelna poteza: Herrengasse/Feyung koje povezuje upravo palača Ferstel svojim pasažem do Grabena i ulica Wipplingerstrasse do Hoher Markta.

Sl. 107. Prikaz pozicija zgrada novčarskih institucija u središtu Beča (označene crno) realizirane unutar istraživanog formativnog perioda, na današnjem katastarskom planu; redni brojevi odgovaraju rednim brojevima u Tablici 1.

Tablica 2. Evidencija zgrada novčarskih institucija u Beču u razdoblju od 1821. (od prve gradnje zgrada novčarskih institucija u Monarhiji, ÖNB i Prve austrijske štedionice) do 1929.

KART. BROJ	PRIMJER	LOKACIJA	PODTIP
1.	Prva austrijska štedionica (Erste österreichische Spar-Casse), Alois Pichl,1835.-1838. (1836.)[230]	Graben 21, Beč 1[231]	štedionica
2.	Poštanska štedionica (Postsparkasse), O. Wagner, 1903.	Georg-Coch-Platz 2, Beč 1	štedionica
3.	Privilegirana austrijska nacionalna banka (Österreichische Nationalbank) (ÖNB), Charles von Moreau, Paul Sprenger, 1821.-1830.	Bankgasse 1, Herrengasse 17, Landhausgasse 2, Petrarcagasse 6, Beč 1	banka
4.	Palača Ferstel/Privilegirana austrijska nacionalna banka/Burza/(Österreichische Nationalbank), Heinrich Ferstel, 1856.-1860.	Herrengasse 14, Strauchgasse 4, Beč	banka/burza
5.	Kreditni zavod za trgovinu i obrt (Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe), Franz Fröhlich, 1858-1860.	Am Hof 6-6A, Heidenschuss 2, Tiefer Graben 2, Beč 1	banka
6.	Privilegirana austrijska narodna banka (Österreichische Nationalbank) (ÖNB), dogradnja, Friedrich von Schmidt, 1873.-1875.	Bankgasse 3, Beč 1	banka
7.	Opća prometna banka (Allgemeine Verkehrsbank), F. Schachner i J. Pokorny, 1880.-1883.	Wipplingerstrasse 28, Beč	banka
8.	Donjoaustrijsko eskontno društvo (Niederösterreichische Escompte-Gesellschaft), J. J. Groß i W. Jelinek, 1882.-1884.	Kärtnerstraße 7, Beč	banka
9.	Bečko žiro i bankovno društvo (Wiener Giro und Cassen-Vereines), E. R. von Förster, 1880.-1883.	Rockhgasse 4, Beč	banka
10.	Austrijska zemaljska banka/Österreichische Länderbank, O. Wagner,1882.-1884.	Hohenstaufengasse 2, Beč	banka
11.	Opći austrijski zavod za zemljišne kredite (Allgemeine Österreichische Boden-Kredit-Anstalt), E. R. von Förster, 1885.-1887.	Schreyvogelgasse 1,Teinfaltstrasse 8, Oppolzer gasse 1-3, Löwelstraße 20, Beč 1	banka
12.	Opća depozitna banka (Allgemeine Depositenbank)**,** E. R. von Förster, 1892.-1893.	Schottengasse 1, Teinfaltstrasse 2, Beč 1	banka
13.	Bečko bankovno društvo (Wiener Bankverein), A. Neumann i E. Gotthilf, 1909.-1912.	Schottengasse 6-8, Beč 1	banka
14.	Donjoaustrijsko eskontno društvo (Niederösterreichische Escompte-Gesellschaft (Osterreichische Länderbank)), A. Neumann i E. Gotthilf, 1913.-1915.	Am Hof 2, Beč 1	banka
15.	Obrtnička banka (Živnostenska banka), Franz Krásný, Beč, 1914.-1919.	Herrengasse 12, Beč 1	banka

[230] Podaci u literaturi razlikuju se; AZW navodi 1836.
[231] Adrese u popisu dane su prema aktualnim podacima Grada Beča https://www.wien.gv.at/stadtplan/ [pristup 14.5.2022.]

16.	Austrijski kreditni zavod za trgovinu i obrt (Österreichische Creditanstalt für Handel und Gewerbe), A. Neumann i E. Gotthilf, 1916.-1921.	Freyung 8, Beč 1	banka
17.	Osiguravajuće društvo Assicurazioni Generali, O. Thienemann, 1879.	Bauermarkt 2, Jasomirgottstr. 7, Beč	osiguravajuće društvo
18.	Osiguravajuće društvo New York, Carl Schumann i Theodor Bach, 1886.	Graben 8, Spielgasse 1	osiguravajuće društvo
19.	Osiguravajuće društvo Equitable, Andreas Streit, 1887.-1891.	Stock im Eisen Platz 3, Beč 1	osiguravajuće društvo
20.	Osiguravajuće društvo Anker (Anker-Versicherung), A. Neumann i E. Gotthilf, 1912.-1914.	Hoher Markt 10–11, Beč 1	osiguravajuće društvo
21.	Burza, (Die Börse), Theophil von Hansen, 1877.	Schottering 16, Beč 1	burza
22.	Burza poljoprivrednih proizvoda, (Die Börse für landwirtschaftliche Produkte), Karl König, 1887.-1890.	Taborstraße 10, Beč 1	burza

U Budimpešti se koncentracija zgrada novčarskih institucija jasno uočava na prijelazu između povijesne jezgre, Belvárosi, i novijeg dijela grada, Lipótvárosi. Ova prostorna koncentracija naročito je izražena duž dviju ključnih paralelnih ulica – Dorottya i Nádor. Uz ove ulice, važno urbanističko čvorište predstavljaju i obližnji trgovi, poput József nádor tér, Erzsébet tér i Szabadság tér, koji služe kao reprezentativne točke gdje su smještene neke od najvažnijih financijskih institucija. Ovaj prostorni obrazac proteže se dalje prema jugoistoku, obuhvaćajući ulice Petőfi Sándor utca i Károlyi utca, čime se stvara jasna urbana zona unutar koje se okupljaju ključne zgrade banaka i drugih financijskih ustanova.

Ova urbanistička raspodjela nije slučajna, već reflektira strateški planiran položaj financijskih institucija u srcu grada, u neposrednoj blizini glavnih trgova i komunikacijskih čvorišta. Ulice Dorottya i Nádor, sa svojim paralelnim pravcima, osiguravaju visoku dostupnost i povezanost s glavnim prometnicama, dok trgovi kao što su Szabadság i Erzsébet pružaju prostrane, reprezentativne prostore koji naglašavaju prestiž ovih institucija. Tijekom druge polovice 19. stoljeća, ova područja doživjela su intenzivan razvoj, u skladu s ekspanzijom financijskog sektora, što je rezultiralo izgradnjom monumentalnih, stilistički raznolikih zgrada koje su odražavale moć i stabilnost svojih vlasnika.

Sl. 108. Prikaz pozicija zgrada novčarskih institucija u središtu Budimpešte (označene crno) realizirane unutar istraživanog, formativnog perioda na današnjem katastarskom planu; redni brojevi odgovaraju rednim brojevima u Tablici 2.

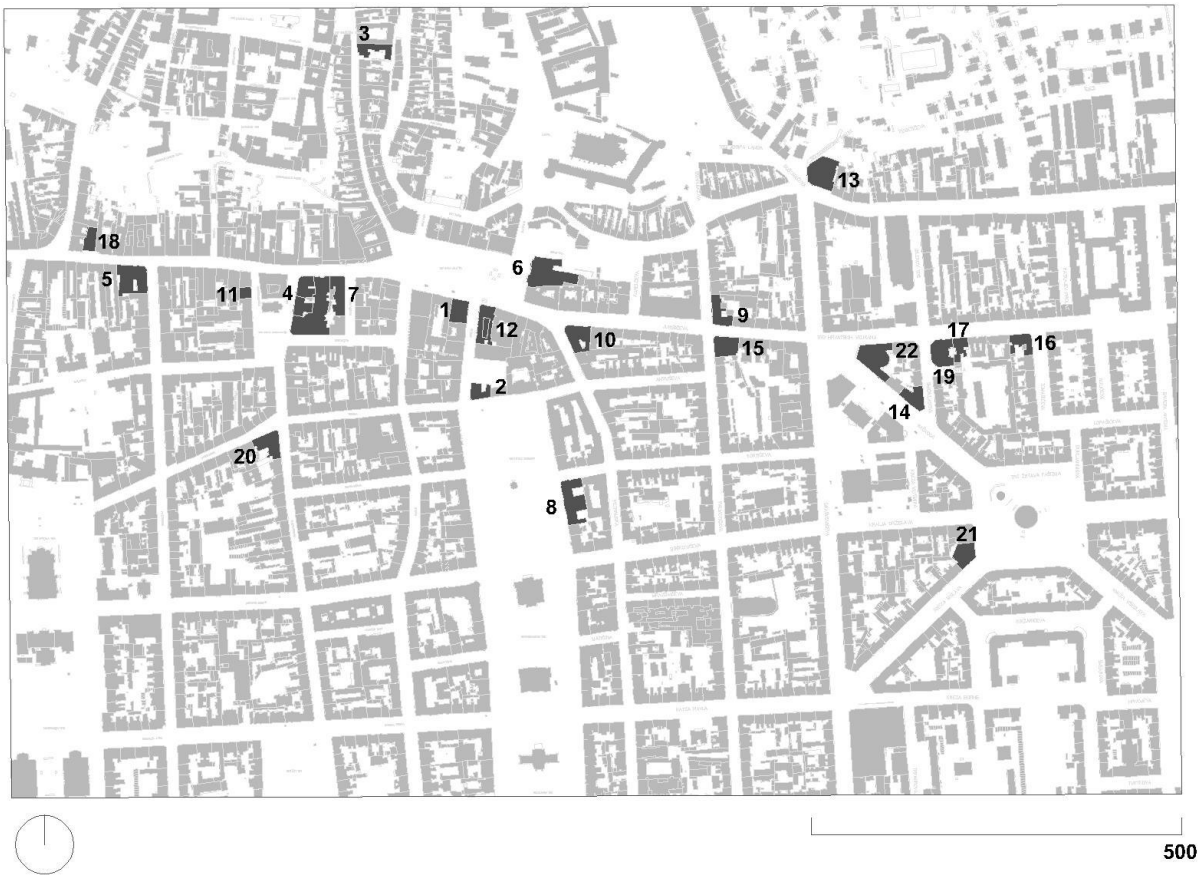
Tablica 3. Prikaz zgrada novčarskih institucija u središtu Budimpešte realiziranih u razdoblju od 1860. do 1929. godine

KART. BROJ	PRIMJER	LOKACIJA	PODTIP
1.	Prva narodna štedionica u Pešti (Pesti Hazai Első Takarékpénztár), Ybl Miklós, 1860.-1867.	Károlyi Mihály utca 12, Realátanoda utca 1-3[232]	štedionica
2.	Buda štedionica, (Budai Takarékpénztár) Ybl Miklós, 1860.-1862.	I. Fő utca 2	štedionica
3.	Generalna štedionica, (Általános Takarékpénztár), Artúr Meinig, 1898.	József Attila u. 8	štedionica

[232] Adrese u popisu dane su prema aktualnim podacima GIS baze Grada Budimpešte https://budapestkozut.maps.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html?id=cbe859be7ffc4e6eb55cee3adc97d0e8 [pristup 14.5.2022.]

4.	Poštanska štedionica, (Postatakarékpénztár) Ödön Lechner, Sándor Baumgarten, 1900.	Hold utca 4, Kiss Ernő utca 4, Perczel Mór utca 3	štedionica
5.	Párisi Udvar, Gradska štedionica, (Belvárosi Takarékpénztár), Schmahl Henrik, 1909 .-1913.	Ferenciek tér 10, Petőfi Sándor utca 2-4	štedionica
6.	Erzsébetváros štedionica, (Erzsébetváros Takarékpénztár), Béla Lajta, 1911.	Rákóczi Ferenc 18, Kazinczy Ferenc 2, Dohány 25	štedionica
7.	Prva peštanska narodna štedionica, (Pesti Hazai Első Takarékpénztár), Győző Czigler, 1911.	na uglu Erzsébet körút i Blaha Lujza tér	štedionica
8.	Prva štedionica, (Pesti Hazai Első Takarékpénztár), Ignác Alpár, 1913.-1915.	Deák Ferenc utca 3-5, Türr István utca 8, Váci u. 1-3,	štedionica
9.	Ujedinjena budimpeštanska gradska štedionica (Egyesült budapesti városi takarékpénztá), Antal Wéber, 1872.-1873.	Dorottya utca 4, Szende Pál utca 3, Apáczai Csere János utca 13	štedionica
10.	Kuća Wurm, banka Malvieux, Mađarska eskomptna i mjenjačna banka ili „Palača Dorottya“, Mathias Zittebarth stariji, 1821., Mihlay Pollack i Alajos Hauszmann, 1824.-1827., Jozsef Dieschler, 1864.	Dorottya utca 6, Szende Pál utca 4, Apáczai Csere János utca 15	banka
11.	Komercijalna banka Pešte (Pesti Magyar Kereskedelmi Bank), József Hild, 1862.	Trg Vörösmarty	banka
12.	Austro-ugarska banka – podružnica, (Osztrák-Magyar bank) Ignác Alpár, 1902.-1905.	Szabadság tér 9	banka
13.	Komercijalna banka Pešte, (Pesti Magyar Kereskedelmi Bank), Ignác Alpár, Zsigmond Quittner, 1905.	József Attila u. 2-4/ Széchenyi tér 3-4	banka
14.	Kuća turske banke, (A török bank háza) Henrik Böhm i Ármin Hegedüs, 1906.	Servita tér 3	banka
15.	Opća kreditna banka, (Általános hitelbank) Ignác Alpár, 1909.-1913.	József nádor tér 2-4	banka
16.	Češko-mađarska banka, (Cseh-Magyar Bank), Gyula Haász i Béla Málnai, 1912.-1913.	Nádor utca 6, Mérleg utca 8	banka
17.	Mađarska agrarna i rentna banka (Magyar Agrár és Járadékbank számára), Albert Kőrössy i Géza Kiss, 1910.-1914.	Vigyázó Ferenc utca 8, Nádor utca 16	banka
18.	Domaća banka (Hazai bank), Károly Rainer, 1914.	Harmincad utca 6, (Erzsébet ter)	banka
19.	Prvo mađarsko opće osiguravajuće društvo, (Első magyar általános biztosító társaság) Frey Lajos, 1877. (srušeno)	Vigadó tér 1	osiguravajuće društvo
20.	Palača osiguravajućeg društva New York, (Biztosító társaság New York) 1891., Ajalos Hauszmann, Flóris Korb i Kálmán Griergl	Erzsébet korut 9-11	osiguravajuće društvo
21.	Palača osiguravajućeg društva Gresham, (Biztosító társaság Gresham) Zsigmond Quittner i braća Vágó, 1907.	Széchenyi István tér 5-6	osiguravajuće društvo
22.	Osiguravajuće društvo Anker, (Biztosító társaság Anker) Ignác Alpár, 1907.-1909.	Anker köz 1	osiguravajuće društvo
23.	Phőnix osiguranje, (Biztosító társaság Phőnix) Zsigmond Quittner, 1912.	Bécsi utca 1-3	osiguravajuće društvo

24.	Mađarska poljoprivredna osiguravateljska zadruga, (Magyar Gazdák Biztosító Szövetkezetének) Dezső Hüttl, 1913.	Üllői út 1 (Kalvin ter 1)	osiguravajuće društvo
25.	Adria osiguravajuće društvo, (Biztosító társaság Adria) Erdélyi Mór, 1918.	Deák Ferenc utca 16-18, Deák Ferenc tér 2, Erzsébet tér 9-10, Miatyánk utca 1	osiguravajuće društvo
26.	Stara Burza, (Tőzsde) Károly Benko, 1869. (srušeno)	ugao Pál Szende i Apáczai Csere János	burza
27.	Burza, (Tőzsde) Ignác Alpár, 1907.	Szabadság tér 17	burza

Sl. 109. Prikaz pozicija svih zgrada novčarskih institucija u središtu Zagreba realiziranih u razdoblju od 1871. do 1929. (označene crno) na današnjem katastarskom planu; redni brojevi odgovaraju rednim brojevima u Tablici 3.

Tablica 4. Prikaz zgrada novčarskih institucija realiziranih u Zagrebu unutar istraživanog formativnog perioda, u razdoblju od 1871. do 1929.

KART. BROJ	PRIMJER	LOKACIJA	PODTIP
1.	Prva hrvatska štedionica J. N. Grahor i F. Klein, 1871.	Trg bana Jelačića 14 / Praška 2[233]	štedionica
2.	Obća zagrebačka štedionica i zalagaonica J. Jambrišak, 1876.	Trg N. Š. Zrinskog 1 / Praška 9	štedionica
3.	Prva hrvatska štedionica J. J. Grahor, 1880.-1882.	Radićeva 30, Kožarska 7	štedionica
4.	Palača Prve hrvatske štedionice - Oktogon	Ilica 5 / Margaretska 1 i 3 / Bogovićeva 6	štedionica

[233] Adrese u popisu dane su prema aktualnim podacima DGU, www.dgu.hr [pristup 27.6.2021.]

	Helmer i Fellner, J. Vancaš, 1898.-1899.		
5.	Hrvatsko-slavonska zemaljska centralna štedionica V. Bastl, I. Štefan i O. Goldscheider, 1905.-1907.	Ilica 25-27 / Gundulićeva 2	štedionica
6.	Gradska štedionica I. Fischer, 1923.-1931.	Trg bana Josipa Jelačića 9-10 / Ulica Augusta Cesarca 2	štedionica
7.	Hrvatska eskomptna banka Helmer i Fellner, 1898.	Ilica 3	banka
8.	Hrvatsko-slavonska zemaljska hipotekarna banka, F. Schachner, 1903.	Trg N. Š. Zrinskog 7-8	banka
9.	Austro-ugarska banka - podružnica L. Kalda, 1906.	Jurišićeva 17 / Palmotićeva 9	banka
10.	Srpska banka Benedik & Baranyai, 1912.-1914.	Jurišićeva ulica 4 / Petrinjska 1	banka
11.	Centralna eskomptna i mjenjačna banka D. Sunko, 1920.-1922.	Preobraženska 4	banka
12.	Jugoslavenska banka I. Fischer, 1920.-1926.	Trg Josipa Jelačića 13 / Praška 1 i 3	banka
13.	Poslovno-stambena palača Slavenske, poslije Državne hipotekarne banke H. Ehrlich, 1921.-1923.	Vlaška ulica 53 i 53a / Trg svibanjskih žrtava 1995. 1 i 2	banka
14.	Jadranska banka, J. Jelenec, 1921.	Račkoga 3-5	banka
15.	Wiener Bankverein A. Neumann i E. Gotthilf, J. Holjac, 1921. - 1923.	Jurišićeva 22/Palmotićeva 11	banka
16.	Hrvatska sveopća prometna banka Benedik & Baranyai, 1922.-1926.	Ulica Nikole Tomašića 2 / Martićeva 14	banka
17.	Banka za trgovinu, obrt i industriju/Dunav osiguranje J. Holjac,/ D. Sunko, L. Kalda, 1922. – 1928.	Martićeva 8	banka/ osiguravajuće društvo
18.	Prva hrvatska obrtna banka H. Ehrlich, 1924.-1926.	Ilica 38	banka
19.	Poljodjelska banka D. Sunko, 1926.-1927.	Ulica Tadije Smičiklasa 17 / Martićeva 6 / Ulica Eleonore Patačić 1	banka
20.	Palača Croatia E. Schön, 1909.-1910.	Masarykova 1-3 / Preradovićeva 8	osiguravajuće društvo
21.	Triglav osiguranje D. Sunko, 1922.-1923.	Kneza Mislava 17	osiguravajuće društvo
22.	Zagrebačka burza V. Kovačić / H. Ehrlich, A. Albini 1923.-1927.	Trg hrvatskih velikana 3 / Martićeva 2 / Ulica Račkoga 1	burza

Kako se može vidjeti iz shematskog prikaza zagrebačkih lokacija zgrada novčarskih institucija, zgrade ove nove tipologije primarno nastaju na istaknutim lokacijama, na glavnim gradskim ulicama, trgovima, često kao dominantne uglovnice kako bi se između uličnih krila smjestila blagajnička dvorana, gotovo redovito s kupolom nad uglom. Lokacije su to koje obilježavaju razvoj novoga dijela grada ili formiraju nove gradske blokove, trgove i ulice. Na prikazu na Sl. 103. dominira smještaj zgrada novčarskih institucija uz glavnu gradsku ulicu

Ilicu te u njezinoj neposrednoj blizini: palača Prve hrvatske štedionice s pasažem, Hrvatska komercijalna banka i Hrvatska eskomptna banka, formirajući gotovo cijeli novi blok i dvije nove ulice (danas Petrićeva i Bogovićeva), Prva hrvatska štedionica na Trgu bana Jelačića i Obća zagrebačka štedionica i zalagaonica te Hrvatsko-slavonska zemaljska hipotekarna banka na Trgu N. Š. Zrinskog, Gradska štedionica.

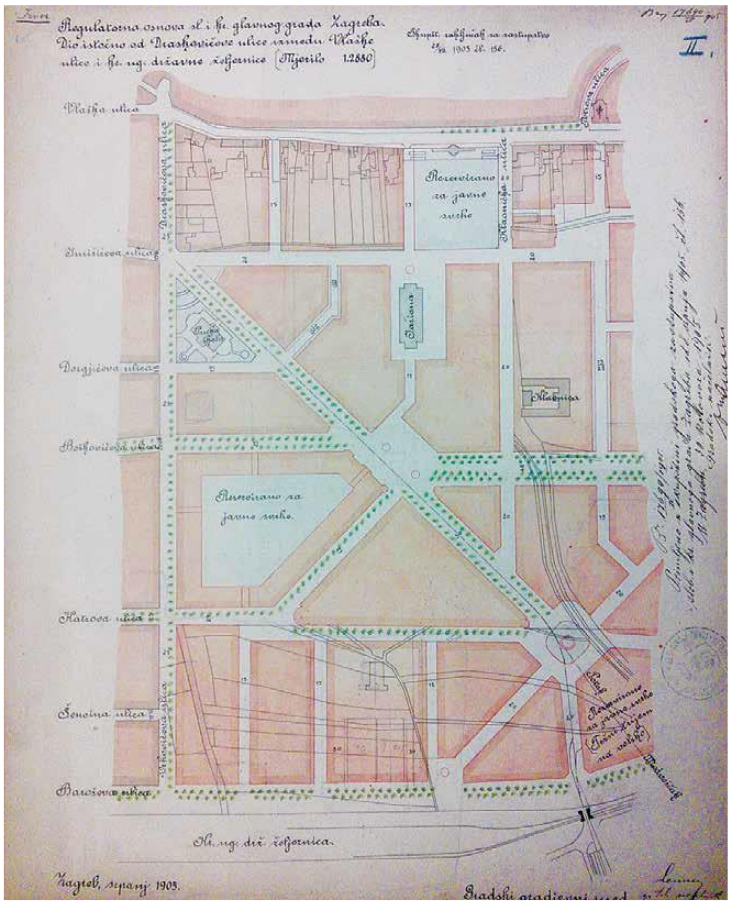
Regulacija središnjeg dijela istočno od Draškovićeve posljedica je izvedene regulacije potoka Medveščak.[234] (Sl. 183.) Slijedom te regulacije planirane su dijagonalne ulice, kao npr. Ulica Račkoga, a posljedično i druge, npr. pravac Ulice kneza Mislava. "Dijagonalne ulice dovele su do formiranja trokutnih i peterokutnih blokova, koji su omogućili gradnju uglovnica slobodne dispozicije kao generatora specifičnih urbanih akcenata grada."[235]

Formiranje nove poslovne četvrti u Zagrebu započelo je s izgradnjom zgrade Zagrebačke burze na početku Ulice Račkoga, što je označilo prvi korak u stvaranju ovog važnog poslovnog područja. Ubrzo nakon toga, u nastavku Ulice Račkoga realizirane su brojne investicije novčarskih institucija: zgrade Jadranske banke i Gradskog poreznog ureda. Ovaj niz nastavio se i na uglu Martićeve i Smičiklasove ulice, s Poljodjelskom bankom te dalje Martićevom na istok do Hrvatske sveopće prometne banke što su pokazatelji istovremeno povoljne gospodarske klime, financijske moći institucija i gradske politike.[236] Ove zgrade su služile ne samo kao vlastiti poslovno-stambeni prostori banaka i drugih financijskih organizacija[237], već dijelom i kao najamne zgrade, čime su dodatno doprinijele razvoju i urbanizaciji ovog dijela grada.

Spomenuti urbanistički razvoj bio je osmišljen već krajem 19. stoljeća, kada je grad Zagreb komunalno uređivao prostor poznat kao „Sajmište", smješten južno od Martićeve i istočno od Draškovićeve ulice, pripremajući ga za daljnji razvoj. Nakon preseljenja Zagrebačkog zbora i donošenja regulacijskih planova između 1917. i 1923. godine, Zagreb je osigurao komunalno opremljene parcele za daljnji razvoj, koje su u tadašnjim novinama

[234] Kahle, 2004: 213
[235] Kahle, 2004: 213
[236] Dodatni poticaj za ulaganja u novogradnje grad Zagreb je osigurao poreznim mjerama, oslobađajući investitore koji grade na tom prostoru od plaćanja nameta i poreza na rok od 10 godina.[236] Također, prilikom kupnje zemljišta od Grada, zabilježbom u gruntovnici kupac se Gradu kao prodavatelju obvezuje da će u roku 6 mjeseci započeti gradnju najmanje trokatne zgrade i dovršiti je u roku 2 godine. U protivnom se parcela vraća u vlasništvo Grada. Tom klauzulom se osigurava kontroliran i vrlo brz urbanistički razvoj tog novog dijela Zagreba. Podaci iz građevinske dokumentacije zgrade „Triglav" osiguravajućeg društva. HR – DAZ – 1122, sign. 1891
[237] Tu su još: Prva hrvatska štedionica, Hrvatska gospodarska banka, Hrvatska eskomptna banka, Penzioni fond namještenika općeg jugoslavenskog bankarskog društva d. d., Centralna banka za trgov. obrt i ind. d. d., Glavna bratimska blagajna za osiguranje rudarskih radnika, Dunav osiguravajuće društvo d. d., Jugoslavenska banka d. d., Međunarodna banka d. d., Mirovinska zaklada namještenika gradske štedionice općine grada Zagreba, Općinski mirovinski fond itd. Radović Mahečić, 2020: 182, bilj. 27

nazivane „Novi Zagreb“.[238] Ovakav prostorni i urbanistički razvoj jasno pokazuje kako su zgrade novčarskih institucija bile ključni elementi ne samo u oblikovanju novih gradskih dijelova, već i u definiranju Zagreba kao modernog poslovnog i financijskog središta. Njihova strateška pozicija, stilska reprezentativnost i urbanistička uloga doprinijeli su transformaciji urbanog pejzaža, stvarajući temelje za budući razvoj grada.

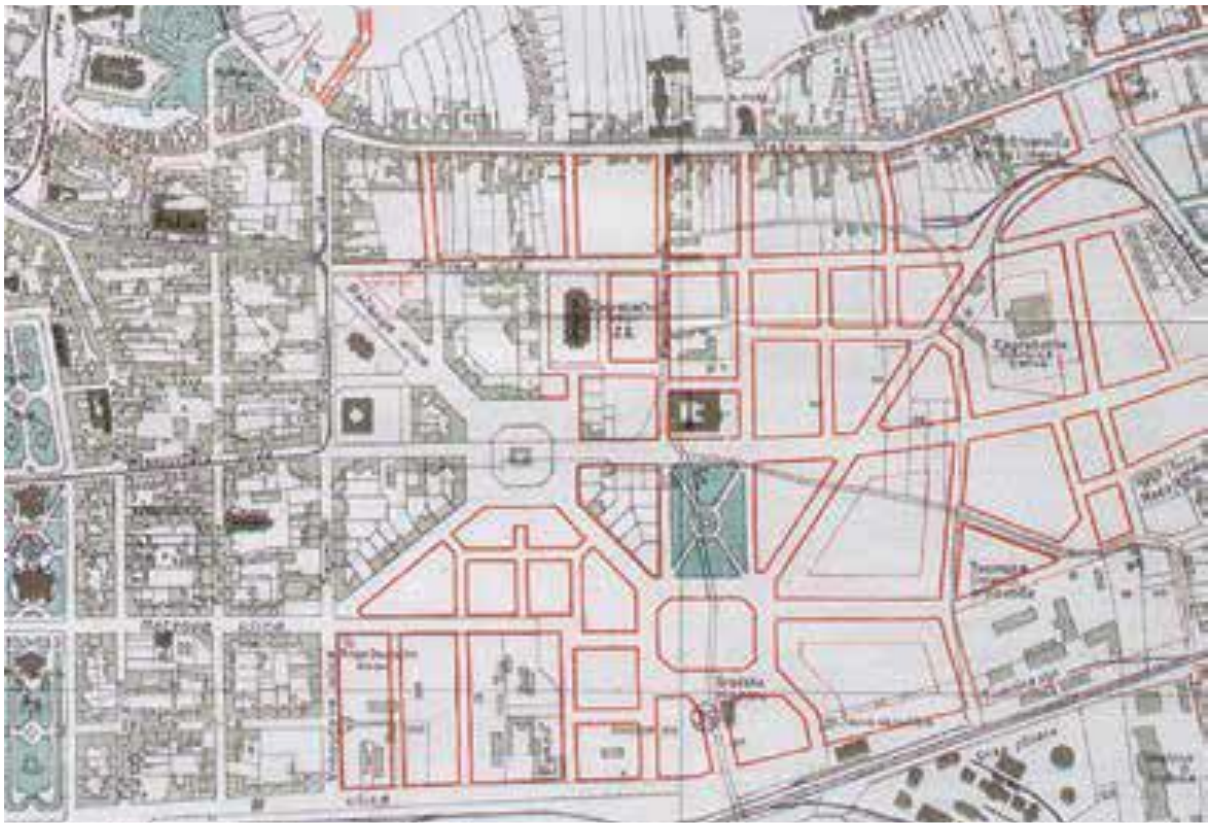
Sl. 110. Regulatorna osnova slob. i kralj. glavnog grada Zagreba. Dio istočno od Draškovićeve ulice između Vlaške ulice i kr. ug. državne željeznice, Milan Lenuci, srpanj 1905.

O važnosti lokacije vrlo dobro ukazuje dopis vezan za gradnju podružnice Wiener Bankvereina u Jurišićevoj u kojem je očigledan pritisak investitora na Grad i vlasnike i najmoprimce postojećih zgrada na uglu Palmotićeve i Jurišićeve kako bi realizirali gradnju baš na toj lokaciji.[239]

Pristup pozicioniranja na urbanistički važnim lokacijama opisuje u osvrtu na svoj razvoj i osiguravajuće društvo Assicurazioni Generali, spominjući tu činjenicu kao princip razvoja

[238] Der-Hazarijan Vukić, 2020: 254
[239] Nedatirani dopis najmoprimaca Jurišićeve 20 i Palmotićeve 11a načelniku grada Zagreba, V. Heinzelu, HR-DAZ-1122, u dokumentaciji uz građevinsku dozvolu, o pritiscima investitora radi rušenja postojećih zgrada na mjestu planirane novogradnje.

svog osiguravajućeg društva.[240] Osiguranje Generali imalo je imovinsku politiku prema kojoj su tijekom godina uspjeli kupiti ili izgraditi svoja sjedišta u svim glavnim europskim i izvaneuropskim gradovima, identificirajući kao cilj najatraktivnije ili strateške lokacije.[241] Zgrade bi služile ne samo kao poslovna ili reprezentativna mjesta već isto tako i ponajprije kao ulaganja, doprinosi i modernizaciji i razvoju ili jednostavno uljepšavanju urbanih područja.

Sl. 111. Nacrt grada Zagreba iz 1923. s elementima regulacije Karla Vajde, modernizacija gradskog istoka u međuratnom razdoblju, detalj

Zasebna urbanistička tema je odnos zgrada ove nove tipologije prema ulici i trgu. Rjeđi su primjeri zgrada, uglavnom realizacije 19. stoljeća, koje ne otvaraju prostore prizemlja za trgovačke ili ugostiteljske sadržaje u kontaktu s ulicom. Takav program imaju u Beču npr. Austrijska privilegirana narodna banka Charlesa von Moreaua, Wiener Bankverein Gotthilfa i Neumanna, Austro-ugarska banka F. von Schmidta ili u Budimpešti Mađarska komercijalna banka Ignáca Alpára. Isti se princip primjenjuje i u njihovim podružnicama Wiener Bankverein J. Holjca, Kaldinoj Austro-ugarskoj banci u Jurišićevoj 17 ili npr. Schachnerovoj banci na

[240] www.generali.com [pristup 21.4.2020.]
[241] U Beogradu su realizirali svoju zgradu već 1901. u samom gradskom središtu, na uglu Ulice kralja Milana i Bulevara kralja Aleksandra. Također, u Zagrebu kupuju i uklanjaju palaču Pongratz na Trgu bana Jelačića 1937. godine, a na njezinu mjestu 1937.-1940. Marcello Piancentini projektira novu zgradu osiguravajućeg društva Assicurazioni Generali.

Zrinjevcu. Svi drugi primjeri - osim Burze koja je zgrada zatvorenijeg tipa, specifične namjene i odnosa prema javnosti - komuniciraju s ulicom i pješakom pozivajući klijente na ulaz, otvaraju prizemne lokale za trgovačke i ugostiteljske sadržaje do krajnosti, tako da povlače prostore poslovnica u dubinu parcele ili na gornje etaže. Bilo zbog povećanja profita kroz najam poslovnih prostora ili radi privlačenja različitih tipova korisnika samoj instituciji.

Tablica 5. Prikaz 22 primjera zgrada novčarskih institucija u Beču realiziranih u razdoblju od 1821. do 1929. godine te njihova urbanistička pozicija u gradu

KART. BROJ	PRIMJER	LOKACIJA	PODTIP	URBANISTIČKA POZICIJA		
				uglovnica	nova gradska četvrt/ form. nove ulice	pasaž
1.	Prva austrijska štedionica (Erste österreichische Spar-Casse), Alois Pichl,1835.-1838. (1836.)[242]	Graben 21, Beč 1[243]	štedionica	+		
2.	Poštanska štedionica (Postsparkasse), O. Wagner, 1903.	Georg-Coch-Platz 2, Beč 1	štedionica	+	+	
3.	Privilegirana austrijska nacionalna banka (Österreichische Nationalbank) (ÖNB), Charles von Moreau, Paul Sprenger, 1821.-1830.	Bankgasse 1, Herrengasse 17, Landhausgasse 2, Petrarcagasse 6, Beč 1	banka	+	+	
4.	Palača Ferstel/Privilegirana austrijska nacionalna banka/Burza/(Österreichische Nationalbank), Heinrich Ferstel, 1856.-1860.	Herrengasse 14, Strauchgasse 4, Beč	banka/burza	+		+
5.	Kreditni zavod za trgovinu i obrt (Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe), Franz Fröhlich, 1858-1860.	Am Hof 6-6A, Heidenschuss 2, Tiefer Graben 2, Beč 1	banka	+		
6.	Privilegirana austrijska nacionalna banka (Österreichische Nationalbank) (ÖNB), dogradnja, Friedrich von Schmidt, 1873.-1875.	Bankgasse 3, Beč 1	banka	+	+	
7.	Opća prometna banka (Allgemeine Verkehrsbank), F. Schachner i J. Pokorny, 1880.-1883.	Wipplingerstrasse 28, Beč	banka	+		

[242] Podaci u literaturi razlikuju se; AZW navodi 1836.
[243] Adrese u popisu dane su prema aktualnim podacima Grada Beča https://www.wien.gv.at/stadtplan/ [pristup 14.5.2022.]

8.	Donjoaustrijsko eskontno društvo (Niederösterreichische Escompte-Gesellschaft), J. J. Groß i W. Jelinek, 1882.-1884.	Kärtnerstraße 7, Beč	banka			
9.	Bečko žiro i bankovno društvo (Wiener Giro und Cassen-Vereines), E. R. von Förster, 1880.-1883.	Rockhgasse 4, Beč	banka			
10.	Austrijska zemaljska banka (Österreichische Länderbank), O. Wagner,1882.-1884.	Hohenstaufengasse 2, Beč	banka			
11.	Opći austrijski zavod za zemljišne kredite (Allgemeine Österreichische Boden-Kredit-Anstalt), E. R. von Förster, 1885.-1887.	Schreyvogelgasse 1,Teinfaltstrasse 8, Oppolzer gasse 1-3, Löwelstraße 20, Beč 1	banka	+	+	
12.	Opća depozitna banka (Allgemeine Depositenbank)**,** E. R. von Förster, 1892.-1893.	Schottengasse 1, Teinfaltstrasse 2, Beč 1	banka	+		
13.	Bečko bankovno društvo (Wiener Bankverein), A. Neumann i E. Gotthilf, 1909.-1912.	Schottengasse 6-8, Beč 1	banka	+	+	
14.	Donjoaustrijsko eskontno društvo (Niederösterreichische Escompte-Gesellschaft (Osterreichische Länderbank)), A. Neumann i E. Gotthilf, 1913.-1915.	Am Hof 2, Beč 1	banka	+		
15.	Obrtnička banka (Živnostenska banka), Franz Krásný, Beč, 1914.-1919.	Herrengasse 12, Beč 1	banka	+		
16.	Austrijski kreditni zavod za trgovinu i obrt (Österreichische Creditanstalt für Handel und Gewerbe), A. Neumann i E. Gotthilf, 1916.-1921.	Freyung 8, Beč 1	banka	+		
17.	Osiguravajuće društvo Assicurazioni Generali, O. Thienemann, 1879.	Bauermarkt 2, Jasomirgottstr. 7, Beč	osiguravaj uće društvo	+		
18.	Osiguravajuće društvo New York, Carl Schumann i Theodor Bach, 1886.	Graben 8, Spielgasse 1	osiguravaj uće društvo	+		
19.	Osiguravajuće društvo Equitable, Andreas Streit, 1887.-1891.	Stock im Eisen Platz 3, Beč 1	osiguravaj uće društvo	+		
20.	Osiguravajuće društvo Anker (Anker-Versicherung), A. Neumann i E. Gotthilf, 1912.-1914.	Hoher Markt 10–11, Beč 1	osiguravaj uće društvo	+	+	

21.	Burza, (Die Börse), Theophil von Hansen, 1877.	Schottering 16, Beč 1	burza	+	+	
22.	Burza poljoprivrednih proizvoda, (Die Börse für landwirtschaftliche Produkte), Karl König, 1887.-1890.	Taborstraße 10, Beč 1	burza			

(+) evidentirano, (-) nepoznato

Samo četiri od 22 analizirane zgrade (Tablica 5.) nemaju niti jednu od kategorija (nije uglovnica, ne formira novu ulicu ili gradsku četvrt, nema pasaž). Osam primjera ima dvije kategorije, a nit jedan nema sve tri kategorije. To znači da 82% pripada jednoj od navedenih kategorija.

Tablica 6. Prikaz 27 primjera zgrada novčarskih institucija u Budimpešti realiziranih u razdoblju od 1860. do 1929. godine te njihova urbanistička pozicija u gradu

KART. BROJ	PRIMJER	LOKACIJA	PODTIP	URBANISTIČKA POZICIJA		
				uglovnica	nova gradska četvrt/ form. nove ulice	pasaž
1.	Prva narodna štedionica u Pešti (Pesti Hazai Első Takarékpénztár), Ybl Miklós, 1860.-1867.	Károlyi Mihály utca 12, Realátanoda utca 1-3[244]	štedionica	+		
2.	Buda štedionica, (Budai Takarékpénztár) Ybl Miklós, 1860.-1862.	I. Fő utca 2	štedionica	+	+	
3.	Generalna štedionica, (Általános Takarékpénztár), Artúr Meinig, 1898.	József Attila u. 8	štedionica	+		
4.	Poštanska štedionica, (Postatakarékpénztár) Ödön Lechner, Sándor Baumgarten, 1900.	Hold utca 4, Kiss Ernő utca 4, Perczel Mór utca 3	štedionica	+		
5.	Párisi Udvar, Gradska štedionica, (Belvárosi Takarékpénztár), Schmahl Henrik, 1909 .-1913.	Ferenciek tér 10, Petőfi Sándor utca 2-4	štedionica	+		+
6.	Erzsébetváros štedionica, (Erzsébetváros Takarékpénztár), Béla Lajta, 1911.	Rákóczi Ferenc 18, Kazinczy Ferenc 2, Dohány 25	štedionica	+		

[244] Adrese u popisu dane su prema aktualnim podacima GIS baze Grada Budimpešte https://budapestkozut.maps.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html?id=cbe859be7ffc4e6eb55cee3adc97d0e8 [pristup 14.5.2022.]

7.	Prva peštanska narodna štedionica, (Pesti Hazai Első Takarékpénztár), Győző Czigler, 1911.	na uglu Erzsébet körút i Blaha Lujza tér.	štedionica	+		
8.	Prva štedionica, (Pesti Hazai Első Takarékpénztár), Ignác Alpár, 1913.-1915.	Deák Ferenc utca 3-5, Türr István utca 8, Váci u. 1-3,	štedionica	+		
9.	Ujedinjena budimpeštanska gradska štedionica (Egyesült budapesti városi takarékpénztá), Antal Wéber, 1872.-1873.	Dorottya utca 4, Szende Pál utca 3, Apáczai Csere János utca 13	štedionica	+		
10.	Kuća Wurm, banka Malvieux, Mađarska eskomptna i mjenjačna banka ili „Palača Dorottya“, Mathias Zittebarth stariji, 1821., Mihlay Pollack i Alajos Hauszmann, 1824.-1827., Jozsef Dieschler, 1864.	Dorottya utca 6, Szende Pál utca 4, Apáczai Csere János utca 15	banka	+		
11.	Komercijalna banka Pešte (Pesti Magyar Kereskedelmi Bank), József Hild, 1862.	Trg Vörösmarty	banka	+		
12.	Austro-ugarska banka – podružnica, (Osztrák-Magyar bank) Ignác Alpár, 1902.-1905.	Szabadság tér 9	banka	+	+	
13.	Komercijalna banka Pešte, (Pesti Magyar Kereskedelmi Bank), Ignác Alpár, Zsigmond Quittner, 1905.	József Attila u. 2-4/ Széchenyi tér 3-4	banka	+		
14.	Kuća turske banke, (A török bank háza) Henrik Böhm i Ármin Hegedüs, 1906.	Servita tér 3	banka			
15.	Opća kreditna banka, (Általános hitelbank) Ignác Alpár, 1909.-1913.	József nádor tér 2-4	banka	+		
16.	Češko-mađarska banka, (Cseh-Magyar Bank), Gyula Haász i Béla Málnai, 1912.-1913.	Nádor utca 6, Mérleg utca 8	banka	+		
17.	Mađarska agrarna i rentna banka (Magyar Agrár és Járadékbank számára), Albert Kőrössy i Géza Kiss, 1910.-1914.	Vigyázó Ferenc utca 8, Nádor utca 16	banka	+		
18.	Domaća banka (Hazai bank), Károly Rainer, 1914.	Harmincad utca 6, (Erzsébet ter)	banka	+		
19.	Prvo mađarsko opće osiguravajuće društvo, (Első magyar általános biztosító társaság) Frey Lajos, 1877. (srušeno)	Vigadó tér 1	osiguravajuće društvo	+		

20.	Palača osiguravajućeg društva New York, (Biztosító társaság New York) 1891., Ajalos Hauszmann, Flóris Korb i Kálmán Griergl	Széchenyi István tér 5-6	osiguravajuće društvo	+		
21.	Palača osiguravajućeg društva Gresham, (Biztosító társaság Gresham) Zsigmond Quittner i braća Vágó, 1907.	Erzsébet krt. 9-11	osiguravajuće društvo	+	+	
22.	Osiguravajuće društvo Anker, (Biztosító társaság Anker) Ignác Alpár, 1907.-1909.	Anker köz 1	osiguravajuće društvo	+	+	
23.	Phőnix osiguranje, (Biztosító társaság Phőnix) Zsigmond Quittner, 1912.	Bécsi utca 1-3	osiguravajuće društvo	+		
24.	Mađarska poljoprivredna osiguravateljska zadruga, (Magyar Gazdák Biztosító Szövetkezetének) Dezső Hüttl, 1913.	Üllői út 1 (Kalvin ter 1)	osiguravajuće društvo	+		
25.	Adria osiguravajuće društvo, (Biztosító társaság Adria) Erdélyi Mór, 1918.	Deák Ferenc utca 16-18, Deák Ferenc tér 2, Erzsébet tér 9-10, Miatyánk utca 1	osiguravajuće društvo	+	+	
26.	Stara Burza, (Tőzsde) Károly Benko, 1869. (srušeno)	ugaoPál Szende i Apáczai Csere János	burza	+		
27.	Burza, (Tőzsde) Ignác Alpár, 1907.	Szabadság tér 17	burza	+	+	

(+) evidenirano, (-) nepoznato

Samo jedna od 27 analiziranih zgrada (Tablica 6.) nema niti jednu od kategorija (nije uglovnica, ne formira novu ulicu ili gradsku četvrt, nema pasaž). Sedam primjera ima dvije kategorije, a primjera koji imaju sve tri kategorije nema. To znači da 96% pripada jednoj od navedenih kategorija.

Tablica 7. Prikaz 22 primjera zgrada novčarskih institucija u Zagrebu realiziranih u razdoblju od 1871. do 1929. godine te njihova urbanistička pozicija u gradu

KART. BROJ	PRIMJER	LOKACIJA	PODTIP	URBANISTIČKA POZICIJA		
				uglovnica	nova gradska četvrt/ form. nove ulice	pasaž
1.	Prva hrvatska štedionica	Trg bana Jelačića 14 / Praška 2[245]	štedionica	+		

[245] Adrese u popisu dane su prema aktualnim podacima DGU, www.dgu.hr [pristup 27.6.2021.]

	J. N. Grahor i F. Klein, 1871.					
2.	Obća zagrebačka štedionica i zalagaonica J. Jambrišak, 1876.	Trg N. Š. Zrinskog 1 / Praška 9	štedionica	+		
3.	Prva hrvatska štedionica J. J. Grahor, 1880.-1882.	Radićeva 30, Kožarska 7	štedionica	+		
4.	Palača Prve hrvatske štedionice - Oktogon Helmer i Fellner, J. Vancaš, 1898.-1899.	Ilica 5 / Margaretska 1 i 3 / Bogovićeva 6	štedionica	+	+	+
5.	Hrvatsko-slavonska zemaljska centralna štedionica V. Bastl, I. Štefan i O. Goldscheider, 1905.-1907.	Ilica 25-27 / Gundulićeva 2	štedionica	+		
6.	Gradska štedionica I. Fischer, 1923.-1931.	Trg bana Josipa Jelačića 9-10 / Ulica Augusta Cesarca 2	štedionica	+	+	+[246]
7.	Hrvatska eskomptna banka Helmer i Fellner, 1898.	Ilica 3	banka	+	+	
8.	Hrvatsko-slavonska zemaljska hipotekarna banka, F. Schachner, 1903.	Trg N. Š. Zrinskog 7-8	banka	+		
9.	Austro-ugarska banka - podružnica L. Kalda, 1906.	Jurišićeva 17 / Palmotićeva 9	banka	+		
10.	Srpska banka Benedik & Baranyai, 1912.-1914.	Jurišićeva ulica 4 / Petrinjska 1	banka	+		
11.	Centralna eskomptna i mjenjačna banka D. Sunko, 1920.-1922.	Preobraženska 4	banka			
12.	Jugoslavenska banka I. Fischer, 1920.-1926.	Trg Josipa Jelačića 13 / Praška 1 i 3	banka	+		
13.	Poslovno-stambena palača Slavenske, poslije Državne hipotekarne banke H. Ehrlich, 1921.-1923.	Vlaška ulica 53 i 53a / Trg svibanjskih žrtava 1995. 1 i 2	banka	+		
14.	Jadranska banka, J. Jelenec, 1921.	Račkoga 3-5	banka	+		
15.	Wiener Bankverein A. Neumann i E. Gotthilf, J. Holjac, 1921. - 1923.	Jurišićeva 22/Palmotićeva 11	banka	+		
16.	Hrvatska sveopća prometna banka Benedik & Baranyai, 1922.-1926.	Ulica Nikole Tomašića 2 / Martićeva 14	banka	+		
17.	Banka za trgovinu, obrt i industriju/Dunav osiguranje J. Holjac,/ D. Sunko, L. Kalda, 1922. – 1928.	Martićeva 8	banka/ osiguravajuće društvo			
18.	Prva hrvatska obrtna banka	Ilica 38	banka			

[246] Pasaž nije realiziran.

	H. Ehrlich, 1924.-1926.					
19.	Poljodjelska banka D. Sunko, 1926.-1927.	Ulica Tadije Smičiklasa 17 / Martićeva 6 / Ulica Eleonore Patačić 1	banka	+	+	
20.	Palača Croatia E. Schön, 1909.-1910.	Masarykova 1-3 / Preradovićeva 8	osiguravajuće društvo	+		
21.	Triglav osiguranje D. Sunko, 1922.-1923.	Kneza Mislava 17	osiguravajuće društvo	+		
22.	Zagrebačka burza V. Kovačić / H. Ehrlich, A. Albini 1923.-1927.	Trg hrvatskih velikana 3 / Martićeva 2 / Ulica Račkoga 1	burza	+	+	

(+) evidentirano, (-) nepoznato

Samo tri od 22 analizirane zgrade (Tablica 7.) nemaju nijednu od kategorija (nije uglovnica, ne formira novu ulicu ili gradsku četvrt, nema pasaž), s time da je jedan od njih - Obrtna banka u Ilici prvotno planirana kao uglovnica, a poslije realizirana samo djelomično. Pet primjera ima dvije kategorije, a primjeri kao Gradska štedionica i Oktogon imaju sve tri kategorije. To znači da 86% pripada jednoj od navedenih kategorija.

Bilo da analiziramo hrvatske primjere ili primjere iz prostora direktnog utjecaja na razvoj tipologije novčarskih zgrada, dolazimo do istih rezultata. Redovito su ti primjeri definirali nove gradske poteze, sudjelovali u formiranju gradske slike, definirali uglove gradskih blokova.

Provedena analiza pokazuje kako su zgrade novčarskih institucija i u Beču, Budimpešti i Zagrebu imale značajnu ulogu u urbanističkom oblikovanju gradskih prostora. U svim trima gradovima, ove zgrade su uglavnom locirane na ključnim urbanističkim pozicijama koje uključuju strateški važne lokacije, formiranje novih ulica ili gradskih četvrti te na pojedinim lokacijama primjenjuju temu pasaža.

Iako se prisutnost ovih karakteristika razlikuje u stupnju između gradova, svaka od njih pokazuje kako su zgrade novčarskih institucija aktivno i dominantno sudjelovale u oblikovanju i redefiniranju urbanih područja. U Beču, iako nijedna zgrada ne ispunjava sve tri ključne karakteristike, značajan postotak zgrada posjeduje barem jednu od njih, što ukazuje na njihovu važnost u urbanističkom razvoju grada. U Budimpešti, visoka prisutnost ovih karakteristika sugerira intenzivnu integraciju novčarskih zgrada u gradsku mrežu, dok u Zagrebu, značajan broj zgrada ispunjava većinu kategorija, naglašavajući njihovu ulogu u oblikovanju novih urbanih struktura.

Sveukupno, zgrade novčarskih institucija u svim analiziranim gradovima pokazale su se kao ključni elementi u urbanističkom razvoju, s posebnim naglaskom na njihovu sposobnost da oblikuju i unaprijede urbane prostore te doprinose razvoju novih gradskih četvrti i ulica.

5.1.2. Blagajnička dvorana i vestibul – prostori komunikacije s klijentom

Za komunikaciju novčarskih institucija s klijentima bio je nužan razvoj prostora blagajničke dvorane. Pored odabira lokacije i urbanističke uloge zgrade, odnos ulaznog prostora i blagajničke dvorane presudan je za dojam koji institucija odaje klijentu. Kao i jasna koncepcija kretanja, vođenje klijenta unutar zgrade do blagajničke dvorane. Najčešće je smještena u prizemlju, ali su tu i rješenja povezana s penjanjem stubama na polukat, kat ili pak blago spuštanje u odnosu na ulaz kako bi se ceremonijalno produžilo vrijeme impresije posjetitelja.

Pojavljuje se od sredine 19. i početkom 20. stoljeća, s razvojem zgrada novčarskih institucija. Njezin razvoj povezan je s povećanjem opsega bankarskog poslovanja i potrebom za funkcionalnim i reprezentativnim prostorima za klijente.

Glavne karakteristike blagajničke dvorane:

1. Prostranost i reprezentativnost – često visokih stropova i velikog otvorenog prostora koji omogućuju preglednost te ugodnu atmosferu za klijente
2. Prirodna rasvjeta – ostakljenih stropova ili velikih otvora pročelja kako bi se omogućila dobra osvijetljenost za rad sa strankama, ali i kvaliteta radnog mjesta
3. Organizacija prostora – šalteri za klijente, prostor za čekanje, ponekad sa sjedenjem, a ponekad i privatnim uredima za diskretnije razgovore o financijama

Ove dvorane bile su ključan prostorni element svake veće zgrade novčarske institucije. Važan dio komunikacije s klijentom je i sam ulazni pretprostor, vestibul koji odaje prvi dojam institucije, uvodi i usmjerava klijenta do blagajničke dvorane. Prva austrijska štedionica Aloisa Pichla iz 1835. godine jedan je od najranijih razvijenih primjera blagajničke dvorane koja sadrži sve navedene elemente.

5.1.3. Reprezentativnost

Iako još 1849. u Engleskoj britanski bankar George Rae u stručnom časopisu Bankers' Magazin negativno govori o ulaganju u reprezentativnu arhitekturu banke smatrajući kako će: „… klijentima manje biti stalo da li prilaze vašoj blagajni kroz obična ulična vrata ili ispod grčkog trijema" te kako je „…određeni zrak trezvenosti ono što bi trebalo prožeti bankarsku instituciju…"[247] - projekti odabrani za realizacije u Engleskoj redovito su izrazito reprezentativni.

[247] *** 2016.a: 11

Tema reprezentativnosti je naročito bila zanimljiva Charlesu Garnieru, u periodu koji je prethodio gradnji pariške opere i kod realizacije Hausmannovog pariškog plana. Vjerovao je da arhitektura ne samo da treba zadovoljiti tehničke i funkcionalne zahtjeve, već također mora pružiti estetski užitak i omogućiti odvijanje društvenog događaja. Garnier je izjavio da je „sve što se događa u svijetu samo kazalište i reprezentacija“, sugerirajući da arhitektura treba odražavati i unaprijediti društvenu i kulturnu dinamiku kroz svoju monumentalnost i sveobuhvatni dizajn.[248] Sličan pristup vidimo i u kontekstu uspostave bečke Ringstrasse, postavljanjem kamena temeljca za prvi spomenik 1856. godine. Car je time postavio i „pozornicu“, za snažnu borbu vrijednosti i moći koja će se odigrati kroz stil i smještaj javnih zgrada, s ciljem da arhitekturom pokaže moć koju je imala habsburška dinastija. Ringstrasse je brzo postala mjesto definiranja novih odnosa između slojeva buržoazije i bečke aristokracije u gradskoj operi, prvoj zgradi dovršenoj na Ringstrasse kao i simbolima novoga građanskog društva: parlamentu, burzi i drugim javnim institucijama pa i onim novčarskim.[249]

Arhitektonska rješenja uzduž Ringstrasse odražavala su različite stilove, ali su svi bili u službi stvaranja reprezentativnog i monumentalnog gradskog središta koje će slaviti Habsburšku monarhiju i austrijsku povijest. Slično, zgrade novčarskih institucija u Beču i Zagrebu odražavaju ove principe kroz svoj dizajn eksterijera i interijera. Također se pokazuje kako su i nove bečke banke kao investitori dostojne nasljednice renesansnih mecena arhitekture i umjetnosti.[250] U interijerima se upotrebljavaju fino drvo, bronca, mramor, alabaster, oniks - uz sudjelovanje kipara i slikara kako bi stvorili reprezentativni prostor. Jednako tako, i hrvatski primjeri zgrada novčarskih institucija pokazuju isti pristup. Tijekom 19. i na početku 20. stoljeća u arhitekturi historicizma i secesije pojavljuju se u arhitektonskoj plastici pročelja grčka i rimska božanstva kao personifikacija djelatnosti koju simboliziraju, a kojom se bavi naručitelj, što se vrlo jasno čita u pročeljima zgrada novčarskih institucija koje na svojim pročeljima redom ističu skulpture kao alegorije trgovine, industrije, poljodjelstva, rudarstva i svih drugih djelatnosti vezanih za njihovo poslovanje ili pak njihovih vrijednosti, poput štedljivosti i marljivosti.[251] Skulpturom se ističe i financijska moć institucije, kao i reprezentativnost, i jedan je od elemenata u kojem se ogledao uspjeh pojedine institucije. To potvrđuju i suvremeni natpisi prilikom otvorenja novih zgrada: „Hrastovina, mramor, mjed, upotrijebljeni za gradnju i

[248] Ovo razumijevanje arhitekture kao predstave, koje uključuje i primjenu modernih tehnologija i materijala, manifestiralo se u projektiranju pariške opere.
[249] Bergdoll, 2000: Schorske, 1997:
[250] Holey, 1916: 4
[251] Alujević, 2013: 41

dekoraciju, odavaju imućnog vlasnika koji nije škrtario, znajući da palačom i prostorijama reprezentira glavni grad.“[252]

Potkraj 19. stoljeća Franjo Klein je za skulpturalne dekoracije koristio terakota aplikacije od Brausewettera iz Wagrama kad Beča, dok su Hönigsberg i Deutsch za svoje projekte angažirali Dragutina Moraka, a zatim i njegova bivšeg učenika Rudolfa Valdeca. Jedan od važnijih zagrebačkih primjera skulpture pročelja zgrada novčarskih institucija jest upravo niz arhitektonskih dekorativnih skulptura Rudolfa Valdeca.[253] Od 1896. do 1922. Valdec je modelirao arhitektonske skulpture za gotovo sve banke otvorene u Zagrebu u tom razdoblju. Osim dekorativne uloge i stvaranja reprezentativnog, pa i monumentalnog pročelja, skulptura je putem apliciranih atributa pobliže objašnjavala namjenu građevine.[254] Valdec je modelirao i najčešće izveo u umjetnom kamenu skulpture za zgrade: Hrvatsko-slavonske zemaljske hipotekarne banke, pet skulptura alegorija i tri ovalna reljefa na zgradi podružnice Austro-ugarske banke u Jurišićevoj ulici 17 (Sl. 112.), pet parova ženskih figura i grupa od dva dječaka na zgradi Hrvatsko-slavonske zemaljske centralne štedionice na uglu Gundulićeve i Ilice, alegorije Trgovine i Obilja na zgradi Centralne eskomptne i mjenjačne banke u Preobraženskoj 4 (Sl. 113.), osam figura, alegorija na zgradi Jugoslavenske (Hrvatske zemaljske) banke, danas Croatia osiguranje (Industrija, Trgovina, Ribarstvo, Umjetni obrt, Stočarstvo, Poljodjelstvo, Rudarstvo i Šumarstvo).[255]

Na Kaldinoj podružnici Austro-ugarske banke u Jurišićevoj ulici skulpture su dječaka – bakanta te alegorije Trgovine, Industrije, Poljoprivrede i dva dječaka svirača.[256] Kupola nad uglom zgrade bila je karakterističan reprezentativni, oblikovni element, tako da je njen izostanak bio posebno naglašen kada se komentirala neka novogradnja.[257]

Dominantnu ulogu koju priželjkuju novčarske institucije prezentira primjer zgrade Anker osiguranja u Budimpešti realizirane prema projektu Ignáca Alpára 1910., koja je istovremeno bila reprezentativna, reklama za instituciju, a zbog dimenzioniranja krova izazvala je i burne reakcije.[258] Osim gradnje reprezentativnih pročelja i bogate opreme interijera, javni

[252] Tekst o svečanom otvorenju Gradske štedionice prenosi Bjažić Klarin, 2020: 104
[253] Quien, 2016: 308
[254] Quien, 2016: 308
[255] Detaljnije u Quien, 2016.
[256] Quien, 2016, Iveljić, 2007: 378
[257] Kao kod primjera podružnice Austo-ugarske banke u Jurišićevoj 17, koju opisuje M. Pilar. Pilar,1909: 17-20.
[258] Godine 1907. osiguravajuće društvo "Anker", osnovano u Beču 1858. godine, odlučilo je izgraditi novo sjedište u Budimpešti. Pozvani su arhitekti Ödön Lechner, Alpár Ignác iz Budimpešte i Sobotka iz Beča da ponude svoja rješenja. Odabran je projekt Ignáca Alpára. Budući da je tvrtka željela fasadu koja privlači pozornost, kao reklamu Društva, u projektu je prvobitno rješenje šatorastog krova zamijenjeno golemom piramidom, što je izazvalo kritike struke i javnosti. "Pa, Ignacije! Zar te nije sram?" prema poznatoj anegdoti uzviknula je supruga Ignáca Alpára

prostori ovih zgrada također su oblikovani izrazito reprezentativno. Od načina oblikovanja ulaza, vestibula s bogato dimenzioniranim stubištima do dimenzioniranja i oblikovanja blagajničke dvorane, natkrivenih često staklenim krovom i stropom u tehnici vitraja. Kretanje korisnika tim putom, od ulaza do blagajne, redovito je promišljeno, stupnjevano od užeg i nižeg ulaza do dvorane koja se proteže najmanje kroz dvije, a nekad i tri etaže okupane zenitalnim svjetlom, iako ulazimo duboku u parcelu, odnosno zgradu. Paradigmatski primjer takva projektantskog postupka jest pristup u Prvu hrvatsku štedionicu kroz Oktogon. I prostori uprave ne zaostaju po reprezentativnosti u uređenju interijera. Iz svojih ureda i dvorana za sjednice, smještenih u *piano nobile,* čelnici novčarskih institucija gledaju na grad s najboljim pogledom.

Sl. 112. Austro-ugarska banka, Zagreb, pročelje, alegorijske skulpture R.Valdeca, 2018.

Sl. 113. Centralna eskomptna i mjenjačna banka, pročelje, skulptura alegorije Trgovine (Merkur s kaducejem) i alegorije Obilja (ženski lik s punom vrećom u ruci)

Prilikom gradnje zgrada novčarskih institucija, dominantan je princip ostvarivanja maksimalnih urbanističkih parametara, često premašujući i ne poštujući aktualne propise. Ove zgrade se često smještaju na ključne urbanističke lokacije u središtu grada, gdje se okrupnjivanjem zemljišta formira novo mjerilo gradskog središta. Zgrade su često projektirane s višim etažama u odnosu na susjedne objekte, čime se potiče razvoj novih uličnih poteza i stvaraju nova urbanistička dimenzija i mjerila. Ova praksa svakako doprinosi njihovoj reprezentativnosti i monumentalnosti.[259]

vidjevši dovršenu palaču Anker. http://www.kitervezte.hu/epuletek/csaladihaz/anker-palota-budapest [pristup 08.3.2022.]

[259] monumentalan (kasnolat. *monumentalis*), koji se ističe veličinom; golem (monumentalna građevina). *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=41836 [pristup 6. 1. 2023.]; koji skladom u veličini i uočljivosti ostavlja dojam, koji je trajne vrijednosti; neuništiv, ogroman, veličanstven, Hrvatski jezični portal, https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=e1hnURI%253D [pristup 6. 1. 2023.]

Povijesno gledano, još iz baroknog razdoblja, arhitektura se naglašavala kroz korištenje uglova kao povlaštene lokacije. Ovaj pristup, koji je uključivao i arhitektonsku plastiku pročelja, bio je ključan u oblikovanju zgrada novčarskih institucija. S vremenom, pod utjecajem secesije i moderne, došlo je do transformacije u pristupu oblikovanju ugla. Oslobađanjem od povijesnih stilova, arhitektonski dizajn zgrada novčarskih institucija počeo je eksperimentirati s novim oblicima i materijalima, kao što se može vidjeti u realizacijama poput Fischerove Gradske štedionice ili Kaldine Austro-ugarske banke. Ove promjene reflektiraju evoluciju u pristupu urbanističkom oblikovanju, ističući prilagodbu modernim estetskim i funkcionalnim zahtjevima. Iz navedenog slijedi i bitno iduće obilježje ove tipologije: sigurnost, stabilnost, moć, povjerenje, koje novčarske institucije žele pružiti svojim klijentima kroz oblikovanje vlastitih zgrada.

U tablicama koje slijede usporedno su analizirani primjeri Beč, Budimpešte i Zagreba, realizirani u vremenskom okviru u kojem je postavljeno istraživanje, i njihova reprezentativnost.

Tablica 8. Usporedna analiza 22 primjera novčarskih institucija u središtu Beča realiziranih u razdoblju od 1821. do 1929. godine i njihova reprezentativnost

BR.	PRIMJER	REPREZENTATIVNOST	ELEMENTI REPREZENTATIVNOSTI				PODTIP
			MATERIJALI, NAMJEŠTAJ, RASVJETA	SKULPTURA/ SLIKARSTVO	DIMENZIJA	URBANISTIČKA REPREZENTATIVNOST	
1.	Prva austrijska štedionica (Erste österreichische Spar-Casse), Alois Pichl,1835.-1838. (1836.), Graben 21, Beč 1	+	+	+	+	+	štedionica
2.	Poštanska štedionica (Postsparkasse), O. Wagner, 1903.,Georg-Coch-Platz 2, Beč 1	+		+	+	+	štedionica
3.	Privilegirana austrijska nacionalna banka (Österreichische Nationalbank) (ÖNB), Charles von Moreau, Paul Sprenger, 1821.-1830., Bankgasse 1, Herrengasse 17, Landhausgasse 2, Petrarcagasse 6, Beč 1	+	+	+	+	+	banka

4.	Palača Ferstel/Privilegirana austrijska nacionalna banka/Burza (Österreichische Nationalbank), Heinrich Ferstel, 1856.-1860., Herrengasse 14, Strauchgasse 4, Beč 1	+	+	+	+	+	banka
5.	Kreditni zavod za trgovinu i obrt (Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe), Franz Fröhlich, 1858-1860., Am Hof 6-6A, Heidenschuss 2, Tiefer Graben 2, Beč 1	+	+	+	+	+	banka
6.	Privilegirana austrijska nacionalna banka (Österreichische Nationalbank) (ÖNB), dogradnja, Friedrich von Schmidt, 1873.-1875., Bankgasse 3, Beč 1	+	+	-	+	+	banka
7.	Opća prometna banka (Allgemeine Verkehrsbank), F. Schachner i J. Pokorny, 1880.-1883., Wipplingerstrasse 28, Beč 1	+	+	+	+	+	banka
8.	Donjoaustrijsko eskontno društvo (Niederösterreichische Escompte-Gesellschaft), J. J. Groß i W. Jelinek, 1882.-1884. Kärtnerstraße 7, Beč 1	+	+	+	+	+	banka
9.	Bečko žiro i bankovno društvo (Wiener Giro und Cassen-Vereines), E. R. von Förster, 1880.-1883. Rockhgasse 4, Beč 1	+	+	+	+	+	banka
10.	Austrijska zemaljska banka (Österreichische Länderbank), O. Wagner,1882.-1884., Hohenstaufengasse 2, Beč 1	+	+	+	+	+	banka
11.	Opći austrijski zavod za zemljišne kredite (Allgemeine Österreichische Boden-Kredit-Anstalt), E. R. von Förster, 1885.-1887., Schreyvogelgasse 1,Teinfaltstrasse 8, Oppolzer gasse 1-3, Löwelstraße 20, Beč 1	+	+		+	+	banka
12.	Opća depozitna banka (Allgemeine Depositenbank), E. R. von Förster, 1892.-1893., Schottengasse 1, Teinfaltstrasse 2, Beč 1	+	+		+	+	banka
13.	Bečko bankovno društvo (Wiener Bankverein), A.	+	+	+	+	+	banka

	Neumann i E. Gotthilf, 1909.-1912. , Schottengasse 6-8, Beč 1						
14.	Donjoaustrijsko eskontno društvo (Niederösterreichische Escompte-Gesellschaft (Osterreichische Länderbank)), A. Neumann i E. Gotthilf, 1913.-1915., Am Hof 2, Beč 1	+	+	+	+	+	banka
15.	Obrtnička banka (Živnostenska banka), , Franz Krásný, Beč, 1914.-1919., Herrengasse 12, Beč 1	+	+	+	+	+	banka
16.	Austrijski kreditni zavod za trgovinu i obrt (Österreichische Creditanstalt für Handel und Gewerbe), A. Neumann i E. Gotthilf, 1916.-1921., Freyung 8, Beč 1	+	+	+	+	+	banka
17.	Osiguravajuće društvo Assicurazioni Generali, O. Thienemann, 1879., Bauermarkt 2, Jasomirgottstr. 7, Beč 1	+	+	+	+	+	osig. društvo
18.	Osiguravajuće društvo New York, Carl Schumann i Theodor Bach, 1886., Graben 8, Spielgasse 1, Beč 1	+	+	+	+	+	osig. društvo
19.	Osiguravajuće društvo Equitable, Andreas Streit, 1887.-1891., Stock im Eisen Platz 3, Beč 1	+	+	+	+	+	osig. društvo
20.	Osiguravajuće društvo Anker (Anker-Versicherung), A. Neumann i E. Gotthilf, 1912.-1914., Hoher Markt 10–11, Beč 1	+	+	+	+	+	osig. društvo
21.	Burza (Die Börse), Theophil von Hansen, 1877., Schottering 16, Beč	+	+	+	+	+	burza
22.	Burza poljoprivrednih proizvoda, (Die Börse für landwirtschaftliche Produkte), Karl König, 1887.-1890., Taborstraße 10, Beč	+	+	+	+	+	burza

(+) evidentirano, (-) nepoznato

Tablica 9. Usporedna analiza novčarskih institucija u središtu Budimpešte realiziranih u razdoblju od 1860. do 1929. godine i njihova reprezentativnost

R BR.	PRIMJER	REPREZENTATIVNOST	ELEMENTI REPREZENTATIVNOSTI				PODTIP
			MATERIJALI, NAMJEŠTAJ,	SKULPTURA/ SLIKARSTVO	DIMENZIJA	URBANISTIČKA REPREZENTATIVNOST	
1.	Prva narodna štedionica u Pešti, (Pesti Hazai Első Takarékpénztár), Ybl Miklós, 1860.-1867., Károlyi Mihály utca banka 12, Realátanoda utca 1-3	+	+	+	+	+	štedionica
2.	Buda štedionica, (Budai Takarékpénztár) Ybl Miklós, 1860.-1862., I. Fő utca 2	+	-	+	+	+	štedionica
3.	Generalna štedionica, (Általános Takarékpénztár), Artúr Meinig, 1898., József Attila u. 8	+	+	-		+	štedionica
4.	Poštanska štedionica, (Postatakarékpénztár) Ödön Lechner, Sándor Baumgarten, 1900., Hold utca 4, Kiss Ernő utca 4, Perczel Mór utca 3	+	+	+	+	+	štedionica
5.	Párisi Udvar, Gradska štedionica, Štedionica Belvárosi, (Belvárosi Takarékpénztár), Schmahl Henrik, 1909 .-1913., Ferenciek tér 10, Petőfi Sándor utca 2-4	+	+	+	+	+	štedionica
6.	Erzsébetváros štedionica, (Erzsébetváros Takarékpénztár), Béla Lajta, 1911., Rákóczi Ferenc 18, Kazinczy Ferenc 2, Dohány 25	+	+	-			štedionica
7.	Prva peštanska narodna štedionica, (Pesti Hazai Első Takarékpénztár), Győző Czigler, 1911., na uglu Erzsébet körút i Blaha Lujza tér	+	+	+	+	+	štedionica
8.	Prva štedionica, (Pesti Hazai Első Takarékpénztár), Ignác Alpár, 1913.-1915., Deák Ferenc utca 3-5, Türr István utca 8, Váci u. 1-3,	+	+	+	+	+	štedionica
9.	Ujedinjena budimpeštanska gradska štedionica (Egyesült	+	+	+	+	+	štedionica

	budapesti városi takarékpénztá), Antal Wéber, 1872.-1873., Dorottya utca 4, Szende Pál utca 3, Apáczai Csere János utca 13						
10.	Kuća Wurm, banka Malvieux, Mađarska eskomptna i mjenjačna banka ili „Palača Dorottya“, Mathias Zittebarth stariji, 1821., Mihlay Pollack i Alajos Hauszmann, 1824.-1827., Jozsef Dieschler, 1864., Dorottya utca 6, Szende Pál utca 4, Apáczai Csere János utca 15	+	+	+	+	+	banka
11.	Komercijalna banka Pešte (Pesti Magyar Kereskedelmi Bank), József Hild, 1862. Trg Vörösmarty	+	+	+	+	+	banka
12.	Austro-ugarska banka – podružnica, (Osztrák-Magyar bank) Ignác Alpár, 1902.-1905., Szabadság tér 9	+	+	+	+	+	banka
13.	Komercijalna banka Pešte, (Pesti Magyar Kereskedelmi Bank), Ignác Alpár, Zsigmond Quittner, 1905., József Attila u. 2-4/ Széchenyi tér 3-4	+	+	+	+	+	banka
14.	Kuća turske banke, (A török bank háza) Henrik Böhm i Ármin Hegedüs, 1906., Servita tér 3	+	+	+			banka
15.	Opća kreditna banka, (Általános hitelbank) Ignác Alpár, 1909.-1913., József nádor tér 2-4	+	+	+	+	+	banka
16.	Češko-mađarska banka, (Cseh-Magyar Bank), Gyula Haász i Béla Málnai, 1912.-1913., Nádor utca 6, Mérleg utca 8	+	+	+			banka
17.	Mađarska agrarna i rentna banka (Magyar Agrár és Járadékbank számára), Albert Kőrössy i Géza Kiss, 1910.-1914., Vigyázó Ferenc utca 8, Nádor utca 16	+	+	+	+		banka
18.	Domaća banka (Hazai bank), Károly Rainer, 1914., Harmincad utca 6, (Erzsébet ter)	+	+	-	+		banka

19.	Prvo mađarsko opće osiguravajuće društvo, (Első magyar általános biztosító társaság), Frey Lajos, 1877. (srušeno) Vigadó tér 1	+	+	-	+	+	osig. društvo
20.	Palača osiguravajućeg društva New York, (Biztosító társaság New York), Ajalos Hauszmann, Flóris Korb i Kálmán Griergl, 1891., Erzsébet korut 9-11	+	+	+	+	+	osig. društvo
21.	Palača osiguravajućeg društva Gresham, (Biztosító társaság Gresham) Zsigmond Quittner i braća Vágó, 1907., Széchenyi István tér 5-6	+	+	+	+	+	osig. društvo
22.	Osiguravajuće društvo Anker (Biztosító társaság Anker), Ignác Alpár, 1907.-1909.	+	+	-	+	+	osig. društvo
23.	Phőnix osiguranje, (Biztosító társaság Phőnix) Zsigmond Quittner, 1912., Bécsi utca 1-3	+	+	-	+	+	osig. društvo
24.	Mađarska poljoprivredna osiguravateljska zadruga, (Magyar Gazdák Biztosító Szövetkezetének) Dezső Hüttl, 1913., Üllői út 1 (Kalvin ter 1)	+	+	+	+	+	osig. društvo
25.	Adria osiguravajuće društvo, (Biztosító társaság Adria) Erdélyi Mór, 1918., Deák Ferenc utca 16-18, Deák Ferenc tér 2, Erzsébet tér 9-10, Miatyánk utca 1	+	+	+	+	+	osig. društvo
26.	Stara Burza, (Tőzsde) Károly Benko, 1869. (srušeno), ugao Pál Szende i Apáczai Csere János	+	+	-	+	+	burza
27.	Burza, (Tőzsde) Ignác Alpár, 1907., Szabadság tér 17	+	+	+	+	+	burza

(+) evidentirano, (-) nepoznato

Tablica 10. Prikaz 22 zgrade novčarskih institucija u središtu Zagreba realiziranih u razdoblju od 1871. do 1929. godine i njihova reprezentativnost

R BR.	PRIMJER	REPREZENTATI-VNOST	ELEMENTI REPREZENTATIVNOSTI				PODTIP
			MATERIJALI, NAMJEŠTAJ, RASVJETA	SKULPTURA/ SLIKARSTVO	DIMENZIJA	URBANISTIČKA REPREZENTATIVNOST	
1.	Prva hrvatska štedionica J. N. Grahor i F. Klein, 1871.	+	+		+	+	štedionica
2.	Obća zagrebačka štedionica i zalagaonica J. Jambrišak, 1876.	+	-		+	+	štedionica
3.	Prva hrvatska štedionica J. J. Grahor, 1880.-1882.	+	+	+	+	+	štedionica
4.	Palača Prve hrvatske štedionice - Oktogon Helmer i Fellner, J. Vancaš, 1898.-1899.	+	+	+	+	+	štedionica
5.	Hrvatsko-slavonska zemaljska centralna štedionica V. Bastl, I. Štefan i O. Goldscheider, 1905.-1907.	+	+	+	+	+	štedionica
6.	Gradska štedionica I. Fischer, 1923.-1931.	+	+	+	+	+	štedionica
7.	Hrvatska eskomptna banka Helmer i Fellner, 1898.	+	+		+	+	banka
8.	Hrvatsko-slavonska zemaljska hipotekarna banka, F. Schachner, 1903.	+	+	+	+	+	banka
9.	Austro-ugarska banka - podružnica L. Kalda, 1906.	+	+	+	+	+	banka
10.	Srpska banka Benedik & Baranyai, 1912.-1914.	+	+		+	+	banka
11.	Centralna eskomptna i mjenjačna banka D. Sunko, 1920.-1922.	+	+	+	+		banka
12.	Jugoslavenska banka I. Fischer, 1920.-1926.	+	+	+	+	+	banka
13.	Poslovno-stambena palača Slavenske, poslije Državne hipotekarne banke H. Ehrlich, 1921.-1923.	+	+	+	+	+	banka
14.	Jadranska banka, J. Jelenec, 1921.	+	+		+	+	banka
15.	Wiener Bankverein A. Neumann i E. Gotthilf, J. Holjac, 1921. - 1923.	+	+		+	+	banka
16.	Hrvatska sveopća prometna banka	+	+		+	+	banka

	Benedik & Baranyai, 1922.-1926.						
17.	Banka za trgovinu, obrt i industriju/Dunav osiguranje J. Holjac,/ D. Sunko, L. Kalda, 1922. – 1928.	+	+		+	+	banka /osig. društvo
18.	Prva hrvatska obrtna banka H. Ehrlich, 1924.-1926.	+	+		+	+	banka
19.	Poljodjelska banka D. Sunko, 1926.-1927.	+	+	+	+	+	banka
20.	Palača Croatia E. Schön, 1909.-1910.	+	+	+	+	+	osig. društvo
21.	Triglav osiguranje D. Sunko, 1922.-1923.	+	+		+	+	osig. društvo
22.	Zagrebačka burza V. Kovačić / H. Ehrlich, A. Albini 1923.-1927.	+	+		+	+	burza

(+) evidentirano, (-) nepoznato

Svi analizirani primjeri pokazuju većinu elemenata reprezentativnosti. Kod dva primjera nedostaje element skulpture ili slikarstva. Kod pet primjera nisu poznati izvorno ugrađeni materijali ili građevina više ne postoji.

Stil, stilske odrednice, odabir stila

Za potpuno razumijevanje pitanja stila u razvoju zgrada novčarskih institucija, ključno je analizirati sve relevantne stilsko-oblikovne utjecaje koji su definirali njihovo vanjsko, a i unutarnje oblikovanje.

U drugoj polovici 19. stoljeća, „Stilska određenja što ih nalazimo potpuno odgovaraju onome što se u tom trenutku događa u Grazu i Beču, s time da postoji određena provincijalna retardacija, i u odnosu na Austriju i drugih gradova u odnosu na Zagreb. Jak je utjecaj arhitekture bečkog Ringa (T. Hansena i A. Siccardsburga) i kasnije austrijske arhitekture, posebice nakon boravka Otta Hofera, graditelja bečkog Hofburga, u Zagrebu potkraj stoljeća. Posredno pristižu i njemački utjecaji dolaskom njemačkih arhitekata Hermanna Bolléa i Kune Waidmanna u Zagreb na početku zadnje četvrtine stoljeća ili pak školovanjem i putovanjima zagrebačkih graditelja u njemačke zemlje. U Zagrebu i u drugim gradovima uglavnom djeluju štajerski, talijanski, češki ili njemački graditelji, dok se prvi domaći školovani arhitekti javljaju tek u zadnjoj četvrtini stoljeća. I oni su školovani u Beču ili Grazu."[260]

[260] Maroević, 1987: 166. U Beču su školovani Lav Hönigsberg, Julije Deutsch, Hermann Bollé, Josip pl. Vancaš, Janko Josip Grahor, Janko Holjac, a u Grazu Janko Jambrišak. Kuno Waidmann studira u Stuttgartu.

Prema austrijskim sociološkim istraživanjima nositelj vlasti je usko vezan s prevladavajućom umjetničkom paradigmom, pa se (gledano u razdoblju razvoja tipologije zgrada novčarskih institucija), odnos vladajuće strukture i stila može podijeliti u četiri razdoblja:

- vrijeme Habsburga odnosno aristokracije vrijeme je konzervativizma, neorenesanse i neobaroka,
- vrijeme nakon 1867. godine (za Hrvatsku je to vrijeme nakon Nagodbe) je doba dominacije gornje, srednje građanske klase, odnosno liberalnog sloja koji vodi k historicizmu i reprezentativnoj arhitekturi, a nakon toga
- slijedi modernizam, dolazi do pojave simbolizma i secesije te na koncu
- slijedi jačanje obrtničkog i trgovačkog građanskog sloja koji će podržavati modernizam.[261]

U prva dva razdoblja razvoja tipologije zgrada novčarskih institucija na prostoru Monarhije prevladava historicizam kao stil gradnje. Teorija arhitekture razlikuje periode unutar historicizma u stilskom i vremenskom smislu kao rani ili romantični historicizam (oko 1830.-1860.), visoki ili strogi historicizam (oko 1850.-1880.) te kasni historicizam i secesiju (oko 1880.-1914.).[262] Ovaj posljednji period, razdoblje secesije smještamo u period od osnivanja Bečke secesije 1897. do raspada Austro-Ugarske Monarhije, kada se „arhitektonski ornament oslobađa od svoje izvorno strukturalne uloge i postaje autonomnom aplikacijom.“[263]

U trećem razdoblju razvoja tipologije zgrada novčarskih institucija, epoha koja je oko Prvoga svjetskog rata zamijenila secesiju okrenula se, uz nekoliko avangardnih iznimaka, neoklasicizmu. Kao i kod bečkih arhitekata koji nikada nisu odustali od kasnog historicizma u svojim oblicima umjetničkog izražavanja, no ipak su primjenjivali elemente secesije, tako je i kod nas sve do 1929. prisutan historicizam naročito neoklasicizam, ali uglavnom uz elemente secesije i *art décoa*, kao kod Sunka, Kovačića, Ehrlicha.[264]

Arhitektonski izraz odnosno stilski izraz ove nove tipologije vezan je i za uzore u razvoju tipologije općenito, tj. talijansku renesansu i palače talijanskih trgovaca, odnosno bankara.[265]

---

[261] Janik, A. „Culture and Society in Wienna around 1900“, Wienna 1900, Birth of Modernism, Hans-Peter Wipplinger ed, Leopold Museum, 2019: 36
[262] Wagner-Rieger, 1970
[263] Laslo, 2003: 23
[264] Wagner-Rieger, 1970: 269
[265] Razlikujemo taj odnos u Engleskoj gdje su se, s druge strane, nakon niza neorenesansnih palača početkom 19. stoljeća realizirale brojne banke u neogotičkom stilu, s opravdanjem da se „bankarstvo razvijalo u Europi u srednjem vijeku kada je gotička arhitektura bila norma“. *** 2016.a: 9

Neoklasicizam je također korišten u oblikovanju ove tipologije prema asocijaciji na grčki hram, koji je u svom stražnjem dijelu bio korišten za čuvanje državnog novca.[266] Palladijeva Palazzo Thiene bila je npr. dugo vremena inspiracija kod projektiranja bankovnih palača.[267] Dodatno, najznačajniji bečki primjeri polaze od prvih, neorenesansnih, sve do neobaroknih i rokoko primjera početkom 20. stoljeća jer su ti stilovi imali domoljubne konotacije, predstavljali „*Der maria-theresianische Styl*" te poveznicu na 18. stoljeće i doba kulturnog procvata Monarhije.[268]

Osamdesetih godina 19. stoljeća prvi su se put postavila pitanja o potrebi korištenja povijesnih stilova i treba li se pojavnost banke radikalno razlikovati od bilo koje zgrade druge namjene.[269] Kako tumači Viktor Žmegač, „historicistička arhitektura prostorno je inovativna i stilski restaurativna u isti mah".[270]

Prijelomna je godina 1888. sa završetkom gradnje historicističkoga bečkog Burgtheatra i nastupom novog naraštaja arhitekata i likovnih umjetnika koji „izražavaju svoj prezir prema zgradama čija je reprezentativnost lažna".[271] „Otto Wagner i njegovi učenici zakoračili su prema arhitekturi koja je težila za tim da spoji funkcionalizam s modernom ornamentikom, drugim riječima: da bude inovativna, a ne repetitivna." [272]

Također, teoretičari arhitekture s početka 20. stoljeća smatrali su kako je dominantni arhitektonski stil nekoga grada odredio i način gradnje zgrada novčarskih institucija. „Na primjer u Berlinu se preferiraju klasični i renesansni oblici, u Kölnu gotička arhitektura, u Beču osjete odjeci talijanskih palača; barokne palače se grade u Pragu, u Dresdenu se osjete napori secesije, …sve to određuje arhitekturu bankarskih zgrada." [273]

U slučaju Zagreba postoje vremenska odstupanja u odnosu na Beč: „u razdoblju ranoga i visokoga historicizma, iznose i do dvadesetak godina, dok se u razdoblju kasnoga historicizma to odstupanje ipak smanjuje na desetak godina. U razdoblju secesije odstupanje je još manje, odnosno na kraju i nestaje, a to jasno pokazuje da zagrebački arhitekti prate suvremena događanja u europskoj arhitekturi na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće". [274] *Art déco* estetika velikim

[266] Osobito korišten u Sjevernoj Americi. Vidi Booker, 1984: 22
[267] *** 2016, EABH Bulletin: 10
[268] https://de.wikipedia.org/wiki/Historismus#L%C3%A4nder_der_Donaumonarchie[pristup 19.09.2020.] Sonja Schmöckel (revizija: Martin Mutschlechner) za https://www.habsburger.net/de/kapitel/vorwaerts-die-geschichte-der-maria-theresianische-stil [pristup 14.10.2020.]
[269] Booker, 2016:11
[270] Žmegač, 2017: 12
[271] Žmegač, 2017: 13
[272] Ibid.
[273] ***1902: 146-149
[274] Braun, 2001: 61

dijelom sudjeluje u luksuznom uređenju i opremi reprezentativnih prostora novčarskih institucija: zagrebačke Burze za robu i vrednote (Viktor Kovačić, Hugo Ehrlich,1923. - 1927.), zagrebačke Gradske štedionice (Ignjat Fischer, 1923. - 1931.), karlovačke ispostave Prve hrvatske štedionice (Stjepan Hribar,1925.) i osječke Gradske štedionice (Alfred Albini, 1929.).[275]

Pri realizaciji nekih zgrada novčarskih institucija održana su natjecanja za odabir najboljih arhitekata. Časopis *Building News* raspisao je 1881. godine natječaj za dizajn bankovnih zgrada, što je potaknulo filozofsku raspravu o arhitekturi. Po prvi put se raspravljalo o potrebi pridržavanja povijesnih uzora i o tome treba li izgled banke značajno razlikovati od drugih vrsta zgrada. Arhitekti su dostavili raznolike nacrte, od onih koji su podsjećali na prigradske vile do onih koji su uključivali moderne elemente, često odbacujući tradicionalne vrijednosti. Međutim, želja za radikalnim promjenama bila je kratkotrajna i do kraja stoljeća arhitekti su se vratili konvencionalnim praksama. [276]

Još početkom 20. stoljeća priručnici za arhitekturu nude recepturu za oblikovanje zgrada ove tipologije kako bi postigli „karakter solidnosti“: „Izvana je poseban arhitektonski naglasak na visokom prizemlju, koje je obično od 1,00 do 1,50 m iznad razine tla, s glavnim ulazima. Za to su vrlo popularni više ili manje snažno profilirani rustikalni blokovi; jer je ovo najbolji način da se izrazi karakter solidnosti, senzibilizirajući nastojanje da se vrijednosti što bolje osiguraju. Na vrhu slijedi lakša arhitektura: razlučivanje masa pilastrima, stupovima, lezenama itd, ... Ovdje također treba spomenuti da je za poboljšanje arhitekture često korišten efekt različitih boja građevinskih materijala (crveni i žuti pješčenjaci, tamni granit, bakar, bronca i pozlata).“[277]

U cjelini gledano, iako je arhitekturu u kontekstu stila potrebno promatrati u svim njenim sastavnicama, u analizi primjera tipologije zgrada novčarskih institucija se pokazuje kako će izvanjski izgled i oni dijelovi interijera koji su namijenjeni javnosti, prevladati i dominantno odrediti percepciju stila ove nove tipologije.

Tablica 11. Prikaz 22 primjera zgrada novčarskih institucija u središtu Beča realiziranih u razdoblju od 1821. do 1929. i njihova stilska obilježja

KART. BROJ	PRIMJER	STIL	PODTIP
1.	Prva austrijska štedionica (Erste österreichische Spar-Casse), Alois Pichl,1835.-1838. (1836.), Graben 21, Beč 1	neoklasicizam	štedionica

[275] Laslo, 2011: 111
[276] *** 2016.a: 11-12
[277] ***1902: 146-149

2.	Poštanska štedionica (Postsparkasse), O. Wagner, 1903.,Georg-Coch-Platz 2, Beč 1	secesija, moderna	štedionica
3.	Privilegirana austrijska nacionalna banka (Österreichische Nationalbank) (ÖNB), Charles von Moreau, Paul Sprenger, 1821.-1830., Bankgasse 1, Herrengasse 17, Landhausgasse 2, Petrarcagasse 6, Beč 1	neorenesansa, neoklasicizam	banka
4.	Palača Ferstel/Privilegirana austrijska nacionalna banka/Burza (Österreichische Nationalbank), Heinrich Ferstel, 1856.-1860., Herrengasse 14, Strauchgasse 4, Beč 1	neorenesansa, uz el. drugih neostilova	banka/burza
5.	Kreditni zavod za trgovinu i obrt (Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe), Franz Fröhlich, 1858-1860., Am Hof 6-6A, Heidenschuss 2, Tiefer Graben 2, Beč 1	neorenesansa	banka
6.	Privilegirana austrijska nacionalna banka (Österreichische Nationalbank) (ÖNB), dogradnja, Friedrich von Schmidt, 1873.-1875., Bankgasse 3, Beč 1	neobarok	banka
7.	Opća prometna banka (Allgemeine Verkehrsbank), F. Schachner i J. Pokorny, 1880.-1883., Wipplingerstrasse 28, Beč 1	neobarok	banka
8.	Donjoaustrijsko eskontno društvo (Niederösterreichische Escompte-Gesellschaft), J. J. Groß i W. Jelinek, 1882.-1884. Kärtnerstraße 7, Beč 1	neobarok, neoklasicizam	banka
9.	Bečko žiro i bankovno društvo (Wiener Giro und Cassen-Vereines), E. R. von Förster, 1880.-1883. Rockhgasse 4, Beč 1	neorenesansa	banka
10.	Austrijska zemaljska banka (Österreichische Länderbank), O. Wagner,1882.-1884., Hohenstaufengasse 2, Beč 1	neorenesansa	banka
11.	Opći austrijski zavod za zemljišne kredite (Allgemeine Österreichische Boden-Kredit-Anstalt), E. R. von Förster, 1885.-1887., Schreyvogelgasse 1,Teinfaltstrasse 8, Oppolzer gasse 1-3, Löwelstraße 20, Beč 1	neorenesansa	banka
12.	Opća depozitna banka (Allgemeine Depositenbank)**,** E. R. von Förster, 1892.-1893., Schottengasse 1, Teinfaltstrasse 2, Beč 1	neobarok	banka
13.	Bečko bankovno društvo (Wiener Bankverein), A. Neumann i E. Gotthilf, 1909.-1912. , Schottengasse 6-8, Beč 1	neoklasicizam	banka
14.	Donjoaustrijsko eskontno društvo (Niederösterreichische Escompte-Gesellschaft (Osterreichische Länderbank)), A. Neumann i E. Gotthilf, 1913.-1915., Am Hof 2, Beč 1	neoklasicizam	banka
15.	Obrtnička banka (Živnostenska banka), Franz Krásný, Beč, 1914.-1919., Herrengasse 12, Beč 1	art déco	banka
16.	Austrijski kreditni zavod za trgovinu i obrt (Österreichische Creditanstalt für Handel	neobarok, neoklasicizam	banka

	und Gewerbe), A. Neumann i E. Gotthilf, 1916.-1921., Freyung 8, Beč 1		
17.	Osiguravajuće društvo Assicurazioni Generali, O. Thienemann, 1879., Bauermarkt 2, Jasomirgottstr. 7, Beč 1	neobarok, neoklasicizam	osiguravajuće društvo
18.	Osiguravajuće društvo New York, Carl Schumann i Theodor Bach, 1886., Graben 8, Spielgasse 1, Beč 1	neobarok	osiguravajuće društvo
19.	Osiguravajuće društvo Equitable, Andreas Streit, 1887.-1891., Stock im Eisen Platz 3, Beč 1	neobarok	osiguravajuće društvo
20.	Osiguravajuće društvo Anker (Anker-Versicherung), A. Neumann i E. Gotthilf, 1912.-1914., Hoher Markt 10–11, Beč 1	neobarok, neoklasicizam	osiguravajuće društvo
21.	Burza (Die Börse), Theophil von Hansen, 1877., Schottering 16, Beč	neobarok, neoklasicizam	burza
22.	Burza poljoprivrednih proizvoda, (Die Börse für landwirtschaftliche Produkte), Karl König, 1887.-1890., Taborstraße 10, Beč	neobarok	burza

U Beču, 4 od ukupno 22 su primjera s obilježjima neorenesanse, 6 s obilježjima neobaroka, 3 s obilježjima neoklasicizama, 1 art décoovski, 1 primjer kombinacije secesije i moderne, 7 primjera mješavine stilskih obilježja nebaroka i neoklasicizma ili neorenesanse i neoklasicizma. Prevladavaju neobarok i mješavina stilskih obilježja neobaroka i neoklasicizma.

Sl. 114. Opći austrijski zavod za zemljišne kredite, Beč, Emil Ritter von Förster, 1884.-1887.[278]

Sl. 115. Opći austrijski zavod za zemljišne kredite, Beč, Emil Ritter von Förster, 2023.

[278] Primjer zgrade *Boden-Kredit-Anstalt* u Beču Emila Rittera von Förstera iz 1884.-1887. pokazuje želju da se prevede veličanstvena arhitektura palače Strozzi u palaču jedne banke. ***1902 (III): 207

Tablica 12. Prikaz 27 primjera zgrada novčarskih institucija u središtu Budimpešte realiziranih u razdoblju od 1860. do 1929. godine i njihova stilska obilježja

KART. BROJ	PRIMJER	STIL	PODTIP
1.	Prva narodna štedionica u Pešti, (Pesti Hazai Első Takarékpénztár), Ybl Miklós, 1860.-1867., Károlyi Mihály utca 12, Realátanoda utca 1-3	neorenesansa	štedionica
2.	Buda štedionica, (Budai Takarékpénztár) Ybl Miklós, 1860.-1862., I. Fő utca 2	neorenesansa	štedionica
3.	Generalna štedionica, (Általános Takarékpénztár), Artúr Meinig, 1898., József Attila u. 8	neoklasicizam	štedionica
4.	Poštanska štedionica, (Postatakarékpénztár) Ödön Lechner, Sándor Baumgarten, 1900., Hold utca 4, Kiss Ernő utca 4, Perczel Mór utca 3	secesija	štedionica
5.	Párisi Udvar, Gradska štedionica, Štedionica Belvárosi, (Belvárosi Takarékpénztár), Schmahl Henrik, 1909 .-1913., Ferenciek tér 10, Petőfi Sándor utca 2-4	neogotika, secesija	štedionica
6.	Erzsébetváros štedionica, (Erzsébetváros Takarékpénztár), Béla Lajta, 1911., Rákóczi Ferenc 18, Kazinczy Ferenc 2, Dohány 25	art déco	štedionica
7.	Prva peštanska narodna štedionica, (Pesti Hazai Első Takarékpénztár), Győző Czigler, 1911., na uglu Erzsébet körút i Blaha Lujza tér	neobarok	štedionica
8.	Prva štedionica, (Pesti Hazai Első Takarékpénztár), Ignác Alpár, 1913.-1915., Deák Ferenc utca 3-5, Türr István utca 8, Váci u. 1-3,	neobarok, neoklasicizam	štedionica
9.	Ujedinjena budimpeštanska gradska štedionica (Egyesült budapesti városi takarékpénztá), Antal Wéber, 1872.-1873., Dorottya utca 4, Szende Pál utca 3, Apáczai Csere János utca 13	neobarok	štedionica
10.	Kuća Wurm, banka Malvieux, Mađarska eskomptna i mjenjačna banka ili „Palača Dorottya“, Mathias Zittebarth stariji, 1821., Mihlay Pollack i Alajos Hauszmann, 1824.-1827., Jozsef Dieschler, 1864., Dorottya utca 6, Szende Pál utca 4, Apáczai Csere János utca 15	neorenesansa	banka
11.	Komercijalna banka Pešte (Pesti Magyar Kereskedelmi Bank), József Hild, 1862. Trg Vörösmarty	neoklasicizam	banka
12.	Austro-ugarska banka – podružnica, (Osztrák-Magyar bank) Ignác Alpár, 1902.-1905., Szabadság tér 9	neobarok, el. secesije	banka
13.	Komercijalna banka Pešte, (Pesti Magyar Kereskedelmi Bank), Ignác Alpár, Zsigmond Quittner, 1905., József Attila u. 2-4/ Széchenyi tér 3-4	neobarok, neoklasicizam	banka

14.	Kuća turske banke, (A török bank háza) Henrik Böhm i Ármin Hegedüs, 1906., Servita tér 3	secesija	banka
15.	Opća kreditna banka, (Általános hitelbank) Ignác Alpár, 1909.-1913., József nádor tér 2-4	neoklasicizam	banka
16.	Češko-mađarska banka, (Cseh-Magyar Bank), Gyula Haász i Béla Málnai, 1912.-1913., Nádor utca 6, Mérleg utca 8	art déco	banka
17.	Mađarska agrarna i rentna banka (Magyar Agrár és Járadékbank számára), Albert Kőrössy i Géza Kiss, 1910.-1914., Vigyázó Ferenc utca 8, Nádor utca 16	neobarok	banka
18.	Domaća banka (Hazai bank), Károly Rainer, 1914., Harmincad utca 6, (Erzsébet ter)	neobarok	banka
19.	Prvo mađarsko opće osiguravajuće društvo, (Első magyar általános biztosító társaság), Frey Lajos, 1877. (srušeno) Vigadó tér 1	neorenesansa	osiguravajuće društvo
20.	Palača osiguravajućeg društva New York, (Biztosító társaság New York), Ajalos Hauszmann, Flóris Korb i Kálmán Griergl, 1891., Erzsébet korut 9-11	neobarok	osiguravajuće društvo
21.	Palača osiguravajućeg društva Gresham, (Biztosító társaság Gresham) Zsigmond Quittner i braća Vágó, 1907., Széchenyi István tér 5-6	historicizam, el. secesije	osiguravajuće društvo
22.	Osiguravajuće društvo Anker (Biztosító társaság Anker), Ignác Alpár, 1907.-1909.	neoklasicizam, el. secesije	osiguravajuće društvo
23.	Phőnix osiguranje, (Biztosító társaság Phőnix) Zsigmond Quittner, 1912., Bécsi utca 1-3	neoklasicizam, el. secesije	osiguravajuće društvo
24.	Mađarska poljoprivredna osiguravateljska zadruga, (Magyar Gazdák Biztosító Szövetkezetének) Dezső Hüttl, 1913., Üllői út 1 (Kalvin ter 1)	neoklasicizam, el. secesije	osiguravajuće društvo
25.	Adria osiguravajuće društvo, (Biztosító társaság Adria) Erdélyi Mór, 1918., Deák Ferenc utca 16-18, Deák Ferenc tér 2, Erzsébet tér 9-10, Miatyánk utca 1	art déco, moderna	osiguravajuće društvo
26.	Stara Burza, (Tőzsde) Károly Benko, 1869. (srušeno), ugao Pál Szende i Apáczai Csere János	neorenesansa	burza
27.	Burza, (Tőzsde) Ignác Alpár, 1907., Szabadság tér 17	neobarok	burza

U Budimpešti, od 27 primjera 5 ih je s obilježjima neorenesanse, 6 primjera neobaroka, 3 neoklasicizma, 3 secesije, 2 *art décoa* i 8 primjera koji donose kombinacije stilskih obilježja: najčešće neobaroka i neoklasicizma ili neoklasicizma s elementima secesije. Prevladavajući primijenjeni stilovi na ovim primjerima su neobarok i neoklasicizam, a nakon toga slijedi neorenesansa.

Na našem prostoru u prvom razdoblju formiranja tipologije, krajem 19. stoljeća, u oblikovanju pročelja prevladavaju neostilovi odnosno historicizam, a paralelno onovremenim projektantskim tendencijama i promjenama u projektantskom pristupu dolazi i do promjena u konzervativnim stajalištima naručitelja spram primjene stila.[279] Tako nakon mnogih historicističkih pročelja dolazi i do rješenja s elementima secesije, *art décoa*, sve do protomodernih - od Grahora i Bastla, preko Baranyaija, Fischera do Ehrlicha i Kovačića. Proces je svakako vrlo spor jer premda je Wagnerova Poštanska štedionica izvedena 1903., možda sve do Denzlerove zgrade Gradskih poduzeća u Gundulićevoj ulici iz 1933., s izuzetkom interijera Ehrlichove obrtne banke ili Kovačićeve Burze, neće kod nas biti tako čistog i moderno oblikovanog prostora. U ovim reprezentativnim zgradama „déco estetika velikim dijelom sudjeluje u artikulaciji prostora - u luksuznom uređenju i opremi reprezentativnih i drugih sklopova“ otvorenih javnosti.[280] U tome su vodeće novčarske institucije Kovačićeva Burza za robu i vrednote, Fischerova Gradska štedionica, karlovačka ispostava Prve hrvatske štedionice Stjepana Hribara iz 1925. te osječka Gradska štedionica Alfreda Albinija iz 1929.[281]

Tablica 13. Prikaz 22 zgrade novčarskih institucija u središtu Zagreba realiziranih u razdoblju od 1871. do 1929. godine i njihovih stilskih odrednica

KART. BROJ	PRIMJER	STIL	PODTIP
1.	Prva hrvatska štedionica J. N. Grahor i F. Klein, 1871.	neorenesansa	štedionica
2.	Obća zagrebačka štedionica i zalagaonica J. Jambrišak, 1876.	neorenesansa	štedionica
3.	Prva hrvatska štedionica J. J. Grahor, 1880.-1882.	neorenesansa, neobarok	štedionica
4.	Palača Prve hrvatske štedionice - Oktogon Helmer i Fellner, J. Vancaš, 1898.-1899.	historicizam, el. secesije	štedionica
5.	Hrvatsko-slavonska zemaljska centralna štedionica V. Bastl, I. Štefan i O. Goldscheider, 1905.-1907.	neobarok, el. secesije	štedionica
6.	Gradska štedionica I. Fischer, 1923.-1931.	neoklasicizam, el. secesije i *art décoa*	štedionica
7.	Hrvatska eskomptna banka Helmer i Fellner, 1898.	neobarok, el. secesije	banka
8.	Hrvatsko-slavonska zemaljska hipotekarna banka, F. Schachner, 1903.	neorenesansa, neobarok	banka
9.	Austro-ugarska banka - podružnica	historicizam	banka

[279] U početku prevladava neorenesansa, tj. uzor u tal. palačama 15. stoljeća. Primjer i Zemaljske banke u Sarajevu (hotel trgovca Gligorija Jeftanovića, projekt vjerojatno iz 1881. Zgradu je dogradio Vancaš 1906. Projekt adaptacije u banku pripisuje se i Karlu Pařiku. Kurto, 1998: 25, bilj. 48., Dimitrijević, 1989: 64

[280] U kasnijoj nadgradnji prezentacije poslovne uspješnosti dodaje se „ …velegradski neonski *nightlife* efekt u noćnoj ekspoziciji, na poslovnoj zgradi tvrtke *Shell* u Zagrebu (Rudolf Lubynski, 1932.), zagrebačkoj Upravi gradskih komunalnih poduzeća (Juraj Denzler, 1934.), također na palači Matice hrvatskih obrtnika u Zagrebu (Freudenreich i Požgaj, 1937.-1940.), *** 2011.a: 111

[281] *** 2011.a: 111

	L. Kalda, 1906.		
10.	Srpska banka Benedik & Baranyai, 1912.-1914.	neoklasicizam, el. secesije i *art décoa*	banka
11.	Centralna eskomptna i mjenjačna banka D. Sunko, 1920.-1922.	neobarok, el. *art décoa*	banka
12.	Jugoslavenska banka I. Fischer, 1920.-1926.	neoklasicizam	banka
13.	Poslovno-stambena palača Slavenske, poslije Državne hipotekarne banke H. Ehrlich, 1921.-1923.	neoklasicizam	banka
14.	Jadranska banka, J. Jelenec, 1921.	historicizam	banka
15.	Wiener Bankverein A. Neumann i E. Gotthilf, J. Holjac, 1921. - 1923.	historicizam	banka
16.	Hrvatska sveopća prometna banka Benedik & Baranyai, 1922.-1926.	neoklasicizam	banka
17.	Banka za trgovinu, obrt i industriju/Dunav osiguranje J. Holjac,/ D. Sunko, L. Kalda, 1922. – 1928.	neoklasicizam	banka/osiguravajuće društvo
18.	Prva hrvatska obrtna banka H. Ehrlich, 1924.-1926.	neoklasicizam, el. *art décoa* i moderne	osiguravajuće društvo
19.	Poljodjelska banka D. Sunko, 1926.-1927.	historicizam	osiguravajuće društvo
20.	Palača Croatia E. Schön, 1909.-1910.	neoklasicizam, el. *art décoa*	osiguravajuće društvo
21.	Triglav osiguranje D. Sunko, 1922.-1923.	historicizam	osiguravajuće društvo
22.	Zagrebačka burza V. Kovačić / H. Ehrlich, A. Albini 1923.-1927.	neoklasicizam, el. *art décoa* i moderne	burza

Među zagrebačkim primjerima dominiraju zgrade realizirane s kombinacijom stilskih obilježja od neoklasicizma do moderne, 23% elemente secesije, 27% s elementima *art décoa*, a samo dvije od 22 analizirane zgrade imaju naznake moderne.

Zgrade novčarskih institucija su, kako u glavnim središtima Monarhije Beču, Budimpešti tako i u Zagrebu, kroz povijest bile pod utjecajem dominantnih stilskih pravaca koji odražavaju kulturne i političke kontekste svojih gradova. Dok su Beč i Budimpešta slijedili stilove neobaroka i neoklasicizma, Zagreb je bilježio prijelaz prema modernizmu, s dominantnim historicizmom i prihvaćanjem secesije i *art décoa*.

Karakter

Karakter arhitekture je koncept razrađen u različitim arhitektonskim teorijama i diskursima kroz povijest. Naročito de Quincyjeva definicija karaktera odgovara generiranju karaktera zgrada novčarskih institucija. Quatremère de Quincy, definirao je tri osnovna načina generiranja karaktera u arhitekturi:

- esencijalni karakter (*Caractère essentiel*) – proizlazi iz funkcije građevine, odnosno iz njezine namjene i načina korištenja. „U arhitekturi se on očituje kroz one osobine koje odmah ostavljaju snažan dojam na promatrača, a koje se povezuju s idejama moći i snage, poput impozantne visine, masivnosti ili teškoće izvedbe.“[282] Primjer su hramovi, koji svoj oblik i karakter preuzimaju iz ritualnih potreba i običaja.
- distinktivni karakter (*Caractère distinctif*) – nastaje usporedbom s drugim objektima ili prirodnim pojavama; arhitektura može oponašati oblike iz prirode, mitologije ili povijesti kako bi pobudila određene asocijacije kod promatrača
- relativni karakter (*Caractère relatif*), oblikovan je društvenim konvencijama i kulturnim kontekstom, gdje karakter građevine proizlazi iz stilskih normi epohe i očekivanja korisnika, „zgrada ima relativni karakter ako uspijeva izraziti svoju funkciju“.

Relativni karakter zatim dijeli na dvije vrste:

- relativni karakter idealnog tipa (*caractère relatif du genre idéal*) koji se odnosi na opće intelektualne kvalitete arhitekture kao discipline; viši je i apstraktniji i
- relativni karakter imitativnog tipa (*caractère relatif du genre imitatif*) koji se odnosi na pojedinačne građevine i njihovu funkcionalnu izražajnost; relativni karakter imitativnog tipa, najprimjenjivijem u projektiranju, a može se izraziti npr. putem visine, vrste konstrukcije, izbora materijala te alegorijskom skulpturom.[283]

Ova tri koncepta su bila ključna za njegovu teoriju o tome kako arhitektura komunicira značenje i kako se karakter građevine može razumjeti i interpretirati. U prethodnim poglavljima je spomenut utjecaj povijesnih građevina i stilova (hram, renesansna palača) na uspostavu tipologije zgrada novčarskih institucija.

U oblikovanju zgrada novčarskih institucija prisutni su složeni i višeslojni karakteri koji se očituju kroz njihove funkcionalne i estetske aspekte. Ove zgrade često reflektiraju dvije suprotstavljene tendencije: s jedne strane, prikazuju se kao povijesne građevine neostilskih pročelja i interijera, a s druge strane, u skladu s očekivanjem korisnika koriste suvremena rješenja koja uključuju napredne konstruktivne tehnologije, zaštitu od požara i provale, kao i optimizaciju radnog prostora kroz prirodno osvjetljenje i kontrolu klime. Zato je jedno od glavnih obilježja je bila potreba za zadovoljavanjem strogih sigurnosnih standarda i novih konstrukcija koji uključuju trezore, sefove, ojačanje konstrukcije prostora za zaštitu pohranjenih sredstava te zaštitu od požara i krađe. Na primjer, drvene međukatne konstrukcije

[282] Di Palma, 2002: 51-53
[283] Di Palma, 2002: 51-53

su izbjegnute zbog opasnosti od požara, a specifične konstrukcijske mjere (opisane u poglavlju 5.2.2.3.) i čuvarske službe implementirane su radi povećanja sigurnosti.

U ovom smislu bitni su elementi koje uvodi Otto Wagner u svome projektu za Austrijsku zemaljsku banku (*Österreichischen Länder-Bank*), Hohenstaufengasse (1883. – 1884). U svojemu svojevrsnom tehničkom i umjetničkom vodiču Beča početkom 20. stoljeća bečki gradski urbanist Paul Kortz u osvrtu na projekt Otta Wagner za *Österreichischen Länder-Bank* u Hohenstaufengasse (1883.-1884.) detaljno opisuje rješenja u smislu funkcionalnosti i sigurnosnih rješenja koja su „kao sustav preuzele sve domaće i inozemne financijske institucije“. [284] U tokovima vrijednosnih papira i valuta između klijenta i bankovnih službenika daje tlocrtno rješenje koje se sastoji od koncentriranja klijenata koji posjećuju banku u središte blagajničke dvorane, dok su okolna radna mjesta blagajnika direktno povezana s glavnom blagajnom i trezorom. Tu je i način osiguranja sefova zidovima izvedenim od nabijenog betona (*Stampfbeton*), u koje su ugrađene granitne kocke i željezničke tračnice, kao i betonskom pločom debljine 2 m, ugrađenom ispod sefova, trezora i ispod kontrolnih hodnika koji ih okružuju.[285]

U konačnici, zgrade novčarskih institucija služe kao kompleksni simboli koji spajaju povijesnu reprezentativnost s modernim sigurnosnim i funkcionalnim zahtjevima. Kroz pažljivo oblikovanje i inovativna rješenja, one ne samo da odražavaju društvenu i ekonomsku moć, već i pružaju visoke standarde zaštite i efikasnosti u obavljanju svojih funkcija.

Tablica 14. Usporedna analiza 22 primjera zgrada novčarskih institucija u Beču u razdoblju od 1821.-1929. i njihov karakter koji prezentiraju kroz arhitektonsko oblikovanje

REDNI BR.	PRIMJER	KARAKTER		PODTIP
		FUNKCIONALNOST, SIGURNOST, STABILNOST, POVJERENJE	MOĆ	
1.	Prva austrijska štedionica (Erste österreichische Spar-Casse), Alois Pichl,1835.-1838. (1836.), Graben 21, Beč 1	+	+	štedionica
2.	Poštanska štedionica (Postsparkasse), O. Wagner, 1903., Georg-Coch-Platz 2, Beč 1	+	+	štedionica
3.	Privilegirana austrijska nacionalna banka (Österreichische Nationalbank) (ÖNB), Charles von Moreau, Paul Sprenger, 1821.-1830., Bankgasse 1, Herrengasse 17, Landhausgasse 2, Petrarcagasse 6, Beč 1	+	+	banka
4.	Palača Ferstel/Privilegirana austrijska nacionalna banka/Burza (Österreichische	+	+	banka

[284] Kortz, 1906: 360
[285] Kortz, 1906: 360

	Nationalbank), Heinrich Ferstel, 1856.-1860., Herrengasse 14, Strauchgasse 4, Beč 1			
5.	Kreditni zavod za trgovinu i obrt (Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe), Franz Fröhlich, 1858-1860., Am Hof 6-6A, Heidenschuss 2, Tiefer Graben 2, Beč 1	+	+	banka
6.	Privilegirana austrijska nacionalna banka (Österreichische Nationalbank) (ÖNB), dogradnja, Friedrich von Schmidt, 1873.-1875., Bankgasse 3, Beč 1	+	+	banka
7.	Opća prometna banka (Allgemeine Verkehrsbank), F. Schachner i J. Pokorny, 1880.-1883., Wipplingerstrasse 28, Beč 1	+	+	banka
8.	Donjoaustrijsko eskontno društvo (Niederösterreichische Escompte-Gesellschaft), J. J. Groß i W. Jelinek, 1882.-1884. Kärtnerstraße 7, Beč 1	+	+	banka
9.	Bečko žiro i bankovno društvo (Wiener Giro und Cassen-Vereines), E. R. von Förster, 1880.-1883. Rockhgasse 4, Beč 1	+	+	banka
10.	Austrijska zemaljska banka (Österreichische Länderbank), O. Wagner,1882.-1884., Hohenstaufengasse 2, Beč 1	+	+	banka
11.	Opći austrijski zavod za zemljišne kredite (Allgemeine Österreichische Boden-Kredit-Anstalt), E. R. von Förster, 1885.-1887., Schreyvogelgasse 1,Teinfaltstrasse 8, Oppolzer gasse 1-3, Löwelstraße 20, Beč 1	+	+	banka
12.	Opća depozitna banka (Allgemeine Depositenbank)**,** E. R. von Förster, 1892.-1893., Schottengasse 1, Teinfaltstrasse 2, Beč 1	+	+	banka
13.	Bečko bankovno društvo (Wiener Bankverein), A. Neumann i E. Gotthilf, 1909.-1912. , Schottengasse 6-8, Beč 1	+	+	banka
14.	Donjoaustrijsko eskontno društvo (Niederösterreichische Escompte-Gesellschaft (Osterreichische Länderbank)), A. Neumann i E. Gotthilf, 1913.-1915., Am Hof 2, Beč 1	+	+	banka
15.	Obrtnička banka (Živnostenska banka), Franz Krásný, Beč, 1914.-1919., Herrengasse 12, Beč 1	+	+	banka
16.	Austrijski kreditni zavod za trgovinu i obrt (Österreichische Creditanstalt für Handel und Gewerbe), A. Neumann i E. Gotthilf, 1916.-1921., Freyung 8, Beč 1	+	+	banka
17.	Osiguravajuće društvo Assicurazioni Generali, O. Thienemann, 1879., Bauermarkt 2, Jasomirgottstr. 7, Beč 1	+	+	osig. društvo
18.	Osiguravajuće društvo New York, Carl Schumann i Theodor Bach, 1886., Graben 8, Spielgasse 1, Beč 1	+	-	osig. društvo
19.	Osiguravajuće društvo Equitable, Andreas Streit, 1887.-1891., Stock im Eisen Platz 3, Beč 1	+	+	osig. društvo
20.	Osiguravajuće društvo Anker	+	+	osig. društvo

	(Anker-Versicherung), A. Neumann i E. Gotthilf, 1912.-1914., Hoher Markt 10–11, Beč 1			
21.	Burza (Die Börse), Theophil von Hansen, 1877., Schottering 16, Beč	+	+	burza
22.	Burza poljoprivrednih proizvoda, (Die Börse für landwirtschaftliche Produkte), Karl König, 1887.-1890., Taborstraße 10, Beč	+	+	burza

(+) evidentirano, (-) nepoznato

Tablica 15. Usporedna analiza 27 primjera zgrada novčarskih institucija u Budimpešti u razdoblju od 1860.-1929. i njihov karakter koji prezentiraju kroz arhitektonsko oblikovanje

REDNI BR.	PRIMJER	KARAKTER		PODTIP
		FUNKCIONALNOST, SIGURNOST, STABILNOST, POVJERENJE	MOĆ	
1.	Prva narodna štedionica u Pešti (Pesti Hazai Első Takarékpénztár), Ybl Miklós, 1860.-1867., Károlyi Mihály utca 12, Realátanoda utca 1-3	+	+	štedionica
2.	Buda štedionica (Budai Takarékpénztár) Ybl Miklós, 1860.-1862., I. Fő utca 2	+	+	štedionica
3.	Generalna štedionica (Általános Takarékpénztár), Artúr Meinig, 1898., József Attila u. 8	+	+	štedionica
4.	Poštanska štedionica, (Postatakarékpénztár) Ödön Lechner, Sándor Baumgarten, 1900., Hold utca 4, Kiss Ernő utca 4, Perczel Mór utca 3	+	+	štedionica
5.	Párisi Udvar, Gradska štedionica, Štedionica Belvárosi (Belvárosi Takarékpénztár), Schmahl Henrik, 1909 .-1913., Ferenciek tér 10, Petőfi Sándor utca 2-4	+	+	štedionica
6.	Erzsébetváros štedionica (Erzsébetváros Takarékpénztár), Béla Lajta, 1911., Rákóczi Ferenc 18, Kazinczy Ferenc 2, Dohány 25	+	+	štedionica
7.	Prva peštanska narodna štedionica (Pesti Hazai Első Takarékpénztár), Győző Czigler, 1911., na uglu Erzsébet körút i Blaha Lujza tér	+	+	štedionica
8.	Prva štedionica (Pesti Hazai Első Takarékpénztár), Ignác Alpár, 1913.-1915., Deák Ferenc utca 3-5, Türr István utca 8, Váci u. 1-3,	+	+	štedionica
9.	Ujedinjena budimpeštanska gradska štedionica (Egyesült budapesti városi takarékpénztá), Antal Wéber, 1872.-1873., Dorottya utca 4, Szende Pál utca 3, Apáczai Csere János utca 13	+	+	štedionica
10.	Kuća Wurm, banka Malvieux, Mađarska eskomptna i mjenjačna banka ili „Palača Dorottya“, Mathias Zittebarth stariji, 1821., Mihlay Pollack i Alajos Hauszmann, 1824.-1827., Jozsef Dieschler, 1864., Dorottya utca 6, Szende Pál utca 4, Apáczai Csere János utca 15	+	+	banka

11.	Komercijalna banka Pešte (Pesti Magyar Kereskedelmi Bank), József Hild, 1862. Trg Vörösmarty	+	+	banka
12.	Austro-ugarska banka – podružnica (Osztrák-Magyar bank) Ignác Alpár, 1902.-1905., Szabadság tér 9	+	+	banka
13.	Komercijalna banka Pešte (Pesti Magyar Kereskedelmi Bank), Ignác Alpár, Zsigmond Quittner, 1905., József Attila u. 2-4/ Széchenyi tér 3-4	+	+	banka
14.	Kuća turske banke (A török bank háza) Henrik Böhm i Ármin Hegedüs, 1906., Servita tér 3			banka
15.	Opća kreditna banka (Általános hitelbank) Ignác Alpár, 1909.-1913., József nádor tér 2-4	+	+	banka
16.	Češko-mađarska banka (Cseh-Magyar Bank), Gyula Haász i Béla Málnai, 1912.-1913., Nádor utca 6, Mérleg utca 8	+		banka
17.	Mađarska agrarna i rentna banka (Magyar Agrár és Járadékbank számára), Albert Kőrössy i Géza Kiss, 1910.-1914., Vigyázó Ferenc utca 8, Nádor utca 16	+	+	banka
18.	Domaća banka (Hazai bank), Károly Rainer, 1914., Harmincad utca 6, (Erzsébet ter)	+	+	banka
19.	Prvo mađarsko opće osiguravajuće društvo, (Első magyar általános biztosító társaság), Frey Lajos, 1877. (srušeno) Vigadó tér 1	+	+	osig. društvo
20.	Palača osiguravajućeg društva New York (Biztosító társaság New York), Ajalos Hauszmann, Flóris Korb i Kálmán Griergl, 1891., Erzsébet korut 9-11	+	+	osig. društvo
21.	Palača osiguravajućeg društva Gresham, (Biztosító társaság Gresham) Zsigmond Quittner i braća Vágó, 1907., Széchenyi István tér 5-6	+	+	osig. društvo
22.	Osiguravajuće društvo Anker (Biztosító társaság Anker), Ignác Alpár, 1907.-1909.	+	+	osig. društvo
23.	Phőnix osiguranje (Biztosító társaság Phőnix) Zsigmond Quittner, 1912., Bécsi utca 1-3	+	+	osig. društvo
24.	Mađarska poljoprivredna osiguravateljska zadruga (Magyar Gazdák Biztosító Szövetkezetének) Dezső Hüttl, 1913., Üllői út 1 (Kalvin ter 1)	+	+	osig. društvo
26.	Adria osiguravajuće društvo (Biztosító társaság Adria) Erdélyi Mór, 1918., Deák Ferenc utca 16-18, Deák Ferenc tér 2, Erzsébet tér 9-10, Miatyánk utca 1	+	+	osig. društvo
27.	Stara Burza (Tőzsde) Károly Benko, 1869. (srušeno), ugao Pál Szende i Apáczai Csere János	+	+	burza
28.	Burza (Tőzsde) Ignác Alpár, 1907., Szabadság tér 17	+	+	burza

(+) evidentirano, (-) nepoznato

Tablica 16. Usporedna analiza 22 primjera zgrada novčarskih institucija u Zagrebu u razdoblju od 1871.-1929. i njihov karakter koji prezentiraju kroz arhitektonsko oblikovanje

REDNI	PRIMJER	KARAKTER	PODTIP

BR.		FUNKCIONALNOST, SIGURNOST, STABILNOST, POVJERENJE	MOĆ	
1.	Prva hrvatska štedionica J. N. Grahor i F. Klein, 1871.	+	+	štedionica
2.	Obća zagrebačka štedionica i zalagaonica J. Jambrišak, 1876.	+	+	štedionica
3.	Prva hrvatska štedionica J. J. Grahor, 1880.-1882.	+	+	štedionica
4.	Palača Prve hrvatske štedionice - Oktogon Helmer i Fellner, J. Vancaš, 1898.-1899.	+	+	štedionica
5.	Hrvatsko-slavonska zemaljska centralna štedionica V. Bastl, I. Štefan i O. Goldscheider, 1905.-1907.	+	+	štedionica
6.	Gradska štedionica I. Fischer, 1923.-1931.	+	+	štedionica
7.	Hrvatska eskomptna banka Helmer i Fellner, 1898.	+	+	banka
8.	Hrvatsko-slavonska zemaljska hipotekarna banka, F. Schachner, 1903.	+	+	banka
9.	Austro-ugarska banka - podružnica L. Kalda, 1906.	+	+	banka
10.	Srpska banka Benedik & Baranyai, 1912.-1914.	+	+	banka
11.	Centralna eskomptna i mjenjačna banka D. Sunko, 1920.-1922.	+	+	banka
12.	Jugoslavenska banka I. Fischer, 1920.-1926.	+	+	banka
13.	Poslovno-stambena palača Slavenske, poslije Državne hipotekarne banke H. Ehrlich, 1921.-1923.	+	+	banka
14.	Jadranska banka, J. Jelenec, 1921.	+	+	banka
15.	Wiener Bankverein A. Neumann i E. Gotthilf, J. Holjac, 1921. - 1923.	+	+	banka
16.	Hrvatska sveopća prometna banka Benedik & Baranyai, 1922.-1926.	+	+	banka
17.	Banka za trgovinu, obrt i industriju/Dunav osiguranje J. Holjac,/ D. Sunko, L. Kalda, 1922. – 1928.	+	+	banka /osig. društvo
18.	Prva hrvatska obrtna banka H. Ehrlich, 1924.-1926.	+	+	banka
19.	Poljodjelska banka D. Sunko, 1926.-1927.	+	+	banka
20.	Palača Croatia E. Schön, 1909.-1910.	+	+	osig. društvo
21.	Triglav osiguranje D. Sunko, 1922.-1923.	+	+	osig. društvo
22.	Zagrebačka burza V. Kovačić / H. Ehrlich, A. Albini 1923.-1927.	+	+	burza

(+) evidentirano, (-) nepoznato

Prema provedenoj analizi pokazuje se da 97% zgrada ima elemente kojima iskazuje stabilnost, nudi klijentu osjećaj sigurnosti, dok je 70% izvedbom, lokacijom i oblikovanjem

postiglo dojam moćne institucije. Pa, kao što piše M. Bagarić, da Fischerovi „...okrugli foyeri i visoki hallovi svojim korisnicima uvijek šalju točno određenu poruku: o moći, sigurnosti, postojanosti, optimizmu, obilju, luksuzu...“, tako to možemo potvrditi i za većinu analiziranih primjera. [286]

5.1.4. Heterogena prostorna struktura i sadržaj – dispozicija pojedinih namjena unutar strukture zgrade

Zgrade novčarskih institucija obilježava visok stupanj integracije najrazličitijih poslovnih, stambenih i komercijalnih sadržaja unutar jedne zgrade. Heterogenost kao karakteristiku u namjeni i strukturi zgrada novčarskih institucija nalazimo već i u začecima ove tipologije u Italiji 15. stoljeća, gdje u stambenim palačama postoji i radni prostor za poslovanje bankara. A gotovo svaka banka sagrađena u Engleskoj prije 1826. godine bila je ujedno i stan, obično za nekog od vlasnika i njegovu obitelj, eventualno za upravitelja, ali katkad i za činovnike. Banka je obično bila samo u prizemlju.[287] Među bečkim primjerima realiziranim u drugoj polovici 19. stoljeća, njih 90% ima uz osnovnu namjenu samo stanovanje.[288]

Heterogenost sadržaja koji se pojavljuju unutar zgrada ove tipologije će imati za posljedicu i njihovu heterogenu prostornu strukturu u smislu prostornih međuodnosa koji će nastati uslijed vrlo različite veličine volumena pojedinih prostora ili npr. funkcionalnom uvjetovanosti za određenom pozicijom unutar zgrade (u podrumu, uz glavno pročelje, s prirodnim osvjetljenjem i sl.).

Krajnji, najrazvijeniji primjer u tipologiji zgrada novčarskih institucija na prostoru Monarhije po principu objedinjavanja heterogenih namjena složenom, unutarnjom prostornom strukturom, jest primjer palače Ferstel, koji je poslije primijenjen na vrlo sličan način u Prvoj hrvatskoj štedionici u Ilici 5 (neizveden u Gradskoj štedionici), a prisutan je u nešto manjem opsegu u gotovo svim hrvatskim primjerima, s izuzetcima danim u Tablici 19. U opisu palače Ferstel austrijska povjesničarka arhitekture Eiblmayr nudi i logičan razlog, a to je onaj ekonomski: novčarska institucija ulaže u vrijedno zemljište, u centru grada i ulazi u veliku investiciju upravo s heterogenim sadržajima (trgovinama, kavanama, najamnim stanovima,..) čime osigurava raznovrsnost koja će privući klijente i donijeti stalan prihod te na taj način vratiti

[286] Bagarić, 2011: 362
[287] Iako je takva praksa postojala, Gilbart kritizira smještaj stanovanja neposredno uz poslovnicu banke jer se „…u banci ne bi trebala čuti buka iz kuhinje ili dječje sobe“. Booker, 1984: 3 i 78
[288] Kortz, 1906: 350-361

ulaganje i osigurati opstojnost banke.[289] Palača Ferstel je po svojoj izrazito složenoj strukturi ipak izuzetak među srednjoeuropskim primjerima druge polovice 19. stoljeća.

I dok palača Ferstel pored banke i burze ima i niz drugih sadržaja poput kavane i trgovačkog pasaža, prilikom pripreme projekta Zagrebačke burze postoje dileme u smislu strukture sadržaja koje objedinjuje i njihove heterogenosti te da li je uz burzu potreban sadržaj kao što je kavana ili „kombinacija burze i kavane nije ni primjerena ni dobra“, dajući javnosti „…vrlo nejasne i netočne predodžbe o burzi i njenoj važnost i potpuno krive dojmove i prosudbu o burzovnim institucijama.“[290] Pa tako, iako su od natjecatelja traženi restoran i kavana s posebnim ulazom s ulice, u realizaciji ostaje *buffet*, ali za članove burze i stranke.

U funkcionalnoj se shemi štedionice ne razlikuju od banaka, a programskom smislu uvode snažnije povezivanje s javnim sadržajima obzirom da su po svrsi svog poslovanja povezane sa širim slojevima društva.

Kako su se zgrade novčarskih institucija kroz vrijeme razvijale, međuodnos sadržaja unutar cjeline, a posljedično i međuodnos prostornih struktura cjeline bio je sve uspješnije organiziran. Glavni naglasak u organizaciji i hijerarhiji prostora bio je stavljen na prostor rada s klijentima, dok su svi ostali prateći sadržaji kao što su stanovanje i trgovačko-uslužni sadržaji ipak bili od sekundarne važnosti. Iznimka je ugostiteljski sadržaj koji se u brojnim primjerima pokazao vrlo intenzivan u svom društvenom utjecaju pa potom i onom poslovnom.

Tablica 17. Prikaz 22 zgrade novčarskih institucija u središtu Beča realiziranih u razdoblju od 1821. do 1929. godine i njihova heterogena struktura

REDNI BR.	PRIMJER	HETEROGENA STRUKTURA	DRUGE NAMJENE (osim novčarske institucije)	PODTIP
1.	Prva austrijska štedionica (Erste österreichische Spar-Casse), Alois Pichl,1835.-1838. (1836.), Graben 21, Beč 1	+	poslovna, stambena, ugostiteljska	štedionica
2.	Poštanska štedionica (Postsparkasse), O. Wagner, 1903.,Georg-Coch-Platz 2, Beč 1			štedionica
3.	Privilegirana austrijska nacionalna banka (Österreichische Nationalbank) (ÖNB), Charles von Moreau, Paul Sprenger, 1821.-1830., Bankgasse 1, Herrengasse			banka

[289] Zbog svoje složene parcele, palača Ferstel je atipična. Ona svoj razvedeni tlocrt koristi i za sasvim nov urbanistički koncept unutarnje, trgovačke ulice kojom nadograđuje ionako heterogen i opsežan program. Nije poznato da li je takav koncept predložio naručitelj ili arhitekt. Pasaž (bazar) je povezao postojeću zgradu banke s novom zgradom i burzom. Eiblmayr, 1999: 30, O razvoju pasaža više kod J. F. Geist, 1983.

[290] Nacrt pisma Antunu Goglii, kraljevskom i namjesničkom savjetniku kraljevskom povjereniku za grad Zagreb, od 18. veljače 1920. Pismo nije evidentirano u upisniku burze kao poslano. Izvor: Glavni tajnik Zagrebačke burze. HR-DAZG-248 prenosi Merkl, 2019/20: 17

	17, Landhausgasse 2, Petrarcagasse 6, Beč 1			
4.	Palača Ferstel/Privilegirana austrijska nacionalna banka/Burza (Österreichische Nationalbank), Heinrich Ferstel, 1860., Herrengasse 14, Strauchgasse 4, Beč 1	+	stambena, poslovna, ugostiteljska	banka
5.	Kreditni zavod za trgovinu i obrt (Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe), Franz Fröhlich, 1858-1860., Am Hof 6-6A, Heidenschuss 2, Tiefer Graben 2, Beč 1	+	stambena, poslovna	banka
6.	Privilegirana austrijska nacionalna banka (Österreichische Nationalbank) (ÖNB), dogradnja, Friedrich von Schmidt, 1873.-1875., Bankgasse 3, Beč 1			banka
7.	Opća prometna banka (Allgemeine Verkehrsbank), F. Schachner i J. Pokorny, 1880.-1883., Wipplingerstrasse 28, Beč 1	+	stambena, poslovna	banka
8.	Donjoaustrijsko eskontno društvo (Niederösterreichische Escompte-Gesellschaft), J. J. Groß i W. Jelinek, 1882.-1884. Kärtnerstraße 7, Beč 1	+	stambena	banka
9.	Bečko žiro i bankovno društvo (Wiener Giro und Cassen-Vereines), E. R. von Förster, 1880.-1883. Rockhgasse 4, Beč 1	+	stambena	banka
10.	Austrijska zemaljska banka (Österreichische Länderbank), O. Wagner,1882.-1884., Hohenstaufengasse 2, Beč 1			banka
11.	Opći austrijski zavod za zemljišne kredite (Allgemeine Österreichische Boden-Kredit-Anstalt), E. R. von Förster, 1885.-1887., Schreyvogelgasse 1,Teinfaltstrasse 8, Oppolzer gasse 1-3, Löwelstraße 20, Beč 1	+	stambena	banka
12.	Opća depozitna banka (Allgemeine Depositenbank)**,** E. R. von Förster, 1892.-1893., Schottengasse 1, Teinfaltstrasse 2, Beč 1	+	stambena	banka
13.	Bečko bankovno društvo (Wiener Bankverein), A. Neumann i E. Gotthilf, 1909.-1912., Schottengasse 6-8, Beč 1			banka
14.	Donjoaustrijsko eskontno društvo (Niederösterreichische Escompte-Gesellschaft (Osterreichische Länderbank)), A. Neumann i E. Gotthilf, 1913.-1915., Am Hof 2, Beč 1	+	stambena	banka
15.	Obrtnička banka (Živnostenska banka), Franz Krásný, Beč, 1914.-1919., Herrengasse 12, Beč 1	+	poslovna, stambena	banka

16.	Austrijski kreditni zavod za trgovinu i obrt (Österreichische Creditanstalt für Handel und Gewerbe), A. Neumann i E. Gotthilf, 1916.-1921., Freyung 8, Beč 1	+	stambena, poslovna	banka
17.	Osiguravajuće društvo Assicurazioni Generali, O. Thienemann, 1879., Bauermarkt 2, Jasomirgottstr. 7, Beč 1	+	stambena, poslovna	osig. društvo
18.	Osiguravajuće društvo New York, Carl Schumann i Theodor Bach, 1886., Graben 8, Spielgasse 1, Beč 1	+	stambena, poslovna	osig. društvo
19.	Osiguravajuće društvo Equitable, Andreas Streit, 1887.-1891., Stock im Eisen Platz 3, Beč 1	+	stambena, poslovna	osig. društvo
20.	Osiguravajuće društvo Anker (Anker-Versicherung), A. Neumann i E. Gotthilf, 1912.-1914., Hoher Markt 10–11, Beč 1	+	stambena, poslovna	osig. društvo
21.	Burza (Die Börse), Theophil von Hansen, 1877., Schottering 16, Beč			burza
22.	Burza poljoprivrednih proizvoda, (Die Börse für landwirtschaftliche Produkte), Karl König, 1887.-1890., Taborstraße 10, Beč	+	poslovna, ugostiteljska	burza

(+) evidentirano, (-) nepoznato

Tablica 18. Prikaz 22 zgrade novčarskih institucija u središtu Budimpešte realiziranih u razdoblju od 1860. do 1929. godine i njihova heterogena struktura

REDNI BR.	PRIMJER	HETEROGENA STRUKTURA	DRUGE NAMJENE (osim novčarske institucije)	PODTIP
1.	Prva narodna štedionica u Pešti, (Pesti Hazai Első Takarékpénztár), Ybl Miklós, 1860.-1867., Károlyi Mihály utca 12, Realátanoda utca 1-3	+	poslovna, stambena, ugostiteljska	štedionica
2.	Buda štedionica, (Budai Takarékpénztár) Ybl Miklós, 1860.-1862., I. Fő utca 2	+	poslovna, stambena	štedionica
3.	Generalna štedionica, (Általános Takarékpénztár), Artúr Meinig, 1898., József Attila u. 8	+	stambena	štedionica
4.	Poštanska štedionica, (Postatakarékpénztár) Ödön Lechner, Sándor Baumgarten, 1900., Hold utca 4, Kiss Ernő utca 4, Perczel Mór utca 3			štedionica
5.	Párisi Udvar, Gradska štedionica, Štedionica Belvárosi, (Belvárosi Takarékpénztár), Schmahl Henrik, 1909 .-1913., Ferenciek tér 10, Petőfi Sándor utca 2-4	+	stambena, poslovna, ugostiteljska	štedionica
6.	Erzsébetváros štedionica, (Erzsébetváros Takarékpénztár),	+	stambena, poslovna	štedionica

	Béla Lajta, 1911., Rákóczi Ferenc 18, Kazinczy Ferenc 2, Dohány 25			
7.	Prva peštanska narodna štedionica, (Pesti Hazai Első Takarékpénztár), Győző Czigler, 1911., na uglu Erzsébet körút i Blaha Lujza tér	+	stambena, poslovna	štedionica
8.	Prva štedionica, (Pesti Hazai Első Takarékpénztár), Ignác Alpár, 1913.-1915., Deák Ferenc utca 3-5, Türr István utca 8, Váci u. 1-3,	+	stambena, poslovna	štedionica
9.	Ujedinjena budimpeštanska gradska štedionica (Egyesült budapesti városi takarékpénztá), Antal Wéber, 1872.-1873., Dorottya utca 4, Szende Pál utca 3, Apáczai Csere János utca 13	+	stambena, poslovna	štedionica
10.	Kuća Wurm, banka Malvieux, Mađarska eskomptna i mjenjačna banka ili „Palača Dorottya“, Mathias Zittebarth stariji, 1821., Mihlay Pollack i Alajos Hauszmann, 1824.-1827., Jozsef Dieschler, 1864., Dorottya utca 6, Szende Pál utca 4, Apáczai Csere János utca 15	+	stambena, poslovna	banka
11.	Komercijalna banka Pešte (Pesti Magyar Kereskedelmi Bank), József Hild, 1862. Trg Vörösmarty	+	stambena, poslovna, ugostiteljska	banka
12.	Austro-ugarska banka – podružnica, (Osztrák-Magyar bank) Ignác Alpár, 1902.-1905., Szabadság tér 9	+	stambena	banka
13.	Komercijalna banka Pešte, (Pesti Magyar Kereskedelmi Bank), Ignác Alpár, Zsigmond Quittner, 1905., József Attila u. 2-4/ Széchenyi tér 3-4			banka
14.	Kuća turske banke, (A török bank háza) Henrik Böhm i Ármin Hegedüs, 1906., Servita tér 3	+	stambena	banka
15.	Opća kreditna banka, (Általános hitelbank) Ignác Alpár, 1909.-1913., József nádor tér 2-4	+	stambena, poslovna	banka
16.	Češko-mađarska banka, (Cseh-Magyar Bank), Gyula Haász i Béla Málnai, 1912.-1913., Nádor utca 6, Mérleg utca 8	+	stambena	banka
17.	Mađarska agrarna i rentna banka (Magyar Agrár és Járadékbank számára), Albert Kőrössy i Géza Kiss, 1910.-1914., Vigyázó Ferenc utca 8, Nádor utca 16	+	stambena	banka
18.	Domaća banka (Hazai bank), Károly Rainer, 1914., Harmincad utca 6, (Erzsébet ter)	+	stambena	banka
19.	Prvo mađarsko opće osiguravajuće društvo, (Első magyar általános biztosító	+	stambena, poslovna, ugostiteljska	osig. društvo

	társaság), Frey Lajos, 1877. (srušeno) Vigadó tér 1			
20.	Palača osiguravajućeg društva New York, (Biztosító társaság New York), Ajalos Hauszmann, Flóris Korb i Kálmán Griergl, 1891., Erzsébet korut 9-11	+	stambena, poslovna, ugostiteljska	osig. društvo
21.	Palača osiguravajućeg društva Gresham, (Biztosító társaság Gresham) Zsigmond Quittner i braća Vágó, 1907., Széchenyi István tér 5-6	+	stambena, poslovna, ugostiteljska	osig. društvo
22.	Osiguravajuće društvo Anker (Biztosító társaság Anker), Ignác Alpár, 1907.-1909.	+	stambena, poslovna	osig. društvo
23.	Phőnix osiguranje, (Biztosító társaság Phőnix) Zsigmond Quittner, 1912., Bécsi utca 1-3	+	stambena, poslovna	osig. društvo
24.	Mađarska poljoprivredna osiguravateljska zadruga, (Magyar Gazdák Biztosító Szövetkezetének) Dezső Hüttl, 1913., Üllői út 1 (Kalvin ter 1)	+	stambena, poslovna, ugostiteljska, zdravstvena	osig. društvo
25.	Adria osiguravajuće društvo, (Biztosító társaság Adria) Erdélyi Mór, 1918., Deák Ferenc utca 16-18, Deák Ferenc tér 2, Erzsébet tér 9-10, Miatyánk utca 1	+	stambena, poslovna, fotografski atelier	osig. društvo
26.	Stara Burza, (Tőzsde) Károly Benko, 1869. (srušeno), ugao Pál Szende i Apáczai Csere János	-	-	burza
27.	Burza, (Tőzsde) Ignác Alpár, 1907., Szabadság tér 17	+	poslovna	burza

(+) evidentirano, (-) nepoznato

Tablica 19. Prikaz 22 zgrade novčarskih institucija u središtu Zagreba realiziranih u razdoblju od 1871. do 1929. godine i njihova heterogena struktura

REDNI BR.	PRIMJER	HETEROGENA STRUKTURA	DRUGE NAMJENE (osim novčarske institucije)	PODTIP
1.	Prva hrvatska štedionica J. N. Grahor i F. Klein, 1871.	+	poslovna, stambena, ugostiteljska	štedionica
2.	Obća zagrebačka štedionica i zalagaonica J. Jambrišak, 1876.	+	poslovna, stambena, ugostiteljska	štedionica
3.	Prva hrvatska štedionica J. J. Grahor, 1880.-1882.	+	stambena, ugostiteljska	štedionica
4.	Palača Prve hrvatske štedionice - Oktogon Helmer i Fellner, J. Vancaš, 1898.-1899.	+	stambena, poslovna, ugostiteljska	štedionica
5.	Hrvatsko-slavonska zemaljska centralna štedionica V. Bastl, I. Štefan i O. Goldscheider, 1905.-1907.	+	stambena, poslovna, javna, ugostiteljska	štedionica

6.	Gradska štedionica I. Fischer, 1923.-1931.	+	stambena, poslovna, ugostiteljska	štedionica
7.	Hrvatska eskomptna banka Helmer i Fellner, 1898.	+	stambena, poslovna	banka
8.	Hrvatsko-slavonska zemaljska hipotekarna banka, F. Schachner, 1903.	+	stambena, poslovna	banka
9.	Austro-ugarska banka - podružnica L. Kalda, 1906.	+	stambena	banka
10.	Srpska banka Benedik & Baranyai, 1912.-1914.	+	stambena, poslovna	banka
11.	Centralna eskomptna i mjenjačna banka D. Sunko, 1920.-1922.	+	stambena, poslovna	banka
12.	Jugoslavenska banka I. Fischer, 1920.-1926.			banka
13.	Poslovno-stambena palača Slavenske, poslije Državne hipotekarne banke H. Ehrlich, 1921.-1923.	+	stambena, poslovna	banka
14.	Jadranska banka, J. Jelenec, 1921.	+	stambena	banka
15.	Wiener Bankverein A. Neumann i E. Gotthilf, J. Holjac, 1921. - 1923.	+	stambena	banka
16.	Hrvatska sveopća prometna banka Benedik & Baranyai, 1922.-1926.	+	stambena, poslovna	banka
17.	Banka za trgovinu, obrt i industriju/Dunav osiguranje J. Holjac,/ D. Sunko, L. Kalda, 1922. – 1928.	+	stambena, poslovna	banka /osig. društvo
18.	Prva hrvatska obrtna banka H. Ehrlich, 1924.-1926.	+	stambena, poslovna	banka
19.	Poljodjelska banka D. Sunko, 1926.-1927.	+	stambena, poslovna	banka
20.	Croatia osiguravajuće društvo E. Schön, 1909.-1910.	+	stambena, poslovna	osig. društvo
21.	Triglav osiguranje D. Sunko, 1922.-1923.	+	stambena, poslovna	osig. društvo
22.	Zagrebačka burza V. Kovačić / H. Ehrlich, A. Albini 1923.-1927.	+/-	stan glavnog tajnika, restoran samo za zaposlene i klijente	burza

(+) evidentirano, (-) nepoznato

95% analiziranih primjera sadrži, uz osnovnu namjenu novčarske institucije i druge namjene, dok još 72% ima pored osnovne namjene i ugostiteljstvo.

5.1.5. Inovativnost (primjena tehnoloških inovacija)

Usprkos dominaciji neostilova na pročeljima i u prostorima namijenjenim javnosti i naoko konzervativnim stajalištima čelnika novčarskih institucija, ove zgrade su u suštini racionalne i funkcionalne prostorne organizacije s primjenom suvremenih tehničkih rješenja.

Neke tehnologije i uređaji se u gradnji zgrada novčarskih institucija po prvi put primjenjuju u Zagrebu, a poneka nedugo nakon patentiranja i početka šire primjene i proizvodnje.

Osim praktičnih koristi, inovacije su imale i estetski i simbolički značaj. Monumentalne zgrade s modernim rješenjima predstavljale su moć i prestiž novčarskih institucija, čime su ojačale njihov društveni i ekonomski status. Ove inovacije stvorile su arhitekturu koja nije samo služila funkcionalnim potrebama, već je i simbolizirala napredak i utjecaj tih institucija u društvu. Inovativna rješenja koja su uvedena u zgradama novčarskih institucija bila su ključna za unapređenje njihove funkcionalnosti i sigurnosti. Korištenje električne rasvjete, armiranog betona i naprednih sustava za ventilaciju i komunikaciju omogućilo je poboljšanje unutarnjih radnih uvjeta i učinkovitosti. Ove tehnologije su značajno povećale sigurnost zgrada, štiteći pohranjene vrijednosti kao i same zgrade od požara i provale.

U projektima i izvedbi ove tipologije, naročito u opremanju koriste se i nove tehnologije: „kućni telefoni, cijevna pošta, satovi s centralnim sustavom navijanja, umjetno zračenje i sl.“[291] Prema projektnom zadatku za Prvu hrvatsku štedionicu u Radićevoj, definiran je specifičan zahtjev trajnosti, što posredno znači i kvalitetan materijal i tehnološki naprednu kuću. Jednako tako važan element je i briga o zaštiti od požara radi čega je izvedena stropna konstrukcija razizemlja u lijevanom željezu i limu.[292] U vrijeme prvih investicija novčarskih institucija već je započela i primjena električne rasvjete u Hrvatskoj.[293]

„U analiziranim građevinama pronalazimo želju za sustizanjem suvremenih tendencija u primjeni konstruktivnih rješenja te nesklonost eksperimentu što je razumljivo kada se uzme u obzir da se do tridesetih godina gradi najčešće na osnovi iskustvenih saznanja u opeci te se vrlo rijetko izrađuje statički proračun: „armatura se postavljala slobodnom procjenom jer nitko nije znao napraviti statički proračun“, duhovito je komentirao inženjer Đuro Peulić u svojoj knjizi „Konstruktivni elementi zgrada.“[294] Prvu značajniju primjenu armiranog betona u Zagrebu krajem 19. st. realizirali su na vojarnama Adolf i Ernest Ehrlich, braća Huga Ehrlicha jednog od glavnih sudionika razvoja ove tipologije u Zagrebu.[295] Benedik i Baranyai po prvi

[291] Bjažić Klarin, 2020: 104
[292] Geslo predsjednika Zavoda, dr Alexe Vancaša je bilo, “sve za soliditaet, a za luksus ništa..“, a „Nikakva sredstva nebijahu preskupa ako ih je zahtievala trajnost...“ Iz prikaza realizacije J. J. Grahora u Viestima kluba inžinira i arhitekta, Grahor, 1882: 2
[293] Prilikom izvođenja kazališne predstave Margareta (Charles Gounod) 19. ožujka 1873. godine, u Hrvatskom zemaljskom kazalištu u Zagrebu, gledatelji su se prvi puta susreli s rasvjetom iz električnih žarulja.*** Sušec, 2007: 63
[294] Matan, 2018: 153
[295] Domljan, 1979: 15

put kod nas izvode dosljedno primijenjen armirano-betonsku skeletni konstrukciju nosivi sistem na skladištu tvrtke Socher u Petrinjskoj ulici 1912.-1913. godine.[296]

U rješenjima konstrukcije zgrada ove tipologije, radi ostvarenja monumentalnih zamisli u oblikovanju i velikih raspona zamišljenih od arhitekata, nalazimo i značajne iskorake. Posebno se ističu Benedik u timu s Baranyaiem kod Srpske banke, Bastl u kavani Corso štedionice u Ilici 25, Fischer u kavani Gradske štedionice te zaključno Kovačić sa svojom kupolom nad dvoranom Burze.

Sl. 116. Generali osiguranje, palača Geiringer, Trst, dvorana za sjednice, Eugenio Geiringer, 1906.

Nova zgrada sjedišta Generali osiguranja u Trstu izgrađena 1886. na tršćanskoj rivi po nacrtima Eugenia Geiringera jedan je od specifičnih primjera ovog obilježja tipologije (Sl. 116.). Naime, iako je riječ o neoklasicističkoj zgradi u oblikovanju pročelja i interijera, ujedno je riječ i o prvoj zgradi u Trstu koja je opremljena električnom rasvjetom i pokazala je neke druge inovativne arhitektonske aspekte, kao što su tri sobe čiji su se zidovi i stupovi mogli pomicati kako bi se stvorila jedna velika dvorana za godišnju Skupštinu dioničara.[297]

Komercijalna banka Pešte, I. Alpára i Z. Quittnera npr. projektirana 1905. bila je jedno od tehnološki najnaprednijih bankarskih središta u Srednjoj Europi. Imala je sustav ventilacije, toplu vodu, stakleni krovovi unutarnjih dvorišta mogli su se otvarati motorom, a sustav je omogućavao njihovo hlađenje i grijanje. Postojao je sustav cijevne pošte, telefonska centrala, sigurnosni sustav zaštite od požara s protupožarnim hidrantima, sustav zaštite od poplava, sustav zaštite od krađe (vrata banke mogla su se zatvoriti sa svake blagajne) uredi su imali ugrađene zidne usisivače na komprimirani zrak, satovi su bili centralno upravljani. Napredna

[296] Prema A. Laslu, istom ateljeu pripada i "zasluga za artikulaciju tzv. „zagrebačkog tlocrta" najamne stambene zgrade. Laslo, 1989:11.

[297] Detalj je opisan u knjizi o povijesti Generali osiguranja *„The Age of the Lion, Assicurazioni Generali's long journey from 1831 to the third millennium*", str. 48

infrastruktura koristila je i zaposlenicima: njihovu svakodnevnicu činili su paternoster dizalo, svlačionice, umivaonici, liječnička ordinacija i zajednička blagovaonica.[298]

Tablica 20. Prikaz 22 zgrade novčarskih institucija u središtu Beča realiziranih u razdoblju od 1821. do 1929. godine i njihova inovativnost

REDNI BR.	PRIMJER	INOVATIVNOST	TEHNIČKI NAPREDNA I SUVREMENA RJEŠENJA, KONSTRUKCIJA	PODTIP
1.	Prva austrijska štedionica (Erste österreichische Spar-Casse), Alois Pichl,1835.-1838. (1836.), Graben 21, Beč 1	+	+	štedionica
2.	Poštanska štedionica (Postsparkasse), O. Wagner, 1903.,Georg-Coch-Platz 2, Beč 1	+	+	štedionica
3.	Privilegirana austrijska nacionalna banka (Österreichische Nationalbank) (ÖNB), Charles von Moreau, Paul Sprenger, 1821.-1830., Bankgasse 1, Herrengasse 17, Landhausgasse 2, Petrarcagasse 6, Beč 1	+	+	banka
4.	Palača Ferstel/Privilegirana austrijska nacionalna banka/Burza (Österreichische Nationalbank), Heinrich Ferstel, 1856.-1860., Herrengasse 14, Strauchgasse 4, Beč 1	+	+	banka
5.	Kreditni zavod za trgovinu i obrt (Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe), Franz Fröhlich, 1858-1860., Am Hof 6-6A, Heidenschuss 2, Tiefer Graben 2, Beč 1	+	+	banka
6.	Privilegirana austrijska nacionalna banka (Österreichische Nationalbank) (ÖNB), dogradnja, Friedrich von Schmidt, 1873.-1875., Bankgasse 3, Beč 1	+	+	banka
7.	Opća prometna banka (Allgemeine Verkehrsbank), F. Schachner i J. Pokorny, 1880.-1883., Wipplingerstrasse 28, Beč 1	+	+	banka
8.	Donjoaustrijsko eskontno društvo (Niederösterreichische Escompte-Gesellschaft), J. J. Groß i W. Jelinek, 1882.-1884. Kärtnerstraße 7, Beč 1	+	+	banka
9.	Bečko žiro i bankovno društvo (Wiener Giro und Cassen-Vereines), E. R. von Förster, 1880.-1883. Rockhgasse 4, Beč 1	+	+	banka
10.	Austrijska zemaljska banka (Österreichische Länderbank), O. Wagner,1882.-1884., Hohenstaufengasse 2, Beč 1	+	+	banka
11.	Opći austrijski zavod za zemljišne kredite (Allgemeine Österreichische Boden-Kredit-Anstalt), E. R. von Förster, 1885.-1887., Schreyvogelgasse 1,Teinfaltstrasse 8, Oppolzer gasse 1-3, Löwelstraße 20, Beč 1	+	+	banka

[298] https://www.otpedia.hu/lexikon

12.	Opća depozitna banka (Allgemeine Depositenbank)**,** E. R. von Förster, 1892.-1893., Schottengasse 1, Teinfaltstrasse 2, Beč 1	+	+	banka
13.	Bečko bankovno društvo (Wiener Bankverein), A. Neumann i E. Gotthilf, 1909.-1912. , Schottengasse 6-8, Beč 1	+	+	banka
14.	Donjoaustrijsko eskontno društvo (Niederösterreichische Escompte-Gesellschaft (Osterreichische Länderbank)), A. Neumann i E. Gotthilf, 1913.-1915., Am Hof 2, Beč 1	+	+	banka
15.	Obrtnička banka (Živnostenska banka), Franz Krásný, Beč, 1914.-1919., Herrengasse 12, Beč 1	+	+	banka
16.	Austrijski kreditni zavod za trgovinu i obrt (Österreichische Creditanstalt für Handel und Gewerbe), A. Neumann i E. Gotthilf, 1916.-1921., Freyung 8, Beč 1	+	+	banka
17.	Osiguravajuće društvo Assicurazioni Generali, O. Thienemann, 1879., Bauermarkt 2, Jasomirgottstr. 7, Beč 1	+	+	osig. društvo
18.	Osiguravajuće društvo New York, Carl Schumann i Theodor Bach, 1886., Graben 8, Spielgasse 1, Beč 1	+	+	osig. društvo
19.	Osiguravajuće društvo Equitable, Andreas Streit, 1887.-1891., Stock im Eisen Platz 3, Beč 1	+	+	osig. društvo
20.	Osiguravajuće društvo Anker (Anker-Versicherung), A. Neumann i E. Gotthilf, 1912.-1914., Hoher Markt 10–11, Beč 1	+	+	osig. društvo
21.	Burza (Die Börse), Theophil von Hansen, 1877., Schottering 16, Beč	+	+	burza
22.	Burza poljoprivrednih proizvoda, (Die Börse für landwirtschaftliche Produkte), Karl König, 1887.-1890., Taborstraße 10, Beč	+	+	burza

(+) evidentirano, (-) nepoznato

Tablica 21. Prikaz 27 zgrada novčarskih institucija u središtu Budimpešte realiziranih u razdoblju od 1860. do 1929. godine i njihova inovativnost

REDNI BR.	PRIMJER	INOVATIVNOST	TEHNIČKI NAPREDNA I SUVREMENA RJEŠENJA, KONSTRUKCIJA	PODTIP
1.	Prva narodna štedionica u Pešti, (Pesti Hazai Első Takarékpénztár), Ybl Miklós, 1860.-1867., Károlyi Mihály utca 12, Realátanoda utca 1-3	+	+	štedionica
2.	Buda štedionica, (Budai Takarékpénztár) Ybl Miklós, 1860.-1862., I. Fő utca 2	+	+	štedionica
3.	Generalna štedionica, (Általános Takarékpénztár), Artúr Meinig, 1898., József Attila u. 8	+	+	štedionica

4.	Poštanska štedionica, (Postatakarékpénztár) Ödön Lechner, Sándor Baumgarten, 1900., Hold utca 4, Kiss Ernő utca 4, Perczel Mór utca 3	+	+	štedionica
5.	Párisi Udvar, Gradska štedionica, Štedionica Belvárosi, (Belvárosi Takarékpénztár), Schmahl Henrik, 1909 .-1913., Ferenciek tér 10, Petőfi Sándor utca 2-4	+	+	štedionica
6.	Erzsébetváros štedionica, (Erzsébetváros Takarékpénztár), Béla Lajta, 1911., Rákóczi Ferenc 18, Kazinczy Ferenc 2, Dohány 25	+	+	štedionica
7.	Prva peštanska narodna štedionica, (Pesti Hazai Első Takarékpénztár), Győző Czigler, 1911., na uglu Erzsébet körút i Blaha Lujza tér	+	+	štedionica
8.	Prva štedionica, (Pesti Hazai Első Takarékpénztár), Ignác Alpár, 1913.-1915., Deák Ferenc utca 3-5, Türr István utca 8, Váci u. 1-3,	+	+	štedionica
9.	Ujedinjena budimpeštanska gradska štedionica (Egyesült budapesti városi takarékpénztá), Antal Wéber, 1872.-1873., Dorottya utca 4, Szende Pál utca 3, Apáczai Csere János utca 13	+	+	štedionica
10.	Kuća Wurm, banka Malvieux, Mađarska eskomptna i mjenjačna banka ili „Palača Dorottya“, Mathias Zittebarth stariji, 1821., Mihlay Pollack i Alajos Hauszmann, 1824.-1827., Jozsef Dieschler, 1864., Dorottya utca 6, Szende Pál utca 4, Apáczai Csere János utca 15	-	-	banka
11.	Komercijalna banka Pešte (Pesti Magyar Kereskedelmi Bank), József Hild, 1862. Trg Vörösmarty	+	+	banka
12.	Austro-ugarska banka – podružnica, (Osztrák-Magyar bank) Ignác Alpár, 1902.-1905., Szabadság tér 9	+	+	banka
13.	Komercijalna banka Pešte, (Pesti Magyar Kereskedelmi Bank), Ignác Alpár, Zsigmond Quittner, 1905., József Attila u. 2-4/ Széchenyi tér 3-4	+	+	banka
14.	Kuća turske banke, (A török bank háza) Henrik Böhm i Ármin Hegedüs, 1906., Servita tér 3	+	+	banka
15.	Opća kreditna banka, (Általános hitelbank) Ignác Alpár, 1909.-1913., József nádor tér 2-4	+	+	banka
16.	Češko-mađarska banka, (Cseh-Magyar Bank), Gyula Haász i Béla Málnai, 1912.-1913., Nádor utca 6, Mérleg utca 8	+	+	banka
17.	Mađarska agrarna i rentna banka (Magyar Agrár és Járadékbank számára), Albert Kőrössy i Géza Kiss, 1910.-1914., Vigyázó Ferenc utca 8, Nádor utca 16	+	+	banka

18.	Domaća banka (Hazai bank), Károly Rainer, 1914., Harmincad utca 6, (Erzsébet ter)	+	+	banka
19.	Prvo mađarsko opće osiguravajuće društvo, (Első magyar általános biztosító társaság), Frey Lajos, 1877. (srušeno) Vigadó tér 1	+	+	osig. društvo
20.	Palača osiguravajućeg društva New York, (Biztosító társaság New York), Ajalos Hauszmann, Flóris Korb i Kálmán Griergl, 1891., Erzsébet korut 9-11	+	+	osig. društvo
21.	Palača osiguravajućeg društva Gresham, (Biztosító társaság Gresham) Zsigmond Quittner i braća Vágó, 1907., Széchenyi István tér 5-6	+	+	osig. društvo
22.	Osiguravajuće društvo Anker (Biztosító társaság Anker), Ignác Alpár, 1907.-1909.	+	+	osig. društvo
23.	Phőnix osiguranje, (Biztosító társaság Phőnix) Zsigmond Quittner, 1912., Bécsi utca 1-3	+	+	osig. društvo
24.	Mađarska poljoprivredna osiguravateljska zadruga, (Magyar Gazdák Biztosító Szövetkezetének) Dezső Hüttl, 1913., Üllői út 1 (Kalvin ter 1)	+	+	osig. društvo
25.	Adria osiguravajuće društvo, (Biztosító társaság Adria) Erdélyi Mór, 1918., Deák Ferenc utca 16-18, Deák Ferenc tér 2, Erzsébet tér 9-10, Miatyánk utca 1	+	+	osig. društvo
26.	Stara Burza, (Tőzsde) Károly Benko, 1869. (srušeno), ugao Pál Szende i Apáczai Csere János	-	-	burza
27.	Burza, (Tőzsde) Ignác Alpár, 1907., Szabadság tér 17	+	+	burza

(+) evidentirano, (-) nepoznato

Tablica 22. Prikaz 22 zgrade novčarskih institucija u središtu Zagreba realiziranih u razdoblju od 1860. do 1929. godine i njihova inovativnost

REDNI BR.	PRIMJER	INOVATIVNOST	TEHNIČKI NAPREDNA I SUVREMENA RJEŠENJA, KONSTRUKCIJA	PODTIP
1.	Prva hrvatska štedionica J. N. Grahor i F. Klein, 1871.	+	-	štedionica
2.	Obća zagrebačka štedionica i zalagaonica J. Jambrišak, 1876.	+	-	štedionica
3.	Prva hrvatska štedionica J. J. Grahor, 1880.-1882.	+	+	štedionica
4.	Palača Prve hrvatske štedionice - Oktogon Helmer i Fellner, J. Vancaš, 1898.-1899.	+	+	štedionica
5.	Hrvatsko-slavonska zemaljska centralna štedionica V. Bastl, I. Štefan i O. Goldscheider, 1905.-1907.	+	+	štedionica
6.	Gradska štedionica I. Fischer, 1923.-1931.	+	+	štedionica
7.	Hrvatska eskomptna banka	+	+	banka

	Helmer i Fellner, 1898.			
8.	Hrvatsko-slavonska zemaljska hipotekarna banka, F. Schachner, 1903.	+	+	banka
9.	Austro-ugarska banka - podružnica L. Kalda, 1906.	+	+	banka
10.	Srpska banka Benedik & Baranyai, 1912.-1914.	+	+	banka
11.	Centralna eskomptna i mjenjačna banka D. Sunko, 1920.-1922.	+	+	banka
12.	Jugoslavenska banka I. Fischer, 1920.-1926.	+	+	banka
13.	Poslovno-stambena palača Slavenske, poslije Državne hipotekarne banke H. Ehrlich, 1921.-1923.	+	+	banka
14.	Jadranska banka, J. Jelenec, 1921.	+	+	banka
15.	Wiener Bankverein A. Neumann i E. Gotthilf, J. Holjac, 1921. - 1923.	+	+	banka
16.	Hrvatska sveopća prometna banka Benedik & Baranyai, 1922.-1926.	+	+	banka
17.	Banka za trgovinu, obrt i industriju/Dunav osiguranje J. Holjac,/ D. Sunko, L. Kalda, 1922. – 1928.	+	+	banka /osig. društvo
18.	Prva hrvatska obrtna banka H. Ehrlich, 1924.-1926.	+	+	banka
19.	Poljodjelska banka D. Sunko, 1926.-1927.	+	+	banka
20.	Palača Croatia E. Schön, 1909.-1910.	+	+	osig. društvo
21.	Triglav osiguranje D. Sunko, 1922.-1923.	+	+	osig. društvo
22.	Zagrebačka burza V. Kovačić / H. Ehrlich, A. Albini 1923.-1927.	+	+	burza

(+) evidentirano, (-) nepoznato

Više od 68% analiziranih zagrebačkih primjera putem dostupne dokumentacije prezentira napredna tehnička i projektantska rješenja (Tablica 22.).

5.2. Pregled programa nove tipologije i njihovih prostornih i reprezentativnih elemenata

Priručnik *Handbuch der Architektur* koji kao edicija sustavno izlazi od 1880. godine nam donosi vrijedne podatke kojim su prema dotadašnjim iskustvima vezanim na razvoj tipologije zgrada novčarskih institucija doprinijeli brojni njemački i austrijski arhitekti. Priručnik navodi sljedeću strukturu potrebnih prostora za zgrade namijenjene za zgrade za banke i druge financijske ustanove, podijeljene u tri osnovne grupe:

„…one koje opslužuju poslovanje s klijentima, za poslovne transakcije namijenjene samoj banci i povezanim prostorima za stambene svrhe“, a zatim razlaže i detaljnije prostore:

„1) za poslovanje s klijentima:

a) ulaz, vjetrobran, vestibul

b) dvorana s blagajnama oko koje su grupirane prostorije za komunikaciju s klijentima

c) blagajne, i to:

- glavna blagajna za uplatu i isplatu gotovine
- kuponske blagajne
- blagajna mjenjačnice
- blagajna efektive za zamjenu vrijednosnih predmeta

d) privatni sefovi koji se koriste za sigurno skladištenje i obradu vrijednosti svih vrsta

e) prostor za kabine u kojima se radi s vrijednosnim papirima, dragocjenostima itd.

f) mala dvorana blagajne za mjenjačnice

2) za interno bankarstvo:

a) bankovni trezori

b) uredi za direktore, visoke činovnike i druge činovnike

c) dvorana za sjednice i čekaonice direktora, visokih činovnika itd., kao i tajništvo

d) mjenjačnica, u kojoj se konverzije provjeravaju i dijele u razrede te ured za vrijednosne papire, dosad povezan s odjelom kontrole i ured burze

e) knjigovodstvo, odnosno glavno knjigovodstvo i depozitarno knjigovodstvo

f) prostorije za dopisivanje (dopisništvo) koje su nerijetko podijeljene na različite odjele

g) prostorija registra i arhive

h) soba za sastanke

i) ekspedicija

j) sobe u kojima posluga može obavljati svoj posao, prostor za telefonsku službu, prostor za rad na pisaćem stroju, police za odjeću, toaletne prostorije, prostorije za osvježenje, toaleti itd.

3) za stambene svrhe:

a) stanovi za upravitelje nekretnina, vratare, strojare, blagajnike i ostale zaposlenike niže razine

b) stanovi za direktore i visoke dužnosnike, te u mnogim slučajevima

c) najamni stanovi.“[299]

Ovi programi, gotovo svojevrsni projektni zadaci, odgovaraju tada u principu i onovremenim realizacijama u Hrvatskoj. Za zgrade burze spomenuti Priručnik zasebno definira sljedeću programsku strukturu:

„1) Burzovna dvorana, glavni prostor zgrade u kojoj se obavlja stvarno burzovno poslovanje; čini srž cijelog sustava;

2) Bočne prostorije dvorane čiji su broj i namjena vrlo različiti, ovisno o prirodi i veličini razmjene. To posebno uključuje:

a) prostorije za burzovne agente

b) prostorije za klirinšku kupnju

c) prostorije za administraciju

d) tiskaru za tisak i izdavanje listića s tečajem

3) Prostor za poštu, za telegraf i daljinsku glasovnu uslugu

4) Prostorije za kursne listiće, za novinare, za knjižnicu i čitaonicu itd.

5) Ulazna dvorana ili predvorje i, s tim u vezi, prikladan stalak za kapute

6) Buffet i druge prostorije za osvježenje (restoran) s potrebnim prostorima (kuhinja i sl.)

7) Toaleti i pisoari

8) Stanovi za upravitelja, za jednog ili nekoliko vratara, kao i jednog ili nekoliko slugu.“[300]

Tu je i leksikon građevinskog inženjera Otta Luegera, školovanog na Politehnici u Karlsruheu i poslije profesora Tehničkog univerziteta u Stuttgartu. Leksikon koji je imao karakter tehničke enciklopedije prvi put izlazi 1894. godine, a doživio je brojna izdanja tijekom 20. stoljeća

Definicija banke i programski sadržaj dani su i u Luegerovu Leksikonu iz 1914. s osnovnim opisom programa i izvedbe:

„1. za upravu, s predsobljem, radnom sobom i sobom za razgovore; također sobe za sastanke nadzornog odbora

2. za blagajnu i

3. za knjigovodstvo.

Potrebne pomoćne prostorije uključuju: registre, ormare za garderobu, sanitarije, dizala, sobe za poslugu i glasnike. Ulazi u ove prostorije i oni za javnost moraju biti odvojeni. Za javnost, ovisno o veličini prometa, mora postojati prostor za uplate i isplate, ali obično je to

[299] *** 1902: 146-147; Jedan od urednika, Josef Durm profesor je Dionisa Sunka na *Technische Hochschule* u Karlsruheu.

[300] *** 1902: 255

velika dvorana okružena šalterima u kojoj se obavljaju razne financijske transakcije.“[301] Osim ove osnovne funkcionalne podjele, Lueger donosi i upute o potrebnom razdvajanju ulaza za različite namjene, ali i o kvaliteti uvjeta rada, kao što je dobra osvijetljenost radnih prostora. Podcrtana je tema zaštite od požara i krađe, a usmjerava i oblikovanje koje „…treba izražavati bogatstvo i sigurnost“. Oprema i namještaj moraju biti dostojanstveni i samo od najboljih materijala.[302] Pored toga, tu su i potrebne pomoćne prostorije: arhiva, garderobe, sanitarije, dizala, sobe za poslugu. Ulazi za ove prostorije i za javnost moraju biti odvojeni. Za navedeno, ovisno o prometu, potrebno je osigurati manju prostoriju sa stolom za isplatu ili, češće, veliku dvoranu okruženu šalterima gdje se obavljaju razne financijske transakcije. Blagajna, sef protiv požara i provale, nalazi se u blizini blagajne. U većim bankama postoje i prostrane trezorske prostorije koje se obično nalaze u podrumu, pristupačne su posebnim stubištem i služe za sigurno pohranjivanje vrijednosnih papira banke, a posebno klijenata. U podrumu je predviđen i stan za poslugu. Prostorije banke treba grijati centralno, a za rasvjetu izabrati električnu rasvjetu.[303]

Lueger prema urbanističkoj situaciji razlikuje ugrađeni tip i ugrađeni tip-uglovnicu te samostojeći tip zgrade. Tip uglovnice, posebno ako je ugao veći od 90°, nudi više mogućnosti za pozicioniranje sadržaja i nudi više prirodnog svjetla te prozračivanja od ugrađenog tipa. U ovom slučaju, blagajnička dvorana je smještena između dva krila i većim je dijelom volumena slobodnih pročelja prema dvorištu. Iako tada blagajnička dvorana ima otvore na pročeljima, projektanti ni tada nisu odustajali od ostakljenog stropa.[304]

U tipu ugrađene zgrade volumen je kompaktan u svojoj bazi zbog smještaja blagajničke dvorane, zauzima veliku površinu parcele, dok u gornjim etažama, iznad razine blagajničke dvorane, smanjuje površinu. Uredska i stambena (ulična) krila orijentirana su glavnim prostorima na ulicu (trg), a pomoćnim (eventualno spavaćim) prema dvorištu.[305]

Istraživanjem arhivske građe ne pronalazi se često detaljan projektni zadatak za zgrade ove tipologije. Izuzetak je objava javnog natječaja, pa iz tražene strukture možemo potvrditi osnovnu tlocrtnu dispoziciju, specifične zahtjeve, ali i obilježja ove tipologije, koji su naručiteljima bitni i svrhoviti. Analizirani su primjeri objavljenih natječaja za novogradnju Hrvatsko-slavonsku hipotekarnu banku na Zrinjevcu, Poštansku štedionicu u Beču, za Prvu hrvatsku štedionicu u Osijeku i Beogradu te za Gradsku štedionicu u Zagrebu.

[301] Lueger, 1914: 58-59
[302] Ibid.
[303] Ibid.
[304] Kao kod Poljodjelske banke, Slavenske banke, Triglav osiguranja...
[305] Wiener Bankverein u Jurišićevoj, Ehrlichova Obrtna banka u Ilici ili Sunkova u Preobraženskoj.

Projektni zadatak za novogradnju Hrvatsko-slavonske hipotekarne banke na Zrinjevcu, vrlo detaljno definiran, objavljen je u članku „A zagrabi horvat-szlavon orszagos jelzalogbank palotaja“ u časopisu *Magyar Palyazatok*[306] iz travnja 1903. godine.

Naručitelj je želio trokatnu zgradu s podrumom, s prostorijama banke smještenim u prizemlju i prvom katu te najamnim stanovima (maksimalno peterosobnim) na etažama iznad. Za bankovne prostore poželjan je zaseban ulaz i stubište. Nadalje, detaljno su opisani potrebni prostori za banku i upravu, razloženi po etažama, s površinom i brojem zaposlenih te definiranim međusobnim vezama među pojedinim prostorima, ako su one potrebne. Blagajnička dvorana, trezor i uredi računovodstva te stan domara traženi su u prizemlju, dok su u prvom katu prostori uprave banke, dvorana za sjednice. Ovdje se čak veličina nekih prostora definira brojem prozora. Naglašeno je kako položaj stuba za stanove ne bi trebao ometati komunikacije prostorija banke. U programu nije bilo detalja vezanih za planiranje instalacija. U tom su smislu samo tražene, kao obvezne, sanitarije za bankovne prostore i kupaonice za najamne stanove, te zahod (wc) za domarov stan.

Usporedno, u objavljenom je natječajnom programu za Poštansku štedionicu u Beču, osim osnovnih podataka o lokaciji, parceli i građevinskom pravcu, vrlo malo detalja. Prvi uvjet natječaja je definirani budžet koji natjecatelji svojim prijedlogom u potencijalnoj realizaciji ne smiju prekoračiti. Stil gradnje prepušten je arhitektovoj odluci. Zgrada treba biti jednostavnoga vanjskog i unutarnjeg uređenja, s težištem na trajnosti i jednostavnom održavanju. Za unutarnji raspored prostorija isključivo su bitne potrebe zaposlenih (ali se ne navode detalji). Definiran je broj zaposlenih te postavljen zahtjev za jednostavnom i sigurnom komunikacijom između odjela, uz izbjegavanje promjene u razinama podova. Svi uredi trebaju imati prirodno svjetlo i biti dobro ventilirani.[307]

Kako navodi Marina Bagarić, prema projektnom zadatku za zgradu Prve hrvatske štedionice u Osijeku 1909. godine: „Pod krovom uglovnice Prve hrvatske štedionice u Osijeku trebali su se naći sljedeći sadržaji: različite prostorije banke (blagajna, hipotekarni odjel, mjenjačnica, sef, uprava, dopisništvo, knjigovodstvo, uredi), stanovi za „imućnije slojeve grada Osijeka“, [308] dućani na glavnom gornjogradskom trgu i prometnoj Kapucinskoj ulici. Zadatak arhitekta bio je projektirati stambeno-poslovnu zgradu u kojoj stambeni dio mora biti odvojen

[306] *** 1903, 27-28

[307] Dio natječajnog programa prenosi https://www.ottowagner.com/austrian-postal-savings-bank/ [pristup 20.09.2020.] Za pretpostaviti je da su natjecatelji podižući natječajne podloge dobili detaljnije opisan zadani program.

[308] Iz »Opis osnove«, Državni arhiv Osijek, Zbirka planova i projekata grada Osijeka, serija II, P II / B4, prenosi Bagarić, 2002:168

od poslovnog, a unutar poslovnog trebalo je odvojiti prostorije za rad sa strankama od uredskih prostorija.“

Za analizu programa i zahtjeva naručitelja za prostorne odnose i potrebne prostore kod gradnje zgrada novčarskih institucija može poslužiti i još jedan od malobrojnih sačuvanih programa za arhitekte, sudionike natječaja za gradnju Prve hrvatske štedionice u Beogradu iz 1921. godine. Navode se podaci o broju zaposlenih, o potrebnim instalacijama, međusobne veze pojedinih prostora i njihove okvirne površine.

Programom je definirano koliko etaža se želi, zadane su visine pojedinih etaža (2,1 m za podrum, 3,5 m za prizemlje i 3,5 m za prvi kat, drugi kat 3,4 m, a 3,1 m za gornje etaže), ali i neke osnovne dispozicije.[309]Također je definiran način grijanja (prizemlje i kat imaju sustav centralnog grijanja, dok gornje etaže koriste peći). U suterenu je potrebno smjestiti centralno loženje, praonicu, arhiv cca 40-70 m^2. Prizemlje je određeno za bankovne prostorije s ulazom u Knez Mihajlovoj ulici (blagajničku dvoranu, mjenjačnicu s činovničkim mjestima '*Schalter'* te prostorom za stranke (cca 50-80 m^2), sobu za zamjenika upravitelja, zatim sobe za upravitelja, knjigovodstvo i dopisništvo (svaka za barem 6 činovnika), povezani stubama s prvim katom, te potreban broj zahoda s toilettama.[310] Trezor bi trebao imati dimenzije 4-5 m x 6-7 m. Mjenjačnica i blagajnička dvorana mogu imati zajednički ulaz. U prvom katu traži se smještaj sobe za sjednice, soba za upravitelja (eventualno s predsobom s *parloirom*[311]), tajnika i cenzuru.[312] Dio prostora treba se organizirati za uredske prostore za najam, ali tako da se lako mogu priključiti uredskim prostorima banke.

Na drugom, trećem i četvrtom katu planiraju se stanovi s nusprostorijama (kuhinja, kupaonica, soba za služavku, izba i zahod). Poželjno je za veće stanove da se planira osobni „uzvlak“, a ulaz u kuću za stanove također u Knez Mihajlovoj ulici. Na drugom katu treba smjestiti stan podvornika s dvije sobe, kuhinjom, izbom i zahodom. U pozivnom natječaju i poslanom programu ne navode se drugi zahtjevi vezani za stil, oblikovanje, željeni vizualni identitet i slično (podrazumijeva se da Štedionica kao institucija želi pružiti osjećaj sigurnosti i povjerenja kod klijenata). Navedeno je mjerilo 1:200 za nacrte, traže se tlocrti, pročelja i 1-2 presjeka te je određen rok predaje i nagrada.[313]

---

[309] HR-HDA, fond Prva hrvatska štedionica, kutija 587/1

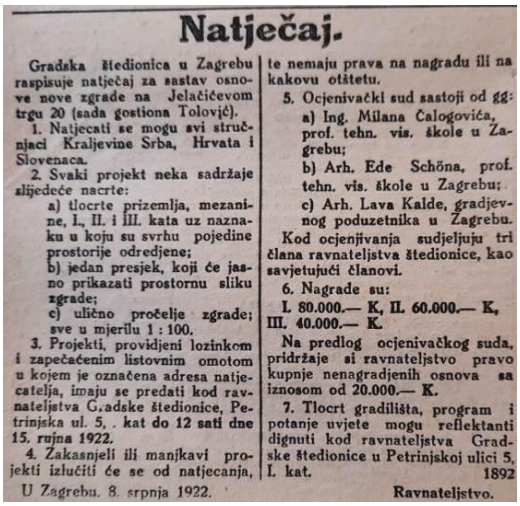
[310] Stol s ogledalom prekriven tkaninom (franc. *toile*)

[311] Prostor za primanje posjetitelja, salon (od starofrancuske riječi govoriti, ušla u engleski jezik u srednjem vijeku kao *parlour*, prvotno je značila prostor u samostanu za razgovor s posjetiteljima) https://en.wikipedia.org/wiki/Parlour) [pristup 19.09.2020.]

[312] lat. procjena imetka (u ovom smislu prostori banke u kojima se provode procjene)

[313] Rezultat pozivnog natječaja za Prvu hrvatsku štedionicu u Beogradu (pozvani Bastl, Sunko, Tanazević i poduzeće Pionir) nije bio ocijenjen kao zadovoljavajući. Osnovne primjedbe su prevelika izgrađenost parcele, loše

Tri godine kasnije, prilikom natječaja za Obrtnu banku, članovi Kluba hrvatskih arhitekata objavljuju na zahtjev Lubynskoga priopćenje u dnevnom tisku o nedovoljno detaljno izrađenom programu za natjecatelje, čak bez približnih površina, „kao što se to drugdje redovno čini“.[314] Program za natječaj za Gradsku štedionicu 1922. godine određuje distribuciju namjena po etažama i zahtijeva reprezentativno pročelje. Poseban je zahtjev za restoran u podrumu.[315]

Natječaj.

Gradska štedionica u Zagrebu raspisuje natječaj za sastav osnove nove zgrade na Jelačićevom trgu 20 (sada gostiona Tolović).

1. Natjecati se mogu svi stručnjaci Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

2. Svaki projekt neka sadržaje slijedeće nacrte:
   a) tlocrte prizemlja, mezanine, I., II. i III. kata uz naznaku u koju su svrhu pojedine prostorije odredjene;
   b) jedan presjek, koji će jasno prikazati prostornu sliku zgrade;
   c) uličnо pročelje zgrade; sve u mjerilu 1 : 100.

3. Projekti, providjeni lozinkom i zapečaćenim listovnim omotom u kojem je označena adresa natjecatelja, imaju se predati kod ravnateljstva Gradske štedionice, Petrinjska ul. 5, I. kat do 12 sati dne 15. rujna 1922.

4. Zakasnjeli ili manjkavi projekti izlučiti će se od natjecanja, te nemaju prava na nagradu ili na kakovu otštetu.

5. Ocjenivački sud sastoji od gg:
   a) Ing. Milana Čalogovića, prof. tehn. vis. škole u Zagrebu;
   b) Arh. Ede Schöna, prof. tehn. vis. škole u Zagrebu;
   c) Arh. Lava Kalde, gradjevnog poduzetnika u Zagrebu.

Kod ocjenjivanja sudjeljuju tri člana ravnateljstva štedionice, kao savjetujući članovi.

6. Nagrade su:
I. 80.000.— K, II. 60.000.— K, III. 40.000.— K.

Na predlog ocjenivačkog suda, pridržaje si ravnateljstvo pravo kupnje nenagradjenih osnova sa iznosom od 20.000.— K.

7. Tlocrt gradilišta, program i potanje uvjete mogu reflektanti dignuti kod ravnateljstva Gradske štedionice u Petrinjskoj ulici 5, I. kat.

U Zagrebu, 8. srpnja 1922. 1892

Ravnateljstvo.

Sl. 117. Natječaj za novu zgradu Gradske štedionice u Zagrebu, objava u novinama

Pozivom za sudjelovanje na natječaju (Sl. 117.) za Gradsku štedionicu 1922. godine propisani su uvjeti poput obveza da natjecatelji budu „stručnjaci Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca“, sadržaj projekta (nacrti i mjerilo), način označavanja projekata radi očuvanja anonimnosti natjecatelja pred ocjenjivačkim sudom, sastav ocjenjivačkog suda, nagrade i pravo kupnje nenagrađenih radova, preuzimanje podloga i rokovi.[316]

Iz analiziranih projektnih zadataka može se izvesti zaključak da svi sadrže iste osnovne principe u sadržajnom, funkcionalnom i oblikovnom smislu:

- iste organizacijske grupe
- heterogenu strukturu
- iste ili slične međuodnose pojedinih grupa
- reprezentativne građevine koje odražavaju financijsku moć institucije.

Analizom teorijskih načela, stručne literature, ali i brojnih realiziranih primjera, osnovna funkcionalna shema tipologije zgrada novčarskih institucija može se podijeliti u četiri osnovne cjeline:

ili nedovoljno prirodno osvjetljenje prostorija (i onih bankovnih i stanova), neracionalnost u tlocrtnoj organizaciji, pozicija nusprostorija na pročelju i loša komunikacija među pojedinim prostorijama. U radovima se kritizira nedovoljno naglašen ulaz u banku i udaljenost blagajničke dvorane od ulaza.

[314] Bjažić Klarin, 2020:65

[315] ***1923.a.: 5

[316] ***1922.a: 8

1. prostori komunikacije s klijentom, javni prostori (blagajnička dvorana/dvorana burze, vestibul)
2. prostori za zaposlene, uredski dio
3. pomoćni prostori
4. prostori drugih namjena.

No, tipologija zgrada novčarskih institucija sadrži i specifične funkcionalne podtipove – banke, štedionice, osiguravajuća društva i burze, od kojih svaka nosi svoje specifičnosti u poslovanju, pa tako i u prostorno-funkcionalnim rješenjima. Štedionice se razlikuju od banaka u vrstama poslova koje obavljaju, ali ne bitno u prostorno-funkcionalnim rješenjima.[317] Često su u javnom vlasništvu pa njihova ideja rada za šire društvene slojeve implicira maksimalnu otvorenost prema javnosti, povezivanje s namjenama poput ugostiteljstva ili npr. s gradskim knjižnicama.[318] Zgrade osiguravajućih društava svojim su pak prostornim programom i funkcionalnim shemama primjetno skromnije, naročito u hrvatskim primjerima, posebno u izvedbi blagajničke dvorane koja je katkad smještena u prvi kat umjesto u prizemlje, kao što je to slučaj kod palače osiguravajućeg društva Croatia. Iznimku od skromnosti čine primjeri podružnica stranih osiguravajućih društava u Budimpešti: Anker, New York i zgrade Gresham osiguranja. Zgrade burza sa svojom specifičnom namjenom i funkcijama najviše odstupaju, iako je središte zbivanja i u njihovu slučaju u glavnoj dvorani koja je, poput blagajničke dvorane kod banke i štedionice, prostor za kontakt institucije i javnosti, premda ovaj put isključivo one poslovne.

U zgradama ove tipologije, ali i u drugim poslovnim zgradama (što će se možda najsnažnije demonstrirati u realizaciji Prve hrvatske štedionice u Ilici 5) s kraja 19. i početkom 20. stoljeća kada se pojavljuje vertikalni *zoning*, gdje su u prizemlju i mezaninu prisutni javni sadržaji, a u gornjim etažama stanovi.[319]

Prostore komunikacije s klijentom, javne prostore čine svi segmenti zgrade dostupni klijentu - od ulaznog prostora, vestibula do blagajničke dvorane, u nekim slučajevima i prostora sefova i mjenjačnice.

[317] „Štedionice se razlikuju od banke po tome što razvijaju štednju u širokim slojevima stanovništva, nemaju dionički kapital, ne teže za što većom zaradom i ne bave se spekulativnim i rizičnim poslovima, već kreditiraju uz što povoljnije uvjete.“ Lajnert, 2008: 9

[318] „Narodni kazino“ Prve hrvatske štedionice u Ilici 5 na prvom je katu bio povezan s prostorima Štedionice, a u sklopu njega bila je knjižnica, čitaonica i velika dvorana, dok je liftom bio povezan s pivnicom. Detaljnije o sadržajma Prve hrvatske štedionice u Isaković, 1899.

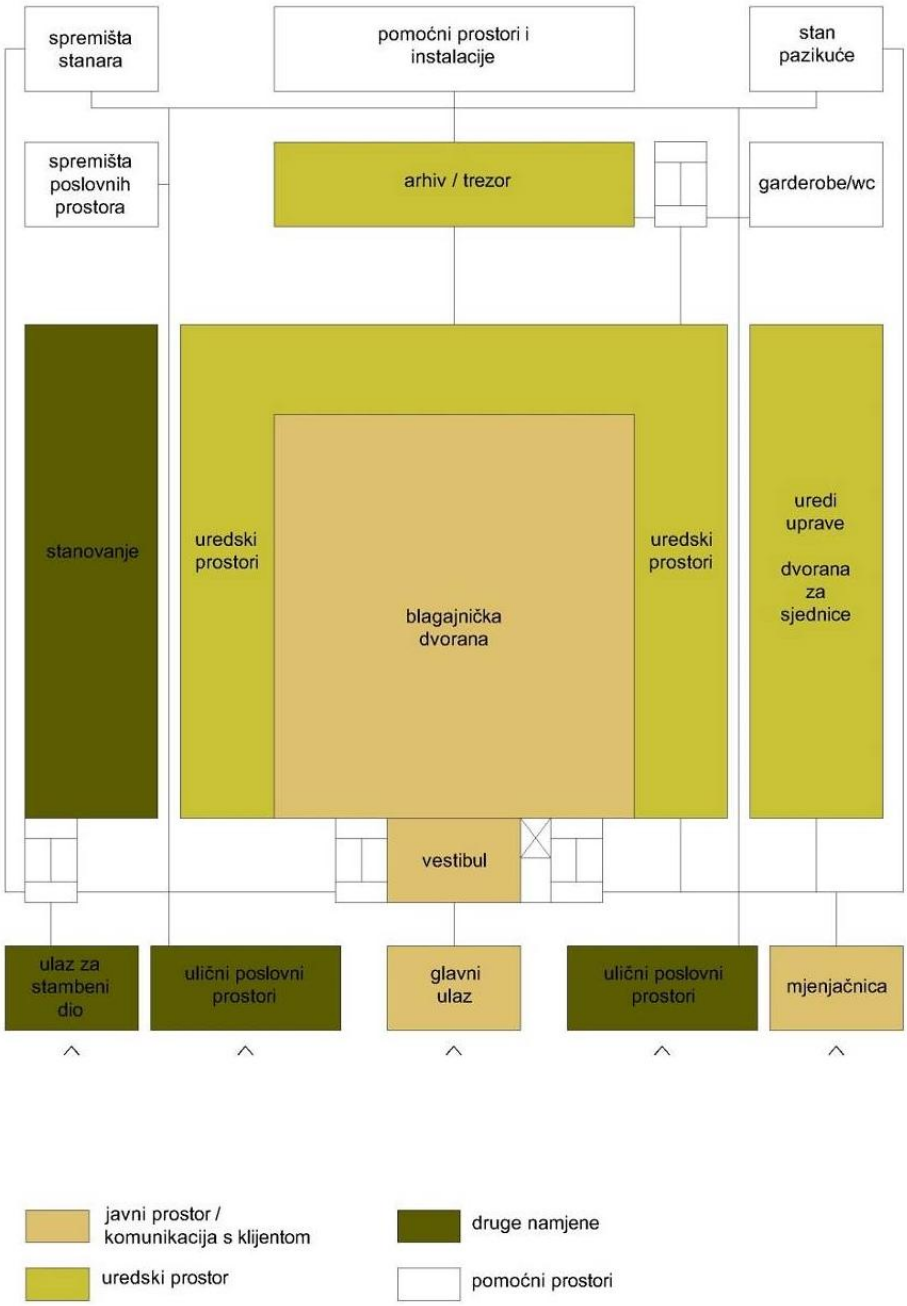
[319] Laslo, 1983: 25; Zaninović, Jakšić, 2011:328

Uredski dio sastoji se od radnih prostora za činovnike, ureda uprave (predsjednik, ravnatelj, tajnik) i dvorane za sjednice. U nekim prostorima, poput blagajničke dvorane i mjenjačnice, riječ je o samo djelomično pregrađenom prostoru, u razini pulta kojim se odvajaju zaposlenik i klijent te uz koje se odvija komunikacija, poslovanje, transakcija.

Kao **prostori drugih namjena**, najčešće u etažama iznad, a rjeđe u istoj razini s poslovnim dijelom jesu stambeni prostori. U brojnim primjerima oni su namijenjeni najmu, ali i često činovnicima iste institucije, pa vertikalne komunikacije za poslovni i stambeni dio nisu strogo odijeljene.

Zaseban dio čine **pomoćni prostori**, najčešće podrumski ili suterenski, s centralnim loženjem, sustavom ventilacije i drugim instalacijama, spremištima za drva i ugljen, sanitarijama, garderobama, stanovima za poslugu, čuvara i pazikuću. U tu se grupu mogu dodati i potkrovni prostori za pranje i glačanje rublja te terase za njegovo sušenje.

Cjeline su vezane vertikalnim (stube i dizala) i horizontalnim komunikacijama (hodnici). Iz sigurnosnih razloga komunikacije su u dijelu gdje su prisutne čuvane vrijednosti strogo odijeljene samo za pristup zaposlenih, iako oni uglavnom nemaju poseban ulaz u zgradu. Zasebni su ulazi namijenjeni za druge namjene (bilo direktno s ulice, za poslovne prostore, trgovine, kavane ili stubištima za stanove).

Sl. 118. Shema tipologije zgrada novčarskih institucija

5.2.1. Prostori komunikacije s klijentom, javni prostori

5.2.1.1. Vestibul, foaje

Prostor vestibula i njegov naziv (latinski *vestibulum*: predvorje, trijem, ulaz) imaju korijen u antičkoj rimskoj građanskoj kući gdje je vestibul bila prostorija koja je povezivala ulaz s atrijem. Raskošan izgled poprimila je u carsko doba (Hadrijanova vila u Tivoliju, Dioklecijanova palača u Splitu). U renesansnoj i baroknoj arhitekturi vestibul je dvorište u kući, odnosno otvoren prostor prema kojemu komuniciraju stambene prostorije, ili zatvoren, bogato

ukrašen ulazni prostor iz kojega vodi stubište u gornji kat. U slučaju nove tipologije zgrada novčarskih institucija, odgovara definicija vestibula kao prostranog predvorja, najčešće u javnim i reprezentativnim zgradama.[320] U tipologiji zgrada novčarskih institucija vestibul povezuje ulaz s blagajničkom dvoranom, a često je ujedno i prostor iz kojeg vodi raskošno stubište u gornji kat, s uredima uprave i dvoranom za sjednice. Na nekim nacrtima nalazimo i naziv *foyer*, iako često funkcioniraju istovremeno.[321] *Foyer* je u tom slučaju pretprostor ureda ravnatelja, predsjednika banke ili štedionice, ili dvorane za sjednice.

Sl. 119. Srpska banka, pretprostor dvorane za sjednice, Baranyai i Benedik, 2020.

Priručnikom je kao imperativ definirana pozicija blagajničke dvorane u prizemlju, a njen odnos s glavnim ulazom uvjetovan jasnim putem u kojem se jednostavno orijentirati bez gubitka vremena.[322] Unatoč tome, u skladu s pojedinim lokacijama i vjerojatno i specifičnim zahtjevima naručitelja, blagajnička dvorana se ponekad smještala i u mezanin i na prvi kat.[323]

[320] Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=64410 [pristup 14. 08. 2020.]

[321] franc. *foyer*: ognjište, žarište, Hrvatski leksikon, https://www.hrleksikon.info/definicija/foaje.html [pristup 20.09.2020.] „naziv za dvoranu ili predvorje u kazališnoj zgradi; obično na prvome katu. U vrijeme kada se gledalište nije grijalo, gledateljstvo se u međučinovima okupljalo u tome prostoru oko kamina.“ - foaje Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=19981 [pristup 20. 9. 2020.]

[322] ***1902: 147

[323] To nam pokazuju projekti Lava Kalde u podružnici Austro-ugarske banke i npr. Josipa Vancaša u *Mestnoj hranilnici* u Ljubljani, a Baranyaijeva je Srpska banka po tome možda krajnji primjer povlačenja blagajničke dvorane na kat, duboko u parcelu.

5.2.1.2. Blagajnička dvorana

Blagajnička dvorana, još nazivana šalter dvorana (od njem. *die Schalterhalle*), reprezentativni je prostor komunikacije s klijentima i mjesto obavljanja novčanih i drugih transakcija.[324] Kod uglovnica blagajnička je uglavnom dvorana smještena između uličnih krila, dok je kod interpolacija u uličnim potezima blagajnička dvorana dominantni dio prizemne i mezaninske odnosno katne etaže, nakon kojih se gornje etaže tlocrtno smanjuju, ostavljajući slobodan strop dvorane za zenitalno osvjetljenje izvedbom, najčešće, dvostrešnog staklenog krova nad staklenim stropom.[325] Uobičajeno smještena s direktnom vezom s glavnim ulazom, preko vestibula odnosno predvorja. Volumenom najčešće zauzima dvije etaže, prizemlje i kat ili prizemlje i mezanin.

Na blagajničku dvoranu često su orijentirani uredski prostori mezanina ili prvoga kata.[326]

Dva su osnovna tipa dvorana u smislu organizacije i dispozicije:

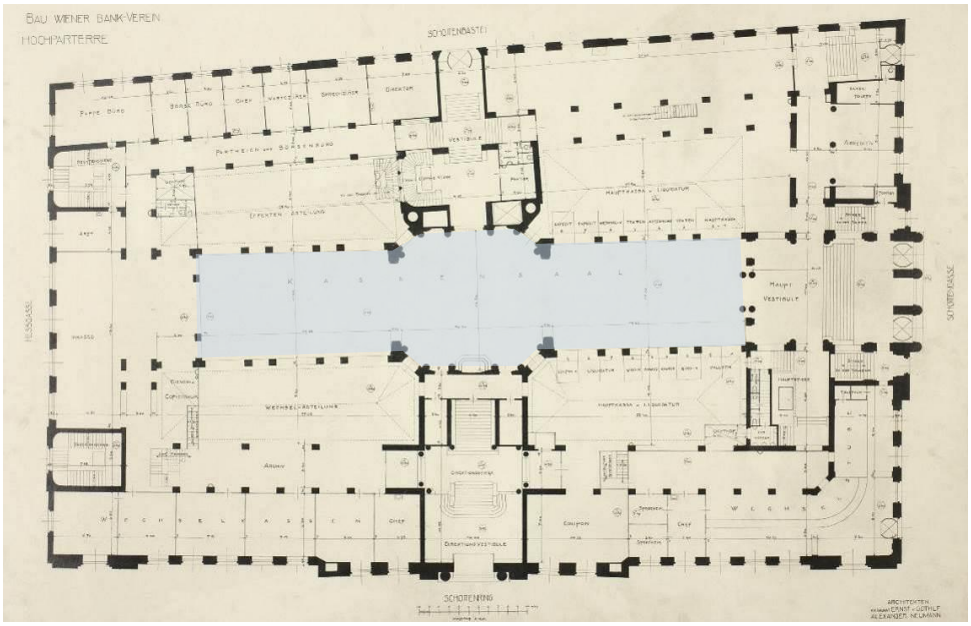
- tip s centralnom organizacijom i pozicijom klijenta u središtu prostora i blagajnama; u najvećem broju primjera, posebno kod uglovnica gdje se blagajnička dvorana smješta između dva ulična krila, klijenta uvodi u prostor na uglu te posljedično pristupa okomito na smjer pružanja dvorane u kraćoj osi tlocrta, centralno[327], s uglavnom prisutnim zenitalnim osvjetljenjem
    - tip u tlocrtnoj „U“ (katkad oblik potkove) ili dvostrukoj „I“ formi (blagajne smještene obostrano odnosno obodno)
    - kružni tip
    - polukružni tip te

[324] Na nacrtima se često pronalazi i njemački naziv *Kassensaal,* odnosno dvorana s blagajnama ili *Kassenhof,* unutarnje dvorište s blagajnama.
[325] Princip se koristi i za vestibul i za stubišta kako bi se ostvarilo što više prirodnog svjetla u prostoru.
[326] Jedan od izuzetaka u razvoju tipologije jest Austro-ugarska banka u Budimpešti arhitekta Ignáca Alpára, 1901. - 1905. Specifičnost zgrade je nepostojanje blagajničke dvorane, već je poslovanje sa strankama planirano kao vid današnjega osobnog bankarstva. http://bankinghistory.org [pristup 19.09.2020.] Ignác Alpár pobijedio je u pozivnom natječaju u kojem je sudjelovalo osam austrijskih i osam mađarskih sudionika, a njegov je projekt ostvaren između 1902. i 1905. godine. Svoj uspjeh zahvaljuje iznimno čistom tlocrtu: na parceli s odlomljenim kutom i pravokutnom tlocrtom uspio je grupirati mnoštvo prostorija oko jednoga unutrašnjeg dvorišta, koje je također ostalo vrlo prostrano. I to je bilo nužno jer se novac u središnju banku obično dovozio s nekoliko vozila, a vozila su morala doći do zatvorenog dvorišta. Prema dosadašnjoj praksi, centralna dvorana banaka bila je javna dvorana rezervirana za javnost u kojoj su se obavljale razne transakcije. Alpárov novi raspored također je imao prednost što se publika nije primala u jednoj prostoriji, pa su se financije mogle diskretnije voditi. Péter Bodó**,** The wedge of Szabadság Square is renewed - The Hungarian National Bank regains its original splendour, **2**021., https://pestbuda.hu/en/cikk/20211108_the_wedge_of_szabadsag_square_is_renewed_the_hungarian_national_bank_regains_its_original_splendour, [pristup 20.08.2022.]
[327] O. Wagner na nacrtu prizemlja *Länderbank* u Beču i naziva blagajničku dvoranu „*Centralhalle*“.

- longitudinalni tip (pravokutan, izdužen tlocrt, blagajne smještene samo s jedne, duže strane dvorane).

Rješenja odgovaraju ugrađenim tipovima zgrada, parcelama manje, skromnije dubine; dvorana je tada u mezaninu ili prvom katu i smještena na pročelju; klijent pristupa na dužoj stranici dvorane; rijetko ima zenitalno osvjetljenje (npr. Prva hrvatska štedionica u Radićevoj ulici u Zagrebu, podružnice Austro-ugarske banke u Zagrebu i Rijeci i Srpska banka).

Naravno da je bogatstvo projektantskih rješenja neizmjerno, pa tako kod velikih i urbanistički specifično pozicioniranih građevina nalazimo i složenije blagajničke dvorane, koje npr. kod zgrade *Wiener Creditanstalt Bankverein* Neumanna i Gotthilfa u Beču, gdje kreiraju dvoranu kao spoj obaju tipova povezan centralnim oktogonom, s dva ulaza i dva vestibula (Sl. 120.).

Sl. 120. Wiener *Creditanstalt* Bankverein, Beč, tlocrt prizemlja, Neumann i Gotthilf, 1909.

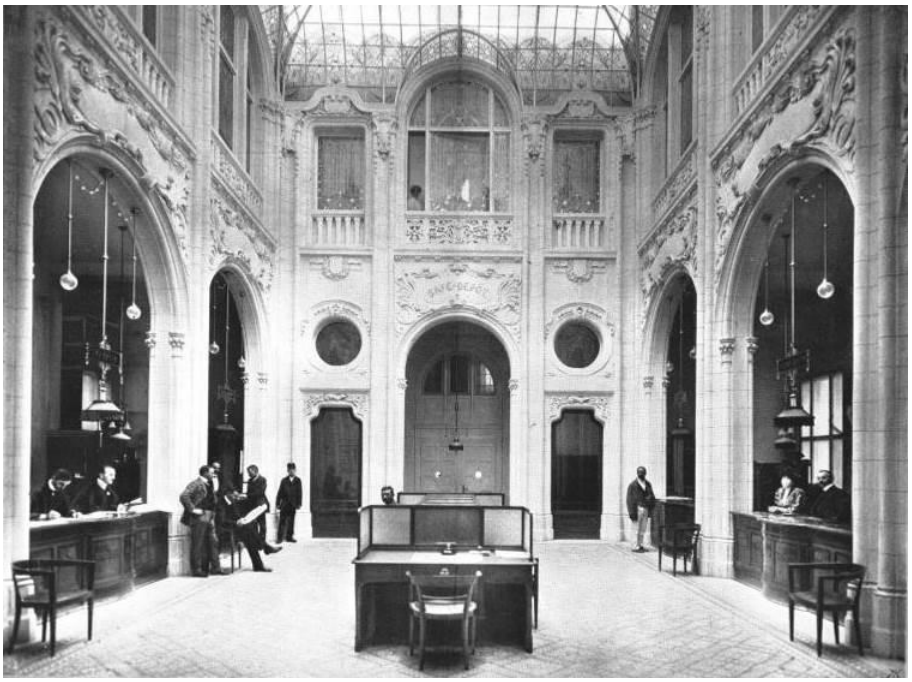
Priručnik za arhitekturu preporuča sljedeće bitne oblikovne i tehničke detalje za projektiranje blagajničkih dvorana: udoban i praktičan, ali i dostojanstven namještaj, dobru osvijetljenost danju i noću, pod otporan na habanje (kamen, terazzo ili od najboljih keramičkih pločica), kvalitetno grijanje i ventilaciju.[328]

Osim oblikovanja pročelja, dizajn predvorja, blagajničkih dvorana i stubišta jest onaj koji je dominantno izložen javnosti. Ovdje, kao i u opremanju elegantnijih soba za upravu i dvorana za sastanke, često postoji prilika da se arhitektovoj arhitektonskoj vještini i mašti

[328] ***1902: 149-155

omogući slobodniji prostor. Blagajna čini središte, jezgru dijela banke koji je uglavnom dostupan javnosti pa je stoga mjesto u kojem se banka „predstavlja“.[329]

„Slično kao u sakralnoj građevini, prolazi se kroz predvorje, kroz različite visine prostorija dok se ne stigne do visokog, svijetlog prostora blagajničke dvorane osvijetljene samo matiranim staklenim pločama ugrađenim u strop. U ovoj dvorani novčane transakcije izjednačene su s kultom.“[330] Sličan dojam žele postići i postižu svi prostori dvorana osvijetljenih zenitalnim svjetlom. Reprezentativna rješenja koriste vitraj kao dekoraciju ostakljenog stropa, a u tehničkom smislu katkad ugrađene toplovodne instalacije za otapanje snijega kako tijekom zimskog razdoblja ne bi bilo smanjeno osvjetljenje uslijed snježnog pokrivača na krovu.

Sl. 121. Hrvatsko-slavonska zemaljska centralna štedionica, Zagreb, blagajnička dvorana, V.Bastl, 1908.

5.2.1.3. Dvorana burze

Bez obzira na raznolikost u unutarnjoj dispoziciji sadržaja zgrada namijenjenih burzi, kroz analizu literature i primjera izlučene su **dvije karakteristične pozicije dvorane unutar zgrade.**

1. Dvorana s bočnim svjetlom koje ulazi kroz velike prozore dovoljna je **za manje burze**; rješenja karakteriziraju smještaj dvorane uz pročelja. U ovom slučaju dvorana nije smještena u središte, već na jednu od fronti, a oko nje su s dvije ili tri strane grupirane potrebne

[329] Ibid.
[330] Prema F. Achleitneru navodi Blaschke, Lipschitz, 2003: 174. za Loosovu intervenciju na ulazu i u blagajničkoj dvorani *Zentralsparkasse* u Mariahilferstrasse 70 u Beču, nekad *Anglo-Österreichische Bank*, iz 1914. godine.

pomoćne prostorije. Ovaj je raspored posebno pogodan za manje robne burze jer bočno osvjetljenje uvijek daje jače lokalno svjetlo i stoga je poželjno za izložene uzorke robe.

U sustavima ove vrste, dvorana može biti u prizemlju ili, kao češće rješenje, na prvom katu. Na taj se način prostorije u prizemlju uz ulazno predvorje mogu primjerenije koristiti, a u dvoranu burze ulazi se reprezentativnim stubištem.[331]

Budući da se takve manje burzovne dvorane obično koriste i u druge svrhe, kao što su koncerti i festivali, za koje se može privući veća publika od one koja koristi dvoranu tijekom rada burze, dodavanje galerija vrlo je poželjan i često izveden dodatak.

Burze u Dresdenu, Chemnitzu, Leipzigu i Zürichu primjeri su takvih manjih zgrada u kojima je burzovna dvorana smještena u prizemlju ili na katu i prirodno je osvijetljena s pročelja.

2. Za **velike burzovne dvorane**, u doba formiranja ove tipologije, karakterističan je i najpovoljniji bazilikalni presjek dvorane gdje je dnevno osvjetljenje po potrebi pojačano onim zenitalnim. Primjeri takvih burzovnih dvorana u obliku bazilike jesu oni u Hamburgu, Manchesteru, Bremenu, Beču.

Tlocrt burzovne dvorane u većini je slučajeva u obliku pravokutnika u kojem je omjer širine dvorane i duljine dvorane 2:3 ili najviše 3:5. Uz predstavljena dva tipična tlocrta i presjeka, drugi se oblici, poput kružnog ili križnog oblika, pojavljuju samo u izoliranim slučajevima, kao npr. u Parizu na zgradi Burze žitarica (franc. *Halle aux Blés*) i u Zagrebu.[332] Dvorane burzi u svim primjerima uvijek su opremljene bogatim arhitektonskim ukrasima.

Zagrebačka burza, jedina takva građevina u Hrvatskoj, po svojoj specifičnoj kružnoj glavnoj dvorani pripada rijetkim primjerima s burzovnom dvoranom kružnog tlocrta.[333] Kovačić je inspiraciju mogao naći u londonskoj Burzi ugljena ili Burzi kukuruza u Leedsu, nastalih sredinom 19. stoljeća[334], ali je vjerojatnije i bliže bio pariškoj *Halle aux Blés* (Sl. 123.).[335] No, moguće je također da je prostorna organizacija i kružni tlocrt glavne dvorane jednostavno proizašao iz konkretne urbanističke situacije koja je zahtijevala tlocrtno rješenje uglovnice na parceli trapeznog oblika te je imala za implikaciju smještanje dvorane unutar

[331] ***1902: 255

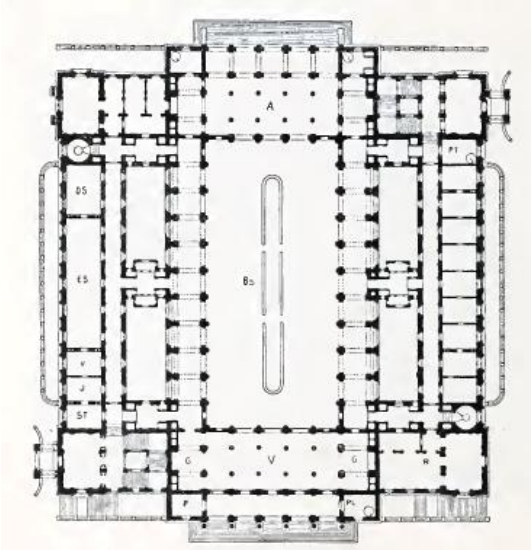
[332] Npr. dvorana Zagrebačke burze ima kružni tlocrt dvorane i dvorana je dijelom na pročelju, ali dvorišnom, gdje Kovačić kombinira kupolu i zenitalno osvjetljenje karakteristično za dvorane novčarskih institucija.

[333] Onodobni *Priručnik za arhitekturu* iz 1902. navodi kako su „kružni i križni tlocrti dvorane burze izuzetci" . Stoga među 17 primjera analiziranih u tom priručniku nijedan nema kružnu dvoranu. *** 1902: 256

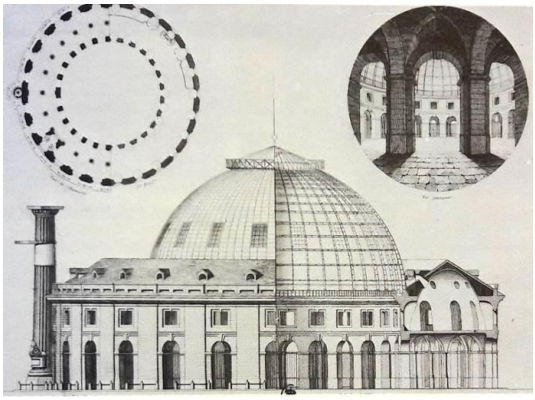
[334] Pevsner, 1997: 203-207

[335] Projektirao ju je 1763.-1768. Nicolas Le Camus de Mézières; kupolu je rekonstruirao 1808.-1813. arhitekt François-Joseph Bélanger. Nakon što je stradala u požaru, arhitekt Henri Blondel ju je rekonstruirao 1886. godine, pri čemu je kupola, promjera 39 m, u središnjem dijelu pokrivena staklom. http://paris1900.lartnouveau.com/paris01/la_bourse_de_commerce.htm [pristup 22.08.2020.]

dvaju uličnih krila.[336] Time se rješenje zapravo približava tlocrtnim koncepcijama zgrada drugih novčarskih zavoda, a ne tipičnim tlocrtnim rješenjima dotada realiziranih burza u Europi, koje su mahom pravokutnog tlocrta, bazilikalnog presjeka.[337]

Sl. 122. Burza, Beč, tlocrt prizemlja, Th. von Hansen, 1877.

Sl. 123. *Halle aux Blés*, Burza žitarica, Pariz, tlocrt, presjek/pogled i interijer, 1763.-1768., Nicolas Le Camus de Mézières; kupolu je 1808.-1813. rekonstruirao François-Joseph Bélanger, a 1886. godine Henri Blondel.

5.2.1.4. Mjenjačnica

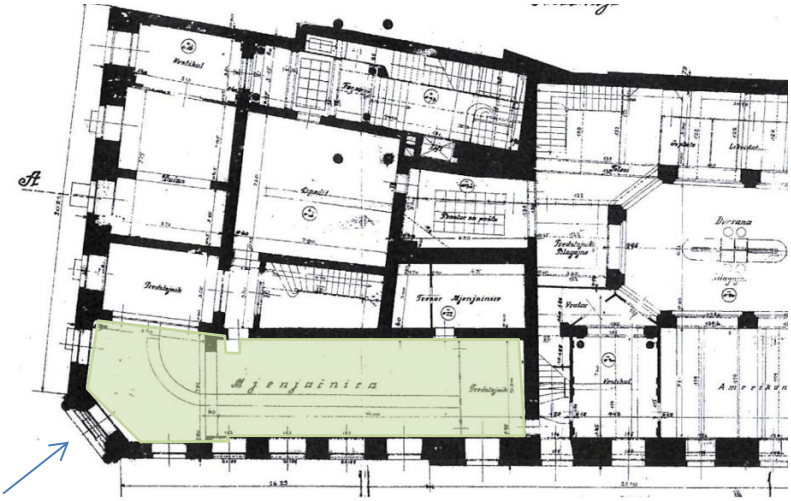
Mjenjačnica (engl. *bureau de change*) mjesto je zamjene jedne valute za drugu, bez pružanja drugih bankarskih usluga.[338] Prema analizi programa i tlocrtnih dispozicija primjera, mjenjačnica je često dio programa banaka i štedionica, a najčešće je pozicionirana uz glavni ulaz, često i kao zaseban ulični, poslovni prostor sa zasebnim ulazom u formi manje blagajničke

[336] Uostalom, i svi drugi natjecatelji provedenog pozivnog natječaja, osim Bauera, smještaju dvoranu između uličnih krila, dok je Fischerov rad u koncepciji rješenja vrlo blizak Kovačićevu. Više o Fischerovu natječajnom radu u Bagarić, 2011: 206-209, a prikaz svih natječajnih radova prezentiran je u Bjažić Klarin, 2020: 122-135

[337] *** 1902: 255 -256

[338] https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/bureau-de-change [pristup 19.09.2020.] U doba formiranja tipologije, u 19. st. mjenjačnica ima i druge funkcije osim mijenjanja valuta, kao u današnje vrijeme. „Ovdje javnost dolazi u izravan kontakt sa službenicima banke, izdaje naloge, daje upite i slično…." ***1902:155

dvorane.[339] Uobičajeno sadrži pult za komunikaciju sa strankama, a direktno je povezana vratima s trezorom ili vertikalnom komunikacijom ako je trezor u podrumu (Sl.124.).[340]

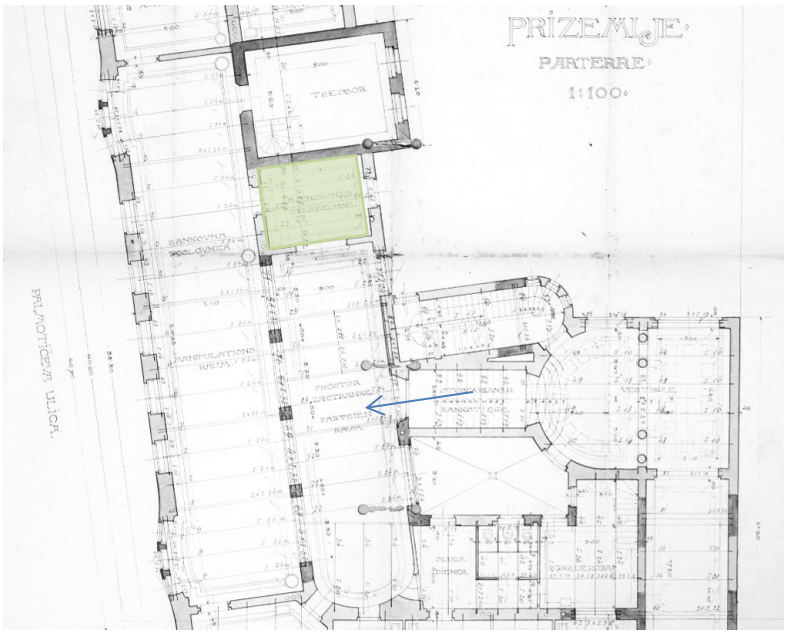
Sl. 124. Pozicija mjenjačnice u prizemlju Jugoslavenske banke 1925.; trezor je smješten ispod mjenjačnice (zeleno)

Mjenjačnica, iako je često smještena u volumenu blagajničke dvorane, ponekad ima zaseban, naglašeni ulaz, poput primjera Jugoslavenske banke Ignjata Fischera i Hrvatske eskomptne banke Fellnera i Helmera.

U nekim je primjerima pozicija mjenjačnice samo jedan od nekoliko ravnopravnih prostora za komunikaciju s klijentima u blagajničkoj dvorani, kao npr. kod podružnice Austro-ugarske banke u Jurišićevoj ulici 17 (Sl. 125.).

[339] Kao kod Sunkove Centralne eskomptne i mjenjačne banke ili Ehrlichove Slavenske banke ili kao dio prizemlja banke kao kod Jugoslavenske banke, na uglu Trga bana Jelačića i Praške te kod Hrvatske eskomptne banke u Ilici 3

[340] Npr. rješenje Jugoslavenske banke. Nalazimo i druge dispozicije, kao kod Wiener Bankverein u Beču gdje je mjenjačnica sa zasebnim ulazom, ali i vezana za glavni ulaz i blagajničku dvoranu, ili kod Ehrlicha u Slavenskoj banci specifično riješena, s posebnim ulazom, ali prostorno je dio dijela za činovnike u blagajničkoj dvorani. Na taj način postiže se dvostrano korištenje tog prostora.

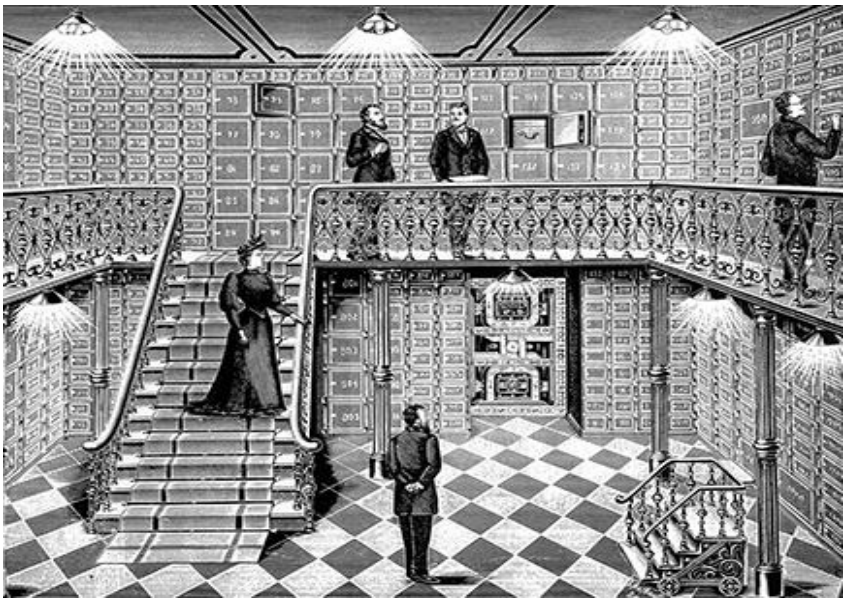
Sl. 125. Pozicija mjenjačnice kao jednog od ravnopravnih prostora za komunikaciju s klijentima u blagajničkoj dvorani, podružnica Austro-ugarske banke, Jurišićeva 17; trezor je pokraj mjenjačnice (zeleno)

5.2.1.5. Sef

Prema Rječniku stranih riječi sef (engl. *safe* ili *safe deposit*) u bankama definiran je kao „od vatre i krađe osigurani sandučić (pregradak) što ga banke iznajmljuju privatnim osobama da u njemu čuvaju dragocjenosti, novac, vrijednosnice i sl.“.[341] Sef je „pretinac unutar trezora banke što ga banka daje komitentima na korištenje uz određenu naknadu. U sefu se mogu čuvati dokumenti (štedne knjižice, police osiguranja, oporuke, ugovori), vrijedni predmeti (plemenite kovine, nakit, filatelističke i numizmatičke zbirke), vrijednosni papiri (dionice, obveznice i dr.). Uobičajeno ima dvije brave, ključevima kojih raspolažu korisnik sefa i banka, a sef se može otvoriti samo u prisutnosti obiju strana“.[342]

U tipologiji zgrade novčarske institucije sefovi (engl. *safe* ili *safe deposit*) i prostor sa sefovima dostupan je strankama, ali je smješten na izoliranom mjestu, često uz trezor, gdje je sama konstrukcija zgrade ojačana za slučaj elementarnih nepogoda i požara. Prostor sefova je osiguran teškim čeličnim vratima i šifrom za otvaranje ovlaštenoj osobi. Stranka iznajmljuje pojedinačni pretinac za čuvanje dragocjenosti te ima omogućen pristup i pregled njegova sadržaja (Sl. 126. – 128.). Potrebno je razlikovati prostor za sefove od trezora banke, o kojem je riječ u poglavlju 5.2.2.3.

[341] Anić, Klaić, Domović, 2002:1276-1277
[342] Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=55161 [pristup 20. 9. 2020.]

Sl. 126. Soba sa sefovima, prikaz još i danas egzistirajuće tvrtke Wertheim iz 1887. godine, proizvođača sefova i sigurnosnih vrata iz Beča[343]

Sl. 127. Jugoslavenska banka d.d. - podružnica Osijek, prostor trezora (nedatirano)

Sl. 128. Jugoslavenska banka d.d. - podružnica Osijek, uz trezor vezan je i prostor sefova; (nedatirano)

5.2.2. Uredski prostori

Prema Priručniku, u uredske prostore ubrajaju se prostori namijenjeni za računovodstvo, knjigovodstvo, korespondenciju (dopisništvo), cenzuru,[344] arhiv (registratura) i sl.

Iako organizacija uredskog prostora značajno ovisi o konceptu cijele zgrade, posebno o smještaju i tipu blagajničke dvorane, dva su osnovna tipa uredskog prostora:

- uredski prostor (radno mjesto) u prostoru blagajničke dvorane, odnosno veći uredski prostor za rad više činovnika
- pojedinačni ured za rad jednog ili više činovnika.

[343] Franz Wetrheim bio je prvi poduzetnik u Austro-Ugarskom Carstvu koji je 1852. godine započeo proizvodnju sefova. http://www.wertheim.at/en/company/biography-of-the-founder.html [pristup 19.09.2020.]
[344] lat. procjena imetka; u ovom smislu prostori banke u kojima se provode procjene

Unutar te podjele razlikujemo i urede prema hijerarhiji, o čemu ovisi veličina i položaj ureda u zgradi, kao i njihov međuodnos:

- uredi nižih činovnika (više radnih mjesta u jednom prostoru)
- uredi viših činovnika (samostalni ured)
- uredi uprave (samostalni ured).

Činovnička mjesta u blagajničkoj dvorani organizirana su poput današnjega uredskog prostora tipa *open space*, koja su u zgradama što su zadržale izvornu funkciju i danas organizirana na isti način, uz osuvremenjeni namještaj i infrastrukturu. Imaju dobre uvjete rada i puno svjetla.[345]

Sl. 129. Hrvatska banka d.d. (ranije Centralna eskomptna i mjenjačna banka), radna mjesta mjenjačnice i kreditnog odjela u prostoru blagajničke dvorane, Zagreb

Sl. 130. Hrvatska banka d.d. (ranije Centralna eskomptna i mjenjačna banka), upravitelj u svom kabinetu

Pojedinačni su uredi organizirani u nizu, međusobno povezani vratima. Nalazimo čak i preporuke za odnos otvora i smještaja radnih stolova, kojima se kao najpovoljniji definira smještaj po dva radna stola sučelice u širini prozora.[346] Na slabije osvijetljenim mjestima smještene su police i ormari. Prostorije uprave, bogatije dimenzionirane, smještene su na istaknutom dijelu pročelja, vezane na reprezentativno stubište i nanizane uz međuprostore za tajništvo, čekaonice i dvorane za sjednice. Iako su interijeri u cjelini kvalitetno opremljeni i obrtnički majstorski izvedeni, uredi uprave (predsjednik, ravnatelj, zamjenici, tajnici, savjetnici) znatno su reprezentativniji. Ostali, klasični uredi smješteni su u mezaninu ili katu,

[345] Na nacrtu podružnice Austro-ugarske banke u Rijeci nalazimo i detaljan raspored namještaja koji nam olakšava i razumijevanje funkcije pojedinih prostora. Nacrt je potpisan samo pečatom ureda banke zaduženog za gradnju „Baubureau Oesterreichisch-Ungarischen bank“ što sugerira da ga nije izradio arhitekt Hubert već unutarnja služba banke.

[346] ***1902: 160

duž pročelja, a dijelom na galeriji blagajničke dvorane, ali odvojeni ostakljenim stijenama (Sl. 131.).

Sl. 131. Jugoslavenska banka d.d. - podružnica Osijek, uredski prostori u mezaninu (nedatirano)

Sl. 132. Kraljevska mađarska poštanska štedionica, (Magyar Királyi Postatakarékpénztár), uredski prostori, Ö. Lechner, S. Baumgarten, 1911.

5.2.2.1. Prostorije uprave

Prostori uprave uobičajeno sadrže: ured predsjednika (i nekad zamjenika), ured direktora odnosno ravnatelja (i nekad zamjenika), *parloir*[347], tajnika, savjetnika uprave. Smješteni su u mezaninu i/ili prvoj etaži, u osnovnoj koncepciji nizanja međusobno povezanih pojedinih prostora, na glavnom pročelju. Iznimno, u prizemlju, pozicija im je uz blagajničku dvoranu. Redoslijed nizanja prostora članova uprave govori o međuodnosima u poslovanju i važnosti u hijerarhiji institucije. U nizu je tih prostora i sjednička dvorana. Njihov niz prati uzdužni hodnik kao veza s činovničkim odjelima, prema toaletima te vertikalnim komunikacijama i prostorima za poslugu.

Kao što blagajnička dvorana čini jezgru cijelog kompleksa među prostorima namijenjenim komunikaciji s javnošću, tako su sobe korištene za upravu prirodni fokus internih bankarskih usluga. Budući da se koriste i u reprezentativne svrhe, oni su, kako je već naznačeno, često postavljene na glavnom pročelju zgrade i obično su bogato i elegantno namještene. Prostorije namijenjene ravnateljima, višim činovnicima i članovima uprave nalaze se i u prizemlju, ali ovisno o veličini parcele, mogu biti smješteni i na prvi kat, orijentirani prema glavnom pročelju. Prostor savjetnika i čekaonica posjetitelja i tajništvo moraju se nalaziti u neposrednoj blizini upravnih prostorija. U nizu prostorija namijenjenih upravi je i dvorana za sjednice.[348]

[347] Prostor za primanje posjetitelja, salon (od starofrancuske riječi govoriti, ušla u engleski jezik u srednjem vijeku kao parlour, prvotno je značila prostor u samostanu za razgovor s posjetiteljima)
[348] *** 1902:166

5.2.2.2. Dvorana za sjednice

Sl. 133. Prva hrvatska štedionica, Ilica 5, Zagreb, dvorana za sjednice, nedatirano

Sl. 134. Austrijska zemaljska banka, dvorana za sjednice, Beč, Otto Wagner

Sl. 135. Poštanska štedionica, dvorana za sjednice, Otto Wagner

Dvorana za sjednice (njem. *das Sitzungszimmer*) specifičan je i izrazito reprezentativan prostor održavanja sjednica uprave banke.[349] Zauzima posebnu poziciju na pročelju pa su za nju specifično oblikovani zaobljeni ili poligonalni istaci. Izduženog je oblika zbog smještaja većeg stola za sastanke, često i za više od 20 osoba. Oblikovanje prati i namještaj po mjeri, pravokutni ili ovalni stol, bogata rasvjeta, štuko detalji na stropu, tapete, masivne, drvene zidne obloge povezane s naglašenim dovratnicima i ulaznim vratima (Sl. 133. - Sl. 136.).

[349] U slučaju burze to je dvorana gremija (lat. gremium: krilo, okrilje), skup glavara ili vodećih osoba u nekoj instituciji, radno tijelo koje donosi glavne odluke; vijeće, odbor, kolegij; *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=23306 [pristup 4. 9. 2022.]

Sl. 136. Zagrebačka burza, dvorana za sjednice burzovnog vijeća, V. Kovačić, H. Ehrlich, A. Albini

5.2.2.3. Trezor

Trezor (franc. *trésor* < lat. *thesaurus* < grč. *θησαυρός:* riznica), u širem smislu sef, pretinac, riznica ili posebno građena i osigurana prostorija u bankama i sličnim ustanovama, koja služi za čuvanje novca, vrijednosnih papira i drugih dragocjenosti. Najčešće su opremljeni alarmnim uređajima i posebnim bravama koje se otvaraju kombinacijom brojki i slova.[350]

U njemačkom jeziku naziva se i *die Stahlkammer* ili čelična komora, s obzirom na njezinu konstrukciju. U engleskom jeziku za trezor se koristi i izraz *vault room* (engl. *vault* - svod) označavajući prostor sa svodovima. Namijenjen je čuvanju novca i drugih vrijednosti (na primjer, povijesni dokumenti, knjige, biološki uzorci).

Trezor ima nekoliko karakteristika: specifičan smještaj u zgradi, konstrukciju te primijenjene materijale i sigurnosne elemente poput sigurnosnih vrata i brave (Sl. 137.).

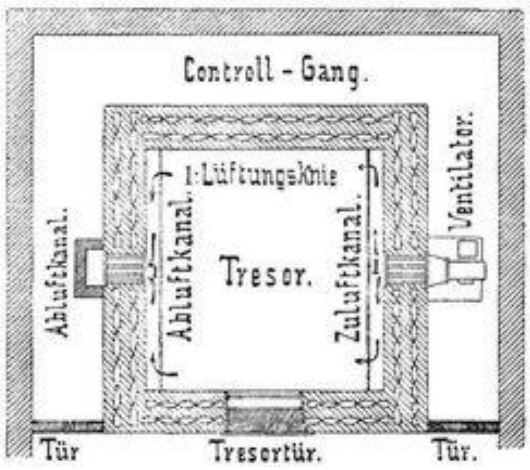
Prostor smještaja novca u banci ili štedionici specifične je konstrukcije, u mnogim primjerima stropa i zidova osiguranih gusto postavljenim čeličnim traverzama radi maksimalnog osiguranja novčanica i vrijednosnih papira pohranjenih u njemu. Najčešće je smješten u podrumu ili suterenu, a u rijetkim primjerima i u prizemlju[351] ili čak mezaninu,

[350] Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=62210 [pristup 17.10.2020.]

[351] Kao u primjeru Hrvatske eskomptne banke. Njezin trezor, kao i kod Austro-Ugarske banke u Jurišićevoj, izvorno u Kaldinom tlocrtu čak ima i prozor. Kasnijim dogradnjama izmijenjeno je stanje i trezor više nije na pročelju.

izložen vanjskim zidom prema dvorištu.[352] Pristup u trezor ograničen je samo za osoblje banke. U 19. stoljeća pojam za sigurnosna vrata bili su proizvodi tvrtke Wertheim osnovane 1852. godine.[353] Njihova su rješenja očuvana i u hrvatskim bankama i štedionicama. Zbog sigurnosnih zahtjeva, konstrukcija trezora u projektnoj je dokumentaciji razrađena detaljnije od drugih prostora.

Prostor smještaja novca u banci ili štedionici specifične je konstrukcije, u mnogim primjerima stropa i zidova osiguranih gusto postavljenim čeličnim traverzama radi maksimalnog osiguranja novčanica i vrijednosnih papira pohranjenih u njemu. Najčešće je smješten u podrumu ili suterenu, a u rijetkim primjerima i u prizemlju[354] ili čak mezaninu, izložen vanjskim zidom prema dvorištu.[355] Pristup u trezor ograničen je samo za osoblje banke. U 19. stoljeća pojam za sigurnosna vrata bili su proizvodi tvrtke Wertheim osnovane 1852. godine.[356] Njihova su rješenja očuvana i u hrvatskim bankama i štedionicama. Zbog sigurnosnih zahtjeva, konstrukcija trezora u projektnoj je dokumentaciji razrađena detaljnije od drugih prostora.

Sl. 137. Shematski prikaz gradnje trezora s kontrolnim hodnikom, sigurnosnim vratima i ventilacijom

Prostor smještaja novca u banci ili štedionici specifične je konstrukcije, u mnogim primjerima stropa i zidova osiguranih gusto postavljenim čeličnim traverzama radi maksimalnog osiguranja novčanica i vrijednosnih papira pohranjenih u njemu. Najčešće je

[352] Kao u Srpskoj banci A. Baranyaija
[353] U Engleskoj prvi patent za sef registriran je 1839. Booker, 1984: 79
[354] Kao u primjeru Hrvatske eskomptne banke. Njezin trezor, kao i kod Austro-Ugarske banke u Jurišićevoj, izvorno u Kaldinom tlocrtu čak ima i prozor. Kasnijim dogradnjama izmijenjeno je stanje i trezor više nije na pročelju.
[355] Kao u Srpskoj banci A. Baranyaija
[356] U Engleskoj prvi patent za sef registriran je 1839. Booker, 1984: 79

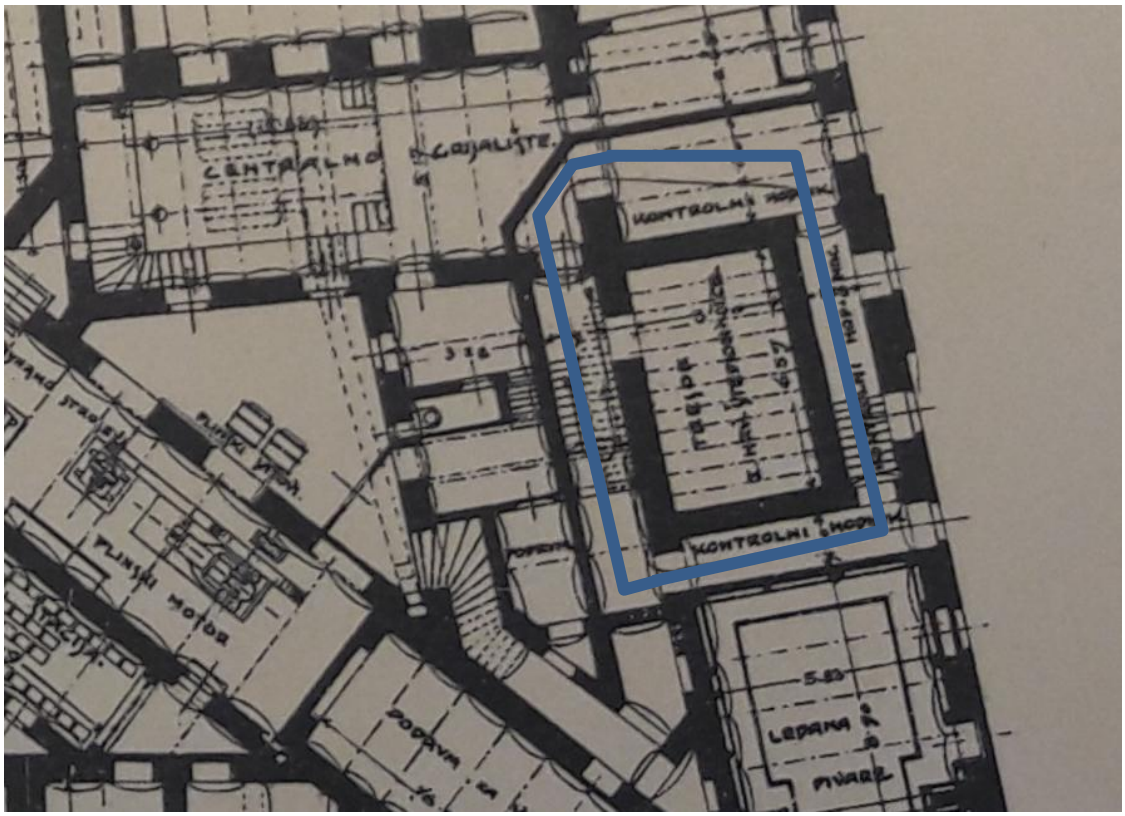
smješten u podrumu ili suterenu, a u rijetkim primjerima i u prizemlju[357] ili čak mezaninu, izložen vanjskim zidom prema dvorištu.[358] Pristup u trezor ograničen je samo za osoblje banke. U 19. stoljeća pojam za sigurnosna vrata bili su proizvodi tvrtke Wertheim osnovane 1852. godine.[359] Njihova su rješenja očuvana i u hrvatskim bankama i štedionicama. Zbog sigurnosnih zahtjeva, konstrukcija trezora u projektnoj je dokumentaciji razrađena detaljnije od drugih prostora.

U nekim rješenjima kada je trezor u prizemlju, uz blagajnu imamo i dvoetažno rješenje trezora s proširenjem na podrum. A ako je trezor ispod blagajne, česta su rješenja s internim stubama koje povezuju blagajnu i trezor. Zidovi i podovi redovito su izvedeni u betonu.

U Luegerovu Lexikonu iz 1910. nalazimo detaljan opis tehničkih zahtjeva za izvedbu trezora: „Trezori su opekom ojačane željezne prostorije koje se koriste za pohranu velike količine novca i dragocjenosti; ne samo da moraju biti vatrootporni i protuprovalni, oni moraju pružiti i određenu otpornost na posljedice potresa.

Zračne, ventilacijske kanale je potrebno pažljivo voditi kako ne bi narušili sigurnost trezora. Osvjetljenje se postavlja električno samo zbog ograničenih uvjeta ventilacije, a bilo bi najprikladnije da automatski stupi na snagu kad se vrata otvore i automatski ih isključi kada se vrata zatvore. Prikladni alarmni i signalni uređaji mogu se lako pričvrstiti kada postoji dovoljno jaka električna struja. [360] Iz sigurnosnih razloga oko trezora se u brojnim primjerima primjenjuje izvedba ophodnoga, kontrolnog hodnika za osoblje, kojim je trezor s tri ili čak četiri strane odvojen od svih prostorija i komunikacija (Sl. 138.).

[357] Kao u primjeru Hrvatske eskomptne banke. Njezin trezor, kao i kod Austro-Ugarske banke u Jurišićevoj, izvorno u Kaldinom tlocrtu čak ima i prozor. Kasnijim dogradnjama izmijenjeno je stanje i trezor više nije na pročelju.
[358] Kao u Srpskoj banci A. Baranyaija
[359] U Engleskoj prvi patent za sef registriran je 1839. Booker, 1984: 79
[360] Lueger,1904: 608

Sl. 138. Prva hrvatska štedionica, Ilica 5, Zagreb, kontrolni hodnik oko trezora prikazan na tlocrtu podruma

5.2.2.4. Pomoćni prostori

Pomoćne prostore čine prostori rada i stanovanja pomoćnog osoblja, prostori portirnica (vratar), noćna straža (noćobdija), pazikuća (domar), održavanja, poput praonica i glačaonica, sanitarije, garderobe (rušnica) i prostori za instalacije. Iznimno se javljaju i dodatni prostori za zaposlene, npr. soba za zajutrak kod zgrade Wiener Bankvereina u Jurišićevoj.

Pomoćni prostori orijentirani su redovito na dvorišnim pročeljima, suterenu, podrumu i potkrovlju. Prema dispoziciji su specifični prostori pomoćnog osoblja. Posluga ima prostore i uz urede uprave kako bi bila na raspolaganju tijekom radnog vremena, a sobe ili stanovi za smještaj posluge uglavnom su u mansardnom ili potkrovnom prostoru, sa zajedničkim korištenjem sanitarija, orijentirani katkad na svjetlike skromnih dimenzija. Stan pazikuće uglavnom je na dispoziciji u suterenu, orijentiran prema dvorištu. Katkad je povezan s ulaznim prostorom, kada pazikuća ima ulogu cjelodnevnog nadzora zgrade. Njegova je uloga, ako nema osobe zadužene za sustav grijanja, i da nadzire podrumski prostor s instalacijama, opskrbu s ugljenom i drvima i sl. U brojnim primjerima uz pazikuću je zaposlen i portir ili *concierge*, a kod zgrada s više ulaza je više portira, na svakom ulazu po jedan. *Concierge* ima i svoj prostor uz glavni ulaz, kao npr. u banci u Preobraženskoj 4.

Sanitarije

Specifičnost u planiranju sanitarija proizlazi iz činjenice kako većinu zaposlenika i klijenata u početnim razdobljima razvoja tipologije zgrada novčarskih institucija čine muške osobe što za posljedicu ima i postojanje samo jednih - muških sanitarija i eventualno posebnim pisoarima. Sanitarije su uglavnom smještene uz vestibul i stubišta, u blizini blagajničke dvorane te na katu uz prostore uprave.

Prostori instalacija smješteni su redovito u suterenskim i podrumskim etažama. Riječ je o prostorima za grijanje, ventilacija, a pojavljuje se i akumulator za rasvjetu za nuždu. Grijanje uključuje obvezno spremište za drva i ugljen, s obzirom na to da se bez obzira na razvoj instalacija i promjenu različitih sustava toplovodnog i grijanja na topli zrak, npr. u kombinaciji s loženjem kupaonskih peći na drva u stanovima, ipak kao energent koristi drvo ili ugljen. U većini analiziranih primjera pojavljuje se neki sustav ventilacija, a primjerice u Zagrebačkoj burzi i djelomična klimatizacija.

Prostori održavanja, poput praonica i glačaonica, uglavnom su smješteni za tavanske prostore, katkad su vezani na vanjsku krovnu terasu radi sušenja rublja.

5.2.3. Prostori drugih namjena

5.2.3.1. Poslovni prostori (ugostiteljstvo, trgovine i sl.)

Jednostavniji programi kod heterogene namjene zgrada sadržavaju samo nekoliko uličnih, trgovačkih prostora. Međutim, nerijetko se radi o složenim i vrlo složenim programima, kao npr. kod zgrade Gradske štedionice ili kompleksa Prve hrvatske štedionice u Ilici ili Oktogona. Sadržaji nisu nužno vezani za novčarske institucije, pa među njima nalazimo i ljekarne, različite trgovine, kavane, pivnice i restorane. Svi prostori imaju osigurana spremišta, u nekim primjerima imaju internu komunikaciju s podrumskim prostorom ispod lokala, a ljekarne i vlastiti laboratorij.[361] Ugostiteljskoj je namjeni u projektantskom smislu posvećena posebna pozornost. Njihovi interijeri i predstavljaju impresivna rješenja i primjere iskoraka u rješenjima konstrukcije i interijerskim detaljima. Ti prostori postaju središta javnog i kulturnog života, mjesta okupljanja društvene elite. Poslovni su prostori u velikom broju primjera dvoetažni (prizemlje i mezanin), uz obvezno spremište u podrumu ili u stražnjem dijelu zgrade, a katkad se sadržaji planiraju i u podrumskoj etaži, kao što je restoran u podrumu Gradske štedionice. Uz kavanu Corso planiran je i stan za kavanara, zakupca kavane.

[361] U Fischerovoj Gradskoj štedionici i Schönovoj palači Croatije

Kad su burze u pitanju, u stručnoj literaturi na samom početku 20. stoljeća pronalazi se program gradnje burze, koji osim već spomenutih prostora drugih vrsta zgrada novčarskih institucija ima i neke specifične prostore, kao što su pošta i sobe za telegraf i telefon, prostor za liječnika te *buffet* i druge prostorije za osvježenje (restoran) s potrebnim pratećim prostorijama (kuhinja i sl.).[362]

5.2.3.2. Stambeni prostori (najamni stanovi)

Kod zgrada novčarskih institucija potkraj 19. i početkom 20. stoljeća, **najamni stanovi** dio su obveznog programa. Smješteni su u gornjim etažama zgrada, uglavnom od 2. etaže na više jer je prvi kat (ili mezanin), kod svih većih primjera, namijenjen poslovanju novčarske institucije. Veliki broj primjera pokazuje razdvajanje vertikalnih komunikacija za stambene etaže od onih za prostor banke, iako je u zgradama gdje su stanovi namijenjeni činovnicima očita povezanost uredskih etaža (prostora) s onima stambenim. Niže smješteni stanovi veće su svijetle visine (3,5 m na više), a kako raste katnost, svijetla visina je manja. Rjeđe su u mansardnim prostorima gdje stanuje posluga (stanovi domara, vratara, strojara) ili su smješteni servisi pranja, sušenja i glačanja rublja.

Stanovi su višesobni – od 3 sobe na više, a pojedine prostorije u nacrtima nisu specifično opisane i definirane namjene. Poziciju spavaće sobe sugerira njena izravna veza s kupaonicom. Katkad je projektirana soba s direktnim ulazom sa stubišta, koja može biti radna soba ili gostinjska. Sobe su nizane uz ulična pročelja, međusobno povezana dvokrilnim vratima i usporednim hodnikom, a prema dvorištu su orijentirane kuhinja, ostava, djevojačka soba i sanitarije. Ponegdje je uvedena i dječja soba, orijentirana također prema dvorištu. Stanovi su skromnije opremljeni od poslovnih prostora, zadržavaju drveni grednik kao međukatnu konstrukciju sve do kasnih 1920-ih i kaljeve peći umjesto centralnoga grijanja.

Stambeni prostori za članove uprave i više činovnike, koje planira većina banaka, uvijek su smješteni na gornjim etažama.

[362] ***1902: 254-255; Spomenute sadržaje nalazimo i u palači Zagrebačke burze.

6. GLAVNI PRIMJERI TIPOLOGIJE ZGRADA NOVČARSKIH INSTITUCIJA HRVATSKIH ARHITEKATA U ZAGREBU I EVOLUCIJA TIPA (KRONOLOŠKI PRIKAZ GRADNJE ZGRADA NOVČARSKIH INSTITUCIJA KROZ GLAVNE PRIMJERE U ZAGREBU REALIZIRANE OD STRANE HRVATSKIH ARHITEKATA)

6.1. Kriterij za odabir primjera

Sl. 139. Prva regulatorna osnova Zagreba, 1865. Regulatorna osnova koja je definirala blokovsku strukturu grada i godinu pred preimenovanje trga osigurala jasnu viziju razvoja predmetnog prostora.

U ovom poglavlju će se prezentirati razvoj tipologije zgrada novčarskih institucija na primjeru Zagreba kao jednom od financijskih središta južnog dijela Monarhije odnosno Trojedne kraljevine, kroz djelovanje domaćih arhitekata.[363] Detaljnije će se predstaviti primjeri

[363] Prema istraživanju Filipa Tomića i Maria Streche, u razdoblju 1869–1910. godine, u Zagrebu je porastao broj stanovnika za gotovo 300%, najviše od 44 analizirana grada Monarhije, uključujući Beč i Budimpeštu. Te je 1910. godine Zagreb bio četrnaesti grad po broju stanovnika u Austro–Ugarskoj i peti grad po broju stanovnika u Ugarskoj. Tomić, F., Strecha M., Zagreb raste. Prilog poznavanju populacijskog razvoja Zagreba u drugoj polovici

realizirani u razdoblju od 1871. odnosno gradnje prve zgrade namjenski građene za novčarsku instituciju do velike gospodarske krize 1929. godine i stagnacije novogradnji. Taj period kao i investicije novčarskih institucija se većim dijelom podudaraju i sa značajnim zahvatima u urbanističkom razvoju grada Zagreba, u paralelnom razvoju industrijske proizvodnje i akumulacije kapitala koji zatvara taj ciklus i pokreće razvoj. Institucije svojim investicijama u nove zgrade prate razvojne regulatorne osnove grada te u tom smislu djeluju progresivno na njegov razvoj.

Primjeri (njih ukupno petnaest) odabrani su prema sljedećim kriterijima:

- realizirani su u Zagrebu,
- u definiranom vremenskom okviru,
- djelo su domaćih arhitekata,
- namjenski su projektirani za novogradnje zgrada novčarskih institucija,
- heterogene su namjene.

Izostavljeni su primjeri za koje nije bilo dostatne arhivske dokumentacije, a od realizacije su i izgubili osnovnu namjenu ili je interijer poslovnice novčarske institucije u cjelini izmijenjen, kao npr. kod Hrvatske sveopće banke Benedika i Baranyaija u Martićevoj ulici ili Dunav osiguranja u Martićevoj 8 Janka Holjca. Iz detaljnije analize izostavljeni su i primjeri koji su nastali adaptacijom ili rekonstrukcijom odnosno prilagodbom postojećih zgrada i prostora za zgradu novčarske institucije poput prostora Hrvatske komercijalne banke u Ilici 20 i Hrvatske zemaljske banke odnosno Jugoslavenske banke na uglu Trga bana Jelačića i Praške ulice.

6.2. Primjeri novogradnji zgrada novčarskih institucija u Zagrebu

Prva hrvatska štedionica

Sjedište naše najstarije novčarske ustanove, Prve hrvatske štedionice, prvobitno je bilo smješteno u zgradi u Dugoj ulici 32 (današnja Radićeva). Zbog proširenja poslovanja donosi se odluka o gradnji nove palače na uglu Trga bana Jelačića. S obzirom na bilješku o kupnji zemljišta datiranu još u 1856. godini,[364] namjera o gradnji vlastite zgrade postojala je vrlo rano, no uvjeti su se stekli tek 1869. kad naručuju projekt za gradnju trokatne stambene zgrade od

19. stoljeća u komparativnoj perspektivi, Historijski zbornik, god. LXIX (2016), br. 1, str. 33–70; dostupno na: https://hrcak.srce.hr/file/260410 pristup 15.10.2024.

[364] HR-DAZG-1122, sign. 3072

poduzeća Grahor i Klein,[365] a zatim i drugi, realizirani projekt, istih projektanata, iz 1870. godine pod nazivom „štedionička kuća“.[366]

Franjo Klein, školovan u Beču, u poduzeću je zadužen za projektiranje, a do partnerstva s Jankom Nikolom Grahorom je već samostalno realizirao značajne projekte: zgradu realne gimnazije na Strossmayerovom šetalištu, hotel „K caru austrijanskom“ u Ilici 4, pravoslavnu crkvu na Preradovićevu trgu, sinagogu u Praškoj ulici te kuću Rosenfeld u Mesničkoj 1. Janko Nikola Grahor završio je Obrtnu školu u Frankfurtu na Majni te je po dolasku u Zagreb, još neafirmiran u ulozi graditelja projektanta, a prije udruživanja s Kleinom, radio kao gradski mjernik te radom u gradskoj službi i članstvom u Građevno-vatrogasnom odboru stekao veliko iskustvo.[367]

Sl. 140. Lokacija za planiranu zgradu banke sa stanjem na katastarskom planu iz 1864. godine

Sl. 141. Situacija na katastru 1913.-1915.

Realizaciju zgrade Prve hrvatske štedionice potakla je i odredila i okolnost gradnje sinagoge započeta 1866. u neposrednoj blizini kao i uređenje nove ulice (danas Praška) 1867. godine,[368] koja će spojiti Jelačićev trg s Novim trgom (danas Trgom N. Š. Zrinskog), do tada sajmištem čime je formirana uglovna parcela za zgradu Prve hrvatske štedionice na uglu Ulice Marije Valerije i Trga, gotovo pravilnog, pravokutnog oblika. Parcela je i odredila koncept

[365] Franjo Klein je upravo bio završio projekt sinagoge u Ulici Marije Valerije, a od 1868. godine surađuje u zajedničkom poduzeću s Jankom Grahorom. Dobronić, 1983: 70; Maruševski, 1993: 110
[366] Maruševski smatra, obzirom i na prethodno samostalno djelovanje kako je u timu Grahor i Klein, Franjo Klein bio odgovoran za projektiranje, a Grahor za ugovaranje poslova. Maruševski, 1993.
[367] Zanimljiv podatak nam donosi Ivo Maroević da je Janko Nikola Grahor 1890-ih bio član ravnateljstva Hrvatske eskomptne banke i predsjednik osiguravajuće zadruge “Croatia“. Maroević, 1968: 23
[368] Knežević, 1999: 128; na starim razglednicama iz tog vremena stoji naziv Ulica Marije Valerije.

planirane uglovnice „U“ tlocrta, kraćim uličnim krilom okrenute prema glavnom gradskom trgu, a dužim prema tek otvorenoj ulici kao gradnju uglovne, dvokatne poslovno-stambene zgrade s mezaninom.

Kleinovim projektom parcela je izgrađena 90%, protivno Redu građenja tog vremena.[369] Nedostatak opisa pojedinih prostorija na projektu, a obzirom na to da nedostaje prostor značajnije dimenzije ili organizacije te tlocrtnog oblika ili jasnih komunikacija koji bi mogao biti blagajnička dvorana štedionice preostaje pretpostaviti što je mogao biti prostor (u ovom slučaju) samo poslovnice štedionice, a ne u pravom smislu blagajničke dvorane.[370] Te prostorije su smještene u mezaninu i do njih se dolazi reprezentativnim polukružnim stubištem iz veže iz Praške.

Sl. 142. Prva hrvatska štedionica, pogled prema Ulici Marije Valerije, oko 1890.

[369] Maksimalna dopuštena izgrađenost za uglovnicu bila je 85%. Građevni red (Red građenja, *Bauordnung*) stupio je na snagu 1857. g. Ovim dokumentom su bili propisani pravokutni blokovi sa zadanom minimalnom, odnosno maksimalnom visinom kuća prema broju katova, kao i izgrađenost parcele. Bila je zatražena izrada regulacionog plana, koji je bio izrađen i odobren tek nakon osam godina. U pravilima za gradnju prioritet je imala zaštita od požara. Specifične su bile estetske odredbe ovog propisa kojima je zatražena „klasicistička jednostavnost uravnoteženih pročelja svijetlih skladnih tonova, bez suvišnog šarenila, s prozorskim osima jednakoga međusobnog razmaka. Svoju visoku estetsku kvalitetu pojedinih ambijenata zagrebački Donji grad može zahvaliti upravo ovom Građevinskom pravilniku“. Kahle, 2007.

[370] Tome odgovara i navod o skučenim, postojećim prostorima štedionice, iz Narodnih novina 1880. kojim se najavljuje gradnja nove zgrade štedionice u Radićevoj ulici.

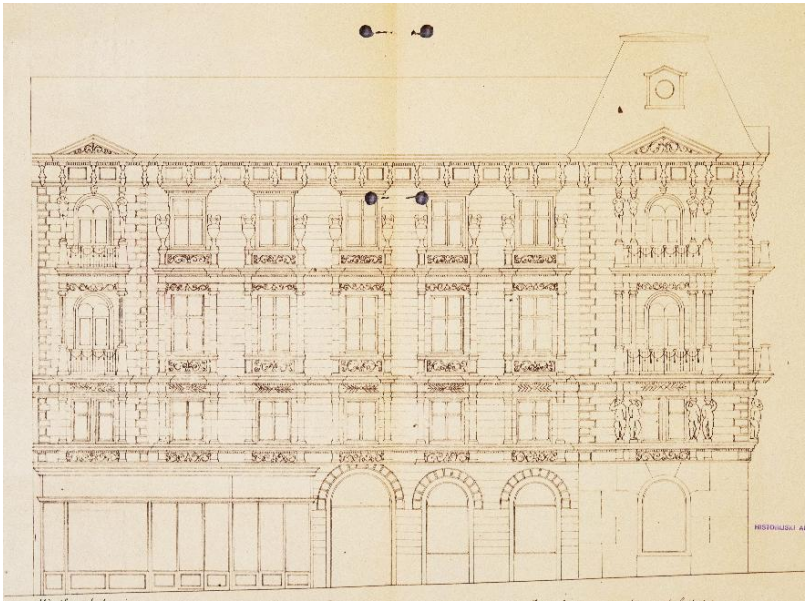
Zgrada je koncipirana za samostalno korištenje prizemlja orijentiranog prema trgu, namijenjenog kavani te manjega trgovačkog prostora u Ulici Marije Valerije.

Osnovna funkcionalna shema zgrade može se podijeliti u četiri osnovne cjeline: javni prostori, odnosno prostori poslovanja sa strankama, uredski prostori, pomoćni prostori i prostori drugih namjena (stanovanje, ugostiteljstvo - kavana), (Prilog I, Sl. 487.).[371]

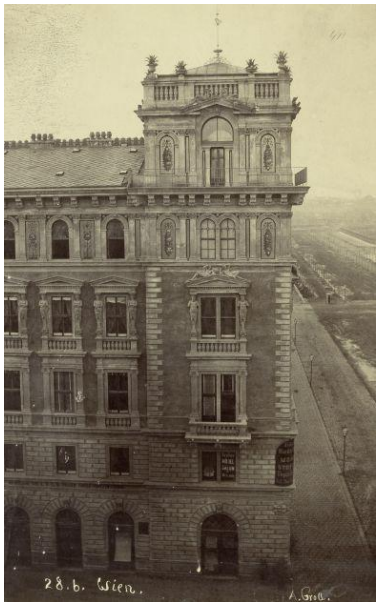
Prostor mezanina podijeljen je u dva dijela. Dva zasebna, trosobna prostora, orijentirana su prema ulici odnosno trgu, od kojih je vjerojatno jedan od njih namijenjen za urede štedionice, a onom u istočnom krilu dodan je jedan dvosobni stan. Gornje etaže su gotovo identično organizirane, kao dvije cjeline, s po dva sanitarna čvora i dvije kuhinje, koje mogu funkcionirati i kao stambeni i kao uredski prostor, a namijenjene su iznajmljivanju, o čemu govori i dokumentacija o ishođenju stambene dozvole.

Visina prizemlja s kavanom od gotovo 5 m govori o ideji uređenja reprezentativnog prostora. Ulaz u kavanu u osi je pročelja, ali i na samom uglu. Izgled terase kavane dokumentiran je brojnim fotografijama, ali, na žalost, ne i interijer.

Konstrukcija je klasična zidana, u podrumu i prizemlju prostori su nadsvođeni, dok je u prvom i drugom katu strop izveden kao drveni grednik.

Sl. 143. Prva hrvatska štedionica, Trg bana Jelačića, istočno pročelje, Grahor i Klein, 1871.

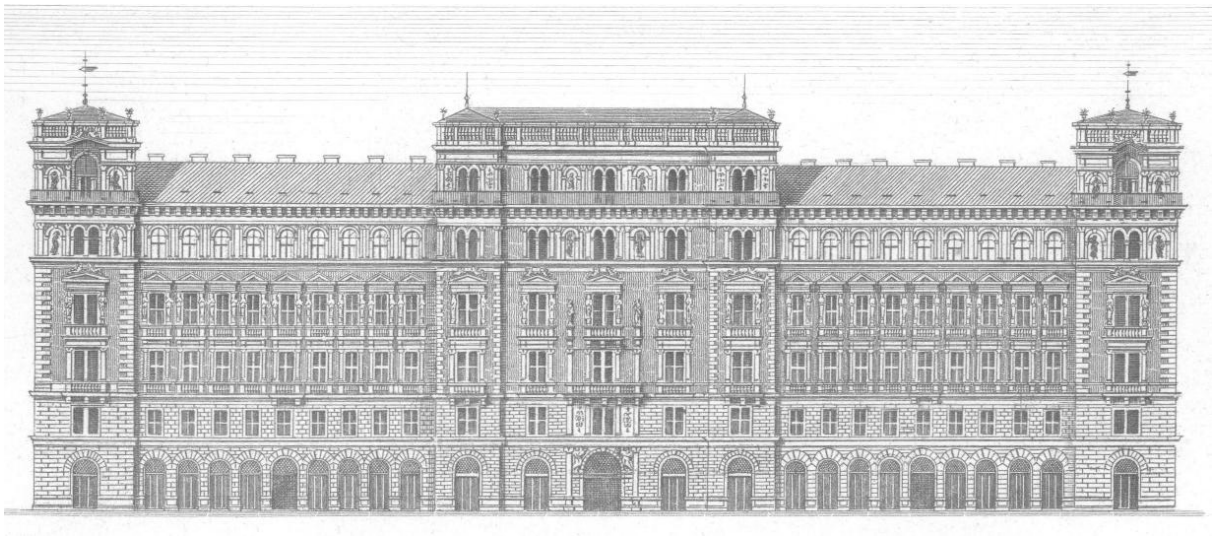

Sl. 144. Heinrichshof, Beč, Th. von Hansen, 1861. – 1862. foto 1864.

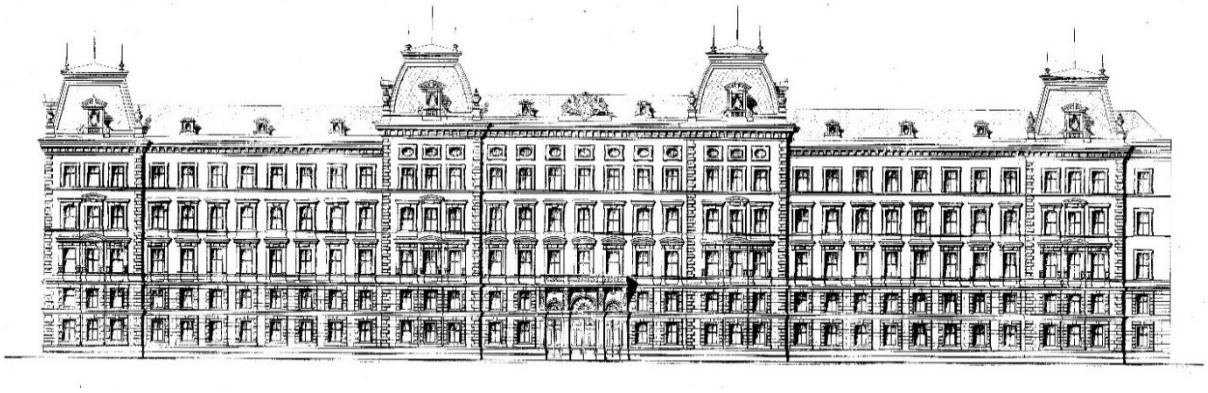
Projektantsko rješenje uspješno rješava ugao glavnoga gradskog trga i novoformirane Ulice Marije Valerije, naglašavajući uglovnu os otvora plitkim rizalitom i balkonima na prvom

[371] Na nacrtima namjena pojedinih prostora, izuzev u prizemlju, nije naznačena.

i drugom katu te završavajući ugao zasebnim, piramidalnim krovom. Za oblikovanje pročelja je korišten, prema Maruševski, bečki motiv (npr. kao kod Heinricha Hansena i Henrichshofa, izvedenog 1861.-1862.) „dvokatnog glavnog kata“, to jest povezivanjem etaža polustupovima, pilastrima i hermama, osobito na ugaonom rizalitu, u jednu kompoziciju, u jedan „beletaž“.[372] Bedenko također vidi Kleinovu inspiraciju u Heinrichshofu po organizaciji etaža, ulogom vijenaca i povezivanjem okvira prozora mezanina i prvog kata. Tu su i herme (kasnije uklonjene) koje je su bile smještene uz prozore mezanina i balkonska vrata drugog kata te skulpture na uglovima balkona. Također rješenje pročelja dovodi u vezu i s palačom nadvojvode Albrechta, na Stahlhofu u Beču iz 1865. godine, arhitekta Antona Heffta (danas Albertina), po uglu naglašenim rizalitom te njegovom završetku mansardnim krovom.[373]

Sl. 145. Heinrichshof, Beč, Th. von Hansen, 1861.-1862.

Sl. 146. Palača nadvojvode Albrechta, Stahlhof, Beč, Anton Hefft, 1865.

[372] Maruševski, 1993: 109-112
[373] Bedenko, 2000: 95, bilj. 31

Zgrada Prve hrvatske štedionice na uglu Trga bana Jelačića i Praške ulice prva je zgrada građena kod nas za neki novčarski zavod. Reprezentativnim pročeljem formirala je dio južnog pročelja glavnoga gradskog trga i njegov ugao s novoformiranom Strossmayerovom ulicom odnosno Ulicom Marije Valerije. Heterogene je namjene, a s kavanom u prizemlju aktivno sudjeluje u društvenom životu grada. Ova reprezentativna zgrada arhitekture historicizma, obzirom na manje naglašen prostor za potrebe štedionice u odnosu na druge namjene, važnija je za razvoj poslovanja Prve hrvatske štedionice negoli za razvoj tipologije zgrada namijenjenih novčarskim institucijama.

Gradnjom na glavnom gradskom trgu Štedionica je potvrdila svoju poziciju najvažnije novčarske institucije u Hrvatskoj i pokazala i svoju ambiciju za razvoj poslovanja, ali i ulogu u gradogradnji. Ona predstavlja prvi primjer realizacije domaćeg arhitekta, ali nedovoljno rasvijetljen po pitanju reprezentativnosti vlastitih poslovnih prostora, distanciranih u mezaninu dok prizemlje prepušta drugim namjenama: kavani i trgovini.

Obća zagrebačka štedionica i zalagaonica

Usporedno s gradnjom zgrade Prve hrvatske štedionice na Trgu osnivaju se 1871. i Hrvatska komercijalna banka i Obća zagrebačka štedionica i zalagaonica koja počinje s radom 1872.[374] U tom trenutku dakle u Zagrebu egzistiraju samo dvije banke i tri štedionice.[375] Iako se vrijeme početka rada štedionice gotovo se podudara s trenutkom sloma Bečke burze 1873. i s teškoćama koje je u gospodarstvu prouzročio, Obća zagrebačka štedionica planira izgraditi novu zgradu za svoje potrebe te samo tri godine kasnije započinje s izradom projekta zgrade namijenjene Štedionici.[376] Nešto kasnije, 1880. Hrvatska komercijalna banka će angažirati Hermana Bolléa i Kunu Waidmanna za adaptaciju postojeće zgrade u Ilici 20 za smještaj svojih prostorija.

Nakon što je Prva hrvatska štedionica definirala početak ulice Marije Valerije tek osnovana Obća zagrebačka štedionica odlučila se za lokaciju za gradnju vlastite zgrade na njenom drugom kraju, na uglu sa Zrinskom trgom, u središnjem gradskom prostoru u nastajanju.

[374] Karaman, 1974: 98

[375] Hrvatska eskomptna banka, Hrvatska komercijalna banka, Prva hrvatska štedionica, Obća zagrebačka štedionica i zalagaonica i Sisačka štedionica. Karaman, 1974: 102

[376] Janko Jambrišak će 1881. za Girolama Pristera mlađeg izgraditi i uglovnicu na drugom uglu Ulice Marije Valerije i Trga bana Jelačića, gdje će se smjestiti prva zagrebačka podružnica Hrvatske zemaljske banke. Bagarić, 2011: 198

Formiranjem tada Zrinjskog trga definirana je južna granica budućeg bloka sa sjeverne strane trga, a zemljišta koja su smještena uz novi gradski perivoj postala su „vrlo atraktivne lokacije na kojima će započeti izgradnja raskošnih palača i kuća“, kakvu bira Obća zagrebačka štedionica i zalagaonica za svoju zgradu.[377] Projekt Janka Jambrišaka je izrađen 1876., a realiziran 1877. godine. Godinu prije grade se zgrade Zrinjski trg 2 i palača Buratti (Zrinjski trg 3), tako da će, uz već definiran nasuprotni ugao, uglovnica štedionice zaključiti sjeverno pročelje trga. Simetrično Jambrišakovom rješenju na nasuprotnom uglu, istim tretmanom odrezanog ugla te istom visinom formira perspektivu prema glavnom trgu.

Sl. 147. Prva regulatorna osnova Zagreba, 1865., detalj; nakon otvaranja Ulice Marije Valerije i spoja Trga bana Jelačića i prostora dotadašnjeg Novog trga, do 1874. godine će završiti transformacija ovoga dotadašnjeg prostora stočnoga sajma u gradski perivoj odnosno Zrinski trg[378]

Ne čudi izbor Janka Jambrišaka (1834. – 1892)., za izradu projekta, s obzirom na to da je u to doba jedan od najplodnijih zagrebačkih graditelja koji je svojim realizacijama obilježio je hrvatsku arhitekturu druge polovice 19. stoljeća.[379] Prethodno je realizirao čitav niz gradnji u neposrednoj blizini planirane lokacije zgrade štedionice: Ulica Nikole Tesle 2, Praška ulica

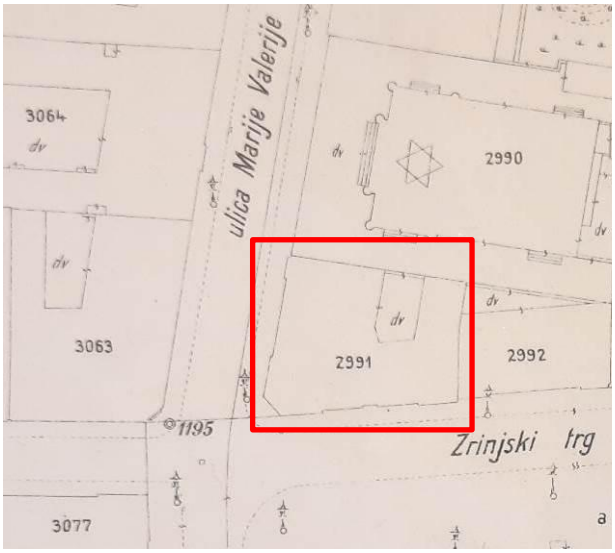
[377] Dumbović Bilušić, Jakaša Borić, 2020: 193
[378] Dumbović Bilušić, Jakaša Borić, 2020: 193
[379] Dobronić, 1983.

10 (nasuprotni ugao), zgrade u Ulici Nikole Tesle 8, 12, 14, u Praškoj ulici 4 te susjednu zgradu na Zrinjskom trgu 2.[380]

Zgrada Obće štedionice ima nepravilan tlocrtni oblik „U“ oblika koji čine dva ulična krila i usko dvorišno krilo kojim se zatvara manje, zatvoreno, unutarnje dvorište, zidom odijeljeno sa sjeverne strane prema parceli sinagoge. Program zgrade strukturiran je po etažama i prema namjeni je heterogen. Prizemlje je dominantno namijenjeno prostorima banke, dok su prvi i drugi kat stambeni. U prizemlju, orijentiranom prema trgu, smješten je jedan manji stan. U podrumu su prostori instalacija i spremišta. U prizemlju je prostor blagajničke dvorane, longitudinalnog tipa te uz nju drugi uredski i prateći prostori. (Prilog I, Sl. 510.)

Sl. 148. Lokacija za planiranu zgradu sa stanjem na katastarskom planu iz 1864. godine

Sl. 149. Situacija na katastru 1913.-1915.

Zgrada ima dva ulaza, iz Praške za poslovnicu štedionice u osi srednjeg rizalita te ulaz sa strane Zrinjskoga trga, za zaposlene i za stanare, koncipiran u osi pročelja prema Zrinjevcu.[381] Jambrišak u izvedbi komunikacija koristi polukružno oblikovano stubište poput rješenja Grahora i Kleina za Prvu hrvatsku štedionicu na Trgu bana Jelačića nekoliko godina ranije. Prostori štedionice, njezin prizemni dio za komunikaciju s klijentom, izdvajaju se naznačenim oblikovanjem stropova štuko dekoracijom, odnosno svođenim poljima između

[380] Janko Jambrišak (1834. – 1892) „graditeljski je obrt izučio vjerojatno u Karlovcu i Grazu. U okviru vlastitoga građevnog poduzeća od 1860. do 1890. podigao je mnogobrojne stambene zgrade koje su odredile izgled nekim središnjim ulicama zagrebačkoga Donjega grada (uglovnice Praške i Tesline ulice te Praške ulice i Strossmayerova trga)“. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. [pristup: 17. 03. 2023.] http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=28636. Detaljnije o drugim realizacijama kod Dobronić, 1983.

[381] S obzirom na to da nacrti ne sadržavaju opise prostorija, o ulazu u poslovnicu i njenim prostorima saznajemo iz fotografije snimljene vjerojatno ubrzo nakon dovršetka zgrade, 1890-ih (Sl. 148.). Ako bismo analizirali pozicije ulaza samo iz arhivskih nacrta tlocrta i presjeka, zaključili bismo da ulaz iz Praške nije planiran na poziciji koja se vidi na fotografiji.

segmentnih lukova stropa. Po etaži su planirana dva stana, s međusobno povezanim glavnim prostorijama, nanizanim uz pročelja prema ulici i trgu. Gospodarski dio stana (kuhinja, služavkina soba i sanitarije) okrenuti su prema dvorištu.

Kao i kod Kleinovog projekta riječ je o klasičnoj zidanoj konstrukciji, svodovima u podrumu i prizemlju i stropnim drvenim konstrukcija gornjih etaža. S obzirom na to da je na susjednoj, sjevernoj parceli prethodno počela gradnja sinagoge kao samostojeće građevine, Jambrišak i na sjevernom pročelju, na samom rubu građevinske čestice, formira 'slijepe' otvore i stvara kompoziciju sjevernog pročelja ponavljajući temu uglovnog rizalita s onih uličnih.

Pročelje je u prizemnoj zoni zatvoreno, prozori izrazito visokih parapeta, tako da poslovni prostori u prizemlju ne komuniciraju s prolaznikom odnosno s javnim prostorom. Pročelje štedionice oblikovano je neorenesansnim elementima. Smještena je na snažnoj bazi prizemlja oblikovanoj rustikom, značajne visine od oko 5 m, dodatno podignuta od ulice visokim soklom s podrumskim prozorima. Oba glavna pročelja identično su koncipirana: rubno su naglašena plitkim rizalitom, s ulazima smještenim u osi središnjeg polja. Gornje etaže povezane su pilastrima velikog reda čime je izvedeno vizualno sažimanje dviju etaža u jednu.

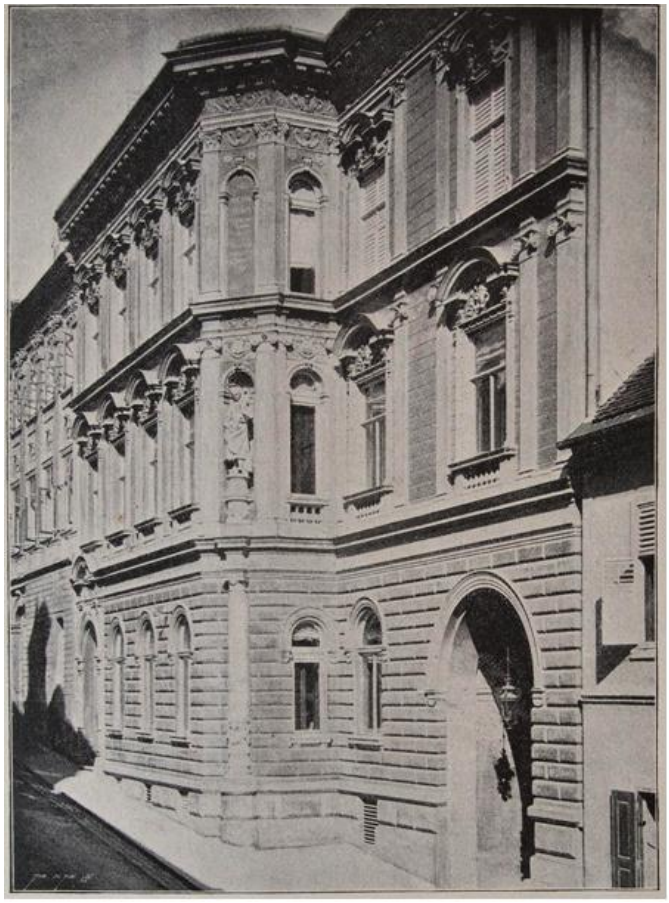
Sl. 150. Obća zagrebačka štedionica i zalagaonica, Zrinjski trg 1, J. Jambrišak, oko 1890.

Nedugo nakon dovršetka zgrade, 1896., pokazala se potreba za pregradnjom prozora prizemlja za trgovine, (Pilar, Mally i Bauda) i 1897. adaptiran je sjeverni dio prizemlja za trgovine, za potrebe druge novčarske institucije, Hrvatske pučke banke; (projektirao i izveo

atelijer Ignjat Fischer i Antonín J. Hrubý), a 1901. izmjena prizemlja za Hrvatsku pučku banku, (graditelj Carnelutti) čime bivši ulaz u vežu ostaje glavni kućni ulaz, a lokali dobivaju ulaz na uglu i na pročelju prema Praškoj. Dogradnja kata s mansardnim krovom te preoblikovanje pročelja također su donijeli značajnu izmjenu. Zahvati pokazuju kako su direktna komunikacija s prolaznicima kao i ulaz na uglu bili bitni za poslovanje poslovnih prostora štedionice, odnosno banke. Očito postojeći tretman pročelja i pozicije ulaza nisu u potpunosti odgovarali namjeni odnosno bili su previše introvertni u komunikaciji prema korisnicima i javnom prostoru. Iznimka može biti poslovanje zalagaonice koje je tražilo diskreciju za klijente.

Zgrada Obće zagrebačke štedionice i zalagaonice značajna je kao druga po redu zagrebačka realizacija ove tipologije realizirana od domaćeg autora. Označila je ugao nove ulice i sjeverno pročelje novoga zagrebačkog trga. Iako danas značajno pregrađena i više sa zgradom *vis-à-vis* ne čini simetrično rješenje početka Praške ima značajnu povijesnu ulogu u razvoju tipologije i u urbanističkom razvoju tog dijela grada. Na njenim pregradnjama se može uvidjeti kratko vrijeme prilagodbe potrebama štedionice - potreba za komunikacijom s javnim prostorom i klijentima, ali i promjena stilskog izraza, u oblikovanje s neoklasičnim elementima.

Prva hrvatska štedionica u Radićevoj ulici

Sl. 151. Prva hrvatska štedionica, zapadno pročelje, oko 1899. godine

Iako je Prva hrvatska štedionica netom uselila u zgradu na glavnom gradskom trgu ubrzo se u ravnateljstvu štedionice formirala ideja da se glavno poslovanje štedionice vrati u Dugu ulicu i to gradnjom nove zgrade na zemljištu pokraj lokacije na kojoj je štedionica inicijalno djelovala. Argument za promjenu lokacije bila je veća komunikacijska važnost Duge ulice za poslovne prilike u odnosu na Trg bana Jelačića.

Planovi i lokacije PHŠ, kao i lokacije na kojima posluju druge institucije i njihove podružnice (poput smještaja podružnice Austro-ugarske banke na 1. katu kuće Stanković Trg bana Jelačića 1[382] ili uglovnice Ilica 20 – Tomašićeva (nekad Brdovita) za Hrvatsku komercijalnu banku) kao i priprema gradnje Hrvatske eskomptne banke na početku Ilice, govore o želji za koncentracijom novčarskih institucija u središtu grada, na Trgu bana Jelačića i oko njega.[383]

Krajem veljače 1880. zagrebačke *Narodne novine* najavljuju ovu novogradnju Prve hrvatske štedionice: „Naše banke počimaju se redom emancipirati od najmljenih stanovah i tu je dobrim primjerom učinila prvi korak Obća štedionica i zalagaonica, sagradivši si vlastitu kuću na Zrinjskom trgu. Čuje se, da se Prva hrvatska štedionica ozbiljno pripravlja, da takodjer podigne sgradu, u kojoj bi namjestila svoj ured, dostojan znamenitosti prvoga hrvatskoga novčanoga zavoda. Kolika je razlika medju onimi poslovi, što jih je štedionica prije četrdeset godina radila i medju današnjimi, pa još uviek nalazi se prva hrvatska štedionica u istih tiesnih prostorijah. Na onom povelikom zemljištu što je već od godinu danah svojina štedionice, gdje se nalazi tiskara „Narodnih novinah“ gdje su sada same ruševine, nagrda Duge ulice još iz prošloga vieka – mogla bi se sazidati imposantna kuća na tri strane vidna i prostrana, te se ne bi morale u pol dana svieće nažigati ako se samo nešto naoblači, kako to biva u sadanjih prostorijah Prve hrvatske štedionice. Valjda će to pitanje skoro dozrieti.“[384] Zanimljivo je da se članak ne osvrće na palaču PHŠ na Trgu bana Jelačića, kao da je poslovanje štedionice i dalje smješteno u staroj zgradi u tadašnjoj Dugoj ulici 32 ili je prostor u zgradi ne Trgu nedovoljan..

Na tragu te ideje, ponovno je angažirano građevno poduzetništvo „Grahor i Klein”, a novu gradnju, izvest će ovaj put prema projektu Janka Josipa Grahora, kao njegovu prvu

[382] Godine 1882. prema nacrtu podružnice u Bankhistorisches Archiv der Oesterreichischen Nationalbank, datoteka br. 2505, prilog br. 252

[383] Maruševski, 1983; U sklopu palače Prve hrvatske štedionice u Ilici 5 planiran je i novi prostor za Hrvatsku komercijalnu banku zbog očito neadekvatnih prostora u Ilici 20. Naime, nacrti pregradnje starije kuće za Komercijalnu banku u Ilici 20 iz 1880. prezentiraju zapravo samo dvije prostorije banke u dijelu prizemlja, izduženoga pravokutnog oblika, dimenzije oko 100 m2 (5x20m) s nusprostorijama. [HR-DAZ] Detaljnije u Damjanović, 2013: 569

[384] „O novih gradnjah u Zagrebu“, *Narodne novine*, 46, 26. 2. 1880., 2-3.

realizaciju.[385] On se uključio u rad očeva poduzeća "Grahor i Klein" 1880. godine, nakon studija arhitekture na Akademiji likovnih umjetnosti u Beču, od 1878. do 1880. godine.[386] Jedan je od nekolicine hrvatskih arhitekata (Josip Vancaš, Martin Pilar, Janko Holjac…)[387] koji su studirali kod Fridricha von Schmidta, u to vrijeme jednog od najuglednijih arhitekata Monarhije. Stjecajem okolnosti, svi će se oni ubrzo okušati kao projektanti ovog novog arhitektonskog tipa. Za razliku od drugih koji će za vrijeme ili nakon studija ostati u Beču i stjecati iskustva u bečkim uredima, kao npr. Holjac, Janko Josip Grahor odmah kreće u prvu samostalnu realizaciju u očevo poduzeće. Prema tekstu koji nakon gradnje objavljuje, ne razlučuje se mogućnost da projekt radi pod Kleinovim mentorstvom.

Odabrana parcela je zahtjevne konfiguracije, u značajnom nagibu u oba smjera pružanja. Između lokacije za novu štedionicu i susjedne kuće južno od nje postojao je prolaz – Male stube – prema Kožarskoj ulici (Sl. 152.). K tome, susjedna kuća je imala otvor na prvom katu sjevernog pročelja. Projekt je trebao uvažiti sve navedene okolnosti i zadržati ih funkcionalnim unutar projekta, kao i lom u građevinskom pravcu ulice upravo na parceli buduće štedionice.

Projekt za zgradu štedionice datiran je u 1880. godinu. Projektni zadatak bio je naoko jednostavan: gradnja dvokatne zgrade s prizemljem namijenjenom štedionici, a gornjim etažama za činovničke stanove, uz geslo predsjednika zavoda Aleksa Vancaša "sve za soliditaet, a za luksus ništa".[388] U zadatku je dan naglasak na dispoziciji blagajničke dvorane u prizemlju u dvorišnom dijelu, uza sjeverni rub parcele kako bi dobila osvjetljenje s južne strane.[389]

Zgrada je planirana kao ugrađena zgrada, na izduženoj parceli između Radićeve i Kožarske ulice, uz Male stube koje ih povezuju. Prostorna shema zgrade je "U" oblika koji čine zgrada orijentirana prema Radićevoj, dvorišno krilo i zgrada na Kožarskoj. Izgrađenost parcele je 74%, što je u odnosu na brojne kasnije primjere zgrada ove tipologije rijedak, pozitivan primjer.[390]

[385] Sin graditelja Janka Nikole Grahora.
[386] Grahor, Janko Josip. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=23054 [pristup 02.05.2021.]; Već 1885. godine započinje samostalan graditeljski rad, a njegovim odlaskom poduzeće "Grahor i Klein" prestaje postojati. Maroević, 1968: 73-76
[387] Damjanović, 2012: 7-8
[388] Uz dovršetak zgrade, detaljan opis zgrade i procesa gradnje objavio je sam autor, Janko Josip Grahor u Viestima kluba inžinira i arhitekta, 31.12. 1882., sv. II, god. III. 1-7.
[389] Grahor, 1882: 2
[390] Nešto kasnije, dopunom Građevnog reda bit će usvojen propis s maksimumom od 80% dopuštene izgrađenosti parcele.

Tri su odvojena ulaza u zgradu: glavni ulaz u štedionicu iz Radićeve i dva za ostale korisnike iz dvorišta: za činovničke stanove u gornjim etažama, pivnice u podrumskom dijelu i pomoćne prostore u prizemlju i podrumu. Kolni i pješački ulaz u dvorište i javni prolaz prema stubama Grahor formira nadsvođenim trijemom i postupnim tlocrtnim suženjem naglašava percepciju tog ulaza kod prolaznika, a istovremeno visinom svođenog prolaza čuva postojeći prozor na prvoj etaži susjedne zgrade s južne strane (Prilog I, Sl. 542.).

Sl. 152. Lokacija za planiranu zgradu štedionice u Radićevoj ulici 30, katastarski plan, 1864. g.

Sl. 153. Današnja situacija na katastarskom planu

Iz sheme tlocrta i presjeka jasno je čitljiva heterogena prostorna struktura koja se očituje u prostornom odnosu blagajničke dvorane, prostorija uprave i stanovanja iznad.

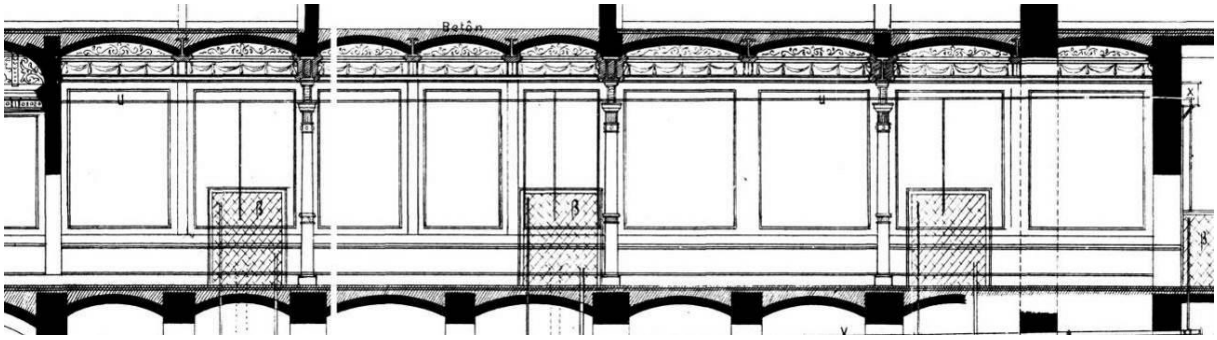
Osnovna funkcionalna shema zgrade – dispozicija namjena – može se podijeliti u četiri osnovne cjeline karakteristične za ovu tipologiju: javni prostori odnosno prostori poslovanja sa strankama (vestibul, blagajnička dvorana), uredski prostori i prostori za zaposlene, pomoćni prostori te prostori drugih namjena (stanovanje, ugostiteljstvo – pivnica), (Prilog I, Sl. 537.).

Iako je parcela uska i duga te time ponešto zahtjevna za organizaciju, isto kao što je i postojeća okolna izgradnja bila dodatan ograničavajući čimbenik, dispozicije pojedinih namjena unutar cjelokupne strukture relativno su uspješne. U prizemlju se ulazi u prostor za klijente štedionice, njezin javni prostor: uredovnu (blagajničku) dvoranu, vijećnicu (dvorana za sjednice) i ured ravnatelja. Prostor prizemlja namijenjen je u cijelosti štedionici i uredima, te stanu pazikuće. Gornje etaže, prvi i drugi kat, sadrže stanove za činovnike. Formirani su prema shemi dva stana na stubištu. Kako su stanovi namijenjeni činovnicima štedionice, sa stuba u krilu prema Kožarskoj moguće je pristupiti i u uredske prostore.

Glavni ulaz u štedionicu, pozicioniran uz sjeverni rub tlocrta, manje je naglašen od onoga s visokim i širokim portalom koji objedinjuje kolni i pješački ulaz u dvorište i prolaz

prema stubama i Kožarskoj ulici. Međutim, već reprezentativno oblikovani vestibul, koji nas uvodi u blagajničku dvoranu, ostavlja snažan dojam na klijenta. Vestibul je projektiran u dva dijela i premda uzak, bogato je dekoriran te natkriven ostakljenim stropom, a ujedno je i prostor s najvećom visinom u cijeloj zgradi štedionice. Mala tlocrtna površina vestibula kompenzirana je njegovom visinom i ritmom niza pilastara te njegovim zenitalnim osvjetljenjem. Iz tog uskog pretprostora ulazilo se u tek nešto nižu blagajničku dvoranu, u prostor koji je zasigurno impresionirao redom vitkih, lijevanoželjeznih stupova koji su vjerojatno činili granicu prostora za klijente i činovnike, odijeljenog "drvenimi rešetkami u dio za občinstvo i dio za činovničku manipulaciju".[391]

Blagajnička dvorana izduženog je tlocrta, prozorima orijentirana na dvorište, s proširenjem tlocrta u dvorište u svom središnjem dijelu. Oblikovno ju je odredilo rješenje konstrukcije; odnosno lijevanoželjezni stupovi[392] koji nose strop izveden u segmentnim, lučnim svodovima, s gornje strane stabiliziran betonom.[393]

Sl. 154. Prva hrvatska štedionica, Radićeva, segment presjeka kroz blagajničku dvoranu, Grahor i Klein, 1880.

Organizacija stanova u gornjim etažama, zbog duge i uske parcele, rezultirala je slabijom kvalitetom stambenog prostora u odnosu na kvalitetu prostora poslovne namjene. Prema tekstu autora J. J. Grahora, zgrada je u vrijeme gradnje bila "… jedna od najvećih i tehnički najzanimljivijih zgrada grada Zagreba".[394]

Prizemne prostorije štedionice (blagajnička dvorana, ured ravnatelja i dvorana za sjednice) podignute su na željeznoj konstrukciji, i to u svrhu zaštite od požara i provale, za razliku od tada prevladavajuće drvene konstrukcije. U dvorani za sjednice stropna je konstrukcija tako izvedena od savijenog (valovitog) lima na željeznim 'I' profilima koji su oslonjeni na lijevanoželjezne stupove na rasponu i do 8,8 m. U gornjim je etažama kao

[391] Grahor, 1882: 2
[392] Izvedeni većeg profila od onoga definiranog statičkim proračunom jer su naručeni "po gotovom kalupu". Nacrt stupa u Grahor, 1882: list 6a.
[393] Iz nacrta zgrade priloženih uz opis, Grahor, 1882: listovi 1-7
[394] Grahor, 1882: 2.

međukatna konstrukcija primijenjen drveni grednik. Konstrukcija se pokazala otpornom na potres koji je u vrijeme gradnje, 1880. godine, pogodio Zagreb.[395]

Zgrada je imala ugrađene sve instalacije i tehnologiju dostupnu u trenutku gradnje, npr. radijatora.[396] Jedan od tehničkih noviteta jest i tada uvedeni "*water closet*". To je iznenađujuće, s obzirom na to da je moderni toalet s ispiranjem tek 1880-ih osmišljen u Britaniji pa se nakon toga njegova primjena proširila i na Kontinent.[397] Na nacrtima nije naznačena pozicija i u objavljenim opisima nije spomenut jedan bitan prostorni element ove tipologije, a to je prostor trezora.

Janko Josip Grahor u tekstu koji je objavio U *Viestima Kluba inženjera i arhitekta* ustvrdio je kako se u izvedenom rješenju oslonio na talijansku renesansnu, koja je ujedno i najčešći stil korišten u to vrijeme u arhitekturi banaka. Reprezentativno pročelje prema Radićevoj, visine tri nadzemne etaže, oblikovano je lomeći građevinski pravac prema kolnom ulazu u dvorište i javnom prolazu. Oslonjeno je na postament kamenih klesanaca i na neorenesansnu bazu (referirajući se na talijanske renesansne palače i začetke bankarstva) u visini cijelog prizemlja, oblikovanu motivom klesanaca izvedenim u žbuci. Gornje dvije etaže oblikovane su neobaroknim detaljima. Zadana promjena dubine zgrade uspješno je iskorištena u projektantskom rješenju kojim je upravo na tom mjestu odrezan ugao te naglašen polustupom iznad kojeg je postavljena skulptura Hrvatice u narodnoj nošnji kipara Antuna Strešnjaka. Skulpturu prate i odgovarajući simboli marljivosti i štednje, poput košnice i prediva i predstavljaju simbol marljivosti stanovništva i nastoje ga privući da uloži svoju uštedevinu u Prvu hrvatsku štedionicu. U drugoj etaži, na tom istaknutom mjestu je pozicionirana ploča s natpisom posvećena naručitelju, osnutku i gradnji zgrade.[398] Upravo taj uski, naglašeni segment pročelja jest i jedini vidljiv prilikom uspinjanja uz Radićevu pa prolaznicima najavljuje specifičnu namjenu zgrade.

Pročelje prema Kožarskoj, zbog pada terena, ima šest etaža i jednostavnijeg je oblikovanja s naglašenim, središnjim rizalitom u širini stubišta, baze izvedene u kamenu i blago nakošene, tik uz nadsvođeni potok. Odsutnost skulpture i štuko detalja u ovom pročelju

[395] Ibid.
[396] "Jedan od ključnih trenutaka u razvoju modernih sustava centralnoga grijanja kakve poznajemo danas jest izum radijatora sredinom XIX. st.… O prvome centralnome grijanju u Hrvatskoj nema preciznih podataka, ali se zna da se početkom XX. st. rabilo u velikim zgradama poput luksuznih hotela, kazališta, Hrvatskoga sabora i sl.", Hrvatska tehnička enciklopedija, https://tehnika.lzmk.hr/grijanje/ [pristup 03. 05. 2021.];
[397] *** 1882: 7. https://en.wikipedia.org/wiki/Toilet [pristup 03. 05. 2021.]; https://izi.travel/en/86d5-xix-century/en#476e-ceramic-toilet-bowl-simplex-of-the-reign-of-queen-victoria-xix-century/en [pristup 18. 08. 2022.];
[398] Kako se iz dokumentacije doznaje, ovdje je zbog nedostatka sredstava izostala atika i figuralna grupa koja je trebala predstavljati Hrvatsku kao zaštitnicu trgovine. *** 1882: 7; Maroević, 1968: 145.

nadomješteni su snagom rustike baze uglovnim klesancima i snažnim vijencima. Rezultat je znatno drukčiji karakter pročelja i dojam koji zgrada ostavlja na prolaznika. Istovremeno se nameće volumenom i snagom, ali ne odaje dojam reprezentativnosti koju ima pročelje u Radićevoj te time sugerira i drugi sadržaj ovoga krila zgrade. Pri tome prva u nizu zgrada ove tipologije kod nas primjenjuje skulpturu kao način komunikacije o namjeni zgrade.

U vizuri Radićeve ulice, gdje s usponom ulice postupno raste i visina pojedinih zgrada, Prva hrvatska štedionica izdvaja se po visini za cijelu etažu, što uz zadržavanje ujednačene visine po cijelom uzdužnom presjeku rezultira urbanistički previše snažnim volumenom orijentiranim na Kožarsku, u odnosu na troetažnu visinu prema Radićevoj i visinu zgrada u Tkalčićevoj. [399]

Primjena vidljivih lijevanoželjeznih elemenata konstrukcije bila je novost u primjeni kod blagajničkih dvorana zgrada novčarskih institucija.[400] Upotreba stupova od lijevanog željeza bila je 1860-ih godina u Mađarskoj konstrukcija koja nije samo omogućila stvaranje prozračnijih prostora, već je svojim vitkim proporcijama dodala estetsku privlačnost. Činjenica da stupovi potpore nisu bili skriveni sugerira da se novi materijal smatrao ravnopravnim s tradicionalnim građevinskim materijalima. Lijevano željezo također se moglo koristiti za razne dekorativne elemente, poput rešetki, ograda i svijećnjaka.[401] Kako je historicizam sazrijevao, a napori bili usmjereni na davanje prestižnijeg izgleda zgradama novčarskih institucija, postajalo je sve teže zamisliti uključivanje željeznih stupova u interijer. Nisu nam poznati detalji oblikovanja interijera prethodnih primjera, ali oni koji su uslijedili imali su masivnije, reprezentativnije i bogatije oblikovanje u interijerima blagajničkih dvorana i prostora uprave novčarskih institucija, uz primjenu zidanih ili betonskih konstrukcija obloženih mramorom.

U ograničenim uvjetima zadane lokacije Grahor među prvima koristi i element ostakljenog stropa vestibula, iako u vrlo skromnoj dimenziji. Dramaturgiju ulaza i reprezentativni dojam koji arhitekt, posredno naručitelj, želi izazvati kod posjetitelja, u ovom skromno dimenzioniranom prostoru nadomješta postupnim ulaskom kroz niz uskih i visokih, bogato dekoriranih prostorija koje vode do blagajničke dvorane: ulaz, dvodijelni vestibul, pretprostor. Već pri sljedećoj realizaciji Prve hrvatske štedionice u Ilici 5, 1899. godine, stakleni

[399] Maroević, 1968: 74
[400] Iako je uglavnom korištena u industrijskoj arhitekturi te kod konstrukcija stubišta, npr. 1860. kod Yblove Prve narodne peštanske štedionice i kasnije, 1909. - 1913. Schmahlove Gradske štedionice u Budimpešti ili u stubištima zagrebačkih palača poput stubišta palače Ožegović na Zrinjskom trgu sredinom19. stoljeća dio je i reprezentativne arhitekture kao npr. kod koncertne dvorane Vigadó u Budimpešti arhitekta Frigyesa Feszla, građene 1860–1864. Također, Ludwig Förster primijenio ih je u gradnji galerija sinagoga u Budimpešti i Miskolcu 1860-ih.
[401] Sisa, 2016: 332

stropovi Oktogona i blagajničke dvorane donose taj karakteristični element tipologije u punom sjaju i impresivnih dimenzija.

Složena struktura zgrade prisutna je u svakom smislu, pa i različitim namjenama koje objedinjuje pod istim krovom, što karakterizira ovu novu tipologiju. U urbanističkom smislu sačuvala je ili, bolje rečeno, integrirala je unutar zahvata i očuvala javnu komunikaciju, jednu od nekoliko poprečnih poveznica između Radićeve i Kožarske, odnosno posredno do Tkalčićeve ulice. Kako će u svom tekstu zaključiti arhitekt, zgrada je izvedena na način da u svim detaljima odgovara značenju doma „najstarijeg i najmoćnijeg novčanog zavoda Hrvatske".[402] Vrijedna je građevina arhitekture historicizma, složenoga urbanističkog rješenja na zahtjevnom terenu, specifičnoga konstruktivnog rješenja i za svoje doba naprednih tehnoloških rješenja toplovodnoga centralnog grijanja i sustava ventilacije. Urbanističkim rješenjem čini iskorak i ne zaustavlja se samo na parceli već u rješenje integrira pješački prolaz između dviju ulica. Kompromis je tradicije i suvremenosti, funkcionalnosti i monumentalnosti, štedljivosti i ukrasa.

U periodu naglog razvoja naše prve štedioničarske ustanove i naša prva bankovna ustanova[403], Hrvatska eskomptna banka priprema gradnju namjenske zgrade za svoje potrebe. Od svog osnutka 1868. banka je godinama uspješno poslovala, o čemu svjedoči planiranje novogradnje u Ilici 1898. godine za potrebe poslovnice, kao i njezina kasnija značajna dogradnja 1909.[404]

Međutim, za razliku od dotadašnjeg angažmana domaćih arhitekata na novogradnjama novčarskih institucija, u trenutku odluke o gradnji zgrade poslovnice, 1898. godine, Hrvatska eskomptna banka odlučuje zadatak njenog projektiranja povjeriti renomiranom bečkom atelijeru Fellner i Helmer. U tom trenutku, naime, Fellner i Helmer su u Hrvatskoj već imali brojna značajna ostvarenja – kazalište u Varaždinu, Zagrebu i Rijeci, kao i tada upravo podignuti Umjetnički paviljon u Zagrebu, a također i vrijedno ostvarenje ove tipologije, palaču Modello u Rijeci, izgrađenu za Riječku štedionicu. Iskustvo na projektiranju zgrada tipologije novčarskih institucija atelijer Fellner i Helmer stekao je realizacijom sedam podružnica Austro-ugarske banke u Češkoj, Poljskoj, Rumunjskoj i Ukrajini, na prijelazu stoljeća.[405]

---

[402] *** 1882: 6-7.
[403] Karaman, 1973: 96
[404] Kolar-Dimitrijević, 1992: 162
[405] Od ukupno 30 podružnica Austro-ugarske banke na prostoru bivše Čehoslovačke, Fellner i Helmer su realizirali 3 zgrade: u Olomoucu 1898.-1899. te Ostravi i Trutnovu 1900. godine.
https://www.historie.cnb.cz/cs/bankovni_budovy_a_pobockova_sit/vyvoj-pobockove-site/1919_1926.html
[pristup 07.02.2021.] Još su poznate njihove realizacije podružnica Austro-ugarske banke u gradu Bielsko-Biala u Poljskoj, u Lavovu, Černovci i Drohobiču u Ukraini te u Oradei u Rumunjskoj. Šture podatke o tome donosi

Odabiru projektanata za zadatak gradnje nove banke, atelijera Fellner i Helmer, najvjerojatnije je doprinijela činjenica da se Fellner i Helmer, pri izradi svog projekta Umjetničkog paviljona na kojem rade od 1896. godine, susreću s Gustavom Pongratzom kao članom Odbora za izgradnju Umjetničkog paviljona, a koji je ujedno i sin predsjednika osnivačkog odbora Hrvatske eskomptne banke te član njenog ravnateljstva.[406]

Temeljem svih ovih okolnosti, Fellner i Helmer dobivaju narudžbu izgradnje banke. Njihov projekt izrađen je 1898. godine, kada je ishođena i dozvola za gradnju. Gradnja je dovršena već 1899. godine, a vodilo ju je poduzeće Hönigsberg i Deutsch.[407] O uskom krugu u kojem se kreću i naši i bečki arhitekti govori podatak kako se J. Deutsch vraća sa školovanja iz Beča u Zagreb 1888. s preporukom Hermana Helmera u ured Kune Waidmanna, ali se već sljedeće godine udružuje s Leom Hönigsbergom.[408] Obojica također studiraju kod Heinricha Ferstela, autora jednog od prvih primjera zgrada građenih za novčarske institucije, tzv. palaču Ferstel. Zanimljivo je da Fellner i Helmer, istovremeno projektu za Hrvatsku eskomptnu banku, sudjeluju i na natječaju za novu zgradu Prve hrvatske štedionice na susjednim parcelama u novome bloku u Ilici, u Ilici 5.[409] Taj natječaj dobit će, međutim, Josip Vancaš.

Zgrada Hrvatske eskomptne banke će u svojoj organizaciji prezentirati mogući utjecaj bečke Allgemeine Depositenbank u Beču, 1892.-1894., bečkog arhitekta Emila Förstera, projektanta više zgrada ove tipologije na prostoru Monarhije. U spomenutom Försterovom bečkom primjeru nalazimo brojne poveznice i zajedničke elemente sa zagrebačkom bankom Fellnera i Helmera: oba primjera su reprezentativne uglovnice, s blagajničkom dvoranom u sredini prizemlja i k tome lateralno osvijetljene; obje su sa zasebnim ulazima za stranke i zaposlenike banke preko krajnje bočno smještenih ulaza; obje su s prostorima uprave na reprezentativnoj, prvoj etaži i stanovima na etažama iznad njih.

brošura s putujuće izložbe 'Fellner und Helmer – Theaterarchitekten Mitteleuropas 1870-1920', Stadtmuseum Graz i Cultur City Network 2001.

[406] Predsjednik osnivačkog odbora Hrvatske eskomptne banke bio je Guido Pongratz, predstavnik jedne od najvažnijih poduzetničkih obitelji Hrvatske i Slovenije s kraja 19. i početka 20. stoljeća. Sin Guida Pongratza, Gustav, je od 1876. član ravnateljstva Hrvatske eskomptne banke. Damjanović i Iveljić, 2015; Bagarić, 2011: 167. Suradnja atelijera s obitelji Pongratz nastavit će se i dalje projektom dogradnje njihove palače u Visokoj 22 u Zagrebu 1902. godine. Damjanović i Iveljić, 2015; Cvitanović, 1978: 143-144.

[407] Poduzeće su osnovali 1889. godine Leo Hönigsberg i Julije Deutsch, predstavnici prve generacije akademski školovanih arhitekata koji djeluju u Hrvatskoj; Leo Hönigsberg studirao je arhitekturu na Visokoj tehničkoj školi u Beču u klasi prof. Heinricha von Ferstela, a Julije Deutsch u klasi prof. Ferstela i Karla Königa. Pavković, 2017: 44. Udruženi, postali su ubrzo među najplodnijim zagrebačkim arhitektima i graditeljima svoga doba. Detaljnije u Dobronić, 1983: 99-139

[408] Knežević, Laslo, 2011.

[409] Obje novčarske institucije, i Hrvatska eskomptna banka i Prva hrvatska štedionica, planirane su na spomenutom zemljištu baruna Jelačića.

A propos zenitalnog osvjetljenja blagajničkih dvorana, od referentnih primjera u Zagrebu tog vremena tek je Prva hrvatska štedionica u Ilici 5 planirala primijeniti zenitalno osvjetljenje, dok dotadašnja rješenja zgrada štedionice na Trgu bana Jelačića, u Radićevoj ulici i Opća zagrebačka štedionica i zalagaonica na uglu Zrinjskog trga i današnje Praške ulice – imaju lateralno osvjetljenje blagajničke dvorane, primijenjeno i kod Eskomptne banke.[410] Također je takav princip osvjetljenja i kod nekih drugih realizacija Fellnera i Helmera, kao npr. u palači Modello u Rijeci te u blagajničkoj dvorani podružnice Austro-ugarske banke u Lavovu, građenoj 1897.-1898. Kod Eskomptne banke je primijenjena i kombinacija mjenjačnice i blagajničke dvorane u istom prostoru s direktnim ulazom u mjenjačnicu s ulice.

Osim utjecaja bečkih primjera na Zagreb, recipročno, angažman bečkog atelijera donosi i objavu projekta Hrvatske eskomptne banke u *Wiener Bauindustrie-Zeitungu.* Iako banka nije projektirana od domaćih arhitekata, zgrada je definirala ugao novog gradskog bloka (koji će dograditi Benedik i Baranyai, a dovršiti Vancaš). Pročelje je bilo izvedeno dominantno u neobaroknom stilu s ponekim secesijskim detaljima u oblikovanju prozora blagajničke dvorane.[411]

U prvom desetljeću 20. stoljeća u Zagrebu, u drugom razdoblju razvoja ove tipologije, djeluje šesnaest banaka i štedionica, a njihov dionički kapital i štedni ulozi su se od 1890. do 1910. višestruko povećali, pri čemu je eskontiranje mjenica bilo u tom trenutku glavni bankarski posao.[412] U takvim okolnostima, razumljivo je da Hrvatska eskomptna banka posluje uspješno te da planira i svoje proširenje odnosno daljnje investiranje. To se ostvaruje 1909. godine, odmah na susjednoj parceli u Petrićevoj ulici. Novi projekt bit će realiziran uz angažman građevnog poduzeća „Benedik i Baranyai, arhitekt i graditelj".[413] Zašto banka nije ponovno angažirala Fellnera i Helmera za taj zadatak, nije poznato. Moguće je da je atelijer u tom trenutku preopterećen[414], ali tu je definitivno i činjenica da u tom trenutku u Zagrebu već postoji znatan broj renomiranih domaćih arhitekata.

[410] Primjenu staklenog stropa u ranijim primjerima zgrada štedionica nalazimo samo na vestibulu Prve hrvatske štedionice u Radićevoj ulici Janka Josipa Grahora iz 1882.
[411] Podatak o secesijskim detaljima je dan u opisu iz vremena dovršetka gradnje. *** 1899: 58. Očuvani su jedino secesijski detalji vitraja s florealnim motivom na prozorima glavnog stubišta.
[412] Karaman, 1991, 271-273; Lajnert. 2008: 49-50
[413] Od svog osnutka 1905. godine, građevno poduzeće „Benedik & Baranyai, arhitekt i graditelj", realizira niz stambenih i stambeno-poslovnih zgrada, a netom prije ovog projekta veže se za još jedan novčarski zavod, Hrvatsku banku za promet nekretninama, te gradi za njih četiri stambene zgrade u Zagrebu: Mihanovićeva 32/Gundulićeva 61-63, 1908.-1909. te Hatzova 26, 1909. godine. Nešto kasnije će, 1912.-1914., za Srpsku banku realizirati uglovnicu poslovnice banke Jurišićeva 4/Petrinjska 1.
[414] Fellner i Helmer su intenzivno angažirani kod nas 1890-ih godina. Bagarić, 2011: 12, a 1909. godine istovremeno projektiraju 4 gradska kazališta: u Badenu, Klagenfurtu, Těšínu (Cieszynu) i Mladoj Boleslav. *** 2001

Benedik i Baranyai tako 1909. definiraju projekt i realiziraju dogradnju zgrade Hrvatske eskomptne banke oslanjajući se na uspostavljeno oblikovanje Fellnera i Helmera. Oni praktički ponavljaju i prostornu strukturu zgrade, a i sistem oblikovanja pročelja, pa tako na samom rubu svoje dogradnje u potpunosti ponavljaju i detalj s uglovnog rizalita banke, s balkonom i polustupovima kroz prvu i drugu etažu. Pažljivom i domišljatom dogradnjom Benedika i Baranyaija nije bila nimalo ugrožena izvorna pojavnost i integritet zgrade banke; dapače, novim krilom je njezina urbana prezentnost došla čak još i snažnije do izražaja.

Zgrada Hrvatske eskomptne banke, prve namjenski izgrađena zgrade banke u Hrvatskoj, ali u ovom slučaju ne uz angažman domaćih arhitekata.[415] Vještim projektantskim rješenjem, njezini projektanti Fellner i Helmer uspjeli su uspješno spojiti heterogene namjene koje su se u njoj prostorno ispreplele i integrirale – javna, poslovna i stambena, a koje će daljnjim intervencijama biti još i proširene s trgovačkom namjenom. To će se istaknuto obilježje ove tipologije u primjerima koji će uslijediti još i više razrađivati, upotpunjujući se i s ugostiteljskom i zabavnom namjenom, i koje će, zahvaljujući spretnim projektantskim rješenjima, skladno koegzistirati.

Reprezentativnost zgrade Hrvatske eskomptne banke ostvarena je ciljanim izborom i uporabom razrađenog neostilskog, neobaroknog vokabulara, s primjesama svježine i atraktivnosti novoga secesijskog stila. Time je bila vizualno komunicirana i oblikovno potcrtana važnost i značaj banke kao nove institucije, sa sugestivnim znacima u pogledu njezine poslovne uspješnosti, društvenog ugleda, stabilnosti i sigurnosti.

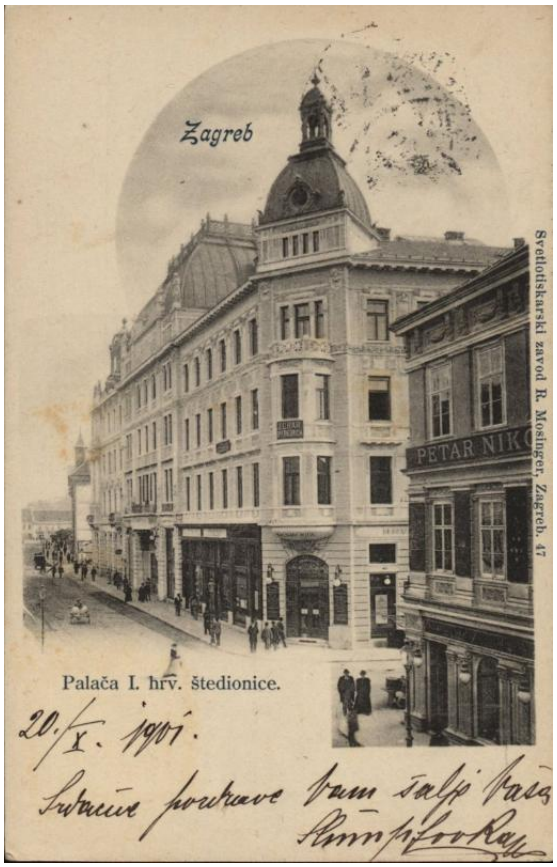
Posebno je u tom smislu bila važna urbanistička pozicija Hrvatske eskomptne banke kao istaknute uglovnice, lagano uočljive s glavnog gradskog trga, s dijagonalno postavljenim ulazom koji upravo poziva na pristup i korištenje. U tom je smislu zauzela prezentnu poziciju u gradskom tkivu i potcrtala potencijal uglovnice za ostvarenje toga cilja, kao i postavila produktivni model u tretmanu i oblikovanju ugla. Ova trokatna uglovnica formirat će tako novu ulicu baruna Jelačića, današnju Petrićevu, i zajedno sa susjednom zgradom Prve hrvatske štedionice (Ilica 5), definirati i čitavi novi gradski blok te odigrati važnu ulogu u formiranju urbanog tkiva tog dijela gradskog centra.

Upravo ova istaknuta arhitektonska i gradotvorna uloga nove tipologije novčarskih institucija ponavljat će se i dokazati i u brojnim kasnijim realizacijama. Bilo da definira cijeli novi gradski blok, kao što je napravila i sama zajedno sa susjednom zgradom Prve hrvatske

[415] Obzirom da Hrvatska eskomptna banka ne zadovoljava sve zadane kriterije za glavne primjere njena detaljnija analiza nije dana u Prilogu I.

štedionice s pasažem, bilo da određuje početak uličnog niza kao Slavenska banka Huge Ehrlicha u Vlaškoj (1921.-1923.), bilo da definira pročelje Trga bana Jelačića kao što to radi Gradska štedionica Ignjata Fischera (1923.-1931.), pozicija novih novčarskih institucija u tkivu grada redovito će biti takva da će snažno markirati i oblikovati i njegov širi urbani prospekt i daljnji razvoj.

Palača Prve hrvatske štedionice u Ilici 5

Sl. 155. Prva hrvatska štedionica, Ilica 5, 1901.

U vrijeme realizacije zgrade Hrvatske eskomptne banke na susjednim parcelama u Ilici, na bivšem zemljištu „kazališne zaklade“, PHŠ raspisuje natječaj za svoju treći investiciju u vlastitu zgradu namijenjenu poslovanju, ali i drugim sadržajima, kojom obilježava 50 godina postojanja.

Nakon kupnje zemljišta na javnoj dražbi pristupa se rušenju postojećih građevina i provedbi arhitektonskog natječaja za projekt palače Prve hrvatske štedionice. Natječajni žiri čine: Juraj Augustin, Tošo Mallin i Milan Lenuci.[416] Pozivu atelijera Fellner i Helmer za

[416] Viesti družtva inžinira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji XXI, br. 6 i 7 iz 1900. objavljuju detaljan opis realizirane palače, a pretisak Aničić, 2000:163-172

sudjelovanje na natječaju najvjerojatnije je pridonio i projekt Eskomptne banke na kojem su radili u neposrednoj blizini.

Iako je za potrebe realizacije novogradnje Prve hrvatske štedionice proveden natječaj, sačuvano je malo podataka o samoj provedbi pa tako nema podataka ni o projektnom zadatku. Nije poznato ni to da li je naručitelj temu pasaža definirao projektnim zadatkom ili su natjecatelji u tom smislu bili inspirirani nekim postojećim pasažem, npr. bečkom palačom Ferstel.

Natječaj će, međutim, dobiti Josip Vancaš i realizirati najambiciozniji zagrebački projekt ove tipologije do tada, s trgovačkim pasažem, štedionicom s dvoetažnom blagajničkom dvoranom, poslovnicom Hrvatske komercijalne banke, 'pivanom' i 'narodnim kazinom' te najamnim stanovima u gornjim etažama. To je ujedno i prvi projekt te veličine povjeren domaćem arhitektu.

Za razliku od prvonagrađenog rješenja Josipa Vancaša, s pravocrtnim pasažem kroz blok, koji povezuje Ilicu s novoosnovanom (danas Bogovićevom)[417] ulicom, koncept Fellnera i Helmera lomi pravac pasaža u oktogonalnom prostoru, koji je ujedno pretprostor ulaza u štedionicu i završava pasaž dijagonalno kroz blok, na uglu trga i Nove ulice (Bogovićeve).[418] Prema korespondenciji između štedionice i Vancaša, sačuvanoj u HDA (PHŠ/Z, sv. 125/1/570), kojom štedionica predlaže Vancašu korištenje Helmerove skice za razradu, izvedeno je rješenje štedionice i pasaža prema natječajnom radu Fellnera i Helmera.[419] (Prilog I, Sl. 578. i 580.)

Projekt ima posebno značenje, s obzirom na to da prvi u Hrvatskoj formira u to doba u Europi popularan pasaž unutar novoga gradskog bloka, a vjerojatno je izveden po uzoru na bečku palaču Ferstel iz 1860. godine ili berlinsku Kaisergalerie njemačkih arhitekata Kyllmanna i Heydena iz 1869.-1873. (Prilog I, Sl. 571. i 572.)

[417] Petrićeva se ulica se u vrijeme osnivanja zove Nova, a zatim Ulica baruna Jelačića.
[418] Više o gradnji Prve hrvatske štedionice: Vancaš, 1900: 76-79; Maruševski, 1997: 225.
[419] HDA, fond Prva hrvatska štedionica (PHŠ/Z, sv 125/1/570)
Aleksa Vancaš, prethodni predsjednik PHŠ, jest stric Josipa Vancaša,
https://www.geni.com/people/Antun-pl-Vanca%C5%A1-od-Po%C5%BEege/6000000036371428572 Vancašev je otac 1865. postao ravnatelj pošte u Zagrebu.

Sl. 156. Lokacija za planiranu zgradu štedionice u Ilici 5, katastarski plan, 1864. g.

Sl. 157. Današnja situacija na katastarskom planu

Izgrađenost je parcele do visine 1. kata čak 95%, što je bila prevelika izgrađenost za uglovnicu prema tada važećem građevnom redu.[420] Činjenica da se u cijelom bloku nalaze čak tri banke, govore o pretvaranju Donjega grada tog vremena u novi poslovni i trgovački centar Zagreba, a „urbanističko rješenje i funkcionalnost su ostvareni pasažom, tom privilegiranom nadsvođenom ulicom, temom 19. stoljeća u spajanju trgovine i urbanizma“.[421]

Osnovna funkcionalna shema zgrade može se podijeliti u četiri osnovne cjeline: javni prostori odnosno prostori poslovanja sa strankama (blagajnička dvorana, mjenjačnica, vestibul s pretprostorima), uredski prostori i prostori za zaposlene, pomoćni prostori te prostori drugih namjena (stambene, ugostiteljske, trgovačke) (Prilog I, Sl. 586.).

Zgradu čine tri cjeline, međusobno potpuno neovisne.[422] Prva cjelina uključuje kuću u Ilici, s trgovinama u prizemlju i u mezaninu vezane pasažom te prostore Prve hrvatske štedionice. U sklopu ove cjeline postoje stanovi kojima se pristupa odvojenim stubištima. Iz oktogonalnog prostora pasaža, kroz vestibul s reprezentativnim stubištem za prvi kat, na polupodestu, ulazi se u blagajničku dvoranu. Proteže se kroz dvije etaže, središnjeg prostora namijenjenog strankama, a obodno uredskom prostoru, prostorima predsjedništva i ravnateljstva, te na uglu trga i Bogovićeve ulice s dvoranom za sjednice. Druga je cjelina uglovnica orijentirana na Ilicu i Preradovićev trg. Prizemni ugao prema Ilici bio je namijenjen

[420] Od 1896. definirani minimum površine dvorišta za uglovnicu jest 15% površine parcele. Red građenja stupio je na snagu 1857., ali je tek u dopunama 1896. propisana maksimalna izgrađenost parcele i omjer dubine dvorišta prema visini zgrade, odnosno upadni kut sunčane zrake. Detaljnije u Kahle, 2004: 203-205
[421] Maruševski, 1997: 225
[422] Isaković, 1899: 7, HR-HDA-570

za mjenjačnicu i poslovnicu Hrvatske komercijalne banke, koja se sa svojim prostorima protezala od podruma do prvoga kata. Preostali je dio prizemlja namijenjen trgovinama, a na posljednjim dvjema etažama nalaze se najamni stanovi. Treća cjelina, na Preradovićevu je trgu u prizemlju namijenjena Budjejovičkoj 'pivani' s restoranom, a na prvom katu 'narodnom kazinu' u sklopu kojeg su knjižnica, čitaonica i velika dvorana.

Iako je osnovna ideja smještaj poslovnice Prve hrvatske štedionice u Donji grad, u ovoj građevini su se smjestili brojni sadržaji pa je kompleks izrazito složene strukture gdje štedionica i banka čine samo njezin manji dio. Ova zgrada Prve hrvatske štedionice samo je malim dijelom banka, a u cjelini gledano ona je puno više od toga. Ujednačenost namjena po etažama, s posebno izdvojenim stanovanjem u posljednjim dvjema etažama, govore o jasno planiranom programu. U doba gradnje palače Prve hrvatske štedionice u Ilici 5, u jugoistočnom dijelu Monarhije i u tadašnjoj Kraljevini Srbiji imamo dvoetažnu ili višeetažnu blagajničku dvoranu samo u Beču u palači Ferstel 1860. te kod Wagnerove Länderbank (1882. – 1884.), a dvoetažnu blagajničku dvoranu ostakljenog stropa imaju samo Länderbank i palača Narodne banke u Beogradu, izvedena prema projektu Konstantina Jovanovića 1890. godine. Ubrzo će slijediti zagrebački primjeri Hipotekarne banke na Zrinjevcu 8 i Štedionica u Ilici 25.

Pored opisa blagajničke dvorane Vancaš u tekstu donosi i detaljan opis glavnog stubišta štedionice koje vodi do prvog kata i prostorija uprave, izvedenog u mramoru: „… naslon obostranog ovog stubišta izrađen je također od ulaštenog mramora a riese ga kandelabri od ulaštene mjedi. Stijene i strop stubišta izradjene su bogato iz sadre i umjetnog mramora te su ukusno islikane i djelomično pozlaćene“, što sugerira svijest o važnosti prvog dojma koji štedionica njime ostavlja na klijente.[423]

Sl. 158. Prva hrvatska štedionica, Ilica 5, blagajnička dvorana (nedatirano)

[423] Vancaš, 1900: 2

U tehnološkom smislu u gradnji se primjenjivala najsuvremenija tehnologija i konstruktivna dostignuća tog vremena. Građevina ima betonske temelje, a ostatak je izveden kao zidana konstrukcija. Iličku fasadu i konstrukcije od 1. kata do krova nose željezni stupovi izvedeni u Budimpešti u tvornici Schlick.[424] Specifičnost u izvedbi instalacija je stakleni krov pasaža, grijan radi otapanja snijega osiguravajući dnevnu svjetlost pod ostakljenim stropovima i u zimskim uvjetima. Kupole prema Ilici i trgu, na žalost, nemaju nikakvu funkcionalnu osim isključivo dekorativnu ulogu i može im se pristupiti iz najamnih stanova. Želja arhitekta, a vjerojatno i investitora, bila je postići reprezentativan izgled te prezentirati utjecaj i moć institucije Prve hrvatske štedionice. Osobit dojam na klijente ostavlja rasvjeta blagajničke dvorane, osvijetljena s „bezbroj malih žarulja". „…prva hrvatska štedionica nije požalila troška, da dade izvesti sve radnje najboljim gradjevnim materijalom."[425]

U svom tekstu povodom dovršetka gradnje štedionice Isaković skreće pozornost i na „patriotske intencije" Štedionice koja je cijelu izvedbu povjerila „domaćim umjetnicima, poduzetnicima i obrtnicima", osim onih koje nije bilo moguće izvesti u Zagrebu ili što u kratkom roku nije bilo moguće postići,[426] što govori o želji investitora da prezentira svoj značaj, predstavi mogućnosti domaće graditeljske industrije uz financiranje domaćeg kapitala.

Iako je oblikovanje zgrade opisano kao „modificirani empire stil", monumentalna pročelja sinteza su kasnog historicizma i diskretnih secesijskih detalja, zbog čega se zgrada svrstava u primjer predsecesije u Hrvatskoj.[427] Inspiraciju u oblikovanju ugla Vancaš je mogao naći u zgradi osiguravajućeg društva New York u Beču na Grabenu 8, izgrađene 1886. godine prema projektu arhitekata Carla Schumanna i Theodora Bacha, ali i u rješenju kupole zgrade osiguravajućeg društva Equitable, u neposrednoj blizini, realiziranoj 1891. godine.

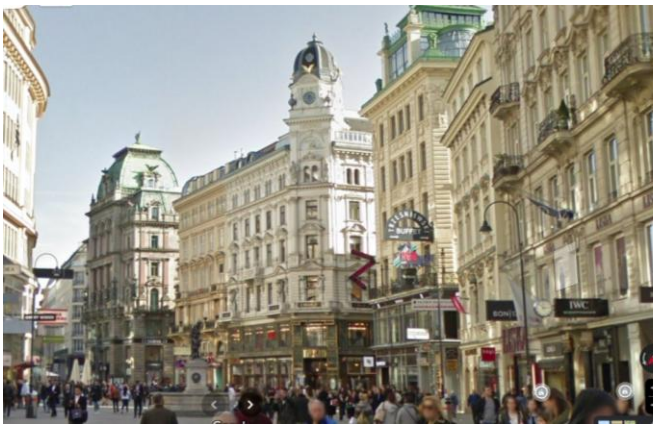
Unutar neostilskog oblikovanja s naznakom napretka u secesijskim detaljima imamo najsuvremeniji mehanizam unutar kuće u tom trenutku u Zagrebu. Dominantno realiziran od strane domaćih obrtnika u samo godinu i pol dana. Izrazito složenu strukturu, po dimenziji usporedivu s palačom Ferstel.

[424] Tvornica Ignáca Schlicka izvela je i čeličnu konstrukciju za zgradu parlamenta u Budimpešti, a i brojne druge građevine poput istočne i južne željezničke stanice, zgrade opere i sl. https://pestbuda.hu/en/cikk/20210417_the_iron_founder_ignac_schlick_was_born_200_years_ago_his_factory_built_the_dome_of_the_parliament_building

[425] Vancaš, 1900: 3

[426] Isaković, 1899: 7

[427] Bedenko, 1999: 24

Sl. 159. Pogled prema zgradama osiguravajućih društava Equitable i New York u Beču na Grabenu, 2023.

Sl. 160. Pročelje Prve hrvatske štedionice prema trgu P. Preradovića, 1899.

Kompozicijom dominiraju kupole nad rizalitima prema Ilici i Margaretskoj ulici; koso rezani uglovi s oblim erkerima akcentirani su tornjićima. Ispod kupola izvedene su alegorijski reljefi: alegorija štedljivosti, blagostanja i marljivosti, a skulpture pred iličkom kupolom predstavljaju trgovinu i industriju.[428]

Palača je „urbanistički dojmljivog mjerila i programa, arhitektonski je avangardna po inovativnom trgovačkom pasažu te po ranoj pojavi secesije u Zagrebu“.[429] Kompleks ima naglašene uglove istacima, balkonima i tornjevima, a posebno dominira gradom visokim krovištima nad središnjim dijelovima zapadnog i sjevernog krila, orijentiranima prema trgu i Ilici. Prema svemu navedenom, zgrada PHŠ u Ilici bila je uvjerljivi i uspješni model i primjer te odredila ključnu točku u razvoju zgrada ove nove tipologije kod nas.

Nad ulazom u „Oktogon“ na Preradovićevom trgu postavljen je javni sat, možda u skladu s maksimom B. Franklina: „Vrijeme je novac!“[430] koja odgovara i jednoj novčarskoj instituciji. Sat simbolizira preciznost u financijskom poslovima, pouzdanost i odgovornost. Javni sat će pod ugaonom kupolom nešto kasnije postaviti i Štedionica u Ilici 25, Schmahl na pročelju na uglu Párisi Udvar u Budimpešti, Niederösterreichische Escompte-Gesellschaft, A. Neumanna i E. Gotthilfa 1913.-1915. u Beču, u interijeru iznad ulaza u blagajničku dvoranu, itd.

Prva hrvatska štedionica već samim odabirom lokacije, a potom i odabranim urbanističkim rješenjem, stvara preduvjete za uspješnu realizaciju svoga složenog programa unutar kompleksa. Uvođenjem natkrivenog pasaža, za to doba je na razini srednjoeuropskih

[428] *** 2000: 61-62
[429] Karač, Žunić, 2012: 99
[430] Citat iz Franklinovog eseja „Savjet mladom trgovcu“ iz 1748. godine.

trendova te uspostavlja komunikaciju s najširom publikom. Tako i uvođenjem klijenata iz pasaža reprezentativnim ulazom, smještenim u oktogonalnom zglobu pasaža te vestibulom u blagajničku dvoranu, nadograđuje dojam uspješne i moćne institucije.

Značajno doprinosi razvoju tipologije i odabirom i dispozicijom javnih, poslovnih, posebno ugostiteljskih sadržaja, čime se otvara najširim slojevima društva. Pridonosi i razvoju domaće graditeljske djelatnosti uvodeći najsuvremenije materijale i uređaje društva te okupljajući u najvećoj mogućoj mjeri domaće obrtnike i izvođače.

Palača Prve hrvatske štedionice ima izrazite arhitektonske i urbanističke vrijednosti kao prva trgovačka galerija/pasaž u Hrvatskoj. Time je i afirmirala i Preradovićev trg, do tada nedefiniran u cijelosti. Raznolikost planiranih sadržaja i njegova veličina čini ovaj kompleks jedinstvenim u širem kontekstu. Realizacija, između ostalog, ponovno demonstrira i snagu Prve hrvatske štedionice kao onovremene najveće hrvatske novčarske institucije. PHŠ u Ilici je ujedno i posljednja gradnja u prvom razdoblju razvoja i novčarskih institucija koju slijede gradnje zgrada ove tipologije. Navedenim primjerima dominiraju domaći kapital (odnosno domaće institucije) i hrvatski arhitekti, a kroz ovo razdoblje se uočava postupni razvoj složenosti struktura, razvoj blagajničke dvorane te razvoj otvorenosti institucije.

Početak drugog razdoblja razvoja institucija i tipologije će usprkos povoljnim okolnostima domaćih institucija i značajnijoj akumulaciji domaćeg kapitala u bankama i štedionicama obilježiti gradnje stranim kapitalom.

Uskoro se u središtu grada planira još jedna investicija novčarske instituciju. Riječ je o Hrvatsko-slavonskoj zemaljskoj hipotekarnoj banci koja planira gradnju na istočnom pročelju Zrinjskog trga. Usprkos velikom uspjehu kod novogradnje Prve hrvatske štedionice s pasažem, realizirane od domaćeg arhitekta i s domaćim graditeljima i usprkos provedenom arhitektonskom natječaju 1902. na koji su pristigla čak 63 rada, Hrvatsko-slavonska zemaljska hipotekarna banka za realizaciju svoje zgrade, bira bečkog arhitekta Friedricha Schachnera koji na natječaju nije niti sudjelovao.[431] Time se ponovo pokazuje nepovjerenje u domaće arhitekte i demonstrira moć Monarhije u odabiru projektanta izvan konkurenata na natječaju.

[431] Natječaj 1902. godine završava podjelom II. i III. nagrade između Hansa Ungethüma iz Beča i atelijera Karman i Ullmann iz Budimpešte te otkupom još četiri rada, između kojih su i radovi Viktora Kovačića i Vjekoslava Bastla (projekt potpisuju Hönigsberg&Deutsch). Projektiranje je povjereno Friedrichu Schachneru (i njegovu savjetniku, poduzeću Weidmann u Zagrebu) čiji se rad ne spominje u objavama o provedbi natječaja. Vjerojatno se radi o tiskarskoj grešci i misli se na poduzeće Kune Waidmanna. Natječaj i radovi su detaljno prikazani u članku *A zagrabi horvat-szlavon orszagos jelzalogbank palotaja u* Magyar Palyazatok, svezak 1, br. 4 iz travnja 1903. (članak je dostupan na https://adt.arcanum.com/en/, a Schachnerov rad u časopisu Der Bautechniker, br. 27 iz 1906.

Odabir arhitekta je i možda razumljiv obzirom da je ta banka, osnovana 1892. godine uz sudjelovanje isključivo stranih društava: Ugarske hipotekarne banke d.d., Ugarske eskomptne i mjenjačne banke te bečke Union banke.[432] Za lokaciju bira trg novoformiran Prvom regulatornom osnovom Zagreba iz 1865. Po želji naručitelja, Kuno Waidmann angažiran je na projektu kao lokalna podrška Schachneru, a za izvođenje poduzeće Hönigsberg i Deutsch.

Način odabira arhitekta i provođenja natječaja rezultirao je velikim nezadovoljstvom i u javnosti, negodovanjem Isidora Kršnjavoga, utjecajnog povjesničara umjetnosti, književnika i političara, radi bespotrebnog odabira stranog arhitekta za izvedbu bankovne zgrade, umjesto mlađih, domaćih arhitekata.[433]

Stilski i dimenzijama Schachnerova palača se potpuno integrirala u istočnu frontu trga i u njegovu neorenesansnu cjelinu, ali u smislu razvoja ovog novog arhitektonskog tipa nije donijela ništa novo. Odabir skulpturalne dekoracije blagajničke dvorane jedini je znak da je ipak riječ o gradnji u Zagrebu (dekoracije s prikazima grbova trojedne Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije i Grada Zagreba) uz sudjelovanje domaćeg umjetnika Mencija Clementa Crnčića, koji je veliko ulje na platnu integrirao u stropnu arhitektonsku dekoraciju u prostoru predvorja na prvom katu.

Palača Hrvatsko-slavonske zemaljske hipotekarne banke ima konvencionalnu dispoziciju, kao i način strukturiranja prostora, konstrukciju i oblikovanje dvorane. Blagajnička dvorana je projektirana kao prostor dvostruke visine (prizemlje i prvi kat) natkrivena ostakljenim, segmentnim bačvastim svodom. U smislu heterogenosti namjene, osim prostora banke u prizemlju i na katu, zgrada je u gornjim etažama stambena.

Sljedeći primjer gradnje zgrade ove tipologije omogućila je Druga regulatorna osnova grada Zagreba iz 1887. Na njoj je prikazana trasa Palmotićeve ulice, na čijem je križanju s Jurišićevom buduća lokacija podružnice Austro-ugarske banke. Daljnjem razvoju Jurišićeve (regulacijom i produljenjem nekadašnje Puževe ulice) pridonijelo je postavljanje pruge za konjski tramvaj 1891., a konačnom formiranju regulacija korita potoka Medveščak 1898. godine.[434] Zgrada je formirala do tada neizgrađen ugao Jurišićeve i Palmotićeve ulice. (Prilog I, Sl. 275., 276 i 277.)

[432] Kolar-Dimitrijević, 2013: 124
[433] Ibid.
[434] Galović, http://kgalovic.blogspot.com/2013/02/od-puzeve-do-jurisiceve-ulice.html [pristup 8.9.2021.]

Austro-ugarska banka – podružnica

Sl. 161. Austro-ugarska banka – podružnica, 1906.

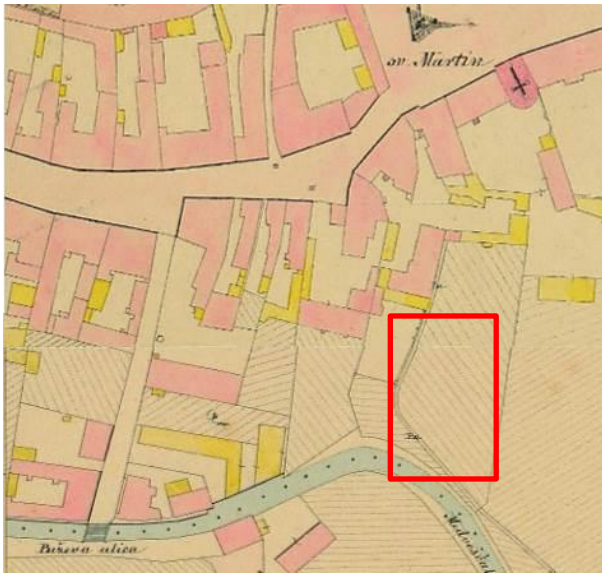
Iako je Austro-ugarska banka već 1880-ih imala poslovnicu na Trgu bana Jelačića, a u neposrednoj blizini Zrinjskog trga, na 1. katu palače Schlesinger, 1905. godine donosi odluku o novogradnji za banku kao sigurnije i ekonomski povoljnije rješenje[435] i odabiru lokacije za svoju podružnicu u neposrednoj blizini glavnoga gradskog trga i već izvedene pošte.[436] Austro-ugarska banka kao investicija Monarhije, kao i Hrvatsko-slavonske zemaljske centralne štedionice u Ilici 25 pod utjecajem Khuena Hedervarya, možda potaknute reakcijama javnosti u slučaju Hipotekarne banke, ipak dodjeljuju posao domaćim arhitektima.

Logičan je i odabir poduzeća „Pilar, Mally, Bauda“[437] s kojim će i realizirati novu zgradu, s obzirom na to da su prethodno, kao graditelji, sudjelovali u uspješnoj realizaciji

[435] Radović Mahečić, 2006: 246
[436] U Zagrebu se 1906. gradi prva podružnica, nakon koje slijede i podružnice u drugim gradovima, npr. Sarajevu 1912., Rijeci 1913. do 1915. i Varaždinu.
[437] „Arhitekt Martin Pilar, civilni inžinir Julio Mally i gradski graditeljni majstor Karlo Bauda osnovali su 1894. godine građevno poduzetništvo Pilar&Mally&Bauda, koje je djelovalo sve do 1907. godine.“ Jurić, 1994: 154. Kalda je već ranije pridobio povjerenje poduzeća tijekom rada na mjestu građevnog poslovođe te ga Pilar 1903.

kompleksa Prve hrvatske štedionice u Ilici 5/Margaretska 1-3/Bogovićeva 6, 1898.-1899. godine.[438] Arhitektonsko će rješenje izraditi Lav Kalda, tada zaposlen u poduzeću „Pilar, Mally, Bauda".

Martin Pilar, s pozicije graditelja iz poduzeća Pilar, Mally i Bauda, u svome tekstu objavljenom netom nakon realizacije nove zgrade opisuje detalje projektnog zadatka i suradnju s Austro-ugarskom bankom.[439] Formiranju projektnog zadatka pomogao je „svojim bogatim iskustvom" (u literaturi nepoznat) građevni savjetnik banke Vinko Schwerdtner. Banka je već bila razvila raspored prostorija podružnica te se takav preddefinirani raspored poslovnih prostorija prilagođavao specifičnostima lokacije i lokalnim potrebama. Tako Pilar navodi kako je i u ovom slučaju njihovo poduzetništvo „preuzelo općenite škice o razporedu poslovnih prostorija i stanova" temeljem kojih su izradili svoje prijedloge. [440]

Sl. 162. Lokacija za planiranu zgradu banke u Jurišićevoj ulici 17, katastarski plan, 1864. g.

Sl. 163. Današnja situacija na katastarskom planu

Projektni zadatak je zahtijevao jedan ulaz u zgradu, oblikovan i kao kolni ulaz u dvorište, a arhitekturu „jednostavnu, ali karakterističnu i dostojnu", bez kupole na uglu; istovremeno solidno izvedenu i jednostavno „urešenu". U formiranju projektnog zadatka sudjeluje i unaprijed imenovani predstojnik zagrebačke podružnice Vilim Meixner jer je, prema

šalje na daljnje školovanje na Akademiju u Beč. Tijekom studija Kalda nastavlja raditi i u poduzeću gdje će mu povjeriti projekt za Austro-ugarsku banku.

[438] Pilar u opisu gradnje Banke napominje kako se uobičajilo da naručitelj angažira lokalnog arhitekta. No Austro-ugarska banka u sljedećoj realizaciji svoje podružnice u Rijeci 1913., vjerojatno zbog posebnog statusa Rijeke u Monarhiji, angažira ipak mađarskog arhitekta Józsefa Huberta. Pilar, 1909: 17

[439] Pilar, 1909: 17-20

[440] Pilar, 1909: 17; Austro-ugarska banka je za niz svojih podružnica na području Monarhije angažirala ured Fellnera i Helmera, J. Huberta, a kasnije L. Bauera; zanimljivo je kako je u slučaju Zagreba ipak povjerila posao domaćem uredu.

Pilaru, utjecao na smještaj trezora, organiziranog dvoetažno, pretprostorom vezanog za dvorište.[441] Prostorna je shema zgrade "L" oblika koji čine duže krilo orijentirano prema Palmotićevoj i kraće krilo zgrade prema Jurišićevoj. Glavni ulaz svakako je morao biti na Jurišićevoj, kao komunikaciji prema glavnom trgu.

Kalda realizira jedan od rijetkih primjera uglovnice ovog tipa, a pri tome ne čineći prekršaj Reda građenja i izgradivši samo 70% površine parcele.[442] U visinskom smislu, poput drugih projektanata zagrebačkih zgrada novčarskih institucija, pokušava postići maksimum ostvarujući pored suterenske etaže i prizemlje, dva kata te visoku mansardu, odnosno gotovo punih pet nadzemnih etaža, manipulirajući nazivima etaža.[443] Dok zapravo bankovne prostorije smješta na prvi kat, a ne u prizemlje, kako se definira u projektnom zadatku. Maksimalno iskorištavanje prostora kroz presjek vidljivo je i u detalju presjeka kroz ulaznu vežu, gdje unutar visine veže smješta vratara i garderobu te kuhinju, a iznad veže (u razlici visine između stropa veže i prvoga kata) arhivu.

Poput drugih arhitekata na početku 20. stoljeća (npr. Schachner kod projekta Hipotekarne banke na Zrinjevcu), koji ne otvaraju prostore prizemlja za trgovačke ili ugostiteljske sadržaje u kontaktu s ulicom, Kalda se introvertno određuje prema odnosu i komunikaciji prizemlja i ulice. Isti princip primjenjuju nešto kasnije i Neumann i Gotthilf (odnosno u razradi projekta Janko Holjac) u podružnici Wiener Bankverein preko puta.

Za razliku od brojnih primjera centralno organiziranog prostora za stranke s blagajnama smještenim po obodu dvorane, ova dvorana pripada dispozicijom izduženom, longitudinalnom formatu blagajni te paralelnog prostora za stranke, poput primjera podružnice Austro-ugarske banke arhitekta Józsefa Huberta u Temišvaru, izgrađene između 1903. i 1904., kao i blagajnička dvorana Vancaševe zgrade Mestne hranilnice u Ljubljani, izvedene 1904. neposredno prije ovoga Kaldina projekta. Koncept je poslije primijenjen i u podružnici Austro-ugarske banke u Sarajevu 1912.-1913. koju projektira Rudolf Tönnies[444] te József Hubert u Rijeci 1913. do 1914. godine.

Kao i u svim navedenim primjerima podružnica Austro-ugarske banke, i unatoč projektnom zadatku, blagajnička dvorana je smještena na katu i uz nju uredi uprave. (Prilog I,

[441] Pilar, 1909: 18

[442] Godine 1896. Redom građenja propisane su minimalne dimenzije dvorišta pa je u izgrađenom dijelu grada uglovnica trebala biti minimalno 15%. Red građenja doživio je izmjene 1902., ali navedeni propisi nisu mijenjani. Odredba o 85% dopuštenoj izgrađenosti parcele za uglovnice uglavnom se ne primjenjuje kod zgrada novčarskih institucija u prizemnoj etaži. Više kod Kahle, 2004.

[443] U ovom dijelu grada dopuštene su najviše četiri etaže („trokatna zgrada").

[444] Nacrti pohranjeni u Historijskom arhivu u Sarajevu nisu potpisani. Atribuciju Tönniesu postavio je povjesničar umjetnosti i likovni kritičar Ibrahim Krzović u Krzović, 1987: 130.

Sl. 284.). Penjanjem reprezentativnim stubištem pa kroz vjetrobran dolazi se okomito na pružanje blagajničke dvorane, izvedene kao longitudinalni tip, u obliku dvaju paralelnih izduženih prostora, za klijente i za službenike, povezanih blagajničkim pultom.

Kalda je opterećen detaljno definiranim uvjetima i skicama Austro-ugarske banke i nema potpunu projektantsku slobodu iz čega proizlazi i njegovo „jednostavno urešeno", introvertno rješenje. Stanovanje je planirano u dvije etaže, prema shemi dva stana na stubište. Veći sa šest soba prema Jurišićevoj ulici i servisnim prostorima orijentiranim prema dvorištu te manji stan s četiri sobe prema Palmotićevoj ulici i jednoj prema dvorištu. Sobe su standardne za ondašnji način života, a i, kao „znak otmjenosti", nanizane u amfiladi, međusobno povezane vratima u središnjoj osi, kao i paralelnim hodnikom kojim komuniciraju prema sanitarijama, kuhinji i sobi za poslugu. Veći stan ima vezu spavaće sobe i kupaonice, orijentirane na lođu.[445]

S obzirom na to da je glavnina projektantskog opusa Martina Pilara ugrađena najamna građanska stambena kuća, u odnosu na druge njegove samostalne realizacije i realizacije poduzeća „Pilar, Mally, Bauda" (1894. do 1907.), projektantska rješenja njihovih stanova imaju velike sličnosti i s ovim primjerom: tlocrtna shema s dva stana na stubište, prirodno osvjetljenje svih prostora, izravna veza kupaonice i spavaće sobe te prirodno osvijetljena velika predsoba (prvi put uvedena u kući Bauda 1900., što će poslije postati jedan od standardnih temeljnih elemenata zagrebačke stambene tipologije).[446] U koncepciji niza ulici orijentiranih soba nasuprot dvorišnom servisnom dijelu još uvijek postoji trajni problem dugog hodnika koji ih međusobno povezuje, a koji nalazimo u većini analiziranih primjera, s nekim pokušajima poboljšanja lomom hodnika ili dobro osvijetljenim proširenjima, što je korišteno i u ovom primjeru najamnih stanova iznad banke.[447] Konstrukcija podrumske etaže izvedena je, sad već klasično, u betonu, a zidana u gornjim etažama, u kombinaciji s betonskim stropovima.

Pročelje je u horizontalnom smislu podijeljeno u tri zone, a oblikovanje odnosno podjela ne slijedi i prostornu organizaciju. Snažna baza postament je zgrade, a ujedno servisni dio. Visoko prizemlje i prvi kat u pročelju prema Jurišićevoj kao ulaznom pročelju povezani su velikim redom stupova nad kojima su iznad vijenca postavljene skulpture Rudolfa Valdeca.

[445] Već oko 1890. kod većine tlocrtnih rješenja najamnih stanova kupaonica se javlja vezana za spavaću sobu. Maroević, 1977: 143

[446] Jurić, 1994: 154-155 Iako Marina Bagarić (Bagarić, 2011: 357) navodi smještaj spavaće sobe u (mirniji) središnji dio zgrade i njezino povezivanje s kupaonicom i/ili garderobom i/ili terasom kao značajan, rani, doprinos Ignjata Fischera "zagrebačkom tlocrtu" već 1898. slična rješenja nalazimo i ranije kod Kleina i Pilara.

[447] Predsoblje oko kojeg organizira ostale prostore koristi Fischer prvi put 1897. u kući Milojević – Čuturilo. Bagarić, 2011: 357

Iako investitor svjesno već u projektnom zadatku izbjegava naglasiti ugao kupolom, kako to npr. rješava Hrvatsko-slavonska zemaljska hipotekarna banka, Prva hrvatska štedionica u Ilici ili Hipotekarna banka prije njih - Kalda tu gestu mijenja konkavnom geometrijom ugla s umetnutom skulpturom, snažnim mansardnim krovištem te monumentalnim pročeljem prema Jurišićevoj postignutim upotrebom neoklasicističkih elemenata: masivnim dorskim polustupovima velikog reda koji nose grede, zaključeni alegorijskim skulpturama. Svim navedenim elementima postiže naglasak uglovnice novoformiranoga uličnog poteza i križanja tek formiranih ulica.[448]

Bitno obilježje nove tipologije jest i njezina arhitektonska dojmljivost i reprezentativnost, ostvarena odabirom stila, primjenom klasičnoga dorskog reda, koji jamči vjerodostojnost poslovanja banke[449] i posreduje prolaznicima poruku o snazi, moći i postojanosti banke.[450].

Prateću, stambenu namjenu, odnosno heterogenu strukturu namjena, u zgradi ćemo u ovom primjeru teško vizualno primijetiti, s obzirom na ujednačen tretman pročelja i postojanje samo jednog ulaza koji svojim oblikovanjem i dimenzijom u potpunosti odgovara poslovnoj namjeni. Projektantsko rješenje ipak nudi kvalitetnu organizaciju i odnos pojedinih namjena, ne gubeći pritom na kvaliteti pojedinih cjelina. Zgrada je naglašene reprezentativnosti, ali nešto skromnije heterogenosti i otvorenosti. Zatvorenog je pročelja, slabije komunikacije prema klijentu. Na tu činjenicu i suzdržanost u kontaktu s javnosti vjerojatno je utjecao i naručitelj, s obzirom na to da je riječ o podružnici banke Monarhije. S javnosti komunicira oblikovanjem pročelja, alegorijskom skulpturom, a ne u fizičkom smislu. Stanovanje je podređeno osnovnoj namjeni i namijenjeno činovnicima banke.

Lav Kalda će kasnije, (1922.-1923.) samostalno realizirati još jednu investiciju novčarske institucije – zgradu Jadranskog osiguranja, uglovnicu Hatzova 8/Petrinjska. Međutim očuvanost interijera i dokumentacije nije dovoljna da bi se mogla provesti cjelovita analiza svih obilježja ove tipologije i procijeniti u kojoj mjeri je i posjedovala sva glavna obilježja.

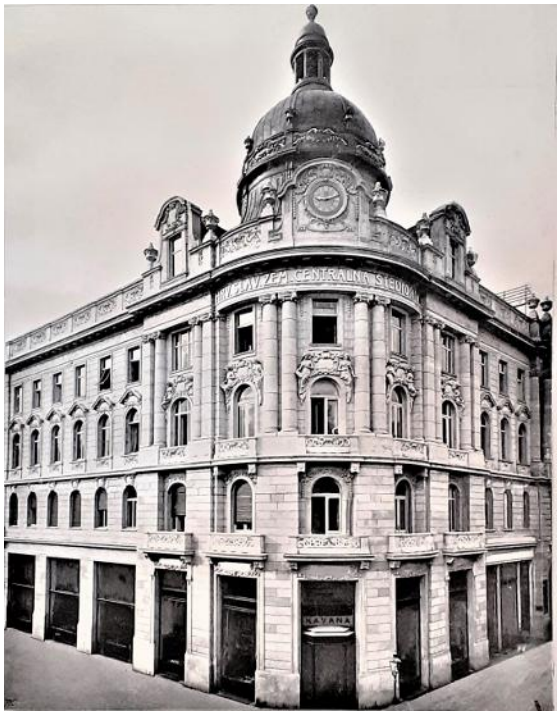
Kao i osnivanje novčarskih institucija, tako i njihove investicije u gradnju zgrada za njihove potrebe, događaju se u izrazito gustom ritmu. Može se reći da je riječ o ekspanziji u ovom tzv. drugom razdoblju njihovog razvoja. U ovom prijelaznom razdoblju, kod investicija

[448] I Gj. Szabo u svom tekstu „Zagreb od godine 1860. do danas" kaže kako bez kupole „...nije onda ni mogla biti iole monumentalnija građevina..." Szabo, 1935: 169
[449] Maruševski, 1983: 30
[450] Bagarić, 2011: 233

stranih banaka, one se odlučuju za najsnažnija tadašnja poduzetništva: poduzeće „Pilar, Mally, Bauda“ (Kalda) i Hönigsberg i Deutsch (Bastl).

Istovremeno s projektom podružnice Austro-Ugarske banke 1906., u Ilici, na uglu s Gundulićevom priprema se gradnja još jedne zgrade namijenjene tek osnovanoj novčarskoj instituciji, Hrvatsko-slavonskoj zemaljskoj centralnoj štedionici. Rješenje će dati projektantski ured Hönigsberg i Deutsch, koje sugerira utjecaj rješenja ugla Hrvatske eskomptne banke, ali pretočen u autentičnu arhitekturu. Ova uglovnica donosi novost u koncepciji prizemne zone zaobljenjem samog ugla s ulazom u prizemlje, ovdje namijenjeno za kavanu, kao i još impozantnijim naglaskom ugla kupolom.

Hrvatsko-slavonska zemaljska centralna štedionica

Sl. 164. Hrvatsko-slavonska zemaljska centralna štedionica, 1908.

Hrvatsko-slavonska zemaljska centralna štedionica osnovana je od bana Khuena Hedervarya 1905. sa sjedištem u Zagrebu s ciljem političkog utjecaja mađarske vlade i kontrole nad tokovima kapitala u Hrvatskoj i Slavoniji.[451]

To niti u ovom slučaju ne utječe na odabir projektanta pa projekt štedionice potpisuje i izvodi zagrebačko graditeljsko poduzeće Hönigsberg & Deutsch 1905.-1907. godine. Autorstvo

[451] Lajnert, 2008: 48. Već 1912. godine Štedionica se spojila s Hrvatsko-slavonskom zemaljskom hipotekarnom bankom osnovanom 1892., također kontroliranom od mađarske vlade.
http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_8325, [Pristup 10.08.2021.]

na projektu štedionice pripisuje se Vjekoslavu Bastlu[452], suradniku u poduzeću, koji u njihovu uredu započinje svoje profesionalno djelovanje 1901. godine, nakon školovanja na Wagnerovoj Akademiji likovnih umjetnosti u Beču.[453] U projektantskom timu sudjelovali su i Ivan Štefan i Otto Goldscheider[454].

Bastl započinje projekt štedionice s iskustvom projektiranja zgrada ove tipologije, nakon uspješnog sudjelovanja na natječaju 1902. godine za Gradsku štedionicu (slov. *Mestna hranilnica*) u Ljubljani u Čopovoj 3, gdje ostvaruje otkup[455] kao i na natječaju za zgradu Hrvatsko-slavonske zemaljske hipotekarne banke na Zrinjevcu iste godine.

Hrvatsko-slavonska zemaljska centralna štedionica planira gradnju zgrade za svoje potrebe, na poziciji nekadašnjih kuća na adresama Ilica 25 i 27, parcele kojih su u tom trenutku objedinjene.[456] (Sl. 165.) Urbanistički gledano, s realizacijom ove štedionice završen je i niz reprezentativnih zgrada Gundulićeve ulice, započet 1876. sa zgradom Hrvatskoga glazbenog zavoda, prvom koncertnom dvoranom u Zagrebu, prema projektu Franje Kleina i Janka Nikole Grahora u Gundulićevoj 6a, novijega, sjevernog dijela prigrađenog 1894. prema projektu Martina Pilara te glazbene škole iz 1895. graditeljskog poduzeća Šafranek i Wiesner u Gundulićevoj 4.[457] Štedionica je u tom nizu daleko najambicioznija zgrada, što je zasigurno bila i intencija naručitelja. Projektom za štedionicu premašena je tadašnjim građevnim redom dopuštena izgrađenost parcele uglovnice od 85% i iznosila je 90%. Iznimno je odobrena jer je iznad razine blagajničke dvorane odnosno drugog kata izgrađenost iznosila samo 63% površine parcele.[458] Projektni zadatak objedinjuje složen program koji uključuje štedionicu, kavanu sa stanom za kavanara, stanove za činovnike, stanove za najam te ulični poslovni prostor za mjenjačnicu.

---

[452] Laslo, 1983: 27, Laslo, 2003-2004: 34; Pavković, 2017: 94

[453] Bastl ostaje u poduzeću sve do 1906. godine, kada stječe status civilnog arhitekta. To je ujedno i posljednji Bastlov projekt na kojem je radio kao zaposlenik poduzeća Hönigsberg & Deutsch. Jurić, 1995: 44.. Pavković, 2017: 98

[454] Laslo, 1995.b: 62

[455] Bastlov rad nije sačuvan. Iako je Josip Vancaš poslao rad izvan konkurencije pa na natječaju nije nagrađen, dodijeljena mu je realizacija, a Štedionica je realizirana 1903. - 1904. Pavković: 2017: 93

[456] Pavković, 2017: 153; Štedionica se gradi na mjestu kuća Hönigsberg i Vrbančić. 'Viesti hrvatskoga društva inžinira i arhitekta (s 2 priloga)', 27 (3): 33-34, Prilog 1-2, 1906., Zagreb; prema nekim Izvorima i na mjestu bivše prodavaonice automobila Ferdinand Budicki. https://www.robertgojevic.com/zagrebacki-atelijer-varga/ [pristup 11.08.2021.]

[457] http://www1.zagreb.hr/zagreb/galerijakd.nsf/VO/AFDC4259081857F0C1257F3E00490C66?OpenDocument [Pristup 28.08.2021.] Podaci Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode o autorstvu dogradnje zgrade HGZ-a se razlikuju od podataka koje donose neki drugi autori. Npr. Lelja Dobronić navodi da je sjeverna dogradnja HGZ-a izvedena od poduzeća Šafranek i Wiesner 1894. Dobronić, 1983: 75, kao i podaci na službenoj stranici Zavoda: https://www.hgz.hr/hrvatski-glazbeni-zavod/povijest-zavoda/ [pristup 11.08.2021.]

[458] Godine 1896. propisane su minimalne veličine dvorišta, koja je na uglu trebala iznositi barem 15% površine parcele. Kahle, 2004: 205.

Sl. 165. Lokacija za planiranu zgradu štedionice sa stanjem na katastarskom planu iz 1864. godine

Sl. 166. Današnja situacija na katastarskom planu

Zgrada ima prostornu shemu 'L' oblika, s podjednako dugim krilima prema Ilici i Gundulićevoj, s ukupno sedam etaža: podrumom, prizemljem, polukatom, tri etaže i potkrovljem. Projektirano je više ulaza koji podržavaju heterogenu namjenu zgrade. Glavni ulaz u štedionicu centralno je smješten na sjevernom pročelju u Ilici, predviđen za pristup stranaka, poslovanje i upravu banke. Neposredno su uz njega smješteni sporedni ulaz za zaposlenike i njihove stanove te ulaz u ulični poslovni prostor namijenjen za mjenjačnicu.[459] Najuočljiviji je ulaz u kavanu, na samom uglu, a zaseban ulaz u zgradu, namijenjen za stanove za najam na gornjim etažama i za poslugu, na istočnom je kraju krila u Gundulićevoj ulici.

Osnovna funkcionalna shema zgrade može se podijeliti u četiri osnovne cjeline: javni prostori odnosno prostori komunikacije i poslovanja sa strankama (vestibul, blagajnička dvorana, mjenjačnica), uredski prostori i drugi prostori za zaposlene, pomoćni prostori te prostori drugih namjena (ugostiteljstvo i stanovanje), (Prilog I, Sl. 644. i 645.).

Međuodnos pojedinih namjena je uspješno realiziran: gledano po vertikali, prizemlje, mezanin i kat su poslovne namjene[460], 2. i 3. kat su stambeni, a jasna dioba po namjeni također postoji i u horizontalnom smislu. Kavana je smještena velikim dijelom u dio orijentiran prema Gundulićevoj (istočni dio parcele), dok je štedionica s blagajničkom dvoranom i uredima

[459] Podatak o mjenjačnici smještenoj uz ulaz u štedionicu naveden je u opisu zgrade koji donose 'Viesti hrvatskoga društva inžinira i arhitekta'. Na nacrtima je uz ulaz naznačen prostor za portira i dućan s direktnim ulazom s ulice, ali i stražnjim vratima prema vestibulu štedionice, što bi odgovaralo potrebama mjenjačnice. Također, u arhivskoj dokumentaciji je zabilježena adaptacija mjenjačnice u prizemlju iz 1923. godine za Hrvatsku sveopću kreditnu banku. *** (1908.a)

[460] S izuzetkom stana kavanara na 1. katu iznad kavane i stana za poslugu u mezaninu vezanog uz stubište u Gundulićevoj, u razini galerije kavane.

zauzela krilo prema Ilici i unutarnji prostor (zapadni dio parcele), ostavljajući manji dvorišni prostor između njih. Na taj način kavana ne ometa poslovanje, ali mu može služiti kao prateći sadržaj.

Glavni ulaz u štedionicu vodi u prostor vestibula s reprezentativnim trokrakim stubištem. Iz vestibula se u osi ulaza pristupa blagajničkoj dvorani. Svi sadržaji imaju zasebne interne vertikalne komunikacije: članovi uprave štedionice, klijenti, činovnici štedionice, gosti kavane, stanovi za najam. Iako imaju namjeru odvojiti korisnike, zasebna stubišta ipak omogućuju miješanje komunikacija zaposlenika, klijenata i stanara gornjih etaža, što bi vodilo zaključku da su stanovi namijenjeni činovnicima banke.

Iz vestibula se preko nižeg pretprostora ulazi u blagajničku dvoranu ili se monumentalnim, trokrakim stubištem penje u reprezentativne prostore uprave štedionice. Nanizani su u enfiladi[461] uz ulično pročelje prema Ilici, s dvoranom za primanje na samom uglu te dvoranom za sjednice i uredom potpredsjednika smještenim neposredno uz nju.

Reprezentativna blagajnička dvorana, najveći je, „trobrodni“ volumen unutar zgrade, namijenjen javnom korištenju. Visinom odaje dojam gotovo sakralnog prostora i proteže se kroz prizemlje, mezanin i 1. kat, vitrajem ukrašenih ostakljenja na galeriji i svodu i natkrivena dvostrešnim, staklenim krovom. Projektantska igra s doživljajem prostora kreirana je kretanjem kroz dvoetažni vestibul, zatim manjim pretprostorom visine jedne etaže, između vestibula i dvorane (vidi uzdužni presjek), do trenutka ulaska u blagajničku dvoranu kad impresija doseže vrhunac uz pogled u dvostruku visinu blagajničke dvorane i njen ostakljeni strop bestežinskog karaktera. Takav projektantski postupak razvio je prvi takav, u razvojnom procesu ove tipologije Vancašev ulaz u PHŠ u Ilici 5.

Drugi i treći kat su stambene namjene.[462] Tlocrtna rješenja stanova možemo analizirati samo na segmentu sačuvanog tlocrta izmjene rješenja drugog kata iz 1907. godine. Organizacija je stanova, kao i uredski dio, projektirana prema principu formiranja niza soba uz ulično pročelje, a orijentacije kuhinje, sanitarija i servisnih sadržaja prema dvorištu ili svjetliku. Stanovi su prostrani i dvostrane orijentacije te jednako kvalitetni u odnosu na prostore poslovne namjene.

[461] enfilada (francuski *enfilade:* red, niz), način gradnje u kojemu su prostorije u reprezentativnim građevinama ili u velikim stanovima poredane u nizu, sva vrata pritom leže u jednoj osi i kada su otvorena, pruža se pogled duž cijeloga niza prostorija. Nastala je u renesansnoj profanoj arhitekturi, a dosljedno je provedena u dvorskom graditeljstvu baroka u XVII. st. https://proleksis.lzmk.hr/143468/ [Pristup 10.08.2021.]

[462] Među arhivskim nacrtima sačuvanim u fondu HR-DAZ-sign. 1525_1 nedostaju nacrti 2. i 3. kata, postoji samo tlocrt preinake dijela 2. kata, iz kojeg saznajemo više o tlocrtnoj organizaciji stanova.

Za najmoprimca kavane u prizemlju štedionica bira već renomiranog kavanara Bernarda Kastla, koji vodi već poznatu zagrebačku kavanu Corso u Tomićevoj ulici (nekad Bregovitoj)[463]. Najčešći su posjetitelji ove kavane bili austrijski činovnici i časnici te općenito pripadnici višeg staleža, a poslije i književnici,[464] što pokazuje i imidž i utjecaj koji štedionica ima u društvenom životu grada, a posredno i u gospodarskom.

Zgrada je izvedena uglavnom kao zidana konstrukcija, s izuzetkom prizemlja u dijelu kavane i mjenjačnice gdje su primijenjeni armiranobetonski stupovi i grede. Primarna konstrukcija stropova izvedena je od čeličnih 'I' profila, sa sekundarnim sustavom drvenih greda između.

Nosiva konstrukcija ostakljenog zrcalnog svoda i staklenog krova iznad svakako je specifična i među zagrebačkom primjerima, jedna od najsmjelijih i složenijih za izvedbu jer uključuje i ostakljenje zakrivljenih ploha po obodu.[465] Strop blagajničke dvorane ovješen je na čeličnu konstrukciju dvostrešnog krova. I to ne samo u svom ravnom dijelu već i po obodu, gdje se ostakljenjem formira svod, što je u dotadašnjim zagrebačkim primjerima izvedeno pojednostavljeno i suzdržano, kombinacijom zidanih konzola ili segmenata svoda sa susvodnicama s ravnim, ostakljenim dijelom stropa. [466]

Prema Marini Pavković, ovakvo rješenje stropa štedionice prvi je put primijenjeno u Zagrebu[467]. Bastl će u zagrebačkim okvirima ostvariti svakako najhrabriju izvedbu u oblikovanju i konstrukciji potpuno ostakljenog zrcalnog svoda blagajničke dvorane. Raniji primjer takvog rješenja svoda može se vidjeti kod poslovno-stambene zgrade Deutsch u Budimpešti, Henrika Schmahla iz 1896.-1897. (Sl. 169.)

[463] Maruševski, 2006: 279

[464] Fotografije objavljene u Viestima hrvatskog društva inžinira i arhitekata u Zagrebu, br. 4 1908. Puglenik, 2015: 36; detaljnije kod Sabotič, 2007.

[465] Usporedivi su samo strani primjeri, npr. primjer ostakljenog„zrcalnog svoda“ dvorane Komercijalne banke Pešte, Józsefa Hilda iz 1862. ili primjer Wagnerove Poštanske štedionice 1904. -1906.

[466] Prvobitno primijenjena ostakljenja krovova izložbenih paviljona, tržnica, trgovačkih pasaža, željezničkih stanica, počinju primjenu i kod natkrivanja centralnih prostora ostakljenim stropom u ovoj tipologiji, a naši arhitekti ih počinju koristiti i kod drugih namjena kao npr. Fischer kod intervencije za robnu kuću Kastner und Öhler u Ilici i prije njegovih projekata za novčarske institucije, Jugoslavensku banku i Gradsku štedionicu. Ova stropna konstrukcija osim za uvođenje prirodnog svjetla u prostor alat je i za ostvarenje pozitivnog doživljaja korisnika, a ponekad i uz pomoć umjetne rasvjete. Naročito u kombinaciji s tehnikom vitraja.

[467] Pavković, 2017: 148, 165. Marina Pavković uspoređuje ovaj koncept osvjetljenja s primjenom varijante bazilikalnog presjeka s Wagnerovom središnjom dvoranom Poštanske štedionice u Beču, realizirane od 1904. do 1906. godine, prema Moravánszkom, 1998: 159. Bitno bi ovdje bilo razlikovati bazilikalni presjek (oblik konstrukcije) od bazilikalnog osvjetljenja. Jer bazilikalno osvjetljenje proizlazi iz visine glavnog (srednjeg) broda koja omogućuje prostor za prozore iznad krovova bočnih brodova bazilike, dok u našem primjeru bočno imamo pune zidove.

Sl. 167. Hrvatsko-slavonska zemaljska centralna štedionica, izvorno ostakljenje prizemlja, 1910.

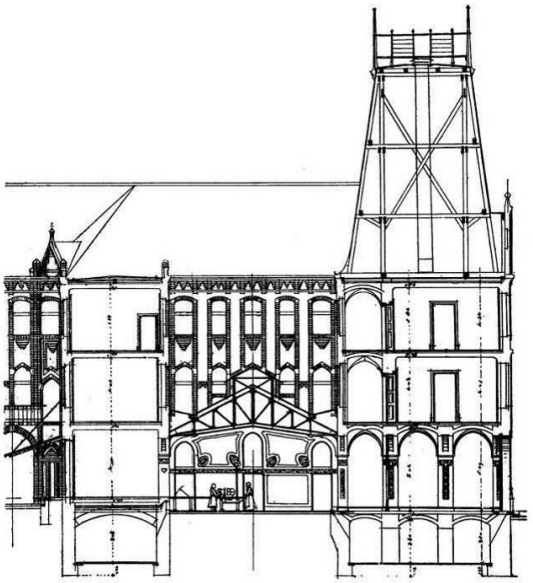
Konstruktivni sustav je omogućio i značajnu dimenziju otvora na kavani visine ostakljenja oko 6 m, izvedenog u samo dva dijela, ali izvorna stolarija, na žalost, nije očuvana. Poseban efekt donijelo je rješenje za dio stolarije kavane kojoj se središnji, donji dio krila mogao kližući preko koloture, spustiti u podrum kako bi se taj dio otvora mogao potpuno rastvoriti prema Gundulićevoj ulici, gdje je bila terasa za sjedenje.[468]

Pored ambicioznog rješenja konstrukcije, tu je i ojačanje obodnih stranica prostora trezora nizom čeličnih profila. I oprema zgrade odgovara trenutku. U zgradi je ugrađeno osobno dizalo na električni pogon, prvo u Zagrebu[469], a zgrada ima i dizalo za drva te usisivač. Na glavnom ulazu u zgradu ugrađena su okretna (rotirajuća) vrata, kao još jedan element prvi put ugrađen u Zagrebu.[470] U kavani je bilo osigurano i mjesto za telefon.

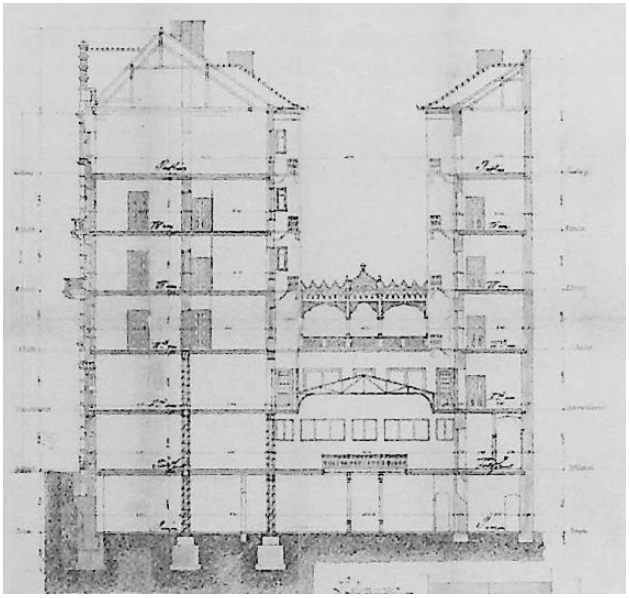
Na nacrtima je ulaz u kavanu oblikovan uz trostrani vjetrobran poput ulaza u mjenjačnicu Hrvatske eskomptne banke u Ilici 3, Fellnera i Helmera. Olga Maruševski, međutim, navodi da su i na kavani izvedena okretna ulazna vrata kao novost u Zagrebu.[471]

[468] Detaljnije u Konzervatorskom elaboratu za zgradu, CORE d.o.o., Dubrovnik, 2022. Zanimljivost je kako je takvo rješenje stolarije koja ponire u podrum primijenio V. Richter od 1963. - 1965. kod južnog salona Vile Zagorje nakon čega je i sam adaptirao interijer kavane Corso od 1970.-1972.
[469] *** 1906.a
[470] Pavković, 2017: 155
[471] Maruševski, 2003: 55. Također, okretna vrata kavane sustava van Kannel spominju i Viesti hrvatskoga društva inžinira u opisu izgrađene štedionice. *** 1906.a: 34

Štedionica je donijela iskorak, ne samo kod oblikovanja dvorane već i u kavani, i to i u njenoj konstrukciji, a i u njenoj društvenoj važnosti.

Sl. 168. Palača Ravnateljstva pošte i brzojava u Jurišićevoj 13, poprečni presjek blagajničke dvorane, E. Foerk i G. Sándy, 1901.[472]

Sl. 169. Poslovna i stambena zgrada Deutsch, Budimpešta, poprečni presjek, H. Schmahl, 1896.-1897.

Relativno su rijetke fotografije interijera zgrada novčarskih institucija, posebno njihova uredskog dijela, tako da sačuvana fotografija ureda ravnatelja štedionice donosi uvid u način uređenja interijera, kao i prostorne odnose kroz pogled na potpuno otvorena (neutralno bijela) vrata svih prostorija u nizu. Opremanje je dijelom realizirano od strane domaćih proizvođača poput zagrebačke tvornice Bothe i Ehrmann i tvornice Zagorka. Rotirajuća ulazna vrata također je izvela domaća tvrtka, Stolarska i kolarska industrija d.d.

Pročelje u dijelu ugostiteljske i trgovačke namjene rastvoreno je velikim staklenim površinama izloga i sadrži elemente secesije, dok je gornji, stambeni i poslovni dio historicističkog oblikovanja. Kao što je svijetla visina interijera prizemlja od 7 m donijela prostoru ulaza i kavane impresivan dojam, ta je visina pročelju ostvarila monumentalnost kakva je i bila željena za jednu novčarsku instituciju.

Projektom palače Hrvatsko-slavonske zemaljske centralne štedionice Bastl prezentira složeni arhitektonski zadatak organizacije različitih namjena unutar jedne građevine na parceli skromnih dimenzija. Usprkos toj složenosti ostvarena je jednostavnost orijentacije posjetitelja kao još jedna od kvaliteta ovog primjera.

[472] Nacrt dobiven ljubaznošću arhitekta Borisa Dundovića

Bitna obilježja nove tipologije jesu i njezina reprezentativnost, ostvarena ciljanim izborom i znalačkom uporabom neostilskog vokabulara, s primjesama novoga secesijskog stila.[473] Snažan je motiv polustupova stupova velikog reda koji je kontinuirano korišten na pročeljima zgrada nastalih i u narednih petnaestak godina čime je bila vizualno i oblikovno podcrtana važnost i značenje štedionice kao nove institucije, sa sugestivnim znacima u pogledu njezine poslovne uspješnosti, društvenog ugleda, stabilnosti i sigurnosti. Posebno je u tom smislu bila važna njena urbana pozicija kao istaknute uglovnice, s dijagonalno postavljenim ulazom pozivajući u gradsku kavanu. U tom je smislu zauzela važnu poziciju u gradskom tkivu i podcrtala potencijal uglovnice za ostvarenje toga cilja. Štedionica se ističe u vizuri unutar uličnog niza ugrađenih zgrada Ilice (Prilog I, Sl. 658. i Sl. 666.), a dominira i u vizurama na grad sa Strossmayerova šetališta.

Također, i reprezentativni ulaz u vestibul štedionice s prostranim, dvoetažnim prostorom s trokrakim stubama najavljuje značenje institucije i ostavlja snažan dojam na klijenta. U trenutku ulaska u blagajničku dvoranu impresija raste uz pogled u dvostruku visinu i ostakljeni strop. Jednakovrijednim, bogato dimenzioniranim prostorom kavane, kao pratećeg sadržaja, štedionica također ističe svoju ulogu i utjecaj u društvenom životu grada, prezentira se kao institucija otvorena javnosti.

U skladu s urbanističkom pozicijom zgrade, rješenjem je posebno istaknut njezin ugao, naglašen kupolom s javnim gradskim satom, zaključenom lanternom - tretmanom ugla značajnije naglašenog od onog što su ga izveli Fellner i Helmer na Eskomptnoj banci u Ilici 3, Vancaš u Ilici 5 pa i onog kod Schachnera. Svim navedenim elementima, ova štedionica izrazito izražajno nastavlja niz realizacija zgrada novčarskih institucija u Ilici, glavnoj gradskoj trgovačkoj ulici. Sljedeća je u tom nizu bila Hrvatska obrtna banka u neposrednoj blizini, realizirana 1924. - 1926. godine.

[473] Na pročeljima zgrada novčarskih institucija i dalje vidimo nepovjerenje naručitelja u oblikovanje pročelja bez stilskih obilježja.

Palača Croatia

Sl. 170. Croatia osiguravajuće društvo nakon dogradnje u Preradovićevoj, Zagreb, E. Schön, 1913.

Niz investicija u gradnje zgrada novčarskih institucija pod nadzorom Monarhije bit će prekinut gradnjom zgrada „Croatia“ osiguranja i Srpske banke kao odraz želje za samostalnim djelovanjem u sferi tržišta kapitala, financijskih poslova i poslova osiguranja.

Uprava „Croatia" osiguravajuće zadruge je u trenutku razvoja tržišta osiguranja i akumulacije znatnih sredstava odlučila 1907. godine investirati u vlastitu poslovnu zgradu u Zagrebu, koja će „…dolično reprezentirati snagu i veličinu zadruge“.[474] I nakon Prvoga svjetskog rata „Croatia“ je djelovanje podružnica i u drugim gradovima Kraljevine smjestila u reprezentativne, novoizgrađene zgrade.[475] Ta odluka, prema Spomenici zadruge, donesena je cilju da se „…vidno pokaže financijska snaga i fundacija zadruge, što je opet dizalo povjerenje u zadrugu te imalo za posljedicu privlačenje novih članova zadruzi i jačanje njene poslovne ekspanzije“.[476]

[474] *** 1934: 38
[475] „Dvokatnica u Osijeku, 1923., četverokatna palača u Splitu, 1929., četverokatnica u Novom Sadu, 1931., trokatnica u Beogradu, 1932.“ ***1934: 45
[476] 1932.“ ***1934: 45

Realizacija nove zgrade za potrebe „Croatije“, na uglu Masarykove ulice (tadašnje Marovske ulice[477]) i Preradovićeve ulice započela je 1907. Organizacija pozivnog natječaja za arhitektonsko rješenje provedena je po prvi put za jednu novčarsku instituciju u suradnji s Klubom hrvatskih arhitekata.[478] Klub je osnovan 1905., a jedna od njegovih važnijih misija je afirmacija arhitektonskih natječaja za odabir najboljeg arhitektonskog rješenja što je naročito donosilo mogućnost angažmana mladim, domaćim arhitektima, između ostalog i želeći dokinuti nametanje stranih arhitekata poput slučaja s odabirom F. Schachnera za projekt Hipotekarne banke.

I od svog osnivanja „Croatia" osiguravajuća zadruga djeluje u samom središtu grada: na Trgu bana Jelačića 18, na prvom katu, a zatim na Zrinskom trgu 18.[479] Program natječaja za odabir arhitektonskog rješenja nije sačuvan; tek unutar prepiske Kluba arhitekata i uprave „Croatije“ saznajemo da su natječajni radovi trebali samo sadržavati tlocrte etaža, odnosno da je investitoru bila odlučujuća „glavna dispozicija“ i „ideja o shodnoj razdiobi zgrade i prostorija“, a ne izgled pročelja.[480]

Natječaj je proveden 1909. godine. Sudjelovali su Edo Schön, Dionis Sunko i Vjekoslav Bastl, a odabran je rad Ede Schöna,[481] kome je zgrada „Croatije“ bila prva značajnija realizacija kao samostalnom ovlaštenom arhitektu.[482] Osiguravajuća zadruga „Croatia“ u Zagrebu preselila je već u rujnu 1910. svoju centralu u dovršenu, vlastitu palaču.

Prije gradnje zgrade „Croatije“, današnji blok Preradovićeva, Masarykova, Gundulićeva, Hebrangova ulica nije bio formiran, osim dijela uličnog poteza Masarykove i Preradovićeve ulice, izrađen pretežno jednokatnim i dvokatnim zgradama.[483] „Croatia“ očito

---

[477] 1930. godine mijenja naziv u Masarykova ulica.

[478] Galović, 2010: 91

[479] Tekst dr.sc. Marijana Ćurkovića iz 2014. godine, https://www.osiguranje.hr/ClanakDetalji.aspx?15920 [pristup 15.07.2021.]

[480] Galović, 2010: 207

[481] Galović, 2010: 91. Drugoplasirani je bio Dionis Sunko. Njegova natječajna studija tlocrta palače priložena je uz pismo upućeno Klubu hrvatskih arhitekata. Galović, 2010: 208

[482] Punim imenom Edvard Schön (Šen), (Zagreb, 10. III. 1877. – Zagreb, 16. VI. 1949). Studirao je 1894.–1900. na Visokoj tehničkoj školi u Beču. Nakon diplome Šen radi kao asistent kod profesora Hinträgera i u atelijeru poznatoga slovenskog arhitekta Maxa Fabianija. Nakon bečkih iskustava vraća se 1901. u Zagreb i do 1908. radi kao državni službenik u tadašnjem Građevnom uredu, vodeći tehničke poslove vezane za zgradarstvo i građevno redarstvo. Tek nakon što je 1908. (1906. piše Laslo u tekstu o Bastlu u ČIP-u iz 1995.) godine imenovan za profesora na tadašnjoj Graditeljskoj školi u Zagrebu, postaje ovlašteni civilni arhitekt. Šen, Edo. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=59438, https://hr.wikipedia.org/wiki/Edo_%C5%A0en [pristup 08. 10. 2022.] Laslo, 1983: 27

[483] Sačuvani su nacrti dvokatne zgrade iz 1873. u Preradovićevoj 8, u kojoj je bila smještena Narodna tiskara u prizemlju, s pivnicom u podrumu, te projekt adaptacije iste zgrade za W. Schwarza u poslovno-stambenu zgradu prema projektu poduzetništva Pilar, Mally i Bauda iz 1897. i 1898. godine. HR-DAZG, građevinska dokumentacija za Preradovićevu 10 i 12, sign. 2480_1

nije imala problem s okrupnjivanjem parcela i rušenjem netom adaptirane dvokatne zgrade radi razvoja svog društva. To dodatno govori o kvaliteti, potencijalu lokacije, o promjenjivosti grada i načinu razmišljanja ove novčarske institucije kao investitora.

Pozicija je urbanistički istaknuta i njome započinje novi gradski blok, jugozapadno od već gotovo definiranoga Preradovićeva trga. „Croatia“ nije forsirala visoku izgrađenost parcele poput drugih novčarskih institucija. Iako je uglovnica, u konačnici je izgrađeno samo 70% površine parcele od najviše dopuštenih 85%. Prema odabranom projektu može se zaključiti kako je naručitelj odlučio u prizemnoj zoni smjestiti trgovine i ljekarnu s pratećim skladišnim prostorom u prizemlju i podrumu te na prvom katu i manjim dijelom na drugom katu svoju poslovnicu s reprezentativnim prostorima na uglovnoj poziciji, a u preostalim prostorima stanove.

Sl. 171. Lokacija za planiranu zgradu osiguravajuće zadruge u Masarykovoj ulici sa stanjem na katastarskom planu iz 1864. godine

Sl. 172. Današnja situacija na katastarskom planu

U vrijeme izgradnje uglovnice, odnosno njene prve etape 1909. godine, „Croatia“ podnosi molbu za izmjenu tavanske etaže i gradnju pet umjesto dotadašnje četiri nadzemne etaže (prizemlje, tri kata i tavan) te ishodi dozvolu Gradskog poglavarstva kao iznimku, s obzirom na to da je odlukom iz 1888. godine u Zagrebu bila zabranjena izgradnja zgrada „viših od trokatnih kuća“.[484]

Zgrada je planirana kao ugrađena zgrada na jugozapadnom uglu Masarykove i Preradovićeve ulice. Prostorna shema zgrade bila je “C” oblika koji je sačinjavalo kraće krilo

[484] Ibid.

orijentirano prema Masarykovoj ulici, duže krilo prema Preradovićevoj ulici te dvorišno krilo u njegovu nastavku. Zgrada je imala 3 ulaza: jedan za osiguravajuće društvo i dva za stanove u gornjim etažama, iz Masarykove i iz Preradovićeve ulice.

Osnovna funkcionalna shema zgrade može se podijeliti u četiri osnovne cjeline karakteristične za ovu tipologiju: javni prostori odnosno prostori poslovanja sa strankama (vestibul, blagajnička dvorana), uredski prostori i prostori za zaposlene, pomoćni prostori te prostori drugih namjena (ljekarna i trgovine u prizemlju te stanovanje), (Prilog I, Sl. 727.). Izmjenom projekta 1909. godine zgrada je u potkrovlju dobila tri stana i dodatnu namjenu fotografski atelijer sa stanom fotografa.[485]

Ulaz u prostore poslovanja sa strankama i reprezentativne uredske prostore, smještene na prvom i drugom katu, organiziran je zasebnim stubištem iz Masarykove ulice. Kako se i sa svih stuba koje vode u stambene etaže može pristupiti i u uredske prostore, stanovi su zasigurno bili namijenjeni zaposlenicima osiguravajućeg društva.

Glavni ulaz u poslovni dio pozicioniran je na pročelju Masarykove ulice, tik uz ugaoni poslovni prostor. Zanimljivo je da je manje naglašen od onoga na uglu namijenjenog ljekarni koja zauzima značajnu površinu prizemlja, gotovo njegovu trećinu. Ulaz nas vodi u pretprostor i reprezentativno stubište cilindričnog volumena, vješto umetnuto u spoj dvaju krila zgrade, natkriveno staklenim stropom i staklenim stožastim krovom povrh njega. Koncepciju stubišnog prostora prepunog svjetla čine obodno smještena dva simetrična zavojita kraka stuba koji završavaju na zajedničkom podestu. Čini se da je stubište bilo u fokusu projektanta kao prostor najsnažnijeg doživljaja interijera i fascinacije klijenta ili poslovnih partnera na putu do blagajne, odnosno ureda uprave.

Iz peterokutnog pretprostora na katu ulazi se u blagajničku dvoranu i niz prostora uprave orijentiranih na Masarykovu, što uključuje: dvoranu za sjednice, *parloir* (za čekanje i razgovor) te ured ravnatelja na samom uglu. Duž pročelja nižu se u enfiladi uglavnom međusobno povezani prostori ureda, dok su servisni prostori orijentirani prema dvorištu.

Stanovanje je koncipirano sa shemom dva stana na stubištu. Prostorna organizacija stanova standardne strukture sadrži dva niza prostorija: glavnih, međusobno povezanih prostorija duž uličnog pročelja, i onih sporednih, pomoćnih, duž dvorišnog pročelja koje dijeli hodnik ili predsoblje, ovisno o veličini stana.

Zgrada je građena uzdužnim nosivim zidovima koji su poprečno ukrućeni zabatnim zidovima i zidovima stubišta. Prema presjeku priloženom projektu za građevinsku dozvolu

[485] Prema dr. Hrvoju Gržini od 1910. godine to je bio atelijer fotografa Vladimira Všetečke.

moglo bi se reći da su stropna konstrukcija podruma i podesti stubišta izvedeni sustavom betonskih stropnih greda 'Siegwart' raspona od 5,70 m.[486] Sandučasti sustav 'Siegwart' jedan je od prvih prefabriciranih, montažnih armiranobetonskih stropova s gredama trapeznoga poprečnog presjeka. Proizvodi se od 1901. godine, a u Zagrebu je dobio dopuštenje za upotrebu 1905. godine. Time ponovno možemo vidjeti kako investicije u poslovne zgrade novčarskih institucija koriste inovativna tehnička rješenja, čime manifestiraju odnos prema poslovanju, klijentu, vlastitim ulaganjima, ali i gradogradnji.[487] Preostali stropovi izvedeni su sustavom čeličnih greda okomito na uzdužne zidove sa sekundarno položenim drvenim grednikom.

Oblikovanje pročelja odražava i funkcije pojedinih etaža: poslovnih i trgovačkih prostora u prizemlju, uredskog prostora prve etaže i stambene u gornjim etažama. Pročelje ima naglašenu horizontalnu podjelu. Balkonskim kovanoželjeznim ogradama istaknut je *piano nobile,* u ovom slučaju, na drugoj etaži, uz ponovo sažimanje druge i treće etaže stupovima velikog reda. Ujednačeni ritam otvora je ponešto narušen oblikovanjem izloga trgovine prema Masarykovoj ulici. Ugao je oblikovan monumentalno, klasicističkim vokabularom, s elementima art décoa. Oštri kut parcele Schön će u projektu omekšati zaobljenjem ugla u gornjim etažama i naglasiti stožastim krovištem nad uglom. Fotografski atelijer će biti naglašen i primjetan u pročelju jer će iznimno dobiti ostakljenje u širini dviju osi pročelja, kao i natpis u zoni završnog vijenca.[488]

Reprezentativnost pročelja već je u nacrtu pročelja bila naglašena skicama skulptura, a realizirana je skulpturom Frangeša Mihanovića, odabranom na natječaju na kojem su sudjelovali i Ivan Meštrović i Rudolf Valdec.[489] Od ukupno pet reljefa (Žetelica, Kosac, Prelja i Drvar te Croatia) izvedena su četiri u vapnencu, a centralni, brončani reljef Croatia nije. Izvedene figure, svaka sa svojim oruđem u rukama, simboliziraju Rad.[490]

Uglovnica „Croatije“ bila je prva četverokatna zgrada u prostoru omeđenom ulicama Masarykovom, Preradovićevom, Hebrangovom i Gundulićevom te je označila početak formiranja tog novoga gradskog bloka početkom 20. stoljeća. Iznimkom koju je odobrilo

[486] U građevinskoj dozvoli izdanoj u srpnju 1909. zabranjuje se korištenje stropnih greda 'Siegwart' raspona većeg od 5,68 m. HR-DAZG-1122, sign. 2480_1

[487] Primjena sustava Siegwart u projektu zgrade „Croatije“ podudara se s objavom predavanja J. Grahora o sustavu iz ožujka 1909. objavljenom u Viestima hrvatskog društva inžinira i arhitekta u Zagrebu, 2/1909., gdje iznosi i podatak o dozvoli za upotrebu izdanoj od zagrebačkog gradskog poglavarstva.

[488] Spomenuti treba koincidenciju s fotografskim atelierom koji uvodi Wagner na potkrovlju poslovno-stambene zgrade Anker osiguranja u Beču, dovršene 1895., a kasnije fotografske studije na potkrovnoj etaži je 1918. realiziralo i Adria osiguranje u svojoj zgradi u Budimpešti. Atelier u potkrovlju projektira i Ehrlich u palači Slavenske banke.

[489] Galović, 2010: 91

[490] Marković, 1954: 96-97, Šimat Banov, 2005:170

Gradsko poglavarstvo „Croatia“ se izborila i za višu zgradu nego je dotad bilo dopušteno pa je time dodatno skrenula pozornost i na samu osiguravajuću zadrugu.

Zgrada je izrazito složene strukture u smislu namjene, a manje složena u smislu prostornih međuodnosa: objedinjuje prostore osiguravajućeg društva, ljekarnu s laboratorijem, trgovačke sadržaje i stanovanje u gornjim etažama, a naknadno udomljuje i jedan fotografski atelier. Dispozicija svih sadržaja je postavljena na način da nijedna namjena nije podređena drugoj niti trpi nauštrb druge, iako je osiguravajuće društvo u cijelosti smješteno u prvi i drugi kat, a ne u prizemlje.

U gradnji je „Croatia“ primijenila netom odobren, novi konstruktivni sustav betonskih stropnih greda „Siegwart” te na taj način pokazala otvorenost za primjenu inovativnih rješenja, suvremenost i okrenutost budućnosti.[491] Osim traženja najboljega arhitektonskog rješenja pozivnim natječajem, na isti način pristupila je i u potrazi za adekvatnim rješenjem za skulpturu koja će simbolizirati vrijednosti što ih je promicala u svom poslovanju: rad i razvoj domaćih novčarskih institucija.

Zgrada „Croatia“ osiguravajućeg društva prvi je domaći primjer zgrade novčarskog zavoda za osiguranje. Istaknute je urbanističke pozicije, formira početak dviju gradskih ulica i označava formiranje tog novoga gradskog bloka.

Blagajnička dvorana relativno je skromnog formata, ali izrazito efektnog pristupnog vestibula i stubišta. Izrazite reprezentativnosti u pročeljima dodatno naglašenim alegorijskom skulpturom. Primijenjen je napredan konstruktivni sustav, čime se pokazala otvorenost institucije za primjenu inovativnih rješenja. Odabrano poduzeće „Kalda i Štefan, arhitekti i graditelji“ za izvedbu zgrade u trenutku kada Kalda već iza sebe ima realiziranu zgradu podružnice Austo-Ugarske banke, a pri tom je Štefan s Bastlom kao projektant sudjelovao na projektu Hrvatsko-slavonske zemaljske centralne štedionice u okviru poduzeća „Hönigsberg i Deutsch”.

Edo Schön kao inovaciju u ovoj novoj tipologiji uvodi temu stubišta kao atraktivni prostorni element koji na sebe preuzima fokus u impresiji klijenata, u odnosu na dosadašnje primjere, a čijim će se primjerom povesti i Baranyai u realizaciji zgrade Srpske banke. Baranyai će vjerojatno pod utjecajem Schöna preuzeti i koncept oblikovanja trgovačkog sadržaja u prizemlju s ulazom na uglu te bočni ulaz u bankarske prostore s reprezentativnim stubištem,

[491] Dvije godine nakon ove realizacije Baranyai i Benedik grade Srpsku banku u Jurišićevoj, također koristeći novi patent za armiranobetonsku konstrukciju – Hennebique. U samoj koncepciji zgrade također ugaoni poslovni prostor prepušta trgovini, poslovnicu banke smješta na kat, kojem pristupa reprezentativnim, cilindričnim stubištem smještenim između uličnih krila.

kao i tretman pročelja s razlikom što Srpska banka ima stvarno samo mezanin (i to trgovački) dok „Croatia“ cijeli prvi kat tretira na pročelju kao mezanin. Stilom će pokazati tendenciju prema secesiji, na korak do art décoa.

Analizirajući dosadašnji razvoj tipologije uočava se kako državne investicije i one pod kontrolom Monarhije pribjegavaju konzervativnijim rješenjima u oblikovanju pročelja za razliku od onih lokalnih. Naravno, riječ je i o protoku vremena i mlađim generacijama arhitekata angažiranim na ovim projektima. Ipak ne treba zaboraviti kako je u trenutku gradnje „Croatije“, a prije zgrade Srpske banke, Wagner već odavno realizirao Poštansku štedionicu, a Loos gradio kuću Steiner.

Sl. 173. Prije gradnje zgrade osiguravajućeg društva „Croatia“, oko 1874.

Današnji blok Preradovićeva, Masarykova, Gundulićeva, Hebrangova tada nije bio formiran, osim dijela uličnog poteza Marovske i Preradovićeve; dok ulični potez Preradovićeve markira na njenu početku kuća Siebenschein, Preradovićev trg 3 (Franjo Klein 1873. do 1874. i u pozadini, južnije, kuća Kuković na uglu Preradovićeve i Hebrangove, izvedena od 1872. do 1874.)

Poslovno-stambena palača Srpske banke

Srpska banka d.d. osnovana je 1895. godine.[492] U vrijeme odluke o gradnji njezine palače, u drugom razdoblju razvoja novčarskih institucija i novčarskog poslovanja u Hrvatskoj

[492] Kolar-Dimitrijević, 2013: 124

(1900.–1914.)[493] domaći kapital koncentriran je u tri, u tom periodu najjače banke. Srpska banka je, pored Prve hrvatske štedionice i Hrvatske poljodjelske banke, jedna od njih. One zajednički podržavaju novu političku Hrvatsko-srpsku koaliciju, s ciljem za financijskom i gospodarskom neovisnošću Hrvatske,[494] u razdoblju kad dominiraju investicije u namjenske zgrade novčarskih institucija Monarhije. O uspješnom poslovanju Srpske banke govori podatak da je 1903. godine Banka već imala i podružnicu u Budimpešti.[495] Do gradnje vlastite zgrade bila je smještena u iznajmljenom prostoru u Ilici 7, pokraj nove palače Prve hrvatske štedionice[496]. Na skupštini Banke, održanoj 12. ožujka 1912., upravni odbor daje izvještaj u kojem naglašava potrebu gradnje nove zgrade za svoje potrebe. Razlozi su, pored skučenosti postojećih prostora, i rješenje sigurnosnih pitanja za vrijednosti koje banka čuva.

Sl. 174. Srpska banka, Zagreb, A. Baranyai, nedatirana fotografija

Razvojem Jurišićeve ulice, gradnjom zgrade kao i činjenica da Ravnateljstvo pošte i Austro-ugarska banka odabiru lokacije za svoje zgrade u Jurišićevoj ulici ona će postaje dodatno atraktivna za novogradnje novčarskih institucija. Nakon odluke Srpske banke o kupnji zemljišta na samom početku ulice, na uglu Jurišićeve i Petrinjske, taj niz će nastaviti i

Pod tim nazivom poslovala je do 1941. kada postaje Trgovačka industrijalna banka d.d. HR-HDA-543

[493] Detaljnije u poglavlju 2. Pregled povijesnog razvoja novčarskih institucija u Hrvatskoj u kontekstu Habsburške Monarhije i razvoj zgrada novčarskih institucija kao arhitektonskog tipa, prema Lajnert, 2008: 45-86;

[494] Objavljeno u Manifestu koji je izdala Hrvatsko-srpska koalicija 1905. Više u Cipek, Matković, 2006: 505-507

[495] Novi Srbobran 57-58, Zagreb, 1904. Višnjić, 2013: 209

[496] Prostor Srpsko pravoslavne crkveno školske općine. Višnjić, 2013: 710

podružnica Wiener Bankvereina na jugoistočnom uglu Jurišićeve i Palmotićeve, netom nakon završetka Prvog svjetskog rata, 1921.-1923.[497]

Sl. 175. Stanje izgrađenosti parcele prije gradnje, Plan Slob. kralj. glavni grad Zagreb, Zagreb: Lithog. Hess i Krippel, 1864.

Sl. 176. Današnja situacija na katastarskom planu

Kako je s istočne strane prvi je susjed budućoj banci hotel „K trim gavranom“ ili *"Hotel Wellisch zum den drei Raben"* Julija Wellischa, a njegov restoran s terasom omiljeno okupljalište građana nije bilo razložno smještati ugostiteljstvo u program za gradnju.[498]

Projekt nove palače realiziran je uz angažman građevnog poduzeća „Benedik i Baranyai, arhitekt i graditelj“.[499] Od svoga osnutka 1905. godine Benedik & Baranyai realiziraju čitav niz stambenih i stambeno-poslovnih zgrada, a prije ovog projekta vezani su za još neke novčarske zavode poput Hrvatske eskomptne banke, za koju 1909. godine realiziraju dogradnju njihova sjedišta u Bogovićevoj 2 te Hrvatsku banku za promet nekretninama, za koje grade četiri stambene zgrade u Zagrebu: Mihanovićeva 32/Gundulićeva 61-63, 1908.-1909. te Hatzova 26, 1909. godine.[500]

[497] Projekt su 1921. izradili Neumann i Gotthilf, a dokumentaciju za građevinsku dozvolu i izvedbeni nacrt prilagođava i potpisuje Janko Holjac. Prostorno rješenje je današnjim riječnikom rečeno, *scale to fit* njihove bečke zgrade Wiener Bankverein iz 1909. kako bi ga bilo moguće prilagoditi uglovnoj parceli Jurišićeva 22/Palmotićeva 11. S time da nije primijenjena inverzija u korištenju zenitalnog svjetla kao u Beču, gdje ga koriste za prostor činovnika banke i dio vestibula, dok se dominantno zenitalno svjetlo koristi za prostor za klijente. Također, u Beču je riječ o slobonostojećoj zgradi/bloku, a u Zagrebu o ugrađenoj uglovnici.

[498] Galović, http://kgalovic.blogspot.com/2013/02/od-puzeve-do-jurisiceve-ulice.html [pristup 8.9.2021.]

[499] Aladar Baranyai školuje su u Graditeljskoj školi pod Bolleovim ravnateljstvom, a zatim radi u građevinskoj tvrtki Pilar-Bauda-Mally. od 1900. do 1905., kada se udružuje s kolegom iz Građevne škole, Slavkom Benedikom. Der-Hazarijan Vukić, 1995: 30-32

[500] Galjer, 1999: 113;

Netom prije angažmana na projektu Srpske banke, Aladar Baranyai projektirao je 1909. godine kuću Ćuk u Jurišićevoj 2, u neposrednoj blizini planirane novogradnje, za poznatoga zagrebačkog trgovca Nikolu Ćuka, osnivača i člana uprave Banke.[501] Uspješna suradnja na tom projektu zasigurno je bila dodatna preporuka za angažman na ovom projektu.[502]

Osnovni projektni zadatak može se iščitati iz objavljenog izvještaja sa skupštine Upravnog odbora Banke od 13. ožujka 1912. Osim prostorija za potrebe poslovnice Banke, planiraju se i dućan i stanovi za najam kako bi Banka osigurala i odgovarajuću rentu.[503] Specifična je odluka investitora (ili možda projektanta) o smještaju poslovnice Banke i njenih javnih sadržaja u unutrašnjost kuće, u drugi plan, dok je ulaz na uglu i najatraktivniji prostor cijelog prizemlja namijenjen trgovačkom sadržaju.[504] Rješenje smještaja blagajne u prvu etažu se može povezati s već izvedenim primjerima podružnice Austro-ugarske banke i zgradom „Croatije“, ali i s imperativom da se na istaknutoj uglovnici uz glavni trg ipak prizemlje i najatraktivniji dio poslovnih prostora ostavi za trgovine dok se klijenti reprezentativnim stubištem privlače u pomalo introvertiran prostor blagajne na katu. Glavni prostori Banke smještaju se uglavnom na prvi kat, manjim dijelom u mezanin, a najamni stanovi u gornje etaže.

Projekt je izrađen 1912. godine, kada je ishođena i dozvola za gradnju, a zgrada je useljena 28. svibnja 1914. godine. Javna percepcija zgrade je izrazito pozitivna; ocjenjuje se u novinskim napisima kao jedna od najljepših zgrada u Zagrebu čime su arhitekti u potpunosti ispunili zadatak.[505]

Zgrada je ugrađena uglovnica, s mezaninom, tri etaže i mansardnim potkrovljem. Za etažu je viša od uličnog niza i Jurišićeve i Petrinjske ulice, a parcela je ponovno prekoračila dozvoljeni postotak izgrađenosti od 85 na 93%.

S obzirom na peterokutni oblik parcele na poziciji uglovnice, korišten je koncept dvokrilne građevine s okruglim vestibulom između krila (umjesto očekivane blagajničke dvorane) i stubištem u nastavku osi kuta koji zatvaraju ulična krila te prizemnim, spojnim dvorišnim krilom.

Osnovna funkcionalna shema zgrade, svojstvena ovoj tipologiji, sastoji se od četiri osnovne cjeline: javni prostori odnosno prostori poslovanja sa strankama (blagajnička dvorana,

[501] Galović, http://kgalovic.blogspot.com/2013/02/od-puzeve-do-jurisiceve-ulice.html [pristup 8.9.2021.]
[502] Suradnja će se i nastaviti kada Baranyai projektira četverokatnicu Mirovinskog fonda činovnika i poslužitelja Srpske banke u Tkalčićevoj 4, 1930. godine. HR-DAZG, ZGD, Tkalčićeva 4, sign. 3023
[503] Višnjić, 2013: 602. Srbobran donosi i vijest da su poslovni prostori i stanovi i prije dovršenja zgrade i useljenja bili zauzeti. U isto su vrijeme kupili kuću i u Budimpešti. Višnjić, 2013: 701
[504] Ugostiteljski je sadržaj možda izostao jer je u neposrednom susjedstvu hotel s restoranom i terasom.
[505] Višnjić, 2013: 710

vestibul s pretprostorima), uredski prostori i prostori za zaposlene, pomoćni prostori te prostori drugih namjena (trgovina i stanovanje), (Prilog I, Sl. 315.).[506]

Glavni ulaz u zgradu je diskretan, u osi pročelja u Jurišićevoj ulici. To je ujedno i jedini ulaz za poslovnicu banke i stambeni dio, odnosno koriste ga klijenti, ali i zaposlenici i stanari.[507] U trgovački dio sa sedam zasebnih lokala, koji gotovo u potpunosti zauzimaju prizemlje, ulazi se direktno s ulice, a u onaj najveći na samom uglu.[508]

Baranyai oblikuje impresivan ulazni prostor, vestibul i stubište kroz igru konveksnih i konkavnih oblika stuba i obodnih zidova. Vestibul je podignut od ulice za pola etaže, kružnog je tlocrta, iz kojeg se penje do mezanina koncentrično postavljenim stubama do trosobnog stana s jedne strane (istočno krilo) odnosno do knjigovodstva i trezora s druge (južno krilo).[509] Kretanje unutar vestibula nije pravocrtno već zakreće u odnosu na smjer ulaska. Međutim, snažno oblikovane stube preuzimaju dominaciju i jasno vode klijente, zaposlene i stanare prema blagajničkoj dvorani te uredskim i stambenim prostorima. U Baranyajevom pretakanju prostora, vertikalnom kontinuitetu prostora od ulaza preko vestibula do predprostora dvorane za sjednice, s prostorima promjenjivih visina, posredno osvijetljenih s dvorišnog pročelja ili zenitalno, artikuliranih oko stubišta, donose naznake nekog budućeg, Loosovog *Raumplana*.

Komunikacija do blagajničke dvorane i ureda uprave u prvom katu nastavlja se stubištem nastalim njegovim adiranjem na volumen vestibula. Isto nas stubište vodi i do stanova u gornjim etažama, (dva stana na stubište) što nameće zaključak kako su stanovi morali biti namijenjeni činovnicima Banke. U prvom katu je reprezentativan kružni pretprostor ovalne dvorane za sjednice na uglu i blagajničke dvorane u krilu prema Petrinjskoj. Pretprostor dvorane za sjednice zenitalno je osvijetljen. U ovom primjeru stakleni krov nad stropom nije neposredno iznad već je formiran cilindrični prostor i funkcionira kao natkriveni svjetlik za prostorije gornjih etaža; prostori su prirodno osvijetljeni, ali nisu i prirodno ventilirani.

Baranyai i u interijeru djeluje po načelu *Gesamtkunstwerka* te kombinira različite materijale i tehnike suprotstavljajući (secesijski) organično oblikovan prostor stubišta i višebojne, florealne motive vitraja te ograde od kucanog bakra s art déco linearnim, apstraktnim i elegantnim akromatskim obradama podova, zidova, stupova (u kamenu i keramitu) i kasetiranih stropova prvog kata, na način Bečkih radionica (*Wiener Werkstätte*). Detalji opreme

[506] *** 1902: 146-147
[507] Ulazi u stanove imaju jednak tretman kao i pristup u blagajničku dvoranu i druge prostore banke, što danas ne bi bilo ostvarivo rješenje iz sigurnosnih razloga.
[508] Istaknutu poziciju na uglu zauzimao je bazar Zagrebački magazin Kapamadjija i Bondy. Laslo, 2003-2004: 34
[509] Nestandardna je odluka i trezor banke smjestiti u međukat i na dvorišnu fasadu (bez otvora) umjesto uobičajeno u podrum ili neposredno uz blagajničku dvoranu.

prostora očuvani su u tragovima, kao npr. Thonet stolice ili rasvjeta. Baranyai oprema prostor rasvjetom dizajniranom početkom 20. stoljeća u Bečkim radionicama ili npr. primjerkom koji A. Loos oblikuje upravo 1914. kad se dovršava banka[510].

Reprezentativni prostori uprave Banke na prvom katu bogato su dimenzionirani. Ovalna dvorana za sjednice zauzima uglovnu poziciju, zajedno sa simetrično pozicioniranim, okruglim uredima predsjednika i pravnog savjetnika. U istočnom krilu, anfiladno vezani, nastavljaju se uredi ravnatelja i tajništva, dok zapadnim krilom dominira blagajnička dvorana. Kao da se uvlačenjem blagajničke dvorane u dubinu interijera i pomno stupnjevanim pristupom, gotovo poput kakve kontrolirane ceremonijalne rute, prolazom preko reprezentativnoga unutarnjeg stubišta, vestibula te strateškog skretanja - željelo komunicirati zaštićenost, sigurnost i stanovita skrivenost bankovnog poslovanja.

Stanovi su organizirani po istom principu kao i uredi: sa sobama u anfiladi uz ulična pročelja te s paralelnom komunikacijom unutarnjim hodnikom, na koju su osim soba vezani i servisni prostori: kupaonica, kuhinja s izlazom na balkon, wc i sobe za poslugu, koji su orijentirani prema dvorištu. Dosegli su visok standard stanovanja s naglašenim odvajanjem stambenog od gospodarskog prostora.

Spomenuta hijerarhija u prostornoj organizaciji odražava se i kroz presjeke zgrade, gdje se postupno, od prizemlja do trećeg kata, s promjenom skale reprezentativnosti pomalo smanjuje i visina etaže.

Svi detalji oblikovanja interijera - pored ekspresivnog oblikovanja ulaznog stubišta i pretprostora dvorane za sjednice (natkrivenog ostakljenim krovom) kroz prizemlje i mezanin, kao i onog stubišta 'istisnutog' u dvorište koje nas dalje vodi u gornje etaže - govore o želji Banke za impresioniranjem klijenta i uređenjem reprezentativnog prostora.

Nosiva struktura je izvedena kao mješovita: zidana konstrukcija u kombinaciji s armiranim betonom. Međukatna armirano-betonska konstrukcija tipa Hennebique[511] „slobodno je položena na obodne i srednji nosivi zid“.[512] U vrijeme gradnje Srpske banke i Ehrlich na projektu stambene zgrade za Hrvatsku banku za promet nekretninama prvi put koristi armirani beton. [513]

[510] Model AL 3/35, https://www.woka.com/en/catalog/al335-36/
[511] Hennebique armiranobetonski stropovi (patentirao François Hennebique 1892.) jesu jedna od prvih vrsta armiranobetonskih stropova s pločom s rebrima. Stropovi drugog i trećeg kata izvedeni su drvenim grednikom. https://www.jpconcrete.co.uk/francois-hennebique-a-pioneer-of-reinforced-concrete/ [pristup 12.08.2021.]
[512] Rješenje o utvrđivanju zgrade kao kulturnog dobra, Ministarstvo kulture, 2003.
[513] Domljan, 1979: 75

U skladu sa značenjem zgrade i njenom istaknutom urbanističkom pozicijom na početku dviju ulica i važnosti za vizuru s glavnoga gradskog trga, posebno je naglašen njezin ugao. U prizemlju je ostvaren prostor za ulaz u trgovinu. U oblikovanju ugla karakteristično je povezivanje prve i druge etaže naglašenim polustupovima koji završavaju jonskim kapitelima, a obostrano je podržan plitkim bočnim erkerima koja predstavlja interpretaciju klasičnih elemenata arhitekture u duhu u kojem se naslućuje *art déco*.

Oblikovanje pročelja u parternoj zoni i u interijeru javnih prostora zgrade izvedeno je u plemenitim materijalima „(oplate u mramoru i kucanom bakru, keramitni mozaik, stucco lustro, vitraji) i profinjenom detalju“.[514] U izmjeni konkavnih i konveksnih segmenata zaobljenog pročelja sudjeluju i kombinacije tzv. *bow* i *bay windows*.[515]

Nova zgrada Srpske banke prema svom programu je heterogene namjene. Oblikovana je plemenitim materijalima te visokom kvalitetom izvedbe arhitektonskih detalja u mezaninu i prvom katu, kao i pročelja. Zgrada je jedan od vrijednih primjera zgrada novčarskih institucija.

U odabiru pozicije ulaza i blagajničke dvorane Baranyai daje prednost trgovačkim prostorima. Izrazito reprezentativnim vestibulom nadoknađuje tu njegovu poziciju podređenu trgovačkim prostorima prizemlja te s nešto skromnijim primjerom blagajničke dvorane, longitudinalnog tipa i bilateralno osvijetljene.

Srpska banka predstavlja primjer rane primjene konstruktivnog sustava međukatne armiranobetonske konstrukcije tipa Hennebique, što je u smislu inovativnosti i progresivnosti još jedno od bitnih obilježja zgrada novčarskih institucija te još jedan korak dalje u razvoju ovog arhitektonskog tipa.

Srpska banka je zadnji realizirani primjer drugog razdoblja, odnosno do Prvog svjetskog rata. Razdoblje su obilježile s jedne strane Bastlovi iskoraci u projektu štedionice u Ilici, kao i reprezentativnost i moćna arhitektura stranog kapitala, a s druge strane samozatajni, koncepcijski slični, Srpska banka i Croatia.

[514] Rješenje o utvrđivanju zgrade kao kulturnog dobra, Ministarstvo kulture, 2003. Laslo, 1988: 63
[515] Karakterističan „Baranyaijev arhitektonski element - erker, koji se proteže cijelom visinom katova, ili je manjih dimenzija, kada ga praktično čini samo jedan prozor“. Der-Hazarijan Vukić, 1995: 32

Poslovno-stambena palača Slavenske, poslije Državne hipotekarne banke

Sl. 177. Slavenska banka, zapadno pročelje, H. Ehrlich, 1921.-1923.

Investitor zgrade na uglu Vlaške ulice i Trga svibanjskih žrtava 1995. je Narodna banka d.d.[516] Pod tim nazivom banka egzistira kraće razdoblje pa potom, 1921. godine, mijenja naziv u Slavenska banka d.d. [517] Povoljne gospodarske prilike nastale završetkom Prvoga svjetskog rata i stvaranjem Kraljevine SHS rezultiraju periodom konjunkture u poslovanju novčarskih institucija i investicijama u nove zgrade za vlastite potrebe.[518] Tako i Narodna banka d.d. godine 1920. donosi odluku o gradnji zgrade za svoje sjedište, povjerivši projekt arhitektu Hugu Ehrlichu te kupivši zemljište u Vlaškoj ulici, podno Schlosserovih stuba, s na njoj, započetom realizacijom hotela prema projektu V. Bastla. To je ujedno Ehrlichov najveći samostalni,

[516] Lajnert, 2020: 213. Na nacrtima za građevinsku dozvolu datiranim u prosincu 1920. za gradnju zgrade u Vlaškoj 53, kao investitor navedena je Narodna banka d.d., a već 1924. godine u upitnici sačuvanoj u Državnom arhivu u Zagrebu kao vlasnik zgrade upisana je Državna hipotekarna banka.

[517] Lajnert, 2020: 209-210. Naziv banke je promijenjen zbog zahtjeva Narodne banke Kraljevine Srbije koja je trebala postati narodnom bankom za cijelo Kraljevstvo SHS. U trenutku preimenovanja Narodne banke d.d. u Slavensku, Narodna banka Kraljevine Srbije promijenila je naziv u Narodnu banku Kraljevstva SHS i počela djelovati na prostoru Hrvatske. Više kod Kolar-Dimitrijević, 2013:149

[518] Npr. Prva hrvatska štedionica gradi poslovnice u Beogradu i Ljubljani, a Jugoslavenska banka, Centralna eskomptna i mjenjačna banka te Hrvatska sveopća banka u Zagrebu.

projektantski zadatak do tada.[519] Planiranom gradnjom će započeti četvrto i najproduktivnije razdoblje u razvoju zgrada ove tipologije.[520] Lokacija je u neposrednoj blizini glavnoga gradskog trga uz Vlašku ulicu kojom prolazi tramvaj i neposredno uz dio grada koji se ubrzano razvija kao nova poslovna četvrt te uskoro provodi natječaj za gradnju palače Burze. U ovom periodu će i Wiener Bankverein donijeti odluku o potrebi podružnice u Zagrebu te će realizirati s bečkim arhitektima, Neumannom i Gotthilfom uz pomoć Janka Holjca.

Projektni zadatak je „tražio reprezentativnu palaču u skladu s ugledom“ banke i „njenim poslovnim ambicijama“.[521] Zadatak je karakterističan za većinu primjera ove tipologije i sadrži prostor poslovnice banke, prizemne lokale te stanove za najam ili za činovnike banke u gornjim etažama S obzirom na to da je investitor preuzeo parcelu s već započetom gradnjom, koncepcija zgrade bila je uvjetovana započetoj gradnji kojoj se Ehrlich vješto prilagodio i upotrijebio zadane tlocrtne forme za novu namjenu.

Sl. 178. Lokacija za planiranu zgrade banke sa stanjem na katastarskom planu iz 1864. g.

Sl. 179. Današnja situacija na katastarskom planu

Kao i u brojnim drugim primjerima investicija ove vrste, bila je prisutna i želja za maksimalnom izgrađenosti parcele radi ostvarenja što veće financijske dobiti. Ehrlich nominalno projektira trokatnicu s polukatom i mansardom, a realno je riječ o četverokatnoj zgradi s mansardom. Svijetla visina mezanina čak je veća nego u svim ostalim etažama.[522]

[519] Do 1915. radi u suradnji s Kovačićem. Domljan, 1979: 116
[520] Iste godine će započeti i dugotrajna adaptacija i dogradnja Hrvatske zemaljske, kasnije Jugoslavenske banke na Trgu bana Jelačića.
[521] Domljan: 1973: 84; Institut za povijest umjetnosti, Arhiv Žarko Domljan
[522] Ova manipulacija visinom zgrade bila je moguća zbog činjenice da do 1940. godine ubrajanje mezanina među katove nije bilo regulirano građevinskim propisima. Zbog toga se u Zagrebu ustalila praksa projektiranja uobičajenog kata koji bi se imenovalo mezaninom te bi se tako legalnim putem izgradio kat više od propisanoga. Kahle, 2014: 177

Također, još prema građevinskim propisima iz 1896. godine, u izgrađenome dijelu grada bilo je samo iznimno dopušteno graditi zgrade bez dvorišta, pod uvjetom prirodnog osvjetljenja i prozračivanja stambenih prostorija s javne površine, a sporednih iz dovoljno velikih svjetlika.[523] Tako i ova uglovnica na razini prizemlja i mezanina ima gotovo u potpunosti izgrađenu parcelu, uz dva minimalna svjetlika uz istočni rub.[524] Većina analiziranih primjera radi prekoračenja važećih pravila gradnje i unatoč tome ishođenih građevinskih dozvola također demonstrira moć institucije i utjecaj na gradske vlasti. Takva demonstracija moći se mogla primijetiti i kod gradnje podružnice Wiener Bankverein u Jurišićevoj kada insistira na gradnji na lokaciji preko puta zgrade Austro-ugarske banke.

Ehrlich pri projektiranju, poput Kovačića kod Burze, inscenira u perspektivi željeni urbanistički razvoj uličnog poteza prema Ribnjaku kao i podizanje visine izgradnje u Vlaškoj prema istoku, u kojem zgrada Slavenske banke izgleda kao dio dovršenog dijela grada (Sl. 182.).[525] Međutim Ehrlichova se perspektiva, za razliku od Kovačićeve, nije realizirala i spoj Vlaške i Draškovićeve ostao je urbanistički neusklađen.

Zbog specifične lokacije zgrada je poluugrađena s četiri slobodna pročelja. Zgrada ima peterokutni tlocrt zaobljenih uglova, s upisanim dvoetažnim volumenom blagajničke dvorane u središtu tlocrta. Dvorana je potkovastoga tlocrtnog oblika, u dijelu namijenjenom za klijente natkrivena ostakljenim stropom kružne forme.

Formirano je čak osam ulaza u zgradu. U osi zapadnog pročelja, orijentiranog prema trgu, glavni je ulaz u banku za klijente. Na dominantnoj poziciji, na jugozapadnom uglu, smješten je reprezentativni ulaz za zaposlene i poslovne partnere. Poseban ulaz u osi južnog pročelja prema Vlaškoj formiran je za mjenjačnicu, a na sjeverozapadu su u prizemlju dva poslovna prostora orijentirana prema trgu, od kojih je svaki imao svoj ulaz te nije bila predviđena njihova veza s ostatkom zgrade. Dva ulaza za stanove na gornjim etažama smještena su rubno na pročelju u Vlaškoj ulici i jedan stražnji podno Schlosserovih stuba. Ovakvom organizacijom ulaza i tlocrtnim rješenjima pojedinih etaža u potpunosti je odvojen pristup za prostore banke od drugih namjena. S obzirom na jasno odijeljene vertikalne komunikacije za poslovnicu banke i druge namjene, stanovi i poslovni prostori mogli su biti namijenjeni isključivo za najam.

[523] Detaljnije u Kahle, 2004: 205

[524] Ako ne uzimamo u obzir preostali dio vrta između zgrade i podzida Schlosserovih stuba, što zbog zahtjevnog reljefa i nije bio dio prostora za gradnju.

[525] Obzirom da se zgrada projektira od 1920., a izvodi do 1923., i da nacrt nije datiran, mogao je nastati i istovremeno s Kovačićevim natječajnim perspektivama iz 1920. i 1921.

Osnovna funkcionalna shema zgrade – dispozicija namjena – može se podijeliti u četiri osnovne cjeline karakteristične za ovu tipologiju: javni prostori odnosno prostori poslovanja sa strankama (vestibul, blagajnička, dvorana), uredski prostori i prostori za zaposlene, pomoćni prostori te prostori drugih namjena (stanovanje, poslovni prostori), (Prilog I, Sl. 345. i Sl. 346.). Zgrada ima ukupno sedam etaža: podrum, prizemlje, polukat, tri etaže i mansardu, a završava dvostrešnim krovištem. U prizemlju se ulazi u prostor za klijente banke, njen javni prostor, blagajničku dvoranu i mjenjačnicu. U prostoru polukata su uredi uprave i drugi prostori banke. Uredi banke su i u prvom katu, a drugi i treći kat te mansarda su stambene etaže, s po dva stana na stubištu. Mansarda, također stambena i s po dva stana na stubištu, sa specifičnim je stanovima na sjeverozapadnoj strani: jedan, trosobni, sadrži atelijer, a drugi, dvosobni, dvoranu polukružno završenog tlocrta. Stanovi su dvostrano orijentirani, prema ulici i unutarnjem dvorištu, iznimno svjetliku.

Sl. 180. Slavenska banka, izvorni izgled blagajničke dvorane, 1921.-1923. g.

Blagajnička dvorana posredno je osvijetljena preko središnje lanterne te otvora južnog i istočnog pročelja koje gleda u svjetlik. Specifično rješenje dvorane jest dominantan prostorni element središnjeg stupa i masivna stropna konstrukcija od križanih, koncentričnih i radijalnih

armiranobetonskih stropnih greda s ostakljenjem između greda.[526] Nad stropom je postavljena čelična konstrukcija koja nosi stožast, ostakljeni krov, a u središtu tlocrta krov je zaključen tamburom s uskim potezom otvora s horizontalnim, metalnim lamelama za ventilaciju te završen kupolom pokrivenom limom. Za razliku od drugih primjera konstrukcije stropa blagajničke dvorane gdje je riječ o ovješenoj konstrukciji ostakljenog stropa, u ovom slučaju konstrukcija krova je nosiva i stoji oslonjena na središnji stup dvorane.

Osim konstrukcije krova, specifičnost ove dvorane je pozicija pulta za komunikaciju s klijentima. U ovom primjeru Ehrlich vodi liniju pulta formirajući slobodnu, kružnu liniju pulta koja prati liniju stropa iznad. Koncentrično uz središnji stup smješteno je i sjedenje za klijente.

Dispozicija poslovnog (banka, mjenjačnica, trgovine) i stambenog dijela zgrade jasno je odijeljena po etažama, iako vezana zajedničkim komunikacijama. Ujednačena je kvaliteta stanova unutar heterogene strukture zgrade, s izuzetkom stanova u istočnom krilu. Većina prostorija u tim stanovima orijentirana je prema dvorištu, uz duge hodnike po obodu.

Stambene etaže organizirane su s po dva trosobna stana na stubištu. U svim je stanovima, s izuzetkom istočnog krila, koncept organizacije identičan. Stambene prostorije su orijentirane prema ulici, a servisni dijelovi stana prema unutarnjem dvorištu. Većina stanova u Slavenskoj banci odgovara standardima gradnje toga vremena, s prirodnim ventiliranjem i osvjetljenjem svih prostora.

Osim reprezentativne vanjštine, reprezentativan je i interijer banke, projektiran kako bi na klijente ostavio dojam moći institucije. Već u ulaznom hodniku kojim se dolazi do blagajničke dvorane na bočnim su zidovima, između stupova, u kružnim medaljonima postavljeni su parovi glava muških i ženskih likova u profilu, alegorije kontinenata, predstavljene prikazima autohtonog stanovništva s karakterističnim atributima i fizionomijama. Motiv i oblikovanje reljefa mogu se povezati s onovremenom fascinacijom izvaneuropskim kulturama te pripadaju *art décou*.[527]

Reprezentativnosti blagajničke dvorane ponajviše pridonose središnji stup i stakleni strop izveden unutar polja konstrukcije stropa radijalno postavljenih armiranobetonskih greda. Iako Ehrlich vrh središnjeg stupa „oblači“ u akantusov list i stupu dodaje kanelure, riječ je zapravo o suvremenoj armirano-betonskoj konstrukciji i rješenju s odmakom od neostilske vanjštine.

[526] Ehrlich će ovdje razviti radijalni koncept stropa blagajničke dvorane istovremen njegovom rješenju Jugoslavenske banke u Osijeku ali polukružnoga tlocrtnog oblika dvorane.
[527] Topić, 2020: 178; Galjer, 2011: 26; Kraševac, 2011: 122

Strop dvorane za sjednice oslikan je freskama Joze Kljakovića s alegorijama mora i kopna te prikazom gradnje Slavenske banke s likovima - Hugom Ehrlichom s nacrtima u ruci i suradnikom Jurjom Menigom.[528] Prostorije uprave u polukatu također su reprezentativno oblikovane. (Ehrlich poput F. Schachnera u Hrvatsko-slavonskoj zemaljskoj hipotekarnoj banci uvodi stropnu sliku u prostore uprave, a potom i Sunko, u prostor blagajne u Poljodjelskoj banci).

Rješenjem fasade općenito prevladavaju za 1920-e tipični klasicistički elementi - visoki jonski stupovi, pilastri, volutne konzole, trokutasti zabati, polukružna polja s reljefima, motivi tzv. pasjeg skoka i meandra, a klasična je i krovna linija ukrašena antefiksima s motivom palmete izvedenim u limu. Korišteni su mnogi elementi povijesnih stilova s odmakom od njihove kasnohistoricističke primjene s reduciranom dekoracijom. Skulpture predviđene na pročelju nisu realizirane.[529]

Prema Quienu, izostala je izvedba predviđenih portretnih reljefa antičkih bogova na pročeljima banke, koje je trebao izvesti kipar Rudolf Valdec.[530] Nije realiziran ni detalj s kasnijeg rješenja pročelja s portretnim reljefom rimskog boga Merkura.[531]

Iako se radi o projektu 20-ih godina 20. stoljeća, pretakanje ovalnih prostora dvorana i stubišta te oblikovanje pročelja moglo bi se tumačiti i kao Ehrlichova reminiscencija na neobarokna rješenja.[532] Domljan smatra da je novo krilo Visoke tehničke škole u Beču, rad njegova profesora Karla Königa, s nizom stupova na pročelju, Ehrlichu poslužilo kao uzor za zapadno pročelje Slavenske banke,[533] a može se uočiti i referenca na Kaldino rješenje glavnog pročelja podružnice Austro-ugarske banke.

Jednako tako bi takvo pretakanje prostora prilagodbom visine određenoj namjeni prostora, gdje se iz jednog vestibula nazire blagajnička dvorana, ali i drugo stubište prema

[528] U vrijeme gradnje banke, osim Jurja Menige u birou Huge Ehrlicha surađuju i mladi arhitekti Mladen Kauzlarić i Stjepan Gomboš. Boban, 2020: 15

[529] Kao što navodi i Marina Bagarić u svom istraživanju stilova i tendencija međuratnog razdoblja, (odnosno za ovo istraživanje od 1918. do 1929. godine), zgrade novčarskih institucija gotovo redovito se grade u stilu monumentalnog neoklasicizma, kao što su među analiziranim primjerima Slavenska banka i Zagrebačka burza. Bagarić: 2020: 214-215

[530] Quien, 2016: 311–325. Domljan pak navodi kako je Valdec izradio modele koji su trebali predstavljati jugoslavenske planine (Triglav, Velebit, Avalu, Frušku goru, Lovćen i Kajmakčalan), ali Ehrlich nije njima bio zadovoljan pa nisu realizirani. Domljan, 1979: 119.

[531] Bankarstvo je jedna od djelatnosti koja je povezana sa strukama kojih je zaštitnik Merkur. Lik Merkura i njegovi atributi bili su čest motiv u hrvatskoj međuratnoj umjetnosti zbog jačanja sektora koji su se nalazili upravo pod Merkurovim pokroviteljstvom - trgovina i gospodarstvo. Magaš Bilandžić, 2012: 170

[532] Domljan, 1979: 119

[533] Ibid. Logično je da se Ehrlich kao učenik Karla Königa i kao njegov suradnik u atelijeru referirao na njegov projekt za novo krilo *Technischehochschule* na Karlsplatzu za referencu. Zgrada je realizirana od 1905. do 1909.; Ehrlich je studirao do 1903., a boravio u Beču do 1908.; Kalda na Akademiji studira od 1903. do 1906. dok paralelno radi u Zagrebu na projektu Austro-ugarske banke.

poslovnom mezaninu s uredima uprave mogli pripisati utjecaju Loosa i njegovog *Raumplana*. Unatoč zadržavanju tradicionalnog pristupa u oblikovanju pročelja.

Sl. 181. Technische Hochschule, Beč, Karl König, 1905. do 1909.

Detalj oblikovanja zapadnog pročelja (stup, snažan vijenac koji meandrira između, balkon) koristio je i u oblikovanju ugla Jugoslavenske banke u Osijeku, kao i mansardni krov.

Zgrada Slavenske banke realizirana je na izuzetnoj lokaciji te je istaknutom urbanističkom pozicijom odredila početak uličnog niza u Vlaškoj i zaključila vizuru iz Draškovićeve ulice te s Ribnjaka. Zgrada banke formira novi trg (nekad neposredno uz Nadbiskupski trg) u podnožju Schlosserovih stuba koje vode prema Šalati. Regulacijom iz 1910. godine i njezinom korekcijom iz 1914. godine uređen je današnji trg, što je bila posljednja urbanistička intervencija u kontaktnoj zoni nekadašnjega Nadbiskupskog trga.[534]

Prema Ehrlichovim perspektivnim prikazima iščitava se vizija buduće arhitekture Vlaške ulice, u kojoj se zgrada banke ne ističe visinom. Međutim, sve do danas Slavenska banka ostala je jedina monumentalna zgrada u okruženju. Zgrada se nikad nije sasvim uklopila u zadanu povijesnu urbanu matricu jer se u neposrednom okruženju do danas održala jednokatna izgradnja iz 18. i 19. stoljeća. Istaknute urbanističke pozicije, formira trg, početak Vlaške ulice i zaključuje vizuru kroz Draškovićevu ulicu. Nedostaje joj realizacija ambiciozne urbanističke zamisli skicirane na Sl. 221., u kojoj Ehrlich (poput Kovačića u natječajnom radu za Burzu)

[534] Od 1928. nosi ime Langov trg. Detaljnije kod Knežević, 2004: 265.

definira idealnu perspektivu s palačom banke u okruženju jednako visokih i stilski ujednačenih zgrada. Zgrada predstavlja istaknuti primjer reprezentativne i monumentalne arhitekture novčarskih institucija u opusu arhitekta Huga Ehrlicha.

Sl. 182. Slavenska banka, izvorno rješenje pročelja, perspektivni prikaz, H. Ehrlich, nedatirano

Centralna eskomptna i mjenjačna banka

Sl. 183. Centralna eskomptna i mjenjačna banka, pogled na banku s jugoistoka nedatirano

Sl. 184. Centralna eskomptna i mjenjačna banka, pogled sa sjeveroistoka, oko 1930. g.

Kod Sunkove gradnje Centralne eskomptne i mjenjačne banke d.d. nalazimo jednu minijaturu u pregledu razvoja ove nove tipologije, ali sa svim njenim obilježjima, na tlocrtnoj površini od samo 250 m2, s maksimalno iskorištenom lokacijom.

Ova banka, izvorno sa sjedištem u Brodu, preselila je u Zagreb 1919. godine. Iste godine započinje i izrada projekta za novu zgradu u središtu grada, a zgrada je dovršena 1922. U trenutku narudžbe Centralne eskomptne i mjenjačne banke d.d. Zagreb, Dionis Sunko već ima realiziranu zgradu novčarske institucije, Prve hrvatske štedionice u Osijeku.

Zgrada banke izgrađena je kao ugrađena zgrada, na kontaktu Trga Petra Preradovića i tadašnje Margaretske ulice, na mjestu postojeće dvokatne zgrade, u neposrednoj blizini pravoslavne crkve (danas katedrala Preobraženja Gospodnjeg). Za planiranu namjenu, veličinom parcele predstavlja najskromniji primjer zgrade novčarske institucije u Zagrebu. Gotovo kvadratnog tlocrta, parcela je Sunkovim projektnim rješenjem izgrađena s oko 90% svoje površine. U prizemlju ne ostvaruje površinu dvorišta od min 20% propisanu po „Redu građenja“ koji je bio na snazi u vrijeme gradnje. Zgrada ima gotovo kvadratni tlocrtni oblik koji se u etažama iznad međukata (mezanina) blago 'isteže' nad ulicu. Osnovna funkcionalna shema zgrade može se podijeliti u četiri osnovne cjeline: javni prostori odnosno prostori poslovanja sa strankama (blagajnička dvorana, mjenjačnica, vestibul s pretprostorima), uredski prostori i prostori za zaposlene, pomoćni prostori te prostori drugih namjena (stanovanje), (Prilog I., Sl. 412.).

Sl. 185. Lokacija za planiranu zgradu u Margaretskoj ulici 4, katastarski plan, 1864. g.

Sl. 186. Današnja situacija na katastarskom planu

Prizemlje, međukat, prvi i drugi kat namijenjeni su prostorima banke, dok su treći i četvrti kat stambeni. U podrumu je prostor centralnog loženja i spremišta, ali i trezor i arhiv banke sa spremištem. Potkrovlje je (iznad četvrtog kata) mansardnog tipa, namijenjeno za praonicu i jedan stan za poslugu.

Projektiran je, ali neizveden, zaseban ulaz za stranke, nad kojim na nacrtu pročelja stoji natpis mjenjačnica, tlocrtno je simetrične pozicije u odnosu na onaj za zaposlenike i stanare. Izveden je zajednički ulaz u banku i mjenjačnicu, onaj južni koji i danas egzistira. Projektantskim rješenjem uspješno su distribuirani prostori pojedinih namjena unutar heterogene strukture zgrade banke.

Blagajnička dvorana, centralno organizirana, posredno je osvijetljena preko dvorišnog i uličnog pročelja uličnim otvorima i ostakljenim pregradama u zoni mezanina. Prizemna etaža i mezanin povezani su s dva interna stubišta.

Vješta manipulacija svjetlom, na ovakvoj specifičnoj lokaciji i u tijesnom urbanom kontekstu, omogućila je kvalitetan uredski prostor i reprezentativan dojam za stranke banke.

Uredi uprave smješteni su u prvom katu i nižu se uz pročelje, dok je dvorana za sjednice zbog vrlo male tlocrtne površine zgrade i njene ugrađene pozicije povučena unutar zgrade, a osvijetljena preko dvorišnih prozora.

Kod stambenih etaža po jedan je veliki stan na etaži. Četiri su sobe orijentirane prema uličnoj strani, od kojih je jedna za gosta s posebnim ulazom sa stubišta, dok je dječja soba u grupi prostora orijentiranih na dvorište, uz kuhinju, služavku i sanitarije. Svi prostori osim spremišta imaju prirodno svjetlo i prozračivanje. Posljednje tri etaže imaju i balkone prema

dvorištu za kuhinju i služavku. Zahvaljujući smanjenoj površini stambenih etaža u odnosu na prizemlje, prostornoj dispoziciji stanova i vertikalnim komunikacijama, stanovanje je ostvarilo jednaku kvalitetu kao i prostori poslovne namjene.

Armiranobetonska, skeletna konstrukcija raspona je oko 7 m. Stupovi blagajničke dvorane nemaju samo dekorativnu ulogu već nose i gornjih pet etaža te čine konstruktivnu jezgru zgrade. Stropne konstrukcije odnosno nosive grede samo su obrađene u žbuci i prezentirane kao dio oblikovanja stropova, posebno naglašenog u dvorani za sjednice. Takva konstrukcija omogućava i velike otvore prizemlja, a načinom kojim u gornjim etažama formira 'erker' kroz 3 etaže te bočno stvara konkavna uvlačenja s dodatnim otvorima - postiže i dodatnu količinu prirodnog svjetla u uredima i stanovima.

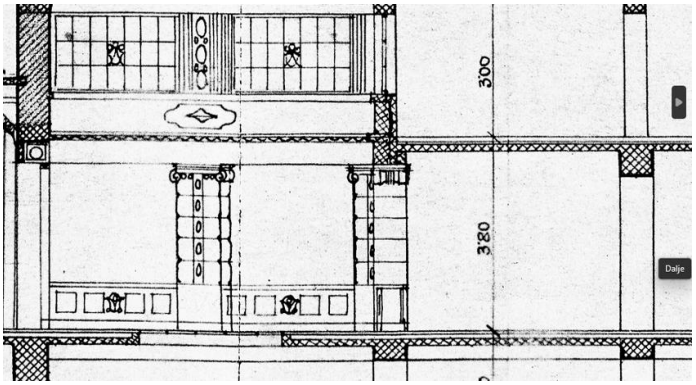
Iznimni su arhitektonski detalji bravarije, kovanoželjeznih ograda stubišta, rukohvata. Neizvedeni detalji stupova blagajničke dvorane, s horizontalnom diobom u pravokutna polja izvedenu u žbuci i štuko dekoracijom u svakom polju, mogu se naći realizirani u zgradi Triglav osiguranja dvije godine kasnije. U ova dva projekta na isti se način tretira ostakljenje etaže mezanina prema prostoru blagajničke dvorane izvedeno u tehnici vitraja.

Izmjene u izvedbi interijera u odnosu na projekt dovode do znatno čišćih i profinjenijih detalja oblikovanja blagajničke dvorane u kombinaciji *carrara* mramora s crnom zonom kapitela stupova i tamnijeg drveta za stolariju i pult blagajni (poput detalja koje poslije koristi i u Poljodjelskoj banci), čime se odmiče od historicizma i ostvaruje prostor u stilu *art décoa* na način J. Hoffmanna i Bečke radionice (*Wiener Werkstätte*), odabir materijala kojim će biti sklon i Fischer u svojim projektima.

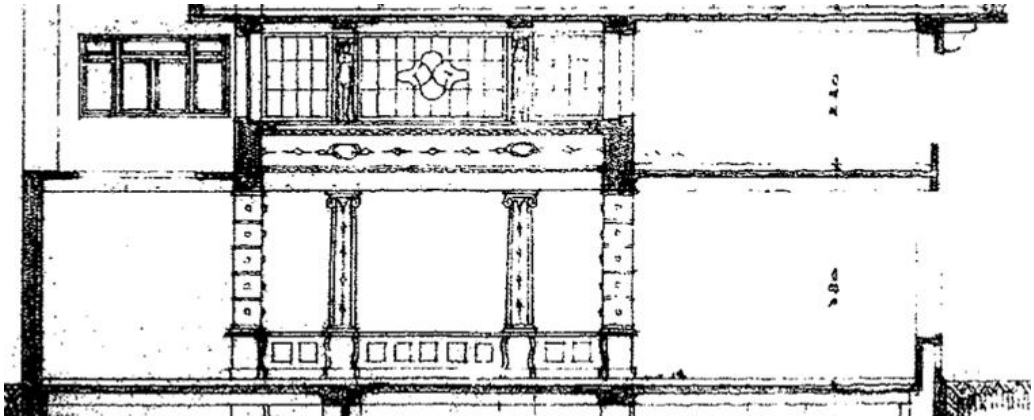
Historicističko pročelje, neobaroknih elemenata, nije u potpunosti izvedeno prema nacrtu koji je dio građevinske dozvole. Pojedinačne balkone s nacrta pročelja, poput onih na Sunkovoj sljedećoj realizaciji, Prvoj hrvatskoj štedionici u Beogradu iz godine 1922. godine, povezuje u cjelinu, dajući im značajniju dimenziju. Prozori drugog kata zvonastog su oblika, također primjenjivani na Sunkovoj Štedionici u Beogradu.[535]Skulpture je, na ogradi nad trećim katom, u umjetnom kamenu izveo Rudolf Valdec kao alegorije Trgovine i Obilja.[536] Quien smatra da su ovakvi alegorijski prikazi svima jasno davali do znanja kako su „materijalno obilje, zarada trgovinom i proizvodnjom ... te novac sigurno smješten u banci postali *conditio sine qua non* modernog doba, i znak kako se ruralna zemlja pretvara u građansku s jakom srednjom klasom koja gradu daje novi obol srednjoeuropske metropole“.[537]

[535] Detaljnije kod Marković, 2004: 103-118
[536] Quien, 2016: 260-261
[537] Quien, 2016: 260

Iako je riječ o, po veličini, skromnom primjeru, prema ostvarenim kvalitetama svih prostora te izvedenim arhitektonskim detaljima (ujedno i visoke izvedbene kvalitete) radi se o važnom i reprezentativnom primjeru ove nove tipologije. Upravo zbog dimenzije i ugrađene pozicije zgrada je heterogene prostorne strukture, ali objedinjuje samo dva sadržaja: poslovnicu banke i stambeni prostor. Dispozicija svih sadržaja postavljena je tako da jedna namjena nije podređena drugoj niti trpi nauštrb druge.

Sl. 187. Triglav osiguravajuće društvo, presjek kroz blagajničku dvoranu

Sl. 188. Centralna eskomptna i mjenjačna banka, presjek kroz blagajničku dvoranu

Sl. 189. Centralna eskomptna i mjenjačna banka, Blagajnička dvorana (nedatirano)

U gradnji je primijenjena ambiciozna, armiranobetonska skeletna konstrukcija raspona oko 7 m koja je omogućila slobodan tlocrt i velike ostakljene površine. Reprezentativnost

pročelja i namjena zgrade naglašeni su simboličkom skulpturom na pročelju kao još jednim karakterističnim elementom ove nove tipologije. Na isti se način pristupilo oblikovanju interijera kako bi kvalitetom materijala i total dizajnom elemenata interijera impresionirali klijente i poslovne partnere.

U urbanističkom smislu dio je uličnog niza na samom ulazu na Trg Petra Preradovića i svojom pozicijom sudjeluje u slici Trga. Parcela skromnih dimenzija stvorila je brojna ograničenja projektantu, ali je zgrada ipak uspješno prezentirala glavne karakteristike ove tipologije. Posebno je bio zahtjevan razvoj blagajničke dvorane i uvođenje prirodnog svjetla unutar dvorane kombinacijom lateralnog osvjetljenja s glavnog i dvorišnog pročelja.

Triglav osiguranje

Sl. 190. Triglav osiguranje, ulično pročelje, oko 1930.

Nakon gradnje Centralne banke Sunko će realizirati niz zgrada ove tipologije. Projekt za zgradu Triglav osiguranja Sunko započet će odmah po dovršetku Centralne banke i istovremeno će raditi i na projektu za podružnicu Prve hrvatske štedionice u Beogradu.

Beogradsko Društvo za osiguranje i reosiguranje Triglav, registrirano je u Zagrebu 1921. godine. Još od završetka Prvog svjetskog rata, pored predstavništava stranih društava, još uvijek je jedino domaće osiguravajuće društvo među njima „Croatia“. Triglav je, nakon „Croatije“, drugo osiguravajuće društvo koje je u Zagrebu počelo planirati investiciju u vlastite

prostorije. Iako osiguravajuće društvo Triglav sudjeluje u pripremi projekta za smještaj svoje podružnice, zgradu nisu gradili sami.[538] Ishođenje građevinske dozvole i gradnju prepustili su, kao investitoru, dr. Boži Maričiću.[539] Razlog tome je možda i obvezujući rok gradske uprave za ovaj dio grada, za dovršetak gradnje u roku od dvije godine.

Zgrada je planirana kao ugrađena uglovnica Trg žrtava fašizma i Ulica kneza Mislava na parceli peterokutnog oblika, kraćim pročeljem okrenuta prema trgu, duljim prema Ulici kneza Mislava. Novogradnja na tadašnjoj parceli oznake Sajmište 41 jedna je od građevina koja urbanistički definira obod novoga trga oznake N (od 1928. Trg kralja Petra I. Karađorđevića). Izgradnjom ove uglovnice dovršeno je istočno pročelje Novoga trga, odnosno dovršena su oba bloka između Draškovićeve ulice, Ulice kneza Mislava, Novoga trga i Račkoga te produžene Đorđićeve i Boškovićeve ulice.[540]

Iako je projekt naslovljen kao trokatnica, na nacrtima u građevinskoj dozvoli iz 1922. etaže su označene kao prizemlje, međukat, četiri kata i krovište, što je peterokatna kuća. Kako građevni red u to doba ne poznaje pojam međukata, odnosno mezanina, tako je investitor i projektant koriste za realizaciju većeg broja etaža od onoga nominalno dopuštenog.[541] No, i bez međukata riječ je o četverokatnici. To je potvrđeno i u stambenoj dozvoli koja navodi da je riječ o „četverospratnoj kući sa međuspratom“.[542]

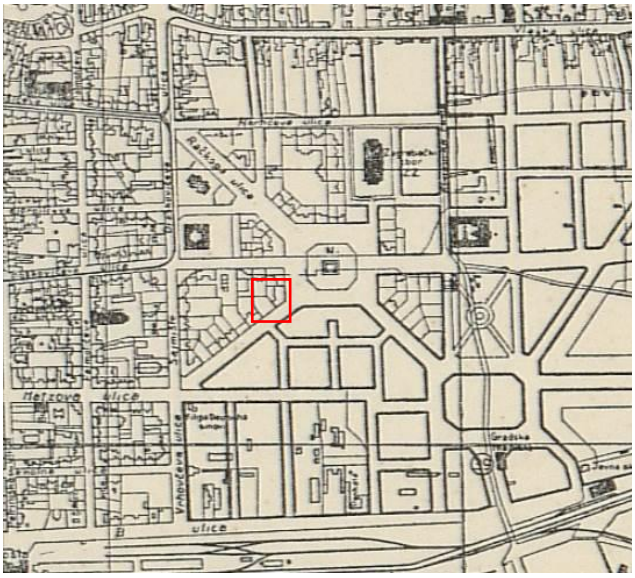
Iako se projektom ne krši maksimalna gradiva površina parcele od 85% predviđenu Redom građenja za uglovnice, (ali samo u prizemlju i mezaninu, dok je u gornjim etažama izgrađenost 70%) Sunko ovdje, kao i mnogi drugi, koristi aktualni model povećanja broja etaža uvodeći nereguliranu etažu mezanina. Ali i cijelu etažu više od dozvoljene.

Netom prije dovršetka gradnje, u rujnu 1923., zgradu je preuzelo Društvo za osiguranje i reosiguranje Triglav, kojeg je poslovanju namijenjeno prizemlje i međukat zgrade, a moguće i uredski prostori u prvom i drugom katu krila orijentiranog prema Trgu N.

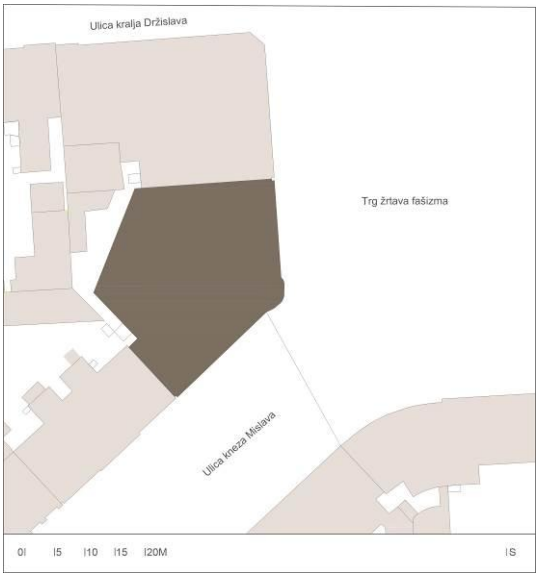
Projektni zadatak prema kojem Sunko ugovara projektiranje nije sačuvan, ni podaci o potrebama osiguravajućeg društva za uredskim prostorijama poslovnice, kao niti podaci o predviđenom korisniku tiskare u suterenu. Iako je osiguravajuće društvo kupilo gotovo

[538] Već na nacrtima za građevnu dozvolu na pročeljima stoji natpis „Triglav“.
[539] Stanuje u Jurišićevoj 17, u zgradi Austro-Ugarske banke, gdje su projektirani stanovi za činovnike i upravitelja banke.
[540] Detaljnije o urbanističkom razvoju ovog dijela grada kod Radović Mahečić, 2020. 35. Vremenska karta izgradnje područja pogrešno datira gradnju ove uglovnice u razdoblje od 1931. do 1935.
[541] Identična je situacija i kod Slavenske banke, 4 godine kasnije. Ova je manipulacija visinom zgrade bila moguća zbog činjenice da do 1940. godine ubrajanje mezanina među katove nije bilo regulirano građevinskim propisima. Zbog toga se u Zagrebu ustalila praksa projektiranja uobičajenog kata, koji bi se imenovalo mezaninom, te bi se tako legalnim putem izgradio kat više od propisanog. Detaljnije o građevnom redu Kahle, 2014: 177
[542] Prema tekstu Stanbene dozvole u Zbirci građevinske dokumentacije, HR-DAZ-1122, sign. 1891_5

dovršenu nekretninu, očito je da je naručitelj već kod izrade projekta namijenio poslovni dio novčarskoj instituciji jer su u prostoru prisutni glavni elementi tipologije: reprezentativni ulaz - vestibul, blagajnička dvorana i uredski prostor organiziran oko nje. Također, na nacrtu pročelja iz 1922. stoji na tri mjesta natpis „Triglav“ - nad glavnim ulazom te na uličnim pročeljima prema Trgu žrtava fašizma i Ulici kneza Mislava, u zoni ispod glavnog vijenca, čime nam projektant naglašava kako je zgrada već u etapi izrade projektne dokumentacije namijenjena osiguravajućem društvu „Triglav“. Kupoprodaja je zaključena mjesec dana prije izdavanja stambene dozvole.[543]

Sl. 191. Lokacija za planiranu zgradu Triglav osiguranja katastarski plan, 1920. g.

Sl. 192. Današnja situacija na katastarskom planu

Zgrada je oblikom i u tlocrtnoj organizaciji uvjetovana parcelom, čime je formiran peterokutni tlocrt suterena i prizemlja. U gornjim etažama tlocrt je rahliji i oslobađa dio površine kako bi za poslovni dio osigurao prirodnu svjetlost putem zenitalnog osvjetljenja, a za stambeni dio, posebno njegov dvorišni dio, i prirodnu svjetlost i prirodno prozračivanje svih prostora. Zgrada ima dva ulaza s dva stubišta koja ne diferenciraju u potpunosti stambeni i poslovni dio: jedan na samom uglu za osiguravajuće društvo te stanove iznad, i jedan, smješten sasvim bočno iz Ulice kneza Mislava, za stanove u gornjim etažama, tiskaru u suterenu te ulaz u dvorište.

Osnovna funkcionalna shema zgrade – dispozicija namjena – može se podijeliti u četiri osnovne cjeline karakteristične za ovu tipologiju: javni prostori odnosno prostori poslovanja sa strankama (vestibul, blagajnička dvorana), uredski prostori i prostori za zaposlene, pomoćni

[543] Podatak iz vlastovnice u Zbirci građevinske dokumentacije, HR-DAZ-1122, sign. 1891

prostori te prostori drugih namjena (tiskara u suterenu, trgovine u prizemlju i stanovanje u gornjim etažama), (Prilog I, Sl. 767.).

Prizemlje je u uličnom dijelu u potpunosti namijenjeno trgovačkim sadržajima, a prostori osiguravajućeg društva orijentirani su na dvorište. Glavni ulaz, pozicioniran na samom uglu, uvodi nas u pretprostor kružnog tlocrta, propušta nas u istoj osi spušta u dio neznatno upuštene prizemne etaže – u blagajničku dvoranu. Polukružni volumen stubišta konkavno zadire u prostor dvorane koja se proteže i kroz etažu međukata. Blagajnička dvorana ugrađena je između dva dvorišna krila zgrade. Oko središnjeg prostora blagajničke dvorane u prizemlju i međukatu smješteni su i drugi uredski prostori društva. Uredi uprave osiguravajućeg društva nisu na nacrtima opisani.

U blagajničku dvoranu ulazimo postupno. Nastavljajući put iz vestibula u osi ulaza spuštamo se s nekoliko stuba u ekspresivno oblikovanu dvoranu. Vestibul je svojim volumenom ušao u prostor blagajne peterostranog oblika i stvorio dinamičan odnos gotovo dotičući rub/podnožje ostakljene kupole nad središtem dvorane. Može se reći barokna u oblikovanju, za oko 1m upuštena u odnosu na ulazni prostor, osvijetljena ostakljenom kupolom, ali i preko dvorišnog pročelja prozorima i posredno nadsvjetlima u zoni mezanina. S internim stubištem povezani su trezor u podrumu, prizemna etaža i mezanin. Prema nacrtima planiran je i ostakljeni pod prema tiskari u podrumu, danas vjerojatno zatvoren novom podnom oblogom. Takvo rješenje nalazimo dosad samo u gotovo istovremenoj burzovnoj dvorani Viktora Kovačića, na perspektivnim skicama dvorane iz 1921. i na nacrtima iz 1922. godine.[544]

U dvorani i vestibulu izostale su bogatije i reprezentativnije mramorne oplate stupova, detalji su izvedeni u žbuci i štuku, što je u smislu reprezentativnosti nadoknađeno ekspresivnijim formama, ali i obiljem prirodnog svjetla. Galerija i uredski prostori mezanina bili su djelomično ostakljeni prema prizemlju, kao što su i danas. Svijetao, monolitan kameni ili terazzo pod, kao i neutralni zidovi i stropovi, u kontrastu su s tamnim stolarskim detaljima ulaznih vrata i pulta za komunikaciju sa strankama.

U zgradi su jasno koncipirane komunikacije i odvajanje namjena (po etažama) u zgradi. Stanovanje je koncipirano sa shemom dva stana na stubištu u zapadnom krilu (trosobni, prema Ulici kneza Mislava) i četverosobni stan te sobe za samce u istočnom krilu, orijentirani prema trgu. Stanovi su dvostrano orijentirani i prirodno ventilirani. Sadrže dva niza prostorija: glavnih međusobno povezanih prostorija duž uličnog pročelja i onih sporednih, pomoćnih, duž

[544] Prikaz u uzdužnom presjeku palače Burze, zbornik radova skupa održanog 1994. V. Kovačić, život i djelo, 2003: 195, 198

dvorišnog pročelja koje dijeli hodnik ili predsoblje, ovisno o veličini stana. Servisni dio u stanovima izdvojen je u dvorišnim krilima, dosljedno otvorima orijentiranim na istu stranu, tako da se za svaki stan osigura izoliranost od pogleda. Kako je i sa svih stuba koje vode u stambene etaže moguće pristupiti i u uredske prostore, stanovi su zasigurno bili namijenjeni činovnicima.

Prirodno svjetlo je Sunku, kao i kod primjera Centralne banke, očigledno važna tema jer su podrumski prostori s dvorišne strane prirodno osvijetljeni, a i za stubišta i za neke servisne prostore koristi posredno ostakljenje preko prostora prizemnih lokala kako bi ostvario prirodno svjetlo u središnjoj zoni zgrade.

Zgrada je građena kombinacijom armirano-betonske i zidane konstrukcije s drvenim grednikom kao stropnom konstrukcijom u gornjim etažama.

O izvornom oblikovanju interijera danas nam najviše govore stube i drugi zajednički prostori zgrade, koji su uglavnom i danas u originalnom stanju. Osim jedne fotografije objavljene u monografiji J. Vancaša o arhitektu Dionisu Sunku, drugi detalji interijera poslovnice, na žalost, nisu poznati.[545]

„Triglav“ u rješenju ugla ima danas prepoznatljivo Sunkovo rješenje kojim je između dva ulična krila umetnut ugaoni valjak, nadvišen visokom lanternom, varijacijom rješenja ugla Sunkove Prve hrvatske štedionice u Osijeku iz 1910. i Poljodjelske banke 1926. Na pročeljima je reducirana arhitektonska plastika predviđena projektom. Uz ulaz su bile planirane skulpture kao i na ogradi balkona na katu. Već u projektu je i na ovoj zgradi predviđen i izveden sat na ugaonom tornju.

Zgrada je izrazito heterogene namjene: objedinjuje prostore osiguravajućeg društva, tiskaru, trgovačke sadržaje i stanovanje u gornjim etažama. Dispozicija svih sadržaja je postavljena na način da nijedna namjena nije podređena drugoj, iako je osiguravajuće društvo u cijelosti gurnuto prema dvorištu i upušteno u volumen zgrade.

Ova istaknuta uglovnica lako je uočljiva s novoga gradskog trga čije pročelje definira, s dijagonalno postavljenim ulazom koji upravo poziva na pristup i korištenje. Istovremeno, i unutar skromnog prostora, unutar zahtjevnog oblika parcele pronalazimo originalan i reprezentativan prostor blagajničke dvorane osiguravajućeg društva s vestibulom koji klijenta 'uvlači' u poslovne transakcije. U gradnji zgrade Triglav osiguranja na taj se način pokazala primjena osnovnih karakteristika tipologije zgrada novčarskih institucija: urbanistički doprinos, ekspresija reprezentativnosti, heterogenost namjene iz čeka slijedi i heterogena struktura

[545] Vancaš, 1930: 17

zgrade: niz dvoetažnih uličnih lokala, dvoetažni volumen blagajničke dvorane i njoj adiranih uredskih prostora vezanih vestibulom na volumen stubišta te sitnija struktura podrumskog prostora tiskare i stanova u gornjim etažama što se jasno iščitava na shemi na Sl. 256.

Iako malog mjerila u segmentu prostora poslovnice, vrijedan primjer građen u tipologiji zgrade novčarske institucije, s kvalitetnim rješenjima i u stambenom dijelu. Istaknute je urbanističke pozicije, formira ugao gradskog trga, kao i početak Ulice kneza Mislava. Posjeduje originalan i reprezentativan prostor blagajničke dvorane.

Sl. 193. Novi trg sa zgradom „Triglav“ osiguranja, oko 1930.

Sl. 194. Triglav osiguranje, blagajnička dvorana, 1930.

Poslovnica „Triglava“ je preuzimanjem zgrade prethodnog vlasnika postala jedna od investicija novčarskih institucija što podižu svoja reprezentativna zdanja i stambene zgrade za kako bi formirale novi dio grada istočno od Draškovićeve, odnosno novi gradski trg. Investitori su bili obvezni poštivati pravila gradske uprave kod kupnje gradskog zemljišta kojima se zahtijevala gradnja minimalno trokatne zgrade, i to u roku od najviše dvije godine od kupnje zemljišta. Time je Grad Zagreb jasno definirao brzinu razvoja grada prema istoku, a na takav plan su spremno odgovorili brojni investitori. Prema spomenutom istraživanju Darije Radović Mahečić veći je broj financijskih ustanova, banaka i osiguravajućih društava, pa tako i Triglav osiguranje, investiralo u izgradnju ovog dijela grada.

Tako će i Zagrebačka burza, u nedostatku odgovarajućeg prostora za rad burze, nakon prvotnih analiza tijekom 1920. godine o adaptaciji nekih postojećih zgrada poput Umjetničkog paviljona donijeti odluku da će graditi novu zgradu za potrebe burze te je od gradske općine kupljen parcela br. 1 na Sajmištu, istočno od Draškovićeve.[546] Usporena realizacija planirane gradnje bila je rezultat nepovoljne pozicije Zagrebačke burze u odnosu na Beogradsku burzu,

[546] *** 1927: 540-541

koja je u tadašnjoj Kraljevini preuzela dominaciju u burzovnim transakcijama, a Beograd tadašnju političku vlast i donošenje regulative.[547] Odjel za burzovne poslove bio je do tada smješten u prostorijama Trgovačkog doma u Jurišićevoj ulici 1 (zgradi 'Elsa fluida'), gdje je vjerojatno djelovala sve do Prvoga svjetskog rata[548], a zatim u zgradi poduzeća Isis d.d. u Hatzovoj ulici 14.[549]

Zagrebačka burza

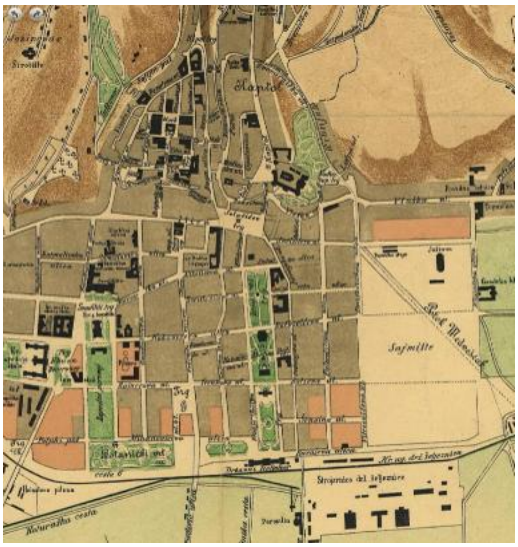

Sl. 195. Zagrebačka burza, glavno pročelje, oko 1928.

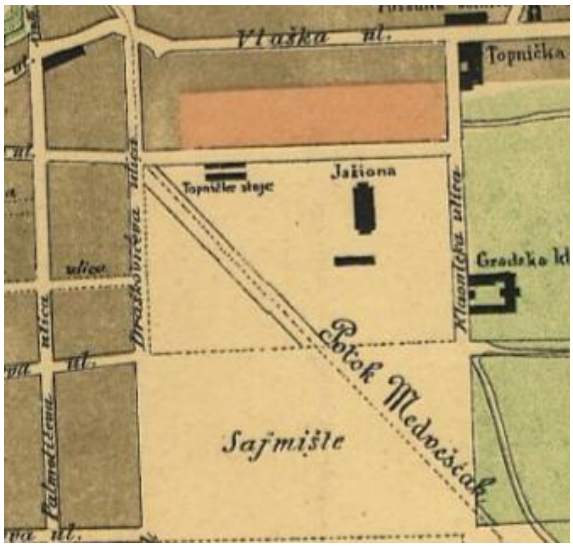
Nacrt grada Zagreba iz 1898. godine izrađen u Gradskom građevnom uredu prikazuje stanje izgrađenosti grada krajem 19. stoljeća i prvi je nacrt koji prikazuje dijagonalu trase reguliranog potoka Medveščaka, a koja je definirala i pružanje Ulice Franje Račkoga od križanja Jurišićeve i Draškovićeve ulice prema jugoistoku, lokaciju zgrade Zagrebačke burze.

U nedostatku odgovarajućeg prostora za rad burze, burzovno vijeće je 1920. godine donijelo odluku da se za idejno rješenje, raspiše pozivni natječaj na kojem su sudjelovali Viktor Kovačić, Ignjat Fischer, Bruno Bauer, Aladar Baranyai i Lazar Dunđerski.[550]

[547] Više o okolnostima rada Zagrebačke burze kod Kolar-Dimitrijević, 1995.
[548] Kolar-Dimitrijević, 1995: 201
[549] *** 1927: 536
[550] Arhitekt Lazar Dunđerski autor je zgrade Produktne burze u Novom Sadu iz 1926. godine. Smatraju ga prvim novosadskim arhitektom moderne. Mitrović, 1996:49-69

Sl. 196. Nacrt grada Zagreba i detalj trase reguliranog potoka Medveščaka i Ulice F. Račkoga, Gradski građevni ured, litografija C. Albrecht, 1898.

Sl. 197. Trasa reguliranog potoka Medveščaka i Ulice F. Račkoga, Gradski građevni ured, litografija C. Albrecht, 1898.

Žiri je, pored pozvanoga berlinskog arhitekta Hermana Muthesiusa, činio građevni odbor u sastavu: predsjednik burze D. Plavšić, potpredsjednik S. D. Alexandar, burzovni vijećnici V. Arko i dr. S. Šverljuga.[551] Projektni zadatak za natjecatelje bio je formuliran u dokument „Program za gradnju nove burzovne zgrade u Zagrebu“ 1920. godine. Sam tijek natječaja djelomično je poznat preko očuvanih dokumenata Zagrebačke burze i brošure tiskane po dovršetku natječaja.[552] U pozivu natjecateljima je stajalo: „Zgrada će biti reprezentativnog oblika, bez nepotrebnih ukrasa tako da će svojim ozbiljnim i solidnim izgledom pristajati u onaj okoliš koji će se tečenjem vremena izgraditi u jednu trgovačku, prometnu četvrt grada.“[553]

Iz programa natječaja još je bitno pridodati osnovni zahtjev za natjecatelje, da „… burzovna zgrada treba da izvana čini ozbiljan i solidan dojam, a iznutra da odgovara svim praktičnim potrebama moderne burze…“.[554] Za realizaciju je odabran rad Viktora Kovačića. Kovačićev rad je ocijenjen kao rad s „… velikom jasnošću u svom temeljnom rasporedu..“, ima „dobar i brz pristup do i od burzovne dvorane, dobro arhitektonsko shvaćanje vanjštine i nutrašnjosti;“, a uz sve navedeno i laku izvedivost.[555]

[551] *** 1927: 541, 546
[552] HR-DAZG 42585 i 42586 – fond Zagrebačka burza za robu i vrednote. Detaljno o programu i ocjenama pristiglih radova kod Muthesius, 1921. Detalje donosi i Feđa Vukić u zborniku znanstvenog skupa HAZU ***1994: 189-206
[553] Iz Poziva natjecateljima. https://www.hnb.hr/o-nama/zgrada/video https://youtu.be/EI2YWdXeKno, [pristup: 06.03.2023.]
[554] Muthesius, 1921: 1
[555] Ibid. 22

U dnevnim je novinama citirano Muthesiusovo mišljenje kako je i Fischerov projekt, uz onaj Kovačićev, u najvećoj mjeri udovoljio uvjetima natječaja, „premda se, za razliku od pobjedničkoga projekta, nije bavio i urbanističkim rješenjem obaju 'špiceva' na ulazu u novu gradsku četvrt.“[556] To je vjerojatno i bio razlog zašto je odabrano Kovačićevo rješenje za izvedbu.[557]

Nakon provedenog natječaja i izrade projektne dokumentacije s unesenim izmjenama traženim od žirija i naručitelja, dugo je odgađan početak gradnje. Kao i u slučaju osiguravajućeg društva Triglav, kupoprodajni ugovor s Gradom obvezivao je kupca gradskog zemljišta da u roku dvije godine započne gradnju ili će se u protivnom parcela prodati nekom drugom. Iz tog je razloga 1923. godine ipak započela gradnja.

Realizacija je postignuta uz podršku gradskog načelnika Vjekoslava Heinzela, koji općenito potiče gradnju u novoplaniranom, istočnom dijelu grada.[558] U Ulici Račkoga, prije zgrade Zagrebačke burze već je izgrađena prva građevina koja usvaja planiranu dijagonalu Ulice Račkoga, Pučka škola Gradskoga građevnog ureda koju 1901. grade Hönigsberg i Deutsch (Račkoga 4 / Draškovićeva 17), nasuprot budućoj zgradi burze. Također, započinje izgradnja cijelog niza stambeno-poslovnih zgrada u nastavku, sve do novoplaniranog trga N, u dijelu grada u to doba u novinama nazivanim 'Novim Zagrebom'.

U vrijeme raspisa natječaja za novogradnju zgrade burze tek su u pripremi projekti susjedne Jadranske banke, Račkoga 3-5 te zgrade Račkoga 8 i 11.[559] Ostao je neriješen ulaz u novu gradsku četvrt, parcela burze i ona simetrična, nepravilnoga peterokutnog oblika između Draškovićeve i Martićeve, što će kao zadatak i urbanističku ulogu ovog projekta prepoznati jedino Viktor Kovačić u svom natječajnom radu.

Kako Kovačić navodi u svom „ekspozeu o uredjenju okolice novogradnje Burze i novogradnje Udruženja Inženjera i Arhitekta u Zagrebu“, on se ne bavi samo rješenjem zgrade Burze već smatra nužnim riješiti odnos Ulice Račkog prema Draškovićevoj i Jurišićevoj te uspostavljanje relacije Burze i Društvenog doma. U natječajnom radu predviđa simetričnu građevinu, zajedno s kojom zgrada burze „...u zajednici sa zgradom koja će se podići na drugom

[556] Bagarić, 2011: 208
[557] A. Laslo u prikazu o zgradi HNB-a i o V. Kovačiću 2016. godine, https://www.hnb.hr/o-nama/zgrada/video
[558] Kolar-Dimitrijević, 1995: 205, bilj. 37
[559] Gradnji burze prethodila je izgradnja na susjednoj parceli u Ulici Franje Račkog 3 i 5. Riječ je o bankovnoj i stambenoj zgradi Jadranske banke prema projektu slovenskog arhitekta Jože Jeleneca iz 1921. godine. Istovremeno, prema projektu Huga Ehrlicha izvedene su zgrade društva Pruga d. d., na peterokutnoj parceli, na uglu produžene Đorđićeve ulice i Račkoga 8, te nasuprotna kuća društva Tekstil d. d., u Ulici Račkoga 9. Godinu kasnije, Ćiril Metod Iveković realizira zgradu Račkoga 11.

šiljatom ćošku, tvori jedinstveni 'Ulaz' u tu novu četvrt".[560] Navodi i europske primjere, npr. Piazzu del Popolo u Rimu, početak Rue Royale u Parizu i Velike Skaline u Odessi.[561] Jednako brine i o suprotnoj vizuri u osi Ulice Račkoga prema katedrali.

U razdoblju od provedbe natječaja do početka gradnje zgrade burze, izgled i izgrađenost Ulice Račkoga znatno se mijenja, a evidentirana je na Nacrtu grada Zagreba iz 1923. godine s elementima regulacije Karla Vajde, kojim se artikulira razvoj istočnog dijela grada u međuratnom razdoblju.[562] (Prilog I. Sl. 677. i Sl. 678.)

Sl. 198. Velike Skaline, Odessa

Sl. 199. Piazza del Popolo, Rim

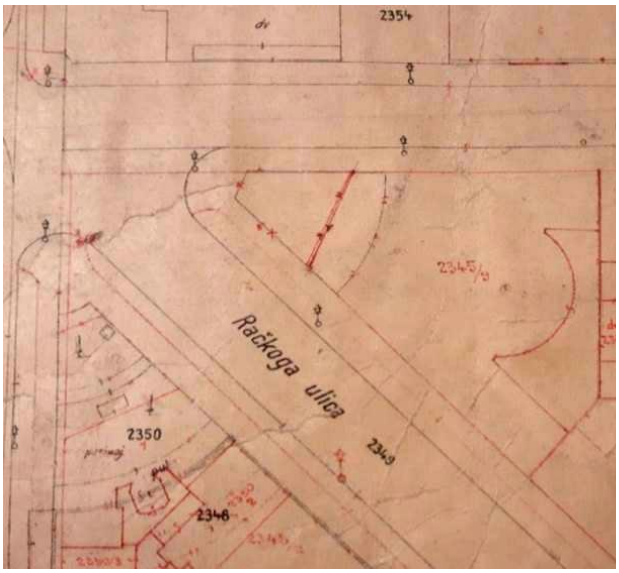

Sl. 200. Rue Royale, Pariz

Zgrada burze je koncipirana kao uglovnica koja zaključuje gradski blok trokutastog oblika. Izgrađenost parcele iznosi 82%, što je ispod prosječne izgrađenosti uglovnica ove tipologije u Zagrebu.

Četiri su zasebna ulaza u zgradu. Glavni ulaz je formiran na 'odrezanom' uglu koji oblikuje klasični portal naglašen jonskim stupovima. Tom gestom 'odrezanog' ugla Kovačić oslobađa prostor ispred zgrade za trg te oblikuje još jedno, i to glavno pročelje. Glavni ulaz je oblikovan s troja, jedva zamjetna rotirajuća vrata, uvučenim u prostor vestibula. Drugi je ulaz smješten na zglobu između ulaznog krila i krila uz ulicu Račkog, kojim ulazimo do glavnog stubišta i dizala, koji povezuju sve etaže (nazvan je u projektu ulazom za upravu i burzovni sud).[563] Treći i četvrti ulaz su na krajevima uličnih krila. Onaj iz Martićeve namijenjen je za servisne i pomoćne prostore i stanare tavanskih stanova, a onaj iz Račkog za stan glavnog tajnika.[564]

[560] Iz Kovačićeva „Objašnjenja natječajnom projektu za gradnju nove burzovne zgrade u Zagrebu", Muzej grada Zagreba, bez inv. br.
[561] Ekspoze o uredjenju okolice novogradnje Burze i novogradnje Udruženja Inženjera i Arhitekta u Zagrebu, Muzej grada Zagreba, dokumentacija iz stana arhitekta Kovačića, bez inventarnog broja
[562] Muzej Grada Zagreba, Zbirka planova, Radović Mahečić, 2020: 167.
[563] Pored osobnog dizala tu je dizalo za spise i jelo. Szavitz-Nossan,1924: 2
[564] Pravilnici kućnog reda iz 1926. godine, poglavlje I, stavak.4., HR-DAZG. Štamparija je u varijantnom tlocrtu razizemlja iz 1921. smještena na kraju krila u Martićevoj, tik uz stubište, ali na kasnijim nacrtima njena pozicija nije istaknuta.

Sl. 201. Katastarski plan pri realizaciji Burze, oko 1926. godine.

Sl. 202. Današnja situacija na katastarskom planu

Osnovna funkcionalna shema zgrade sastoji se od četiri osnovne cjeline karakteristične za ovu tipologiju: javni prostori odnosno prostori poslovanja sa strankama (vestibul, *foyer*, glavna burzovna dvorana, burzovna dvorana za robu, sudnica), uredski prostori i prostori za zaposlene, pomoćni prostori te prostori drugih namjena (stanovanje, pošta, telefon, novinari, liječnik, ugostiteljstvo – *buffet*), (Prilog I., Sl. 681. i 682.).

Kao što je slučaj s brojnim analiziranim primjerima zgrada novčarskih institucija, i Kovačić u koncipiranju rješenja polazi od glavnoga, središnjeg dijela zgrade – velike, u ovom slučaju burzovne dvorane i utiskuje ju između dva duga ulična krila. Kraće je, ulazno krilo s vestibulom i foajeom.

Kovačić je za natječajem zadane sadržaje odredio sljedeću dispoziciju: ispod glavne burzovne dvorane nalazi se dvorana gremija[565], a iznad ulaznoga trijema i predvorja prostor je dvorane za sjednice burzovnog vijeća ili zbornice. Povrh nje smjestio je dvoranu obraničkog suda, odnosno sudnicu.[566] U uličnim krilima u Martićevoj i Ulici Račkoga raspoređeni su kroz ukupno šest etaža različiti prateći sadržaji - od pomoćnih prostorija, restorana do službi i ureda burze. Na trećem katu smješteni su stanovi osoblja burze i servisni prostori.

Heterogena prostorna struktura zgrade burze je najviše došla do izražaja upravo u prostornim odnosima burze i u superponiranju volumena dvorana različitih volumena: dvorane

[565] gremij (lat. gremium: krilo, okrilje), skup glavara ili vodećih osoba u nekoj instituciji, radno tijelo koje donosi glavne odluke; vijeće, odbor, kolegij; *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=23306 [pristup 4. 9. 2022.]

[566] Obranički sudovi su izabrani sudovi koje čine pismenim sporazumom stranaka određeni pojedinci ili tijelo. Oni presuđuju u sporu, a presuda im ima isti učinak kao da ju je izrekao državni sud.

gremija, dvorana za sjednice i obranički sud (uzdužni presjek) u odnosu na strukturu ureda i pomoćnih prostora (poprečni presjek). Ta kompleksna, heterogena struktura zahtijevala je i složeno rješenje konstrukcije na koje je Kovačić uspješno odgovorio, ne opterećujući pritom unutarnji prostor.

Kovačićeva jasna dispozicija vertikalnih i horizontalnih komunikacija i ulaza doprinose izrazito funkcionalnom tlocrtu. Glavni ulaz je dominantno namijenjen kao ulaz za glavnu dvoranu burze. Taj je ulaz namijenjen članovima burze, kao i više pozicioniranim namještenicima, dok su ostali činovnici, posluga, stanari, dostava i servis trebali koristili druga stubišta.[567] Centralno postavljeno stubište daje nam jasnu liniju kretanja koja nas vodi kroz vestibul i foaje u etažu visokog prizemlja do glavne burzovne dvorane. Lijevo i desno dva su ulična krila koja u svim etažama imaju istu organizacijsku shemu hodnika duž dvorišnog pročelja, a niza prostorija duž uličnoga.

U visokom prizemlju u krilu uz Martićevu ulicu smješteni su dvorana burze za robe i drugi javni sadržaji, poput pošte i liječnika; u podrumu je burzovna tiskara, a uz Ulicu Račkoga knjižnica, čitaonica, prostor za novinare i restoran (*buffet)*.[568]

Glavnim se stubištem iz foajea možemo ponovno spustiti u razizemlje s dva niza uredskih prostora. Ispod glavne dvorane smještena je dvorana gremija. Oko nje, uz koncentrično postavljen hodnik, radijalnom su podjelom kružnog tlocrta raspoređene prostorije arhiva i trezora te uredi *senzala* (burzovnih mešetara) orijentirani na dvorište.

U prvom katu su uredi uprave i dvorana za sjednice burzovnog vijeća, burzovno povjerenstvo i povjerenik te tajništvo i uredski prostori. Drugi kat namijenjen je sudnici, odvjetnicima i vještacima te drugim uredskim prostorima burze. U krilu uz Ulicu Račkoga je četverosobni stan glavnog tajnika, kojem se može pristupiti hodnikom iz radnih prostora , kao i sporednim stubištem. Treći kat (u nacrtima se opisuje kao tavan), skriven iza glavnog vijenca zgrade, namijenjen je stanovima i pomoćnim prostorima. Takvom je nomenklaturom, u naravi četverokatna, zgrada prikazana kao dvokatna s visokim prizemljem i korisnim tavanom.[569]

Zgrada burze imala je izvorno stanove za najam, stanove za namještenike (stanovi podvornika i posluge, nadzornika kuće) te stan za glavnog tajnika zasebnog ulaza iz Ulice

[567] Članovi burze „mogu biti bankari, trgovci, industrijalci, direktori banaka i druga lica uvedena u trgovački registar Sudbenog stola, privredne i financijski samostalne državne ustanove koje obavljaju burzovne poslove, te poznati ekonomsko-financijski stručnjaci i pisci“. Kolar-Dimitrijević, 1995: 205-206

[568] Prostorije za poštu, brzojav i telefon bile su dostupne za građanstvo. *** 1927: 536

[569] Kako je za područje 'Sajmišta' (Draškovićeva – Vlaška – Kvaternikov trg – Heinzelova – željeznička pruga) propisima za regulaciju pojedinih ulica, trgova ili područja 1920. godine definirano, obvezan je zatvoreni način gradnje, visina određena samo brojem etaža, kao trokatna gradnja. Zgrada ima ukupno šest etaža.

Račkoga. [570] Na tavanu su stanovi podvornika i posluge te nadzornika kuće, a stan i nusprostorije vratara nalaze se u podrumu.

Zgrada je opremljena tehnološki naprednim sustavima, npr. za zaštitu od požara korišteni su prijenosni aparati za gašenje njemačke tvrtke Minimax, koja je 1902. godine osmislila mobilne aparate za gašenje požara.[571] Komunikacijska je oprema također suvremena i zgrada ima vlastitu telefonsku centralu. No, ona služi namještenicima, a zasebno su postavljeni javni telefoni kojima se služe najmoprimci i posjetitelji burze. Omogućeno je istovremeno i telefoniranje iz ureda unutar kuće s 52 direktne telefonske linije za komunikaciju s ulagačima, smještene u obodu dvorane.[572] Tu je i sustav električnih satova smještenih u različitim dijelovima zgrade, koji imaju zajednički mehanizam te konstantno pokazuju isto vrijeme. Ugrađena su dizala, a zgrada ima i vlastitu trafostanicu.

Centralno grijanje je na drva i ugljen, odnosno na topli zrak i toplu vodu. Za ljetni period ugrađeni su strojevi za hlađenje zraka. Burza ima i vlastitu radionicu za potrebe manjih popravaka. Podrumski zidovi i temelji izvedeni su od nabijenog betona, asfaltnim premazom zaštićeni od vlage. Svi stropovi su od armiranog betona, kao i armirano-betonska kupola promjera 21 m. Kupola svojim oblikovanjem nosi reminiscenciju na rimski Panteon, minimalno užeg, staklom natkrivenog okulusa. Prema istraživanju na konstrukciji je pored inženjera građevinarstva Stjepana Szavitsa Nossana radio i inženjer Stjepan Parac.[573] Specifično je rješenje kružnog segmenta poda glavne burzovne dvorane i kvadratnih polja u radijalnom rasporedu, izvedenih od Luxfer staklenih prizmi u tankom betonskom okviru kako bi osigurali prirodno svjetlo u podrumu.[574] Ulično pročelje karakteriziraju i posmični prozori tipa „Nikolaus“, koji se mogu otvoriti u šest različitih pozicija te su jedan od inovativnih detalja toga vremena.[575]

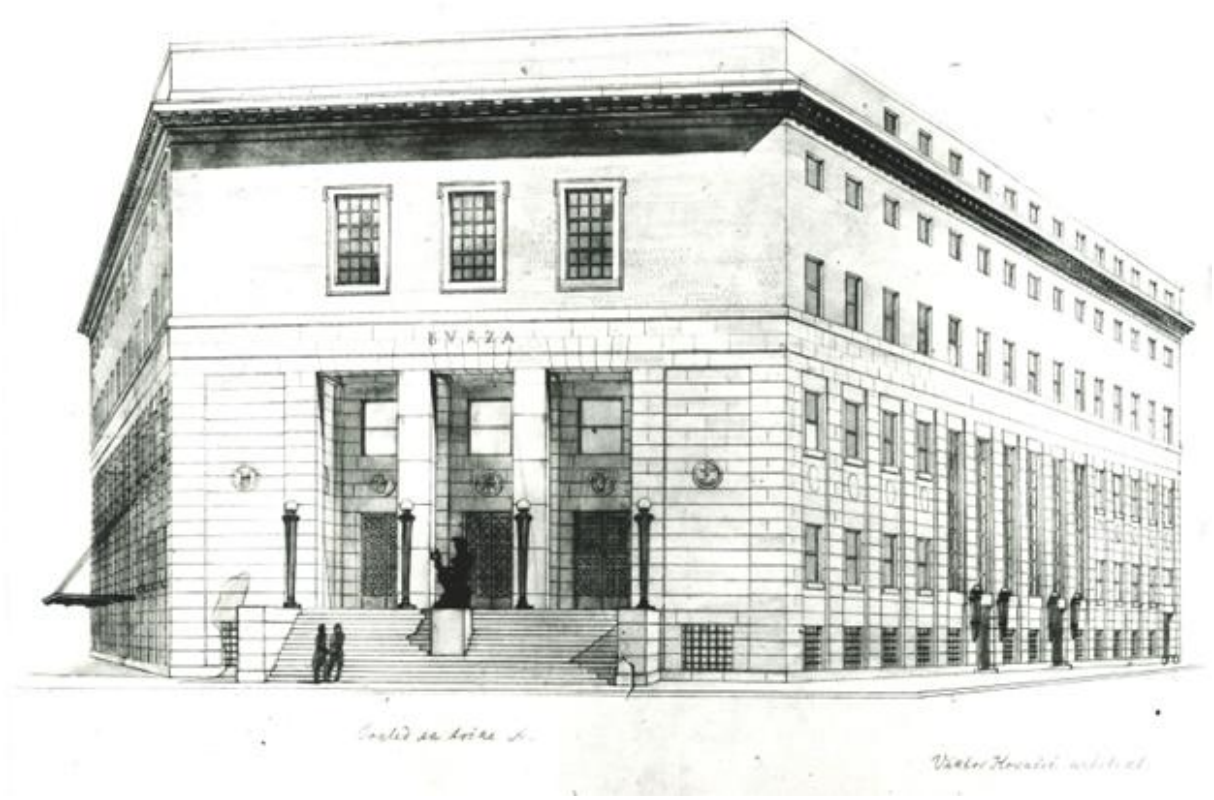
S obzirom na preranu smrt Viktora Kovačića, sve je završne radove zgrade burze „dovršio prema vlastitim projektima Hugo Ehrlich pošto Kovačić nije ostavio skice za

[570] Pravilnici kućnog reda iz 1926. godine, poglavlje XIV, stavak 1., HR-DAZG
[571] Aparati navedeni u Pravilnicima kućnog reda iz 1926. HR-DAZG. Tvrtka i danas postoji. https://www.minimax.com/de/de/about/history/
[572] Pravilnici kućnog reda iz 1926. godine, poglavlje VII, stavak.8., HR-DAZG
[573] ***1994: 118; Prema D. Radović Mahečić i A. Laslu, kupolu je konstruirao inženjer građevinarstva Stjepan Szavits Nossan, tada asistent na Tehničkoj visokoj školi u Zagrebu, gdje je i Kovačić u isto vrijeme bio profesor. Međutim, u dokumentaciji iz stana arhitekta Kovačića, Muzeja grada Zagreba, bez inventarnog broja, nalazi se dopis inžinjera Stjepana Parca, upućen 10. 7. 1922. Viktoru Kovačiću, kojim on preuzima izradu izračuna za armiranobetonske radove za burzovnu zgradu.
[574] Istovremena su rješenja u korištenju Luxfer staklenih opeka na podružnici Wiener Bankverein u Jurišićevoj i na zgradi Triglav osiguranja.
[575] Patent Hermanna Nikolausa iz Beča, iz 1910. godine. Kovačić koristi taj patent i na kući Slavex koju završava 1920. Redovitija primjena tog tipa prozora u Zagrebu se dogodila nakon 1930. godine.

unutarnje uređenje“.[576] Iako je Albini bio u tom trenutku Kovačićev najbliži suradnik i asistent, on je 1923. tek bio diplomirao. Tako da je za dovršenje projekta odabran Ehrlich kao dugogodišnji Kovačićev prijatelj i suradnik, a i zato što je tada bio najveći autoritet među zrelijim arhitektima.[577] Salu gremija, sudnicu, dvoranu za sjednice burzovnog vijeća, malu kružnu dvoranu i biblioteku projektirao je u suradnji s Alfredom Albinijem.“[578] (Nakon zadatka dovršenja Loosove vile Karma, ovo je Ehrlichu ponovno bio zadatak dovršavanja djela slavnijih prethodnika.) Iako će biti nemoguće utvrditi udio Ehrlicha i suradnika u interijeru burze, svakako je riječ o iznimnim, a opet suzdržanim oblikovnim rješenjima koja se ne mogu usporediti ni s jednom drugom građevinom toga doba u Zagrebu.[579]

Kovačić u razradi natječajnog rada mijenja neke detalje pročelja. Nestaje naglašeno ulazno stubište i preostaje samo nekoliko stuba ispred trijema. Također, mijenja se oblikovanje stupova te umjesto njihovog apstraktnog prizmatičnog oblika, nastaju stupovi kružnog presjeka s jednostavnom bazom i jonskim kapitelom. Iznad njih, u varijantnom rješenju umjesto niza prozora nad trijemom, prvo je skiciran natpis s nazivom zgrade, zatim su centralno postavljene dvije skulpture, a u konačnici pročelje je izvedeno bez tih detalja. Prozori su prvog kata, za razliku od onih na natječajnim perspektivama, dobili zabatne završetke koje nose volute na doprozornicima. Kovačić je odabrao neoklasično oblikovanje pročelja kako bi instituciji burze dao nužno monumentalan izgled. U svemu ostalom, u konstrukciji, organizaciji i tehničkoj opremi, kuća je moderna. Istovremeno, monumentalnost zgrade u eksterijeru i rezultat koji postiže idejom (poslije možda i utjecajem) o realizaciji zgrade blizanke te iznimna konstrukcija i efekt glavne burzovne dvorane čini zgradu Zagrebačke burze najrječitijim primjerom glavnih obilježja ove tipologije. Usto, zgrada je jedinstvena već od prostornog koncepta ulaza, preko vješte dispozicije različitih sadržaja kroz presjek do detalja oblikovanja interijera.

[576] *** 1932: 286—288
[577]Hugo Ehrlich od 1921. u svom uredu zapošljava niz mladih suradnika: Albinija, Gomboša, Kauzlarića, Denzlera, Galića, Potočnjaka, Pičmana i Menigu. Domljan, 1973: 91
[578] Galerija nepokretnih kulturnih dobara http://www1.zagreb.hr/zagreb/galerijakd.nsf/VO/C70F6C6622A7FB53C1257F3E00492794?OpenDocument [pristup 04.04.2022.])
[579] Domljan, 1979: 52

Sl. 203. Zagrebačka burza, glavno pročelje, varijanta, V. Kovačić, nedatirano

Kovačić je zajedno s kasnije angažiranim Ehrlichovim timom, uspio objediniti visoku funkcionalnost prostora i jasno, protočno kretanje korisnika kroz zgradu, oblikovanje i zahtjevna tehnička rješenja u opremi prostorija. U oblikovanju svih elemenata prisutna je iznimna elegancija, koja dominira impresivnim ulaznim prostorom i dvoranom burze s kupolom nad dvoranom, tradicionalnog oblikovanja, ali suvremenih materijala. Iako je autor idejnog i projekta za građevinsku dozvolu Viktor Kovačić, kao i izvedbenih nacrta pročelja, zgrada kao cjelina, rezultat je zajedničkog rada Viktora Kovačića, Huga Ehrlicha, Alfreda Albinija i vjerojatno Mladena Kauzlarića, a moguće i drugih Ehrlichovih suradnika. Neoklasicistički izvanjski izgled zgrade je sigurno više odgovarao predodžbi naručitelja o pojavnosti ove tipologije zgrade jer je Kovačić, vjerojatno pod utjecajem naručitelja u razradi projekta umjesto apstraktnijeg rješenja prikazanog natječajnim radom 1920., čiste geometrije i bez dodatne arhitektonske plastike i stilskih obilježja, izveo konzervativnije rješenje ulaznog pročelja s jonskim redom stupova glavnog pročelja. Izmjene su prisutne već 1921. u Kovačićevim skicama, a zatim i razrađene 1922.

Po završetku zgrade Burze, 1927. godine dovršena je i simetrična zgrada Inženjerskog doma, inicijalno zamišljena u Kovačićevu natječajnom radu, a realizirana po projektu A. Baranyaija, čime je, kao rijetko kada, po natječajnom radu za neku građevinu realiziran i

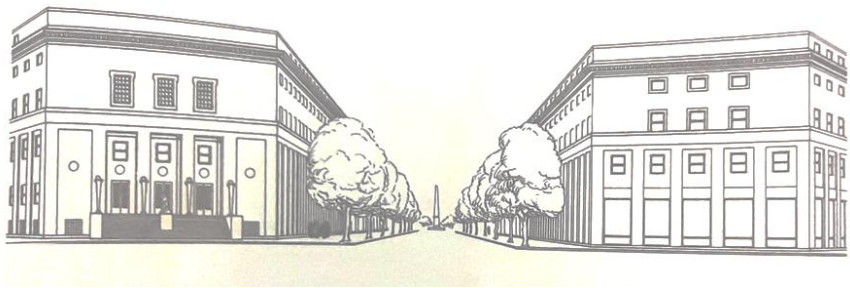
zamišljeni kontekst. Time je, možemo reći, Kovačićeva ideja „jedinstvenog ulaza u novu četvrt“ u potpunosti zaživjela te naznačila izniman Kovačićev kao i Ehrlichov, doprinos razvoju ove tipologije.

Sl. 204. Zgrada Burze i Doma inženjera i arhitekta, oko 1930.

Sl. 205 Slavenska banka, izvorna koncepcija pročelja, H. Ehrlich, nedatirano

Sl. 206 Zagrebačka burza, natječajni rad 1920.-1921., varijanta, V. Kovačić

Palača Gradske štedionice

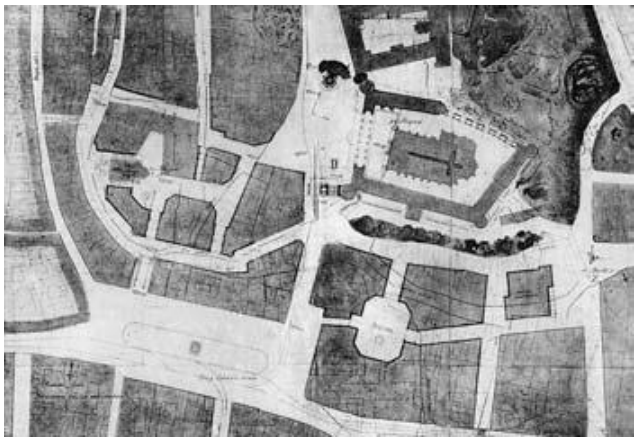
Sl. 207. Palača Gradske štedionice, oko 1930.

Kovačić se prije angažmana na Burzi bavio regulacijom Kaptola i Dolca, koja je iako nerealizirana dovela do ideje korištene od Gradske štedionice Zagreb u planiranju gradnje svoje zgrade kojom će definirati istočnu stranu Trga bana Jelačića. Naime, prva regulacija tog prostora je ona Lenucijeva iz 1896. godine[580], a na tom tragu nastaje projekt Slavka Benedika 1905. godine koji na istočnoj strani trga projektira kompleks s trgovačkim pasažem do Vlaške s oktogonom, kao kod zgrade Prve hrvatske štedionice u Ilici. Drugu regulaciju, s istim konceptom, koristi i Viktor Kovačić 1908. u prvonagrađenom radu na natječaju za regulaciju Kaptola, kojim planira novi gradski blok s Vlaškom ulicom na sjeveru, Bakačevom ulicom i Jelačićevim trgom na zapadu, Jurišićevom ulicom na jugu i Kurelčevom ulicom na istoku. Na njega se nastavlja novi trg, omeđen Kurelčevom ulicom na zapadu, Vlaškom ulicom na sjeveru i Palmotićevom ulicom na istoku.[581] Kroz novi blok proteže se prolaz nalik oktogonu između

[580] „Prema Lenucijevoj regulaciji iz 1896. godine veliki blok definiran s istočne strane Jelačićevim trgom i početkom Bakačeve, sa zapadne Kurelčevom, s juga Jurišićevom i sa sjevera Vlaškom ulicom podijelio bi se, nakon sanacije potoka Medvešćaka koji ga je presijecao, u tri dijela. Lenuci je planirao otvaranje dviju novih ulica: jedna bi bila prosječena u visini Petrinjske ulice i paralelna s ispravljenom i proširenom Kurelčevom, a otvarala bi pogled na Nadbiskupski dvor, dok bi druga ulica spajala sjeveroistočni ugao Jelačićeva trga s Vlaškom.“ Bagarić, 2011: 214

[581] Jurić, 2005: 32

Trga bana Jelačića i Vlaške. U doba projektiranja Gradske štedionice ta je ideja još uvijek aktualna i prikazana je i na projektu za građevinsku dozvolu prve etape gradnje iz 1923. [582]

Sl. 208. Viktor Kovačić: Natječajni projekt regulacije Kaptola i okolice „Atrium Ecclesiae Forum Populi“, 1908.

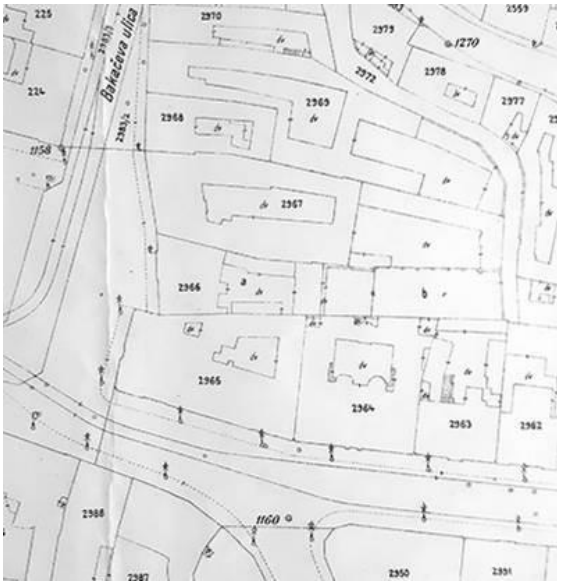
Gradska štedionica općine slob. i kr. glavnog grada Zagreba, osnovana je prije početka Prvoga svjetskog rata, 1914. godine, a poslije preimenovana u Gradsku štedionicu Zagreb.[583] Prvi poslovni prostor Gradske štedionice bio je u blizini, na uglu Petrinjske i Amruševe.[584] S obzirom na kontinuirani razvoj poslovanja, štedionica planira gradnju adekvatne, vlastite zgrade u neposrednoj blizini, na glavnom gradskom trgu, kupujući 1915. zemljište dotad izgrađeno manjim jednokatnim i dvokatnim zgradama. Planove je međutim, zaustavio Prvi svjetski rat.

Gradska štedionica odlučila je krenuti u gradnju i arhitektonsko rješenje odabrati putem javnog natječaja tek 1922. godine.[585] Na objavljeni natječaj pristiglo je više od 50 radova.[586] Unatoč velikom interesu, zbog, kako navodi Bjažić Klarin, višegodišnjeg neraspisivanja natječaja, ali i zbog neprikladnog zemljišta te nedovoljno razrađenog programa natječaja - prva nagrada nije dodijeljena. U drugi krug natječaja pozvano je pet nagrađenih autora prvoga kruga, nakon kojeg je naručitelj, iako je žiri zaključio da nijedan rad nije zreo za realizaciju, povjerio gradnju Ignjatu Fischeru kao „utjecajnom graditelju i poduzetniku, gradskom zastupniku i javnom djelatniku s jakim vezama među gospodarstvenicima i političarima“.[587] U javnosti je

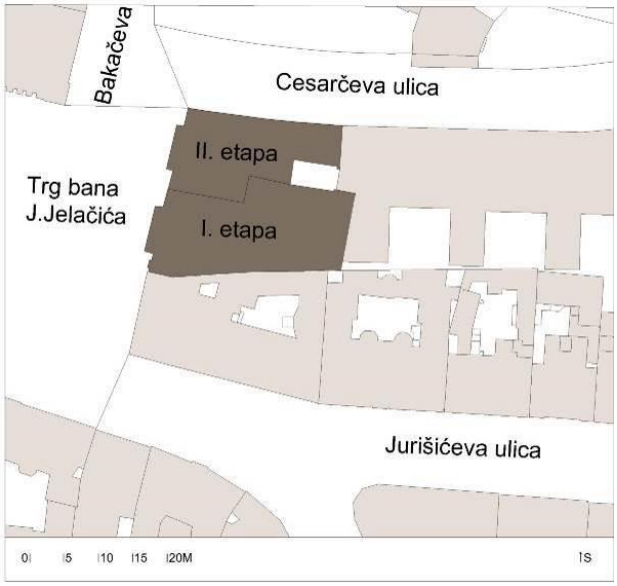
[582] Bagarić, 2011: 213-214
[583] Naziv je promijenila 1946. godine. Dokumentacija u Državnom arhivu u Zagrebu, Klasa: G.1.2.2., Fond 246, http://dazg.chez.com/galerija2.htm [pristup 11.08.2021.]
[584] Bagarić, 2011: 210
[585] *** 1922.a: 5
[586] Bjažić Klarin, 2020: 65
[587] Prema tekstu Ede Schöna, Bjažić Klarin, 2020: 69. Osim toga, u odabiru projektanta nije bilo zanemarivo što je Fischer već bio angažiran na projektu rekonstrukcije za Jugoslavensku banku na uglu Trga bana Jelačića i Praške. Bagarić, 2011: 218. O odabiru projektanta pišu Bagarić, 2011: 212, Kahle, 2008: 206 i dnevne novine. *** 1923.a: 3

najavljena realizacija u dvije etape i istaknuta važna uloga novogradnje u formiranju istočnog pročelja trga kojom će se ispuniti „ona neugodna praznina, što nastaje zbog niskih kuća uz orijašku Fellerovu građevinu“.[588]

Natječajnom radu Ignjata Fischera i njegovu angažmanu na projektu Gradske štedionice prethode i drugi njegovi projekti za novčarske institucije na kojima gradi iskustvo u projektiranju zgrada ove tipologije: rekonstrukcija Obće zagrebačke štedionice i zalagaonice na uglu Praške ulice i Zrinjevca, natječaj za zgradu Zagrebačke burze, rekonstrukcija i dogradnja za Jugoslavensku (Hrvatsku zemaljsku) banku na uglu Trga bana Jelačića i Praške ulice. [589]

Sl. 209. Lokacija Gradske štedionice na katastru iz 1915.

Sl. 210. Situacija na današnjem katastarskom planu s prikazom etapa gradnje

Prema natječajnom programu naručitelja, u prvoj etapi gradnje zahtijeva se monumentalno pročelje koje će činiti cjelinu s gradnjom u drugoj etapi. Detaljno je raspisana dispozicija sadržaja po etažama, a manjkavost predstavlja nedostatak iskaza traženih površina za pojedine sadržaje s izuzetkom blagajničke dvorane koja je dimenzionirana na 450 m^2. Prizemlje je trebalo sadržavati blagajničku dvoranu, sobu ravnatelja blagajne, trezor, sef, knjigovodstvo, pomoćne prostore i ulične poslovne prostore. Program smješta u mezanin ravnateljstvo štedionice, dvoranu za sjednice i ostale uredske prostore. Prvi je kat također namijenjen uredima, dok su drugi i treći kat stambeni, s po tri stana na etaži.[590] Potkrovlje mora sadržavati što više manjih stanova za poslugu i osoblje restauracije.

[588] Misli se na susjednu uglovnicu Trga bana Jelačića i Jurišićeve ulice. *** 1923.b: 5
[589] Ignjat Fischer svoje djelovanje započinje u partnerstvu s Antonínom J. Hrubýjem početkom 1897. godine kao Fischer&Hrubý, Gradjevno tehnički bureau - gradjevno poduzetničtvo, nakon studija arhitekture na praškoj Politehnici. Bagarić, 2011: 36; Bagarić, 2017.a.: 204.
[590] Realizirana su dva stana po etaži.

Štedionica prvom etapom rješava vlastite prostorne potrebe, a zatim investira u zgradu koja će prvoj biti prateći sadržaj, a time prezentira snagu institucije koja dovršava dio urbanog tkiva te istočno pročelje glavnoga gradskog trga, ali i istovremeno planira ostvariti profit.[591] U drugoj etapi planirana je dodatna dvorana i točionica restorana, prethodno smještenog u podrumu, kavana i stanovanje na gornjim etažama.

Kao i kod brojnih prethodno analiziranih primjera zgrada novčarskih institucija, i kod planiranja zgrade Gradske štedionice vidimo nepoštivanje aktualnoga građevnog reda u izgrađenosti parcele, koja u prvoj etapi gradnje do razine prve dvije etaže iznosi gotovo 100%, dok je s drugom etapom realizirano unutarnje dvorište, što je smanjilo ukupnu izgrađenost na još uvijek vrlo visokih 96%. Iznad razine blagajničke dvorane izgrađenost je znatno niža, oko 60%. Osnovna funkcionalna shema zgrade, svojstvena tipologiji zgrada novčarskih institucija, može se podijeliti u četiri osnovne cjeline: javni prostori odnosno prostori poslovanja sa strankama (blagajnička dvorana, vestibul s pretprostorima), uredski prostori i prostori za zaposlene, pomoćni prostori te prostori drugih namjena (kavana, restauracija, ljekarna i stanovanje)[592], (Prilog I., Sl. 612.).

Prva etapa gradnje

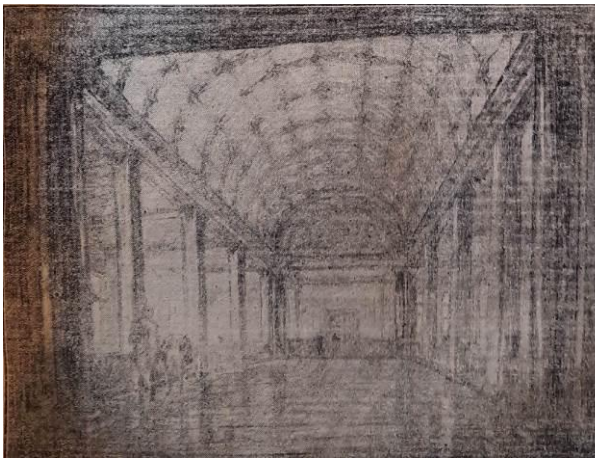
Zgrada građena u prvoj etapi (južna zgrada) bila je namijenjena štedionici i formirana od dva volumena: jedne četverokatnice orijentirane prema trgu i peterokatnice dublje u parceli, spojene s uličnom zgradom na razini podruma, prizemlja i mezanina. Prostori štedionice su u prizemlju, mezaninu i na prvom katu, u podrumu je restauracija, u prizemlju i podrumu ljekarna, a na gornjim su etažama stanovi za najam.

U prvoj etapi ulaz u štedionicu smješten je u osi pročelja, istaknut je oblikovno kao i veličinom, dok su lijevo uz njega ulazi za stanare i ulaz u podrum u restoran, a desno ulaz u ljekarnu. Bočno, uza zgradu sa sjeverne strane bio je ulaz u vrt restauracije u podrumu.

Blagajnička dvorana je smještena u dubini parcele, u središnjem dijelu tlocrta. Uvlačenjem blagajničke dvorane u dubinu interijera, pomno stupnjevanim pristupom, prolazom kroz vestibul uz reprezentativno stubište te skretanjem uvjetovanim oblikom parcele, kao da se željela komunicirati zaštićenost i sigurnost poslovanja te istovremeno naglasiti vizualni i prostorni doživljaj ulaska u blagajničku dvoranu štedionice.

[591] Svojom pozicijom Gradska štedionica je urbanistički definirala istočnu stranu Trga bana Jelačića i početak Cesarčeve ulice, otvorene tek nakon izgradnje štedionice. Bagarić, 2011: 258, bilješka 331
[592] *** 1902: 146-147

Pravokutnog je oblika, reprezentativnog izgleda, a proteže se do visine parapeta mezanina, ukupne visine oko 6,7 m.[593] Blagajnička dvorana s mezaninom ne ostvaruje kontakt, kao što je slučaj kod brojnih drugih primjera. Strop blagajničke dvorane nije izveden prema natječajnom rješenju gdje je projektiran bačvasti svod (Sl. 211.), niti prema dokumentaciji iz građevinske dozvole gdje precizna pozicija ostakljenog stropa nije jasno definirana; prema poprečnom presjeku moglo bi se zaključiti da je strop planiran na razini vijenca povrh stupova dvorane.[594] Poput paralelno izvođenog rješenja u Jugoslavenskoj banci, Fischer odlučuje pravokutni tlocrt natkriti staklenim stropom ovalnog oblika ostakljenja, izveden tehnikom vitraja, unutar zrcalnog tipa konstrukcije svoda. Konstrukciju natkriva dvostrešnim staklenim krovom.[595]

Sl. 211. Gradska štedionica, blagajnička dvorana iz Fischerovog natječajnog rada, perspektivni prikaz

Sl. 212. Gradska štedionica, blagajnička dvorana, snimljeno 1963.

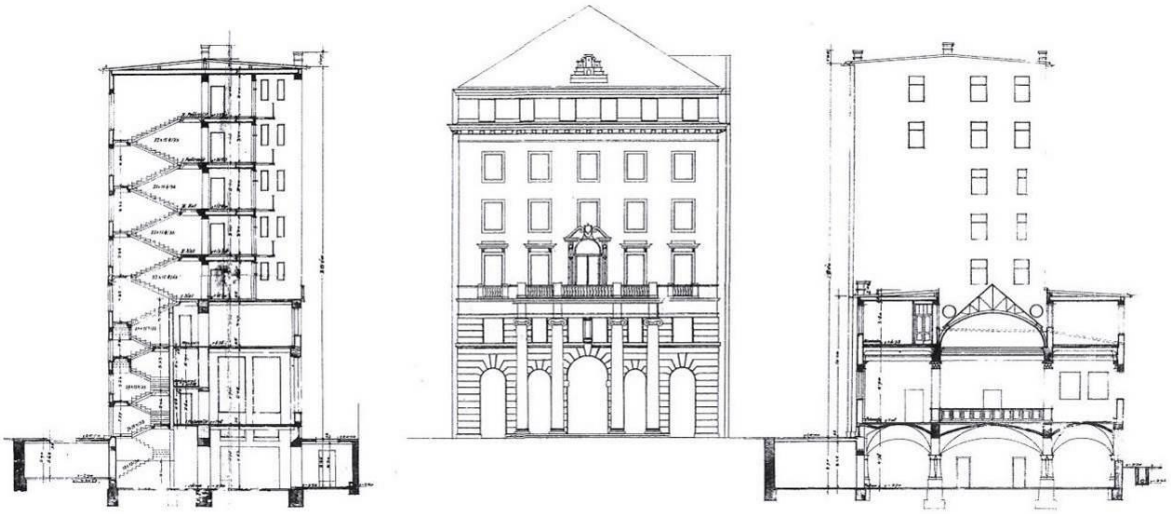
Natječajni prijedlog za potpuno ostakljeni bačvasti svod iznad blagajničke dvorane bio bi svakako jedinstveno, ali i izazovno rješenje. Međutim, moguće je da su financijski razlozi doveli do odustajanja od te ideje te se pribjeglo jednostavnijem rješenju, sličnom stropu blagajničke dvorane u Jugoslavenskoj banci.

Restauracija nazvana „Gradski podrum“ smještena je u sredini parcele (s glavnom dvoranom ispod blagajničke dvorane), „sa širokom nišom za orkestar, a u prednjem je dijelu prilaz dvorani sa zasebnim stubištem, *foyerom* i predvorjem s garderobom“.[596] U pozadini su smješteni prateći i pomoćni sadržaji restorana. Ostvareni prostor je intimnog ugođaja, dopunjen zidnim slikama i detaljima folklornih motiva. Dijelom je prostor svođen križnim svodovima,

[593] Za usporedbu, visina blagajničke dvorane u primjeru Bastlove štedionice u Ilici 25 iznosi čak 11m, gotovo dvostruko.
[594] *** 1923.b: 5. Objavljeni crtež blagajničke dvorane uz Fischerovo pročelje ne odgovara izvedenom stanju.
[595] U Jugoslavenskoj banci je riječ o drukčijoj konstrukciji svoda.
[596] Bagarić, 2011: 214

oslonjen na stupove i polustupove. Restoran je projektiran kao djelomično ukopan, ali prema dvorištu je prirodno osvijetljen i ventiliran.

U gornjim etažama su smješteni stanovi, organizirani po principu dva stana na stubištu, bogatije dimenzionirani u volumenu orijentiranom prema trgu te skromniji u dvorišnoj zgradi.

Sl. 213. Gradska štedionica, presjek, pročelje i poprečni presjek kroz blagajničku dvoranu, I. Fischer, 1923.

Druga etapa gradnje

Izvedbu zahtjevne konstrukcije druge etape palače (sjeverne zgrade) od prvobitno angažiranoga graditeljskog poduzeća Kaiser i Šega preuzima Amadeo Carnelutti, ovlašteni građevinski inžinjer, renomiran kao vrstan statičar, prema projektu iz 1929. i „promjenbenom" nacrtu iz 1931. godine.[597]

Sjeverna zgrada svojim uskim i dugim volumenom uz Cesarčevu ulicu zatvara s južnom zgradom unutarnje dvorište. Sadrži dvije podrumske etaže, prizemlje, mezanin, četiri etaže i potkrovlje. Poveznice s južnom zgradom su ostvarene u podrumu i na 2. katu.

Kavana na uglu trga i novoformirane ulice zauzima prostor prizemlja, mezanina, 1. i 2. kata duž cijelog pročelja sjevernog dijela zgrade, orijentiranog prema trgu te gotovo cijeloga istočnog krila. Na prvoj etaži je pored zabavnih sadržaja i čitaonica (vjerojatno novina i časopisa). U gornjim etažama ponovno su stanovi s ulazom iz Cesarčeve, a u potkrovlju spremišta za stanove. Kao novost u dosadašnjim primjerima ove tipologije, u istočnom dijelu, zgrada je završena krovnom terasom s pergolom.[598]

[597] Amadeo Carnelutti nešto ranije, 1924. godine, izvodi kupolu palače Burze arhitekta Viktora Kovačića i 1926. poslovnu zgradu Jugoslavenske banke (Trg bana Jelačića 13/Praška ul.) Mahečić, 2009: 331; Maruševski, 1987: 76; prethodni izvođač Kaiser i Šega povlači se iz posla dopisom od 3.10.1929. te gradnju preuzima 6.11. 1929. Amadeo Carnelutti. (HR-DAZG, ZGD, sign. 3069)

[598] Terasu npr. ima samo Mađarska poljoprivredna osiguravateljska zadruga, Dezsőa Hüttla iz 1913.

Zgrada štedionice izvedena je u dijelu do stropa mezanina u armiranom betonu, a gornje etaže imaju stropove s drvenim grednikom. Dvostrešni krov blagajničke dvorane čelične je potkonstrukcije koja nosi eliptični luk oslonjen na stupove dvorane poduprte supstrukturom u podrumu. Specifično je rješenje kavane koja je troetažno organizirani prostor konstruktivno formiran s 4 armiranobetonska stupa visine 14 m i promjera 1,1 m, na rasponu od 20x20 m. Oni prenose cjelokupno opterećenje svih etaža iznad.[599]

Prostori štedionice bili su opremljeni suvremenim instalacijama, ventilacijom i centralnim grijanjem, dizalima te cijevnom poštom. Prema izvornim nacrtima prostori uprave, kao i stanovi, grijani su kaljevim pećima, premda su u prostorima štedionice uz drvene oplate zidova i zaštitne maske za radijatore pa se zaključuje da je štedionica ipak imala izvedeno centralno grijanje. Zgrada je imala električnu rasvjetu.

Dojam o novogradnji, uz otvorenje „velegradske kavane“, prenose onovremene novine uz komentar „kako smo se mi kadri takmičiti svojom invencijom, stručnim radom i savršenom proizvodnjom i sa najnaprednijim narodima Evrope“.[600] U Novostima nalazimo i vjerne opise doživljaja interijera koji je na prvi dojam „zbog grandioznosti prostorija vanredan“. Istovremeno, prisutna je i kritika na stil izvedbe pročelja, kojeg bi modernija arhitektura „omogućila šire otvore za izgled na bujan život na Jelačićevom trgu“. Razloge za rješenje konstrukcije opravdava se potrebom za što više prostora te „da bi pregled bio što slobodniji“.[601] Napisi navode podatak o kapacitetu kavane od 890 gostiju, što također govori ne samo o oblikovnim detaljima već i o ambicioznosti projekta i investicijskog programa. Kao i kod kavane Corso, ugostiteljsku djelatnost štedionica prepušta na upravljanje ugostitelju, u ovom slučaju „čuvenom stručnjaku Loupalu“.[602] Restauracija i kavana Gradske štedionice najveći su ugostiteljski sadržaj unutar realiziranih primjera zgrada ove tipologije u Zagrebu. Najvećeg je kapaciteta i udjela u strukturi koji doseže gotovo trećinu volumena zgrade.

U primjeru Gradske štedionice stakleni strop izveden tehnikom vitraja nije izveden samo nad središnjim prostorom blagajničke dvorane; Fischer ga uvodi i u druge prostore i forme: nad dijelom stubišta koje vodi u mezanin u prostore uprave te nad dvoranom za sjednice, npr. s vitrajem u obliku lustera. M. Bagarić primjećuje kako su dijelovi interijera Štedionice stilski neujednačeni: „…zidne i stropne plohe imaju neoklasicističke profilacije, ograda stubišta i vitraji nose decoovske stilske oznake, rasvjetna tijela oblikovana su u širokom rasponu od

[599] „...poradi toga se u kavani nalaze samo četiri kiklopska stupa, koji osim službe, da snašaju teret čitave palače, izgledaju veoma ukusno i najljepši su ukras čitave kavane“, navode novine Večer, 5. prosinca 1931. *** 1931. e.
[600] *** 1931.f
[601] *** 1931.g
[602] *** 1931.d: 3

(neo)neostilskih lustera do modernih poliedara stropnih svjetiljki".[603] No, cjelokupni dojam i „…vješto odmjerene kombinacije luksuznih materijala pridonose atmosferi pouzdane novčarske kuće, što je i bio glavni cilj u kreiranju prostora Štedionice".[604] U prostoru restorana Gradski podrum izvedene su tamne drvene oplate, drveni lusteri i namještaj inspiriran narodnom baštinom. Prostor restorana oslikan je freskama slikara Vanke, Kovačevića, Tompe i Hegedušića, s motivima pučkih običaja, svečanosti i svakodnevice.

Kako Fischer istovremeno radi i na projektu susjedne Jugoslavenske banke, primjećuje se primjena sličnih projektantskih rješenja s onim na Gradskoj štedionici, kao npr. ostakljeni stropovi blagajničke dvorane i dvorane za sjednice ili organičke forme prostora.[605] Ostakljeni strop blagajničke dvorane ovalnog je oblika, izveden u tehnici vitraja, kao i kod Jugoslavenske banke, raspona je oko 6 m, natkriven četverostrešnim staklenim krovom sličnoga konstruktivnog rješenja.

Strukturirajući različite funkcionalne cjeline s odvojenim komunikacijama, zasebnim ulazima i stubištima, stvoreni su neovisni prostori različitih namjena koji se međusobno ne ometaju već nadopunjuju. Projekt ove heterogene, vrlo složene strukture i sadržaja povezane u jednu cjelinu, u dvije etape gradnje, uspješno je objedinio uredske prostore štedionice s blagajničkom dvoranom, restoran, kavanu, ljekarnu i stanove za činovnike, osoblje restorana i poslugu.

Pročelje prve etape s pet vertikalnih prozorskih osi podijeljeno je u tri zone: prizemnu s mezaninom, zonu prvog, drugog i trećeg kata te zadnju etažu. Prva zona oblikovana je plitkom rustikom, zone ulaza naglašene stupovima jonskog reda na koje se oslanja balkon prvog kata. Zona gornjih etaža je oblikovana diskretnim pilastrima, završenim snažnim razdjelnim vijencem. Zadnja etaža je zaključena kosim krovom prema trgu, a ravnim prema dvorištu. Suprotno očekivanju, ravnateljstvo banke nije smješteno u prostor prve etaže, naglašen s tri polukružno završena otvora s izlaskom na balkon, zaključena vijencem, nego u mezanin.[606]

Pročelje palače izvedeno u drugoj etapi bilo je identično već sagrađenom dijelu, uz dodanu još jednu prozorsku os na mjestu spajanja dviju zgrada. Po završetku zgrada štedionice formirala je ugao trga i novotvorene ulice sa sjeverne strane.[607] Bočno pročelje prati oblikovanje glavnog pročelja, ali jonske stupove glavnog pročelja ovdje zamjenjuje blago rizalitno istaknut

[603] Bagarić, 2011: 217
[604] Ibid.
[605] Ibid.
[606] Prema opisu prostorija iz arhivskih nacrta.
[607] Današnja Cesarčeva realizirana je kad je Gradska štedionica već bila dovršena. Bagarić, 2011: 258 (bilješka 331)

dio jednake širine, s pet uskih, visokih, lučno završenih prozora koji se protežu kroz dvije etaže prizemlja i mezanina, a iza kojih se nalazi reprezentativno stubište Gradske kavane. Natpis na pročelju štedionica koristi kao reklamu, kao što to čini i Ehrlich na zgradi Obrtne banke u Ilici 38. U oblikovanju pročelja s Fischerom je vjerojatno surađivao Vladimir Šterk[608] gdje je vidljivo udaljavanje od neoklasicizma dok se u interijeru pojavljuju detalji od neoklasicizma preko *art-decóa* do moderne u gradskoj kavani, ali i folklornih ornamenata u oblikovanju interijera restauracije.

Fischerova prostrana, zenitalno osvijetljena blagajnička dvorana, kao i ona istovremeno izvedena za Jugoslavensku banku ili prostor usporedive impresije u robnoj kući Kastner und Öhler na početku Ilice, svojim klijentima „…uvijek šalju točno određenu poruku: o moći, sigurnosti, postojanosti, optimizmu, obilju, luksuzu, udobnosti.“[609] Kao što je bio slučaj kod zgrade Austrijske narodne banke i burze, tzv. palače Ferstel i Prve hrvatske štedionice u Ilici 5, novčarska institucija i ovdje ulaže u vrijedno zemljište u centru grada i ulazi u veliku investiciju heterogenošću namjena (štedionicom, kavanom, restauracijom, ljekarnom, stanovima), osiguravajući sadržaje koji će privući klijente i donijeti stalan prihod te na taj način vratiti ulaganje i osigurati razvoj štedionice.

Ignjat Fischer sa suradnicima ostvario je moderan prostor koji svojim klijentima i korisnicima omogućuje funkcionalno i praktično poslovanje, projektantski vješto spaja različite namjene, koje ujedno i reprezentativno i retorički sugestivno odašilje željene poruke. Reprezentativnost je ostvarena mješavinom neoklasicističkog vokabulara, s primjesama *art décoa*, inspiracije folklorom sve do ekspresionizma u interijeru kavane.[610] Time je bila vizualno izražena važnost i značenje štedionice kao nove institucije, u pogledu njezine poslovne uspješnosti, stabilnosti i pouzdanosti.

Gradska štedionica je svojom palačom zapravo definirala cijeli novi gradski blok, kao osnovnu jedinicu donjogradske blokovske strukture, čime je jasno potvrdila i svoju gradotvornu i urbanu ulogu. Preuzela na sebe zahvat dovršetka glavnog gradskog trag s ambicijom na razini one Prve hrvatske štedionice u Ilici odnosno na Preradovićevom trgu. Samo joj je za realizaciju bilo potrebno znatno više vremena.

[608] Bagarić, 2011: 218
[609] Bagarić, 2011: 361
[610] Kavana je izgrađena zalaganjem Zagreba, gradonačelnika Stjepana Srkulja i predsjednika Gradske štedionice Rudolfa Erbena, što je jasan znak da su krajem 1920-ih javne institucije konačno započele prihvaćati nove tendencije u arhitekturi. Damjanović, 2015:78; Bagarić, 2011: 360

Sl. 214. Trg bana Jelačića prije gradnje Gradske štedionice, prije 1921.

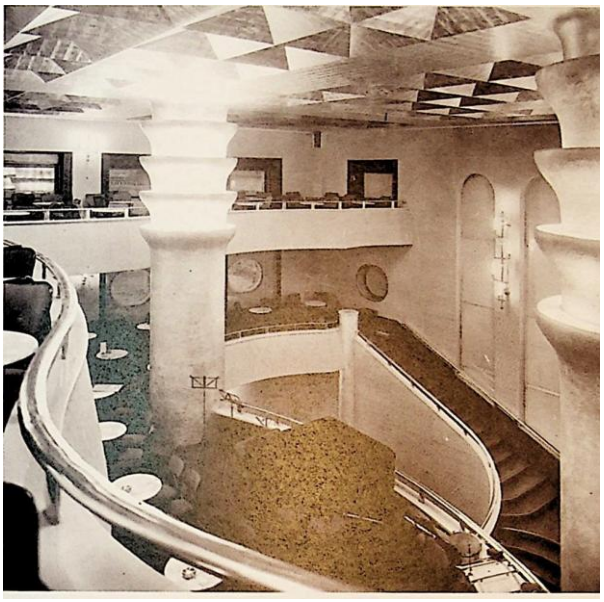
Sl. 215. Glavno pročelje prema Trgu bana Jelačića nakon prve etape gradnje, oko 1929.

Sl. 216. Gradska štedionica, blagajnička dvorana, oko 1938.

Sl. 217. Gradska štedionica, dvorana za sjednice, oko 1938.

Sl. 218. Gradska štedionica, kavana

Sl. 219. Gradska štedionica, kavana oko 1930.

Zgrada osim urbanističke i arhitektonske vrijednosti ima i povijesnu važnost jer je nastala kao investicija Gradske štedionice, novčarske institucije koja je u službi Grada omogućila i sudjelovala u realizaciji brojnih gradskih projekata. Razvoj ovako složenog

projektnog zadatka koji se morao realizirati u dvije, u konačnici neprimjetne etape, pokazuje Fischerovo izuzetno umijeće kao i zanimljivost kako se zatvara ciklus razvoja ove tipologije, počevši simbolično na Trgu s Grahorom i Kleinom i PHŠ te završavajući na Trgu s Fischerovim projektima za Jugoslavensku banku i Gradsku štedionicu. Projekt Jugoslavenske banke je specifičan u razvoju ove tipologije zgrada jer je nastao rekonstrukcijom i prilagodbom postojeće građevine na uglu Trga bana Jelačića i Praške te dogradnjom u Praškoj, a ne kao u potpunosti nova gradnja namijenjena banci. Druga specifičnost je što njen program sadrži samo prostore banke te time odstupa od drugih primjera u pitanju višenamjenskog programa gradnje. Neosporno je kako je i unutar navedenih okolnosti ova reprezentativna gradnja također u mnogome prezentirala intenciju novčarskih institucija za gradnjom na prestižnoj lokaciji kojom će prezentirati svoj utjecaj te snagu i time ostvariti povjerenje klijenata.

Zgrada Prve hrvatske obrtne banke

Sl. 220. Prva hrvatska obrtna banka, ulično pročelje, 1930-ih

Hugo Ehrlich će istovremeno dovršavanju Burze projektirati još jednu zgradu za novčarsku instituciju, za Prvu hrvatsku obrtnu banku uz nerazjašnjene okolnosti vezane na njegov angažman.[611] Naime, za odabranu lokaciju nasuprot postojećem sjedištu banke, na uglu

[611] Prva hrvatska obrtna banka d.d. u Zagrebu konstituirana je 1906. kao dioničko društvo sa sjedištem u Zagrebu u Ilici 35 (NN br. 159 od 11. srpnja 1906.).[611] Najviše kapitala u banci imala je Češka industrijalna banka iz Praga. Nakon dovršetka Prvoga svjetskog rata i nastankom nove države hrvatske banke akumulirale su više štednih uloga

Ilice i Mesničke ulice proveden je 1919. do 1920. godine Opći jugoslavenski natječaj s prvonagrađenim radom Vjekoslava Bastla.[612]

Nakon odabira Fischera za realizaciju natječajnog rada Gradske štedionice mimo preporuka ocjenjivačkog suda, ovo je bio još jedan neregularan natječaj. Iako Ehrlich nije sudjelovao na natječaju, dvije godine kasnije dodijeljena mu je izvedba, ali samo za interpolaciju u Ilici 38.[613] Bjažić-Klarin smatra kako je dodjela izvedbe Ehrlichu umjesto prvonagrađenom Bastlu bila kompenzacija za izgubljeni natječaj za hotel Esplanade, i to za investitora kojemu je Prva hrvatska obrtna banka bila jedan od utemeljitelja – Dioničarsko društvo za izgradnju svratišta i kupališta.[614]

Natječajni, projektni zadatak bio je izrazito složen te je zgrada trebala udomiti vrlo različite namjene: „…od restorana u podrumu, preko blagajničke dvorane i salona automobila u prizemlju i mezaninu, uredskih prostorija i stanova za najam na višim katovima, do filmskog studija u potkrovlju“.[615] Projektni zadatak je nakon odluke o smanjenju parcele također znatno smanjen što je rezultiralo zgradom znatno manjeg broja sadržaja pa se zadržao na već klasičnoj strukturi za ovu tipologiju: poslovnica banke u prizemlju, mezaninu i katu, dva ulična lokala i stanovanje u gornjim etažama (Prilog I, Sl. 380.).

Ehrichova Prva hrvatska obrtna banka je ugrađena trokatnica, uvučenoga građevinskog pravca u odnosu na susjedne građevine. Nikad realizirana ideja o novoj uglovnici na uglu Ilice i Mesničke rezultirala je neusklađenim odnosom volumena Ehrlichove banke s kontekstom i lošu vizuru sa zapada. Nadvisila je za jednu odnosno čak za dvije etaže susjedne zgrade.

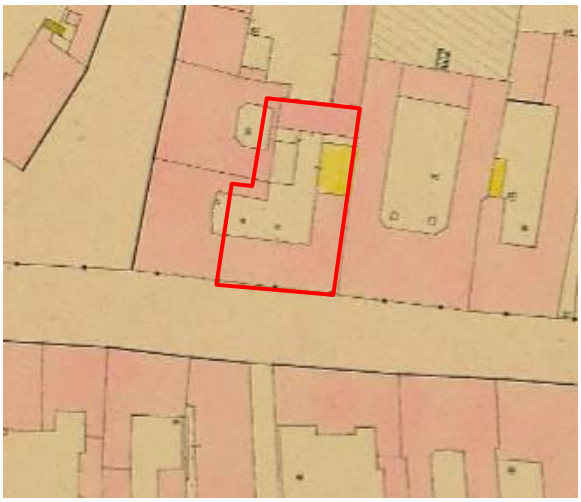
i gotovine od svih ostali banaka u Jugoslaviji zajedno.[611] U tim povoljnim okolnostima Prva hrvatska obrtna banka već 1919. godine, odmah po završetku 1. svj. rata, planira gradnju nove zgrade za svoje sjedište.

[612] Detaljnije kod Bjažić-Klarin, 2020.

[613] K. Galović u tekstu o urbanističko-arhitektonskom razvoju Ilice pripisuje natječajni rad naziva ‘Hermes‘ Ehrlichu. http://kgalovic.blogspot.com/2012_05_13_archive.html [pristup 24.10.2021.] Domljan i Bjažić Klarin smatraju da je to rad Dionisa Sunka. Domljan, 1979: 132; Bjažić-Klarin, 2020: 111

[614] Gradnja hotela Esplanade povjerena je mimo natječaja Dionisu Sunku. Bjažić-Klarin, 2020: 67-69

[615] Bjažić-Klarin, 2020: 104

Sl. 221. Lokacija za planiranu zgradu banke u Ilici 38 sa stanjem na katastarskom planu iz 1864. godine

Sl. 222. Današnja situacija na katastru

U prizemlju je parcela u potpunosti izgrađena, što pokazuje ignoriranje pravila gradnje iz Građevnog reda. U gornjim je etažama postupno smanjivana površina etaže, tako da iznad mezanina površina etaže iznosi samo 42% tlocrta prizemlja. Kao i kod Slavenske banke u Vlaškoj ulici, nekoliko godina ranije Ehrlich u planiranju broja etaža i njihovih visina koristi se kategorijom mezanina, iza koje se skriva etaža visine 5m, gotovo identične visini prizemne etaže s dvoranom blagajne. Na taj način realizira zgradu za etažu višu od dopuštene. Zbog dubine parcele će, za razliku od Sunka u Preobraženskoj, imati više prostora za osiguranje prirodnog, uglavnom zenitalnog svjetla.

S obzirom na to da je cijela parcela u prizemnom dijelu izgrađena, osvjetljenje poslovnice i stražnjih ureda u prizemlju u cijelosti je uspješno riješeno zenitalnim svjetlom što izvodi s osam pravokutnih segmenata ostakljenog stropa natkrivenog četverostrešnim, staklenim krovom od ukupno planiranih čak deset. Pored toga koristi na podestima stubišta kvadratne staklene prizme za dodatno osvjetljenje prostora, pa čak i na podu lođe stana, ali okruglog oblika.

Kvaliteta stanovanja je jednakovrijedna u odnosu na kvalitetu prostora poslovne namjene. Značajno je smanjena dubina tlocrta u odnosu na poslovni dio, stanovi imaju dvostranu orijentaciju i svi prostori stana imaju prirodno svjetlo i prozračivanje. Iako stanovi dijele zajedničko stubište s uredima uprave banke, s obzirom na to da banka ima i svoju internu komunikaciju unutar poslovnice, miješanje komunikacija zaposlenih, klijenata banke i stanara

zapravo je minimalno. Ehrlich kod rješenja stanova ne koristi svjetlik, što je, prema Domljanu, rijetka pojava unutar najamne stambene arhitekture dvadesetih godina.[616]

Sl. 223. Pogled niz Ilicu na buduću lokaciju prije 1910. godine

Sl. 224. Prva hrvatska obrtna banka, odnos s okolnom izgradnjom, 2020.

Sl. 225. Prva hrvatska obrtna banka, blagajnička dvorana, 1970-ih

[616] Domljan, 1973: 93

Konstrukcija zgrade je armiranobetonska u kombinaciji sa zidanom u dijelu parapetnih, pregradnih zidova i zidova potkrovlja. Ostakljeni krovovi su izvedeni u čeliku, a krovna konstrukcija u drvu i drvocementu[617] u ravnom dijelu krova.

Primijenjena rješenja su funkcionalna i suvremena trenutku. Za potpunu prosudbu nedostaje podatak o kvaliteti i izvedbi instalacija ventilacije, s obzirom na to da poslovnica u prizemlju nije imala prirodno provjetravanje, a planiran je prostor za čišćenje zraka u podrumu, ali nema podataka da li je i na koji način izveden. [618]

Kako je zgrada Prve hrvatske obrtne banke prvobitno trebala biti izvedena kao uglovnica s Mesničkom ulicom, ali je izveden manji projekt ugrađene kuće, pročelje gigantskih detalja i vijenca, smatra Domljan, zamišljeno je za veći, prvotno planirani volumen.[619] I prikaz pročelja iz 1924. bitno je konvencionalniji od izvedenoga.[620] Izvedenom rješenju zasigurno je pridonio Mladen Kauzlarić (a prema nekim izvorima možda i Gomboš), tada suradnik u Ehrlichovu atelijeru kojemu je povjeren projekt Obrtne banke. Fotografija iz monografije objavljene 1927. godine prikazuje izvedeno oblikovanje prizemnih pravokutnih otvora, s natpisom neposredno iznad, umjesto polukružno završenih, planiranih projektom iz 1924. godine.[621]

Prema Snežani Ristić, u oblikovanju pročelja Jugoslavenske udružene banke u Beogradu Ehrlich se oslanja na oblikovanje pročelja Obrtne banke, a primjenjuje i isti tip jednostavnih slova natpisa (adresa, naziv institucije, popis usluga), koji u oba slučaja funkcionira kao bitan element arhitekture.[622] Oblikovanje interijera vrlo je jednostavno i suzdržano od stilskih obilježja (Sl. 225.).

Oblikovanje pročelja, posebno otvora, korespondira s ulogom pojedinih prostora po etažama: prizemna, ulazna zona, s jasnim naglaskom na ulaz u poslovnicu, prostor javnog karaktera, formiranje duboke niše, zatim kontrast u mezaninu s visokim, polukružno završenim otvorima. Sa školjkastim zaglavnim detaljem sugerira reprezentativnost funkcije – uprave banke, dok etaže iznad oblikuje na jednostavniji način, horizontalno položenim, pravokutnim prozorima s profiliranim ertama za ostale namjene.

---

[617] drvocement, vrsta lakoga betona, mineralizirana drvena strugotina povezana magnezitnim ili cementnim vezivom; *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=67991 [pristup 24. 10. 2021.]

[618] Prema razgovoru s projektantima rekonstrukcije banke iz arhitektonskog ureda Aplan d.o.o., sustav izvorne ventilacije nije zatečen u prostoru.

[619] Domljan, 1973: 92

[620] Domljan, 1973: 133

[621] Konrad, 1932

[622] Ristić, 2005: 147

Sl. 226. Kuća za E. Grünwalda, Ulica kralja Držislava 6, H. Ehrlich, 1925.

Sl. 227. Prva hrvatska obrtna banka, ulično pročelje, H. Ehrlich, 1930-ih

Ekspresivni vijenac podržan snažnim konzolama, s otvorima potkrovlja smještenim među njima, oblikovanje prizemnih otvora, zatim okvira prozora gornjih etaža te na kraju i promjena natpisa metalnim slovima na pročelju - elementi su koji vezuju rješenje pročelja Obrtne banke i njoj istovremene Ehrlichove stambeno-poslovne zgrade za Ernesta Grünwalda iz 1925. - 1926. godine u Ulici kralja Držislava 6 (Sl. 226.).

Zgrada Prve hrvatske obrtne banke predstavlja još jedan od primjera kojim se izbjegava propis o maksimalnoj visini gradnje, kao i o maksimalnoj izgrađenosti, odnosno obveznoj minimalnoj površini dvorišta kao i primjer ne poštivanja procedure provedenog arhitektonskog natječaja i odluke ocjenjivačkog suda koji prati gradnju zgrada ove tipologije.

Projektnim zadatkom je željena i realizirana heterogena prostorna struktura zgrade. S obzirom na vrlo zahtjevnu i usku parcelu te ugrađenu poziciju unutar uličnog niza, prostori su banke osvijetljeni zenitalno, čime Ehrlich maksimalno koristi popularni element ove tipologije - ostakljeni strop i posljedično njegov učinak na reprezentativan izgled prostora.

Blagajnička dvorana, zenitalnog osvjetljenja kojim postiže kvalitetan i svijetao radni prostor, reprezentativnoga, elegantnog oblikovanja i fine, obrtničke izvedbe. Vrijedno arhitektonsko ostvarenje koje čini odmak od prakse primjene mnogo elemenata povijesnih

stilova, posebno u dekoraciji pročelja. Na taj način investitor i projektant simuliraju i progresivna stajališta u poslovanju institucije okrenute budućnosti i razvoju.

Vješto oblikovana građevina na izrazito zahtjevnoj parceli, usprkos kojoj uspijeva ostvariti i reprezentativan prostor, prirodno osvijetljen, heterogene prostorne strukture i heterogene namjene. Na žalost, zbog odustajanja od realizacije cjelovitog projekta uglovnice, neuspješna je u smislu uklapanja u ulični niz nižih građevina i ostala je predimenzionirana u vizuri Ilice što se Ehrlichu prethodno dogodilo i u Vlaškoj. U kratkom razdoblju nakon završetka 1. svjetskog rata, u 'novom' istočnom dijelu grada još su tri novčarske institucije realizirale početkom 20. stoljeća zgrade za svoje potrebe i formirale još jednu novu gradsku vizuru: Poljodjelska banka, Hrvatska sveopća (prometna) banka i osiguravajuće društvo Dunav. Prva od njih je Hrvatska sveopća (prometna) banka izvedena prema projektu A. Baranyaia, od 1922. do 1926. dok je Poljodjelska banka zajedno s rekonstrukcijom pročelja za osiguranje Dunav posljednja.

Poljodjelska banka

Sl. 228. PHŠ Osijek, 1910

Sl. 229. Triglav osiguranje, 1923.

Sl. 230. Poljodjelska banka 1927.

Hrvatska poljodjelska banka osnovana je 1901. godine na poticaj Prvoga katoličkog kongresa i „po odličnim hrvatskim rodoljubima".[623] Njena osnovna uloga bila je kreditiranje seljačkih zemljoposjednika udruženih u hrvatske seljačke zadruge.[624] Projekt povjeravaju arhitektu Dionisu Sunku, koji u tom trenutku posjeduje možda najviše referenci kod nas.

[623] Kongres je održan 1900. godine s temom očuvanja i izgradnje kršćanskog društva, a raspravljalo se o odnosu crkve i države, odgoju, katoličkom životu, katoličkom tisku, crkvenoj umjetnosti, lijepoj književnosti, karitativnim društvima i socijalnom pitanju. Strecha, 1994: 132 Detaljnije u radu *"... mi smo Hrvati i katolici...". Prvi hrvatski katolički sastanak – prvi pokušaj afirmacije političkog katolicizma u Banskoj Hrvatskoj* Marija Streche,1994.
Kako prenosi dr. Siniša Lajnert iz Historijata Hrvatske poljodjelske banke od 30. listopada 1939., među osnivačima Hrvatske poljodjelske banke jesu "… *biskupi Strosmajer, Posilović i Štadler pa tada još sveučilišni profesor Bauer, zatim od svjetovnjaka Amruš, Antolković, Banjavčić, Breščenski, Derenčin, Kiepach, Tuškan pa i sam dr. Ante Radić".* Lajnert, 2013: 291

[624] Detalje donosi Lajnert, 2013: 171-184

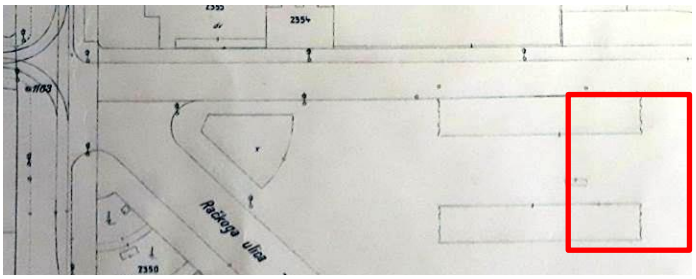
Hrvatska poljodjelska banka bira za lokaciju svoje novogradnje novi, istočni dio grada, kojeg je buduće središte današnji Trg žrtava fašizma, a početak Ulica Franje Račkoga.[625]

U Gradskom građevnom uredu, pod vodstvom inženjera Karla Vajde, izrađen je i Nacrt Zagreba iz 1923. godine s elementima regulacije, temeljem kojeg se 1920-ih razvija novi dio grada na nekadašnjem Sajmištu, istočno od Draškovićeve, gdje će se nakon zgrade Hrvatske prometne banke, smjestiti i zgrada Hrvatske poljodjelske banke (Prilog I, Sl. 455.).[626] Usporednim prikazom na katastarskim planovima u razdoblju od 1913. do 1926. godine (dominantno vjerojatno nakon Prvoga svjetskog rata), (Sl. 231. i 233.), može se vidjeti parcelacija tog prostora i rast poslovne četvrti grada u samo nekoliko godina.[627] U zahtjevu za građevinsku dozvolu napominje se kako se zgrada gradi na uglu Martićeve ulice i novoplanirane ulice (Ulice Tadije Smičiklasa). Nastala na inicijativu Katoličke crkve, bankovna palača gradi se, prema Der-Hazarijan Vukić, na nadbiskupskom zemljištu.[628] Na kasnijem Planu (Sl. 233.) zabilježena je i nasuprotna uglovnica, kuća Deutsch (Martićeva ulica 4/Ulica Tadije Smičiklasa 18), prislonjena uza zgradu Burze, a izvedena prema projektu Aladara Baranyaija od 1922. do 1927. godine, projektu koji radi paralelno s Hrvatskom prometnom bankom nešto istočnije. Oblikovanjem Poljodjelske banke odrezanim uglom, s polukružnim erkerom u gornjim etažama, zaključenim kupolom – Sunko gotovo zrcali oblikovanje kuće Deutsch.[629] Zgrada Hrvatske poljodjelske banke planirana je kao dvostruka uglovnica, tlocrta 'U' oblika, odrezanog na uglovima, s tri ulična pročelja kojima se definira početak bloka između tri ulice: Ulice Tadije Smičiklasa, Martićeve ulice i Ulice Eleonore Patačić.

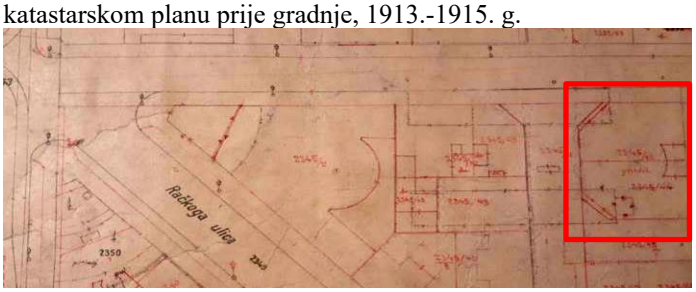
U razini prizemlja izgrađenost parcele jest 90%, što je više od dopuštenog Redom građenja (85%); u razini gornjih etaža izgrađenost je 77%. Prema pregledu odobrenih propisa za regulaciju pojedinih ulica, trgova ili područja od 1919. do 1931. godine, koje donosi D. Kahle u svom istraživanju, za područje 'Sajmišta' i istočno od njega (Draškovićeva ulica – Vlaška ulica – Kvaternikov trg – Heinzelova ulica– željeznička pruga) 1920. godine definiran

[625] Radović Mahečić, 2020: 164
[626] Radović Mahečić, 2020: 168
[627] Detaljnije kod Radović Mahečić, 2020.
[628] Iako u članku o razvoju Martićeve prethodno tvrdi kako je parcelirano zemljište za razvoj „Novog Zagreba“ gradsko vlasništvo. Der-Hazarijan Vukic, 2020:258
[629] Nejasan je podatak o podređenosti Baranyaijeva rješenja Martićeve ulice 4 onom Sunkovom, koji donosi Radović Mahečić, s obzirom na raniju dataciju Baranyaijeve realizacije od 1922. do 1927. godine. Radović Mahečić, 2020: 168. Podatak kako Baranyai „donekle ponavlja oblike umetnutog ugaonog valjka“ Sunkove Poljodjelske banke navodi i Der-Hazarijan Vukić u istraživanju o razvoju Martićeve ulice. Vukic, 2020. U Državnom arhivu u Zagrebu nema pohranjenih nacrta uglovnice Martićeva 4/Smičiklasova 18.

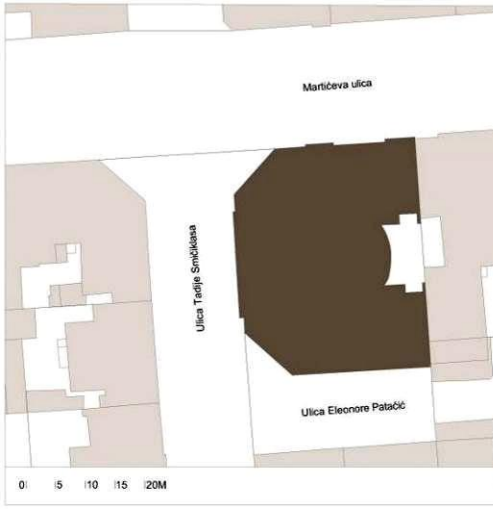
je zatvoreni način gradnje, visina određena samo brojem etaža, kao trokatna gradnja uz sudjelovanje Odbora za prosudbu pročelja.[630]

Sl. 231. Lokacija za planiranu zgradu banke sa stanjem na katastarskom planu prije gradnje, 1913.-1915. g.

Sl. 233. Lokacija za planiranu zgradu banke pri realizaciji, oko 1926. g. Još nije ucrtana susjedna uglovnica, kuća Deutsch, izvedena prema projektu A. Baranyaija 1927. (Precizna datacija karte nije zabilježena.)

Sl. 232. Današnja situacija

Projektom je svakako prekoračena zadana katnost, i to izvedbom mezanina i potkrovlja, s ukupno sedam etaža: podrumom, prizemljem, polukatom, tri etaže i potkrovljem. Nova zgrada je planirana "…na spomen dvadesetpetgodišnjega opstanka našega zavoda…", s jasnom svrhom "…da bude vidljiv i trajan znak njegove opstojnosti i sigurnosti", što je već naznaka projektnog zadatka koji je arhitekt imao pred sobom.[631]

Zbog odvajanja različitih funkcionalnih cjelina zgrade ima čak sedam zasebnih ulaza u zgradu. Smještaj blagajničke dvorane u samo središte tlocrta, između bočnih krila, čini logičnom poziciju glavnog ulaza u banku u osi tlocrta, odnosno u osi pročelja u Ulici Tadije Smičiklasa.[632]

Ulazi u tri trgovine i jedan uredski prostor smješteni su na pozicije središnjih osi uglova ili u krajnjim osima pročelja u Martićevoj ulici i Ulici E. Patačić. Još su dva zasebna ulaza iz

[630] Već 1929. godine na istom prostoru izmjenom je propisa ograničena visina gradnje na trokatnice visine 16,5 m od pločnika do vijenca. Kahle, 2006: 125. Tek 1931. godine etaža mezanina je Građevinskim zakonom bila računata kao puni kat, a mansarda nije. Odstupanja od dopuštene katnosti bila su dozvoljena „samo u javnom interesu a naročito kod spomenika i monumentalnih zgrada gde arhitektura zahteva naročitu visinu i ako se tim dobija u estetskom pogledu". Građevinski zakon: od 7. juna 1931., „Tehnički list", 13 (11): 160-176, Zagreb

[631] Detalje donosi Lajnert, 2013: 255.

[632] Mahečić Radović uspoređuje smještaj blagajničke dvorane s Kovačićevom Burzom ili Ehrlichovom Slavenskom bankom, gdje je koncept glavne dvorane riješen „smještajem između bočnih krila i zenitalnim osvjetljenjem". Mahečić Radović, 2020: 168

Martićeve ulice i Ulice E. Patačić, sa simetrično postavljenim sekundarnim stubištima za gornje etaže. Nijedno stubište ne funkcionira isključivo za stanove, već je njima moguće pristupiti i uredskim prostorima banke, kao i onim pomoćnim u podrumskim prostorima. Veza uredskih prostora na stambena stubišta na prvom katu onemogućila je potpuno odvajanje stambenog i uredskog dijela u pogledu vertikalnih komunikacija.

Osnovna funkcionalna shema zgrade – dispozicija namjena – može se podijeliti u četiri osnovne, karakteristične cjeline za ovu tipologiju, kao i kod prethodnih primjera: javni prostori odnosno prostori poslovanja sa strankama (vestibul, blagajnička dvorana), uredski prostori i prostori za zaposlene, pomoćni prostori te prostori drugih namjena (stanovanje, poslovni prostori), (Prilog I, Sl. 423.).

Prizemlje, polukat i prvi kat namijenjeni su prostorima banke i trgovačkim sadržajima, dok su drugi i treći kat stambeni. U podrumu su smještene instalacije, prostor centralnog loženja te spremišta stanara i arhiva banke. U potkrovlju su projektirani stanovi, praonice, terase za sušenje rublja te spremišta stanara i banke. U prizemlju, uz glavni ulaz, smješten je ured uprave zemaljskog svilogojstva, kao još jedna dodatna uloga Poljodjelske banke u gospodarstvu Hrvatske.[633]

U poslovnicu banke ulazi se kroz vjetrobran i svođeni vestibul u blagajničku dvoranu u prizemlju te dalje reprezentativnim stubištem (tlocrtnog oblika elipse) na kat do prostora uprave banke. Ulazi u stambene etaže simetrično su postavljeni u osi pročelja prema Martićevoj ulici i Ulici E. Patačić, sa stubištem i dizalom. Blagajničku dvoranu čini velik integralni i reprezentativni prostor u prizemlju, koji uključuje dijelove za službenike blagajne po obodu te sam središnji dio namijenjen za stranke. Doživljaj cjelovitosti ovog prostora, odnosno dojam povezanosti prostora za stranke i onih za službenike, rezultat je konstruktivnog rješenja dvorane sa stupovima i armiranobetonskim stropovima raspona i do 10 m. Između stupova ugrađeni su pultovi preko kojih klijent komunicira sa službenicima blagajne, a izvedeni su paralelno s konkavnim dijelom dvorišnog pročelja.

Središnji prostor blagajničke dvorane osvijetljen je i s dvorišne strane i zenitalno: preko centralno postavljene ostakljene kupole i otvora na uzdignutom tamburu te pravokutnim, simetrično postavljenim nadsvjetlima nad prostorom za službenike, natkrivenim stožastim odnosno četverostrešnim staklenim krovom.[634] Iako je to već tipično rješenje tog vremena,

[633] Lajnert, 2013: 346

[634] Osim na zgradama novčarskih institucija, Sunko koristi stakleni strop (zenitalno osvjetljenje) i u hotelu Milinov i na kupoli svoda dvorane hotela Esplanade. Premda je riječ o drugim tipologijama, uloga takvog arhitektonskog elementa i doživljaja ima istu ulogu: ostvariti reprezentativan prostor, dojam visine prostora, impresionirati kupca, klijenta, gosta.

stropni vitraj poznatoga zagrebačkoga atelijera Marinković dojmljiv je dodatak tom reprezentativnom prostoru. Kombinacijom prostornog rješenja, bogatog osvjetljenja dvorane uz dodatak umjetničkih intervencija, naglašena je i povećana reprezentativnost prostora. Staklena kupola je kao rješenje zenitalnog osvjetljenja u primjerima zgrada ove tipologije u Zagrebu, ovdje prvi put primijenjena.

Sl. 234. Poljodjelska banka, blagajnička dvorana, 1994.

Sl. 235. Poljodjelska banka, blagajnička dvorana, staklena kupola, 1994.

Reprezentativno stubište iz vestibula vodi u bogato dimenzioniran pretprostor ureda uprave banke na prvom katu. Prostorije uprave međusobno su povezane, ali i paralelno unutarnjim hodnikom. U prostorima uprave očuvane su drvene zidne oplate, štuko detalji, rasvjeta. Reprezentativnost i značenje (uloga u hijerarhiji banke) naglašena je i pozicijom na pročelju i elementima njegova oblikovanja: nizom stupova velikog reda uz ured ravnatelja i predsjednika iznad glavnog ulaza te konkavno oblikovani prostori dvorane za sjednice i tajništva, s kupolom iznad.

Drugi i treći kat namijenjeni su stanovanju i iste su prostorne organizacije, s po dva stana na etaži iz svakog stubišta: trosobnim i četverosobnim ili trosobnim i peterosobnim. Stanovi vezani na stubište s ulazom iz Ulice E. Patačić, vjerojatno namijenjeni službenicima banke, a oni mogući za najam (zbog naznačenih vrata uz stubište kojim je eventualno moguće kontrolirati prolaz prema prostorima poslovnice) s ulazom iz Martićeve ulice. Stanovi su organizirani po istom principu, sa sobama nanizanim uz ulična pročelja te s paralelnom komunikacijom unutarnjim hodnikom, na koji su vezani servisni prostori: kupaonica, kuhinja, zahod i soba za poslugu, orijentirani prema dvorištu. (Osnovni princip tlocrtne dispozicije je nizanje međusobno povezanih prostorija/soba uz ulična pročelja s pristupom iz hodnika.) Specifičnost uglovnih, dvosobnih stanova jest kompletna orijentacija na ulično pročelje, uključivo kuhinju, sobe za služavku i zahod te smještaj spavaće sobe povezane s kupaonicom

većih stanova na glavno (zapadno) pročelje. [635] O onovremenom standardu života govori nam tlocrt dvosobnog stana koji, premda površinom skroman, ima sobu za služavku.

Hijerarhija u prostornoj organizaciji odražava se i kroz presjeke zgrade, gdje se postupno, od prizemlja do trećeg kata, s promjenom skale reprezentativnosti pomalo smanjuje i visina etaže. Javni prostori, kao i dio uredskih prostora i prostora za zaposlene, posebno onih namijenjenih upravi banke, raskošnije su dimenzionirani. Dispozicija pojedinih namjena unutar zgrade je uspjela pa je kvaliteta stanovanja u odnosu na kvalitetu prostora poslovne namjene jednaka, a pojedine namjene nisu podređene drugima.

Stropne konstrukcije i zidovi podruma, prizemlja i međukata izvedene su u betonu i armiranom betonu. Stropne su konstrukcije izvedene kao sustav vrlo tankih armiranobetonskih ploča (debljine 8-10 cm) s gredama poput Hennebique stropa (uz varijantu s vutama).[636] Gornje su etaže izvedene kao masivne zidane konstrukcije u opeci. U stanovima je međukatna konstrukcija izvedena čeličnim profilima s drvenim grednikom kao sekundarnom konstrukcijom. Iznimka su podovi kuhinja, podesti stubišta i stubišni krakovi te balkoni koji su armiranobetonski.

Zgrada ima telefonsku centralu na prvom katu i centralno grijanje u poslovnici banke, za koje je namijenjena kotlovnica u podrumu, s ugljenom kao energentom dok su stanovi grijani klasično, na drva, kaljevim pećima. „Sanitarne i sigurnosne naprave" su „izvedene po najnovijem iskustvu tehnike".[637]

Svoj tipični način oblikovanja pročelja i razvoj volumena kod rješavanja uglovnice Sunko razvija temom „valjka umetnutog između dva ulična krila, završenog kupolom", kroz niz svojih projekata ove tipologije - od zgrade Prve hrvatske štedionice u Osijeku 1909.-1910., preko zgrade Triglav osiguranja u Zagrebu 1922.-1923. godine do Poljodjelske banke.[638] Naravno, u skladu s urbanističkom pozicijom zgrade posebno su naglašeni uglovi, nadvišeni vitkim tornjevima na kružnoj bazi te završeni kupolama. Rezanjem ugla ostvareni su prostori za ulaz u trgovine. Pročelja su izvedena u duhu historicizma i *art-decóa*, simetrične su koncepcije i bogate plastike, s dvije alegorijske figure na pročelju - rad kipara A. F. Mihanovića: „Seljanka s rogom obilja" i „Seljak s lopatom".

[635] Među analiziranim promjerima jedina takvo rješenje
[636] Hennebique sustav je detaljnije opisan u primjeru zgrade Srpske banke, gdje je prvi put primijenjen kod nas.
[637] Ibid.
[638] Bagarić?

Nacrt pročelja dijelom odstupa od izvedenog stanja. Pročelja na uglovima izvedena su bez štuko detalja prikazanih na arhivskom nacrtu, a postoji i nesklad npr. između prikaza otvora u tlocrtu podruma, koji izostaju na pročelju prema Ulici E. Patačić.

Susjedna zgrada Osiguravajućeg društva „Dunav“ u Martićevoj ulici 8 koju potpisuje L. Kalda, Sunko i Jungmann će kao izvođači, nakon dovršetka zgrade Poljodjelske banke preoblikovati pročelje „Dunav“ osiguranja te tako je stilski povezati sa svojom uglovnicom”.[639]

Bilješkom iz poslovnog izvješća banke za 1927. godinu, uz svečano otvorenje zgrade, možemo potvrditi zadovoljstvo naručitelja realiziranim projektom.[640] Reprezentativna stambeno-poslovna zgrada kojom Sunko ispunjava „tadašnje najnovije zahtjeve bankovnih prostorija za praktičnošću i funkcionalnošću istovremeno ističući reprezentativnost i monumentalnost moderne bankarske palače”.[641] Izuzetno je važna njena urbanistička uloga dvostruke uglovnice, uglova naglašenih kupolom. Kombinacijom prostornog rješenja, bogatog osvjetljenja blagajničke dvorane uz dodatak umjetničkih intervencija - naglašena je i povećana reprezentativnost prostora kojom Sunko odgovara na zahtjeve ove nove tipologije.

Za Dioniza Sunka, a i za razdoblje početka 20. stoljeća, karakterističan je odabir materijala i elemenata interijera: carrara mramor prošaran sivim venama na pravokutnim stupovima koji nose svodove, ulaz naglašen s dva stupa, namještaj u tamnom drvu.[642] U ovom se primjeru realizacije zgrade novčarske institucije, kao rijetkost, u blagajničkoj dvorani pojavljuju zidne slike Vladimira Becića, kao još jedna intencija investitora za impresijom klijenta, ali i simbolički prikaz svrhe postojanja same banke odnosno najvažnijeg klijenta – običnog seljaka, poljodjelca. [643] U pristupu realizaciji zgrade novčarske institucije, osim odabira arhitekta, arhitektonskog stila i lokacije, značajan je i odabir umjetnika koji su doprinijeli

[639] Radović Mahečić, 2020: 168; Radović Mahečić atribuira projekt „Dunav“ osiguranja Sunku, međutim nacrte potpisuju Lav Kalda kao arhitekt i Sunko i Jungman, kao izvođači. Kalda također sam potpisuje 'promjenbeni nacrt' izrađen 6 mjeseci nakon izdavanja građ. dozvole, kojim se mijenja tlocrt četvrte etaže i tavana.

[640] U poslovnom izvješću banke za 1927. godinu se navodi: “… zaključujemo izvješće o našem poslovanju, koje smo preko 22 godine sve do pred konac godine 1927. vodili u staroj zgradi u Preradovićevoj ulici. (br. 5/I op.a.) Na 4. prosinca pr. godine obavljeno je svečano otvorenje ove nove naše palače, koju je tom prilikom blagoslovio najodličniji naš poslovni prijatelj i utemeljitelj preuzvišeni gospodin nadbiskup dr. Ante Bauer, pa smo na 5. prosinca pr. godine otpočeli poslovanjem u novim prostorijama s potpunim pouzdanjem u siguran i uspješan daljnji razvitak i napredak našega zavoda.“ Lajnert, 2013: 257

[641] Rješenje Ministarstva kulture od 8. kolovoza 2011. godine. https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-5254 [pristup 14.11.2021.]

[642] Navedene materijale Sunko je primijenio i u drugim projektima novčarskih institucija, ali i u realizacijama zgrada druge tipologije.

[643] Kod Schachnera u Hrvatsko-slavonskoj zemaljskoj hipotekarnoj banci Crnčićeva je stropna slika Orača, smještena u pretprostoru ureda uprave te kod Ehrlicha u Slavenskoj banci u Vlaškoj ulici 53, gdje je strop dvorane za sjednice oslikan freskama Joze Kljakovića s alegorijama mora i kopna te prikazom gradnje Slavenske banke. Detaljnije kod Domac Ceraj, 1992: 21–24 i Domljan, 1973.

imidžu zgrade, s obzirom na to da je Vladimir Becić dio „Münchenske četvorice“ koja je postavila temelje moderne hrvatske umjetnosti.[644]

Reprezentativna stambeno-poslovna zgrada, značajnim dijelom očuvanih interijera banke „prepoznatljivog Sunkovog total dizajna“, bogate opreme i detalja oblikovanih u stilu *art-decóa*. Njime Sunko ispunjava „tadašnje najnovije zahtjeve bankovnih prostorija za praktičnošću i funkcionalnošću istovremeno ističući reprezentativnost i monumentalnost moderne bankarske palače”.[645]

Među analiziranim primjerima Sunko je realizirao čak tri. Iako je riječ o manjim programima, njihova zahtjevna lokacija, posebno ona Centralne banke u Preobraženskoj, rezultira rješenjima koja uspijevaju i u nedostacima lokacije ostvariti i bogato osvijetljenu i reprezentativnu blagajničku dvoranu, doprinijeti gradu urbanističkim akcentom (Triglav ili Poljodjelska banka), a naročito u pristupu na način *Gesamtkunswerka.* Njegova minijatura blagajničke dvorane Triglav osiguranja usprkos skromnoj dimenziji 'zavodi' klijenta i zadobiva njegovo povjerenje.

Nakon brojnih Sunkovih realizacija tijekom dva desetljeća, primit će i javno priznanje putem objavljenog monografskog izdanja koje je pripremio Vancaš 1930. godine.[646] Bila je to druga monografija posvećena jednom hrvatskom arhitektu. Prva je Schönova mapa-monografija o Viktoru Kovačiću iz 1927. godine, objavljena posthumno.

Ovo četvrto razdoblje obilježeno je domaćim (Kraljevina SHS) investicijama i razvojem ove tipologije koja prati urbanistički razvoj grada na koji, u ovom razdoblju, ima i kumulativno najznačajniji utjecaj. Dok se prije radilo o pojedinačnim lokacijama. Kovačić razvija i prvu zgradu burze u Hrvatskoj.

---

[644] Skupinu umjetnika “Münchenska četvorica“ čine još Miroslav Kraljević, Josip Račić i Oskar Herman. https://gkd.hr/izlozba/vladimir-becic/ 1930. godine, uz Ljubu Babića i Jerolima Mišea, osnivač Grupe trojice u Zagrebu. Becić, Vladimir. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=6511>. [pristup 25.12.2021.]

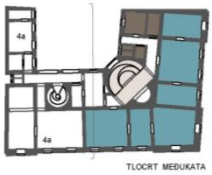
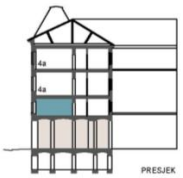
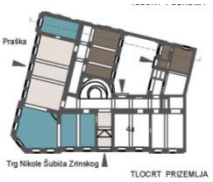
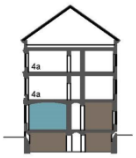
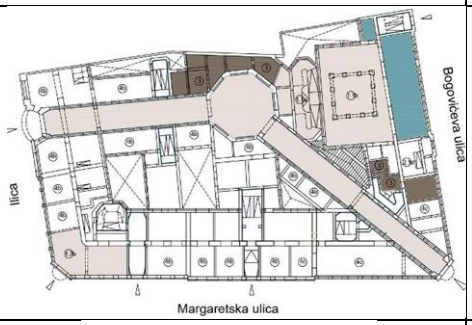
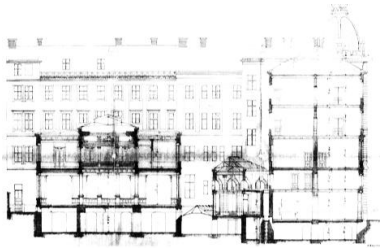
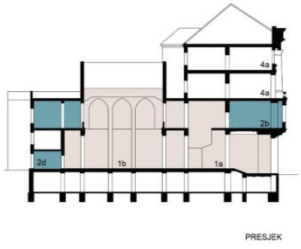
[645] Rješenje Ministarstva kulture od 8. kolovoza 2011. godine. https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-5254 [pristup 14.11.2021.]

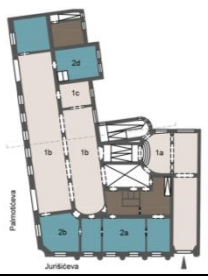
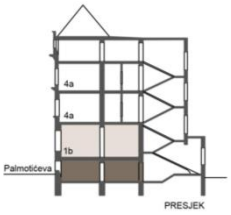
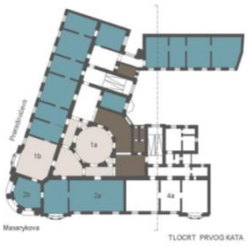
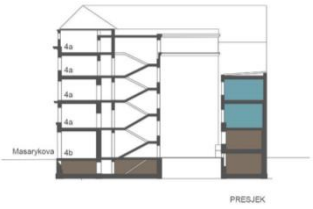
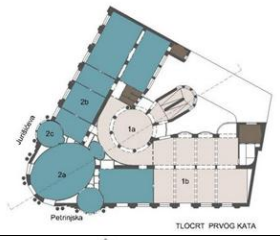
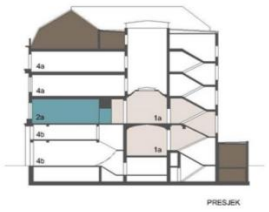
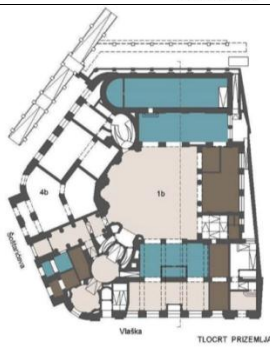
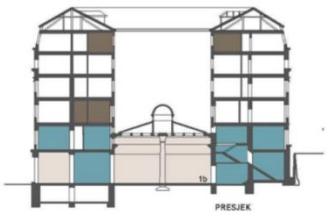
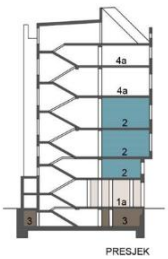
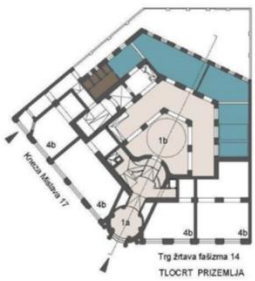
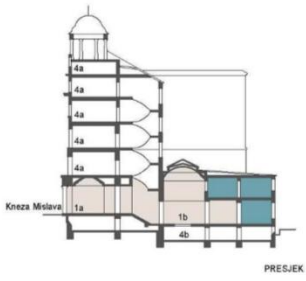
[646] Prvi profesionalni susret arhitekata Sunka i Vancaša dogodio se nakon što je Sunko, 1909–1910. osvojio prvu nagradu na natječaju za izgradnju zgrade Prve hrvatske štedionice u Osijeku. Sasvim izvjesno se na tom projektu, Vancaš, kao dotadašnji „kućni arhitekt“ Štedionice, mogao pojaviti u ulozi konsultanta. Zadovoljna Sunkovim osječkim ostvarenjem, Štedionica je i nastavila suradnju sa Sunkom. Iza Vancaševog 'prepuštanja' projektiranja Napretkovog zakladnog doma u Sarajevu Sunku, nalazi se prvenstveno Vancaševa želja za afirmacijom mladog arhitekta. Josip Vancaš će i nadzirati radove na izgradnji Napretkove palače i to u svojstvu nadzornog inženjera. Time će započeti profesionalna suradnja i prijateljstvo Dionisa Sunka i Josipa Vancaša, a kao rezultat i „kolegijalno priznanje“; u Ženevi će 1930. godine biti objavljena dvojezična, njemačko-engleska monografija „Dionis Sunko" za koju je Vancaš napisao uvodni tekst. Bagarić, 2002: 160-163

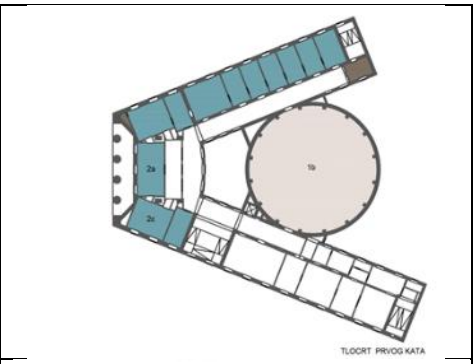
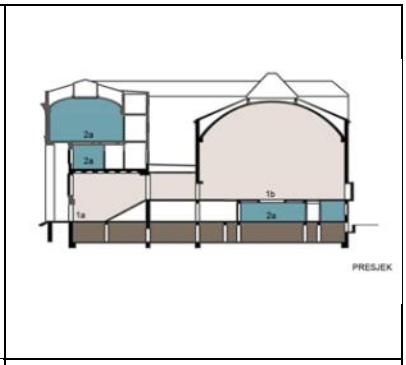
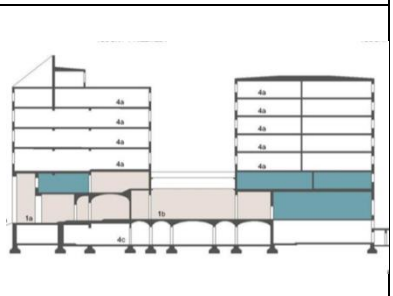
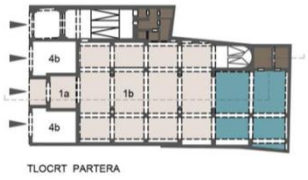
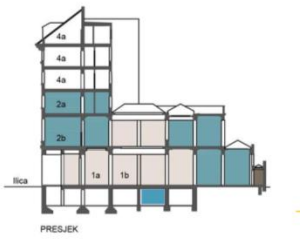
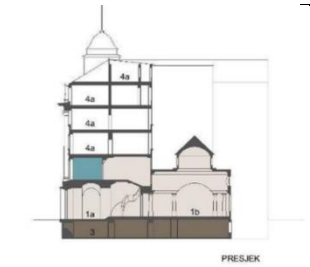
6.3. Kvantitativna analiza primjera

Pojedini rezultati istraživanja prethodnih poglavlja mogu se analizirati i u kvantitativnom smislu, što nam kao rezultat donosi dominantna obilježja tipologije zgrada novčarskih institucija. U tablici 23. Analizirani primjeri u kronološkom slijedu prikazan je na jednom mjestu i u istom mjerilu karakteristični tlocrt i presjek svake građevine. Već kroz ovu tablicu uočavaju su brojni elementi tipologije zgrada novčarskih institucija kao što su pozicija u urbanoj matrici, pozicija blagajničke dvorane te pojedini prostorni odnosi.

Tablica 23. Analizirani zagrebački primjeri u kronološkom slijedu:

RB	PRIMJER	TLOCRT	PRESJEK
1	Prva hrvatska štedionica, Trg bana Jelačića 14/ Praška 2 J. N. Grahor i F. Klein, 1871.		
2	Obća zagrebačka štedionica i zalagaonica, Trg N. Š. Zrinskog 1/ Praška 9 J. Jambrišak, 1876.		
3	Prva hrvatska štedionica, Radićeva ulica 30/ Kožarska 7 J. J. Grahor, 1880.-1882.		
4	Palača Prve hrvatske štedionice, Ilica 5/ Margaretska 1 i 3/ Bogovićeva 6 – Oktogon Helmer i Fellner, J. Vancaš, 1898.-1899.		
5	Hrvatsko-slavonska zemaljska centralna štedionica, Ilica 25-27/Gundulićeva 2, V. Bastl, I. Štefan i O. Goldscheider, 1905.-1907.		

6	Austro-ugarska banka – podružnica, Jurišićeva 17/ Palmotićeva 9 L. Kalda, 1906.		
7	Palača Croatia osiguravajućeg društva, Masarykova 1-3/ Preradovićeva 8 E. Schön, 1909.-1910.		
8	Srpska banka, Jurišićeva 4, Petrinjska 1 Benedik & Baranyai, 1912.-1914.		
9	Poslovno-stambena palača Slavenske, poslije Državne hipotekarne banke, Vlaška ulica 53 i 53a / Trg svibanjskih žrtava 1995. 1 i 2 H. Ehrlich, 1921.-1923.		
10	Centralna eskomptna i mjenjačna banka, Preobraženska 4 D. Sunko, 1920.-1922.		
11	Triglav osiguranje, Kneza Mislava 17 D. Sunko, 1922.-1923.		

12	Zagrebačka burza za robu i vrednote Trg hrvatskih velikana 3/ Martićeva 2/ Ulica Račkoga 1, V. Kovačić / H. Ehrlich, A. Albini, 1923.-1927.		
13	Gradska štedionica, Trg bana J. Jelačića 9-10/ Ulica A. Cesarca 2 I. Fischer, 1923.-1931.		
14	Prva hrvatska obrtna banka, Ilica 38 H. Ehrlich, 1924.-1926.		
15	Poljodjelska banka, Ulica Tadije Smičiklasa 17 - Martićeva 6 / Ulica Eleonore Patačić 1 D. Sunko, 1926.-1927.		

6.3.1. Urbanistička uloga i pozicija

Tablica 24. Kvantitativna analiza zagrebačkih primjera prema poziciji i ulozi u razvoju urbanog tkiva grada:

	POZICIJA U URBANOM TKIVU			ULOGA U RAZVOJU URBANOG TKIVA	
	UGRAĐENA/ UGLOVNICA broj primjera	UGRAĐENA/ NIZ broj primjera	SAMOSTOJEĆA broj primjera	DEFINIRA NOVI ULIČNI POTEZ, DIO NOVOG GRADSKOG BLOKA, TRG broj primjera	MANJI URB. UTJECAJ broj primjera
ANALIZIRANI PRIMJERI PREMA REDNOM BROJU U TABLICI 31	1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15	3*, 10	-	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 15	10, 14

UKUPNO	13	2	0	13	2
MEĐU ANALIZIRANIM PRIMJERIMA PREMA POZICIJI DOMINIRAJU UGLOVNICE. JEDNAK BROJ IH IMA ZNAČAJNU ULOGU U RAZVOJU GRADA.					

*PHŠ je uglovnica prema stubama u istočnom dijelu.

Kod svih analiziranih primjera urbanističke su pozicije pomno odabrane, dominantno kao uglovne lokacije samoga gradskog središta ili potentnoga, novoga poslovnog centra u razvoju. Ovakav rezultat može se potvrditi i na primjerima iz šireg okruženja (Tablica 30.) U analiziranim primjerima prevladava pozicija uglovnice. Od 92 primjera iz širega prostornog okruženja, njih 63 bilo je pozicionirano kao uglovnica, a samo 10 kao slobodnostojeća zgrada. Dakle, u 80% primjera odabrana je uglovnica ili samostalna pozicija.

Pored ovog zaključka, prema prikazima na katastarskim planovima Beča, Budimpešte i Zagreba, (Sl. 107., Sl. 108. i Sl. 109.) uočavamo kako novčarske institucije smještaju svoje zgrade u povijesno središte grada ili na samom kontaktu s novim gradskim prospektima, trgovima, na koje se grad širi. Institucije se koncentriraju, tako da u Beču u istoj ulici nalazimo 8 institucija, a u Zagrebu npr. na jednom pravcu dužine 1200 m - od Ilice 38 na zapadu, preko Trga bana Jelačića do Martićeve 14 na istoku - nalazimo čak 15 zgrada novčarskih institucija, specifično građenih za tu namjenu.

6.3.2. Blagajnička dvorana i vestibul - komunikacija s klijentom

Kako pokazuju provedene analize, u analiziranim rješenjima češće se koristi centralna koncepcija blagajničke dvorane, najčešće povezana i sa zenitalno riješenim prirodnim osvjetljenjem dvorane.

Tablica 25. Kvantitativna analiza zagrebačkih primjera prema koncepciji blagajničkih dvorana:

	BLAGAJNIČKA DVORANA					
karakteristike (organizacija, pozicija, osvjetljenje)	organizacija		pozicija		prirodno osvjetljenje	
	centralna	longitudinalna	prizemlje	polukat ili kat	zenitalno osvjetljenje	lateralno osvjetljenje
ANALIZIRANI PRIMJERI PREMA REDNOM BROJU U TABLICI 31	4, 5, 13, 10, 11, 12, 14, 15, 14	1*, 2*, 3, 6, 7, 8	2*, 3, 4, 5, 9, 10, 13, 14, 15	1, 6, 7, 8, 11, 12	4, 5, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15	1, 2, 3, 6, 7, 8
DOMINIRA CENTRALNO ORGANIZIRANA BLAGAJNIČKA DVORANA, SMJEŠTENA U PRIZEMLJU I ZENITALNO OSVIJETLJENA.						

*Za primjere 1 i 2 tijekom istraživanja nisu pronađeni potpuni podaci o blagajničkim dvoranama.

Od šest analiziranih primjera zgrada štedionica, četiri su blagajničke dvorane centralne koncepcije, a dvije longitudinalne. Tri su bez, a tri kasnija primjera sa zenitalnim osvjetljenjem.

Identičan odnos primijenjenog tipa blagajničke dvorane nalazimo i kod banaka. Od šest analiziranih primjera blagajničkih dvorana banaka, dva su primjera realizirana kao longitudinalni tip (i to smješten na polukatu ili katu), a četiri kao tip centralne organizacije, smještene u prizemlju, dostupnije i otvorenije javnosti. Ujedno, one su i zenitalno osvijetljene. I Srpska banka A. Baranyaia, Austro-ugarska banka L. Kalde i zgrada Croatia osiguranja E. Schöna, primjeri su koji s blagajničkim dvoranama na katu, a kompenziraju takvu dispoziciju izrazito reprezentativnim vestibulom i stubištem.

Kod primjera zgrada osiguravajućih društava prisutan je po jedan primjer svakog tipa.

Posebna pozornost posvećena je projektiranju ulaznih prostora, vestibula, čak i kod onih mjerilom manjih, kao što je primjer PHŠ u Radićevoj gdje je uvedeno i zenitalno osvjetljenje vestibula.

U analiziranim hrvatskim primjerima u većem se broju rješenja podudara longitudinalna organizacija s pozicijom dvorane na katu ili polukatu, dok to na većem uzorku primjera iz šireg okruženja prevladava longitudinalna koncepcija u prizemnoj etaži ili polukatu, naročito kod uglovnica.

Ukupno kod 71% analiziranih primjera s poznatim podacima o blagajničkoj dvorani bila je centralne koncepcije.

I u analizi zgrada iz šireg prostornog konteksta, navedenih u Tablici 30, gdje je kod 69 primjera (od ukupno 92) bila poznata prostorna organizacija analizirane zgrade, 50 ih ima centralnu organizaciju blagajničke dvorane (72%), a samo 19 longitudinalnu (27%).

6.3.3. Funkcionalna shema i uspješnost dispozicije pojedinih namjena

Kod svih analiziranih primjera prisutna je zajednička funkcionalna shema (Sl. 118.) uz specifične prostorne odnose i dispozicije pojedinih namjena:

- blagajnička dvorana dominanto je smještena u prizemlju, kod uglovnica gotovo redovito pozicionirana između uličnih krila, eventualno odignuta ili upuštena od kote ulaza s nekoliko stuba
- uredi uprave dominantno su smješteni u mezaninu ili na prvom katu
- jasno je definiran smjer kretanja, vođenja klijenta, gradiranje dojma o značenju institucije kroz kretanje.

Tablica 26. Kvantitativna analiza superponiranja različitih namjena kod zagrebačkih primjera:

HETEROGENA PROSTORNA STRUKTURA			
DRUGE NAMJENE	POSLOVNA (ugostiteljstvo, trgovina, uredski prostori)	JAVNA I DRUŠTVENA	STAMBENA
ANALIZIRANI PRIMJERI PREMA REDNOM BROJU U TABLICI 31	1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12*, 13, 14, 15	4	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12**, 13, 14, 15
KAO PRATEĆA NAMJENA DOMINIRA STAMBENA NAMJENA.			

* restoran burze (nije za javnost)

** stan glavnog tajnika i osoblja

U analizi se ističu primjeri Gradske štedionice i Prve hrvatske štedionice u Ilici 5.

Svi analizirani primjeri su heterogene prostorne strukture te sadržavaju pored poslovnice institucije i trgovine i stanovanje. Specifičnost „Croatije“ je fotografski atelijer u potkrovlju, a kod „Triglava“ tiskara, kao zaseban poslovni sadržaj, smještena u suterenu.

Na gradnju i formiranje pasaža unutar bloka Prve hrvatske štedionice u Ilici zasigurno je utjecao primjer palače Ferstel. Ne samo da je koncepcijski sličan već je i rješenje poligonalnog zgloba unutar pasaža identično. Čak i u smislu veličine zahvata.[647]

U 74 zgrade od 92 primjera iz širega prostornog okruženja, za koje su bili dostupni podaci, sadrže heterogene namjene (iz čega slijedi i heterogena struktura zgrade), odnosno 80%.

6.3.4. Reprezentativnost

Tablica 27. Kvantitativna analiza reprezentativnosti zagrebačkih primjera:

	REPREZENTATIVNI SKLOP		PROČELJE	INTERIJER
	BLAGAJNIČKA DVORANA, VESTIBUL	UPRAVA		
ANALIZIRANI PRIMJERI PREMA REDNOM BROJU U TABLICI 31	2*, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15	4, 5, 13, 8, 9, 10, 12, 14, 15	1*, 2*, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15	4, 5, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15
NAJVEĆI BROJ INSTITUCIJA ULAŽE U REPREZENTATIVNA PROČELJA, ZATIM U REPREZENTATIVNU BLAGAJNIČKU DVORANU I VESTIBUL, A MANJI BROJ U INTERIJER U CJELINI, KAO I U PROSTORE UPRAVE.				

*Za primjere 1 i 2 nisu poznati svi podaci.

Iz analize proizlazi kako naručitelj podjednako ulaže u reprezentativnost pročelja i u blagajničku dvoranu i vestibul, a nešto manje u urede uprave i interijer općenito.

[647] Dužina je kraka pasaža u zagrebačkom „Oktogonu“ 50 m, a kod Ferstela oko 60 m.

6.3.5. Napredna tehnička oprema, primjena tehnoloških inovacija, novih tipova konstrukcija

Tablica 28. Kvantitativna analiza tehničke opreme, primjene tehnoloških inovacija, novih tipova konstrukcija kod zagrebačkih primjera:

	NAPREDNA TEHNIČKA OPREMA, PRIMJENA TEHNOLOŠKIH INOVACIJA, KONSTRUKCIJA		
	NAPREDNA TEHNIČKA OPREMA, SUGURNOSNI SUSTAVI	INOVACIJE	NOVI TIPOVI KONSTRUKCIJA
ANALIZIRANI PRIMJERI PREMA REDNOM BROJU U TABLICI 31	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 15	3, 4, 5, 12	1, 2, 3, 4, 5, 8, 12, 13
PREMA DOSTUPNIM PODACIMA VEĆINA PRIMJERA (NJIH 14) PRIMJENJUJE NAPREDNU TEHNIČKU OPREMU, MANJI BROJ (NJIH 8) U NOVE TIPOVE KONSTRUKCIJE. U INOVATIVNOSTI SE ISTIČU PRVA HRVATSKA ŠTEDIONICA U ILICI I U RADIĆEVOJ, ŠTEDIONICA U ILICI 25 TE BURZA.			

Ukupan broj ne iskazuje se zbog preklapanja kategorija. Iz ove analize proizlazi kako naručitelj značajno ulaže u naprednu tehničku opremu, a dvostruko manje u nove tipove konstrukcija. Inovacije su potom još dvostruko rjeđe.

6.3.6. Oblikovanje pročelja, interijera i stilske karakteristike realiziranog rješenja

Tablica 29. Kvantitativna analiza stilskih odrednica zagrebačkih primjera:

	STILSKE ODREDNICE			
STIL	HISTORICIZAM (neorenesansa, neobarok, neoklasicizam)	secesija	art déco	moderna
ANALIZIRANI PRIMJERI PREMA REDNOM BROJU U TABLICI 31	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15	4, 7, 8, 10, 13	8, 7, 9, 10, 13, 14, 15	13, 14, 12
IZDVAJAJU SE PRVA HRVATSKA ŠTEDIONICA U ILICI PO RANOJ PRIMJENI SECESIJE I GRADSKA ŠTEDIONICA U STILSKOJ SLOJEVITOSTI; U OBLIKOVANJU INTERIJERA GRADSKE ŠTEDIONICE KORIŠTENI SU ELEMENTI GOTOVO SVIH NEOSTILOVA; KAO SPECIFIČNOST I EKSPRESIONIZAM				

Ukupan broj primjera s pojedinim stilskim odrednicama ne iskazuje se zbog preklapanja kategorija.

Provedena analiza pokazuje da se svi primjeri oslanjaju na povijesne uzore težeći stvoriti nove vrijednosti. Većina se arhitekata ne teži samo jednom stilu već slobodno i istovremeno koristi arhitektonske elemente više povijesnih stilova. Kao npr. Sunko u

projektima Centralne eskomptne i mjenjačne banke te Triglav osiguranja. U slojevitosti svakako dominira Gradska štedionica, a slijede je Srpska banka te Centralna eskomptna i mjenjačna banka.

Slavenska banka Huga Ehrlicha (s interijerskim i umjetničkim detaljima s odlikama secesije i *art décoa)* i Zagrebačka burza Viktora Kovačića grade se u stilu monumentalnog neoklasicizma.

Elementi secesije najduže su prisutni i pronalazimo ih u primjerima od Prve hrvatske štedionice u Ilici sve do kraja istraživanog razdoblja 1929. godine. Nadgradnja *art décoom* javlja se u primjerima Ehrlicha, Sunka, Baranyaija i Fischera, pa i Schöna, koji kombiniraju elemente secesije, *art décoa* i klasicističkog vokabulara.[648]

Začetak moderne očituje se posebno kod Gradske štedionice (Fischer), Prve hrvatske obrtne banke (Ehrlich) i Zagrebačke burze (Kovačić).

[648] Pod pojmom klasicistički vokabular podrazumijeva se oslanjanje na klasicizam i korištenje klasičnih arhitektonskih elemenata, a ne na povijesno razdoblje.

7. OBRAZOVANJE I UTJECAJI - BEČ KAO SREDIŠTE FORMIRANJA HRVATSKIH ARHITEKATA NA PRIJELAZU STOLJEĆA I NJEGOV UTJECAJ NA RAZVOJ ZGRADA NOVČARSKIH INSTITUCIJA U ZAGREBU (Obrazovni putevi, prakse i samostalni rad hrvatskih arhitekata i međunarodni utjecaji na arhitekturu novčarskih institucija u Hrvatskoj)

7.1. Kronološki razvoj zgrada novčarskih institucija u Zagrebu - razdoblja, investicije i utjecaji

Za razliku od prostora šireg konteksta, Austro-Ugarske Monarhije, a naročito Beča i Budimpešte gdje većina zgrada novčarskih institucija nastaje u drugoj polovici 19. stoljeća pa do početka Prvog svjetskog rata u Hrvatskoj je situacija znatno drugačija. Većina primjera zgrada novčarskih institucija nastaje kasnije, kao što se može vidjeti iz Tablice 30. s 92 primjera. Nakon Prvog svjetskog rata uslijedit će najveći broj realiziranih zgrada, prvo Centralna eskomptna i mjenjačna banka prema projektu D. Sunka, a zatim tri važne javne investicije Slavenska banka, Burza i Gradska štedionica. U istom periodu, a do velike gospodarske krize realizirat će se niz manjih privatnih i javnih investicija: Triglav osiguranje, Prva hrvatska obrtna banka i Poljodjelska banka.

Prateći izloženi kronološki razvoj tipologije na zagrebačkim primjerima u poglavlju 6.2., **u prvom razdoblju razvoja tipologije (1846.-1900.)** prvo se uočava postupan rast programa otvorenih javnosti te pratećih sadržaja, ulaganje u reprezentativnost u opremanju interijera, u oblikovanju pročelja kao i značaj u urbanističkom doprinosu odnosno utjecaju na razvoj pojedinih dijelova grada.

Kada analiziramo razvoj zgrada novčarskih institucija na zagrebačkim primjerima nameće se ključna uloga Prve hrvatske štedionice. PHŠ jasno i postupno razvija gradnje namjenski građenih zgrada za vlastite potrebe, pažljivim i promišljenim izborom lokacija za gradnju, na reprezentativan način i postupno razvijajući heterogenost kao i veličinu zahvata. U taj razvoj uključuje i postupak arhitektonskog natječaja pa tako nakon Grahora i Kleina te Grahora mlađeg uvodi postupak natječaja za gradnju u Ilici, u Osijeku, Beogradu, dok kasnije, u manjim mjestima, povjerava posao i lokalnim arhitektima (Slavonski Brod, Karlovac).

Razvoj zgrada novčarskih institucija u Zagrebu započinje skromnim i nenametljivim prostorima, poput prvobitne lokacije Prve hrvatske štedionice (PHŠ) na Trgu bana Jelačića.

Međutim, s vremenom dolazi do promjena, osobito pod vodstvom Jambrišaka kod Obće zagrebačke štedionice, koji povećava prostor štedionice i blagajne za klijente. Ovaj pristup, iako poboljšava funkcionalnost, također distancira instituciju od javnosti zatvaranjem prizemlja prema ulici. S druge strane, PHŠ u Radićevoj ulici razvija koncept reprezentativne blagajničke dvorane, koja je longitudinalna, jednoetažna i lateralno osvijetljena. Ujedno, ovaj projekt osnažuje važnost urbanističke intervencije, stvarajući novu pješačku komunikaciju između Radićeve i Kožarske, odnosno Tkalčićeve ulice, čime se poboljšava dostupnost klijentima. [649]

U ovom kontekstu, PHŠ igra ključnu ulogu u razvoju tipologije namjenski građenih financijskih institucija. Njegov postupni razvoj uključuje pažljiv odabir lokacija za gradnju, a uvode se i arhitektonski natječaji, otvoreni ili pozivni, koji se prvo primjenjuju za projekte u Zagrebu, a kasnije i u Osijeku, Beogradu te manjim gradovima poput Slavonskog Broda i Karlovca, gdje se angažiraju lokalni arhitekti.

Vrhunac razvoja ove tipologije do 1900. godine predstavlja ambiciozna gradnja PHŠ na uglu Ilice i Preradovićevog trga. Ovaj projekt ne samo da uključuje značajno ulaganje u javni prostor, već i podržava domaći obrt i provodi arhitektonski natječaj, s time da se cijela realizacija povjerava domaćim arhitektima i graditeljima. Nova zgrada donosi najveći prostor štedionice do tada, s impresivnom centralno organiziranom, dvoetažnom i zenitalno osvijetljenom blagajničkom dvoranom, uz znatno reprezentativnije uredske prostore. Također, u ovom primjeru ostvaruje se najširi raspon namjena objedinjenih u jednu cjelinu. Ovim se projektom zaključuje prvo razdoblje razvoja financijskih institucija u Zagrebu (1846.–1900.), a postignuti iskorak u arhitektonskoj realizaciji nikada kasnije nije nadmašen.

Niz domaćih investicija početkom 20. stoljeća prekidaju, ali se ipak dominantno oslanjaju na domaće arhitekte i graditelje uz iznimku odabira Schachnera za projekt Hipotekarne banke.

Nakon ovih značajnih domaćih investicija, slijedi **drugo razdoblje razvoja, (od 1900. do 1914.)** odnosno državne investicije. Riječ je o investicijama banaka i štedionica vezanih na utjecaj Monarhije poput Hrvatsko-slavonske zemaljske hipotekarne banke (F. Schachner, 1903.) i Hrvatsko-slavonske zemaljske centralne štedionice (V. Bastl, 1905.–1907.), kao i projekti poput podružnice Austro-ugarske banke (L. Kalde, 1906.). Ove državne banke pokazuju ambicioznji pristup projektima u odnosu na skromniji i suzdržaniji pristup monarhijske podružnice. Do Prvog svjetskog rata izgrađene su i zgrade Croatia osiguranja (E.

[649] U međuvremenu se gradi i Hrvatska eskomptna banka u Ilici gdje možda iz nepovjerenja u domaće snage bivaju angažirani Fellner i Helmer.

Schön, 1909.-1910.) i Srpske banke, (A. Baranyai, 1912.-1914.) koje oblikovno, urbanistički i organizacijski slijede sličan model.

Utjecaj institucija možemo uočiti u različitom projektantskom pristupu Bastla i Kalde. Kod Bastla možemo uočiti znatno veću projektantsku slobodu nego kod Kalde kojeg vežu detaljna pravila zadana od Austro-ugarske banke. Zato kod Bastlove štedionice imamo kavanu suvremenog oblikovanja i njenu značajnu društvenu ulogu, možda i najimpresivniju i najhrabrije izvedenu konstrukciju natkrivanja blagajničke dvorane kad je riječ o „svodu" (ovdje ne računamo na dvoranu Burze). Do kraja drugog razvojnog razdoblja, do Prvog svjetskog rata, pojavit će se zgrade Croatia osiguranja i Srpske banke gdje će sama institucija djelovati u utrobi kuće, diskretno, introvertirano, vjerojatno opet po projektnom zadatku naručitelja, a gdje glavni element reprezentativnosti postaje stubište. Suprotno dispoziciji prostora institucije, ova dva primjera imaju otvoreno, ovog puta trgovačko prizemlje kojim komuniciraju s javnosti.

Treće razdoblje razvoja tipologije razdoblje je stagnacije u razvoju tipologije odnosno **od početka Prvog svjetskog rata i traje sve do 1918. godine.** U **četvrtom razdoblju** i završnom razdoblju razvoja tipologije **(od 1918. do 1929.)** prva se pokreće Gradska štedionica, preuzimajući ključnu ulogu u financiranju infrastrukturnih projekata grada Zagreba. S urbanističkog aspekta, još u natječajnom prijedlogu za njenu zgradu zamišljeno je bilo rješenje pasaža, pandana „Oktogonu" koji na koncu nije realiziran.[650] Gradska štedionica (I. Fischer, 1923.-1931.) i Slavenska banka (H. Ehrlich, 1921.-1923.) nametnut će se u prostoru, uz nova konstruktivna i prostorna rješenja, ali uz konzervativni, neoklasični vokabular te interijere s naznakama novog vremena, od secesije do *art décoa*. Dionis Sunko, iako radi na skromnijim projektnim zadacima (Centralna eskomptna i mjenjačna banka, 1920.-1922. i Triglav osiguranje, 1922.-1923.), dosljedno primjenjuje neostilske elemente i ključne karakteristike nove tipologije, na iznimno zahtjevnim lokacijama, a njegove minijature u rješavanju samog poslovnog prostora novčarske institucije i blagajničke dvorane donose izuzetna prostorna rješenja uz total dizajn interijera. Prva hrvatska obrtna banka (H. Ehrlich, 1924.-1926.) izvedena je nažalost u netransparentnim okolnostima i nerealiziranog cjelovitog projekta uglovnice Mesnička/Ilica.[651] Ovdje vidimo Ehrlichovu dihotomiju između eklektičnog pročelja i apstraktnog unutarnjeg prostora što je možda rezultat paralelnog angažmana na Burzi i prema istom principu: visokokvalitetnim umjetničko-obrtničkim radovima i materijalima,

[650] Wiener Bankverein uz pomoć J. Holjca, bivšeg zagrebačkog gradonačelnika, pokušava unatoč nestanku Monarhije i novim političkim okolnostima plasirati svoj kapital te nastaje zgrada zatvorenog tipa, nekomunikativna, mijenja smjer razvoja tipologije i razvoj tipologije se vraća korak unatrag.
[651] Baranyaijeva Hrvatska prometna banka nam ostaje enigma zbog izgubljene dokumentacije i transformiranih prostora.

namještajem i zidnim oblogama izrađenim po mjeri, koji čine sve prostore, pa i one radne, neusporedivim iskustvom u odnosu na onovremene gradnje zgrada drugih namjena, izuzev možda sakralnih. Ehrlich, u znatno reduciranom zadatku zgrade Obrtne banke i smanjenoj parceli u ovu skučenu interpolaciju unosi intimnu, ali dojmljivu blagajničku dvoranu kao i druge radne prostore banke prepune difuznog, zenitalnog svjetla, jedinog i mogućeg u danim okolnostima parcele, gotovo apstraktan prostor oslobođen stilskih obilježja. Na trag te apstrakcije nailazimo i u blagajničkoj dvorani Slavenske banke, ali odjevene u neoklasični plašt.

Za razliku od nekih ranih primjera gdje su klijenti primljeni u blagajnički prostor formiran oko prostora blagajni (npr. palazzo Modello u Rijeci, Fellnera i Helmera 1883.) ili u prijelaznim longitudinalnim rješenjima s linearnim rasporedom, blagajni (npr. PHŠ u Radićevoj J. J. Grahora, 1880.-1882., Austro-ugarske banke L. Kalde, 1906., Srpske banke A. Baranyaia, 1912.-1914.) primjeri četvrtog razdoblja uvode centralni prostor u kojem je klijent smješten u središte dvorane s nadsvjetlom. Time se mijenja hijerarhija prostora, dajući klijentu veću važnost u odnosu na činovnika banke.

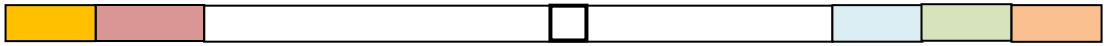
Razvojni ciklus zgrada ove nove tipologije zatvorit će Gradska štedionica (I. Fischer, 1923.-1931.) i Zagrebačka Burza (Kovačić, Ehrlich i suradnici, 1923.-1927.). Obje zgrade, realizirane su na izuzetno značajnim gradskim lokacijama, prema provedenim arhitektonskim natječajima, gotovo su oslobođene konzervativnog pristupa oblikovanju, ambicioznih konstruktivnih rješenja, s brojnim arhitektonskim detaljima specifično oblikovanim za ove zgrade. Projektantski princip koji prati gotovo sve analizirane izvedbe je prekoračenje maksimalno dopuštenih urbanističkih parametara.

U kronološkoj analizi razvoja tipologije zgrada novčarskih institucija ne nalazimo proces ortogeneze[652], postupno, jednosmjerno usavršavanje tipologije, kako to govore evolucijske teorije jer iskorak koji je PHŠ napravila u Ilici je jedinstven i nikad nije ponovljen. Snažne realizacije s velikim urbanističkim i arhitektonskim doprinosom su i drugi primjeri, naročito Gradska štedionica i Burza, ali ne u tolikoj mjeri.

Zamjetno je kako u razvojnim putevima naših arhitekata koji sudjeluju u projektima novčarskih institucija ti projekti su među prvim realizacijama u njihovom opusu, kao što je slučaj s J. J. Grahorom, Schönom, Sunkom, Bastlom i Kaldom pa i Vancašem dok Baranyai svoje projekte za novčarske institucije realizira u zreloj fazi svog opusa, kao i Jambrišak, Fischer, Ehrlich i Kovačić.

[652] Ortogeneza tipologije...poput evolucijske teorije…postupno, jednosmjerno usavršavanje nekog svojstva

Tablica 30. Primjeri iz širega prostornog okruženja sistematizirani kronološkim redom, uključivo i analizirani zagrebački primjeri:

Beč Budimpešta Hrvatska Slavonija Dalmacija detaljnije analizirani primjeri Sarajevo Ljubljana Beograd

R. BR.	PRIMJER štedionice, banke, osig. dr., burze	GOD. GRADNJE	ARHITEKT	BLAGAJNA	POZICIJA BL. DV.	URB. POZ.	HETER.	REPREZ.	INOVAT.	STIL
1.	Privilegirana austrijska nacionalna banka, Österreichische Nationalbank (ÖNB), Bankgasse 1, Herrengasse 17, Landhausgasse 2, Petrarcagasse 6, Beč	1821. 1876.	Ch. de Moreau Friedrich von Schmidt	- longitudinalna „L“ (dogradnja)	pr/kat	slobodnostojeća	ne	da	da	neoklasicizam
2.	Mađarska eskomptna i mjenjačna banka (kuća Wurm, banka Malvieux ili „Palača Dorottya“), Dorottya utca 6, Szende Pál utca 4, Apáczai Csere János utca 15, Budimpešta	1821. 1824.-1827. 1864.	Mathias Zittebarth stariji Mihlay Pollack i Alajos Hauszmann Jozsef Dieschler	centralna	-	ugrađena/ uglovnica	da	da	-	historicizam, neorenesansa
3.	Prva austrijska štedionica, Erste Österreichische Spar-Casse, Graben 21, Beč	1835.-1838.	Alois Pichl	centralna	pr	ugrađena/ uglovnica	da	da	da	historicizam, neoklasicizam
4.	Privilegirana austrijska nacionalna banka, Österreichische Nationalbank i burza (Palača Ferstel), Herrengasse 14, Strauchgasse 4, Beč	1860.	H. Ferstel	-	kat	ugrađena/ uglovnica/ niz/ pasaž	da	da	da	neorensansa i dr. neostilovi
5.	Buda štedionica, I. Fő utca 2, Budimpešta	1860.-1862.	Ybl Miklós	-	-	ugrađena/ uglovnica	da	da	-	neorenesansa
6.	Komercijalna banka Pešte (Pesti Magyar Kereskedelmi Bank), Trg Vörösmarty, Budimpešta	1862.	József Hild	centralna	pr	ugrađena/ uglovnica	da	da	-	historicizam, neoklasicizam
7.	Prva peštanska narodna štedionica (Első Pesti Hazai Takarékpénztár), palača Ybl Károlyi Mihály utca 12, Realátanoda utca 1-3, Budimpešta	1866.-1869.	Ybl Miklós	longitudinalna	pr	ugrađena/ uglovnica	da	da	da	historicizam, neorenesansa
8.	Prva hrvatska štedionica, Trg bana Jelačića 14, Praška 2, Zagreb	1871.	J. Grahor i F. Klein	-	-	ugrađena/ uglovnica	da	da	-	historicizam, neorenesansa
9.	Ujedinjena budimpeštanska gradska štedionica (Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztár), Dorottya	1872.-1873.	Antal Weber	-	-	ugrađena/ uglovnica	da	da	-	historicizam

	utca 4, Szende Pál utca 3, Apáczai Csere János utca 13, Budimpešta									
10.	Prvo mađarsko društvo za opće osiguranje (Első Magyar Általános Biztosító Társaság, skraćeno EMABIT), Trg Vigadó 1, Budimpešta	1877.	Lajos Frey	-	-	slobodnosto jeća	da	da	.	historicizam
11.	Obća zagrebačka štedionica i zalagaonica, Trg N. Š. Zrinskog 1, Praška 9, Zagreb	1876.	J. Jambrišak/I. Fischer	longitudinalna „L“	pr	ugrađena/ uglovnica	da	da	-	historicizam
12.	Burza, Schottering 16, Beč	1877.	Theophil von Hansen	centralna	pr	slobodnosto jeća	ne	da	-	historicizam, neorenesansa
13.	Assicurazioni Generali, Bauermarkt 2, Jasomirgottstr. 7, Beč	1879. (1882.)	Otto Thienemann	-	-	ugrađena/ uglovnica	da	da	da	historicizam, neorenesansa, neobarok
14.	Prva hrvatska štedionica, Radićeva ulica 30, Kožarska 7, Zagreb	1880. - 1882.	J. J. Grahor	longitudinalna	pr	ugrađena/ niz	da	da	da	historicizam, neorenesansa, neobarok
15.	Allgemeine Verkehrsbank, (Opća prometna banka), Wipplingerstrasse 28, Beč	1880. - 1883.	F. Schachner i J. Pokorny	longitudinalna	pr+kat	ugrađena/ uglovnica	da	da	da	historicizam, neobarok
16.	Wiener Giro und Cassen-Vereines, Rockhgasse 4, Beč	1883.	E. R. von Förster	centralna	polukat	ugrađena/ niz	da	da	da	historicizam, neorenesansa
17.	Österreichische Länderbank, Hohenstaufengasse 2, Beč	1882. - 1884.	O. Wagner	centralna	polukat	ugrađena/ niz	ne	da	da	historicizam, neorenesansa
18.	Niederösterreichische Escompte-Gesellschaft, Kärntnerstraße 7, Beč	1882.	J. J. Groß i W. Jelinek	centralna	-	ugrađena/ uglovnica	da	da	-	historicizam, neorenesansa
19.	Palazzo Modello, Palazzo della Casa Comunale di Risparmio, Općinska štedionica, Ul. Matije Gupca 23, Bačvarska 2, I. Zajca 3, Uljarska 1, Rijeka	1883.	Fellner i Helmer	centralna (obrnuta)	pr	slobodnosto jeća	da	da	da	historicizam, neobarok
20.	Allgemeine Österreichische Boden-Kredit–Anstalt, Schreyvogelgasse 1,Teinfaltstrasse 8, Oppolzer gasse 1-3, Löwelstraße 20, Beč	1884. - 1887.	E. R. von Förster	centralna	polukat	ugrađena/ uglovnica/ blok	da	da	da	historicizam, neorenesansa
21.	New York osiguravajuće društvo, Graben 8, Spielgasse 1, Beč	1868.	Carl Schumann i Theodor Bach	-	-	ugrađena/ uglovnica	da	da	-	historicizam, neobarok

22.	Burza poljoprivrednih proizvoda, Die Börse für landwirtschaftliche Produkte, Taborstraße 10, Beč	1887. - 1890.	Karl König	centralna	kat	ugrađena/ niz	da	da	da	historicizam, neorenesansa
23.	Equitable osiguravajuće društvo, Stock in eisen platz 3, Wien,	1887.-1891.	Andrea Streit			ugrađena/ uglovnica				historicizam
24.	Narodna banka, Kralja Petra 12, Beograd	1890. (1925.)	Konstantin A. Jovanović	centralna	pr	ugrađena/ uglovnica/ blok	ne	da	da	historicizam, neorenesansa, neobarok
25.	New York osiguravajuće društvo, Erzsébet körút 9–11, Budimpešta	1891.	Ajalos Hauszmann, Flóris Korb i Kálmán Giergl	-	-	ugrađena/ uglovnica	da	da	-	historicizam
26.	Prva peštanska narodna štedionica (Pesti Hazai Első Takarékpénztár), ugao Erzsébet körút i Blaha Lujza tér	1892.	Győző Czigler	-	-	ugrađena/ uglovnica	da	da	-	historicizam, neobarok
27.	Prva hrvatska štedionica, Trg kralja Tomislava 3, Virovitica	1892.	J. Hubatschek	-	pr	ugrađena/ uglovnica	da	da	-	neobarok
28.	Allgemeine Depositenbank, Schottengasse 1, Teinfaltstrasse 2, Beč	1892. - 1893.	E. R. von Förster	centralna	pr	ugrađena/ uglovnica	da	da	da	neobarok
29.	Zemaljska banka (Grand hotel), Maršala Tita 62, Sarajevo	1895.	Pařik i J. Vancaš	centralna	pr	ugrađena/ uglovnica	da	da	-	historicizam
30.	Hrvatska eskomptna banka, Ilica 3, Zagreb	1898.	Fellner i Helmer	centralna	pr	ugrađena/ uglovnica	da	da	da	neobarok (secesija)
31.	Generalna štedionica, József Attila u. 8, Budimpešta	1898.	Artúr Meinig	centralna	pr	ugrađena/ uglovnica	da	da	da	secesija
32.	Prva hrvatska štedionica, Ilica 5, Margaretska 1 i 3, Bogovićeva 6 - Oktogon, Zagreb	1898. - 1899.	Fellner i Helmer, J. Vancaš	centralna	pr	ugrađena/ uglovnica/ pasaž	da	da	da	historicizam, secesija
33.	Kraljevska mađarska poštanska štedionica (Magyar Királyi Postatakarékpénztár) Hold utca 4, Kiss Ernő utca 4, Perczel Mór utca 3, Budimpešta	1900.	Ödön Lechner, Sándor Baumgarten	centralna	pr	ugrađena/ uglovnica	ne	da	da	secesija
34.	Hrvatsko-slavonska zemaljska hipotekarna banka, Trg N. Š. Zrinskog 7-8, Đorđićeva 2, Zagreb	1903. - 1904.	F. Schachner	centralna	pr	ugrađena/ uglovnica	da	da	da	historicizam, neobarok

35.	Poštanska štedionica (Postsparkasse), Georg-Coch-Platz 2, Beč	1903.	O. Wagner	centralna	polukat	slobodnostojeća	da	da	da	secesija
36.	Mestna hranilnica, Čopova ulica 3, Ljubljana	1903. - 1904.	J. Vancaš	longitudinalna	kat	ugrađena/ niz	da	da		secesija
37.	Austro-ugarska banka – podružnica, Szabadság Square 9, Budimpešta	1902. - 1905.	Ignác Alpár	longitudinalna / „osobno bankarstvo“	kat	slobodnostojeća	da	da	da	neobarok, el.secesije
38.	Zgrada osiguravajuće tvrtke Rosija-Fonsier (hotel Moskva), Balkanska 1, Beograd	1904. - 1908.	Jovan Ilkić	-	-	ugrađena/ uglovnica	da	da	da	historicizam (secesija)
39.	Beogradska zadruga za međusobno pomaganje i štednju Karađorđeva 48, Beograd	1905.-1907.	A. Stevanović, N. Nestorović	-	-	uglovnica	da	da	da	
40.	Komercijalna banka Pešte (Pesti Magyar Kereskedelmi Bank) Ulica József Attila 2-4/ Trg Széchenyi 3-4, Budimpešta	1905. – 1909.	Zsigmond Quittner i Ignác Alpár	-	-	ugrađena/ uglovnica	ne	da	-	neoklasicizam neobarok
41.	Hrvatsko-slavonska zemaljska centralna štedionica, Ilica 25-27, Zagreb	1905. - 1907.	V. Bastl, I. Štefan i O. Goldscheider	centralna	pr	ugrađena/ uglovnica	da	da	da	historicizam, el. secesije
42.	Austro-ugarska banka – podružnica, Jurišićeva 17, Palmotićeva 9, Zagreb	1906.	L. Kalda	longitudinalna	kat	ugrađena/ uglovnica	da	da	da	historicizam
43.	Ljudska posojilnica, Miklošičeva 4, Ljubljana	1907.	J. Vancaš	longitudinalna	pr	ugrađena/ niz	da	da	-	secesija
44.	Burza (Tőzsde), Szabadság Square 17, Budimpešta	1907.	Ignác Alpár	centralna	pr	slobodnostojeća	da	da	da	historicizam, neobarok
45.	Palača osiguravajućeg društva Gresham, Széchenyi István tér 5-6, Budimpešta	1907.	Zsigmond Quittner i braća Vágó	-	-	ugrađena/ uglovnica/ pasaž	da	da	da	historicizam s el.secesije
46.	Prva požeška štedionica, A. Kanižlića 1, Požega	1907.	Hönigsberg i Deutsch	longitudinalna	pr	ugrađena/ niz		da		historicizam, neobarok
47.	Gradska štedionica, Štedionica Belvárosi (Párisi Udvar), Ferenciek ter 10, Petőfi Sándor utca 2-4, Budimpešta	1909.	Schmahl Henrik	-	pr	ugrađena/ uglovnica/ pasaž	da	da	da	historicizam, neogotika, secesija
48.	Wiener Bankverein, Schottengasse 6-8, Beč	1909. - 1912.	A. Neumann i E. Gotthilf	centralna	pr	slobodnostojeća	ne	da	da	neoklasicizam i dr. (barok, bidermajer i secesija)

49.	Croatia osiguravajuće društvo Masarykova 1-3/ Preradovićeva 8, Zagreb	1909. - 1910.	E. Schön	longitudinalna	kat	ugrađena/ uglovnica	da	da	da	klasični elementi s el. secesije
50.	Pučka štedionica, Nova Gradiška	1909. – 1910.	V. Bastl	-	pr	ugrađena	ne	da	-	neoklasicizam
51.	Prva hrvatska štedionica, Trg Ante Starčevića 12 i 12a, Osijek	1909. - 1910.	D. Sunko	centralna	pr	ugrađena/ uglovnica	da	da	da	historicizam, secesija, art déco
52.	Prva hrvatska štedionica, Ul. F. Supila 4, Bjelovar	1909.	M. Pilar?/D. Sunko	longitudinalna	pr	ugrađena/ niz				historicizam, secesija
53.	Opća kreditna banka, József nádor tér 2-4, Budimpešta	1909. - 1913.	Ignác Alpár	centralna	polukat	ugrađena/ uglovnica	da	da	da	historicizam, el. secesije
54.	Mađarska agrarna i rentna banka (Magyar Agrár és Járadékbank számára), Vigyázó Ferenc utca 8, Nádor utca 16, Budimpešta	1910. - 1914.	Albert Kőrössy i Géza Kiss	centralna	pr	ugrađena/ uglovnica	da	da	-	neobarok
55.	Phőnix osiguranje Bécsi utca 1-3, Budimpešta	1910. - 1912.	Zsigmond Quittner	-	-	ugrađena/ uglovnica	da	da	-	secesija, s elementima art déécoa i protomoderne
56.	Štedionica Budapest-Lipotvárosi (Budapest-Lipótvárosi Takarékpénztár) Bajcsy-Zsilinszky út 36-38	1911.-1912.	Ignác Alpár i Hübner Jenó	centralna	pr	ugrađena/ niz	da	da	-	historicizam
57.	Poslovno-stambena palača Srpske banke Jurišićeva ulica 4, Zagreb	1912. - 1914.	A.Baranyai i S. Benedik	longitudinalna	kat	ugrađena/ uglovnica	da	da	da	klasični elementi s el. art décoa i secesije
58.	Austro-ugarska banka – podružnica Obala Kulina bana 18, Sarajevo	1912.	R. Eisler i F. Glaser	longitudinalna	kat	ugrađena/ niz	da	da	-	historicizam, (secesija)
59.	Hrvatska centralna banka (Ulica Franje Josipa – Šljivina ulica), Branilaca Sarajeva 53, Sarajevo	1912.	A. Neumann i E. Gotthilf	longitudinalna	pr	ugrađena/ uglovnica	da	da	-	historicizam, (secesija)
60.	Banka Slavija Obala Kulina bana 15, Sarajevo	1912.	Jan Kotera	-	-	ugrađena	-	suzdržano g oblikovanj a	-	secesija (moderna)*
61.	Češko-mađarska banka, Cseh–Magyar Iparbank Nádor utca 6, Mérleg utca 8, Budimpešta	1912. - 1913.	Gyula Haász i Béla Málnai	-	-	ugrađena/ uglovnica	da	da	da	secesija (moderna)*
62.	Anker-Versicherung, Anker osiguravajuće društvo	1912. - 1914.	A. Neumann i E. Gotthilf	longitudinalna	polukat	ugrađena/ uglovnica	da	da	da	neoklasicizam

	Hoher Markt 10–11, Beč 1									
63.	Austro-ugarska banka – podružnica F. Kurelca 8, Rijeka	1912. - 1915.	Joseph Hubert	longitudinalna	pr	ugrađena/ uglovnica	da	da	-	historicizam
64.	Jadranska banka Obala Hrvatskog narodnog preporoda 10, Split	1913.	Bruno Bauer	-	pr	ugrađena/ niz	-	da	-	historicizam
65.	Mađarska poljoprivredna osiguravateljska zadruga, Üllői út 1 (Kalvin ter 1), Budimpešta	1913.	Dezső Hüttl	-		ugrađena/ uglovnica	da	da	da	neoklasicizam
66.	Prva štedionica, Deák Ferenc utca 3-5, Türr István utca 8, Váci u. 1-3, Budimpešta	1913. - 1915.	Ignác Alpár	centralna	pr	ugrađena/ uglovnica	da	da	da	historicizam, (secesija)
67.	Niederösterreichische Escompte-Gesellschaft (Osterreichische Länderbank), Am Hof 2, Beč	1913. - 1915.	A. Neumann i E. Gotthilf	centralna	v pr	ugrađena/ uglovnica	da	da	da	neoklasicizam
68.	Živnostenska banka, Herrengasse 12, Beč	1914. - 1919.	Franz Krásný	centralna	pr	slobodnosto jeća	da	da	-	secesija
69.	Wiener Bankverein, Hauptplatz 14, Graz	1915.	A. Neumann i E. Gotthilf	centralna	pr	ugrađena/ niz	da	da	-	historicizam
70.	Österreichische Creditanstalt für Handel und Gewerbe, Freyung 8, Beč	1916. - 1921.	A. Neumann i E. Gotthilf	centralna	-	ugrađena/ uglovnica	da	da	-	eklekticizam
71.	Palača osiguravajućeg društva Adria (Adria Biztosító Társulat palotája), Deák Ferenc utca 16-18, Deák Ferenc tér 2, Erzsébet tér 9-10, Miatyánk utca 1, Budimpešta	1918.	Móric Pogány, Emil Tőry	-	-	slobodnosto jeća/blok	da	da	da	art-deco, moderna*
72.	Jugoslavenska banka Praška ulica 1 i 3 - Trg Josipa Jelačića 13, Zagreb	1920. - 1926.	I. Fischer	centralna	pr	ugrađena/ uglovnica/ niz	ne	da	da	neoklasicizam
73.	Prva hrvatska štedionica, Beethovenova 7, Ljubljana	1921.?	D. Sunko?	longitudinalna „L“	pr	ugrađena/ uglovnica	da	da	-	historicizam
74.	Jadranska banka, Račkoga 3-5, Zagreb	1921.	Jože Jelenec	centralna	pr	ugrađena/ uglovnica	da	da	-	historicizam
75.	Slavenska banka, poslije Državna hipotekarna banka, Vlaška ulica 53 i 53a, Zagreb	1921. - 1923.	H. Ehrlich	centralna	pr	ugrađena/ uglovnica	da	da	da	neoklasicizam
76.	Wiener Bankverein - zgrada hrvatske podružnice Jurišićeva 22/Palmotićeva 11, Zagreb	1921. - 1923.	A. Neumann i E. Gotthilf / J. Holjac	centralna	polukat	ugrađena/ uglovnica	da	da	da	historizam
77.	Jugoslavenska banka	1921.	H. Ehrlich	centralna	pr	ugrađena/	ne	da	da	neoklasicizam

	Vlahovića 1/Kapucinska 21A, Osijek					uglovnica				
78.	Prva hrvatska štedionica, Knez Mihailova 42, Beograd	1921. - 1922.	D. Sunko	centralna	pr	ugrađena/ uglovnica	da	da	da	historicizam, art déco
79.	Centralna eskomptna i mjenjačna banka (Hrvatska banka) Preobraženska 4, Zagreb	1920. - 1922.	D. Sunko	centralna	pr	ugrađena/ niz	da	da	da	historizam art déco
80.	Zemaljska banka, Sremska 6, Beograd	1923.	D. Sunko	centralna	-	ugrađena/ niz	da	da	da	historicizam, art déco
81.	Triglav osiguranje Kneza Mislava 17, Zagreb	1922. - 1923.	D. Sunko	centralna	polukat	ugrađena/ uglovnica/ niz	da	da	da	historizam
82.	Jadransko osiguranje, P. Hatza 8, Zagreb	1922. - 1923.	L. Kalda	-	-	ugrađena/ uglovnica	da	da	-	historicizam
83.	Hrvatska sveopća (prometna) banka Ulica Nikole Tomašića 2 - Martićeva ulica 14, Zagreb	1922. - 1926.	A.Baranyai i S. Benedik	-	pr	ugrađena/ uglovnica	da	da	-	historicizam, neoklasicizam
84.	Prva hrvatska štedionica, Trg S. Radića 1, Crikvenica	1923.	L. Kalda	centralna	pr	ugrađena/ uglovnica	da	da	-	historicizam
85.	Prva hrvatska štedionica, Ul. S. Radića 30, Sisak	1923. - 1925.	Stjepan Hribar	longitudinalna	pr	ugrađena/ uglovnica	da	da	-	historicizam
86.	Zagrebačka burza Trg hrvatskih velikana 3 - Martićeva ulica 2 - Ulica Račkoga 1, Zagreb	1923.-1927.	V. Kovačić/H. Ehrlich, A. Albini i M. Kauzlarić	centralna/ kružna	v pr	ugrađena/ uglovnica	uvjetn o	da	da	neoklasicizam secesija, art déco, moderna*
87.	Gradska štedionica Trg bana J. Jelačića 9 -10 - Ulica Augusta Cesarca 2, Zagreb	1923. - 1931.	I. Fischer	centralna	polukat	ugrađena/ uglovnica/ niz	da	da	da	neoklasicizamart déco, moderna*
88.	Prva hrvatska obrtna banka Ilica 38, Zagreb	1924 .- 1926.	H. Ehrlich (suradnja M. Kauzlarić)	centralna	pr	ugrađena/ niz	da	da	da	neoklasicizam moderna*
89.	Prva hrvatska štedionica, Sušak Titov trg 3, Rijeka	1924. - 1925.	Aleksandar Freudenreich	centralna	pr	poluugrađe na	da	da	-	historicizam
90.	Prva hrvatska štedionica Ul. I. Gundulića 9, Karlovac	1925.	Stjepan Hribar	modif. longitudinalna	pr	ugrađena/ uglovnica	da	da	-	historicizam
91.	Poljodjelska banka Ulica Tadije Smičiklasa 17 - Martićeva ulica 6 - Ulica Eleonore Patačić 1, Zagreb	1926. - 1927.	Dionis Sunko	centralna	pr	ugrađena/ uglovnica	da	da	da	historizam, art déco
92.	Gradska štedionica, Kapucinska ulica 29, Osijek	1929. (1930.)	Alfred Albini	centralna	pr	ugrađena/ niz	da	da	da	moderna

7.2. Autori analiziranih primjera, obrazovanje, međusobni odnosi

7.2.1. Obrazovanje i utjecaj obrazovanja na projektantska rješenja zgrada novčarskih institucija

Obrazovanje arhitekata često oblikuje njihov profesionalni razvoj, estetske preferencije i metodološki pristup projektiranju. Odabir škola nije samo tehničko osposobljavanje, već i prilika za usvajanje specifičnih stilskih tendencija, upoznavanje s utjecajnim profesorima te stvaranje profesionalnih mreža koje će obilježiti njihovu kasniju karijeru.

U kontekstu arhitekata koji su djelovali u Hrvatskoj, obrazovni putevi su često započinjali u inozemstvu, osobito u Beču, koji je u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća bio dominantno središte arhitektonske edukacije u okviru Austro-Ugarske Monarhije. Bečka Akademija likovnih umjetnosti i Visoka tehnička škola pružale su obrazovanje pod vodstvom uglednih profesora, a stilovi i ideje koje su se tamo razvijale imale su izravan utjecaj na arhitektonska zbivanja unutar Hrvatske.

Međutim, nije riječ samo o individualnim obrazovnim izborima. Iz analize obrazovnih putanja domaćih arhitekata mogu se iščitati i međusobne veze – od studentskih poznanstava i suradnji do kasnijih profesionalnih partnerstava koja su utjecale i na projekte zgrada novčarskih institucija. Uvidom u te veze moguće je razumjeti kako se formirao arhitektonski diskurs u Hrvatskoj, kako su se prenosile ideje i koji su utjecaji dominirali u ključnim razdobljima razvoja tipologije.

Ovo poglavlje (podijeljeno u pet cjelina) bavi se upravo tim pitanjima, analizirajući gdje su i kako hrvatski arhitekti stekli svoje obrazovanje, **koje su škole i profesori imali ključan utjecaj na njihov rad te na koji su način stručna putovanja i kontakti s međunarodnim arhitektonskim krugovima oblikovali njihovu karijeru i zgrade novčarskih institucija**.

Na pojedinim primjerima možemo ocijeniti i međusobne veze autora. **Iz analize njihovih razvojnih puteva, od edukacije, prvih suradnji i angažmana još u studentskim danima preko prvih zaposlenja te konačno često i do samostalnih praksi ili međusobnih partnerskih odnosa, proizlaze i određene podudarnosti.**

Naši arhitekti, isprva zbog nedostatka obrazovnih institucija u Hrvatskoj, a kasnije vođeni željom za usavršavanjem na europskim školama i učenjem od uglednih profesora, pronalazili su svoje uzore u inozemstvu. Ti su utjecaji oblikovali njihov profesionalni razvoj, usmjeravali ih prema određenim stilskim izričajima i pomagali im u definiranju vlastitog arhitektonskog pristupa.

Krajem 19. stoljeća, jednako kao i hrvatski, mnogi mađarski budući arhitekti su studirali na Akademiji likovnih umjetnosti u Beču, poput J. Hilda, A. Webera te G. Cziglera, kod profesora Friedricha von Schmidta i Theophila von Hansena, sve do osnutka Tehničkoga sveučilišta u Budimpešti 1882. godine.[653]

Tehničke visoke škole (*Technische Hochschulen*) u Austro-Ugarskoj Monarhiji bile su ključne institucije za obrazovanje inženjera, arhitekata i znanstvenika. One su imale značajnu ulogu u modernizaciji i industrijalizaciji Monarhije, a neke od njih i danas postoje kao prestižna sveučilišta.

Najpoznatije visoke tehničke škole u Austro-Ugarskoj bile su:

- Technische Hochschule Wien (Tehnička visoka škola u Beču)
- Technische Hochschule Graz (Tehnička visoka škola u Grazu)
- Deutsche Technische Hochschule in Prag (Njemačka visoka tehnička škola u Pragu)
- Technische Hochschule Brünn (Tehnička visoka škola u Brnu)
- Magyar Királyi József Műegyetem (Kraljevsko mađarsko tehničko sveučilište József)
- Technische Hochschule Lemberg (Tehnička visoka škola u Lavovu)

Ove institucije obrazovale su brojne stručnjake koji su kasnije igrali ključne uloge u razvoju industrije, arhitekture, željeznica i infrastrukture unutar Monarhije.

Tehnička inteligencija školovana u Beču imala je ključnu ulogu u prijenosu znanstvenih dostignuća unutar i izvan Hrvatske. Ove generacije naših stručnjaka bile su visoko obrazovane i poduzetne: osnovali su prvo udruženje arhitekata i građevinskih inženjera, sudjelovali u osnivanju Tehničke visoke škole u Zagrebu, razvijali stručnu hrvatsku terminologiju te napisali prva djela o hrvatskim graditeljskim oblicima. Njihov doprinos oblikovanju modernog urbanog prostora u Hrvatskoj bio je izniman, a suvremena jezgra Zagreba nezamisliva je bez njihovog utjecaja.[654]

Razdoblje *Gründerzeita* potaknulo je i u Zagrebu moderno građevinsko poduzetništvo. Stoga ne čudi da je upravo na prijelazu stoljeća broj hrvatskih studenata na Tehničkoj visokoj školi u Beču znatno porastao te su njeni polaznici činili drugu najveću skupinu nakon sveučilišnih studenata.[655]

[653] Između ostalih oni su i autori prvih primjera zgrada tipologije novčarskih institucija u Budimpešti: Komercijalne banke Pešte iz 1862., Ujedinjene budimpeštanske gradske štedionice građene od 1872. do 1873. i Prve peštanske narodne štedionice iz 1892. godine.
[654] Iveljić, 2015: 314 The Entangled Histories of Vienna, Zagreb and Budapest (18th-20th Century), Zagreb, FF-Press, 2015, 291-356. dostupno na www.academia.edu
[655] Iveljić, 2015: 312

Vrijeme u kojem naši studenti studiraju u Beču, (od sredine 19. stoljeća nadalje) on se transformira s dva ključna zahvata: gradnjom kompleksa bečkog Arsenala i formiranjem Ringa te građevina uz Ringstrasse. Na projektima su angažirani August Sicard von Sicardsburg, Eduard van der Nüll, Ludwig Förster, Carla Rösnera, Teophil Hansen, Carl Hasenauer, istovremeno angažirani i kao profesori na Visokoj školi i Akademiji. Već kod Franje Kleina i J. N. Grahora, vidi se srodnost sa stilskim rješenjima s Ringstrasse.[656]

Starijoj generaciji akademski obrazovanih hrvatskih arhitekata, koji su ključni za temu istraživanja, pripadali su: Leo Hönigsberg, Julije Deutsch, Franjo Klein, Janko Nikola Grahor, Janko Josip Grahor, Janko Holjac, Martin Pilar i Josip Vancaš dok su mlađoj, drugoj generaciji pripadali: Vjekoslav Bastl, Lav Kalda, Viktor Kovačić, Hugo Ehrlich, Ignjat Fischer, Edo Schön i Dionis Sunko.

Za hrvatske studente, radi blizine, najznačajnije visoke škole za arhitekturu u Monarhiji krajem 19. stoljeća bile su Visoka tehnička škola i Akademija likovnih umjetnosti u Beču te Visoka tehnička škola u Grazu, dok će neki, ovisno o okolnostima, odlaziti i u Češku (radi češkog porijekla Kalda studira npr. u Brnu). Fischer će studirati u Pragu, a Sunko i Benedik u Njemačkoj, u Karlsruheu. Domaći arhitekti koji su u fokusu ovog istraživanja, kao ni brojni drugi ne odabiru za studij Budimpeštu, kao drugo središte Monarhije zbog stalnog antagonizma prema ugarskoj vlasti, smatranoj za krivcem sporog razvoja Hrvatske, a naročito Zagreba u odnosu na ostale gradove Monarhije.[657]

Visoka tehnička škola u Beču (*Technische Hochschule*) sljednica je bečke Politehnike (*Polytechnikum (Polytechnisches Institut*)) formirane 1815. godine. Potpuni status dobila je 1872. godine. Politehnika je bila usmjerena na obrazovanje inženjera i tehničkih stručnjaka u industriji, građevinarstvu i rudarstvu, kao i Visoka tehnička škola koja je nudila obrazovanje u raznim tehničkim i inženjerskim disciplinama.[658] Zbog svojih programa za arhitekturu, značajniji broj studenata je upisivao Akademiju likovnih umjetnosti (*Akademie der bildenden Künste*) u Beču, gdje su, u drugoj polovici 19. stoljeća, postojale dvije Specijalne škole za arhitekturu.[659] Jedna bazirana na antici i njenom naslijeđu (renesansi, baroku i klasicizmu) i druga, na gotici. Specijalne škole vode Theophil von Hansen i Friedrich von Schmidt. Gotičku školu F. von Schmidta, nakon njegove smrti preuzima Viktor Luntz, a onu klasičnu, neorenesansnu, T. Von Hansena, preuzima 1884. C. Hasenauer, a potom 1894. godine O.

[656] Dobronić, 1962: 89-96
[657] Odlazak K. Hedervarya 1903. godine promijenit će okolnosti i političku klimu u Hrvatskoj.
[658] https://www.tuwien.at/tu-wien/ueber-die-tuw/geschichte-der-tu-wien
[659] Akademija likovnih umjetnosti u Beču egzistira pod različitim nazivima i ustrojem od 17. stoljeća. Detaljnije na https://www.akbild.ac.at/de/universitaet/geschichte

Wagner. Wagnerovu školu pohađao je čak 191 arhitekt.[660] Među njima su bili i V. Bastl i V. Kovačić.

U nekoj mjeri Aladar Baranyai je iznimka jer osim školovanja na Obrtnoj školi u Zagrebu, povremeno pohađa predavanja na bečkoj školi za primijenjenu umjetnost (*Wiener Kunstgewerbeschule)* gdje u to vrijeme predaju Josef Hoffmann i Kolo Moser, ali ne i Visoku školu ili Akademiju. Također je takav primjer i Ignjata Fischera koji upisuje školu u Pragu, ali je vjerojatno nikad ne dovršava.[661]

Vezano na međusobne utjecaje i uzore kod razvoja zgrada novčarskih institucija, uz obrazovanje, tu su i drugi načini stjecanja iskustava i upoznavanja suvremenih praksi.

Mentori, profesori, u edukaciji studenata fokusirani su na povijest arhitekture i proučavanje povijesnih stilova, vode ih na studijska putovanja Monarhijom i Italijom, gdje crpe inspiraciju, ali na školovanju i tijekom života u Beču žive društvene promjene, nove tendencije u umjetnosti. U Beču su kad nastaje secesija, (Sunko u Karlsruheu kad se razvija *Jugendstil*), dio su tog procesa, tih zbivanja.

Tu praksa studijskih putovanja na bečkoj Akademiji kasnije je i mađarski arhitekt i profesor Imre Steindl, Schmidtov učenik, ugradio i u mađarski kurikulum.[662] Isti model stjecanja iskustava prihvatila su i društva inženjera i arhitekata Monarhije. Mađarske dnevne novine su 1894. godine zabilježile putovanje hrvatskih inženjera i arhitekata u Budimpeštu kada su članovi Mađarskoga društva inženjera i arhitekata svoje hrvatske kolege poveli u razgled najvećih graditeljskih i tehnoloških postignuća u ugarskoj prijestolnici. Među njih pedesetak bio je i Karlo Dragutin Bauda koji iste godine osniva poduzeće s Martinom Pilarom i Juliom Mallyem.[663] Već sljedeće godine mađarski inženjeri i arhitekti posjetili su Hrvatsku, što je detaljno opisao arhitekt Gyula Sándy u tjedniku koji je izdavalo Društvo inženjera i arhitekata.[664]

Ovakva razmjena svakako upućuje kako je osim putem stručne literature i osobnih kontakata u upoznavanju s aktualnim projektima u Budimpešti postojao i organizirani obilazak i „…razgled najvećih graditeljskih i tehnoloških postignuća u ugarskoj prijestolnici.“[665] U tom

[660] Damjanović, 2020: 18
[661] Bagarić, 2011: 23
[662] Sisa 2013: 338–341; više kod Dundović, 2023: 249-260.
[663] Članak na žalost ne navodi imena svih sudionika putovanja. *** 1894a: 5. Bauda je u Zagrebu prethodno radio zajedno s L. Hönigsbergom i J. Deutschem u atelijeru K. Waidmanna. Projektantsko i građevno poduzeće Pilar, Mally i Bauda, kao što je prethodno spomenuto izvodi palaču Prve hrvatske štedionice u Ilici te 1906. zgradu Austro-ugarske banke u Jurišićevoj.
[664] Gyula Sándy je sudjelovao i na natječaju za Hrvatsko-slavonsku hipotekarnu banku, a kasnije s Ernőom Foerkom 1901. do 1904. realizirao zgradu Ravnateljstva pošte i brzojava u Jurišićevoj. Dundović, 2023: 249-260.
[665] Dundović, 2023: 250

trenutku najmanje osam primjera zgrada tipologije novčarskih institucija bilo je realizirano u Budimpešti i moglo poslužiti kao uzor hrvatskim inženjerima i arhitektima.

U nastavku je prikazan utjecaj profesora i škola na pojedine naše arhitekte i kako je njihovo obrazovanje odigralo vrlo važnu ulogu u njihovoj profesionalnoj karijeri. Posebno je važno istaknuti utjecaj Augusta Sicarda von Sicardsburga, Eduarda van der Nülla, Otta Wagnera, Friedricha von Schmidta, Heinricha Ferstela, Karla Hinträgera i Karla Königa, istovremeno važnih autora za razvoj Beča tog vremena kao i autore zgrada novčarskih institucija.

7.2.2. Mentori i arhitektonske škole

7.2.2.1. Graz, Visoka tehnička škola (*Technische Hochschule (Joanneum*)) (J. Jambrišak)

Janko Jambrišak studira u Grazu na Visokoj tehničkoj školi oko 1860. godine. Detalji o periodu studija i samom studiju nisu poznati. U vrijeme kada je J. Jambrišak na studiju, profesor na Joanneumu je Wapler Moritz, arhitekt, obrazovan na bečkoj Politehnici, zatim 1839–1842. na Akademiji likovnih umjetnosti u Beču (kod Pietra Nobilea), a 1840. je pripravnik kod Ludwiga Förstera i Karla Etzela. Profesor mehanike je na *Technische Hochschule* u Grazu od 1847. do 1862. Oko 1850. godine projektirao je razne prenamjene i nove zgrade za grofa Bombellesa u Hrvatskoj i Jankovića u Slavoniji.[666] Jambrišakove realizacije zasnivaju se na klasicizmu uz pojedine neorenesansne elemente.

7.2.2.2. Beč, August Sicard von Sicardsburg i Eduard van der Nüll (F. Klein, J. N. Grahor)

Profesori Akademije likovnih umjetnosti u Beču, August Sicard von Sicardsburg (u periodu od 1847.–1867.) i Eduard van der Nüll (u periodu od 1843.–1864.) među najvažnijim su arhitektima pri definiranju pozicija pojedinih građevina i rane faze gradnje Ringstrasse, a najpoznatiji su kao autori neorenesansne bečke Državne opere. Zastupali su gradnju u stilu historicizma, dominantno u stilu neorenesanse, u odmaku od u to vrijeme dominantnog klasicizma. Sicardsburg je smatran za jednog od najboljih predavača na tadašnjoj Akademiji čija predavanja su među ostalima slušali H. Ferstel, C. Hasenauer i O. Wagner, a od hrvatskih

[666] Biografski podaci ovog poglavlja oslanjaju se na bazu podataka Architekturzentrum Wien dostupnu na https://www.architektenlexikon.at/de/1313.htm

arhitekata F. Klein i J. N. Grahor.[667] Kroz svoju praksu nisu realizirali zgrade za novčarske institucija.

Prema Dobronić, Bečanin **Franjo Klein** 1847. godine upisuje studij na Akademiji u Beču, međutim, zbog bolesti studij nije uspio završiti.[668] U tom trenutku profesori su mu mogli biti August Sicard von Sicardsburg i Eduard van der Nüll,[669] a istovremeno je s njim na studiju Heinrich Ferstel (1847.–1850.). Klein će utjecaj studija pokazati u dominantnoj primjeni neobaroka i neorenesanse, na vlastiti eklektičan način, u projektima koje realizira u Hrvatskoj nakon dolaska 1851. te primanja u građevinski ceh 1861. godine. Na njega će utjecati i rad zajedničkog atelijera Ludwiga Förstera i Theophila Hansena i njihove dominantno neorenesansne građevine.[670]

Janko Nikola Grahor oko 1850. godine pohađa Obrtnu školu u Frankfurtu na Majni te zatim studira u Beču na Politehnici. Profesori Politehnike su u to vrijeme August Sicard von Sicardsburg (1847.–1867.) i Eduard van der Nüll (1843.–1864.) Vraća se 1852. u Hrvatsku, prvo u Novu Gradišku pa potom u Zagreb oko 1858. godine.

7.2.2.3. Beč, Heinrich Ferstel (L. Hönigsberg, J. Deutsch, M. Pilar, J. Vancaš, F. Fellner mlađi)

Heinrich Ferstel bio je istovremeno student Politehnike i arhitektonske škole Akademije, kod Carla Rösnera, koji ju je tada vodio, Eduarda van der Nülla i Augusta Sicarda von Sicardsburga. Studij je završio 1850. godine. Ferstel je 1866. imenovan profesorom arhitekture na Politehnici, od 1875. preimenovanoj u Visoku tehničku školu, poznat i kao reformator njenog nastavnog plana i programa. Zajedno s Hansenom i Schmidtom uređivao je časopis *Allgemaine Bauzeitung*. Znao je estetski sofisticirano obraditi vokabular povijesnih stilova, ali je i suvremenim prostornim rasporedom i upotrebom suvremenih materijala mogao u visokoj mjeri odgovoriti na zahtjeve svog vremena.[671] Tako je na palači Ferstel, istovremeno oblikovanju pročelja u stilu talijanske renesanse, izveo naprednu konstrukciju natkrivanja pasaža od stakla i željeza te bio jedan od pionira u korištenju ovih materijala. Smatra se, uz

[667] AZW, https://www.architektenlexikon.at/de/idx_A.htm
[668] Dobronić, 1962: 43
[669] Neznatno kasnije tu su studirali i Karl ö (1861.-1864.), Carl Hasenauer (1850.-1854.) kao i Otto Wagner (1861.-1862.)
[670] Maruševski, 1993: 120; Bedenko, 2000: 94
[671] AZW, https://www.architektenlexikon.at/de/1051.htm

Sempera, Hansena, Schmidta i Hasenauera, jednim od najznačajnijih predstavnika bečke arhitekture Ringstrasse druge polovice 19. stoljeća.[672]

Ferstelovi učenici su **L. Hönigsberg i J. Deutsch i M. Pilar** i **J. Vancaš**.[673] F. Fellner mlađi također je 1866. na školi, ali mora napustiti studij zbog očeve bolesti te formalno obrazovanje nikad neće dovršiti. [674]

Lav Hönigsberg studirao je 1879.- 1883. na *Technische Hochschule* u Beču kod Heinricha Ferstela i Karla Königa. Prakticirao u bečkima atelijerima kod Ludviga Tischlera (1883.- 1884.) i A. Kronesa starijeg (1885.- 1886.). Od 1887. djeluje u Zagrebu.

Julije Deutsch studirao je na bečkoj *Technische Hochschule* kod Heinricha Ferstela i Karla Königa. Diplomirao je 1882. Nakon školovanja jedno vrijeme prakticira u Parizu. S preporukom Hermanna Helmera 1888. dolazi u Zagreb u atelijer Kune Waidmanna. Od 1889. radi u zajednici s Leom Hönigsbergom.

Josip Vancaš studirao je na bečkoj *Technische Hochschule* kod Heinricha Ferstela i Karla Königa u periodu od 1876. do 1881. godine. U istom periodu, tijekom praznika je na praksi u Zagrebu kod Grahora i Kleina kada nastaje i projekt za PHŠ u Radićevoj. Neizbježan je i utjecaj na Vancašev daljnji rad moralo imati Ferstelovo rješenje palače Ferstel za Austrijsku narodnu banku.

Martin Pilar studirao je od 1879. do 1884. na Visokoj tehničkoj školi u Beču kod Heinricha von Ferstela i stekao diplomu arhitekta.

7.2.2.4. Beč, Theophil von Hansen (O. Wagner, A. Weber, G. Czigler, L. Richter, W. Jelinek)

Theophil Edvard von Hansen bio je dansko-austrijski arhitekt, rođen 1813. godine u Kopenhagenu.. Studirao je arhitekturu u Kopenhagenu i u Beču gdje je stekao klasično obrazovanje, a potom nastavio studij u Grčkoj, što je značajno utjecalo na njegovu sklonost neoklasicizmu i bizantskoj arhitekturi. Najveći dio svog profesionalnog života proveo je u Beču, gdje je postao jedan od najistaknutijih arhitekata 19. st. Bio je ključna figura u razvoju rane neorenesanse i neoklasicizma u Austriji. Radio u atelijeru s Ludwigom Försterom od 1846.–1852. godine. Od 1868.–1883. voditelj je Specijalne škole za arhitekturu na Akademiji likovnih umjetnosti u Beču.

[672] AZW, https://www.architektenlexikon.at/de/1051.htm
[673] Božić, 2006: 33
[674] AZW

Radio je na velikim javnim i kulturnim zdanjima, a njegova djela odlikuju raskošna dekoracija, harmonične proporcije i utjecaji antičke arhitekture: parlament Austrije (Beč, 1874.–1883.)**,** jedno od njegovih najvažnijih djela, u grčkom neoklasičnom stilu, zgrada Burze (1874.–1877.) i koncertna dvorana Musikverein, Beč, 1870. Njegov stil spojio je elemente klasične i moderne arhitekture tog vremena, a njegova djela i danas predstavljaju simbol prestiža i umjetničke vrijednosti.

Theophil von Hansen imao je veliki utjecaj na arhitekturu 19. st, a među njegovim učenicima i suradnicima su i Otto Wagner (1841.–1918.) i Karl König (1841.–1915.) austrijski arhitekt također kasnije profesor na Akademiji. Jedan od njegovih najpoznatijih učenika bio je Alajos Hauszmann (1847.–1926), istaknuti mađarski arhitekt, koji je projektirao brojne značajne građevine u Budimpešti, uključujući rekonstrukciju Kraljevske palače u Budimu. Hauszmann je bio dio generacije arhitekata koji su kombinirali neorenesansne, neobarokne i klasične elemente, što je bilo karakteristično za Hansenov stil.

I Imre Steindl (1839.–1902.), tvorac mađarskog parlamenta u Budimpešti, Hansenov je učenik. Iako je Steindl imao i druge mentore, njegov rad nosi prepoznatljive elemente koje je Hansen koristio, naročito u kombinaciji neogotičkih i neorenesansnih stilova.

Iako su mnogi od Hansenovih učenika kasnije razvili vlastiti izraz, njegov utjecaj je ostao vidljiv u njihovim radovima, posebno u odnosu prema klasičnim proporcijama, dekoraciji i monumentalnosti arhitekture.

7.2.2.5. Beč, Friedrich von Schmidt (J. Vancaš, J. J. Grahor, J. Holjac, M. Pilar)

Friedrich von Schmidt profesor je na Akademiji od 1859., a od 1865. vodi Specijalnu školu za arhitekturu. Friedrich von Schmidt imao je značajnu ulogu u procesu školovanja na bečkoj Akademiji likovne umjetnosti obzirom da je u njegovoj klasi obrazovanje završilo čak 226 studenata. Bio je predstavnik historicizma u arhitekturi, autoritet za restauraciju srednjovjekovnih spomenika, posebno sakralnih.[675]

Hrvatski učenici F. von Schmidta, važni za ovo istraživanje, prenijeli su njegov utjecaj na arhitekturu u Hrvatskoj u 2. pol. 19. st.[676] Osim klasičnog studija Schmidt je studente vodio na brojna putovanja po Monarhiji i izvan nje, dovodio ih je u neposredan kontakt sa

[675] Božić, 2006: 34; F. von Schmidt je od 1862. do 1864. i glavni arhitekt obnove bečke katedrale sv. Stjepana.
[676] Damjanović, 2011. – 2012. Tu je bitno spomenuti i Hermana Bolléa koji iako nije studirao na Akademiji, u periodu od 1872. –1879. je Schmidtov suradnik na dogradnji palače Austrijske narodne banke, kao i u angažmanima u Hrvatskoj gdje Schmidt dolazi posredstvom J. J. Strossmayera. F. von Schmidt će u suradnji sa Bolléom prvo raditi na katedrali u Đakovu, a zatim na zgradi tadašnje Jugostavenske akademije znanosti i umjetnosti (danas HAZU) te na crkvi sv. Marka i katedrali sv. Stjepana. Damjanović, 2009

srednjovjekovnom i renesansnom arhitekturom, pritom se ipak najviše fokusirajući primjenu gotike u suvremenim, naročito sakralnim građevinama.[677]

Schmidtov utjecaj u arhitekturi Zagreba ne vidi se samo kroz njegov osobni angažman i njegove zagrebačke učenike, već i kroz one mađarske, Ernőa Foerka i Gyulu Sándyja, koji su realizirali zgradu Uprave pošta u Jurišićevoj ulici. Primijenjeni elementi neogotike i secesije svjedoče o istovremenom korištenju različitih stilskih izraza Schmidtove škole i onih suvremenih. Utjecaj Friedricha von Schmidta uočljiv je u opusu svakog od njegovih učenika (i njegovog suradnika Bolléa) koji su prenijeli njegov utjecaj na hrvatsku arhitekturu u 2. pol. 19. stoljeća. Schmidtov projekt za zgradu Akademije u Zagrebu, dovršene 1880. godine s ostakljenim stropom središnjeg atrija predstavlja svakako rani primjer takvog rješenja u Zagrebu, vrlo brzo primijenjen kod natkrivanja blagajničke dvorane PHŠ u Ilici J. Vancaša. Zanimljivost je kako je zgradu Akademijine palače F. von Schmidta u Zagrebu zajednički gradio udružen tim poduzetnika: Grahor i Klein, Jambrišak te Plochberger, od 1877. do 1880. godine.[678]

Josip Vancaš studira na *Technische Hochschule* kod Ferstela gdje studij završava 1881., a potom nastavlja na Akademiji kod F. von Schmidta. Njegovom zaslugom i preporukom, Vancaš dobiva angažman na katedrali u Sarajevu, a zatim i brojnim drugim javnim i sakralnim građevinama u Bosni i na kojim se dominantno vidi preneseni afinitet za neogotiku. Tek pod kraj 19. st. odmiče se od utjecaja Schmidta i na PHŠ u Ilici i Pošti u Sarajevu radi odmak u secesiju. Kroz obrazovanje i boravak u Beču, Vancaš upoznaje i aktualne realizacije u Beču, a iskustva će prenijeti na projekte u Zagrebu, Sarajevu i Ljubljani. Dok je Štedionica u Ilici ipak oslonjena na historicizam, Vancaševa Narodna štedionica (*Ljudska posojilnica*) u Ljubljani će pokazati snažniji Wagnerov utjecaj na Vancaša.

Janko Josip Grahor također studira na *Technische Hochschule* u Beču, a zatim na Akademiji kod Friedricha von Schmidta, zajedno s Karl Königom, Friedrichom Ohmannom, Hermanom Bolléom, Josipom Vancašem, Martinom Pilarom, Jankom Holjcem i dvojicom mađarskih kolega, Antalom Weberom i Győzőm Cziglerom. Svi će se oni okušati u projektima zgrada novčarskih institucija. U periodu od 1877. do 1880. Friedrich von Schmidt u Zagrebu gradi palaču Akademije, uz blizini koje će kasnije nastati Hrvatsko-slavonska zemaljska hipotekarna banka F. Schachnera. Iste, 1880. godine J. J. Grahor gradi PHŠ u Radićevoj.

[677] Damjanović, 2011. – 2012, 7

[678] Podatak prema Konzervatorskom elaboratu IPU, izrađenom 2020. g. Prema Dobronić taj konzorcij gradi Sudbenu palaču na Zrinjevcu 1878., a ne Akademijinu. Dobronić, 1959: 44

Međutim, njegov projekt PHŠ u Radićevoj, građenoj u mješavini neorenesanse i neobaroka pokazuje snažniji utjecaj Ferstelove nego Schmidtove arhitekture.

Obrazovanje i profesionalno usmjerenje Janka Holjca i Martina Pilara također se odvijalo u kontekstu snažnog utjecaja Friedricha von Schmidta.

Janko Holjac studira kod F. von Schmidta od 1883. – 1887. što sugerira njegov utjecaj, bilo autoritetom, kroz nastavni program, bilo kroz atmosferu Akademije i dominantne stilske tendencije tog razdoblja Beča. U kasnijem, samostalnom radu, od 1897. godine Holjac ostaje eklektik. Ne odmiče se od Schmidtovog utjecaja i posebno kod gradnje javnih građevina gradi arhitekturu s elementima neorenesanse i neobaroka, kao što je slučaj i kod razrade i izvedbe projekta podružnice Wiener Bankverein u Jurišićevoj, prema osnovi Neumanna i Gotthilfa.

Schmidtov utjecaj uočava se u pristupu rekonstrukciji povijesnih te kod sakralnih građevina, dok kod stambenih gradnji projektira građevine neorenesansnih ili neobaroknih stilskih karakteristika. Nije se isticao u praćenju novih trendova u arhitekturi.

Martin Pilar, osim što je studirao na Visokoj tehničkoj školi od 1879. do 1884. kod H. von Ferstela, završio je i Specijalnu školu za gotiku kod Friedricha von Schmidta 1886. godine. Radio je i u njegovom ateljeu, što je dodatno učvrstilo Schmidtov utjecaj na njegov daljnji rad.

7.2.2.6. Beč, Karl König (J. Vancaš, H. Ehrlich, E. Schön)

Karl König obrazovan na Tehničkom sveučilištu kod Josepha Mauricijusa Stummera von Traunfelsa i na Akademiji likovnih umjetnosti kod Friedricha Schmidta, u čiju je majstorsku školu primljen 1861. godine. Bio je od 1866. asistent Heinrichu Ferstelu na Tehničkom sveučilištu. Redoviti profesor postao je 1875. godine, a od 1885. na mjestu profesora arhitekture klasične antike i renesanse. Nije smatrao, poput Wagnera, da nove tehničke mogućnosti i novi izumi onog vremena trebaju dovesti do novog izraza u arhitekturi već je i dalje zastupao primjenu povijesnih stilova, najčešće neobaroka i neorenesanse. Njegova neobarokna najamna zgrada Philiphof iz 1877. naglaskom ugla nadvišenog kupolom snažno je utjecala na kasnije primjere i kod najamnih građevina i uglovnica općenito. Njegovo rješenje novog krila Visoke tehničke škole u Beču direktno se odrazilo na Ehrlichovu Slavonsku banku. Kao što je vidljiv utjecaj projekta zgrade Philiphofa na J. Deutscha, na rješenje ugla kod Hrvatsko-slavonske zemaljske štedionice u Ilici 25.

Sl. 236 Zierer-Hof ili Philiphof, 1884.-1884., Albertinaplatz 1, K. König, srušena 1945.

Sl. 237 Hrvatsko-slavonska zemaljska centralna štedionica, Ilica 25, V. Bastl, 1905.-1907.

Iako je i **Josip Vancaš** studirao kod Königa od 1876. do 1881. čini se kako je na Vancaša veći utjecaj imao drugi dio njegovog školovanja, na Akademiji. kod F. von Schmidta.

Hugo Ehrlich studira na Visokoj tehničkoj školi kod Königa od 1897. – 1903. godine, a kasniji angažman u atelijeru Königa i Ohmanna te Humberta Walchera (gdje radi na restauraciji baroknih dvoraca) gradi kod Ehrlicha tradicionalan pristup u projektiranju, naročito u oblikovanju pročelja.

Sl. 238 Technische Hochschule, Beč, Karl König, 1905. do 1909.

Edo Schön također studira kod Königa od 1894. do 1900. godine. U radovima Ede Schöna relevantan je utjecaj Königa u prvim realizacijama, a Maxa Fabiania, učenika i sljedbenika Otta Wagnera kasnije, u njegovom odbacivanju historicizma i usmjeravanju ka

secesiji.[679] Fabiani će se nakon perioda secesije kasnije vratiti povijesnim stilovima vjerojatno radi suradnje na projektima i uloge savjetnika prijestolonasljednika Franza Ferdinanda.[680]

Prva realizacija E. Schöna 1910. godine, palača osiguravajućeg društva Croatia, (izvode je Kalda i Štefan, arhitekti i graditelji) prezentira upravo taj utjecaj – u oblikovanju pročelja koristi neoklasične elemente, ali ipak već s naznakama *art décoa*. Skromnije, varijantno rješenje pročelja Croatie, ponovit će 1914. na stambeno-poslovnoj zgradi Barac, na uglu Boškovićeve i Draškovićeve ulice.

Sl. 239. Štedionica, Innsbruck, M. Hinträger, 1877.

Sl. 240. Vijećnica i štedionica, Ungarisch Hradisch/Uherské Hradiště, M. Hinträger i K. Hinträger, 1890., današnje stanje

Sl. 241. Palača Urania, Beč, M. Fabiani, 1909. suvremeni sadržaji javnog opservatorija pod neobaroknim pročeljem

7.2.2.7. Beč, Otto Wagner (V. Bastl, V. Kovačić)

Otto Wagner postao je nakon studija na *Technische Hochschule* u Beču i *Bauakademie* u Berlinu, student bečke Akademije likovnih umjetnosti 1861. kod Augusta Sicarda von Sicardsburga i Eduarda van der Nülla. Vrlo rano afirmiran, realizirao je brojne stambene i stambeno-poslovne te javne zgrade projektirajući u različitim povijesnim stilovima sve do 1880-ih kad u njegovim radovima dominira neorenesansa. Posebno se istaknuo projektom zgrade državne novčarske institucije Austrijske zemaljske banke (Österreichische Länderbank,1882.-1884., Hohenstaufengasse 2, Beč 1) kojom je iza neorenesansnog pročelja izveo izrazito funkcionalnu, poslovnu zgradu.

Otto Wagner od 1894. godine predaje na Akademiji. Iako u 1880-im u njegovim radovima dominira neorenesansa, manifestom „Moderna arhitektura“ izdanim 1890. godine distancirao se od akademizma i iznio svoje nove poglede na stil u arhitekturi, uvodeći u oblikovanje načelo praktičnosti čime će postaviti temelje modernom načelu projektiranja. Praktični manifest svojih stavova realizirao je, možda najsnažnije do tada, u projektu Poštanske

[679] Blascke, Lipschitz, 2003: 84,85
[680] AZW, https://www.architektenlexikon.at/de/119.htm

štedionice iz 1903. godine sa sasvim novim, protomodernim pristupom oblikovanju i pročelja kao i ostakljene blagajničke dvorane, reduciranim u smislu odsustva povijesnih stilova.

Wagner je smatrao da je njegova zadaća odgojiti učenike da svatko od njih postane dijete vremena, kakvim se i sam osjećao.[681] Među učenicima su mnogi članovi Secesije, između ostalih Olbrich i Hoffmann.

Istraživanje o utjecaju Otta Wagnera na hrvatsku arhitekturu, detaljno je istražio Dragan Damjanović.[682] Za potrebe ovog doktorskog rada važno je istaknuti direktnu vezu Kovačića i Bastla s Wagnerom, ali i snažan Wagnerov utjecaj na Baranyaia, Vancaša i Kaldu.

Viktor Kovačić odlazi na Akademiju 1896. gdje studira kod Otta Wagnera na Specijalnoj školi za arhitekturu do 1899., a nakon završene Obrtne škole u Grazu i rada u zagrebačkim ateljerima Bolléa, Carneluttija i Waidmanna. Odabrao je školovanje kod Wagnera iako ga je Bollé preporučio svom kolegi Viktoru Luntzu, arhitektu neogotike s kojim je studirao kod F. von Schmidta.[683] To pokazuje ranu odluku Viktora Kovačića o smjeru u kojem želi nastaviti školovanje, o zasićenju s neostilovima i rada s Bolléom.

Vjekoslav Bastl također studira kod Otta Wagnera na Specijalnoj školi za arhitekturu od 1899. do 1902., a nakon studija započinje rad u poduzeću Hönigsberg i Deutsch (školovali su se kod Ferstela, a prvotno bili zaposleni kod K. Waidmanna). Analizirajući projekt štedionice u Ilici i prethodne projekte poduzeća Hönigsberg i Deutsch, vidimo da se Bastl koristi njihovim bečkim uzorima, poput K. Königa, ali i traži vlastiti izraz primijenivši ga u interijeru i opremi. I u Kovačićevom studentskom radu, ali dominantnije u Bastlovom čita se utjecaj Wagnerove škole i duha netom proglašene Secesije, a kod Kovačića naročito redukcija dekoracije uz korištenje klasičnih arhitektonskih elemenata.

Prihvaćanje secesije od strane utjecajnih Hönigsberga i Deutscha osiguralo je i snažniji prodor secesije u Zagrebu. Međutim, neostilsko oblikovanje zagrebačkih pročelja održat će se paralelno i usprkos secesiji i modernim tendencijama. Istovremeno Bastlovoj kući Rado, 1905. do 1907. godine gradi se njegova štedionica u Ilici 25, ali pod okriljem Hönigsberga i Deutscha, neostilskog vokabulara, s primjesama novoga secesijskog stila, a sve u skladu sa zahtjevima naručitelja. Ili tipologije.

U Zagrebu će i nakon toga secesijska ostvarenja opisivati „modernim stilom ili slogom“[684] kao npr. Kao i Bastlova (u potpisu Hönigsberg i Deutsch jer Bastl još nije ovlašten)

[681] Wagner, Inauguracijski govor na Akademiji likovnih umjetnosti (Deutsche Bauzeitung, 27. listopada 1894., 529 – 531.) u Katalogu izložbe Izazov moderne: Zagreb – Beč oko 1900. 256-258
[682] Damjanović, 2018.b
[683] Damjanović, 2020: 21
[684] Ibidem, 30

kuća Pečić, Fischerova kuća Rado ili Vancaševa PHŠ u Ilici što će pokazati snažan Wagnerov utjecaj.

Kovačić će se pak 1900. odrediti prema Wagneru u svom tekstu Moderna arhitektura, oslonjenom na Wagnerov *Moderne architektur* iz 1896. i u potpunosti podržati Wagnerovu tezu o arhitekturi koja u svojoj osnovi povezuje i objedinjuje funkciju, materijal i konstrukciju. „Samo ono što je praktično može biti i lijepo." I u svojoj daljnjoj praksi vodi se za tim postulatima.

Viktor Kovačić pisao je o svom učitelju Wagneru kao o arhitektu koji je „po moderni pokret najvažniji" i koji je „doprinio da se danas općenito priznaje potreba preloma sa oponašanjem prijašnjih stilova."[685] Kovačić ipak neće kategorički odbaciti povijesne stilove (u zadnjem dijelu svog teksta) već će ipak ostati naklonjen svojevrsnoj sintezi klasičnih i modernih elemenata, kao što je to slučaj i kod Burze. Damjanović smatra da su upravo Wagnerovi učenici prvi donijeli modernu u Zagreb, nove materijale i konstrukcije, novu estetiku i novi odnos prema poslu.[686]

7.2.2.8. Beč, Viktor Luntz, Alfred Castelliz i Friedrich Ohmann (l. Kalda)

Viktor Lunz studira na Visokoj tehničkoj školi u Beču, a zatim na Akademiji likovnih umjetnosti, kod Eduarda van der Nülla i Augusta Sicarda von Sicardsburga. Svojim radom u atelieru Friedricha von Schmidta sudjelovao je u izgradnji i opremanju Nove gradske vijećnice. Luntz je 1892. postao profesor i ravnatelj specijalne škole za arhitekturu na Akademiji likovnih umjetnosti.

Alfred Castelliz je od 1889. do 1892. studirao arhitekturu na Akademiji likovnih umjetnosti u Beču kod Friedricha von Schmidta, a od 1896. do 1897. studirao je kod Otta Wagnera. Nakon smrti Viktora Luntza 1903. godine, preuzeo je dužnost zamjenika voditelja njegove tzv. neogotičke arhitektonske škole na bečkoj Akademiji. U prvi radovima koristi vokabular bečkog kasnog historicizma s neobaroknim i neorenesansnim elementima, a u kasnije se okreće moderni.

[685] Moderna arhitektura, V. Kovačić u ***2017. a: 266
[686] Damjanović, 2020: 119

Sl. 242. Assicurazione Generali, Prag, F. Ohmann, 1895. današnje stanje

Ohmann je bio učenik Heinricha von Ferstela i Karla Königa na Visokoj tehničkoj školi te Friedricha Schmidta na Akademiji likovnih umjetnosti. Bio je profesor na Obrtnoj školi u Pragu. Po povratku u Beč kao profesor na Akademiji, angažiran je na bečkom dvoru i zadužen i za dogradnje i rekonstrukcije Hofburga. [687]

Od navedenih profesora, Friedrich Ohmann poznat je po reprezentativnoj, neobaroknoj poslovnoj zgradi za Assicurazione Generali u Pragu iz 1895. godine, dok Viktor Luntz i Alfred Castelliz nisu sudjelovali u projektiranju zgrada novčarskih institucija.

Lav Kalda svoje obrazovanje započinje u Obrtnoj školi u Brnu, a zatim nastavlja na Specijalnoj školi za arhitekturu od 1903. do 1906. kod profesora Viktora Lunza, Alfreda Castelliza i Friedricha Ohmanna,[688] a među njegovim kolegama bili su i Vjekoslav Bastl, Viktor Kovačić, Hugo Ehrlich i Ernst Gotthilf. Prisutnost Wagnera na Akademiji u tom razdoblju sugerira mogućnost njegovog posrednog utjecaja na Kaldino obrazovanje i profesionalni razvoj.

7.2.2.9. Beč, Karl Hinträger (E. Schön)

Karl Hinträger učenik je Ferstela i Königa, a njegove realizacije, u suradnji s ocem, Moritzom Hinträgerom dominantno su u stilu neorenesanse. Profilirao se kao stručnjak za školske zgrade, projektira u neorenesansnom stilu, a u partnerstvu je s ocem Moritzom Hinträgerom izgradio brojne zgrade te tipologije, među ostalim i zgradu Filozofskog fakulteta u Osijeku. Također realiziraju tipološki zanimljivu zgradu složene strukture koja sadrži gradsku

[687] AZW, Arhitektenlexikon

[688] Ocjenjivački sud za natječaj za Hrvatsko-slavonsku zemaljsku hipotekarnu banku na Zrinjevcu bila je sastavljena od dvojice profesora, Friedricha Ohmanna i Viktora Cziglera te trećeg člana, građevnog savjetnika Kune Waidmanna. Na njemu će sudjelovati i Kovačić i Bastl, baš po završetku studija.

vijećnicu i štedionicu 1890. godine u mjestu Ungarisch Hradisch (danas Uherské Hradiště) te štedionicu u Innsbrucku, 1877. godine. Karl Hinträger od 1887. do 1901. godine profesor je na Visokoj tehničkoj školi.

Edo Schön studira na Visokoj tehničkoj školi od 1894. do 1900., kod Karla Königa, a vjerojatno i kod profesora Hinträgera, (obzirom da mu postaje asistent te odlazi na praksu u njegov ured) s Neumannom, Gotthilfom, Hönigsbergom i Deutschem, a potom od 1900. do 1901. kod Maxa Fabiania (studenta i asistenta na Visokoj tehničkoj školi kod Karla Königa, koji istovremeno radi kod Otta Wagnera). Fabiani 1904. godine u Trstu gradi zgradu Narodnog doma i štedionice koja je u svom programu sadržavala i hotel, kazalište, stanovanje kao i druge kulturne organizacije za Slovence, ali i druge manjine, jedan izrazito složen primjer zgrade novčarske institucije. Značajna Fabianijeva realizacija je i palača Urania u Beču 1909. godine, građena kao zgrada heterogene namjene koja sadrži javni opservatorij. U radovima Ede Schöna teško ćemo naći relaciju s Hinträgerom, već prvo utjecaj Königa, a potom Fabiania.

Godine 1901. Schön se vraća u Zagreb i radi u Gradskom poglavarstvu.

7.2.2.10. Karlsruhe, Josef Durm (D. Sunko)

Josef Durm, njemački graditelj i povjesničar umjetnosti, od 1868. godine profesor je arhitekture na Politehnici u Karlsruheu i jedan od najproduktivnijih i najznačajnijih njemačkih arhitekata zadnje trećine 19. stoljeća. Pokrenuo je izdavanje opsežne edicije Priručnik za arhitekturu (*Handbuch der Architektur*). Josef Durm projektira i zgrade tipologije novčarskih institucija, neobaroknu Rajnsku kreditnu banku (*Rheinische Kreditbank*) u Karlsruheu (1872. - 1873.) te poslovnu zgradu Gornjorajnskog osiguravajućeg društva (*Oberrheinische Versicherungs-Gesellschaft*) u Mannheimu, izvedenu 1908. do 1911., arhitektonskim jezikom oslonjenu na neobarok, dok se na portalu oslikava utjecaj Wagnera.[689]

[689] Scherb, 2009 https://www.marchivum.de/bibliostar/digitalisate/web47_1.pdf, [pristup 12.1.2025.]

Sl. 243. Rheinische Kreditbank, Karlsruhe, J. Durm, 1872.

Sl. 244. Gornjorajnsko osiguravajuće društvo, Mannheim, J. Durm, 1911.

Sl. 245. Gornjorajnsko osiguravajuće društvo, Mannheim, portal, J. Durm, 1911.

Dionis Sunko pohađa studij u Karlsruheu od 1899. do 1902. kod profesora J. Durma, gdje između ostalog sluša kolegij Projektiranje velikih poslovno-stambenih zgrada (*Entwerfen von Plänen zu grösseren Privat- und öffentlichen Gebäuden*). Unutarnje uređenje (*Übungen im Dekorieren)* sluša kod Maxa Läugera koji pripada novoj generaciji predavača u Karlsruheu, pod utjecajem je engleskog pokreta „*Arts and Crafts*“[690] što će se kasnije očitovati u Sunkovu pristupu oblikovanja interijera.

Sunkov rad se izdvaja od ostalih arhitekata u fokusu ovih istraživanja, kao autora nove tipologije zgrada novčarskih institucija u Zagrebu jer se razvija pod utjecajem njemačke arhitektonske tradicije i rada u sjevernoj Njemačkoj. Sunkovo poznavanje Durmovih projekata, naročito zgrade Gornjorajnskog osiguravajućeg društva vjerojatno je utjecalo i na Sunkove realizacije, što se uočava u detaljima pročelja, rješenjima zenitalnog osvjetljenja stubišta i vestibula i sl.

7.2.2.11. Prag, Visoka njemačka tehnička škola (*Deutsche Technische Hochschule) (*I. Fischer)

Ignjat Fischer odlazi na studij u Prag 1890. godine na Njemačku visoku tehničku školu, nikad ne ostvarivši akademski naslov arhitekta.[691] U vrijeme njegovog boravka u Pragu su izgrađene značajne zgrade financijskih institucija, kao što je Češka štedionica, prva zgrada novčarskih institucija u Pragu, građena 1858.-1863. prema projektu bečkog studenta Ignáca Ullmanna te Praška burza (*Burza cenných papírů Praha*), monumentalna neorenesansna zgrada na ulici Rybná dovršena je 1875. godine prema Ullmannovom projektu. Od 1890. u Pragu se

[690] Fischer je upisan 1890. na Njemačko tehničko sveučilište u Pragu, ali nema podataka da je i završio školovanje. Bagarić, 2002: 166-168
[691] Bagarić, 2011: 43

realiziraju i građevine pod utjecajem secesije, poput izložbenog kompleksa *Výstaviště Praha* ili palače Prve češke generalne osiguravateljske banke (*Palace of the First Czech General Reinsurance Bank).* Od prve arhitektonske prakse do arhitektonskih ureda: angažmani u Hrvatskoj i izvan nje

7.2.3. Arhitektonske prakse i prvi angažmani u Hrvatskoj (ostvareni kontakti i poslovne suradnje)

Oko 1850. godine, starija generacija domaćih arhitekata (J. N. Grahor, J. Jambrišak), ali i strani arhitekti koji će djelovati u Zagrebu (F. Klein, H. Bollé, K. Waidmann, Gj. Carnelutti) nakon školovanja u Beču i drugim školama Monarhije i srednje Europe, gotovo redovito organiziraju svoj rad samostalno, kao graditelji vezani uz građevinski ceh koji egzistira do 1872. godine.[692] Međutim, kasnije generacije poput L. Hönigsberga i J. Deutscha, J. Vancaša, M. Pilara, V. Kovačića, (Kovačić prije studija u Beču, a Vancaš i Pilar nakon) koji dolaze u Hrvatsku od 1888. do 1903. započet će praksu u gradskoj ili državnoj službi ili u poduzećima oformljenim od starije generacije, koja objedinjuju i projektiranje i izvođenje, poput poduzeća Grahora i Kleina, Kune Waidmanna, Gjure Carneluttija i Hermana Bolléa. Povratak Kovačića, Bastla, Baranyaia, Kalde, Schöna,.. dogodit će se u trenutku kad su Hönigsberg i Deutsch te Pilar, Mally i Bauda već oformili svoja poduzeća i pozicionirali se te mogli ponuditi stjecanje iskustava i prve angažmane.

U nastavku je istražen početak i razvoj profesionalnih karijera arhitekata koji su realizirali zgrade novčarskih institucija zagrebačkih primjera. Ujedno je istražena suradnja s etabliranim arhitektima i građevinskim poduzećima. Analizirani su utjecaji i razlike u pristupima među arhitektima koji su djelovali unutar Zagreba i onima koji su svoje vještine razvijali izvan granica Hrvatske. Ovaj pregled pruža dublje razumijevanje o evoluciji arhitekture novčarskih institucija, o važnosti obrazovanja arhitekata i njihovih profesionalnih iskustava u njenu oblikovanju, a posljedično i o njenom utjecaju na oblikovanje urbanog prostora Zagreba.

Janko Jambrišak 1857. dolazi u Zagreb nakon školovanja u Grazu, a 1859. upisan je u građevinski ceh.[693] Nažalost podaci o njegovim suradnicima nisu poznati. Naklonjen ilircima i Strossmayeru uspješno je djelovao sve do stupanja Khuena Héderváry na mjesto bana 1883.

[692] Klein 1852. polaže u Zagrebu ispit za „gradskog graditeljnog majstora“. Primljen je u građevinski ceh 1861. a Jambrišak dvije godine ranije. Dobronić, 1962: 46-59. Kleinu nije odobreno djelovanje kao arhitektu jer nije mogao dokazati potrebno obrazovanje.
[693] Dobronić, 1959: 30

nakon čega se njegova građevinska aktivnost smanjuje.[694] Izgradnja Obće zagrebačke štedionice i zalagaonice 1886. jedna je od njegovih posljednjih realizacija.

Herman Bollé po dolasku u Zagreb 1879. ima samostalnu praksu, a od 1882. voditelj je i profesor na Obrtnoj školi na kojoj je 1892. osnovan i graditeljski odjel. U njegovom uredu angažirat će se **Martin Pilar** od 1886. do 1887. godine u vrijeme kad je Bollé uglavnom bio angažiran na restauraciji zagrebačke katedrale, [695] te time stjecao usko specijalistička znanja vezana za tu temu.

Kuno Waidmann njemački je arhitekt i graditelj koji je djelovao u Zagrebu od 1877. godine (do 1906)., kad je angažiran kao graditelj bolnice za duševne bolesti u Stenjevcu (danas Vrapču).[696] Pri kraju svog djelovanja u Zagrebu, Weidmann je odigrao savjetničku ulogu kod gradnje Schachnerove hipotekarne banke 1903. godine, a bio je i u ulozi glavnog nadzornog inženjera na zgradi PHŠ u Ilici. U njegovom su atelijeru na početku svoje karijere radili mnogi arhitekti, poput primjerice Lea Hönigsberga i Julija Deutscha, Martina Pilara i Viktora Kovačića. U njegovom uredu angažirat će se M. Pilar 1889. godine na gradnji pučke škole u Krajiškoj ulici 5.

U kraćem periodu Herman Bollé i Kuno Waidmann surađuju te će ih Hrvatska komercijalna banka 1880. angažirati za rekonstrukciju stambeno-poslovne zgrade na uglu Ilica 20/Tomićeva 2, koji tada djeluju u partnerstvu s nadogradnjom drugoga kata na klasicističkoj jednokatnici. Karakteristično je pročelje prema Ilici kojega s atikom oblikovanom pilastrima i volutama u stilu njemačke neorenesanse. To je Waidmannov, a i Bolléov jedini projekt za neku novčarsku instituciju. Waidmann je ključan u oblikovanju historicizma kod nas radi prijenosa utjecaja sjevernonjemačke renesanse na zagrebačku arhitekturu.[697] Ulogu u prijenosu sjevernonjemačkih utjecaja na hrvatsku arhitekturu, specifično zgrada novčarskih institucija odigrat će u prva dva desetljeća 20. stoljeća Dionis Sunko.

Julije Deutsch vraća se sa školovanja iz Beča u Zagreb 1888. s preporukom Hermana Helmera u ured Kune Waidmanna, ali se već sljedeće godine udružuje s Leom Hönigsbergom te će kao i Pilar, Mally i Bauda zapošljavati drugu generaciju akademski obrazovanih arhitekata.[698]

[694] Dobronić, 1959: 38
[695] Gazivoda, 1997: 128, Damjanović, 2015
[696] Mahečić, 1999:165
[697] Cvitanović, 1969., Maroević, 1969.
[698] Knežević, Laslo, 2011. Godine 1898. bit će angažirani za izvedbu zgrade Hrvatske eskomptne banke prema projektu Fellnera i Helmera.

Tvrtka talijanskog graditelja **Gjure Carneluttija** djeluje u Zagrebu od 1879. godine. Carnelutti je s radom započeo između dva prijelomna trenutka, tj. nakon što je 1872. likvidiran zagrebački građevinski ceh i prije osnivanja drugih uspješnih projektantsko-graditeljskih poduzeća. Carnelutti 1901. izvodi izmjenu prizemlja za Hrvatsku pučku banku (prije Obća zagrebačka štedionica i zalagaonica), na Zrinjevcu 1, prema projektu atelijera Fischer i Hrubý. Kasnije će, od 1909. godine, poduzeće „Braća Carnelutti" (tvrtka sinova Gjure Carneluttija, Amadea i Ubalda) koje također objedinjuje i izvođenje i projektiranje, izvesti kupolu palače Burze Viktora Kovačića kao i rekonstrukciju za Jugoslavensku banku. Amadeo Carnelutti potpisuje „promjenbeni" nacrt za drugu etapu gradnje Fischerove Gradske štedionice i preuzima njenu gradnju.

Janko Nikola Grahor po povratku sa školovanja u Zagreb 1858. godine, još neafirmiran u ulozi graditelja i projektanta, radi kao gradski mjernik u gradskoj službi. S F. Kleinom 1868. godine osniva građevno poduzeće **Grahor i Klein**. S godinama preuzima i brojne društvene funkcije kao što je predsjedavanje Društvom inženjera i arhitekata 1890. [699] Upravo kod njih, tijekom studijskih praznika, od 1876. do 1881.[700] godine **Josip Vancaš** dolazi na praksu u Zagreb, u periodu realizacije projekta za PHŠ u Radićevoj.

Janko Holjac po povratku u Zagreb od 1888. do 1895. radi u Zemaljskoj vladi. Kod Carneluttia i Waidmanna je 1891. angažiran mladi **Viktor Kovačić** nakon što je u Grazu završio graditeljsko-obrtnički odjel Obrtne škole. U Zagrebu radi i kao praktikant u atelijeru arhitekta Waidmanna (projektira pregradnju balkona lođe kuće Eisner, Trg N. Š. Zrinskog 14), potom, uz preporuku prethodnih mentora, nastavlja s radom kod Bolléa u periodu od 1891. do 1896. godine. V. Kovačić je osim brojnih zadataka izrade nacrta postojećeg stanja, nacrta opreme interijera, samostalno izradio nacrte i vodio gradnju pravoslavne crkve u blizini Generalskog Stola 1896. godine.[701] Iako mu Bollé omogućava napredovanje i samostalan rad, razilaze se u stavovima u restauratorskim postupcima Bolléa te donosi odluku o nastavku školovanja.

Aladar Baranyai završava Graditeljsku školu u Zagrebu i nakon kraćeg boravka u Beču, zapošljava se radi u poduzeću Pilar, Mally i Bauda od 1900. do 1905. godine. Obzirom da do dolaska Baranyaija realiziraju zgrade pretežito neorenesansnih i nešto rjeđe neobaroknih pročelja, a potom dolazi do promjena i uvođenja stiliziranih ornamenata, po uzoru na bečku

[699] Zanimljiv podatak nam donosi Ivo Maroević da je Janko Nikola Grahor 1890-ih bio član ravnateljstva Hrvatske eskomptne banke i predsjednik osiguravajuće zadruge "Croatia". Maroević, 1968: 23
[700] Jurić, 2007: 518
[701] Jurić, 1994: 153; Laslo, Radović, 1994: 96

secesiju, ta se promjena pripisuje Baranyaiju.[702] Naročito se ističe projekt kuće Bauda na Marulićevom trgu 7.

Nakon njega, po povratku iz Beča 1906., u poduzeće dolazi **Lav Kalda** kad je odmah angažiran na projektu podružnice Austro-ugarske banke u Jurišićevoj ulici. Prema detaljnoj analizi tog primjera, na projektu je, prisutan utjecaj naručitelja, ali i afinitet za neobarok i neorenesansu Kaldinih profesora Ohmanna i Castelizza. Ne treba zanemariti ni moguć utjecaj Königove istovremene dogradnje *Technische Hochschule* u Beču na oblikovanje glavnog pročelja banke velikim redom stupova zaključenim nizom alegorijskih skulptura.

Vjekoslav Bastl zaposlit će se kod Hönigsberga i Deutscha 1895. da bi potom 1899. otišao na Akademiju u Beč. Godine 1902. godine vraća se ponovno kod Hönigsberga i Deutscha i odmah ima priliku raditi na projektima zgrada novčarskih institucija. Sudjeluje na natječaju za zgradu Hrvatsko-slavonske zemaljske hipotekarne banke na Zrinjevcu, a prethodno je uspješno samostalno sudjelovao na natječaju 1902. godine za Gradsku štedionicu (slov. *Mestna hranilnica*) u Ljubljani. Na projektu Hrvatsko-slavonske zemaljske centralne štedionice u Ilici 25 započinje raditi 1905. što će biti i njegov posljednji projekt u okviru poduzeća. Bastlovi projekti realizirani u poduzeću Hönigsberg i Deutsch, pored obilježja historicizma nose i oblikovne detalje pod utjecajem bečke secesije. Osamostalit će se 1906.

7.2.4. Arhitektonske prakse izvan Hrvatske

Neki arhitekti nakon studija ostaju u Beču (ili poput Sunka u Karlsruheu i Hamburgu) uglavnom raditi kod svojih profesora i počinju prvu praksu kod:
- Ludwiga Tischlera (Lav Hönigsberg)
- Friedricha von Schmidta (Martin Pilar)
- Ludwiga Richtera (Janko Holjac)
- Karla Hinträgera (Edo Schön)
- Humberta Walchera von Motlheina (Hugo Ehrlich)
- Karla Königa i Friedricha Ohmanna (Hugo Ehrlich)
- Maxa Fabiania (Edo Schön, Hugo Ehrlich)
- Fellnera i Helmera (Josip Vancaš) i
- Raabe i Wöhlecke, Hamburg (Dionis Sunko).

Lav Hönigsberg od 1883.- 1884. boravi na praksi kod Ludwiga Tischlera koji se izuzetno produktivan u projektima najamnih zgrada neobaroknog izraza, kao što je

[702] Der Hazarijan-Vukić, 1995: 31

karakterističan primjer Maria-Theresien hof u Beču. Također je na praksi i kod A. Kronesa starijeg (1885.- 1886.) koji je djelovao i kao građevinski poduzetnik u gradnji najamnih zgrada u stilu historicizma.

Martin Pilar, pored studija na Visokoj tehničkoj školi i studija na Specijalnoj školi za gotiku F. von Schmidta, radi u Schmidtovu atelieru, a po povratku u Zagreb radi kod H. Bolléa i Waidmanna (1889-1891.) 1909. Bit će angažiran u radu ocjenjivačkog suda na natječaju za palaču Prve hrvatske štedionice u Osijeku. Period od 1891. do 1894. godine obuhvaća autorski rad u vlastitom arhitektonskom atelijeru.

Janko Holjac je nakon studija na jednogodišnjoj praksi, od 1887. do 1888. godine, kod konzervativnog Ludwiga Richtera gdje je mogao sudjelovati na projektu gradske palače Vrints zu Falkenstein u Gußhausstraße 23 u Beču građene u stilu francuskog klasicizma.[703]

Dionis Sunko nakon studija surađuje u uredu Zemaljske građevne uprave u Karlsruheu, zatim u atelijeru Gustava Adolfa Schnecka u Quedlinburgu te atelijeru Raabe&Wohlecke u Hamburgu. Arhitekti Raabe i Wöhlecke pripadaju arhitektonskom pokretu reformista u Hamburgu početkom 20. stoljeća s pokušajem prevladavanja historicizma i secesije i stvaranja moderne i reprezentativne arhitekture uz zadržavanje tradicionalnih materijala.[704] Nema podataka da se u tim uredima radi na projektima zgrada novčarskih institucija. Sunko iz Hamburga sudjeluje na pozivnom natječaju za zgradu Croatia osiguranja, a vraća se u Zagreb 1909. nakon nagrade i narudžbe za realizaciju zgrade Prve hrvatske štedionice u Osijeku čime započinje samostalnu praksu.

Josip Vancaš odlazi 1881. na jednogodišnju praksu u atelijer Fellnera i Helmera. U tom trenutku mogao je na praksi sudjelovati na projektima historicističkih gradskih kazališta u Brnu i Liberecu u Češkoj i stambeno-poslovnih palača u Beču (npr. Wien 1, Goldschmiedgasse 4). To iskustvo (i poznanstvo) će sigurno utjecati i na njegov natječajni rad i kasnije na angažman PHŠ u Ilici.

Hugo Ehrlich će stjecati iskustva radom kod kod Humberta Walchera von Motlheina, profesora Karla Königa i Friedricha Ohmanna te Maxa Fabiania, prošavši kroz te prakse i kroz sasvim konzervativni pristup projektiranju u povijesnim stilovima da bi potom ušao u projekt gdje samostalno radi na dovršetku vile Karma kraj Montreuxa na Ženevskom jezeru, jednog od prvih primjera moderne arhitekture u Europi, koju je započeo graditi A. Loos. U vrijeme tog

[703] AZW
[704] Bartels, Olaf: *Altonaer Architekten - eine Stadtbaugeschichte in Biographien*. Hamburg 1997

angažmana djeluje kao vanjski suradnik u obiteljskom, graditeljskom poduzeću svoje braće Adolfa i Ernesta Ehrlicha. Od 1910. stupa u partnerstvo s V. Kovačićem.

Edo Schön kod Karla Hinträgera i Maxa Fabiania. U radovima Ede Schöna moguć je utjecaj Hinträgera u prvim realizacijama, a Maxa Fabiania, učenika i sljedbenika Otta Wagnera kasnije, u njegovom odbacivanju historicizma i usmjeravanju ka secesiji.

Aladar Baranyai i **Ignjat Fischer** borave u Beču, a Fischer i u Pragu, ali nisu pronađeni izvori koji potvrđuju njihovo formalno obrazovanje ili rad u nekom arhitektonskom atelieru. Bagarić detektira Wagnera kao Fischerov uzor, koji prema austrijskoj teoriji arhitekture pripada „slobodnom baroku" koji ne pripada određenom arhitektonskom stilu već je moderna varijacija na baroknu temu.[705]

7.2.5. Samostalno djelovanje

Ovisno o ostvarenim kontaktima, preporukama i afinitetima, nakon dovršenog studija opredijelit će se za angažman u državnim ili gradskim uredima ili za samostalno djelovanje. **Janko Nikola Grahor** će prije udruživanja s F. Kleinom biti i samostalno angažiran npr. na neizvedenom projektu preoblikovanja pročelja episkopalnog dvora u Plaškom gdje će pokazati projektantski potencijal koji se u kasnijem djelovanju poduzeća Grahor i Klein uglavnom pripisuje F. Kleinu.[706] **Josip Vancaš** će **s** preporukom F. von Schmidta tadašnjem upravitelju Bosne i Hercegovine i ministru financija Austro-Ugarske, Benjaminu Kallayu za projekt sarajevske katedrale, **s**amostalno djelovati odmah nakon studija, odlaskom u Sarajevo 1894. godine.[707]

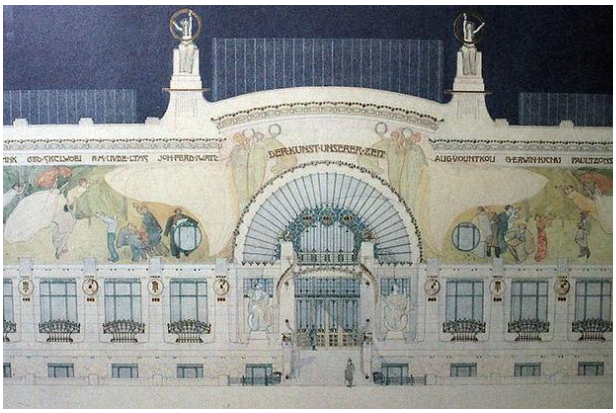
Edo Schön nakon realizacije zgrade Croatije, kao prvog samostalnog zadatka, više nije projektirao zgrade novčarskih institucija. Nakon Prvog svjetskog rata napušta utjecaje historicizma i projektira u skladu sa suvremenim tendencijama.

Istovremeno sa zaposlenjem u poduzeću Pilar, Mally i Bauda **Aladar Baranyai** kreće u prvi samostalni projekt za vilu i slikarski atelier Tišov u Zagrebu, od 1900. do 1901., s jasnim utjecajem secesije, posebice Wagnera i Olbricha.

[705] Josef August Lux, 1914. donosi Bagarić, 2017: 59
[706] Damjanović, 2003
[707] Damjanović, 2008: 177

Sl. 246. Galerija umjetničkih djela našeg vremena, O. Wagner, 1897.

Sl. 247. Vila i slikarski atelier Tišov, A. Baranyai; dekoracija uličnog pročelja, studija

Sl. 248. Skica za pročelje izložbene zgrade na Wollzeile, J. Olbrich, 1897.

Janko Holjac osamostalit će se 1897. i osnovati poduzeće „Janko Holjac i drugovi arhitekti i inžiniri“ i izvoditi građevine naglašenih neobaroknih obilježja. Između ostalih, 1921.-1923. izveli su zgradu podružnice Wiener Bankvereina na uglu Jurišićeve i Palmotićeve na temelju izvedbenih nacrta arhitekta Janka Holjca, a prema projektu Ernsta Gotthilfa i Alexandera Neumanna. Od 1910. do 1917. bio je gradonačelnik grada Zagreba.

Vjekoslav Bastl stekao je status ovlaštenog arhitekta 1906., a samostalno će djelovati do 1943. Godine 1909. osvojio je treću nagradu na natječaju za zgradu Prve hrvatske štedionice u Osijeku (druga nagrada i realizacija Sunko), a sudjelovao je i na pozivnom natječaju za zgradu osiguravajućeg društva Croatia, Zagreb, Masarykova 1/Preradovićeva. Od 1909.-1910. realizirao je zgradu Pučke štedionice u Novoj Gradišci. Osvojio je prvu nagradu na natječaju

za zgradu Prve hrvatske obrtne banke 1920. (uglovnica Ilica/Mesnička) koju je realizirao H. Ehrlich. U samostalnoj praksi je došlo do Bastlovog odmaka od secesije te se priklonio neoklasicizmu kao dominantnom srednjoeuropskom stilu nakon razdoblja utjecaja secesije.[708]

Hugo Ehrlich suradnju s Kovačićem prekida odlaskom u vojsku te će se nakon završetka Prvog svjetskog rata, u samostalnom radu, realizirati četiri projekta zgrada novčarskih institucija. Kod projekta za Slavensku banku direktno će se osloniti na projekt svog profesora i mentora Karla Königa i njegov projekt za *Technische Hochschule* u Beču. Nakon 1926. i rada na Slavenskoj banci, te sekvence povratka historicizmu, i po dovršenju interijera Burze, kod Hrvatske obrtne banke definitivno se usmjerava funkcionalizmu i modernim tendencijama što će se posebno pokazati na projektu Jugoslavenske udružene banke u Beogradu projektirane 1929., a izvedene 1931. godine.

Sl. 249. Technische Hochschule, Wien, Karl König, 1905. do 1909. Fotografija pročelja Visoke tehničke škole u Beču arhitekta Karla Königa; Nacrt zapadnog pročelja Slavenske banke, H. Ehrlich, 1920.

Ignjat Fischer je po povratku u Zagreb, od 1897. do 1898. djelovao u građevnom poduzetništvu s češkim arhitektom Antonínom Hrubýjem, a potom samostalno i kao vanjski suradnik Građevnog odsjeka Zemaljske vlade. Fischer prethodno surađuje i s Gjurom Carneluttijem, (što će kasnije nastaviti i s njegovim sinovima), a Hrubý s obiteljskim poduzećem Adolfa i Ernesta Ehrlicha. **Fischer** prekida 1899. suradnju s Hrubyjem i radi samostalno. Istovremeno je i stalni vanjski suradnik Građevnog odsjeka Zemaljske vlade.

Sudjeluje na više projekata zgrada novčarskih institucija. Godine 1909. osvojio je treću nagradu na natječaju za zgradu Prve hrvatske štedionice u Osijeku. Od 1920. do 1926. realizira rekonstrukciju postojećih zgrada i dogradnju za Jugoslavensku banku na uglu Trga bana Jelačića i Praške ulice, a u tom periodu sudjeluje i na pozivnom natječaju za zagrebačku Burzu 1921. s monumentalnim klasicističkim rješenjem pročelja. Nakon provedenog natječaja za Gradsku štedionicu na Trgu bana Jelačića, izvodi je u dvije etape, od 1923. do 1931. godine.

[708] Pavković, 2017: 187-195

Fischer postupno, uz mlađe arhitekte u uredu (B. Auer, F. Cota, Z. Dumengjić, M. Kovačević, Z. Vrkljan) napušta oblike historicizma.

Lav Kalda u samostalnom radu pored ostalog projektira i zgrade novčarskih institucija, poslovno-stambenu zgradu Jadranskog osiguravajućeg društva (Petrinjska 67A /Hatzova 8), a potom zgradu Prve hrvatske štedionice u Crikvenici 1923. s elementima klasicizma kojim daje naglašeno reprezentativan i simbolički snažan dojam. Prva hrvatska štedionica ga nakon toga 1925. godine angažira na projektu „čišćenja" pročelja njihove zgrade u Ilici 5 i izvode uklanjanje secesijskih arhitektonskih detalja.

7.2.6. Udružene prakse

Autori i graditelji koji udružuju snage i osnivaju partnerstva i poduzeća su:

- Grahor i Klein
- Hönigsberg i Deutsch
- Pilar, Mally i Bauda
- Sunko i Jungmann
- Baranyai i Benedik
- Ehrlich i Kovačić
- Kalda i Štefan.

Grahor i Klein, osnovali su poduzeće 1868. i izveli su neke od prvih zgrada novčarskih institucija u Zagrebu: PHŠ na Trgu bana Jelačića i u Radićevoj ulici. Klein je 1886. napustio zajedničko poduzeće i nastavio samostalno projektirati do svoje smrti 1889. godine.

Hönigsberg i Deutsch počinju s radom u zajedničkom graditeljskom poduzeću 1889. godine. To je i trenutak značajne graditeljske aktivnosti nakon potresa 1880. i druge regulatorne osnove grada Zagreba. Hönigsberg i Deutsch uz Pilar, Mally i Baudu predstavljaju najproduktivnija graditeljska poduzetništva tog vremena u Hrvatskoj. Hönigsberg i Deutsch će sudjelovati u više značajnih projekata zgrada novčarskih institucija, bilo kao projektanti, izvođači ili u obje uloge. Izvest će 1899. Hrvatsku eskomptnu banku u Ilici 3, zatim 1904. Hrvatsko-slavonsku zemaljsku hipotekarnu banku na Zrinjevcu, a 1907. Hrvatsko-slavonsku zemaljsku centralnu štedionicu u Ilici 25, koju i projektiraju. Iste godine grade i zgradu Prve požeške štedionice u Požegi.

Pilar, Mally i Bauda započinju sa zajedničkim radom 1894. godine. Realizirali su niz značajnih stambenih i poslovnih zgrada u Zagrebu. Jedinstvena je izvedba Prve hrvatske štedionice s pasažem „Oktogon", na uglu Ilice i Preradovićevog trga, od 1898. do 1899., a projektirali su i izveli 1906. do 1907. podružnicu Austro-ugarske banke u Jurišićevoj ulici.

U izrazito produktivnoj praksi poduzeća Ferstelovih učenika, Hönigsberg i Deutsch i Pilar, Mally i Bauda, možemo vidjeti uspješno vladanje povijesnim stilovima (uz nagovještaje secesije) uz korištenje tada suvremenih materijala i konstruktivnih rješenja, bilo kad Pilar, Mally i Bauda izvode palaču PHŠ u Ilici 5 (na kojoj u manjem dijelu sudjeluju i radnici poduzeća Hönigsberg i Deutsch) ili kad Hönigsberg i Deutsch realiziraju Schachnerovu Hrvatsko-slavonsku zemaljsku hipotekarnu banku na Zrinjevcu ili Hrvatsko-slavonsku zemaljsku centralnu štedionicu u Ilici 25. Sve navedeno pokazuje i kako na izvedbi bloka Hrvatske eskomptne banke i PHŠ imamo sinergiju arhitekata u ulozi projektanata i/ili graditelja koji su studirali kod Ferstela, čija je palača Ferstel utjecala na ovaj projekt.[709]

Sunko i Jungmann (građevinski inženjer školovan u Brnu) započet će partnerstvo 1919. i djelovat će u zajedničkom poduzeću do Sunkove smrti 1935. Zajedno će uspješno realizirati više projekata zgrada novčarskih institucija u Zagrebu i Beogradu, Prve hrvatske štedionice (1921.–1922.) te Zemaljske banke (1922.–1923.) u Beogradu.

Baranyai i Benedik uspješno će surađivati od 1905. do 1933. godine. Za novčarske institucije realizirat će, osim Srpske banke, još Hrvatsku opću prometnu banku u Martićevoj. U njihovom radu će se čitati utjecaj estetike O. Wagnera i J. Hoffmana.

Ehrlich i Kovačić surađuju od 1910. do 1915. godine, kada povezuju tradicionalna rješenja, koristeći klasične arhitektonske oblike, sa suvremenim rješenjima oblikovanja. Suradnju prekida Ehrlich odlaskom u vojsku te će se nakon završetka rata ponovno vratiti tradiciji, u samostalnom radu, upravo kod projekta za Slavensku banku. Zgrade novčarskih institucija neće projektirati u periodu suradnje. Ehrlich će se uključiti na projekt Burze nakon Kovačićeve prerane smrti.

Kalda i Štefan započinju suradnju 1908. u poduzeću „Kalda i Štefan, arhitekti i graditelji“ koja traje do 1922. kad Kalda nastavlja djelovati samostalno. Tijekom te suradnje izvode uglovnicu osiguravajućega društva „Croatia“.

U cijelom opisanom obrazovnom putu, praksama i samostalnom radu hrvatskih arhitekata na razvojnom putu tipologije zgrada novčarskih institucija te utjecaju Beča kao središta formiranja hrvatskih arhitekata na prijelazu stoljeća, provlači se činjenica o međusobnoj povezanosti naših arhitekata i graditelja s njihovim iskustvima i mentorima, njihovoj međusobnoj suradnji, sinergiji u stjecanju i razmjeni iskustava bilo na projektiranju ili izvođenju, od prvih realizacija koje pratimo u radu Bolléa na dogradnji ÖNB-a u Beču kod F. von Schmidta, involviranosti Fellnera i Helmera na projektima u Hrvatskoj, Vancaša,

[709] Hönigsberg i Deutsch izvode Hrvatsku eskomptnu banku prema projektu Fellnera i Helmera.

Hönigsberga i Deutscha, Pilara, Mally i Baude na PHŠ u Ilici pa sve do Amadea Carneluttija i njegove suradnje s Viktorom Kovačićem na izvedbi kupole Burze i Ignjatom Fischerom u izvedbi druge faze Gradske štedionice. Od svih arhitekata aktivnih na prijelazu stoljeća, vjerojatno samo Podhorsky i Lubynski nisu realizirali zgrade novčarskih institucija. Većina ih je imala priliku sudjelovati u procesu razvoja ove tipologije i zbog značajnih trenutaka u razvoju gospodarstva te društveno-političkih okolnosti, naročito nakon Prvog svjetskog rata i nove gospodarske i političke pozicije Hrvatske i Zagreba.

Osnivanje Kluba hrvatskih arhitekata, 1905. godine od strane Viktora Kovačića s istomišljenicima (Stjepan Podhorsky, Vjekoslav Bastl i Edo Schön) s ciljem unaprjeđenja arhitekture te zaštite interesa hrvatskih arhitekata također je znak njihove povezanosti, međusobnih stručnih diskusija i razmjene mišljenja.

Predstavljeni detalji iz biografija naših arhitekata koji kasnije djeluju u Zagrebu prezentiraju permanentan intelektualni utjecaj bečkih krugova na Hrvatsku u čitavoj drugoj polovici 19. i početku 20. stoljeća. Veliki urbanistički zahvati u Beču i gradnja Ringstrasse, odražavaju se i na Zagreb naročito nakon potresa 1880. godine formiranjem Druge regulatorne osnove i planiranjem „zelene potkove“. Na značajnim zahvatima sudjeluju Friedrich von Schmidt i njegov suradnik Hermann Bollé konzervativnim pristupom, dok Wagner preko svojih učenika, Bastla i Kovačića (ali i drugih koji prate zbivanja putem stručnih časopisa ili putovanjima i osobnim kontaktima) prenosi nove ideje o modernosti.

8. DOPRINOS HRVATSKIH ARHITEKATA PROFILIRANJU TIPOLOGIJE ZGRADA NOVČARSKIH INSTITUCIJA U HRVATSKIM OKVIRIMA

8.1. Uvod

Doprinos hrvatskih arhitekata profiliranju zgrada novčarskih institucija u Hrvatskoj ogleda se u njihovom pristupu i načinu karakterizacije nekoliko njihovih glavnih obilježja tj. ključnih aspekata:

1. Urbanistička pozicija i uloga – Pristup oblikovanju i dimenzioniranju zgrada (visina, oblikovanje ugla, namjena i oblikovanje prizemlja, pozicioniranje ulaza, primjena kupole ili odabir oblikovanja krova zgrada) često su imali presudan utjecaj na oblikovanje grada, naročito njegovom središnjem dijelu, naglašavajući ekonomski i društveni značaj novčarskih institucija u javnom prostoru.

2. Stil, stilske odrednice, odabir stila – Kroz nekoliko razvojnih razdoblja arhitekti su korištenjem različitih stilskih odrednica, kombinirajući europske arhitektonske utjecaje (historicizam, secesiju, monumentalni neoklasicizam, modernizam) s lokalnim tradicijama, stvarajući prepoznatljiv vizualni identitet novčarskih institucija u Zagrebu, ujedno prenoseći poruku o odnosu institucije i njenoj poziciji prema suvremenim umjetničkim tendencijama, konzervativizmu i sl.

3. Reprezentativnost – Kroz poziciju u gradskoj strukturi, odnosno stvaranje urbanističke reprezentativnosti, odabirom materijala, primjernu alegorijske skulpture, arhitekti su stvarali zgrade koje su komunicirale veličinu i ulogu financijskih institucija u gradu i ukupnom gospodarstvu, čime su aktivno sudjelovali u kreiranju društvene percepcije tih ustanova.

4. Karakter - Kroz monumentalnost u oblikovanju pročelja i unutarnjih prostora, arhitekti su uspješno oblikovali zgrade koje su prezentirale simboličke poruke o stabilnosti, sigurnosti i moći financijskih institucija, čime su aktivno sudjelovali u kreiranju društvene percepcije tih ustanova. Projektantska rješenja su im donijela identitetsku i simboličku vrijednost.

5. Heterogena prostorna struktura i sadržaj – Organizacijom više namjena odnosno sadržaja (poslovnih, trgovačkih, uslužnih, ugostiteljskih, stambenih) pod jednim krovom, koja je uvjetovala i odgovarajuća rješenja u konstrukciji i prostornim međuodnosima tih namjena postigli su složene heterogene prostorne, strukture uspješnih međuodnosa u kojim pojedine namjene nisu izgubile kvalitetu.

6. Inovativnost – Hrvatski arhitekti razvijali su projekte koji su odgovarali specifičnim potrebama banaka, štedionica, osiguravajućih društava i burze, osiguravajući optimalnu organizaciju prostora, sigurnost i reprezentativnost. Uvođenje inovativnih građevinskih materijala i tehnologija, poput različitih armirano-betonskih sustava i čeličnih konstrukcija, sigurnosnih sustava protiv provale i požara, dizala, cijevne pošte, telefona, omogućilo je realizaciju sigurnih i trajnih objekata, prilagođenih specifičnim zahtjevima financijskih institucija redovito su pratili zbivanja u Europi i svijetu te ostvarili rješenja u skladu s onovremenim tehnološkim trenutkom.

Hrvatski arhitekti su, akceptirajući ključne primjere Monarhije u razvoju zgrada novčarskih institucija, prilagodili tu tipologiju zgrada novčarskih institucija ekonomskom i kulturnom trenutku grada Zagreba na prijelazu 19. u 20. stoljeće te je kreativno interpretirali.

Temeljem provedenih istraživanja možemo utvrditi značajan doprinos hrvatskih arhitekata realizacija zgrada novčarskih institucija profiliranju ove nove tipologije u hrvatskim okvirima u smislu formativnih elemenata tipologije zgrada novčarskih institucija, prikazan u Tablici 31. Valorizacijom su prepoznate i istaknute građevine koje su značajnije pridonijele profiliranju zgrada novčarskih institucija.[710]

[710] Ključni dio objektivne valorizacije bio je, između ostalog, terenski rad koji je proveden u sklopu istraživanja. Međutim, u pojedinim građevinama nije bilo dopušteno fotografiranje, tako da se fotografije nisu mogle priložiti doktorskom radu. U potresom značajno oštećenim zgradama također nije bilo dopušteno pristupiti, a u pojedine se dijelove zgrada zbog trenutnog korištenja ne dozvoljava ulazak vanjskih korisnika (kao npr. u štićene prostore trezora). Iz navedenih objektivnih okolnosti istraživanje je, kao i valorizacija, za pojedine građevine provedena na temelju arhivske dokumentacije i fotografija prikupljenih od samih institucija, GZZSKP i temeljem proučavanja zgrada izvana.

8.2. Doprinos analiziranih primjera uspostavi i razvoju tipologije zgrada novčarskih institucija

Slijedom provedene analize u Tablici 40. dan je sumarni pregled valorizacije i doprinosa analiziranih primjera razvoju tipologije. Svi analizirani primjeri pokazuju odnosno prezentiraju sva glavna obilježja odnosno formativne elemente nove tipologije.

Tablica 31. Sumarni pregled valorizacije i doprinosa analiziranih primjera razvoju tipologije:
izražen doprinos razvoju tipologije

(-) nedovoljno dostupnih podataka

REDNI BROJ	GODINA OSNIVANJA INSTITUCIJE	PRIMJER	URBANISTIČKIA ULOGA	STIL, STILSKE ODREDNOCE	EKSPRESIJA REPREZENTATIVNOSTI	KARAKTER	HETEROGENA PROSTORNA STRUKTURA KOMUNIKACIJA S KLIJENTOM (VESTIBUL I BLAGAJNIČKA DVORANA)	INOVATIVNOST	SVEUKUPNA VALORIZACIJA I DOPRINOS RAZVOJU TIPOLOGIJE I NEDOSTACI
		ŠTEDIONICE							
1.	1846.	Prva hrvatska štedionica, Trg bana Jelačića 14/ Praška 2 J. N. Grahor i F. Klein, 1871.	izrazite urbane pozicije, formira pročelje trga	historicizam	reprezentativnost naglašena oblikovanjem pročelja i visinom prizemne etaže	stabilnost moć	heterogene prostorne strukture	-	ne ispunjava sve kriterije reprezentativna zgrada arhitekture historicizma, važnija za razvoj institucije Prve hrvatske štedionice više nego za razvoj same tipologije zgrada namijenjenih novčarskim institucijama
2.	1872.	Obća zagrebačka štedionica i zalagaonica, Trg N. Š. Zrinskog 1/ Praška 9 J. Jambrišak, 1876.	važne urbane pozicije	historicizam	reprezentativnost nije naglašena	stabilnost moć	longitudinalna „L“ koncepcija bl. dvorane, lateralno osvijetljena	-	ne ispunjava sve kriterije značajna za formiranje sjevernog pročelja Zrinjevca više nego za razvoj same tipologije

									zgrada namijenjenih novčarskim institucijama
3.	1846.	Prva hrvatska štedionica, Radićeva ulica 30/ Kožarska 7 J. J. Grahor, 1880.-1882.	vrijedno urbanističko rješenje	historicizam	reprezentativnost naglašena oblikovanjem pročelja i skulpturom	sigurnost stabilnost povjerenje moć	longitudinalna koncepcija bl. dvorane ograničenih prostornih mogućnosti, skromnija, lateralno osvijetljena	ugrađene suvremene instalacije i primijenjene mjere zaštite od požara i provale	ispunjava sve kriterije urbanistički složeno rješenje s pješačkim prolazom; jedna je od prvih primjera ove tipologije heterogene strukture; naprednih tehnoloških rješenja
4.	1846.	Palača Prve hrvatske štedionice, Ilica 5/ Margaretska 1 i 3/ Bogovićeva 6 – Oktogon Helmer i Fellner, J. Vancaš, 1898.-1899.	izrazito važne urbane pozicije, formira pročelje trga, ulaz u štedionicu kroz pasaž	historicizam secesija	izrazite reprezentativnosti u interijeru i u pročeljima apostrofiranim izvedbom kupola	sigurnost stabilnost povjerenje moć	heterogene strukture, uspješno distribuiranih namjena i njihovih međuodnosa centralna koncepcija bl. dvorane impresionira klijenta odražava status štedionice	ugrađeni suvremeni materijali, instalacije i oprema	ispunjava sve kriterije urbanistički dojmljivog mjerila i programa, arhitektonski je avangardna po izgradnji prvog trgovačkog pasaža kod nas; postavlja visoke kriterije u razvoju ove tipologije **Najznačajnije doprinosi razvoju tipologije u kategoriji zgrade namijenjene štedionici.**
5.	1905.	Hrvatsko-slavonska zemaljska centralna štedionica, Ilica 25-27/Gundulićeva 2, V. Bastl, I. Štefan i O. Goldscheider, 1905.-1907.	važne urbane pozicije	historicizam secesija	markantne pojavnosti i reprezentativnosti u interijeru, naročito u oblikovanju blagajničke dvorane te u pročeljima; naglašenog ugla kupolom	sigurnost stabilnost povjerenje moć	heterogene strukture, uspješno distribuiranih namjena i njihovih međuodnosa centralna koncepcija bl. dvorane impresionira klijenta visinom i oblikovanjem, s prirodnim zenitalnim osvjetljenjem, odražava status štedionice	ugrađeni suvremeni materijali, instalacije i oprema, neki od njih prvi put primijenjeni u Zagrebu	ispunjava sve kriterije važne urbane pozicije, prezentira se kao institucija otvorena javnosti; naprednih tehnoloških rješenja

6.	1914.	Gradska štedionica, Trg bana J. Jelačića 9-10/ Ulica A. Cesarca 2 I. Fischer, 1923.-1931.	izrazito važne urbane pozicije	neoklasicizam art déco	izrazite reprezentativnosti i u pročeljima i u interijeru formira pročelje glavnog gradskog trga	sigurnost stabilnost povjerenje moć	izrazito heterogene strukture centralna koncepcija bl. dvorane reprezentativna, visinom, prirodnim zenitalnim osvjetljenjem	napredno konstruktivno i oblikovno rješenje gradske kavane	ispunjava sve kriterije definirala cijeli novi gradski blok i pročelje glavnoga gradskog trga, ima gradotvornu i urbanističku ulogu
		BANKE							
7.	1882. podružnica u Zagrebu	Austro-ugarska banka – podružnica, Jurišićeva 17/ Palmotićeva 9 L. Kalda, 1906.	važne urbane pozicije zatvorenog pročelja, slabije komunikacije prema klijentu	historicizam	naglašene reprezentativnosti u pročeljima	sigurnost stabilnost povjerenje moć	nešto skromnije heterogenosti i otvorenosti; stanovanje je podređeno osnovnoj namjeni longitudinalna koncepcija bl. dvorane reprezentativan vestibul s nešto skromnijim primjerom bl. dvorane, longitudinalnog tipa, lateralno osvijetljena	-	ispunjava sve kriterije definira ugao gradskog bloka i nastavlja niz zgrada državnih institucija reprezentativna, no nešto skromnije heterogenosti namjena
8.	1895.	Srpska banka, Jurišićeva 4, Petrinjska 1 Benedik & Baranyai, 1912.-1914.	važne urbane pozicije u odabiru pozicije ulaza i blagajničke dvorane prednost daje	neoklasicizam secesija art déco	naglašene reprezentativnosti i u pročeljima i u interijeru	sigurnost stabilnost povjerenje moć	heterogene strukture longitudinalna koncepcija bl. dvorane izrazito reprezentativan vestibul s nešto skromnijim primjerom bl.	primijenjen napredan konstruktivni sustav	ispunjava sve kriterije jedan od vrijednih primjera zgrada novčarskih institucija definira ugao gradskog bloka i početak dviju značajnih gradskih ulica

			trgovačkim prostorima definira ugao gradskog bloka i početak dviju značajnih gradskih ulica				dvorane, longitudinalnog tipa, bilateralno osvijetljena		
9.	1902. u Brodu 1919. u Zagrebu	Centralna eskomptna i mjenjačna banka, Preobraženska 4 D. Sunko, 1920.-1922.	manjeg urbanističkog značenja; prisutna kao dio pročelja Trga P. Preradovića	historicizam secesija art déco	naglašene reprezentativnosti naročito u oblikovanju interijera prema principu total dizajna	sigurnost stabilnost povjerenje	heterogene strukture centralna koncepcija bl. dvorane blagajnička dvorana relativno skromnog formata, ali izrazito efektno uvedenog prirodnog svjetla (zenitalno i lateralno)	primijenjen napredan konstruktivni sustav	ispunjava sve kriterije prostorna organizacija i total dizajn interijera brojnim *art déco* detaljima čini zgradu posebno vrijednom; ambiciozno konstruktivno rješenje
10.	1911. u Samoboru 1915. u Zagrebu	Poslovno-stambena palača Slavenske, poslije Državne hipotekarne banke, Vlaška ulica 53 i 53a / Trg svibanjskih žrtava 1995. 1 i 2 H. Ehrlich, 1921.-1923.	istaknute urbanističke pozicije, formira trg	historicizam	izrazite reprezentativnosti i u pročeljima i u interijeru	sigurnost stabilnost povjerenje moć	heterogene strukture, uspješno distribuiranih namjena i njihovih međuodnosa centralna koncepcija bl. dvorane reprezentativni vestibuli i blagajnička dvorana zenitalnog osvjetljenja i specifične konstrukcije	primijenjen napredan konstruktivni sustav	ispunjava sve kriterije ambiciozna u urbanističkoj zamisli koja, na žalost, nikad nije dovršena; monumentalnog glavnog pročelja specifičnog rješenja blagajničke dvorane **Najznačajnije doprinosi razvoju tipologije u kategoriji zgrade namijenjene banci.**
11.	1906.	Prva hrvatska obrtna banka, Ilica 38 H. Ehrlich, 1924.-1926.	manjeg urbanističkog značenja, dio uličnog niza, nikad uklopljena	historicizam art déco	ističe se oblikovanjem reduciranim od brojnih detalja povijesnih stilova	sigurnost stabilnost povjerenje moć	heterogene strukture centralna koncepcija bl. dvorane	ugrađeni suvremeni materijali, instalacije i oprema	ispunjava sve kriterije vrijedno arhitektonsko ostvarenje s odmakom od prakse primjene mnogo

							reprezentativna blagajnička dvorana zenitalnog osvjetljenja		elemenata povijesnih stilova; na žalost, zbog odustajanja od realizacije cjelovitog projekta uglovnice neuspješna u smislu uklapanja u ulični niz
12.	1901.	Poljodjelska banka, Ulica Tadije Smičiklasa 17 - Martićeva 6 / Ulica Eleonore Patačić 1 D. Sunko, 1926.-1927.	izrazito važne urbane pozicije	historicizam art déco	izrazite reprezentativnosti, bogate opreme i detalja u oblikovanju interijera prema principu total dizajna	sigurnost stabilnost povjerenje moć	heterogene strukture, uspješno distribuiranih namjena i njihovih međuodnosa centralna koncepcija bl. dvorane reprezentativna blagajnička dvorana zenitalnog osvjetljenja	primijenjen napredan konstruktivni sustav	ispunjava sve kriterije prostorna organizacija i total dizajn interijera brojnim *art déco* detaljima čini zgradu posebno vrijednom
		OSIGURAVAJUĆA DRUŠTVA							
13.	1874. 1884. počinje raditi	Palača Croatia osiguravajućeg društva, Masarykova 1-3/ Preradovićeva 8 E. Schön, 1909.-1910.	istaknute urbanističke pozicije, formira početak dviju gradskih ulica i formiranje tog novoga gradskog bloka	neoklasicizam secesija art déco	izrazite reprezentativnosti u pročeljima i u vestibulu	sigurnost stabilnost povjerenje moć	heterogene strukture longitudinalna koncepcija bl. dvorane blagajnička dvorana relativno skromnog formata, ali izrazito efektnoga pristupnog stubišta	primijenjen napredan konstruktivni sustav	ispunjava sve kriterije označila početak formiranja tog novog gradskog bloka; pokazala otvorenost za primjenu inovativnih konstruktivnih rješenja; prvi domaći primjer zgrade novčarskog zavoda za osiguranje **Najznačajnije doprinosi razvoju tipologije u kategoriji zgrade namijenjene osiguravajućem društvu.**
14.	1921. registrirano u Zagrebu	Triglav osiguranje, Kneza Mislava 17 D. Sunko,	istaknute urbanističke pozicije,	historicizam	reprezentativna i u pročeljima i u interijeru	sigurnost stabilnost povjerenje	heterogene strukture	primijenjen napredan konstruktivni	ispunjava sve kriterije

		1922.-1923.	formira ugao gradskog trga				centralna koncepcija bl. dvorane originalan i reprezentativan prostor blagajničke dvorane	sustav i podna konstrukcija od staklenih prizmi	iako malog mjerila, vrijedan hrvatski primjer zgrade novčarskog zavoda za osiguranje
		BURZA							
15.	1907. Sekcija za promet efektima i robom 1918. Zagrebačka burza za robu i vrednote	Zagrebačka burza za robu i vrednote Trg hrvatskih velikana 3/ Martićeva 2/ Ulica Račkoga 1, V. Kovačić / H. Ehrlich, A. Albini, 1923.-1927.	istaknute urbanističke pozicije, formira pročelje trga i dio gradskog bloka	neoklasicizam secesija art déco	izrazite reprezentativnosti i u pročeljima i u interijeru	sigurnost stabilnost povjerenje moć	uvjetno heterogene strukture monumentalna, centralna (kružna) koncepcija dvorane burze, prostran i jasno organiziran vestibul	ugrađeni suvremeni materijali, instalacije i oprema; primijenjen napredan konstruktivni sustav i podna konstrukcija od staklenih prizmi	ispunjava sve kriterije **Doprinosi razvoju tipologije u kategoriji zgrade namijenjene burzi u širem prostornom okruženju.**

8.1.1. Banke

8.1.1.1. Urbanistički doprinos razvoju i transformaciji grada

Najznačajniju ulogu u razvoju i transformaciji grada imaju Srpska banka A. Baranyaia, Poljodjelska D. Sunka i Slavenska banka H. Ehrlicha, u definiranju gradskih vizura, ugla gradskog bloka i početka (zaključka) značajnih gradskih ulica ili pročelja trga. Kad se pogleda Ehrlichova vizija razvoja okolnog prostora zgrada Slavenske banke (Sl. 221.), jasnija je i njegova koncepcija oblikovanja i pozicioniranja glavnog pročelja i ulaza. Premda se njegova vizija razvoja Vlaške ulice nije u cjelini ostvarila, valorizira se kao najznačajnija među analiziranim primjerima banaka. U tom smislu manjkavost ima i Prva hrvatska obrtna banka. Radi odustajanja od realizacije cjelovitog projekta uglovnice, neuspješna je u smislu uklapanja u ulični niz nižih građevina i ostala je predimenzionirana u vizurama Ilice.

Manji urbanistički doprinos su ostvarila projektantska rješenja Centralne eskomptne i mjenjačne banke D. Sunka u Preobraženskoj ulici i Prve hrvatske obrtne banke H. Ehrlicha u Ilici, već i po činjenici da su građene kao ugrađene građevine.

Uglovnica podružnice Austro-ugarske banke, iako smještena u Jurišićevoj ulici, na poveznici glavnoga gradskog trga i novoga poslovnog središta grada, ne komunicira značajno s ulicom, ne dominira u vizurama, smještena je u sjeni dominantne zgrade Glavne pošte.

8.1.1.2. Komunikacija s klijentom – vestibul i blagajnička dvorana

Od šest analiziranih primjera blagajničkih dvorana banaka, izuzetno je Ehrlichovo rješenje blagajničke dvorane zgrade Slavenske banke, ostvareno jasno koncipiranom komunikacijom s javnim prostorom i uvođenjem klijenta kroz skulpturom obogaćen vestibul te kombinacijom jedinstvenoga konstruktivnog rješenja i zenitalnog osvjetljenja blagajničke dvorane. Ehrlich je također, u Prvoj hrvatskoj obrtnoj banci, ostvario fino proporcioniran dvoetažni prostor dvorane, nošen nizom jednostavno oblikovanih stupova s nadsvjetlom iznad njega.

Posebno treba valorizirati i velik napor uložen u postizanje visoke kvalitete blagajničke dvorane u slučaju skromne parcele Sunkove Centralne eskomptne i mjenjačne banke u Preobraženskoj ulici. Visoku kvalitetu ulaznog prostora i blagajničke dvorane Sunko je ostvario i u Poljodjelskoj banci, kombinirajući jasnu liniju kretanja klijenta, total dizajn svih detalja interijera do prostorno zanimljivog oblikovanja blagajničke dvorane, u kojoj kombinira različite

visine dvorane, zenitalno i lateralno osvjetljenje obogaćeno izvedbom ostakljenja u tehnici vitraja. (Prilog I, Sl. 433.)

Izvorno oblikovanje blagajničke dvorane Srpske i podružnice Austro-ugarske banke nije dokumentirano pa je o njima teže donositi zaključke, međutim Baranyaijev očuvani vestibul i stubište te fluidno pretakanje prostora u pristupu blagajni, nemaju usporednog primjera u ostvarenju impresije klijenata.

Usporedive blagajničke dvorane:

- centralne, pravokutne, natkrivene dvostrešnom staklenom konstrukcijom: Ehrlich (Obrtna),
- centralne, natkrivene kružnom ostakljenom formom - kupolom ili stošcem: Ehrlich (Slavenska) i Sunko (Poljodjelska) osvijetljena i lateralno
- longitudinalne – osvijetljene lateralno: Kalda (Austro-ugarska banka), Baranyai (Srpska).

Sl. 250. Srpska banka, vestibul, A. Baranyai, 2023.

8.1.1.3. Reprezentativnost

Dok Kalda u projektu podružnice Austro-ugarske banke naglašava samo reprezentativnost ulaznog pročelja alegorijskom skulpturom nad nizom stupova velikog reda i reprezentativno ulazno stubište, u ostalim primjerima imamo i brojne druge detalje: pored

stupova ili pilastara velikog reda i ulaznog stubišta, tu su snažni vijenci, balkoni, erkeri, kupole, manja arhitektonska plastika pročelja, kao i odabir najkvalitetnijih materijala u interijeru i eksterijeru, poput različitih vrsta kamena ili npr. bakra na pročelju Srpske banke. Među primjerima se izdvaja doprinos H. Ehrlicha kod zgrade Slavenske banke, kako u oblikovanju pročelja tako i u primjeni skulpture u ulaznom prostoru te zidnih slika Joze Kljakovića u dvorani za sjednice. U doprinosu dojmu reprezentativnosti u interijeru ističe se i Poljodjelska banka s oslikom Vladimira Becića u blagajničkoj dvorani. Izrazit je doprinos i D. Sunka kod primjera Poljodjelske i Centralne eskomptne i mjenjačne banke s total dizajnom interijera.[711]

8.1.1.4. Uspješnost dispozicije pojedinih namjena unutar strukture zgrade

Svi primjeri, osim osnovne namjene, uključuju minimalno još i stanovanje. Poljodjelska, Slavenska i Srpska banka nešto su složenije strukture s trgovačkim prostorima u prizemlju, dok su kod podružnice Austro-ugarske banke L. Kalde raznoliki sadržaji najmanje zastupljeni, samo s poslovnicom banke i stanovanjem iznad nje. Poljodjelska i Slavenska banka uspješnije superponiraju različite namjene i njihove međuodnose. Rješenja stambenih prostora Sunka i Baranyaia kod Poljodjelske i Srpske banke ocijenjeno je kvalitetnijim u smislu dispozicije i funkcionalnosti u odnosu na druge primjere. U projektantsko rješenje komunikacija Slavenske banke uložen je poseban trud. Zbog svoje peterokutne parcele (i tlocrta) ima čak osam ulaza u zgradu čime je ostvareno potpuno odvajanje pristupa za prostore banke od drugih namjena kao i vertikalnih komunikacija za poslovnicu banke, stanove za potrebe njenih činovnika od prostora druge namjene i stanova za najam. Time je ostvarena dodatna kvaliteta za vlasnika i korisnike prostora drugih namjena. (Prilog I, Sl. 311.) Sličnu odluku donosi i Sunko kod Poljodjelske banke koja ima sedam ulaza.

8.1.1.5. Inovativnost

Iako su kod svih primjera prisutna suvremena konstruktivna rješenja, u smislu inovativnosti najizraženiji su primjeri Srpske banke te Centralne eskomptne i mjenjačne banke. A. Baranyai u Srpskoj banci primjenjuje Hennebique armiranobetonski strop, jedan od prvih konstruktivnih sustava armiranobetonskih stropova s pločom s rebrima, a D. Sunko u Centralnoj eskomptnoj i mjenjačnoj banci armiranobetonsku skeletnu konstrukciju koja omogućava fleksibilno tlocrtno rješenje, a ujedno i bogato ostakljeno glavno pročelje. Iz

[711] Rjeđe je sačuvana izvedbena dokumentacija analiziranih primjera kojima se osvješćuje angažman i utjecaj arhitekta na odabir svih materijala, oblikovanje rasvjete i namještaja, zidnih obloga, svega što doprinosi cjelovitosti i kvaliteti realizacije, kao npr. kod Sunka, Fischera i Ehrlicha.

provedene valorizacije u kategoriji zgrada banaka - zgrada koja je svojim konstruktivnim rješenjem blagajničke dvorane najznačajnije doprinijela razvoju tipologije jest zgrada Slavenske banke. Rješenje konstrukcije najdominantnije utječe na reprezentativan dojam i oblikovanje blagajničke dvorane.

8.1.2. Štedionice

8.1.2.1. Urbanistički doprinos razvoju i transformaciji grada

Štedionice su - prema svojoj specifičnoj koncepcijskoj misiji približavanja „malom čovjeku“ - otvorenije prema klijentu, pozicionirane na trgovima ili glavnim pješačkim i trgovačkim pravcima (npr. Trg bana Jelačića, Ilica, Ulica S. Radića) te uza se često vežu ugostiteljstvo, a i javne sadržaje. Gradska štedionica ima i dodatan utjecaj na izgradnju grada kao institucija koja financira značajne infrastrukturne projekte.

Prema provedenoj analizi zgrada zagrebačkih štedionica, po urbanističkom doprinosu razvoju i transformaciji grada sve građevine imaju vrlo uspješna rješenja te formiraju pročelje ulica i trgova, no ističu se projektantska rješenja J. Vancaša za palaču Prve hrvatske štedionice u Ilici i I. Fischera za Gradsku štedionicu na Trgu bana Jelačića, ali i urbanistička minijatura pješačkog prolaza i stuba J. J. Grahora za Prvu hrvatsku štedionicu u Ulici S. Radića, u svladavanju složenih zahtjeva lokacije.

Iako Gradska štedionica dovršava istočno pročelje glavnoga gradskog trga i definira početak nove ulice, najznačajniji će doprinos imati Prva hrvatska štedionica u Ilici 5, koja će zajedno s Hrvatskom eskomptnom bankom definirati cijeli gradski blok, pročelje Ilice i Trga Petra Preradovića te povezati Ilicu i Trg Petra Preradovića pasažem. Prva hrvatska štedionica J. J. Grahora je manje istaknuta i ugrađena u ulični niz, rješenjem spoja s kućom južno i formiranjem pješačkog prolaza sa stepenicama prema Kožarskoj donosi doprinos za urbanizam Zagreba.

8.1.2.2. Komunikacija s klijentom – vestibul i blagajnička dvorana

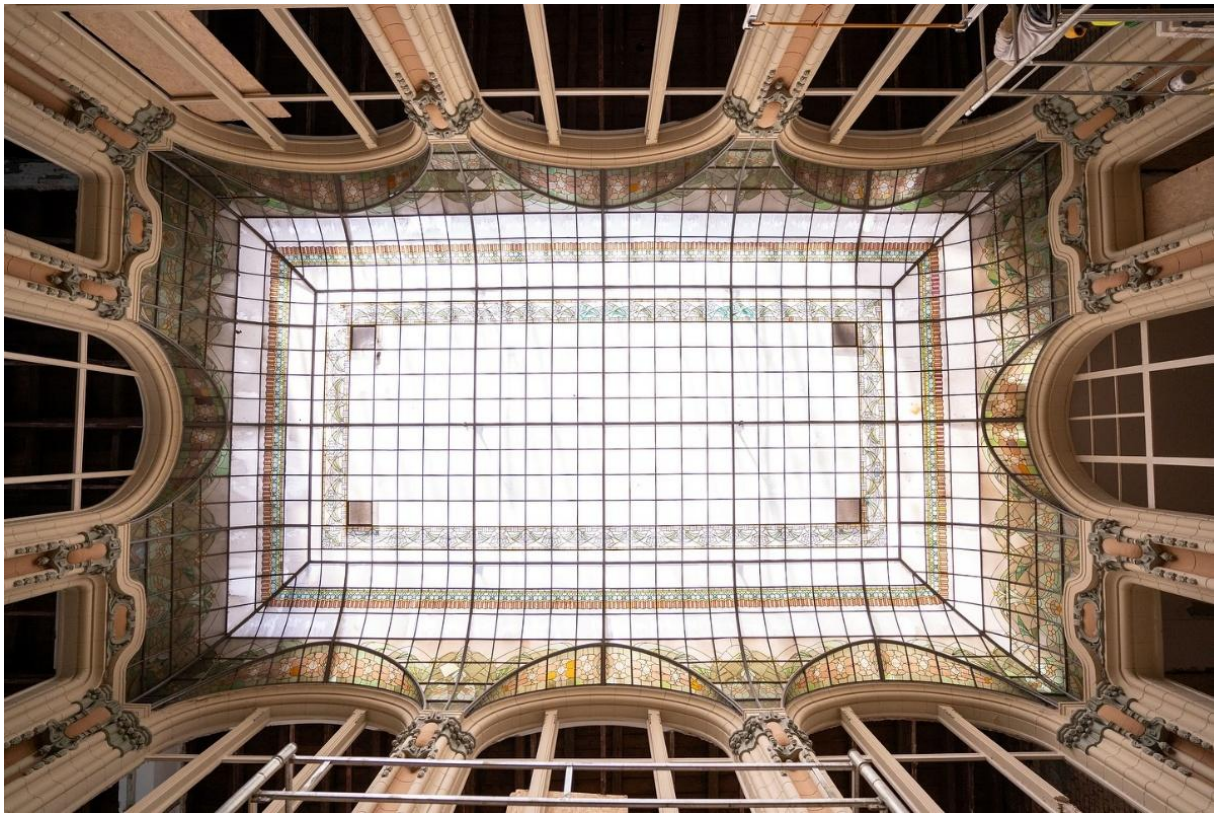
Iako su za vidljivost novoosnovanih institucija bili važni rani primjeri prvih štedionica na Trgu bana Jelačića i na Zrinskom trgu, svojom istaknutom urbanističkom pozicijom, složenim programom te rješenjima vestibula i blagajničke dvorane dominantni su Bastlova Hrvatsko-slavonska zemaljska centralna štedionica u Ilici 25 i Gradska štedionica, svaka za svoje razdoblje nastanka.

Hrvatsko-slavonska zemaljska centralna štedionica u Ilici 25 ističe se među analiziranim primjerima svojom blagajničkom dvoranom, bogatim vestibulom s reprezentativnim stubištem, ali i zahtjevnim rješenjem ostakljenog zrcalnog svoda blagajničke dvorane te dojmljivom izvedbom stropa u tehnici vitraja.

Vestibul i blagajnička dvorana Prve hrvatske štedionice u Ilici J. Vancaša su prema poziciji potpuno introvertni, s glavnim ulazom u oktogonalnom zglobu pasaža, ali nakon ulaska nadoknađuju reprezentativnim stubištem i dvoetažnom, zenitalno i lateralno osvijetljenom blagajničkom dvoranom.

Rješenje zgrade Obće zagrebačke štedionice i zalagaonice na Zrinskom trgu procjenjuje se manje kvalitetnim zbog smještaja ulaza u štedionicu iz Praške ulice, bez primjene vestibula.

O oblikovanju ulaznog prostora i blagajničke dvorane Prve hrvatske štedionice na Trgu bana Jelačića ne postoji sačuvana dokumentacija, tako da nije bilo moguće provesti valorizaciju i definirati doprinos.

Sl. 251 Hrvatsko-slavonska zemaljska štedionica, V. Bastl, zrcalni svod blagajničke dvorane, 2022.

Usporedive blagajničke dvorane:

- centralne, pravokutne, natkrivene dvostrešnom staklenom konstrukcijom: Vancaš, Bastl, Fischer – i zenitalno i lateralno osvijetljene
- longitudinalne – osvijetljene lateralno (Grahor, Radićeva)

8.1.2.3. Reprezentativnost

Reprezentativnost zgrada ove tipologije, kako se pokazalo kroz pojedine analize, gradi se i elementima pročelja (arhitektonska plastika, alegorijske skulpture...), ali se nastavlja i kroz interijer oblikovanjem vestibula, stubišta, blagajničke dvorane.

Štedionice u prvoj etapi razvoja zauzimaju značajne lokacije, ali su do gradnje Prve hrvatske štedionice u Ilici ponešto suzdržane u mjerilu, pa i reprezentativnosti, u skladu s filozofijom i njihovom inicijalnom ulogom.

Dok kod zgrade Obće zagrebačke štedionice reprezentativnost nije posebno naglašena, Prva hrvatska štedionica znatno više ulaže u oblikovanje pročelja, premda se vodi racionalnošću i optimizira troškove izgradnje. Kasnija tri primjera (Palača Prve hrvatske štedionice, Hrvatsko-slavonska zemaljska centralna štedionica i Gradska štedionica) koristit će monumentalnost, skulpturu, slikarstvo i pomno odabrane materijale za ostvarenje reprezentativnog dojma. Iako je u smislu pojedinih detalja poput oblikovanja blagajničke dvorane najistaknutija Hrvatsko-slavonska zemaljska centralna štedionica V. Bastla, koja će kao i I. Fischer kod Gradske štedionice uložiti, pored reprezentativne blagajničke dvorane i u impresivan interijer prateće namjene – kavane, sumarno, kao cjelina, nametnut će se doprinos J. Vancaša i zgrada Prve hrvatske štedionice u Ilici 5 kao najreprezentativnija među analiziranim primjerima štedionica zbog gradotvorne uloge, realizacije pasaža, dvoetažne, zenitalno i lateralno osvijetljene blagajničke dvorane, naglašenim oblikovanjem krovne zone tornjevima i kupolama te ranom primjenom secesijskih detalja arhitektonske plastike pročelja.

Projektantska igra s doživljajem prostora kreirana je kretanjem kroz dvoetažni vestibul, zatim manjim pretprostorom visine jedne etaže, između vestibula i dvorane do trenutka ulaska u blagajničku dvoranu kad impresija doseže vrhunac uz pogled u dvostruku visinu blagajničke dvorane i njen ostakljeni strop bestežinskog karaktera. Takav projektantski postupak razvio je prvi takav, u razvojnom procesu ove tipologije Vancašev ulaz u PHŠ u Ilici 5, a kasnije i Bastl i Sunko u vestibulu Poljodjelske banke.

Ne smijemo zaboraviti (vjerojatno) Kleinovo izvorno pročelje zgrade Prve hrvatske štedionice na Trgu bana Jelačića koje impresionira bogatom arhitektonskom plastikom i skulpturom, prilagođenog mjerila, ali ipak usporedivo sa najznačajnijim bečkim primjerima tog vremena.

J. J. Grahor među prvima koristi element ostakljenog stropa (vestibula), iako u vrlo skromnoj dimenziji. Dramaturgiju ulaza i reprezentativni dojam koji arhitekt, posredno naručitelj, želi izazvati kod posjetitelja, u ovom skromno dimenzioniranom prostoru

nadomješta postupnim ulaskom kroz niz uskih i visokih, bogato dekoriranih prostorija koje vode do blagajničke dvorane: ulaz, dvodijelni vestibul, pretprostor. Već pri sljedećoj realizaciji iste institucije, Prve hrvatske štedionice u Ilici 5, 1899. godine, stakleni stropovi Oktogona i blagajničke dvorane donose taj karakteristični element tipologije u punom sjaju i impresivnih dimenzija.[712]

Prva primjena simboličke skulpture na zgradama novčarskih institucija u Zagrebu pripada također J. J. Grahoru, na pročelju Prve hrvatske štedionice u Radićevoj, sa skulpturom „marljive, radne i štedne Hrvatice u narodnoj posavskoj nošnji". Iznad kipa Hrvatice u štuku je izveden grb Hrvatske, a na istom katu u zabatima prozora nalaze se simboli antičkoga boga trgovine Merkura. Zbog nedostatka sredstava izostala je atika i figuralna grupa koja je trebala predstavljati Hrvatsku kao zaštitnicu trgovine.

Gradska štedionica također čini iskorak po iznimnom angažmanu Ignjata Fischera u oblikovanju gradske kavane, avangardne za prostor i vrijeme u kojem nastaje, i u konstruktivnom i u oblikovnom smislu.

8.1.2.4. Uspješnost dispozicije pojedinih namjena unutar strukture zgrade

Iako je palača Prve hrvatske štedionice u Ilici 5 izuzetna po staklom natkrivenom trgovačkom pasažu, a Hrvatsko-slavonska zemaljska centralna štedionica u Ilici 25 po blagajničkoj dvorani i kavani Corso, u složenosti, ali i uspješnosti definiranja međuodnosa pojedinih namjena ipak predvodi projektantsko rješenja J. Vancaša i palača Prve hrvatske štedionice u Ilici 5, koja udomljuje dvije poslovnice novčarskih institucija, pivnicu, narodni kasino s čitaonicom, stanove i trgovine, dijelom organizirane u trgovačkom pasažu. Stanovanje kod Vancaševe palače Prve hrvatske štedionice također je ocijenjeno izrazito racionalno u dispoziciji i funkcionalnosti, suvremeno opremljeno te time u prednosti u odnosu na druge primjere. U tom je smislu primjer Prve hrvatske štedionice u Radićevoj manje uspješan. Projektantsko rješenje stanovanja J. J. Grahora ima nedostataka primarno zbog zahtjevne parcele i naglaska na postizanju kvalitete poslovnice štedionice, što rezultira nedostatkom prirodnog svjetla i prozračivanja u dijelu stanova.

Projekt I. Fischera za Gradsku štedionicu, heterogene, vrlo složene strukture sadržaja povezane u jednu cjelinu, u dvije etape gradnje, (koja u konačnici ne odaje postojanje dilatacije) uspješno je objedinio uredske prostore štedionice s blagajničkom dvoranom, restoran, kavanu,

[712] U međuvremenu će samo F. von Schmidt u Zagrebu primijeniti zenitalno osvjetljenje neke dvorane, i to pri gradnji Akademijine palače na Zrinjevcu 1880. godine.

ljekarnu i stanove za činovnike, osoblje restorana i poslugu. Složenost i raznovrsnost međusobno skladno integriranih namjena kod Prve hrvatske štedionice u Ilici i Gradske štedionice značajno odskaču od svih drugih primjera i predstavljaju među njima najrazvijenije i najkvalitetnije strukturirane zgrade.

8.1.2.5. Inovativnost

Premda su prve realizacije štedionica u projektantskom smislu inovativne, povezujući zahtjev za složenom strukturom različitih namjena s poslovnicom štedionice te prostorima njene uprave, kasniji primjeri se ističu i po drugim specifičnostima. V. Bastl npr. kod Hrvatsko-slavonske zemaljske centralne štedionice primjenjuje inovativna rješenja konstrukcije i opreme, od kojih su neka prvi put primijenjena u Zagrebu, poput prvog električnog dizala i rotirajućih vrata. I. Fischer je kod Gradske štedionice učinio iskorak ekspresionističkim oblikovanjem kavane u skladu s tadašnjim suvremenim tendencijama u arhitekturi.

Ipak, u smislu cjelovitosti, palača Prve hrvatske štedionice J. Vancaša u Ilici je zgrada koja je najznačajnije doprinijela razvoju tipologije u ovom smislu jer predstavlja najsloženiji sustav sa svim dostupnim rješenjima svoga doba: instalacije grijanja, ventilacije, vlastite električne centrale, telefona (samo dvije godine od pojave javne telefonije u Zagrebu 1887. godine) i električnog zvona, cijevne (pneumatske) pošte, (u Grazu se npr. primjenjuje tek od 1927.) grijanja staklenog krova radi otapanja snijega i sl. Izvedbom tog značajnoga graditeljskog sklopa, i to u izvanredno kratkom roku, palača i institucija Prve hrvatske štedionice prezentirala je progresivnost kao jednu od svojih glavnih karakteristika.

8.1.3. Burza

Kako je u Hrvatskoj realiziran samo jedan primjer burze, Kovačićev doprinos u projektu za Zagrebačku burzu za robu i vrednote nije moguće komparirati s drugim primjerima, nego se nju valorizira kao pojedinačno rješenje.

8.1.3.1. Urbanistički doprinos razvoju i transformaciji grada

Urbanistička vizija Viktora Kovačića je značajno doprinijela razvoju prostora istočno od Draškovićeve odnosno ulice Račkoga i Martićeve. Već u njegovom natječajnom radu predviđena je simetrična građevina, zajedno s kojom zgrada burze formira vrata/ulaz u novi, poslovni centar grada. Koncipirana je kao uglovnica s „odrezanim“ uglom, koji ujedno predstavlja i glavno, ulazno pročelje, formira lice trga, a sa svoja dva krila pročelja početak je Martićeve i Ulice Račkoga. Zgrada je vrlo uspješno formirala novi gradski blok.

8.1.3.2. Komunikacija s klijentom – vestibul i blagajnička dvorana

Burzovna dvorana Zagrebačke burze za robu i vrednote izrazito je monumentalan, dojmljiv prostor, kružnog tlocrta u koji se pristupa kroz snažne stupove trijema visine tri etaže, bogato dimenzioniranim vestibulom i zenitalno osvijetljenim *foyerom*. Dvorana je natkrivena kasetiranom armiranobetonskom kupolom ostakljenom na vrhu, čime osigurava i zenitalno osvjetljenje burzovne dvorane.

8.1.3.3. Ekspresija reprezentativnosti

Zgrada Zagrebačke burze za robu i vrednote reprezentativna je u svakom pogledu. Njena reprezentativnost je prisutna i u urbanističkom smislu: u njenom dominantnom položaju, impozantnom pročelju, važnosti same institucije, ulaznim portalom naglašen prijelaz iz javnog prostora u interijer i stvara dojam značaja, slobodan prostor trga ispred nje osigurava nesmetanu vizuru i omogućuje njezinoj monumentalnosti dođe do izražaja. Uspostavlja odnos i s povijesnim stilom kako bi se naslonila na tradiciju. Njena prisutnost u prostoru je promišljena, a oblikovanje usklađeno s njezinom ulogom i identitetom grada. Zgrada Burze dominira svojim okruženjem, služi kao orijentir u prostoru. Ona nije samo vizualno dojmljiva, već je i simbol moći. U oblikovanju i odabiru materijala svih elemenata interijera prisutna je iznimna elegancija, od impresivnog trijema, ulaznog prostora, zenitalno osvijetljene dvorane burze natkrivene kupolom, preko bogato dimenzioniranih komunikacija, specifičnih rješenja stropova pojedinih dvorana te radnih prostora tradicionalnog oblikovanja s namještajem po mjeri, trajnim materijalima poput kamena, masivnog drveta, bronce, mjedi i sl.

8.1.3.4. Uspješnost dispozicije pojedinih namjena unutar strukture zgrade

Zagrebačka burza uvjetno je heterogene strukture, s obzirom na to da se odustalo od prvobitnog rješenja u kojem je na dijelu drugog kata i na cijelom trećem katu bilo zamišljeno stanovanje, a preostao je samo stan za glavnog tajnika na prvom katu, s pristupom sa zasebnog ulaza i iz poslovnih prostora te *buffet* za zaposlene i članove burze u prizemlju. U slučaju zgrade Burze heterogenost sačinjavaju i prateći javni sadržaji nužni za njeno funkcioniranje, poput pošte, koja je dostupna i građanima, ordinacije liječnika, burzovne tiskare, knjižnice, čitaonice, prostora za novinare.

Kovačić uspješno manipulira povezivanjem sadržaja različitih visina unutar presjeka zgrade ne umanjujući time kvalitetu prostornih rješenja, pristupa i osvijetljenosti. To se očituje

u odnosu *foyera* i burzovne dvorane te smještaju dvorane gremija ispod burzovne dvorane, a obraničkog suda i dvorane za sjednice iznad vestibula i trijema.

8.1.3.5. Inovativnost

Zgrada burze je prednjačila u brojnim inovativnim elementima te je u tom smislu među relevantnijim primjerima jer je imala armiranobetonsku kupolu promjera 21m (kojom je za 3 m premašila dimenziju one na crkvi sv. Blaža), 52 direktne telefonske linije smještene u obodu dvorane, galeriju na koju se pristupa s prvog kata; u podu staklene prizme i središnji ostakljeni krug za prirodno osvjetljenje dvorane ispod, grijanje i hlađenje, ugrađenu stolariju sustava Nikolaus, sustav električnih satova, što je samo dio inovativnih rješenja primijenjenih u ovoj specifičnoj zgradi neusporedivoj ni s jednom drugom našom realizacijom u ovoj ili njoj bliskoj tipologiji.

8.1.4. Osiguravajuća društva

8.1.4.1. Urbanistički doprinos razvoju i transformaciji grada

I zgrade Croatia osiguravajućeg društva i Triglav osiguranja imaju značajne i istaknute pozicije u urbanom tkivu grada u mikro i makrourbanističkom smislu. Obje na uglovnim pozicijama, s koje Triglav osiguranje formira dio pročelja gradskog trga ili u slučaju zgrade Croatia osiguravajućeg društva, koja obilježava početak dva gradska ulična poteza Preradovićeve i Masarykove ulice. Triglav osiguranje će obilježiti formiranje novoga gradskog trga pa je u gradotvornom smislu značajnije uloge.

8.1.4.2. Komunikacija s klijentom – vestibul i blagajnička dvorana

Iako među analiziranim primjerima nemamo puno zgrada osiguravajućih društava, projektantska rješenja E. Schöna i D. Sunka za zgradu Croatia osiguravajućeg društva i zgradu Triglav osiguranja mogu se visoko valorizirati u načinu uvođenja klijenta u prostor zgrade, stvaranja dojma o samoj instituciji sve do same blagajničke dvorane. Kod Croatia osiguravajućeg društva to je izniman ulaz i zenitalno osvijetljeno stubište koje vodi do blagajničke dvorane na katu, a kod Triglav osiguranja, iako malog mjerila, originalan, reprezentativan prostor vestibula i blagajničke dvorane osvijetljene ostakljenom kupolom, ali i preko dvorišnog pročelja prozorima i posredno nadsvjetlima u zoni mezanina. Dokumentacija izvornog izgleda blagajne Croatia osiguravajućeg društva nije očuvana.

Blagajničke dvorane su im neusporedive u smislu organizacije i osvjetljenja. Triglav osiguranje ima snažnije i dojmljivije rješenje centralne organizacije blagajničke dvorane, osvijetljene zenitalno i lateralno. Croatia osiguravajuće društvo ima longitudinalnu organizaciju blagajničke dvorane, osvijetljene lateralno.

8.1.4.3. Reprezentativnost

Od dva analizirana primjera, Croatia osiguravajuće društvo E. Schöna izdvaja se po reprezentativnosti, osobito u pročelju naglašenom simboličkim skulpturama Frangeša Mihanovića i njezinim reprezentativnim stubištem. U zgradi Triglav osiguranja, u dvorani i vestibulu očekivali bi izvedbu karakterističnu za druge Sunkove projekte, međutim ovdje su izostale bogatije i reprezentativnije mramorne oplate stupova, vitraji, rasvjetna tijela, detalji su izvedeni u žbuci i štuku, što je u smislu reprezentativnosti nadoknađeno ekspresivnijim formama, ali i obiljem prirodnog svjetla. Sunko doprinosi reprezentativnost pročelja i za njega karakterističnim rješenjem uglovnog tornja.

8.1.4.4. Uspješnost dispozicije pojedinih namjena unutar strukture zgrade

Oba primjera zgrada osiguravajućih društava heterogene su strukture te sadržavaju pored poslovnice institucije i poslovne prostore u prizemlju i stanovanje u gornjim etažama. Specifičnost programa zgrade Croatia osiguravajućeg društva E. Schöna je planirana ljekarna u prizemlju i fotografski atelijer u potkrovlju, a kod Triglav osiguranja tiskara, kao zaseban poslovni sadržaj, smješten u suterenu. U smislu međusobnih odnosa pojedinih namjena i vođenja vertikalnih komunikacija, E. Schön uspješnije superponira različite namjene i realizira njihove međuodnose nego D. Sunko. Schön jasnije vodi komunikacije i postavlja međuodnose pojedinih namjena dok se Sunkov koncept stambenog prostora funkcionalniji.

8.1.4.5. Inovativnost

Kod realizacije palače Croatia osiguravajućeg društva E. Schön je primijenio jedan od prvih montažnih armiranobetonskih stropova tipa „Siegwart“, a zanimljivost zgrade Triglav osiguranja je dio poda blagajničke dvorane izveden staklenim prizmama kako bi se osiguralo prirodno svjetlo u tiskari u suterenu kao i općenito trud projektanta u ostvarenju prirodnog osvjetljenja i ventilacije u svim prostorima zgrade.

Iz provedene valorizacije, u kategoriji zgrada osiguravajućih društava, kao zgrada koja je značajnije doprinijela razvoju tipologije jest palača Croatia osiguravajućeg društva E. Schöna, ujedno i prva realizirana zgrada kod nas u ovoj kategoriji.

8.1.5. Konačna razmatranja

Tablica 32. Sumarni prikaz zagrebačkih primjera novogradnji novčarskih institucija prema glavnim obilježjima nove tipologije u razdoblju od realizacije prvog primjera do 1929. g.

REDNI BROJ	PRIMJER	URBANISTIČKA POZICIJA/ULOGA			STIL				REPREZENTATIVNOST	KARAKTER (sigurnost, stabilnost, moć)	HETEROGENOST	INOVATIVNOST
		UGLOVNICA	FORMIRANJE NOVE GRADSKE ČETVRTI/ULICE	PASAŽ	HISTORICIZAM	SECESIJA	ART DÉCO	MODERNA				
	ŠTEDIONICE											
1.	Prva hrvatska štedionica, Trg bana Jelačića 14/ Praška 2 J. N. Grahor i F. Klein, 1871.	+			+				+	+	+	-
2.	Obća zagrebačka štedionica i zalagaonica, Trg N. Š. Zrinskog 1/ Praška 9 J. Jambrišak, 1876.	+			+				+	-	+	-
3.	Prva hrvatska štedionica, Radićeva ulica 30, Kožarska 7 J. J. Grahor, 1880.-1882.		+		+				+	+	+	+
4.	Palača Prve hrvatske štedionice, Ilica 5/ Margaretska 1 i 3/ Bogovićeva 6 – Oktogon Helmer i Fellner, J. Vancaš, 1898.-1899.	+	+	+	+	+			+	+	+	+
5.	Hrvatsko-slavonska zemaljska centralna štedionica, Ilica 25-27/ Gundulićeva 2, V. Bastl, I. Štefan i O. Goldscheider, 1905.-1907.	+			+	+			+	+	+	+
6.	Gradska štedionica, Trg bana J. Jelačića 9-10/ Ulica A. Cesarca 2 I. Fischer, 1923.-1931.	+	+	+	+		+	+	+	+	+	+
	BANKE											
7.	Austro-ugarska banka – podružnica, Jurišićeva 17/ Palmotićeva 9 L. Kalda, 1906.	+			+				+	+	+	+
8.	Srpska banka, Jurišićeva 4, Petrinjska 1 Benedik & Baranyai, 1912.-1914.	+			+	+	+		+	+	+	+

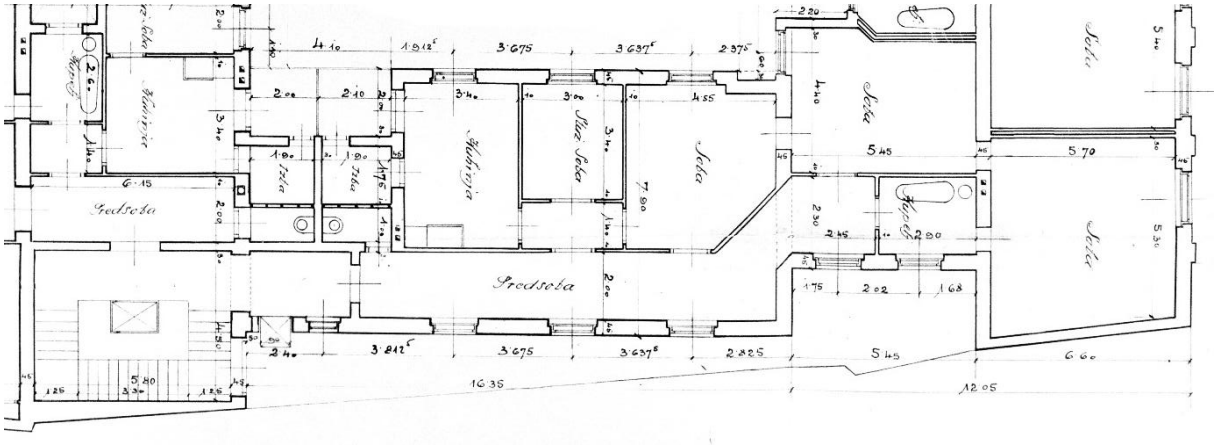
9.	Centralna eskomptna i mjenjačna banka Preobraženska 4 D. Sunko, 1920.-1922.				+	+	+		+	+	+	+
10.	Poslovno-stambena palača Slavenske, poslije Državne hipotekarne banke, Vlaška ulica 53 i 53a/ Trg svibanjskih žrtava 1995. 1 i 2 H. Ehrlich, 1921.-1923.	+			+				+	+	+	+
11.	Prva hrvatska obrtna banka, Ilica 38 H. Ehrlich, 1924.-1926.				+		+	+	+	+	+	+
12.	Poljodjelska banka, Ulica Tadije Smičiklasa 17/ Martićeva 6/ Ulica Eleonore Patačić 1 D. Sunko, 1926.-1927.	+	+		+		+		+	+	+	+
	OSIGURAVAJUĆA DRUŠTVA											
13.	Palača Croatia, Masarykova 1-3/ Preradovićeva 8 E. Schön, 1909.-1910.	+			+	+	+		+	+	+	+
14.	Triglav osiguranje, Kneza Mislava 17 D. Sunko, 1922.-1923.	+	+		+				+	+	+	+
	BURZA											
15.	Zagrebačka burza Trg hrvatskih velikana 3/ Martićeva 2/ Ulica Račkoga 1, V. Kovačić/H. Ehrlich, A. Albini 1923.-1927.	+	+		+		+	+	+	+	+/-	+

'+' posjeduje karakteristike, '–' nedostupan podatak

Osim Prve hrvatske štedionice sve su druge novčarske institucije u Zagrebu izgradile samo po jednu zgradu namjenski građenu za svoje potrebe. Prva hrvatska štedionica je bila, kako pokazuju i druga istraživanja, najsnažnija hrvatska novčarska institucija, pa iz toga slijedi i ta sposobnost investiranja u poslovnice i u brojnim gradovima Hrvatske, ali i šire, u vrijeme Kraljevine SHS npr. u Ljubljani i Beogradu.

Prema analizi urbanističkih parametara Građevnog reda i regulatornih osnova (iako projektni zadaci postavljeni pred arhitekte uglavnom nisu poznati) evidentno je da se u realizacijama radi o redovito većim koeficijentima izgrađenosti i iskoristivosti zemljišta te većim katnostima od onih koji su predviđeni tada važećim Redom građenja. Iako analizirani primjeri donose vrlo funkcionalna rješenja prostora namijenjenih novčarskim institucijama i uglavnom podjednako uspješne primjere stanovanja, visoki koeficijenti izgrađenosti će za posljedicu imati povremeno lošu kvalitetu dijela stambenog ili radnog prostora, koja se očituje

u premaloj količini prirodnog svjetla ili mogućnosti prozračivanja te lošim funkcionalnim rješenjima (dugim hodnicima, prolaznim prostorijama, sobama za poslugu bez prozora i sl. ili miješanjem komunikacija poslovnih i stambenih sadržaja) kao što je npr. slučaj s krajnjim, stanom istočnog krila Slavenske banke.

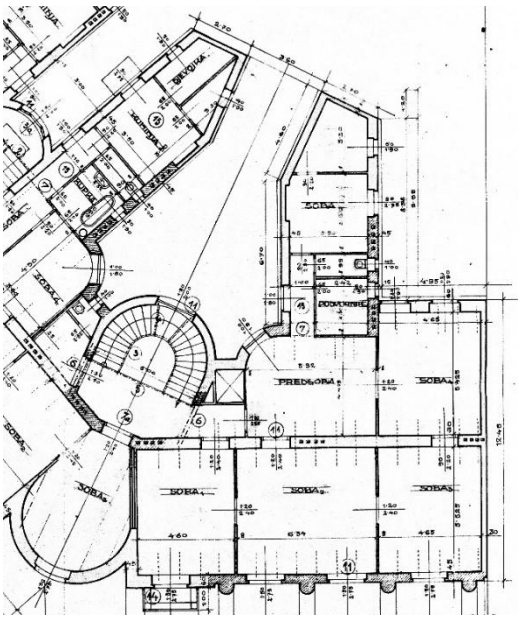
Sl. 252. Slavenska banka, tlocrt 3. kata, H. Ehrlich

Specifičnost tlocrtnih rješenja i rješenja presjeka uvjetovana su upravo urbanističkim uvjetima: prizemlje i mezanin (ili kat) gotovo su u potpunosti izgradili parcelu, blagajnička dvorana je povučena u dvorište, često između uličnih krila (kod uglovnica npr.). Gornje etaže su značajno manje tlocrtne površine, što za rezultat ponegdje donosi dvostranu orijentaciju stanova, a time i kvalitetno rješenje stambenog prostora.

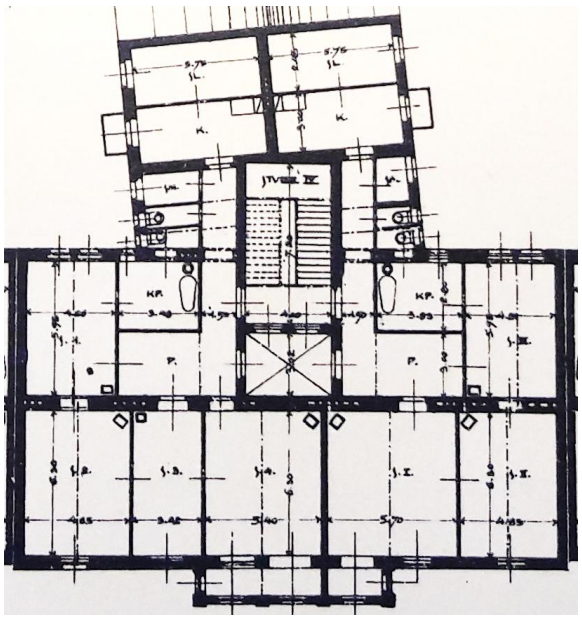
U 11 od 15 primjera u rješenju stambenog dijela zgrada imamo primjer koncepta dva stana na stubištu (tzv. princip dvoprega, njem. *Zweispänner* njemačke arhitektonske prakse tog vremena) čime je udovoljeno, prema podjeli Josepha Stübena, „optimalnom zahtjevu udobnosti“.[713] Pored toga, vrlo racionalan tlocrt Vancaševih stanova organizira, osim klasičnog projektantskog pristupa tog perioda, smještaja servisnih prostora prema dvorištu, dio stanova ima spavaću sobu s direktno vezanom kupaonicom orijentirane također na mirnije dvorište. Tlocrti stambenih etaža zgrade Hrvatsko-slavonske zemaljske štedionice u Ilici 25 nisu sačuvani. Iz preostalih tlocrta može se zaključiti kako su na etaži bila tri dvostrano orijentirana stana s po 4-5 soba, do kojih se pristupalo s dva stubišta. U dijelu iznad kavane u program je integriran i stan kavanara s internom vezom s kavanom.

[713] Josef Stübben, njemački arhitekt i urbanist, autor je devetog dijela Priručnika za arhitekturu (*Handbuch der Arhitektur)* iz 1890. godine.
https://ia800302.us.archive.org/16/items/entwerfenanlageu00wagn/entwerfenanlageu00wagn.pdf str. 14-24
Zanimljivo je da i Eltelberger, R. i H. Ferstel koji predaju u Beču 1860. pišu knjigu *Das bürgerliche Wohnhaus und das Wiener Zinshaus.* (Građanska stambena zgrada i bečka najamna zgrada) kao i Fellner, F. *Wie soll Wien bauen?(*Kako bi Beč trebao graditi?)

Stanovi u zgradi Triglav osiguranja su unatoč zahtjevnoj peterokutnoj parceli, dvostrano orijentirani, prirodno osvijetljenih prostora. Servisni dio u stanovima izdvojen je u dvorišnim krilima, dosljedno otvorima orijentiranim na istu stranu, tako da se za svaki stan osigura izoliranost od pogleda.

Sl. 253. Triglav osiguranje, tlocrt 2. kata, D. Sunko

Sl. 254. Prva hrvatska štedionica, J. Vancaš, 1989., tlocrt stanova 2. kata

U dijelu analiziranih primjera do danas se dogodila prenamjena stanova u uredske prostore, priključene i danas osnovnoj i izvornoj funkciji banke, štedionice ili osiguravajućeg društva. Na taj način, dokinuta je u nekoj mjeri heterogenost strukture, ali više ne dolazi do miješanja komunikacija.

Valorizacijom analiziranih primjera pokazan je njihov značajan utjecaj na formiranje novih urbanističkih poteza i akcenata u prostoru te formiranje novih poslovnih dijelova grada. U tom smislu posebno se ističe doprinos Prve hrvatske štedionice s pasažem „Oktogon“ kao jedinstvenom rješenju koji je obilježio središte Zagreba. Ostvarila je, uz Gradsku štedionicu, jednu od najznačajnijih heterogenih struktura među analiziranim primjerima koja udomljuje dvije poslovnice novčarskih institucija, pivnicu, narodni kasino s čitaonicom, stanove i trgovine, dijelom organizirane u trgovačkom pasažu, a dijelom po obodu, uz ulice i trg.

Prva hrvatska štedionica u Ilici je i zgrada koja je najznačajnije doprinijela razvoju tipologije jer predstavlja najsloženiji sustav sa svim dostupnim tehnološkim inovacijama svoga doba: instalacijama grijanja, ventilacije, vlastitom električnom centralom, telefonima i električnim zvonima, cijevnom poštom, grijanjem staklenog krova radi otapanja snijega i sl.

U doprinosu vezanom na konstrukciju, Kovačićeva kupola zgrade Burze predstavlja najveći iskorak. Pored nje su ostali primjeri rane primjene novih konstrukcija i tehnoloških

dostignuća poput Hennebique i Siegwart armiranobetonskih stropova i skeletnih sustava, rotirajućih vrata, osobnog električnog dizala, itd., koje su arhitekti uspješno integrirali u funkcionalnu arhitektonsku cjelinu.

Iako se Slavenska banka ističe u primjeni maksimalnih urbanističkih parametara i njihovoj posljedici na i danas neuravnotežen odnos s kontekstom, doprinos u kreiranju jedinstvene blagajničke dvorane čijoj reprezentativnosti ponajviše pridonose središnji stup i ostakljeni strop izveden unutar polja radijalno postavljenih armiranobetonskih greda. Istovremeno impresionira Bastlova vještina oblikovanja jedinstvenog rješenja zrcalnog staklenog svoda blagajničke dvorane Hrvatsko-slavonske zemaljske centralne štedionice, a u u tehnološkom smislu primjena rotirajućih vrata i el. dizala.

U oblikovanju interijera značajan je Sunkov doprinos ispunjavajući tadašnje najnovije zahtjeve uređenja i opremanja bankovnih prostorija na praktičan i funkcionalan način istovremeno ističući reprezentativnost i monumentalnost moderne bankarske palače, pristupajući zadatku po principu *Gesamtkunstwerka, art déco* izričajem.

Sl. 255. Slavonska banka, blagajnička dvorana, H. Ehrlich, 1927.

Sl. 256. Hrvatsko-slavonska zemaljska štedionica, blagajnička dvorana, 2021.

Sl. 257. Hrvatsko-slavonska zemaljska štedionica, Kavana Corso, V. Bastl, 1907.

Zgrada Prve hrvatske štedionice, Ilica 5/Margaretska 1 i 3/Bogovićeva 6 – Oktogon najznačajnije doprinosi razvoju tipologije u kategoriji zgrade namijenjene štedionici. Poslovno-stambena zgrada Slavenske banke najznačajnije doprinosi razvoju tipologije u kategoriji zgrade namijenjene banci. Zgrada Croatia osiguravajućeg društva, najznačajnije doprinosi razvoju tipologije u kategoriji zgrade namijenjene osiguravajućem društvu. Zgrada Zagrebačke burze doprinosi razvoju tipologije u kategoriji zgrade namijenjene burzi u širem prostornom okruženju.

Sumarno, kao cjelina, nametnut će se zgrada Prve hrvatske štedionice u Ilici 5 kao ona koja je najznačajnije doprinijela razvoju tipologije, kao najreprezentativniji primjer među analiziranim zgradama novčarskih institucija i postavila visoke kriterije u daljnjem razvoju ove tipologije u Zagrebu.

9. ARHITEKTONSKI DIJALOG: ZAGREBAČKI PRIMJERI U KONTEKSTU ŠIREG PROSTORNOG OKRUŽENJA

Nakon što su u poglavlju 3., izneseni izvori utjecaja primarno bečke, a dijelom i budimpeštanske arhitekture novčarskih institucija na Hrvatsku na prijelazu 19. u 20. stoljeće, a u poglavlju 7. analizirane međusobne veze hrvatskih arhitekata i uspostavljen kontekst koji jasno prikazuje utjecaje nastale tijekom njihova obrazovanja, stručnih putovanja, prakse i profesionalnih karijera, u ovom se poglavlju produbljuje ta analiza kroz komparativni pristup pojedinih primjera. Istražuje se kako su se ti međuodnosi reflektirali na arhitekturu zgrada novčarskih institucija u Zagrebu te kako se zagrebački primjeri odnose prema ključnim ostvarenjima u širem prostornom okruženju. U Zagrebu je specifično prihvaćen utjecaj Beča u domeni obrazovanja te usvajanja procesa u urbanizmu, arhitekturi i tehničkim inovacijama, dok se istovremeno, uglavnom radi političkih odnosa, opire dominaciji Budimpešte i mađarskih institucija.

Tradicija obrazovanja, rada i putovanja na prostoru Monarhije u 19. i početkom 20. stoljeća uvjetovala je da se stilski i funkcionalni jezik prijestolnica Monarhije očituje i u projektima novčarskih institucija i na našim prostorima. Kao što je također istaknuto, ključnu ulogu imali su palača Privilegirane austrijske narodne banke kao prva namjenski građena zgrada, koja je potaknula daljnju gradnju zgrada ove tipologije, a prekretnicu postavila palača Ferstel po svojim novim obilježjima: od urbanističko-arhitektonskog rješenja, heterogenosti u sadržajima, odnosu prema klijentu te reprezentativnosti. Ove dvije građevine nisu samo utjecale na hrvatski kontekst već i na cjelokupnu tipologiju općenito. Ne treba izostaviti i Wagnerovu Austrijsku državnu banku i Poštansku štedionicu, a u Budimpešti projekte Miklósa Ybla te građevine Ignáca Alpára: zgradu Prve peštanske štedionice, podružnicu Austro-ugarske banke, Burzu i Opću kreditnu banku.

Uzori i utjecaji koji dolaze do naših analiziranih primjera jesu oni iz prijestolnica Monarhije, iako po veličini urbane strukture u kojoj nastaju i općenito izrađenom volumenu, značajno većeg mjerila. Zato primjere i uzore trebamo promatrati na razini principa i detalja, a ne kao rješenja u cjelini. Primjeri pak s prostora Kraljevine SHS, odnosno jugoistoka Monarhije koji su mjerilom bliži zagrebačkim, nastali su u vremenskom pomaku u odnosu na njih.[714]

[714] Prva zgrada novčarske institucije je u Beogradu izgrađena 1890. za Narodnu banku Kraljevine Srbije, u Sarajevu 1895. za Zemaljsku banku, a u Ljubljani 1903. za Mestnu hranilnicu.

Za uspostavljanje ovih međuodnosa važno je napomenuti kako su središta Monarhije, Beč i Budimpešta, u istraživanom periodu gotovo dvadeset odnosno deset puta veći gradovi od Zagreba, a u istom periodu novčarske institucije namjenski grade za približno isti broj zgrada za svoje potrebe (Beč 20, Budimpešta 22 i Zagreb 22 primjera). Zagreb npr. 1899. ima natkriveni, trgovački pasaž poput Beča, a Budimpešta će ga imati tek 10 godina kasnije. Zagreb u četvrtom razdoblju razvoja tipologije zgrada novčarskih institucija ima porast broja stanovnika za čak 70% što se odražava i u svim drugom segmentima razvoja grada pa za posljedici ima i jačanje financijskog sektora.[715]

Na prijelazu stoljeća, u trenutku kad je u Beču na školovanju druga generacija naših arhitekata, Beč je prijestolnica i rigidnog konzervativizma i rastućeg modernizma.[716] U središtu Beča Istovremeno egzistiraju projekti poput paviljona Secesije (1898.), Poštanske štedionice O. Wagnera (1903.) i neobarokne zgrade bečke trgovačke komore (*Haus der Kaufmannschaft*) Neumanna i Gotthilfa (1902.-1903.) ili kasno historicističkog Doma industrije (*Industriellenvereinigung*) Karla Königa (1906.- 1909.).

9.1. Urbanistički doprinos razvoju i transformaciji grada

Analiza odabira zagrebačkih lokacija novčarskih institucija pokazuje koncentraciju i pozicioniranje u povijesnom središtu grada (Sl. 109.) ili na njegovu rubu uz novoplanirane ulice i trgove. Nove zgrade novčarskih institucije ne grade se isključivo na slobodnim parcelama gradskog središta već i na onim već izgrađenim, uklanjajući postojeće urbane strukture. Gotovo redovito će iskoristiti maksimalne dopuštene gabarite definirane Građevnim redom za zadane lokacije, pa i otići korak dalje u prekoračenjima dopuštenih parametara koristeći npr. nedorečenost pojma mezanina pa će realizirati u gotovo svim slučajevima kuće izvan dozvoljenih okvira. Kroz analizu smještaja zgrada novčarskih institucija primjera Beča i Budimpešte pokazuje se također identičan princip gradnje na značajnim pozicijama (Sl. 107. i 108.). U Beču se grade zgrade novčarskih institucija na potezu od povijesnog središta prema novoj gradskoj vijećnici ili u Budimpešti na urbanistički iznimno važnom putu od povijesne peštanske četvrti Belváros do Széchenyijeva (Lančanog) mosta, prvog mosta na Dunavu u Mađarskoj koji je ujedno spojio Budim i Peštu. Primjeri iz Monarhije su ujednačene visine s okolinom, a ističu se odabranom lokacijom, reprezentativnim oblikovanjem pročelja, krova ili

[715] Godine 1921. Zagreb ima 108.674 stanovnika, a 1931. godine 185.581. Za usporedbu Beč 1921. ima 1.865.780 stanovnika, a 1931. 1.935.881 stanovnika, dok Budimpešta 1921. ima 1.179.200 stanovnika, a 1931. 1.200.000 stanovnika.
[716] Wienna 1900, 2019: 4

uglovnom kupolom.[717] Iznimku u monumentalnosti predstavljaju Austro-ugarska banka i Burza u Budimpešti, ali vođene idejom formiranja novoga gradskog trga, kao i željom za postizanjem jednakopravnog položaja Budimpešte s Bečom.

Jedna od važnih urbanističkih tema koja se integrira u razvoj ove tipologije jest koncept pasaža koji u nekim primjerima čini bitan dio rješenja i stvara dodatnu ulogu novčarske institucije u razvoju grada. U tom smislu je ključna već mnogo puta spominjana palača Ferstel i njen utjecaj na zgradu Prve hrvatske štedionice u Ilici 5, odnosno utjecaj H. Ferstela na Fellner i Helmera te Vancaša redom Ferstelovih učenika.

Ferstel je u svojoj realizaciji za Austrijsku narodnu banku i burzu u tzv. palači Ferstel u Beču primijenio vlastitu referencu iz 1843. - staklom natkrivenog bazara u kući u Rotenturmstrasse 16. Značajan je i primjer Burze za poljoprivredne proizvode u Beču iz 1890. s otvorenim trgovačkim pasažem K. Königa iz (1887.-1890.). Moguću naznaku u urbanističkom rješenju, kao odraz Ferstelovih projekata, možemo možda naći i u prolazu Grahorove štedionice u Radićevoj. Svakako je trgovački pasaž palače Prve hrvatske štedionice u Ilici prvi sljedeći i ravnopravan primjer tako složenog rješenja kao što je palača Ferstel. Nakon njega slijede pasaž peštanske palače Gresham osiguranja iz 1907. i pasaž integriran u Gradsku štedionicu u Budimpešti (*Párisi udvar*) Henrika Schmahla iz 1909. godine.[718] Zagrebački plan za još jedan pasaž uz realizaciju prve etape Gradske štedionice 1922. do 1925. ostao je na razini rješenja iz natječajnog rada. Henrik Schmahl iako bez formalnog obrazovanja i bez direktnog doticaja s bečkim primjerima, učenik je Miklósa Ybla studenta bečke Politehnike. Zsigmond Quittner je minhenski đak, a József Vágó i László Vágó budimpeštanski.

U oblikovanju ugla Prve hrvatske štedionice u Ilici i njezina ugla s Margaretskom ulicom, može se uočiti utjecaj zgrade osiguravajućeg društva New York u Beču na Grabenu 8, izgrađene 1886. godine prema projektu arhitekata Carla Schumanna i Theodora Bacha. Također je značajan Königov utjecaj zgradom Philiphof u Beču (1884.-1884.) na Hrvatsko-slavonsku zemaljsku centralnu štedionicu V. Bastla (za poduzeće Hönigsberg i Deutsch). (1905.-1907.). U rješenju zaobljenog ugla nadvišenog kupolom, horizontalnoj razdiobi pročelja te sažimanju

[717] Istraživanjem se nije potvrdila navedena intencija prekoračenja dopuštenih parametara za gradnju u Beču i Budimpešti.

[718] U Budimpešti tim rješenjima prethode bazari od 1860-ih, a jedno od njih uključuje, primjerice, današnju zgradu na adresi Rákóczi út broj 6, koja povezuje Rákóczi út i Dohány útca, zatim bazar Haris, bazar Rőser i dvorište Gozsdu koje povezuje ulicu Király s ulicom Dob. Detaljnije u članku mađarskog povjesničara Zsolta Dubniczkyja „Where sacredness and secular life met - the Franciscan bazaar began to be built 145 years ago“, dostupno. na https://pestbuda.hu/cikk/20211028_ahol_a_szakralitas_es_a_vilagi_elet_talalkozott_145_evvel_ezelott_kezdtek_el_epiteni_a_ferencesek_bazarjat?utm_source=pestbuda&&utm_source=pestbuda&utm_medium=link&utm_campaign=pestbuda_202309;utm_medium=link&utm_campaign=pestbuda_202112 [pristup 02.03.2023.]

etaža stupovima velikog reda, koriste se svi elementi viđeni na Philiphofu. U ovom slučaju poveznicu čini L. Hönigsberg kao student kod Karla Königa. Bastlova nadgradnja vezana s namjenom prizemlja i vremenski odmakom je znatno suvremenija konstrukcija prizemnog dijela pročelja, njegova otvorenost i ostakljenje.

9.2. Prostorni program - komunikacija s klijentom – vestibul i blagajnička dvorana

Primjeri koji su značajno utjecali na razvoj prostora za komunikaciju s klijentom kod nas su palača Ferstel, odnosno H. Ferstel, Wagnerova Austrijska zemaljska banka te projekti Neumanna i Gotthilfa.

Palača Prve hrvatske štedionice u Ilici kroz natječajne radove Fellnera i Helmera i Vancaša na identičan način uvodi javnost u prostore novčarske institucije kao kod palače Ferstel. Pasažem kroz niz obostrano smještenih trgovina do glavnog ulaza, vestibula i zatim blagajničku dvoranu štedionice.

Direktan utjecaj svog bečkog projekta za sjedište Wiener Bankvereina donijeli su i arhitekti Gotthilf i Neumann (a Holjac ga preuzima s manjim modifikacijama i izvodi) s podružnicom Wiener Bankvereina u Zagrebu (Jurišićeva 22, 1921.-1923.), varirajući tlocrtno rješenje bečke palače izvedene 1909.-1912. godine, no ovaj put u znatno manjem mjerilu, s oktogonalnim vestibulom pred blagajničkom dvoranom, upotrebom Luxfer staklenog stropa za zenitalno osvjetljenje dvorane. Luxfer staklene prizme koje smo vidjeli i na Gradskoj štedionici u Budimpešti realizirane također 1909. će kasnije kod nas biti u široj upotrebi: od poda Kovačićeve burzovne dvorane i Sunkove blagajničke dvorane Triglav osiguranja do podesta stubišta Ehrlichove Obrtne banke.

Za razliku od brojnih primjera centralno organiziranog prostora za stranke s blagajnama smještenim po obodu dvorane, blagajnička dvorana u aneksu ÖNB-a F. von Schmidta i u palači Ferstel pripada dispozicijom izduženom, longitudinalnom formatu blagajni te paralelnog prostora za stranke poput primjera podružnice Austro-ugarske banke arhitekta Józsefa Huberta u Temišvaru, izvedene između 1903. i 1904., kao i Kaldina projekta za podružnicu Austro-ugarske banke 1906. godine. Koncept je poslije primijenjen i u podružnici Austro-ugarske banke u Sarajevu 1912.- 1913., pa i kod Józsefa Huberta u Rijeci, od 1913. do 1914. [719] Rječi

[719] Nacrti podružnice Austro-ugarske banke pohranjeni u Historijskom arhivu u Sarajevu nisu potpisani. Atribuciju R. Tönniesu postavio je povjesničar umjetnosti i likovni kritičar Ibrahim Krzović u Krzović, 1987: 130. Dr. Šabanović atribuira projekt Leopoldu Baueru.

primjer izvan programa gradnji za državne investicije predstavljaju zagrebački primjeri prvog razvojnog razdoblja: blagajnička dvorana PHŠ u Radićevoj, Obćoj zagrebačkoj štedionici i zalagaonici, J. Jambrišaka, u Srpskoj banci A. Baranyaia te izvan Zagreba, kod Vancaševe zgrade Mestne hranilnice u Ljubljani izvedene 1904.,

Kao i u svim navedenim primjerima podružnica Austro-ugarske banke, te u Srpskoj banci A. Baranyaia i Vancaševoj Mestnoj hranilnici u Ljubljani, blagajnička dvorana je smještena na katu. Penjanjem reprezentativnim stubištem te zatim kroz vjetrobran pristupa se u sredinu tlocrta dvorane na njenoj dužoj strani. Izvedena je u obliku dva paralelna izdužena prostora, za klijente i za službenike, povezana preko blagajničkog pulta.

U oblikovanju ulaza, mjenjačnice i blagajničke dvorane utjecaj na Fellnerov i Helmerov projekt Hrvatske eskomptne banke mogla je izvršiti Opća depozitna banka, Beč, E. R. von Förstera, izvedena 1893. godine.

Također, prema rješenju odnosa vestibula i blagajničke dvorane i princip lomljenja pravca kretanja unutar vestibula, predvorja (često i uz korištenje skulpture u središtu), koje primjenjuje Wagner kod Austrijske zemaljske banke u Beču iz 1883. do 1884. godine., primjećujemo kod I. Fischera i odnosa vestibula i blagajničke dvorane Gradske štedionice. Princip primjenjuju i Förster kod Bečkog žiro i bankovnog društva (*Wiener Giro und Cassen-Vereines*) i Općeg austrijskog zavoda za zemljišne kredite (*Allgemeine Österreichische Boden-Kredit-Anstalt*) (1884. - 1887.) te Ignác Alpár u Općoj kreditnoj banci u Budimpešti 1909.-1913.

Zanimljivost je da među primjerima iz šireg konteksta ne nalazimo primjer ili uzor za lijevanoželjezne stupove unutar blagajničke dvorane koje je primijenio J. J. Grahor u Prvoj hrvatskoj štedionici u Radićevoj. Redovito je riječ o reprezentativnijim obradama i materijalima, dok je lijevanoželjezna konstrukcija prisutnija u industrijskim objektima. Njih prethodno primjenjuje Miklós Ybl u konstrukciji svog reprezentativnog stubišta u Prvoj peštanskoj narodnoj štedionici i Henrik Schmahl u prizemnom dijelu stubišta u Gradskoj štedionici u Budimpešti gdje uokviruju okno lifta i nose svod iznad pretprostora lifta. Kao nosiva konstrukcija su primijenjeni i u stubišnom prostoru kod Obće zagrebačke štedionice i zalagaonice J. Jambrišaka, a kasnije su prisutni uglavnom za istu namjenu i u Zagrebu.

Jedan od rijetkih usporedivih primjera ostakljenog zrcalnog svoda kakav je primijenio V. Bastl nad blagajničkom dvoranom Hrvatsko-slavonske zemaljske štedionice nalazimo još i u primjeru Komercijalne banke Pešte, (*Pesti Magyar Kereskedelmi Bank*), I. Alpára i Z. Quittnera projektiran 1905. godine u Budimpešti. Međutim, Bastlovo rješenje svoda je složenije

obzirom da ne leži na ravnom vijencu te po obodu postoji i presjek svoda sa susvodnicama, Također, peštanska banka dovršena je tek 1909. godine.

Sl. 258. Komercijalna banka Pešte, svod nad dvoranom mjenjačnice i blagajne, I. Alpár i Z. Quittner

Sl. 259. Komercijalna banka Pešte, svod nad dvoranom mjenjačnice i blagajne, I. Alpár i Z. Quittner

Sl. 260. Detalj vijenca blagajničke dvorane Hrvatsko-slavonske zemaljske štedionice, V. Bastl

Kao što su na prijelazu stoljeća uzor investicijama u nove palače novčarskih institucija bile bečke ili peštanske banke, štedionice i osiguravajuća društva (a možda i tršćanske ili ciriške), tako su kod onih iz 1920-ih za zagrebačke primjere bile ranije izvedene palače štedionice Vjekoslava Bastla ili banke Aladara Baranyaija.[720]

Kod zgrada osiguravajućih društava u funkcionalnom se smislu razlikuju kao manje reprezentativni javni prostori, često sa skromnijom blagajničkom dvoranom na katu.

[720] Bjažić Klarin, 2020: 104

Komparativni primjeri imaju izrazito aktivno prizemlje, posebno primjeri iz Budimpešte (ekstreman je primjer zgrada Mađarske seljačke osiguravajuće zadruge iz 1913. koja smješta uredske prostore na najviše etaže), dok su uredski prostori osiguravajućeg društva često povučeni na etažu iznad, pozivajući klijenta na kat ekspresivnim vestibulom i stubištem. Raskoš i dimenzija bečkih i budimpeštanskih primjera nije usporediva s primjerima koji se realiziraju kod nas. U projektnom rješenju O. Thienemana za zgradu osiguranja Generali u Beču, također se primjenjuje isti princip: prizemlje je namijenjeno trgovinama, a do poslovnog prostora i blagajne na katu dolazi se izrazito reprezentativnim stubištem.

Kod Kovačićeve Burze i njenog oblikovanja burzovne dvorane moguć je utjecaj londonske burze ugljena ili burze kukuruza u Leedsu, nastale sredinom 19. stoljeća ili, vjerojatnije, pariške *Halle aux Blés* rekonstruirane 1886. godine, s kupolom metalne konstrukcije i ostakljenim okulusom u vrhu. Pored toga zagrebačka Burza, s rješenjem kupole s (ostakljenim) okulusom ima i direktnu referencu na rimski Panteon.

9.3. Reprezentativnost i karakter, odabir stila, oblikovanje, primjena tehnoloških inovacija

Istraživanje je pokazalo da je reprezentativna zgrada za novčarske institucije građena kako bi kreirala odraz uspješnog poslovanja. Najznačajnije ulaganje se odvijalo upravo na onim elementima koji su najvidljiviji javnosti: na pročeljima i onim dijelovima zgrade namijenjenim publici, vestibulima, ulaznim stubištima, blagajničkoj (burzovnoj) dvorani te na prostorima koji su dostupni poslovnim partnerima - uredima uprave institucije.

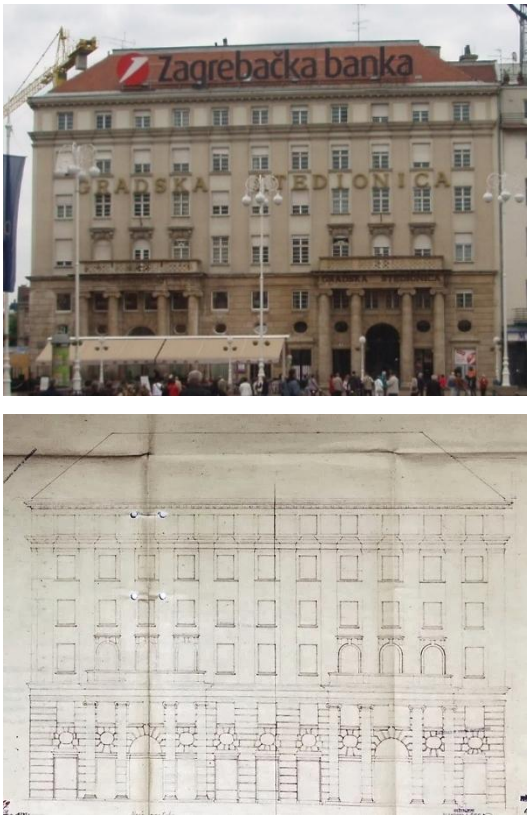
Kako pojašnjava Schorske analizirajući gradnju na bečkom Ringu, reprezentativni prostori, „impozantna stubišta i prostrana predvorja“, preuzeti iz arhitekture palača, preneseni su i na komunikacijski prostor javnih zgrada, gdje je on bio „rasipnički uvećan ne bi li stvorio osjećaj grandioznosti“.[721]

Već kod prvih zagrebačkih primjera primjećuju se motivi bečkih pročelja kao što je sažimanje mezanina i I. kata u jednu kompoziciju stupovima velikog reda T. von Hansena koje primjenjuje npr. Jambrišak na Općoj zagrebačkoj štedionici i zalagaonici ili Grahorova i Kleinova inspiraciju u Heinrichshofu T. Hansena s (kasnije uklonjenim) hermama smještenim uz prozore mezanina i balkonska vrata drugog kata te skulpture na uglovima balkona. Također, rješenje pročelja Prve hrvatske štedionice na Trgu bana Jelačića može se dovesti u vezu i s palačom nadvojvode Albrechta, na Stahlhofu u Beču iz 1865. godine, arhitekta Antona Heffta

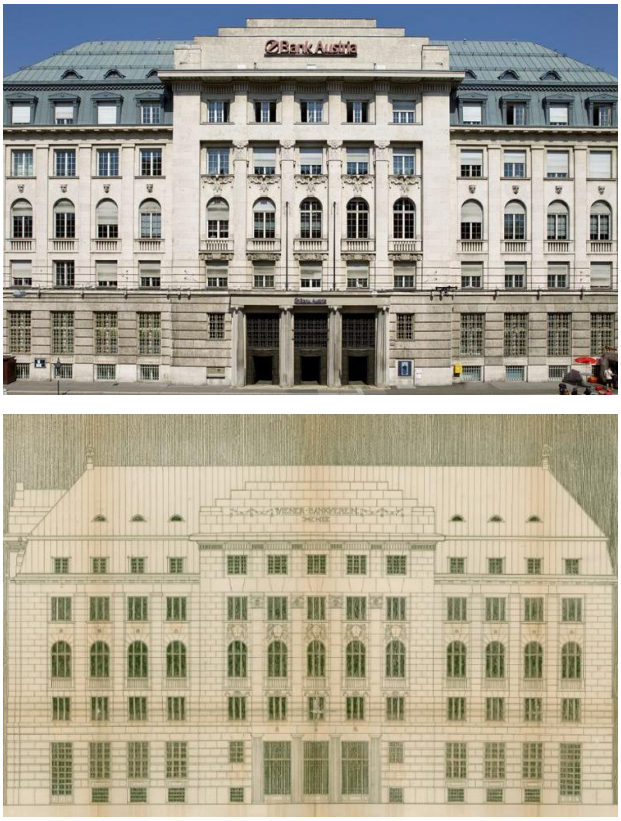
[721] Schorske, 1997: 72; Wagner-Rieger, 1970: 206

(danas Albertina), po uglu naglašenim rizalitom te njegovom završetku mansardnim krovom. Iako će i Grahor i Klein napustiti Beč prije nego Theophil von Hansen postaje voditelj na Specijalnoj školi za arhitekturu u Beču, njegove značajne realizacije ostavile su trag u njihovim zagrebačkim projektima.

Zgrada *Wiener Creditanstalt-Bankverein* na Schottenringu Neumanna i Gotthilfa (njeno zapadno pročelje prema ulici Schottengasse, klasičnih elemenata mogući je uzor I. Fischeru za glavno pročelje Gradske štedionice, dovršena 1912. godine. Fischer je i vremenski i oblikovno nešto malo udaljeniji od neoklasičnih elemenata pročelja Neumanna i Gotthilfa, ali u osnovi koristi istu logiku u organizaciji pročelja, samo za etažu višu: bazu, rustično obrađenu čine prizemlje i mezanin, zatim slijedi zona prvog kata naglašena polukružno završenim otvorima (kod Fischera samo nad ulaznim zonama) te etaža drugog kata s nizom jednostavnih pravokutnih otvora; slijedi vijenac koji odvaja zadnju etažu stvarajući time dojam mansarde. Ona to u bečkom primjeru i jest. Glavni ulaz je naglašen s četiri stupa dok u gornjoj zoni etaže sažimaju vrlo plitki pilastri.

Sl. 261. Gradska štedionica, I. Fischer, izvedeno 1923. do 1931.

Wiener Creditanstalt-Bankverein, Schottenring, Neumann i Gotthilf, pročelje, izvedeno 1912.

Na pročeljima zgrada novčarskih institucija gotovo redovito je prisutna i alegorijska skulptura, kao i tema stupova velikog reda. U slučaju Lava Kalde, neobarok i neorenesansa te utjecaj Kaldinih profesora bit će prisutni samo u njegovom prvom projektu podružnice Austro-

ugarske banke u Jurišićevoj ulici. Moguće je da se kod tog rješenja I. Kalda referira na rješenje Th. von Hansena s pročelja Burze (1877.), Akademije likovnih umjetnosti u Beču na Ringstrasse (1882.-1877.) ili rješenje K. Königa za Visoku tehničku školu u Beču (1905.), gdje niz stupova velikog reda postaje postament za niz alegorijskih skulptura. Međutim, obzirom na Kaldino školovanje u Brnu, za rješenje s velikim redom stupova zaključenim alegorijskom skulpturom, na njega je mogla utjecati i eklektična zgrada sagrađena za Hipotekarnu i poljoprivrednu banku markgrofovije Moravske u Rooseveltovoj ulici, izvedena od 1896. do 1898. autora Antonín Tebicha.[722] Nešto ranije, 1881.-1883. će u Budimpešti H. Schmahl izvesti palaču Haggenmacher s istom temom na neorenesansnom pročelju.

Sl. 262. Hipotekarna i poljoprivredna banka markgrofovije Moravske, Brno, 1896. – 1898., Antonín Tebich

Poslije će takvo oblikovanje preuzeti H. Ehrlich za Slavensku banku, ali skulpture neće realizirati jer nije bio zadovoljan predloženim modelima Rudolfa Valdeca. Alegorijska je skulptura prisutna i na primjerima u Budimpešti, kao na Alpárovoj Općoj kreditnoj banci, ali s obzirom na Ehrlichovo školovanje, vjerojatniji je utjecaj Beča. Općenito, u reprezentativnosti i monumentalnosti koju ističu primjeri iz Budimpešte nemjerljivi su sa zagrebačkim i zbog toga što je dio motivacije Budimpešte za takav pristup u oblikovanju potreba da nadmaše Beč, pa je tako npr. Burza u Budimpešti I. Alpára tada najveća zgrada burze u Europi uopće.[723]

[722] Katalog spomenika nacionalnog instituta za baštinu Republike Češke, https://pamatkovykatalog.cz/hypotecni-a-zemedelska-banka-markrabstvi-moravskeho-18403879
[723] https://budapest-anno.blog.hu/tags/t%C5%91zsdepalota [pristup 10.11.2022.]

Sl. 263. Palača Haggenmacher, Budimpešta,1881.-1883., H. Schmahl

U interijerima prostora uprave, sjedničkim dvoranama, ako usporedimo oblikovanje, materijale i izvedbene vještine obrtnika, zasigurno možemo reći da zagrebački primjeri konkuriraju primjerima iz prijestolnica Monarhije. Primjerice, dvorane za sjednice Zagrebačke burze mogu se usporediti s dvoranom koju oblikuju Neumann i Gotthilf za Wiener Bankverein ili Wagner za Austrijsku zemaljsku banku. Oblikovanje redovito prati i namještaj po mjeri, pravokutni ili ovalni stol, bogata rasvjeta, štuko detalji na stropu, tapete, masivne, drvene zidne obloge povezane s naglašenim, profiliranim dovratnicima na ulaznim vratima.

Sl. 264 Austrijska zemaljska banka, Beč, dvorana za sjednice, Beč, O. Wagner

Sl. 265 Zagrebačka burza, dvorana burze za robe, V. Kovačić, H. Ehrlich, A. Albini

Sl. 266 Dvorana burzovnog vijeća, Zagrebačka burza, V. Kovačić, H. Ehrlich, A. Albini

Sl. 267 Wiener Bankverein, Beč, Dvorana za sjednice, Neumann i Gotthilf

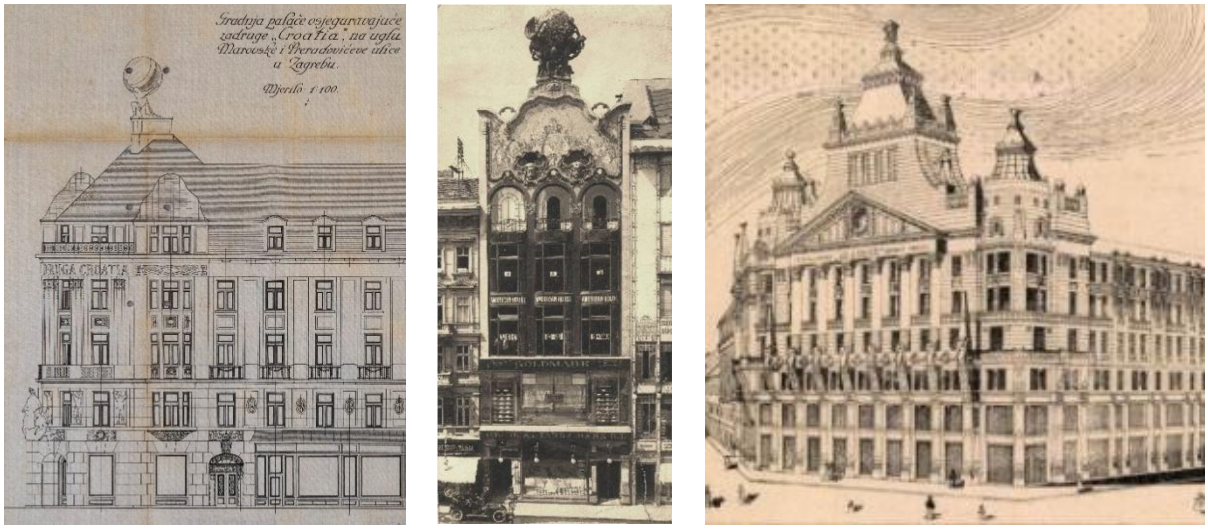
Kovačić ponegdje koristi i gotovi Loosov dizajn. Tako ukrasne metalne zavjese ispred radijatora, koje Loos koristi pri uređenju bečkih stanova[724] Ehrlich koristi kod interijera Zagrebačke burze, ali i kod zgrade Prve obrtne banke.

Kad je riječ o primjerima osiguravajućih društava, zgrada Croatia osiguravajućeg društva, na primjer, nema blagajničku dvoranu dimenzioniranu poput dvorane banke ili štedionice, a nije usporediva niti s dvoranom Triglav osiguranja koja nastaje 13 godina kasnije, kada je i poslovanje osiguravajućih društava razvijenije; reprezentativnost takve blagajničke dvorane nadomješta impresivnim stubištem kojim pristupa blagajni na katu i krovom ostakljenim vitrajima. Zagrebačke primjere još manje možemo usporediti s palačama

[724] Bagarić, 2016: 229

osiguravajućih društava koje nalazimo u Beču, a naročito onim u Budimpešti, reprezentativnim i raskošnim kao npr. osiguravajućih društava Gresham i New York.[725]

Neizvedeni detalj alegorijske skulpture Atlanta koji drži globus, (kao simbol snage i odgovornosti institucije) s prve varijante Schönovog nacrta pročelja iz 1909. mogao je imati inspiraciju u zgradi Anker osiguravajućeg društva u Budimpešti I. Alpara iz 1909. ili zgradi Turske banke u Budimpešti (1906.) Henrika Böhma i Ármina Hegedűsa.[726]

Sl. 268. Croatia osiguravajuće društvo, sjeverno pročelje, prva verzija, E. Schon, 1909., Turska banka, Budimpešta, H. Böhm i Á. Hegedűs, 1906., Anker osiguravajuće društvo, Budimpešta, I. Alpar, 1909.

Pored ustanovljenog posrednog utjecaja Wagnera na Ehrlicha preko prakse kod M. Fabianija, može se vidjeti utjecaj Wagnerove *Länderbank* (1887.) na primjeru oblikovanja blagajničke dvorane i njenog ostakljenog stropa i kružnih tlocrta sporednih vestibula Slavenske banke u Zagrebu (kao i oblikovanja blagajničke dvorane i ostakljenog stropa Jugoslavenske banke u Osijeku).

U primjerima četvrtog razvojnog razdoblja, u 1920-ima, dolazi i do stilskih prilagodbi aktualnim tendencijama i preoblikovanja već izvedenih pročelja kao što su primjeri Ehrlichova angažmana na pojednostavljenju/“čišćenju“ pročelja Hrvatske eskomptne banke u Ilici 3, sličnom zahvatu L. Kalde na pročelju za Prvu hrvatsku štedionicu u Ilici 5 ili E. Schöna na Prvoj hrvatskoj štedionici na Trgu bana Jelačića. Međutim, iako je ta tendencija postojala i u srednjoj Europi, koju je provodio npr. Peter Behrens (i u Zagrebu), a zagovarali Muthesius i Loos, Beč je uglavnom sačuvao svoja pročelja u izvornim oblicima, kao i Budimpešta.

[725] Usporediva im je možda samo palača Rosija Fonsier u Beogradu iz 1908. godine.
[726] Henrik Böhm je bio poznat u našim arhitektonskim krugovima po realizaciji zgrade Trgovačkog kasina u Čakovcu 1903.-1904. godine.

Istraživanjem je potvrđeno kako se zgrade novčarskih institucija redovito ističu po inovativnosti i primjeni najsuvremenijih rješenja svoga doba pa nije čudno da su ih često okarakterizirali, u određenom smislu, kao prve moderne građevine. Wagnerovu *Länderbank* kao prvu modernu uredsku zgradu u Beču[727], a banku Slavija u Sarajevu, zbog primijenjenoga konstruktivnog sustava, kao prvu modernu građevinu Sarajeva.[728]

9.4. Uvođenje heterogene namjene i heterogene strukture

Kada govorimo o dosegnutoj kvaliteti nekoga vrijednog komparativnog primjera, svakako možemo potvrditi da je u palači Prve hrvatske štedionice s integriranim pasažem, u zagrebačkom mjerilu, ostvaren doprinos razvoju ove tipologije u razini s onim palače Ferstel u Beču. Heterogenost namjena za posljedicu ima i heterogenost strukture zgrade, a među analiziranim primjerima posebno treba istaknuti Prvu hrvatsku štedionicu u Ilici 5, Hrvatsko-slavonsku zemaljsku centralnu štedionicu u Ilici 25, Gradsku štedionicu na Trgu bana Jelačića te zgradu Burze. Gradska štedionica osim poslovnih i ugostiteljskih sadržaja (štedionica, ljekarna, kavana, restoran, stanovanje) poput Mađarske seljačke osiguravajuće zadruge koristi i ravni krov sjevernog krila kao terasu s pergolom, u njenom slučaju, za stanare.

Tako složene strukture imaju npr. zgrada osiguravajućeg društva New York (Alajos Hauszmann, 1891.–1895.), s kavanom, restoranom te stanovima. Tu su i primjeri Prve peštanske narodne štedionice M. Ybla, Mađarska seljačka osiguravajuća zadruga D. Hültla, Gresham osiguranja, Zs. Quittnera i braće Vágó u Budimpešti i Burze poljoprivrednih proizvoda K. Königa u Beču, svi s kavanama, ali i drugim sadržajima. Manje složenu strukturu namjena uglavnom imaju investicije državnih banaka pa tako kod njih ne nalazimo u tolikoj mjeri javno prizemlje u kombinaciji s ugostiteljstvom (ovdje je palača Ferstel iznimka).

U slučaju zgrade Zagrebačke burze heterogenost namjena može se relativizirati. Iako je natječajnim programom za Zagrebačku burzu od natjecatelja traženo projektirati i restoran i kavanu s posebnim ulazom s ulice, u realizaciji je ostao samo *buffet*, ali zatvoren javnosti dok

[727] Ova zgrada se smatra prvom modernom uredskom zgradom u Beču zbog svoje upotrebe čelične konstrukcije i inovativnog dizajna. Wagner je koristio novi pristup u organizaciji prostora, omogućujući fleksibilnost i funkcionalnost unutar zgrade. Osim toga, njegova upotreba velikih staklenih površina omogućila je više prirodnog svjetla, čime se stvorila ugodnija radna okolina. Ova zgrada je značajan korak prema funkcionalizmu u arhitekturi i predstavlja prijelaz od tradicionalnih građevinskih tehnika i projektantskih rješenja prema modernim.

[728] Samo 4 mjeseca nakon potvrđenog patenta za armiranobetonski rebrasti strop J. H. A. Wrissenberga iz Bremena, arhitekt Jan Kotěra ga primjenjuje 1912. godine u projektu za banku Slavija u Sarajevu. Patent US1025041, dostupan na https://patentimages.storage.googleapis.com/3e/30/c0/73301187208589/US1025041.pdf [pristup 02. 02. 2022.] Kurto, 1998: 143

su npr. burza u sklopu palače Ferstel i bečka Burza poljoprivrednih proizvoda imale i *caffé* otvoren javnosti i integriran trgovački prolaz. Tako kod Burze u Zagrebu preostaje samo stanovanje kao druga namjena, za glavnog tajnika i za pomoćno osoblje, ali heterogenost sačinjavaju i prateći javni sadržaji nužni za njeno funkcioniranje, poput pošte, koja je dostupna i građanima, ordinacije liječnika, burzovne tiskare, knjižnice, čitaonice, prostora za novinare.

9.5. Inovativnost

Iz analiziranih primjera i njihovih kontinuirano primjenjivanih sasvim svježih inovacija, patenata, konstruktivnih i instalacijskih rješenja, uočava se otvorenost novčarskih institucija, ali i arhitekata, (i graditelja) prilagodbi u korištenju nosivih mogućnosti novih materijala te upotrebu konstruktivnih svojstava armiranog betona i čelika u arhitekturi.

Zgrada Prve hrvatske štedionice u Ilici 5 iz 1899. izuzetna i u našem okruženju predstavlja inovaciju u urbanističkom rješenju sa staklom natkrivenim trgovačkim pasažem koji možemo komparirati sa samo nekoliko primjera arhitekture iz šireg prostornog okruženja. To je prvenstveno pasaž palače Ferstel kao jedan od uzora za nastanak ovog rješenja, a moguć je i utjecaj našeg primjera na kasnija rješenja pasaža peštanske palače Gresham osiguranja iz 1907. te pasaž integriran u Gradsku štedionicu u Budimpešti (*Párisi udvar*) iz 1909. godine.

Prema svom izrazito složenom sustavu tehničkih rješenja svog vremena (instalacije grijanja, ventilacije, vlastita električna centrala, telefoni i električna zvona, cijevna pošta, grijanje staklenog krova radi otapanja snijega i sl.) prezentirala je progresivnost kao jednu od svojih glavnih karakteristika i prema razini primijenjenih, inovativnih rješenja usporediva je npr. s Komercijalnom bankom Pešte, I. Alpára i Z. Quittnera realiziranom od 1905. – 1909. godine.

10. ZAKLJUČAK

10.1. Osvrt na hipoteze

Provedeno istraživanje potvrđuje tri osnovne hipoteze koje se odnose na uspostavu i specifičnosti zgrada novčarskih institucija u Hrvatskoj, a osobito u Zagrebu, tijekom kraja 19. i početka 20. stoljeća. Uspon novčarskih institucija doveo je do uspostave nove arhitektonske tipologije, koja je bila oblikovana utjecajem srednjoeuropskih arhitektonskih strujanja i specifičnim društveno-ekonomskim kontekstom tog razdoblja. Kroz analizu reprezentativnih primjera, utvrđeno je da su ove zgrade karakterizirane inovativnim prostornim i konstruktivnim rješenjima koja su integrirala heterogene funkcije, poput poslovnih, stambenih, trgovačkih i ugostiteljskih sadržaja. Ovo istraživanje također utvrđuje važnost specifično odabranih lokacija zgrada novčarskih institucija, koje su imale ključnu ulogu u oblikovanju grada i njegovog reprezentativnog izgleda. Kroz detaljnu analizu prostorne organizacije i urbanističkih i arhitektonskih značajki, potvrđeno je da su zgrade novčarskih institucija imale značajan utjecaj na urbanistički razvoj grada i doprinijele stvaranju kvalitetnijeg urbanog tkiva.

Hrvatski arhitekti, osobito u Zagrebu, doprinijeli su profiliranju nove tipologije, oslanjajući se na međunarodne arhitektonske trendove i utjecaje dominantno bečkih arhitekata i profesora, ali su iste elemente prilagodili lokalnom kontekstu, te ostvarili visoku izvedbenu kvalitetu koja konkurira europskim primjerima.

Sveobuhvatno, istraživanje doprinosi boljem razumijevanju evolucije arhitekture novčarskih institucija u Hrvatskoj, naglašavajući njihov značaj u oblikovanju povijesnog i kulturnog identiteta urbanih prostora istraživanog razdoblja.

10.1.1. Hipoteza 1

Osnivanje i razvoj novčarskih institucija (banke, štedionice, burze i osiguravajuća društva) rezultiraju uspostavom nove tipologije zgrada novčarskih institucija, čiji se reprezentativni primjeri na prostoru Hrvatske, a osobito Zagreba, realiziraju krajem 19. i početkom 20. stoljeća pod utjecajem europskih arhitektonskih zbivanja i specifičnog društveno-ekonomskog konteksta.

Istraživanje o razvoju zgrada novčarskih institucija u Hrvatskoj, s posebnim naglaskom na Zagreb, potvrđuje hipotezu da je osnivanje i razvoj banaka, štedionica, burzi i osiguravajućih društava rezultiralo uspostavom nove arhitektonske tipologije. Ova tipologija razvijala se pod

utjecajem europskih arhitektonskih trendova i specifičnog društveno-ekonomskog konteksta krajem 19. i početkom 20. stoljeća.

Istraživanje o razvoju zgrada novčarskih institucija provedeno je analizom ključnih primjera s područja Austro-Ugarske Monarhije i prostora bivše Kraljevine SHS, od osnivanja prvih institucija 1816. do velike gospodarske krize 1929. godine s posebnim fokusom na Beč i Budimpeštu, gradovima koji su bili najutjecajnija središta Monarhije u gospodarskom i društvenom smislu te su s gradnjom zgrada novčarskih institucija započeli znatno ranije nego Zagreb.

Potom je u istraživanju izdvojeno 15 ključnih primjera zgrada novčarskih institucija u Zagrebu, namjenski građenih za poslovanje novčarskih institucija koje su projektirali domaći arhitekti. Analiza ključnih primjera zgrada novčarskih institucija pokazuje da se arhitektonska tipologija razvijala u skladu s razvojem novčarskih institucija te njihovim razlikama u filozofiji, svrsi postojanja i koncepciji u odnosu prema klijentu.

Prvi realizirani primjeri zgrada novčarskih institucija u Zagrebu bile su štedionice, koje su obilježile početnu fazu razvoja ove arhitektonske tipologije. Ključnu ulogu u tom procesu imalo je osnivanje Prve hrvatske štedionice još 1846. godine, no političke i gospodarske okolnosti nisu joj omogućile slobodno djelovanje niti gradnju vlastite zgrade sve do Hrvatsko-ugarske nagodbe. Tek nakon Nagodbe započinje njezina materijalizacija u urbanom prostoru, što se prvo očituje izgradnjom stambeno-poslovne zgrade Prve hrvatske štedionice na Trgu bana Jelačića. Razvoj se nastavlja gradnjom Obće zagrebačke štedionice i zalagaonice dok Prva hrvatska štedionica dodatno učvršćuje svoj položaj izgradnjom nove zgrade u Radićevoj ulici čime proširuje svoju prisutnost i jača status. Vrhunac ove razvojne etape predstavlja izgradnja Palače Prve hrvatske štedionice s Oktogonom u Ilici 1898.-1899.

U posljednjim desetljećima 19. stoljeća dolazi i do osnivanja institucija za osiguranje. Do osnivanja prvoga hrvatskog osiguravajućeg društva Croatia 1884. godine u Hrvatskoj djeluju samo predstavnici stranih društava. Otežano osnivanje i rad osiguravajućih društava uslijedilo je zbog zakonskih normi koje su tražile osiguranje značajnog kapitala za svako područje poslova osiguranja. Iako su osnovana brojna osiguravajuća društva, rijetke su realizacije novih zgrada građenih za tu specifičnu namjenu. U analiziranom periodu u Zagrebu su realizirane tek tri namjenske zgrade.

Početkom 20. stoljeća, s daljnjim razvojem institucija u Hrvatskoj realizirat će se zgrade domaćih institucija: Prva požeška štedionica u Požegi 1907., Pučka štedionica u Novoj Gradišci 1910., Prva hrvatska štedionica u Osijeku i Bjelovaru 1910. godine. Ovaj period se podudara i s investicijama ugarskog i austrijskog (državnog) kapitala u Zagrebu, za institucije u kojima je

on dominantan: Hrvatsko-slavonska zemaljska hipotekarna banka, zgrada Hrvatsko-slavonske zemaljske centralne štedionice i podružnica Austro-ugarske banke.

Zagreb je krajem 19. stoljeća mjesto akumulacije kapitala te zadržava taj status i početkom 20. stoljeća. Nakon Prvog svjetskog rata Hrvatska je stupanjem u Kraljevinu SHS evoluirala od perifernog područja Austro-Ugarske u najrazvijeniji dio novoosnovane države te je njezinu kapitalu omogućena ekspanzija na šire područje, kao i razvoj novčanih institucija. Stvaranjem Kraljevine SHS, na temelju odgovarajućih zakonskih propisa, provedeno je preuzimanje banaka s austrijskim i mađarskim kapitalom. Godine 1922. sva imovina u vlasništvu bivše Austro-Ugarske Monarhije smatrana je državnom te je njome raspolagala Vlada Kraljevine SHS. Budući da se zbog povećane inflacije povećala i prilika velike zarade u novčarskim poslovima, došlo je do velikoga rasta postojećih banaka te osnivanja novih. Navedeni podaci utječu na nove investicije u zgrade ove tipologiju jer je od 1918. do 1930. samo u Zagrebu izvedeno 13 novih zgrada namjenski građenih za novčarske institucije.

Unatoč činjenici da su Austro-ugarska nagodba 1867. i Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. godine Hrvatsku smjestili u mađarsku polovicu Austro-Ugarske Monarhije, koja je u domeni uprave i nadležnosti u financijskim pitanjima direktno utjecala na zbivanja u Hrvatskoj i Slavoniji, na arhitekturu i urbani dizajn Zagreba daleko je više utjecao Beč nego Budimpešta. Pored toga, kao prijestolnica Carstva odnosno Monarhije i jedno od najznačajnijih središta arhitektonskog djelovanja u Europi 19. stoljeća, Beč je bio značajan i prvi uzor Zagrebu. Okretanje Hrvatske prema Beču naglašeno je i zbog nedostatka autonomije u odnosu prema Ugarskoj, što je posljedično pomoglo oblikovanju negativnoga, nacionalističkog stajališta prema Budimpešti i Mađarima.

Tradicija obrazovanja, rada i putovanja na prostoru Monarhije u 19. i početkom 20. stoljeća također je uvjetovala da se stilski i funkcionalni jezik prijestolnica Monarhije očituje i u projektima novčarskih institucija i na našim prostorima.

10.1.2. Hipoteza 2

Jedinstvenost građevina novčarskih institucija karakteriziraju nova prostorna, konstruktivna i oblikovna rješenja, (za tipologiju) specifičnih prostornih cjelina heterogenih sadržaja i reprezentativnost građevina.

Istraživanje je potvrdilo da glavni primjeri zgrada novčarskih institucija u Zagrebu imaju karakteristike jedinstvene arhitektonske tipologije koja se odlikuje specifičnim obilježjima, čineći ih prepoznatljivima unutar urbanog konteksta. Ključna obilježja ovih građevina uključuju važnost urbanističke pozicije i arhitektonskog odgovora na lokaciju i

urbanističke uvjete, naglašenu reprezentativnost, potom odabir stilskog izraza i primjerenoga retoričkog oblikovanja, pa pomnu prezentaciju karaktera institucije, sve do organizacije heterogene programske strukture i odabira adekvatnih i inovativnih tehničkih rješenja.

Navedene karakteristike se manifestiraju u rješenjima arhitekata koji odgovaraju na postavljene zahtjeve koristeći sljedeće projektantske postupke, metode i principe:

- iskoristit će maksimalne dopuštene gabarite definirane Građevnim redom za zadane lokacije, pa i otići korak dalje u prekoračenjima dopuštenih parametara, koristeći nedorečenost pojma mezanina, i realizirat će u gotovo svim slučajevima kuće izvan dozvoljenih okvira
- time će istaknuti prisutnost i moć naručitelja i njihove institucije, ali i ostvariti dominantnu poziciju u formiranju urbanog tkiva središta grada
- kako je pretežno riječ o uglovnim pozicijama, naglasit će ih dodatno kupolom ili lanternom nad uglom, ulazom smještenim na uglu, stupovima velikog reda, skulpturom i sl.;
- reprezentativnim rješenjima blagajničkih dvorana impresionirat će klijenta koji se u tom dijelu zgrade najviše zadržava, a poslovnim partnerima predstaviti instituciju u reprezentativnim prostorima uprave
- uvodit će likovne umjetnike u realizaciju projekata kako bi alegorijskom skulpturom i zidnim slikama u dvoranama blagajni i onima za sjednice uprave donijeli dodatnu umjetničku vrijednost, ali i reprezentativnost, a moć i sigurnost dokazali uvodeći brojna inovativna rješenja, od onih konstruktivnih, preko mjera zaštite od požara i krađe, do suvremenih instalacija i opreme koji su netom patentirani u svijetu
- uspješno će riješiti superponiranje različitih namjena u strukturu zgrada koje će zahtijevati naručitelj kako bi postigao isplativost investicije; uglavnom je riječ o prostorima za najam (trgovački i ugostiteljski prostori te stanovi) koji će biti izvor stalnih, dodatnih prihoda, ali i način privlačenja najšire publike
- koristit će vertikalni *zoning* uvodeći i aktivirajući pored prizemlja i mezaninsku etažu za poslovnu namjenu
- vješto će manipulirati prirodnim svjetlom, razvijajući niz inovativnih tehnika i postupaka kojima će postizati reprezentativne, funkcionalne i atraktivne prostore bilo da su to ostakljeni stropovi blagajničkih dvorana, vestibula ili stubišta te posrednim osvjetljenjem unutarnjih prostora putem galerija u mezaninu, staklenih prizmi u podu burze i Triglav osiguranja koje dovode prirodno svjetlo i u suteren, realizirati reprezentativan i funkcionalan prostor kao i prostor ugodan za rad.

Provedena analiza pokazuje kako se svi primjeri oslanjaju na povijesne uzore istovremeno težeći stvoriti nove vrijednosti, npr. funkcionalnu organizaciju tlocrta i osuvremenjivanje gradnje i opremanja u skladu s razvojem tehnologije i konstruktivnih sustava.

Spretnim projektantskim rješenjima arhitekti su uspjeli domišljato spojiti heterogene namjene koje su se u njima prostorno produktivno ispreplele i integrirale – javnu, poslovnu, servisnu, stambenu te trgovačku i ugostiteljsku namjenu, a time se odrazile i na strukturu zgrade. Zgrade novčarskih institucija obilježava visok stupanj integracije najrazličitijih poslovnih, stambenih i komercijalnih sadržaja unutar jedne zgrade.

Heterogenost sadržaja koji se pojavljuju unutar zgrada ove tipologije će imati za posljedicu i njihovu heterogenu strukturu u smislu prostornih međuodnosa koji će nastati uslijed vrlo različite veličine volumena pojedinih prostora ili npr. funkcionalnom uvjetovanosti za određenom pozicijom unutar zgrade (u podrumu, uz glavno pročelje, s prirodnim osvjetljenjem i sl.). Kako su se zgrade novčarskih institucija kroz vrijeme razvijale, međuodnos sadržaja unutar cjeline, a posljedično i međuodnos prostornih struktura cjeline bio je sve uspješnije organiziran. Glavni naglasak u organizaciji i hijerarhiji prostora bio je stavljen na prostor rada s klijentima, dok su svi ostali prateći sadržaji kao što su stanovanje i trgovačko-uslužni sadržaji bili od sekundarne važnosti, ali ne i manje kvalitetnih rješenja. Iznimka je ugostiteljski sadržaj koji se u brojnim primjerima pokazao vrlo intenzivan u svom društvenom utjecaju pa potom i onom poslovnom.

Navedena obilježja registrirana su analizom 15 zagrebačkih primjera ove tipologije, od kojih je 6 štedionica, 9 banaka, 2 osiguravajuća društva i 1 zgrada burze. Primjeri su realizirani od strane hrvatskih arhitekata i prezentiraju sve formativne elemente nove tipologije.

Provedenim istraživanjem potvrđena je osnovna funkcionalna shema tipologije zgrada novčarskih institucija i dijeli se u četiri osnovne cjeline:

1. prostori komunikacije s klijentom, javni prostori (blagajnička dvorana/dvorana burze, vestibul)
2. prostori za zaposlene, uredski dio
3. pomoćni prostori
4. prostori drugih namjena.

Unutar svih analiziranih primjera funkcionira ista tlocrtna shema.

No, tipologija zgrada novčarskih institucija sadrži i specifične funkcionalne podtipove – banke, štedionice, osiguravajuća društva i burze, od kojih svaka nosi svoje specifičnosti u poslovanju, pa tako i u prostorno-funkcionalnim rješenjima. Štedionice se razlikuju od banaka u vrstama poslova koje obavljaju, ali ne bitno u prostorno-funkcionalnim rješenjima. Često su

u javnom vlasništvu pa njihova ideja rada za šire društvene slojeve implicira maksimalnu otvorenost prema javnosti, povezivanje s namjenama poput ugostiteljstva. Zgrade osiguravajućih društava svojim su pak prostornim programom i funkcionalnim shemama primjetno skromnije, naročito u hrvatskim primjerima, posebno u izvedbi blagajničke dvorane koja je katkad smještena na prvi kat umjesto u prizemlje. Zgrada Burze sa svojom specifičnom namjenom i funkcijama najviše odstupa, iako je središte zbivanja i u njihovu slučaju u glavnoj dvorani koja je, poput blagajničke dvorane kod banke i štedionice, prostor za kontakt institucije i javnosti, premda ovaj put isključivo one poslovne.

Urbanistička pozicija i uloga zgrada novčarskih institucija, koja se često manifestira kroz istaknute uglovnice, igra presudnu ulogu u oblikovanju javnog prostora. Ove građevine ne samo da oblikuju nove ulice, trgove i gradske blokove, već također služe kao orijentiri unutar grada, čime se povećava njihova vidljivost i značaj. U kontekstu razvoja grada, one ne samo da predstavljaju financijske institucije, već i aktivno doprinose oblikovanju identiteta grada i javnog prostora.

Karakter ovih građevina manifestira se kroz osjećaj sigurnosti, povjerenja i autoriteta koji one nude klijentima i korisnicima. Ovaj karakter se očituje u njihovim unutarnjim i vanjskim prostorima, koji su dizajnirani na funkcionalan način te s ciljem osnaživanja osjećaja povjerenja, stabilnosti i moći institucije.

Markantna pojavnost i arhitektonska dojmljivost i reprezentativnost zgrada novčarskih institucija ostvarene su ciljanim izborom i znalačkom uporabom razrađenoga neostilskog vokabulara, uz koje nalazimo primjese novoga secesijskog stila, a u kasnijim razdobljima neoklasicističkim elementima pročelja, praćenim detaljima *art décoa* i modernih tendencija.

Ovim je pristupom vizualno je komunicirana i oblikovno podcrtana važnost i značenje ovih novih institucija, s naglaskom na poslovnu uspješnost, društveni ugled, stabilnost i sigurnost. Važnost komunikacije između novčarskih institucija i klijenata te uloga arhitekture u toj komunikaciji, jasno se očituje u Poslovnom izvještaju Hrvatske poljodjelske banke iz 1926. godine, u kojem se ističe potreba za izgradnjom palače kao trajnog znaka opstojnosti i sigurnosti institucije.

Na kraju, inovativnost je još jedan ključni element koji karakterizira zgrade novčarskih institucija. Primjena suvremenih tehnoloških rješenja u konstrukciji i dizajnu omogućava ovim građevinama da ostanu relevantne i funkcionalne u dinamičnom urbanom okruženju.

Ova kombinacija obilježja čini zgrade novčarskih institucija jedinstvenima i izdvaja ih od ostalih arhitektonskih tipova.

10.1.3. Hipoteza 3

Hrvatski arhitekti na početku 20. stoljeća, dominantno u Zagrebu, doprinose profiliranju nove tipologije zgrada novčarskih institucija u hrvatskim okvirima, po uzoru na primjere istog razdoblja i prostorno-političkog konteksta - Austro-Ugarske Monarhije.

Hrvatski arhitekti su ostvarili veliku produkciju zgrada novčarskih institucija unutar ukupnog broja realizacija analiziranog perioda. Od ukupno 22 primjera realizirana u Zagrebu u istraživanom razdoblju, hrvatski arhitekti su izveli njih 19. Detaljno analizirani primjeri u komparaciji s primjerima iz šireg prostornog okruženja pokazali su iznimne projektantske dosege koji odgovaraju mjerilu grada u kojem nastaju.

Bilo da su do narudžbe došli pobjedom na arhitektonskom natječaju ili direktnom narudžbom, unijeli su dodanu vrijednost u onovremeni izgrađeni prostor. Ranom primjenom novih konstruktivnih sustava međukatne armirano-betonske konstrukcije ili konstrukcija ambicioznih raspona, doprinosom urbanističkom razvoju dijela grada odnosno gradotvornom ulogom, korištenjem suvremenih materijala i tehnologije, instalacija i opreme, nekim od njih i po prvi put primijenjenih u Zagrebu te nadasve *Gesamtkunstwerkom.*

U tom smislu su hrvatski arhitekti, kako je vidljivo u istraženim i prezentiranim primjerima, ostvarili uspješne i uvjerljive primjere zgrada ove nove tipologije kod nas i doprinijeli profiliranju nove tipologije zgrada za novčarske institucije.

Arhitekti i graditelji analiziranih primjera, od najstarijeg Jambrišaka preko Grahora i Kleina, Grahora mlađeg, Hönigsberga i Deutscha, Vancaša, Pilara, Mallya i Baude do Bastla, Kalde i Štefana, Schöna, Baranyaia i Benedika, Sunka i Jungmanna, Holjca do Ehrlicha i Kovačića, čine zapravo mali krug stručnjaka/dionika koji je istovremeno vezan uglavnom za bečko ili srednjeeuropsko školovanje, F. von Schmidta, Wagnera ili u konačnici Loosa. Kroz iskustvo rada u već renomiranim uredima u Beču, poput atelijera Fellnera i Helmera ili u Zagrebu kod Bolléa i Waidmanna, ispripliću im se školovanja, prakse i uredi u kojima stječu prva iskustva s projektima analizirane tipologije u nastajanju. Sunko i Benedik su specifični jer dolaze sa školovanja iz Karsruhea, kao i Jambrišak koji se školuje u Grazu.

Hrvatski arhitekti početkom 20. stoljeća značajno su doprinijeli razvoju tipologije zgrada novčarskih institucija u Zagrebu, oslanjajući se na utjecaje iz Austro-Ugarske Monarhije. Od ukupno 22 realizirana primjera, 19 su realizirali domaći arhitekti, uvodeći nove konstruktivne sustave, moderne materijale i tehnologije te integrirajući urbanističke elemente poput pasaža. Njihov rad odlikuje se visokom kvalitetom izvedbe, referencama na bečke uzore

i specifičnim stilskim interpretacijama. Među najznačajnijim ostvarenjima ističe se Prva hrvatska štedionica u Ilici 5, koja je postavila standarde za daljnji razvoj ove tipologije u Zagrebu.

10.2. Znanstveni doprinos istraživanja

Ovo istraživanje predstavlja **prvo sveobuhvatno istraživanje** u području tehničkih znanosti, polja arhitekture i urbanizma **na temu zgrada novčarskih institucija**. Kroz detaljnu analizu, istraživanje pruža novu perspektivu na važnost ovih građevina unutar urbanog tkiva.
Jedan od ključnih doprinosa ovog istraživanja jest **jasno definiranje vremenskog okvira u kojem su nastajale zgrade novčarskih institucija**, kao i njihova evolucija tijekom vremena. Ovaj vremenski okvir omogućava bolje razumijevanje konteksta i okolnosti pod kojima su te zgrade projektirane i izgrađene.

Istraživanje također uključuje **sistematizaciju razvoja i valorizaciju novouspostavljene arhitektonske tipologije novčarskih institucija unutar povijesti hrvatske arhitekture krajem 19. i početkom 20. stoljeća**. U okviru ove sinteze, precizno su definirani formalni i prostorni elementi koji karakteriziraju novu tipologiju, čime se pridonosi boljem razumijevanju njihovog arhitektonskog jezika.

Dodatno, istraživanje se fokusira na **utvrđivanje glavnih obilježja zgrada novčarskih institucija kroz analizu ključnih parametara**. Ovi parametri uključuju urbanističke pozicije i uloge zgrada unutar gradskog tkiva, stilsku odrednicu, reprezentativnost te raspored i organizaciju heterogenih programskih struktura te inovativnost tehničkih, konstruktivnih i prostornih rješenja koja su primijenjena u ovim građevinama.

Istraživanje donosi i **kvalitativnu te kvantitativnu analizu prvih primjera zgrada novčarskih institucija u Beču i Budimpešti**, a zatim se fokusira na detaljnu analizu glavnih reprezentativnih primjera **u Zagrebu, obuhvaćajući 15 odabranih zgrada**. Ova analiza omogućava uvid u razvoj i karakteristike ovih važnih građevina te potvrđuje postavljene hipoteze istraživanja, gdje se detaljno analiziraju osnovne odrednice tipologije.
Osim toga, istraživanje se bavi **doprinosom uspostavi tipologije zgrada novčarskih institucija koje su projektirali hrvatski arhitekti** što omogućuje širi pregled našeg arhitektonskog naslijeđa i značaju ovih zgrada u kontekstu hrvatske arhitekture.

U okviru istraživanja provedeno je **sveobuhvatno prikupljanje arhivske, fotografske i postojeće dokumentacije o zgradama novčarskih institucija**, što je omogućilo detaljnu

analizu njihovih značajki. Također, sastavljena je autorska terenska fotografska dokumentacija navedenih primjera u Beču, Budimpešti i Zagrebu, koja dodatno ilustrira njihov značaj.
Jedan od važnih ciljeva istraživanja bio je utvrditi osnovne projektantske principe i postupke koji dovode do inovativnih prostornih i funkcionalnih rješenja u rješavanju zgrada s naglašeno heterogenim sadržajem. Ovi principi i postupci doprinose razvoju arhitektonskih rješenja koja su prilagođena specifičnim potrebama novčarskih institucija.

Konačno, istraživanje **produbljuje znanje o hrvatskim arhitektima na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće**. U tom kontekstu, uspostavljeni su jasni međuodnosi između tradicije školovanja hrvatskih arhitekata u inozemstvu i veza s vodećim europskim arhitektonskim imenima tog razdoblja. Ovaj aspekt istraživanja pomaže prepoznati utjecaj njihovog rada na hrvatskom prostoru, posebno vezano za zgrade novčarskih institucija, čime se dodatno osnažuje razumijevanje arhitektonskih strujanja i kulturnih interakcija toga vremena.

U radu su zaključno sagledani i potvrđeni osnovni atributi nove tipologije zgrada novčarskih institucija uspostavljene krajem 19. stoljeća: njezini temeljni formalni i prostorni elementi, novi projektantski principi te progresivno heterogena struktura zgrada. Cjelokupnim pregledom potvrđeno je kako je pojava nove tipologije donijela višestruke dobrodošle posredne učinke: opći društveno-politički i gospodarski razvoj, ponajprije kroz plodno poslovno djelovanje samih institucija, ali isto tako i njime potaknut kvalitetan urbanistički razvoj grada, njegov reprezentativni izgled i dodatnu kvaliteta izgrađenog prostora.

10.3. Zaključci istraživanja

1. Metodološka podjela istraživanog vremenskog okvira u četiri razdoblja, pokazala se opravdanim, omogućujući precizniju identifikaciju ključnih razvojnih pomaka:

- **prvo razdoblje (1846.-1900.)**

  Prvi realizirani primjeri zgrada novčarskih institucija u Zagrebu ovog razdoblja razvoja bile su štedionice. Ključnu ulogu u tom procesu imalo je osnivanje Prve hrvatske štedionice još 1846. godine, no političke i gospodarske okolnosti su joj omogućile slobodno djelovanje tek nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe.. Tada započinje njezina materijalizacija u urbanom prostoru, izgradnjom stambeno-poslovne zgrade Prve hrvatske štedionice (J. N. Grahor i F. Klein, 1871.) na Trgu bana Jelačića.

  Razvoj se nastavlja gradnjom Obće zagrebačke štedionice i zalagaonice (J. Jambrišak, 1876.), dok Prva hrvatska štedionica dodatno učvršćuje svoj položaj, prisutnost i status izgradnjom nove zgrade u Radićevoj ulici (J. N. Grahor, 1880.-1882.). Vrhunac ove

razvojne etape predstavlja izgradnja Palače Prve hrvatske štedionice s Oktogonom u Ilici (Helmer i Fellner, J. Vancaš, 1898.-1899.), arhitektonskog ostvarenja ključnog primjera zgrada novčarskih institucija u Zagrebu. Paralelno s razvojem štedionica, krajem 19. stoljeća gradi se i prva banka – Hrvatska eskomptna banka (Helmer i Fellner, 1898.). Iako njezinu arhitekturu ne potpisuju hrvatski arhitekti, ova zgrada ima presudan utjecaj na formiranje jednog od najvažnijih donjogradskih blokova, dodatno potvrđujući rastuću ulogu novčarskih institucija u razvoju grada Zagreba.

- **drugo razdoblje (1900.-1914.)**

  Ovo **razdoblje** obilježeno je snažnim ulaganjima ugarskog i austrijskog državnog kapitala u financijske institucije u Zagrebu.. Među najznačajnijim primjerima ističu se Hrvatsko-slavonska zemaljska hipotekarna banka (F. Schachner, 1903., Trg Nikole Šubića Zrinskog 7-8), podružnica Austro-Ugarske banke (L. Kalda, 1906., Jurišićeva 17/Palmotićeva 9) te Hrvatsko-slavonska zemaljska centralna štedionica (V. Bastl, I. Štefan i O. Goldscheider, 1905.-1907., Ilica 25-27/Gundulićeva 2). Ove zgrade potvrđuju dominantan utjecaj stranog kapitala i Monarhije u zagrebačkom financijskom sektoru tog perioda, ali i istodobno pridonose urbanističkoj preobrazbi gradskog središta dominantno s potpisom hrvatskih arhitekata.

  Uz institucije pod stranom upravom, i domaće financijske ustanove intenzivno ulažu u vlastite objekte te daju značajan doprinos u toj preobrazbi. Croatia osiguravajuće društvo (Edo Schön, 1909.-1910., Masarykova 1-3/Preradovićeva 8) te Srpska banka (Benedik i Baranyai, 1912.-1914., Jurišićeva 4/ Petrinjska 1) primjeri su novčarskih institucija koje u kratkom roku realiziraju vlastite zgrade .

  Ukupno gledano, razdoblje od 1900. do 1914. donosi intenzivnu izgradnju zgrada novčarskih institucija, a same zgrade postale su ključni elementi u oblikovanju gradskih blokova, ulica i trgova te potvrdile značaj novčarskih institucija u arhitektonskoj i urbanističkoj transformaciji Zagreba.

- **treće razdoblje (1914.-1918.)**

  Tijekom ovog razdoblja, zbog Prvog svjetskog rata, ulaganja u novčarske institucije gotovo u potpunosti stagniraju, što je slučaj ne samo u Zagrebu, već i širom Monarhije. Ipak, unatoč nepovoljnim okolnostima, Gradska štedionica, osnovana 1914. godine, već sljedeće godine poduzima prve korake prema izgradnji vlastite zgrade, kupuje zemljište i započinje planiranje novogradnje. Ovaj potez svjedoči o strateškoj dalekovidnosti institucije, koja i u ratnim uvjetima osigurava temelje za budući razvoj.

- **četvrto razdoblje (1918.-1929.)**

Promjene političkih i društveno-ekonomskih okolnosti, izmijenile su ulogu Zagreba u novoformiranoj državi, potaknule su značajnu ekspanziju novčarskih institucija i gradnju čak dvanaest novih zgrada. Mnoge druge podignute su u Rijeci, Crikvenici, Osijeku, Sisku, Karlovcu i Slavonskom Brodu. Ova pojava potvrđuje snažan međuodnos novčarskih institucija i urbanističkog i gospodarskog razvoja.

U ovom periodu u Zagrebu prestaje gradnja štedionica, dok se fokus prebacuje na izgradnju banaka. Među najznačajnijim realizacijama su Centralna eskomptna i mjenjačna banka (D. Sunko, 1920.–1922., Preobraženska 4), Jugoslavenska banka (I. Fischer, 1920.–1926., Trg Josipa Jelačića 13 / Praška 1 i 3), te poslovno-stambena palača Slavenske banke, (H. Ehrlich, 1921.–1923., Vlaška ulica 53 i 53a /Trg svibanjskih žrtava 1995. 1 i 2). Osim toga, tu je i Jadranska banka (J. Jelenec, 1921., Račkoga 3–5), Wiener Bankverein (A. Neumann i E. Gotthilf, J. Holjac, 1921.–1923., Jurišićeva 22/Palmotićeva 11) te Hrvatska sveopća prometna banka (Benedik i Baranyai, 1922.–1926., Ulica Nikole Tomašića 2/Martićeva 14).

Tijekom ovog razdoblja razvija se i institut Zagrebačke burze i zgrada burze (V. Kovačić, H. Ehrlich, A. Albini, 1923.–1927., Trg hrvatskih velikana 3/Martićeva 2/Ulica Račkoga 1), koja je bila ključna za uspostavu financijskog centra grada, ali i za dovršenje novog poslovnog centra Zagreba na prostoru istočno od Draškovićeve ulice.

Osim bankarskih institucija, u to vrijeme i osiguravajuće kuće grade svoje sjedišne zgrade. Primjeri uključuju Triglav osiguranje (D. Sunko, 1922.–1923., Kneza Mislava 17), Jadransko osiguranje (L. Kalda, 1922.–1923., Pavla Hatza 8) i Dunav osiguranje (J. Holjac, Martićeva 8).

Ovaj period intenzivnog razvoja svjedoči o novčarskim institucijama kao ključnim nositeljima urbanističkog oblikovanja, ne samo u Zagrebu nego i u širem hrvatskom kontekstu, stvarajući prepoznatljive gradske vizure i definirajući moderne poslovne četvrti.

2. Analiza primijenjenih stilskih odrednica u oblikovanju pročelja zagrebačkih primjera potvrdila je njihovu izravnu povezanost s periodizacijom Wagner–Rieger uz određena vremenska odstupanja.

U razdoblju ranoga i visokoga historicizma u Hrvatskoj, postoje vremenska odstupanja u odnosu na primjenu stilskih elemenata u kulturnim središtima Monarhije i iznose do dvadesetak godina, dok se u razdoblju kasnoga historicizma to odstupanje ipak smanjuje na

desetak godina. U razdoblju secesije pak, odstupanje je još manje i u konačnici nestaje, što jasno pokazuje kako zagrebački arhitekti prate suvremena događanja u europskoj arhitekturi na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće.

To pokazuje periodizacija primjera prema Wagner-Rieger s vremenskom korekcijom:

- **rani ili romantični historicizam (oko 1830.-1860.)→ 1850. – 1880.**

KART. BROJ	PRIMJER	STIL	PODTIP
1.	Prva hrvatska štedionica J. N. Grahor i F. Klein, 1871.	neorenesansa	štedionica
2.	Obća zagrebačka štedionica i zalagaonica J. Jambrišak, 1876.	neorenesansa	štedionica
3.	Prva hrvatska štedionica J. J. Grahor, 1880.-1882.	neorenesansa, neobarok	štedionica
4.	Austro-ugarska banka - podružnica L. Kalda, 1906.	historicizam	banka

- **visoki ili strogi historicizam (oko 1850.-1880.)→ 1860. – 1890.**
- **kasni historicizam koji traje paralelno sa secesijom (oko 1880.-1914.)**

KART. BROJ	PRIMJER	STIL	PODTIP
1.	Palača Prve hrvatske štedionice - Oktogon Helmer i Fellner, J. Vancaš, 1898.-1899.	historicizam, el. secesije	štedionica
2.	Hrvatsko-slavonska zemaljska centralna štedionica V. Bastl, I. Štefan i O. Goldscheider, 1905.-1907.	historicizam, el. secesije	štedionica
3.	Srpska banka Benedik & Baranyai, 1912.-1914.	neoklasicizam, el. secesije i *art décoa*	banka
4.	Poljodjelska banka D. Sunko, 1926.-1927.	historicizam, el. *art décoa*	banka
5.	Palača Croatia E. Schön, 1909.-1910.	neoklasicizam, el. *art décoa*	osiguravajuće društvo

Epoha koja je oko i nakon prvoga svjetskog rata zamijenila secesiju okrenula se, uz nekoliko avangardnih iznimaka, neoklasicizmu, ali uz primjenu elemenata secesije, *art décoa* i moderne. U ovom razdoblju u Zagrebu su realizirani:

KART. BROJ	PRIMJER	STIL	PODTIP
1.	Gradska štedionica I. Fischer, 1923.-1931.	neoklasicizam, el. secesije i *art décoa*	štedionica
2.	Centralna eskomptna i mjenjačna banka D. Sunko, 1920.-1922.	historicizam, el. *art décoa*	banka
3.	Poslovno-stambena palača Slavenske, poslije Državne hipotekarne banke H. Ehrlich, 1921.-1923.	neoklasicizam	banka
4.	Prva hrvatska obrtna banka H. Ehrlich, 1924.-1926.	neoklasicizam, el. *art décoa* i moderne	banka
5.	Poljodjelska banka D. Sunko, 1926.-1927.	historicizam, el. *art décoa*	banka

6.	Triglav osiguranje D. Sunko, 1922.-1923.	historicizam	osiguravajuće društvo
7.	Zagrebačka burza V. Kovačić / H. Ehrlich, A. Albini 1923.-1927.	neoklasicizam, el. *art décoa* i moderne	burza

Kao i kod bečkih arhitekata koji nikada nisu odustali od kasnog historicizma uz elemente secesije u svojim oblicima umjetničkog izražavanja, tako je i kod nas sve do 1929. prisutan historicizam, naročito neoklasicizam, s primjesom elemenata secesije i *art décoa*, kao npr. kod Sunka, Kovačića i Ehrlicha.

3. U rješavanju prostornih zadataka nove tipologije zgrada novčarskih institucija hrvatski arhitekti su razvili projektantske postupke i principe, kojima su ostvarili kreativna rješenja u funkciji, strukturi, konstrukciji i oblikovanju. Realizirani primjeri demonstriraju sve formativne elemente nove tipologije.

Analiza projektnih zadataka, teorijskih izvora i priručnika pokazuje kako su hrvatski arhitekti, polazeći od unaprijed definiranih prostornih shema i zahtjeva novčarskih institucija, razvili tipologiju prilagođenu zagrebačkom mjerilu, lokaciji i uvjetima gradnje.

Novčarske institucije su otvorene za nova i napredna tehnološka rješenja i nove tendencije u arhitekturi, ali rado čuvaju i tradicionalni duh kako bi osigurale pozitivnu percepciju i konzervativnog dijela klijenata. Provedeno istraživanje pokazuje kako se svi primjeri oslanjaju na povijesne uzore, kroz primjenu povijesnih stilskih obilježja, istovremeno težeći stvoriti nove vrijednosti, funkcionalnu organizaciju tlocrta, osuvremeniti gradnju i opremiti je u skladu s razvojem tehnologije i konstruktivnih sustava. Zahtjev za smještaj različitih sadržaja unutar zgrade novčarske institucije izraz je i želje institucija za dodatnim profitom, privlačenjem šire javnosti, kao i osiguravanjem stanova za vlastite činovnike.

Navedeni projektantski principi registrirani su kod svih 15 analiziranih zagrebačkih primjera.

Provedenim istraživanjem potvrđena je osnovna funkcionalna shema tipologije zgrada novčarskih institucija (Sl. 118) i dijeli se u četiri osnovne cjeline:

1. prostori komunikacije s klijentom, javni prostori (blagajnička dvorana/dvorana burze, vestibul)
2. prostori za zaposlene, uredski dio
3. pomoćni prostori
4. prostori drugih namjena.

Projektantska rješenja ne razlikuju se značajno u potkategorijama (štedionica, banka, osiguravajuće društvo, burza), no svaka nosi svoje specifičnosti u poslovanju, pa tako i u prostorno-funkcionalnim rješenjima. Štedionice i banke imaju slična prostorno-funkcionalna rješenja, iako se razlikuju u ciljevima i principima poslovanja. Štedionice su često u javnom vlasništvu pa njihova ideja rada za šire društvene slojeve implicira maksimalnu otvorenost prema javnosti, povezivanje s namjenama poput ugostiteljstva. Zgrade osiguravajućih društava svojim su pak prostornim programom i funkcionalnim shemama primjetno skromnije, naročito u hrvatskim primjerima, posebno u izvedbi i poziciji blagajničke dvorane. Zgrada Burze sa svojom specifičnom namjenom i funkcijama najviše odstupa u organizaciji burzovne dvorane, iako je i dalje u njoj središte zbivanja, poput blagajničke dvorane kod banke i štedionice, prostor za kontakt institucije i javnosti.

4. Za zgrade novčarskih institucija utvrđena su glavna obilježja. Primjeri realizirani u Zagrebu od strane hrvatskih arhitekata prezentiraju sva glavna obilježja nove tipologije.

a. Urbanistička pozicija i uloga

Urbanistički doprinos novčarskih institucija razvoju i transformaciji grada Zagreba očituje se u formiranju pročelja ulica, trgova i novih gradskih vizura. Najistaknutiji primjeri, ne samo da definiraju gradske blokove i prostorne cjeline, već i aktivno sudjeluju u oblikovanju identiteta Zagreba. Najveći utjecaj na transformaciju urbanog prostora imale su Prva hrvatska štedionica i Zagrebačka burza. Ove su građevine, osim svoje funkcionalne i arhitektonske vrijednosti, imale i snažan utjecaj na razvoj i redefiniranje zagrebačkog prostora, čime su postale neizostavni dijelovi njegove povijesne i prostorne matrice. Zgrada Croatia osiguravajućeg društva obilježila je početak dva gradska ulična poteza Preradovićeve i Masarykove ulice, dok je Triglav osiguranje obilježilo formiranje novoga gradskog trga pa je u gradotvornom smislu imalo još značajniju ulogu. Iako arhitektonski značajne zgrade Centralne eskomptne i mjenjačne banke, Prve hrvatske obrtne banke i podružnice Austro-ugarske banke, urbanistički su manje istaknute. Interpolirane su u uličnom nizu, i vizualno nedominantne. Nasuprot njima, objekti poput Srpske i Slavenske banke strateški su postavljeni na ključne točke, gdje zaključuju ili artikuliraju važne urbane osi i definiraju prostorne cjeline.

b. Blagajnička dvorana i vestibul – prostori komunikacije s klijentom

Istraživanje pokazuje kako su blagajničke dvorane dominantno imale centralnu koncepciju sa zenitalno riješenim prirodnim osvjetljenjem dvorane i smještajem u prizemnoj etaži. U prvom razdoblju razvoja zgrada novčarskih institucija, prisutan je nagli razvoj prostora

blagajničke dvorane, što se očituje kroz najbitniji primjer prvog razdoblja, zgradu Prve hrvatske štedionice u Ilici J. Vancaša, koja ujedno ima i prvu dvoetažnu blagajničku dvoranu, zenitalno i lateralno osvijetljenu kojoj se pristupa glavnim ulazom u oktogonalnom zglobu pasaža. U drugome razvojnom razdoblju važno je među analiziranim primjerima izdvojiti Hrvatsko-slavonsku zemaljsku centralnu štedionicu u Ilici 25 V. Bastla, koja se ističe se svojom blagajničkom dvoranom, bogatim vestibulom s reprezentativnim stubištem, ali i zahtjevnim rješenjem ostakljenog zrcalnog svoda blagajničke dvorane te dojmljivom izvedbom stropa u tehnici vitraja. U četvrtom razdoblju značajna je Gradska štedionica I. Fischera, s naglašenim vestibulom s reprezentativnim stubištem i specifičnim zakretanjem ulazne osi zgrade u odnosu na glavnu os blagajničke dvorane.

Iako među analiziranim primjerima nemamo puno zgrada osiguravajućih društava, projektantska rješenja E. Schöna i D. Sunka za zgradu Croatia osiguravajućeg društva i zgradu Triglav osiguranja mogu se visoko valorizirati u načinu uvođenja klijenta u prostor zgrade, stvaranja dojma o samoj instituciji sve do same blagajničke dvorane. Kod Croatia osiguravajućeg društva to je izniman ulaz i zenitalno osvijetljeno stubište koje vodi do blagajničke dvorane na katu, a kod Triglav osiguranja, iako malog mjerila, originalan, reprezentativan prostor vestibula i blagajničke dvorane osvijetljene ostakljenom kupolom, prozorima dvorišnog pročelja i posredno, nadsvjetlima u zoni mezanina.

Burzovna dvorana Zagrebačke burze za robu i vrednote izrazito je monumentalan, dojmljiv prostor, kružnog tlocrta u koji se pristupa kroz snažne stupove trijema visine tri etaže, bogato dimenzioniranim vestibulom i zenitalno osvijetljenim *foyerom*. Dvorana je natkrivena kasetiranom armiranobetonskom kupolom ostakljenom na vrhu, čime osigurava i zenitalno osvjetljenje burzovne dvorane.

I A. Baranyai, L. Kalda,i E. Schön čiji primjeri pripadaju zgradama s blagajničkim dvoranama na katu, kompenziraju tu odluku izrazito reprezentativnim vestibulom i stubištem. U svim primjerima osim kod Obće zagrebačke štedionice i zalagaonice posebna pozornost posvećena je projektiranju ulaznih prostora, vestibula, čak i kod onih mjerilom manjih, kao što je primjer Prve hrvatske štedionice u Radićevoj gdje je uvedeno i zenitalno osvjetljenje vestibula.

c. Reprezentativnost, karakter, odabir stila

Istraživanje potvrđuje kako **novčarske institucije grade reprezentativne zgrade kao simbol uspješnog poslovanja, s naglaskom na pročelja, javne prostore i urede uprave kao ključne elemente ulaganja.** Oblikovanje dijelove zgrade u kojima institucija komunicira s klijentom temeljilo se na uspostavljanju osjećaja povjerenja, stabilnosti i vjerodostojnosti.

Najznačajnije ulaganje se odvijalo upravo na onim elementima koji su najvidljiviji: na pročeljima i onim dijelovima zgrade namijenjenim publici, blagajničkoj (burzovnoj) dvorani, te dijelovima koji su dostupni poslovnim partnerima - uredi uprave institucije.

Svi zagrebački primjeri realizirani su kao reprezentativne građevine, koje obilježavaju bogato dimenzionirani prostori, opremljeni masivnim namještajem i drvenim oplatama, ostakljenim stropovima blagajničkih dvorana, redovito obogaćeni vitrajima, sa skulpturalnim i slikarskim detaljima u interijeru i eksterijeru.

U dojmu reprezentativnosti u interijeru ističu se Slavenska banka sa zidnim slikama Joze Kljakovića u dvorani za sjednice te Poljodjelska s oslikom blagajničke dvorane zidnim slikama Vladimira Becića. Tu su i primjeri, Fischerove specifično dizajnirane rasvjete za Gradsku štedionicu ili izvedeni arhitektonski detalji kroz umjetnički, obrtnički rad u ručno kucanom bakru za oplate fasade Srpske banke (Baranyai i Benedik, 1912.-1914.), kao i na detaljima interijera.

Na pročeljima je često prisutna i alegorijska skulptura, kao i stupovi velikog reda. Tu treba istaknuti angažman Roberta Frangeša Mihanovića na pročelju palače Croatia (Schön, 1909.-1910.) s razrađenom simboličkom skulpturom, a također spomenuti i specifikum te palače koja uobičajenu reprezentativnost blagajničke dvorane nadomješta impresivnim stubištem ostakljenog krova s vitrajima. U zgradi Triglav osiguranja, u dvorani i vestibulu izostale su bogatije i reprezentativnije mramorne oplate stupova, detalji su izvedeni u žbuci i štuku, što je u smislu reprezentativnosti nadoknađeno ekspresivnijim formama, kao i obiljem prirodnog svjetla.

Podružnica Austro-ugarske banke naglašava samo reprezentativnost ulaznog pročelja alegorijskom skulpturom nad nizom stupova velikog reda, dok u ostalim primjerima imamo i brojne druge detalje: pored stupova ili pilastara velikog reda i ulaznog stubišta, tu su snažni vijenci, balkoni, erkeri, kupole, manja arhitektonska plastika pročelja, kao i odabir najkvalitetnijih materijala u interijeru i eksterijeru, poput različitih vrsta kamena ili npr. bakra na pročelju Srpske banke. Među primjerima se izdvaja Poslovno-stambena palača Slavenske banke, kako u pročelju tako i u skulpturi ulaznog prostora te zidnim slikama u dvorani za sjednice. Izrazito su reprezentativni Sunkovi primjeri Poljodjelske i Centralne banke sa svojim total dizajnom interijera.

Zgrada Burze nije samo vizualno dojmljiva, već je i simbol moći. U oblikovanju i odabiru materijala svih elemenata interijera prisutna je iznimna elegancija, od impresivnog ulaznog prostora i dvorane burze s kupolom nad dvoranom, preko bogato dimenzioniranih

komunikacija, specifičnih rješenja pojedinih dvorana te radnih prostora tradicionalnog oblikovanja, ali uz suvremene materijale i opremu.

Stabilnost i moć institucije, u manjoj mjeri je demonstrirana kod Obće zagrebačke štedionice i zalagaonice i Prve hrvatske štedionice na Trgu bana Jelačića. Značajnija prezentacija moći institucije izostaje kod Triglav osiguranja i Centralne eskomptne i mjenjačke banke.

d. Heterogena prostorna struktura

Zgrade novčarskih institucija karakterizira izražena heterogenost funkcija, integriranih javnih, poslovnih, stambenih, trgovačkih i ugostiteljskih sadržaja u jednu cjelinu. Ta raznolikost utječe na prostornu strukturu zgrada, gdje se različite namjene međusobno isprepliću i prilagođavaju funkcionalnim zahtjevima.

Istraživanjem je potvrđen postupni razvoj heterogene prostorne strukture zgrada novčarskih institucija u Zagrebu. Postupno je i međuodnos sadržaja unutar cjeline, a posljedično i međuodnos prostornih cjelina bio sve uspješnije organiziran. Od prvih primjera koji pored poslovnice novčarske institucije sadrže stanove činovnika, preko dodatnih stanova za najam do razvijenih primjera s ugostiteljstvom i trgovinama koji će dovesti do njihove značajnije otvorenosti za javnost. Postepeno glavni naglasak u organizaciji i hijerarhiji prostora bio je stavljen na prostor rada s klijentima, dok su svi ostali prateći sadržaji kao što su stanovanje i trgovačko-uslužni sadržaji bili od sekundarne važnosti, ali ne i manje kvalitetnih rješenja. Iznimka je ugostiteljski sadržaj koji se u brojnim primjerima pokazao vrlo intenzivan u svom društvenom utjecaju pa potom i onom poslovnom.

Spretnim projektantskim rješenjima arhitekti su uspjeli domišljato spojiti heterogene namjene koje su se odrazile i na strukturu zgrade. Heterogenost sadržaja koji se pojavljuju unutar zgrada imati će za posljedicu i njihovu heterogenu strukturu u smislu prostornih međuodnosa koji će nastati uslijed vrlo različite veličine volumena pojedinih prostora ili npr. funkcionalnom uvjetovanosti za određenom pozicijom unutar zgrade (u podrumu, uz glavno pročelje, s prirodnim osvjetljenjem i sl.).

Dok su kod podružnica Austro-ugarske banke i Obće zagrebačke štedionice raznoliki sadržaji najmanje zastupljeni, samo s poslovnicom banke i stanovanjem iznad nje, Poljodjelska, Slavenska i Srpska banka nešto su složenije strukture s trgovačkim prostorima u prizemlju. Poljodjelska i Slavenska banka uspješnije superponiraju različite namjene i njihove međuodnose. Stanovanje kod Poljodjelske i Srpske banke ocijenjeno je kvalitetnijom od dispozicijom i funkcionalnošću u odnosu na druge primjere. U projektantsko rješenje komunikacija Slavenske banke uložen je poseban trud. Zbog svoje peterokutne parcele (i

tlocrta) ima čak osam ulaza u zgradu čime je ostvareno potpuno odvajanje pristupa za prostore banke od drugih namjena, kao i vertikalnih komunikacija za poslovnicu banke, stanove za potrebe njenih činovnika od prostora druge namjene i stanova za najam. Time je ostvarena dodatna kvaliteta za vlasnika i korisnike prostora drugih namjena. Sličnu odluku donosi i Sunko kod Poljodjelske banke koja ima sedam ulaza.

Projekt Gradske štedionice, heterogene, vrlo složene strukture sadržaja povezane u jednu cjelinu, u dvije etape gradnje, uspješno je objedinio uredske prostore štedionice s blagajničkom dvoranom, restoran, kavanu, ljekarnu i stanove za činovnike, osoblje restorana i poslugu. Složenost i raznovrsnost međusobno skladno integriranih namjena kod Prve hrvatske štedionice u Ilici i Gradske štedionice značajno odstupaju od svih drugih primjera i predstavljaju među njima i najrazvijenije.

Zagrebačka burza uvjetno je heterogene strukture, s obzirom na to da se odustalo od prvobitnog rješenja u kojem je na dijelu drugog kata i na cijelom trećem katu bilo zamišljeno stanovanje, a preostao je samo stan za glavnog tajnika na prvom katu, s pristupom sa zasebnog ulaza i iz poslovnih prostora te *buffet* za zaposlene i članove burze u prizemlju. U slučaju zgrade Burze heterogenost sačinjavaju i prateći javni sadržaji nužni za njeno funkcioniranje, poput pošte, koja je dostupna i građanima, ordinacije liječnika, burzovne tiskare, knjižnice, čitaonice, prostora za novinare.

e. Inovativnost (napredna tehnička oprema, primjena tehnoloških inovacija, novih tipova konstrukcija)

Premda su novčarske institucije u razdoblju uspostave tipologije relativno konzervativan investitor po pitanju stila kojim grade, istraživanje potvrđuje kako se u projektima i izvedbama zgrada, a posebno u njihovu opremanju koriste naglašeno nove i inovativne tehnologije. Primjena suvremenih tehnoloških rješenja u konstrukciji i oblikovanju omogućavala je ovim građevinama trajnost i dugotrajnu funkcionalnost. Iz provedene valorizacije u kategoriji banaka - zgrada koja je svojim konstruktivnim rješenjem blagajničke dvorane najznačajnije doprinijela razvoju tipologije jest Slavenska banka. Dok iz provedene valorizacije u kategoriji zgrada osiguravajućih društava, kao zgrada koja je najznačajnije pridonijela razvoju tipologije jest palača Croatia osiguravajućeg društva, ujedno i prva realizirana zgrada kod nas u ovoj kategoriji.

U smislu inovativnosti izraženi su primjeri Srpske banke te Centralne eskomptne i mjenjačne banke. Srpska banka s primjenom Hennebique armiranobetonskih stropova, jednog od prvih konstruktivnih sustava armiranobetonskih stropova s pločom s rebrima, a Centralna

eskomptna i mjenjačna banka s armiranobetonskom skeletnom konstrukcijom koja omogućava, između ostalog, bogato ostakljeno glavno pročelje.

Rješenja od kojih su neka prvi put primijenjena u Zagrebu, poput prvog električnog dizala i rotirajućih vrata čine primjer Hrvatsko-slavonske zemaljske centralne štedionice također značajnim. Gradska štedionica napravila je iskorak ekspresionističkim oblikovanjem kavane u skladu s tadašnjim suvremenim tendencijama u arhitekturi. Kod realizacije Croatia osiguravajućeg društva primijenjen je jedan od prvih montažnih armiranobetonskih stropova „Siegwart“, a zanimljivost zgrade Triglav osiguranja je dio poda blagajničke dvorane izveden staklenim prizmama kako bi se osiguralo prirodno svjetlo u tiskari u suterenu.

Ipak, u smislu cjelovitosti, palača Prve hrvatske štedionice u Ilici 5 je zgrada koja je najznačajnije doprinijela razvoju tipologije u ovom smislu jer predstavlja najsloženiji sustav sa svim dostupnim rješenjima svoga doba: instalacije grijanja, ventilacije, vlastite električne centrale, telefona i električnog zvona, cijevne (pneumatske) pošte, grijanja staklenog krova radi otapanja snijega i sl. Izvedbom tog značajnoga graditeljskog sklopa, i to u izvanredno kratkom roku, palača Prve hrvatske štedionice prezentirala je progresivnost kao jednu od svojih glavnih karakteristika.

Zgrada burze prednjačila je u brojnim inovativnim elementima te je u tom smislu među relevantnijim primjerima jer je imala armiranobetonsku kupolu promjera 21m (kojom je za 3 m premašila dimenziju do tada najveće, one na crkvi sv. Blaža), direktne telefonske linije smještene u obodu dvorane, strop izveden staklenim prizmama za prirodno osvjetljenje dvorane ispod, grijanje i hlađenje, ugrađenu stolariju sustava Nikolaus, sustav električnih satova, prijenosne aparate za gašenje požara, što je samo dio inovativnih rješenja primijenjenih u ovoj specifičnoj zgradi neusporedivoj s niti jednom drugom našom realizacijom u ovoj ili njoj bliskoj tipologiji.

5. Kroz cjelokupnu, detaljnu analizu zagrebačkih primjera utvrđen je poseban doprinos hrvatskih arhitekata u uspostavi tipologije zgrada novčarskih institucija

Rad hrvatskih arhitekata ne samo da je definirao identitet zgrada novčarskih institucija, već je postavio temelje za daljnji razvoj arhitekture poslovnih i bankarskih zgrada u Zagrebu. Njihova ostvarenja odražavaju duh vremena, spoj funkcionalnosti, reprezentativnosti i tehnoloških inovacija, pri čemu svaka od navedenih zgrada predstavlja značajan primjer, a pojedine predstavljaju i izuzetan doseg za svoju kategoriju i razdoblje nastanka u arhitektonskom razvoju zgrada novčarskih institucija u Hrvatskoj.

Izvorno pročelje zgrade Prve hrvatske štedionice na Trgu bana Jelačića **Grahora i Kleina** impresionira bogatom arhitektonskom plastikom i skulpturom. Iako prilagođenog mjerila usporedivo je sa najznačajnijim bečkim primjerima tog vremena.

Jambrišakovo rješenje zgrade Obće zagrebačke štedionice i zalagaonice predstavlja važan rani primjer prvih štedionica na Trgu bana Jelačića i na Zrinskom trgu, svojom istaknutom urbanističkom pozicijom kojom formira sjeverno pročelje novog trga i ugao s današnjom Praškom ulicom.

Prva hrvatska štedionica **J. J. Grahora** manje je istaknuta i ugrađena u ulični niz, ali inventivnim rješenjem spoja s kućom južno i integriranjem pješačkog prolaza sa stepenicama prema Kožarskoj donosi doprinos za urbanizam Zagreba. Prva primjena simboličke skulpture na zgradama novčarskih institucija u Zagrebu pripada također J. J. Grahoru, na pročelju Prve hrvatske štedionice u Radićevoj, sa skulpturom „marljive, radne i štedne Hrvatice u narodnoj posavskoj nošnji“. Iznad kipa Hrvatice u štuku je izveden grb Hrvatske, a na istom katu u zabatima prozora nalaze se simboli antičkoga boga trgovine Merkura.

Josip Vancaš istaknuo se projektiranjem **Palače Prve hrvatske štedionice u Ilici**, monumentalne građevine koji spaja historicističku tradiciju s elementima secesije te jedinstvenim urbanističkim rješenjem centralnog pasaža – Oktogona, koji je obilježio središte Zagreba. To je zgrada koja je najznačajnije doprinijela razvoju tipologije u ovom smislu jer predstavlja najsloženiji sustav sa svim dostupnim rješenjima svoga doba: vrlo racionalnog tlocrta stanova i dispozicije pojedinih sadržaja njene heterogene strukture i suvremenih instalacija. Izvedbom tog značajnoga graditeljskog sklopa, i to u izvanredno kratkom roku, palača i institucija Prve hrvatske štedionice prezentirala je progresivnost kao jednu od svojih glavnih karakteristika. Vancaš će prvi realizirati dvoetažnu, centralno organiziranu, blagajničku dvoranu i zenitalno osvijetljenu. Nakon ovog primjera takvo rješenje će biti dominantno u narednim razvojnim razdobljima. Sumarno, kao cjelina, zgrada Prve hrvatske štedionice u Ilici 5 nametnut će se kao ona koja je najznačajnije doprinijela razvoju tipologije, kao najreprezentativniji primjer među analiziranim zgradama novčarskih institucija i postavila visoke kriterije u daljnjem razvoju tipologije u Zagrebu.

Vjekoslav Bastl, (za Hönigsberg i Deutsch, u suradnji s Ivanom Štefanom i Oskarom Goldscheiderom), autor je **Hrvatsko-slavonske zemaljske centralne štedionice u Ilici 25-27.** Bastlova vještina oblikovanja jedinstvenog rješenja zrcalnog staklenog svoda blagajničke dvorane Hrvatsko-slavonske zemaljske centralne štedionice, a u tehnološkom smislu primjena rotirajućih vrata i el. dizala, donosi značajan doprinos uspostavi tipologije.

Lav Kalda (za Pilar, Mally i Bauda) u projektu podružnice Austro-ugarske banke, iako limitiran projektnim zadatkom realizira reprezentativan primjer nove tipologije oblikovanjem ulaznog pročelja alegorijskom skulpturom nad nizom stupova velikog reda te reprezentativnim ulaznim stubištem.

Kod zgrade Croatia osiguravajućeg društva **Ede Schöna istraživanje** visoko valorizira način uvođenja klijenta u prostor zgrade sve do same blagajničke dvorane na katu, iznimnim ulazom i zenitalno osvijetljenim stubištem te stvaranjem dojma o samoj instituciji. U konstruktivnom rješenju primijenio je jedan od prvih montažnih armiranobetonskih stropova tipa „Siegwart".

Doprinos Aladara Baranyaia ističe se ranom primjenom novih konstrukcija i tehnoloških dostignuća poput Hennebique armiranobetonskih stropova. Izrazito reprezentativnim vestibulom nadoknađuje njegovu poziciju podređenu trgovačkim prostorima prizemlja te s nešto skromnijim primjerom blagajničke dvorane, longitudinalnog tipa i bilateralnim osvjetljenjem. Oblikovanje pročelja u parternoj zoni i u interijeru javnih prostora zgrade izvedeno je u plemenitim materijalima: mramornim oplatama i kucanom bakru, keramitnim mozaikom, stucco lustrom, vitrajima profinjenih detalja.

U oblikovanju interijera zgrada novčarskih institucija ističe se doprinos **Dionisa Sunka.** Ispunjavajući tadašnje zahtjeve za uređenje i opremanje bankovnih prostorija na praktičan i funkcionalan način istovremeno ističe reprezentativnost i monumentalnost moderne bankarske palače, pristupajući zadatku po principu *Gesamtkunstwerka,* u stilu *art décoa*. Također, kod zgrade Triglav osiguranja, iako malog mjerila, ostvaruje originalan, reprezentativan prostor vestibula i blagajničke dvorane zenitalno osvijetljene ostakljenom kupolom i nadsvjetlima, ali i lateralno, preko dvorišnog pročelja. U pristupu rješenju konstruktivnog sustava Sunko u Centralnoj eskomptnoj i mjenjačnoj banci koristi armiranobetonsku skeletnu konstrukciju koja mu omogućava fleksibilno tlocrtno rješenje, a ujedno i bogato ostakljeno glavno pročelje. Stanovi u zgradi Triglav osiguranja su, unatoč zahtjevnoj peterokutnoj parceli, dvostrano orijentirani, funkcionalni i prirodno osvijetljenih prostora. U doprinosu dojmu reprezentativnosti u interijeru ističe se i Poljodjelska banka sa zidnim oslikom blagajničke dvorane.

Projekt **Ignjata Fischera** za Gradsku štedionicu, heterogene prostorne strukture, realizirane u dvije etape gradnje, (koja u konačnici ne odaje postojanje dilatacije) uspješno je objedinio uredske prostore štedionice s blagajničkom dvoranom, restoran, kavanu, ljekarnu i stanove za činovnike, osoblje restorana i poslugu. Složenost i raznovrsnost međusobno skladno integriranih namjena Gradske štedionice značajno odskaču od svih drugih primjera i

predstavljaju među njima najrazvijenije i najkvalitetnije strukturirane zgrade. Gradska štedionica također čini iskorak po iznimnom angažmanu Ignjata Fischera u oblikovanju gradske kavane, avangardne za prostor i vrijeme u kojem nastaje, i u konstruktivnom i u oblikovnom smislu.

Hugo Ehrlich svojim projektom **zgrade Slavenske banke** implementirao je suvremeno konstruktivno rješenje u kreiranju jedinstvene blagajničke dvorane upisane unutar skučenog peterokutnog tlocrta, čijoj reprezentativnosti ponajviše pridonose središnji stup i ostakljeni strop izveden unutar polja radijalno postavljenih armiranobetonskih greda. Ehrlich zgradom Slavenske banke doprinosi i u razvoju reprezentativnosti primjenom skulpture u ulaznom prostoru te zidnih slika u dvorani za sjednice. Kod Prve hrvatske obrtne banke izniman je Ehrlichov složen postupak uvođenja zenitalnog osvjetljena (s čak osam segmenata ostakljenog stropa natkrivenog četverostrešnim, staklenim krovom) kao i modernistički duh ostvaren u interijeru blagajničke dvorane čistim arhitektonskim oblicima.

Viktor Kovačić, uz naknadnu suradnju Huga Ehrlicha, projektirao je **zgradu Zagrebačke burze,** koja predstavlja jedno od najvažnijih ostvarenja moderne arhitekture. Zgrada burze je u trenutku nastanka prednjačila u brojnim inovativnim elementima s 52 direktne telefonske linije smještene u obodu dvorane, galerijom na koju se pristupa s prvog kata, kružnim dijelom međukatne konstrukcije dvorane od staklenih prizmi za prirodno osvjetljenje dvorane ispod, grijanje i hlađenje, ugrađenu stolariju sustava Nikolaus, sustav električnih satova, što je samo dio inovativnih rješenja primijenjenih u ovoj specifičnoj zgradi neusporedivoj niti s jednom drugom našom realizacijom u ovoj ili njoj bliskoj tipologiji. Također, Kovačićeva armiranobetonska kupola promjera 21m kupola zgrade Burze u konstruktivnom smislu predstavlja najveći iskorak u tehnologiji gradnje među analiziranim primjerima. Urbanistička vizija Viktora Kovačića je značajno doprinijela razvoju prostora istočno od Draškovićeve odnosno ulice Račkoga i Martićeve.

Na temelju provedene analize, kao najznačajniji doprinos razvoju tipologije novčarskih institucija u svojoj kategoriji izdvajaju se:

- Palača Prve hrvatske štedionice u Ilici (štedionice),
- Palača Slavenske banke (banke),
- Palača Croatia (osiguravajuća društva),
- Zagrebačka burza (burza).

Ovi objekti, svaki na svoj način, predstavljaju vrhunce tehničkih i oblikovnih inovacija svoga vremena, ostavljajući snažan pečat na arhitektonsku povijest Zagreba i šireg prostornog okruženja.

6. Arhitektura novčarskih institucija u Hrvatskoj bila je oblikovana bečkim utjecajem kroz sve faze – od historicizma do modernizma. Beč je bio ne samo društveno-političko središte, već i kulturna i arhitektonska referentna točka, što se jasno očituje u uspostavi tipologije zgrada novčarskih institucija.

U radu je prikazan utjecaj profesora i škola na naše arhitekte u definiranom vremenskom okviru te utjecaj kontakata s međunarodnim arhitektonskim krugovima na oblikovanje njihove karijere i zgrada novčarskih institucija. Posebno je važno istaknuti utjecaj Augusta Sicarda von Sicardsburga, Eduarda van der Nülla, Theophila von Hansena, Otta Wagnera, Friedricha von Schmidta, Heinricha Ferstela, Karla Hinträgera i Karla Königa, istovremeno važnih autora za razvoj Beča tog vremena čija su predavanja i stavovi oblikovali generacije arhitekata, koji su nastavili razvijati hrvatsku arhitekturu i urbanizam, posebno u kontekstu novčarskih institucija.

Iz analize njihovih razvojnih puteva, od edukacije, prvih suradnji i angažmana još u studentskim danima preko prvih zaposlenja te konačno često i do samostalnih praksi ili međusobnih partnerskih odnosa, proizlaze i određene podudarnosti u njihovom pristupu projektiranju zgrada novčarskih institucija. Na kraju, istraživanje je pokazalo da su ne samo formalna obrazovna iskustva, već i neformalne veze i suradnje među arhitektima, utjecale na stilove i pristupe u njihovim projektima. Ova analiza otvara nova pitanja o međusobnom utjecaju arhitektonskih praksi u Europi i njihovu primjenu u hrvatskom kontekstu, čime se doprinosi boljem razumijevanju arhitektonskog naslijeđa Hrvatske.

Već kod prvih zagrebačkih primjera primjećuju se motivi bečkih pročelja kao što je sažimanje mezanina i prvog kata u jednu kompoziciju stupovima velikog reda T. von Hansena koje primjenjuje npr. Jambrišak na Obćoj zagrebačkoj štedionici i zalagaonici. Iako će i Grahor i Klein napustiti Beč prije nego Th. von Hansen postaje voditelj na Specijalnoj školi za arhitekturu u Beču, njegove značajne realizacije ostavile su trag u njihovim zagrebačkim projektima. Jasna je Grahorova i Kleinova inspiraciju u Heinrichshofu T. Hansena. Također, rješenje pročelja Prve hrvatske štedionice na Trgu bana Jelačića može se dovesti u vezu i s palačom nadvojvode Albrechta, na Stahlhofu u Beču iz 1865. godine, arhitekta Antona Heffta.

Jedna od važnih urbanističkih tema koja se integrira u razvoj ove tipologije jest koncept pasaža koji u nekim primjerima čini bitan dio rješenja i stvara dodatnu ulogu novčarske institucije u razvoju grada. U tom smislu je ključna palača Ferstel i njen utjecaj na zgradu Prve hrvatske štedionice u Ilici 5, odnosno utjecaj H. Ferstela na Fellnera i Helmera te Vancaša, redom Ferstelovih učenika. Također je značajan Königov utjecaj zgradom Philiphof u Beču na način rješenja ugla nadvišenog kupolom za Hrvatsko-slavonsku zemaljsku centralnu štedionicu

te pročelje njegove dogradnje *Technische Hochschule* u Beču na podružnicu Austro-ugarske banke i Slavensku banku.

Zgrada *Wiener Creditanstalt-Bankverein* na Schottenringu Neumanna i Gotthilfa (njeno zapadno pročelje prema ulici Schottengasse), klasičnih elemenata, u logici organizacije pročelja mogući je uzor I. Fischeru za glavno pročelje Gradske štedionice.

Na pročeljima zgrada novčarskih institucija gotovo redovito je prisutna i alegorijska skulptura, kao i tema stupova velikog reda. U slučaju Lava Kalde, neobarok i neorenesansa te utjecaj Kaldinih profesora prisutni su u njegovom projektu podružnice Austro-ugarske banke u Jurišićevoj ulici. Moguće je da se kod tog rješenja Kalda referira na rješenje npr. Th. von Hansena s Akademije likovnih umjetnosti u Beču (1882.-1877.) ili rješenje K. Königa za Visoku tehničku školu u Beču (1905.), gdje niz stupova velikog reda postaje postament za niz alegorijskih skulptura. Međutim, obzirom na Kaldino školovanje u Brnu, na njega je mogla utjecati i Hipotekarna i poljoprivredna banka markgrofovije Moravske autora A. Tebicha. Nešto ranije će u Budimpešti i H. Schmahl izvesti palaču Haggenmacher s istom temom na neorenesansnom pročelju.

Kod Kovačićeve Burze i njenog oblikovanja burzovne dvorane moguć je utjecaj pariške *Halle aux Blés* rekonstruirane 1886. godine, s kupolom metalne konstrukcije i ostakljenim okulusom u vrhu. Pored toga zagrebačka Burza, s rješenjem kupole s (ostakljenim) okulusom je i direktna referenca na rimski Panteon. U doprinosu vezanom na konstrukciju, Kovačićeva kupola zgrade Burze predstavlja najveći iskorak i u širem prostornom okruženju. Pored nje su ostali primjeri rane primjene novih konstrukcija i tehnoloških dostignuća poput Hennebique i Siegwart armiranobetonskih stropova i skeletnih sustava, rotirajućih vrata, osobnog električnog dizala, itd., koje su arhitekti uspješno integrirali u funkcionalnu arhitektonsku cjelinu.

Ako usporedimo oblikovanje, materijale i izvedbene vještine obrtnika u interijerima prostora uprave, dvoranama za sjednice, zasigurno možemo reći da zagrebački primjeri konkuriraju primjerima iz prijestolnica Monarhije. Primjerice, dvorane za sjednice Zagrebačke burze mogu se usporediti s dvoranom koju oblikuju Neumann i Gotthilf za Wiener Bankverein ili Wagner za Austrijsku zemaljsku banku. Oblikovanje redovito prati i namještaj po mjeri, bogata rasvjeta, štuko detalji na stropu, tapete, masivne, drvene zidne obloge povezane s naglašenim, profiliranim dovratnicima na ulaznim vratima.

Jedan od rijetkih usporedivih primjera ostakljenog zrcalnog svoda kakav je primijenio V. Bastl nalazimo još i u primjeru Komercijalne banke Pešte I. Alpára i Z. Quittnera projektiran 1905. godine u Budimpešti. Međutim, Bastlovo rješenje svoda je ranije i složenije obzirom da ne leži na ravnom vijencu te po obodu postoji i presjek svoda sa susvodnicama.

Zgrada Prve hrvatske štedionice u Ilici 5 iz 1899. izuzetna i u našem okruženju predstavlja inovaciju u urbanističkom rješenju sa staklom natkrivenim trgovačkim pasažem koji možemo komparirati sa samo nekoliko primjera arhitekture iz šireg prostornog okruženja. To je prvenstveno pasaž palače Ferstel kao jedan od uzora za nastanak ovog rješenja, a moguć je i utjecaj našeg primjera na kasnija rješenja pasaža peštanske palače Gresham osiguranja iz 1907. te pasaž integriran u Gradsku štedionicu u Budimpešti (*Párisi udvar*) iz 1909. godine.

Popis literature

1. Anić, T. (2019.) „Modernizacija Zagreba u prvoj polovici 20. stoljeća – elektrifikacija naselja s periferije“ e-monografija *Moderno lice grada, O urbanizaciji i izgradnji komunalne infrastrukture na području Hrvatske u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest
2. Alpár, I. (1914.) „Magyar általanos hitelbank palotajá“, *Magyar Építőművészet* , 9-10 (12), 14-35
3. Alpár, I. (1916.) „A budapesti aru- és értéktőzsde palotajá“, *Magyar Építőművészet* , 9-10 (14), 1-43
4. Alpár, I. (1917.) „Az Osztrák-Magyar Bank budapesti palotája“, *Magyar Építőművészet,* 4-6 (15), 1-32
5. Alujević, D., (2013.) „Antički motivi i odjeci antike u kiparstvu hrvatske moderne“, katalog izložbe „ALEGORIJA I ARKADIJA Antički motivi u umjetnosti hrvatske moderne“, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb
6. Aničić, D. (2000.) „Palača prve hrvatske štedionice u Zagrebu“ [pretis. s komentarom], *Građevinar*, 52 (3), 163-172
7. Arčabić, G. (2018.) *Industrijski centar države: zagrebačka industrijska baština 1918.-1941*., katalog izložbe, Zagreb, Muzej Grada Zagreba
8. Argan, G. C. (1965.) *Progetto e destino, Sul concetto di tipología architettonica*, Milano*:* Il Saggiatore, 75-81, dostupno na http://www.iuav.it/Ateneo1/docenti/architettu/docenti-st/Pierluigi-/materiali-/TEORIA-DEL/05_Sul_concetto_di_tipologia_architettonica.pdf [pristup 10.10.2020.]
9. Avramović, R. (1929.) „Jugoslavija na tehničkom polju 1919-1929.“ [ur. Kušević, R.], Zagreb, Udruženje jugoslavenskih inženjera i arhitekta, 2-22, 23-40
10. Bagarić, M. (2002.) „Arhitekt Dionis Sunko i sarajevska Napretkova palača“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 26, 160-170
11. Bagarić, M. (2003.) „Od fasade do kamina: keramika za arhitekturu“, [ur. Galić, A., Gašparović, M.], *Secesija u Hrvatskoj*, katalog izložbe, Zagreb, Muzej za umjetnost i obrt, 85-92
12. Bagarić, M. (2007.) „Zgrada đakovačkog sjemeništa i njezini graditelji (1908.-1914.)“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 31, 241-256
13. Bagarić, M. (2010.a) „Kraljevska zemaljska javna bolnica u Pakracu“, *Liječničke novine (Hrvatska liječnička komora),* 90, 89
14. Bagarić, M. (2010. b) „Arhitektura Zagrebačkoga zbora od 1910. do 1935.“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 34, 165-180
15. Bagarić, M. (2011.) *Arhitekt Ignjat Fischer*. Zagreb, Meandarmedia
16. Bagarić, M. (2017.) „Lokalna tradicija i uvozna secesija: zagrebačka arhitektura između 1898. i 1918.,“ u: *Izazov moderne: Zagreb–Beč oko 1900.: slikarstvo, kiparstvo i arhitektura zagrebačke i bečke secesije*, katalog izložbe, Zagreb, Galerija Klovićevi dvori

17. Bagarić, M. (2017.b) „Izgradnja Medicinskog fakulteta u Zagrebu“, *Medicinski fakultet Sveučilište u Zagrebu 1917-2017*., [ur. Pećina, M., Klarica, M.], Zagreb, Sveučilište u Zagrebu - Medicinski fakultet, 33-47
18. Bagarić, M. (2020.) „Neoklasicizmi, historija i tradicija u zagrebačkoj arhitekturi međuratnog razdoblja“,*Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 44(2), 209-222
19. Bedenko, V. (1999.) „Secesija u Hrvatskoj arhitekturi“, *Secesija u Hrvatskoj*, zbornik znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem, Osijek: HAZU, Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, 17-24
20. Bedenko, V., (1999.) Secesija u Hrvatskoj, Zagreb, Muzej za umjetnost i obrt
21. Bedenko, V. (2000.) „Franjo Klein i razvoj historicističke arhitekture u Zagrebu“ [ur. Maleković, V.] *Historicizam u Hrvatskoj I*, Zagreb, Muzej za umjetnost i obrt, 87-100
22. Bergdoll, B. (2000.), *European Architecture: 1750–1890*, Oxford, Oxford University Press
23. Bićanić, R. (1967.) „Ekonomske promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918.“ *Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske*, Zagreb, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske
24. Bićanić, R. (1938.) *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, Zagreb, Vladko Maček
25. Bjažić Klarin, T. (2020.) *Za novi, ljepši Zagreb, Arhitektonski i urbanistički natječaji međuratnog Zagreba*, *1918-1941*., IPU, Zagreb
26. Blaschke, B., Lipschitz, L. (2003.), *Architektur in Wien 1850 - 1930. Historismus - Jugendstil – Sachlichkeit*, Wien, New York, Springer
27. Boban A. (2020.) *Palača Slavenske hipotekarne banke u Vlaškoj 53 u Zagrebu*, diplomski rad, Filozofski fakultet u Zagrebu, Odsjek za povijest umjetnosti, dostupno na: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:124138 [pristup 8.12.2020.]
28. Bodó, P. (2021.) **“**The wedge of **S**zabadság Square is renewed - The Hungarian National Bank regains its original splendor”, *PestBuda* dostupno na https://pestbuda.hu/cikk/20211108_megujul_a_szabadsag_ter_eke_a_magyar_nemzeti_bank_visszakapja_eredeti_fenyet [pristup 10.12.2021.]
29. Booker, J. M. L. (1984.) *The architecture of banking: a study of the design of British banks from the 18th century to modern times,* doktorski rad, University of York, dostupno na https://etheses.whiterose.ac.uk/14171/ [pristup 10.10.2020.]
30. Booker, J., (2016.) „From Florence to Foster, The financial services and their buildings, Bulletin Architecture&Finance“, EABH (The European Association for Banking and Financial History e.V.) 7-12, dostupno na http://bankinghistory.org/wp-content/uploads/EABH-bulletin_small-resolution-with-cover-for-web.pdf [pristup 14.10.2020.]
31. Brdar-Mustapić, V. (2015.) *Namještaj i kultura stanovanja u Zagrebu u drugoj polovini 19. stoljeća*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb
32. Božić, J. (1989.) *Arhitekt Josip pl. Vancaš, značaj i doprinos arhitekturi Sarajeva u periodu austrougarske uprave*, doktorska disertacija, Arhitektonski fakultet, Sarajevo
33. Braun, A. (2001.) *Zagreb - grad i arhitektura osamdesetih godina XIX. stoljeća*, magistarski rad, Arhitektonski fakultet, Zagreb

34. Buntak, F. (1984.) „Stanovnici Ilice, njihove kuće i zemljišta u prošlom stoljeću“, *Iz starog i novog Zagreba*, VI.
35. Colquhoun, A. (1981) „Introduction: Modern Architecture and Historicity“, *Essays in Architectural Criticism: Modern Architecture and Historical Change*, Cambridge, MA: The MIT Press
36. Cvetko, D. (2018.) *Problem interpretacije i valorizacije prostora Gradske kavane u Zagrebu*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za povijest umjetnosti
37. Cvitanović, Đ. (1978.) „Arhitektura monumentalnog historicizma u urbanizmu Zagreba“, *Život umjetnosti*, 26–27
38. Czeike, F. (1992.) *Historisches Lexikon Wien*, Bd.1, Kremayr & Scheriau, Wien
39. Czeike, F. (1997.) *Historisches Lexikon Wien*, Bd.5, Kremayr & Scheriau, Wien
40. Damjanović, D. (2003.) „Nacrti Janka Nikole Grahora za preoblikovanje pročelja episkopalnoga dvora u Plaškom“, *Prostor*, 11(2(26)), 117-122, dostupno na: https://hrcak.srce.hr/10775
41. Damjanović, D. (2008.) „Arhitekt Josip Vancaš i katedrala s biskupskim sklopom u Đakovu“, *Scrinia Slavonica*, 8(1), 174-188
42. Damjanović, D. (2009.) „Herman Bollé – izgradnja i opremanje katedrale u Đakovu (1876. – 1884.)“ Croatica Christiana periodica: časopis Instituta za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Vol. XXXIII, 63, Zagreb, 109–127
43. Damjanović, D. (2011.–2012.) *Bečka Akademija likovnih umjetnosti i hrvatska arhitektura historicizma. Hrvatski učenici Friedricha von Schmidta*, Zagreb. HAZU - Gliptoteka
44. Damjanović, D. (2013.) *Arhitekt Herman Bollé*, Zagreb, Muzej za umjetnost i obrt, Leykam international
45. Damjanović, D. (2014.) *Zagreb - Arhitektonski atlas*, Zagreb, AGM
46. Damjanović, D. (2015.) „Expressionism in Croatian Architecture of the Interwar Period“, *Architectura: Zeitschrift für Geschichte und Aesthetik der Baukunst*, 44, dostupno na www.academia.edu [pristup 10.11.2020.]
47. Damjanović, D., Iveljić, I. (2015.) „Arhitektonski atelijer Fellner & Helmer i obitelj Pongratz“, *Radovi IPU,* 39, 121–134
48. Damjanović, D. (2018.a) „In the Shadow of Budapest (and Vienna) – Architecture and Urban Development of Zagreb in the Late 19th and Early 20th Centuries“, *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung / Journal of East Central European Studies*, 67 (4), 522-551
49. Damjanović, D. (2018.b) *Otto Wagner i hrvatska arhitektura*, Zagreb, Wien, Moderna galerija
50. Deanović, M., Jerner, J. (2012.) *Talijansko-hrvatski rječnik,* Zagreb, Školska knjiga
51. Despot, M. (1957.) „Industrija Zagreba u drugoj polovici XIX. stoljeća: Prilog privrednoj Povijesti Zagreba u XIX. stoljeću“, *Iz starog i novog Zagreba*, knjiga 5. Zagreb, Muzej grada Zagreba, 165-176
52. Despot, M. (1968.) *Pokušaj kronologije manufakturnih i ovećih industrijskih poduzeća na teritoriju SR Hrvatske od 1800. do 1918.,* rukopis, HDA

53. Dauphin-Meunier, A. (1951.) *Histoire de la banque,* Paris, Presses Universitaires de France
54. Deželić, S. (1920.) *Banke i bankarstvo - djelovanje, poslovanje i razvoj banaka*, Zagreb, S. Kugli, knjižara Kralj. sveučilišta i Jugoslav. akademije
55. Dimitrijević, B. (1989.) *Arhitekt Karlo Paržik (Karel Pařík),* doktorska disertacija, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
56. Di Palma, V. (2002.) Architecture, Environment and Emotion: Quatremere de Quincy and the Concept of Character, AA *Files,* Summer 2002, No. 47, pp. 45-56, Architectural Association School of Architecture, dostupno na http://www.jstor.com/stable/29544277 [pristup 31.07.2025.]
57. Dobronić, L. (1959.) *Stare numeracije kuća u Zagrebu*, Zagreb, Muzej grada Zagreba
58. Dobronić, L. (1962.) *Zaboravljeni zagrebački graditelji*, Zagreb, Muzej grada Zagreba
59. Dobronić, L. (1971.) *Bartol Felbinger i zagrebački graditelji njegova doba*, Zagreb, Društvo historičara *umjetnosti Hrvatske*
60. Dobronić, L. (1983.) *Graditelji i izgradnja Zagreba u doba historijskih stilova*, Zagreb, Društvo historičara umjetnosti Hrvatske
61. Domac Ceraj, S. (1992.) „Crnčićev Orač na stropu hipotekarne banke u Zagrebu“, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, 1/4, Zagreb, 21–24
62. Domljan, Ž. (1973.) *Arhitekt Hugo Ehrlich i arhitektura u Hrvatskoj u njegovo doba*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb
63. Domljan, Ž. (1979.) *Hugo Ehrlich*, Zagreb, DPUH
64. Dumbović Bilušić, B., Jakaša Borić, V. (2020.) „Tipološko-morfološka analiza kao polazište za planiranje urbane obnove sjeverozapadnog dijela bloka Trg bana J. Jelačića – Petrinjska – Amruševa – Trg N. Š. Zrinskoga – Praška ulica“, *Radovi IPU*, 44(2), 187-208
65. Dundović, B. (2016.) „The Palace of the Post and Telegraph Administration Office in Jurišićeva Street, Zagreb; Architectural and Stylistic Features“, Prostor, 24(1(51)), 14-31, https://doi.org/10.31522/p.24.1(51).2 [pristup 07.05.2021.]
66. Dundović, B., (2022.) *Graditeljski odjeci Translajntanije, Mađarska arhitektura 19. i početka 20. stoljeća na hrvatskom tlu*, katalog izložbe, POU Velika Gorica
67. Dundović, B., (2023.) „Zagreb i Rijeka kao moderni velegradovi u nastajanju, očima arhitekta Gyule Sándyja: Putopisni izvještaj sa stručnoga izleta Mađarskoga društva inženjera i arhitekata 1895. godine“ [ur. Katalinić, K i Žagar Szentesi, O.] *Glazba cvrčaka: Zbornik radova o mađarskoj kulturi i jeziku u čast Franciski Ćurković-Major*, Zagreb, FF Press, 249–260
68. Dutz, E. (2012.) „Das erste Gebäude der Oesterreichischen Nationalbank in der Herrengasse 17“, dostupno na ‚https://www.researchgate.net/publication/230674818_Das_erste_Gebaude_der_Oesterreichischen_Nationalbank_in_der_Herrengasse_17 [pristup 07.03.2021.]
69. Durand, J. N. L. (1760 –1834.), *Recueil et parallèle des édifices de tout genres,anciens et modernes (1799–1801) ,* Paris, Gille, dostupno na http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/durand1802 [pristup 07.04.2021.]

70. Durand, J. N. L. (1805.) *Précis des leçons d'architecture données à l'École polytechnique, 1760-1834*, Ecole polytechnique, Paris, Autor, dostupno na https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5762681g [pristup 07.04.2021.]
71. Đurić-Zamolo, D. (1981.) *Graditelji Beograda 1815-1914*, Beograd, Muzej grada Beograda
72. Galović, K. (2001.) „Fellner & Helmer K. K. Ober Baurate, Prve globalne arhitektonske zvijezde“, *Vijenac*, 185, dostupno na https://www.matica.hr/vijenac/185/prve-globalne-arhitektonske-zvijezde-16779 [pristup 07.02.2021.]
73. Ehrlich, H. (1932.) „Neues Bauen und Wohnen“*,Verlag fur Architektur und Raumkunst,* vol. VI, 29, Wien – Berlin, ing. Gustav Ew. Konrad
74. Ehrlich, H. (1932.) „Jugoslavenska udružena banka u Beogradu“, *Arhitektura*, 7, 186-136
75. Eiblmayr, J. (1999.) *Architektur des Geldes [vom klassizistischen Palais zum zeitgenössischen Geldzentrum] = The architecture of money : [from the classicistical bank palace to the modern money centre]*, Österr. Nationalbank,Wien
76. Eiblmayr, J. (2010.) *Die Österreichische Nationalbank und ihre Architekten*, doktorska dizertacija, TU Wien
77. Eisler, R. (1925.) „Die Oesterreichische Nationalbank und andere Arbeiten der Architekten Z.-V. F. Glaser und R. Eisler“, *Neue Werkkunst,* III, Leipzig und Wien
78. Felloni, G. (2008.) “Dall’Italia all’Europa: il primato della finanza italiana dal Medioevo alla prima età moderna” u Cova, A., La Francesca, S., Moioli, A., Bermond, C. [ur.] *Storia d’Italia. Annali 2, La banca,* Torino, Giulio Einaudi Editore, 93-149
79. Felloni, G. „The Primacy of Italian finance from the Middle Ages to early modern times“, dostupno na https://www.giuseppefelloni.com/en/writings.php [pristup 04.08.2023.]
80. Galović, K. (2010.), *Klub hrvatskih arhitekata u Zagrebu 1905-1914, Povijest kluba, Katalog radova i građe iz fundusa Ministarstva kulture RH*, Zagreb, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske
81. Galović, K. (2015.) „Ulica Antuna Bauera u Zagrebu – urbanističko-arhitektonski razvoj od srednjovjekovnog puta do moderne ulice“, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 39.(39.), 37-64
82. Gilbart, J.W. (1849.) A Practical Treatise on Banking, 2, vol., London, Longman
83. Iveljić, I. (2007.) *Očevi i sinovi – Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*. Zagreb, Leykam international d.o.o.
84. Galić, J. (2016.) *Udžbenik za studij arhitekture iz predmeta Nosive konstrukcije II, Betonske konstrukcije*, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet
85. Galjer, J. (1997.) „Aladar Baranyai: arhitektura i dizajn“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 21, 166-181
86. Galjer, J. (1999.) „Aladar Vladimir Baranyai, arhitektura i dizajn 1899. – 1936.“ katalog izložbe, Zagreb, MUO
87. Galjer, J. (1999.) „Aladar Baranyai; Palača srpske banke, Zagreb, 1912/1914.“, *Oris: časopis za arhitekturu i kulturu*, 2, 108-118

88. Galjer, J. (2011.) „Art déco u primijenjenoj umjetnosti i dizajnu,"u *Art déco i umjetnost u Hrvatskoj između dva rata,* katalog izložbe, Zagreb, Muzej za umjetnost i obrt
89. Gazivoda, N. (1997.) Gazivoda, N. (1996) „Radna soba Martina Pilara iz 1904. godine", *Peristil*, 39(1), 127-134, preuzeto s: https://hrcak.srce.hr/138683 [pristup: 23.02.2025.]
90. Geiger, V. (1998.) *Hrvatski gradovi na novčanicama, 2500 godina kulture štednje i novčarstva na povijesnom hrvatskom tlu,* [ur. Barac, B.], Zagreb, Privredna banka
91. Geist, J. F. (1983.) *Arcades, The history of building type*, Cambridge, MIT
92. Gerle J., Kovács, A., Makovecz, I., (1990.) *A századforduló magyar építészete*, Budapest, Bonex
93. Golec, I. (2005.) *Razvoj novčanih zavoda na području današnje Sisačko-moslavačke županije, 1860. – 1945*., Sisak, Državni arhiv u Sisku
94. Grahor, J. J. (1882.) „Sgrada I. hrvatske štedionice u Zagrebu", *Viesti kluba inžinira i arhitekta*, II, 1-7, list 1-7
95. Grahor, J. J (1909.) „Siegwartova betonska greda", *Viesti Društva inžinira i arhitekta*, 2, 69-73, prilog 1-5
96. Gregurek, M, Vidaković, N. (2011.) *Bankarsko poslovanje*, Zagreb, RRiF plus d.o.o.
97. Gross, M. (1985.) *Počeci moderne Hrvatske: Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji: 1850–1860.*, Zagreb, Globus
98. Holey, K. (1916.) „Neubauten der Wiener Banken", *Der Arhitekt*, 1-14
99. Horne O. H. (1947.) *History of saving banks*, Oxford Univesity Press
100. Horvat, R. (1994.) *Povijest trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj*, Zagreb, AGM
101. Hitchcock, H. R. (1958.) *Architecture: Nineteenth and Twentieth Centuries* London, Penguin Books
102. Isaković, S. (1899.) *Iz prošlosti Prve hrvatske štedionice, tiskano prigodom otvorenja nove društvene sgrade*, Zagreb
103. Jacoby, S. (1984.) „Typology as a Form of Convention", *AA Files*, 6, 73–82
104. Jacobi, L. (2019.) *The architecture of banking in Renaissance Italy: constructing the spaces of money*, Cambridge
105. Janson, H. W., Janson, A. F. (2005.), *Povijest umjetnosti*; dopunu napisao Radovan Ivančević, 2. izd., Varaždin, Stanek
106. Jenkins D. (2000.) *History of Insurance*, London, Routledge
107. Jenkins, D., Takau Y., (2000.) *History of Insurance*, 8 vols., London, Pickering & Chatto
108. Jurić, Z. (1994.) „Arhitekt Martin Pilar – zagrebački radovi 1889–1900.", *Radovi IPU*, 18, 153-167
109. Jurić, Z. (1995.) „Arhitekt Vjekoslav Bastl : radovi 1901-1910", *Život umjetnosti*, 30 (56-57), 44-57
110. Jurić, Z. (1991.) *Arhitektura Zagreba u razdoblju od 1850. godine do 1914. godine*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet, 1-567, Zagreb
111. Jurić, Z. (2005.) „Prolog u regulaciju Kaptola, 1908.", *Prostor*, 13, 1(29), 23-39
112. Jurić, Z. (2019.) *Tko je gospodin Viktor Kovačić K.H.A?* Povijest kritičke misli o arhitektu Viktoru Kovačiću od 1896. do 1943. godine, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet

113. Kadijević, A. (2011.) „Hrvatski arhitekti u izgradnji Beograda u 20. stoljeću“, *Prostor*, 19 (42), 467-477
114. Karaman, I. (1972.) *Privreda i d*ruštvo Hrvatske u 19. stoljeću, Zagreb, Institut za hrvatsku povijest
115. Karaman, I. (1974.) „Problem kapitalističke privrede sjeverne Hrvatske u razdoblju između Nagodbe i njezine revizije (1868-1873)“, *Radovi IPU,* 6(1), 87-128
116. Karaman, I. (1991.) *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800.-1941.),* Zagreb, Naprijed
117. Karaman, I. (2000.) *Hrvatska na pragu modernizacije (1750.-1918.),* Zagreb, Naklada Ljevak
118. Kahle, D. (2004.) „Građevinski propisi grada Zagreba u razdoblju od 1850. do 1918. godine“, *Prostor*, 12, 2(28), 203-214
119. Kahle, D. (2006.) „Građevinski propisi za grad Zagreb u razdoblju od 1919. do 1931. godine i Građevinski zakon iz 1931. godine“, *Prostor*, 14, 1(31), 117-128
120. Kahle, D. (2007.) *Stambene kuće novog građenja u sjevernim dijelovima Zagreba u razdoblju od 1928. do 1945. godine*, disertacija, Arhitektonski fakultet u Zagrebu
121. Kahle, D. (2008.) „Potpisani projekti i realizacije Vladimira Šterka u Zagrebu od 1923. do 1941.“, *Prostor*, 16, 2(36), 192-209
122. Kahle, D. (2014.) „Višekatne ugrađene kuće u Zagrebu između 1850. i 1927“, *Prostor*, 22, 2(48), 174-187
123. Karač, Z., Žunić, A., (2012.) *Antologijski arhitektonski vodič Zagreba,* Zagreb, UPI2M BOOKS i Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
124. Katona, B. (1916.) „A budapesti aru- és értéktőzsde“, *Magyar Építőművészet* , 9-10 (14), 1-13
125. Kelecsényi, K. (2020.) *Schmahl Henrik*, Holnap Kiadó
126. Kindleberger, C.P. (1987.) *Storia della finanza nell''Europa occidentale*, Bari
127. Knap, B. (2014.) *Zgodovina zavarovalništva na slovenskem*, magistarski rad, Univerza v Ljubljani Ekonomska fakulteta, Ljubljana
128. Knežević, S. (1994/5.) „Trg Petra Preradovića i Trg Petra Svačića u Zagrebu - Geneza dvaju donjogradskih trgova“, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 20/21, 109-142
129. Knežević, S. (1996.) *Zagrebačka zelena potkova,* Zagreb, Školska knjiga
130. Knežević, S. (1999.) „Zagrebačka sinagoga“, *Radovi IPU,* 23, 121–148
131. Knežević, S. (2011.) „Sveučilište – trg – grad“ objavljenom u knjizi Zagreb – Grad, Memorija, Art, Meandarmedia, preuzeto sa: Sveučilište – Trg – Grad, Snješka Knežević (snjeska-knezevic.com) [pristup 11.12.2020.]
132. Knežević, S. (2015.) *Zagreb u škarama, Bečki Ring – zagrebačka potkova*, preuzeto s: https://snjeska-knezevic.com/becki-ring%E2%80%93zagreba%C4%8Dka-potkova.aspx [pristup 11.12.2020.]
133. Knežević, S. (2019.) “Urbanističke osnove Zagreba u razdoblju modernizacije = Urban planning of Zagreb in the age of modernization”, *Peristil,* 21-39
134. Kolar-Dimitrijević, M. (1992.) „Presjek kroz rad Zagrebačke pivovare d.d. do 1945. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, 24(2), 149-168

135. Kolar-Dimitrijević, M., Feletar, D. (1994.) *Kratka povjesnica Prve hrvatske štedionice*, Zagreb, Privredna banka Zagreb
136. Kolar-Dimitrijević, M. (1997.a) „Što se dogodilo s najvećom osječkom bankom poslije 1918. godine?“ Prilog poznavanju povijesti Hrvatske zemaljske banke 1909.-1945. godine, *Osječki zbornik*, 22/23, Osijek, Muzej Slavonije, 209-228
137. Kolar-Dimitrijević, M. (1997.b) „Savez novčarskih institucija Hrvatske u Zagrebu: (1916-1946)“, *Historijski zbornik*, 50., Zagreb, Društvo za hrvatsku povjesnicu
138. Kolar-Dimitrijević, M. (2000.) „Državne i zemaljske (Banske) banke u Hrvatskoj do 1945. godine“, *Historijski zbornik*. 53, Zagreb, Društvo za hrvatsku povjesnicu, 147-170
139. Kolar-Dimitrijevic, M. (2009.) *Bankar i politika, Ljubomir St. Kosier 1898-1939*, Rijeka, Centar za povijesna istraživanja „Mira Kolar Dimitrijević“
140. Kolar-Dimitrijević, M. (2013.) *Povijest novca u Hrvatskoj od 1527-1941*., Zagreb, Hrvatska narodna banka
141. Kolešnik, Lj. Prelog, P. (ur.), (2012) *Moderna umjetnost u Hrvatskoj 1898. – 1975.,* e-knjiga, Zagreb, Institut za povijest umjetnosti
142. Konatar, P. (2016.) *Razvoj zavarovalništva v Republiki Sloveniji in Republiki Hrvaški*, diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana http://dk.fdv.uni-lj.si/diplomska/pdfs/konatar-petra.pdf
143. Kortz, P. (1906) Wien am Anfang des 20. Jahrhunderts, vol.2., Wien, Gerlach & Wiedling, dostupno na https://archive.org/details/wienamanfangdesx02kort [pristup 11.12.2021.]
144. Kosier, Lj. st. (1921.) „Prva hrvatska štedionica – povodom njenog sedamdesetpetogodišnjeg jubileja“, *Ekonomist*, Karlovac
145. Kosier Lj. st. (1924.a) *Narodna banka SHS 1884-1924*, Zagreb, Hrvatski štamparski zavod
146. Kosier, Ljubomir, st. (1924.b) „Velike institucije jugoslavenskog bankarstva: Hrv.-Slav. zem. hipotekarna banka, Srpska banka, Ljubljanska kreditna banka, Hrvatska sveopća kreditna banka, Jugoslavenska banka, Izvozna banka, Slavenska banka.“, *Bankarstvo* 6, 257–276
147. Koški, Ž., Bošnjak, N., Brkanić, I. (2012.) *Elementi visokogradnje I*, Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, Osijek, Građevinski fakultet
148. König, K., Koechlin, H. (1900.) „ Börse für landwirtschaftliche Producte in Wien*“, Allgemeine Bauzeitung*, 1–6
149. Kreševljaković, H. (1969.) *Sarajevo u vrijeme austrougarske uprave 1879.-1918.,* Sarajevo
150. Kraševac, I. (2011.) „Hrvatsko kiparstvo u doticaju s art décoom,” u *Art déco i umjetnost u Hrvatskoj između dva rata,* katalog izložbe, Zagreb, Muzej za umjetnost i obrt
151. Kruševac, T. (1960.) Sarajevo pod austrougarskom upravom 1878.-1918., Sarajevo,
152. Krzović, I. (1987.) *Arhitektura BiH 1878-1918*, Sarajevo, Umjetnička galerija BiH
153. Krzović, I. (2004.) *Arhitektura secesije u BiH*, Sarajevo, Sarajevo Publishing
154. Kurto, N. (1997.) *Sarajevo 1492-1992*, Sarajevo, Oko
155. Kurto, N. (1988.) *Arhitektura secesije u Sarajevu*, doktorski rad, Arhitektonski fakultet u Zagrebu

156. Kurto, N. (1998.) *Arhitektura Bosne i Hercegovine: razvoj bosanskog stila*, Biblioteka Kulturno naslijeđe Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Međunarodni centar za mir
157. Lajnert, S. (2008.) *Arhivistički prikaz sustava bankovno-novčarskih institucija u Hrvatskoj do likvidacije privatnih kreditnih poduzeća (1846.-1949.),* doktorski rad, Filozofski fakultet u Zagrebu
158. Lajnert, S. (2013.) Hrvatska poljodjelska banka d.d. Zagreb (1901.-1949.) Tkalčić: godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije (1331-3517) 17 (2013), 1; 171-349 [glavni urednik S. Razum]. Zagreb, Društvo za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije "Tkalčić"
159. Lajnert, S. (2020.) „Prilog poznavanju historijata Balkanske banke d.d. Zagreb (1922.-1925./1948.)“, *Arhivski vjesnik*, 63(1), 207-239
160. Lakatoš, J. (1923.) *Industrija Dalmacije*, Zagreb, Industrijska biblioteka Jugoslavenskog Lloyda
161. Lakatoš, J. (1924.) *Industrija Hrvatske i Slavonije*, Zagreb, Industrijska biblioteka Jugoslavenskog Lloyda
162. Lakatoš, J. (1929.) *Privredni almanah jugoslovenskog Lloyda*, Zagreb, Jugoslovenska štampa
163. Laslo A. (1983-1984.) „Aladar Baranyai i građanski ideal“, *Arhitektura*, 36/37, 186/188, Zagreb, 64-73
164. Laslo, A. (1983.) „Izgradnja javnih objekata u Zagrebu do 1940.“, *Čovjek i prostor,* 3, 25-29
165. Laslo, A. (1988.) „Zagrebačka arhitektura 30-tih/ Vodič“, *Arhitektura*,1-4, 97-112
166. Laslo, A. (1995.a) „Vjekoslav Bastl“, *Čovjek i prostor*, 41 (1-2): 22-29
167. Laslo, A. (1995.b) „Arhitektura modernog građanskog Zagreba“, *Život umjetnosti*, 30 (56-57): 58-71
168. Laslo, A. (1999.) *Zagreb 1923-1937, Architecture of Interwar Zagreb*, [ur. Blau, E.] Shaping the Great City
169. Laslo, A. (2001.) „Das Gewicht des Stadtraums“, *Werk, Bauen + Wohnen*, 9: 24-37, 66-69, St. Gallen
170. Laslo. A. (2003. – 2004.) „Lica moderniteta 1898. – 1918.: zagrebačka arhitektura secesijske epohe“, *Secesija u Hrvatskoj*, katalog izložbe, Zagreb, MUO, 23 – 41
171. Laslo, A. (2007.) „Between two building codes“, [ur. Blau, E., Rupnik, I.] *Project Zagreb/ Transition as Condition, Strategy*, Harvard University, Graduate School of Design, Barcelona, Actar D
172. Laslo, A., (1989.) „Croquis-za-urotu-sjecanja uz arhitekturu modernizma u Zagrebu“ *Bilten Židovska općina Zagreb*, 19, 10-11, dostupno na https://www.ipu.hr/content/arhivi/laslo/Bilten_Zidovska-opcina-Zagreb_19-1989_10-11_Croquis-za-urotu-sjecanja_uz-arhitekturu-modernizma-u-Zagrebu_Aleksander-Laslo.pdf
173. Lozzi Barković, J. (2020) „Rijeka i Budimpešta, dotoci i utjecaji na području kulture i umjetnosti“, Ars et virtus Hrvatska – Mađarska: 800 godina zajedničke kulturne baštine, [ur. M. Bagarić, D. Damjanović, I Sudec Andres i P. Vugrinec], Zagreb i Budimpešta, Galerija Klovićevi dvori i Mađarski nacionalni muzej

174. Lueger, O. (1910.) *Lexikon der gesamten Technik und ihrer Hilfswissenschaften*, Bd. 8 Stuttgart, Leipzig,
dostupno na http://www.zeno.org/Lueger-1904/A/Tresor+%5B1%5D
175. Lueger, O. (1914.) *Lexikon der gesamten Technik und ihrer Hilfswissenschaften*, Bd. 9 Stuttgart, Leipzig
176. Magaš Bilandžić, L. (2012.) „Lik Merkura u hrvatskom grafičkom dizajnu između dva svjetska rata“, *Metamorfoze mita: mitologija u umjetnosti od srednjeg vijeka do moderne, zbornik radova znanstvenog skupa "Dani Cvita Fiskovića" održanog 2010. godine*, [ur. Milinović, D., Belamarić, J.] Zagreb, Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 169-184
177. Mallgrave, H. F., Herrmann, W. (1989.) Gottfried Semper: The Four Elements of Architecture and Other Writings, Cambridge, Cambridge University Press
178. Marković, M. (1929.) Razvitak i pregled zagrebačkog novčarstva od 1847. do 1927.
179. Marković, I. R. (2004.) „Prva hrvatska štedionica arhitekte Dionisa Sunka“, *Nasleđe*, 5, 103-118
180. Marković, Z. (1954.) „Frangeš Mihanović, Biografija kao kulturno-historijska slika jedne epohe hrvatske likovne umjetnosti“, Zagreb, JAZU
181. Maroević, I. (1968.) *Graditeljska obitelj Grahor*, Zagreb, Društvo historičara umjetnosti Hrvatske
182. Maroević, I. (1977.) „O historicizmu u Zagrebu*“*, u: G. Gamulin (ed.), Zbornik radova za povijest umjetnosti, *Peristil 20*, Zagreb, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske
183. Maroević, I. (1987.) „Prijedlog za tipologiju stambene arhitekture u Zagrebu u drugoj polovici 19. stoljeća“, *Radovi IPU*, 11, Zagreb, 165-185
184. Milošević, P. (1997.) *Arhitektura u Kraljevini Jugoslaviji (Sarajevo 1918 – 1941)*, SPKD, Prosveta, Sarajevo
185. Mirković, M. (1950.) *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918.-1941*., Zagreb
186. Mitrović, V. (2010.) *Arhitektura XX veka u Vojvodini*, Akademska knjiga, Novi Sad
187. Moravánszky, Á. (1988) *Die Architektur der Donaumonarchie.* Berlin: Ernst&Sohn.
188. Moravánsky, Á. (1998.) *Competing Visions: Aesthetic Invention and Social Imagination in Central European Architecture, 1867-1918*, Cambridge, MIT Press
189. Merkl, I. (2019/20.) *The Croatian National Bank in the Zagreb Stock Exchange building* EABH. „Arhitecture & Finance“, EABH bilten: Frankfurt na Majni, 25-27
190. Maruševski O. (1983.) „Poslovna zgrada – tema 19. stoljeća“, *Čovjek i prostor*, 3(360), 30
191. Maruševski, O. (1987.) *Od Manduševca do Trga Republike*, Zagreb, Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske
192. Maruševski, O. (1993.) „Franjo Klein, graditelj sredine 19. stoljeća“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 17(2), 107-123
193. Maruševski, O. (1997.) „Arhitektonsko-urbanističke veze Zagreba i Beča na prijelomu stoljeća“, *Fin de siècle Zagreb – Beč*, [ur. Barbarić, D.], Zagreb, Školska knjiga
194. Maruševski, O. (2003.) „Stare zagrebačke kavane“, *Kaj*, 1-2, 97-120
195. Maruševski, O. (2006.) „Kroz prošlost zagrebačkih kavana“, *Iz zagrebačke spomeničke baštine,* Zagreb, Matica hrvatska, 279

196. Matan, C. (2018) „Arhitektura, konstrukcija i konzervacija: reprezentativna palača tridesetih godina u Zagrebu“, *Common Foundations 2018 - uniSTem: 6th Congress of Young Researchers in the Field of Civil Engineering and Related Sciences*, Sveučilište u Splitu, Fakultet građevinarstva, arhitekture i geodezije, Split, 150-157, dostupno na https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:123:706684 [pristup 25.08.2021.]
197. Milošević, P. (1997.) *Arhitektura u Kraljevini Jugoslaviji: Sarajevo 1918-41*, Beograd, Srpsko kulturno i prosvjetno društvo "Prosvjeta"
198. Mitrović, V., (1996.) „Lazar Dunđerski, prvi novosadski arhitekta moderne“, *Građa za proučavanje spomenika kulture Vojvodine*, XVIII, Novi Sad, 49-69, dostupno na https://graditeljins.files.wordpress.com/2018/01/lazar-dundjerski-gradja-xviii-1996.pdf [pristup: 23.03.2023.]
199. Mitrović, A. (1988.) „Mreža austrougarskih i nemačkih banaka na Balkanu pred prvi svetski rat“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 3 i 4
200. Muthesius, H. (1921.) *Vještačko mnijenje o podnesenim osnovma za gradnju burzovne zgrade u Zagrebu*, Zagreb, Kraljevska zemaljska tiskara
201. Mutnjaković, A. (1960.) „Viktor Kovačić“, *Arhitektura i urbanizam*, 4, 26
202. Nedić S. V. (2008.) „Palata izvozne banke“, *Nasleđe*, 9, 221-226
203. Németh, N., Marótzy, K. (2011.) „A századforduló két legfontosabb építészeti pályázata, és sajtója I. A Budapesti Áru- és Értéktőzsde”, dostupno na https://www.academia.edu/ [pristup 10.11.2022.]
204. Ogrizović, D. (1985.) *Ekonomika osiguranja*, Sarajevo, ZOIL
205. Olivares Díaz, E. (2012.) *Adaptierung des Druckereigebäudes zum repräsentativen Hauptsitz der Österreichische Nationalbank, Architektur und Innenausstattung im Wien der Zwischenkriegszeit 1923-1925,* diplomski rad, Universität Wien
206. Ondrušová, K. (2017.) „Expressions of Bank Buildings. Architecture of Banks from the Beginning of the 20th Century on the Territory of Present-day Slovakia“, *Alfa* 22, 3-4, Bratislava, Slovenská technická univerzita, 18–29
207. Palyi, M., Quittner, P. (1958.) *Enzyklopädisches Lexikon für das Geld-, Bank- und Börsenwesen,* 2 vol., Frankfurt
208. Pavković, M. (2017.) *Arhitekt Vjekoslav Bastl*, doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilište u Zadru
209. Perović, M., Ralić, S. (2003.) *Srpska arhitektura XX veka: od istoricizma do drugog modernizma, Serbian 20th century architecture*, Beograd
210. Perušić, M. (2015.) „Gradnje i obnove Umjetničkog paviljona u Zagrebu“, *Portal*, br. 6, 183-205, dostupno na https://doi.org/10.17018/portal.2015.13 [pristup: 11.02.2021.]
211. Pevsner, N. (1997.) *A history of building types*, Princeton, Princeton University Press
212. Blau, E., Platzer, M. (1999.) Shaping the Great City: *Modern Architecture of Central Europe*, München-London-New York, Prestel
213. Pilar, I. (1898.) *Secesija: studija o modernoj umjetnosti*, Zagreb, Dionička tiskara
214. Pilar, M. (1909.) „Zgrada za podružnicu Austro-ugarske banke u Zagrebu“, *Viesti Društva inžinira i arhitekta*, 2, 17-20, prilog 1-5
215. Pohaničová, J. Števlíková, K. (2016.) „Bank Buildings and Representation Phenomenon Selection of the Work of Michal Milan Harminc, Doyen of Slovak Architecture“, *Procedia Engineering*, Volume 161, 1669-1672

dostupno na www.sciencedirekt.com [pristup: 20.11.2019.]
216. Pohaničová, J., Ondrusova, K. (2019.) „Architecture of Tatra Banka and Phenomenon of Tradition" 2019 *IOP Conf. Ser.: Mater. Sci. Eng.,* 471(8), dostupno na Architecture of Tatra Banka and Phenomenon of Tradition - IOPscience [pristup 16.3.2020.]
217. Potočnjak, V. (1938.) „Arhitektura u Hrvatskoj 1888–1938.", *Građevinski vjesnik*, 4–5, 49–55
218. Premerl, T. (1990.) *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata - Nova tradicija*, Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske
219. Premerl, T. (2003.) *Zagreb grad moderne arhitekture: stoljeće zagrebačke arhitekture*, Zagreb, Durieux
220. Pressburger S. (1973.) *Österreichische Noteninstitut 1816-1966*, zweiter Teil, dritter Band, Wien, dostupno na https://www.oenb.at/Publikationen/Oesterreichische-Nationalbank/das_oesterreichische_noteninstitut_1816_1998.html [pristup: 20.11.2019.]
221. Puglenik, I. K. (2015.) *Društveni, kulturni i politički život u zagrebačkim kavanama krajem 19. i početkom 20. stoljeća*, diplomski rad, Zagreb, Odsjek za povijest, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu
222. Puhmajer, P. (2022.) *Barokne palače u Varaždinu*, Zagreb, Artresor Naklada i Institut za povijest umjetnosti
223. Puljić, B., Šetka Prlić, M., Rakić M. (2017.) „Arhitekti i graditelji u Mostaru za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije (1878.-1918.)", *Prostor*, 25, 1(53), 2-19
224. Quien E. (2016) *Kipar Rudolf Valdec: Život i djelo (1872. – 1929.)*. Zagreb, Akademija likovnih umjetnosti
225. Quatremère de Quincy, A. C. (1788.) Architecture, u: Encyclopédie méthodique, Pariz – Liège
226. Radović Mahečić, D., Laslo, A. (2003.) „Život i djelo Viktora Kovačića", *Viktor Kovačić: Život i djelo* [ur. Begović, M.], Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 91-132
227. Radović Mahečić, D. (2006.) „Sekvenca secesije – arhitekt Lav Kalda", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 30, Zagreb, IPU, 241–264
228. Radović Mahečić, D. (2009.) „Graditeljska obitelj Carnelutti (1879.–1947.)", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, (33), 319-336
229. Radović Mahečić, D. (2019.) „Kako je Ivo Marčelja, „prvi moderni arhitekt iz Istre, gradio međuratni Zagreb", Peristil 62, 41-56
230. Radović Mahečić, D. (2020.) „Potez triju trgova (Trg hrvatskih velikana – Trg žrtava fašizma – Krešimirov trg) – urbani status istočne ekstenzije zagrebačkoga Donjeg grada2, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, (44/2), 161-186
231. Riegl, A. (2006.) „Moderni kult spomenika, njegova bit, njegov postanak", *Anatomija povijesnog spomenika* [ur. Špikić, M.], Zagreb, Institut za povijest umjetnosti: 349-411
232. Ristić, S. (2005.) „Hugo Ehrlich u Beogradu", *Oris,* 35, VII, 142-149
233. Ristić V., Kosijer Lj. (1924.) „Postanak i razvitak bankarstva u Bosni i Hercegovini", *Vodeće institucije u nacionalnom bankarstvu Bosne*, biblioteka Bankarstva, Zagreb-Beograd-Ljubljana

234. Roter, B. M. (2004.) „Arhitektura građevina javnih namena izgrađenih u Beogradu od 1868. do 1900. godine (drugi deo)“, *Arhitektura i urbanizam*, 14–15, Beograd, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, 73–90
235. Rozsnyai, J. (2020.) *Alpár Ignác*, Budapest, Holnap Kiadó
236. Rudolph, R. L. (1976.) *Banking and Industrialization in Austria-Hungary*, Cambridge, University Press
237. Rumenjak, N. (1999.) „Čelni ljudi u novčanim zavodima Banske Hrvatske 1900. godine: osvrt na srpsku elitu 1882. – 1900. godine“, *Povijesni prilozi*, 18, Zagreb
238. Sabljak, I. (2014.) *Zagrebačke kulturne prilike u doba diktature kralja Aleksandra*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za povijest
239. Sabotič, I. (2007.) *Stare zagrebačke kavane i krčme s kraja 19. i početka 20. stoljeća*, Zagreb, AGM i Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar"
240. Sapač, I., Lazarini, F. (2015.) *Arhitektura 19. stoletja na Slovenskem*, Muzej za arhitekturo in oblikovanje, Ljubljana
241. Sándy, G. (1903.) „A zágrábi pósta- és távirdaépület“ *Építő Ipar,* 27 (15), 95-108
242. Savić, J., (2012.) „Arhitektonska scena Banje Luke i hrvatski autori: modernizacija maloga grada“, *Prostor*, 20, 2(44), 402-413
243. Szavitz-Nossan, S. (1925.) „Prof. arh. Viktor Kovačić“, *Tehnički list*, god. VII, 6
244. Schorske, C. E. (1997.) *Beč krajem stoljeća – Politika i kultura*, Zagreb, Izdanja Antibarbarus
245. Schreyl, K. H. (1963.) *Zur Geschichte der Baugattung Börse,* doktorski rad, Berlin
246. Sekulić Gvozdanović, S. (1983.) „Juraj Denzler: 1896.-1981.: izložba izabranih radova u povodu druge godišnjice smrti, Arhitektonski fakultet u Zagrebu, 10-20. listopada 1983.“, *Čovjek i prostor*, 368, 30-31
247. Sisa, J. ur. (2016.) *Motherland and Progress: Hungarian Architecture and Design 1800–1900*, Basel, Birkhäuser
248. Slukan, M. (1999.) *Prostorni razvoj Zagreba od polovice 19. stoljeća na temelju katastarskih izvora*, doktorska disertacija, Prirodoslovno-matematički, Zagreb
249. Stanarević, N. (1932.) „Slučaj Prve hrvatske štedionice“, *Ekonomski pregled Srpskog književnog glasnika*
250. Strecha, M. (1994.) „»… mi smo Hrvati i katolici…«. Prvi hrvatski katolički sastanak – prvi pokušaj afirmacije političkog katolicizma u Banskoj Hrvatskoj“, *Radovi,* 27(1), Zavod za hrvatsku povijest, 127-162, dostupno na: https://hrcak.srce.hr/51126 [pristup: 13.11.2021.]
251. Strugar, M. (2000.) *Izgradnja i promjene na palači Hrvatsko – Slavonske zemaljske centralne štedionice u Zagrebu*, diplomski rad, Filozofski fakultet
252. Suljić, A. (1997.) „Dionis Sunko: od historicizma do moderne“, Secesija u Hrvatskoj, Zbornik znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem, Osijek, HAZU, Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, 83-105
253. Sušec, Đ. ur. (2007.) *Stoljeće svjetla u Zagrebu*, HEP Proizvodnja d.o.o., Elektrana-toplana Zagreb, HEP Operator distribucijskog sustava d.o.o., Zagreb, Elektra Zagreb
254. Szabo, A. (1985.) „Osnivanje i razvoj novčanih zavoda u civilnoj i vojnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1846.–1880.“, *Historijski zbornik*, 38

255. Szabo, A. (1998.) „Židovi i proces modernizacije građanskog društva u Hrvatskoj“, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb, Židovska općina
256. Szabo, Gj. (1935.) „Zagreb od godine 1860. do danas“, *Obzor*, *Spomen knjiga 1860-1935*, [ur. Dežman, M., Maixner, R.] Zagreb, Tipografije d.d., 167-170 dostupno na http://library.foi.hr/knjige/knjiga.aspx?C=X00045 [pristup 8.9.2021.]
257. Szavits Nossan, S. (1925.) „Prof. arh. Viktor Kovačić“, *Tehnički list*, 2, Zagreb, 82
258. Szavits Nossan, S. (1924.) „Novogradnja palače zagrebačke burze“, *Bankarstvo*, 2
259. Šabanović, M., (2022.) *Arhitekt Rudolf Tönnies – život i djelo*, doktorski rad, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb
260. Šerman, K. (2000.) „O problemu istine u arhitekturi: Gottfried Semper i pokušaj ustroja istinskog arhitektonskog sustava“, 8, 2(20) *Prostor*, 137-174
261. Šimat Banov, I. (2005.) *Robert Frangeš Mihanović: prilog povijesti modernoga hrvatskoga kiparstva*, Zagreb, Art studio Azinović
262. Šimetin Šegvić, N. (2012.) „Kulturni, socijalni i intelektualni aspekti zagrebačke arhitekture moderne: ozdravljenje budućnosti“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 44* (1), 303-345, dostupno na https://hrcak.srce.hr/97082 [pristup 10.9.2022.]
263. Škunca, A. (2017.) *Antički motivi na zagrebačkim pročeljima, Odabrani arhitektonski radovi Franje Kleina i arhitektonskog biroa Grahor i Klein*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za arheologiju, Zagreb
264. Šimončić-Bobetko, Z. (2005.) *Industrija Hrvatske 1918-1941*, Zagreb, Agram
265. Timet, T. (1961.) *Stambena izgradnja Zagreba do 1954.* (Građa za gospodarsku povijest Hrvatske), knjiga 10, Zagreb, JAZU
266. Topić, A. (2020.) „Palača Slavenske banke u Vlaškoj ulici u Zagrebu“, *Peristil*, 63(1), 167-181
267. Uskoković, J. (2000.) *Arhitektonska plastika historicizma u Zagrebu,* [ur. Maleković, V.] *Historicizam u Hrvatskoj I*, Zagreb, Muzej za umjetnost i obrt, 239-260
268. Uchytil, A., Šerman, K., Barišić Marenić, Z. (2010.) „Arhitekt Alfred Albini - rani radovi“, *Prostor*, 18, 1(39), 80-91
269. Vancaš, pl. J. (1900.) „Palača Prve hrvatske štedionice u Zagrebu“, *Viesti Družtva inženjera i arhitekata*, 7, 1.11.1900., 76-79
270. Vancaš, J. (1930.) *Dionis Sunko*, Genf, Meister der Baukunst
271. Veit, D. (2007.) *Selbstrepräsentation und Imagebildung, Jubiläumsinszenierungen deutscher Banken und Versicherungen im 19. und frühen 20. Jahrhundert*, Leipziger Universitätsverlag GmbH
272. Der-Hazarijan Vukić, A. (1995) „Arhitektura Aladara Baranyaia u Zagrebu“, *Život umjetnosti*, 30, Zagreb, (56-57) 28-43
273. Der-Hazarijan Vukić, A. (2020.) „Arhitektura moći u Martićevoj ulici - primjer izgradnje financijsko--poslovnog središta Zagreb“, Zbornik radova s Desničinih susreta „Vladan Desnica i Zagreb 1924. - 1930. i 1945.-1967.“ 2019., 251-270
274. Vukić, F. (2017.) „Duh vremena i mjesta“, *Croatia je Hrvatska — povijest pišemo sami*, Zagreb, tunel Grič 15. 9. – 1. 11. 2017., katalog izložbe, [ur. Grubić, P. D.], Zagreb, Adris grupa d.d., Croatia osiguranje d.d., Turistička zajednica Grada Zagreba
275. Vybíral, J. (2009.) „Letzte Renaissance in Wien. Projekte von Leopold Bauer für die

Österreichisch – Ungarische Bank“, *ARS* 42 (2), 217-238
276. Vidler, A., Ledoux, C. N. (2021.) *Architecture and Utopia in the Era of the French Revolution*, 2nd & expanded edition, Basel, Birkhäuser
277. Višnjić, Č. (2013.) *Srbobran 1901-1914, Srpsko kolo 1903-1914*, Beograd, Službeni glasnik; Zagreb, Srpsko kulturno društvo Prosvjeta
278. Wagner-Rieger, R. (1970.) *Wiens Architektur im 19. Jahrhundert*, Wien, Österreichischer Bundesverlag
279. Zaninović, T. , Jakšić, N. (2011) „Petrinjska ulica u Zagrebu“, *Prostor*, 2(42) 19, 322-334
280. Zajec, V. (2011.) „Štukomramorni oltari u sjevernoj Hrvatskoj“, *Radovi IPU,* 35, 177–194
281. Zimmerl, U. (2005.) „Zur Ästhetik von Bankgebäuden“, [ur. Rathkolb, O., Venus, T., Zimmerl, U.] *150 Jahre österreichische Bankengeschichte im Zentrum Europas- Bank Austria Creditanstalt,* Wien, Bank Austria Creditanstalt, 101- 104
282. Živaković Kerže, Z. (1999.) „S tradicionalnih na nove puteve, Trgovina, obrt, industrija i bankarske ustanove grada Osijeka na prijelazu stoljeća od godine 1868. do 1918.“, [ur. Jelić, I., Artuković, M.] *Prilozi za gospodarsku povijest grada Osijeka*, *II. dio*, Osijek: Hrvatski institut za povijest – Zagreb, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Slavonski Brod, Društvo za hrvatsku povjesnicu Osijek
283. Živković, M. (2010.) „Od kavane do kafića - šetnja kroz povijest zagrebačke svakodnevnice“, *Idemo na kavu! Pogled zagrebačkih poduzetnika na kulturu konzumiranja kave*, katalog izložbe,“ Zagreb, Etnografski muzej
284. Žmegač, V. (2017.) „Duh bečke moderne“, katalog izložbe Izazov moderne: Zagreb – Beč oko 1900. Slikarstvo, kiparstvo i arhitektura zagrebačke i bečke secesije, Zagreb, Galerija Klovićevi dvori
285. *** (1860.) „Der Bau des neuen Bank und Börsegebäudes in Wien“, *Algemeine Bauzeitung,*1-3, list 308-316
286. *** (1876.) „Zubau der Privilegierte Österreichische Nationalbank“ *Wiener Neubauten,* 19, tabla 76-77
287. *** (1882.) „Haus der Allgemeinen Assecuranz-Gesellschaft in Wien, I. Bezirk, Bauernmarkt N 2“, *Allgemeine Bauzeitung,* 15-16, list 4-6
288. *** (1883.) „Geschäftshaus des Wiener Giro- und Kassen-Vereines“, *Algemeine Bauzeitung*, 95-96, tabla 69-72
289. *** (1886.) „Geschäftshaus der K. K. Priv. Allgemeinen Verkehrsbank in Wien“, *Algemeine Bauzeitung*, 105-107, tabla 72-75
290. *** (1891.) „Gebäude der K. K. Priv. Österr. Länderbank“, *Wiener Neubauten,* 1, tabla1-8
291. *** (1894a) „Horvát technikusok Budapesten“, *Pesti Hirlap* 16 (191, 192, 193). 4–5, 4, 4
292. *** (1895.) „Gebäude der Allgemeinen Depositen-Bank in Wien“, *Allgemeine Bauzeitung,* 8, list 4-6
293. *** (1900.) „Borse fur Landwirtscaftliche Producte in Wien“, *Allgemeine Bauzeitung,* 1-3, list 1-6

294. *** (1902.) *Handbuch der Architektur* , [ur. prof. Durm J., prof. Ende H., prof. Schmitt E.], Stuttgart, dostupno na https://digitalesammlungen.uni-weimar.de/viewer/fullscreen/PPN64413352X/245/ [pristup 05.03.2020.]
295. *** (1903.) *„A zagrabi horvat-szlavon orszagos jelzalogbank palotaja", Magyar Palyazatok,* 4 (1)
296. *** (1905.a) „Nova velegradska kavana u Zagrebu", *Novosti*, Zagreb, 8. prosinca 1905., 6
297. *** (1905.b) „Prolaz Jelačićev trg – Vlaška ulica", *Dnevni list*, Zagreb, 22. prosinca 1905., 4
298. *** (1905.c) „Prolaz Jelačićev trg – Vlaška ulica", *Obzor*, Zagreb, 23. prosinca 1905.
299. *** (1905.d) *Magyar Pályázatok,* 7(3)
300. *** (1905-1909.) *Meyers Großes Konversations-Lexikon*, 6. izdanje, Leipzig und Wien: Bibliographisches Institut, dostupno na: http://www.zeno.org/Meyers-1905/K/meyers-1905-020-0103 [pristup 14.10.2020.]
301. *** (1906.a) „Nova zgrada I. hrv. Centralne štedione u Zagrebu osnovana od arhitekata Hönigsberga i Deutscha", *Viesti hrvatskoga društva inžinira i arhitekata* (s *2 priloga)",* 27 (3), 33-34, Prilog 1-2
302. *** (1906.b) „Filiale der Öst.-Ung. Bank in Temesvár", *Der Arhitekt*, XII, 22-23
303. *** (1906.c) „Das Palais der Ersten kroatischen Sparkasse in Agram", *Der Bautechniker*, 29, 621-623
304. *** (1908.a) „Palais der Landes-Zentralsparkasse in Agram", *Wiener Bauindustrie Zeitung*, 25 (34): 331-332, tabla 73,74
305. *** (1909.) „Srpska banka u Zagrebu", *Srbobran*, 56, 5
306. *** (1912.a.) „Zidanje zgrade austrougarske banke", *Sarajevski list*, 35 (84/16.7.): 83
307. *** (1912.b) Srbobran, 55
308. *** (1912.c) „Raspis natječaja", *Srbobran*, 1, 2
309. *** (1913.) „Der Neubau des Wiener Bankvereins", *Wiener Bauindustrie Zeitung,* 121-124, tabla 26-28
310. *** (1922.a) „Natječaj", *Jutarnji list*, Zagreb, 15. srpnja 1922., 8
311. *** (1922.b) „Natječaj za osnovu novogradnje Gradske štedionice", *Jutarnji list*, Zagreb 13. listopada 1922., 3
312. *** (1923.a) „Gradnja Gradske štedionice", *Jutarnji list*, Zagreb, 24. veljače 1923., 4
313. *** (1923.b) „Palača Gradske Štedionice", *Jutarnji list,* Zagreb, 11. ožujka 1923., 5
314. *** (1925.) „Zagrebačka burza", *Večer*, VI, 1265
315. *** (1928.) „Nove zgrade u Zagrebu", *Svijet*, 20. listopada 1928.
316. *** (1927.) „Otvorenje Zagrebačke burze" Svijet, knjiga 3, god. 2, 25
317. *** (1929.) „Nove ulice u Zagrebu", *Večer*, Zagreb, 4. svibnja 1929., 1
318. *** (1931.a) „Dovršen je drugi dio zgrade Gradske štedionice", *Večer*, Zagreb, 27. svibnja 1931., 1
319. *** (1931.b) „Drugi dio Gradske štedionice je završen", *Večer*, Zagreb, 22. kolovoza 1931., 1
320. *** (1931.c) „Nova vele *Gradska kavana* u Zagrebu", *Večer,* Zagreb, 30. listopada 1931., 3
321. *** (1931.d) „Otvorenje „*Gradske kavane*", *Večer*, Zagreb, 4. prosinca 1931., 3

322. *** (1931.e) „Otvorenje *Gradske kavane*“, *Večer*, Zagreb, 5. prosinca 1931., 2
323. *** (1931.f) „Otvorenje vele *Gradske kavane* u Zagrebu“, *Novosti*, 6. prosinca 1931., 8
324. *** (1931.g) „Nova velegradska kavana u Zagrebu“, *Novosti,* 339
325. *** (1932.) „Zagrebačka Burza“, *Arhitektura*, 11, 286—288
326. *** (1934.) *Croatia osiguravajuća zadruga 1884.–1934., poslovni izvještaj razmjera i zaključni računi za godinu 1933. i Spomenica o pedesetogodišnjici zadruge*, Zagreb, Tipografija d.d.
327. *** (1936.a) *Obzor, spomen knjiga 1860-1935*, [ur. dr Dežman, M i dr Maixner, R.] Zagreb, Tipografija d.d.
dostupno na https://library.foi.hr/knjige/knjiga1.aspx?B=1&C=X00045&fl=t [pristup 27.4.2020.]
328. *** (1936.b) *Leksikon*, [ur. Šamšalović, G.], Zagreb, Minerva
329. *** (1975.) *Ekonomski leksikon*, *Savremena administracija, Bankarski sistem Jugoslavije*, Beograd
330. *** (1977.) *Secesija u Hrvatskoj*, katalog izložbe, Zagreb, MUO
331. *** (1983.) *Heinrich von Ferstel (1828-1883) Bauten und Projekte für Wien*, Sonderausstellung des Historischen Museums der Stadt Wien, Historisches Museum der Stadt Wien, [ur. Kassal-Mikula, R.] Wien, Museen der Stadt Wien
332. *** (1995.) *Ekonomski leksikon,* [ur. Baletić, Z.], Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“
333. *** (1996.) *Dictionary of Art* , Turner, J. [ur.], vol. 3, Grove, New York
334. *** (1997.) *Arhitektura secesije u Rijeci: Arhitektura i urbanizam početka 20. stoljeća 1900.-1925*., katalog izložbe, [ur. Glavočić, D. ... et al.], Rijeka, Moderna galerija Rijeka
335. *** (1999.) *The Architecture of Money*, Wien: Oesterreichische Nationalbank
336. *** (2001.) 'Fellner und Helmer – Theaterarchitekten Mitteleeuropas 1870-1920'; Stadtmuseum Graz i Culture City Network, brošura putujuće izložbe
337. *** (2002.) *Arhitektura historicizma u Rijeci*, katalog izložbe, [ur. Glavočić, D. ... et al.], Rijeka, Moderna galerija Rijeka
338. *** (2003.) *Secesija u Hrvatskoj,* katalog izložbe, [ur. Galić, A. et al.], Zagreb, MUO
339. *** (2003.) *Viktor Kovačić: Život i djelo* [ur. Begović, M.], Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
340. *** (2006.) *Osječka arhitektura: 1918.-1945.* [ur. Martinčić, J. et al...], Zagreb-Osijek, HAZU i Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku
341. *** (2011.) *Ekonomski leksikon*, 2 izd., [ur. Mikić, M., ...et al.] Zagreb, Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", Masmedia
342. *** (2015.) *The Age of the Lion, Assicurazioni Generali's long journey from 1831 to the third millennium*, [ur. Rosasco, R.] Trieste Generali, dostupno na https://www.generali.com/who-we-are/history/the-age-of-the-lion [pristup 17.01.2023.]
343. *** (2016.a) EABH Bulletin:8, http://bankinghistory.org/wp-content/uploads/EABH-bulletin_small-resolution-with-cover-for-web.pdf [pristup 14.10.2020.]

344. *** (2016.b) *The Palgrave Handbook of European Banking*, [ur. Beck, T., Casu, B.] London, Palgrave Macmillan London, dostupno na https://www.priscillawakefield.uk/first-savings-bank.html [pristup 26. 12. 2022.]
345. ***(2017. a) Izazov moderne: Zagreb – Beč oko 1900 Zagreb, [ur. Kraševac, I., Vugrinec, P.]. Zagreb, Galerija Klovićevi dvori
346. *** (2017.b) *Croatia je Hrvatska*, katalog izložbe, [ur. Grubić, P. D.], Zagreb, Croatia osiguranje
347. *** (2021.) *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1918-1941* [ur.Kadijević, A., Ilijevski, A.), Beograd, Filozofski fakultet

Arhivski izvori:

1. Hrvatski državni arhiv [HR-HDA]
2. Državni arhiv Zagreb [HR-DAZ]
3. Državni arhiv Rijeka [HR-DAR]
4. FORTEPAN, online arhiva fotografija bez autorskih prava, dostupnih za pregledavanje i preuzimanje u visokoj razlučivosti
5. Muzej Grada Zagreba, MGZ
6. Bankhistorisches Archiv der Oesterreichischen Nationalbank
7. UniCredit Bank Austria, Historical Archive
8. Bankhistorisches Archiv der Oesterreichischen Nationalbank/Bank History Archives
9. Planoteka Središnje dokumentacije za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture i medija RH, zbirka nacrta arhitektonskog atelijera Hönigsberg & Deutsch
10. HAZU, Arhiv H. Ehrlicha, V. Kovačića i L. Kalde
11. ÖRAG, Österreichische Realitäten-AG, Herrengasse 17, Wien, Österreich

Kazalo grafičkih priloga

Sl. 1. Karta Europe s prikazom prostora Austro-Ugarske Monarhije; odnos s granicom Kraljevine SHS nakon 1918. godine 21
Sl. 2. Filareteova gravura pročelja Pallazzo del Banco Mediceo 38
Sl. 3. Švedska nacionalna banka (Sveriges Riksbank), Stockholm, gravura Willema Swiddea (1698.−1701.) 40
Sl. 4. Bank of England, Georg Samson, 1732.-1734. 40
Sl. 5. Bank of England, Rotonda, Sir Robert Taylor, 1765.-1770. 40
Sl. 6. Bank of England, očuvano stanje iz razdoblja Soanova projekta 1791.–1793., oko 1920. 41
Sl. 7. Bank of England, očuvano stanje iz razdoblja Soanova projekta 1791.–1793., oko 1920. 41
Sl. 8. Sjedište Bank of England, Threadneedle Street, Sir John Soan, od 1788. i 1833. 41
Sl. 9. Caisse d'Escompte, Claude Ledoux, 1788. 41
Sl. 10. Prva austrijska štedionica, Beč, Graben 21, A. Pichl, 1964. 43
Sl. 11. Prva austrijska štedionica, Beč, Graben 21, A. Pichl, 2023. 43
Sl. 12. Burza, Antwerpen, tlocrt, Domien de Waghemakere, 1531. 45
Sl. 13. Burza, Antwerpen, pogled u dvorište, Domien de Waghemakere, 1531. 45
Sl. 14. Kraljevska burza, London, Thomas Gresham, 1854. 46
Sl. 15. Kraljevska burza, crtež Thomasa H. Shepherda, 1820. 46
Sl. 16. Burza, Amsterdam, Hendrik de Keyser, 1608.-1611. 46
Sl. 17. Burza, London, Edward Jarman 1667.-1671. 46
Sl. 18. Prikaz tipologije – burza, J. N. L. Durand, 1805. 52
Sl. 19. Plan Beča prije rušenja utvrde 1833. 55
Sl. 20. Plan Beča nakon izgradnje Ringstrasse1870. godine 55
Sl. 21. Privilegirana austrijska nacionalna banka u Bankgasse, tlocrt prizemlja, prva etapa izgradnje palače, Charles de Moreau, 1821. 56
Sl. 22. Privilegirana austrijska nacionalna banka u Bankgasse, tlocrt prvoga kata, prva etapa izgradnje palače, Charles de Moreau, 1821. 56
Sl. 23. Privilegirana austrijska nacionalna banka u Bankgasse, tlocrt drugoga kata, prva etapa izgradnje palače, Charles de Moreau, 1821. 56
Sl. 24. Palača Privilegirane austrijske narodne banke, perspektiva iz Herrengasse, 1823. 57
Sl. 25. Tlocrt prvoga kata s naznakom tri etape gradnje, palača Privilegirane austrijske narodne banke, Beč, ÖNB, Bankgasse 1 (danas Herrengasse 17) 57
Sl. 26. Palača Privilegirane austrijske narodne banke, pročelje prema Herrengasse, 1900. 58
Sl. 27. Palača Privilegirane austrijske narodne banke, pročelje prema Herrengasse, 2022. 58
Sl. 28. Palača Privilegirane austrijske narodne banke, tlocrt prizemlja dogradnje, Bankgasse 3, F. Schmidt, 1873.-1875. 59
Sl. 29. Palača Privilegirane austrijske narodne banke, tlocrt prvoga kata dogradnje, Bankgasse 3, F. Schmidt, 1873.-1875.; na prvom katu se nalazi blagajnička dvorana 59
Sl. 30. Palača Privilegirane austrijske narodne banke, presjek dogradnje, Bankgasse 3, F. Schmidt, 1873.-1875. 59

Sl. 31. Palača Privilegirane austrijske narodne banke, Bankgasse 3, unutarnje dvorište, 2023. 59
Sl. 32. Palača Privilegirane austrijske narodne banke, I. etapa gradnje, vestibul, 2023. 60
Sl. 33. Palača Privilegirane austrijske narodne banke, I. etapa gradnje vestibul, 2023. 60
Sl. 34. Palača Privilegirane austrijske narodne banke, II. etapa gradnje, Bankgasse 3, 2023. 60
Sl. 35. Palača Privilegirane austrijske narodne banke, II. etapa gradnje, Bankgasse 3, 2023. 60
Sl. 36. Pročelje palače Ferstel, 2022. 61
Sl. 37. Pasaž palače Ferstel, 2022. 61
Sl. 38. Palača Ferstel, tlocrti prizemlja, H. Ferstel, 1860. 62
Sl. 39. Palača Ferstel, tlocrti kata, H. Ferstel, 1860. 62
Sl. 40. Palača Ferstel, uzdužni presjek, H. Ferstel, 1860. 63
Sl. 41. Palača Ferstel , poprečni presjek kroz burzovnu dvoranu, H. Ferstel, 1860. 63
Sl. 42. Palača Ferstel, heksagonalno dvorište s fontanom, 2023. 63
Sl. 43. Palača Ferstel, stubište burze, 2023. 63
Sl. 44. Palača Ferstel, dvorana Burze, 1873. 64
Sl. 45. Palača Ferstel, dvorana Burze 2017. 64
Sl. 46. Pogled na Prvu austrijsku štedionicu, Beč, A. Pichl, oko 1840. 64
Sl. 47. Prva austrijska štedionica, Beč, 2019. 64
Sl. 48. Prva austrijska štedionica, blagajnička dvorana, 1900. 65
Sl. 49. Prva austrijska štedionica, pročelja, akvarel, Alois Pichl, 1840. 66
Sl. 50. Austrijska državna banka, Hohenstaufengasse 3, pročelje, Otto Wagner, 1884. 66
Sl. 51. Austrijska državna banka, pročelje, 2023. 66
Sl. 52. Austrijska državna banka, Hohenstaufengasse 3, tlocrt prizemlja i polukata, Otto Wagner, 1884. 67
Sl. 53. Austrijska državna banka, Hohenstaufengasse 3, presjek, Otto Wagner, 1884. 67
Sl. 54. Austrijska državna banka, blagajnička dvorana, skica Otta Wagnera,1884. 67
Sl. 55. Austrijska državna banka, blagajnička dvorana, 2022. 68
Sl. 56. Austrijska državna banka, vestibul, 1965.-1970. 68
Sl.57. Austrijska državna banka, vestibul, alegorija „Austria“, 2022. 68
Sl. 58. Austrijska državna banka, glavno stubište, 2022. 69
Sl. 59. Burza poljoprivrednih proizvoda, Beč, Karl König, oko 1900. 69
Sl. 60. Burza poljoprivrednih proizvoda, Beč, Karl König, 2022. 69
Sl. 61. Burze poljoprivrednih proizvoda, vestibul palače, danas Theatre Odeon, 2016. 71
Sl. 62. Burza poljoprivrednih proizvoda, uzdužni presjek, Karl König, 1887. do 1890. 71
Sl. 63. Burza poljoprivrednih proizvoda, tlocrt prizemlja i kata, Karl König, 1887. do 1890. 72
Sl. 64. Osiguravajuće društvo Assicurazioni Generali, Beč, pročelje zgrade, oko 1940. 72
Sl. 65. Osiguravajućeg društva Assicurazioni Generali, Beč, pročelje zgrade, 2023. 72
Sl. 66. Osiguravajuće društvo Assicurazioni Generali, Beč, pročelje, Otto Thienemann, 1882. 73
Sl. 67. Osiguravajuće društvo Assicurazioni Generali, Beč, pročelje, detalj glavnog ulaza s presjecima, Otto Thienemann, 1882. 1882. 73
Sl. 68 Osiguravajuće društvo Assicurazioni Generali, Beč, tlocrt prizemlja, Otto Thienemann, 1882. 73
Sl. 69. Osiguravajuće društvo Assicurazioni Generali, Beč, tlocrt kata, Otto Thienemann, 1882. 73

Sl. 70. Ortogonalna struktura ulica Lipótvárosi na Planu restrukturiranja Pešte, János Hild, 1808. 76
Sl. 71. Sjedište Budimske štedionice, Miklós Ybl, 1862. 77
Sl. 72. Prvo sjedište Komercijalne banke Pešte na današnjem trgu Vörösmarty, Budimpešta, József Hild, 1880-ih 78
Sl. 73. Prvo sjedište Komercijalne banke Pešte (danas poznata kao palača Gerbeaud) na današnjem trgu Vörösmarty, Budimpešta, József Hild, 1896. 78
Sl. 74. Komercijalna banka Pešte, blagajnička dvorana, József Hild, oko 1911. 78
Sl. 75. Prva peštanska narodna štedionica (palača Ybl), Ybl Miklós, 1866.-1869., 1896. 79
Sl. 76. Prva peštanska narodna štedionica, 2022. 79
Sl. 77. Prva peštanska narodna štedionica, tlocrt prizemlja, Ybl Miklós, 1866. - 1869. 80
Sl. 78. Prva peštanska narodna štedionica, tlocrt prvoga kata, Ybl Miklós, 1866. - 1869. 80
Sl. 79. Prva peštanska narodna štedionica, presjek glavnog stubišta, Miklós Ybl, 1866. 81
Sl. 80. Prva peštanska narodna štedionica, glavno stubište, 2017. 81
Sl. 81. Prvo mađarsko društvo za opće osiguranje, Budimpešta, Lajos Frey, 1877.; srušeno (danas na toj lokaciji hotel Mariott) 82
Sl. 82. Palača Gradske štedionice, Budimpešta, Henrik Schmachl, 1892. godine 83
Sl. 83. Palača Gradske štedionice, Budimpešta, 2020. godine 83
Sl. 84. Gradska štedionica, Budimpešta, tlocrt prizemlja s pasažem i blagajničkom dvoranom, Henrik Schmahl, 1909. – 1913. 84
Sl. 85. Gradska štedionica, Budimpešta, pasaž 1973. 84
Sl. 86. Gradska štedionica, Budimpešta, pasaž 2020. 84
Sl. 87. Palača Burze, Budimpešta, Ignác Alpár 1907. 85
Sl. 88. Palača Burze, Budimpešta, 2020. 85
Sl. 89. Lokacija palače Lloyda i zgrade Burze K. Benka, 1873.; prikaz na povijesnoj karti Budimpešte iz 1896. 85
Sl. 90. Burza, Budimpešta, pročelje, Károly Benko, 1869. 86
Sl. 91. Burza Budimpešta, ugao ulice Sándor (nekad Wurm) Wekerle - ulica Apáczai Csere János (nekad Mária Valéria), 1880.-1890. 86
Sl. 92. Burza, Budimpešta, tlocrt prizemlja, Károly Benko, 1869. 87
Sl. 93. Burza, Budimpešta, tlocrt kata, Károly Benko, 1869. 87
Sl. 94. Burza, Budimpešta, tlocrt prizemlja, Ignác Alpár, 1900. 88
Sl. 95. Burza, Budimpešta, foaje i garderoba, Ignác Alpár, nedatirano 88
Sl. 96. Burza, Budimpešta, kavana, Ignác Alpár (nedatirano) 88
Sl. 97. Burza, Budimpešta, vestibul, 2020. 89
Sl. 98. Burza, Budimpešta, stubište, 2021. 89
Sl. 99. Sjedište Mađarske seljačke osiguravajuće zadruge, Budimpešta, Dezső Hültl, 1913. 89
Sl. 100. Nekadašnje sjedište Seljačke osiguravajuće zadruge, Budimpešta, 2022. 89
Sl. 101. Podružnica Austro-ugarske banke u Sarajevu, 2022. 94
Sl. 102. Podružnica Austro-ugarske banke, József Hubert, u Rijeci, 2022. 94
Sl. 103. Austro-ugarska banka, Rijeka, tlocrt 1. kata, József Hubert, 1913. 94
Sl. 104. Austro-ugarska banka, Rijeka, poprečni presjek, József Hubert, 1913. 94

Sl. 105. Austro-ugarska banka, Zagreb, oko 1907. 95
Sl. 106. Prva hrvatska štedionica, Zagreb, ugao Trga bana Josipa Jelačića i Praške ulice, Grahor i Klein..... 103
Sl. 107. Prikaz pozicija zgrada novčarskih institucija u središtu Beča (označene crno) realizirane unutar istraživanog formativnog perioda, na današnjem katastarskom planu; redni brojevi odgovaraju rednim brojevima u Tablici 1. 104
Sl. 108. Prikaz pozicija zgrada novčarskih institucija u središtu Budimpešte (označene crno) realizirane unutar istraživanog, formativnog perioda na današnjem katastarskom planu; redni brojevi odgovaraju rednim brojevima u Tablici 2. 107
Sl. 109. Prikaz pozicija svih zgrada novčarskih institucija u središtu Zagreba realiziranih u razdoblju od 1871. do 1929. (označene crno) na današnjem katastarskom planu; redni brojevi odgovaraju rednim brojevima u Tablici 3. 109
Sl. 110. Regulatorna osnova slob. i kralj. glavnog grada Zagreba. Dio istočno od Draškovićeve ulice između Vlaške ulice i kr. ug. državne željeznice, Milan Lenuci, srpanj 1905. 112
Sl. 111. Nacrt grada Zagreba iz 1923. s elementima regulacije Karla Vajde, modernizacija gradskog istoka u međuratnom razdoblju, detalj 113
Sl. 112. Austro-ugarska banka, Zagreb, pročelje, alegorijske skulpture R.Valdeca, 2018. 124
Sl. 113. Centralna eskomptna i mjenjačna banka, pročelje, skulptura alegorije Trgovine (Merkur s kaducejem) i alegorije Obilja (ženski lik s punom vrećom u ruci) 124
Sl. 114. Opći austrijski zavod za zemljišne kredite, Beč, Emil Ritter von Förster, 1884.-1887. 137
Sl. 115. Opći austrijski zavod za zemljišne kredite, Beč, Emil Ritter von Förster, 2023. 137
Sl. 116. Generali osiguranje, palača Geiringer, Trst, dvorana za sjednice, Eugenio Geiringer, 1906. 156
Sl. 117. Natječaj za novu zgradu Gradske štedionice u Zagrebu, objava u novinama 167
Sl. 118. Shema tipologije zgrada novčarskih institucija 170
Sl. 119. Srpska banka, pretprostor dvorane za sjednice, Baranyai i Benedik, 2020. 171
Sl. 120. Wiener *Creditanstalt* Bankverein, Beč, tlocrt prizemlja, Neumann i Gotthilf, 1909. 173
Sl. 121. Hrvatsko-slavonska zemaljska centralna štedionica, Zagreb, blagajnička dvorana, V.Bastl, 1908. 174
Sl. 122. Burza, Beč, tlocrt prizemlja, Th. von Hansen, 1877. 176
Sl. 123. *Halle aux Blés*, Burza žitarica, Pariz, tlocrt, presjek/pogled i interijer, 1763.-1768., Nicolas Le Camus de Mézières; kupolu je 1808.-1813. rekonstruirao François-Joseph Bélanger, a 1886. godine Henri Blondel. 176
Sl. 124. Pozicija mjenjačnice u prizemlju Jugoslavenske banke 1925.; trezor je smješten ispod mjenjačnice (zeleno) 177
Sl. 125. Pozicija mjenjačnice kao jednog od ravnopravnih prostora za komunikaciju s klijentima u blagajničkoj dvorani, podružnica Austro-ugarske banke, Jurišićeva 17; trezor je pokraj mjenjačnice (zeleno) 178
Sl. 126. Soba sa sefovima, prikaz još i danas egzistirajuće tvrtke Wertheim iz 1887. godine, proizvođača sefova i sigurnosnih vrata iz Beča 179
Sl. 127. Jugoslavenska banka d.d. - podružnica Osijek, prostor trezora (nedatirano) 179
Sl. 128. Jugoslavenska banka d.d. - podružnica Osijek, uz trezor vezan je i prostor sefova; (nedatirano) 179
Sl. 129. Hrvatska banka d.d. (ranije Centralna eskomptna i mjenjačna banka), radna mjesta mjenjačnice i kreditnog odjela u prostoru blagajničke dvorane, Zagreb 180
Sl. 130. Hrvatska banka d.d. (ranije Centralna eskomptna i mjenjačna banka), upravitelj u svom kabinetu 180

Sl. 131. Jugoslavenska banka d.d. - podružnica Osijek, uredski prostori u mezaninu (nedatirano)..... 181
Sl. 132. Kraljevska mađarska poštanska štedionica, (Magyar Királyi Postatakarékpénztár), uredski prostori, Ö. Lechner, S. Baumgarten, 1911. 181
Sl. 133. Prva hrvatska štedionica, Ilica 5, Zagreb, dvorana za sjednice, nedatirano 182
Sl. 134. Austrijska zemaljska banka, dvorana za sjednice, Beč, Otto Wagner 182
Sl. 135. Poštanska štedionica, dvorana za sjednice, Otto Wagner 182
Sl. 136. Zagrebačka burza, dvorana za sjednice burzovnog vijeća, V. Kovačić, H. Ehrlich, A. Albini..... 183
Sl. 137. Shematski prikaz gradnje trezora s kontrolnim hodnikom, sigurnosnim vratima i ventilacijom..... 184
Sl. 138. Prva hrvatska štedionica, Ilica 5, Zagreb, kontrolni hodnik oko trezora prikazan na tlocrtu podruma.. 186
Sl. 139. Prva regulatorna osnova Zagreba, 1865. Regulatorna osnova koja je definirala blokovsku strukturu grada i godinu pred preimenovanje trga osigurala jasnu viziju razvoja predmetnog prostora. 189
Sl. 140. Lokacija za planiranu zgradu banke sa stanjem na katastarskom planu iz 1864. godine..... 191
Sl. 141. Situacija na katastru 1913.-1915. 191
Sl. 142. Prva hrvatska štedionica, pogled prema Ulici Marije Valerije, oko 1890..... 192
Sl. 143. Prva hrvatska štedionica, Trg bana Jelačića, istočno pročelje, Grahor i Klein, 1871. 193
Sl. 144. Heinrichshof, Beč, Th. von Hansen, 1861. – 1862. foto 1864. 193
Sl. 145. Heinrichshof, Beč, Th. von Hansen, 1861.-1862. 194
Sl. 146. Palača nadvojvode Albrechta, Stahlhof, Beč, Anton Hefft, 1865. 194
Sl. 147. Prva regulatorna osnova Zagreba, 1865., detalj; nakon otvaranja Ulice Marije Valerije i spoja Trga bana Jelačića i prostora dotadašnjeg Novog trga, do 1874. godine će završiti transformacija ovoga dotadašnjeg prostora stočnoga sajma u gradski perivoj odnosno Zrinski trg..... 196
Sl. 148. Lokacija za planiranu zgradu sa stanjem na katastarskom planu iz 1864. godine 197
Sl. 149. Situacija na katastru 1913.-1915. 197
Sl. 150. Obća zagrebačka štedionica i zalagaonica, Zrinjski trg 1, J. Jambrišak, oko 1890. 198
Sl. 151. Prva hrvatska štedionica, zapadno pročelje, oko 1899. godine..... 199
Sl. 152. Lokacija za planiranu zgradu štedionice u Radićevoj ulici 30, katastarski plan, 1864. g. 202
Sl. 153. Današnja situacija na katastarskom planu..... 202
Sl. 154. Prva hrvatska štedionica, Radićeva, segment presjeka kroz blagajničku dvoranu, Grahor i Klein, 1880. 203
Sl. 155. Prva hrvatska štedionica, Ilica 5, 1901. 210
Sl. 156. Lokacija za planiranu zgradu štedionice u Ilici 5, katastarski plan, 1864. g. 212
Sl. 157. Današnja situacija na katastarskom planu..... 212
Sl. 158. Prva hrvatska štedionica, Ilica 5, blagajnička dvorana (nedatirano)..... 213
Sl. 159. Pogled prema zgradama osiguravajućih društava Equitable i New York u Beču na Grabenu, 2023..... 215
Sl. 160. Pročelje Prve hrvatske štedionice prema trgu P. Preradovića, 1899. 215
Sl. 161. Austro-ugarska banka – podružnica, 1906. 218
Sl. 162. Lokacija za planiranu zgradu banke u Jurišićevoj ulici 17, katastarski plan, 1864. g. 219
Sl. 163. Današnja situacija na katastarskom planu..... 219
Sl. 164. Hrvatsko-slavonska zemaljska centralna štedionica, 1908. 223
Sl. 165. Lokacija za planiranu zgradu štedionice sa stanjem na katastarskom planu iz 1864. godine 225

Sl. 166. Današnja situacija na katastarskom planu 225
Sl. 167. Hrvatsko-slavonska zemaljska centralna štedionica, izvorno ostakljenje prizemlja, 1910. 228
Sl. 168. Palača Ravnateljstva pošte i brzojava u Jurišićevoj 13, poprečni presjek blagajničke dvorane, E. Foerk i G. Sándy, 1901. 229
Sl. 169. Poslovna i stambena zgrada Deutsch, Budimpešta, poprečni presjek, H. Schmahl, 1896.-1897. 229
Sl. 170. Croatia osiguravajuće društvo nakon dogradnje u Preradovićevoj, Zagreb, E. Schön, 1913. 231
Sl. 171. Lokacija za planiranu zgradu osiguravajuće zadruge u Masarykovoj ulici sa stanjem na katastarskom planu iz 1864. godine 233
Sl. 172. Današnja situacija na katastarskom planu 233
Sl. 173. Prije gradnje zgrade osiguravajućeg društva „Croatia“, oko 1874. 237
Sl. 174. Srpska banka, Zagreb, A. Baranyai, nedatirana fotografija 238
Sl. 175. Stanje izgrađenosti parcele prije gradnje, Plan Slob. kralj. glavni grad Zagreb, Zagreb: Lithog. Hess i Krippel, 1864. 239
Sl. 176. Današnja situacija na katastarskom planu 239
Sl. 177. Slavenska banka, zapadno pročelje, H. Ehrlich, 1921.-1923. 244
Sl. 178. Lokacija za planiranu zgrade banke sa stanjem na katastarskom planu iz 1864. g. 245
Sl. 179. Današnja situacija na katastarskom planu 245
Sl. 180. Slavenska banka, izvorni izgled blagajničke dvorane, 1921.-1923. g. 247
Sl. 181. Technische Hochschule, Beč, Karl König, 1905. do 1909. 250
Sl. 182. Slavenska banka, izvorno rješenje pročelja, perspektivni prikaz, H. Ehrlich, nedatirano 251
Sl. 183. Centralna eskomptna i mjenjačna banka, pogled na banku s jugoistoka nedatirano 252
Sl. 184. Centralna eskomptna i mjenjačna banka, pogled sa sjeveroistoka, oko 1930. g. 252
Sl. 185. Lokacija za planiranu zgradu u Margaretskoj ulici 4, katastarski plan, 1864. g. 253
Sl. 186. Današnja situacija na katastarskom planu 253
Sl. 187. Triglav osiguravajuće društvo, presjek kroz blagajničku dvoranu 255
Sl. 188. Centralna eskomptna i mjenjačna banka, presjek kroz blagajničku dvoranu 255
Sl. 189. Centralna eskomptna i mjenjačna banka, Blagajnička dvorana (nedatirano) 255
Sl. 190. Triglav osiguranje, ulično pročelje, oko 1930. 256
Sl. 191. Lokacija za planiranu zgradu Triglav osiguranja katastarski plan, 1920. g. 258
Sl. 192. Današnja situacija na katastarskom planu 258
Sl. 193. Novi trg sa zgradom „Triglav“ osiguranja, oko 1930. 261
Sl. 194. Triglav osiguranje, blagajnička dvorana, 1930. 261
Sl. 195. Zagrebačka burza, glavno pročelje, oko 1928. 262
Sl. 196. Nacrt grada Zagreba i detalj trase reguliranog potoka Medveščaka i Ulice F. Račkoga, Gradski građevni ured, litografija C. Albrecht, 1898. 263
Sl. 197. Trasa reguliranog potoka Medveščaka i Ulice F. Račkoga, Gradski građevni ured, litografija C. Albrecht, 1898. 263
Sl. 198. Velike Skaline, Odessa 265
Sl. 199. Piazza del Popolo, Rim 265
Sl. 200. Rue Royale, Pariz 265

Sl. 201. Katastarski plan pri realizaciji Burze, oko 1926. godine. 266
Sl. 202. Današnja situacija na katastarskom planu..... 266
Sl. 203. Zagrebačka burza, glavno pročelje, varijanta, V. Kovačić, nedatirano..... 270
Sl. 204. Zgrada Burze i Doma inženjera i arhitekta, oko 1930. 271
Sl. 205 Slavenska banka, izvorna koncepcija pročelja, H. Ehrlich, nedatirano 271
Sl. 206 Zagrebačka burza, natječajni rad 1920.-1921., varijanta, V. Kovačić 271
Sl. 207. Palača Gradske štedionice, oko 1930..... 272
Sl. 208. Viktor Kovačić: Natječajni projekt regulacije Kaptola i okolice „Atrium Ecclesiae Forum Populi“, 1908. 273
Sl. 209. Lokacija Gradske štedionice na katastru iz 1915..... 274
Sl. 210. Situacija na današnjem katastarskom planu s prikazom etapa gradnje..... 274
Sl. 211. Gradska štedionica, blagajnička dvorana iz Fischerovog natječajnog rada, perspektivni prikaz..... 276
Sl. 212. Gradska štedionica, blagajnička dvorana, snimljeno 1963. 276
Sl. 213. Gradska štedionica, presjek, pročelje i poprečni presjek kroz blagajničku dvoranu, I. Fischer, 1923.. 277
Sl. 214. Trg bana Jelačića prije gradnje Gradske štedionice, prije 1921..... 281
Sl. 215. Glavno pročelje prema Trgu bana Jelačića nakon prve etape gradnje, oko 1929. 281
Sl. 216. Gradska štedionica, blagajnička dvorana, oko 1938..... 281
Sl. 217. Gradska štedionica, dvorana za sjednice, oko 1938..... 281
Sl. 218. Gradska štedionica, kavana..... 281
Sl. 219. Gradska štedionica, kavana oko 1930..... 281
Sl. 220. Prva hrvatska obrtna banka, ulično pročelje, 1930-ih..... 282
Sl. 221. Lokacija za planiranu zgradu banke u Ilici 38 sa stanjem na katastarskom planu iz 1864. godine..... 284
Sl. 222. Današnja situacija na katastru..... 284
Sl. 223. Pogled niz Ilicu na buduću lokaciju prije 1910. godine..... 285
Sl. 224. Prva hrvatska obrtna banka, odnos s okolnom izgradnjom, 2020..... 285
Sl. 225. Prva hrvatska obrtna banka, blagajnička dvorana, 1970-ih 285
Sl. 226. Kuća za E. Grünwalda, Ulica kralja Držislava 6, H. Ehrlich, 1925..... 287
Sl. 227. Prva hrvatska obrtna banka, ulično pročelje, H. Ehrlich, 1930-ih 287
Sl. 228. PHŠ Osijek, 1910..... 288
Sl. 229. Triglav osiguranje, 1923..... 288
Sl. 230. Poljodjelska banka 1927..... 288
Sl. 231. Lokacija za planiranu zgradu banke sa stanjem na katastarskom planu prije gradnje, 1913.-1915. g.. 290
Sl. 232. Današnja situacija..... 290
Sl. 233. Lokacija za planiranu zgradu banke pri realizaciji, oko 1926. g. Još nije ucrtana susjedna uglovnica, kuća Deutsch, izvedena prema projektu A. Baranyaija 1927. (Precizna datacija karte nije zabilježena.)..... 290
Sl. 234. Poljodjelska banka, blagajnička dvorana, 1994..... 292
Sl. 235. Poljodjelska banka, blagajnička dvorana, staklena kupola, 1994. 292
Sl. 236 Zierer-Hof ili Philiphof, 1884.-1884., Albertinaplatz 1, K. König, srušena 1945..... 325
Sl. 237 Hrvatsko-slavonska zemaljska centralna štedionica, Ilica 25, V. Bastl, 1905.-1907..... 325
Sl. 238 Technische Hochschule, Beč, Karl König, 1905. do 1909. 325

Sl. 269. Prikaz na digitalnoj ortofoto snimci 476
Sl. 270. Izvod iz katastarskog plana 476
Sl. 271. Austro-ugarska banka – podružnica, 1906. 476
Sl. 272. Austro-ugarska banka – podružnica, 2021 476
Sl. 273. Podružnica Austro-ugarske banke u Zagrebu, Trg bana Jelačića 1, prvi kat 478
Sl. 274. Podružnica Austro-ugarske banke u Zagrebu, Palača Schlesinger, 1896., prvi kat, Honigsberg_&_Deutsch, danas hotel_Palace, Trg_J. J._Strossmayera 10, Zagreb (1891. - 1892.) 479
Sl. 275. Lokacija za planiranu zgradu banke u Jurišićevoj ulici 17 sa stanjem na katastarskom planu iz 1864. godine. 480
Sl. 276. Druga regulatorna osnova grada Zagreba, sastavio Gradski građ. ured., C. Albrecht, Zagreb, 1889. 480
Sl. 277. Regulirani potok Medveščak, Nacrt grada Zagreba, sastavio Gradski građ. ured., C. Albrecht, 1900. 480
Sl. 278. Lokacija zgrade Banke u Jurišićevoj ulici 17 sa stanjem na katastarskom planu iz 1915. godine. 481
Sl. 279. Današnja situacija na katastarskom planu 481
Sl. 280. Glavna pošta u Jurišićevoj 1904. Susjedna parcela je još neizgrađena. 481
Sl. 281. Jurišićeva ulica oko 1906. Na lijevoj strani uglovnica prije gradnje zgrade banke Wiener Bankverein. Već su izgrađene Glavna pošta i podružnica Austro-ugarske banke Lava Kalde s druge strane ulice. 482
Sl. 282. Položajni nacrt s naznačenim tlocrtom bankovne zgrade 482
Sl. 283. Presjeci, nacrt iz dokumentacije za građevinsku dozvolu, 1906. 484
Sl. 284. Dispozicija namjena i glavnih funkcionalnih zona zgrade – prizemlje, karakterističan kat i presjek 485
Sl. 285. Tlocrt 1. kata s naznakom prostora blagajničke dvorane, podružnica Austro-ugarske banke, Temišvar, J. Hubert, 1903. do 1904. 486
Sl. 286. Tlocrt 1. kata s naznakom prostora blagajničke dvorane, Mestna hranilnica, Ljubljana, J. Vancaš, 1903.- 1904. 487
Sl. 287. Tlocrt 1. kata s naznakom prostora blagajničke dvorane, Podružnica Austro-ugarske banke, 1912. - 1913., Ulica Apelova obala, Sarajevo 487
Sl. 288. Poprečni presjek kroz blagajničku dvoranu, L. Kalda, 1906. 489
Sl. 289. Poprečni presjek kroz blagajničku dvoranu, L. Kalda, 1906. i B. Nestorović, 1934. godine 489

Sl. 290. Poprečni presjek kroz blagajničku dvoranu, B. Nestorović, 1934. godine 489
Sl. 291. Tlocrt prvoga kata 491
Sl. 292. Pogled na alegorijske skulpture 492
Sl. 293. Pogled na alegorijske skulpture 493
Sl. 294. Situacija s projekta dogradnje iz 1934. s označenim visinama pojedinih zgrada: 495
Sl. 295. Perspektiva postojeće zgrade i nadogradnja Narodne banke, J. Denzler, 1956. do 1962. 496
Sl. 296. Perspektiva postojeće zgrade i nadogradnja Narodne banke, J. Denzler, 1956. do 1962. 496
Sl. 297. Nadogradnja 3. kata zgrade Narodne banke FNRJ, tlocrt i presjek A-B s izmjenom mansardne krovne konstrukcije, arh. J. Denzler, 1948. 496
Sl. 298. Nadogradnja 3. kata zgrade Narodne banke FNRJ, tlocrt i presjek A-B s izmjenom mansardne krovne konstrukcije, arh. J. Denzler, 1948. 496
Sl. 299. Tlocrt prizemlja, L. Kalda, 1906. 497
Sl. 300. Tlocrt prizemlja, B. Nestorović, 1934. 498
Sl. 301. Tlocrt 3. kata, J. Denzler, 1948.; crno su postojeći zidovi, a crveno su označeni novi zidovi od opeke; zeleno je AB, a žuto je rušenje 498
Sl. 302. Južno i zapadno pročelje, Pilar, Mally i Bauda, 1906. 499
Sl. 303. Podružnica Austro-ugarske banke, pogled iz Jurišićeve na južno pročelje, 1911. 499
Sl. 304. Glavni ulaz kroz vežu, stubište i nekadašnja blagajnička dvorana, 2006. 500
Sl. 305. Prikaz na digitalnoj ortofoto snimci 501
Sl. 306. Izvod iz katastarskog plana 501
Sl. 307. Poslovno-stambena palača Srpske banke, oko 1922. 501
Sl. 308. Poslovno-stambena palača Srpske banke, 2021. godina 501
Sl. 309. Stanje izgrađenosti parcele prije gradnje, Plan Slob. kralj. glavni grad Zagreb, Zagreb: Lithog. Hess i Krippel, 1864. 505
Sl. 310. Današnja situacija na katastarskom planu 505
Sl. 311. Nova zgrada Srpske banke u katastarskom planu 1913.-1915. 505
Sl. 312. Pogled na banku iz zraka 505
Sl. 313. Detalj plana Zagreba iz 1878. godine; na planu je prvi put upisan naziv Jurišićeve ulice umjesto dotadašnje Puževe. Nacrt grada Zagreba/tiskom Dragutina Albrechta; sastavio Građevni ured, Zagreb: Građevni ured, 1878. 506
Sl. 314. Blagajnička dvorana, tlocrt 508

Sl. 315. Osnovna funkcionalna shema, tlocrti prizemlja, mezanina i prvoga kata te karakterističan presjek 509
Sl. 316. Hennebique, patent za armiranobetonski strop iz 1892. godine 511
Sl. 317. Karakterističan tlocrt – prizemlje 514
Sl. 318. Karakterističan tlocrt – prvi kat 514
Sl. 319. Sjeverno pročelje 514
Sl. 320. Karatkeristična presjek 514
Sl. 321. Prikaz na povijesnom katastru, Slob. kralj. glavni grad Zagreb, katastarski plan, Zagreb: Lithog. Hess i Krippel, 1864. 515
Sl. 322. Ugao 1898. godine s dvokatnicom prije izgradnje banke 515
Sl. 323. Izgled po dovršetku gradnje 1912.-1914. 515
Sl. 324. Izgled po dovršetku gradnje 1912.-1914. 515
Sl. 325. Prvi kat, pretprostor dvorane za sjednice, 2020. 516
Sl. 326. Detalj poda pretprostora, 2019. 516
Sl. 327. Pretprostor dvorane za sjednice s detaljem nadsvjetla, 2019. 516
Sl. 328. Pretprostor dvorane za sjednice s detaljem nadsvjetla, 2019. 516
Sl. 329. Vestibul i pogled prema ulazu u dvoranu za sjednice 517
Sl. 330. Stakleni šatorasti krov na čeličnoj potkonstrukciji, nad vestibulom 517
Sl. 331. Vestibul, 2019. 517
Sl. 332. Stubište ugaone trgovine, 2019. 518
Sl. 333. Stubište ugaone trgovine, 2019. 518
Sl. 334. Zapadno pročelje prvog i drugog kata gdje je uočljiva igra poligonalnih i zakrivljenih ploha otvora (korištena je i u interijeru kod ulaza u dvoranu za sjednice) 518
Sl. 335. Prikaz na digitalnoj ortofoto snimci 519
Sl. 336. Izvod iz katastarskog plana 519
Sl. 337. Zapadno pročelje i početak Schlosserovih stuba 1921.-1923. 519
Sl. 338. Zapadno pročelje 2022. 519
Sl. 339. U katastarskom planu 1913. ucrtan novi građevinski pravac i Schlosserove stube .. 522
Sl. 340. Pogled iz zraka 522
Sl. 341. Fotografija prizemne kuće u Vlaškoj 53. U pozadini Schlosserove stube. 1920. godina 523
Sl. 342. Lokacija za planiranu zgrade banke sa stanjem na katastarskom planu iz 1864. godine. Plan Slob. kralj. glavni grad Zagreb, Zagreb: Lithog. Hess i Krippel, 1864. 524
Sl. 343. Današnja situacija na katastarskom planu 524

Sl. 344. Položajni nacrt s prikazom iskolčenja građevinskog pravca od 19.6.1918. za projekt obitelji Kratković 524
Sl. 345. Dispozicija namjena i glavnih funkcionalnih zona zgrade – prizemlje i polukat 527
Sl. 346. Dispozicija namjena i glavnih funkcionalnih zona zgrade – mansarda i presjek 528
Sl. 347. Tlocrt blagajničke dvorane 529
Sl. 348. Projekt za hotel Manduševac, arhitekt Vjekoslav Bastl, 1920., tlocrt podruma 531
Sl. 349. Izvorni izgled blagajničke dvorane, 1924. g. 532
Sl. 350. Bivša Jugoslavenska banka, Osijek, strop blagajničke dvorane 532
Sl. 351. Tlocrt trećega kata 533
Sl. 352. Presjek kroz blagajničku dvoranu 534
Sl. 353. Freska Joze Kljakovića s prikazom gradnje Slavenske banke i portretima H. Ehrlicha i njegova suradnika J. Menige 535
Sl. 354. Slavenska banka, izvorno rješenje pročelja, perspektivni prikaz, H. Ehrlich, nedatirano 539
Sl. 355. Nacrt za okrugli pretprostor jugozapadnog ulaza, 1922., originalni nacrt 540
Sl. 356. Detalj nacrta za istočni ulaz u Slavensku banku u Vlaškoj ulici, 1921. 540
Sl. 357. Pogled s jugozapada, 1970-ih 541
Sl. 358 Sjeverozapadno pročelje, Slavenska banka, oko 1923. 541
Sl. 359. Strop blagajničke dvorane, 2004. 542
Sl. 360. Unutarnje dvorište i krov blagajničke dvorane, 2021. 542
Sl. 361. Pogled u dvorište i na krov blagajničke dvorane, zaštićen nakon potresa, 2021. 542
Sl. 362. Pogled na stubište elipsoidnog oblika u sjevernom dijelu zgrade, 2021. 542
Sl. 363. Ulazna vrata s karakterističnim oblikovanjem rešetke, koje se ponavlja i u interijeru, 2021. 543
Sl. 364. Pogled iz blagajničke dvorane prema vestibulu, 2004. 543
Sl. 365. Oblikovanje otvora i stolarije, 2021 543
Sl. 366. Blagajnička dvorana, 2004. 543
Sl. 367. Interno drveno stubište banke, 2004. 544
Sl. 368. Interno drveno stubište banke, 2004. 544
Sl. 369. Vestibul na ulazu u prostore uprave 544
Sl. 370. Prikaz na digitalnom ortofoto snimku 545
Sl. 371. Izvod iz katastarskog plana 545
Sl. 372. Ulično pročelje 545
Sl. 373. Ulično pročelje, 2022. 545

Sl. 374. Lokacija za planiranu zgradu banke u Ilici 38 sa stanjem na katastarskom planu iz 1864. godine 548
Sl. 375. Lokacija za planiranu zgrade banke u Ilici 38 na planu preparcelacije 1913. - 1915. 548
Sl. 376. Današnja situacija na katastru 549
Sl. 377. Prva hrvatska obrtna banka, odnos s okolnom izgradnjom, 2020. 549
Sl. 378. Prva hrvatska obrtna banka, odnos s okolnom izgradnjom, 2020. 549
Sl. 379. Tlocrt podruma, prizemlja i mezanina, H. Ehrlich, 1926. 551
Sl. 380. Dispozicija namjena i glavnih funkcionalnih zona zgrade – prizemlje, mezanin, 1. kat, 2. kat i uzdužni presjek 552
Sl. 381. Blagajnička dvorana, 1924. -1925. 554
Sl. 382. Ostakljenje iznad blagajničke dvorane, 2010. 554
Sl. 383. Podest internog stubišta izveden staklenim prizmama, 2010. 555
Sl. 384. Podest stubišta ostakljen Luxfer staklenim opekama, pogled odozdo, 2010. 555
Sl. 385. Prva hrvatska obrtna banka, detalj konzola krovnog vijenca, s prozorima potkrovlja unutar njihova međuprostora, 2006. 557
Sl. 386. Prva hrvatska obrtna banka, pročelje 1927. 557
Sl. 387. Prvo varijantno rješenje pročelja i presjek, H. Ehrlich, 1924. 560
Sl. 388. Neizvedeno rješenje izloga, M. Haberle, 1936. 560
Sl. 389. Ulično pročelje, 1973. 561
Sl. 390. Blagajnička dvorana, 1924.-1925. 561
Sl. 391. Blagajnička dvorana, 1924.-1925. 562
Sl. 392. Blagajnička dvorana, 2010. 562
Sl. 393. Glavno stubište, 2010. 563
Sl. 394. Glavno stubište, 2010. 563
Sl. 395. Glavno stubište s nadsvjetlom, 2010. 563
Sl. 396. Ulično pročelje, 2022. 563
Sl. 397. Uredi poslovnice na prvom katu, 2010. 564
Sl. 398. Uredi poslovnice na prvom katu, 2010. 564
Sl. 399. Ulazni prostor u poslovnicu ostakljenog stropa s umjetnom rasvjetom u međukatnoj konstrukciji, 2010. 564
Sl. 400. Ulazni prostor stubišta, 2022. 564
Sl. 401. Adaptacija blagajničke dvorane, 2012. 565
Sl. 402. Adaptacija blagajničke dvorane, 2012. 565

Sl. 403. Uredski prostori prvoga kata, 2012. 565
Sl. 404. Zenitalno osvjetljenje etaže mezanina i prizemlja, 2023. 566
Sl. 405. Spuštanje stropa u zapadnom dijelu etaže mezanina, 2023. 566
Sl. 406. Prikaz na digitalnoj ortofoto snimci 567
Sl. 407. Izvod iz katastarskog plana 567
Sl. 408. Centralna eskomptna i mjenjačna banka, pogled s juga, 1935. 567
Sl. 409. Centralna eskomptna i mjenjačna banka, pogled sa sjeveroistoka, oko 1930. 567
Sl. 410. Lokacija za planiranu zgradu banke u Margaretskoj ulici 4 sa stanjem na katastarskom planu iz 1864. godine. 570
Sl. 411. Današnja situacija na katastarskom planu 570
Sl. 412. Dispozicija namjena i glavnih funkcionalnih zona zgrade – prizemlje i poprečni presjek 571
Sl. 413. Karakteristični tlocrt– prizemlje i III. kat 576
Sl. 414. Karakteristični tlocrt – III. kat 576
Sl. 415. Istočno pročelje 576
Sl. 416. Poprečni presjek 576
Sl. 417. Poprečni presjek 576
Sl. 418. Presjek kroz blagajničku dvoranu Centralne eskomptne i mjenjačne banke 577
Sl. 419. Presjek kroz blagajničku dvoranu Triglav osiguravajućeg društva 577
Sl. 420. Mramorne stube i portirska loža (nedatirano) 578
Sl. 421. Blagajna u mezaninu (nedatirano) 578
Sl. 422. Preradovićev trg 1922. godine; dvokatna zgrada na mjestu buduće Centralne eskomptne i mjenjačne banke 578
Sl. 423. Preradovićev trg nakon gradnje Centralne eskomptne i mjenjačne banke, nedatirano 578
Sl. 424. Blagajnička dvorana (nedatirano) 579
Sl. 425. Detalj ulaznih vrata, 1930. 579
Sl. 426. Upravitelj u svom kabinetu (nedatirano) 579
Sl. 427. Sefovi (nedatirano) 579
Sl. 428. Dvorana za sjednice 579
Sl. 429. Blagajnička dvorana s izmijenjenim interijerom „mjenjačnice i kreditnog odjela u pozadini“ 579
Sl. 430. Glavno pročelje, 2022. 580
Sl. 431. Glavno pročelje - detalji, 2022. 580

Sl. 432. Skulptura alegorije Trgovine i alegorije Obilja 580
Sl. 433. Skulptura alegorije Trgovine 580
Sl. 434. Skulptura alegorije Obilja 580
Sl. 435. Talijanski institut za kulturu, bivša blagajnička dvorana, 2021 581
Sl. 436. Talijanski institut za kulturu, bivša blagajnička dvorana, 2015 581
Sl. 437. Blagajnička dvorana, 2020 581
Sl. 438. Blagajnička dvorana, 2020 581
Sl. 439. Dvorana za sjednice – detalj stropa, 2020. 581
Sl. 440. Dizalo, 2005. 582
Sl. 441. Ulaz, 2005. 582
Sl. 442. Ukrasna rešetka radijatora, 2020 582
Sl. 443. Ugradbeni namještaj s umivaonikom unutar ormara, 2020. 582
Sl. 444. Izlaz iz blagajničke dvorane, 2020 582
Sl. 445. Interno stubište, 2020. 583
Sl. 446. Nadsvjetlo u stražnjem dijelu blagajničke dvorane, 2020. 583
Sl. 447. Podne obloge i detalji zidnih dekoracija u žbuci i štuku, 2009. 583
Sl. 448. Detalji stubišta, 2009. 583
Sl. 449. Prikaz na digitalnom ortofoto snimku 584
Sl. 450. Izvod iz katastarskog plana 584
Sl. 451. Pogled na banku iz Martićeve, 1930 584
Sl. 452. Ulazna vrata glavnog ulaza 584
Sl. 453. Nacrt grada Zagreba i detalj trase reguliranog potoka Medveščaka i Ulice Franje Račkoga, Gradski građevni ured, litografija C. Albrecht, 1898. 588
Sl. 454. Detalj trase reguliranog potoka Medveščaka i Ulice Franje Račkoga, Gradski građevni ured, litografija C. Albrecht, 1898. 588
Sl. 455. Nacrt grada Zagreba iz 1923. godine s elementima regulacije Karla Vajde, kojima se artikulira razvoj istočnog dijela grada u međuratnom razdoblju, detalj 588
Sl. 456. Lokacija za planiranu zgradu banke sa stanjem na katastarskom planu prije gradnje, 1913.-1915. godine 588
Sl. 457. Današnja situacija 588
Sl. 458. Lokacija za planiranu zgradu banke pri realizaciji, vjerojatno 1926. godine 588
Sl. 459. Dispozicija namjena i glavnih funkcionalnih zona zgrade – podrum, prizemlje, prvi kat i presjek 591
Sl. 460. Građevinska dokumentacija 592

Sl. 461. Tlocrt blagajničke dvorane 593
Sl. 462. Presjek kroz blagajničku dvoranu 593
Sl. 463. Blagajnička dvorana, 1994. 594
Sl. 464. Blagajnička dvorana, staklena kupola, 1994. 594
Sl. 465. Okrugli prozor stubišta koji gleda na blagajničku dvoranu , 2020. 597
Sl. 466. Narodni motivi na ogradi, 1994. 598
Sl. 467. Narodni motivi na rešetci ulaznih vrata, 1994. 598
Sl. 468. Poljodjelska banka i ulični potez sa susjednim Dunav osiguranjem zaključen Hrvatskom prometnom bankom (nedatirana fotografija) 601
Sl. 469. Blagajnička dvorana, 1930. 601
Sl. 470. Vestibul, 1930. 602
Sl. 471. Uglovna dvorana na 1. katu, dvorana ravnateljskog vijeća 602
Sl. 472. Blagajnička dvorana i glavno stubište, 1994. 603
Sl. 473. Vestibul i glavno stubište, 1994. 603
Sl. 474. Blagajnička dvorana – pogled iz dvorane,1994. 603
Sl. 475. Blagajnička dvorana – pogled na krovnu konstrukciju kupole,1994. 603
Sl. 476. Uglovna dvorana na 1. katu, 1994. 604
Sl. 477. Ulična pročelja, 2022. 604
Sl. 478. Prikaz na digitalnoj ortofoto snimci 605
Sl. 479. Izvod iz katastarskog plana 605
Sl. 480. Prva hrvatska štedionica,1890. 605
Sl. 481. Pročelje štedionice prema Trgu bana Jelačića, 2021. 605
Sl. 482. Pogled na prizemnu izgradnju južne strane Trga bana Jelačića 1861. godine, odnosno lokaciju buduće zgrade Prve hrvatske štedionice 608
Sl. 483. Lokacija za planiranu zgradu banke sa stanjem na katastarskom planu iz 1864. godine 609
Sl. 484. Situacija na katastru 1913.-1915. 609
Sl. 485. Današnja situacija na katastarskom planu 609
Sl. 486. Nerealizirani projekt, tlocrt prvog i drugog kata te tlocrt prizemlja, Grahor i Klein, 1869. 610
Sl. 487. Osnovna funkcionalna shema 611
Sl. 488. Karakteristični tlocrt – prizemlje, Grahor i Klein, 1870. 615
Sl. 489. Karakteristični tlocrt – mezanin, Grahor i Klein, 1870. 615
Sl. 490. Pročelja – jug, Grahor i Klein, 1870. 615

Sl. 491. Pročelja – istok, Grahor i Klein, 1870. 616
Sl. 492. Tlocrt dogradnje drugoga dvorišnog krila, potpis graditelja nečitak, 1872. 616
Sl. 493. Pročelje - jug, E. Schön, 1926. 617
Sl. 494. Prva hrvatska štedionica, pogled prema Ulici Marije Valerije, reprodukcija razglednice, oko 1880. 618
Sl. 495. Prva hrvatska štedionica, pogled prema Ulici Marije Valerije, oko 1925. 618
Sl. 496. Prva hrvatska štedionica, pogled prema Ulici Marije Valerije, oko 1930. 619
Sl. 497. Ulaz u stubište, 2022. 620
Sl. 498. Ulaz u stubište, 2022. 620
Sl. 499. Stubište (lift je ugrađen 1930.) 620
Sl. 500. Stubišni prozor, 2022. 620
Sl. 501. Stubište i podest u mezaninu, 2022 621
Sl. 502. Ulazi u poslovne prostore prema projektu E. Schöna, 2022. 621
Sl. 503. Prikaz na digitalnoj ortofoto snimci 622
Sl. 504. Izvod iz katastarskog plana 622
Sl. 505. Zrinjski trg 1, reprodukcija razglednice oko 1890. 622
Sl. 506. Zgrada bivše Obće zagrebačke štedionice i zalagaonice, 2022. 622
Sl. 507. Lokacija za planiranu zgradu sa stanjem na katastarskom planu iz 1864. godine 626
Sl. 508. Situacija na katastru 1913.-1915. 626
Sl. 509. Današnja situacija na katastarskom planu 626
Sl. 510. Osnovna funkcionalna shema 629
Sl. 511. Tlocrti prizemlja i kata 632
Sl. 512. Pročelje prema Zrinjskom trgu i presjek 632
Sl. 513. Dogradnja trećeg kata i mansarde, pročelja, Ignjat Fischer, 1920. 633
Sl. 514. Razglednica Zrinskog trga, 1891. godina 634
Sl. 515. Pogled iz Arheološkog muzeja 1930-ih godina, još je vidljiva ograda sinagoge u Praškoj; poslije je otvoreni trijem dobio smisao s novom urbanističkom situacijom nakon rata 634
Sl. 516. Zrinjevac, Sudnička ulica (današnja Amruševa), a malo se vidi i Ulica Marije Valerije (današnja Praška), oko 1910. 635
Sl. 517. Hrvatska pučka štedionica u prizemlju zgrade, razglednica 1915. godine 635
Sl. 518. Pogled sa Zrinjevca prema Ulici Marije Valerije, nedatirana razglednica 636
Sl. 519. Praška ulica oko 1900. godine 636
Sl. 520. Praška ulica oko 1905. godine 636

Sl. 521. Praška ulica 1923. godine 636
Sl. 522. Praška ulica oko 1930. godine 636
Sl. 523. Praška ulica oko 1930. godine 637
Sl. 524. Praška ulica oko 1935. godine 637
Sl. 525. Izgled pročelja 1962. godine 637
Sl. 526. Nedatirana fotografija 637
Sl. 527. Praška ulica, 1958. godine 637
Sl. 528. Pogled na Opću zagrebačku štedionicu oko 1960. godine 637
Sl. 529. Pročelje prema Trgu N. Š. Zrinskog, 2022. 638
Sl. 530. Prikaz na digitalnoj ortofoto snimci 639
Sl. 531. Izvod iz katastarskog plana 639
Sl. 532. Glavno (zapadno) pročelje / Radićeva 639
Sl. 533. Pogled s istoka / Kožarska i Tkalčićeva 639
Sl. 534. Pogled s istoka 639
Sl. 535. Lokacija za planiranu zgradu štedionice u Radićevoj ulici 30 sa stanjem na katastarskom planu iz 1864. godine 642
Sl. 536. Današnja situacija na katastarskom planu 642
Sl. 537. Dispozicija namjena i glavnih funkcionalnih zona zgrade – prizemlje i uzdužni presjek 643
Sl. 538. Tlocrt prizemlja 644
Sl. 539. Tlocrt podruma 644
Sl. 540. Tlocrt prvoga kata 644
Sl. 541. Tlocrt prizemlja - shema kretanja 645
Sl. 542. Prolazi prema Malim stubama 645
Sl. 543. Uzdužni presjek 651
Sl. 544. Izvedbeni nacrti čelične konstrukcije blagajničke dvorane 651
Sl. 545. Glavno pročelje 651
Sl. 546. Tlocrt podruma (pivnice), presjek i pročelje istočnog krila zgrade, J. J. Grahor, 1880. 652
Sl. 547. Uzdužni presjek i dvorišno pročelje zgrade, J. J. Grahor, 1880. 652
Sl. 548. Duga ulica, pogled prema jugu, oko 1925. 653
Sl. 549. Duga ulica, pogled prema jugu, 1967. 653
Sl. 550. Prva hrvatska štedionica, zapadno pročelje, 1967. 653
Sl. 551. Lijevanoželjezni stupovi bivše blagajničke dvorane, 2017. 654

Sl. 552. Lijevanoželjezni stupovi bivše blagajničke dvorane, 2017. 654
Sl. 553. Dvorana za sjednice prije recentne rekonstrukcije, 2017. 654
Sl. 554. Dvorana za sjednice poslije recentne rekonstrukcije, 2017. 654
Sl. 555. Stubište stanara, zapadno krilo, 2021. 655
Sl. 556. Južno dvorišno pročelje, 2021. 655
Sl. 557. Istočno dvorišno pročelje, 2021. 655
Sl. 558. Stubište stanara, istočno krilo, 2021. 655
Sl. 559. Zapadno dvorišno pročelje, 2021. 655
Sl. 560. Ulaz u dvorište i javni prolaz, 2021. 655
Sl. 561. Jugoistočni ugao, 2021. 655
Sl. 562. Istočno pročelje, 2021. 655
Sl. 563. Južno ulično pročelje, 2021. 655
Sl. 564. Ulazni portal, 2022. 656
Sl. 565. Alegorije šest kontinenata, 2022. 656
Sl. 566. Skulptura Hrvatice, 2022. 656
Sl. 567. Prikaz na digitalnom ortofoto snimku. 657
Sl. 568. Izvod iz katastarskog plana 657
Sl. 569. Pročelje prema trgu P. Preradovića, 1899. 657
Sl. 570. Pročelje prema Ilici, 1913. 657
Sl. 571. Tlocrt Kaisergalerie u Berlinu 661
Sl. 572. Pročelje Kaisergalerie u Berlinu 661
Sl. 573. Natječajni rad za Prvu hrvatsku štedionicu u Ilici 5 Fellnera i Helmera; u pročelje je integrirano i pročelje Hrvatske eskomptne banke (Ilica 3/Petrićeva 2), projekta koji su izradili 1898. 662
Sl. 574. Dvije varijante parcelacije zemljišta „kazališne zaklade“ i regulacija područja s dvije odnosno tri nove ulice. Realiziran je nacrt B. 662
Sl. 575. Lokacija za planiranu zgradu štedionice u Ilici 5 sa stanjem na katastarskom planu iz 1864. godine 663
Sl. 576. Današnja situacija na katastarskom planu. 663
Sl. 577. Palača štedionice na katastarskom planu nakon gradnje, 1913.-1915. godine (Precizna datacija karte nije zabilježena.) 663
Sl. 578. Tlocrt prizemlja iz rješenja Fellnera i Helmera 665
Sl. 579. Tlocrt prizemlja iz Vancaševa rješenja 665
Sl. 580. Pisma Štedionice J. Vancašu. 666

Sl. 581. Tlocrt podruma 667
Sl. 582. Tlocrt prizemlja 667
Sl. 583. Tlocrt međukata 667
Sl. 584. Tlocrt prvoga kata 667
Sl. 585. Tlocrt drugog kata 667
Sl. 586. Dispozicija namjena i glavnih funkcionalnih zona zgrade – prizemlje, polukat, prvi kat, prema arhivskim nacrtima i podatcima iz opisa zgrade objavljenog u Viestima društva inžinira i arhitekta po dovršetku zgrade 668
Sl. 587. Unutrašnjost Budějovičke pivnice 670
Sl. 588. Uzdužni presjek kroz blagajničku dvoranu 671
Sl. 589. Unutrašnjost blagajničke dvorane, 2023. 671
Sl. 590. Tlocrt prizemlja 676
Sl. 591. Tlocrt drugoga kata 676
Sl. 592. Presjek 676
Sl. 593. Pročelje prema Trgu Petra Preradovića, 1898. 676
Sl. 594. Presjek kroz blagajničku dvoranu, 1899. 677
Sl. 595. Dvorana za sjednice (nedatirano) 678
Sl. 596. Dvorana za sjednice (nedatirano) 678
Sl. 597. Centralni prostor pasaža, ulaz u štedionicu, 2023. 679
Sl. 598. Glavno stubište, 2023. 679
Sl. 599. Dvorana za sjednice, 2023. 679
Sl. 600. Niz ureda uprave štedionice, 2023. 679
Sl. 601 Blagajnička dvorana, 2023. Sl. 602 Blagajnička dvorana, 2023. 680
Sl. 603. Blagajnička dvorana, 1. kat, 2023. 680
Sl. 604. Prikaz na digitalnoj ortofoto snimci 681
Sl. 605. Izvod iz katastarskog plana 681
Sl. 606. Palača Gradske štedionice, oko 1930. 681
Sl. 607. Palača Gradske štedionice, 2019. 681
Sl. 608. Pogled na Gradsku štedionicu iz zraka s istoka 685
Sl. 609. Lokacija Gradske štedionice na katastru iz 1915. 686
Sl. 610. Situacija na današnjem katastarskom planu s prikazom etapa gradnje 686
Sl. 611. Natječajni rad, uzdužni presjek kroz blagajničku dvoranu 687
Sl. 612. Osnovna funkcionalna shema, tlocrt prizemlja, mezanina i presjek 688
Sl. 613. Presjek, pročelje i poprečni presjek kroz blagajničku dvoranu 690

Sl. 614. Tlocrt drugog, trećeg kata i prizemlja 690
Sl. 615. Sjeverno pročelje, inžinjeri Kaiser i Šega, građ. poduzeće, 1929. 693
Sl. 616. Sjeverno pročelje, 1965. 693
Sl. 617. Restauracija „Gradski podrum“, 1996. 696
Sl. 618. Restauracija „Gradski podrum“, 1996. 696
Sl. 619. Restauracija „Gradski podrum“, 2016. 696
Sl. 620. Restauracija „Gradski podrum“, 2016. 696
Sl. 621. Obloga zida dvorane za sjednice, 1963 697
Sl. 622. Nacrt adaptacije i dogradnje kuhinje u prizemlju tvrtke „Osnova“ iz 1949. godine 701
Sl. 623. Istočni dio Trga bana Jelačića prije gradnje Gradske štedionice, prije 1921. 702
Sl. 624. Glavno pročelje prema Trgu bana Jelačića nakon realizirane prve etape, oko 1929. 702
Sl. 625. Gradska štedionica nakon realizirane prve etape, oko 1929. 702
Sl. 626. Glavno pročelje prema Trgu bana Jelačića, oko 1930. 702
Sl. 627. Gradska kavana oko 1931. 702
Sl. 628. Gradska kavana oko 1931. 702
Sl. 629. Glavno pročelje prema Trgu bana Jelačića 2020. 703
Sl. 630. Sjeverno pročelje, 2019. 703
Sl. 631. Blagajnička dvorana, 2010. 703
Sl. 632. Vestibul i stubište, 2010. 703
Sl. 633. Strop blagajničke dvorane, 2012. 703
Sl. 634. Stropni vitraj u mezaninu, nekad dvorana za sjednice, 2010. 703
Sl. 635. Interijeri ureda Zagrebačke banke, 2016. 704
Sl. 636. Interijeri ureda Zagrebačke banke, 2016. 704
Sl. 637. Prikaz na digitalnoj ortofoto snimci 705
Sl. 638. Izvod iz katastarskog plana 705
Sl. 639. Hrvatsko-slavonska zemaljska centralna štedionica, perspektivni prikaz, V. Bastl, 1906. 705
Sl. 640. Hrvatsko-slavonska zemaljska centralna štedionica, 2023. 705
Sl. 641. Lokacija za planiranu zgradu štedionice sa stanjem na katastarskom planu iz 1864. godine 710
Sl. 642. Današnja situacija na katastarskom planu 710
Sl. 643. Pogled na štedionicu iz zraka 711
Sl. 644. Osnovna funkcionalna shema - tlocrti 712

Sl. 645. Osnovna funkcionalna shema – presjek; heterogena prostorna struktura se osim u tlocrtima najjasnije ogleda u presjeku kroz vestibul i blagajničku dvoranu. U njemu se jasno diferencira prostorni odnos vestibula i stubišta povezanih s dominantnim volumenom blagajničke dvorane i usitnjenom strukturom uredskih prostora i prostora drugih namjena pozicioniranih iznad i obodno. 713
Sl. 646. Tlocrt prizemlja - shema kretanja 714
Sl. 647. Tlocrt prizemlja 715
Sl. 648. Tlocrt podruma 715
Sl. 649. Presjek 715
Sl. 650. Presjek 715
Sl. 651. Presjek 716
Sl. 652. Tloct drugog i trećeg kata 716
Sl. 653. Detalj stropa sobe predsjednika 720
Sl. 654. Sjednička dvorana 720
Sl. 655. Ugao Ilice i Gundulićeve prije gradnje štedionice, s trgovinom automobila F. Budickog. Prethodno je tu bio smješten fotografski atelijer Varga. 724
Sl. 656. Salon ravnatelja (nedatirano) 724
Sl. 657. Hrvatsko-slavonska zemaljska centralna štedionica 1910. 724
Sl. 658. Hrvatsko-slavonska zemaljska centralna štedionica 1917. 724
Sl. 659. Kavana Corso 725
Sl. 660. Kavana Corso 725
Sl. 661. Razglednica s fotografijom raskošnog interijera kavane *Corso,* kakav je bio na početku 20. stoljeća 725
Sl. 662. Kavana Corso nakon preuređenja prema projektu arhitekata Stjepana Gomboša i Mladena Kauzlarića, 1930-ih godina 726
Sl. 663. Kavana Corso nakon Richterova preuređenja, 1990-ih godina 726
Sl. 664. S desne strane zgrada Hrvatsko-slavonske zemaljske centralne štedionice i ulaz u kavanu s okretnim vratima (Zagreb, Ilica 25/Gundulićeva 2), 1910. 726
Sl. 665. Okretna vrata američkog izumitelja Theophilusa Van Kannela iz 1888. primijenjena na ulazu u štedionicu 726
Sl. 666. Postojeće stanje, vizure duž Ilice prema zapadu, 2022. 727
Sl. 667. Postojeće stanje, vizure duž Ilice prema zapadu, 2022. 727
Sl. 668. Postojeće stanje, hodnik na prvom katu uz blagajničku dvoranu, 2022. 727
Sl. 669. Postojeće stanje, blagajnička dvorana, 2022. 727

Sl. 670. Prostor kavane s vidljivom konstrukcijom stropa; Međukatni prostor kavane s detaljima od umjetnog mramora, 2022. 728
Sl. 671. Prostor kavane s vidljivom konstrukcijom stropa, 2022. 728
Sl. 672. Međukatni prostor kavane s detaljima od umjetnog mramora, 2022. 728
Sl. 673. Prikaz na digitalnoj ortofoto snimci 729
Sl. 674. Izvod iz katastarskog plana 729
Sl. 675. Glavno pročelje, 1927. 729
Sl. 676. Pogled prema glavnom pročelju i Ul. Račkoga, 2022. 729
Sl. 677. Lokacija za planiranu zgradu banke sa stanjem na katastarskom planu prije gradnje, 1913.-1915. godine 735
Sl. 678. Nacrt grada Zagreba iz 1923. godine s elementima regulacije Karla Vajde, detalj .. 735
Sl. 679. Lokacija za planiranu zgradu banke sa stanjem na katastarskom planu pri realizaciji, vjerojatno 1926. godine. Još nije ucrtana susjedna uglovnica, kuća Deutsch, izvedena prema projektu A. Baranyaija 1927. (Precizna datacija karte nije zabilježena.) 736
Sl. 680. Današnja situacija na katastarskom planu 736
Sl. 681. Osnovna funkcionalna shema - tlocrti 737
Sl. 682. Osnovna funkcionalna shema - presjeci 738
Sl. 683. Kanape oblikovan za dvoranu burzovnog vijeća 742
Sl. 684. Ulaz u dvoranu burze, tlocrt, presjek kroz galeriju, pogled na zid (nedatirano) 747
Sl. 685. Fotografija glavnog stubišta 748
Sl. 686. „Zastor“ radijatora 748
Sl. 687. Ograda stuba galerije burzovne dvorane 748
Sl. 688. Kasetirani strop vestibula 749
Sl. 689. Glavna burzovna dvorana 749
Sl. 690. Sat u dvorani burze 749
Sl. 691. Strop gremijalne dvorane 749
Sl. 692. Mjedena maska radijatora - detalj 749
Sl. 693. Mjedena maska radijatora 749
Sl. 694. Zgrada Burze i Doma inženjera i arhitekta, 1927. 751
Sl. 695. Tlocrt razizemlja, 1922. 752
Sl. 696. Tlocrt visokog prizemlja, 1922. 752
Sl. 697. Tlocrt 1. kata, 1922. 752
Sl. 698. Tlocrt 2. kata, 1922. 752
Sl. 699. Presjek A-B, 1922. 752

Sl. 700. Presjek C-D, 1922. 752
Sl. 701. Dvorana obraničkog suda, presjek (nedatirano, nepotpisano) 753
Sl. 702. Detalj presjeka kupole i dvorišnog pročelja, V. Kovačić 753
Sl. 703. Dvorana burze robe, tlocrt, pogledi na zidove (nedatirano), H. Ehrlich 753
Sl. 704. Ured predsjednika, tlocrt, pogledi na zidove i stropove (nedatirano), H. Ehrlich 754
Sl. 705. Izvedbeni nacrt pročelja, 1923., V. Kovačić 754
Sl. 706. Glavno pročelje oko 1928. 755
Sl. 707. Glavno pročelje, razglednica oko 1928. 755
Sl. 708. Vestibul oko 1928. 755
Sl. 709. Vestibul oko 1928. 755
Sl. 710. *Foyer* oko 1928. 755
Sl. 711. Glavna burzovna dvorana oko 1928. 755
Sl. 712. Glavna burzovna dvorana oko 1928. 756
Sl. 713. Obranički sud oko 1928. 756
Sl. 714. Dvorana burze za robe oko 1928. 756
Sl. 715. Dvorana gremija oko 1928. 756
Sl. 716. Dvorana burzovnog vijeća oko 1928. 756
Sl. 717. Glavno stubište, 2016. 757
Sl. 718. Dvorana burzovnog vijeća, 2016. 757
Sl. 719. Dvorana obraničkog suda, 2016. 757
Sl. 720. Dvorana burze za robe, 2016. 757
Sl. 721. Prikaz na digitalnoj ortofoto snimci 758
Sl. 722. Izvod iz katastarskog plana 758
Sl. 723. Palača Croatia, 1933.godina 758
Sl. 724. Palača Croatia, 2020.godina 758
Sl. 725. Lokacija za planiranu zgradu osiguravajuće zadruge u Masarykovoj ulici sa stanjem na katastarskom planu iz 1864. godine 763
Sl. 726. Današnja situacija na katastarskom planu 763
Sl. 727. Dispozicija namjena i glavnih funkcionalnih zona zgrade prve etape – prizemlje, prvi kat i presjek 767
Sl. 728. Situacija za novogradnju - palača „Croatia“, 1909. 773
Sl. 729. Situacija - dvorišna trokatnica za „Mirovinsku zakladu“ zadruge „Croatia“, 1909. 773
Sl. 730. Tlocrt prizemlja - palača „Croatia“ 773
Sl. 731. Tlocrt drugog kata - palača „Croatia“ 773

Sl. 732. Karakteristični presjek – palača „Croatia“ 773
Sl. 733. Sjeverno pročelje - palača „Croatia“ 773
Sl. 734. Situacija dogradnje četverokatnice, 1912. 774
Sl. 735. Dogradnja 1912. - presjek, detalj dvorišnog pročelja 774
Sl. 736. Pročelje prema Preradovićevoj s dogradnjom, 1912. 774
Sl. 737. Tlocrt radničkog restorana u prizemlju, 1950. 774
Sl. 738. Dogradnja, 1912. tlocrt I. i II. kata 774
Sl. 739. Palača „Croatia“ oko 1933. godine 775
Sl. 740. Palača „Croatia“, 1933. 775
Sl. 741. Prije gradnje zgrade osiguravajućeg društva „Croatia“, oko 1874. 775
Sl. 742. Ugao Masarykove i Preradovićeve, Schreiner, 1911. 776
Sl. 743. Masarykova 1-3, 1972. 776
Sl. 744. Skulpture pročelja: Drvar i Žetelica, R. Frangeš Mihanović, 1910. 777
Sl. 745. Skulpture pročelja: Prelja i Kosac, R. Frangeš Mihanović, 1910. 777
Sl. 746. Studija skulpture Croatije, R. Frangeš Mihanović, 1910. 777
Sl. 747. Siegwartova betonska greda, J. J. Grahor 778
Sl. 748. Sustav 'Siegwart' vjerojatno primijenjen na palači „Croatia“ osiguranja u Masarykovoj 778
Sl. 749. Pročelje fotografskog atelijera prije zadnje obnove, 2015. 779
Sl. 750. Pročelje fotografskog atelijera prije zadnje obnove, 2015. 779
Sl. 751. Izložba skulptura ak. kipara Nevena Bilića, poslovni prostor tvrtke Intercapital d.d., 2018. 779
Sl. 752. Izvorna stolarija 2. kata, 2018. 780
Sl. 753. Kaljeve peći u interijerima 2. kata, 2016. 780
Sl. 754. Ostakljenje hodnika prema dvorištu 2. kata staklenim prizmama Falconnier, 2018. 781
Sl. 755. Ostakljenje hodnika prema dvorištu 2. kata staklenim prizmama Falconnier, 2018. 781
Sl. 756. Ostakljenje stubišta heksagonalnim, blijedoplavim staklenim prizmama Falconnier, Preradovićeva ulica 10, 2023. 781
Sl. 757. Originalni sef u uglovnoj, ravnateljevoj sobi, 2023. 781
Sl. 758. Glavni ulaz, 2023. 781
Sl. 759. Hodnik prvog kata, 2023. 781
Sl. 760. Prikaz na digitalnoj ortofoto snimci 782
Sl. 761. Izvod iz katastarskog plana 782
Sl. 762. Društvo za osiguranje i reosiguranje Triglav nedatirana razglednica 782

Sl. 763. Društvo za osiguranje i reosiguranje Triglav, jugoistočno pročelje, 2020. 782
Sl. 764. Lokacija za planiranu zgradu trokatnice Triglav osiguranja na katastarskom planu iz 1920. godine 786
Sl. 765. Današnja situacija na katastarskom planu 786
Sl. 766. Nacrt grada Zagreba iz 1923. godine s elementima regulacije Karla Vajde, kojim se artikulira razvoj istočnog dijela grada u međuratnom razdoblju, detalj 786
Sl. 767. Dispozicija namjena i glavnih funkcionalnih zona zgrade – prizemlje, prvi kat i presjek 791
Sl. 768. Tlocrt prizemlja – Triglav osiguranje 795
Sl. 769. Tlocrt drugog kata – Triglav osiguranje 795
Sl. 770. Ulično pročelje – sjeverno i jugoistočno 795
Sl. 771. Presjek 795
Sl. 772. Novi trg, nakon 1925. 796
Sl. 773. Trg N oko 1925. 796
Sl. 774. Blagajnička dvorana, 2021 797
Sl. 775. Glavno stubište, 2004 798
Sl. 776. Blagajnička dvorana, 2004 798
Sl. 777. Blagajnička dvorana, 2021 798
Sl. 778. Glavni ulazni prostor, 2021 798

Izvori fotografija

Sl. 1. Autor
Sl. 2. https://architetturascomparsa.wordpress.com/2012/04/29/palazzo-del-banco-mediceo/ [pristup 07.04.2021.]
Sl. 3. https://www.riksbank.se/en-gb/about-the-riksbank/history/historical-timeline/1600-1699/first-building-of-its-own/[pristup 05.10.2021.]
Sl. 4. Pevsner, 1997: 200
Sl. 5. Pevsner, 1997: 201
Sl. 6. foto Frank Yerbury, https://www.bankofengland.co.uk/ i www.architecture.com RIBA [pristup 21.03.2021.]
Sl. 7. foto Frank Yerbury, https://www.bankofengland.co.uk/ i www.architecture.com RIBA [pristup 21.03.2021.]
Sl. 8. https://www.bankofengland.co.uk/museum/whats-on/2019/building-the-bank-of-england [pristup 21.03.2021.]
Sl. 9. Pevsner, 1997: 202
Sl. 10. https://www.ansichtskarten-center.de/banken/sparkassen/wien-sparkasse-erste-oesterr-1964-ak [pristup: 23.5.2022.]
Sl. 11. Autor
Sl. 12. ***1902: 252
Sl. 13. ***1902: 252
Sl. 14. https://www.rediff.com/money/slide-show/slide-show-1-iconic-and-historic-photos-of-london-stock-exchange/20120409.htm#3 [pristup 5. 8. 2020.]
Sl. 15. https://www.rediff.com/money/slide-show/slide-show-1-iconic-and-historic-photos-of-london-stock-exchange/20120409.htm#2 [pristup 5. 8. 2020.]
Sl. 16. Pevsner, 1997: 199
Sl. 17. Pevsner, 1997: 199
Sl. 18. Durand, Jean-Nicolas-Louis, Précis des leçons d'architecture données à l'École polytechnique, 1760-1834; Ecole polytechnique (France, 1805. :169
Sl. 19. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:1833_map_of_Vienna_by_by_the_SDUK.jpg [pristup: 23.5.2024.]
Sl. 20. https://www.raremaps.com/gallery/detail/65582/vienna-wien-sduk [pristup: 23.5.2024.]
Sl. 21. ÖRAG
Sl. 22. ÖRAG
Sl. 23. ÖRAG
Sl. 24. Wien's vorzüglichste Gebäude und Monumente https://www.digital.wienbibliothek.at/wbrobv/content/titleinfo/2287856 [pristup 14. 08. 2021.]
Sl. 25. Bankhistorisches Archiv der Österreichischen Nationalbank / Bank History Archives, file no 1512, 1912. g.
Sl. 26. Bildarchive Austria, inv. br: EP 1537 B

Sl. 27. M. Buvinić
Sl. 28. *** 1876: list 76
Sl. 29. *** 1876: list 76
Sl. 30. *** 1876: list 77
Sl. 31. Autor
Sl. 32. Autor
Sl. 33. Autor
Sl. 34. Autor
Sl. 35. M. Buvinić
Sl. 36. M. Buvinić
Sl. 37. M. Buvinić
Sl. 38. *** 1860: 308
Sl. 39. *** 1860: 309
Sl. 40. *** 1860: 312
Sl. 41. *** 1860: 314
Sl. 42. Autor
Sl. 43. Autor
Sl. 44. Bildarchive, Wien inv. br. LW 72029-C, Bildarchive, Wien inv. br. PK 5170 11
Sl. 45. M. Buvinić
Sl. 46. https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Datei:Graben_21.jpg [pristup:05.04.2023.]
Sl. 47. Autor
Sl. 48. https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Datei:Graben_21.jpg [pristup 14. 06. 2022.]
Sl. 49. Sisa, 1989:136
Sl. 50. *** 1891: 1
Sl. 51. Autor
Sl. 52. *** 1891: 4
Sl. 53. *** 1891: 2
Sl. 54. UniCredit Bank Austria, Historisches Archiv
Sl. 55. Wien Geschichte Wiki
Sl. 56. Wien Geschichte Wiki
Sl. 57. Wien Geschichte Wiki
Sl. 58. https://m.spiluttini.azw.at/#/index.php?inc=project&id=2437 [pristup 3.12.2022.]
Sl. 59. Wien Museum Online Sammlung, inv. br. 93080/136, foto: August Stauda https://sammlung.wienmuseum.at/en/object/100524/ [pristup: 15. 12. 2022.]
Sl. 60. Autor
Sl. 61. commons.wikimedia.org/wiki/File:Odeon_Wien_Taborstrasse_AGTT_Screeforce_Day_2016_160511.jpg [pristup 2.11.2022.]
Sl. 62. ***1900: list 4
Sl. 63. ***1900: list 1 i 2
Sl. 64. Wien Geschichte Wiki

Sl. 65. Autor
Sl. 66. *** 1882: list 5
Sl. 67. *** 1882: list 6
Sl. 68. *** 1882: list 4
Sl. 69. *** 1882: list 4
Sl. 70. Sisa, 1989: 66
Sl. 71. Digitalni arhiv Ybl Miklós Virtuális Archívum https://ybl.bparchiv.hu/hu/budai-takarekpenztar [pristup 4.11.2022.]
Sl. 72. Fortepan / Budapest Metropolitan Archives. Arhivska referenca: HU.BFL.XV.19.d.1.06.051 Fortepan — #82312 [pristup 5.11.2022.]
Sl. 73. Fortepan / Budapest Metropolitan Archives. Arhivska referenca: HU. BFL.XV.19.d.1.08.144, Fortepan — #82669) [pristup 5.11.2022.]
Sl. 74. Budimpešta Knjižnica Ervina Szabóa - Zbirka Budimpešte, inv. br. bibFSZ01487443
Sl. 75. Virtualni arhiv Ybl Miklós, HU BFL XV.17.f.331.b - 98/15 i EN BFL XV.17.f.331.b - 98/18 Pesti Hazai Első Takarékpénztár székháza | Ybl Miklós Virtuális Archívum (bparchiv.hu) [pristup 4.11.2022.]
Sl. 76. Virtualni arhiv Ybl Miklós, HU BFL XV.17.f.331.b - 98/15 i EN BFL XV.17.f.331.b - 98/18 Pesti Hazai Első Takarékpénztár székháza | Ybl Miklós Virtuális Archívum (bparchiv.hu) [pristup 4.11.2022.]
Sl. 77. Fortepan / Budapest Metropolitan Archives. Arhivska referenca: HU. BFL.XV.19.d.1.05.130 Fortepan — #82185 [pristup 4.11.2022.]
Sl. 78. Autor
Sl. 79. Virtualni arhiv Ybl Miklós, HU BFL XV.17.f.331.b - 98/15 i EN BFL XV.17.f.331.b - 98/18 Pesti Hazai Első Takarékpénztár székháza | Ybl Miklós Virtuális Archívum (bparchiv.hu) [pristup 4.11.2022.]
Sl. 80. Autor
Sl. 81. Arhiv grada Budimpešte - fotografije, inv. br. HU_BFL_XV_19_d_1_05_067, https://gallery.hungaricana.hu/hu/BFLPhoto/1442733/?list= [pristup 2.11.2022.]
Sl. 82. https://hu.museum-digital.org/index.php?t=objekt&oges=32201 [pristup: 06.04.2023.]
Sl. 83. Autor
Sl. 84. Dvorište Parisi - Kuća Brudern, Budimpešta | Trgovinski | Zgrade | Kitervezte.hu [pristup:15.08.2022.]
Sl. 85. Autor
Sl. 86. Kelecsényi, 2020: 167
Sl. 87. https://geoportal.budapest.hu/Varosfejlesztes/Bp1896/ [pristup 10.12.2022.]
Sl. 88. Fortepan, ref. br. HU.BFL - XV.17.b.312 - 1319/1869
Sl. 89. Fortepan, ref. br.:HU.BFL.XV.19.d.1.05.070
Sl. 90. Négyemeletes épület, tőzsde, bérház [HU BFL - XV.17.b.312 - 1319/1869] | Térképek | Hungaricana [pristup 10.11.2022.]

Sl. 91. https://maps.hungaricana.hu/hu/BFLTervtar/10056/?list=eyJxdWVyeSI6ICJIUlNaPSgyNDQ5NCkifQ [pristup 10.11.2022.]

Sl. 92. Fortepan/Budapest Archives, György Klösz, ref. br.: HU.BFL.XV.19.d.1.08.114) Fortepan — #82639 [pristup 10.11.2022.]

Sl. 93. Autor

Sl. 94. Magyar Építőművészet (1916. 14. évf. 9-10.sz.) (bme.hu) [pristup 10.11.2022.]

Sl. 95. Magyar Építőművészet (1916. 14. évf. 9-10.sz.) (bme.hu) [pristup 10.11.2022.]

Sl. 96. www.mandadb.hu VF6640 [pristup 10.11.2022.]

Sl. 97. https://welovebudapest.com/en/article/2020/6/17/abandoned-giant-take-a-look-inside-the-ghostly-stock-exchange-palace-1 [pristup 10.11.2022.]

Sl. 98. https://pestbuda.hu/en/cikk/20211108_the_wedge_of_szabadsag_square_is_renewed_the_hungarian_national_bank_regains_its_original_splendour [pristup 10.11.2022.]

Sl. 99. Knjižnica Ervina Szabóa - Budimpešta, inv. br. bibFSZ01477629, A "Gazdák Biztosító Szövetkezete" székháza.- Budap... | Képcsarnok | Hungaricana [pristup 15.11.2022.]

Sl. 100. Autor

Sl. 101. Autor

Sl. 102. Autor

Sl. 103. HR-DARI-57 Tehnički uredi grada Rijeke (nekada fond JU-51, 3.1.19.1, kutija 164 (1913., mapa 81)

Sl. 104. HR-DARI-57 Tehnički uredi grada Rijeke (nekada fond JU-51, 3.1.19.1, kutija 164 (1913., mapa 81)

Sl. 105. Privatna zbirka

Sl. 106. Theodor Mayerhof 1884. litografija, privatna zbirka

Sl. 107. Autor

Sl. 108. Autor

Sl. 109. Autor

Sl. 110. DAZG, Urbanistički plan za razvoj istočnog dijela grada

Sl. 111. Muzej Grada Zagreba, Zbirka arhitektonske dokumentacije

Sl. 112. Fototeka GZZSKP

Sl. 113. Quien, 2016: 260

Sl. 114. Austrijska nacionalna knjižnica, https://www.lexikon-provenienzforschung.org/bodenkreditanstalt-depot-loewelstrasse-wien [pristup 24. 06. 2022.]

Sl. 115. Autor

Sl. 116. Archivio Storico Assicurazioni Generali, kat. br. 27520

Sl. 117. *** 1922.a: 8

Sl. 118. Autor

Sl. 119. HPB

Sl. 120. UniCredit Bank Austria, Historisches Archiv

Sl. 121. Wiener Bauindustrie Zeitung 1908., http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?aid=wbz [pristup 22.08.2020.]

Sl. 122. ***1902: 282-284, Handbuch der Architektur https://digitalesammlungen.uni-weimar.de/viewer/resolver?urn=urn:nbn:de:gbv:wim2-g-3238514) [pristup 21.08.2020.]

Sl. 123. Pevsner, 1997: 203

Sl. 124. HR-DAZ-1122 sign. 3071

Sl. 125. HR-DAZ-1122 sign. 1755_1

Sl. 126. http://www.wertheim.at/en/company/companys-history/history.html) [pristup 20.9.2020.]

Sl. 127. Fond Hrvatska zemaljska banka, HR-HDA-536-00025, HR-HDA-536-00026a

Sl. 128. Fond Hrvatska zemaljska banka, HR-HDA-536-00025, HR-HDA-536-00026a

Sl. 129. HR-HDA-528-0015

Sl. 130. HR-HDA-528-008

Sl. 131. Fond Hrvatska zemaljska banka, HR-HDA-536-32

Sl. 132. Knjižnica Metropolitan Szabó Ervin - zbirka Budimpešta AN046337

Sl. 133. Fond PHŠ, HR-HDA-570-003

Sl. 134. https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Haus_Hohenstaufengasse_3#/media/File:Versammlungssaal,_Otto_Wagner_L%C3%A4nderbank.jpg) [pristup 17.10.2020.]

Sl. 135. https://www.ottowagner.com/furniture-and-interiors/ [pristup 17.10.2020.]

Sl. 136. HNB

Sl. 137. https://deacademic.com/dic.nsf/technik/22084/Tresor [pristup 17.10.2020.]

Sl. 138. Fond PHŠ, HR-HDA-570

Sl. 139. Zbirka zemljovida i atlasa NSK, Karte i planovi 20. stoljeća, https://digitalna.nsk.hr/

Sl. 140. DAZG

Sl. 141. DAZG

Sl. 142. Privatna zbirka

Sl. 143. HR-DAZG-1122, ZGD, sign. 3072

Sl. 144. Wien Museum Online Sammlung 930214

Sl. 145. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Heinrichshof_Wien-Theophil_von_Hansen-187x.jpg [pristup 4.11.2024.]

Sl. 146. https://anno.onb.ac.at/cgi-content/annoshow-plus?call=abz|1865|0004|44||tif||O| [pristup 4.11.2024.]

Sl. 147. Zbirka zemljovida i atlasa NSK, Karte i planovi 20. stoljeća, https://digitalna.nsk.hr/

Sl. 148. Fototeka KOZ

Sl. 149. Zbirka zemljovida i atlasa NSK, Karte i planovi 20. stoljeća, https://digitalna.nsk.hr/

Sl. 150. DAZG

Sl. 151. Isaković, S, 1899.

Sl. 152. Zbirka zemljovida i atlasa NSK, Karte i planovi 20. stoljeća, https://digitalna.nsk.hr/

Sl. 153. Autor

Sl. 154. Grahor, 1882: list 2

Sl. 155. Zbrika razglednica NSK, https://digitalna.nsk.hr/?pr=iiif.v.a&id=21439

Sl. 156. Zbirka zemljovida i atlasa NSK, Karte i planovi 20. stoljeća, https://digitalna.nsk.hr/
Sl. 157. Autor
Sl. 158. HR-HDA-0570, L-62-3 2629
Sl. 159. Autor
Sl. 160. Isaković, 1899
Sl. 161. HAZU
Sl. 162. Zbirka zemljovida i atlasa NSK, Karte i planovi 20. stoljeća, https://digitalna.nsk.hr/
Sl. 163. Autor
Sl. 164. Viesti hrv. društva inžinira i arhitekta u Zagrebu br. 4, prilog 4, 1908.
Sl. 165. Zbirka zemljovida i atlasa NSK, Karte i planovi 20. stoljeća, https://digitalna.nsk.hr/
Sl. 166. Autor
Sl. 167. Privatna zbirka
Sl. 168. Sándy, Gyula. 1903. "A zágrábi pósta- és távirdaépület." Építő Ipar 27 (15): 108.
Sl. 169. Kelecsényi, 2020: 135
Sl. 170. Ministarstvo kulture i medija, Uprava za kulturni razvitak, fototeka
Sl. 171. Zbirka zemljovida i atlasa NSK, Karte i planovi 20. stoljeća, https://digitalna.nsk.hr/
Sl. 172. Autor
Sl. 173. fototeka KOZ
Sl. 174. www. skyscrapercity.com [pristup: 12.09.2021]
Sl. 175. Zbirka zemljovida i atlasa NSK, Karte i planovi 20. stoljeća, https://digitalna.nsk.hr/
Sl. 176. Autor
Sl. 177. IPU, Arhiv Domljan
Sl. 178. Zbirka zemljovida i atlasa NSK, Karte i planovi 20. stoljeća, https://digitalna.nsk.hr/
Sl. 179. Autor
Sl. 180. Domljan, 1979: 115
Sl. 181. https://www.architekt-neumayer.at/projekt/technische-universitaet-wien-hauptgebaeude-karlsplatz/
Sl. 182. MGZ, Zbirka arhitektonske dokumentacije, H. Ehrlich
Sl. 183. privatna zbirka
Sl. 184. Vancaš, 1930., ilustracija 15
Sl. 185. Zbirka zemljovida i atlasa NSK, Karte i planovi 20. stoljeća, https://digitalna.nsk.hr/
Sl. 186. Autor
Sl. 187. HR-DAZG-1122 sign. 3173_2
Sl. 188. HR-DAZG-1122 sign. 3173_2
Sl. 189. HR-HDA- 528-0007, nedatirano
Sl. 190. Vancaš, 1930: 16
Sl. 191. Zbirka zemljovida i atlasa NSK, Karte i planovi 20. stoljeća, Nacrt grada Zagreba, https://digitalna.nsk.hr/ [pristup: 06.04.2023
Sl. 192. Autor
Sl. 193. https://m.facebook.com/groups/292980229098?group_view_referrer=search Zagreb kakav je bio nekad [pristup 9.1. 2022.]

Sl. 194. Vancaš, 1930: 17
Sl. 195. Hrvatski muzej arhitekture, HAZU
Sl. 196. Zbirka zemljovida i atlasa NSK, Karte i planovi 20. stoljeća, https://digitalna.nsk.hr/ [pristup: 06.04.2023
Sl. 197. Zbirka zemljovida i atlasa NSK, Karte i planovi 20. stoljeća, https://digitalna.nsk.hr/ [pristup: 06.04.2023
Sl. 198. https://www.lejdd.fr/International/lukraine-veut-inscrire-la-ville-dodessa-au-patrimoine-mondial-de-lunesco-4131476 [pristup: 10.4.2022.])
Sl. 199. https://www.thrillophilia.com/attractions/piazza-del-popolo [pristup: 10.4.2022.]
Sl. 200. https://paris1900.lartnouveau.com/paris08/rues/la_rue_royale.htm [pristup: 10.4.2022.]
Sl. 201. DAZG
Sl. 202. Autor
Sl. 203. MGZ, Zbirka arhitektonske dokumentacije, H. Ehrlich
Sl. 204. *** 2003: 191
Sl. 205. IPU, Arhiv Domljan
Sl. 206. Privatna zbirka
Sl. 207. Jurić, 2005: 31
Sl. 208. DAZG
Sl. 209. Autor
Sl. 210. *** 1923: 5
Sl. 211. KOZ, inv. br. 2515
Sl. 212. HR – DAZG – 1122, sign. 3069
Sl. 213. Privatna zbirka
Sl. 214. Privatna zbirka
Sl. 215. Privatna zbirka
Sl. 216. Privatna zbirka
Sl. 217. Cvetko, 2018: 54
Sl. 218. Cvetko, 2018: 54
Sl. 219. Domljan, 1979: 134
Sl. 220. Zbirka zemljovida i atlasa NSK, Karte i planovi 20. stoljeća, https://digitalna.nsk.hr/ [pristup: 06.05.2023]
Sl. 221. Fototeka KOZ
Sl. 222. Domljan, 1979: 136
Sl. 223. Autor
Sl. 224. Domljan, 1979: 134
Sl. 225. Privatna zbirka
Sl. 226. Domljan, 1979: 134
Sl. 227. Vancaš, 1930, 16
Sl. 228. Vancaš, 1930, 16
Sl. 229. Vancaš, 1930, 30

Sl. 230. DAZG
Sl. 231. DAZG
Sl. 232. Autor
Sl. 233. Fototeka GZZSKP
Sl. 234. Fototeka GZZSKP
Sl. 235. https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Philipphof [pristup: 07.02.2025.]
Sl. 236. Privatna zbirka
Sl. 237. https://www.architekt-neumayer.at/projekt/technische-universitaet-wien-hauptgebaeude-karlsplatz/ [pristup: 07.12.2024.]
Sl. 238. https://www.flickr.com/photos [pristup: 07.12.2024.]
Sl. 239. Stadtarchiv/Stadtmuseum Innsbruck (inv. br.KR-PL-K-1045; Ph-11486; Ph-20725_3)
Sl. 240. Wien Geschichte Wiki
Sl. 241. Autor
Sl. 242. https://www.marchivum.de/bibliostar/digitalisate/web47_2.pdf, [pristup: 07.12.2024.]
Sl. 243. https://www.marchivum.de/bibliostar/digitalisate/web47_2.pdf, [pristup: 07.12.2024.]
Sl. 244. https://www.marchivum.de/bibliostar/digitalisate/web47_2.pdf, [pristup: 07.12.2024.]
Sl. 245. iStock by Getty images [pristup: 07.12.2024.]
Sl. 246. http://partage.muo.hr/?object=details&id=4283 [pristup: 15.12.2022.]
Sl. 247. https://austria-forum.org [pristup: 08.12.2024.]
Sl. 248. IPU, Arhiv Žarko Domljan, MGZ, Zbirka arhitektonske dokumentacije, H. Ehrlich
Sl. 249. HPB
Sl. 250. Autor
Sl. 251. CORE d.o.o.
Sl. 252. HR-DAZG, Fond 1122
Sl. 253. HR – DAZG – 1122, sign. 1891_5
Sl. 254. HR-HDA-0570, fond PHŠ
Sl. 255. MUO, Zbirka arhitekture
Sl. 256. Autor
Sl. 257. MGZ, Zbirka fotografija, fotografskog pribora i razglednica
Sl. 258. Rozsnyai, 2020: 198
Sl. 259. Knjižnica Ervina Szabóa – Budimpešta, inv. br. AN054347 https://gallery.hungaricana.hu/hu/BudapestGyujtemeny/1052114/?list=eyJxdWVyeSI6ICJqXHUwMGYzenNlZiBhdHRpbGEgdXRjYSAyLTQifQ [pristup 6.11.2022.]
Sl. 260. Core d.o.o.
Sl. 261. Autor, HR – DAZG – 1122, sign. 3069, UniCredit Bank Austria, Historisches Archiv, https://mattesblog.tumblr.com/ [pristup: 07.12.2024.]
Sl. 262. Katalog spomenika nacionalnog instituta za baštinu Republike Češke, https://pamatkovykatalog.cz/hypotecni-a-zemedelska-banka-markrabstvi-moravskeho-18403879
Sl. 263. https://pestbuda.hu/ [pristup 6.11.2024.]

Sl. 264. https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Haus_Hohenstaufengasse_3#/media/File:Versammlungssaal,_Otto_Wagner_L%C3%A4nderbank.jpg) [pristup 17.10.2020.]

Sl. 265. HNB

Sl. 266. HNB

Sl. 267. https://www.dorotheum.com/de/l/5828515/ [pristup: 07.12.2024.]

Sl. 268. HR-DAZG, sign 2480_1, https://budapestbug.tumblr.com/, [pristup: 07.12.2024.], Építő Ipar, 15/1909

Sl. 269. www.katastar.hr [pristup: 10.09.2021.]

Sl. 270. www.katastar.hr [pristup: 10.09.2021.]

Sl. 271. Privatna zbirka

Sl. 272. Autor

Sl. 273. Bankhistorisches Archiv der Oesterreichischen Nationalbank, dokument br.. 2505, prilog br.. 252, 1882.

Sl. 274. Bankhistorisches Archiv der Oesterreichischen Nationalbank, dokument br. 1535, prilog br. 252, 1896.

Sl. 275. HR-DAZG, Kartografska zbirka

Sl. 276. https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=17060 [pristup 10.09.2021.]

Sl. 277. https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=17061 [pristup 10.09.2021.]

Sl. 278. HR-DAZG, Kartografska zbirka

Sl. 279. Autor

Sl. 280. http://kgalovic.blogspot.com/2013/02/od-puzeve-do-jurisiceve-ulice.html [pristup 8.9.2021.]

Sl. 281. http://kgalovic.blogspot.com/2013/02/od-puzeve-do-jurisiceve-ulice.html [pristup 8.9.2021.]

Sl. 282. HR-DAZG-1122, sign. 1755_1

Sl. 283. HR-DAZG-1122, sign. 1755_1

Sl. 284. Autor

Sl. 285. *** 1906.a: 22

Sl. 286. Zgodovinski arhiv mesta Ljubljana, sign. H2572-009

Sl. 287. Historijski arhiv u Sarajevu, sign. GP-01 H 2572/1912 kut. 837

Sl. 288. HR-DAZG-1122, sign. 1755_1

Sl. 289. HR-DAZG-1122, sign. 1755_1

Sl. 290. HR-DAZG-1122, sign. 1755_1

Sl. 291. Pilar,1909: prilog II

Sl. 292. GZZSKP, 2016.

Sl. 293. GZZSKP, 2016.

Sl. 294. HR-DAZG-1122, sign. 1755_1

Sl. 295. Sekulić Gvozdanović, 1983: 31

Sl. 296. Sekulić Gvozdanović, 1983: 31

Sl. 297. HR-DAZG-1122, sign. 1755_1

Sl. 298. HR-DAZG-1122, sign. 1755_1

Sl. 299. HR-DAZG-1122, sign. 1755_1
Sl. 300. Pilar,1909: prilog II
Sl. 301. HR-DAZG-1122, sign. 1755_1
Sl. 302. HR-DAZG-1122, sign. 1755_1
Sl. 303. Privatna zbirka
Sl. 304. GZZSKP
Sl. 305. www.katastar.hr [pristup: 10.09.2021.]
Sl. 306. www.katastar.hr [pristup: 10.09.2021.]
Sl. 307. https://digitalna.nsk.hr/?pr=i&id=15057 [pristup: 12.09.2021.]
Sl. 308. Autor
Sl. 309. https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=578561 [pristup: 08.09.2021.]
Sl. 310. Autor
Sl. 311. HR-DAZG, Kartografska zbirka, sign. 3908.-X.D./434
Sl. 312. https://www.google.hr/intl/hr/earth/ [pristup 08.09.2021.]
Sl. 313. https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=10389 [pristup: 8.9.2021.]
Sl. 314. HR-DAZ, sign. 1749_1
Sl. 315. Autor
Sl. 316. https://www.jpconcrete.co.uk/francois-hennebique-a-pioneer-of-reinforced-concrete/ [pristup 12.08.2021.]
Sl. 317. HR-DAZG-1122, sign. 1749_1
Sl. 318. HR-DAZG-1122, sign. 1749_1
Sl. 319. HR-DAZG-1122, sign. 1749_1
Sl. 320. HR-DAZG-1122, sign. 1749_1
Sl. 321. https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=view.dz&hash=3Z4Puj6B56
Sl. 322. http://kgalovic.blogspot.com/2013/02/od-puzeve-do-jurisiceve-ulice.html [pristup 8.9.2021.
Sl. 323. MUO, Izložba Secesija u Hrvatskoj http://digital.arhivpro.hr/muo2/?vdoc=4292 [pristup: 21.12.2021.]
Sl. 324. MUO, Izložba Secesija u Hrvatskoj http://digital.arhivpro.hr/muo2/?vdoc=4292 [pristup: 21.12.2021.]
Sl. 325. HPB
Sl. 326. GZZSKP
Sl. 327. GZZSKP
Sl. 328. HPB
Sl. 329. HPB
Sl. 330. GZZSKP
Sl. 331. GZZSKP
Sl. 332. GZZSKP
Sl. 333. GZZSKP
Sl. 334. Autor
Sl. 335. www.katastar.hr [pristup: 10.09.2021.]

Sl. 336. www.katastar.hr [pristup: 10.09.2021.]
Sl. 337. https://www.europeana.eu/portal/en/record/2048053/MUO_020618_1.html [pristup: 12.12.2021.]
Sl. 338. Autor
Sl. 339. HR-DAZG, Kartografska zbirka, sign. 3452. - X.D./212
Sl. 340. https://www.google.hr/intl/hr/earth/ [pristup 12.12.2021.]
Sl. 341. MGZ, Fototeka, FOT-16273
Sl. 342. https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=578561, [pristup 08.09.2021.]
Sl. 343. Autor
Sl. 344. HR-DAZG, Fond 1122, Zbirka građevinske dokumentacije, Vlaška 53, sign. 3230
Sl. 345. Autor
Sl. 346. Autor
Sl. 347. HR-DAZG, Fond 1122, Zbirka građevinske dokumentacije, Vlaška 53, sign. 2980
Sl. 348. HR-DAZG, Fond 1122, Zbirka građevinske dokumentacije, Vlaška 53, sign. 3230
Sl. 349. Muzej za umjetnost i obrt, Zbirka arhitekture
Sl. 350. Domljan, 1979: 115
Sl. 351. HR-DAZG, Fond 1122, Zbirka građevinske dokumentacije, Vlaška 53, sign. 3230
Sl. 352. HR-DAZG, Fond 1122, Zbirka građevinske dokumentacije, sign. 3230
Sl. 353. Boban, 2020.
Sl. 354. MGZ, Zbirka arhitektonske dokumentacije, H. Ehrlich
Sl. 355. Hrvatski muzej arhitekture HAZU, Zgrada Slavenske banke, Zagreb, Vlaška, 1920.–1923., AKE96/33A39
Sl. 356. Hrvatski muzej arhitekture HAZU, Zgrada Slavenske banke, Zagreb, Vlaška, 1920.–1923., AKE96/33A28.
Sl. 357. Domljan, 1979: 42
Sl. 358. IPU, Arhiv Žarko Domljan
Sl. 359. GZZSKP
Sl. 360. Autor
Sl. 361. Autor
Sl. 362. Autor
Sl. 363. Autor
Sl. 364. GZZSKP
Sl. 365. GZZSKP
Sl. 366. GZZSKP
Sl. 367. GZZSKP
Sl. 368. GZZSKP
Sl. 369. Boban, 2020: 35
Sl. 370. www.katastar.hr [pristup: 10.09.2021.]
Sl. 371. www.katastar.hr [pristup: 10.09.2021.]
Sl. 372. Domljan, 1979: 134, GZZSKP
Sl. 373. Autor

Sl. 374. Plan Slob. kralj. glavni grad Zagreb, Zagreb: Lithog. Hess i Krippel, 1864. https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=578561 [pristup 10.09.2021.]
Sl. 375. HR-DAZG, Kartografska zbirka, sign. 3301.X.D./61
Sl. 376. Autor
Sl. 377. Autor
Sl. 378. www.licegrada.hr [pristup 10.09.2021.]
Sl. 379. HR-DAZG–1122, sign. 1533_1
Sl. 380. Autor
Sl. 381. Domljan, 1979: 136
Sl. 382. GZZSKP
Sl. 383. GZZSKP
Sl. 384. GZZSKP
Sl. 385. Autor
Sl. 386. IPU, Arhiv Domljan
Sl. 387. HR-DAZG–1122, sign. 1533_1[729]
Sl. 388. HR-DAZG-1122 sign. 1533_1
Sl. 389. Domljan, 1979: 134
Sl. 390. IPU, Arhiv Domljan
Sl. 391. IPU, Arhiv Domljan
Sl. 392. GZZSKP
Sl. 393. GZZSKP
Sl. 394. Autor
Sl. 395. GZZSKP
Sl. 396. GZZSKP
Sl. 397. GZZSKP
Sl. 398. GZZSKP
Sl. 399. Autor
Sl. 400. Autor
Sl. 401. http://www.aplan.hr/ [pristup 8.2.2023.]
Sl. 402. http://www.aplan.hr/ [pristup 8.2.2023.]
Sl. 403. https://www.uredinfo.com.hr/uredi-ured-zgrade-za-iznajmljivanje/Zagreb/-/zagrebacka-banka-hq [pristup 8.2.2023.]
Sl. 404. https://www.uredinfo.com.hr/uredi-ured-zgrade-za-iznajmljivanje/Zagreb/-/zagrebacka-banka-hq [pristup 8.2.2023.]
Sl. 405. https://www.uredinfo.com.hr/uredi-ured-zgrade-za-iznajmljivanje/Zagreb/-/zagrebacka-banka-hq [pristup 8.2.2023.]
Sl. 406. www.katastar.hr [pristup: 10.09.2021.]
Sl. 407. www.katastar.hr [pristup: 10.09.2021.]

[729] Nacrt prema kojem je izvedeno pročelje nije sačuvan u arhivskoj dokumentaciji.

Sl. 408. Privatna zbirka
Sl. 409. Privatna zbirka
Sl. 410. Slob. kralj. glavni grad Zagreb, katastarski plan, Zagreb: Lithog. Hess i Krippel, 1864. https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=view.dz&hash=3Z4Puj6B56 [pristup 10.09.2021.]
Sl. 411. Autor
Sl. 412. Autor
Sl. 413. HR-DAZG-1122 sign. 3173_2
Sl. 414. HR-DAZG-1122 sign. 3173_2
Sl. 415. HR-DAZG-1122 sign. 3173_2
Sl. 416. HR-DAZG-1122 sign. 3173_2
Sl. 417. HR-DAZG-1122 sign. 3173_2
Sl. 418. HR-DAZG-1122 sign. 3173_2
Sl. 419. HR-DAZG-1122 sign. 3173_2
Sl. 420. HR-HDA-528-0011a, HR-HDA- 528-0009
Sl. 421. HR-HDA-528-0011a, HR-HDA- 528-0009
Sl. 422. Privatna zbirka
Sl. 423. Privatna zbirka
Sl. 424. Vancaš, 1930: 14
Sl. 425. Vancaš, 1930: 15
Sl. 426. HR-HDA-528-0008, HR-HDA- 528-0003
Sl. 427. HR-HDA-528-0008, HR-HDA- 528-0003
Sl. 428. HR-HDA-528-0006, nedatirano
Sl. 429. HR-HDA-528-0015, nedatirano
Sl. 430. Autor
Sl. 431. Autor
Sl. 432. Quien, 2016: 261
Sl. 433. Quien, 2016: 260
Sl. 434. Quien, 2016: 260
Sl. 435. www.facebook.com [pristup 20.4.2022.]
Sl. 436. www.nacionalne manjine.hr [pristup 20.4.2022.]
Sl. 437. Sančanin, M.
Sl. 438. Sančanin, M.
Sl. 439. GZZSKP
Sl. 440. GZZSKP
Sl. 441. Sančanin, M.
Sl. 442. Sančanin, M.
Sl. 443. Sančanin, M.
Sl. 444. Sančanin, M.
Sl. 445. Sančanin, M.
Sl. 446. Sančanin, M.

Sl. 447. Sančanin, M.
Sl. 448. GZZSKP
Sl. 449. www.katastar.hr [pristup: 10.09.2021.]
Sl. 450. www.katastar.hr [pristup: 10.09.2021.]
Sl. 451. Vancaš, 1930: 30
Sl. 452. Vancaš, 1930: 32
Sl. 453. Zbirka zemljovida i atlasa NSK, https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=view.dz&id=10372. [pristup 14.11.2021.]
Sl. 454. Zbirka zemljovida i atlasa NSK, https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=view.dz&id=10372. [pristup 14.11.2021.]
Sl. 455. Muzej Grada Zagreba, Zbirka planova
Sl. 456. HR-DAZG, Kartografska zbirka, sign. 3452.X.D./212=
Sl. 457. Autor
Sl. 458. HR-DAZG, Kartografska zbirka, sign. 3452.X.D./212=
Sl. 459. Autor
Sl. 460. HR-DAZ-1122, sign. 2459_3
Sl. 461. HR-DAZ-1122, sign. 2459_3
Sl. 462. HR-DAZ-1122, sign. 2459_3
Sl. 463. GZZSKP
Sl. 464. GZZSKP
Sl. 465. Sančanin, M.
Sl. 466. GZZSKP
Sl. 467. GZZSKP
Sl. 468. www.skyscrapercity.com [pristup 4.3.2021.]
Sl. 469. *** 1928: 18
Sl. 470. Vancaš, 1930: 33
Sl. 471. Vancaš, 1930: 34
Sl. 472. GZZSKP
Sl. 473. GZZSKP
Sl. 474. GZZSKP
Sl. 475. GZZSKP
Sl. 476. GZZSKP
Sl. 477. Sančanin, M.
Sl. 478. www.katastar.hr [pristup: 10.09.2021.]
Sl. 479. www.katastar.hr [pristup: 10.09.2021.]
Sl. 480. https://www.facebook.com/ grupa „Zagreb - kakav je bio nekada“ [preuzeto: 06.04.2022.]
Sl. 481. Autor
Sl. 482. Slob. kralj. glavni grad Zagreb, katastarski plan, Zagreb: Lithog. Hess i Krippel, 1864. https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=view.dz&hash=3Z4Puj6B56
Sl. 483. HR-DAZG-869, sign. 3908

Sl. 484. Autor
Sl. 485. Privatna zbirka
Sl. 486. HR-DAZG-1122 sign. 3072
Sl. 487. Autor
Sl. 488. HR-DAZG-1122, ZGD, sign. 3072
Sl. 489. HR-DAZG-1122, ZGD, sign. 3072
Sl. 490. HR-DAZG-1122, ZGD, sign. 3072
Sl. 491. HR-DAZG-1122, ZGD, sign. 3072
Sl. 492. HR-DAZG-1122, ZGD, sign. 3072
Sl. 493. HR-DAZG-1122, ZGD, sign. 3072
Sl. 494. Privatna zbirka
Sl. 495. https://www.facebook.com/ grupa „Zagreb - kakav je bio nekada“ [preuzeto: 06.04.2022.]
Sl. 496. Privatna zbirka
Sl. 497. Autor
Sl. 498. Autor
Sl. 499. Autor
Sl. 500. Autor
Sl. 501. Autor
Sl. 502. Autor
Sl. 503. www.katastar.hr [pristup: 10.09.2021.]
Sl. 504. www.katastar.hr [pristup: 10.09.2021.]
Sl. 505. Fototeka Konzervatorskog odjela u Zagrebu
Sl. 506. Autor
Sl. 507. Slob. kralj. glavni grad Zagreb, katastarski plan, Zagreb: Lithog. Hess i Krippel, 1864. https://digitalna.nsk.hr/
Sl. 508. HR-DAZG, Kartografska zbirka
Sl. 509. Autor
Sl. 510. Autor
Sl. 511. HR-DAZG- 1122, sign. 3424
Sl. 512. HR-DAZG- 1122, sign. 3424
Sl. 513. HR - DAZG - 1122, sign. 3424
Sl. 514. Privatna zbirka
Sl. 515. https://www.facebook.com/ grupa „Zagreb - kakav je bio nekada“ [preuzeto: 06.04.2022.]
Sl. 516. https://www.facebook.com/ grupa „Zagreb - kakav je bio nekada“ [preuzeto: 06.04.2022.]
Sl. 517. Privatna zbirka
Sl. 518. Privatna zbirka
Sl. 519. Privatna zbirka
Sl. 520. Privatna zbirka
Sl. 521. Privatna zbirka
Sl. 522. https://www.facebook.com/ grupa „Zagreb - kakav je bio nekada“ [pristup: 06.04.2022.]

Sl. 523. https://www.facebook.com/ grupa „Zagreb - kakav je bio nekada“ [pristup: 06.04.2022.]
Sl. 524. fototeka Konzervatorskog odjela u Zagrebu
Sl. 525. fototeka Konzervatorskog odjela u Zagrebu
Sl. 526. https://www.facebook.com/ grupa „Zagreb - kakav je bio nekada “ [pristup: 06.04.2022.]
Sl. 527. https://www.facebook.com/ grupa „Zagreb - kakav je bio nekada “ [pristup: 06.04.2022.]
Sl. 528. Privatna zbirka
Sl. 529. Autor
Sl. 530. www.katastar.hr [pristup: 10.09.2021.]
Sl. 531. www.katastar.hr [pristup: 10.09.2021.]
Sl. 532. Autor
Sl. 533. ***1961: bez paginacije
Sl. 534. Pavić, 1959: bez paginacije
Sl. 535. Slob. kralj. glavni grad Zagreb, katastarski plan, Zagreb: Lithog. Hess i Krippel, 1864. https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=view.dz&hash=3Z4Puj6B56
Sl. 536. Autor
Sl. 537. Autor
Sl. 538. Grahor, 1882: list 1
Sl. 539. Grahor, 1882: list 2
Sl. 540. Grahor, 1882: list 1
Sl. 541. Autor
Sl. 542. Autor
Sl. 543. Grahor, 1882: list 3
Sl. 544. Grahor, 1882: list 3
Sl. 545. Grahor, 1882: list 6a
Sl. 546. HR-DAZG-1122, Zbirka građevne dokumentacije
Sl. 547. HR-DAZG-1122, Zbirka građevne dokumentacije
Sl. 548. MUO, Zbirka razglednica, sign. MUO-015715/03
Sl. 549. KOZ, fototeka, in. br. 10206
Sl. 550. KOZ, fototeka, in. br. 10268
Sl. 551. GZZSKP, foto: S. Novak
Sl. 552. GZZSKP, foto: S. Novak
Sl. 553. GZZSKP, foto: S. Novak, foto: R. Križnjak
Sl. 554. GZZSKP, foto: S. Novak, foto: R. Križnjak
Sl. 555. Autor
Sl. 556. Autor
Sl. 557. Autor
Sl. 558. Autor
Sl. 559. Autor
Sl. 560. Autor
Sl. 561. Autor

Sl. 562. Autor
Sl. 563. Autor
Sl. 564. Autor
Sl. 565. Autor
Sl. 566. Autor
Sl. 567. www.katastar.hr [pristup: 10.09.2021.]
Sl. 568. www.katastar.hr [pristup: 10.09.2021.]
Sl. 569. Isaković, 1899: 6
Sl. 570. Grafička zbirka NSK, Zbirka razglednica, id. br. 000946265
Sl. 571. https://de.wikipedia.org/wiki/Kaisergalerie#/media/Datei:Kaiserpassage-um-1900.jpg) [pristup: 01.09.2021.]
Sl. 572. https://de.wikipedia.org/wiki/Kaisergalerie#/media/Datei:Kaiserpassage-um-1900.jpg) [pristup: 01.09.2021.]
Sl. 573. HR-DAZG-1122 sign. 1509_1
Sl. 574. Narodne novine, 25. 2. 1898.
Sl. 575. Slob. kralj. glavni grad Zagreb, katastarski plan, Zagreb: Lithog. Hess i Krippel, 1864. https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=view.dz&hash=3Z4Puj6B56 [pristup: 10.09.2021.]
Sl. 576. Autor
Sl. 577. HR-DAZG, Kartografska zbirka, sign. 3907.X.D./433
Sl. 578. HR-DAZG-1122 sign. 1509_1
Sl. 579. HR-DAZG-1122 sign. 1509_1
Sl. 580. HR-HDA, PHŠ/Z, sv. 125/1/570
Sl. 581. Vancaš, 1900: Prilozi
Sl. 582. Vancaš, 1900: Prilozi
Sl. 583. Vancaš, 1900: Prilozi
Sl. 584. Vancaš, 1900: Prilozi
Sl. 585. Vancaš, 1900: Prilozi
Sl. 586. Autor
Sl. 587. Vancaš, 1900: Prilozi
Sl. 588. Vancaš, 1900: Prilozi
Sl. 589. Autor
Sl. 590. HR-HDA-0570, fond PHŠ
Sl. 591. HR-HDA-0570, fond PHŠ
Sl. 592. HR-HDA-0570, L-62-3 2629
Sl. 593. HR-HDA-0570, L-62-3 2629
Sl. 594. HR-HDA-0570, L-62-3 2629
Sl. 595. HR-HDA-0570, fond PHŠ
Sl. 596. HR-HDA-0570, fond PHŠ
Sl. 597. Autor
Sl. 598. Autor

Sl. 599. Autor
Sl. 600. Autor
Sl. 601. Autor
Sl. 602. Autor
Sl. 603. Autor
Sl. 604. www.katastar.hr [pristup: 10.09.2021.]
Sl. 605. www.katastar.hr [pristup: 10.09.2021.]
Sl. 606. https://www.zaba.hr/home/o-nama/o-nama/povijest [pristup: 07.04.2023.]
Sl. 607. Autor
Sl. 608. https://www.google.hr/intl/hr/earth/ [pristup 11.08.2021.]
Sl. 609. HR-DAZG, Kartografska zbirka, sign. 3421
Sl. 610. Autor
Sl. 611. Bagarić, 2011: 214, preuzeto iz ostavštine Ignjata Fischera
Sl. 612. Autor
Sl. 613. HR-DAZG-1122, sign. 3069
Sl. 614. HR-DAZG-1122, sign. 3069
Sl. 615. HR-DAZG-1122, sign. 3069
Sl. 616. KOZ, inv. br. 9397
Sl. 617. GZZSKP
Sl. 618. GZZSKP
Sl. 619. GZZSKP
Sl. 620. GZZSKP
Sl. 621. KOZ, inv. br. 2684, orig. foto u zbirci I. Fischer
Sl. 622. HR-DAZG-1122, sign. 3069
Sl. 623. Privatna zbirka
Sl. 624. Privatna zbirka
Sl. 625. Privatna zbirka
Sl. 626. Privatna zbirka
Sl. 627. Cvetko, 2018: 54
Sl. 628. Cvetko, 2018: 54
Sl. 629. Autor
Sl. 630. Autor
Sl. 631. GZZSKP
Sl. 632. GZZSKP
Sl. 633. GZZSKP
Sl. 634. GZZSKP
Sl. 635. https://izvanokvira.hr/zaba/[preuzeto:30.12.2022.]
Sl. 636. https://izvanokvira.hr/zaba/[preuzeto:30.12.2022.]
Sl. 637. www.katastar.hr [pristup: 10.09.2021.]
Sl. 638. www.katastar.hr [pristup: 10.09.2021.]

Sl. 639. Grad Zagreb, Gradski ured za kulturu, inv. br. GZ GUK 001
Sl. 640. Autor
Sl. 641. HR-DAZG, Kartografska zbirka
Sl. 642. Autor
Sl. 643. https://www.google.hr/intl/hr/earth/ [pristup 8.9.2021.]
Sl. 644. Autor
Sl. 645. Autor
Sl. 646. Autor
Sl. 647. HR-DAZ-1122, sign. 1525_1
Sl. 648. HR-DAZ-1122, sign. 1525_1
Sl. 649. HR-DAZ-1122, sign. 1525_1
Sl. 650. HR-DAZ-1122, sign. 1525_1
Sl. 651. HR-DAZ-1122, sign. 1525_1
Sl. 652. HR-DAZ-1122, sign. 1525_1
Sl. 653. Core d.o.o.
Sl. 654. Core d.o.o.
Sl. 655. https://www.robertgojevic.com/zagrebacki-atelijer-varga/ [pristup 11.08.2021.]
Sl. 656. NSK, Zbirka razglednica
Sl. 657. Privatna zbirka
Sl. 658. *** 2003: 34, foto I. Michalup
Sl. 659. *** 1908.a: tabla br. 83 i 84
Sl. 660. *** 1908.a: tabla br. 83 i 84
Sl. 661. Muzej Grada Zagreba, Zbirka fotografija, fotografskog pribora i razglednica
Sl. 662. Muzej Grada Zagreba, Zbirka fotografija, fotografskog pribora i razglednica
Sl. 663. GZZSKP
Sl. 664. Muzej grada Zagreba, inv.br. MGZ Ra-12445-II-7369
Sl. 665. https://en.wikipedia.org/wiki/Theophilus_Van_Kannel#/media/File:PatentzeichnungStormDoor.jpg [pristup 11.08.2021.]
Sl. 666. Autor
Sl. 667. Autor
Sl. 668. Autor
Sl. 669. Autor
Sl. 670. Core d.o.o.
Sl. 671. Core d.o.o.
Sl. 672. Core d.o.o.
Sl. 673. www.katastar.hr [pristup: 10.09.2021.]
Sl. 674. www.katastar.hr [pristup: 10.09.2021.]
Sl. 675. https://digitalna.nsk.hr sign. RZG-THVEL-7
Sl. 676. Autor
Sl. 677. HR-DAZG, Kartografska zbirka, sign. 3452.X.D./212

Sl. 763. Društvo za osiguranje i reosiguranje Triglav, jugoistočno pročelje, 2020. 764
Sl. 764. Lokacija za planiranu zgradu trokatnice Triglav osiguranja na katastarskom planu iz 1920. godine 768
Sl. 765. Današnja situacija na katastarskom planu 768
Sl. 766. Nacrt grada Zagreba iz 1923. godine s elementima regulacije Karla Vajde, kojim se artikulira razvoj istočnog dijela grada u međuratnom razdoblju, detalj 768
Sl. 767. Dispozicija namjena i glavnih funkcionalnih zona zgrade – prizemlje, prvi kat i presjek 773
Sl. 768. Tlocrt prizemlja – Triglav osiguranje 777
Sl. 769. Tlocrt drugog kata – Triglav osiguranje 777
Sl. 770. Ulično pročelje – sjeverno i jugoistočno 777
Sl. 771. Presjek 777
Sl. 772. Novi trg, nakon 1925. 778
Sl. 773. Trg N oko 1925. 778
Sl. 774. Blagajnička dvorana, 2021 779
Sl. 775. Glavno stubište, 2004 780
Sl. 776. Blagajnička dvorana, 2004 780
Sl. 777. Blagajnička dvorana, 2021 780
Sl. 778. Glavni ulazni prostor, 2021 780

Sl. 678. Muzej Grada Zagreba, Zbirka planova
Sl. 679. HR-DAZG, Kartografska zbirka, sign. 3452.X.D./212
Sl. 680. Autor
Sl. 681. Autor
Sl. 682. Autor
Sl. 683. Domljan, 1989, prilog 16
Sl. 684. H. Ehrlich, HAZU, AKK96/8A161
Sl. 685. HNB
Sl. 686. HNB
Sl. 687. HNB
Sl. 688. HNB
Sl. 689. HNB
Sl. 690. HNB
Sl. 691. HNB
Sl. 692. HNB
Sl. 693. HNB
Sl. 694. *** 1927: 537
Sl. 695. Vukić, 1994: 196
Sl. 696. Vukić, 1994: 196
Sl. 697. Vukić, 1994: 197
Sl. 698. Vukić, 1994: 197
Sl. 699. Vukić, 1994: 195
Sl. 700. Vukić, 1994: 195
Sl. 701. HAZU, AKK96/8A162
Sl. 702. HAZU, AKK96/8A108
Sl. 703. HAZU, AKK96/9A130
Sl. 704. HAZU, AKK96/8A89
Sl. 705. HAZU, AKK96/8A87
Sl. 706. HNB
Sl. 707. NSK, Zbirka fotografija
Sl. 708. HNB
Sl. 709. HNB
Sl. 710. HNB
Sl. 711. HNB
Sl. 712. HNB
Sl. 713. HNB
Sl. 714. HNB
Sl. 715. HNB
Sl. 716. HNB
Sl. 717. HNB

Sl. 718. HNB
Sl. 719. HNB
Sl. 720. HNB
Sl. 721. www.katastar.hr [pristup: 10.09.2021.]
Sl. 722. www.katastar.hr [pristup: 10.09.2021.]
Sl. 723. Privatna zbirka
Sl. 724. Autor
Sl. 725. Slob. kralj. glavni grad Zagreb, katastarski plan, Zagreb: Lithog.Hess.i Krippel, 1864. https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=view.dz&hash=3Z4Puj6B56
Sl. 726. Autor
Sl. 727. Autor
Sl. 728. HR – DAZG – 1122, sign. 2480_1
Sl. 729. HR – DAZG – 1122, sign. 2480_1
Sl. 730. HR – DAZG – 1122, sign. 2480_1
Sl. 731. HR – DAZG – 1122, sign. 2480_1
Sl. 732. HR – DAZG – 1122, sign. 2480_1
Sl. 733. HR – DAZG – 1122, sign. 2480_1
Sl. 734. HR – DAZG – 1122, sign. 2480_1
Sl. 735. HR – DAZG – 1122, sign. 2480_1
Sl. 736. HR – DAZG – 1122, sign. 2480_1
Sl. 737. HR – DAZG – 1122, sign. 2480_1
Sl. 738. HR – DAZG – 1122, sign. 2480_1
Sl. 739. Ministarstvo kulture i medija, Uprava za kulturni razvitak, fototeka
Sl. 740. www.facebook.com [pristup 6.4.2021.], foto: Đuro Janeković
Sl. 741. Fototeka Zavoda za zaštitu spomenika, Zagreb, foto: I. Standl
Sl. 742. https://digitalna.nsk.hr [pristup 6.4.2021.]
Sl. 743. Fototeka Konzervatorskog odjela u Zagrebu
Sl. 744. Šimat Banov, 2005: 168
Sl. 745. Šimat Banov, 2005: 272
Sl. 746. Šimat Banov, 2005: 185
Sl. 747. ***1909: prilog 1
Sl. 748. Koški, Bošnjak, Brkanić, 2012:127
Sl. 749. GZZSKP
Sl. 750. GZZSKP
Sl. 751. Bilić, N.
Sl. 752. GZZSKP
Sl. 753. GZZSKP
Sl. 754. GZZSKP
Sl. 755. Autor
Sl. 756. Autor

Sl. 757. Autor
Sl. 758. Autor
Sl. 759. Autor
Sl. 760. www.katastar.hr [pristup: 10.09.2021.]
Sl. 761. www.katastar.hr [pristup: 10.09.2021.]
Sl. 762. Privatna zbirka
Sl. 763. Autor
Sl. 764. Zbirka zemljovida i atlasa NSK, Karte i planovi 20. stoljeća, Nacrt grada Zagreba, https://digitalna.nsk.hr/ [pristup: 06.04.2023.]
Sl. 765. Autor
Sl. 766. Gradski građevni odsjek za vrijeme načelnikovanja Vjekoslava Heinzela, mj 1:10 000, 1923. Zbirka zemljovida i atlasa NSK https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=view.dz&id=17104 [pristup: 06.04.2023.]
Sl. 767. Autor
Sl. 768. HR – DAZG – 1122, sign. 1891_5
Sl. 769. HR – DAZG – 1122, sign. 1891_5
Sl. 770. HR – DAZG – 1122, sign. 1891_5
Sl. 771. HR – DAZG – 1122, sign. 1891_5
Sl. 772. Privatna zbirka
Sl. 773. https://m.facebook.com/groups/292980229098?group_view_referrer=search Zagreb kakav je bio nekad [pristup 9.1. 2022.]
Sl. 774. Autor
Sl. 775. GZZSPK
Sl. 776. GZZSPK
Sl. 777. Autor
Sl. 778. Autor

Kazalo tablica

Tablica 1. Popis nove gradnje zgrada novčarskih institucija na južnoslavenskom prostoru Austro-Ugarske Monarhije potkraj 19. i početkom 20. stoljeća: 100
Tablica 2. Evidencija zgrada novčarskih institucija u Beču u razdoblju od 1821. (od prve gradnje zgrada novčarskih institucija u Monarhiji, ÖNB i Prve austrijske štedionice) do 1929. 105
Tablica 3. Prikaz zgrada novčarskih institucija u središtu Budimpešte realiziranih u razdoblju od 1860. do 1929. godine 107
Tablica 4. Prikaz zgrada novčarskih institucija realiziranih u Zagrebu unutar istraživanog formativnog perioda, u razdoblju od 1871. do 1929. 109
Tablica 5. Prikaz 22 primjera zgrada novčarskih institucija u Beču realiziranih u razdoblju od 1821. do 1929. godine te njihova urbanistička pozicija u gradu 114
Tablica 6. Prikaz 27 primjera zgrada novčarskih institucija u Budimpešti realiziranih u razdoblju od 1860. do 1929. godine te njihova urbanistička pozicija u gradu 116
Tablica 7. Prikaz 22 primjera zgrada novčarskih institucija u Zagrebu realiziranih u razdoblju od 1871. do 1929. godine te njihova urbanistička pozicija u gradu 118
Tablica 8. Usporedna analiza 22 primjera novčarskih institucija u središtu Beča realiziranih u razdoblju od 1821. do 1929. godine i njihova reprezentativnost 125
Tablica 9. Usporedna analiza novčarskih institucija u središtu Budimpešte realiziranih u razdoblju od 1860. do 1929. godine i njihova reprezentativnost 128
Tablica 10. Prikaz 22 zgrade novčarskih institucija u središtu Zagreba realiziranih u razdoblju od 1871. do 1929. godine i njihova reprezentativnost 131
Tablica 11. Prikaz 22 primjera zgrada novčarskih institucija u središtu Beča realiziranih u razdoblju od 1821. do 1929. i njihova stilska obilježja 135
Tablica 12. Prikaz 27 primjera zgrada novčarskih institucija u središtu Budimpešte realiziranih u razdoblju od 1860. do 1929. godine i njihova stilska obilježja 138
Tablica 13. Prikaz 22 zgrade novčarskih institucija u središtu Zagreba realiziranih u razdoblju od 1871. do 1929. godine i njihovih stilskih odrednica 140
Tablica 14. Usporedna analiza 22 primjera zgrada novčarskih institucija u Beču u razdoblju od 1821.-1929. i njihov karakter koji prezentiraju kroz arhitektonsko oblikovanje 143
Tablica 15. Usporedna analiza 27 primjera zgrada novčarskih institucija u Budimpešti u razdoblju od 1860.-1929. i njihov karakter koji prezentiraju kroz arhitektonsko oblikovanje 145
Tablica 16. Usporedna analiza 22 primjera zgrada novčarskih institucija u Zagrebu u razdoblju od 1871.-1929. i njihov karakter koji prezentiraju kroz arhitektonsko oblikovanje 146
Tablica 17. Prikaz 22 zgrade novčarskih institucija u središtu Beča realiziranih u razdoblju od 1821. do 1929. godine i njihova heterogena struktura 149
Tablica 18. Prikaz 22 zgrade novčarskih institucija u središtu Budimpešte realiziranih u razdoblju od 1860. do 1929. godine i njihova heterogena struktura 151
Tablica 19. Prikaz 22 zgrade novčarskih institucija u središtu Zagreba realiziranih u razdoblju od 1871. do 1929. godine i njihova heterogena struktura 153

Tablica 20. Prikaz 22 zgrade novčarskih institucija u središtu Beča realiziranih u razdoblju od 1821. do 1929. godine i njihova inovativnost 157
Tablica 21. Prikaz 27 zgrada novčarskih institucija u središtu Budimpešte realiziranih u razdoblju od 1860. do 1929. godine i njihova inovativnost 158
Tablica 22. Prikaz 22 zgrade novčarskih institucija u središtu Zagreba realiziranih u razdoblju od 1860. do 1929. godine i njihova inovativnost 160
Tablica 23. Analizirani zagrebački primjeri u kronološkom slijedu: 296
Tablica 24. Kvantitativna analiza zagrebačkih primjera prema poziciji i ulozi u razvoju urbanog tkiva grada:. 298
Tablica 25. Kvantitativna analiza zagrebačkih primjera prema koncepciji blagajničkih dvorana: 299
Tablica 26. Kvantitativna analiza superponiranja različitih namjena kod zagrebačkih primjera: 301
Tablica 27. Kvantitativna analiza reprezentativnosti zagrebačkih primjera:..... 301
Tablica 28. Kvantitativna analiza tehničke opreme, primjene tehnoloških inovacija, novih tipova konstrukcija kod zagrebačkih primjera:..... 302
Tablica 29. Kvantitativna analiza stilskih odrednica zagrebačkih primjera:..... 302
Tablica 30. Primjeri iz šireg prostornog okruženja sistematizirani kronološkim redom, uključivo i analizirani zagrebački primjeri: 308
Tablica 31. Sumarni pregled valorizacije i doprinosa analiziranih primjera razvoju tipologije:..... 345
Tablica 32. Sumarni prikaz zagrebačkih primjera novogradnji novčarskih institucija prema glavnim obilježjima nove tipologije u razdoblju od realizacije prvog primjera do 1929. g. 362

PRILOG I

KATALOG GLAVNIH PRIMJERA TIPOLOGIJE ZGRADA NOVČARSKIH INSTITUCIJA HRVATSKIH ARHITEKATA U ZAGREBU

BANKE

Austro-ugarska banka – podružnica, Jurišićeva 17, Palmotićeva 9, Zagreb

1	NAZIV GRAĐEVINE	**Austro-ugarska banka - zgrada hrvatske podružnice**
	ADRESA (danas)	**Jurišićeva 17/Palmotićeva 9, Zagreb**
	K. Č. / K.O.	**5955/Centar**

Sl. 269. Prikaz na digitalnoj ortofoto snimci

Sl. 270. Izvod iz katastarskog plana

Sl. 271. Austro-ugarska banka – podružnica, 1906.

Sl. 272. Austro-ugarska banka – podružnica, 2021.

NARUČITELJ[1] Austro-ugarska banka
ARHITEKT/GRADITELJ Lav Kalda za „Pilar, Mally, Bauda“/građevno poduzeće „Pilar, Mally, Bauda“

VRIJEME GRADNJE

PROJEKT 1906.
GRAĐEVINSKA DOZVOLA 1906.
IZVEDBA 1907.
STAMBENA DOZVOLA 1907.

[1] Opći podaci i datacije prema Zbirci građevinske dokumentacije, HR-DAZG-1122, sign. 1755_1

NAKNADNI ZAHVATI:

- 1934. arhitekt Narodne banke Bogdan Nestorović projektira manje pregradnje
- 1941. do 1948. arhitekt Juraj Denzler projektira povezivanje zgrade banke sa zgradom Palmotićeva 7 te nadogradnju odnosno preoblikovanje mansardnog krova u novu etažu za tadašnju Narodnu banku. Projekt je realiziran u razdoblju od 1956. do 1962. godine.

DANAŠNJA NAMJENA: Poslovna /Hrvatska narodna banka

STATUS ZAŠTITE: Zgrada je dio Povijesne urbane cjeline Grada Zagreba.

IZVOR GRAĐE: HR-DAZG -1122, sign. 1755_1, GZZSKP, Ministarstvo kulture i medija

BIBLIOGRAFIJA:

- Alujević, D. (2013.), „Antički motivi i odjeci antike u kiparstvu hrvatske moderne“, katalog izložbe *ALEGORIJA I ARKADIJA Antički motivi u umjetnosti hrvatske moderne*, Zagreb: Galerija Klovićevi dvori
- Kahle, D. (2004.), „Građevinski propisi grada Zagreba u razdoblju od 1850. do 1918. godine“, *Prostor*, 12(2(28)), 203-214
- Laslo, A. (1983.), „Izgradnja javnih objekata u Zagrebu do 1940.“, *Čovjek i prostor,* 3, 25-29
- Maruševski O. (1983.), „Poslovna zgrada – tema 19. stoljeća“, *Čovjek i prostor*, 3(360), 30
- Maroević, I., (1977.), „O historicizmu u Zagrebu*“*, zbornik radova za povijest umjetnosti, *Peristil,* 20, [ur. Gamulin, G.], Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske
- Quien Enes (2016.), *Kipar Rudolf Valdec: Život i djelo (1872.-1929.),* Zagreb: Akademija likovnih umjetnosti
- Pilar, M. (1909.), „Zgrada za podružnicu Austro-ugarske banke u Zagrebu“, *Viesti Društva inžinira i arhitekta*, 2, 17-20, prilog 1-5
- Radović Mahečić, D. (2006.), „Sekvenca secesije – arhitekt Lav Kalda“, Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 30, Zagreb: IPU, 241–264

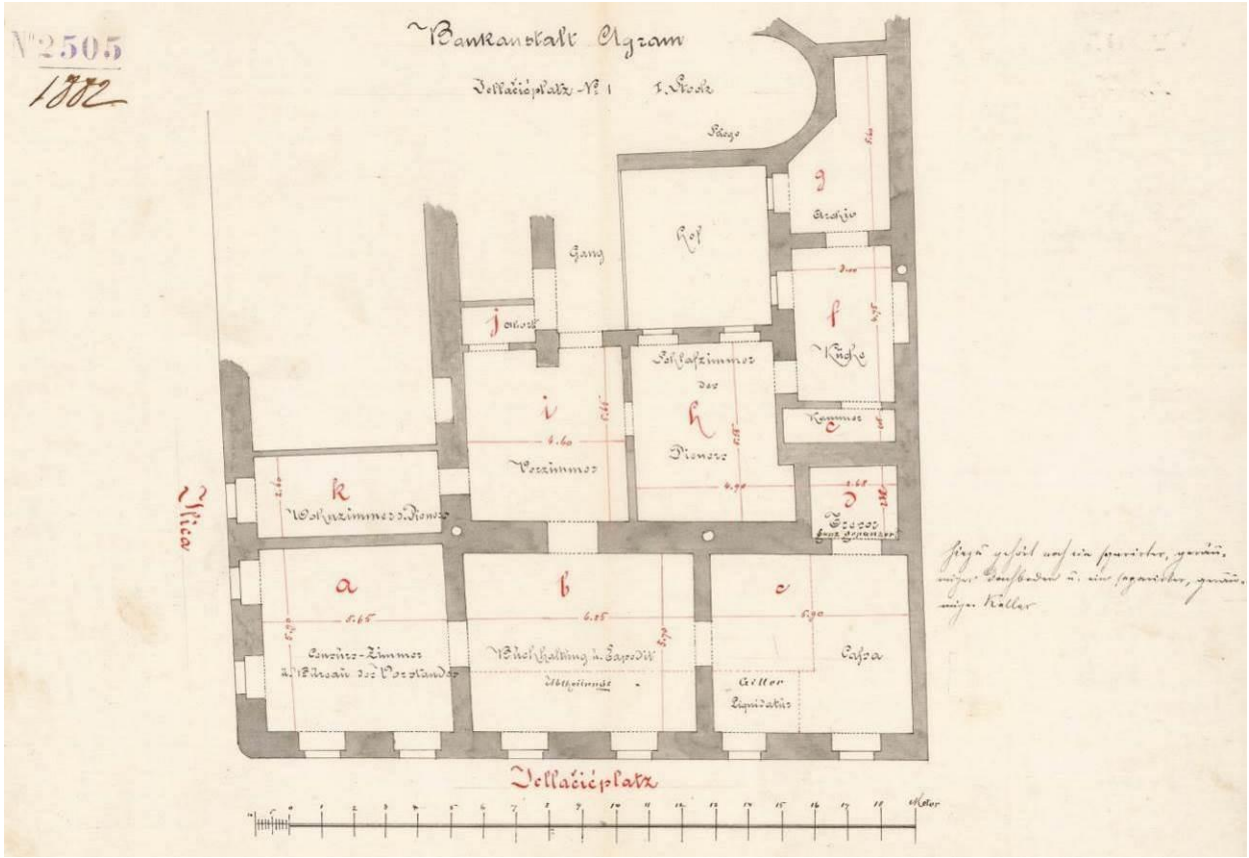
INTERNETSKI IZVORI:

- https://digitalna.nsk.hr
- http://kgalovic.blogspot.com/2013/02/od-puzeve-do-jurisiceve-ulice.html
- https://hrcak.srce.hr/10754
- https://katastar.hr

ANALIZA

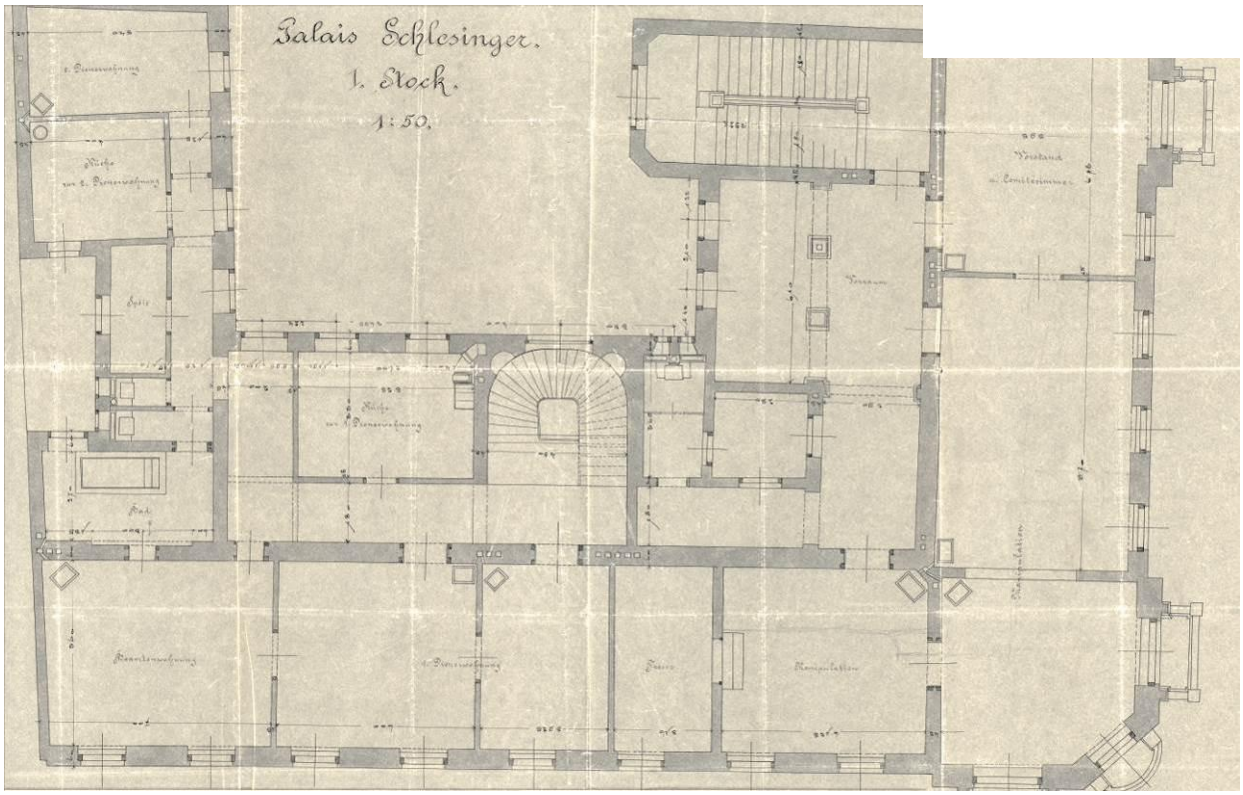
POSLOVNO-EKONOMSKE PRILIKE

Austro-ugarska banka je krajem 19. stoljeća otvorila više podružnica na prostoru današnje Hrvatske, u Zagrebu, Splitu, Zadru, Rijeci i Osijeku. Prvi ured Austro-ugarske banke u Zagrebu, oko 1882. godine, bio je na Trgu bana Jelačića 1 (kuća Stanković), u iznajmljenom i prilagođenom prostoru na 1. katu i sadržavao je osim poslovnice i stan za poslugu.[2] Godine 1896. imaju i veću poslovnicu na 1. katu palače Schlesinger, izgrađene 1891.-1892., s reprezentativnim prostorima i pogledom na tek formiran Strossmayerov trg, nekad Akademički.[3]

Sl. 273. Podružnica Austro-ugarske banke u Zagrebu, Trg bana Jelačića 1, prvi kat

[2] Podaci arhiva Austrijske narodne banke u Beču (Oesterreichische Nationalbank, Wien)
[3] Godina pregradnje palače u hotel i početka rada hotela Palace1907. koincidira s useljenjem banke u novu zgradu u Jurišićevoj. O povijesti hotela više na www. palace.hr, Knežević, 1996: 470. Na žalost, nije očuvan izvorni interijer palače, a ni hotela kojeg projekt preuređenja A. Laslo atribuira V. Bastlu. Detaljnije o razvoju trga Knežević, 1996: 109-167

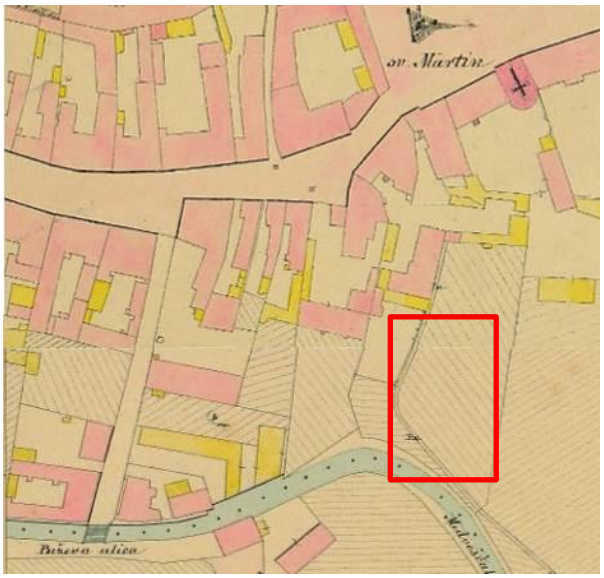
Sl. 274. Podružnica Austro-ugarske banke u Zagrebu, Palača Schlesinger, 1896., prvi kat, Honigsberg_&_Deutsch, danas hotel_Palace, Trg_J. J._Strossmayera 10, Zagreb (1891. -1892.)

Potkraj 19. i početkom 20. stoljeća Austro-ugarska banka gradi svoje zgrade diljem Monarhije. Tako su i u Zagrebu potrebe Banke za namjenski građenu zgradu za banku kao sigurnije i ekonomski povoljnije rješenje[4] uskoro rezultirale odlukom o gradnji i odabiru lokacije za svoju podružnicu u neposrednoj blizini glavnoga gradskog trga i već izvedene pošte.

Logičan je i odabir poduzeća „Pilar, Mally, Bauda“ s kojim će i realizirati novu zgradu, s obzirom na to da su prethodno, kao graditelji, sudjelovali u uspješnoj realizaciji kompleksa Prve hrvatske štedionice u Ilici 5/Margaretska 1-3/Bogovićeva 6, 1898.-1899. godine. Arhitektonsko će rješenje izraditi Lav Kalda, tada zaposlen u poduzeću „Pilar, Mally, Bauda“, u skladu s projektnim zadatkom.

[4] Radović Mahečić, 2006: 246

URBANISTIČKA POZICIJA I ULOGA

Sl. 275. Lokacija za planiranu zgradu banke u Jurišićevoj ulici 17 sa stanjem na katastarskom planu iz 1864. godine.

Sl. 276. Druga regulatorna osnova grada Zagreba, sastavio Gradski građ. ured., C. Albrecht, Zagreb, 1889.

Sl. 277. Regulirani potok Medveščak, Nacrt grada Zagreba, sastavio Gradski građ. ured., C. Albrecht, 1900.

Iako nadomak glavnom trgu, Jurišićeva ulica u cijelosti je formirana tek 1878. godine regulacijom i produljenjem nekadašnje Puževe ulice. Drugom regulatornom osnovom grada Zagreba iz 1887. prikazana je i trasa Palmotićeve ulice, na čijem je križanju s Jurišićevom buduća lokacija Banke. Daljnjem razvoju Jurišićeve pridonijelo je postavljanje pruge za konjski tramvaj 1891., a konačnom formiranju regulacija korita potoka Medveščak 1898. godine. Osim

u blizini glavnoga gradskog trga, lokacija je odmah uz netom realiziranu zgradu glavne pošte iz 1904. godine.

Zgrada je formirala do tada neizgrađen ugao Jurišićeve i Palmotićeve ulice.

Sl. 278. Lokacija zgrade Banke u Jurišićevoj ulici 17 sa stanjem na katastarskom planu iz 1915. godine.

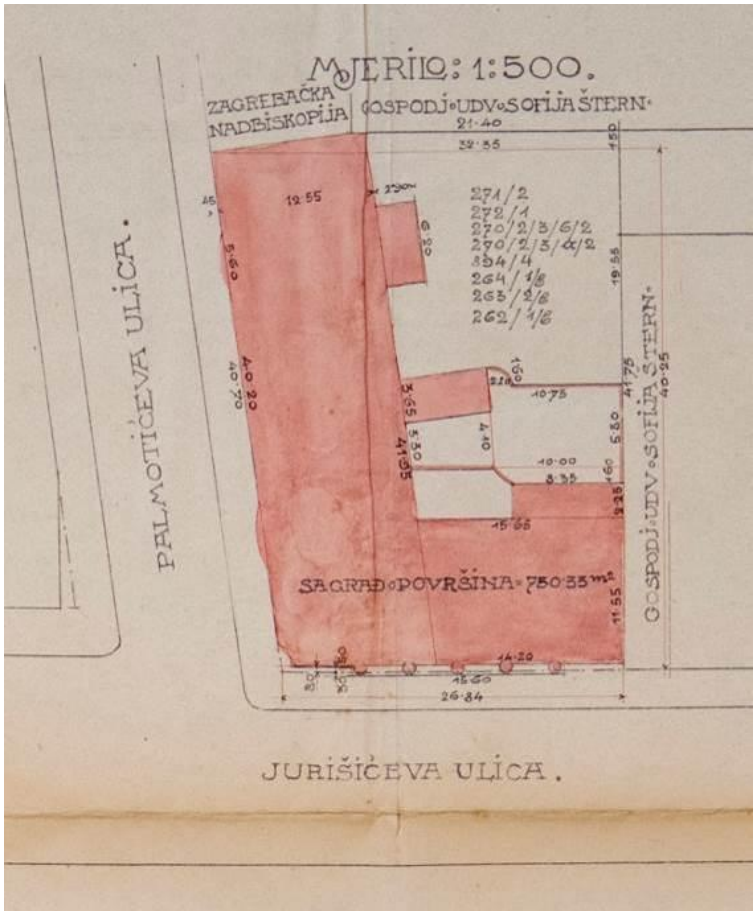
Sl. 279. Današnja situacija na katastarskom planu

Sl. 280. Glavna pošta u Jurišićevoj 1904. Susjedna parcela je još neizgrađena.

Sl. 281. Jurišićeva ulica oko 1906. Na lijevoj strani uglovnica prije gradnje zgrade banke Wiener Bankverein. Već su izgrađene Glavna pošta i podružnica Austro-ugarske banke Lava Kalde s druge strane ulice.

Sl. 282. Položajni nacrt s naznačenim tlocrtom bankovne zgrade

PROJEKTNI ZADATAK

Martin Pilar u svome tekstu objavljenom netom nakon realizacije nove zgrade opisuje detalje projektnog zadatka i suradnju s Austro-ugarskom bankom. Formiranju projektnog zadatka pomogao je „svojim bogatim iskustvom" građevni savjetnik banke Vinko Schwerdtner. Banka je već bila razvila raspored prostorija podružnica te se takav preddefinirani raspored poslovnih prostorija prilagođavao specifičnostima lokacije i lokalnim potrebama.[5] Tako Pilar navodi kako je i u ovom slučaju njihovo poduzetništvo „preuzelo općenite škice o razporedu poslovnih prostorija i stanova" temeljem kojih su izradili svoje prijedloge.

Projektni zadatak je zahtijevao sljedeće sadržaje: dva podrumska stana za vratara i podvornika (čuvara) , a uz njih prostor centralnog loženja i podrum za banku i stanare, te bankovne prostorije u prizemlju koje sadržavaju i arhiv i trezor. Stubište poslovnice odijeljeno je od stubišta za stanove u 1. i 2. katu s 3-5 soba, dok broj soba „ne smije biti na uštrb dobrom rasporedu". Zahtijevao se jedan ulaz u zgradu, oblikovan i kao kolni ulaz u dvorište.

Arhitekture „jednostavne, ali karakteristične i dostojne", bez kupole na uglu; istovremeno solidno izvedene i jednostavno „urešene".

U formiranju projektnog zadatka sudjeluje unaprijed imenovani predstojnik zagrebačke podružnice Vilim Meixner jer je, prema Pilaru, utjecao na smještaj trezora, organiziranog dvoetažno, pretprostorom vezanog za dvorište.[6]

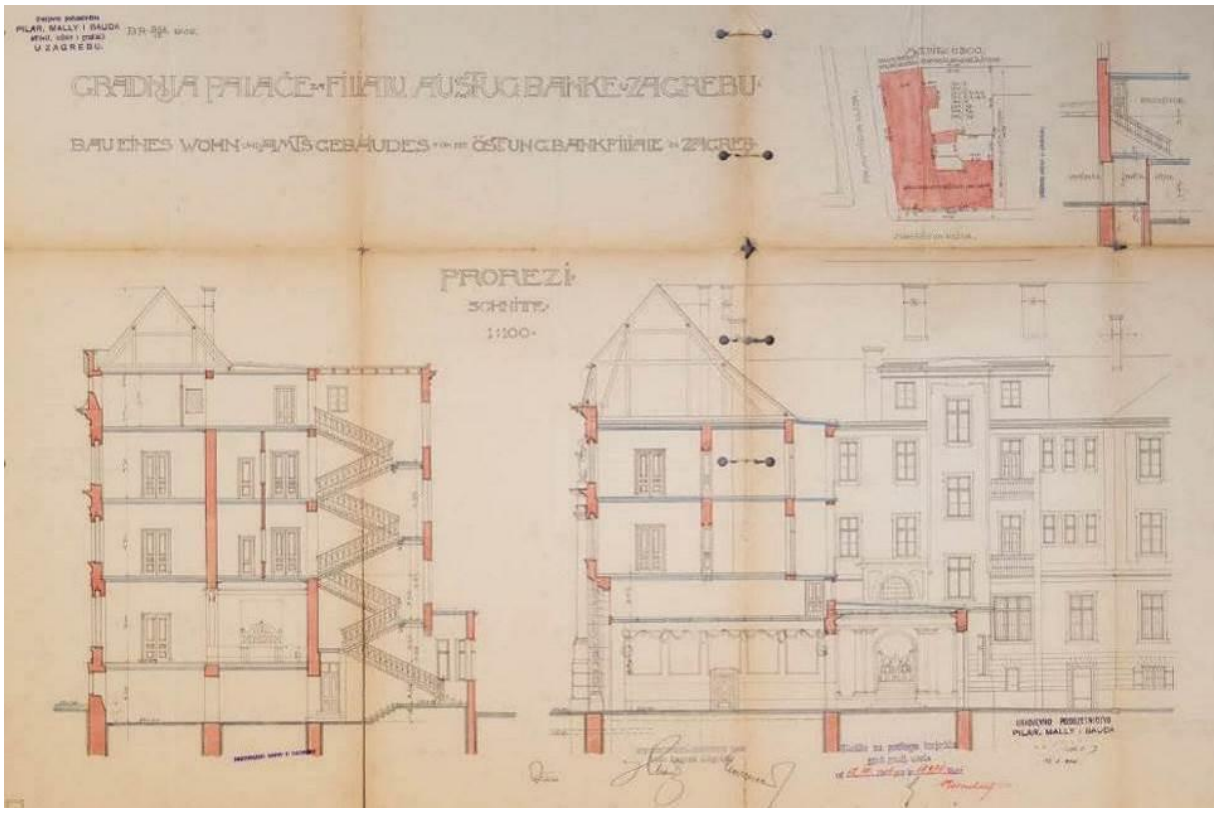
PROSTORNO RJEŠENJE I FUNKCIONALNA SHEMA

Prostorna je shema zgrade "L" oblika koji čine duže krilo orijentirano prema Palmotićevoj i kraće krilo zgrade prema Jurišićevoj. Glavni ulaz svakako je morao biti na Jurišićevoj, kao komunikaciji prema glavnom trgu.

Kalda realizira jedan od rijetkih primjera uglovnice ovog tipa, ne čineći pritom prekršaj Reda građenja i izgradivši samo 70% površine parcele.[7] U visinskom smislu, poput drugih projektanata zagrebačkih zgrada novčarskih institucija, pokušava postići maksimum ostvarujući pored suterenske etaže i prizemlje, dva kata te visoku mansardu, odnosno gotovo punih pet nadzemnih etaža, manipulirajući nazivima etaža.[8] Maksimalno iskorištavanje prostora kroz presjek vidljivo je i u detalju presjeka kroz ulaznu vežu, gdje unutar visine veže

[5] Pilar, 1909: 17
[6] Pilar, 1909: 18
[7] Godine 1896. Redom građenja propisane su minimalne dimenzije dvorišta pa je u izgrađenom dijelu grada uglovnica trebala biti minimalno 15%.
[8] U ovom dijelu grada dopuštene su najviše četiri etaže („trokatna zgrada").

smješta vratara i garderobu te kuhinju, a iznad veže (u razlici visine između stropa veže i prvoga kata) arhivu.

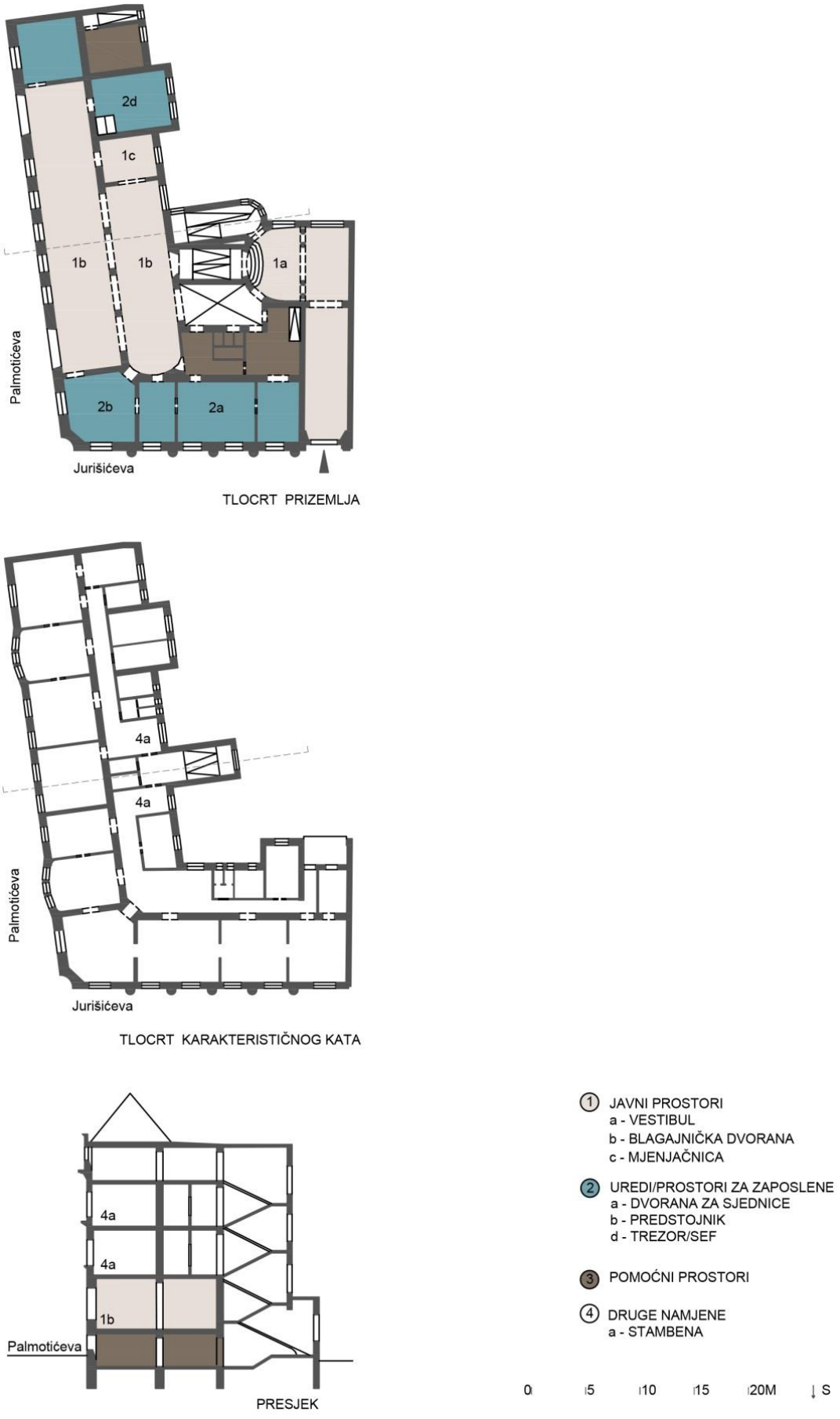

Sl. 283. Presjeci, nacrt iz dokumentacije za građevinsku dozvolu, 1906.

Kalda se introvertno određuje prema odnosu i komunikaciji prizemlja i ulice; poput drugih arhitekata na početku 20. stoljeća (npr. Schachner kod projekta Hipotekarne banke na Zrinjevcu), koji ne otvaraju prostore prizemlja za trgovačke ili ugostiteljske sadržaje u kontaktu s ulicom. Isti princip primjenjuju nešto kasnije i Neumann i Gotthilf (odnosno Holjac) u podružnici Wiener Bankverein preko puta.

Osnovna funkcionalna shema zgrade – dispozicija namjena – može se podijeliti u četiri osnovne cjeline karakteristične za ovu tipologiju: javni prostori odnosno prostori poslovanja sa strankama (vestibul, blagajnička dvorana), uredski prostori i prostori za zaposlene, pomoćni prostori te prostori drugih namjena (stanovanje), (Sl. 284.)

Prema izvornom projektu suteren i prizemlje bili su namijenjeni poslovnici banke, a prvi i drugi kat bili su isključivo stambeni s po dva stana na etaži. Nakon ulaza u vežu, koja je ujedno i kolni ulaz u dvorište, dolazi se do bočnog širenja prostora veže s lijeve strane u prostor reprezentativnog vestibula oblika potkove, iz kojeg se reprezentativnim stubištem izravno ulazi u blagajničku dvoranu, a desno u zasebno stubište za stambeni dio. Tu je, tik uz vežu, smješten stan vratara s mogućnošću izlaza u svjetlik unutar zgrade, a iz veže se u produžetku prolazi u dvorište.

Sl. 284. Dispozicija namjena i glavnih funkcionalnih zona zgrade – prizemlje, karakterističan kat i presjek

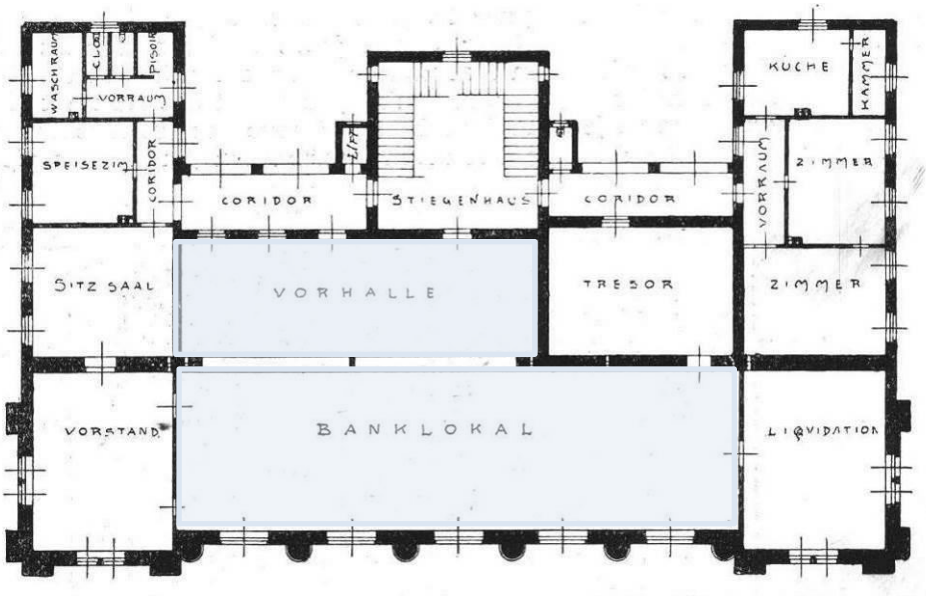
Etaža suterena, prema ulicama ukopana za 1m, podijeljena je u dvije cjeline: sjeverni dio tlocrta uz Palmotićevu sadrži donji prostor dvoetažnog trezora s pretprostorom te stan podvornika, ujedno i čuvara. Iz dvorišta se može ući i u drugi, preostali dio koji služi i banci i stanarima. U taj dio suterena stanari mogu pristupiti svojim stubištem, a i vratar banke hodnikom iz svog stana. U suterenu je prostor centralnog loženja i podrum za drva i ugljen. Za stanare su predviđena spremišta za drva i podrumi za vino.

Na tavanu su praonica i glačaonica te pet tavanskih prostora, od kojih su četiri ustupljeni na korištenje stanarima.

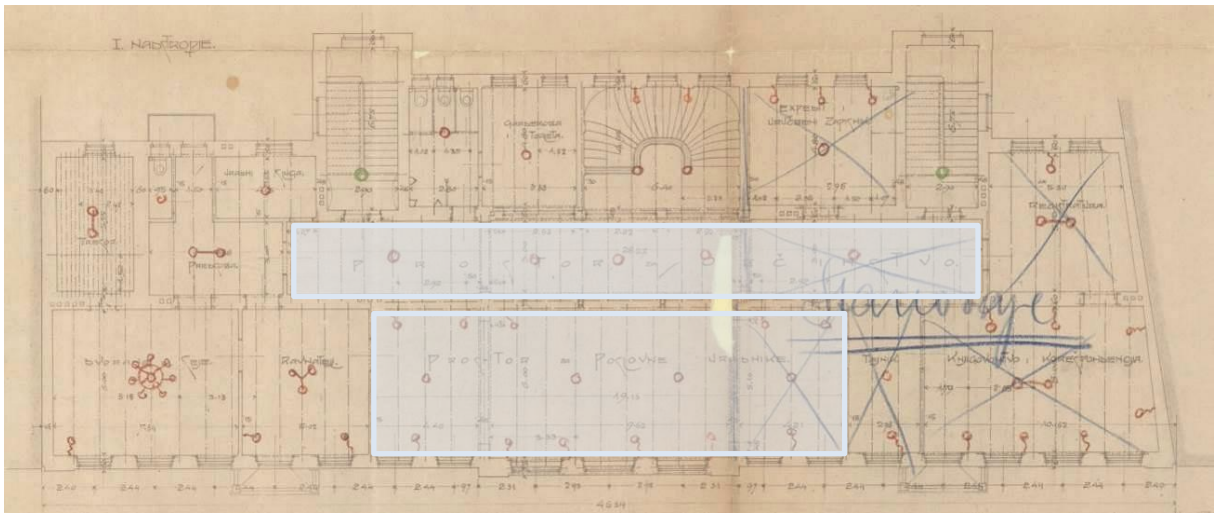
REPREZENTATIVNI SKLOP BANKE

Ulazne stube u blagajničku dvoranu, bogatog, bačvasto oblikovanog i kasetiranog svoda, flankirala su po dva jednostavno oblikovana stupa, a na vrhu stuba, pred ulazom u dvoranu, bila je naznačena ukrasna rešetka.

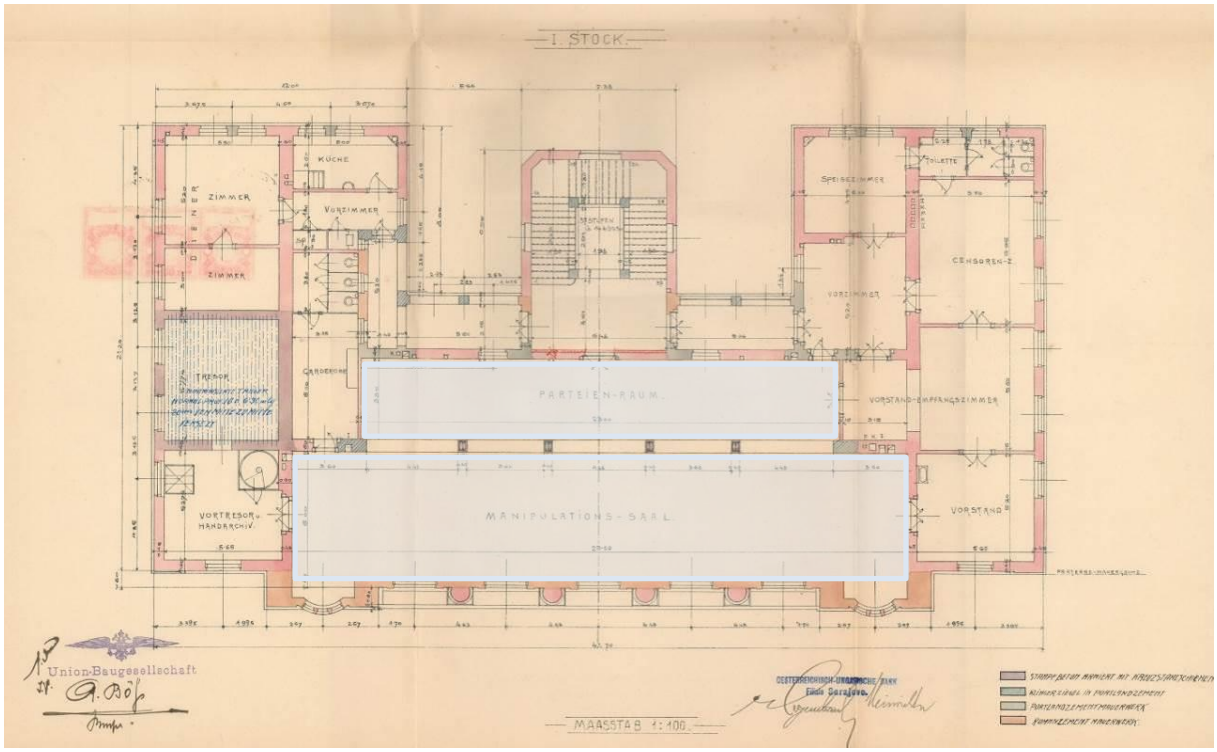
Za razliku od brojnih primjera centralno organiziranog prostora za stranke s blagajnama smještenim po obodu dvorane, ova dvorana pripada dispozicijom izduženom, longitudinalnom formatu blagajni te paralelnog prostora za stranke, poput primjera podružnice Austro-ugarske banke arhitekta Josepha Huberta u Temišvaru, izgrađene između 1903. i 1904., kao i blagajnička dvorana Vancaševe zgrade Mestne hranilnice u Ljubljani, izvedene 1904. neposredno prije ovoga Kaldina projekta. Koncept je poslije primijenjen i u podružnici Austro-ugarske banke u Sarajevu 1912.-1913. koju projektira Rudolf Tönnies, te Joseph Hubert u Rijeci 1913. do 1914. godine.

Sl. 285. Tlocrt 1. kata s naznakom prostora blagajničke dvorane, podružnica Austro-ugarske banke, Temišvar, J. Hubert, 1903. do 1904.

Sl. 286. Tlocrt 1. kata s naznakom prostora blagajničke dvorane, Mestna hranilnica, Ljubljana, J. Vancaš, 1903.-1904.

Sl. 287. Tlocrt 1. kata s naznakom prostora blagajničke dvorane, Podružnica Austro-ugarske banke, 1912. - 1913., Ulica Apelova obala, Sarajevo

Kao i u svim navedenim primjerima podružnica Austro-ugarske banke, blagajnička dvorana je smještena na katu. Penjanjem reprezentativnim stubištem pa kroz vjetrobran dolazi se u sredinu tlocrta dvorane na njezinoj dužoj stranici. Izvedena je u obliku dvaju paralelnih izduženih prostora, za klijente i za službenike, povezanih blagajničkim pultom.

Prostor klijenata izvorno je elipsoidnog (poslije trostranog) završetka u kontaktu s prostorima uprave s jedne strane, a pravokutnog s prostorom mjenjačnice („soba za brojenje i

izdavanje sitnog novca“) zaključena sa suprotne. Usporedno, prostor za službenike smješten uz pročelje komunicira sa „sobom za otpremu“ te trezorom s jedne, a s upravom s druge strane. Prostor komunikacije klijenta s činovnicima blagajne organiziran je putem pulta smještenog između stupova kvadratnog tlocrta.

Uz blagajničku dvoranu, između poslovnih i reprezentativnih prostorija na samom uglu nalaze se ured ravnatelja i dvorana za sjednice cenzora. Na kraju niza reprezentativnih prostora, uz sjedničku je dvoranu smještena blagovaonica za činovnike (hodnikom vezana za garderobu i sanitarije). Prostor blagajničke dvorane na rubovima je naglašen i oblikovanjem otvora, i to dvama blago konkavnim istacima na pročelju s po tri prozora, koji se protežu cijelom visinom pročelja.

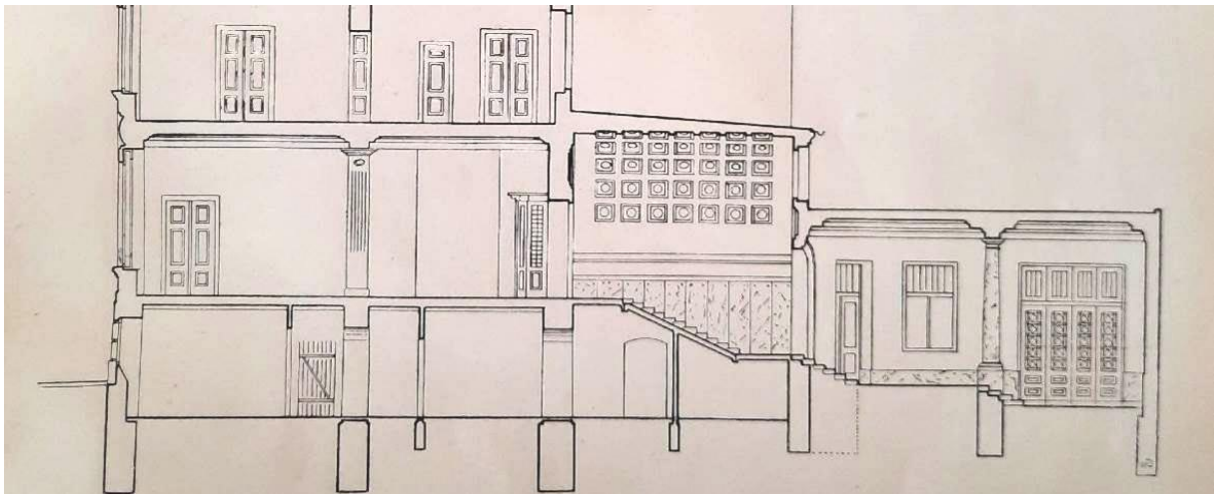
Ured ravnatelja na samom je uglu, nepravilna šesterokutnog oblika, a osim što je izravno povezan s prostorom blagajni i pretprostorom koji komunicira prema dvorani za sjednice, ima i direktan ulaz iz pretprostora za klijente. Detalji interijera, osim prikaza štuko dekoracija stropa na tlocrtima i presjecima, nisu poznati (Sl. 288. i Sl. 291.).

PROSTORI DRUGIH NAMJENA

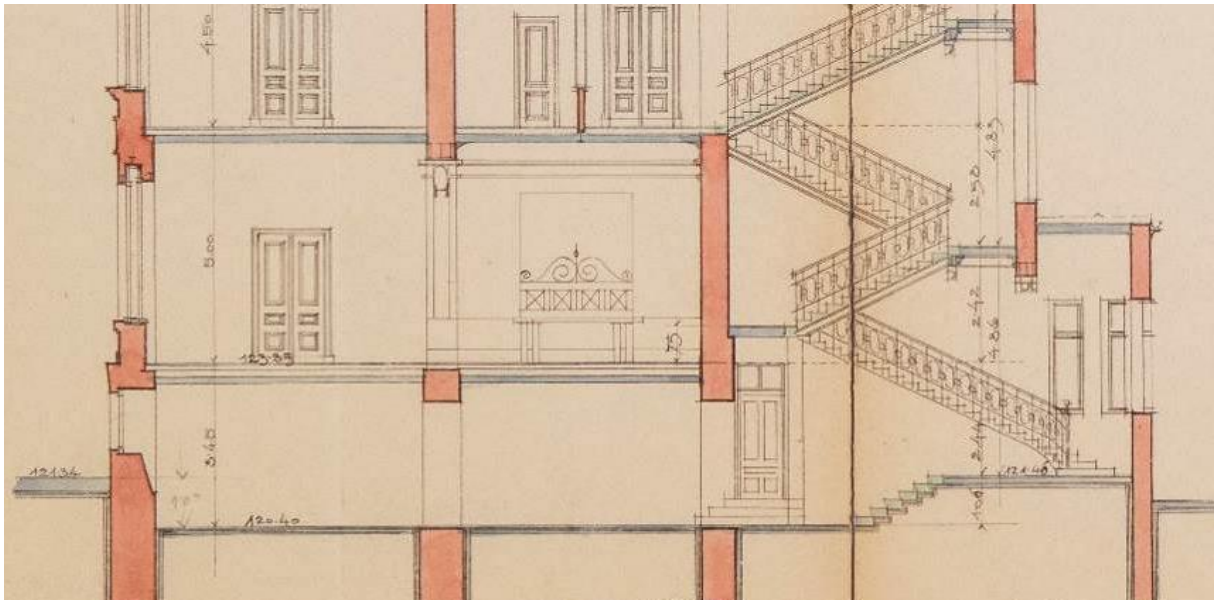
STANOVANJE

Stanovanje je planirano u dvije etaže, prema shemi dva stana na stubište. Veći sa šest soba prema Jurišićevoj ulici i servisnim prostorima orijentiranim prema dvorištu te manji stan s četiri sobe prema Palmotićevoj ulici i jednoj prema dvorištu. Sobe su standardne za ondašnji način života, a i, kao „znak otmjenosti“, nanizane u amfiladi, međusobno povezane vratima u središnjoj osi, kao i paralelnim hodnikom kojim komuniciraju prema sanitarijama, kuhinji i sobi za poslugu. Veći stan ima vezu spavaće sobe i kupaonice, orijentirane na lođu. Stanovi uz predsoblje imaju balkon s vertikalom za otpad.

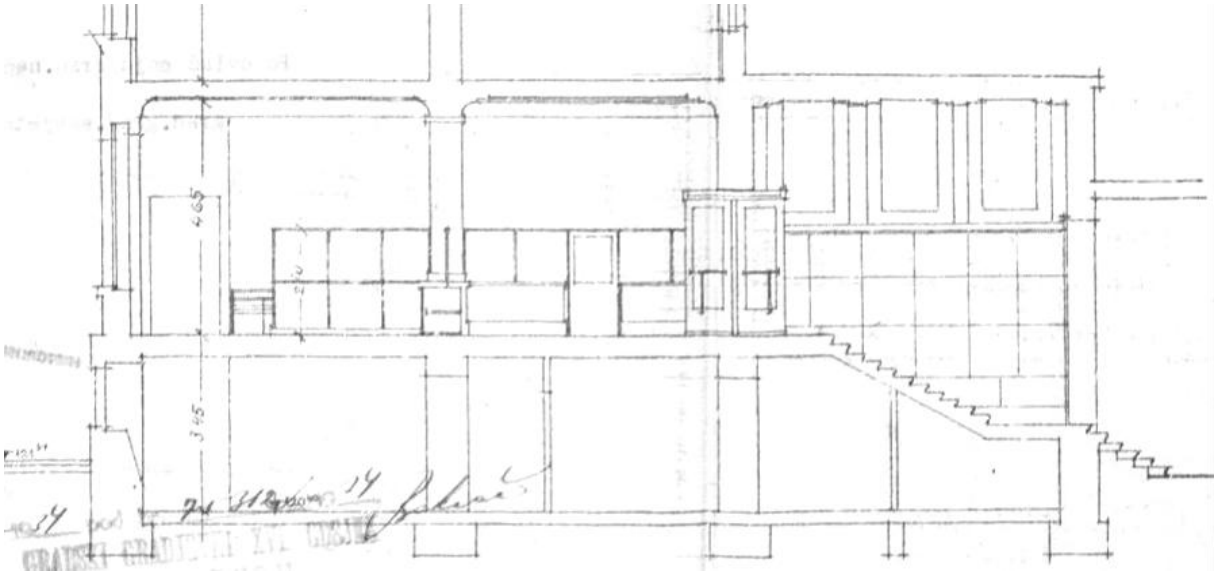
S obzirom na to da je glavnina projektantskog opusa Martina Pilara ugrađena najamna građanska stambena kuća, u odnosu na druge njegove samostalne realizacije i realizacije poduzeća „Pilar, Mally, Bauda“ (1894. do 1907.), projektantska rješenja njihovih stanova imaju velike sličnosti i s ovim primjerom: tlocrtna shema s dva stana na stubište, prirodno osvjetljenje svih prostora, izravna veza kupaonice i spavaće sobe te prirodno osvijetljena velika predsoba (prvi put uvedena u kući Bauda 1900., što će poslije postati jedan od standardnih temeljnih elemenata zagrebačke stambene tipologije).

Sl. 288. Poprečni presjek kroz blagajničku dvoranu, L. Kalda, 1906.

Sl. 289. Poprečni presjek kroz blagajničku dvoranu, L. Kalda, 1906. i B. Nestorović, 1934. godine

Sl. 290. Poprečni presjek kroz blagajničku dvoranu, B. Nestorović, 1934. godine

U koncepciji niza ulici orijentiranih soba nasuprot dvorišnom servisnom dijelu ostaje trajni problem dugog hodnika koji ih međusobno povezuje, a koji nalazimo u većini primjera s nekim pokušajima poboljšanja lomom hodnika ili dobro osvijetljenim proširenjima, što je korišten i u ovom primjeru najamnih stanova iznad banke.

TEHNIČKA OPREMA, PRIMJENA TEHNOLOŠKIH INOVACIJA, KONSTRUKCIJA

Temelji i obodni zidovi podrumske etaže izvedeni su u betonu, dok su ostali zidovi zidani u opeci, u običnom ili portland-cementnom mortu, ovisno o zahtjevima konstrukcije. U kamenu su izvedeni samo stupovi u blagajničkoj dvorani između prostora za stranke i prostora za činovnike.

Stijenke trezora su osigurane od vatre i provale. U podrumu su prostori svođeni svodom od opeke na željeznim traverzama, dok je većina ostalih izvedena od betona između željeznih traverzi bez pletiva, kao npr. nad vežom, arhivom i tavanom ili s pletivom među nosačima kod ravnoga stropa iznad veže i bačvastoga nad stubištem koje vodi u banku.

Izvedba temelja bila je posebno zahtjevna jer su temelji na samom uglu bili na mjestu korita kanaliziranog potoka Medveščak.

Sokl je od kamena, pročelje žbukano, u prizemnoj zoni je kamena žbuka, a detalji od umjetnog kamena (vaza, detalji oko ulaznih vrata i sl.).

Stanovi imaju plinske peći u kupaonicama i kaljeve peći u sobama. U stanove su uvedena električna zvona. Poslovnica banke ima i plinsku i električnu instalaciju te centralno grijanje. Električno dizalo ugrađeno je između gornjeg i donjeg trezora.

Svaki stan ima balkon vezan za predsoblje pokraj kojeg je smještena betonska cijev za bacanje smeća, što se skuplja u dvorišnoj kućici, u pomičnu željeznu posudu.

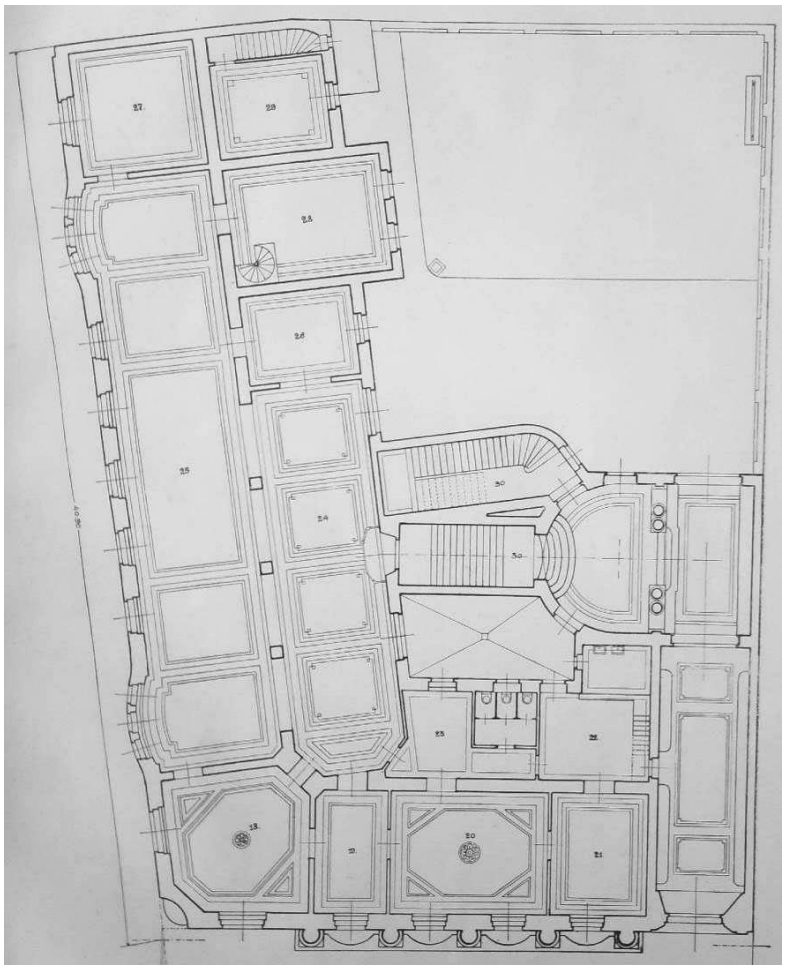
Nestorović svojom adaptacijom prostora 1934. godine uvodi rotirajuća vrata na ulazu u blagajničku dvoranu.

OBLIKOVANJE INTERIJERA, DETALJI

Prema tekstu autora Martina Pilara poznat nam je opis korištenih materijala, koji varira prema kvaliteti i poziciji te funkciji prostora na kojoj je korišten. U ulaznoj veži su postavljene žute keramitne pločice, uz detalj ruba od crvenih pločica. Ulazne su stube vestibula i one koje vode u banku od vapnenca repentabor. Pod predvorja i druga stubišta izvedeni su u teracu. Zidovi u banci u podnožju su od crvenog, *stucco* mramora (kao i stupovi u vestibulu), a zidovi i stropovi svijetlo bojani. Reprezentativnost ulaznog stubišta dodatno naglašava bačvasti, kasetirani svod nad njim, kao i vrata ostakljena brušenim staklom umetnutim u mjedene okvire.

Stolarija je izvedena od hrastovine, kao i parket za pod bankovne dvorane i prostore uprave. Podovi servisnih prostorija banke i stanova izvedene su u keramitnim pločicama. Asfalt se kao pod koristio u donjem prostoru trezora, kod praonice na tavanu i u dvorištu. Cementne pločice su korištene u servisnim prostorima stanova za poslugu, za podest stubišta i hodnik na tavanu, a meki podovi u podrumskim sobama, u sobama posluge i na tavanu.

Skromnu informaciju o oblikovanju prostora možemo dobiti iz naznačenih profilacija stropa u tlocrtu i presjeku, po samom obodu u pet polja kasetiranog stropa te naznačenim štuko ukrasima na sredini stropa u najreprezentativnijim prostorima ureda predstojnika banke i u sjedničkoj dvorani, odnosno iz presjeka iz doba arhitekta Nestorovića, koji u svojim nacrtima prikazuje ulaz kroz rotirajuća vrata te jednostavno oblikovanje pulta i ostakljene pregrade (visine 2,2 m) u pravilnom kvadratnom rasteru što se proteže i na oblogu ulaznog stubišta (Sl. 290.).

Sl. 291. Tlocrt prvoga kata[9]

[9] U objavljenom prilogu i Viestima Društva inžinira i arhitekta o gradnji podružnice Austro-ugarske banke nazivi etaža u nacrtima su označeni drukčije nego u dokumentaciji za građevinsku dozvolu, pa je tako etaža prizemlja ovdje nazvana prvim katom, što bi i odgovaralo stvarnom stanju.

OBLIKOVANJE PROČELJA I STILSKE KARAKTERISTIKE REALIZIRANOG RJEŠENJA

Glavno pročelje je gotovo simetrično u oblikovanju. Simetrija je narušena posve krajnjom pozicijom glavnog ulaza i konkavnom izvedbom ugla u koji se smješta vaza. (Inicijalno je Kalda na toj poziciji skicirao dvije figure, ali su u nacrtima za građevinsku dozvolu zamijenjene vazom.) Formirano je sa šest osi otvora.

Pročelje je u horizontalnom smislu podijeljeno u tri zone, a oblikovanje odnosno podjela ne slijedi i prostornu organizaciju. Snažna baza postament je zgrade, a ujedno servisni dio. Visoko prizemlje i prvi kat u pročelju prema Jurišićevoj kao ulaznom pročelju povezani su velikim redom stupova nad kojima su iznad vijenca postavljene skulpture izvedene u kamenu: dječaci – bakanti, alegorije Trgovine, Industrije, Poljoprivrede i dva dječaka svirača. Valdec je realizirao i reljefe: jedan s prikazom alegorije rada, štednje i blagostanja te dva s prikazom alegorije obilja, sve iznad prozora prvoga kata. Bijeli kamen primijenjen u bazi pročelja i na izvedenim dekorativnim elementima pridonio je monumentalnosti pročelja i bio *condicio sine qua non* u ovom tipu građevina.[10] Zgrada je završena visokim krovištem mansardnog oblika s krovnim kućicama koje omogućuju prirodno svjetlo potkrovnim prostorijama.

Sl. 292. Pogled na alegorijske skulpture

[10] Quien, 2016: 252

Sl. 293. Pogled na alegorijske skulpture

Duže pročelje u Palmotićevoj ima devet prozorskih osi, a istaknute su one predzadnje, naglašene plitkim konkavnim rizalitom cijelom visinom pročelja. Pozicija blagajničke dvorane je markirana s ta dva plitka konkavna istaka pročelja, a promjena u ritmu nastavlja se sve do mansarde s većom krovnom kućicom nad istakom. U osima varira i količina otvora, kojih je na samom rubu trodijelni prozor, na istacima trostruki otvor, a u središnjem dijelu pojedinačni otvor. Oba pročelja povezuje postament zgrade sa u žbuci oblikovanim klesancima te niz ovalnih i oktogonalnih medaljona u parapetu druge etaže.

Plohe pročelja obrađene su jednostavnim kombinacijama grublje žbuke i zaglađenih ploha prozorskih erti, profilacija vijenaca, ploha stupova uz ovalne medaljone zaokružene girlandama i geometrijski završetak meandrom, izvedenim točno prema Kaldinu nacrtu pročelja.[11] Meandar je tema i drugih detalja poput profilacije uz zaglavni „kamen“ prozora ili vaze na uglu.

KARAKTERISTIČNI ELEMENTI BITNI ZA USPOSTAVU NOVE TIPOLOGIJE

Iako investitor svjesno već u projektnom zadatku izbjegava naglasiti ugao kupolom, kako to rješava Hrvatsko-slavonska zemaljska hipotekarna banka, Prva hrvatska štedionica u Ilici ili Eskomptna banka prije njih - Kalda to čini monumentalnim pročeljem prema Jurišićevoj,

[11] Temu meandra ne nalazimo često u to doba na zagrebačkim pročeljima… tek znatno kasnije na Kovačićevoj zgradi Slaveks, pa i u zgradi Zagrebačke burze, kao detalje oblikovanja podova i rubova zidnih ploha.

i to konkavnom geometrijom ugla s umetnutom skulpturom te snažnim mansardnim krovištem, čime definira istaknutu uglovnicu novoformiranoga uličnog poteza i križanja novih ulica.[12]

Bitno obilježje nove tipologije jest i njezina markantna pojavnost i arhitektonska dojmljivost i reprezentativnost, ostvarena odabirom stila, primjenom klasičnoga dorskog reda, koji jamče vjerodostojnost poslovanja banke.[13] Kako kaže Marina Bagarić: „Reprezentativna (neo)neoklasicistička pročelja Jugoslavenske banke posredovala su prolaznicima poruku o snazi, moći i postojanosti banke."[14] Monumentalnost je postignuta upotrebom neoklasicističkih elemenata: masivnim dorskim polustupovima koji nose grede, zaključeni alegorijskim skulpturama iznad svakoga.

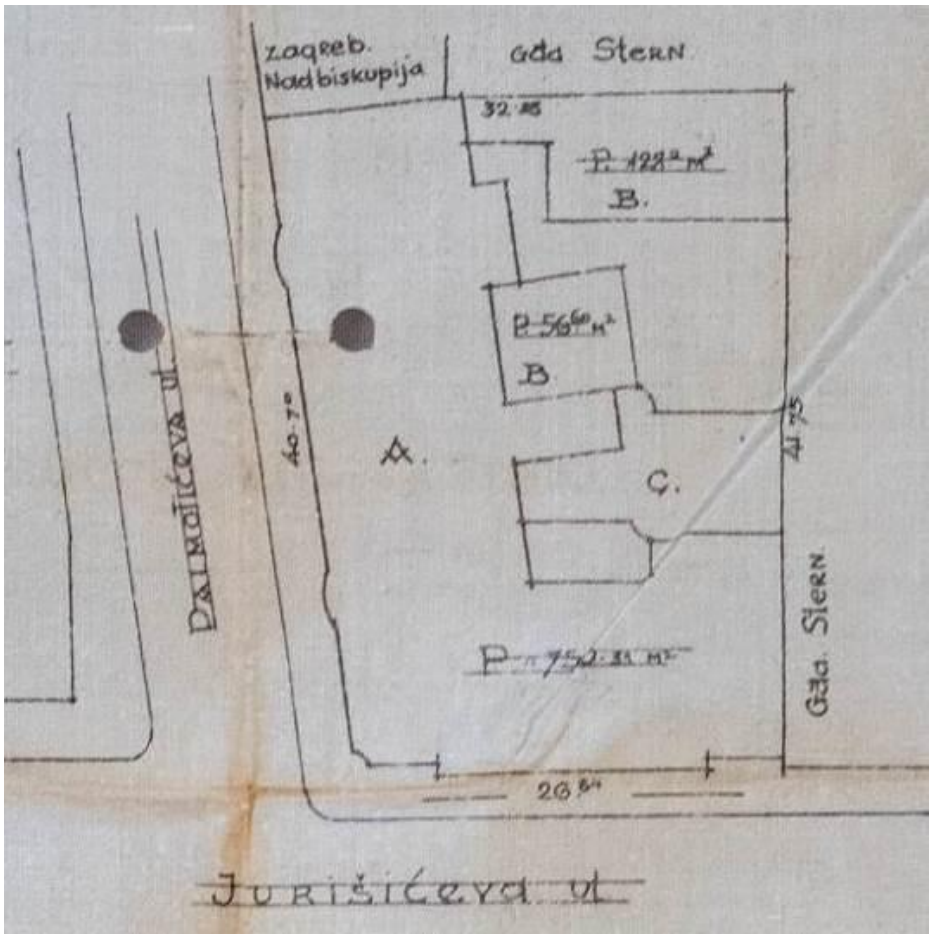
Prateću, stambenu namjenu, odnosno heterogenu strukturu namjena, u zgradi ćemo u ovom primjeru teško vizualno primijetiti, s obzirom na ujednačen tretman pročelja i postojanje samo jednog ulaza koji svojim oblikovanjem i dimenzijom u potpunosti odgovara poslovnoj namjeni. Projektantsko rješenje ipak nudi kvalitetnu organizaciju i odnos pojedinih namjena, ne gubeći pritom na kvaliteti pojedinih cjelina.

NAKNADNI ZAHVATI I STANJE ZGRADE DANAS

Kalda 1909. godine mijenja namjenu u manjem dijelu podruma banke, u krilu prema Palmotićevoj, gdje umjesto podruma za vino, ugljen i drvo smješta stambeni prostor, sobu i kuhinju.

Sljedeće su izmjene evidentirane tek 1934. za tadašnjeg korisnika zgrade - Narodnu banku Kraljevine Jugoslavije. Arhitekt Bogdan Nestorović smješta dizalo između dvaju ulaznih stubišta, onoga za blagajničku dvoranu i upravu te onoga za stanove. Također, uklanja dio zida koji dijeli blagajničku dvoranu od susjednoga, uglovnog ureda ravnatelja te povezuje ta dva prostora, povezana dotad samo vratima. Ugrađuje rotirajuća vrata umjesto dotadašnjeg klasičnog vjetrobrana na ulazu u blagajničku dvoranu. Proširuje se prostor trezora i pored njega dodaju se još jedne stube prema podrumskom dijelu trezora kao preinaka dotadašnjih kružnih. Uz stambeno stubište izvedena je dogradnja s pomoćnim prostorima u suterenu i još jedan prostor za činovnike u prizemlju, a na samom kraju krila u Palmotićevoj izvedena je dvorišna prizemna dogradnja sa suterenom, za arhiv i pomoćne prostore osoblja.

[12] I Gj. Szabo u svom tekstu „Zagreb od godine 1860. do danas" kaže kako bez kupole „...nije onda ni mogla biti iole monumentalnija građevina..." Szabo, 1935: 169
[13] Maruševski, 1983: 30
[14] Bagarić, 2011: 233

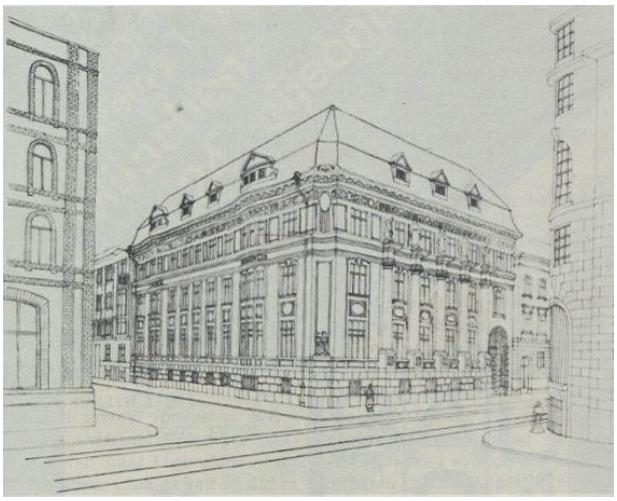

Sl. 294. Situacija s projekta dogradnje iz 1934. s označenim visinama pojedinih zgrada:
A – prizemlje + dva kata, B – prizemlje + jedan kat i C – prizemlje

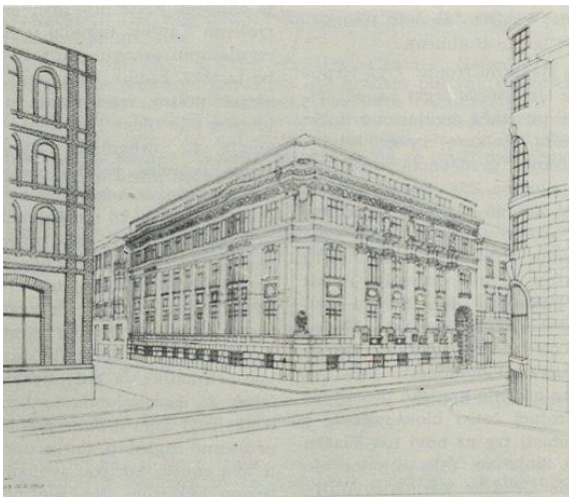
Kasniji nacrti Jurja Denzlera za adaptaciju prostora banke (tada Hrvatska državna banka[15]) iz razdoblja od 1941. do 1948. godine obrađuju preinake na kući Palmotićeva 7, koja je pripojena izvornoj uglovnici. Dodaje stubište na spoju dviju zgrada, s obzirom na razliku u visini etaža od gotovo 2 m. Namjena adirane zgrade je poslovna, izuzev prizemlja koje sadrži dva stana. U visokom su prizemlju dvije stambene prostorije pretvorene u jednu, izdvojene od stana i direktno vratima vezane za zgradu banke, uz samo dvije stube razlike. Kako je blagajnička dvorana visine 4,65 m, tako se i razlika u visinama etaža u gornjim razinama znatno povećava. Tom je prilikom izmijenjeno mansardno krovište uglovne zgrade u još jednu, treću uredsku etažu, s nizom prozora iznad postojećeg vijenca prema objema ulicama, te dodan dvostrešni krov nižeg nagiba, tako da se u uličnoj perspektivi krov ne percipira (Sl. 296.). U dograđenoj etaži smješteni su uredski prostori duž oba ulična pročelja te nekoliko ureda s garderobom, sanitarijama i arhivom, orijentiranima prema dvorištu.

[15] Hrvatska državna banka osnovana je 10. svibnja 1941. godine kao emisijski zavod pod suverenitetom NDH. Preuzela je poslovanje bivše Narodne banke Kraljevine Jugoslavije na području NDH sa svim podružnicama, kao i njenu kompletnu imovinu. http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_8313 [pristup 04.09. 2022.]

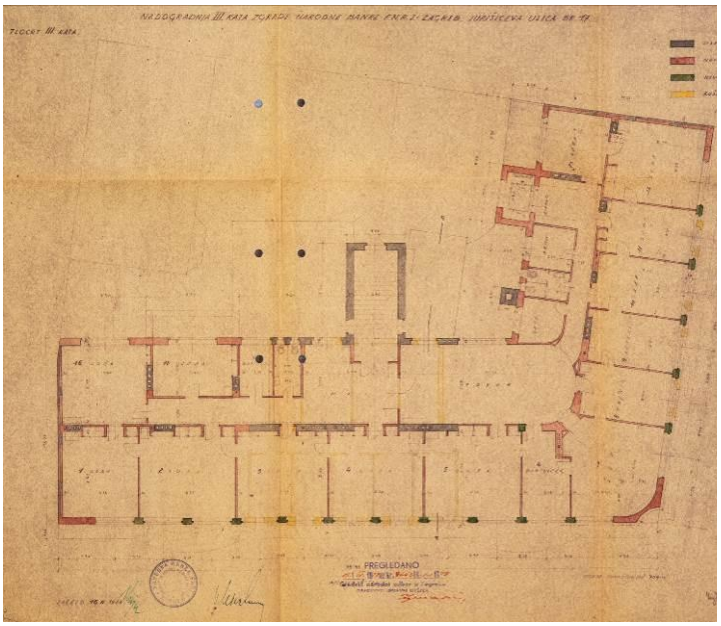
Trezor u podrumskom dijelu značajno je proširen i zauzima gotovo cijelo zapadno krilo kuće, uključujući i podrum Palmotićeve 7, s izuzetkom prostora orijentiranih prema dvorištu koji su dograđeni 1934. Zanimljivo je kako Denzler 1948., tada za Narodnu banku FNRJ (iako među sačuvanim nacrtima ne nalazimo cjelovit nacrt etaže prizemlja kako bismo sagledali reprezentativne prostore i blagajničku dvoranu), u rješenju 3. kata, gdje na poziciji iznad blagajničke dvorane pozicionira *foyer* i oblikuje njegov završetak radijusom poput Kaldina rješenja za prostore za klijente blagajničke dvorane.

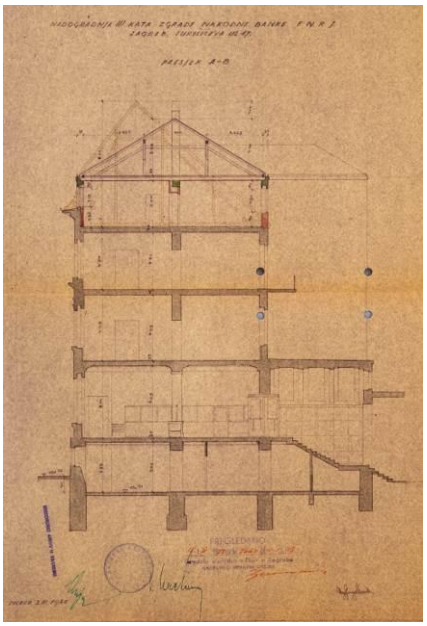
Sl. 295. Perspektiva postojeće zgrade i nadogradnja Narodne banke, J. Denzler, 1956. do 1962.

Sl. 296. Perspektiva postojeće zgrade i nadogradnja Narodne banke, J. Denzler, 1956. do 1962.

Sl. 297. Nadogradnja 3. kata zgrade Narodne banke FNRJ, tlocrt i presjek A-B s izmjenom mansardne krovne konstrukcije, arh. J. Denzler, 1948.

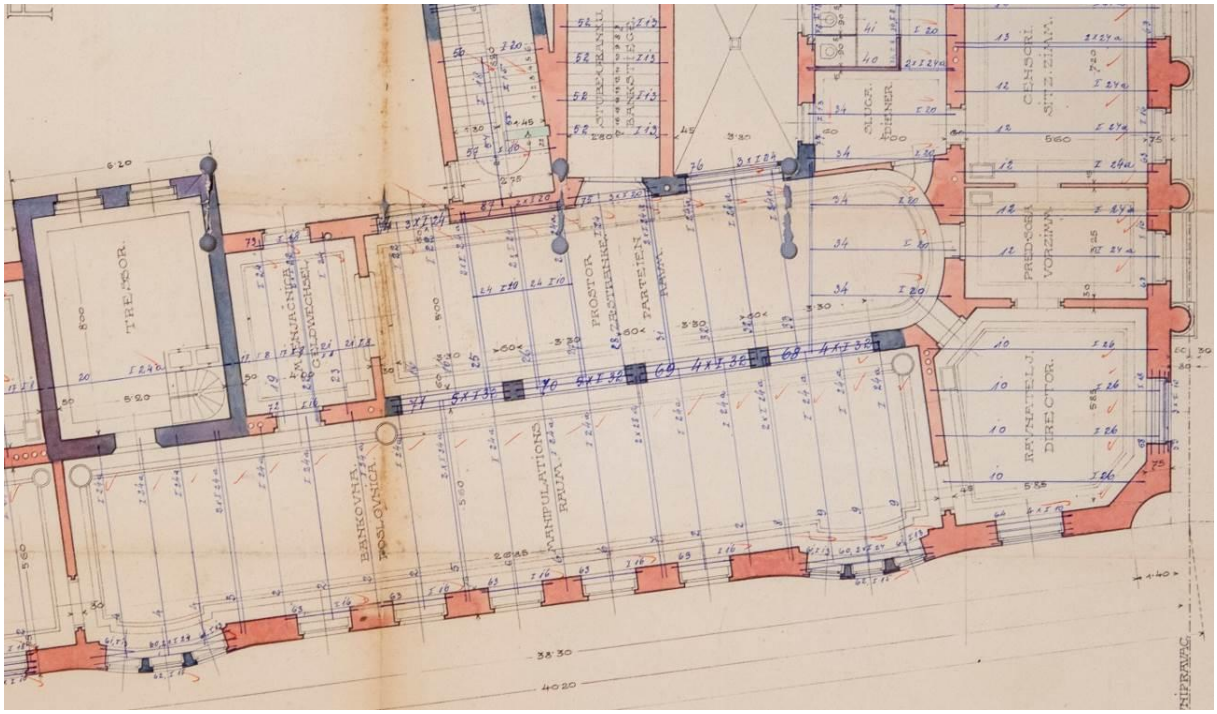
Sl. 298. Nadogradnja 3. kata zgrade Narodne banke FNRJ, tlocrt i presjek A-B s izmjenom mansardne krovne konstrukcije, arh. J. Denzler, 1948.

Danas zgradu u cjelini koristi Hrvatska narodna banka, isključivo kao uredsku zgradu. U takvoj novoj prostornoj organizaciji i namjeni prostora blagajnička je dvorana postala suvišna pa je na liniji pulta za komunikaciju sa strankama postavljen puni zid. Osim ulaznog stubišta i veže, koji su očuvani u gotovo izvornom stanju s dodatnim elementima radi stvaranja suvremenih sigurnosnih uvjeta za ulazak u zgradu, nema očuvanih bitnih izvornih detalja interijera.

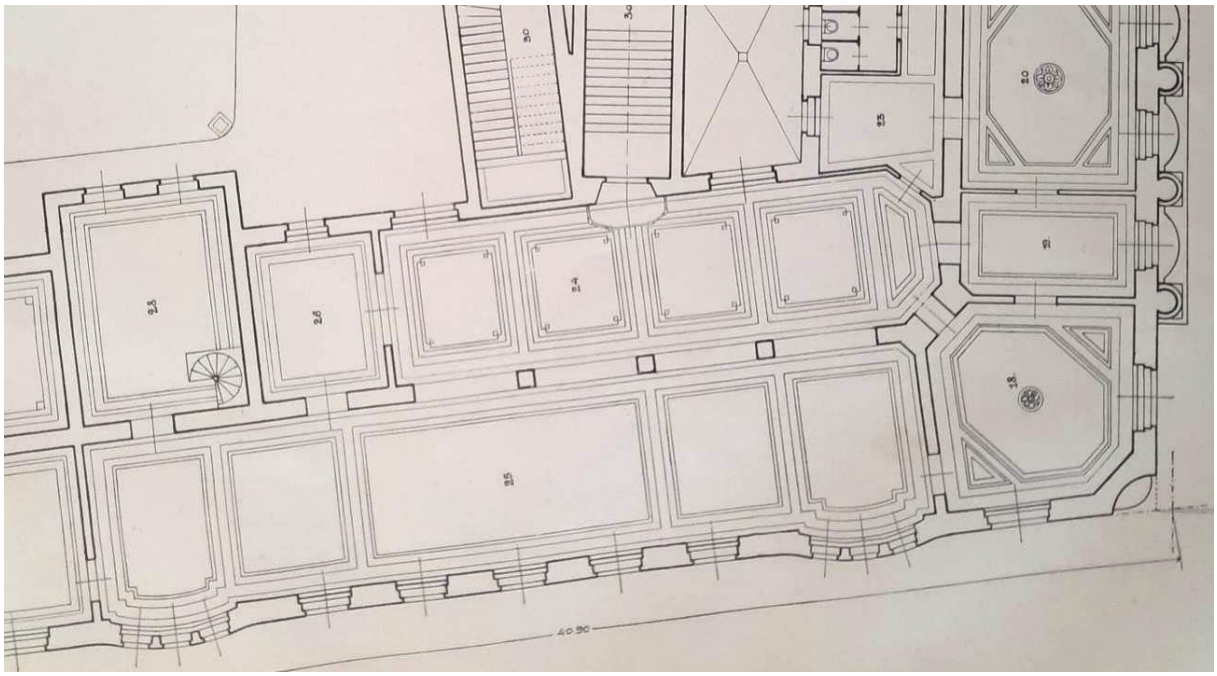
ZAKLJUČAK/VALORIZACIJA

Zgrada je naglašene reprezentativnosti, ali nešto skromnije heterogenosti i otvorenosti. Zatvorenog je pročelja, slabije komunikacije prema klijentu. Na tu činjenicu i suzdržanost u kontaktu s javnosti vjerojatno je utjecao i naručitelj, s obzirom na to da je riječ o podružnici banke Monarhije. S javnosti komunicira oblikovanjem pročelja, alegorijskom skulpturom, a ne u fizičkom smislu. Stanovanje je podređeno osnovnoj namjeni.

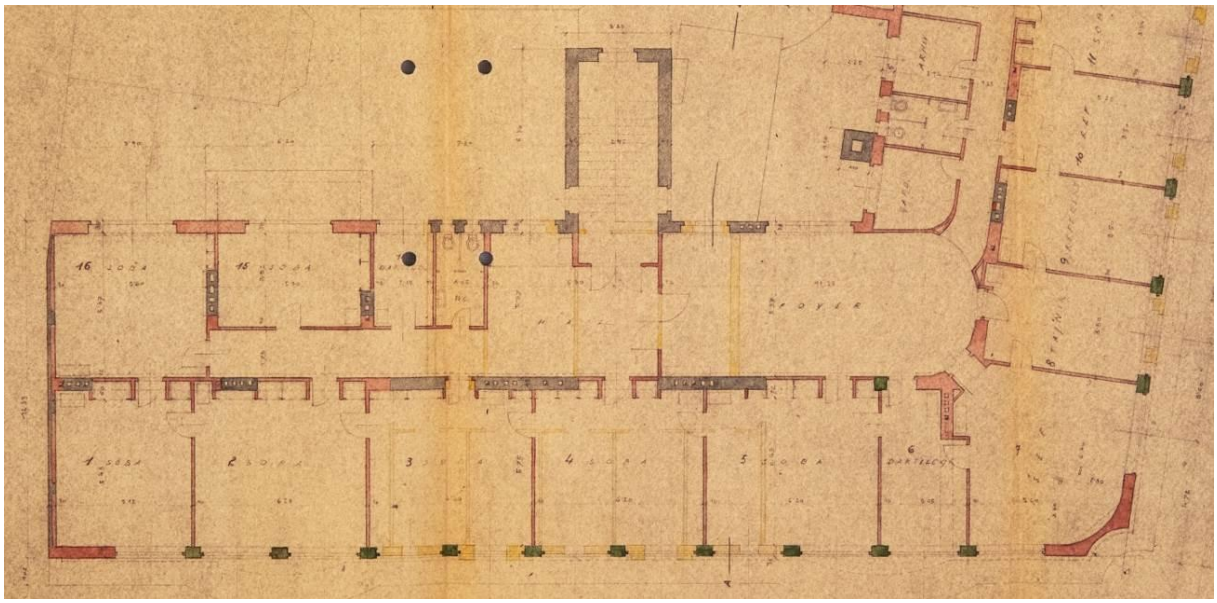
Zgrada ima reprezentativan ulaz i vestibul s nešto skromnijim primjerom blagajničke dvorane, longitudinalnog tipa. Lateralno je osvijetljena s pročelja, gdje su službenici postavljeni u kontrapoziciju (*kontralicht*) u odnosu na izvor svjetla.

Sl. 299. Tlocrt prizemlja, L. Kalda, 1906.

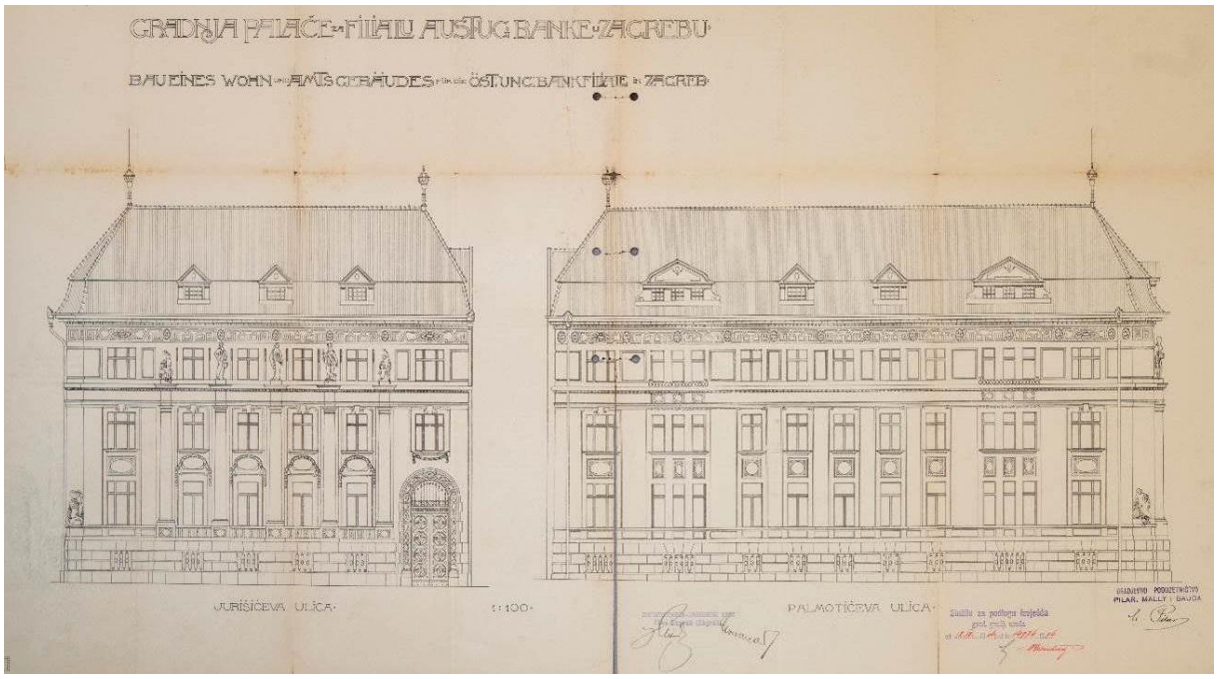
Sl. 300. Tlocrt prizemlja, B. Nestorović, 1934.

Sl. 301. Tlocrt 3. kata, J. Denzler, 1948.; crno su postojeći zidovi, a crveno su označeni novi zidovi od opeke; zeleno je AB, a žuto je rušenje

SLIKOVNI PRILOZI:

ARHIVSKI NACRTI

Sl. 302. Južno i zapadno pročelje, Pilar, Mally i Bauda, 1906.

POVIJESNE FOTOGRAFIJE I RAZGLEDNICE

Sl. 303. Podružnica Austro-ugarske banke, pogled iz Jurišićeve na južno pročelje, 1911.

RECENTNA FOTODOKUMENTACIJA

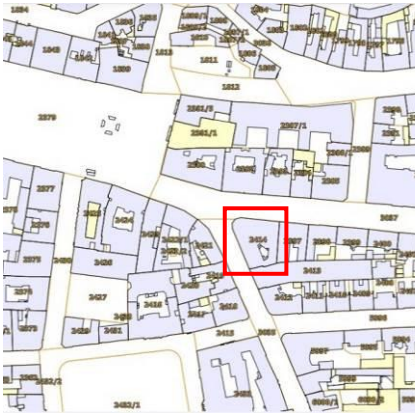
Sl. 304. Glavni ulaz kroz vežu, stubište i nekadašnja blagajnička dvorana, 2006.

Poslovno-stambena palača Srpske banke, Jurišićeva ulica 4, Zagreb

2	NAZIV GRAĐEVINE	**SRPSKA BANKA /HRVATSKA POŠTANSKA BANKA D. D., ZAGREB**
	K. Č. / K.O.	**2414/Centar**
	ADRESA (danas)	**Jurišićeva ulica 4/Petrinjska ulica 1, Zagreb**

Sl. 305. Prikaz na digitalnoj ortofoto snimci

Sl. 306. Izvod iz katastarskog plana

Sl. 307. Poslovno-stambena palača Srpske banke, oko 1922.

Sl. 308. Poslovno-stambena palača Srpske banke, 2021. godina

NARUČITELJ Srpska banka d. d. (poslije, vjerojatno nakon Drugoga svjetskog rata, sljednica je Trgovačko-industrijalna banka)

ARHITEKT/GRADITELJ A. Baranyai i S. Benedik/Benedik i Baranyai

VRIJEME GRADNJE:

PROJEKT 11.05.1912.

GRAĐ. DOZVOLA 14.06.1912.

IZVEDBA 15.06.1914.

STAMBENA DOZVOLA -

NAKNADNI ZAHVATI:

- 1931.-1932. godine uz volumen stubišta ugrađuje se dizalo;
- 1955. godine adaptira se tavan za urede Radio Zagreba, inženjeri Žerjavić i Skokandić, Gradsko projektno poduzeće 'Osnova';
- 1998.-2000. godine preuređenje prizemnih poslovnih prostora u poslovnicu banke, arhitekti Edvin Šmit i Jasmina Ivezić

DANAŠNJA NAMJENA: poslovna/Hrvatska poštanska banka

STATUS ZAŠTITE: Upisana u Registar kulturnih dobara RH kao pojedinačno zaštićeno kulturno dobro, Z-0663 / Narodne novine br.63/03

IZVOR GRAĐE**:** HR – DAZ – 1122, sign. 1749_1

BIBLIOGRAFIJA**:**

- Cipek, T., Matković, S. (2006.), *Programski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842. – 1914.,* Zagreb: Disput
- Der-Hazarijan Vukić, A. (1995.), „Arhitektura Aladara Baranyaia u Zagrebu“, *Život umjetnosti*, 30, (56-57), 28-43
- Galjer, J. (1997), „Aladar Baranyai: arhitektura i dizajn“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 21, 166-181
- Galjer, J. (1999.), „Aladar Baranyai; Palača srpske banke, Zagreb, 1912./1914.“ *Oris: časopis za arhitekturu i kulturu*, 2, 108-118
- Kolar-Dmitrijević, M. (2013.), *Povijest novca u Hrvatskoj od 1527.-1941.*, Zagreb: Hrvatska narodna banka
- Maruševski O. (1983.), „Poslovna zgrada – tema 19. stoljeća“, *Čovjek i prostor*, 3(360), 30
- Maroević, I. (1977.), „O historicizmu u Zagrebu*“*, zbornik radova za povijest umjetnosti, *Peristil 20*, [ur. Gamulin, G.], Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske
- Lajnert, S. (2008.), *Arhivistički prikaz sustava bankovno-novčarskih institucija u Hrvatskoj do likvidacije privatnih kreditnih poduzeća (1846.-1949.),* doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb
- Kahle, D. (2004.), „Građevinski propisi grada Zagreba u razdoblju od 1850. do 1918. godine“, *Prostor*, 12(2(28)), 203-214.
- Laslo, A., (1983.), „Izgradnja javnih objekata u Zagrebu do 1940.“, *Čovjek i prostor*, 3, 25-29

- Laslo, A. (2003.-2004.), „Lica moderniteta 1898.-1918.: zagrebačka arhitektura secesijske epohe“, *Secesija u Hrvatskoj*, Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt
- Višnjić, Č. (2013.), *Srbobran 1901-1914.*, *Srpsko kolo 1903-1914*, Beograd: Službeni glasnik, Zagreb: Srpsko kulturno društvo Prosvjeta
- *** (1904.) Novi Srbobran 57-58
- *** (1909.) „Srpska banka u Zagrebu“, *Srbobran*, 56, 5
- *** (1912.b) Srbobran, 55
- *** (1912.c) „Raspis natječaja“, *Srbobran*, 1, 2
- *** (1914.) *Srbobran,* 116
- *** (2003.) Rješenje o utvrđivanju zgrade kao kulturnog dobra, Ministarstvo kulture

INTERNETSKI IZVORI:

https://digitalna.nsk.hr [pristup 08.09.2021.]

- http://kgalovic.blogspot.com/2013/02/od-puzeve-do-jurisiceve-ulice.html [pristup 8.09.2021.]
- https://www.jpconcrete.co.uk/francois-hennebique-a-pioneer-of-reinforced-concrete/ [pristup 12.08.2021.]

https://katastar.hr [pristup 12.09.2021.]

- https://www.google.hr/intl/hr/earth/ [pristup 08.09.2021.]

ANALIZA

POSLOVNO-EKONOMSKE PRILIKE

Srpska banka osnovana je 1895. godine. U vrijeme odluke o gradnji njezine palače, u drugom razdoblju razvoja novčarskih institucija i novčarskog poslovanja u Hrvatskoj (1900. – 1914.) domaći kapital koncentriran je u tri, u tom periodu najjače banke. Srpska banka je, pored Prve hrvatske štedionice i Hrvatske poljodjelske banke, jedna od njih. One zajednički podržavaju novu političku Hrvatsko-srpsku koaliciju, s ciljem za financijskom i gospodarskom neovisnošću Hrvatske. O uspješnom poslovanju Srpske banke govori podatak da je 1903. godine Banka već imala i podružnicu u Budimpešti. Do gradnje vlastite zgrade bila je smještena u iznajmljenom prostoru u Ilici 7, pokraj nove palače Prve hrvatske štedionice. Na skupštini Banke, održanoj 12. ožujka 1912., upravni odbor daje izvještaj u kojem naglašava potrebu gradnje nove zgrade za svoje potrebe. Razlozi su, pored skučenosti postojećih prostora, i rješenje sigurnosnih pitanja za vrijednosti koje banka čuva.

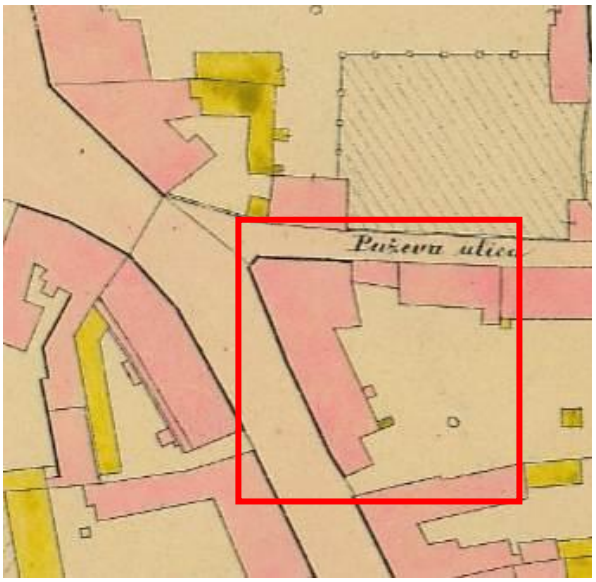
URBANISTIČKA POZICIJA I ULOGA

Ugao Petrinjske i Jurišićeve ulice (nekad Puževe) već je sredinom 19. stoljeća formiran izgradnjom. Do regulacije i produljenja Puževe ulice došlo je tek 1878. godine. Iste je godine ulica preimenovana u Jurišićevu. Razvoju Jurišićeve ulice pridonijelo je 1891. postavljanje pruge za konjski tramvaj, a njezinu konačnom formiranju regulacija korita potoka Medveščak 1898. godine.[16]

Palača Srpske banke izgrađena je na mjestu postojeće dvokatne uglovnice. Prema pisanju novina, za gradnju zgrade Banke kupljeno je zemljište od gospođe Stanke Šverljuge, na uglu Jurišićeve i Petrinjske ulice, s dvokatnom uglovnicom. [17]Postojeća zgrada na adresi Petrinjska 1 u vlasništvu Srpske banke ruši se u proljeće 1912.[18]

S istočne strane prvi je susjed budućoj banci hotel „K trim gavranom“ ili *"Hotel Wellisch zum den drei Raben"* Julija Wellischa, a njegov restoran s terasom omiljeno okupljalište građana.[19] S druge strane, u Petrinjskoj ulici susjed je „Družtvo čovječnosti“ i pučka kuhinja.[20]

[16] Galović, http://kgalovic.blogspot.com/2013/02/od-puzeve-do-jurisiceve-ulice.html [pristup 8.9.2021.]
[17] *** 1912.b
[18] *** 1912.c: 2
[19] Galović, http://kgalovic.blogspot.com/2013/02/od-puzeve-do-jurisiceve-ulice.html [pristup 8.9.2021.]
[20] Položajni nacrt, 1:1000, HR-DAZG, sign. 1749_1 (signatura projekta za građ. dozvolu u DAZG)

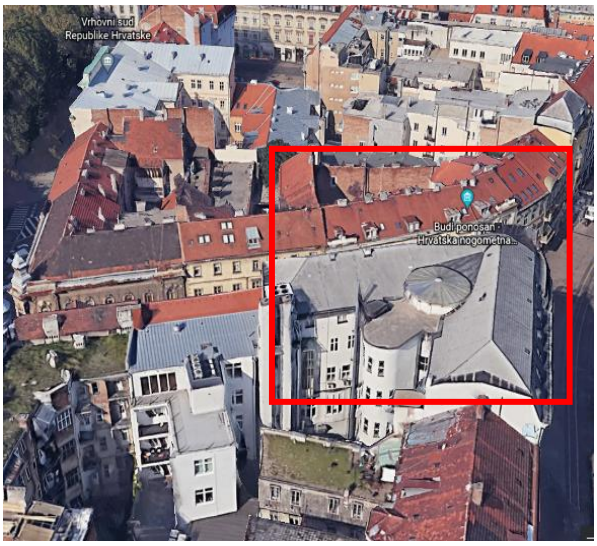
Sl. 309. Stanje izgrađenosti parcele prije gradnje, Plan Slob. kralj. glavni grad Zagreb, Zagreb: Lithog. Hess i Krippel, 1864.

Sl. 310. Današnja situacija na katastarskom planu

Sl. 311. Nova zgrada Srpske banke u katastarskom planu 1913.-1915.

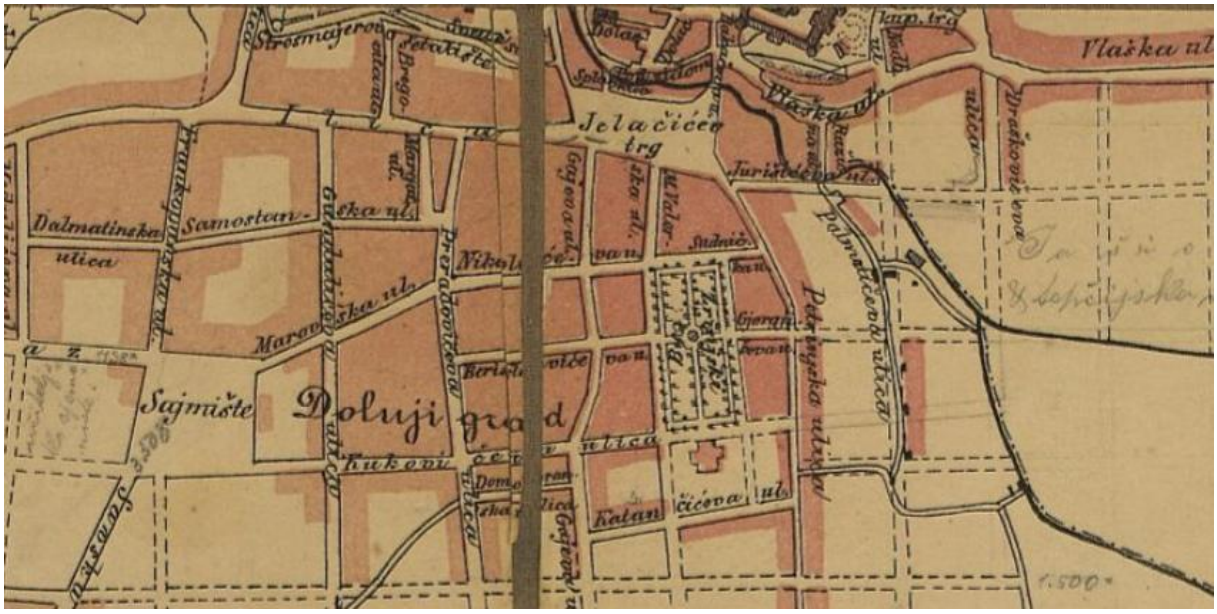

Sl. 312. Pogled na banku iz zraka

ODABIR PROJEKTANTA

Projekt nove palače realiziran je uz angažman građevnog poduzeća „Benedik i Baranyai, arhitekt i graditelj“. Od svoga osnutka 1905. godine Benedik & Baranyai realiziraju čitav niz stambenih i stambeno-poslovnih zgrada, a prije ovog projekta vežu se za još neke novčarske zavode poput Hrvatske eskomptne banke, za koju 1909. godine realiziraju dogradnju njihova sjedišta u Bogovićevoj 2, te Hrvatsku banku za promet nekretninama, za koje grade četiri stambene zgrade u Zagrebu: Mihanovićeva 32/Gundulićeva 61-63, 1908.-1909., te Hatzova 26, 1909. godine.

Netom prije angažmana na projektu Srpske banke, Aladar Baranyai projektirao je 1909. godine kuću Ćuk u Jurišićevoj 2, u neposrednoj blizini planirane novogradnje, za poznatoga zagrebačkog trgovca Nikolu Ćuka, osnivača i člana uprave Banke. Uspješna suradnja na tom projektu zasigurno je bila dobra i dovoljna preporuka za angažman na projektu.

Sl. 313. Detalj plana Zagreba iz 1878. godine; na planu je prvi put[21] upisan naziv Jurišićeve ulice umjesto dotadašnje Puževe. Nacrt grada Zagreba/tiskom Dragutina Albrechta; sastavio Građevni ured, Zagreb: Građevni ured, 1878.

PROJEKTNI ZADATAK

Osnovni projektni zadatak može se iščitati iz objavljenog izvještaja sa skupštine Upravnog odbora Banke od 13. ožujka 1912. Osim prostorija za potrebe poslovnice Banke, planiraju se i dućan i stanovi za najam kako bi Banka osigurala i odgovarajuću rentu. Specifična je odluka investitora (ili možda projektanta) o smještaju poslovnice Banke i njenih javnih sadržaja u unutrašnjost kuće, u drugi plan, dok je ulaz na uglu i najatraktivniji prostor cijelog prizemlja namijenjen trgovačkom sadržaju. Glavni prostori Banke smještaju se uglavnom na prvi kat, manjim dijelom u mezanin, a najamni stanovi u gornje etaže.

Projekt je izrađen 1912. godine, kada je ishođena i dozvola za gradnju, a zgrada je useljena 28. svibnja 1914. godine. Novine tada pišu da je riječ o jednoj od najljepših zgrada u Zagrebu.

PROSTORNO RJEŠENJE I FUNKCIONALNA SHEMA

Zgrada je ugrađena uglovnica, s mezaninom, tri etaže i mansardnim potkrovljem. Za etažu je viša od uličnog niza i Jurišićeve i Petrinjske ulice, a parcela je izgrađena s postotkom

[21] Galović, http://kgalovic.blogspot.com/2013/02/od-puzeve-do-jurisiceve-ulice.html [pristup 8.9.2021.]

izgrađenosti od 93% odnosno, prema tadašnjem Građevnom redu, iznad postotka izgrađenosti od 85% dopuštenom za uglovnice. S obzirom na peterokutni oblik parcele na poziciji uglovnice, korišten je koncept dvokrilne građevine s okruglim vestibulom između krila (umjesto očekivane blagajničke dvorane) i stubištem u nastavku osi kuta koji zatvaraju ulična krila te prizemnim, spojnim dvorišnim krilom.

Osnovna funkcionalna shema zgrade, svojstvena ovoj tipologiji, može se podijeliti u četiri osnovne cjeline: javni prostori odnosno prostori poslovanja sa strankama (blagajnička dvorana, vestibul s pretprostorima), uredski prostori i prostori za zaposlene, pomoćni prostori te prostori drugih namjena (trgovina i stanovanje), (Sl. 282.).

Glavni ulaz u zgradu je diskretan, u osi pročelja u Jurišićevoj ulici. To je ujedno i jedini ulaz za poslovnicu banke i stambeni dio, odnosno koriste ga klijenti, ali i zaposlenici i stanari. U trgovački dio sa sedam zasebnih lokala, koji gotovo u potpunosti zauzimaju prizemlje, ulazi se direktno s ulice, a u onaj najveći na samom uglu. Kao jedina alternativna stubišta u zgradi, ako izuzmemo vezu trgovina i njihovih skladišta, u zgradi su samo dvije interne komunikacije, iz knjigovodstva prema trezoru i blagajničkoj dvorani te između dvorišta i podruma. Knjigovodstvo i blagajnu povezuje i dizalo.

REPREZENTATIVNI SKLOP BANKE

Baranyai oblikuje impresivan ulazni prostor, vestibul i stubište kroz igru konveksnih i konkavnih oblika stuba i obodnih zidova. Vestibul je podignut od ulice za pola etaže, kružnog je tlocrta, iz kojeg se penje do mezanina koncentrično postavljenim stubama do trosobnog stana s jedne strane (istočno krilo) odnosno do knjigovodstva i trezora s druge (južno krilo). Kretanje unutar vestibula nije pravocrtno već zakreće u odnosu na smjer ulaska. Međutim, snažno oblikovane stube preuzimaju dominaciju i vode klijente, zaposlene i stanare prema blagajničkoj dvorani te uredskim i stambenim prostorima.

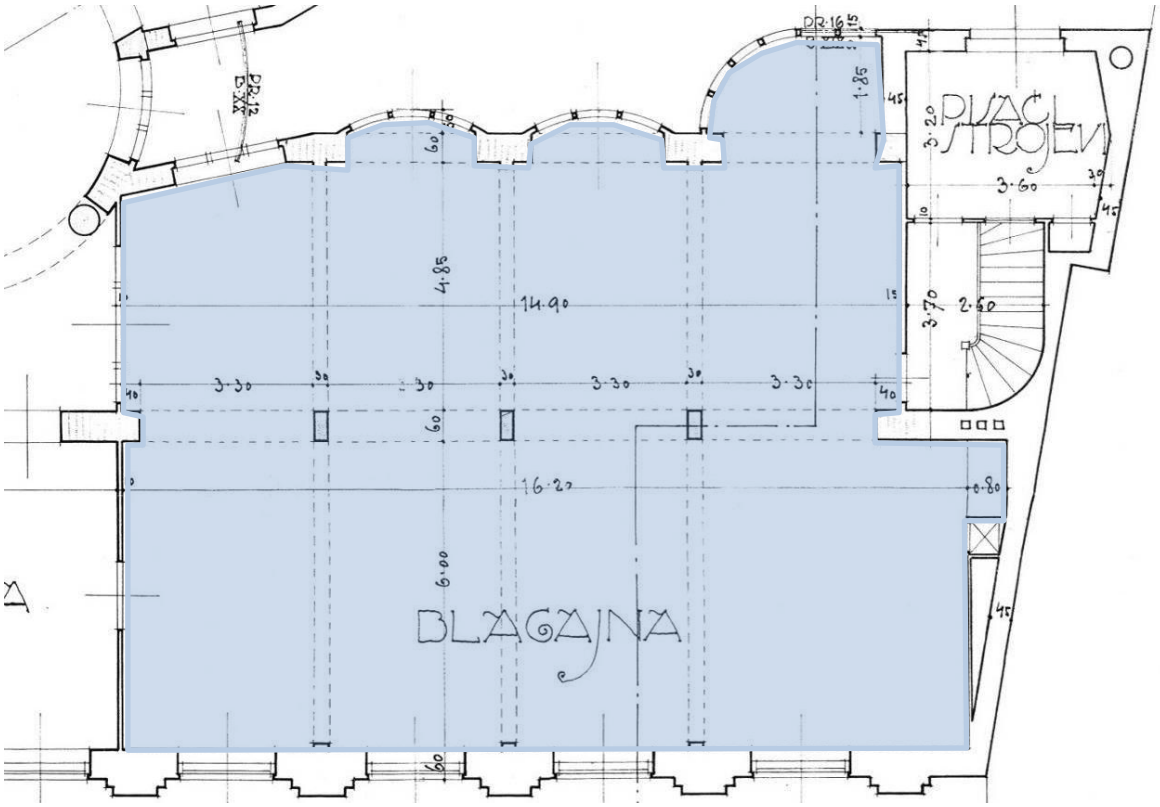
Komunikacija do blagajničke dvorane i ureda uprave u prvom katu nastavlja se stubištem nastalim njegovim adiranjem na volumen vestibula. Isto nas stubište vodi i do stanova u gornjim etažama, što nameće zaključak kako su stanovi morali biti namijenjeni činovnicima Banke. A s obzirom na to da se radi o samo dva stana na stubištu, odnosno samo četiri petero- i šesterosobna stana, vjerojatno su bila za osobe na višim pozicijama u Banci.

U prvom katu je reprezentativan kružni pretprostor ovalne dvorane za sjednice na uglu i blagajničke dvorane u krilu prema Petrinjskoj.

Pretprostor dvorane za sjednice zenitalno je osvijetljen. U ovom primjeru stakleni krov nad stropom nije neposredno iznad već je formiran cilindrični prostor i funkcionira kao natkriveni svjetlik za prostorije gornjih etaža; prostori su osvijetljeni, ali nisu i ventilirani.

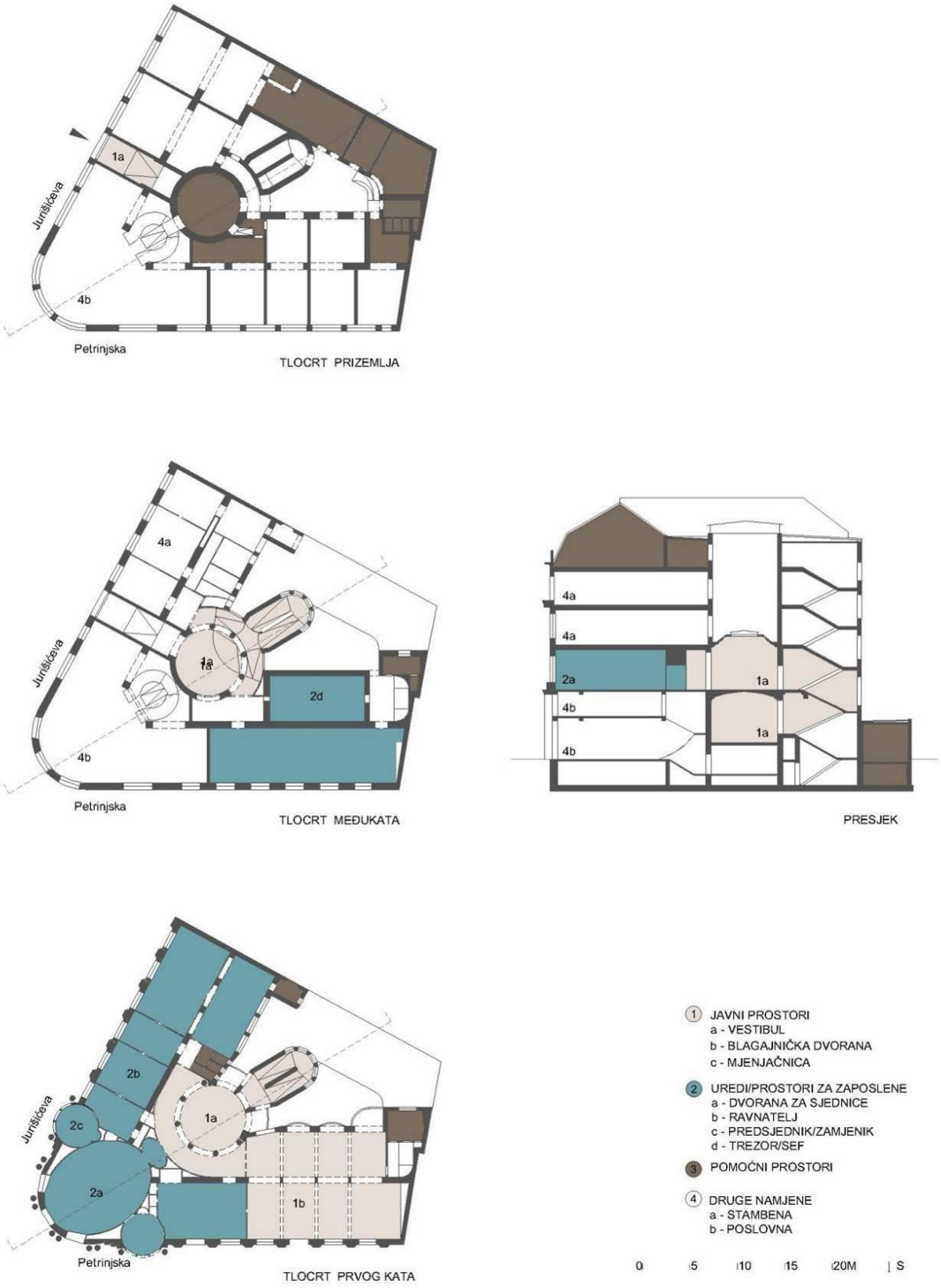
Reprezentativni prostori uprave Banke na prvom katu bogato su dimenzionirani. Ovalna dvorana za sjednice zauzima uglovnu poziciju, zajedno sa simetrično pozicioniranim, okruglim uredima predsjednika i pravnog savjetnika. U istočnom krilu, amfiladno vezani, nastavljaju se uredi ravnatelja i tajništva, dok zapadnim krilom dominira blagajnička dvorana.

Blagajnička dvorana je longitudinalnog tipa, lateralno osvijetljena s dvorišta i ulice, a svijetle je visine 4,2 m.[22] Bogato je osvijetljena s obzirom na to da su oba pročelja rastvorena prozorima velike površine i gustog ritma, posebno na dvorišnom pročelju. Redom stupova pravokutnog presjeka podijeljena je u dva dijela: dio za stranke, orijentiran prema dvorištu s nizom konkavnih ostakljenih stijena poput onih u uredima predsjednika i savjetnika, nasuprot dijelu za službenike - strogoga, pravokutnog formata orijentiranog prema ulici. Pult blagajne je vjerojatno pozicioniran između tog središnjeg niza stupova. Detaljniji podatci o izvornom interijeru, na žalost, nisu pronađeni.

Sl. 314. Blagajnička dvorana, tlocrt

[22] Dio nešto ranijih, zagrebačkih primjera već koristi i zenitalno osvjetljenje, a čest je slučaj i kod zgrada novčarskih institucija u širem kontekstu.

Sl. 315. Osnovna funkcionalna shema, tlocrti prizemlja, mezanina i prvoga kata te karakterističan presjek

PROSTORI DRUGIH NAMJENA

STANOVANJE

Stanovi su organizirani po istom principu kao i uredi: sa sobama u amfiladi uz ulična pročelja te s paralelnom komunikacijom unutarnjim hodnikom, na koju su osim soba vezani i servisni prostori: kupaonica, kuhinja s izlazom na balkon, wc i sobe za poslugu, koji su orijentirani prema dvorištu. U stanovima su formirane niše za ugradbene ormare.

Spomenuta hijerarhija u prostornoj organizaciji odražava se i kroz presjeke zgrade, gdje se postupno, od prizemlja do trećeg kata, s promjenom skale reprezentativnosti pomalo smanjuje i visina etaže.

Pomoćni su sadržaji smješteni u istočno, dvorišno krilo koje na razini podruma i prizemlja spaja ulična krila, a sadrži instalacije, skladišni prostor jednoga uličnog lokala i stan pazikuće.

Podrum je namijenjen centralnom loženju, drvarnicama te skladištima banke i dućana.

Tavanski je prostor prvobitno planiran za jednosobni stan, arhiv, „praonu“ i „gladionu“ prema Petrinjskoj, što je naknadno promijenjenim nacrtom iz 1914. smješteno u krilo prema Jurišićevoj ulici, uz izostanak stambenog prostora.

OBLIKOVANJE INTERIJERA, DETALJI

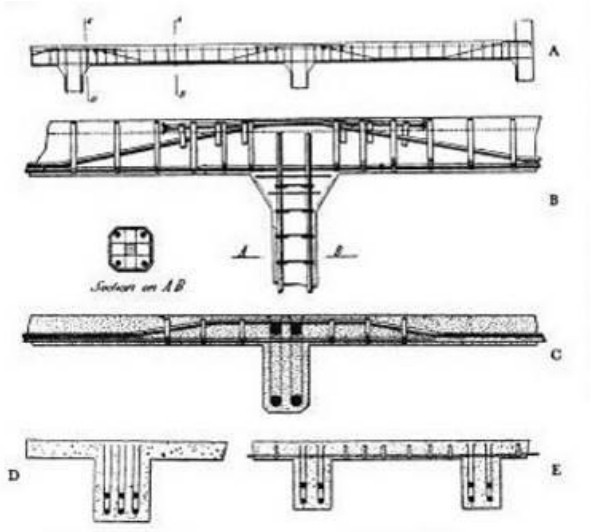
Iako su u zgradi očuvani brojni detalji, nije očuvana nijedna razglednica ili stara fotografija koja nam nudi cjelovitu sliku o izvornom interijeru pojedinih reprezentativnih prostora. Zahvaljujući statusu kulturnog dobra, kao što su očuvani detalji pročelja, očuvan je djelomično i interijer, posebno u dijelu glavnog ulaza, vestibula, stuba i dvorane za sjednice. Izrazito je bogat mramornim oblogama zidova i podova, keramitnim pločicama, detaljima ograda i rukohvata u kucanom bakru, detaljima stolarije i bravarije, bakrenim zaštitnim rešetkama za radijatore. Svi ti detalji - pored ekspresivnog oblikovanja ulaznog stubišta i pretprostora dvorane za sjednice (natkrivenog ostakljenim krovom) kroz prizemlje i mezanin, kao i onog stubišta 'istisnutog' u dvorište koje nas dalje vodi u gornje etaže - govore o želji Banke da impresionira klijenta i načini reprezentativni prostor. Sva ostakljenja u vestibulu izvedena su tehnikom vitraja. Materijali koji su diskretnije korišteni na pročelju, poput crvenkastog mramora ili kucanog bakra, pojavljuju se i u interijeru u znatno bogatijoj primjeni. U dvorani za sjednice, na žalost, nije sačuvana ni originalna rasvjeta ni namještaj. Izvorno je i dvorana poput njezina pretprostora imala plitak svod, a ne strop.

U izvedbi stanova specifičan element jest oblikovanje pregradnog zida između glavnih prostorija stana i dvorišnog, servisnog dijela, gdje su unutar pregrade formirane niše za ugradbene ormare.

TEHNIČKA OPREMA, PRIMJENA TEHNOLOŠKIH INOVACIJA, KONSTRUKCIJA

Nosiva struktura je izvedena kao mješovita: zidana konstrukcija u kombinaciji s armiranim betonom. Međukatna armiranobetonska konstrukcija tipa Hennebique „slobodno je položena na obodne i srednji nosivi zid“.[23]

Podataka o izvornoj tehničkoj opremljenosti zgrade u smislu primjene nekih naprednih sustava instalacija ili opreme nisu poznati u cjelini, ali prema nacrtima je npr. vidljivo interno dizalo između blagajničke dvorane i knjigovodstva, odnosno posredno i trezora, a u opisima nacrta je naznačeno i da podrum ima dizalo za smeće uz pročelje prema Petrinjskoj, izvedeno unutar podrumskog prozora.

Sl. 316. Hennebique, patent za armiranobetonski strop iz 1892. godine

U parapetu mezanina Baranyai je vješto integrirao i prostor namotavanja rolete za zatvaranje izloga dućana.

Banka ima centralno grijanje na ugljen, ali s obzirom na to da je u podrumu naznačen i prostor drvarnica te dimnjaci, stanovi su zasigurno ipak imali kaljeve peći, štednjake, kao i kupaonski bojler na drva.

Prema ulicama je izveden mansardni krov pokriven limom, a prostori zgrade orijentirani na dvorište imaju ravni krov ili kosi krov blagog nagiba. Podrum je prirodno osvijetljen i ventiliran zahvaljujući korištenom obliku poprečnog presjeka oblika poput periskopa.

[23] Rješenje o utvrđivanju zgrade kao kulturnog dobra, Ministarstvo kulture, 2003.

OBLIKOVANJE PROČELJA I STILSKE KARAKTERISTIKE REALIZIRANOG RJEŠENJA

U skladu sa značenjem zgrade i njenom pripadajućom urbanističkom pozicijom, posebno je naglašen i sugestivno oblikovan njezin ugao. Zaobljenim uglom ostvaren je prostor za ulaz u trgovinu. U oblikovanju ugla karakteristično je povezivanje prve i druge etaže naglašenim polustupovima koji završavaju jonskim kapitelima, a obostrano je podržan plitkim bočnim erkerima. Zanimljiva je i uloga *putta* ili *amoretta* kao atlanta na zaglavnom kamenu prozora drugog kata, na koje se oslanja vijenac.

Na pročelju je prisutna interpretacija klasičnih elemenata arhitekture u duhu u kojem se naslućuje *art-déco*. U prizemlju i mezaninu pročelje je obloženo kucanim bakrenim limom i kamenom, što daje tamniju bazu u odnosu na gornji dio svijetloga, žbukanog pročelja.[24]

Oblikovanje pročelja u parternoj zoni i u interijeru javnih prostora zgrade izvedeno je u plemenitim materijalima „(oplate u mramoru i kucanom bakru, keramitni mozaik, stucco lustro, vitraji) i profinjenom detalju“.[25] U izmjeni konkavnih i konveksnih segmenata zaobljenog pročelja sudjeluju i kombinacije tzv. *bow* i *bay windows*.

KARAKTERISTIČNI ELEMENTI BITNI ZA USPOSTAVU NOVE TIPOLOGIJE

Nova zgrada Srpske banke u svom programu ima heterogenu strukturu. Oblikovana je plemenitim materijalima, visokog stupnja očuvanosti prostora te kvalitetom izvedbe i detalja u mezaninu i prvom katu, kao i pročelja. Zgrada je jedan od vrijednih primjera zgrada novčarskih institucija i danas u funkciji banke iako je izgubila nekadašnju heterogenu strukturu.

Neuobičajena je odluka projektanta odnosno naručitelja dvoetažni prostor na uglu namijeniti za trgovinu, a prostor blagajničke dvorane povući u drugi plan, na prvi kat. I komunikacija prema uredskim prostorima banke u međukatu i na prvom katu smještena je bočno. Zajednička komunikacija za stambeni dio i prostore banke nije idealno rješenje, iako je stambeni dio gotovo sigurno bio namijenjen isključivo službenicima banke (npr. pozicija stana u međukatu simetrična trezoru banke i poziciji uredskih prostora, jednako tretirana). Kvaliteta i pozicija trgovina, stanovanja i sadržaja banke nisu ujednačene; u neravnopravnom odnosu je prostor komunikacije s klijentima banke (blagajnička dvorana) u odnosu na one u trgovačkom dijelu. Kao da se uvlačenjem blagajničke dvorane u dubinu interijera i pomno stupnjevanim

[24] Interpretacijom klasičnih elemenata, razvijenim konzolama u etaži mezanina u stilu art-décoa, Baranyai rješava i pročelje Hrvatske sveopće (prometne) banke na uglu Martićeve i Tomašićeve ulice, građene od 1922. do 1926. godine. Der-Hazarijan Vukić, 1995: 33-36

[25] Rješenje o utvrđivanju zgrade kao kulturnog dobra, Ministarstvo kulture, 2003. Laslo, 1988: 63

pristupom, gotovo poput kakve kontrolirane ceremonijalne rute, prolazom preko reprezentativnoga unutarnjeg stubišta, vestibula te strateškog skretanja - željelo komunicirati zaštićenost, sigurnost i stanovita skrivenost bankovnog poslovanja.

NAKNADNI ZAHVATI I STANJE ZGRADE DANAS

Prvi zahvat na zgradi izveden je 1931.-1932. godine, kada se uz volumen stubišta ugrađuje dizalo. Interijer banke doživio je 50-ih godina 20. stoljeća više izmjena za potrebe tadašnjega korisnika, Radio Zagreba. Inženjeri Žerjavić i Skokandić, iz Gradskoga projektnog poduzeća „Osnova“, 1955. godine adaptiraju tavan za urede Radio Zagreba i otvaraju šest krovnih prozora prema Petrinjskoj ulici, a jedan prema Jurišićevoj ulici. Također, krov je izmijenjen u odnosu na projektirano stanje pa je umjesto ravnoga krova nad dvorišnim dijelom zgrade izveden kosi krov.

Prizemne trgovine su preuređene i postale su dio poslovnice banke. Posljednji zahvat preuređenja prizemnih poslovnih prostora u poslovnicu banke izveden je prema projektu uređenja interijera arhitekata Edvina Šmita i Jasmine Ivezić 1998.-2000. godine. Tada je dodana i nadstrešnica nad ulazom.

Prostor blagajničke dvorane nije očuvan nego je pregrađen u uredske prostore.

ZAKLJUČAK/VALORIZACIJA

Srpska banka je smještena na urbanistički istaknutoj poziciji, na početku dviju ulica, i važna je za vizuru s glavnoga gradskog trga. Ujedno definira i ugao gradskog bloka.

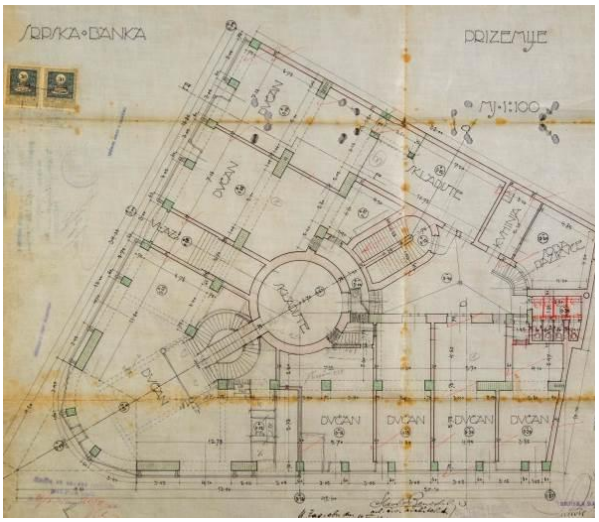
U odabiru pozicije ulaza i blagajničke dvorane Baranyai daje prednost trgovačkim prostorima. Izrazito reprezentativnim vestibulom nadoknađuje tu njegovu poziciju podređenu trgovačkim prostorima prizemlja te s nešto skromnijim primjerom blagajničke dvorane, longitudinalnog tipa i bilateralno osvijetljene.

Srpska banka predstavlja primjer rane primjene konstruktivnog sustava međukatne armiranobetonske konstrukcije tipa Hennebique, što je u smislu inovativnosti još jedno od bitnih obilježja zgrada novčarskih institucija.

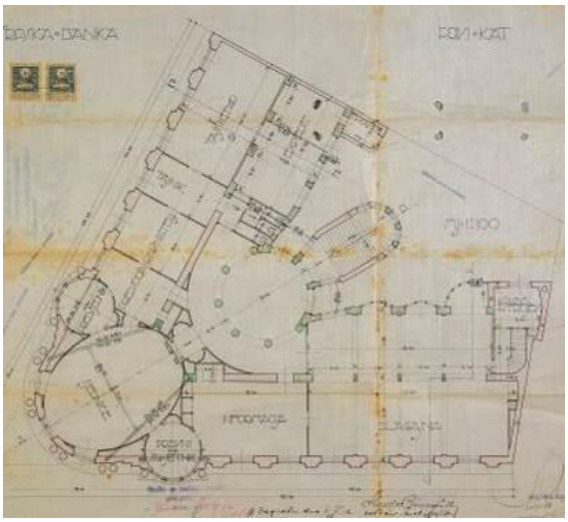
Banka je jedan od vrjednijih primjera zgrada novčarskih institucija.

SLIKOVNI PRILOZI:

ARHIVSKI NACRTI

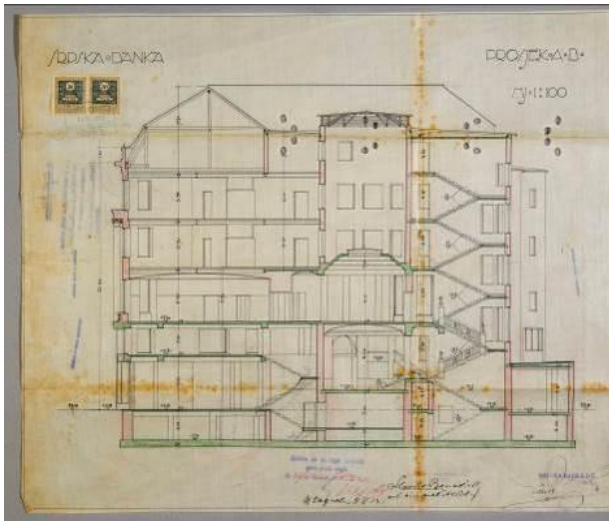
Sl. 317. Karakterističan tlocrt – prizemlje

Sl. 318. Karakterističan tlocrt – prvi kat

Sl. 319. Sjeverno pročelje

Sl. 320. Karatkeristčan presjek

POVIJESNE FOTOGRAFIJE I RAZGLEDNICE

Sl. 321. Prikaz na povijesnom katastru, Slob. kralj. glavni grad Zagreb, katastarski plan, Zagreb: Lithog. Hess i Krippel, 1864.

Sl. 322. Ugao 1898. godine s dvokatnicom prije izgradnje banke

Sl. 323. Izgled po dovršetku gradnje 1912.-1914.

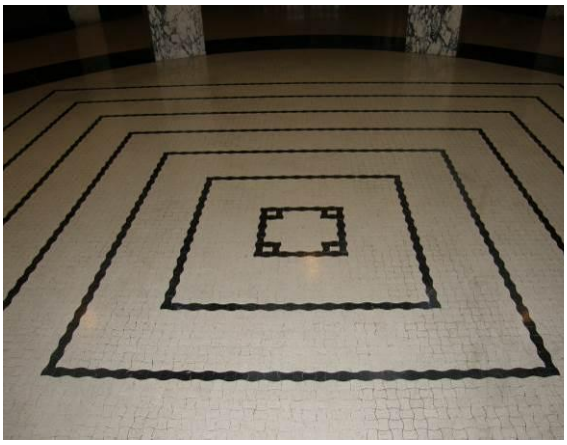

Sl. 324. Izgled po dovršetku gradnje 1912.-1914.

RECENTNA FOTODOKUMENTACIJA

Sl. 325. Prvi kat, pretprostor dvorane za sjednice, 2020.

Sl. 326. Detalj poda pretprostora, 2019.

Sl. 327. Pretprostor dvorane za sjednice s detaljem nadsvjetla, 2019.

Sl. 328. Pretprostor dvorane za sjednice s detaljem nadsvjetla, 2019.

Sl. 329. Vestibul i pogled prema ulazu u dvoranu za sjednice

Sl. 330. Stakleni šatorasti krov na čeličnoj potkonstrukciji, nad vestibulom

Sl. 331. Vestibul, 2019.

Sl. 332. Stubište ugaone trgovine, 2019.

Sl. 333. Stubište ugaone trgovine, 2019.

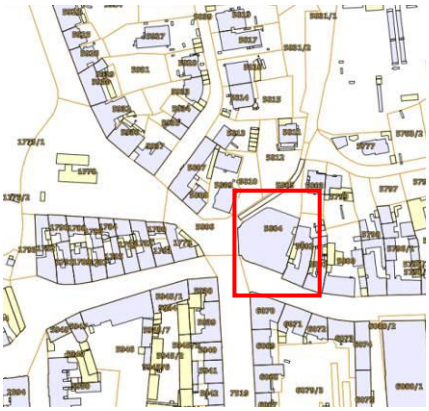
Sl. 334. Zapadno pročelje prvog i drugog kata gdje je uočljiva igra poligonalnih i zakrivljenih ploha otvora (korištena je i u interijeru kod ulaza u dvoranu za sjednice)

Poslovno-stambena palača Slavenske, poslije Državne hipotekarne banke, Vlaška ulica 53 i 53a, Zagreb

3	NAZIV GRAĐEVINE	**zgrada Narodne banke d.d. , poslije Slavenske i Državne hipotekarne banke u Zagrebu/Fina**
	ADRESA (danas)	**Vlaška ulica 53 i 53a/ Trg svibanjskih žrtava 1995. 1 i 2/ Zagreb**
	K. Č. / K.O.	**5804/Centar**

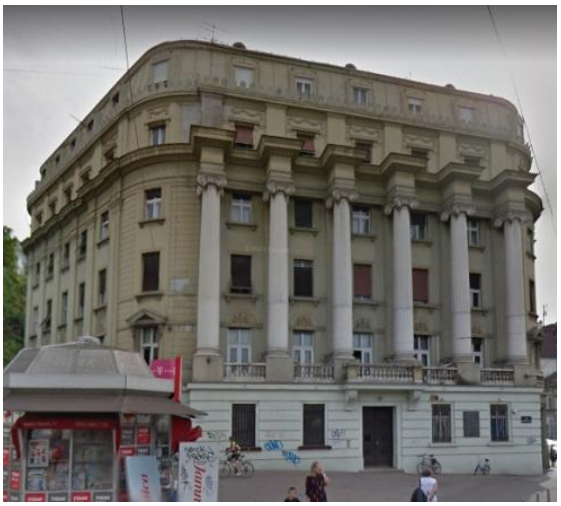
Sl. 335. Prikaz na digitalnoj ortofoto snimci

Sl. 336. Izvod iz katastarskog plana

Sl. 337. Zapadno pročelje i početak Schlosserovih stuba 1921.-1923.

Sl. 338. Zapadno pročelje 2022.

NARUČITELJ Narodna banka d.d./Slavenska banka d.d./ Državna hipotekarna banka

ARHITEKT/GRADITELJ Hugo Ehrlich/ Građevinsko poduzeće „Skopal, Juričić i Batušić“

VRIJEME GRADNJE

PROJEKT 1920. do 1921.
GRAĐEVINSKA DOZVOLA 1921.
IZVEDBA 1921. do 1923.
STAMBENA DOZVOLA 1923.

NAKNADNI ZAHVATI:

- 1937. pregradnja dijela prizemlja; prostor uz pročelje prema Vlaškoj ulici zidovima ograđen od blagajničke dvorane i prenamijenjen u lokal; izvelo građevno poduzeće Pionir d.d.
- druga polovica 20.stoljeća adaptacije interijera blagajničke dvorane i uredskih prostora polukata i prvog kata, projektant nepoznat
- 1953. godine dio poslovnog prostora u prvom katu adaptiran je za stambeni prostor službenika banke, projekt Arhitektonskoga projektnog zavoda, Petrinjska 7
- 70-ih godina 20. stoljeća ulaz u mjenjačnicu iz Vlaške zatvoren je i zamijenjen prozorom identičnim ostalim prozorima u prizemlju
- od potresa 2020. godine poslovnica FINA-e je zatvorena zbog oštećenja

DANAŠNJA NAMJENA: poslovna/poslovnica FINA-e/ stambena

STATUS ZAŠTITE: Zgrada je upisana u Registar kulturnih dobara RH kao pojedinačno zaštićeno kulturno dobro, Z-5279 / Narodne novine br. 54/12

IZVOR GRAĐE: HR-DAZG-1122 sign. 3230, HR-HDA Fond 541. Slavenska banka d.d. (1911.–1947.)., GZZSKP, Hrvatski muzej arhitekture HAZU, Zgrada Slavenske banke, Zagreb, Vlaška, 1920.–1923., AKE96/33A1–AKE96/33A275 (56971–56245), MUO, Zbirka arhitekture, Poslovno-stambena zgrada Slavenske banke Zagreb, Vlaška ul. 53, fotografije

BIBLIOGRAFIJA**:**

- Magaš Bilandžić, L. (2012.), „Lik Merkura u hrvatskom grafičkom dizajnu između dva svjetska rata“, *Metamorfoze mita: mitologija u umjetnosti od srednjeg vijeka do moderne,* zbornik radova znanstvenog skupa "Dani Cvita Fiskovića" održanog 2010. godine, [ur. Milinović, D., Belamarić, J.,] Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
- Boban A. (2020.), *Palača Slavenske hipotekarne banke u Vlaškoj 53 u Zagrebu*, diplomski rad, Filozofski fakultet u Zagrebu, Odsjek za povijest umjetnosti
- Domljan, Ž. (1973.), *Arhitekt Hugo Ehrlich i arhitektura u Hrvatskoj u njegovo doba*, doktorska disertacija, Zagreb, Filozofski fakultet
- Domljan, Ž. (1979.), *Hugo Ehrlich*, Zagreb, DPUH
- Galjer, J. (2011.), „Art déco u primijenjenoj umjetnosti i dizajnu,” u *Art déco i umjetnost u Hrvatskoj između dva rata,* katalog izložbe, Zagreb, Muzej za umjetnost obrt
- Kahle, D. (2004.), „Građevinski propisi grada Zagreba u razdoblju od 1850. do 1918. godine“, *Prostor*, 12(2(28)), 203-214

- Kahle, D. (2014.), „Višekatne ugrađene kuće u Zagrebu između 1850. i 1927.“, *Prostor*, 22(2 (48)), 174-187
- Knežević, S. (2004.), „Nadbiskupski / Langov trg: mijene i poništenje“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti,* 28, 250-269
- Kolar-Dmitrijević, M. (2013.), *Povijest novca u Hrvatskoj od 1527-1941*., Zagreb, Hrvatska narodna banka
- Kraševac, I. (2011.), „Hrvatsko kiparstvo u doticaju s art décoom," u *Art déco i umjetnost u Hrvatskoj između dva rata,* katalog izložbe, Zagreb, Muzej za umjetnost obrt
- Lajnert, S. (2020.), „Prilog poznavanju historijata Balkanske banke d.d. Zagreb (1922.-1925./1948.)“, *Arhivski vjesnik*, 63(1), 207-239
- Quien Enes (2016.), *Kipar Rudolf Valdec: Život i djelo (1872. – 1929.),* Zagreb, Akademija likovnih umjetnosti
- Topić, A. (2020.), „Palača Slavenske banke u Vlaškoj ulici u Zagrebu“, *Peristil*, 63(1), 167-181
- *** (1922.b) „Zagreb gradi!", *Jutarnji list*, Zagreb, 16. travnja 1922., 17

INTERNETSKI IZVORI:

- https://digitalna.nsk.hr [pristup: 10.09.2021.])
- https://katastar.hr [pristup: 10.09.2021.])
- https://www.google.hr/intl/hr/earth/ [pristup 12.12.2021.])

ANALIZA

POSLOVNO-EKONOMSKE PRILIKE

Investitor zgrade na uglu Vlaške ulice i Trga svibanjskih žrtava 1995. jest Narodna banka d.d. koja potječe od Kotarske štedionice d.d. iz Samobora, osnovane 1911. te koja glavno sjedište premješta u Zagreb 1915. godine. Naziv štedionice promijenjen je 1918. godine u Narodna banka d.d. Zagreb. Pod tim nazivom banka egzistira kraće razdoblje pa potom mijenja naziv 1921. godine u Slavenska banka d.d. Narodna banka d.d. Zagreb posluje na adresi Ilica 7, u neposrednoj blizini palače Prve hrvatske štedionice. Povoljne gospodarske prilike nastale završetkom Prvoga svjetskog rata i stvaranjem Kraljevine SHS rezultiraju periodom konjunkture u poslovanju novčarskih institucija i investicijama u nove zgrade za vlastite potrebe. Tako i Narodna banka d.d. godine 1920. donosi odluku o gradnji zgrade za svoje sjedište, povjerivši projekt arhitektu Hugu Ehrlichu te kupivši zemljište u Vlaškoj ulici, podno Schlosserovih stuba. Iako Domljan navodi kako je nadogradnja i adaptacija Jugoslavenske banke u Osijeku prvi Ehrlichov samostalni rad nakon Prvoga svjetskog rata, građevinska dozvola za Narodnu banku d.d. u Zagrebu izdana je 10 mjeseci ranije. Najranije datirani Ehrlichov nacrt za Narodnu banku d.d. jest iz prosinca 1920. To je ujedno njegov najveći projektantski zadatak do tada.

URBANISTIČKA POZICIJA I ULOGA

Sl. 339. U katastarskom planu 1913. ucrtan novi građevinski pravac i Schlosserove stube

Sl. 340. Pogled iz zraka

Postojeće stanje lokacije na kojoj je planirana zgrada Narodne banke prikazana na fotografiji iz 1920. identično je još od sredine 19. stoljeća, a vidljivo na katastarskom planu iz 1864. godine. Prizemnu su zgradu 1918. vlasnici, obitelj Kratković, namjeravali zamijeniti

dvjema spojenim stambenim trokatnicama prema projektu Stjepka Aranjoša i u izvedbi njegova građevnog poduzeća.[26] Započeti projekt preuzima društvo Manduševac i na lokaciji planira realizirati hotel prema projektu Vjekoslava Bastla i građevinskoj dozvoli iz 1920. [27] Međutim, zbog financijskih problema investicija se ubrzo obustavlja, a zemljište preuzima Narodna banka.[28]

Odabrana lokacija definira početak uličnog niza u Vlaškoj ulici i zaključila vizuru iz Draškovićeve ulice te s Ribnjaka. Formira novi trg (nekad neposredno uz Nadbiskupski trg) u podnožju Schlosserovih stuba koje vode prema Šalati. Regulacijom iz 1910. godine i njezinom korekcijom iz 1914. godine uređen je današnji trg, što je bila posljednja urbanistička intervencija u kontaktnoj zoni nekadašnjega Nadbiskupskog trga.

Planirana je gradnja u neposrednoj blizini glavnoga gradskog trga uz Vlašku ulicu kojom prolazi tramvaj i neposredno uz dio grada koji se ubrzano razvija kao nova poslovna četvrt te uskoro provodi natječaj za gradnju palače Burze. Projektom se odstupilo za oko 3m od postojećeg građevinskog pravca prema sjeveru, odnosno u prostor parcele, što je zasigurno naslijeđeno od prethodnih projekata kad se definirala širina Vlaške ulice od 20,0 m (Sl. 344.). Projekt za stube potječe iz 1920. godine, a na Sl. 341. već se vide u realizaciji prije same banke.

Sl. 341. Fotografija prizemne kuće u Vlaškoj 53. U pozadini Schlosserove stube. 1920. godina

[26] Boban, 2020: 10. Građevinska je dozvola iz 1919. godine. Dokumentacija dostupna u HR-DAZG-1122, Zbirka građevinske dokumentacije, Vlaška 53, sign. 3230)
[27] Neizvedeni projekt hotela *Manduševac* poslužit će kao predložak za projekt Doma Činovničke banke, koji će Bastl realizirati u Beogradu od 1922. do1923. godine. Pavković, 2017: 247
[28] Domljan, 1973: 83.

Sl. 342. Lokacija za planiranu zgrade banke sa stanjem na katastarskom planu iz 1864. godine. Plan Slob. kralj. glavni grad Zagreb, Zagreb: Lithog. Hess i Krippel, 1864.

Sl. 343. Današnja situacija na katastarskom planu

Sl. 344. Položajni nacrt s prikazom iskolčenja građevinskog pravca od 19.6.1918. za projekt obitelji Kratković

PROJEKTNI ZADATAK

Projektni zadatak koji je 'tražio reprezentativnu palaču u skladu s ugledom' banke i 'njenim poslovnim ambicijama', spominje Žarko Domljan u svojoj disertaciji, ali takav dokument nije nađen u osobnom arhivu kao ni u drugim dostupnim izvorima.[29]

S obzirom na to da je investitor preuzeo parcelu s već započetom gradnjom, koncepcija zgrade bila je uvjetovana izvedenim temeljima hotela V. Bastla, odnosno započetom gradnjom prema ranijem projektu Stjepana Aranjoša. Projektni zadatak je karakterističan za većinu primjera ove tipologije i sadrži prostor poslovnice banke, prizemne lokale te stanove za najam ili za činovnike banke u gornjim etažama. Ehrlich se vješto prilagodio zadanim elementima i upotrijebio zadane tlocrtne forme za novu namjenu. Tako je npr. oblik prostora sefa slijedio Bastlov tlocrt bara na istoj poziciji u podrumu.

PROSTORNO RJEŠENJE I FUNKCIONALNA SHEMA

Kao i u brojnim drugim primjerima investicija ove vrste, bila je prisutna i želja za maksimalnom izgrađenosti parcele radi ostvarenja što veće financijske dobiti. Ehrlich nominalno projektira trokatnicu s polukatom i mansardom, a realno je riječ o četverokatnoj zgradi s mansardom. Svijetla visina etaže mezanina čak je veća nego u svim ostalim katovima.[30] Također, još prema građevinskim propisima iz 1896. godine, u izgrađenome dijelu grada bilo je samo iznimno dopušteno graditi zgrade bez dvorišta, pod uvjetom prirodnog osvjetljenja i prozračivanja stambenih prostorija s javne površine, a sporednih iz dovoljno velikih svjetlika.[31] Tako i ova uglovnica na razini prizemlja i mezanina ima gotovo u potpunosti izgrađenu parcelu, uz dva minimalna svjetlika uz istočni rub.[32]

Zbog specifične lokacije zgrada je poluugrađena s četiri slobodna pročelja. Zgrada ima peterokutni tlocrt zaobljenih uglova, s upisanim dvoetažnim volumenom blagajničke dvorane u središtu tlocrta. Dvorana je potkovastoga tlocrtnog oblika, u dijelu namijenjenom za klijente natkrivena ostakljenim stropom kružne forme.

Formirano je čak osam ulaza u zgradu. U osi zapadnog pročelja, orijentiranog prema trgu, glavni je ulaz u banku za klijente. Na dominantnoj poziciji, na jugozapadnom uglu,

[29] Domljan: 1973: 84; Institut za povijest umjetnosti, Arhiv Žarko Domljan

[30] Ova manipulacija visinom zgrade bila je moguća zbog činjenice da do 1940. godine ubrajanje mezanina među katove nije bilo regulirano građevinskim propisima. Zbog toga se u Zagrebu ustalila praksa projektiranja uobičajenog kata koji bi se imenovalo mezaninom te bi se tako legalnim putem izgradio kat više od propisanoga. Kahle, 2014: 177

[31] Detaljnije u Kahle, 2004: 205

[32] Ako ne uzimamo u obzir preostali dio vrta između zgrade i podzida Schlosserovih stuba, što zbog zahtjevnog reljefa i nije bio dio prostora za gradnju.

smješten je reprezentativni ulaz za zaposlene i poslovne partnere. Poseban ulaz u osi južnog pročelja prema Vlaškoj formiran je za mjenjačnicu, a na sjeverozapadu su u prizemlju dva poslovna prostora orijentirana prema trgu, od kojih je svaki imao svoj ulaz te nije bila predviđena njihova veza s ostatkom zgrade. Dva ulaza za stanove na gornjim etažama smještena su rubno na pročelju u Vlaškoj ulici i jedan stražnji podno Schlosserovih stuba. Ovakvom organizacijom ulaza i tlocrtnim rješenjima pojedinih etaža u potpunosti je odvojen pristup za prostore banke od drugih namjena. S obzirom na jasno odijeljene vertikalne komunikacije za poslovnicu banke i druge namjene, stanovi i poslovni prostori mogli su biti namijenjeni isključivo za najam. Iz glavnog stubišta poslovnice npr. može se doći samo do prostorija za kotlovnicu i ugljen, a do arhiva banke spustiti se internim stubama iz prostora blagajničke dvorane. Također, stanovi u južnom krilu imaju dizalo kojim se ne može pristupiti polukatu, odnosno prostorima banke.

Zgrada ima ukupno sedam etaža: podrum, prizemlje, polukat, tri etaže i mansardu, a završava dvostrešnim krovištem.

Osnovna funkcionalna shema zgrade – dispozicija namjena – može se podijeliti u četiri osnovne cjeline karakteristične za ovu tipologiju: javni prostori odnosno prostori poslovanja sa strankama (vestibul, blagajnička, dvorana), uredski prostori i prostori za zaposlene, pomoćni prostori te prostori drugih namjena (stanovanje, poslovni prostori), (Sl. 345. i 346.).

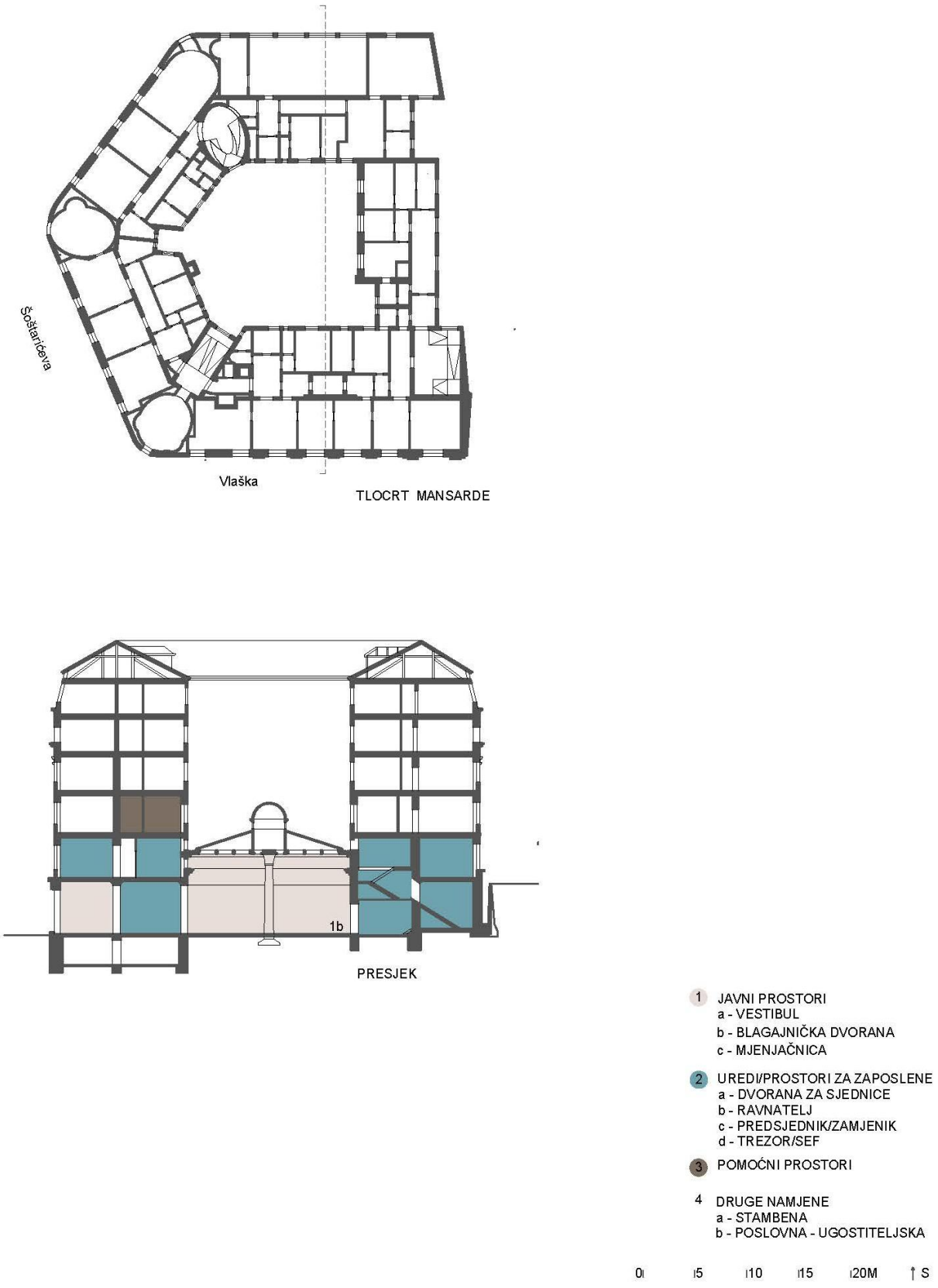
U prizemlju se ulazi u prostor za klijente banke, njen javni prostor, blagajničku dvoranu. Mjenjačnica, s izravnim ulazom s ulice, dio je volumena blagajničke dvorane, pregrađena vjerojatno ostakljenim, laganijim pregradama. U prostor polukata s uredima uprave i drugim prostorima banke pristupa se kružno oblikovanim ulazom i vestibulom te ovalnim stubištem. Uredi su banke i u prvom katu: dijelom za banku, a dijelom kao zasebni poslovni prostori kojima se pristupa zajedničkim stubištima za stanove na etažama iznad. Drugi i treći kat te mansarda jesu stambene etaže, s po dva stana na stubištu. Na trećem je katu uz dva stubišta po jedna zasebna soba izdvojeni zahod. Mansarda, također stambena i sa po dva stana na stubištu, sa specifičnim je stanovima na sjeverozapadnoj strani: jedan, trosobni, sadrži atelijer, a drugi, dvosobni, dvoranu polukružno završenog tlocrta. Ovalna je soba na jugoistočnom uglu, kao i na prethodnoj etaži, samostalna cjelina sa zahodom na stubištu.

Zaposlenici su banke između poslovnih prostorija u polukatu i prvom katu komunicirali internim stubištem smještenim uz blagajničku dvoranu.

Stanovi su dvostrano orijentirani, prema ulici i unutarnjem dvorištu, iznimno svjetliku.

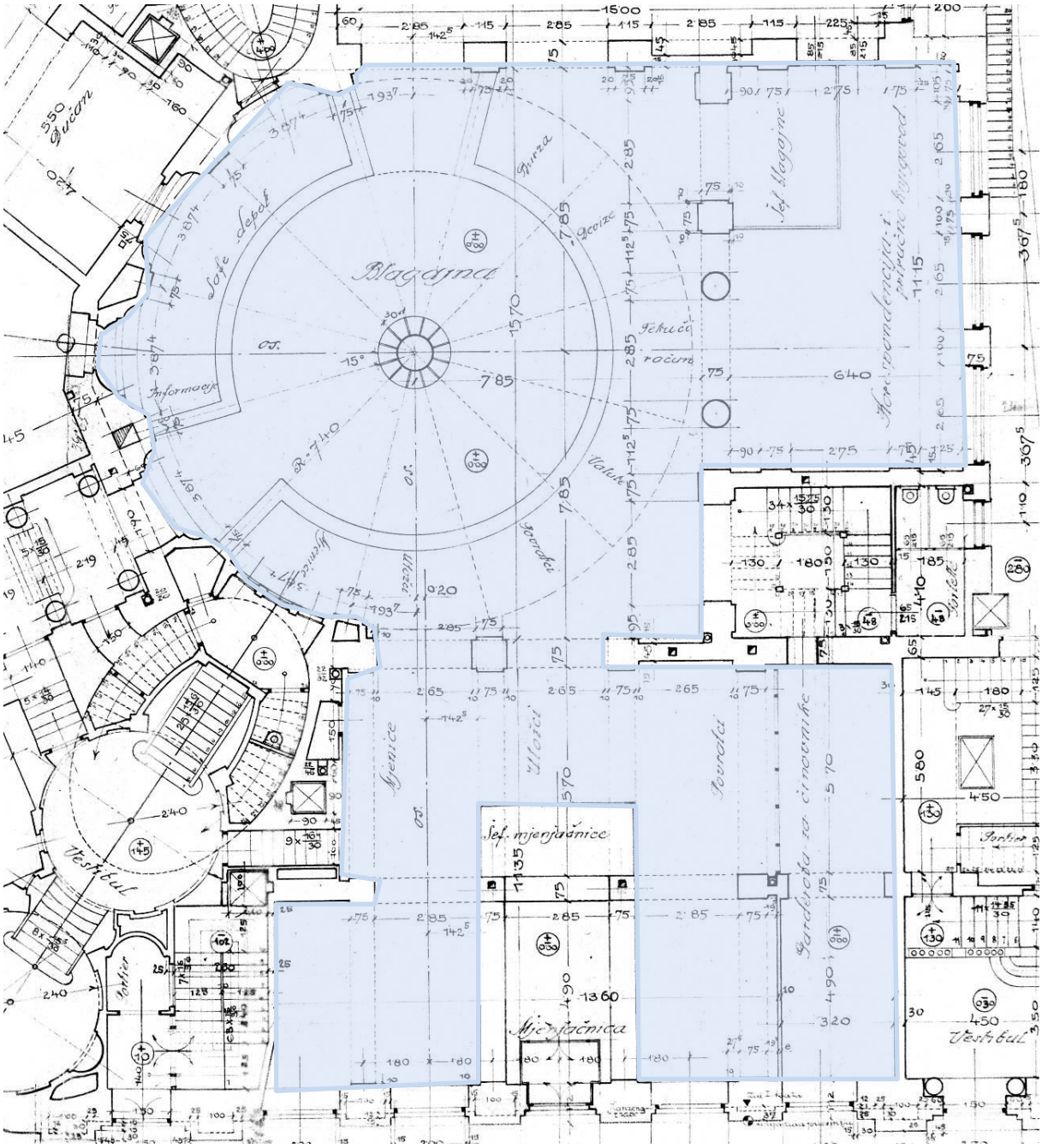

Sl. 345. Dispozicija namjena i glavnih funkcionalnih zona zgrade – prizemlje i polukat

Sl. 346. Dispozicija namjena i glavnih funkcionalnih zona zgrade – mansarda i presjek

REPREZENTATIVNI SKLOP ŠTEDIONICE

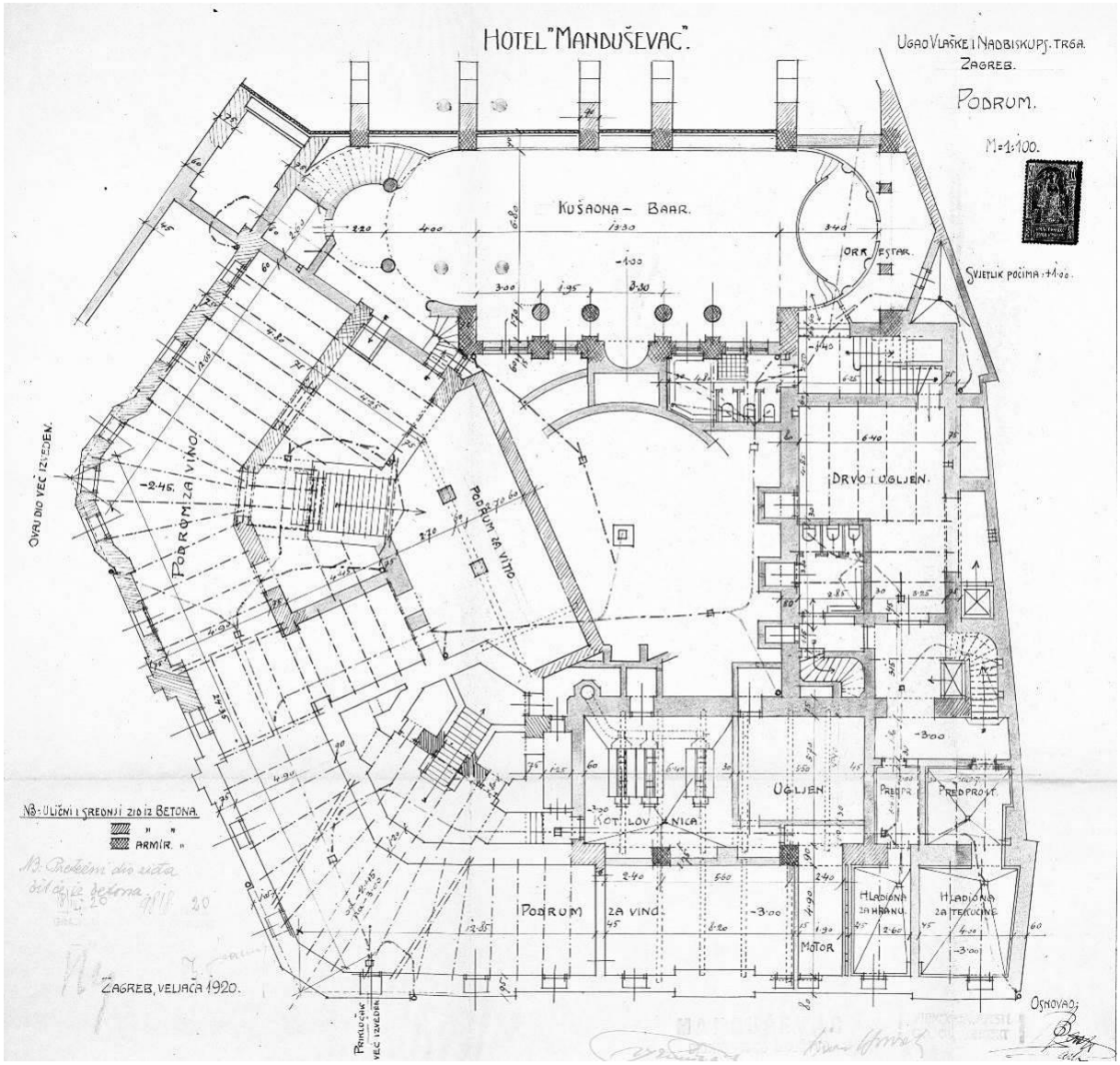
Sl. 347. Tlocrt blagajničke dvorane

Blagajnička dvorana posredno je osvijetljena preko središnje lanterne te otvora južnog i istočnog pročelja koje gleda u svjetlik. Specifično rješenje dvorane jest dominantan prostorni element središnjeg stupa i masivna stropna konstrukcija od križanih, koncentričnih i radijalnih armiranobetonskih stropnih greda s ostakljenjem između greda. Nad stropom je postavljena čelična konstrukcija koja nosi stožast, ostakljeni krov, a u središtu tlocrta krov je zaključen tamburom s uskim potezom otvora s horizontalnim, metalnim lamelama za ventilaciju, te

završen kupolom pokrivenom limom. Specifičnost ove dvorane je pozicija pulta za komunikaciju s klijentima. U ovom primjeru Ehrlich ne vodi liniju pulta između stupova dvorane već formira slobodnu, kružnu liniju pulta prateći liniju stropa iznad. Sličan efekt u izgledu i doživljaju blagajničke dvorane realizira u Osijeku, ali polukružnoga tlocrtnog oblika dvorane.

Uredi ravnatelja i predsjednika banke smješteni su u polukatu, u ovalnim dvoranama na uglovima, s dvoranom za sjednice između njih, i protežu se cijelom dužinom najreprezentativnijega, zapadnog pročelja.

Dispozicija poslovnog (banka, mjenjačnica, trgovine) i stambenog dijela zgrade jasno je odijeljena po etažama, iako vezana zajedničkim komunikacijama. Odlična i ujednačena kvaliteta stanova unutar heterogene strukture zgrade, s izuzetkom stanova u istočnom krilu. Većina prostorija u tim stanovima orijentirana je prema dvorištu, uz duge hodnike po obodu.

Sl. 348. Projekt za hotel Manduševac, arhitekt Vjekoslav Bastl, 1920., tlocrt podruma

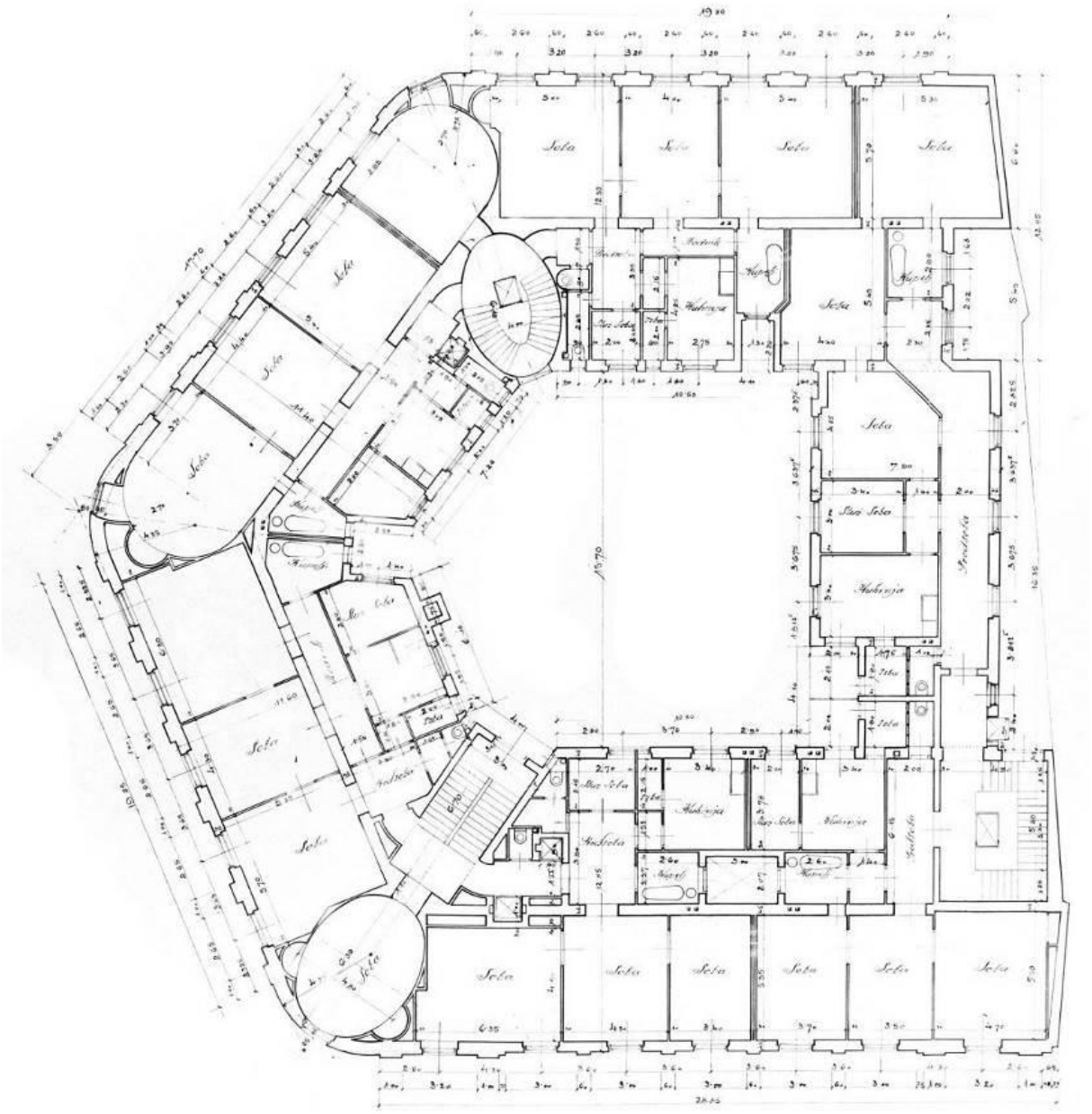
Sl. 349. Izvorni izgled blagajničke dvorane, 1924. g.

Sl. 350. Bivša Jugoslavenska banka, Osijek, strop blagajničke dvorane

PROSTORI DRUGIH NAMJENA

STANOVANJE

Sl. 351. Tlocrt trećega kata

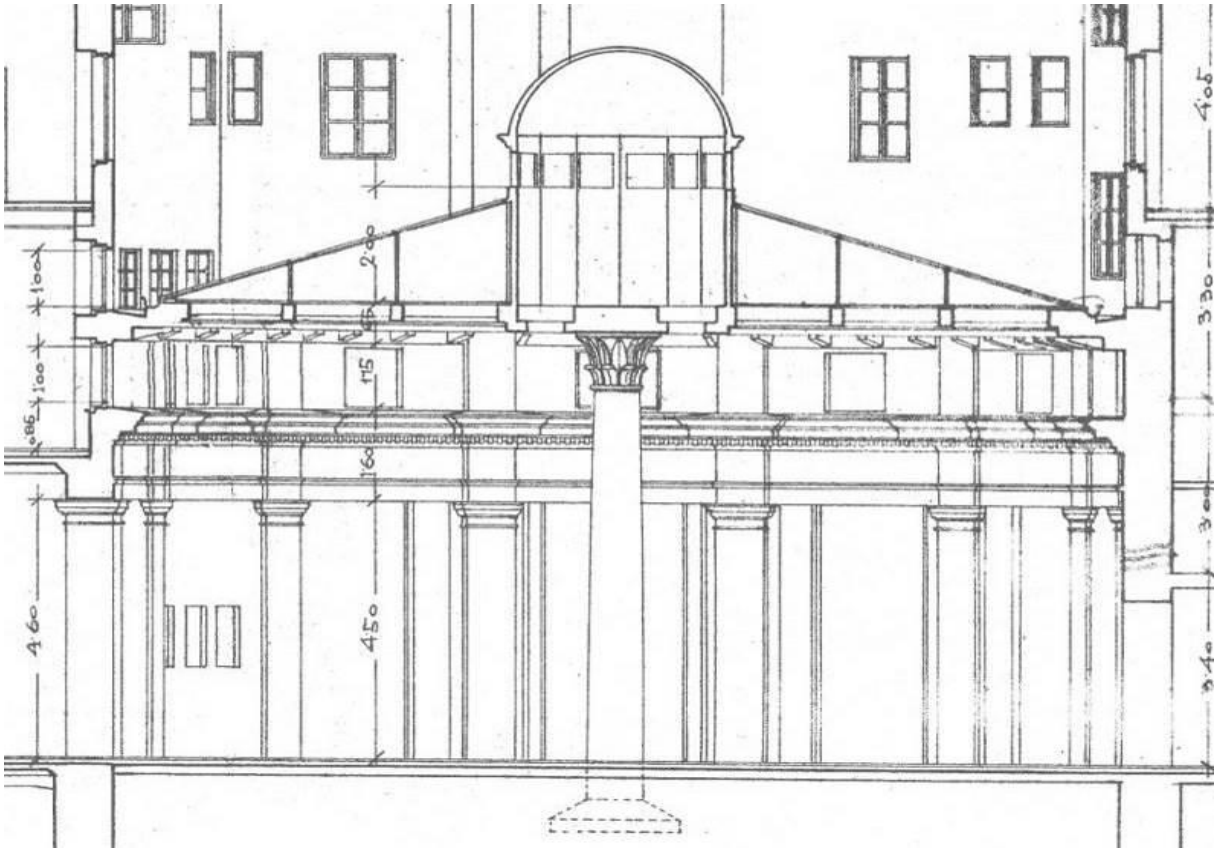
Dio prvoga kata, cijeli drugi i treći kat te mansarda namijenjeni su stanovanju. Iako je arhitektonsko rješenje sugeriralo da su stambeni prostori planirani za najam, iz dnevnog tiska u doba gradnje zgrade saznajemo kako je većina stanova bila namijenjena tadašnjim zaposlenicima banke i drugih povezanih tvrtki.[33]

[33] *** 1922.b: 17

Stambene etaže organizirane su s po dva trosobna stana na stubištu. Oblikovanje vestibula i stubišta drukčije je za svaki ulaz. U svim je stanovima, s izuzetkom istočnog krila, koncept organizacije identičan. Stambene prostorije su orijentirane prema ulici, a servisni dijelovi stana prema unutarnjem dvorištu. Većina stanova u Slavenskoj banci odgovara standardima gradnje toga vremena, s prirodnim ventiliranjem i osvjetljenjem svih prostora te kupaonicom u svakom stanu. Stanovi u istočnom krilu znatno su slabije kvalitete, opterećeni uskim i dugim hodnicima.

Veći dio podruma je iskorišten za drvarnice i kotlovnicu, posebno južni i zapadni dio tlocrta, a u istočnom dijelu smješten je arhiv banke s direktnom vezom iz prostora blagajničke dvorane. Središnji i sjeverni dio zgrade nije podrumljen.

TEHNIČKA OPREMA, PRIMJENA TEHNOLOŠKIH INOVACIJA, KONSTRUKCIJA

Sl. 352. Presjek kroz blagajničku dvoranu

Zgrada je građena na temeljima gradnje prethodno započete 1920. godine za hotel Manduševac, prema Bastlovu projektu. Armiranobetonska konstrukcija (sustava stup, ploča i greda) izvedena je u podrumu i prizemlju, dok je u gornjim etažama stropna konstrukcija izvedena kao drveni grednik, a zidovi izvedeni u punoj opeci. Obodni stupovi blagajničke

dvorane nose gornjih pet etaža. Drveno krovište je mansardnog oblika. Specifičnost konstrukcije pregradnih zidova između pojedinih stambenih cjelina izvedena je dvostrukim zidovima, vjerojatno radi zvučne izolacije.[34]

Za razliku od drugih primjera gdje je riječ o ovješenoj konstrukciji stropa, u ovom slučaju konstrukcija stropa je nosiva, a krovna konstrukcija stoji oslonjena na strop.

OBLIKOVANJE INTERIJERA, DETALJI

Sl. 353. Freska Joze Kljakovića s prikazom gradnje Slavenske banke i portretima H. Ehrlicha i njegova suradnika J. Menige

Osim reprezentativne vanjštine, reprezentativan je i interijer banke, projektiran kako bi na klijente ostavio dojam moći institucije. Već u ulaznom hodniku kojim se dolazi do blagajničke dvorane na bočnim su zidovima, između stupova, u kružnim medaljonima postavljeni parovi glava muških i ženskih likova u profilu, alegorije kontinenata, predstavljene

[34] Rješenje je primijenio i 1926. u rješenju stana III. kata Prve hrvatske obrtne banke, kod pregrade između spavaćeg dijela stana i dijela dnevnog boravka. HR-DAZG, Fond 1122, Zbirka građevinske dokumentacije, Ilica 38, sign. 1533_1.

prikazima autohtonog stanovništva s karakterističnim atributima i fizionomijama. Motiv reljefa koji se može povezati s fasciniranošću izvaneuropskim kulturama pripada stilu *art décoa*.

Reprezentativnosti blagajničke dvorane ponajviše pridonose središnji stup i stakleni strop izveden unutar polja konstrukcije stropa radijalno postavljenih armiranobetonskih greda.

Strop dvorane za sjednice oslikan je freskama Joze Kljakovića s alegorijama mora i kopna te prikazom gradnje Slavenske banke s likovima - H. Ehrlichom s nacrtima u ruci i suradnikom Jurjom Menigom.

Prostorije uprave u polukatu također su reprezentativno oblikovane. Zidovi su djelomično obloženi tamnim drvom s ugrađenim ormarima, a radijatori zaklonjeni dekorativnim rešetkama.

OBLIKOVANJE PROČELJA I STILSKE KARAKTERISTIKE REALIZIRANOG RJEŠENJA

Rješenjem fasade općenito prevladavaju za 1920-e tipični klasicistički elementi - visoki jonski stupovi, pilastri, volutne konzole, trokutasti zabati, polukružna polja s reljefima, motivi tzv. pasjeg skoka i meandra, a klasična je i krovna linija ukrašena antefiksima s motivom palmete izvedenim u limu. Korišteni su mnogi elementi povijesnih stilova s odmakom od njihove kasnohistoricističke primjene s reduciranom dekoracijom. Kao što navodi i Marina Bagarić u svom istraživanju stilova i tendencija međuratnog razdoblja, u periodu između dva rata, odnosno od 1918. do 1929. godine za ovo istraživanje, zgrade novčarskih institucija gotovo redovito se grade u stilu monumentalnog neoklasicizma, kao što su među analiziranim primjerima Slavenska banka Huga Ehrlicha i Zagrebačka burza. Takvo je oblikovanje pročelja istovremeno morao biti i odgovor na poziciju građevine u gradskom tkivu (vidi Sl. 310. Perspektivni prikaz palače Slavenske banke).[35]

Na kasnijem projektu za pročelje zgrade javlja se detalj s portretnim reljefom rimskog boga Merkura. Bankarstvo je jedna od djelatnosti koja je povezana sa strukama kojih je zaštitnik Merkur. Lik Merkura i njegovi atributi postali su čest motiv u hrvatskoj međuratnoj umjetnosti zbog jačanja sektora koji su se nalazili upravo pod Merkurovim pokroviteljstvom, kao trgovina i gospodarstvo.[36] Ipak, u konačnici je izostala izvedba predviđenih portretnih reljefa antičkih bogova na pročeljima banke, koje je trebao izvesti kipar Rudolf Valdec.[37]

[35] Bagarić: 2020: 214-215
[36] Magaš Bilandžić, 2012: 170
[37] Quien, 2016: 311–325. Drukčiji podatak o izvedbi skulptura donosi Domljan. Prema tom navodu Valdec je izradio modele koji su trebali predstavljati jugoslavenske planine (Triglav, Velebit, Avalu, Frušku goru, Lovćen i Kajmakčalan), ali Ehrlich nije njima bio zadovoljan pa nisu realizirani. Domljan, 1979: 119.

Iako se radi o projektu 20-ih godina 20. stoljeća, pretakanje ovalnih prostora dvorana i stubišta te oblikovanje pročelja moglo bi se tumačiti i kao Ehrlichova reminiscencija na neobarokna rješenja.[38]

Domljan smatra da je novo krilo Visoke tehničke škole u Beču, rad Ehrlichova profesora Karla Königa, s nizom stupova na pročelju, Ehrlichu poslužilo kao uzor za zapadno pročelje Slavenske banke[39], a može se uočiti i referenca na Kaldino rješenje glavnog pročelja podružnice Austro-ugarske banke.

Detalj oblikovanja zapadnog pročelja (stup, snažan vijenac koji meandrira između, balkon) koristio je i u oblikovanju ugla Jugoslavenske banke u Osijeku, kao i mansardni krov.

KARAKTERISTIČNI ELEMENTI BITNI ZA USPOSTAVU NOVE TIPOLOGIJE

Zgrada Slavenske banke realizirana je na izuzetnoj lokaciji te je istaknutom urbanističkom pozicijom odredila početak uličnog niza u Vlaškoj i zaključila vizuru iz Draškovićeve ulice te s Ribnjaka. Formirala je trg (nekad dio Nadbiskupskog trga) u podnožju Schlosserovih stuba koje vode prema Šalati. Prema Ehrlichovim perspektivnim prikazima iščitava se vizija buduće arhitekture Vlaške ulice, u kojoj se zgrada banke ne ističe visinom. Međutim, sve do danas Slavenska banka ostala je jedina monumentalna zgrada u okruženju.

Zasigurno je osim Ehrlichove ideje bila prisutna i želja investitora za iskazivanjem vlastite moći gradnjom monumentalne zgrade za svoje novo sjedište. Istaknuti je primjer reprezentativne i monumentalne zgrade novčarskih institucija u opusu Huga Ehrlicha i danas većim dijelom u izvornoj namjeni. Glavni ulaz, blagajnička dvorana zenitalnog osvjetljenja i specifične konstrukcije te zaseban ulaz i vestibul polukata s uredima uprave izrazito su reprezentativno oblikovani.

Projektantsko rješenje je vrlo funkcionalno, pogotovo kad se uzme u obzir da je moralo slijediti postojeću konstrukciju hotela na kojoj se baziralo.

Zgrada se nikad nije posve uklopila u zadanu povijesnu urbanu matricu jer se Ehrlichova vizija nije ostvarila i u neposrednom se okruženju do danas održala jednokatna izgradnja iz 18. i 19. stoljeća.

[38] Domljan, 1979: 119
[39] Ibid.

NAKNADNI ZAHVATI I STANJE ZGRADE DANAS

Nakon Drugoga svjetskog rata vlasnik je zgrade Narodna banka Federativne Narodne Republike Jugoslavije, a zatim Služba društvenog knjigovodstva.[40] Nakon formiranja Republike Hrvatske zgradu su naslijedili njezini pravni sljednici, Zavod za platni promet, a potom Financijska agencija, koje je poslovnica i danas u zgradi. U arhivskoj dokumentaciji je dokumentirana pregradnja dijela prizemlja iz 1937.[41] Tada je prostor uz pročelje prema Vlaškoj ulici zidovima ograđen od blagajničke dvorane i prenamijenjen u lokal. Pregradnju je izvelo građevno poduzeće Pionir d.d. za Tehnička poduzeća Zagreb.

Stanovi izvorno nisu imali balkone orijentirane na unutarnje dvorište kao danas.

Ostakljeni je strop blagajničke dvorane, prema dostupnoj fotodokumentaciji iz 2004., natkriven pa je time dvorana izgubila izvorni dojam i kvalitetu.

Projektna dokumentacija realizirane adaptacije interijera blagajničke dvorane i uredskih prostora polukata i prvog kata, izrađena u drugoj polovici 20.stoljeća, nije bila dostupna. Dio poslovnog prostora u prvom katu 1953. godine je adaptiran za stambeni prostor službenika banke prema projektu Arhitektonskog projektnog zavoda, Petrinjska 7. Ulaz u mjenjačnicu iz Vlaške ulice zatvoren je 70-ih godina prošlog stoljeća i zamijenjen prozorom identičnim ostalim prozorima u prizemlju (Sl. 357.). Zgrada je adaptirana za potrebe Financijske agencije početkom 21. stoljeća. Prizemni lokali nisu u izvornoj funkciji. Poslovnica FINA-e je zatvorena zbog oštećenja od potresa 2020. godine.

ZAKLJUČAK/VALORIZACIJA

Istaknute urbanističke pozicije, formira trg, početak Vlaške ulice i zaključuje vizuru kroz Draškovićevu ulicu. Nedostaje joj realizacija ambiciozne urbanističke zamisli skicirane na Sl. 310., u kojoj Ehrlich (poput Kovačića u natječajnom radu za Burzu) definira idealnu perspektivu s palačom banke u okruženju jednako visokih i stilski ujednačenih zgrada.

Ističe se reprezentativno oblikovanim vestibulima i blagajničkom dvoranom, izvorno zenitalnog osvjetljenja i specifičnoga konstruktivnog rješenja. Dojam reprezentativnosti u interijeru nadopunjavaju freske Joze Kljakovića. Zgrada je tipične heterogene strukture, a unatoč prilagodbi na već izvedene temelje ranijeg projekta, ostvareno je funkcionalno rješenje.

Zgrada predstavlja istaknuti primjer reprezentativne i monumentalne arhitekture novčarskih institucija u opusu arhitekta Huga Ehrlicha.

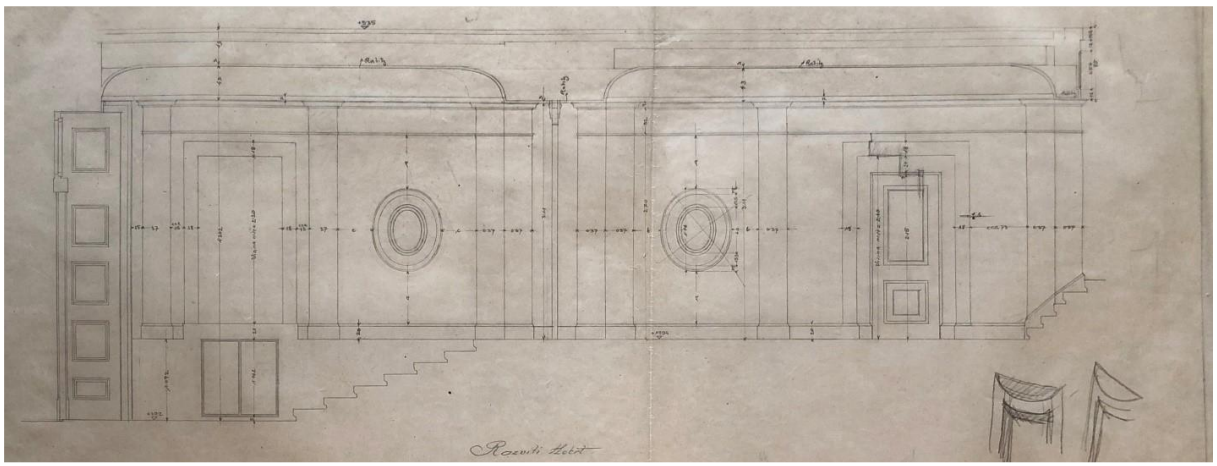
[40] HR-DAZG-1122, Zbirka građevinske dokumentacije, Vlaška 53, sign. 3230
[41] ibid.

SLIKOVNI PRILOZI:

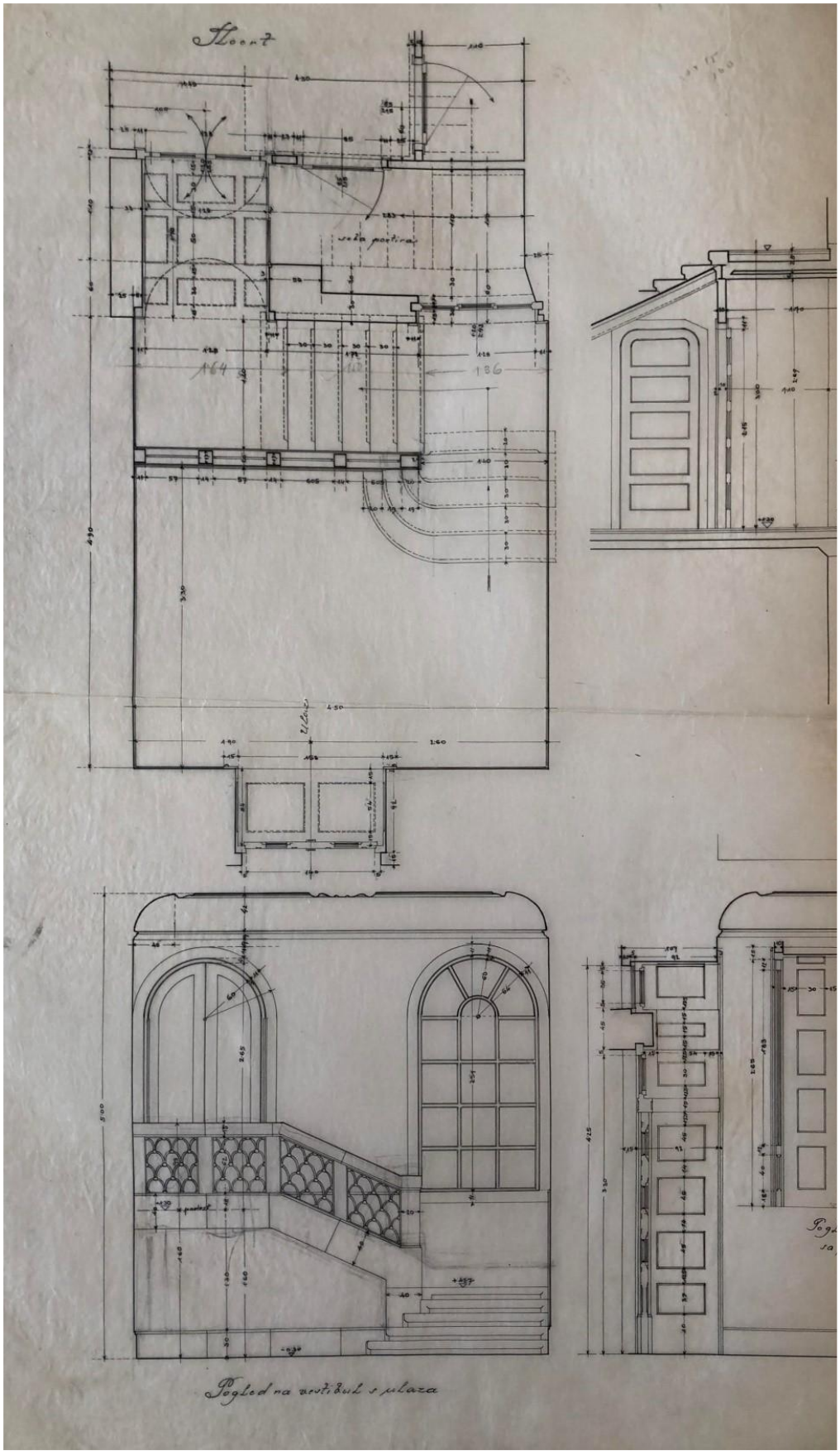
ARHIVSKI NACRTI

Sl. 354. Slavenska banka, izvorno rješenje pročelja, perspektivni prikaz, H. Ehrlich, nedatirano

Sl. 355. Nacrt za okrugli pretprostor jugozapadnog ulaza, 1922., originalni nacrt

Sl. 356. Detalj nacrta za istočni ulaz u Slavensku banku u Vlaškoj ulici, 1921.

POVIJESNE FOTOGRAFIJE

Sl. 357. Pogled s jugozapada, 1970-ih

Sl. 358 Sjeverozapadno pročelje, Slavenska banka, oko 1923.

RECENTNE FOTOGRAFIJE[42]

Sl. 359. Strop blagajničke dvorane, 2004.

Sl. 360. Unutarnje dvorište i krov blagajničke dvorane, 2021.

Sl. 361. Pogled u dvorište i na krov blagajničke dvorane, zaštićen nakon potresa, 2021.

Sl. 362. Pogled na stubište elipsoidnog oblika u sjevernom dijelu zgrade, 2021.

[42] Trenutačno stanje u interijeru poslovnice FINA-e nije bilo moguće fotografirati jer je zgrada zatvorena nakon potresa 2020. godine.

Sl. 363. Ulazna vrata s karakterističnim oblikovanjem rešetke, koje se ponavlja i u interijeru, 2021.

Sl. 364. Pogled iz blagajničke dvorane prema vestibulu, 2004.

Sl. 365. Oblikovanje otvora i stolarije, 2021.

Sl. 366. Blagajnička dvorana, 2004.

Sl. 367. Interno drveno stubište banke, 2004.

Sl. 368. Interno drveno stubište banke, 2004.

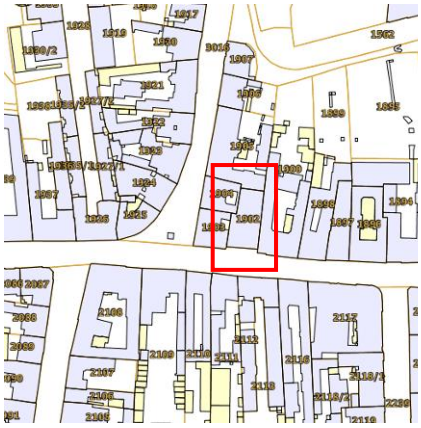
Sl. 369. Vestibul na ulazu u prostore uprave

Zgrada Prve hrvatske obrtne banke, Ilica 38, Zagreb

4	NAZIV GRAĐEVINE	**Prva hrvatska obrtna banka**
	ADRESA (danas)	**Ilica 38, Zagreb**
	K. Č. / K.O.	**1902/Centar**

Sl. 370. Prikaz na digitalnom ortofoto snimku

Sl. 371. Izvod iz katastarskog plana

Sl. 372. Ulično pročelje

Sl. 373. Ulično pročelje, 2022.

NARUČITELJ PRVA HRVATSKA OBRTNA BANKA
ARHITEKT/GRADITELJ Hugo Ehrlich (suradnja M. Kauzlarić)

VRIJEME GRADNJE
PROJEKT 1924./izmjena 1926.
GRAĐEVINSKA DOZVOLA 1924./izmjena 1926.
IZVEDBA 1924. do 1926.
STAMBENA DOZVOLA 1926.

NAKNADNI ZAHVATI:

- 80-ih godina 20. stoljeća novi interijer poslovnice banke; projektant nepoznat
- 2010. godine novi interijer poslovnice banke prema projektu arhitektonskog ureda Aplan d.o.o.

DANAŠNJA NAMJENA: poslovna/poslovnica FINA-e/ stambena

STATUS ZAŠTITE**:** Rješenje o stavljanju pod preventivnu zaštitu 2012. godine (podatak iz izvoda iz zemljišne knjige, u GZZSKP nemaju rješenje), dio Povijesne urbane cjeline Grad Zagreb

IZVOR GRAĐE**:** HR – DAZG – 1122, sign. 1533_1, GZZSKP, fototeka Konzervatorskog odjela u Zagrebu

BIBLIOGRAFIJA**:**

- Bjažić Klarin, T. (2020.), *Za novi, ljepši Zagreb, Arhitektonski i urbanistički natječaji međuratnog Zagreba, 1918.-1941*., Zagreb: IPU
- Domljan, Ž. (1973.), „Arhitekt Hugo Ehrlich i arhitektura u Hrvatskoj u njegovo doba“, doktorska disertacija, Zagreb, Filozofski fakultet,
- Domljan, Ž. (1979.), *Hugo Ehrlich*, Zagreb, DPUH
- Galjer, J. (2011.), „Art déco u primijenjenoj umjetnosti i dizajnu,” u *Art déco i umjetnost u Hrvatskoj između dva rata,* katalog izložbe, Muzej za umjetnost obrt, Zagreb
- Kahle, D. (2004.), „Građevinski propisi grada Zagreba u razdoblju od 1850. do 1918. godine“, *Prostor*, 12(2(28)), 203-214
- Kahle, D. (2014.), „Višekatne ugrađene kuće u Zagrebu između 1850. i 1927.“, *Prostor*, 22(2 (48)), 174-187
- Knežević, S. (2004.), „Nadbiskupski / Langov trg: mijene i poništenje“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 28, 250-269
- Kolar-Dmitrijević, M. (2013.), *Povijest novca u Hrvatskoj od 1527-1941.* Zagreb, Hrvatska narodna banka
- Kraševac, I. (2011.), „Hrvatsko kiparstvo u doticaju s art décoom,” u *Art déco i umjetnost u Hrvatskoj između dva rata,* katalog izložbe, Zagreb, Muzej za umjetnost obrt
- Ehrlich, H. (1932.), „Neues Bauen und Wohnen“*,Verlag fur Architektur und Raumkunst,* vol. VI, 29, Wien – Berlin: ing. Gustav Ew. Konrad
- Ristić, S. (2005.), „Hugo Ehrlich u Beogradu“, *Oris,* 35 VII – 2005

- Lajnert, S. (2020.), „Prilog poznavanju historijata Balkanske banke d.d. Zagreb (1922.-1925./1948.)“, *Arhivski vjesnik*, 63(1), 207-239
- Quien E. (2016.), *Kipar Rudolf Valdec: Život i djelo (1872. – 1929.),* Zagreb, Akademija likovnih umjetnosti
- Timet, T. (1961.), *Stambena izgradnja Zagreba do 1954.* (Građa za gospodarsku povijest Hrvatske), knjiga 10, Zagreb, JAZU

INTERNETSKI IZVORI:

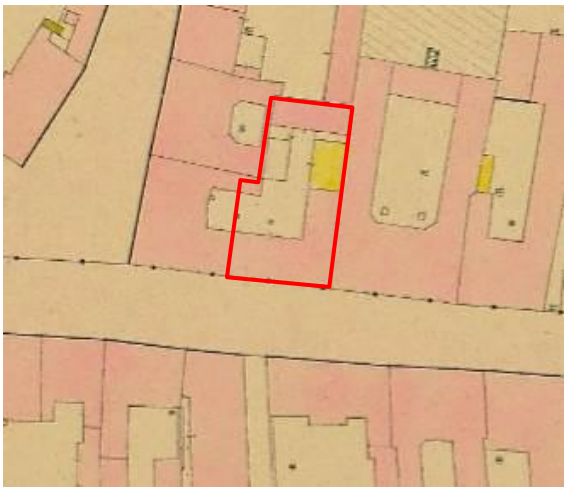
- https://digitalna.nsk.hr
- https://katastar.hr
- http://arhinet.arhiv.hr/_Pages/PdfFile.aspx?Id=494
- http://kgalovic.blogspot.com/2012_05_13_archive.html
- http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=67991
- https://de.wikipedia.org/wiki/Holzzementdach
- https://www.uredinfo.com.hr/uredi-ured-zgrade-za-iznajmljivanje/Zagreb/-/zagrebacka-banka-hq)
- http://www.aplan.hr/

ANALIZA

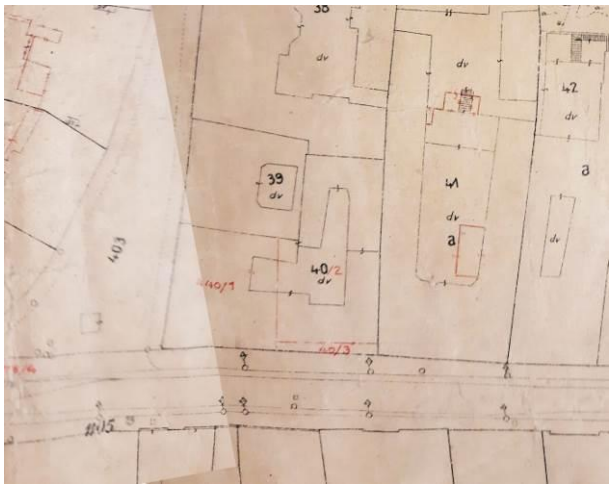
POSLOVNO-EKONOMSKE PRILIKE

Prva hrvatska obrtna banka d.d. u Zagrebu konstituirana je 1906. kao dioničko društvo sa sjedištem u Zagrebu u Ilici 35(NN br. 159 od 11. srpnja 1906.).[43] Najviše kapitala u banci imala je Češka industrijalna banka iz Praga. Nakon dovršetka Prvoga svjetskog rata i nastankom nove države hrvatske banke akumulirale su više štednih uloga i gotovine od svih ostali banaka u Jugoslaviji zajedno.[44] U tim povoljnim okolnostima Prva hrvatska obrtna banka već 1919. godine planira gradnju nove zgrade za svoje sjedište.

URBANISTIČKA POZICIJA I ULOGA

Sl. 374. Lokacija za planiranu zgradu banke u Ilici 38 sa stanjem na katastarskom planu iz 1864. godine

Sl. 375. Lokacija za planiranu zgrade banke u Ilici 38 na planu preparcelacije 1913. - 1915.[45]

Prva hrvatska obrtna banka je ugrađena trokatnica, uvučenoga građevinskog pravca u odnosu na susjedne građevine. Nadvisila je za jednu odnosno čak za dvije etaže susjedne zgrade.

U prizemlju je parcela u potpunosti izgrađena, što pokazuje ignoriranje pravila gradnje iz Građevnog reda. U gornjim je etažama postupno smanjivana površina etaže, tako da iznad mezanina površina etaže iznosi samo 42% tlocrta prizemlja. Nikad realizirana ideja o novoj

[43] HR-HDA 539, sumarni inventar fonda oznake PHOB/Z dostupan na http://arhinet.arhiv.hr/_Pages/PdfFile.aspx?Id=494, [Pristup 23.10.2021.] Adresa sjedišta preuzeta s građevinske dozvole iz 1924. godine (HR – DAZG – 1122, sign. 1533_1)

[44] Detaljnije u Timet, 1961: 148

[45] Datacija preparcelacije u arhivskoj dokumentaciji očito je pogrešna jer natječajni radovi ne prikazuju takvu promjenu u građevinskom pravcu, a odluka o gradnji manje interpolacije donesena je nakon natječaja, dakle između 1920. i 1924. godine, kad Ehrlich izrađuje projekt za građevnu dozvolu.

uglovnici na uglu Ilice i Mesničke rezultirala je neusklađenim odnosom volumena Ehrlichove banke s kontekstom i lošu vizuru sa zapada.

Kao i kod Slavenske banke u Vlaškoj ulici, nekoliko godina ranije Ehrlich u planiranju broja etaža i njihovih visina koristi se kategorijom mezanina, iza koje se skriva etaža visine 5m, gotovo identične visini prizemne etaže s dvoranom blagajne. Na taj način realizira zgradu za etažu višu od dopuštene.

Sl. 376. Današnja situacija na katastru

Sl. 377. Prva hrvatska obrtna banka, odnos s okolnom izgradnjom, 2020.

Sl. 378. Prva hrvatska obrtna banka, odnos s okolnom izgradnjom, 2020.

PROJEKTNI ZADATAK

Odabrana je lokacija *nasuprot* postojećem sjedištu banke i inicijalno je planirana gradnja na uglu Ilice i Mesničke ulice. Za širu lokaciju na uglu Ilice i Mesničke ulice proveden je 1919. do 1920. godine Opći jugoslavenski natječaj s prvonagrađenim radom Vjekoslava Bastla. Projektni zadatak bio je izrazito složen: „…od restorana u podrumu, preko blagajničke

dvorane i salona automobila u prizemlju i mezaninu, uredskih prostorija i stanova za najam na višim katovima, do filmskog studija u potkrovlju".

Iako Ehrlich nije sudjelovao na natječaju, dodijeljena mu je izvedba dvije godine kasnije, ali samo za interpolaciju u Ilici 38. Bjažić-Klarin smatra kako je dodjela izvedbe Ehrlichu umjesto prvonagrađenom Bastlu bila kompenzacija za izgubljeni natječaj za hotel Esplanade, i to za investitora kojemu je Prva hrvatska obrtna banka bila jedan od utemeljitelja – Dioničarsko društvo za izgradnju svratišta i kupališta.

Prema katastarskoj mapi na Sl. 341., od uglovne čestice su se preparcelacijom formirale dvije katastarske čestice, od kojih je ona istočnija uvučena od dotadašnje linije gradnje u Ilici za oko 1,5m.

Projektni zadatak je nakon smanjenja parcele rezultirao zgradom znatno manjeg broja sadržaja pa se zadržao na klasičnoj strukturi za ovu tipologiju: poslovnica banke u prizemlju, mezaninu i katu, dva ulična lokala i stanovanje u gornjim etažama.

PROSTORNO RJEŠENJE I FUNKCIONALNA SHEMA

Dva su odvojena ulaza u zgradu: ulaz u poslovnicu banke za klijente i ulaz za upravu te stanove na gornjim etažama. Takvo zajedničko stubište za poslovni i stambeni dio znači i miješanje korisnika. Iako uprava može koristiti i interne stube, nad ulazom je istaknut natpis 'Ravnateljstvo'.

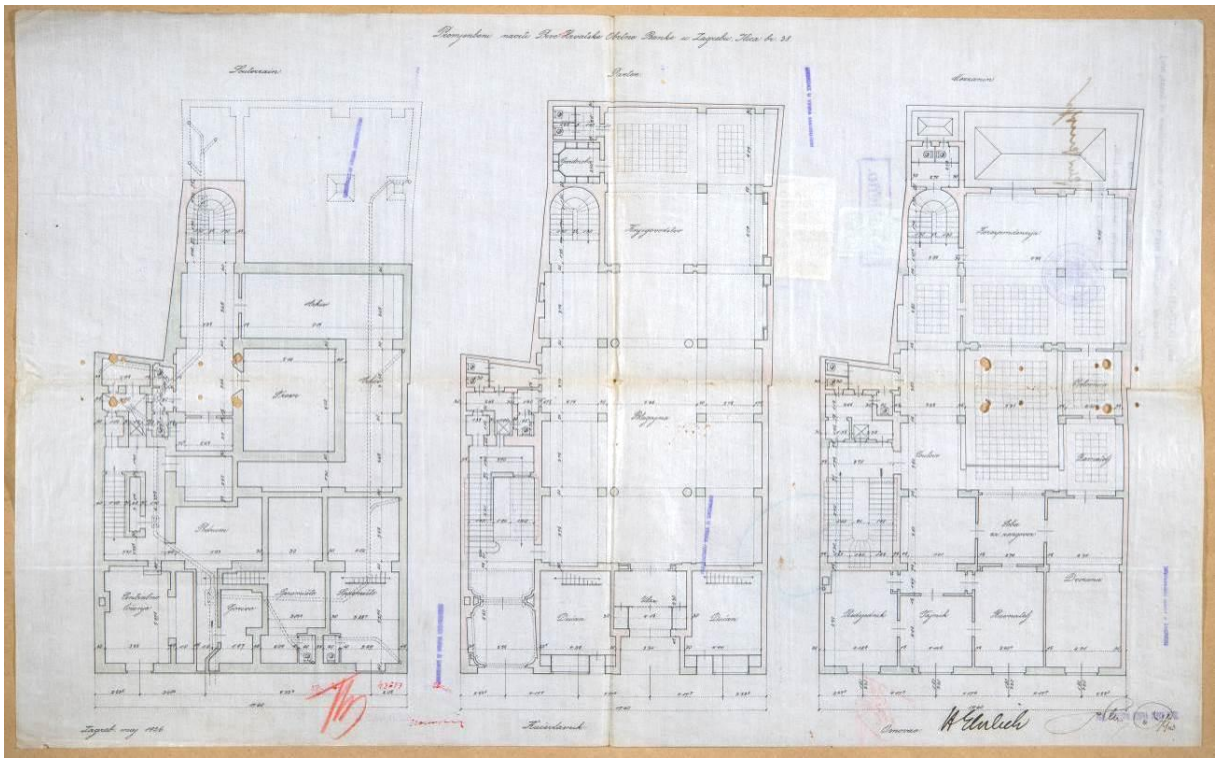
Osnovna funkcionalna shema zgrade – dispozicija namjena – može se podijeliti u četiri osnovne cjeline: javni prostori odnosno prostori poslovanja sa strankama (ulazni prostor, blagajnička dvorana), uredski prostori i prostori za zaposlene, pomoćni prostori te prostori drugih namjena (stanovanje, poslovni - trgovački prostori), (Sl. 380.).

U prizemlju bočno nalazi se ulaz na stubište s dizalom za poslovni dio u mezaninu i prvom katu te stanove u gornjim etažama (drugi i kat te tavan). Ulaz u poslovnicu banke ekscentrično je pozicioniran na pročelju, ali u osi blagajničke dvorane, između dva ulična lokala. Naglašen je oblikovanjem ulazne niše, čime se ostvaruje natkrivanje i zaštićenost ulaza. U stražnjem dijelu prizemlja, tlocrt je u otklonu od osi ulaza, s prostorom knjigovodstva i sanitarija za zaposlenike. Na spoju je blagajničke dvorane i ureda i interno stubište od podruma do mezanina, gdje su uredski prostori, uredi uprave banke i dvorana za sastanke.

U podrumu je smješten trezor, sef, arhiv, skladišta trgovina sa zahodom i direktnom vezom s trgovinama u prizemlju te prostor centralnog loženja. Na drugom i trećem katu nalazi se po jedan stan na stubištu, s četiri sobe na pročelju, te kuhinjom, sanitarijama i sobom za

poslugu orijentiranima prema dvorištu. U potkrovlju je, osim praonice s balkonom za sušenje rublja, i trosobni stan kojeg ulične prostorije imaju velike krovne kućice.

S obzirom na to da je cijela parcela u prizemnom dijelu izgrađena, osvjetljenje poslovnice i stražnjih ureda u prizemlju u cijelosti je uspješno riješeno zenitalnim svjetlom preko ostakljenih stropova, natkrivenih četverostrešnim staklenim krovom.

Sl. 379. Tlocrt podruma, prizemlja i mezanina, H. Ehrlich, 1926.

Sl. 380. Dispozicija namjena i glavnih funkcionalnih zona zgrade – prizemlje, mezanin, 1. kat, 2. kat i uzdužni presjek

REPREZENTATIVNI SKLOP ŠTEDIONICE

Blagajnička dvorana pravokutnog je tlocrta, svojom dužom osi smještena u os ulaza. Reprezentativna visina blagajničke dvorane od 5,9 m - uz otvorenu visinu etaže mezanina od 5m u središnjem dijelu blagajničke dvorane gdje su prostori dvoetažni - donosi izuzetan doživljaj prostora osvijetljenog isključivo putem ostakljenog stropa neutralne staklene plohe „…koja nema drugu svrhu osim da propušta svjetlo u dvoranu, a stupovi, iako se javljaju, tretirani su kao masivni monoliti bez stilskih oznaka“.[46]

Komunikacija s klijentima odvija se preko pulta u tamnom drvu, formiranog između stupova, akcentirana po jednom jednostavnom, bijelom staklenom kuglom kao rasvjetnim tijelom. U blagajničkoj dvorani od mobilijara za klijente je vidljiva samo pokoja stolica.

Gornji uredi su dijelom odijeljeni od volumena dvorane ostakljenim stijenama kako bi dobili prirodno svjetlo i ostvarili zvučnu izolaciju. Istočni i sjeverni prostor na galeriji su ostakljeni i na starijim fotografijama iz 1979. godine, ali pouzdano ne znamo što je bilo izvorno stanje; u nacrtima je stolarija naznačena samo na sjevernoj strani galerije mezanina.

Tamne, jednostavno uklađene drvene oplate izvedene u mezaninu uz otvore dvorane za sjednice na glavnom pročelju, zajedno s oblogom zida visine radnih stolova, drvenih pilastara i zaključne profilacije pod zrcalnim svodom oblikuju kompoziciju.[47]

S obzirom na to da je zgrada ugrađena, Ehrlich obilato koristi zenitalno svjetlo te izvodi čak osam segmenata ostakljenog stropa natkrivenog četverostrešnim, staklenim krovom. Pored toga koristi na podestima stubišta kvadratne staklene prizme za dodatno osvjetljenje prostora, pa čak i na podu lođe, ali okruglog oblika.

[46] Domljan, 1979: 93

[47] Oblikovanje drvene zidne oplate uredskih prostora možemo povezati s onima izvedenim u isto vrijeme u uredima Zagrebačke burze, gdje je Ehrlich projektirao interijer nakon Kovačićeve smrti. Nacrti su prikazani u analizi zgrade Zagrebačke burze.

Sl. 381. Blagajnička dvorana, 1924. -1925.

Sl. 382. Ostakljenje iznad blagajničke dvorane, 2010.

PROSTORI DRUGIH NAMJENA

STANOVANJE

Kvaliteta stanovanja je jednakovrijedna u odnosu na kvalitetu prostora poslovne namjene. Značajno je smanjena dubina tlocrta u odnosu na poslovni dio, stanovi imaju dvostranu orijentaciju i svi prostori stana imaju prirodno svjetlo i prozračivanje. Iako stanovi dijele zajedničko stubište s uredima uprave banke, s obzirom na to da banka ima i svoju internu komunikaciju unutar poslovnice, miješanje komunikacija zaposlenih, klijenata banke i stanara zapravo je minimalno.

Ehrlich kod rješenja stanova ne koristi svjetlik, što je, prema Domljanu, rijetka pojava unutar najamne stambene arhitekture dvadesetih godina.[48] Soba služavke nije više vezana ulazom za kuhinju već je izjednačena s drugim sobama, s ulazom iz hodnika. Stanovi imaju balkon i/ili lođu, ovisno o etaži.

TEHNIČKA OPREMA, PRIMJENA TEHNOLOŠKIH INOVACIJA, KONSTRUKCIJA

Konstrukcija zgrade je armiranobetonska u kombinaciji sa zidanom u dijelu parapetnih, pregradnih zidova i zidova potkrovlja. Ostakljeni krovovi su izvedeni u čeliku, a krovna konstrukcija u drvu i drvocementu (njem. *Holzzementdach*) u ravnom dijelu krova.

U prvom Ehrlichovu rješenju iz 1924. godine u podrumu je planiran prostor za čišćenje zraka, koji poslije, na nacrtima iz 1926., nije posebno opisan.

Primijenjena rješenja su funkcionalna i suvremena trenutku. Za potpunu prosudbu nedostaje podatak o kvaliteti i izvedbi instalacija ventilacije, s obzirom na to da poslovnica u prizemlju nije imala prirodno provjetravanje.

OBLIKOVANJE INTERIJERA, DETALJI

Sl. 383. Podest internog stubišta izveden staklenim prizmama, 2010.

Sl. 384. Podest stubišta ostakljen Luxfer staklenim opekama, pogled odozdo, 2010.

[48] Domljan, 1973: 93

Uredi uprave i dvorana za sjednice imaju značajnu ukupnu dubinu prostora od 9,5 m u odnosu na površinu otvora na pročelju, ali je to nadoknađeno posredno, putem zenitalno osvijetljenoga središnjeg prostora zgrade. U zgradi je izvorno planirano čak 10 ostakljenih stropova, od kojih je jedan (iznad ulaznog prostora) izveden pomoću umjetne rasvjete, dok su drugi s prirodnim svjetlom nad uredskim prostorima, stubištem za stanare, čak i iznad zahoda za zaposlenike. Usto, očito opterećen nemogućnosti prirodnog osvjetljenja stubišta, Ehrlich uvodi i staklene prizme u podestu internog stubišta (Sl. 383. i 384.), na kojem uvodi i prozor ostakljen mutnim staklom orijentiran na zahod, i to radi posrednoga prirodnog svjetla.

OBLIKOVANJE PROČELJA I STILSKE KARAKTERISTIKE REALIZIRANOG RJEŠENJA

Kako je zgrada Prve hrvatske obrtne banke prvobitno trebala biti izvedena kao uglovnica s Mesničkom ulicom, ali je izveden manji projekt ugrađene kuće, pročelje gigantskih detalja i vijenca, smatra Domljan, zamišljeno je za veći, prvotno planirani volumen. I prikaz pročelja iz 1924. bitno je konvencionalniji od izvedenoga. Izvedenom rješenju zasigurno je pridonio Mladen Kauzlarić (a prema nekim izvorima možda i Gomboš), tada suradnik u Ehrlichovu *atelieru* kojemu je povjeren projekt Obrtne banke. Fotografija iz monografije objavljene 1927. godine prikazuje izvedeno oblikovanje prizemnih pravokutnih otvora, s natpisom neposredno iznad, umjesto polukružno završenih, uz naglašenu rustiku u prizemnoj zoni, planiranih projektom iz 1924. godine. Već 1936. godine imamo Haberleov nacrt za preuređenje izloga, ali nije sačuvana dokumentacija koja bi potvrdila da je Haberleova izmjena izloga realizirana.

Prema S. Ristić, u oblikovanju pročelja Jugoslavenske udružene banke u Beogradu Ehrlich se oslanja na oblikovanje pročelja Obrtne banke, a primjenjuje i isti tip jednostavnih slova natpisa (adresa, naziv institucije, popis usluga), koji u oba slučaja funkcionira kao bitan element arhitekture. Oblikovanje interijera vrlo je jednostavno i suzdržano od stilskih obilježja (Sl. 381.).

Oblikovanje pročelja, posebno otvora, korespondira s ulogom pojedinih prostora po etažama: prizemna, ulazna zona, s jasnim naglaskom na ulaz u poslovnicu, prostor javnog karaktera, formiranje duboke niše, zatim kontrast u mezaninu s visokim, polukružno završenim otvorima. Sa školjkastim zaglavnim detaljem sugerira reprezentativnost funkcije – uprave banke, dok etaže iznad oblikuje na jednostavniji način, horizontalno položenim, pravokutnim prozorima s profiliranim ertama za ostale namjene.

Ekspresivni vijenac podržan snažnim konzolama, s otvorima potkrovlja smještenim među njima, oblikovanje prizemnih otvora, zatim okvira prozora gornjih etaža, te na kraju i promjena natpisa metalnim slovima na pročelju - elementi su koji vezuju rješenje pročelja Obrtne banke (Sl. 386.) i njoj istovremene stambeno-poslovne zgrade za Ernesta Grünwalda iz 1925. - 1926. godine.

Sl. 385. Prva hrvatska obrtna banka, detalj konzola krovnog vijenca, s prozorima potkrovlja unutar njihova međuprostora, 2006.

Sl. 386. Prva hrvatska obrtna banka, pročelje 1927.

KARAKTERISTIČNI ELEMENTI BITNI ZA USPOSTAVU NOVE TIPOLOGIJE

Zgrada Prve hrvatske obrtne banke predstavlja jedan od primjera kojim se izbjegava propis o maksimalnoj visini gradnje, kao i o maksimalnoj izgrađenosti, odnosno površini dvorišta. Iako je investitor težio traženju najkvalitetnijeg rješenja putem javnog natječaja, projektiranje je dodijeljeno Ehrlichu, mimo rezultata natječaja i odluke ocjenjivačkog suda.

Projektnim zadatkom je željena i realizirana heterogena struktura zgrade. S obzirom na vrlo zahtjevnu i usku parcelu te ugrađenu poziciju unutar uličnog niza, prostori su banke osvijetljeni zenitalno, čime Ehrlich maksimalno koristi popularni element ove tipologije - ostakljeni strop i njegov učinak na reprezentativni izgled prostora.

Blagajnička dvorana, zenitalnog osvjetljenja kojim postiže kvalitetan i svijetao radni prostor, reprezentativnoga, elegantnog oblikovanja i fine, obrtničke izvedbe.

Vrijedno arhitektonsko ostvarenje koje čini odmak od prakse primjene mnogo elemenata povijesnih stilova, posebno u dekoraciji pročelja. Na taj način investitor i projektant simuliraju i progresivna stajališta u poslovanju institucije okrenute budućnosti i razvoju.

NAKNADNI ZAHVATI I STANJE ZGRADE DANAS

Zgrada je u odličnom stanju unatoč potresu 2020. godine, očuvane izvorne opreme i završnih obrada i materijala u stubišnom dijelu. Preuređenje izloga iz 1936. godine prema nacrtu Marijana Haberlea nije izvedeno. Na nacrtu je zabilježena i izvorna pozicija natpisa iznad ulaza u stubište i naziv banke nad zonom otvora. Poslije je (vidljivo na fotografijama iz 1979.) natpis pomaknut iznad prvoga kata.

Za trgovinu Rukotvorine adaptiran je jedan lokal u prizemlju prema projektu Ž. Zagota. Novi interijer poslovnice banke realiziran je prema projektu arhitektonskog ureda Aplan d.o.o. 2010. godine. Prethodni interijer datirao je iz 80-ih godina 20. stoljeća. Danas je staklenom stijenom od prostora blagajničke dvorane pregrađena istočna i južna strana mezanina. U poslovnici su očuvani prvobitni prostorni odnosi, zenitalno osvjetljenje, a izmijenjen je element pulta blagajne i rasvjeta. Očuvani su i izvorni stropovi, a prema potrebi za uvođenjem novih instalacija i izvedbom spuštenog stropa, on je u potpunosti dilatiran od izvornog stropa. Ulični lokali su pridruženi prostorima banke.

ZAKLJUČAK/VALORIZACIJA

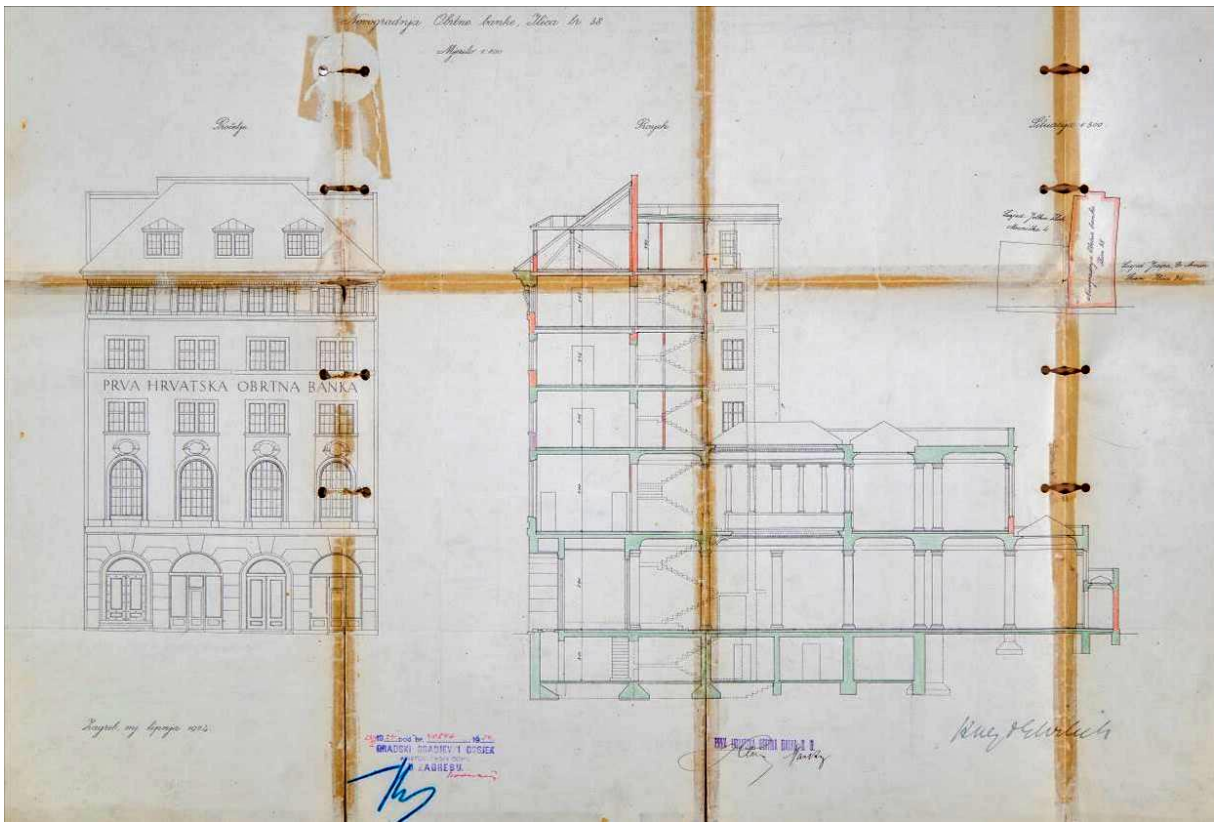
Vješto oblikovana građevina na izrazito zahtjevnoj parceli, usprkos kojoj uspijeva ostvariti i reprezentativan prostor, prirodno osvijetljen, heterogene strukture.

Vrijedno arhitektonsko ostvarenje s odmakom od prakse primjene velikog broja elemenata povijesnih stilova.

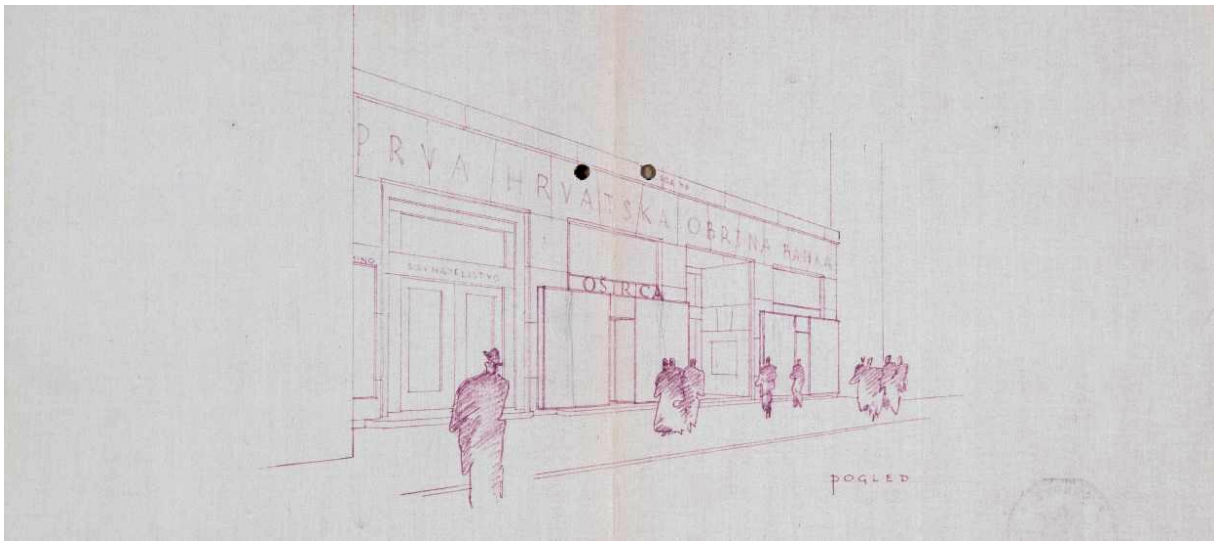
Na žalost, zbog odustajanja od realizacije cjelovitog projekta uglovnice, neuspješna je u smislu uklapanja u ulični niz nižih građevina i ostala je predimenzionirana u vizurama Ilice.

SLIKOVNI PRILOZI:

ARHIVSKI NACRTI:

Sl. 387. Prvo varijantno rješenje pročelja i presjek, H. Ehrlich, 1924.

Sl. 388. Neizvedeno rješenje izloga, M. Haberle, 1936.

POVIJESNE FOTOGRAFIJE:

Sl. 389. Ulično pročelje, 1973.

Sl. 390. Blagajnička dvorana, 1924.-1925.

Sl. 391. Blagajnička dvorana, 1924.-1925.

RECENTNE FOTOGRAFIJE:

Sl. 392. Blagajnička dvorana, 2010.

Sl. 393. Glavno stubište, 2010.

Sl. 394. Glavno stubište, 2010.

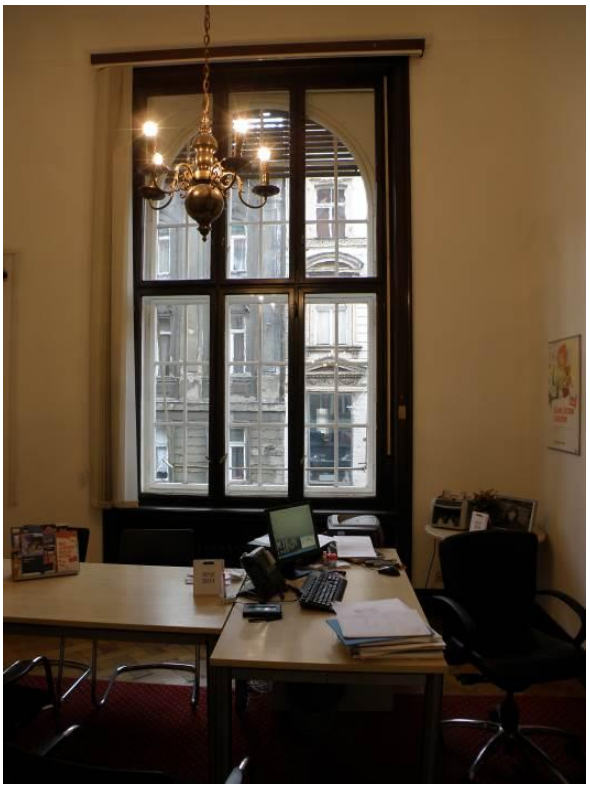
Sl. 395. Glavno stubište s nadsvjetlom, 2010.

Sl. 396. Ulično pročelje, 2022.

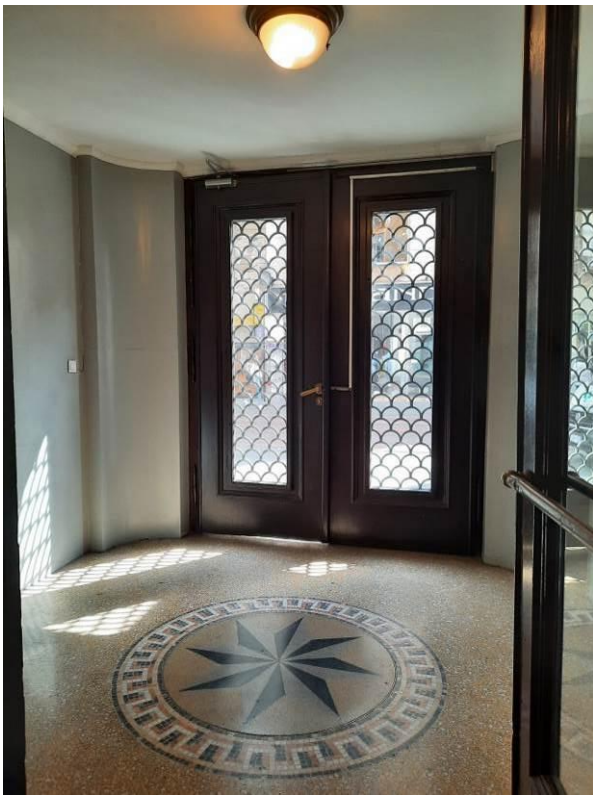
Sl. 397. Uredi poslovnice na prvom katu, 2010.

Sl. 398. Uredi poslovnice na prvom katu, 2010.

Sl. 399. Ulazni prostor u poslovnicu ostakljenog stropa s umjetnom rasvjetom u međukatnoj konstrukciji, 2010.

Sl. 400. Ulazni prostor stubišta, 2022.

Sl. 401. Adaptacija blagajničke dvorane, 2012.

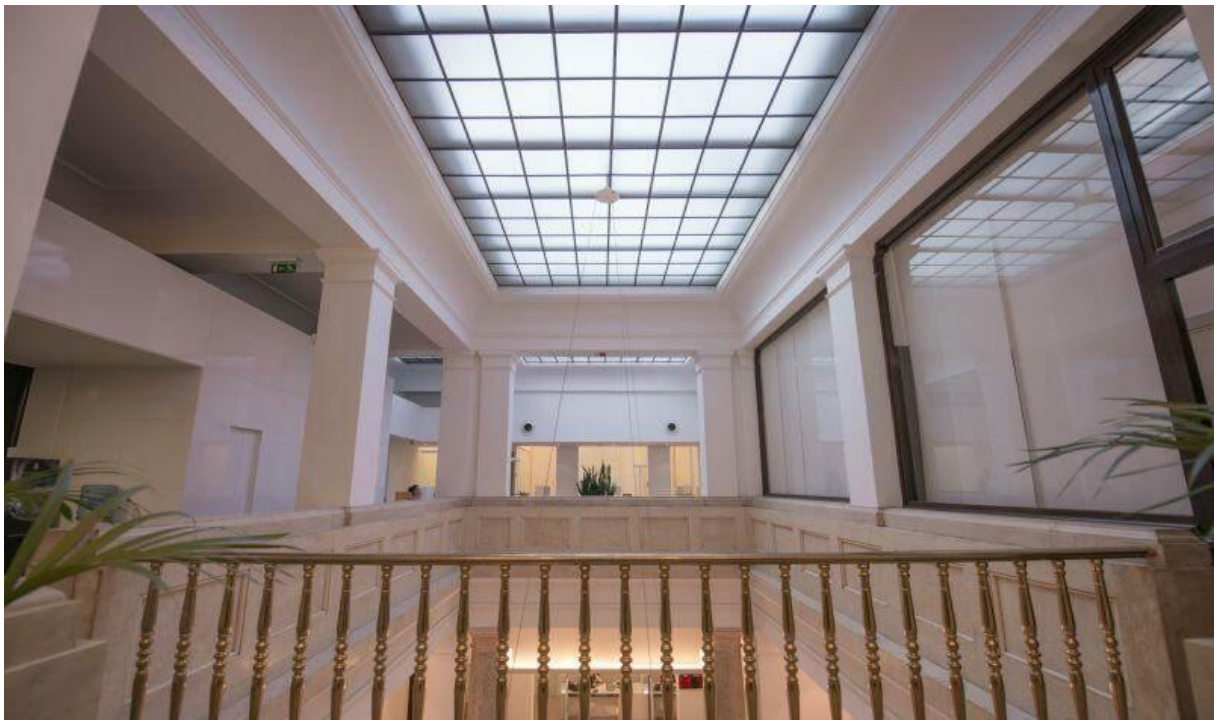
Sl. 402. Adaptacija blagajničke dvorane, 2012.

Sl. 403. Uredski prostori prvoga kata, 2012.

Sl. 404. Zenitalno osvjetljenje etaže mezanina i prizemlja, 2023.

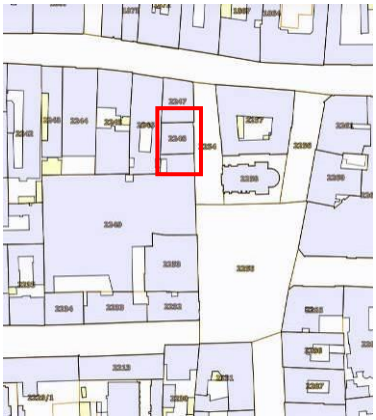
Sl. 405. Spuštanje stropa u zapadnom dijelu etaže mezanina, 2023.

Centralna eskomptna i mjenjačna banka, Preobraženska 4, Zagreb

5	NAZIV GRAĐEVINE	**CENTRALNA ESKOMPTNA I MJENJAČNA BANKA D. D.**
	ADRESA (danas)	**Ulica sv. Preobraženja 4 (Margaretska 4), Zagreb**
	K. Č. / K.O.	**2248/Centar**

Sl. 406. Prikaz na digitalnoj ortofoto snimci

Sl. 407. Izvod iz katastarskog plana

Sl. 408. Centralna eskomptna i mjenjačna banka, pogled s juga, 1935.

Sl. 409. Centralna eskomptna i mjenjačna banka, pogled sa sjeveroistoka, oko 1930.

NARUČITELJ CENTRALNA ESKOMPTNA I MJENJAČNA BANKA D.D.

ARHITEKT/GRADITELJ Dionis Sunko i Jungman

VRIJEME GRADNJE

PROJEKT 1920.

GRAĐEVINSKA DOZVOLA 1920.

IZVEDBA 1920. - 1922.

STAMBENA DOZVOLA 2022.

NAKNADNI ZAHVATI:

- stambeni prostor na 3. i 4. katu prenamijenjen je u uredski
- nakon 1923. godine između stupova dvorane, paralelno s pročeljem, ugrađena je ostakljena pregrada, nasuprotni pult je razgrađen, a sjeverni je niz blagajni translatiran u prostor za stranke; prostor je poslije vraćen u prvobitno stanje

DANAŠNJA NAMJENA: javna i društvena (Talijanski institut za kulturu u Zagrebu), poslovna (uredi državne i gradske uprave)

STATUS ZAŠTITE: zgrada je upisana u Registar kulturnih dobara RH kao pojedinačno zaštićeno kulturno dobro, Z-1043 / Narodne novine br.2/04

IZVOR GRAĐE: HR-DAZG-1122, sign. 3173_2), GZZSKP, Ministarstvo kulture i medija

BIBLIOGRAFIJA**:**

- Bagarić, M. (2002.) „„Arhitekt Dionis Sunko i sarajevska Napretkova palača“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti,* 26, 160-170
- Lajnert, S. (2020.), „Prilog poznavanju historijata Balkanske banke d.d. Zagreb (1922.-1925./1948.)“, *Arhivski vjesnik*, 63
- Laslo, A. (1983.), „Izgradnja javnih objekata u Zagrebu do 1940.“, *Čovjek i prostor*, 3, UHA, 25-29
- Laslo, A. (2003.-2004.), „Lica moderniteta 1898. – 1918.: zagrebačka arhitektura secesijske epohe“, *Secesija u Hrvatskoj*, katalog izložbe, MUO, Zagreb, 23 – 41
- Marković, I. R. (2004.), Prva hrvatska štedionica arhitekte Dionisa Sunka, *Nasleđe*, br. 5, str. 103-118
- Quien, E. (2016.), *Kipar Rudolf Valdec: Život i djelo (1872. – 1929.)*, Zagreb, Akademija likovnih umjetnosti
- Suljić, A. (1997.), *Dionis Sunko: od historicizma do moderne*, Secesija u Hrvatskoj, Zbornik znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem, Osijek, HAZU, Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, 83-105
- Vancaš, J. (1930.), *Dionis Sunko*, Genf: Meister der Baukunst

INTERNETSKI IZVORI:

- www.katastar.hr [pristup: 10.09.2021.]
- https://hrcak.srce.hr/ojs/index.php/arhivski_vjesnik/article/view/17749 [pristup: 12.09.2021.]
- http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_8311 [pristup: 15.09.2021.]
- https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=view.dz&hash=3Z4Puj6B56 [pristup 10.09.2021.]

ANALIZA

POSLOVNO-EKONOMSKE PRILIKE

Centralna eskomptna i mjenjačna banka d.d. Zagreb nosila je izvorni naziv Brodska eskomptna i mjenjačna banka. Osnovana je od Štedne i pripomoćne zadruge u Slavonskom Brodu 1902. godine. Banku su kao ogranak Hrvatske eskomptne banke Zagreb utemeljile *Ústředni banka českých spořitelen* u Pragu (Središnja banka čeških štedionica), *Moravská agrární a prumyslová banka* u Brnu (Moravska poljodjelska i industrijska banka) i *Pozemková banka* u Pragu (Zemaljska banka), koje su zajedno s Hrvatskom eskomptnom bankom bile u vlasništvu većine dionica. Preselila je sjedište iz Broda u Zagreb 1919. godine, a potom 1920. i promijenila ime.[49] Iste godine započinje i izrada projekta za novu zgradu u središtu Zagreba. Godine 1924. provedeno je spajanje Centralne eskomptne i mjenjačne banke d.d. s Bankom za trgovinu, obrt i industriju d.d. u Zagrebu i s Centralnom bankom d.d. u Zagrebu te je formirana Centralna banka za trgovinu, obrt i industriju d.d.[50]

Zgrada Centralne eskomptne i mjenjačne banke kasnije, prema upisu evidentiranom u Državnom arhivu u Zagrebu, postaje vlasništvo Hrvatske banke d.d.[51]

URBANISTIČKA POZICIJA I ULOGA

Zgrada banke izgrađena je kao ugrađena zgrada, na kontaktu Trga Petra Preradovića i tadašnje Margaretske ulice, na mjestu postojeće dvokatne zgrade vidljive na katastarskom planu iz 1864. godine i starim razglednicama. Lokacija je bila smještena između zgrade Srpske crkvene općine na sjeveru i parcele označene na situaciji u projektu kao Schulhof s južne strane. Za planiranu namjenu, vrlo skučenih 252 m^2 površine parcele predstavlja veličinom najskromniji primjer zgrade novčarske institucije u Zagrebu. Gotovo kvadratnog tlocrta, parcela je Sunkovim projektnim rješenjem izgrađena s oko 90% svoje površine. U prizemlju ne ostvaruje površinu dvorišta od min 20% propisanu po „Redu građenja“ koji je bio na snazi u vrijeme gradnje.

[49] Lajnert S., Prilog poznavanju historijata Balkanske banke d.d. Zagreb (1922.-1925./1948.) Arh. vjesn. 63 (2020), str. 207-239. Centralna eskomptna i mjenjačka banka d.d. Zagreb prestala je postojati 31. prosinca 1923. godine.
[50] Lajnert, 2020: 227, bilj. 72
[51] Hrvatska banka d.d. u Zagrebu formirana je 1917. godine od institucije Hrvatska banka kao zadruga. http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_8311, [pristup 10. travnja 2022.] Nije poznat podatak kad je Hrvatska banka d.d. preuzela vlasništvo nad izgrađenom zgradom.

Sl. 410. Lokacija za planiranu zgradu banke u Margaretskoj ulici 4 sa stanjem na katastarskom planu iz 1864. godine.

Sl. 411. Današnja situacija na katastarskom planu

PROJEKTNI ZADATAK

Sam dokument projektnog programa nije pronađen u istraživanom fondu banke, no on se svejedno može vjerno rekonstruirati kroz sačuvane izvorne nacrte.

PROSTORNO RJEŠENJE I FUNKCIONALNA SHEMA

Zgrada ima gotovo kvadratni tlocrtni oblik koji se u etažama iznad međukata (mezanina) blago 'isteže' nad ulicu. Osnovna funkcionalna shema zgrade svojstvena tipologiji zgrada novčarskih institucija može se podijeliti u četiri osnovne cjeline: javni prostori odnosno prostori poslovanja sa strankama (blagajnička dvorana, mjenjačnica, vestibul s pretprostorima), uredski prostori i prostori za zaposlene, pomoćni prostori te prostori drugih namjena (stanovanje), (Sl. 412.).

Prizemlje, međukat, prvi i drugi kat namijenjeni su prostorima banke, dok su treći i četvrti kat stambeni. U podrumu je prostor centralnog loženja i spremišta, ali i trezor i arhiv banke sa spremištem. Iznenađuje i više podrumskih radnih mjesta smještenih u prostoriji ispred trezora, bez prirodnog svjetla. Potkrovlje je (iznad četvrtog kata) mansardnog tipa, namijenjeno za praonicu i jedan jednosobni stan, a s obzirom na poziciju i veličinu, vjerojatno namijenjen za poslugu.

Sl. 412. Dispozicija namjena i glavnih funkcionalnih zona zgrade – prizemlje i poprečni presjek

Ulazni prostor je smješten bočno, a na njega se nastavlja prostor glavnog stubišta s pomalo nespretno smještenim dizalom jer smanjuje širinu ulaznih vrata pretprostora blagajničke dvorane.[52]

Preostali dio prizemne etaže pripada blagajničkoj dvorani koja se volumenom proteže i kroz etažu mezanina. Prostori banke zauzimaju donjih pet etaža (od podruma do drugog kata)

[52] Izveden na nasuprotnom zidu u odnosu na projekt.

koje su sve interno povezane stražnjim, spiralnim stubištem. Također, postoji i interna veza u blagajničkoj dvorani, od prizemlja u mezanin. U mezaninu je smještena korespondencija, dok je prvi kat namijenjen tajništvu, *parloiru* (recepciji, primanju klijenata), upravi i dvorani za sjednice. Na drugom su katu uredi banke, a tek na trećem i četvrtom (mansardi) i u potkrovlju stanovi. U potkrovlju je još smještena praonica. Podrumski prostor imao je dvojaku funkciju. U njemu su se nalazili trezor, arhiv i sanitarije banke, te je ujedno korišten kao servisni prostor sa spremištem, drvarnicom i prostorom centralnog grijanja.

Projektiran je, ali neizveden, zaseban ulaz za stranke, nad kojim na nacrtu pročelja stoji natpis mjenjačnica, tlocrtno je simetrične pozicije u odnosu na onaj za zaposlenike i stanare. Izveden je zajednički ulaz u banku i mjenjačnicu, onaj južni koji i danas egzistira (Sl. 409.). Uspješno su distribuirani prostori pojedinih namjena unutar heterogene strukture zgrade banke.

Poslovni dio ima interno stubište kroz pet poslovnih etaža, iako upitnog komfora s obzirom na konstrukciju i dimenziju (promjer zavojitog stubišta je samo 140 cm u odnosu na prosječan od 200 cm).

REPREZENTATIVNI SKLOP BANKE

Blagajnička dvorana posredno je osvijetljena preko dvorišnog i uličnog pročelja uličnim otvorima i ostakljenim pregradama u zoni mezanina. Sa dva interna stubišta povezani su prizemna etaža i mezanin. Tipičan je slobodan centralni prostor, dok ostakljenu galeriju nose stupovi kvadratnog tlocrta, obloženi svijetlim mramorom i s *art-déco* detaljima. Mezanin je u kontaktu s blagajničkom dvoranom u cijelosti ostakljen, tako da posredno propušta prirodno svjetlo u dvoranu i istovremeno na taj način formira i neovisan uredski prostor. Dodatnu količinu svjetla donosi i ostakljeni dio stropa u stražnjem dijelu blagajničke dvorane, u središnjem dijelu izveden tehnikom vitraja. Vješta manipulacija svjetlom, na ovakvoj specifičnoj lokaciji i u tijesnom urbanom kontekstu, omogućila je kvalitetan uredski prostor i reprezentativan dojam za stranke banke. U središtu dvorane je smješten stol za stranke s dvije stolice i s naznačenom pregradom na površini stola za osiguranje diskrecije.

Uredi uprave smješteni su u prvom katu i nižu se uz pročelje, dok je dvorana za sjednice zbog vrlo male tlocrtne površine zgrade i njene ugrađene pozicije povučena unutar zgrade, a osvijetljena preko dva prozora s dvorišta. Dvorana se ističe oblikovanjem stropa podijeljenog u tri osnovna polja kojim se osim dekorativne uloge djelomično naglašava i nosiva konstrukcija.

PROSTORI DRUGIH NAMJENA

STANOVANJE

Kod stambenih etaža po jedan je veliki stan na etaži. Četiri su sobe orijentirane prema uličnoj strani, od kojih je jedna za gosta s posebnim ulazom sa stubišta, dok je dječja soba u grupi prostora orijentiranih na dvorište, uz kuhinju, služavku i sanitarije. Svi prostori osim spremišta imaju prirodno svjetlo i prozračivanje. Posljednje tri etaže imaju i balkone prema dvorištu za kuhinju i služavku. Zahvaljujući smanjenoj površini stambenih etaža u odnosu na prizemlje, prostornoj dispoziciji stanova i vertikalnim komunikacijama, stanovanje je ostvarilo jednaku kvalitetu kao i prostori poslovne namjene.

TEHNIČKA OPREMA, PRIMJENA TEHNOLOŠKIH INOVACIJA, KONSTRUKCIJA

Armiranobetonska, skeletna konstrukcija raspona je oko 7 m. Stupovi blagajničke dvorane nemaju samo dekorativnu ulogu već nose i gornjih pet etaža te čine konstruktivnu jezgru zgrade. Stropne konstrukcije odnosno nosive grede obrađene su u žbuci, ali nisu prikrivene već su ostavljene vidljive i dio su oblikovanja stropova, posebno naglašene u dvorani za sjednice.

Takva konstrukcija omogućava i velike otvore prizemlja, a načinom kojim u gornjim etažama formira 'erker' kroz 3 etaže te bočno stvara konkavna uvlačenja s dodatnim otvorima - postiže i dodatnu količinu prirodnog svjetla u uredima i stanovima.

U prostoru se još uvijek mogu vidjeti sef pretinci izvedeni u mjedi i vrata trezora, proizvođača Wertheim&Co iz Beča.

OBLIKOVANJE INTERIJERA, DETALJI

Bivši prostori banke namijenjeni komunikaciji s klijentima i danas su otvoreni javnosti, a sadržavaju očuvane izvorne elemente interijera, kao što su drvene oplate, staklene pregrade, vitraji, štuko detalji, metalni zasloni za radijatore, kao i originalan namještaj.[53] Među motivima štuko detalja i vitraja dominiraju florealni uzorci. Očuvani su i detalji ugradbenog namještaja s umivaonikom unutar ugradbenog ormara. Tu je i brojna originalna rasvjeta, uglavnom visilice ovješene u središtu prostorija, izvedene u mjedi i staklu. Iznimni su detalji bravarije, kovanoželjeznih ograda stubišta, rukohvata.

Neizvedeni detalji stupova blagajničke dvorane, s horizontalnom diobom u pravokutna polja izvedenu u žbuci i štuko dekoracijom u svakom polju, mogu se naći realizirani u zgradi

[53] Rješenje Ministarstva kulture o upisu u Registar kulturnih dobara RH, 2003. godine, GZZSKP

Triglav osiguranja dvije godine kasnije. U ova dva projekta na isti se način tretira i ostakljenje etaže mezanina prema prostoru blagajničke dvorane.

Izmjene u izvedbi interijera u odnosu na projekt dovode do znatno čišćih i profinjenijih detalja oblikovanja blagajničke dvorane, gdje uočavamo odmak od štuko dekoracija i obod prostora za stranke izvodi se u kombinaciji *carrara* mramora s crnom zonom kapitela stupova i tamnijeg drva za stolariju i pult blagajni (poput detalja koje poslije koristi i u Poljodjelskoj banci), čime se odmiče od historicizma i ostvaruje prostor u stilu *art-décoa*.

OBLIKOVANJE PROČELJA I STILSKE KARAKTERISTIKE REALIZIRANOG RJEŠENJA

Historicističko pročelje, neobaroknih elemenata, nije u potpunosti izvedeno prema nacrtu koji je dio građevinske dozvole. Nisu izvedena dvoja ulazna vrata, posebno za zaposlenike i stanove, a posebno za stranke, iako je u ostatku detalja pročelje prizemlja potpuno simetrično.[54] Istakom i razdjelnim vijencem odvojen je prizemni i dio mezanina od zone gornjih etaža, a zona 2. i 3. kata, premda je različite namjene (poslovna i stambena), ima isti tretman, uz razliku što stambene etaže imaju naknadno dodane balkone. Razlikuje se i oblikovanje pročelja na mansardi koja izlazi na balkon cijelom dužinom pročelja. Zadržane su projektirane dvije skulpture na toj razini, ali u izvedenoj verziji, smještene na ogradu/vijenac nad trećim katom, svojom pozicijom naglašavaju dva polustupa i cijelu istaknutu zonu pročelja. Skulpture je u umjetnom kamenu izveo Rudolf Valdec kao alegorije Trgovine i Obilja.[55] Quien smatra da su ovakvi alegorijski prikazi svima jasno davali do znanja kako su „materijalno obilje, zarada trgovinom i proizvodnjom ... te novac sigurno smješten u banci postali *conditio sine qua non* modernog doba, i znak kako se ruralna zemlja pretvara u građansku s jakom srednjom klasom koja gradu daje novi obol srednjoeuropske metropole“.[56]

Pojedinačne balkone s nacrta pročelja, poput onih na Sunkovoj Prvoj hrvatskoj štedionici u Beogradu iz godine 1922. godine, povezuje u cjelinu, dajući im značajniju dimenziju. Prozori drugog kata zvonastog su oblika, također primjenjivani na Sunkovoj Štedionici u Beogradu.[57] Danas je zgrada zadržala heterogenu strukturu, s tim što su banku zamijenili poslovni i javni sadržaji poput Talijanskog instituta za kulturu, Ureda

[54] Na tlocrtu prizemlja sjeverni je ulaz opisan kao ulaz za stranke, a na nacrtu pročelja kao mjenjačnica. (HR-DAZG-1122, sign. 3173_2)
[55] Quien, 2016: 260-261
[56] Quien, 2016: 260
[57] Detaljnije kod Marković, 2004: 103-118

pravobraniteljice za ravnopravnost spolova, Centar za socijalnu skrb Grada Zagreba ili Službe za suzbijanje zloporabe droga.

KARAKTERISTIČNI ELEMENTI BITNI ZA USPOSTAVU NOVE TIPOLOGIJE

Iako je riječ o, po veličini, skromnom primjeru, prema ostvarenim kvalitetama svih prostora te izvedenim obrtničkom radovima radi se o važnom i reprezentativnom primjeru ove nove tipologije. Upravo zbog dimenzije i ugrađene pozicije iako zgrada jest heterogene strukture, objedinjuje samo dva sadržaja: poslovnicu banke i stambeni prostor. Dispozicija svih sadržaja postavljena je tako da jedna namjena nije podređena drugoj niti trpi nauštrb druge.

U gradnji je primijenjena armiranobetonska skeletna konstrukcija koja je omogućila slobodan tlocrt i velike ostakljene površine. Reprezentativnost i namjena zgrade naglašeni su simboličkom skulpturom na pročelju kao još jednim karakterističnim elementom ove nove tipologije. Na isti se način pristupilo oblikovanju interijera kako bi kvalitetom materijala i total dizajnom elemenata interijera impresionirali klijente i poslovne partnere.

NAKNADNI ZAHVATI I STANJE ZGRADE DANAS

Prizemlje je održavano, a u bivšem je interijeru poslovnice banke značajan dio detalja očuvan, iako je doživio i izmjene. Manje pregradnje izvedene su u blagajničkoj dvorani, a stambeni prostor na 3. i 4. katu prenamijenjen je u uredski.

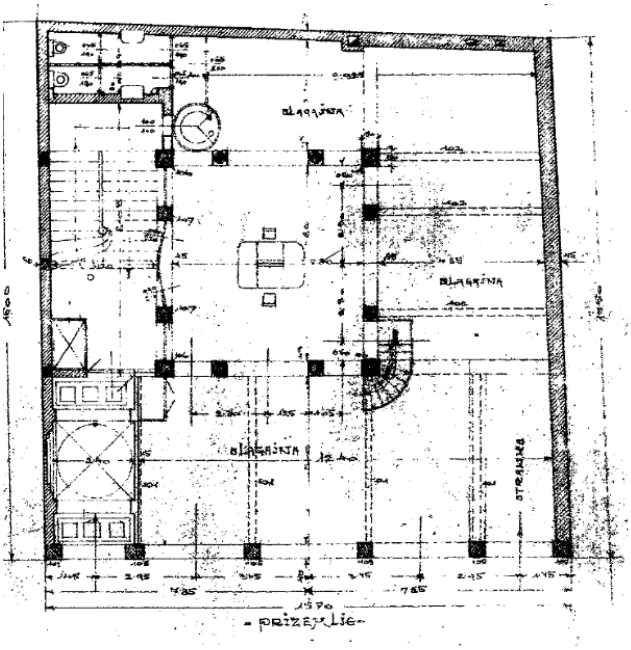
Prema nedatiranim arhivskim fotografijama u blagajničkoj se dvorani uočavaju izmjene izvedene nakon 1923. godine, kad je zgradu već preuzeo novi vlasnik - Hrvatska banka d.d. Između stupova dvorane, paralelno s pročeljem, ugrađena je ostakljena pregrada, nasuprotni pult je razgrađen, a sjeverni je niz blagajni translatiran u prostor za stranke, što je znatno narušilo izvorno realizirani prostor dvorane (Sl. 429.).

ZAKLJUČAK/VALORIZACIJA

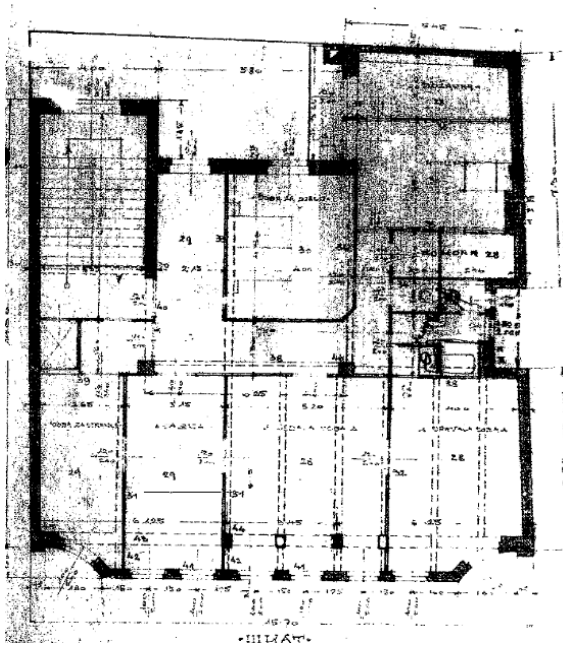
U urbanističkom smislu nema istaknutu ulogu niti poziciju – dio je uličnog niza na samom ulazu na Trg Petra Preradovića. Prostorna organizacija i total dizajn interijera brojnim *art-déco* detaljima čini zgradu posebno vrijednom. Parcela skromnih dimenzija stvorila je brojna ograničenja projektantu, ali je zgrada ipak uspješno prezentirala glavne karakteristike ove tipologije. Posebno je bio zahtjevan razvoj blagajničke dvorane i uvođenje prirodnog svjetla unutar zgrade kombinacijom zenitalnog osvjetljenja i posredno s glavnog pročelja. Ambiciozno je konstruktivno rješenje s armiranobetonskom, skeletnom konstrukcijom raspona oko 7 m.

SLIKOVNI PRILOZI:

ARHIVSKI NACRTI:

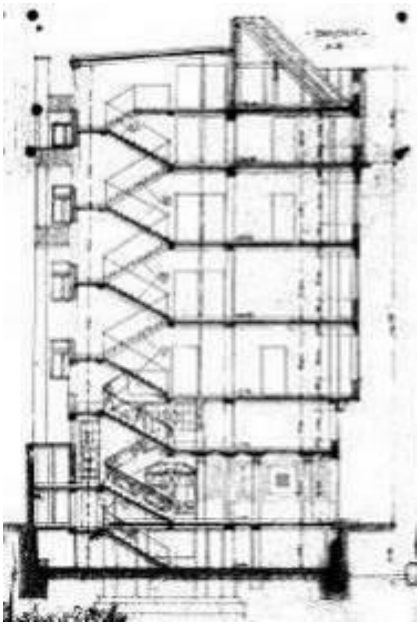
Sl. 413. Karakteristični tlocrt– prizemlje i III. kat

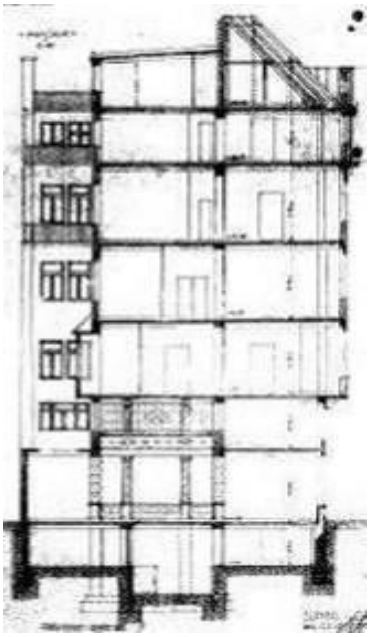
Sl. 414. Karakteristični tlocrt – III. kat

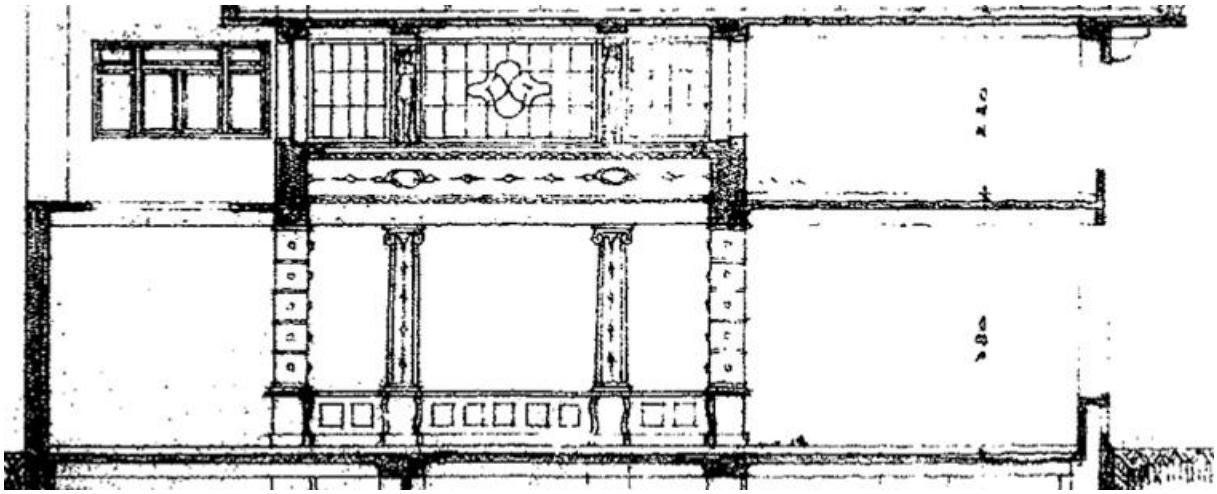
Sl. 415. Istočno pročelje

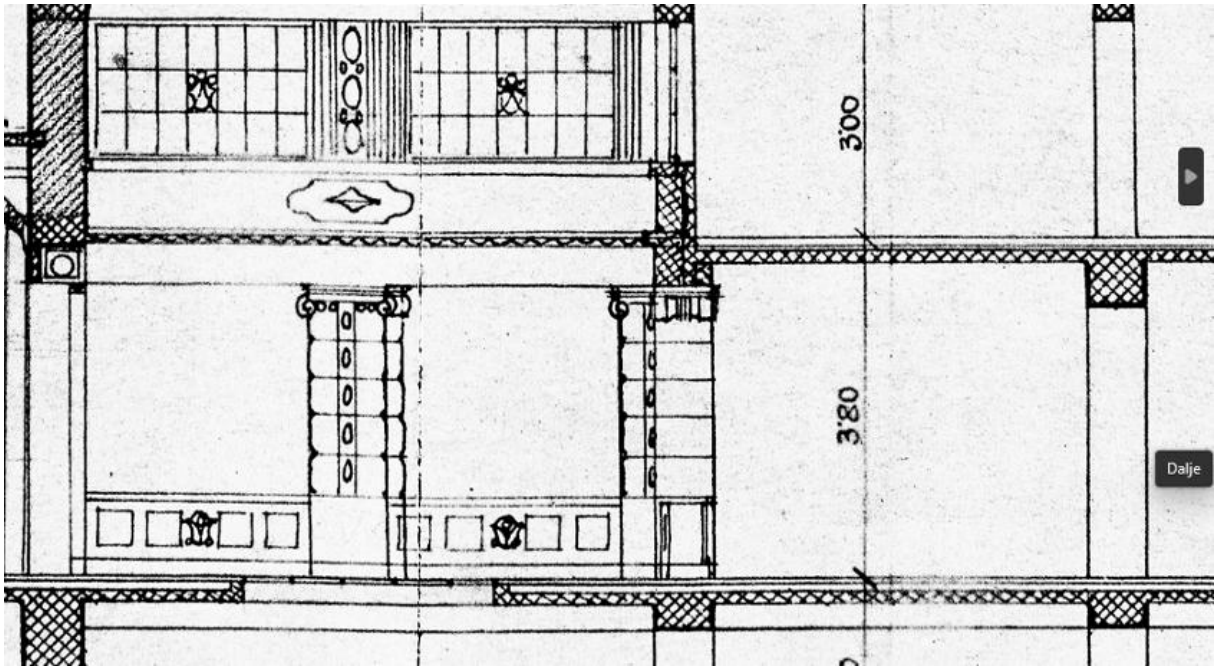
Sl. 416. Poprečni presjek

Sl. 417. Poprečni presjek

Sl. 418. Presjek kroz blagajničku dvoranu Centralne eskomptne i mjenjačne banke

Sl. 419. Presjek kroz blagajničku dvoranu Triglav osiguravajućeg društva

POVIJESNE FOTOGRAFIJE I RAZGLEDNICE

Sl. 420. Mramorne stube i portirska loža (nedatirano)

Sl. 421. Blagajna u mezaninu (nedatirano)

Sl. 422. Preradovićev trg 1922. godine; dvokatna zgrada na mjestu buduće Centralne eskomptne i mjenjačne banke

Sl. 423. Preradovićev trg nakon gradnje Centralne eskomptne i mjenjačne banke, nedatirano

Sl. 424. Blagajnička dvorana (nedatirano)

Sl. 425. Detalj ulaznih vrata, 1930.

Sl. 426. Upravitelj u svom kabinetu (nedatirano)

Sl. 427. Sefovi (nedatirano)

Sl. 428. Dvorana za sjednice

Sl. 429. Blagajnička dvorana s izmijenjenim interijerom „mjenjačnice i kreditnog odjela u pozadini“

RECENTNA FOTODOKUMENTACIJA

Sl. 430. Glavno pročelje, 2022.

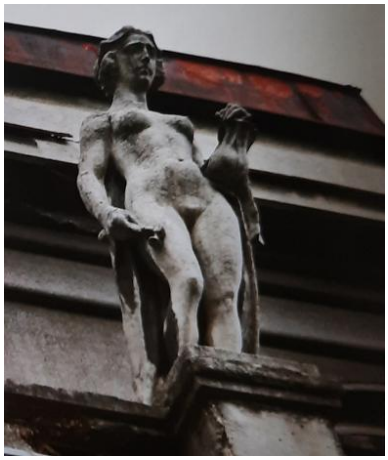
Sl. 431. Glavno pročelje - detalji, 2022.

Sl. 432. Skulptura alegorije Trgovine i alegorije Obilja

Sl. 433. Skulptura alegorije Trgovine

Sl. 434. Skulptura alegorije Obilja

Sl. 435. Talijanski institut za kulturu, bivša blagajnička dvorana, 2021.

Sl. 436. Talijanski institut za kulturu, bivša blagajnička dvorana, 2015.

Sl. 437. Blagajnička dvorana, 2020.

Sl. 438. Blagajnička dvorana, 2020.

Sl. 439. Dvorana za sjednice – detalj stropa, 2020.

Sl. 440. Dizalo, 2005.

Sl. 441. Ulaz, 2005.

Sl. 442. Ukrasna rešetka radijatora, 2020.

Sl. 443. Ugradbeni namještaj s umivaonikom unutar ormara, 2020.

Sl. 444. Izlaz iz blagajničke dvorane, 2020.

Sl. 445. Interno stubište, 2020.

Sl. 446. Nadsvjetlo u stražnjem dijelu blagajničke dvorane, 2020.

Sl. 447. Podne obloge i detalji zidnih dekoracija u žbuci i štuku, 2009.

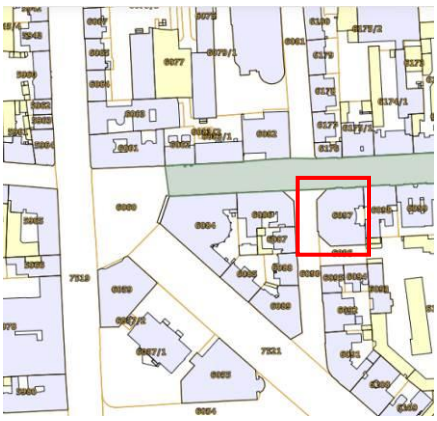
Sl. 448. Detalji stubišta, 2009.

Poljodjelska banka, Martićeva 6, Zagreb

6	NAZIV GRAĐEVINE	**HRVATSKA POLJODJELSKA BANKA D.D.**
	ADRESA (danas)	**Ulica Tadije Smičiklasa 17 - Martićeva ulica 6 - Ulica Eleonore Patačić 1, Zagreb**
	K. Č. / K.O.	**6097/Centar**

Sl. 449. Prikaz na digitalnom ortofoto snimku

Sl. 450. Izvod iz katastarskog plana

Sl. 451. Pogled na banku iz Martićeve, 1930

Sl. 452. Ulazna vrata glavnog ulaza

NARUČITELJ[58] Hrvatska poljodjelska banka d.d.

ARHITEKT/GRADITELJ Dionis Sunko / Sunko i Jungman

VRIJEME GRADNJE

PROJEKT 1926.
GRAĐEVINSKA DOZVOLA 1926.
IZVEDBA 1926. – 1927.
STAMBENA DOZVOLA 1927.

[58] Opći podaci i datacije prema Zbirci građevinske dokumentacije, HR-DAZ-1122, sign. 2459_3

NAKNADNI ZAHVATI/PROMJENE KORISNIKA I VLASNIKA:

- Na arhivskim nacrtima je naznačena izmjena u prvobitno planiranom stambenom dijelu prvoga kata kojom je pretvoren u uredski prostor.
- 1959. godine korisnik je prostora banke Služba društvenog knjigovodstva (SDK); za svoje je potrebe, prema projektu nepoznatog autora, izmijenila oblikovanje pulta za komunikaciju sa strankama u blagajničkoj dvorani i promijenila dio namještaja.
- 1993. do 2002. godine korisnik prostora banke jest Zavod za platni promet (ZAP), kojeg je sljednik od 2003. Financijska agencija (FINA).
- 2014. do 2016. godine obnova uličnih i dvorišnih pročelja te dijela pokrova zgrade izvedena je prema projektu Ureda ovlaštene arhitektice Maše Foretić.

DANAŠNJA NAMJENA: poslovna (u prostoru nekadašnje banke je poslovnica FINA-e), stambena;
STATUS ZAŠTITE: Zgrada je upisana u Registar kulturnih dobara RH kao pojedinačno zaštićeno kulturno dobro, oznake Z-5254
IZVOR GRAĐE: HR-DAZG, GZZSKP, Ministarstvo kulture i medija

BIBLIOGRAFIJA**:**

- Bagarić, M. (2002.) „Arhitekt Dionis Sunko i sarajevska Napretkova palača“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti,* 26, 160-170
- Bagarić, M. (2020.) „Neoklasicizmi, historija i tradicija u zagrebačkoj arhitekturi međuratnog razdoblja“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti,* 44/2, 209-222
- Domac Ceraj, S. (1992.) „Crnčićev Orač na stropu hipotekarne banke u Zagrebu“, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, 1/4, Zagreb, 1992., 21–24
- Lajnert, S. (2013.) „Hrvatska poljodjelska banka d.d. Zagreb (1901.-1949.)“, *Tkalčić: godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije,* (1331-3517) 17 (2013), 1; 171-349 [gl. ur. Razum, S.]. Zagreb: Društvo za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije "Tkalčić"
- Radović Mahečić, D. (2020.) „Potez triju trgova (Trg hrvatskih velikana – Trg žrtava fašizma – Krešimirov trg) – urbani status istočne ekstenzije zagrebačkoga Donjeg grada“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, (44/2), 161-186
- Strecha, M. (1994.) „»… mi smo Hrvati i katolici…«. Prvi hrvatski katolički sastanak – prvi pokušaj afirmacije političkog katolicizma u Banskoj Hrvatskoj“, *Radovi,* 27(1), Zavod za hrvatsku povijest, 127-162

- Vancaš, (1930.) *Dionis Sunko*, Genf: Meister der Baukunst

INTERNETSKI IZVORI:

- http://kgalovic.blogspot.com/2013/07/arhitekt-milovan-kovacevic.html [pristup: 13.11.2021.]
- https://gkd.hr/izlozba/vladimir-becic/ [pristup: 25.12.2021.]
- www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=6511 [pristup: 25.12.2021.]
- https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-5254 [pristup: 10.09.2021.]
- www.katastar.hr [pristup: 10.09.2021.]

ANALIZA

POSLOVNO-EKONOMSKE PRILIKE

Hrvatska poljodjelska banka osnovana je 1901. godine na poticaj Prvoga katoličkog kongresa i „po odličnim hrvatskim rodoljubima". Njena osnovna uloga bila je kreditiranje seljačkih zemljoposjednika udruženih u hrvatske seljačke zadruge. Usto, kupovala je veće posjede, parcelirala ih te povoljno prodavala seljacima. Kroz redovite izvještaje koje je ravnateljstvo banke davalo skupštini vidljiv je konstantan razvoj poslovanja banke, koji dovodi i do odluke za izgradnju nove zgrade za njezino sjedište. Do izgradnje nove zgrade banka je sjedište imala u Preradovićevoj ulici 5.

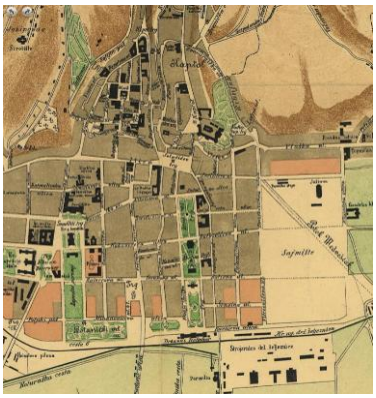
Projekt povjeravaju arhitektu Dionisu Sunku, koji u tom trenutku posjeduje nekoliko referenci za naš najstariji novčarski zavod Prvu hrvatsku štedionicu, i to za zgrade u Osijeku i Beogradu te za Zemaljsku banku u Beogradu.

URBANISTIČKA POZICIJA I ULOGA

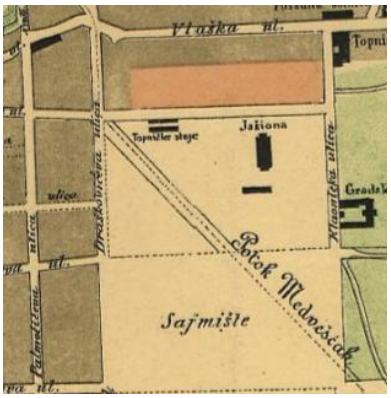
Hrvatska poljodjelska banka bira za lokaciju svoje novogradnje novi, istočni dio grada, kojeg je buduće središte današnji Trg žrtava fašizma, a početak Ulica Franje Račkoga. Nacrt grada Zagreba iz 1898. godine izrađen u Gradskom građevnom uredu prikazuje stanje izgrađenosti grada krajem 19. stoljeća i prvi je nacrt koji prikazuje dijagonalu trase reguliranog potoka Medveščaka, a koja je definirala i pružanje Ulice Franje Račkoga od križanja Jurišićeve i Draškovićeve ulice prema jugoistoku. U Gradskom građevnom uredu, pod vodstvom inženjera Karla Vajde, izrađen je i Nacrt Zagreba iz 1923. godine s elementima regulacije, temeljem kojeg se 1920-ih razvija novi dio grada na nekadašnjem Sajmištu, istočno od Draškovićeve, gdje će se smjestiti i zgrada Hrvatske poljodjelske banke (Sl. 453.). Usporednim prikazom na katastarskim planovima u razdoblju od 1913. do 1926. godine (dominantno vjerojatno nakon Prvoga svjetskog rata), (Sl. 456. i 458.), može se vidjeti parcelacija tog prostora i rast poslovne četvrti grada u samo nekoliko godina. U zahtjevu za građevinsku dozvolu napominje se kako se zgrada gradi na uglu Martićeve ulice i novoplanirane ulice (Ulice Tadije Smičiklasa). Nastala na inicijativu Katoličke crkve, bankovna palača gradi se, prema Der-Hazarijan Vukić, na nadbiskupskom zemljištu.

Na kasnijem Planu (Sl. 458.) zabilježena je i nasuprotna uglovnica, kuća Deutsch (Martićeva ulica 4/Ulica Tadije Smičiklasa 18), prislonjena uza zgradu Burze, a izvedena prema projektu Aladara Baranyaija od 1922. do 1927. godine. Oblikovanje Poljodjelske banke

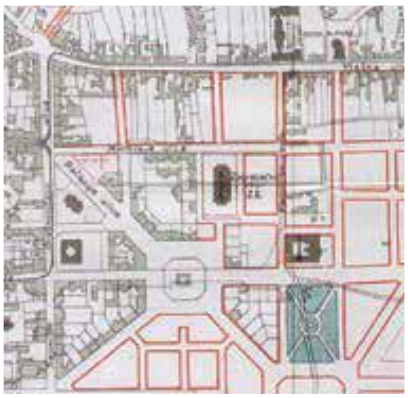
odrezanim uglom, s polukružnim erkerom u gornjim etažama, zaključenim kupolom - gotovo zrcali oblikovanje kuće Deutsch.

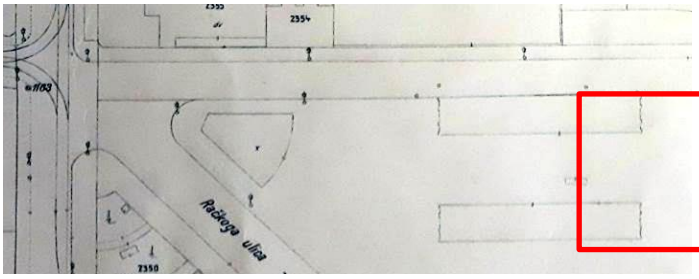
Sl. 453. Nacrt grada Zagreba i detalj trase reguliranog potoka Medveščaka i Ulice Franje Račkoga, Gradski građevni ured, litografija C. Albrecht, 1898.

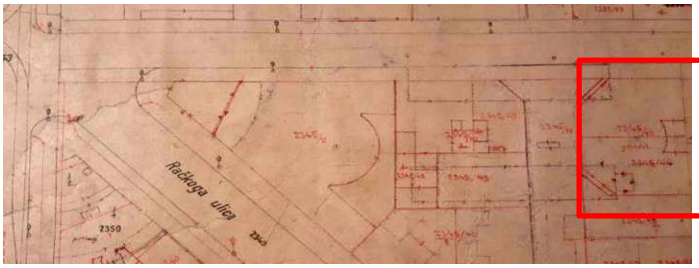
Sl. 454. Detalj trase reguliranog potoka Medveščaka i Ulice Franje Račkoga, Gradski građevni ured, litografija C. Albrecht, 1898.

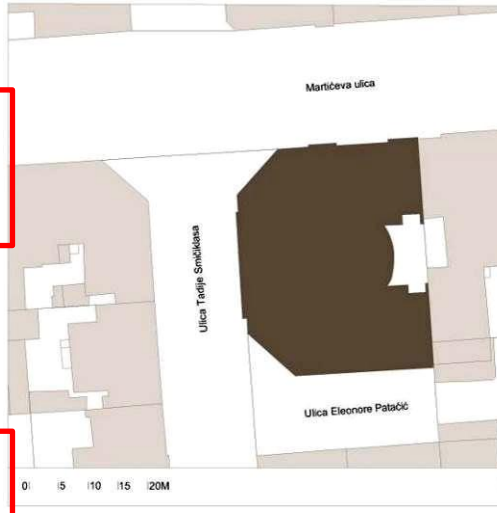
Sl. 455. Nacrt grada Zagreba iz 1923. godine s elementima regulacije Karla Vajde, kojima se artikulira razvoj istočnog dijela grada u međuratnom razdoblju, detalj

Sl. 456. Lokacija za planiranu zgradu banke sa stanjem na katastarskom planu prije gradnje, 1913.-1915. godine

Sl. 458. Lokacija za planiranu zgradu banke pri realizaciji, vjerojatno 1926. godine

Sl. 457. Današnja situacija

Zgrada Poljodjelske banke istovremeno formira ugao bloka Martićeva ulice - Ulice Tadije Smičiklasa - Ulica Franje Račkoga - Trg žrtava fašizma - Tomašićeva ulica, ali s obzirom na novoplaniranu Ulicu E. Patačić, paralelnu s Martićevom ulicom, projektirana je kao dvostruka uglovnica i prema njoj. U razini prizemlja izgrađenost parcele jest 90%, što je više od dopuštenog Redom građenja (85%); u razini gornjih etaža izgrađenost je 77%. Prema pregledu odobrenih propisa za regulaciju pojedinih ulica, trgova ili područja od 1919. do 1931.

godine, koje donosi D. Kahle u svom istraživanju, za područje 'Sajmišta' (Draškovićeva ulica – Vlaška ulica – Kvaternikov trg – Heinzelova ulica– željeznička pruga) 1920. godine definiran je zatvoreni način gradnje, visina određena samo brojem etaža, kao trokatna gradnja uz sudjelovanje Odbora za prosudbu pročelja. Projektom je svakako prekoračena zadana katnost, i to izvedbom mezanina i potkrovlja.

PROJEKTNI ZADATAK

Nova zgrada je planirana "…na spomen dvadesetpetgodišnjega opstanka našega zavoda…", s jasnom svrhom "…da bude vidljiv i trajan znak njegove opstojnosti i sigurnosti", što je već naznaka projektnog zadatka koji je arhitekt imao pred sobom. Sam projektni zadatak kao dokument nije sačuvan, tako da o zahtjevima investitora zaključujemo analizirajući projekt kroz sačuvane nacrte za građevinsku dozvolu (Sl. 460.).

PROSTORNO RJEŠENJE I FUNKCIONALNA SHEMA

Zgrada Hrvatske poljodjelske banke planirana je kao uglovnica, tlocrta 'U' oblika, odrezanog na uglovima, s tri ulična pročelja kojima se definira početak bloka između tri ulice: Ulice Tadije Smičiklasa, Martićeve ulice i Ulice Eleonore Patačić, s ukupno sedam etaža: podrumom, prizemljem, polukatom, tri etaže i potkrovljem.

Zbog odvajanja različitih funkcionalnih cjelina zgrade ima čak sedam zasebnih ulaza u zgradu. Smještaj blagajničke dvorane u samo središte tlocrta, između bočnih krila, čini logičnom poziciju glavnog ulaza u banku u osi tlocrta, odnosno u osi pročelja u Ulici Tadije Smičiklasa.

Ulazi u tri trgovine i jedan uredski prostor smješteni su na pozicije središnjih osi uglova ili u krajnjim osima pročelja u Martićevoj ulici i Ulici E. Patačić. Još su dva zasebna ulaza iz Martićeve ulice i Ulice E. Patačić, sa simetrično postavljenim sekundarnim stubištima za gornje etaže. Nijedno stubište ne funkcionira isključivo za stanove, već je njima moguće pristupiti i uredskim prostorima banke, kao i onim pomoćnim u podrumskim prostorima.

Veza uredskih prostora na stambena stubišta na prvom katu onemogućila je potpuno odvajanje stambenog i uredskog dijela u pogledu vertikalnih komunikacija.

U prizemlju, u formiranju ulaza u prvoj osi pročelja sa strane Ulice E. Patačić, Sunko koristi svoje već primijenjeno rješenje kod trgovine u zgradi Triglav osiguranja. U pretprostoru stubišta, rezanjem ugla poslovnog prostora pod 45° zaokreće ulaznu os iz pretprostora i formira naglašen ulaz u samostalnu cjelinu uredskog prostora.

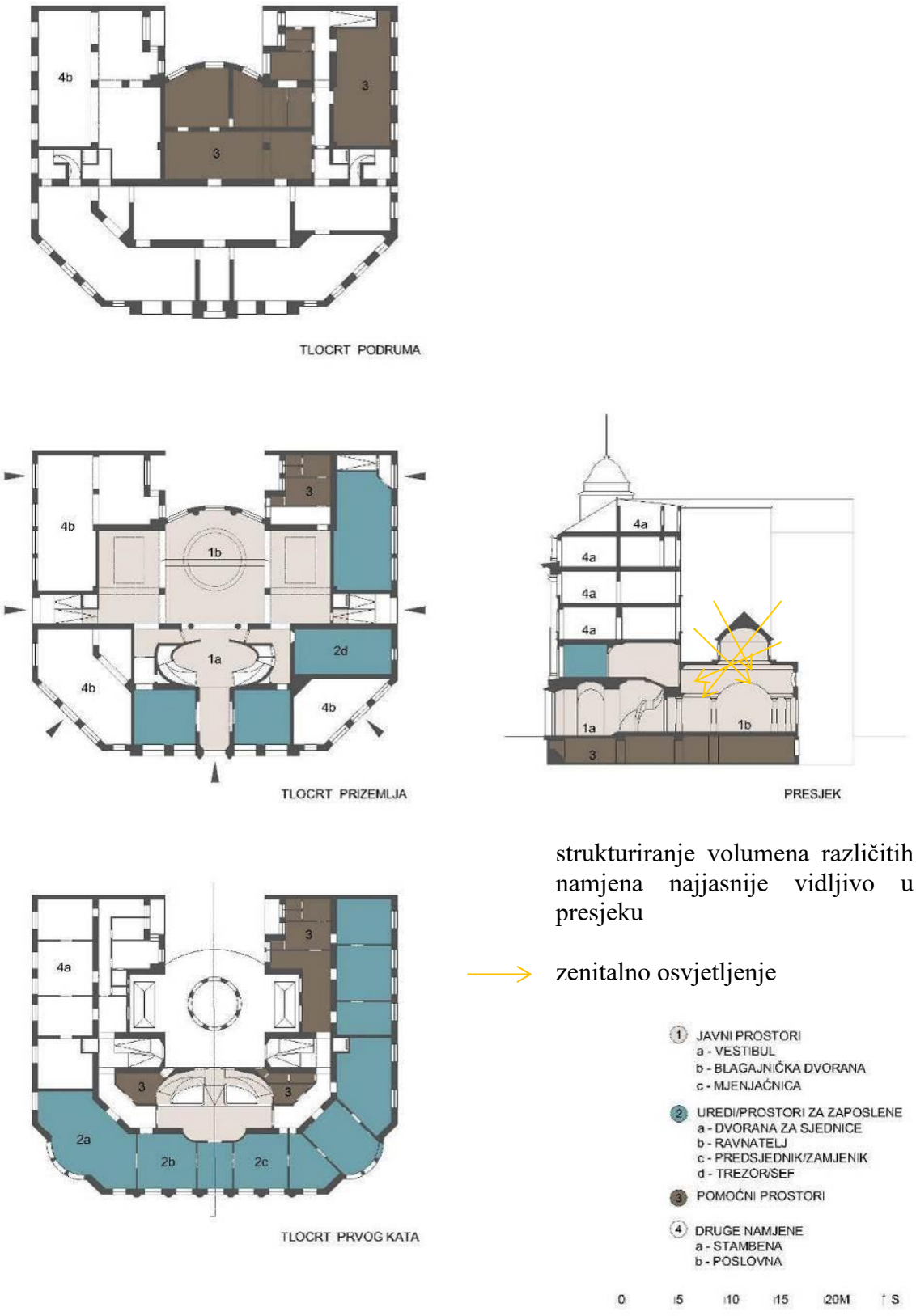
Osnovna funkcionalna shema zgrade – dispozicija namjena – može se podijeliti u četiri osnovne cjeline karakteristične za ovu tipologiju: javni prostori odnosno prostori poslovanja sa strankama (vestibul, blagajnička dvorana), uredski prostori i prostori za zaposlene, pomoćni prostori te prostori drugih namjena (stanovanje, poslovni prostori), (Sl. 459.).

Prizemlje, polukat i prvi kat namijenjeni su prostorima banke i trgovačkim sadržajima, dok su drugi i treći kat stambeni. U podrumu su smještene instalacije, prostor centralnog loženja te spremišta stanara i banke. Podrum služi stanarima za drvarnice, ali i kao arhiva i mjesto centralnog grijanja za poslovni dio. Tu je i stan podvornika sa zasebnim ulazom sasvim rubno te skladište dućana u Martićevoj ulici, direktno povezanog po vertikali s trgovačkim dijelom u prizemlju. U međukatu su dva jednosobna stana (za poslugu ili kućepazitelja) i trezor. U potkrovlju su projektirani stanovi, praonice, terase za sušenje rublja te spremišta stanara i banke.

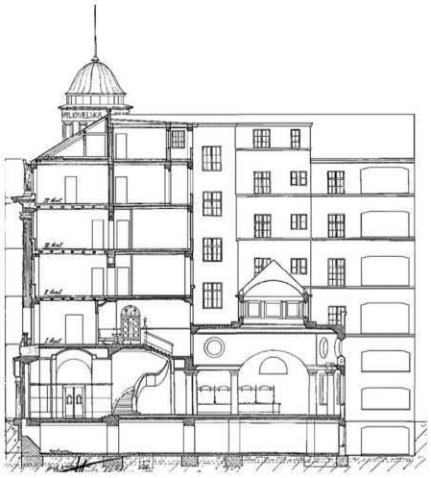
U prizemlju, uz glavni ulaz, smješten je ured uprave zemaljskog svilogojstva, kao još jedna dodatna uloga Poljodjelske banke u gospodarstvu Hrvatske.

U poslovnicu banke ulazi se kroz vjetrobran i svođeni vestibul u blagajničku dvoranu u prizemlju te dalje reprezentativnim stubištem (tlocrtnog oblika elipse) na kat do prostora uprave banke.

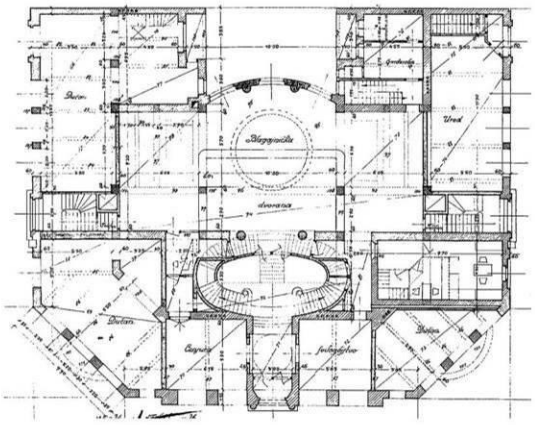
Ulazi u stambene etaže simetrično su postavljeni u osi pročelja prema Martićevoj ulici i Ulici E. Patačić, sa stubištem i dizalom.

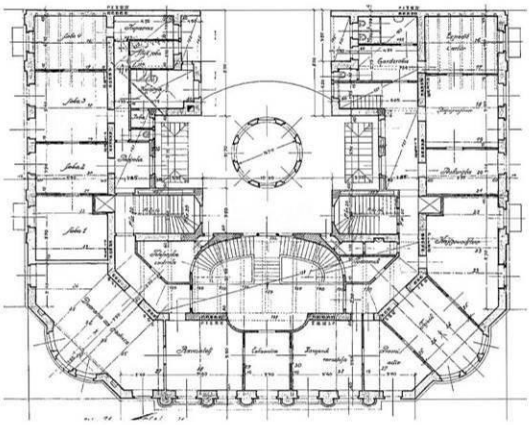
Sl. 459. Dispozicija namjena i glavnih funkcionalnih zona zgrade – podrum, prizemlje, prvi kat i presjek

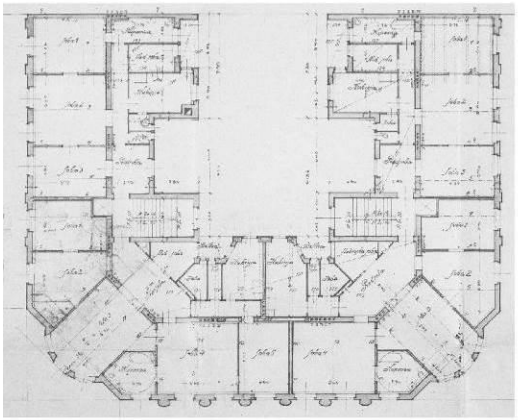
a. poprečni presjek

b. tlocrt prizemlja

b. tlocrt I. kata

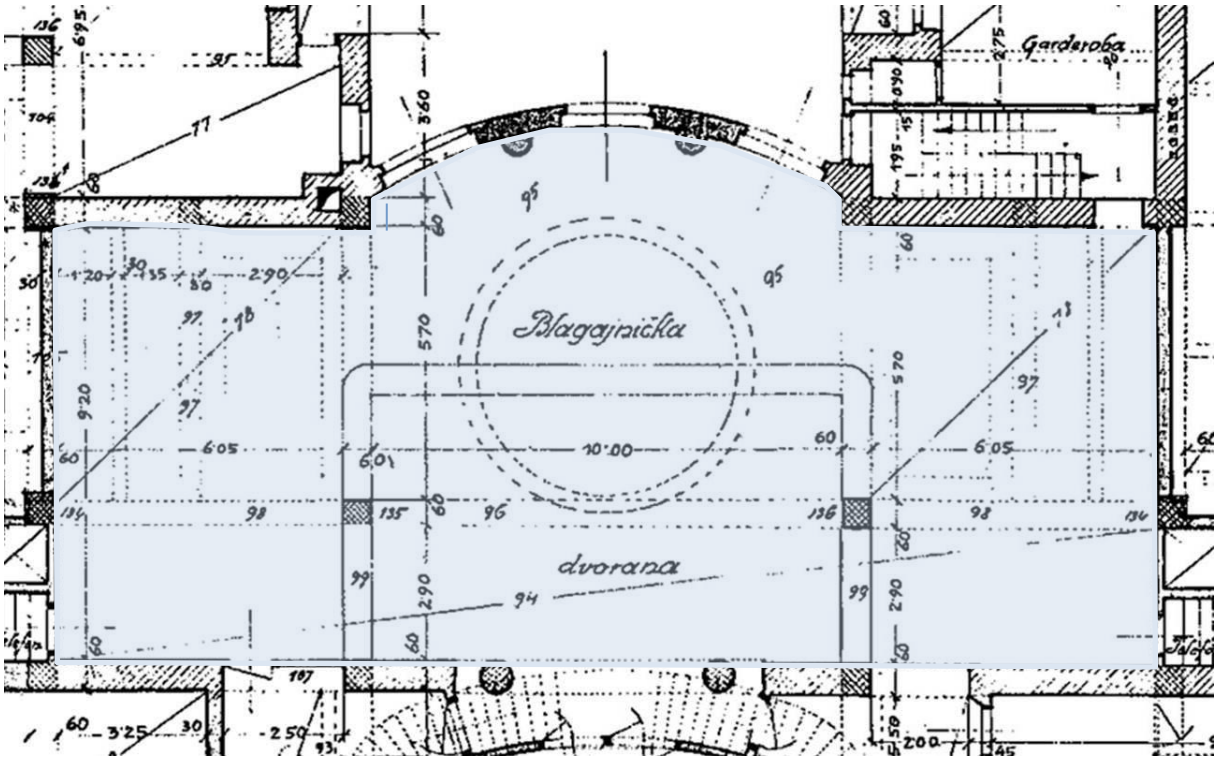

d. tlocrt II. i III. kata

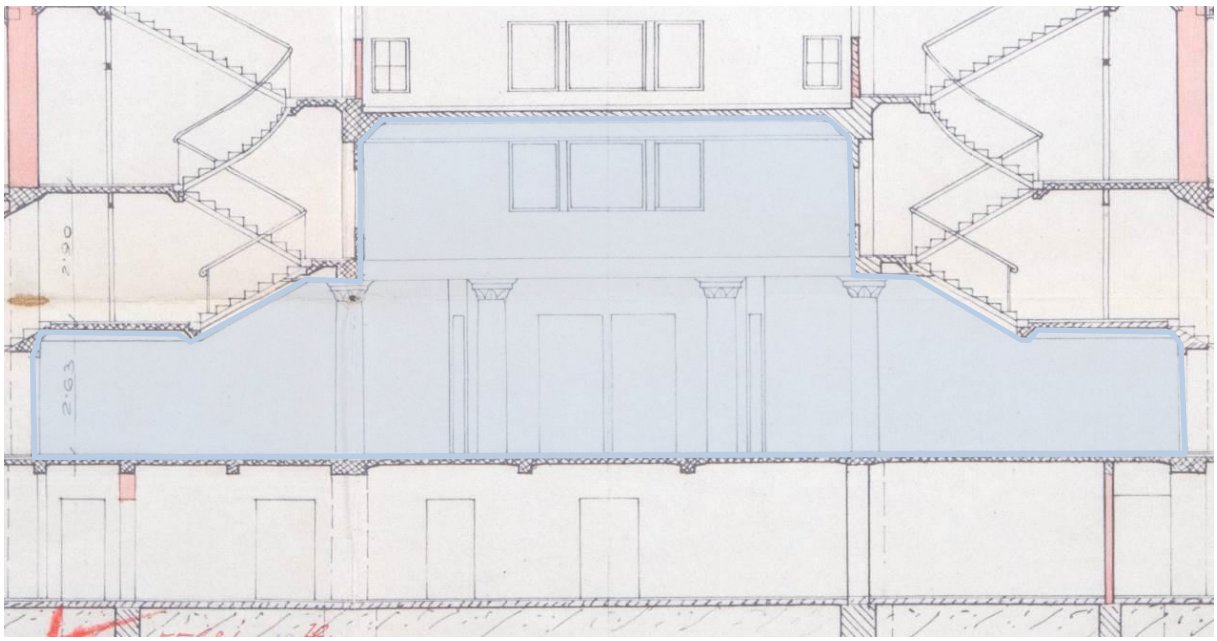
0| |5 |10 |15 |20M ← N

Sl. 460. Građevinska dokumentacija

REPREZENTATIVNI SKLOP BANKE

Sl. 461. Tlocrt blagajničke dvorane

Sl. 462. Presjek kroz blagajničku dvoranu

Blagajničku dvoranu čini velik integralni i reprezentativni prostor u prizemlju, koji uključuje dijelove za službenike blagajne po obodu te sam središnji dio namijenjen za stranke.

Doživljaj cjelovitosti ovog prostora, odnosno dojam povezanosti prostora za stranke i onih za službenike, rezultat je konstruktivnog rješenja dvorane sa stupovima i armiranobetonskim stropovima raspona i do 10 m. Između stupova ugrađeni su pultovi preko kojih klijent komunicira sa službenicima blagajne, a izvedeni su paralelno s konkavnim dijelom dvorišnog pročelja. Ujedno su i granica dvaju materijala podne obloge: parketa u dijelu za službenike, a u dijelu za stranke nastavlja kameni mozaik sličan onom u vestibulu, u kompoziciji naizmjeničnih crnih i svijetlosivih polja obrubljenih trakom mozaik pločica u boji terakote.

Središnji prostor blagajničke dvorane osvijetljen je i s dvorišne strane i zenitalno: preko centralno postavljene ostakljene kupole i otvora na uzdignutom tamburu te pravokutnim, simetrično postavljenim nadsvjetlima nad prostorom za službenike, natkrivenim stožastim odnosno četverostrešnim staklenim krovom. Iako je to već tipično rješenje tog vremena, stropni vitraj poznatoga zagrebačkoga atelijera Marinković dojmljiv je dodatak tom reprezentativnom prostoru. Kombinacijom prostornog rješenja, bogatog osvjetljenja dvorane uz dodatak umjetničkih intervencija, naglašena je i povećana reprezentativnost prostora.

Blagajnička je dvorana u potpunosti simetrična, čak i u središnjem otoku, tj. garnituri za sjedenje i pisanje smještenoj u osi ulaza u dvoranu, u središnjem prostoru, s dvije polukružne sofe i visokim stolom za pisanje između njih te podijeljenim pregradama kao prostor diskrecije.

Sl. 463. Blagajnička dvorana, 1994.

Sl. 464. Blagajnička dvorana, staklena kupola, 1994.

Reprezentativno stubište iz vestibula vodi u bogato dimenzioniran pretprostor ureda uprave banke na prvom katu.

Soba ravnatelja i predsjednika simetrično su postavljeni u odnosu na os ulaznog pročelja, dvorana za sjednice je na uglu prema Martićevoj ulici, dok je drugi ugaoni prostor namijenjen tajniku. U krilu prema Martićevoj ulici u nastavku je prvotno planirani stan

prenamijenjen u uredske prostore, a prema Ulici E. Patačić niz uredskih prostora. U oba su krila sekundarna stubišta i pomoćni prostori.

Prostorije uprave međusobno su povezane, ali i paralelno unutarnjim hodnikom. U prostorima uprave očuvane su drvene zidne oplate, štuko detalji, rasvjeta. Reprezentativnost i značenje (uloga u hijerarhiji banke) naglašena je i pozicijom na pročelju i elementima njegova oblikovanja: nizom stupova velikog reda uz ured ravnatelja i predsjednika iznad glavnog ulaza, te konkavno oblikovani prostori dvorane za sjednice i tajništva, s kupolom iznad.

Za Dioniza Sunka, a i za razdoblje početka 20. stoljeća, karakterističan je odabir materijala i elemenata interijera: *carrara* mramor prošaran sivim venama na pravokutnim stupovima koji nose svodove, ulaz naglašen s dva stupa, namještaj u tamnom drvu. U ovom se primjeru realizacije zgrade novčarske institucije, kao rijetkost, u blagajničkoj dvorani pojavljuju zidne slike kao još jedna intencija investitora za impresijom klijenta, ali i simbolički prikaz svrhe postojanja same banke odnosno najvažnijeg klijenta – običnog seljaka, poljodjelca.

PROSTORI DRUGIH NAMJENA

STANOVANJE

Drugi i treći kat namijenjeni su stanovanju i iste su prostorne organizacije, s po dva stana na etaži iz svakog stubišta: trosobnim i četverosobnim ili trosobnim i peterosobnim. Stanovi vezani na stubište s ulazom iz Ulice E. Patačić, vjerojatno namijenjeni službenicima banke, a oni mogući za najam (zbog naznačenih vrata uz stubište kojim je eventualno moguće kontrolirati prolaz prema prostorima poslovnice) s ulazom iz Martićeve ulice. Tlocrt etaže je osno-simetričan u odnosu na središnju os tlocrta s minimalnim odstupanjem u osi, gdje varira četverosobni i peterosobni stan. Organizirani su po istom principu, sa sobama nanizanim uz ulična pročelja te s paralelnom komunikacijom unutarnjim hodnikom, na koji su vezani servisni prostori: kupaonica, kuhinja, zahod i soba za poslugu, orijentirani prema dvorištu. Tlocrtno razvedeno dvorišno pročelje osigurava prirodno svjetlo i ventiliranje za sve prostorije orijentirane na dvorište. Specifičnost uglovnih, dvosobnih stanova jest kompletna orijentacija na ulično pročelje, uključivo kuhinju, sobe za služavku i zahod, te smještaj spavaće sobe povezane s kupaonicom većih stanova na glavno (zapadno) pročelje.

O onovremenom standardu života govori nam tlocrt dvosobnog stana koji, premda površinom skroman, ima sobu za služavku.

U visini prizemlja umetnuta je međuetaža kojoj se pristupa s polupodesta stambenog stubišta. Tu su smještena dva jednosobna stana, od kojih je jedan orijentiran samo na dvorište, a drugi dvostrane orijentacije. Onaj u južnom krilu vezan je na interne stube poslovnice banke,

što navodi na zaključak da je namijenjen zaposleniku banke, dok je drugi, uza stambeno stubište, namijenjen kućepazitelju.

Podrum zgrade je potpuno ukopan u kontaktu s obodnim ulicama, a u potpunosti iznad razine terena u dvorištu. U podrum se pristupa iz dva dominantno stambena stubišta i preko dva interna stubišta banke, a služi za drvarnice odnosno spremišta stanara, kotlovnicu, skladište i arhiv banke te stan podvornika.

Već spomenuta prostorna organizacija odražava se i kroz presjeke zgrade, gdje se postupno, od prizemlja do trećeg kata, s promjenom skale reprezentativnosti pomalo smanjuje i visina etaže. Javni prostori, kao i dio uredskih prostora i prostora za zaposlene, posebno onih namijenjenih upravi banke, raskošnije su dimenzionirani.

Dispozicija pojedinih namjena unutar heterogene strukture zgrade je uspjela pa je kvaliteta stanovanja u odnosu na kvalitetu prostora poslovne namjene jednaka, a pojedine namjene nisu podređene drugima.

TEHNIČKA OPREMA, PRIMJENA TEHNOLOŠKIH INOVACIJA, KONSTRUKCIJA

Stropne konstrukcije i zidovi podruma, prizemlja i međukata izvedene su u betonu i armiranom betonu. Stropne su konstrukcije izvedene kao sustav vrlo tankih armiranobetonskih ploča (debljine 8-10 cm) s gredama poput Hennebique stropa (uz varijantu s vutama). Gornje su etaže izvedene kao masivne zidane konstrukcije u opeci, dijelom u vapnenom, dijelom u cementnom mortu. U stanovima je međukatna konstrukcija izvedena čeličnim profilima s drvenim grednikom kao sekundarnom konstrukcijom. Iznimka su podovi kuhinja, podesti stubišta i stubišni krakovi, te balkoni koji su armiranobetonski. Krovište je drveno, pokriveno "vatro-sigurnim materijalom*"* limom ili eternitom.

Zgrada ima telefonsku centralu na prvom katu i centralno grijanje u poslovnici banke, za koje je namijenjena kotlovnica u podrumu, s ugljenom kao energentom. Stanovi su grijani klasično, na drva, kaljevim pećima. „Sanitarne i sigurnosne naprave" su „izvedene po najnovijem iskustvu tehnike". Specifična je konstrukcija okruglih prozora stubišta koji gledaju na blagajničku dvoranu, s obzirom na to da osim unutarnjeg krila s vitrajem i vanjskog krila, običnog ostakljenja ima u međuprostoru integriranu kovanoželjeznu zaštitnu rešetku (Sl. 465.).

Sl. 465. Okrugli prozor stubišta koji gleda na blagajničku dvoranu , 2020.

OBLIKOVANJE INTERIJERA, DETALJI

U opremi interijera, u javnom dijelu, Sunko primjenjuje decentnu kombinaciju crnog mramora i bijelog *carrara* mramora te svijetlog, bež kamena repen tabor. Podovi su izvedeni u kamenu dijagonalno postavljenog crno-bijelog uzorka šahovskog polja s detaljima u mozaik kamenim pločicama. Podovi prostora uprave u parketnom su mozaiku, a uz štuko detalje, drvene oplate zidova u kombinaciji s tapetama i prozore izvedene u tehnici vitraja - tu su i zidne slike blagajničke dvorane slikara Vladimira Becića s prikazom seljaka u radovima u polju. U pristupu realizaciji zgrade novčarske institucije, osim odabira arhitekta, arhitektonskog stila i lokacije, značajan je i odabir umjetnika koji su doprinijeli imidžu zgrade, s obzirom na to da je Vladimir Becić dio „Münchenske četvorice“ koja je postavila temelje moderne hrvatske umjetnosti.

Osim spomenutih, brojni su očuvani detalji interijera: zidne slike, vitraji, stube i ograde, rasvjetna tijela (pojedina stropna rasvjeta integrirana u štuko detalj), podne obloge, mramorne oplate stupova te vanjska stolarija, okovi vrata i prozora, mozaik parketi, zaštitne maske radijatora, ograda (umjetni kamen) i *terrazzo* na podu stambenog stubišta. Atipičan je snažni uzorak šahovskog polja kod polaganja podnog kamenog mozaika na podu vestibula u kombinaciji s *terazzom*. U nacrtu blagajničke dvorane bile su naznačene staklene pregrade na blagajničkom pultu, ali nisu izvedene. U Vancaševoj knjizi o Sunku, izdane 1930. netom nakon

dovršetka Poljodjelske banke, nalazimo fotografiju blagajničke dvorane koju možemo smatrati izvornim stanjem (Sl. 469.).

Sl. 466. Narodni motivi na ogradi, 1994.

Sl. 467. Narodni motivi na rešetci ulaznih vrata, 1994.

OBLIKOVANJE PROČELJA I STILSKE KARAKTERISTIKE REALIZIRANOGA RJEŠENJA

Svoj tipični način oblikovanja pročelja i razvoj volumena kod rješavanja uglovnice Sunko razvija temom valjka umetnutog između dva ulična krila, završenog kupolom, kroz niz svojih projekata ove tipologije - od zgrade Prve hrvatske štedionice u Osijeku 1909.-1910., preko zgrade Triglav osiguranja u Zagrebu 1922.-1923. godine do Poljodjelske banke.

Naravno, u skladu s urbanističkom pozicijom zgrade posebno su naglašeni i sugestivno oblikovani istaknuti uglovi, nadvišeni vitkim tornjevima na kružnoj bazi te završeni kupolama. Rezanjem ugla ostvareni su prostori za ulaz u trgovine. Pročelja su izvedena u duhu historicizma i *art-decóa*, simetrične su koncepcije i bogate plastike, s dvije alegorijske figure na pročelju - rad kipara A. F. Mihanovića: „Seljanka s rogom obilja" i „Seljak s lopatom".

Nacrt pročelja dijelom odstupa od izvedenog stanja. Pročelja na uglovima izvedena su bez štuko detalja prikazanih na arhivskom nacrtu, a postoji i nesklad npr. između prikaza otvora u tlocrtu podruma, koji izostaju na pročelju prema Ulici E. Patačić. Zanimljivost u oblikovanju pročelja primijetila je Der-Hazarijan Vukić. Naime, medaljoni s motivom djece koja nose girlande, između stupova velikog reda na hotelu Esplanade, koji je Sunko dovršio netom prije gradnje banke, nalaze se i na pročeljima Poljodjelske banke. Također, korišten je isti način oblikovanja zadnje etaže s parom voluta bočno uz prozore, smještene iznad snažnog vijenca

predzadnje etaže zgrade. Bilješkom iz poslovnog izvješća banke za 1927. godinu, uz svečano otvorenje zgrade, možemo potvrditi zadovoljstvo naručitelja realiziranim zadatkom.

Za Osiguravajuće društvo „Dunav“ Sunko je nakon dovršetka zgrade banke preoblikovao i susjednu zgradu Martićeva ulica 8.

KARAKTERISTIČNI ELEMENTI BITNI ZA USPOSTAVU NOVE TIPOLOGIJE

Reprezentativna stambeno-poslovna zgrada kojom Sunko ispunjava „tadašnje najnovije zahtjeve bankovnih prostorija za praktičnošću i funkcionalnošću istovremeno ističući reprezentativnost i monumentalnost moderne bankarske palače”.[59]

Izuzetno je važna njena urbanistička uloga dvostruke uglovnice, uglova naglašenih kupolom. Kombinacijom prostornog rješenja, bogatog osvjetljenja blagajničke dvorane uz dodatak umjetničkih intervencija - naglašena je i povećana reprezentativnost prostora kojom Sunko odgovara na zahtjeve ove nove tipologije.

NAKNADNI ZAHVATI I STANJE ZGRADE DANAS

Zgrada je održavana i obnovljenih pročelja. Naknadni zahvati nisu evidentirani kroz građevinske dozvole.

Na arhivskim nacrtima je naznačena izmjena u prvobitno planiranom stambenom dijelu prvoga kata kojom je pretvoren u uredski prostor.

Prethodni korisnik poslovnice banke bila je od 1959. godine Služba društvenog knjigovodstva (SDK), zatim od 1993. do 2002. Zavod za platni promet (ZAP), kojeg je sljednik Financijska agencija (FINA). Njihova namjena kao financijskih institucija uglavnom je značila slične potrebe u funkcionalnom smislu, tako da nije došlo do značajnijih zahvata u interijeru. SDK je za svoje potrebe izmijenila oblikovanje pulta za komunikaciju sa strankama te unosila promjene u namještaju, ali je očuvano izvorno stanje većine detalja interijera: zidne slike, vitraji, stube i ograde, štuko detalji, rasvjetna tijela, podne obloge, mramorne oplate stupova te vanjska stolarija. Izvorni parket u blagajničkoj dvorani, složen 'na riblju kost', zamijenjen je keramičkim pločicama koje su načinom slaganja poput šahovskog polja prilagođene izvornom podu vestibula.

[59] Rješenje Ministarstva kulture od 8. kolovoza 2011. godine. https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-5254 [pristup 14.11.2021.]

U zgradi je danas jedna od poslovnica FINA-e pa je time značajnim dijelom zadržala izvornu namjenu novčarske institucije, a s trgovinama u prizemlju i stanovima u gornjim etažama i heterogenu strukturu.

Obnova uličnih i dvorišnih pročelja i dijela pokrova zgrade izvedena je 2014. do 2016. godine prema projektu arhitektice Maše Foretić.

ZAKLJUČAK/VALORIZACIJA

Reprezentativna stambeno-poslovna zgrada, značajnim dijelom očuvanih interijera banke „prepoznatljivog Sunkovog total dizajna“, bogate opreme i detalja oblikovanih u stilu *art-decóa*. Njime Sunko ispunjava „tadašnje najnovije zahtjeve bankovnih prostorija za praktičnošću i funkcionalnošću istovremeno ističući reprezentativnost i monumentalnost moderne bankarske palače”.[60] Sunko je projektirao čitav niz poslovno-stambenih zgrada, a prema Rješenju o zaštiti Ministarstva kulture RH, Poljodjelska banka ubraja se među njegova najbolja i najznačajnija ostvarenja.

[60] Rješenje Ministarstva kulture od 8. kolovoza 2011. godine. https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-5254 [pristup 14.11.2021.]

SLIKOVNI PRILOZI

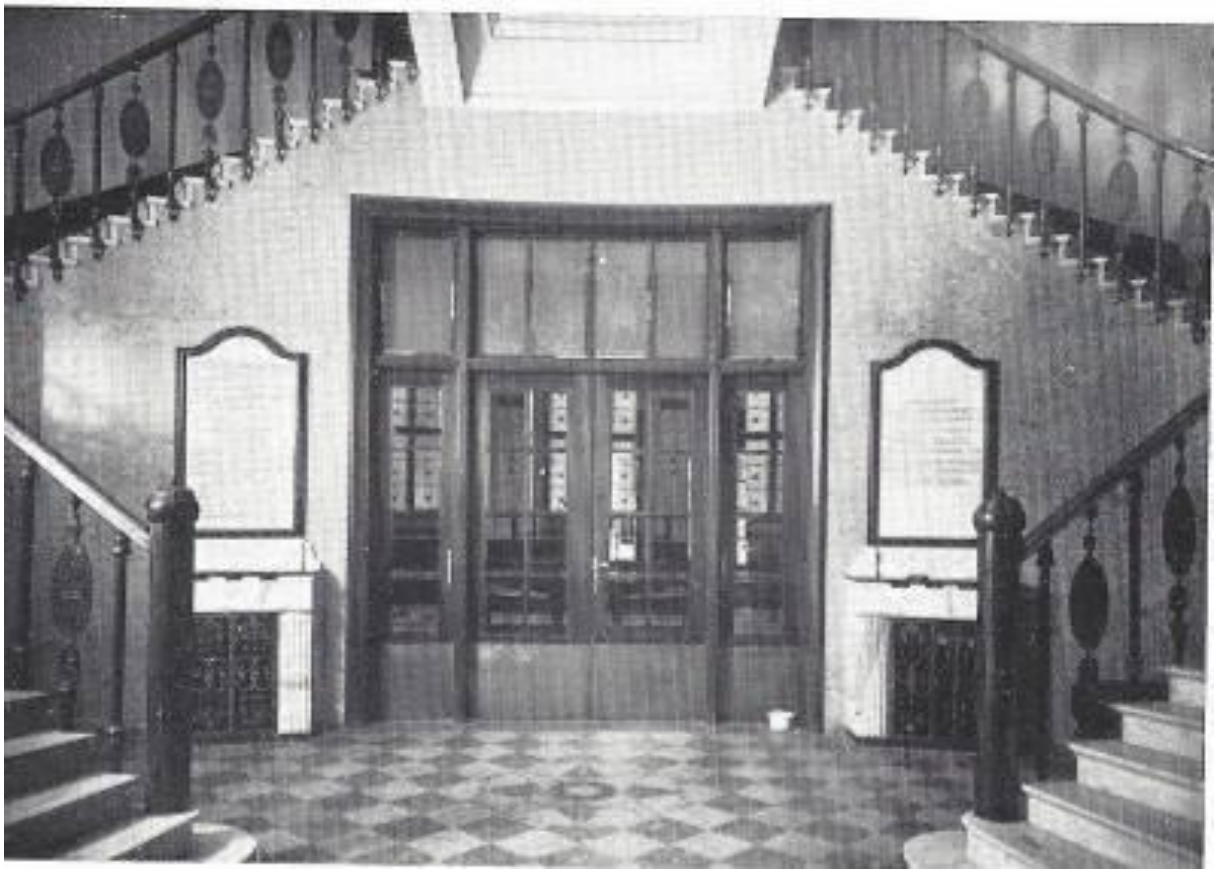
POVIJESNE FOTOGRAFIJE:

Sl. 468. Poljodjelska banka i ulični potez sa susjednim Dunav osiguranjem zaključen Hrvatskom prometnom bankom (nedatirana fotografija)

Sl. 469. Blagajnička dvorana, 1930.

Sl. 470. Vestibul, 1930.

Sl. 471. Uglovna dvorana na 1. katu, dvorana ravnateljskog vijeća

RECENTNE FOTOGRAFIJE:

Sl. 472. Blagajnička dvorana i glavno stubište, 1994.

Sl. 473. Vestibul i glavno stubište, 1994.

Sl. 474. Blagajnička dvorana – pogled iz dvorane,1994.

Sl. 475. Blagajnička dvorana – pogled na krovnu konstrukciju kupole,1994.

Sl. 476. Uglovna dvorana na 1. katu, 1994.

Sl. 477. Ulična pročelja, 2022.

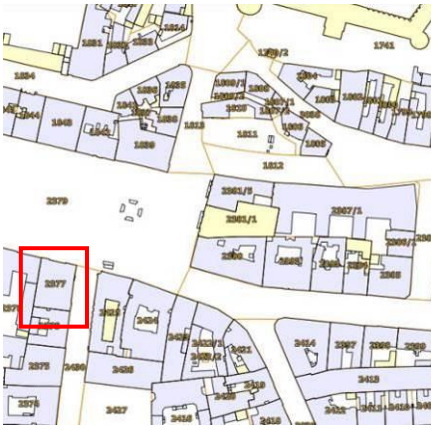
ŠTEDIONICE

Prva hrvatska štedionica, Trg bana Jelačića 14, Praška 2, Zagreb

1	ADRESA (danas)	**Trg bana Jelačića 14, Praška 2 (Marije Valerije/Strossmayerova)/Zagreb**
	K. Č. / K.O.	**2377/Centar**
	NAZIV GRAĐEVINE	**PRVA HRVATSKA ŠTEDIONICA**

Sl. 478. Prikaz na digitalnoj ortofoto snimci

Sl. 479. Izvod iz katastarskog plana

Sl. 480. Prva hrvatska štedionica,1890.

Sl. 481. Pročelje štedionice prema Trgu bana Jelačića, 2021.

NARUČITELJ **PRVA HRVATSKA ŠTEDIONICA**

ARHITEKT/GRADITELJ Grahor i Klein

VRIJEME GRADNJE

PROJEKT 1870.
GRAĐEVINSKA DOZVOLA 1870.
IZVEDBA 1871.
STAMBENA DOZVOLA 1871./1873.

NAKNADNI ZAHVATI:

- 1899. Milan Nossan, vlasnik kuće na adresi Marija Valerija 2, podnosi zahtjev za građevinsku dozvolu za preuređenje dijela dvorišnog krila u kuhinju
- 1921. građ. dozvola za Centralnu banku d.d. za preinaku prozora u ulazna vrata u Narodnoj kavani; nacrt vrata u krajnjoj, istočnoj osi pročelja prema Trgu, iz 1922. g. u potpisu građ. poduzeće braća Carnelutti
- 1921. ugradnja kružnog, rotirajućeg vjetrobrana u osi pročelja prema Trgu, u potpisu građ. poduzeće braća Carnelutti
- 1926. poduzeće Singer šivaći strojevi traži dozvolu za pregradnju i preinaku pročelja, arhitekt Edo Schön; uklonjen dio arhitektonske plastike pročelja
- 1934. dozvola za upotrebu za Singer šivaće strojeve, za pregradnju prizemlja i 1. kata
- 1967. adaptacija tavana za Voće-export, projektant građ. poduzeće 'Građevinar' iz Ivanić Grada, kontrola projekta J. de Luca

DANAŠNJA NAMJENA: javna i društvena, poslovna

STATUS ZAŠTITE: zgrada je dio Povijesne urbane cjeline Grad Zagreb

IZVOR GRAĐE: HR – DAZG – 1122, sign. 3072, HR - DAZG - 869, sign. 3908, GZZSKP, Ministarstvo kulture i medija, fototeka Konzervatorskog odjela u Zagrebu

BIBLIOGRAFIJA:

- Dobronić, L. (1983.) „Graditelji i izgradnja Zagreba u doba historijskih stilova“, Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske
- Dumbović Bilušić, B., Jakaša Borić, V. (2020.) „Tipološko-morfološka analiza kao polazište za planiranje urbane obnove sjeverozapadnog dijela bloka Trg bana J. Jelačića – Petrinjska – Amruševa – Trg N. Š. Zrinskoga – Praška ulica“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 44(2), 187-208
- Karaman, I. (1974.) „Problem kapitalističke privrede sjeverne Hrvatske u razdoblju između Nagodbe i njezine revizije (1868-1873)“, *Radovi*, 6(1), 87-128
- Knežević, S. (1996.) *Zagrebačka zelena potkova.* Zagreb, Školska knjiga
- Knežević, S. (1999.) „Zagrebačka sinagoga“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 23, 121–148
- Maruševski O. (1983.) „Poslovna zgrada – tema 19. stoljeća“, *Čovjek i prostor*, 3(360), 30
- Maruševski, O. (1987.) *Od Manduševca do Trga Republike*, Zagreb, Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske

- Maruševski, O. (1993.) „Franjo Klein, graditelj sredine 19. stoljeća“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 17(2), 107-123

INTERNETSKI IZVORI:

- www.katastar.hr [pristup: 10.09.2021.]
- https://digitalna.nsk.hr [preuzeto: 10.09.2022.]
- http://www.enciklopedija.hr [preuzeto: 06.05.2022.]
- http://www. facebook.com [preuzeto: 05.04.2022.]
- http://www. vintagezagreb.net [preuzeto: 06.10.2022.]
- https://www.facebook.com/ grupa „Zagreb - kakav je bio nekada“ [preuzeto: 06.04.2022.]

ANALIZA

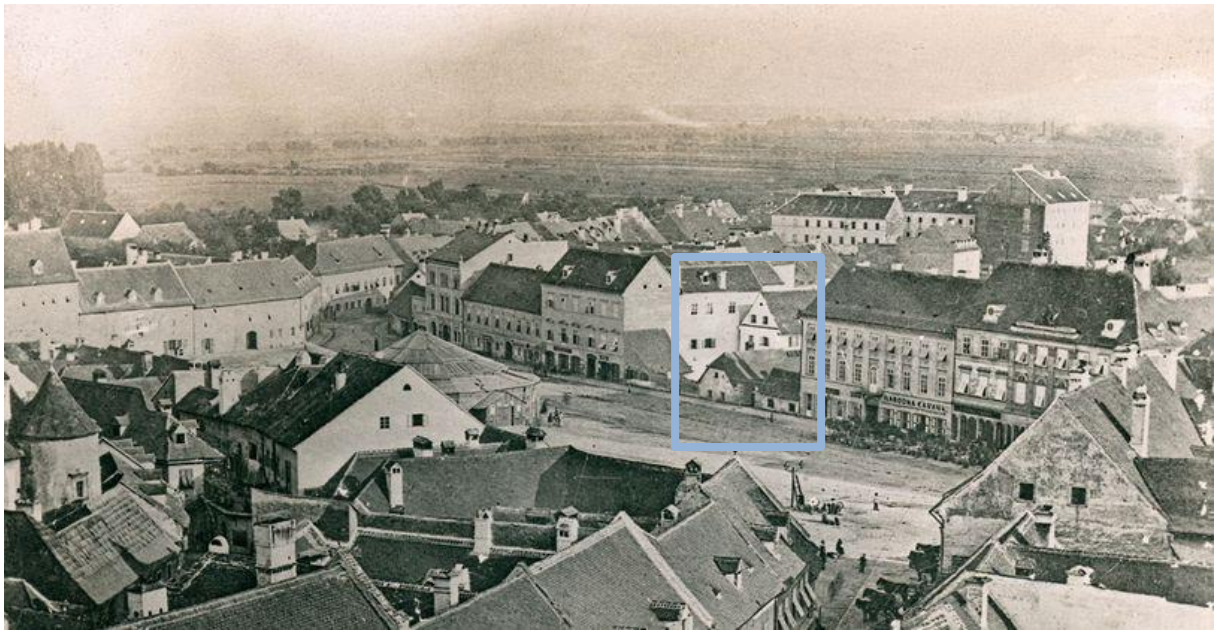
POSLOVNO-EKONOMSKE PRILIKE

Sjedište naše najstarije novčarske ustanove, Prve hrvatske štedionice, prvobitno je bilo smješteno u zgradi u Dugoj ulici 32 (današnja Radićeva). Zbog proširenja poslovanja donosi se odluka o gradnji nove palače na uglu Trga bana Jelačića. S obzirom na bilješku o kupnji zemljišta datiranu još u 1856. godini[61], namjera o gradnji vlastite zgrade postojala je vrlo rano, no uvjeti su se stekli tek 1869. kad naručuju projekt za gradnju „trokatne stambene zgrade od Grahora i Kleina".

URBANISTIČKA POZICIJA I ULOGA

Gradnji štedionice prethodila je izgradnja sinagoge na zemljištu jugoistočno od lokacije štedionice, na zemljištu Emanuela Pristera, što je za posljedicu donijelo i uređenje nove ulice Marije Valerije (danas Praška), koja će spojiti Jelačićev trg s Novim trgom (Trgom N. Š. Zrinskog), otvorene 1867. godine. Tada je i formirana uglovna parcela na kojoj će Prva hrvatska štedionica graditi kod nas prvu namjenski građenu zgradu za potrebe novčarskih institucija.

Parcela, gotovo pravilnog pravokutnog oblika, odredila je koncept planirane uglovnice „U" tlocrta, kraćim uličnim krilom okrenute prema glavnom gradskom trgu, a dužim prema tek otvorenoj Ulici Marije Valerije.

Sl. 482. Pogled na prizemnu izgradnju južne strane Trga bana Jelačića 1861. godine, odnosno lokaciju buduće zgrade Prve hrvatske štedionice

[61] HR-DAZG-1122, sign. 3072

Sl. 483. Lokacija za planiranu zgradu banke sa stanjem na katastarskom planu iz 1864. godine

Sl. 484. Situacija na katastru 1913.-1915.

Sl. 485. Današnja situacija na katastarskom planu

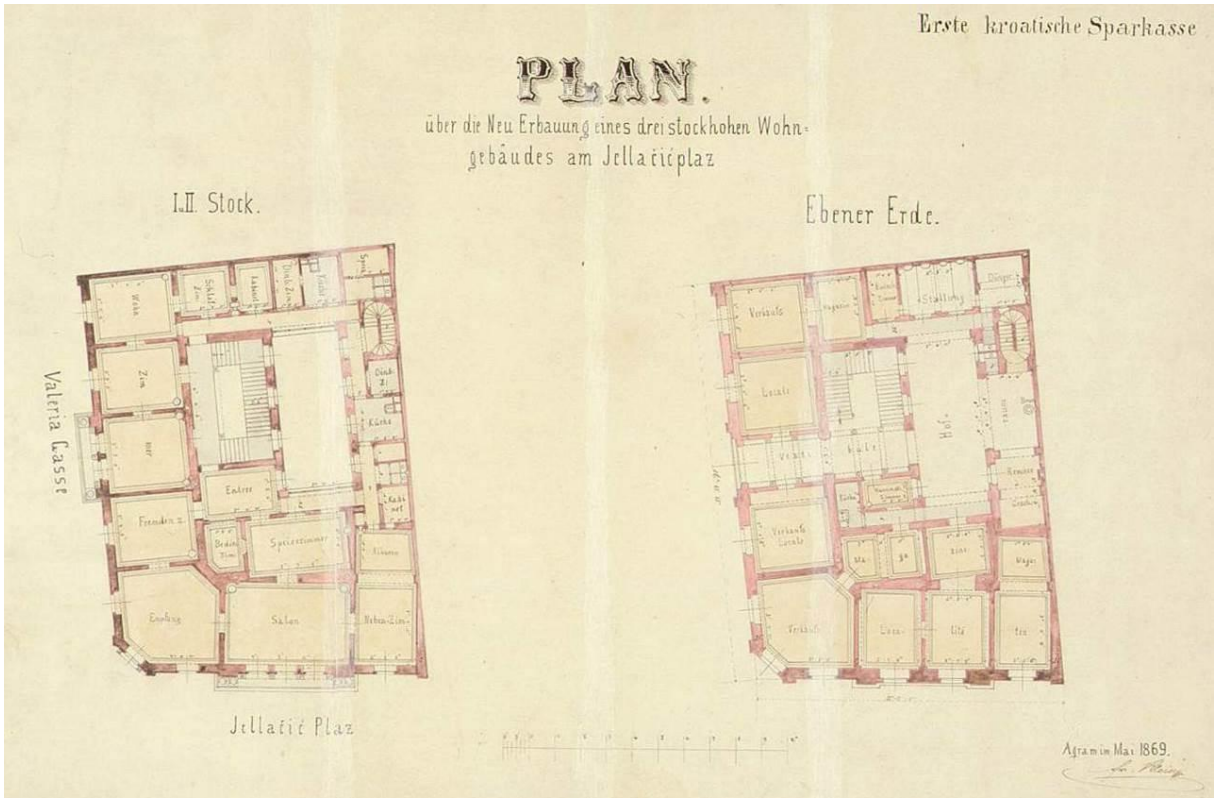
PROJEKTNI ZADATAK

Planove za gradnju nove zgrade na uglu Trga bana Jelačića i tada Ulice Marije Valerije, Prva hrvatska štedionica ima još 1869. godine, kada Grahor i Klein rade na prvom projektu „trokatne stambene zgrade“, s lokalima u prizemlju i stanovima u gornjim etažama. U tim nacrtima nema naznake prostora namijenjenog Štedionici. Realiziran je drugi projekt, istih projektanata, iz 1870. pod nazivom „štedionička kuća“.

Osnovni projektni zadatak nije poznat, no on se svejedno može približno rekonstruirati analizom sačuvanih izvornih nacrta. Poteškoće u analizi arhivskih nacrta stvara nedostatak opisa pojedinih prostorija i s obzirom na to da nedostaje prostor značajnije dimenzije ili

organizacije te tlocrtnog oblika ili jasnih komunikacija koji bi mogao biti blagajnička dvorana - preostaje pretpostaviti što je mogao biti prostor (u ovom slučaju) samo poslovnice štedionice, a ne u pravom smislu blagajničke dvorane.

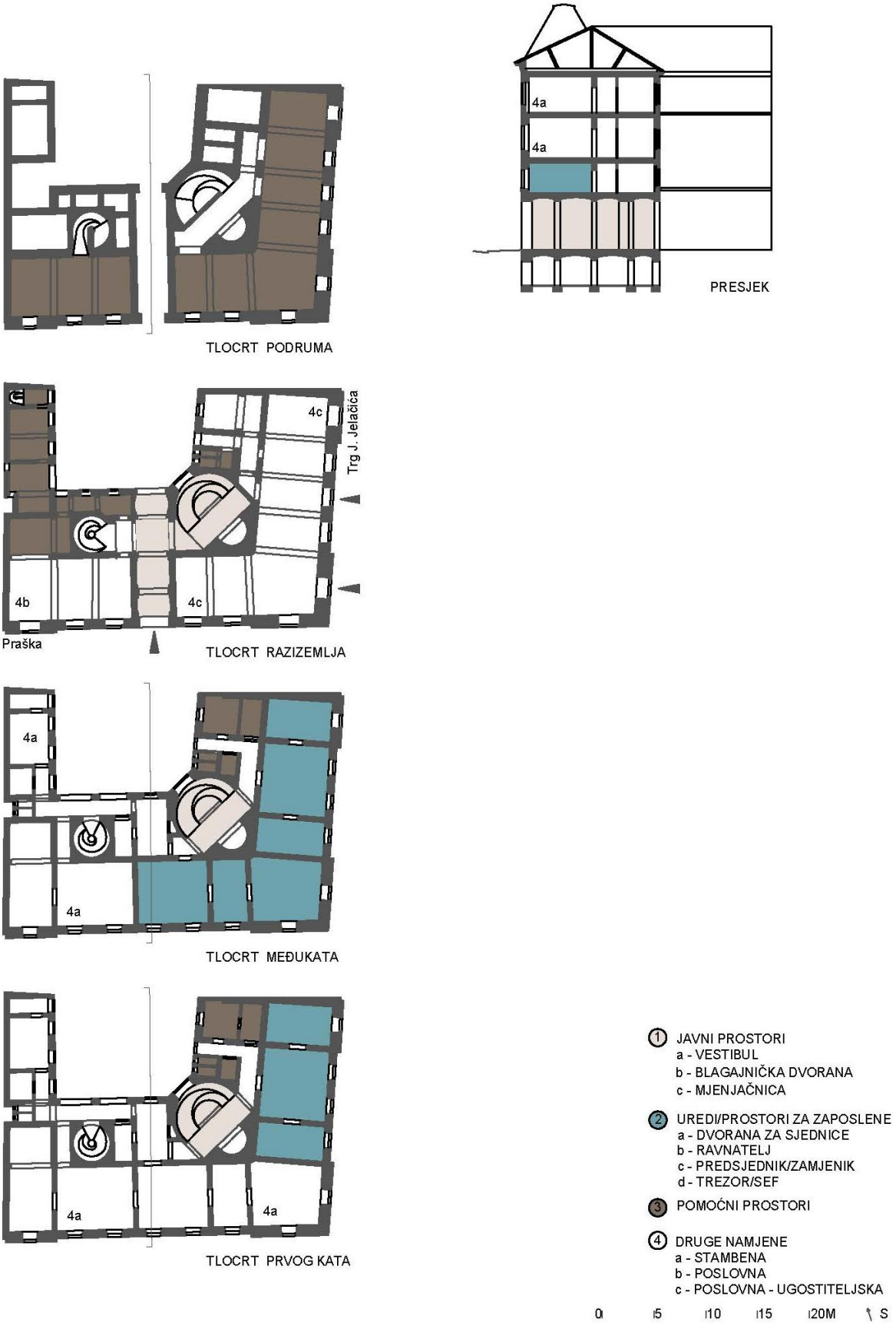
Ovoga puta planirana je gradnja uglovne, dvokatne poslovno-stambene zgrade s mezaninom.

Sl. 486. Nerealizirani projekt, tlocrt prvog i drugog kata te tlocrt prizemlja, Grahor i Klein, 1869.

PROSTORNO RJEŠENJE I FUNKCIONALNA SHEMA

Zgrada je „U“ tlocrtnog oblika s dva ulična krila i jednim manjim, dvorišnim uz južni rub parcele, koncipirana za samostalno korištenje prizemlja orijentiranog prema trgu, namijenjenog kavani, te manjega trgovačkog prostora u Ulici Marije Valerije. U prizemlju je prostor podijeljen smještajem kolnog ulaza u osi pročelja u Praškoj. Iz njega se desno i lijevo ulazi u glavno i sporedno stubište za gornje etaže. Prostor glavnoga, polukružnog stubišta, umetnut je u unutarnji ugao uličnih krila. Sekundarno kružno stubište također je veza s prostorima u mezaninu te na prvi i drugi kat. Iz njegova pretprostora u prizemlju ulazi se u stan pazikuće. Tu je ujedno i stražnji ulaz u uličnu trgovinu. U dvorištu je manje dvorišno krilo sa štalom i „kolnicom“. Stubištima se može pristupiti u dva međusobno nepovezana podrumska prostora.

Sl. 487. Osnovna funkcionalna shema

Osnovna funkcionalna shema zgrade svojstvena tipologiji zgrada novčarskih institucija ponešto je reducirana. Može se podijeliti u četiri osnovne cjeline: javni prostori, odnosno prostori poslovanja sa strankama, uredski prostori, pomoćni prostori i prostori drugih namjena (stanovanje, ugostiteljstvo - kavana), (Sl. 487.).

Prostor mezanina podijeljen je u dva dijela. Dva zasebna, trosobna prostora, orijentirana su prema ulici odnosno trgu, od kojih je vjerojatno jedan od njih namijenjen za urede štedionice, a onom u istočnom krilu dodan je jedan dvosobni stan.

Gornje etaže su gotovo identično organizirane, kao dvije cjeline, s po dva sanitarna čvora i dvije kuhinje, koje mogu funkcionirati i kao stambeni i kao uredski prostor, a namijenjene su iznajmljivanju.

Već prvim projektom parcela je izgrađena 90%, a kasnijim Schönovim i nešto više, nakon što je 1926. godine izvedena dogradnja protivno Redu građenja tog vremena.[62]

REPREZENTATIVNI SKLOP ŠTEDIONICE

U nacrtima nisu navedeni opisi prostorija pa nam preostaje pretpostavka o planiranoj namjeni pojedinih prostora koje je koristila štedionica. Vjerojatno je riječ o jednom od dvaju uredskih prostora u mezaninu, do kojih se dolazi reprezentativnim polukružnim stubištem iz veže iz Praške. Jedan trosobni, okrenut prema trgu, sa servisnim prostorijama organiziranim na dvorište, te drugi, također trosobni, na uglu s Praškom, vezan na dvosobni stan, moguće za činovnika štedionice. Veza trosobnoga, „uredskog“ dijela s onim stambenim odvija se preko kuhinje.

PROSTORI DRUGIH NAMJENA

STANOVANJE

Prije dovršetka zgrade podnesena je molba za stambenu dozvolu za najamne stanove, što nam potvrđuje planirano korištenje gornjih etaža. Tlocrt je fleksibilan, a kako bi realizirali pravokutne prostorije na nepravilnoj parceli, planiraju se zidovi promjenljive debljine.

Stan u krilu orijentiranom prema Praškoj - s nizom od pet prostorija prema ulici te dvorišnim krilom s gospodarskim dijelom i dodatnom, internom vezom stubištem prema trgovini u prizemlju - moglo je služiti voditelju trgovine u prizemlju, ali i Štedionici. Stan u krilu orijentiranom glavnim sobama prema Trgu bana Jelačića predstavlja samostalnu cjelinu s ulazom s glavnog stubišta. To je trosobni stan kojeg su sobe orijentirane na trg, a servisni dio

[62] Maksimalna dopuštena izgrađenost za uglovnicu bila je 85%.

prema dvorištu. U drugom stanu su glavne prostorije smještene duž uličnog pročelja i uključuju uglovnu sobu, a servisne u dvorišnom krilu. Unutar te je cjeline i sporedno kružno stubište oko kojeg je ustanovljena kružna veza uličnih i dvorišnih prostorija.

U organizaciji prostora pojavljuju se i manje prostorije uz kuhinje, prevelike za izbu, koje nemaju prirodnog svjetla, a to je zasigurno, iako nam je nepoznata njihova namjena, nedostatak rješenja. U dvosobnom stanu uočava se adirani alkoven kao spavaći dio i servisnim prostorijama u dvorišnom krilu.

UGOSTITELJSTVO - KAVANA

Prizemni prostor u krilu zgrade orijentiranom prema trgu bio je namijenjen kavani, a odmah po otvaranju dobio je i terasu ispred. Visina prizemlja od gotovo 5 m govori o ideji uređenja reprezentativnog prostora. Ulaz u kavanu u osi je pročelja, ali i na samom uglu. Izgled terase kavane dokumentiran je brojnim fotografijama, ali, na žalost, ne i interijer.

TEHNIČKA OPREMA, PRIMJENA TEHNOLOŠKIH INOVACIJA, KONSTRUKCIJA

Konstrukcija je klasična zidana, u podrumu i prizemlju prostori su nadsvođeni, dok je u prvom i drugom katu strop izveden kao drveni grednik. Zgrada je opremljena kaljevim pećima za grijanje prostora u gornjim etažama. Nisu poznati drugi detalji o izvedbi i opremi izvorne gradnje.

OBLIKOVANJE INTERIJERA, DETALJI

Ako izuzmemo svodne konstrukcije prikazane u arhivskim nacrtima, oblikovanje interijera, namještaj i oprema nisu poznati niti očuvani na starim fotografijama, a niti u naravi. Nešto je detalja još zatečeno na glavnom stubištu, npr. detalj stropa u štuku s pravokutnim poljem prekinutim okruglim medaljonom i originalna stolarija stubišnih prozora.

OBLIKOVANJE PROČELJA I STILSKE KARAKTERISTIKE REALIZIRANOGA RJEŠENJA

Zgrada uspješno rješava ugao glavnoga gradskog trga i novoformirane Ulice Marije Valerije, naglašavajući uglovnu os otvora plitkim rizalitom i balkonima na prvom i drugom katu te završavajući ugao zasebnim, piramidalnim krovom.

Ovakvo maniristično pročelje prema Trgu bana Jelačića i Praškoj prisutno je sve do etape čišćenja plastike pročelja 1926. godine. Za oblikovanje pročelja je karakteristično povezivanje etaža polustupovima, pilastrima i hermama, osobito na ugaonom rizalitu, što je zadržano i nakon preoblikovanja pročelja.

KARAKTERISTIČNI ELEMENTI BITNI ZA USPOSTAVU NOVE TIPOLOGIJE

Zgrada Prve hrvatske štedionice na uglu Trga bana Jelačića i Praške ulice prva je zgrada građena kod nas za neki novčarski zavod. Reprezentativnim pročeljem formirala je dio južnog pročelja glavnoga gradskog trga i njegov ugao s novoformiranom Ulicom Marije Valerije. Heterogene je strukture, a s kavanom u prizemlju aktivno sudjeluje u društvenom životu grada.

NAKNADNI ZAHVATI I STANJE ZGRADE DANAS

Budući da 1899. godine Milan Nossan (vlasnik na adresi Marija Valerija 2) podnosi zahtjev za građevinsku dozvolu za preuređenje dvorišnog krila, zaključujemo da je Prva hrvatska štedionica nakon izgradnje nove zgrade u Radićevoj 30, a potom i po započetim pripremama za izgradnju zgrade u Ilici 5, prethodno prodala zgradu.[63]

Godine 1921. kao investitor kod zahtjeva za građevinsku dozvolu za preinaku prozora u ulazna vrata u Narodnoj kavani pojavljuje se Centralna banka d.d. Riječ je o izmjeni otvora u vrata u krajnjoj, istočnoj osi pročelja prema trgu, a u potpisu nacrta je građevno poduzeće braća Carnelutti. Oni iste godine potpisuju i nacrt s ugradnjom kružnoga, rotirajućeg vjetrobrana u osi pročelja prema trgu.

Zgrada oko 1926. prelazi u vlasništvo poduzeća Singer šivaći strojevi, koje pristupa većem zahvatu rekonstrukcije zgrade prema projektu arhitekta Ede Schöna, u sklopu koje traži dozvolu i za pregradnju i za preinaku pročelja, kojima je uklonjen dio arhitektonske plastike pročelja. Edo Schön manjim intervencijama i ukidanjem sekundarnog stubišta postiže funkcionalnije rješenje.

Godine 1934. izdana je dozvola za upotrebu za Singer šivaće strojeve, za pregradnju prizemlja i prvog kata. Adaptacija tavana izvedena je 1967. za Voće-export, projektanta građevinskog poduzeća 'Građevinar' iz Ivanić Grada, uz kontrolu projekta J. De Luce.

ZAKLJUČAK/VALORIZACIJA

Prva hrvatska štedionica izgradila je zgradu na uglu Trga bana Jelačića i Praške kao naš prvi primjer zgrade građene za potrebe novčarske institucije. Reprezentativna zgrada arhitekture historicizma važnija je za razvoj institucije Prve hrvatske štedionice negoli za razvoj tipologije zgrada namijenjenih novčarskim institucijama.

[63] U arhivskoj dokumentaciji nije zabilježen podatak da li se Prva hrvatska štedionica odmah po realizaciji zgrade u Radićevoj 1882. tamo preselila ili je možda zadržala ured i na Trgu bana Jelačića.

SLIKOVNI PRILOZI:

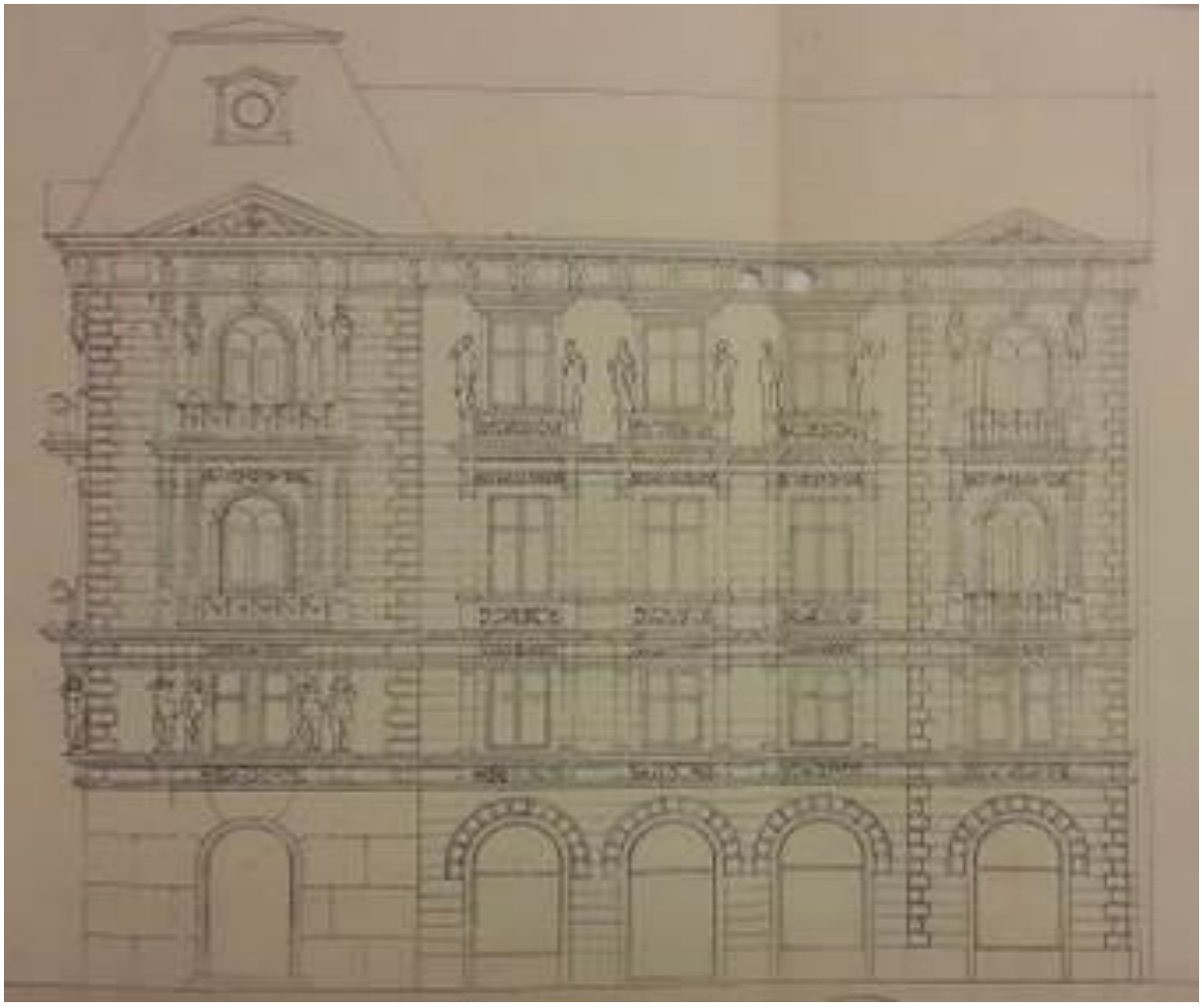
ARHIVSKI NACRTI:

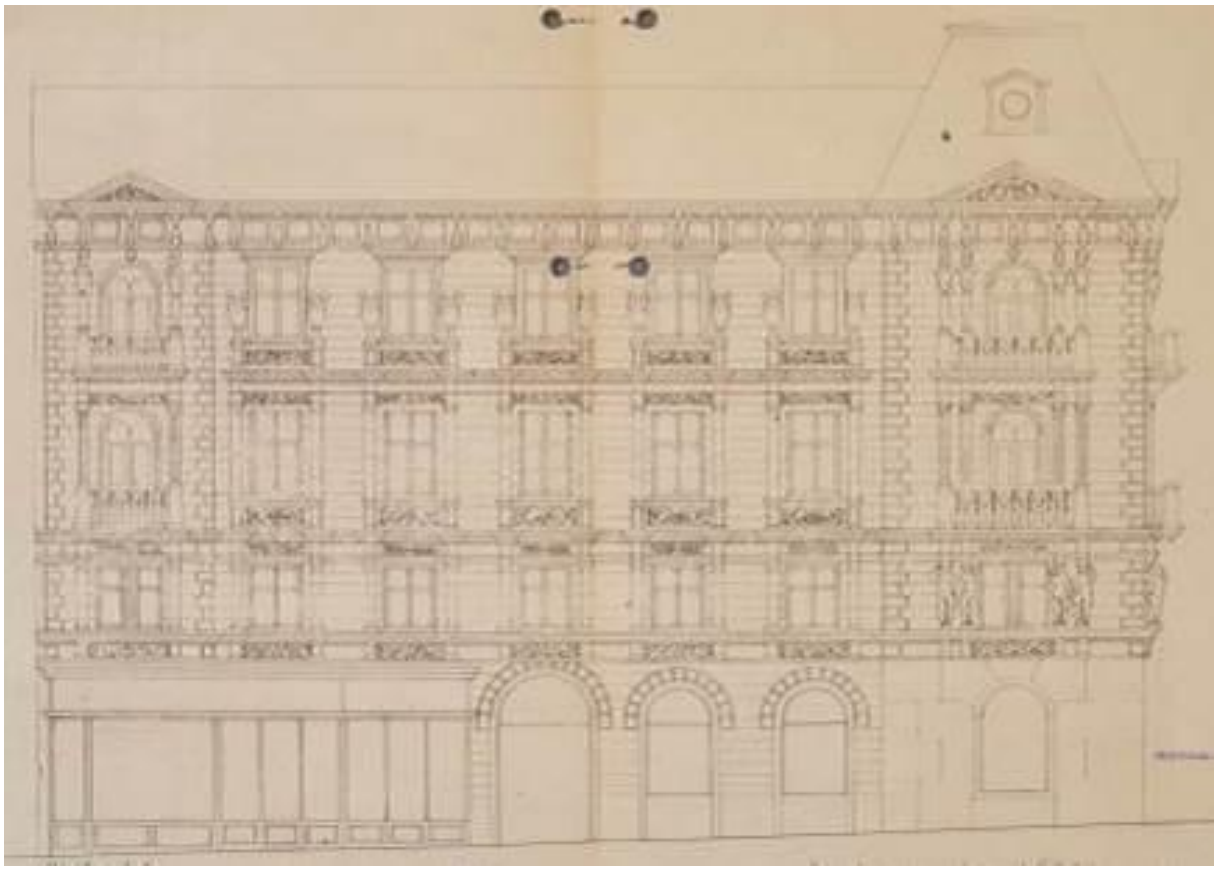
Sl. 488. Karakteristični tlocrt – prizemlje, Grahor i Klein, 1870.

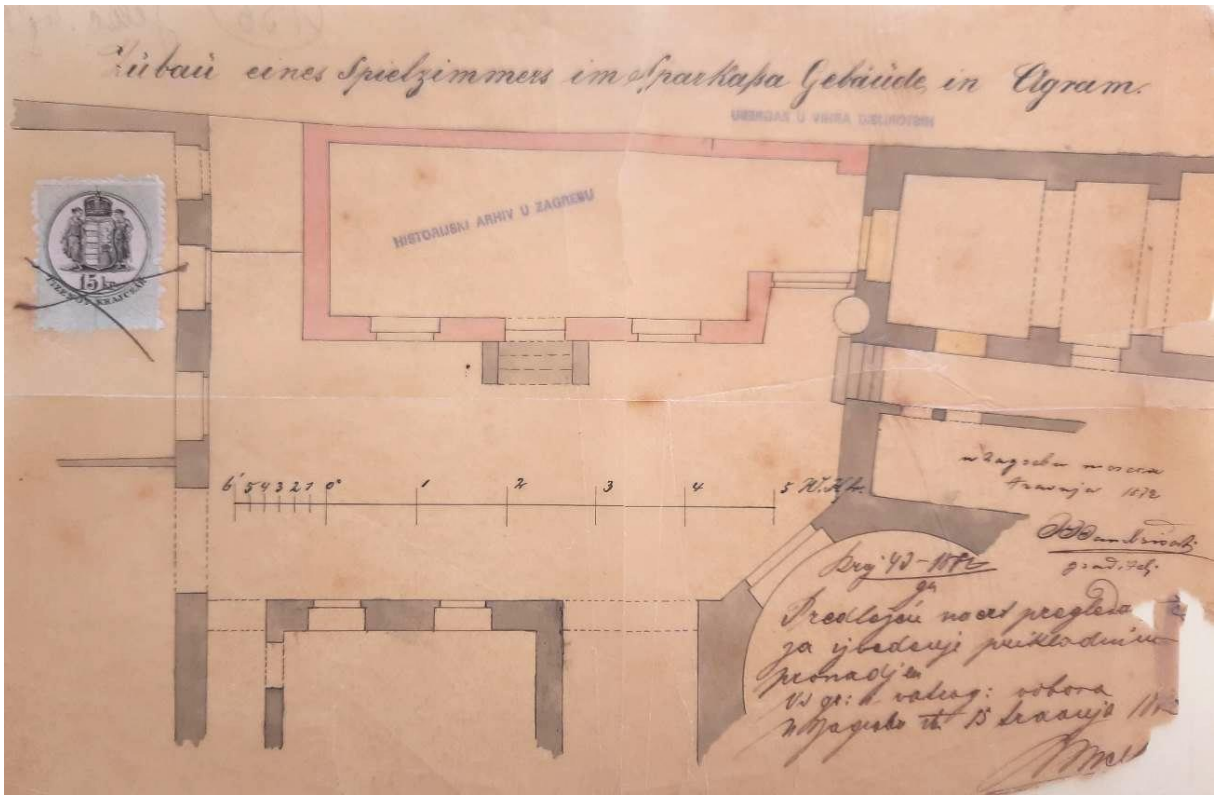
Sl. 489. Karakteristični tlocrt – mezanin, Grahor i Klein, 1870.

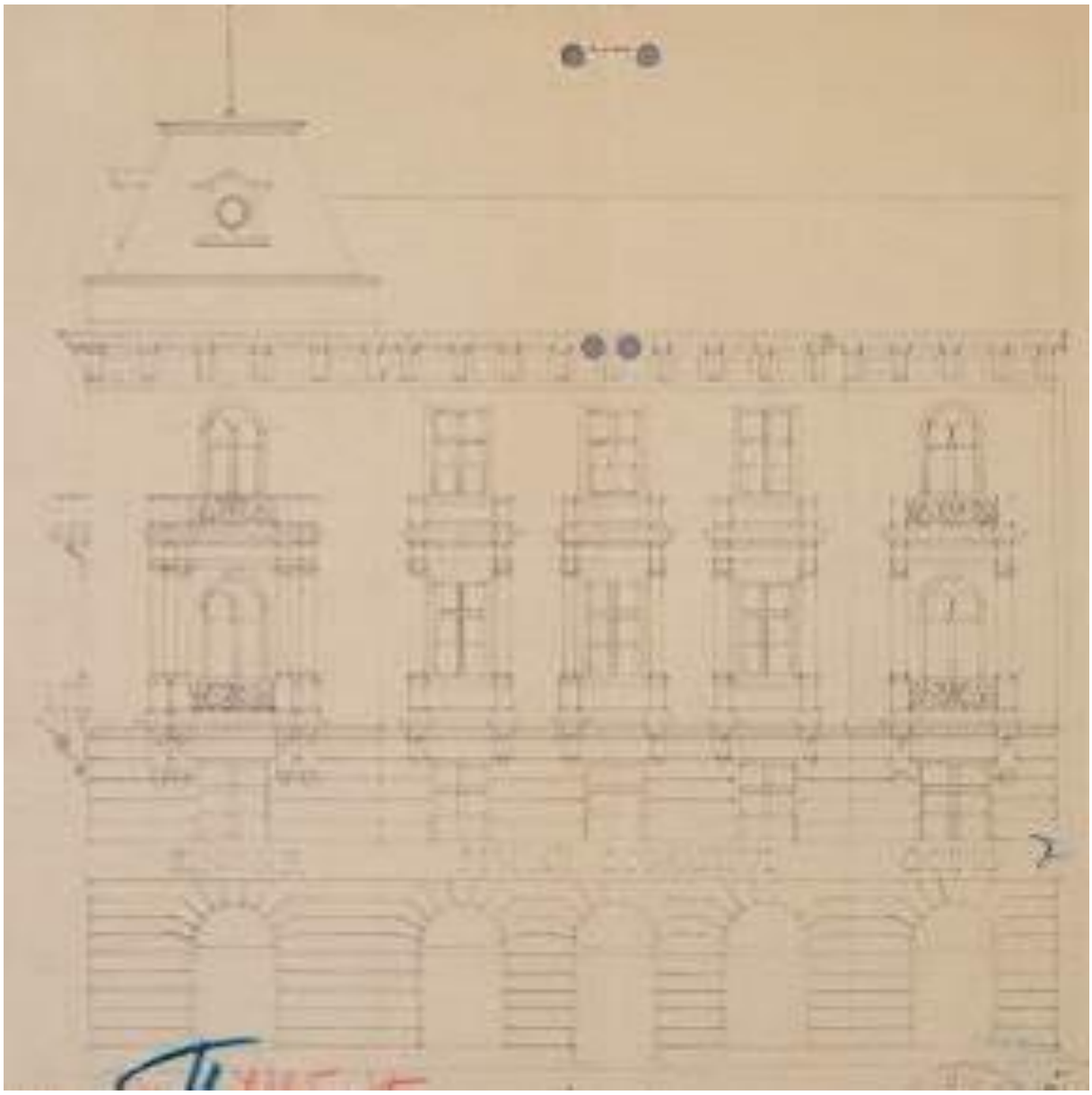
Sl. 490. Pročelja – jug, Grahor i Klein, 1870.

Sl. 491. Pročelja – istok, Grahor i Klein, 1870.

Sl. 492. Tlocrt dogradnje drugoga dvorišnog krila, potpis graditelja nečitak, 1872.

Sl. 493. Pročelje - jug, E. Schön, 1926.

POVIJESNE FOTOGRAFIJE I RAZGLEDNICE

Sl. 494. Prva hrvatska štedionica, pogled prema Ulici Marije Valerije, reprodukcija razglednice, oko 1880.

Sl. 495. Prva hrvatska štedionica, pogled prema Ulici Marije Valerije, oko 1925.

Sl. 496. Prva hrvatska štedionica, pogled prema Ulici Marije Valerije, oko 1930.

RECENTNA FOTODOKUMENTACIJA

Sl. 497. Ulaz u stubište, 2022.

Sl. 498. Ulaz u stubište, 2022.

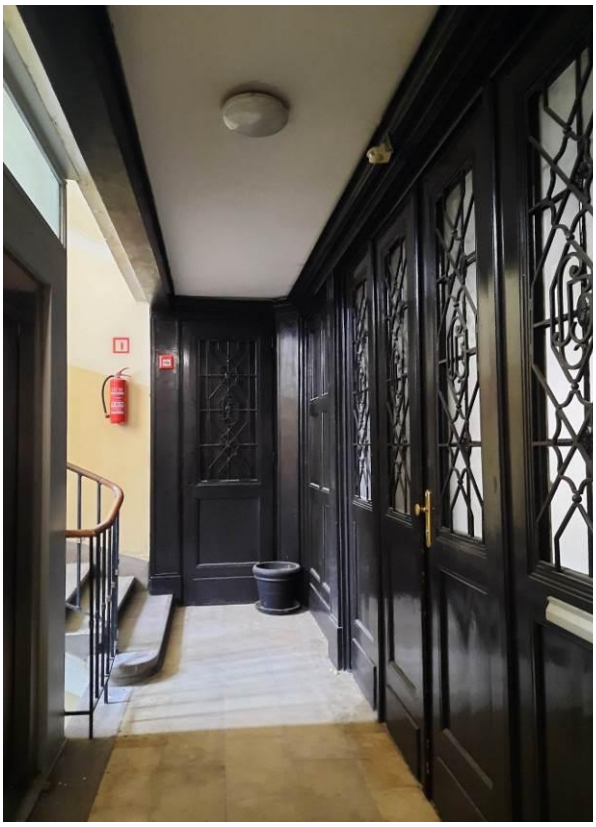
Sl. 499. Stubište (lift je ugrađen 1930.)

Sl. 500. Stubišni prozor, 2022.

Sl. 501. Stubište i podest u mezaninu, 2022.

Sl. 502. Ulazi u poslovne prostore prema projektu E. Schöna, 2022.

Obća zagrebačka štedionica i zalagaonica, Trg N. Š. Zrinskog 1, Praška 9, Zagreb

2	ADRESA (danas)	**Trg N.Š. Zrinskog 1, Praška 9/Zagreb**
	K. Č. / K.O.	**2429/Centar**
	NAZIV GRAĐEVINE	**OBĆA ZAGREBAČKA ŠTEDIONICA I ZALAGAONICA**

Sl. 503. Prikaz na digitalnoj ortofoto snimci

Sl. 504. Izvod iz katastarskog plana

Sl. 505. Zrinjski trg 1, reprodukcija razglednice oko 1890.

Sl. 506. Zgrada bivše Obće zagrebačke štedionice i zalagaonice, 2022.

NARUČITELJ[64] Obća zagrebačka štedionica i zalagaonica

ARHITEKT/GRADITELJ Janko Jambrišak

VRIJEME GRADNJE

PROJEKT 1876.

GRAĐEVINSKA DOZVOLA -

IZVEDBA 1877.

STAMBENA DOZVOLA -

[64] Opći podaci i datacije prema Zbirci građevinske dokumentacije, HR-DAZG-1122, sign. 3424

NAKNADNI ZAHVATI:

- 1896. pregradnja prozora prizemlja za trgovine, Pilar, Mally i Bauda
- 1897. adaptacija sjevernog dijela prizemlja za trgovine, za potrebe Hrvatske pučke banke; projektirao i izveo atelijer Ignjata Fischera i Antonina Hrubyja
- 1901. izmjena prizemlja za Hrvatsku pučku banku, graditelj Carnelutti; bivši ulaz u vežu ostaje glavni kućni ulaz, a lokali dobivaju ulaz na uglu i u osi pročelja prema Praškoj
- 1920. - 1924. dogradnja 3. kata i mansarde, preoblikovanje pročelja za novoga vlasnika, gđu Lj. Petrić, arhitekt Ignjat Fischer
- 1922. nadogradnja 3. kata i mansarde za gđu Lj. Petrić, građevno društvo Ljubljana d.d., ovl. graditelj Jaroslav Albert (izvedeno pročelje)
- prizemlje je i poslije pregrađeno te je sredinom 20. stoljeća prema Praškoj izveden trijem.

DANAŠNJA NAMJENA: poslovna, stambena

STATUS ZAŠTITE: zgrada je dio Povijesne urbane cjeline Grad Zagreb

IZVOR GRAĐE: HR – DAZG – 1122, sign. 3424, GZZSKP, Ministarstvo kulture i medija, fototeka Konzervatorskog odjela u Zagrebu

BIBLIOGRAFIJA:

- Bagarić, M. (2011.) *Arhitekt Ignjat Fischer*, Zagreb, Meandarmedia
- Dobronić, L.(1983.) *Graditelji i izgradnja Zagreba u doba historijskih stilova*, Zagreb, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske
- Dumbović Bilušić, B., i Jakaša Borić, V. (2020.) „Tipološko-morfološka analiza kao polazište za planiranje urbane obnove sjeverozapadnog dijela bloka Trg bana J. Jelačića – Petrinjska – Amruševa – Trg N. Š. Zrinskoga – Praška ulica“, *Radovi IPU*, 44(2), 187-208
- Karaman, I. (1974.) „Problem kapitalističke privrede sjeverne Hrvatske u razdoblju između Nagodbe i njezine revizije (1868-1873)2, *Radovi*, 6(1), 87-128
- Knežević, S. (1996.) *Zagrebačka zelena potkova,* Zagreb, Školska knjiga
- Knežević, S. (1987.) „Mjesto Zrinjskog trga u genezi zagrebačke »zelene potkove«“, *Radovi IPU*, 11, 61–93
- Knežević, S. (1999.) „Zagrebačka sinagoga“, *Radovi IPU*, 23 (121–148)
- Maruševski, O. (1993.) „Franjo Klein, graditelj sredine 19. stoljeća“, *Radovi IPU*, 17(2) 107-123

- Maruševski, O. (2003.) „Stare zagrebačke kavane“, Kaj, 1-2, 97-120

INTERNETSKI IZVORI:

- www.katastar.hr [pristup: 10.09.2021.]
- https://digitalna.nsk.hr [pristup: 10.09.2021.]
- http://www.enciklopedija.hr [pristup: 17.03.2023.]
- http://www. facebook.com [pristup: 10.09.2021.]
- http://www. vintagezagreb.net [pristup: 10.09.2021.]

ANALIZA

POSLOVNO-EKONOMSKE PRILIKE

Između 1860. i 1869. osnovane su u Hrvatskoj samo Hrvatska eskomptna banka i dvije štedionice, u Osijeku i Sisku. Nedugo zatim osniva se Hrvatska komercijalna banka 1871. te Obća zagrebačka štedionica i zalagaonica osnovana 1872. godine. U tom trenutku u Zagrebu egzistiraju samo dvije banke i tri štedionice. Vrijeme početka rada štedionice gotovo se podudara s trenutkom sloma Bečke burze 1873. i s teškoćama koje je u gospodarstvu prouzročio. Samo tri godine kasnije započinju s izradom projekta zgrade namijenjene štedionici.

URBANISTIČKA POZICIJA I ULOGA

Gradnji štedionice prethodila je organizacija izgradnje sinagoge na zemljištu sjeverno od lokacije štedionice, na zemljištu Emanuela Pristera, te uređenje nove ulice (danas Praška) koja će spojiti Jelačićev trg s Novim trgom (Trgom N. Š. Zrinskog), do tada sajmištem. Gradnja sinagoge počela je 1866., a ulica je uređena 1867. godine i nazvana imenom biskupa Josipa Jurja Strossmayera.[65]

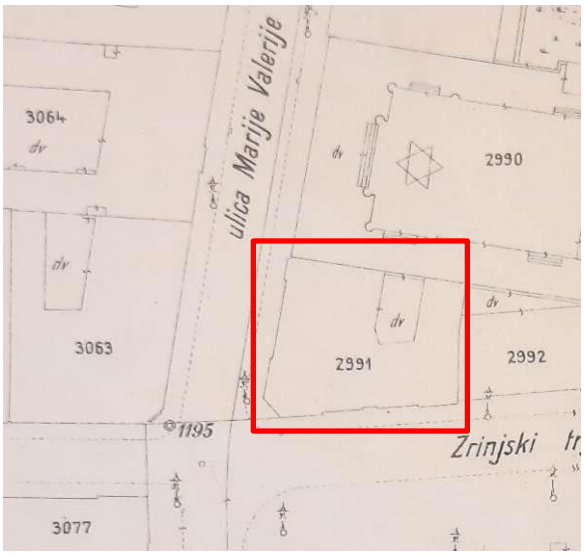
Do 1874. godine završava formiranje ovoga prostora transformacijom stočnoga sajma u gradski perivoj odnosno Zrinski trg. Time je definirana južna granica budućeg bloka, a zemljišta koja su smještena uz novi gradski perivoj postala su „vrlo atraktivne lokacije na kojima će započeti izgradnja raskošnih palača i kuća“, kakvu bira Obća zagrebačka štedionica i zalagaonica za svoju zgradu.[66] Godinu prije grade se zgrade Zrinjski trg 2 i palača Buratti (Zrinjski trg 3), tako da će, uz već definiran nasuprotni ugao, uglovnica štedionice zaključiti sjeverno pročelje trga.

Simetrično rješenju na nasuprotnom uglu, istim tretmanom odrezanog ugla te istom visinom formira perspektivu prema glavnom trgu. Tlocrtno je iskoristila 85% parcele, što je maksimum za uglovnicu prema nešto kasnije propisanom Redu građenja.

[65] Knežević, 1999: 128; Na starim razglednicama iz tog vremena stoji naziv Ulica Marije Valerije.
[66] Dumbović Bilušić, Jakaša Borić, 2020: 193

Sl. 507. Lokacija za planiranu zgradu sa stanjem na katastarskom planu iz 1864. godine

Sl. 508. Situacija na katastru 1913.-1915.

Sl. 509. Današnja situacija na katastarskom planu

ODABIR PROJEKTANTA

Ne čudi izbor Janka Jambrišaka (1834. – 1892). za izradu projekta, s obzirom na to da je u to doba jedan od najplodnijih zagrebačkih graditelja. Prethodno je realizirao čitav niz gradnji u neposrednoj blizini planirane lokacije zgrade štedionice: Ulica Nikole Tesle 2, Praška ulica 10 (nasuprotni ugao), zgrade u Ulici Nikole Tesle 8, 12, 14, u Praškoj ulici 4 te susjednu

zgradu na Zrinjskom trgu 2. „Svojim osebujnim tumačenjem neorenesanse, zasnovanim na klasicističkoj tradiciji, obilježio je hrvatsku arhitekturu druge polovice XIX. stoljeća.“[67]

PROJEKTNI ZADATAK

Osnovni projektni zadatak nije poznat, no on se svejedno može približno rekonstruirati analizom sačuvanih izvornih nacrta.

PROSTORNO RJEŠENJE I FUNKCIONALNA SHEMA

Zgrada ima nepravilan tlocrtni oblik „U“ oblika koji čine dva ulična krila i usko dvorišno krilo kojim se zatvara manje, zatvoreno, unutarnje dvorište, zidom odijeljeno sa sjeverne strane prema parceli sinagoge. Osnovna funkcionalna shema zgrade svojstvena tipologiji zgrada novčarskih institucija ponešto je reducirana. Može se podijeliti u četiri osnovne cjeline: javni prostori, odnosno prostori poslovanja sa strankama (blagajnička dvorana), uredski prostori i prostori za zaposlene, pomoćni prostori i prostori drugih namjena (stanovanje), (Sl. 510.).

Prizemlje je dominantno namijenjeno prostorima banke, dok su prvi i drugi kat stambeni. U prizemlju, orijentiranom prema trgu, smješten je jedan manji stan. U podrumu su prostori instalacija i spremišta.

Zgrada ima dva ulaza, za poslovnicu štedionice u osi srednjeg rizalita, iz Praške, te ulaz sa strane Zrinjskoga trga, za zaposlene i za stanare, koncipiran u osi pročelja prema Zrinjevcu, koji vodi direktno do vertikalne komunikacije stražnjega, internog hodnika za sobe orijentirane na ulicu i trg te u dvorište.

Iz dvorišta se ulazi u jednosobni stan za poslugu.

U prizemlju u dijelu poslovnice naznačeno je interno stubište do podruma, što omogućava izdvojeni dio podruma za potrebe štedionice. Preostali dio podruma je vezan na glavno stubište, dostupan i štedionici i stanarima.

Prisutno je miješanje komunikacije poslovnog i stambenog dijela te stranke i zaposlenici koriste iste ulaze i dio komunikacija.

Jambrišak koristi polukružno oblikovano stubište poput rješenja Kleina i Grahora za Prvu hrvatsku štedionicu na Trgu bana Jelačića nekoliko godina ranije.

Već 1897. godine prizemlje za svoje potrebe prilagođava Hrvatska pučka banka, a oko 1920. zgradu preuzima novi vlasnik i nakon toga se gubi izvorna namjena zgrade.

[67] Dobronić, 1983.

REPREZENTATIVNI SKLOP ŠTEDIONICE

Prostori štedionice, njezin prizemni dio za komunikaciju s klijentom, izdvajaju se naznačenim oblikovanjem stropova, odnosno svođenim poljima između segmentnih lukova stropa. Osnovni prostor je simetričan i prema oblikovanju svodova trodijelni prostor. Njemu je lijevo od ulaza adiran jedan izdvojeni prostor, a desno velika uglovna prostorija. Na pročelju prema trgu nadovezuje se još jedna prostorija vezana na sporedni ulaz iz veže.

U nacrtu prizemlja nije jasno naznačena prostorna organizacija; od ulazne veže zapadni dio prizemlja je cjelovit prostor s izuzetkom najsjevernije, posljednje prostorije u nizu; izvršena je samo podjela prostora prema konstrukciji, odnosno svođenim poljima između segmentnih lukova stropa. Niz glavnih, uličnih prostorija prati paralelni hodnik kao veza sa stražnjim, pomoćnim prostorima. Ugaona šesterokutna prostorija doima se kao prostor namijenjen upravi štedionice, naglašen i polukružnom nišom za kaljevu peć u unutarnjem kutu.

Prizemni prostor, osim što je najviša etaža, povišen je još od ulice za nekoliko stuba.

Prema fotografiji snimljenoj netom nakon gradnje uočava se glavni ulaz u poslovnicu štedionice iz Praške ulice s natpisom nad vratima.

PROSTORI DRUGIH NAMJENA

STANOVANJE

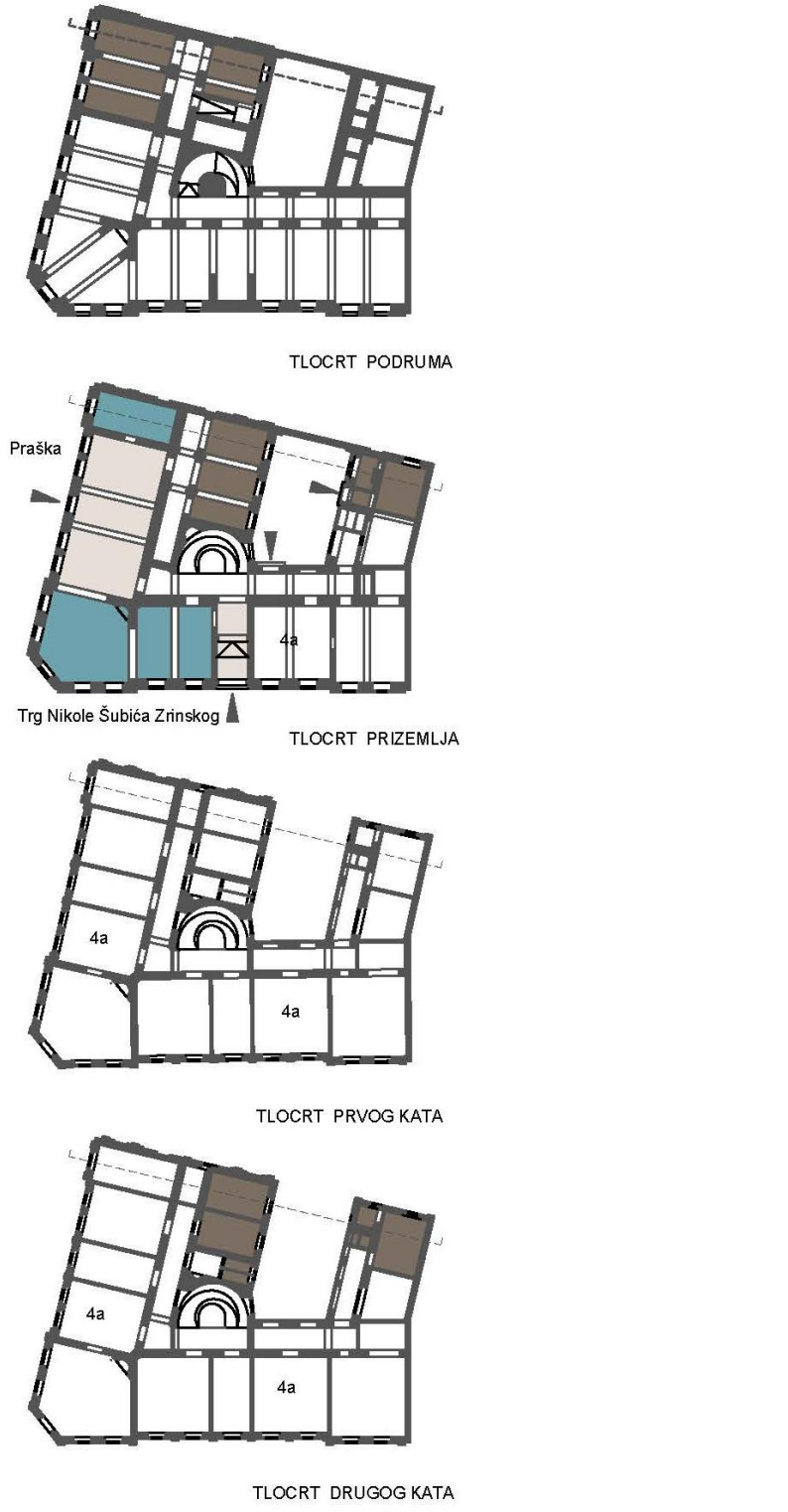
Po etaži su planirana dva stana, s međusobno povezanim glavnim prostorijama, nanizanim uz pročelja prema ulici i trgu. Gospodarski dio stana (kuhinja, služavkina soba i sanitarije) okrenuti su prema dvorištu. Spavanje je oblikovano kao alkoven vezan za krajnju sobu, ujedno najbližu kupaonici. Nedostatak ovog tlocrta jest kvaliteta prostorija uz kuhinju, u dvorišnom krilu, vjerojatno namijenjena za služavku, koja se ventilira preko hodnika.

TEHNIČKA OPREMA, PRIMJENA TEHNOLOŠKIH INOVACIJA, KONSTRUKCIJA

Konstrukcija je klasična zidana, u podrumu i prizemlju prostori su nadsvođeni, dok je u prvom i drugom katu strop izveden kao drveni grednik. Nisu poznati drugi detalji o izvedbi i opremi izvorne gradnje.

OBLIKOVANJE INTERIJERA, DETALJI

Ako izuzmemo svodne konstrukcije prikazane u arhivskim nacrtima, oblikovanje interijera, namještaj i oprema nisu poznati ni očuvani na starim fotografijama, pa ni u naravi.

Sl. 510. Osnovna funkcionalna shema

OBLIKOVANJE PROČELJA I STILSKE KARAKTERISTIKE REALIZIRANOGA RJEŠENJA

S obzirom na to da je na susjednoj, sjevernoj parceli prethodno počela gradnja sinagoge kao samostojeće građevine, Jambrišak i na sjevernom pročelju, na samom rubu građevinske čestice, formira otvore na servisnim prostorijama kojima dodaje 'slijepe' otvore i stvara kompoziciju sjevernog pročelja ponavljajući temu uglovnog rizalita s onih uličnih. Pročelje je u prizemnoj zoni zatvoreno, prozori izrazito visokih parapeta, tako da poslovni prostori u prizemlju ne komuniciraju s prolaznikom, s javnim prostorom.

Štedionica je oblikovana neorenesansnim elementima. Smještena je na snažnoj bazi prizemlja oblikovanoj rustikom, značajne visine od oko 5m, dodatno podignuta od ulice visokim soklom s podrumskim prozorima.

Oba glavna pročelja identično su koncipirana: rubno su naglašena plitkim rizalitom, s ulazima smještenim u osi središnjeg polja. Gornje etaže povezane su pilastrima velikog reda koristeći, prema O. Maruševski, „ ...taj bečki motiv (npr. kod Heinricha Hansena) 'dvokatni glavni kat', to jest sažimanje mezanina i I. kata u jednu kompoziciju…“[68] „U jedan 'beletaž'.“[69]

U oblikovanju pročelja naglašena je i horizontalna podjela. Podrumska etaža određena je visokim soklom s prozorskim otvorima, prizemna i najviša rustikom izvedenom u žbuci, prvi kat je nešto niži, istaknut vijencem iznad prizemlja na koji se oslanja parapetna zona prozora s nizom balustara. Prozori kata su završeni timpanonom, dok je niz prozora u drugom katu jednostavan, samo s profiliranim okvirom. Zaključni vijenac kuće nosi niz konzola. Usko pročelje „odrezanog“ ugla istaknuto je balkonima na gornjim etažama.

U izvedenoj dogradnji i preoblikovanju zgrade zadržano je i Jambrišakovo oblikovanje prizemne zone naglašeno rustikom, prve etaže s balustradom u parapetu prozora te trokutastim zabatom iznad, kao i pilastara koji sažimaju prvu i drugu etažu na rizalitima, iako u jednostavnijoj formi od prvotne, dok u oblikovanju treće etaže pojednostavljuje pročelje, repetira otvore drugog kata, čini ga manje plastičnim. Ionako robustan volumen mansardnog krova istaknut je i zbog velikog broja otvora.

[68] Maruševski, 1993: 112
[69] Maruševski, 1993: 109

KARAKTERISTIČNI ELEMENTI BITNI ZA USPOSTAVU NOVE TIPOLOGIJE

U projektiranju se primjenjuje heterogenost sadržaja, strukturiranih po etažama. U prizemlju je reprezentativni prostor blagajničke dvorane, longitudinalnog tipa, te uz nju drugi uredski i prateći prostori.

NAKNADNI ZAHVATI I STANJE ZGRADE DANAS

Prva dokumentirana pregradnja je izvedena 1896. izmjenom prozora prizemlja za trgovine, što su realizirali Pilar, Mally i Bauda.

Kao investitor sljedećih izmjena zabilježena je Hrvatska pučka banka 1897. kod adaptacije sjevernog dijela prizemlja za trgovine, a projektirao i izveo ju je atelijer Ignjata Fischera i Antonina Hrubyja. Još jedna izmjena prizemlja za Hrvatsku pučku banku dogodila se 1901. godine, kojom bivši ulaz u vežu ostaje glavni kućni ulaz, a lokali dobivaju ulaz na uglu i u osi pročelja prema Praškoj ulici. Radove izvodi graditelj Carnelutti.

Za novoga vlasnika, gđu Lj. Petrić, arhitekt Ignjat Fischer 1920. projektira treći kat i mansardu te preoblikuje pročelja. Do realizacije Fischerova projekta nije došlo, a nije poznato tko je izradio projekt za nadogradnju trećeg kata i mansarde, koju 1922. izvodi građevno društvo Ljubljana d.d., ovl. graditelj Jaroslav Albert.[70] Prema arhivskoj dokumentaciji i promjeni vlasnika vidljivo je kako nakon 1920. godine zgrada više nije korištena za namjenu za koju je građena.

Dokumentacija prema kojoj je prizemlje poslije (prije 1962.) pregrađeno i prema kojoj je u Praškoj izveden trijem, nije sačuvana.

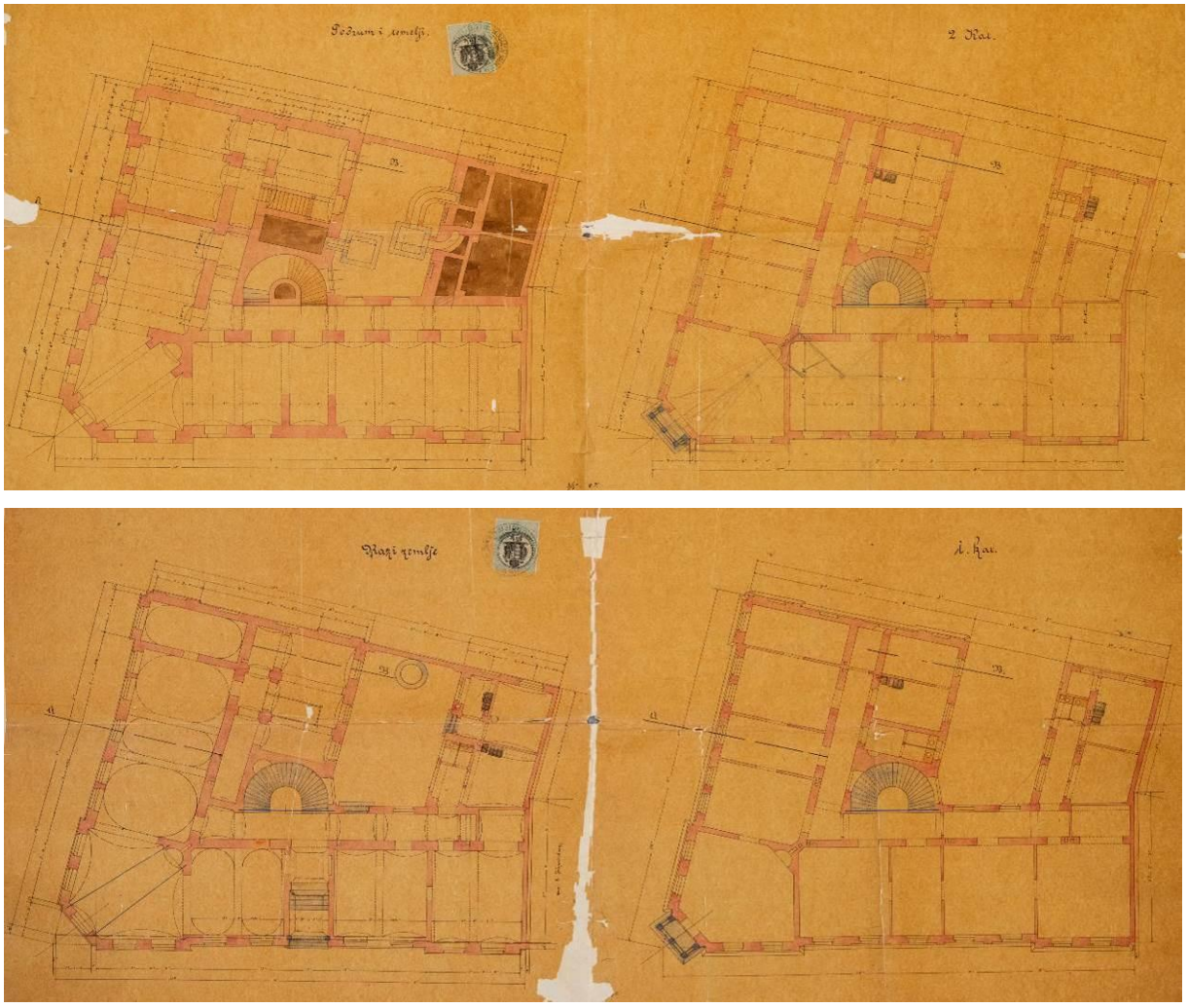
ZAKLJUČAK/VALORIZACIJA

Zgrada Obće zagrebačke štedionice značajna je kao druga zagrebačka realizacija ove tipologije realizirana od domaćeg autora. Označila je ugao nove ulice i sjeverno pročelje novoga zagrebačkog trga. Iako značajno pregrađena, više ne čini simetrično rješenje početka Praške pa je narušila odnos prema susjednoj, također Jambrišakovoj kući Schweinburg, ali ima značajnu povijesnu ulogu u razvoju tipologije i u urbanističkom razvoju tog dijela grada.

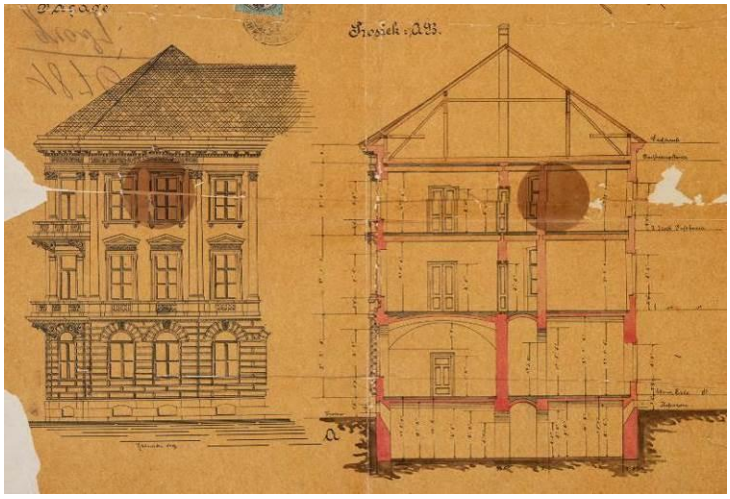
[70] Bagarić, 2011: 197

SLIKOVNI PRILOZI:

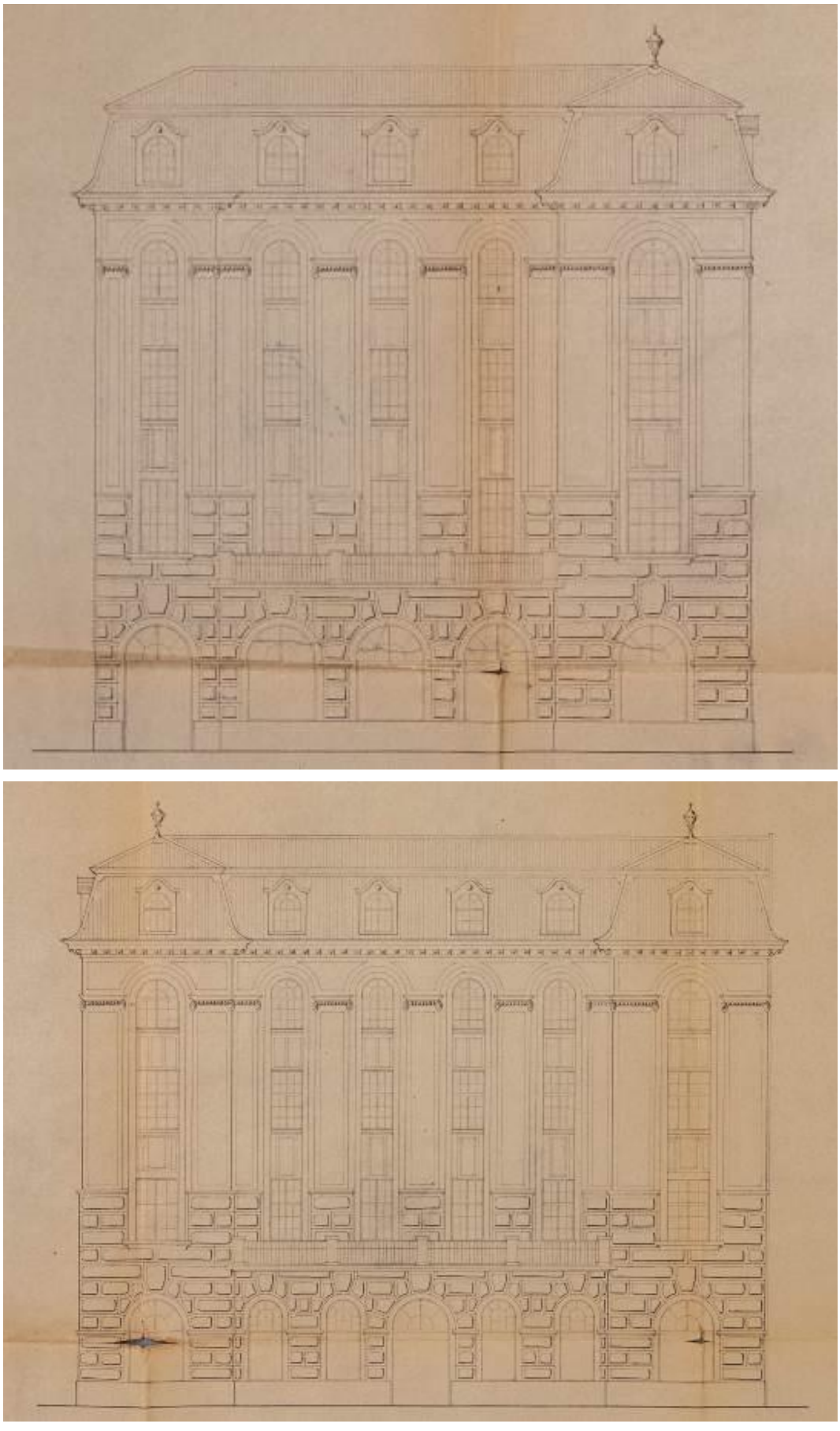
ARHIVSKI NACRTI

Sl. 511. Tlocrti prizemlja i kata

Sl. 512. Pročelje prema Zrinjskom trgu i presjek

Sl. 513. Dogradnja trećeg kata i mansarde, pročelja, Ignjat Fischer, 1920.

POVIJESNE FOTOGRAFIJE I RAZGLEDNICE

Sl. 514. Razglednica Zrinskog trga, 1891. godina

Sl. 515. Pogled iz Arheološkog muzeja 1930-ih godina, još je vidljiva ograda sinagoge u Praškoj; poslije je otvoreni trijem dobio smisao s novom urbanističkom situacijom nakon rata

Sl. 516. Zrinjevac, Sudnička ulica (današnja Amruševa), a malo se vidi i Ulica Marije Valerije (današnja Praška), oko 1910.

Sl. 517. Hrvatska pučka štedionica u prizemlju zgrade, razglednica 1915. godine

Sl. 518. Pogled sa Zrinjevca prema Ulici Marije Valerije, nedatirana razglednica

Sl. 519. Praška ulica oko 1900. godine

Sl. 520. Praška ulica oko 1905. godine

Sl. 521. Praška ulica 1923. godine

Sl. 522. Praška ulica oko 1930. godine

Sl. 523. Praška ulica oko 1930. godine

Sl. 524. Praška ulica oko 1935. godine

Sl. 525. Izgled pročelja 1962. godine

Sl. 526. Nedatirana fotografija

Sl. 527. Praška ulica, 1958. godine

Sl. 528. Pogled na Opću zagrebačku štedionicu oko 1960. godine

RECENTNA FOTODOKUMENTACIJA

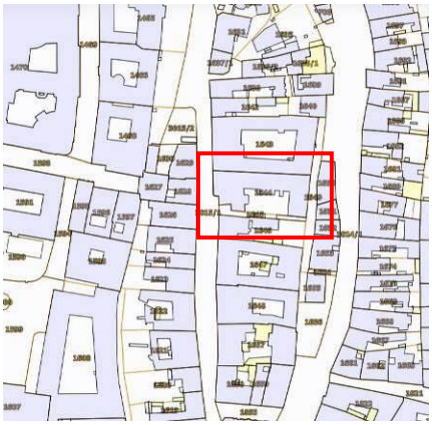
Sl. 529. Pročelje prema Trgu N. Š. Zrinskog, 2022.

Prva hrvatska štedionica, Radićeva ulica 30, Zagreb

3	NAZIV GRAĐEVINE	**PRVA HRVATSKA ŠTEDIONICA**
	K. Č. / K.O.	**1644/Centar**
	ADRESA	**Ulica Pavla Radića 30 / Kožarska 7, Zagreb**

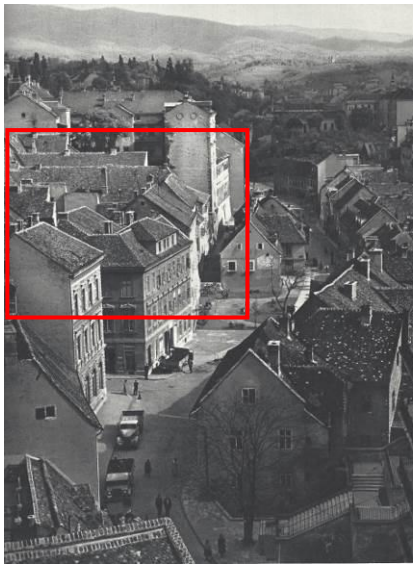
Sl. 530. Prikaz na digitalnoj ortofoto snimci

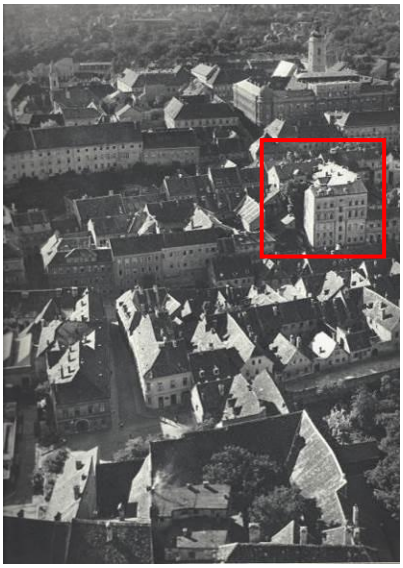
Sl. 531. Izvod iz katastarskog plana

Sl. 532. Glavno (zapadno) pročelje / Radićeva

Sl. 533. Pogled s istoka / Kožarska i Tkalčićeva

Sl. 534. Pogled s istoka

NARUČITELJ[71] PRVA HRVATSKA ŠTEDIONICA

ARHITEKT/GRADITELJ Janko Josip Grahor / Graditeljsko poduzeće "Grahor i Klein"

VRIJEME GRADNJE

PROJEKT 1880.

GRAĐEVINSKA DOZVOLA 1880.

IZVEDBA 1880. do 1882.

STAMBENA DOZVOLA 1882.

[71] Opći podaci i datacije prema Zbirci građevinske dokumentacije, HR-DAZ-1122, sign. 2425

NAKNADNI ZAHVATI:

- 1921. godine adaptacija dijela podruma za tiskaru; projekt Rudolfa Lubynskog
- 1923. godine pregradnja prizemnih prostorija u lokale
- 1935. godine u uličnom se dijelu zgrade i dijelu podruma smješta Savez baptističkih crkava
- 2017. godine interijer nekadašnje dvorane za sjednice izmijenjen za prostor Baptističke crkve, arhitekti Robert Križnjak i Emil Moguš

DANAŠNJA NAMJENA: javna i društvena (Savez baptističkih crkava), stambena
STATUS ZAŠTITE: Zgrada je upisana u Registar kulturnih dobara RH kao pojedinačno zaštićeno kulturno dobro, Z-5212/Narodne novine br.54/12
IZVOR GRAĐE: HR-DAZG, GZZSKP, Ministarstvo kulture i medija

BIBLIOGRAFIJA**:**

- Grahor, J. J. (1882.) „Sgrada I. hrvatske štedionice u Zagrebu“, *Viesti kluba inžinira i arhitekta*, 31.12. 1882. Sv II, god. III, 1-7, list 1-7
- Maroević, I. (1968.) *Graditeljska obitelj Grahor*, Zagreb, Društvo historičara umjetnosti Hrvatske
- Maruševski, O. (1993.) „Franjo Klein, graditelj sredine 19. stoljeća“, *Radovi IPU*, 17(2), 107-123
- Kahle, D. (2004.) „Građevinski propisi grada Zagreba u razdoblju od 1850. do 1918. godine“, *Prostor*, 12(2(28)), 203-214

INTERNETSKI IZVORI:

- www.katastar.hr [pristup: 10.09.2021.]
- www.snjeska-knezevic.com [pristup: 10.09.2021.]
- https://tehnika.lzmk.hr/grijanje/ [pristup: 03.05.2021.]
- https://en.wikipedia.org/wiki/Toilet [pristup: 03.05.2021.]
- http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=23054 [pristup: 02.05.2021.]
- https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=view.dz&hash=3Z4Puj6B56 [pristup: 01.06.2021.]
- https://izi.travel/en/86d5-xix-century/en#476e-ceramic-toilet-bowl-simplex-of-the-reign-of-queen-victoria-xix-century/en [pristup 18. 08. 2022.]

ANALIZA

POSLOVNO-EKONOMSKE PRILIKE

Sjedište naše najstarije i najznačajnije novčarske ustanove, Prve hrvatske štedionice, prvobitno je bilo smješteno u postojećoj zgradi u Dugoj ulici 32 (današnja Radićeva). Zbog proširenja poslovanja donosi se odluka o gradnji nove palače na uglu Trga bana Jelačića i Ulice Marije Valerije (danas Praška ulica). Ta se odluka ubrzo realizira i već 1870. godine dovršava se gradnja.[72] Palaču realizira graditeljsko poduzeće "Grahor i Klein" (koje podnosi i zahtjev za građevnu dozvolu), a prema projektu Franje Kleina.[73]

Međutim, ubrzo se u ravnateljstvu štedionice formirala ideja da se glavno poslovanje štedionice vrati u Dugu ulicu, i to gradnjom nove zgrade na zemljištu pokraj lokacije na kojoj je štedionica inicijalno djelovala. U to doba Prvom hrvatskom štedionicom predsjeda dr. Aleksa Vancaš.[74] Argument za promjenu lokacije bila je veća komunikacijska važnost Duge ulice za poslovne prilike u odnosu na Trg bana Jelačića.

Na tragu te odluke, već 1882. godine ponovno angažirano građevno poduzetništvo "Grahor i Klein" dovršit će tu novu gradnju, ovaj put prema projektu Janka Josipa Grahora, kao njegova prva realizacija.[75] On se uključio u rad očeva poduzeća "Grahor i Klein" 1880. godine, nakon studija arhitekture na Akademiji likovnih umjetnosti u Beču kod Friedricha Schmidta, od 1878. do 1880. godine.

URBANISTIČKA POZICIJA I ULOGA

Sama lokacija na kojoj je bila zamišljena nova zgrada Prve hrvatske štedionice u Radićevoj ulici 30 ima dugu pretpovijest: tu je u 17. stoljeću bila gradska bolnica s kapelicom Blažene Djevice Marije, poslije gostionica "Zum Stadt Wien", a nakon nje tiskara Narodnih

[72] Isaković za godinu dovršetka gradnje navodi pogrešnu godinu, 1876. Vidi: Isaković, 1899: 6. Prema upisnici o zgradi Trg bana Jelačića 14/Praška 2 u dokumentaciji Državnog arhiva u Zagrebu kao točna godina gradnje navedena je 1870.

[73] Graditeljsko poduzeće "Grahor i Klein" osnovano je 1869. godine i djelovalo do 1884. Nakon tog perioda nema utvrđenih zajedničkih realizacija. Osnovali su ga Janko Nikola Grahor i Franjo Klein. S obzirom na to da je do osnutka poduzeća Janko Nikola Grahor radio kao gradski mjernik, a Franjo Klein se već bio realizirao kao projektant, sigurno je Klein nastavio projektirati i u zajedničkom poduzeću, sve dok se u rad poduzeća nije uključio Grahorov sin, arhitekt Janko Josip Grahor. Dobronić, 1983: 59-98. O zgradi štedionice na Trgu bana Jelačića više u tekstu Maruševski, 1993: 107-123

[74] Kasnije predsjednik još jedne novčarske institucije, prvoga hrvatskoga osiguravajućeg društva "Croatia". Isaković, 1899: 6

[75] Sin graditelja Janka Nikole Grahora. Janko Josip Grahor poslije će u Zagrebu projektirati i stambene zgrade u Gundulićevoj 5 i 26, 1882., te u Medulićevoj 11 i 13, 1886. godine.

novina sve do 1879., kad je štedionica kupila zemljište i kuću od tadašnjeg vlasnika Ferdinanda Schnappa s namjerom da tu podigne svoju novu zgradu.[76]

Odabrana parcela je zahtjevne konfiguracije, u značajnom nagibu u oba smjera pružanja. Između lokacije za novu štedionicu i susjedne kuće južno od nje postojao je prolaz – Male stube – prema Kožarskoj ulici, vidljiv i na katastarskom planu iz 1864. godine (Sl. 535.). K tome, susjedna kuća je imala otvor na prvom katu sjevernog pročelja. Projekt je trebao uvažiti sve navedene okolnosti i zadržati ih funkcionalnim unutar projekta, kao i lom u građevinskom pravcu ulice upravo na parceli buduće štedionice.

Sl. 535. Lokacija za planiranu zgradu štedionice u Radićevoj ulici 30 sa stanjem na katastarskom planu iz 1864. godine

Sl. 536. Današnja situacija na katastarskom planu

PROJEKTNI ZADATAK

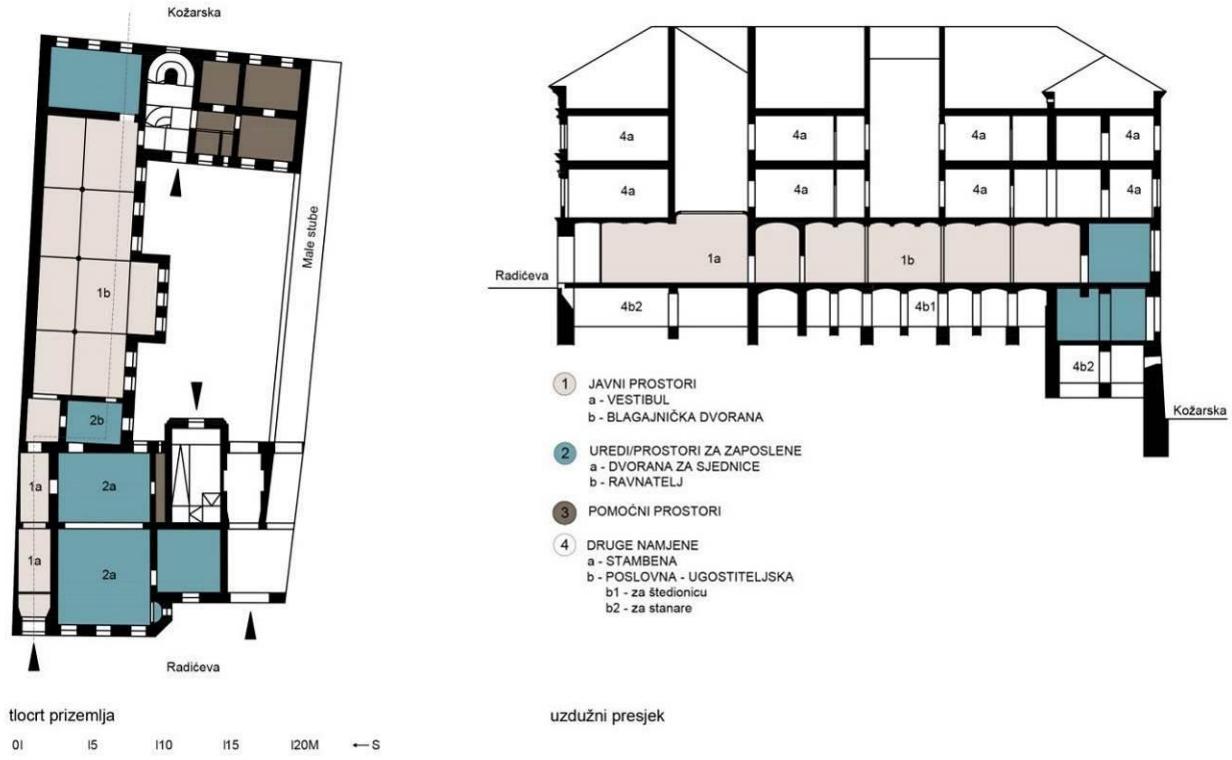
Projekt za zgradu štedionice datiran je u 1880. godinu. Projektni zadatak je bio naoko jednostavan: gradnja dvokatne zgrade s prizemljem namijenjenom štedionici, a gornjim etažama za činovničke stanove, uz geslo predsjednika zavoda Aleksa Vancaša "sve za soliditaet, a za luksus ništa".[77] U zadatku je dan naglasak na dispoziciji blagajničke dvorane u prizemlju u dvorišnom dijelu, uza sjeverni rub parcele kako bi dobila osvjetljenje s južne strane.[78]

[76] www.snjeska-knezevic.com [Pristup 18.10.2020.]
[77] Uz dovršetak zgrade, detaljan opis zgrade i procesa gradnje objavio je sam autor, Janko Josip Grahor u Viestima kluba inžinira i arhitekta, 31.12. 1882., sv. II, god. III. 1-7.
[78] Grahor, 1882: 2

PROSTORNO RJEŠENJE I FUNKCIONALNA SHEMA

Zgrada je planirana kao ugrađena zgrada, na izduženoj parceli između Radićeve i Kožarske ulice, uz Male stube koje ih povezuju. Prostorna shema zgrade je "U" oblika koji čine zgrada orijentirana prema Radićevoj, dvorišno krilo i zgrada na Kožarskoj. Dvorište je u kontaktu sa stubama odvojeno kovanoželjeznom ogradom na niskoj, zidanoj bazi.

Izgrađenost parcele je 74%, što je u odnosu na brojne kasnije primjere zgrada ove tipologije rijedak, pozitivan primjer.

Sl. 537. Dispozicija namjena i glavnih funkcionalnih zona zgrade – prizemlje i uzdužni presjek

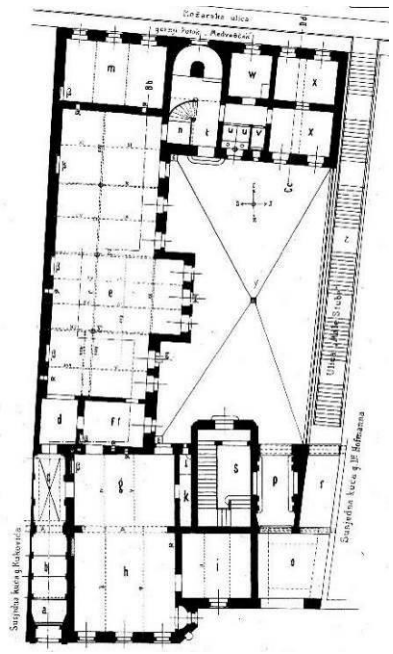
Tri su odvojena ulaza u zgradu: glavni ulaz u štedionicu iz Radićeve i dva za ostale korisnike iz dvorišta: za činovničke stanove u gornjim etažama, pivnice u podrumskom dijelu i pomoćne prostore u prizemlju i podrumu. Kolni i pješački ulaz u dvorište i javni prolaz prema stubama Grahor formira nadsvođenim trijemom i postupnim tlocrtnim suženjem naglašava percepciju tog ulaza kod prolaznika, a istovremeno visinom svođenog prolaza čuva postojeći prozor na prvoj etaži susjedne zgrade s južne strane (Sl. 542.).

Osnovna funkcionalna shema zgrade – dispozicija namjena – može se podijeliti u četiri osnovne cjeline karakteristične za ovu tipologiju: javni prostori odnosno prostori poslovanja sa strankama (vestibul, blagajnička dvorana), uredski prostori i prostori za zaposlene, pomoćni prostori te prostori drugih namjena (stanovanje, ugostiteljstvo – pivnica), (Sl. 537.).

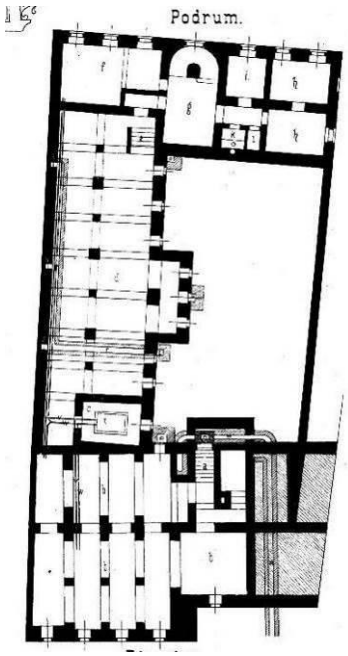
Iako je parcela uska i duga te time ponešto zahtjevna za organizaciju, isto kao što je i postojeća okolna izgradnja bila dodatan ograničavajući čimbenik, dispozicije pojedinih namjena unutar cjelokupne strukture relativno su uspješne. Praktičnom i funkcionalnom rješenju doprinose i zasebni ulazi za štedionicu i dva dvorišna ulaza za stubišta prema stanovima (s iznimkom pozicije pivnice štedionice, koja je smještena ispod blagajničke dvorane i koja je vezana na stražnje stubište stanova). Iz dvorišta se ulazi i u prizemni stan pazikuće.

U prizemlju se ulazi u prostor za klijente štedionice, njezin javni prostor: uredovnu (blagajničku) dvoranu, vijećnicu (dvorana za sjednice) i ured ravnatelja. Prostor prizemlja namijenjen je u cijelosti štedionici i uredima, te stanu pazikuće. U podrumu je pak stan štedioničkog stražara i instalacije (grijanje, ventilacija), kao i spremišta za ugljen i drva. U dijelom ukopanom podrumu nalaze se spremišta štedionice i dvije odvojene pivnice; jedna veća za štedionicu i jedna manje za stanare. U etaži ispod, najnižoj etaži zgrade u Kožarskoj, također je manja pivnica za stanare. Gornje etaže, prvi i drugi kat, sadrže stanove za činovnike: 4 dvosobna stana, 2 trosobna i 2 četverosobna. Formirani su prema shemi dva stana na stubištu.

Kako su stanovi namijenjeni činovnicima štedionice, sa stuba u krilu prema Kožarskoj moguće je pristupiti i u uredske prostore.

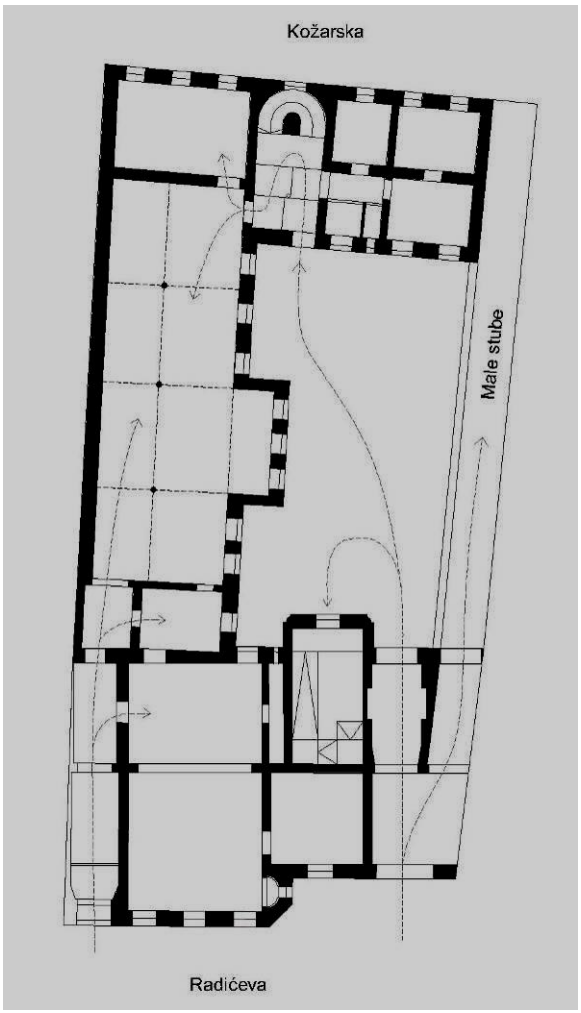
Sl. 538. Tlocrt prizemlja

Sl. 539. Tlocrt podruma

Sl. 540. Tlocrt prvoga kata

Sl. 541. Tlocrt prizemlja - shema kretanja

Sl. 542. Prolazi prema Malim stubama

REPREZENTATIVNI SKLOP ŠTEDIONICE

Glavni ulaz u štedionicu, pozicioniran uz sjeverni rub tlocrta, manje je naglašen od onoga s visokim i širokim portalom koji objedinjuje kolni i pješački ulaz u dvorište i prolaz prema stubama i Kožarskoj ulici. Međutim, već reprezentativno oblikovani vestibul, koji nas uvodi u blagajničku dvoranu, ostavlja snažan dojam na klijenta. Vestibul je projektiran u dva dijela i premda uzak, bogato je dekoriran te natkriven staklenim stropom, a ujedno je i prostor s najvećom visinom u cijeloj zgradi štedionice. Mala tlocrtna površina vestibula kompenzirana je njegovom visinom i ritmom niza pilastara te njegovim zenitalnim osvjetljenjem. Iz tog uskog pretprostora ulazilo se u tek nešto nižu blagajničku dvoranu, u prostor koji je zasigurno impresionirao redom vitkih, lijevanoželjeznih stupova koji su vjerojatno činili granicu prostora za klijente i činovnike, odijeljenog "drvenimi rešetkami u dio za občinstvo i dio za činovničku manipulaciju".[79]

[79] Grahor, 1882: 2

Blagajnička dvorana izduženog je tlocrta, prozorima orijentirana na dvorište, s proširenjem tlocrta u dvorište u svom središnjem dijelu. Oblikovno ju je odredilo rješenje konstrukcije; ovdje lijevanoželjezni stupovi nose strop izveden u segmentnim, lučnim svodovima koji su s gornje strane stabilizirani betonom. Detaljniji opis i izvorni izgled dvorane nije zabilježen, osim u nacrtima uzdužnog presjeka dvorane s prikazom pogleda na zidove, gdje je vidljivo da se zid raščlanjuje u plošnoj podjeli na parapetnu zonu i na po dva ili tri pravokutna polja, ovisno o rasponu stupova koji su u gornjoj zoni završeni štuko detaljima. Blagajnička dvorana ima stražnji ulaz za činovnike, uz koji je smješten pisoar.

Ured ravnatelja štedionice s pretprostorom "oduzet" je od prostora blagajničke dvorane i u nezahvalnoj je ulozi komunikacije između blagajničke dvorane i dvorane za sjednice. Orijentiran je prema dvorištu i skromno dimenzioniran. Kompenzacija za to događa se na razini detalja: ravnateljev je ured, naime, nešto bogatije dekoracije; bogatije je ukrašenog friza i svoda od blagajničke dvorane. Dvorana za sjednice također je u prizemlju, dvostrane orijentacije, okrenuta i na ulično i na dvorišno pročelje, te k tome značajne dimenzije u odnosu na blagajničku dvoranu. U dvoranu za sjednice ulazi se i direktno iz vestibula, a preko nje se prolazi i do prostora cenzure, orijentiranog na ulicu, a namijenjenog procjeni imovine. Uz dvoranu za sjednice smješten je i pisoar.

PROSTORI DRUGIH NAMJENA

STANOVANJE

Organizacija stanova u gornjim etažama, zbog duge i uske parcele, rezultirala je slabijom kvalitetom stambenog prostora u odnosu na kvalitetu prostora poslovne namjene. Upitna je, naime, kvaliteta stana dubine 8m i jednostrane orijentacije, pa čak i uz primijenjene svjetlike. Tako u njima, primjerice, prostorije od oko 30-40 m^2 imaju samo jedan prozor.[80] S obzirom na to da su svjetlici imali projektiran ostakljeni krov, nije ostvareno ni prirodno prozračivanje na njih orijentiranih prostorija. Kvaliteti stanovanja pridonose balkoni na 1. i. 2. katu, izvedeni gotovo cijelom dužinom dvorišnih pročelja.

TEHNIČKA OPREMA, PRIMJENA TEHNOLOŠKIH INOVACIJA, KONSTRUKCIJA

Prema tekstu autora J. J. Grahora, zgrada je u vrijeme gradnje bila "… jedna od najvećih i tehnički najzanimljivijih zgrada grada Zagreba".[81]

[80] Red građenja stupio je na snagu 1857. godine, ali je tek u dopunama 1894. uvedena minimalna površina svjetlika od 12m2. Isto tako, 1896. godine propisana je maksimalna izgrađenost parcele, omjer dubine dvorišta prema visini zgrade, odnosno upadni kut sunčane zrake. Detaljnije u Kahle, 2004: 203-205.
[81] Grahor, 1882: 2.

Prizemne prostorije štedionice (blagajnička dvorana, ured ravnatelja i dvorana za sjednice) podignute su na željeznoj konstrukciji, i to u svrhu zaštite od požara i provale, za razliku od tada prevladavajuće drvene konstrukcije. U dvorani za sjednice stropna je konstrukcija tako izvedena od savijenog (valovitog) lima na željeznim 'I' profilima koji su oslonjeni na lijevanoželjezne stupove na rasponu i do 8,8 m. U gornjim je etažama kao međukatna konstrukcija primijenjen drveni grednik. Konstrukcija se pokazala otpornom na potres koji je u vrijeme gradnje, 1880. godine, pogodio Zagreb.[82]

Zgrada je imala ugrađene sve instalacije i tehnologiju dostupnu u trenutku gradnje. Tako uredovne prostorije imaju ventilaciju, a griju se centralnim grijanjem toplom vodom niskog tlaka, putem tzv. registra od lijevanog željeza tanke stijenke (radijatora). Jedan od tehničkih noviteta jest i tada uvedeni "*water closet*". To je iznenađujuće, s obzirom na to da je moderni toalet s ispiranjem tek 1880-ih osmišljen u Britaniji pa se nakon toga njegova primjena proširila i na Kontinent.

Na nacrtima nije naznačena pozicija i u objavljenim opisima nije spomenut jedan bitan prostorni element ove tipologije, a to je prostor trezora. Prema tlocrtnoj dispoziciji, prostorija neposredno uz blagajničku dvoranu, s njene istočne strane, označena je kao magazin, a ispod nje kao magazin i registratura mogle su biti korištene i kao trezor.

OBLIKOVANJE INTERIJERA, DETALJI

Osim opisanog interijera blagajničke dvorane i nešto očuvanih detalja njezina interijera, o izvornom oblikovanju drugih prostora danas nam najviše govore stube koje su uglavnom u prvobitnom stanju. Očuvani su i unutarnja i vanjska stolarija, bravarija ograda, podovi obloženi terazzo pločicama. Prema pisanju projektanta u Viestima, štuko dekoracije izvedene su u gipsu samo na zidovima i stropovima, i to ako je bilo istaknutih vijenaca i okvira, a ostali su se ukrasi morali nadomjestiti bojom jer je nedostajalo sredstava.[83] Jednostavnim su profilacijama donekle ukrašeni trijem kolnog ulaza, prolaz prema stubama i stubišta.

O uređenju ugostiteljskog dijela s pivnicama nisu očuvani ni opisi ni interijeri.

[82] Ibid.
[83] *** 1882: 7

OBLIKOVANJE PROČELJA I STILSKE KARAKTERISTIKE REALIZIRANOGA RJEŠENJA

Reprezentativno pročelje prema Radićevoj, visine tri nadzemne etaže, oblikovano je lomeći građevinski pravac prema kolnom ulazu u dvorište i javnom prolazu. Oslonjeno je na postament kamenih klesanaca i na neorenesansnu bazu (referirajući se na talijanske renesansne palače i začetke bankarstva) u visini cijelog prizemlja, oblikovanu motivom klesanaca izvedenim u žbuci. Gornje dvije etaže oblikovane su neobaroknim detaljima. Zadana promjena dubine zgrade uspješno je iskorištena u projektantskom rješenju kojim je upravo na tom mjestu odrezan ugao te naglašen polustupom iznad kojeg je postavljena skulptura Hrvatice u narodnoj nošnji, kipara Antuna Strešnjaka, dok je u drugoj etaži na tom istaknutom mjestu pozicionirana ploča s natpisom posvećena naručitelju, osnutku i gradnji zgrade. Skulpturu prate i odgovarajući simboli marljivosti i štednje, bitni za namjenu zgrade, poput košnice i prediva. Upravo taj uski, naglašeni segment pročelja jest i jedini vidljiv prilikom uspinjanja uz Radićevu pa prolaznicima najavljuje specifičnu namjenu zgrade. Iznad kipa Hrvatice u štuku je izveden grb Hrvatske, a na istom katu u zabatima prozora nalaze se simboli antičkoga boga trgovine Merkura. Ovi detalji skulpture i arhitektonske plastike su i prva primjena simboličke skulpture na primjerima zgrada novčarskih institucija.

Pročelje prema Kožarskoj, zbog pada terena, ima šest etaža i jednostavnijeg je oblikovanja s naglašenim, središnjim rizalitom u širini stubišta, baze izvedene u kamenu i blago nakošene, tik uz nadsvođeni potok. Iako pročelje iz perspektive pješaka naoko može izgledati kao osno simetrično, ta simetrija se pojavljuje u prizemnoj etaži i u zadnje dvije, dok se u središnjoj zoni, zbog umetanja etaže polukata u tom krilu zgrade, pojavljuje i različit broj otvora. Neobična je i odluka presijecanje vijenaca prozorima u središnjem rizalitu. Odsutnost skulpture i štuko detalja u ovom pročelju nadomješteni su snagom rustike baze uglovnim klesancima i snažnim vijencima. Rezultat je znatno drukčiji karakter pročelja i dojam koji zgrada ostavlja na prolaznika. Istovremeno se nameće volumenom i snagom, ali ne odaje dojam reprezentativnosti koju ima pročelje u Radićevoj te time sugerira i drugi sadržaj ovoga krila zgrade.

U vizuri Radićeve ulice, gdje s usponom ulice postupno raste i visina pojedinih zgrada, Prva hrvatska štedionica izdvaja se po visini za cijelu etažu, što uz zadržavanje ujednačene visine po cijelom uzdužnom presjeku rezultira urbanistički previše snažnim volumenom

orijentiranim na Kožarsku, u odnosu na troetažnu visinu prema Radićevoj i visinu zgrada u Tkalčićevoj. [84]

KARAKTERISTIČNI ELEMENTI BITNI ZA USPOSTAVU NOVE TIPOLOGIJE

Primjena vidljivih lijevanoželjeznih elemenata konstrukcije bila je novost u primjeni kod izvedbe zgrada novčarskih institucija.[85] Većina realizacija koje su prethodile i slijedile štedionicu u Radićevoj ima masivnije, reprezentativnije i bogatije oblikovanje u interijerima blagajničkih dvorana i prostora uprave novčarskih institucija, uz primjenu zidanih ili betonskih konstrukcija obloženih mramorom. U ograničenim uvjetima zadane lokacije Grahor među prvima koristi i element ostakljenog stropa vestibula, iako u vrlo skromnoj dimenziji. Dramaturgiju ulaza i reprezentativni dojam koji arhitekt, posredno naručitelj, želi izazvati kod posjetitelja, u ovom skromno dimenzioniranom prostoru nadomješta postupnim ulaskom kroz niz uskih i visokih, bogato dekoriranih prostorija koje vode do blagajničke dvorane: ulaz, dvodijelni vestibul, pretprostor. Već pri sljedećoj realizaciji Prve hrvatske štedionice u Ilici 5, 1899. godine, stakleni stropovi Oktogona i blagajničke dvorane donose taj karakteristični element tipologije u punom sjaju i impresivnih dimenzija.

Složena struktura zgrade prisutna je u svakom smislu, pa i različitim namjenama koje objedinjuje pod istim krovom, što cjelokupno karakterizira ovu novu tipologiju. U urbanističkom smislu sačuvala je ili, bolje rečeno, integrirala je unutar zahvata i očuvala javnu komunikaciju, jednu od nekoliko poprečnih poveznica između Radićeve i Kožarske, odnosno posredno do Tkalčićeve ulice. Kako će u svom tekstu zaključiti arhitekt, zgrada je izvedena na način da u svim detaljima odgovara značenju doma „najstarijeg i najmoćnijeg novčanog zavoda Hrvatske“.[86]

NAKNADNI ZAHVATI I STANJE ZGRADE DANAS

Tijekom 20. i početkom 21. stoljeća zgrada štedionice doživljava niz intervencija i izmjena koje se odnose uglavnom na interijer. Na žalost, na taj je način izgubljen vrijedan primjer oblikovanja interijera jedne od najstarijih štedionica u Zagrebu.

Dio podruma je 1921. adaptiran za tiskaru prema projektu Rudolfa Lubynskog, a 1923. godine novi vlasnik, Dragutin Kreml, pregradio je prizemne prostore u lokale.[87] Od 1935.

[84] Maroević, 1968: 74
[85] Uglavnom je korištena u industrijskoj arhitekturi.
[86] *** 1882: 6-7.
[87] Prema sačuvanim nacrtima u HR-DAZG, sign. 2425 i Rješenju Ministarstva kulture o utvrđivanju svojstva kulturnog dobra

godine u uličnom se dijelu zgrade i dijelu podruma nalaze prostori Saveza baptističkih crkava.[88] Interijer nekadašnje dvorane za sjednice u potpunosti je izmijenjen 2017. za prostor Baptističke crkve (arhitekti Robert Križnjak i Emil Moguš). U gornjim su etažama i danas stambeni prostori.

Premda Ivo Maroević navodi kako su izvršene izmjene na tlocrtu i pročelju dvorišnog krila te dodani balkoni, današnje stanje tog dijela zgrade uglavnom odgovara nacrtima objavljenim 1882. godine uz dovršenje zgrade.[89]

ZAKLJUČAK/VALORIZACIJA

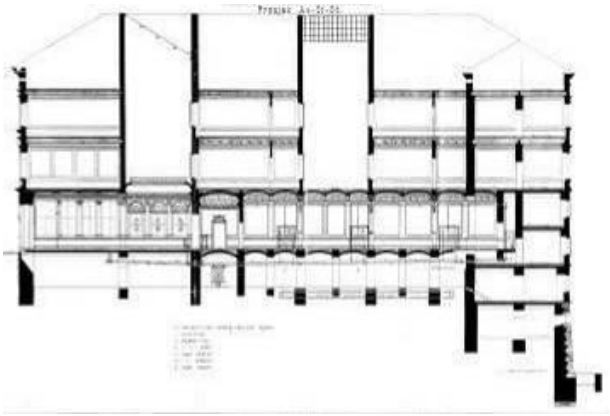
Zgrada je danas u dobrom stanju, obnovljenih glavnih pročelja i očuvanoga urbanog značenja. Jedna je od prvih primjera ove tipologije heterogene strukture u Hrvatskoj. Upisana je u Registar kulturnih dobara RH kao pojedinačno zaštićeno kulturno dobro. Vrijedna je građevina arhitekture historicizma, složenoga urbanističkog rješenja na zahtjevnom terenu, specifičnoga konstruktivnog rješenja i za svoje doba naprednih tehnoloških rješenja toplovodnoga centralnog grijanja i sustava ventilacije. Urbanističkim rješenjem integrira pješački prolaz između dviju ulica. Kompromis je tradicije i suvremenosti, funkcionalnosti i monumentalnosti, štedljivosti i ukrasa.

[88] Prema medijima, „...godine 1938. Librić se zaposlio kod brijača Dragutina Lončarića koji je od 1929. godine imao brijački obrt i gospojinsko češljanje u prizemnim prostorijama u Radićevoj 30. Od Lončarića je Librić otkupio cijelu brijačnicu. Stari mobilijar brijačnice u stilu 'alt deutsch' potječe s kraja XIX. stoljeća i bio je uobičajen u Zagrebu kao i u Europi. Ova brijačnica najdulje je sačuvala autentični ambijent i bila je omiljeno okupljalište Purgera.“Podatak potvrđuje i Muzej Grada Zagreba u projektu „Žive slike“ spominjući Većeslava Libića i brijačnicu u uličnom lokalu Radićeve 30, koja je radila do 1979. godine. https://www.mgz.hr/hr/projekti/ozivljeni-znani-likovi,3284.html
https://www.facebook.com/photo/?fbid=765768000240670&set=a.176141005870042

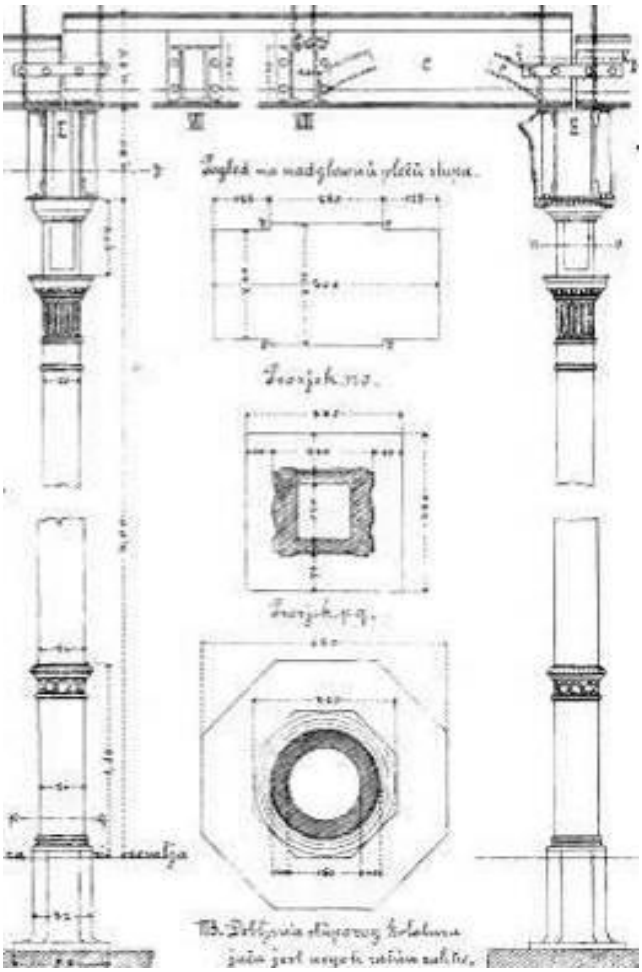
[89] Maroević, 1968: 145-149

SLIKOVNI PRILOZI:

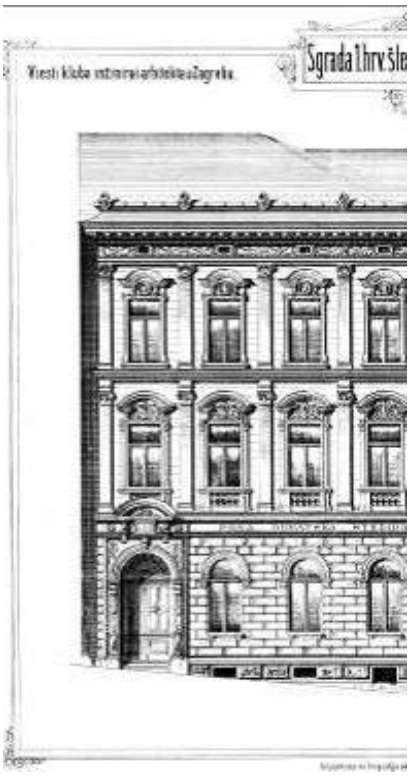
ARHIVSKI NACRTI:

Sl. 543. Uzdužni presjek

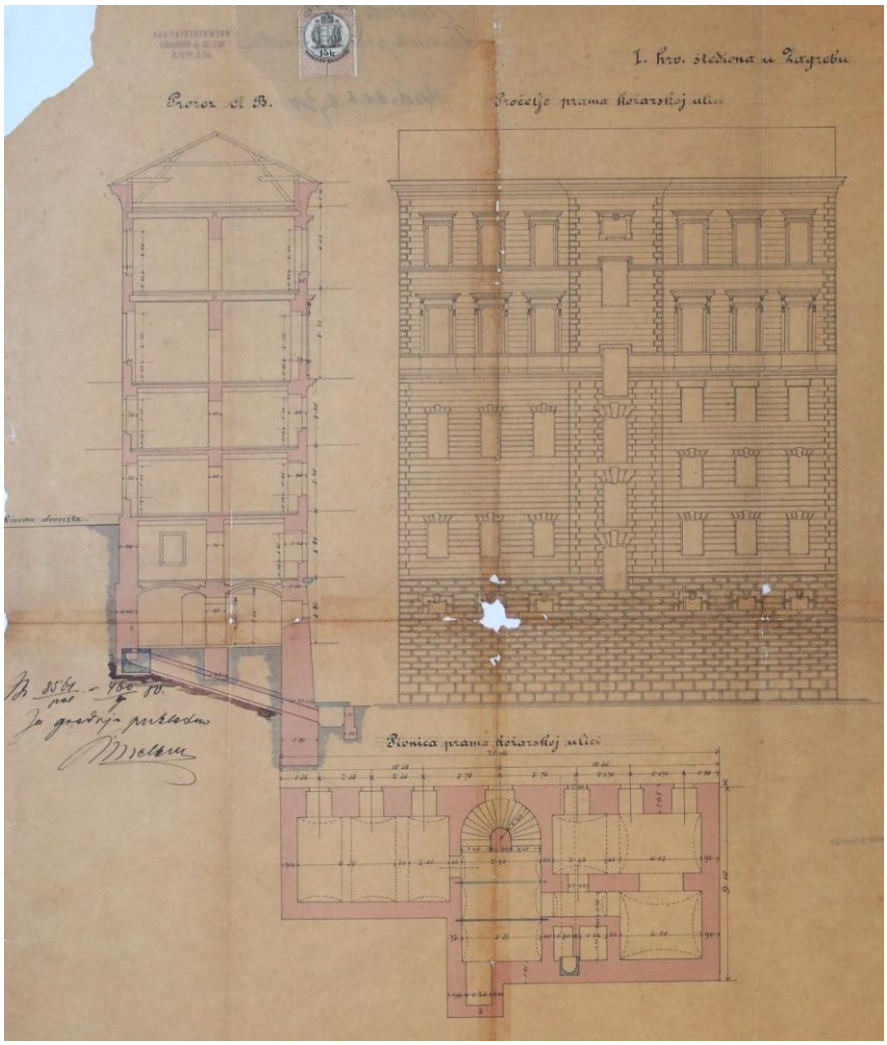

Sl. 544. Izvedbeni nacrti čelične konstrukcije blagajničke dvorane

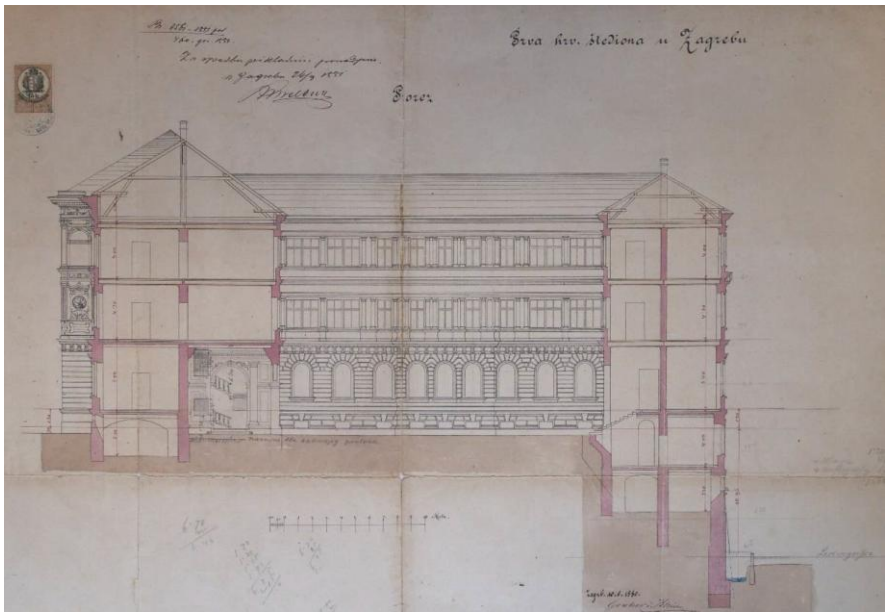

Sl. 545. Glavno pročelje

Sl. 546. Tlocrt podruma (pivnice), presjek i pročelje istočnog krila zgrade, J. J. Grahor, 1880.

Sl. 547. Uzdužni presjek i dvorišno pročelje zgrade, J. J. Grahor, 1880.

POVIJESNE FOTOGRAFIJE I RAZGLEDNICE

Sl. 548. Duga ulica, pogled prema jugu, oko 1925.

Sl. 549. Duga ulica, pogled prema jugu, 1967.

Sl. 550. Prva hrvatska štedionica, zapadno pročelje, 1967.

RECENTNA FOTODOKUMENTACIJA

Sl. 551. Lijevanoželjezni stupovi bivše blagajničke dvorane, 2017.

Sl. 552. Lijevanoželjezni stupovi bivše blagajničke dvorane, 2017.

Sl. 553. Dvorana za sjednice prije recentne rekonstrukcije, 2017.

Sl. 554. Dvorana za sjednice poslije recentne rekonstrukcije, 2017.

Sl. 555. Stubište stanara, zapadno krilo, 2021.

Sl. 556. Južno dvorišno pročelje, 2021.

Sl. 557. Istočno dvorišno pročelje, 2021.

Sl. 558. Stubište stanara, istočno krilo, 2021.

Sl. 559. Zapadno dvorišno pročelje, 2021.

Sl. 560. Ulaz u dvorište i javni prolaz, 2021.

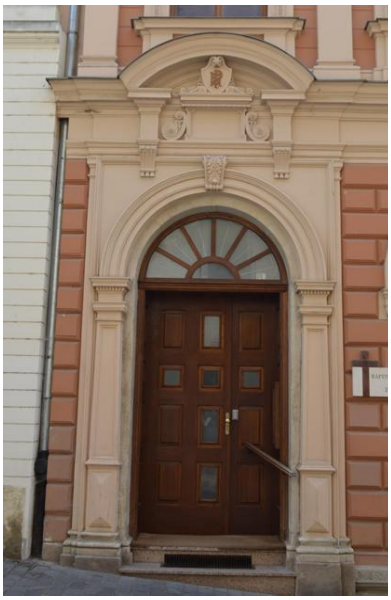
Sl. 561. Jugoistočni ugao, 2021.

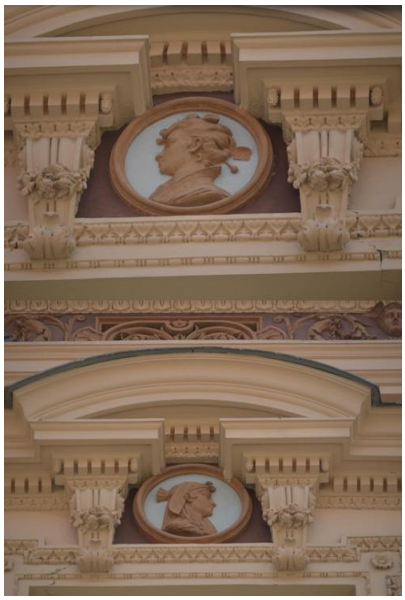
Sl. 562. Istočno pročelje, 2021.

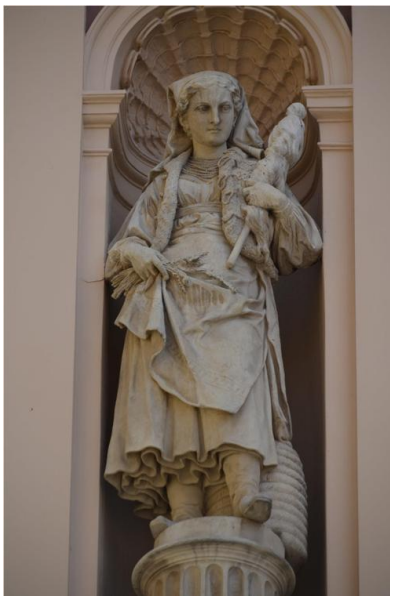
Sl. 563. Južno ulično pročelje, 2021.

Sl. 564. Ulazni portal, 2022.

Sl. 565. Alegorije šest kontinenata, 2022.

Sl. 566. Skulptura Hrvatice, 2022.

.

Palača Prve hrvatske štedionice Ilica 5, Margaretska 1 i 3, Bogovićeva 6

4	NAZIV GRAĐEVINE	**Palača Prve hrvatske štedionice – Oktogon**
	ADRESA	**Ilica 5, Margaretska 1 i 3, Bogovićeva 6/Zagreb**
	K. Č. / K.O.	**2260, 2261, 2262/Centar**

Sl. 567. Prikaz na digitalnom ortofoto snimku

Sl. 568. Izvod iz katastarskog plana

Sl. 569. Pročelje prema trgu P. Preradovića, 1899.

Sl. 570. Pročelje prema Ilici, 1913.

NARUČITELJ[90]	PRVA HRVATSKA ŠTEDIONICA
ARHITEKT/GRADITELJ	Fellner i Helmer, J. Vancaš /„Pilar Mally Bauda“
VRIJEME GRADNJE	
PROJEKT	1899.
GRAĐ. DOZVOLA	12.08.1898.
IZVEDBA	1898. - 1899.
STAMB. DOZVOLA	11.11.1899.

[90] Opći podaci i datacije prema Zbirci građevinske dokumentacije, HR-DAZ-1122, sign. 1509_1

NAKNADNI ZAHVATI:

- 1922. Vancaš adaptira dio tavana za uredske prostorije štedionice
- 1925. Lav Kalda intervenira na pročeljima, uklanja secesijske detalje dekorativne plastike

DANAŠNJA NAMJENA: poslovna, stambena, javna i društvena (galerija Račić)

STATUS ZAŠTITE: Zgrada je upisana u Registar kulturnih dobara RH kao pojedinačno zaštićeno kulturno dobro, Z-0224/ Narodne novine br. 151/02

IZVOR GRAĐE: (Izvor: HR – DAZ – 1122, sign. 1509_1, HR-HDA-570), GZZSKP, Ministarstvo kulture i medija

BIBLIOGRAFIJA**:**

- Bedenko,V. (1999.) „Secesija u Hrvatskoj arhitekturi“, *Secesija u Hrvatskoj, Zbornik znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem,* Osijek, HAZU, Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, 17-24
- Damjanović, D. (2013,) *Arhitekt Herman Bollé*. Zagreb, Muzej za umjetnost i obrt, Leykam international
- Aničić, D. (2000.) „Palača prve hrvatske štedionice u Zagrebu“ [pretis. s komentarom], *Građevinar*, 52, 3, 163-172, Zagreb
- Isaković, S. (1899.) *Iz prošlosti Prve hrvatske štedionice, tiskano prigodom otvorenja nove društvene sgrade*, Zagreb
- Maruševski, O. (1997.) „Arhitektonsko-urbanističke veze Zagreba i Beča na prijelomu stoljeća“, *Fin de siècle Zagreb – Beč*, [ur. Barbarić, D.], Zagreb, Školska knjiga
- Knežević, S., (2011.) *Zagreb – Grad, Memorija,* Zagreb, Art, Meandarmedia
- Knežević, S. (1996.) *Zagrebačka zelena potkova.* Zagreb, Školska knjiga
- Kahle, D. (2004.) „Građevinski propisi grada Zagreba u razdoblju od 1850. do 1918. godine“, *Prostor*, 12(2(28)), 203-214
- Damjanović, D. (2011.), *Bečka Akademija likovnih umjetnosti i hrvatska arhitektura historicizma. Hrvatski učenici Friedricha von Schmidta*, Zagreb, Gliptoteka HAZU
- Dobronić, L. (1966.) „Neke značajne zgrade Donjega grada [Ilica 5, Margaretska 1 i 3, Bogovićeva ulica]“, *Zagrebačka panorama*, 7-12, Zagreb
- Fabijanić, N., Šepić, Lj. (1983.) „Urbano generiranje: Prilog analizi interpolacije na nekim primjerima – Oktogon, Josip Vancaš“, *Arhitektur*a, XXXVI, 184-185: 62-63

- Uskoković, J. (2000.) „Poslovno-stambena zgrada Prve hrvatske štedionice – Oktogon“, *Historicizam u Hrvatskoj*, II: 592 [kat. 359], Zagreb, MUO
- Jurić, Z. (2007.) „Josip Vancaš“, *Croatica. Hrvatski udio u svjetskoj baštini*, 1: 516-523, Zagreb, Profil International
- Knežević, S. (2003.) „Pravoslavna crkva i njezin trg“, *Zagrebu u središtu*, 218-231, Zagreb, Barbat
- Knežević, S. (2003.a), „Preradovićev i Svačićev trg“ *Zagrebu u središtu*, 78-99, Zagreb, Barbat
- *** (1898.) „Palača I. hrvatske štedione“, *Narodne novine*, 21. 6. 1898.
- Vancaš, J. (1900.) „Palača prve hrvatske štedionice u Zagrebu“, *Viesti družtva inžinira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji*, XXI, 6: 61-65; 7: 76-79, Zagreb
- Božić, J. (1989.) *Arhitekt Josip pl. Vancaš, značaj i doprinos arhitekturi Sarajeva u periodu austrougarske uprave*, doktorska disertacija, Arhitektonski fakultet, Sarajevo
- *** (1906.c) „Das Palais der Ersten kroatischen Sparkasse in Agram“, *Der Bautechniker*, 29, 621-623

INTERNETSKI IZVORI:

- www.snjeska-knezevic.com [pristup: 08.11.2021.]
- www.katastar.hr [pristup: 10.09.2021.]
- http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=63818 [pristup: 05.05.2021.]
- https://de.wikipedia.org/wiki/Kaisergalerie#/media/Datei:Kaiserpassage-um-1900.jpg) [pristup: 01.09.2021.]
- https://www.geni.com/people/Antun-pl-Vanca%C5%A1-od-Po%C5%BEege/6000000036371428572 [pristup: 05.05.2021.]
- https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=view.dz&hash=3Z4Puj6B56 [pristup: 10.09.2021.]
- https://pestbuda.hu/en/cikk/20210417_the_iron_founder_ignac_schlick_was_born_200_years_ago_his_factory_built_the_dome_of_the_parliament_building [pristup: 05.05.2021.]

ANALIZA

POSLOVNO-EKONOMSKE PRILIKE

Sjedište naše najstarije i najznačajnije novčarske ustanove, Prve hrvatske štedionice, prvobitno je bilo smješteno u postojećoj zgradi u Dugoj ulici 32 (današnja Radićeva). Radi proširenja poslovanja donosi se odluka o gradnji nove palače na uglu Trga bana Jelačića i Ulice Marije Valerije (danas Praška ulica), a već 1882. godine ponovno angažirano građevno poduzetništvo "Grahor i Klein" dovršit će novu zgradu u Radićevoj 30, ovaj put prema projektu Janka Josipa Grahora, kao njegova prva realizacija.

Palača Prve hrvatske štedionice u Ilici 5 treća je investicija ove institucije u vlastitu zgradu namijenjenu poslovanju, ali i drugim sadržajima, kojom obilježava 50 godina postojanja. Potrebno je ovdje ujedno napomenuti da je Prva hrvatska štedionica bila prva hrvatska novčarska institucija koja je počela investirati u novogradnje za svoje potrebe, uvodeći time ovu tipologiju na prostor Hrvatske. Sve spomenute realizacije, kao i lokacije drugih banaka i njihovih podružnica poput smještaja podružnice Austro-ugarske banke (na 1. katu kuće Stanković Trg bana Jelačića 1) ili uglovnice Ilica 20 – Tomašićeva (nekad Brdovita) za Hrvatsku komercijalnu banku Hermana Bolléa u suradnji s Kunom Waidmannom 1880., kao i priprema gradnje Hrvatske eskomptne banke u istom bloku - koncentriraju se u središtu grada, na Trgu bana Jelačića i oko njega.

NATJEČAJ/ODABIR PROJEKTANTA

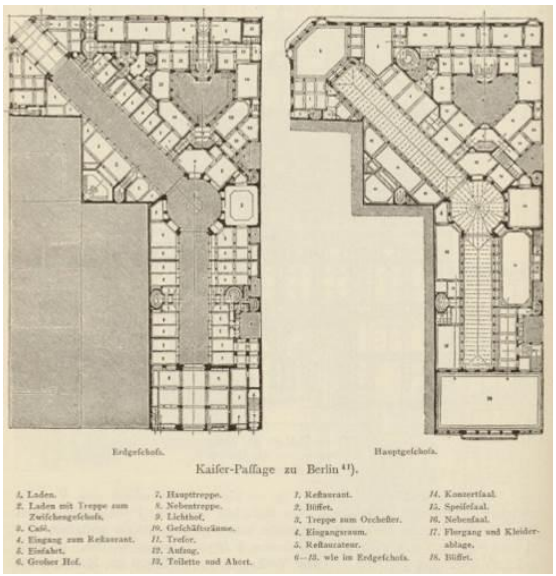
Nakon kupnje zemljišta na javnoj dražbi pristupa se rušenju postojećih građevina i provedbi natječaja za projekt palače Prve hrvatske štedionice (žiri: Juraj Augustin, Tošo Mallin, Milan Lenuci).[91] Pozivu atelijera Fellner i Helmer za sudjelovanje na natječaju najvjerojatnije je pridonijelo to što su sedamnaest godina ranije upravo oni na toj istoj lokaciji bili projektirali zgradu novoga kazališta. Zanimljivo je da Fellner i Helmer istovremeno sudjeluju na natječaju za novu zgradu Prve hrvatske štedionice i rade na projektu za Hrvatsku eskomptnu banku, na susjednim parcelama u novome bloku, uglovnici Ilica 3/Petrićeva 2.

Taj natječaj dobit će, međutim, Josip Vancaš i izgraditi 1898.-1899., s integriranim pasažem popularno zvanim Oktogon, te definirati reprezentativna pročelja prema Ilici, Trgu P. Preradovića, Petrićevoj i Bogovićevoj. U tekstu u Agramer Zeitungu od 21. lipnja 1898. (br.

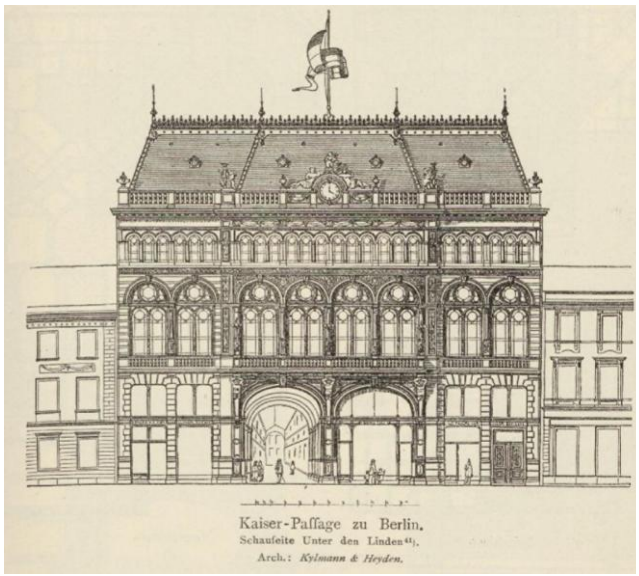
[91] Viesti družtva inžinira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji XXI, br. 6 i 7 iz 1900. objavljuju detaljan opis realizirane palače, a pretisak Aničić, 2000:163-172

139, str. 3) spominju se samo dva rada - Vancašev te onaj Helmera i Fellnera. Vancaš je predao tri prijedloga oblikovanja pročelja: u renesansnom, engleskom i 'modernom' stilu. Uprava banke odabrala je onaj 'moderni' prijedlog.[92]

Prema objavljenim natječajnim radovima i korespondenciji između štedionice i Vancaša, sačuvanoj u HDA (PHŠ/Z, sv. 125/1/570), kojom štedionica predlaže Vancašu korištenje Helmerove skice za razradu, izvedeno je rješenje štedionice prema natječajnom radu Fellnera i Helmera.[93] Za razliku od Vancaševa rješenja pravocrtnog pasaža koji povezuje Ilicu s novoosnovanom (danas Bogovićevom) ulicom, koncept Fellnera i Helmera lomi pravac pasaža u oktogonalnom prostoru, ujedno pretprostoru ulaza u štedionicu i završava pasaž dijagonalno kroz blok, na uglu trga i Nove ulice.

Sl. 571. Tlocrt Kaisergalerie u Berlinu

Sl. 572. Pročelje Kaisergalerie u Berlinu

Projekt ima posebno značenje, s obzirom na to da prvi u Hrvatskoj formira u to doba u Europi popularan pasaž unutar novoga gradskog bloka, a vjerojatno je izveden po uzoru na bečku palaču Ferstel iz 1860. godine ili berlinsku Kaisergallerie njemačkih arhitekata Kyllmanna i Heydena iz 1869.-1873. U formiranju ovoga novog bloka, osim Fellnera i Helmera te Vancaša sudjeluju i Benedik i Baranyai koji 1909. dograđuju Hrvatsku eskomptnu banku

[92] Josip Vancaš (1859.-1932.) nakon završene je Visoke tehničke škole u Beču 1881. studirao na Umjetničkoj akademiji (1882. -1884.), a potom radio u atelijeru Fellner i Helmer i kod F. Schmidta. Djelovao je u Sarajevu kao vladin arhitekt 1884. -1890., a do 1921. vodio vlastiti atelijer u Zagrebu. Nakon realizacije Prve hrvatske štedionice u Zagrebu realizirao je Gradsku štedionicu u Ljubljani (1902.-1903.), Narodnu banku u Ljubljani (1906.), Zemaljsku banku u Mostaru (1907.), više podružnica Privilegirane zemaljske banke za Bosnu i Hercegovinu (1910.) te palaču pošte i telegrafa u Sarajevu (1907. –1913.) *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=63818 [pristup 05. 05. 2021.]; Božić, 2006: 72

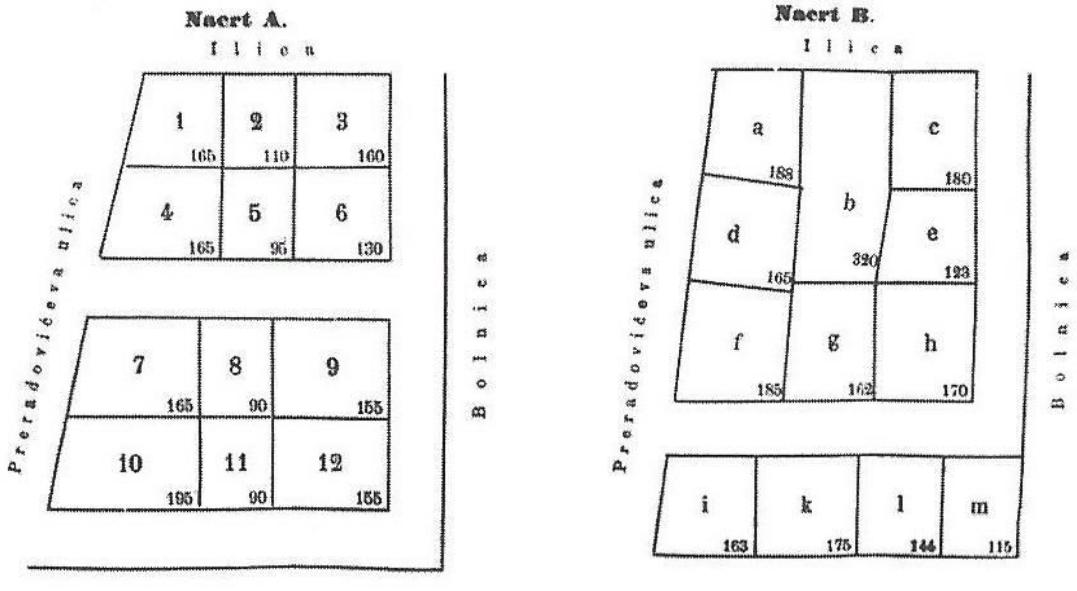
[93] Fellner & Helmer izvode u istom bloku palaču Hrvatske eskomptne banke, Ilica 3/Petrićeva 2 (izvedba Hönigsberg &Deutsch, 1898.- 1899.)

(danas Petrićeva 2) nastavljajući uglovnicu Ilica-Petrićeva identičnim ritmom i oblikovanjem pročelja, formirajući cjelinu i gotovo u potpunosti zatvarajući blok te nepoznati projektant stambeno-poslovne uglovnice Bogovićeva - Petrićeva.[94]

Sl. 573. Natječajni rad za Prvu hrvatsku štedionicu u Ilici 5 Fellnera i Helmera; u pročelje je integrirano i pročelje Hrvatske eskomptne banke (Ilica 3/Petrićeva 2), projekta koji su izradili 1898.

URBANISTIČKA POZICIJA I ULOGA

Sl. 574. Dvije varijante parcelacije zemljišta „kazališne zaklade“ i regulacija područja s dvije odnosno tri nove ulice. Realiziran je nacrt B.

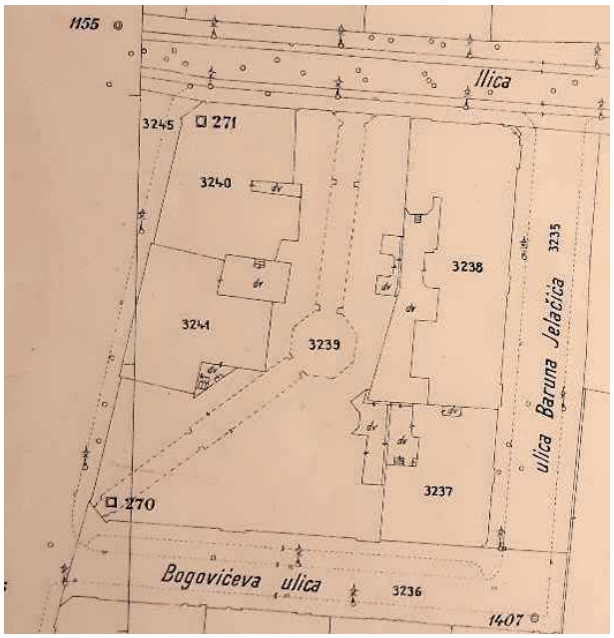
[94] Blok je dovršen 1906. izgradnjom stambeno-poslovne uglovnice Bogovićeva - Petrićeva (Petrićeva 4) za Bogomira i Miroslavu Hiršl, koja se 1923. u prizemnom dijelu adaptacijom pripaja Prvoj hrvatskoj štedionici. DAZG, MF 246

Sl. 575. Lokacija za planiranu zgradu štedionice u Ilici 5 sa stanjem na katastarskom planu iz 1864. godine

Sl. 576. Današnja situacija na katastarskom planu

Sl. 577. Palača štedionice na katastarskom planu nakon gradnje, 1913.-1915. godine (Precizna datacija karte nije zabilježena.)

Zemljište se nalazilo između tadašnje bolnice Milosrdne braće na Jelačićevu trgu i Svilarske ulice, dakle današnji blok: Ilica, Petrićeva, Bogovićeva, Margaretska ulica).[95] Za tu su lokaciju Fellner i Helmer 1881. izradili idejni projekt kazališta.[96] Ta odabrana ilička lokacija

[95] Knežević, 1996: 100; detaljnije o zemljištu baruna J. Bužimskog u bilješci 36.
[96] Knežević, 1996: 100

planiranog kazališta potvrđena je i u novoj regulatornoj osnovi iz 1887. godine.[97] No, kako je ban Khuen-Héderváry (ban od 1883. do 1903.) za novo kazalište zagovarao lokaciju tadašnjeg Sajmišta (kasnijeg Sveučilišnog trga), taj je idejni projekt revidiran, a lokacija na Sajmištu potvrđena anketom 1886. godine.[98] Pošto je donesena konačna odluka da će kazalište ipak biti izgrađeno na Sajmištu[99], izvršena je parcelacija zemljišta u Ilici te je dio zemljišta na uglu Ilice i novoformirane Ulice baruna Jelačića (danas Petrićeva ulica) kupila Hrvatska eskomptna banka s namjerom izgradnje svojeg sjedišta i poslovnice, a dio Prva hrvatska štedionica.

Izgrađenost je parcele do visine 1. kata čak 95%, što je bila prevelika izgrađenost za uglovnicu prema tada važećem građevnom redu.

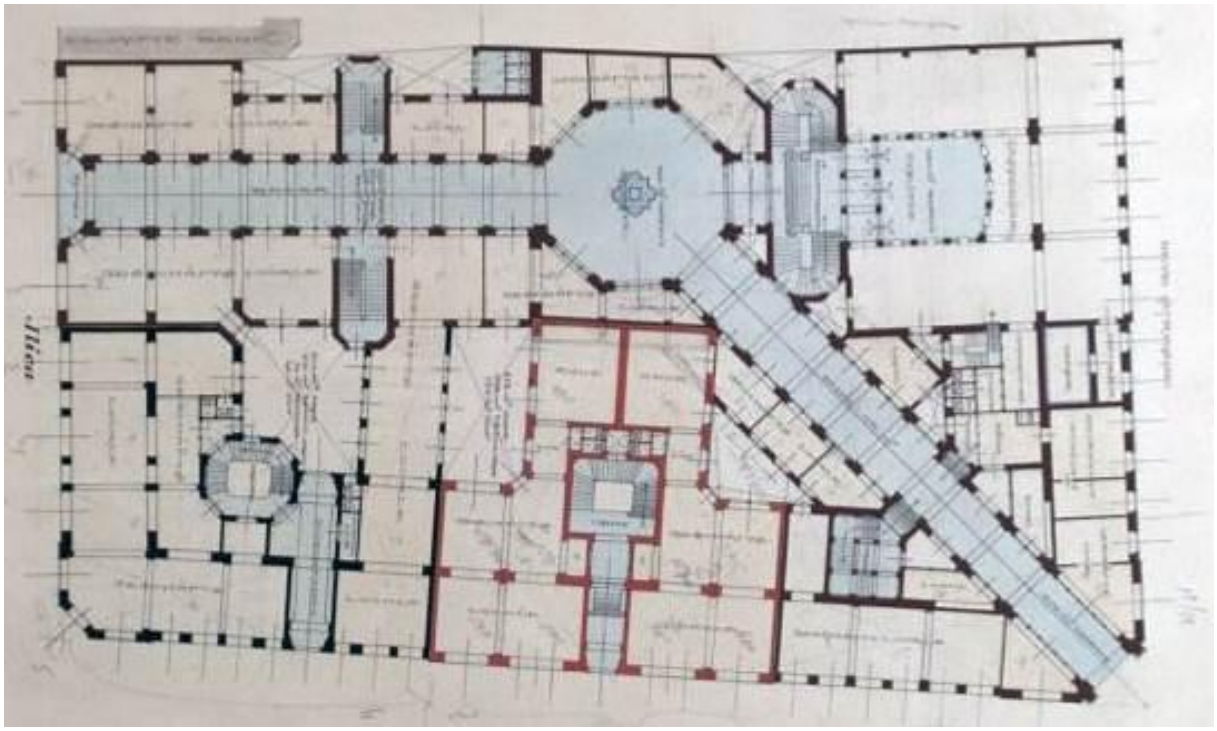
Činjenica da se u cijelom bloku nalaze čak tri banke, govore o pretvaranju Donjega grada tog vremena u novi poslovni i trgovački centar Zagreba, a „urbanističko rješenje i funkcionalnost su ostvareni pasažom, tom privilegiranom nadsvođenom ulicom, temom 19. stoljeća u spajanju trgovine i urbanizma“.[100]

PROJEKTNI ZADATAK

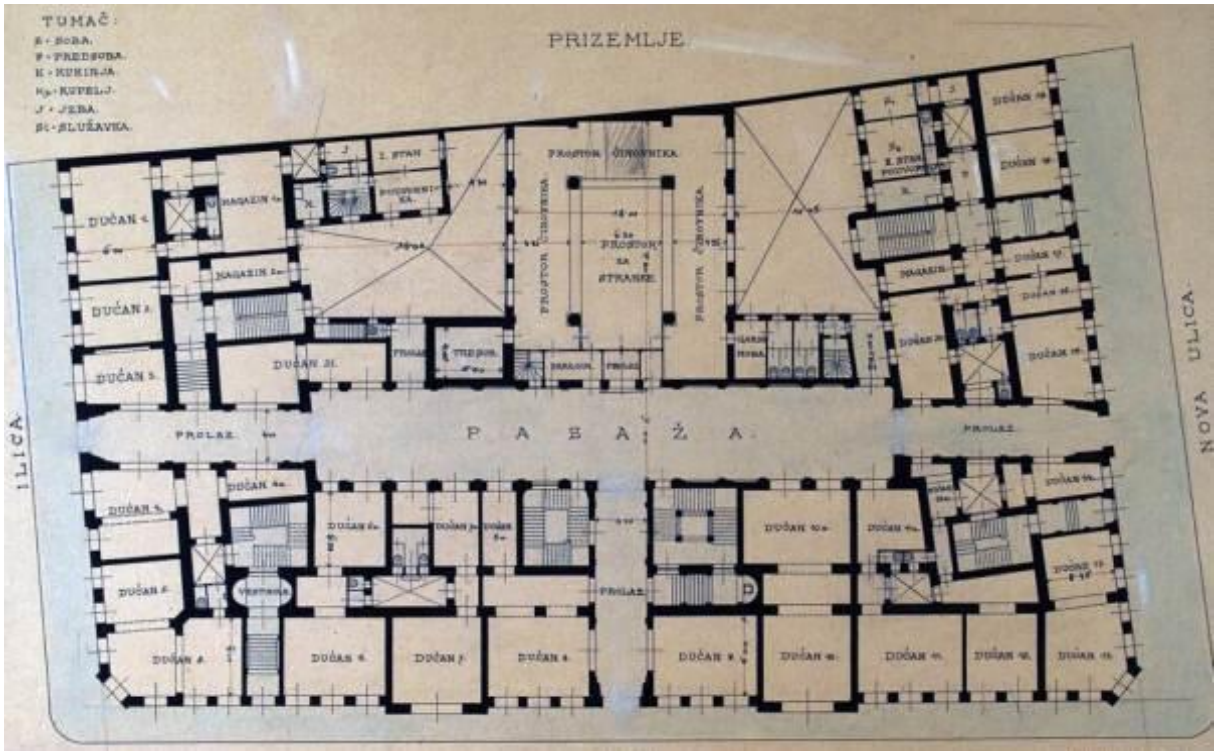
Iako je za potrebe realizacije novogradnje Prve hrvatske štedionice proveden nataječaj, sačuvano je malo podataka o samoj provedbi pa tako nema podataka ni o projektnom zadatku.

Tako nije poznato ni to je li naručitelj temu pasaža definirao projektnim zadatkom ili su natjecatelji u tom smislu bili inspirirani bečkom palačom Ferstel. Prema očuvanim natječajnim radovima i korespondenciji između Štedionice i Josipa Vancaša - sačuvanoj u Hrvatskom državnom arhivu (HDA, PHŠ/Z, sv. 125/1/570), a kojom Štedionica predlaže korištenje Helmerove skice za razradu - jasno je da je konačno rješenje Štedionice izvedeno zapravo prema natječajnom radu Fellnera i Helmera (Sl. 578.).

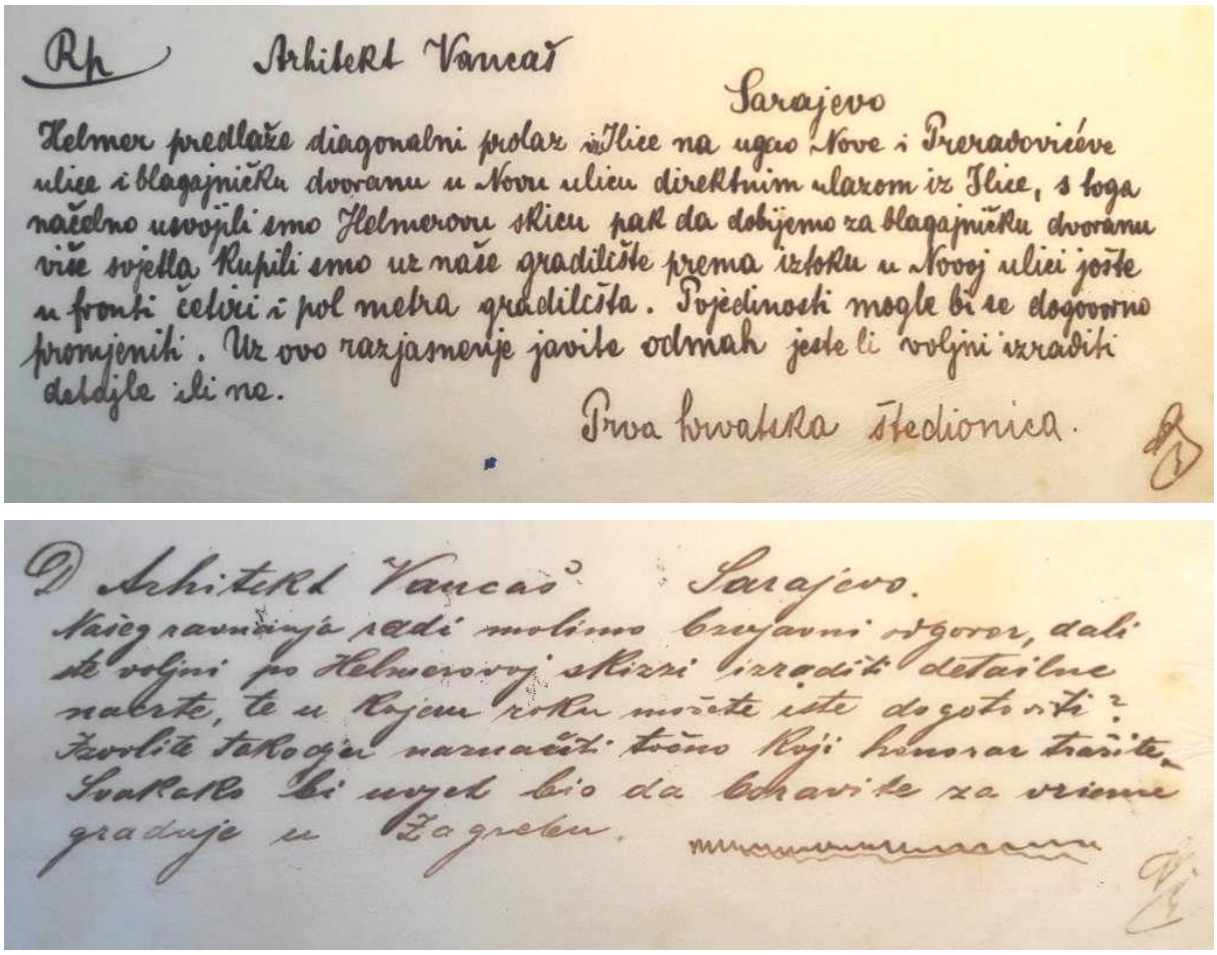
[97] Knežević, 1996: 107
[98] Knežević, 1996: 100-101
[99] Detalje o planovima za gradnju kazališta donosi Snješka Knežević u tekstu 'Sveučilište – trg – grad' objavljenom u knjizi Zagreb – Grad, Memorija, Art, Meandarmedia, 2011. dostupno na Sveučilište – Trg – Grad), Snješka Knežević (snjeska-knezevic.com) i knjizi Knežević, 1996: 168-185
[100] Maruševski, 1997: 225

Sl. 578. Tlocrt prizemlja iz rješenja Fellnera i Helmera

Sl. 579. Tlocrt prizemlja iz Vancaševa rješenja

Rp Arhitekt Vancaš

Sarajevo

Helmer predlaže diagonalni prolaz iz Ilice na ugao Nove i Prerađovićeve ulice i blagajničku dvoranu u Novu ulicu direktnim ulazom iz Ilice, s toga načelno usvojili smo Helmerovu skicu pak da dobijemo za blagajničku dvoranu više svjetla. Kupili smo uz naše građevište prema istoku u Novoj ulici jošte u fronti četiri i pol metra građevišta. Pojedinosti mogle bi se eventualno promjeniti. Uz ovo razjašnenje javite odmah jeste li voljni izraditi detaljne ili ne.

Prva hrvatska štedionica.

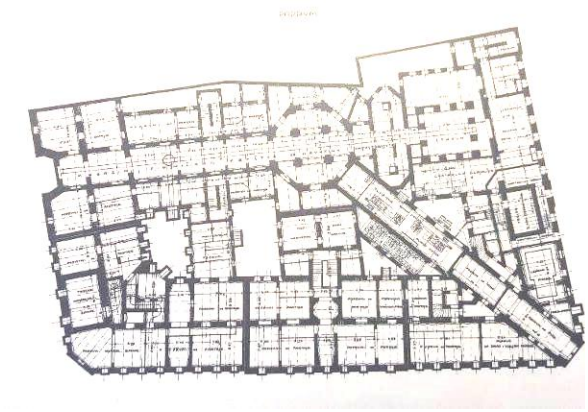
D Arhitekt Vancaš Sarajevo.

Vašeg razumijem radi molimo brzojavni odgovor, dali ste voljni po Helmerovoj skizzi izraditi detailne nabrte, te u kojem roku možete iste dogotoviti? Izvolite također naznačiti točno koji honorar tražite. Svakako bi uvjek bio da bacarite za vrieme gradnje u Zagrebu.

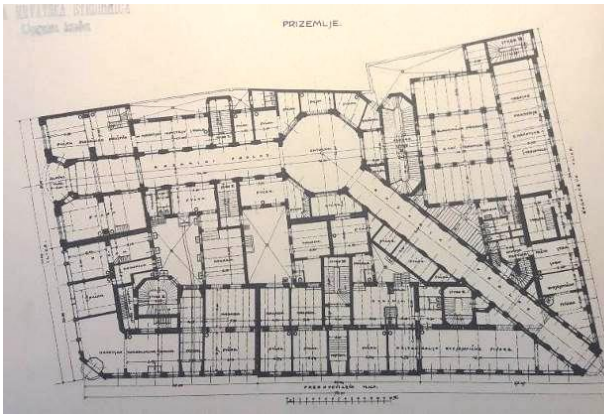
Sl. 580. Pisma Štedionice J. Vancašu

PROSTORNO RJEŠENJE I FUNKCIONALNA SHEMA

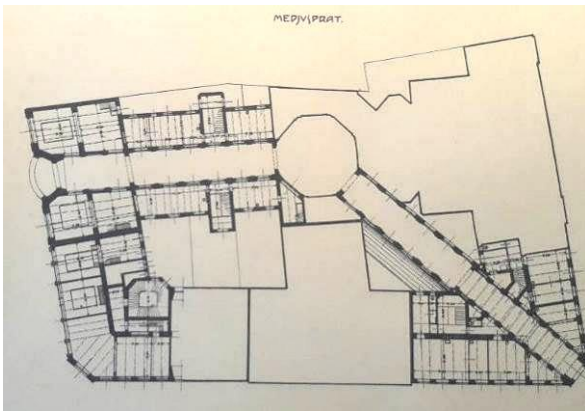
Osnovna funkcionalna shema zgrade svojstvena je tipologiji zgrada novčarskih institucija i može se podijeliti u četiri osnovne cjeline: javni prostori odnosno prostori poslovanja sa strankama (blagajnička dvorana, mjenjačnica, vestibul s pretprostorima), uredski prostori i prostori za zaposlene, pomoćni prostori te prostori drugih namjena (stanovanje, ugostiteljstvo...) (Sl. 586.).

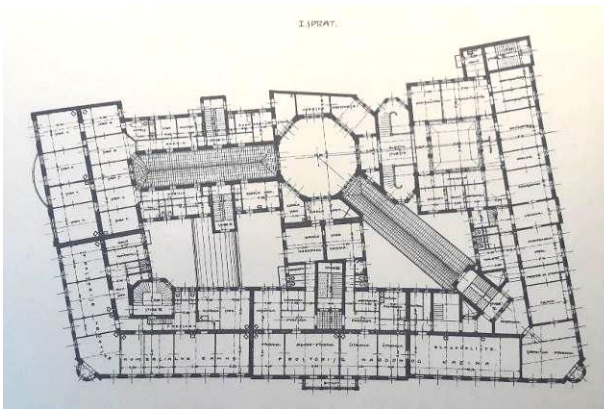
Sl. 581. Tlocrt podruma

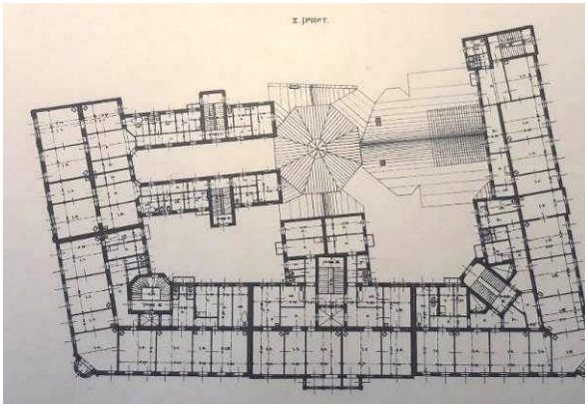
Sl. 582. Tlocrt prizemlja

Sl. 583. Tlocrt međukata

Sl. 584. Tlocrt prvoga kata

Sl. 585. Tlocrt drugog kata

Sl. 586. Dispozicija namjena i glavnih funkcionalnih zona zgrade – prizemlje, polukat, prvi kat, prema arhivskim nacrtima i podatcima iz opisa zgrade objavljenog u Viestima društva inžinira i arhitekta po dovršetku zgrade

Zgradu čine tri cjeline, međusobno potpuno neovisne. Prva cjelina uključuje kuću u Ilici, s trgovinama u prizemlju i na mezaninu vezane pasažom, dvoetažnu blagajničku dvoranu (kojoj se pristupa iz pasaža) i uredske prostore štedionice. U sklopu ove cjeline postoje stanovi kojima se pristupa odvojenim stubištima, a posebno je zanimljivo da iznad štedioničkih prostora postoje dva najamna stana za koje je projektirana posebna vertikala iz Bogovićeve ulice, poslije prenamijenjena u uredske prostorije banke. Pročelje Bogovićeve nije iskorišteno za komercijalne sadržaje radi posrednog osiguranja prirodne svjetlosti u prostorima Štedionice.

U prostoru prizemlja i podruma ove cjeline smještena je i trgovina i spremišta Dioničkoga društva za hrvatsku industriju stakla, jedina trgovina specifično nazivom naznačena na tlocrtima.

Druga je cjelina uglovnica orijentirana na Ilicu i Preradovićev trg. Prizemni ugao prema Ilici bio je namijenjen za mjenjačnicu i poslovnicu Hrvatske komercijalne banke, koja se sa svojim prostorima protezala od podruma do prvoga kata. Preostali je dio prizemlja namijenjen trgovinama, a na posljednjim dvjema etažama nalaze se najamni stanovi.

Treća cjelina, na Preradovićevu je trgu u prizemlju namijenjena Budjejovičkoj 'pivani', a na prvom katu 'narodnom kazinu'. 'Pivana' je u podrumu imala ledaru, a u prizemlju je u sklopu nje bio smješten i restoran. 'Narodni kazino' na prvom je katu bio vezan s prostorima štedionice i protezao se sve do pasaža. U sklopu njega bile su knjižnica, čitaonica i velika dvorana, a dizalom je bio povezan s 'pivanom'.

Jasno razložene cjeline narušava samo 'pivana' koja je svoj lokal smjestila i u podrum, prizemlje i mezanin štedioničkog krila, uz izlaz iz prolaza na Preradovićev trg. Osim na ovaj način, zgradu se može raslojiti i po vertikali: prizemlje i prvi kat su uglavnom planirani kao poslovni sadržaji, dok se na zadnjim dvjema etažama nalaze stanovi, ukupno 23. Tu su još i tri podvornička stana, jedan u prizemlju i dva na prvom katu.

U podrumu je smještena kotlovnica koja je imala uvjet prirodnog provjetravanja pa je u ovoj zoni prizemlje moralo biti odignuto u odnosu na kotu ceste. U podrumu, koji je dijelom u funkciji štedionice s trezorom, jest i prostor centralnog loženja, a ispod kavane su smješteni podrum kavane sa sanitarijama za kavanu te prostor za pečenje kave. Za izolaciju je korišten plutokamen (*Korksteinplatten*).[101]

Prizemne trgovine orijentirane na Ilicu i trg jesu visine 7m (!) te imaju galerijski prostor, a u podrumu pripadajuća spremišta. Prostor Komercijalne banke namijenjen je za mjenjačnicu i ravnateljstvo, a ima vlastiti trezor u podrumu, konstrukcije kao i onaj štedionički.

[101] Patentiran 1880.

Sl. 587. Unutrašnjost Budějovičke pivnice

Iako je osnovna ideja smještaj poslovnice Prve hrvatske štedionice u Donji grad, u ovoj građevini su se smjestili brojni sadržaji pa je kompleks izrazito složene heterogene strukture gdje štedionica i banka čine samo njezin manji dio. Ova zgrada Prve hrvatske štedionice samo je malim dijelom banka, ona je puno više od toga. Ujednačenost namjena po etažama, s posebno izdvojenim stanovanjem u posljednjim dvjema etažama, govore o jasno planiranom programu. Stanovanje je neovisno o poslovnoj namjeni, a dobru komunikaciju osigurava čak 6 stubišta, od kojih jedno koristi i Komercijalna banka, a jedno je stubište isključivo za Štedionicu.

REPREZENTATIVNI SKLOP ŠTEDIONICE

Iz oktogonalnog prostora pasaža, kroz vestibul s reprezentativnim stubištem za prvi kat, na polupodestu, ulazi se u blagajničku dvoranu. Proteže se kroz dvije etaže, središnjeg prostora namijenjenog strankama, a obodno uredskom prostoru, prostorima predsjedništva i ravnateljstva, te na uglu trga i Bogovićeve ulice s dvoranom za sjednice. Obod središnjeg prostora nose mramorni stupovi, na koje se oslanjaju zidovi gornje etaže te vijenac sa svođenim završetkom i konstrukcija ostakljenog stropa.

Galerija blagajničke dvorane ostakljena je tako da prostori na katu također imaju osigurano prirodno svjetlo putem ostakljenog stropa dvorane, ali i istovremeno zvučnu

izoliranost od dvorane. U nasuprotnim uglovima dvorane ulazi se u pretprostor s internim stubama, od kojih one uz Bogovićevu vode u podrum i u stanove na drugom i trećem katu, a druge vode na prvi kat u prostore uprave i urede. Uz galeriju blagajničke dvorane, na koju možemo doći i reprezentativnim stubama iz ulaznog vestibula, s tri su strane obodni hodnici iz kojih se ulazi u uredske prostore, a s jedne dvostrano orijentirani uredi - na dvoranu i na dvorište. Prostorije uprave orijentirane su na Bogovićevu ulicu: centralno u odnosu na dvoranu i na dva rizalita pročelja smješten je ured ravnatelja, s pretprostorom posredno vezan s nizom ureda predsjednika, cenzora, hipotekarnim odjelom i tajništvom, sve do dvorane za sjednice na uglu, nad izlazom iz oktogona na Trg Petra Preradovića.

Piloni u dvorani izvedeni su od „nabrezinskoga mramora (cava romana)“, a stupovi od crvenkastoga „salcburškog mramora“.

Sl. 588. Uzdužni presjek kroz blagajničku dvoranu

Sl. 589. Unutrašnjost blagajničke dvorane, 2023.

U doba gradnje palače Prve hrvatske štedionice u Ilici 5, u jugoistočnom dijelu Monarhije i u tadašnjoj Kraljevini Srbiji imamo dvoetažnu ili višeetažnu blagajničku dvoranu samo u Beču u palači Ferstel 1860. te kod Wagnerove Länderbank (1882. – 1884.), a dvoetažnu blagajničku dvoranu ostakljenog stropa ima samo palača Narodne banke u Beogradu, izvedena prema projektu Konstantina Jovanovića 1890. godine. Ubrzo će slijediti zagrebački primjeri Hipotekarne banke na Zrinjevcu 8 i Štedionica u Ilici 25.[102]

Uz blagajničku dvoranu je smješten trezor, dostupan samo zaposlenima. Na njega se internim stubištem nadovezuje podrumski trezor, s kontrolnim ophodom. Pod je podrumskog

[102] Narodna banka u Beogradu ima i umetnutu treću etažu, etažu potkrovlja, prozorima orijentiranu na blagajničku dvoranu.

trezora od betona u koji su položene traverze, jedna do druge; strop podruma s traverzama na razmaku od 30 cm, a strop prizemnog trezora ponovno od traverzi položenih jedna uz drugu. Trezor u podrumu ima željezna oklopna vrata, a električna rasvjeta funkcionira samo kod otvorenih vrata. I ulaz u štedionicu osiguran je 'bogato urešenim željeznim vratima'.

Blagajnička dvorana je dodatno osigurana roletama od valovitog lima.

Pored opisa blagajničke dvorane Vancaš daje i detaljan opis glavnog stubišta štedionice koje vodi do prvog kata, izvedenog u mramoru: „… naslon obostranog ovog stubišta izrađen je također od ulaštenog mramora a riese ga kandelabri od ulaštene mjedi. Stijene i strop stubišta izradjene su bogato iz sadre i umjetnog mramora te su ukusno islikane i djelomično pozlaćene“, što sugerira svijest o važnosti prvog dojma koji štedionica njime ostavlja na klijente.[103]

TEHNIČKA OPREMA, PRIMJENA TEHNOLOŠKIH INOVACIJA, KONSTRUKCIJA

U tehnološkom smislu u gradnji se primjenjivala najsuvremenija tehnologija i konstruktivna dostignuća tog vremena. Građevina ima betonske temelje, a nosivi su zidovi, ovisno o opterećenju, izvedeni od tri vrste materijala (opeka u vapnenom mortu, opeka u cementnom mortu, klinker opeka u cementnom mortu). Prema presjeku, podrum i prizemlje imaju pruski tip stropa, dok je u stambenim prostorima strop izveden drvenim grednikom. Iličku fasadu i konstrukcije od 1. kata do krova nose željezni stupovi izvedeni u Budimpešti u tvornici Schlick. Brojni detalji su klesani u kamenu. Korišteni su i materijali koje danas više ne upotrebljavamo ili ih ne nalazimo pod tim nazivom: sadreni (gips) cement (lijevan za pregradne zidove u debljini 7 cm, zbog male težine ugrađivane bez čelične traverze kao nosača), drveni cement (za ravni krov), papirosito za neke žbuke ('kamenu slična i tvrda bielkasta žbuka').[104] Glavni vijenac zgrade i pokrovne ploče dimnjaka izvedeni su u betonu, kao i balkonske ploče (na čeličnim traverzama), s asfaltom kao završnim slojem.

Dućani imaju čelične rolete sa širokim valovima, prema patentu Glaser iz Praga (tvornica Antonína Glasera iz Karlina).

Uredske prostorije i komunikacije grijale su se niskotlačnim sustavom na paru, a cijevi su provedene i na staklene krovove pasaža i oktogona kako bi se otapao snijeg. Blagajnička dvorana grijala se radijatorima s toplom vodom iz centralne kotlovnice i toplim zrakom. Svi prostori štedionice imali su i sustav ventilacije. Izvedeni su zahodi Simplex sustava s tzv. meteor rezervoarom. Inače je moderni toalet s ispiranjem tek 1880-ih osmišljen u Britaniji pa

[103] Vancaš, 1900: 2
[104] Isaković,1899: 4

se nakon toga njegova primjena proširila i na Kontinent.[105] Radi odvodnje podzemne vode koja je prodirala u podrum, izveden je cijevni (upojni) bunar dubine 16 m.

„Stanovi su imali kupelji s kupeljskim pećima, električna zvonila, a poslovni prostori kućne telefone. Zgrada je imala autonomnu električnu centralu snage 32 kW, a motori pokretani plinskom turbinom snabdijevali su 1350 žarulja snage 16-25 svijeća. Po noći (radi noćnog mira) rasvjeta se osiguravala sustavom akumulatora koji bi se danju punili. Banka je imala dva čvrsta trezora od betona i traverza, a za noćnu sigurnost bili su zaduženi štedionički čuvari.“[106] Stakleni krov pasaža osiguravao je dnevnu svjetlost pod ostakljenim stropovima i bio je grijan radi otapanja snijega. Kupole prema Ilici i trgu, na žalost, nemaju nikakvu funkcionalnu osim isključivo dekorativnu ulogu pa im se može pristupiti iz najamnih stanova. Želja arhitekta, a vjerojatno i investitora, bila je postići reprezentativan izgled te prezentirati utjecaj i moć institucije Prve hrvatske štedionice.

Stanovi su komforni i opremljeni svom suvremenom opremom, s hrastovim podovima u sobama te kamenim podom od „granito-terazza“ u kuhinjama, kupaonicama i zahodima, „veoma su ukusno islikani, električnom rasvjetom i zvonilima providjeni“.[107] Kuhinje imaju i izlaz na balkon.

U tavanskom je prostoru bila organizirana činovnička menza, uz kupolu prema Margaretskoj.[108]

U svom tekstu povodom dovršetka gradnje štedionice Isaković skreće pozornost i na „patriotske intencije“ Štedionice koja je cijelu izvedbu povjerila „domaćim umjetnicima, poduzetnicima i obrtnicima“, osim onih koje nije bilo moguće izvesti u Zagrebu ili što u kratkom roku nije bilo moguće postići.[109]

OBLIKOVANJE INTERIJERA, DETALJI

Rasvjeta je izvedena uglavnom od „žute mjedi“, a dijelom od bronce, pozlaćena galvanizacijom.[110] Osobit dojam na klijente ostavlja rasvjeta blagajničke dvorane, osvijetljena

[105] *** 1882: 7. https://en.wikipedia.org/wiki/Toilet [Pristup 3. 5. 2021.]; Britanski vodoinstalater Thomas Crapper vrlo je značajna osoba na polju popularizacije vodoinstalaterske opreme u Velikoj Britaniji 19. stoljeća. Godine 1861. Crapper je osnovao tvrtku koja je proizvodila, prodavala i postavljala vodovod. Te je godine dobio patent za WC sa spremnikom vode. Podigao je spremnik do stropa kako bi pojačao pritisak vode i izumio plutajući ventil za uštedu vode. Osmislio je i cijev sa sifonom između toaleta i kanalizacije. Tvrtka Simplex, proizvođač sustava ugrađenog u palaču Štedionice, također je engleska. Detaljnije: Museum of the Toilet History, https://museumtoilet.com.ua/eng

[106] Iz uvodnog opisa Štedionice, Aničić, 2000: 1

[107] Vancaš, 1900: 3

[108] Prema tekstu Procjene nekretnine iz 1934. od procjenitelja Ota Mundera, HR-HDA, PHŠ/Z, sv. 125/1/570

[109] Isaković, 1899: 7

[110] Vancaš, 1900: 6

s „bezbroj malih žarulja“. „…prva hrvatska štedionica nije požalila troška, da dade izvesti sve radnje najboljim gradjevnim materijalom.“[111] Namještaj ureda štedionice i narodnog kasina izvela je tvornica pokućstva Bothe i Ehrmann, kao i namještaj Budjejovičke pivane.

OBLIKOVANJE PROČELJA I STILSKE KARAKTERISTIKE REALIZIRANOGA RJEŠENJA

Iako je oblikovanje zgrade opisano kao 'modificirani empire stil', monumentalna pročelja sinteza su kasnog historicizma i diskretnih secesijskih detalja, zbog čega se zgrada svrstava u primjer predsecesije u Hrvatskoj.[112]

„Kompozicijom dominiraju kupole nad rizalitima prema Ilici i Margaretskoj ul.; koso rezani uglovi s oblim erkerima akcentirani su tornjićima. Alegorijske reljefe ispod kupola izveo je Reinhol Völkel, kao i atlante na ulazu. Reljef u Ilici predstavlja alegoriju štedljivost, dok je na Preradovićevom trgu reljef „sredstva blagostanja i marljivosti s kojim 'Hrvatska' (srednji kip) podiže znanosti i umjetnosti, a podupire starost i siromaštvo. Kameni kipovi nad vijencem pred iličkom kupolom predstavljaju trgovinu i industriju.“[113] Izveo ih je Dragutin Morak. Od obrtničkih aplikacija u interijeru ističu se štukature, kameni detalji stubišta i stupova, kovane vratnice, vitraji u kupoli oktogona.

„Kiparije na fasadama“ izradili su, gotovo sve u cementu, domaći kipari Ignjat Franz, Miroslav König i Anton Bestebner, dok su u unutrašnjosti pasaža i oktogona izvedene od Günthera i Brunnera. Franz je izveo skulpturu u gipsu u štedioničkoj dvorani te stropove uredskih prostorija.[114]

Palača ima na zapadnoj i južnoj strani drvene rolete izrađene u Grazu, a mogu se podići, spustiti i ispružiti; nalič je moderno svijetlo zelen, što dobro „harmonira“ sa žućkasto-sivom bojom fasada.[115] Stakla podrumskih prozora i staklenog krova nad pasažom, debljine 6 mm, protkana su Siemensovom žicom debljine 2 mm radi osiguranja od oštećenja.

Palača je „urbanistički dojmljivog mjerila i programa, arhitektonski je avangardna po inovativnome trg. pasažu te po ranoj pojavi secesije u Zagrebu“.[116]

[111] Vancaš, 1900: 3
[112] Bedenko, 1999: 24
[113] *** 2000: 61-62
[114] Vancaš, 1900: 4
[115] Vancaš, 1900: 4
[116] Karač, Žunić, 2012: 99

Kompleks ima naglašene uglove istacima, balkonima i tornjevima, a posebno dominira gradom visokim krovištima nad središnjim dijelovima zapadnog i sjevernog krila, orijentiranima prema trgu i Ilici.

KARAKTERISTIČNI ELEMENTI BITNI ZA USPOSTAVU NOVE TIPOLOGIJE

Prva hrvatska štedionica već samim odabirom lokacije, a potom i odabranim urbanističkim rješenjem, stvara preduvjete za uspješnu realizaciju svoga složenog programa unutar kompleksa. Uvođenjem natkrivenog pasaža, za to doba na razini srednjoeuropskih trendova, uspostavlja komunikaciju s najširom publikom. Tako i uvođenjem klijenata iz pasaža reprezentativnim ulazom, smještenim u oktogonalnom zglobu pasaža, te vestibulom u blagajničku dvoranu, nadograđuje dojam uspješne i moćne institucije.

Značajno doprinosi razvoju tipologije i odabirom i dispozicijom javnih, poslovnih, posebno ugostiteljskih sadržaja, čime se otvara najširim slojevima društva. Pridonosi i razvoju domaće graditeljske djelatnosti uvodeći najsuvremenije materijale i uređaje društva te okupljajući u najvećoj mogućoj mjeri domaće obrtnike i izvođače.

NAKNADNI ZAHVATI I STANJE ZGRADE DANAS

Godine 1922. J. Vancaš projektira izmjene u tavanskom prostoru i prenamjenjuje dio za uredski prostor štedionice.

Lav Kalda 1925. intervenira na pročeljima, uklanja secesijske detalje dekorativne plastike pa danas pročelja više nemaju izvorni izgled.[117]

S vremenom su brojni stanovi prenamijenjeni u poslovne prostore, urede gradske i državne uprave, bez arhivirane dokumentacije. Uredi banke, danas Privredne banke Zagreb, nalaze se čak i na 3. katu.

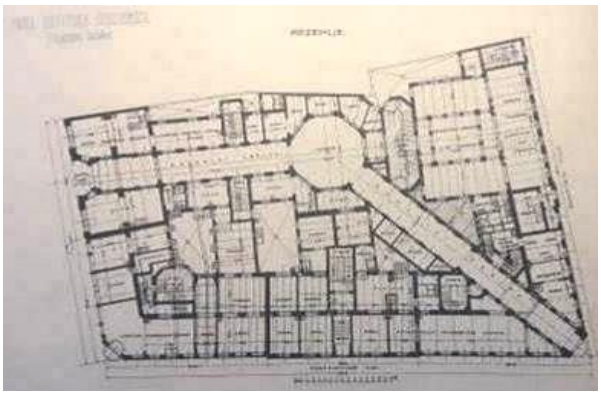
ZAKLJUČAK/VALORIZACIJA

Palača Prve hrvatske štedionice ima izrazite arhitektonske i urbanističke vrijednosti kao prva trgovačka galerija/pasaž u Hrvatskoj. Raznolikost planiranih sadržaja i njegova veličina čini ovaj kompleks jedinstvenim u širem kontekstu. Realizacija, između ostalog, demonstrira i snagu Prve hrvatske štedionice kao onovremene najveće hrvatske novčarske institucije, ali i graditeljskog poduzetništva Zagreba toga doba.

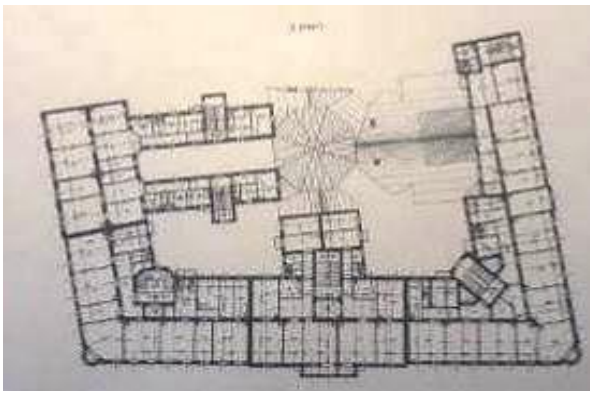
[117] Kako piše G. Szabo: „… od važnijih zgrada nastaje 1899. Palača Prve Hrvatske štedionice s onim morem ornamenta, koje su nedavno na vagone poskidali i time dali zgradi sasvim pristojan izgled. Šteta da se ne mogu odstraniti one naskroz suvišne nelijepe kupole…“ G. Szabo, 1927. Kaldin angažman je uslijedio nakon njegove realizacije zgrade Prve hrvatske štedionice u Crikvenici 1923. godine.

SLIKOVNI PRILOZI:

ARHIVSKI NACRTI

Sl. 590. Tlocrt prizemlja

Sl. 591. Tlocrt drugoga kata

Sl. 592. Presjek

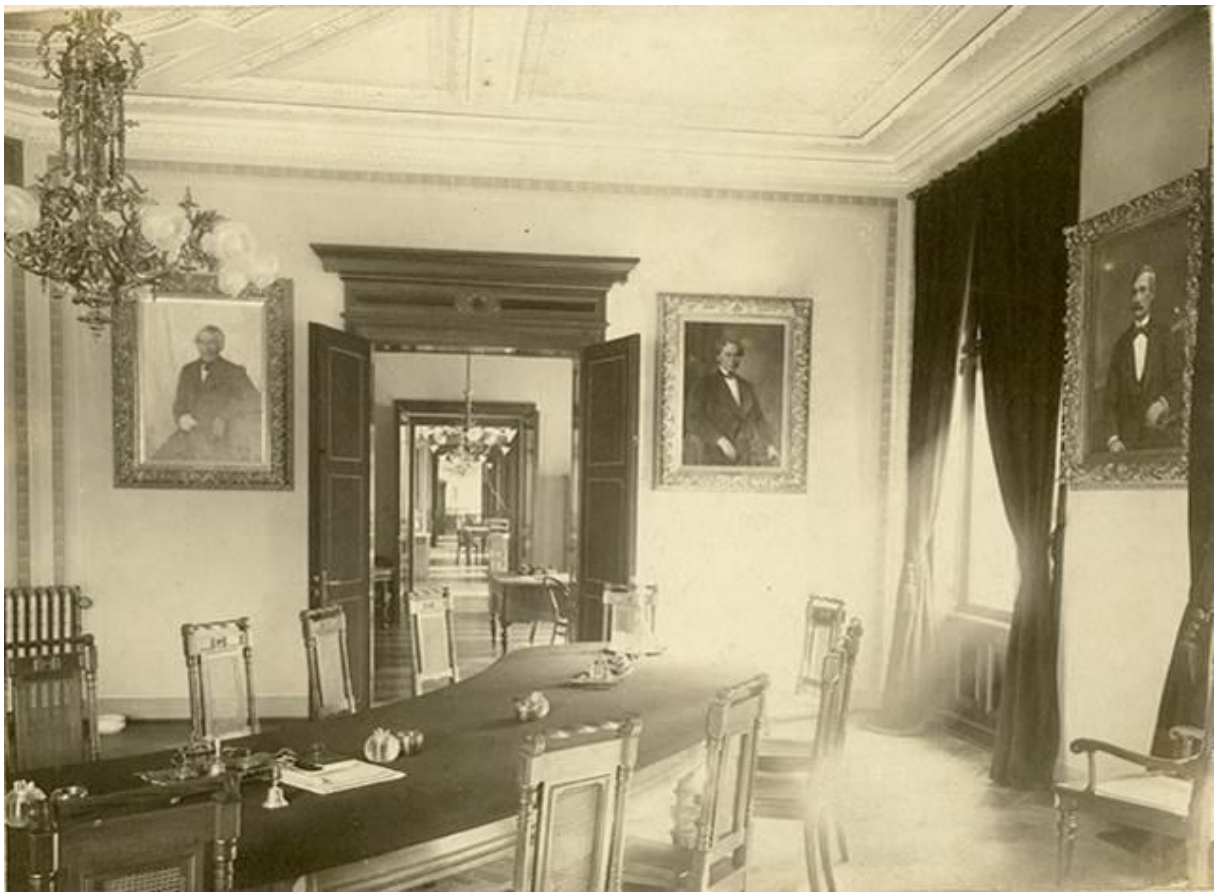

Sl. 593. Pročelje prema Trgu Petra Preradovića, 1898.

Sl. 594. Presjek kroz blagajničku dvoranu, 1899.

POVIJESNE FOTOGRAFIJE I RAZGLEDNICE

Sl. 595. Dvorana za sjednice (nedatirano)

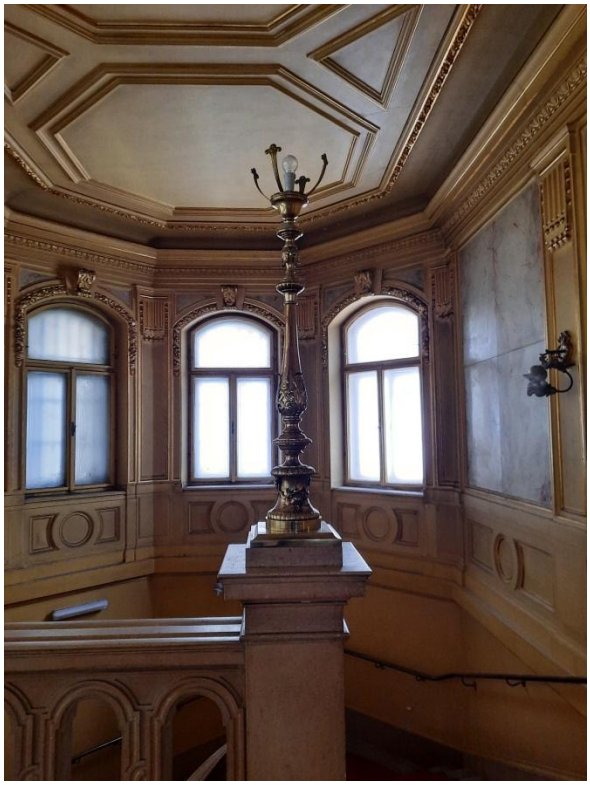

Sl. 596. Dvorana za sjednice (nedatirano)

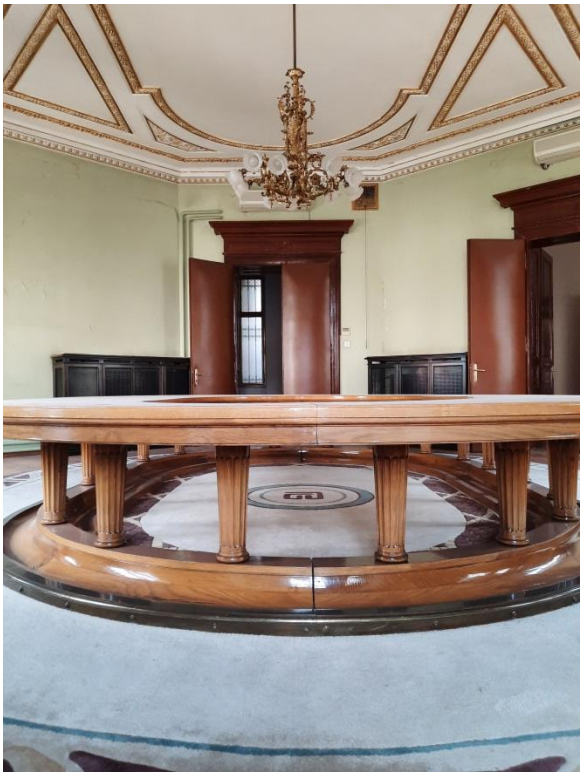
RECENTNA FOTODOKUMENTACIJA

Sl. 597. Centralni prostor pasaža, ulaz u štedionicu, 2023.

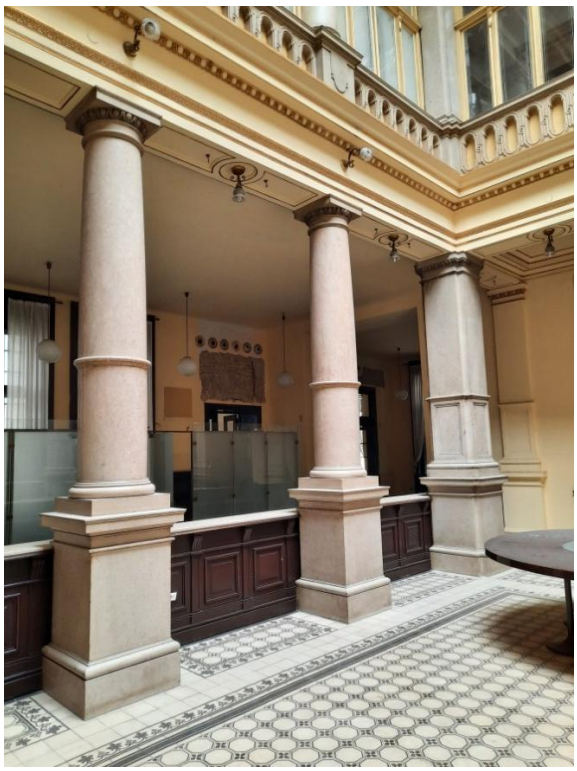
Sl. 598. Glavno stubište, 2023.

Sl. 599. Dvorana za sjednice, 2023.

Sl. 600. Niz ureda uprave štedionice, 2023.

Sl. 601 Blagajnička dvorana, 2023.

Sl. 602 Blagajnička dvorana, 2023.

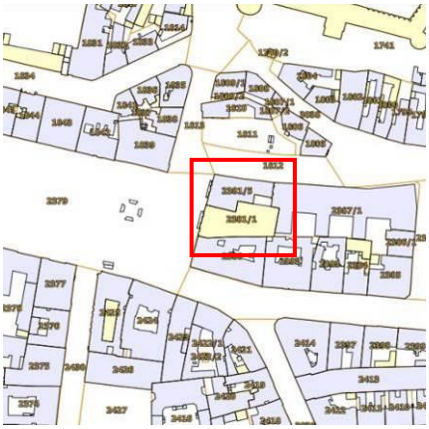
Sl. 603. Blagajnička dvorana, 1. kat, 2023.

Palača Gradske štedionice, Trg bana Jelačića 9-10, Ulica Augusta Cesarca 2, Zagreb

5	ADRESA (danas)	**Trg bana Josipa Jelačića 9 i 10 (nekad Jelačićev trg 19 i 20) - Ulica Augusta Cesarca 2, Zagreb**
	K. Č. / K.O.	**2381/1, 2381/5/Centar**
	NAZIV GRAĐEVINE	**Gradska štedionica**

Sl. 604. Prikaz na digitalnoj ortofoto snimci

Sl. 605. Izvod iz katastarskog plana

Sl. 606. Palača Gradske štedionice, oko 1930.

Sl. 607. Palača Gradske štedionice, 2019.

NARUČITELJ Gradska štedionica općine slob. i kr. glavnog grada Zagreba d.d.

ARHITEKT/GRADITELJ Ignjat Fischer (suradnja Vladimir Šterk, Slavko Löwy i Milovan Kovačević)/
Prva etapa: Bogdan Milić, ovlašteni graditelj - ing. i arch. poslovnica Ignjat Fischer, Demetrova 3;
Druga etapa: Inženjeri Kaiser & Šega, gradjevno d.d., Gajeva 21, Zagreb; ing. Amadeo Carnelutti, ovlašteni građevinski inženjer - Braća Carnelutti d.d. građevno poduzeće, Dalmatinska 10

VRIJEME GRADNJE	Prva etapa	Druga etapa
NATJEČAJ/PROJEKT/	1922./1923.	1922./1929.
GRAĐ. DOZVOLA/	1923.	1929.
IZVEDBA	1925.	1931.
STAMBENA DOZVOLA	1925.	1931.

NAKNADNI ZAHVATI:

- 1949. adaptirana je kuhinja u prizemlju
- 1950. adaptirana je kavana prema projektu Gradskog projektnog geodetskog poduzeća 'Osnova' Zagreb, projektanti Žerjavić i Bösenbacher
- 1980-ih izmijenjeno je oblikovanje stupova u kavani
- 2009. godine izvedena je izmjena interijera prema projektu arhitekta Ante Vrbana
- 2012. izvršena je rekonstrukcija blagajničke dvorane i prostora mezanina za prostor uprave banke prema projektu Zlatka Barovića i Vesne Dalbello iz arhitektonskog ureda Aplan d.o.o.
- 2013. adaptacija kavane, autor je nepoznat
- 2013. adaptacija gornje etaže prema projektu arhitekata Ive Šilović Grabovac i Krešimira Haramine iz ureda Izvan okvira d.o.o.
- 2017. godine preuređenje kavane, arhitektica Andrea Mikac iz ureda Pictis d.o.o.
- 2020. godine obnova poslovnice Zagrebačke banke nakon posljednjeg potresa prema projektu tvrtki Sub vision d.o.o. i A-Z projekt d.o.o.

DANAŠNJA NAMJENA: poslovna/poslovnica Zagrebačke banke d.d./kavana/stambena

STATUS ZAŠTITE: Zgrada je upisana u Registar kulturnih dobara RH kao pojedinačno zaštićeno kulturno dobro oznake Z-5772, Narodne novine br. 120/12

IZVOR GRAĐE: HR – DAZG – 1122, sign. 3069, GZZSKP, Zagrebačka banka d.d., Konzervatorski odjel u Zagrebu (KOZ)

BIBLIOGRAFIJA**:**

- Bjažić Klarin, T. (2020.) *Za novi, ljepši Zagreb, Arhitektonski i urbanistički natječaji međuratnog Zagreba,* 1918-1941., Zagreb, IPU
- Bagarić, M. (2011.) *Arhitekt Ignjat Fischer*. Zagreb, Meandarmedia
- *** (2017.) *Izazov moderne: Zagreb – Beč oko 1900,* [ur. Kraševac, I., Vugrinec, P.] Zagreb, Galerija Klovićevi dvori
- Cvetko, D. (2018.) *Problem interpretacije i valorizacije prostora Gradske kavane u Zagrebu*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za povijest umjetnosti, Zagreb
- Jurić, Z. (2005.) „Prolog u regulaciju Kaptola 1908.“, *Prostor*, 13
- Kahle, D. (2008.) „Potpisani projekti i realizacije Vladimira Šterka u Zagrebu od 1923. do 1941.“, *Prostor*, 16(2(36)), 192-209

- Radović Mahečić, D. (2009.) „Graditeljska obitelj Carnelutti (1879.–1947.)“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, (33), 319-336
- Maruševski, O. (1987.) *Od Manduševca do Trga Republike*, Zagreb, Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske
- *** (1914.) *Narodne novine*, 43, 23. veljače 1914., Zagreb
- *** (1922.) „Natječaj“, *Jutarnji list*, 15. srpnja 1922.
- *** (1923.a) „Gradnja Gradske štedionice“, *Jutarnji list*, 24. veljače 1923.
- *** (1923.b) „Palača Gradske Štedionice“, *Jutarnji list,* 11. ožujka 1923.
- *** (1931.) „Otvorenje *Gradske kavane* u Zagrebu“, *Novosti*, 6. prosinca 1931.
- *** (1931.) „Nova velegradska kavana u Zagrebu“, *Novosti,* 339, 8. decembar 1931.
- *** (1931.) *Večer*, od 4. 12. 1931.
- *** (1934.) *Gradska štedionica: zavod - koji stvara moderni Zagreb*, Zagreb

INTERNETSKI IZVORI:

- http://dazg.chez.com/galerija2.htm [pristup 11.08.2021.]
- http://www.wertheim.at/en/company/companys-history/history.html [pristup 30.10.2021.]
- https://www.google.hr/intl/hr/earth/ [pristup 11.08.2021.]

ANALIZA

POSLOVNO-EKONOMSKE PRILIKE

Naručitelj gradnje zgrade na Trgu bana J. Jelačića 9 -10 (nekad kućni brojevi 19-20) bila je Gradska štedionica općine slob. i kr. glavnog grada Zagreba, osnovana prije početka Prvoga svjetskog rata, 1914. godine, poslije preimenovana u Gradsku štedionicu Zagreb.[118] Osnovana je sa svrhom „…s jedne strane, da svakomu, a osobito siromašnijem dielu pučanstva omogući svoju prištednju sigurno i koristno ulagati i da do što jeftinije vjeresije doći, a s druge strane, da razpoloživim čistim poslovnim dobitkom promiče obć. koristne i dobrotvorne svrhe grad. obć., a općina slob. i kr. glavnog grada Zagreba jamči na osnovu zaključka grad. zastupstva od 10. veljače 1913. čl. 51. koji je odobren odpisom kr. zem. vlade, odjela za unutarnje poslove od 24. veljače 1913. br. 12.210-1913., za sve obveze gradske štedionice u obće, a napose za sve uložke i njihovo po štedioničkih pravilima ukamaćenje sve do razriešenja štedionice“.[119] Prvi poslovni prostor Gradske štedionice bio je u prizemlju i katu uglovnice Hagenauer, Petrinjska 5/Amruševa 5.[120] S obzirom na kontinuirani razvoj, štedionica planira gradnju adekvatne, vlastite zgrade u neposrednoj blizini, na glavnom gradskom trgu, kupujući 1915. zemljište dotad izgrađeno manjim jednokatnim i dvokatnim zgradama.

URBANISTIČKA POZICIJA I ULOGA

Ovim planovima za gradnju zgrade Gradske štedionice prethodili su planovi regulacije Kaptola i Dolca. Prvi je onaj Lenucijev iz 1896. godine[121], a na tom tragu nastaje projekt Slavka Benedika 1905. godine koji na istočnoj strani trga projektira kompleks s trgovačkim pasažem do Vlaške s oktogonom, kao kod zgrade Prve hrvatske štedionice u Ilici. Drugi plan, s istim konceptom, koristi i Viktor Kovačić 1908. u prvonagrađenom radu na natječaju za regulaciju Kaptola, kojim planira novi gradski blok s Vlaškom ulicom na sjeveru, Bakačevom ulicom i Jelačićevim trgom na zapadu, Jurišićevom ulicom na jugu i Kurelčevom ulicom na istoku. Na njega se nastavlja novi trg, omeđen Kurelčevom ulicom na zapadu, Vlaškom ulicom na sjeveru

[118] Naziv je promijenila 1946. godine. Dokumentacija u Državnom arhivu u Zagrebu, Klasa: G.1.2.2., Fond 246, http://dazg.chez.com/galerija2.htm [pristup 11.08.2021.]
[119] NN br. 43 od 23. veljače 1914., Zagreb. Tekst definira i općenitu ulogu te svrhu štedionice kao institucije.
[120] Bagarić, 2011: 210
[121] „Prema Lenucijevoj regulaciji iz 1896. godine veliki blok definiran s istočne strane Jelačićevim trgom i početkom Bakačeve, sa zapadne Kurelčevom, s juga Jurišićevom i sa sjevera Vlaškom ulicom podijelio bi se, nakon sanacije potoka Medvešćaka koji ga je presijecao, u tri dijela. Lenuci je planirao otvaranje dviju novih ulica: jedna bi bila prosječena u visini Petrinjske ulice i paralelna s ispravljenom i proširenom Kurelčevom, a otvarala bi pogled na Nadbiskupski dvor, dok bi druga ulica spajala sjeveroistočni ugao Jelačićeva trga s Vlaškom.“ Bagarić, 2011: 214

i Palmotićevom ulicom na istoku.[122] Kroz novi blok proteže se prolaz nalik oktogonu između Trga bana Jelačića i Vlaške. U doba projektiranja Gradske štedionice ta je ideja još uvijek aktualna i prikazana je i na projektu za građevinsku dozvolu prve etape gradnje iz 1923. [123]

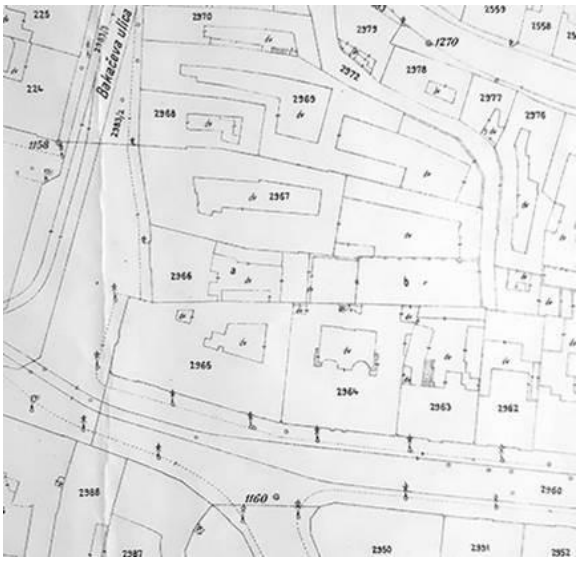
Sl. 608. Pogled na Gradsku štedionicu iz zraka s istoka

ODABIR PROJEKTANTA NATJEČAJEM

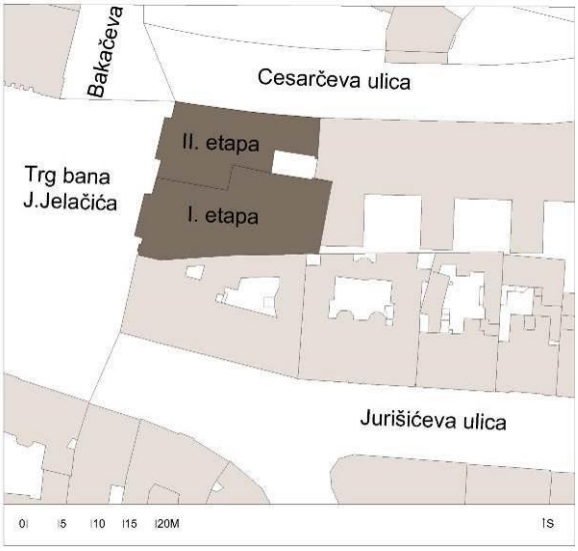
Gradska štedionica odlučila je arhitektonsko rješenje odabrati putem javnog natječaja provedenog 1922. godine.[124] Na objavljeni natječaj pristiglo je više od 50 radova.[125] Unatoč velikom interesu, zbog, kako navodi Bjažić Klarin, višegodišnjeg neraspisivanja natječaja, ali i zbog neprikladnog zemljišta te nedovoljno razrađenog programa natječaja - prva nagrada nije dodijeljena. U drugi krug natječaja pozvano je pet nagrađenih autora prvoga kruga, nakon kojeg je naručitelj, iako je žiri zaključio da nijedan rad nije zreo za realizaciju, povjerio gradnju Ignjatu Fischeru kao „utjecajnom graditelju i poduzetniku, gradskom zastupniku i javnom djelatniku s jakim vezama među gospodarstvenicima i političarima“.[126] U javnosti je najavljena realizacija u dvije etape i važna uloga novogradnje u formiranju istočnog pročelja trga kojom

[122] Jurić, 2005: 32
[123] Bagarić, 2011: 213-214
[124] *** 1922.a: 5
[125] Bjažić Klarin, 2020: 65
[126] Prema tekstu Ede Schöna, Bjažić Klarin, 2020: 69. Osim toga, u odabiru projektanta nije bilo zanemarivo što je Fischer već bio angažiran na projektu rekonstrukcije za Jugoslavensku banku na uglu Trga bana Jelačića i Praške. Bagarić, 2011: 218. O odabiru projektanta pišu Bagarić, 2011: 212, Kahle, 2008: 206 i dnevne novine. *** 1923.a: 3

će se ispuniti „ona neugodna praznina, što nastaje zbog niskih kuća uz orijašku Fellerovu građevinu“.[127] Natječajnom radu Ignjata Fischera i njegovu angažmanu na projektu Gradske štedionice prethode i drugi njegovi projekti za novčarske institucije na kojima gradi iskustvo u projektiranju zgrada ove tipologije: Obću zagrebačku štedionicu i zalagaonicu na uglu Praške ulice i Zrinjevca, natječaj za zgradu Zagrebačke burze, Jugoslavensku (Hrvatsku zemaljsku) banku na uglu Trga bana Jelačića i Praške ulice. [128]

Sl. 609. Lokacija Gradske štedionice na katastru iz 1915.

Sl. 610. Situacija na današnjem katastarskom planu s prikazom etapa gradnje

PROJEKTNI ZADATAK

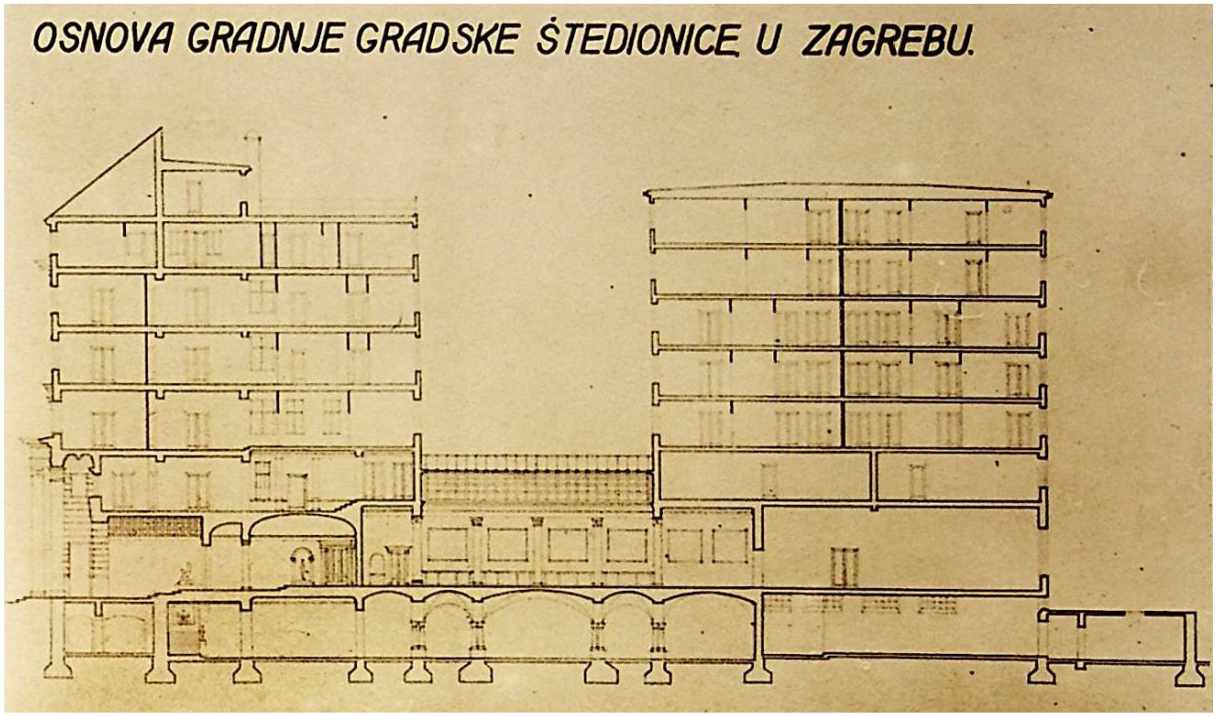
Prema natječajnom programu naručitelja, u prvoj etapi gradnje zahtijeva se monumentalno pročelje koje će činiti cjelinu s gradnjom u drugoj etapi. Detaljno je raspisana dispozicija sadržaja po etažama, a manjkavost predstavlja nedostatak iskaza traženih površina za pojedine sadržaje s izuzetkom blagajničke dvorane koja je dimenzionirana na 450 m^2. Prizemlje je trebalo sadržavati blagajničku dvoranu, sobu ravnatelja blagajne, trezor, sef, knjigovodstvo i pomoćne prostore. Program smješta u mezanin ravnateljstvo štedionice, dvoranu za sjednice i ostale uredske prostore. Prvi je kat također namijenjen uredima, dok su drugi i treći kat stambeni, s po tri stana na etaži. Potkrovlje mora

[127] Misli se na susjednu uglovnicu Trga bana Jelačića i Jurišićeve ulice. *** 1923.b: 5

[128] Ignjat Fischer svoje djelovanje započinje u partnerstvu s Antonínom J. Hrubýjem početkom 1897. godine kao Fischer&Hrubý, Gradjevno tehnički bureau - gradjevno poduzetničtvo, nakon studija arhitekture na praškoj Politehnici. Bagarić, 2011: 36; Bagarić, 2017.a.: 204.

sadržavati što više manjih stanova za poslugu i osoblje restauracije. U podrumskoj etaži zadana je moderna restauracija sa zasebnim ulazom i stubištem te prostori instalacija.[129]

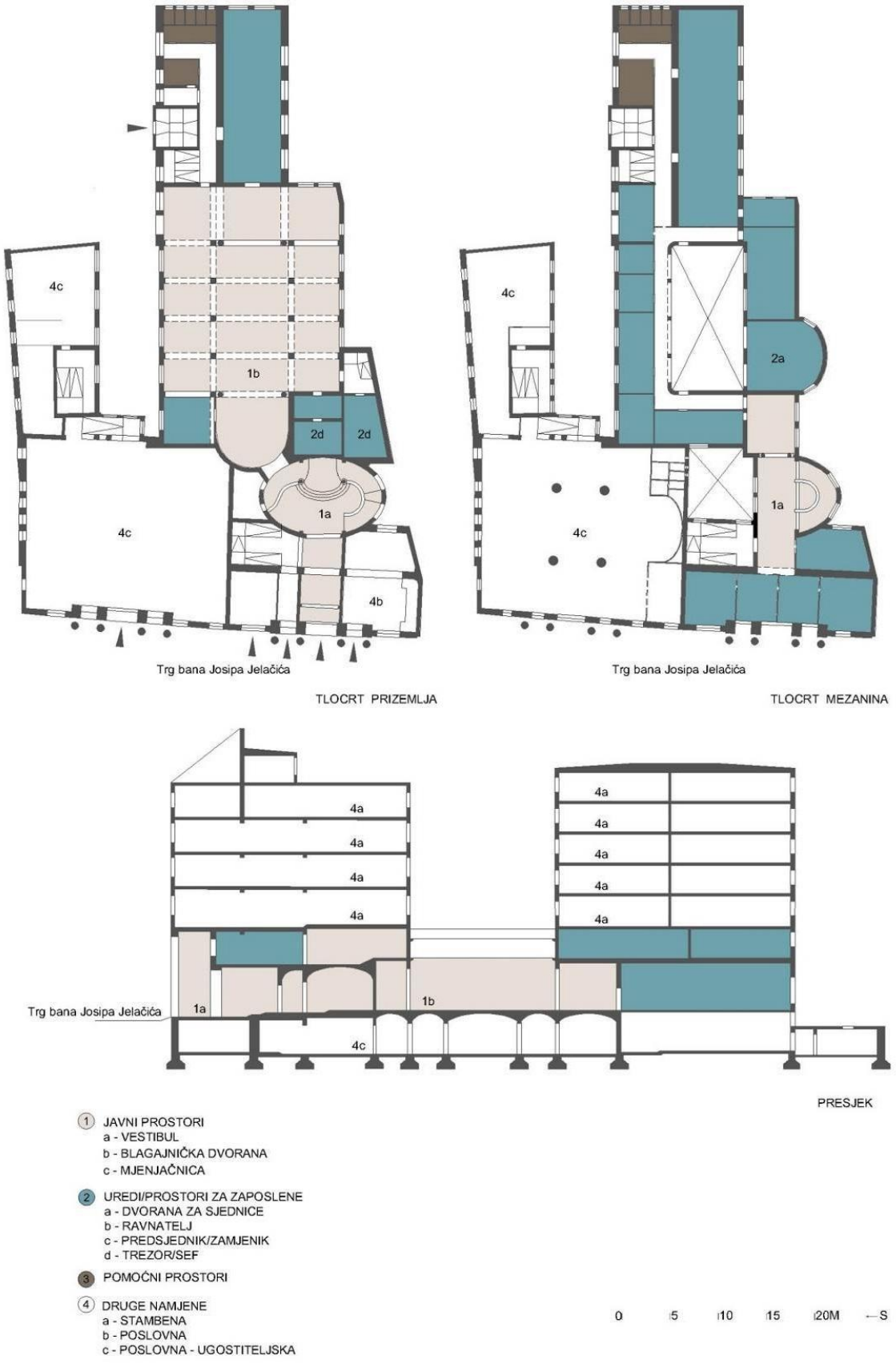
Štedionica prvom etapom rješava vlastite prostorne potrebe, a zatim investira u zgradu koja će prvoj biti prateći sadržaj, a time i prezentira snagu institucije koja dovršava dio urbanog tkiva te istočno pročelje glavnoga gradskog trga.[130] U drugoj etapi planirana je dodatna dvorana i točionica restorana, prethodno smještenog u podrumu, kavana i stanovanje na gornjim etažama.

Sl. 611. Natječajni rad, uzdužni presjek kroz blagajničku dvoranu

[129] *** 1923.b: 5

[130] Svojom pozicijom Gradska štedionica je urbanistički definirala istočnu stranu Trga bana Jelačića i početak Cesarčeve ulice, otvorene tek nakon izgradnje štedionice. Bagarić, 2011: 258, bilješka 331

Sl. 612. Osnovna funkcionalna shema, tlocrt prizemlja, mezanina i presjek

PROSTORNO RJEŠENJE I FUNKCIONALNA SHEMA

Kao i kod brojnih prethodno analiziranih primjera zgrada novčarskih institucija, i kod planiranja zgrade Gradske štedionice vidimo nepoštivanje aktualnoga građevnog reda u izgrađenosti parcele, koja u prvoj etapi gradnje do razine prve dvije etaže iznosi gotovo 100%, dok je s drugom etapom realizirano unutarnje dvorište, što je smanjilo ukupnu izgrađenost na još uvijek vrlo visokih 96%. Iznad razine blagajničke dvorane izgrađenost je znatno niža, oko 60%. Osnovna funkcionalna shema zgrade, svojstvena tipologiji zgrada novčarskih institucija, može se podijeliti u četiri osnovne cjeline: javni prostori odnosno prostori poslovanja sa strankama (blagajnička dvorana, vestibul s pretprostorima), uredski prostori i prostori za zaposlene, pomoćni prostori te prostori drugih namjena (kavana, restauracija, ljekarna i stanovanje)[131], (Sl. 612.).

Prva etapa gradnje

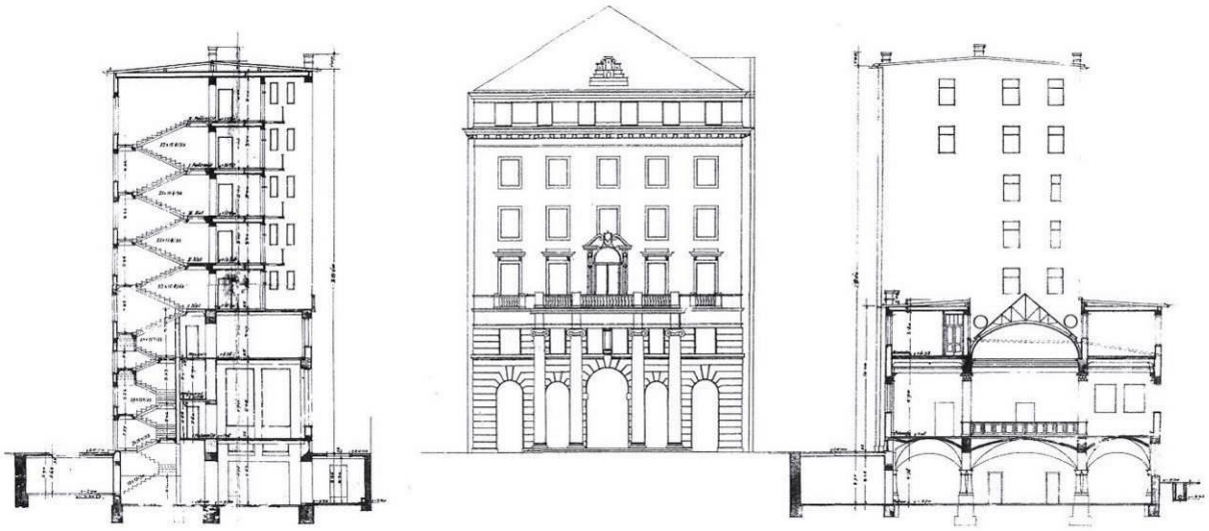
Zgrada građena u prvoj etapi (južna zgrada), namijenjena štedionici, planirana je na uskoj i dugoj parceli, formirana od dva volumena: jedne četverokatnice orijentirane prema trgu i peterokatnice dublje u parceli, spojene s uličnom zgradom na razini podruma, prizemlja i mezanina. Prostori štedionice jesu u prizemlju, mezaninu i na prvom katu, u podrumu je restauracija, u prizemlju i podrumu ljekarna, a na gornjim su etažama stanovi za najam. Ovako složen projektni program zahtijevao je više ulaza u ovaj kompleks: osim ulaza u štedionicu, tu su zasebni ulazi u ljekarnu, u stubište za stanare i ulaz u podrumski dio s restoranom. Na nacrtima za gradnju prve etape još je prisutan pasaž iz kojeg su bili projektirani i zasebni ulazi za dvorišno krilo za činovnike, kuhinju restauracije i za stanove dvorišne zgrade, a zgrada otvorena prozorima cijelom dužinom sjevernog pročelja.

U prvoj etapi ulaz u štedionicu smješten je u osi pročelja, istaknut je oblikovno kao i veličinom, dok su lijevo uz njega ulazi za stanare i ulaz u podrum u restoran, a desno ulaz u ljekarnu. Bočno, uza zgradu sa sjeverne strane bio je ulaz u vrt gradskog podruma.

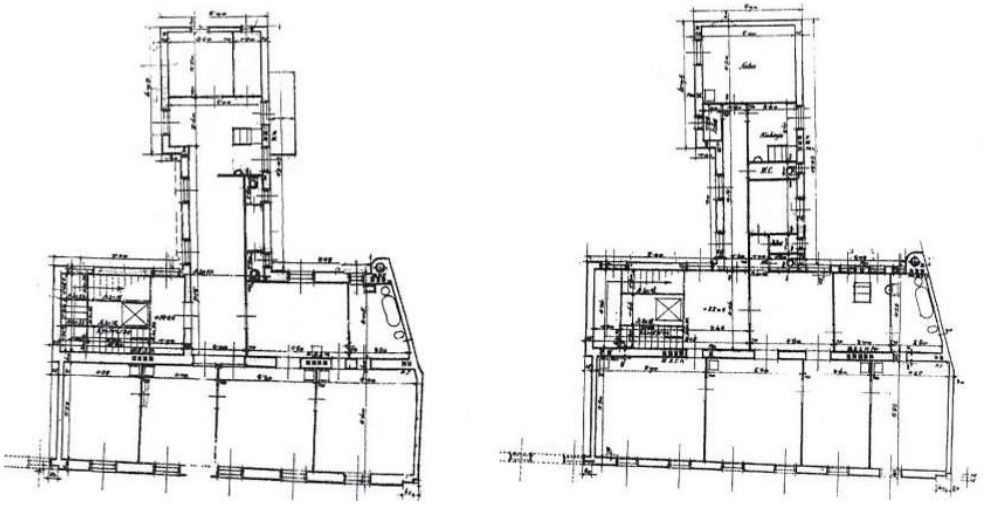
Od glavnog ulaza u štedionicu, uz vjetrobran s mimokretnim vratima, s nekoliko blagih stuba ulazi se u vestibul – reprezentativni ulazni prostor štedionice eliptičnog oblika sa stubištem prema mezaninu; na njega se nastavlja zglob polukružnog pretprostora blagajničke dvorane.[132] Uz blagajničku dvoranu, baš kako je definirano projektnim zadatkom, smješten je sef i dvoetažni trezor, a iza nje je formiran prostor također dvoetažnog knjigovodstva, pomoćne prostorije i interne, vertikalne komunikacije za zaposlene.

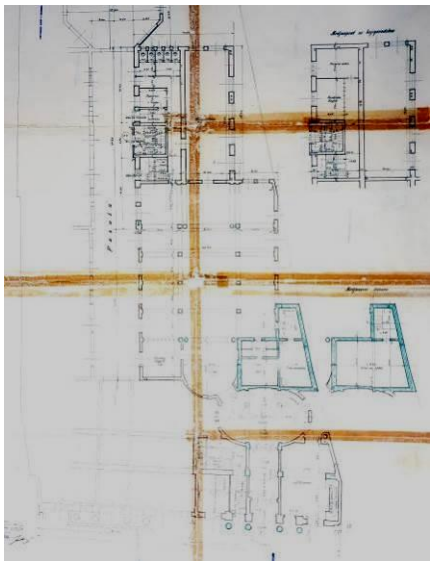
[131] *** 1902: 146-147

[132] Rješenje podsjeća na zakretanje osi ulaza prema blagajničkoj dvorani kod Wagnerove Länderbank u Beču iz 1883. do 1884. godine.

Sl. 613. Presjek, pročelje i poprečni presjek kroz blagajničku dvoranu

Sl. 614. Tlocrt drugog, trećeg kata i prizemlja

Mezanin je planiran za dvoranu za sjednice i urede uprave, s čekaonicom za klijente uz stubište, a prostorije su organizirane uz glavno pročelje te oko središnjega svjetlika iznad blagajničke dvorane. Uz glavno pročelje su grupirani ravnatelj i zamjenik, predsjednik i njihove prijamne prostorije, amfiladno povezane, a uz blagajničku dvoranu uredi činovnika i pomoćne prostorije (garderoba, sanitarije, buffet). Sve glavne i reprezentativne poslovne i stambene prostorije, na svim etažama, orijentirane su prema trgu, a servisne prema dvorištu. Iznimku čini dvorana za sjednice kao jedan od prostora u dvorišnom dijelu, ali u neposrednoj blizini glavnog stubišta.

REPREZENTATIVNI SKLOP ŠTEDIONICE

Blagajnička dvorana je smještena u dubini parcele, u središnjem dijelu tlocrta. Pravokutnog je oblika, reprezentativnog izgleda, a proteže se do visine parapeta mezanina, ukupne visine oko 6,7 m.[133] Blagajnička dvorana s mezaninom ne ostvaruje kontakt, kao što je slučaj kod brojnih drugih primjera. Strop blagajničke dvorane nije izveden prema natječajnom rješenju gdje je projektiran bačvasti svod, niti prema dokumentaciji iz građevinske dozvole gdje precizna pozicija ostakljenog stropa nije jasno definirana; prema poprečnom presjeku moglo bi se zaključiti da je strop planiran na razini vijenca povrh stupova dvorane.[134] Poput paralelno izvođenog rješenja u Jugoslavenskoj banci, Fischer odlučuje pravokutni tlocrt natkriti staklenim stropom ovalnog oblika ostakljenja, izveden tehnikom vitraja, unutar zrcalnog tipa konstrukcije svoda. Konstrukciju natkriva dvostrešnim staklenim krovom.[135]

Uvlačenjem blagajničke dvorane u dubinu interijera, pomno stupnjevanim pristupom, prolazom kroz vestibul uz reprezentativno stubište te skretanjem uvjetovanim oblikom parcele, kao da se željela komunicirati zaštićenost i sigurnost poslovanja te istovremeno naglasiti vizualni i prostorni doživljaj ulaska u blagajničku dvoranu štedionice.

PROSTORI DRUGIH NAMJENA

UGOSTITELJSTVO

Restauracija nazvana „Gradski podrum“ smještena je u sredini parcele (s glavnom dvoranom ispod blagajničke dvorane), „sa širokom nišom za orkestar, a u prednjem je dijelu prilaz dvorani sa zasebnim stubištem, *foyerom* i predvorjem s garderobom“.[136] U pozadini su

[133] Za usporedbu, visina blagajničke dvorane u primjeru Bastlove štedionice u Ilici 25 iznosi čak 11m, gotovo dvostruko.
[134] *** 1923.b: 5. Objavljeni crtež blagajničke dvorane uz Fischerovo pročelje ne odgovara izvedenom stanju.
[135] U Jugoslavenskoj banci je riječ o drukčijoj konstrukciji svoda.
[136] Bagarić, 2011: 214

smješteni prateći i pomoćni sadržaji restorana. Ostvareni prostor je intimnog ugođaja, dopunjen zidnim slikama i detaljima folklornih motiva. Dijelom je prostor svođen križnim svodovima, oslonjen na stupove i polustupove. Restoran je projektiran kao djelomično ukopan, ali prema dvorištu je prirodno osvijetljen i ventiliran.

STANOVANJE

U gornjim etažama su smješteni stanovi, organizirani po principu dva stana na stubištu, bogatije dimenzionirani u volumenu orijentiranom prema trgu te skromniji u dvorišnoj zgradi. Stanovi s pogledom na trg, kao peterosobni, sa sobama u amfiladi uz ulična pročelja (s izuzetkom spavaće sobe) i s izdvojenim dvorišnim krilom za servis i poslugu. U dvorišnoj zgradi su trosobni stanovi, kompaktnog i funkcionalnog, jasnog tlocrta, također prema shemi dva stana na etaži, a u potkrovlju s višekrevetnim sobama za muško osoblje restorana s kupaonicom i zahodom, te dva dvosobna stana.

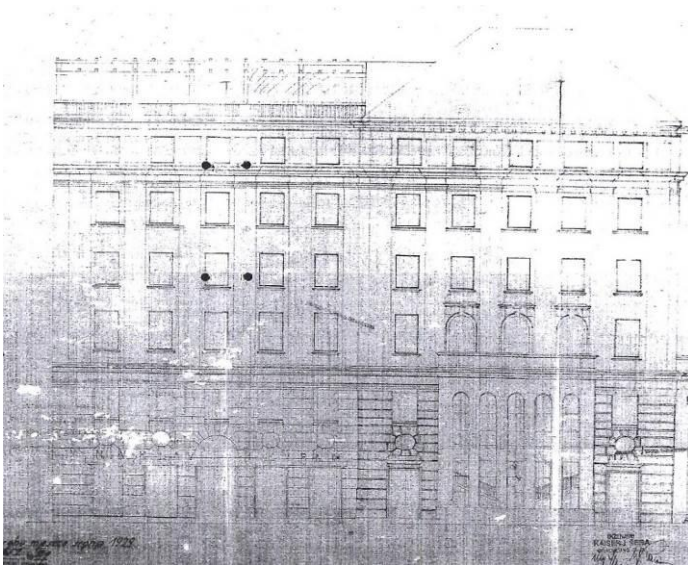
Druga etapa gradnje

Izvedbu zahtjevne konstrukcije druge etape palače (sjeverne zgrade) od prvobitno angažiranoga graditeljskog poduzeća Kaiser i Šega preuzima Amadeo Carnelutti, ovlašteni građevinski inžinjer, renomiran kao vrstan statičar, prema projektu iz 1929. i „promjenbenom“ nacrtu iz 1931. godine.[137]

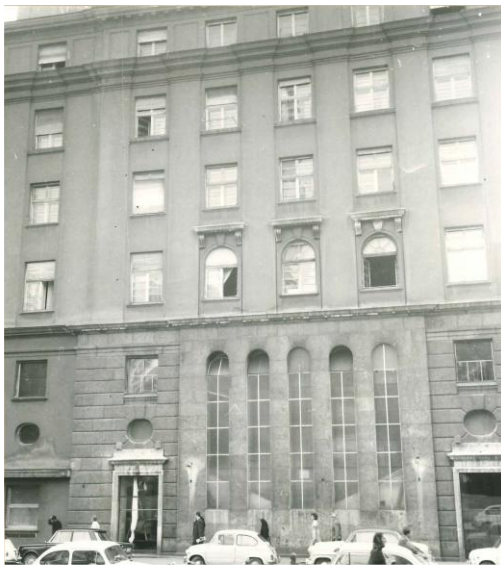
Sjeverna zgrada svojim uskim i dugim volumenom uz Cesarčevu ulicu zatvara s južnom zgradom unutarnje dvorište. Sadrži dvije podrumske etaže, prizemlje, mezanin, četiri etaže i potkrovlje. Poveznica s južnom zgradom jest druga etaža u koju je moguće pristupiti i sa stubišta južne zgrade i s onoga iz sjeverne, kao i podrum sjeverne zgrade gdje je realizirano proširenje prostora izvedenog restorana. Kod gradnje druge etape glavni ulaz u osi tog dijela pročelja preuzima kavana, dok je ulaz za stambeni dio, zajedno s kolnim ulazom u dvorište iz Cesarčeve, u osi istočnog dijela sjevernog pročelja.

Najniža etaža namijenjena je drvarnicama i instalacijama ventilacije, a iznad nje su sadržaji kavane i restorana – dodatna dvorana i točionica restorana.

[137] Amadeo Carnelutti nešto ranije, 1924. godine, izvodi kupolu palače Burze arhitekta Viktora Kovačića i 1926. poslovnu zgradu Jugoslavenske banke (Trg bana Jelačića 13/Praška ul.) Mahečić, 2009: 331; Maruševski, 1987: 76; prethodni izvođač Kaiser i Šega povlači se iz posla dopisom od 3.10.1929. te gradnju preuzima 6.11. 1929. Amadeo Carnelutti. (HR-DAZG, ZGD, sign. 3069)

Sl. 615. Sjeverno pročelje, inžinjeri Kaiser i Šega, građ. poduzeće, 1929.

Sl. 616. Sjeverno pročelje, 1965.

PROSTORI DRUGIH NAMJENA

UGOSTITELJSTVO

Kavana na uglu trga i novoformirane ulice zauzima prostor prizemlja, mezanina, 1. i 2. kata duž cijelog pročelja sjevernog dijela zgrade, orijentiranog prema trgu te gotovo cijeloga istočnog krila. Na prvoj etaži je pored zabavnih sadržaja i čitaonica (vjerojatno novina i časopisa) te kuhinja i terasa orijentirana prema dvorištu, prostori za vino i ventilaciju. U gornjim etažama ponovo su stanovi s ulazom iz Cesarčeve, a u potkrovlju spremišta za stanove. U istočnom dijelu zgrada je završena krovnom terasom s pergolom.

Prostor kavane proteže se kroz tri etaže kao jedinstveni volumen. Za pristup prvoj galeriji Fischer je projektirao monumentalno trokrako stubište konkavnih i konveksnih linija na sjevernom dijelu kavane. Drugoj se galeriji pristupalo jednokrakim stubištem uz istočni dio prve galerije kavane. Prostranosti doprinosi i velika količina prirodnog svjetla osigurana prozorima velikih dimenzija, lučno zaključenim, smještenim iznad stubišta, te nizom manjih, ovalnih i pravokutnih, postavljenih nisko na zapadnom zidu, prema glavnom gradskom trgu.

STANOVANJE

Stanovi su distribuirani od druge etaže do potkrovlja, s tim da je na drugoj etaži samo jedan trosobni, s pristupom sa stubišta iz Cesarčeve. Na trećoj etaži su tri stana (dva s ulazom iz Cesarčeve, jedan četverosobni s ulazom s Trga), a na četvrtoj jedan trosobni i jedan sedmerosobni. Pritom stubišna jezgra s dva dizala u Cesarčevoj opskrbljuje i kavanu i stanove. Potkrovlje je dijelom stambeno, a sadrži i terasu s pergolom na istočnom dijelu zgrade.

TEHNIČKA OPREMA, PRIMJENA TEHNOLOŠKIH INOVACIJA, KONSTRUKCIJA

Zgrada štedionice izvedena je u dijelu do stropa mezanina u armiranom betonu, a gornje etaže imaju stropove s drvenim grednikom.

Dvostrešni krov blagajničke dvorane čelične je potkonstrukcije koja nosi eliptični luk oslonjen na stupove dvorane poduprte supstrukturom u podrumu.

Specifično je rješenje kavane koja je troetažno organizirani prostor konstruktivno formiran s 4 armiranobetonska stupa visine 14 m i promjera 1,1 m, na rasponu od 20x20 m. Oni prenose cjelokupno opterećenje svih etaža iznad.[138] U podrumskom dijelu stropna je konstrukcija riješena svodovima. U zidovima trezora u prizemnoj etaži i etaži mezanina na nacrtima su naznačeni dvostruki „I“ profili, uobičajena konstrukcija za pojačanje sigurnosnih uvjeta.

Prostori štedionice bili su opremljeni suvremenim instalacijama, ventilacijom i centralnim grijanjem, dizalima te cijevnom poštom. Ukrasne su rešetke ventilacije u uglovima stropa blagajničke dvorane, kao i u restauraciji, intaktne, iako više nisu u funkciji. Prema izvornim nacrtima prostori uprave, kao i stanovi, grijani su kaljevim pećima, premda su u prostorima štedionice uz drvene oplate zidova i zaštitne maske za radijatore pa se zaključuje da je štedionica ipak imala izvedeno centralno grijanje. Zgrada je imala električnu rasvjetu. Prostori sefa i trezora bili su opremljeni opremom bečke tvrtke Wertheim.[139]

„Kuhinja je uredjena na najmoderniji način s hladionama za živež, aparate za rashlađivanje vodovodne vode, pravljenje sladoleda, automatsko punjenje kuhane kave itd. ….Nema sumnje da ova velegradska kavana predstavlja za zagrebačko gradjanstvo jednu rijetku novost koju će svako rado gledati i prema svome shvaćanju i ocijeniti.“[140]

OPIS IZ VREMENA GRADNJE

Dojam o novogradnji, uz otvorenje „velegradske kavane“, prenose onovremene novine uz komentar „kako smo se mi kadri takmičiti svojom invencijom, stručnim radom i savršenom proizvodnjom i sa najnaprednijim narodima Evrope“.[141] U Novostima nalazimo i vjerne opise doživljaja interijera koji je na prvi dojam „zbog grandioznosti prostorija vanredan“, kao i detalje o stropovima srebrnaste boje napravljenim od tankih srebrnastih listića te zidovima presvučenim „sa umjetnom svilom u vodenasto-modroj i srebrnoj boji“. Namještaj kavane je

[138] „...poradi toga se u kavani nalaze samo četiri kiklopska stupa, koji osim službe, da snašaju teret čitave palače, izgledaju veoma ukusno i najljepši su ukras čitave kavane“, navode novine Večer, 5. prosinca 1931. *** 1931. e.
[139] Osnovana 1852. http://www.wertheim.at/en/company/companys-history/history.html pristup 30.10.2021.
[140] Cvetko, 2018: 56
[141] *** 1931.f

„tapetiran u modroj boji, a i podovi su od posebnog tamnomodrog linoleuma“. Istovremeno, prisutna je i kritika na stil izvedbe pročelja, kojeg bi modernija arhitektura „omogućila šire otvore za izgled na bujan život na Jelačićevom trgu“. Razloge za rješenje konstrukcije opravdava se potrebom za što više prostora te „da bi pregled bio što slobodniji“.[142] Napisi navode podatak o kapacitetu kavane od 890 gostiju, što također govori ne samo o oblikovnim detaljima već i o ambicioznosti projekta i investicijskog programa. Kao i kod kavane Corso, ugostiteljsku djelatnost štedionica prepušta na upravljanje ugostitelju, u ovom slučaju „čuvenom stručnjaku Loupalu“.[143]

OBLIKOVANJE INTERIJERA, DETALJI

U primjeru Gradske štedionice stakleni strop izveden tehnikom vitraja nije izveden samo nad središnjim prostorom blagajničke dvorane već i nad dijelom stubišta koje vodi u mezanin u prostore uprave te nad dvoranom za sjednice, npr. s vitrajem u formi lustera.

Ugrađena je oprema proizvođača sefova i sef pretinaca za pojedinačne korisnike F. Wertheim&comp A. G. iz Beča. Za ovaj projekt posebno su oblikovana i rasvjetna tijela (od neostilskih do modernih).[144] Interijer je oblikovan vrhunskim materijalima poput mramora, mjedi, masivnog drva, od kojih su izvedene: maske za grijaća tijela, kamini, tamno „bajcane“ drvene oplate u mezaninu ispred i u uredima uprave, oplate stupova blagajničke dvorane, glavno zavojito stubište s detaljima ograde od pozlaćenoga kovanog željeza itd. Središnji dio blagajničke dvorane povezan je u materijalu s vestibulom i izveden u mramoru, dok su prostori blagajnika završeni u parketu postavljanim u asfalt. Prostor dvorane omeđen je stupovima kvadratnog tlocrta, jednostavno oblikovanih kapitela, između kojih su formirani u drvu oblikovani pultovi za komunikaciju s klijentima. Na povijesnim je fotografijama u sredini dvorane po dužoj osi vidljiv i namještaj za odmor klijenata. Dvorana za sjednice opremljena je stolom koji svojim potkovastim oblikom prati oblik dvorane.

M. Bagarić navodi kako „dijelovi opreme interijera Štedionice stilski su neujednačeni: zidne i stropne plohe imaju neoklasicističke profilacije, ograda stubišta i vitraji nose decoovske stilske oznake, rasvjetna tijela oblikovana su u širokom rasponu od (neo)neostilskih lustera do modernih poliedara stropnih svjetiljki“.[145]No, cjelokupni dojam i „…vješto odmjerene

[142] *** 1931.g
[143] *** 1931.d: 3
[144] Bagarić, 2011: 218
[145] Bagarić, 2011: 217

kombinacije luksuznih materijala pridonose atmosferi pouzdane novčarske kuće, što je i bio glavni cilj u kreiranju prostora Štedionice“.[146]

U prostoru restorana Gradski podrum izvedene su tamne drvene oplate, drveni lusteri i namještaj inspiriran narodnom baštinom. Prostor restorana oslikan je freskama slikara Vanke, Kovačevića, Tompe i Hegedušića, s motivima pučkih običaja, svečanosti i svakodnevice.

Sl. 617. Restauracija „Gradski podrum“, 1996.

Sl. 618. Restauracija „Gradski podrum“, 1996.

Sl. 619. Restauracija „Gradski podrum“, 2016.

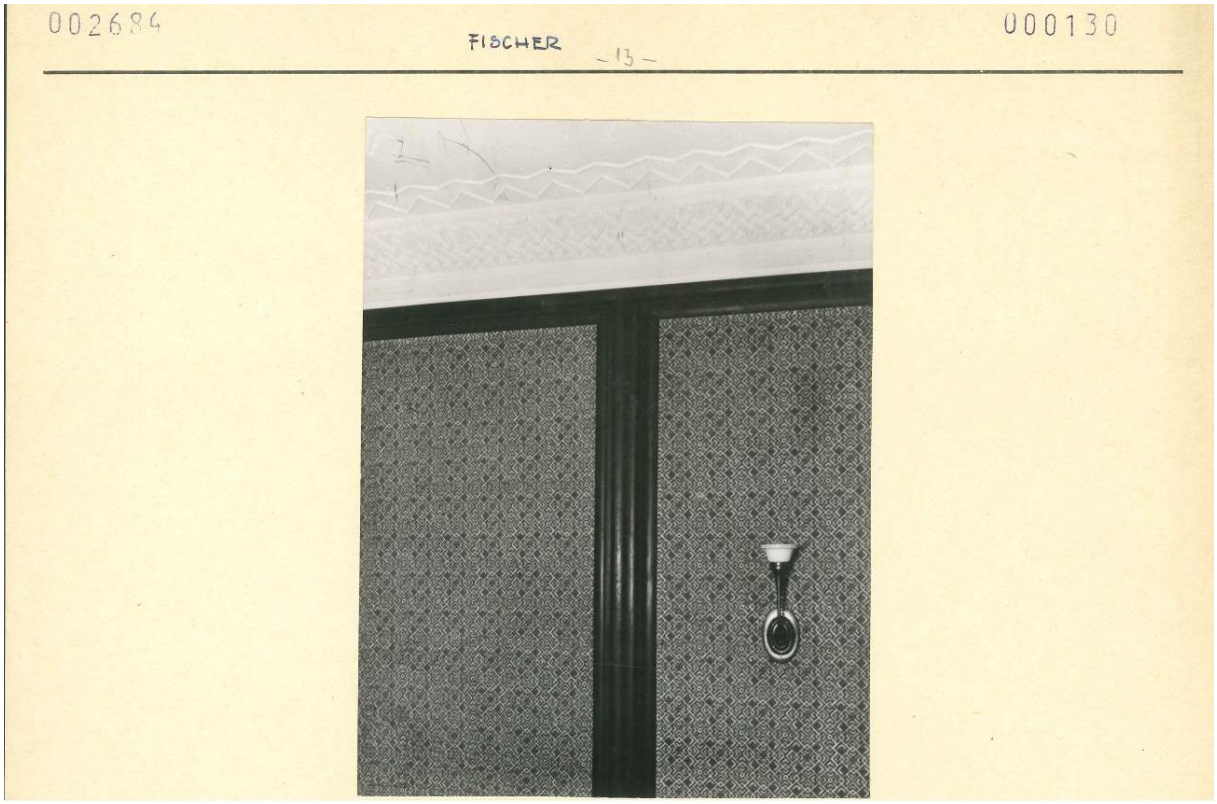
Sl. 620. Restauracija „Gradski podrum“, 2016.

Fischer primjenjuje projektantska rješenja viđena u njegovim prethodnim projektima: ostakljeni stropovi blagajničke dvorane i dvorane za sjednice za Jugoslavensku banku ili organičke forme prostora (eliptična burzovna dvorana i dvorane za rasprave te vijećnica završene konkavnim „apsidalnim“ zidom) u natječaju za Zagrebačku burzu.[147] Ostakljeni strop blagajničke dvorane ovalnog je oblika, izveden u tehnici vitraja, kao i kod Jugoslavenske banke, raspona je oko 6m, natkriven četverostrešnim staklenim krovom sličnoga konstruktivnog rješenja.

[146] Ibid.
[147] Ibid.

Nižući različite funkcije s odvojenim komunikacijama, zasebnim ulazima i stubištima, stvoreni su neovisni prostori različitih namjena koji se međusobno ne ometaju već nadopunjuju. Međukat uz knjigovodstvo imao je prostor za garderobu i buffet. Dvorišno je krilo uz zasebne ulaze imalo i pozicije za podvornika i vratara. Istim se stubištem u dvorišnoj zgradi koriste i zaposlenici i stanari.

Projekt ove heterogene, vrlo složene strukture sadržaja povezane u jednu cjelinu, u dvije etape gradnje, uspješno je objedinio uredske prostore štedionice s blagajničkom dvoranom, restoran, kavanu, ljekarnu i stanove za činovnike, osoblje restorana i poslugu. Stanovanje ima jednostavnu i funkcionalnu shemu u trosobnoj ili peterosobnoj varijanti, veći stanovi orijentirani su prema trgu, a manji (trosobni) prema Cesarčevoj ulici. Iako stanovi imaju zasebne ulaze s trga i s Cesarčeve, stubišta u mezaninu i prvom katu koriste i zaposlenici te dolazi do miješanja komunikacija, što navodi na zaključak da su stanari istovremeno i zaposleni u štedionici.

Sl. 621. Obloga zida dvorane za sjednice, 1963.

OBLIKOVANJE PROČELJA I STILSKE KARAKTERISTIKE REALIZIRANOGA RJEŠENJA

Pročelje prve etape s pet vertikalnih prozorskih osi podijeljeno je u tri zone: prizemnu s mezaninom, zonu prvog, drugog i trećeg kata te zadnju etažu. Prva zona oblikovana je plitkom

rustikom, zone ulaza naglašene stupovima jonskog reda na koje se oslanja balkon prvog kata. Zona gornjih etaža je oblikovana diskretnim pilastrima, završenim snažnim razdjelnim vijencem. Zadnja etaža je zaključena kosim krovom prema trgu, a ravnim prema dvorištu. Suprotno očekivanju, ravnateljstvo banke nije smješteno u prostor prve etaže, naglašen s tri polukružno završena otvora s izlaskom na balkon, zaključena vijencem, nego u mezanin.[148]

Pročelje palače izvedeno u drugoj etapi bilo je identično već sagrađenom dijelu, uz dodanu još jednu prozorsku os na mjestu spajanja dviju zgrada. Po završetku zgrada štedionice formirala je ugao trga i novotvorene ulice sa sjeverne strane.[149] Bočno pročelje prati oblikovanje glavnog pročelja, ali jonske stupove glavnog pročelja ovdje zamjenjuje blago rizalitno istaknut dio jednake širine, s pet uskih, visokih, lučno završenih prozora koji se protežu kroz dvije etaže prizemlja i mezanina, a iza kojih se nalazi reprezentativno stubište Gradske kavane. Natpis na pročelju štedionica koristi kao reklamu, kao što to čini i Ehrlich na zgradi Obrtne banke u Ilici 38. Krov je, kao i kod prve zgrade, dijelom kos prema ulici, a ravan u istočnom dijelu i prema dvorištu.

U oblikovanju pročelja s Fischerom je vjerojatno surađivao Vladimir Šterk.[150] Vidljivo je udaljavanje od neoklasicizma; u interijeru se pojavljuju detalji od neoklasicizma preko *art-decóa* do moderne u gradskoj kavani i folklornih ornamenata u oblikovanju interijera restauracije. I D. Damjanović i M. Bagarić slažu se da je Fischer kavanu oblikovao u ekspresionističkoj formi. Međutim, ostaje neutvrđeno je li na Fischera utjecala Poelzigova arhitektura, u ovom slučaju njegovo najpoznatije djelo *Grosses Schauspielhaus* u Berlinu.[151]

KARAKTERISTIČNI ELEMENTI BITNI ZA USPOSTAVU NOVE TIPOLOGIJE

Osim arhitektonske vrijednosti zgrada ima i povijesnu vrijednost kao zgrada Gradske štedionice koja u službi Grada omogućuje realizaciju brojnih gradskih projekata. Također, iznimno uspješno je realizirana heterogena struktura zgrade. Vrijedna arhitektura oblikovana je elementima neoklasicizma i *art-decòa* te modernističkim detaljima u kavani. Zgrada Gradske štedionice urbanistički je značajna zbog formiranja istočnog pročelja Trga bana Jelačića. Također je značajan i kontinuitet u korištenju prostora kao zgrade novčarske institucije koje je danas većinski vlasnik Zagrebačka banka d.d. U južnoj je zgradi stambeni prostor zamijenjen uredskim, dok su se u sjevernom dijelu u gornjim etažama još zadržali stanovi. Restoran

[148] Prema opisu prostorija iz arhivskih nacrta.
[149] Današnja Cesarčeva realizirana je kad je Gradska štedionica već bila dovršena. Bagarić, 2011: 258 (bilješka 331)
[150] Bagarić, 2011: 218
[151] Damjanović, 2015: 78, Bagarić, 2011: 219

Gradski podrum, na žalost, nije u funkciji, a Gradska kavana, iako još i danas ugostiteljski sadržaj, izgubila je originalni interijer, pa i njegove skrupuloznije adaptacije iz 1950-ih.

„Fischerove svijetle bankovne dvorane, okrugli foyeri i visoki hallovi svojim korisnicima uvijek šalju točno određenu poruku: o moći, sigurnosti, postojanosti, optimizmu, obilju, luksuzu, udobnosti...Samu formu prostora iznutra prati i odgovarajuća oprema te pažljivo usmjerena i oblikovana rasvjeta.“[152]

Kao što je bio slučaj kod zgrade Austrijske narodne banke i burze, tzv. palače Ferstel i Prve hrvatske štedionice u Ilici 5, novčarska institucija i ovdje ulaže u vrijedno zemljište u centru grada i ulazi u veliku investiciju heterogenom strukturom zgrade (kavanom, restauracijom, ljekarnom, stanovima), osiguravajući sadržaje koji će privući klijente i donijeti stalan prihod te na taj način vratiti ulaganje i osigurati razvoj štedionice.

Ignjat Fischer sa suradnicima ostvario je moderan prostor koji svojim klijentima i korisnicima omogućuje funkcionalno i praktično poslovanje, projektantski vješto spaja različite i heterogene namjene, koje ujedno i reprezentativno i retorički sugestivno odašilje željene poruke. Reprezentativnost je ostvarena mješavinom neoklasicističkog vokabulara, s primjesama *art décoa*, inspiracije folklorom sve do ekspresionizma u interijeru kavane.[153] Time je bila vizualno komunicirana i oblikovno podcrtana važnost i značenje banke kao nove institucije, sa sugestivnim znacima u pogledu njezine poslovne uspješnosti, društvenog ugleda, stabilnosti i sigurnosti.

Gradska štedionica je svojom palačom zapravo definirala cijeli novi gradski blok, kao osnovnu jedinicu donjogradske blokovske strukture, čime je jasno potvrdila i svoju gradotvornu i urbanu ulogu.

NAKNADNI ZAHVATI I STANJE ZGRADE DANAS

Najveće i kontinuirane izmjene nastale su na prostoru Gradske kavane, koja je od svojeg otvaranja do danas prošla kroz četiri adaptacija te je i danas u funkciji, ali njezina prvobitna namjena gradske kavane dijelom je izmijenjena jer se danas koristi i kao restoran i noćni klub. Kroz brojne projekte adaptacije od izvornog je interijera ostao izvorni volumen, no gotovo su sve završne obrade u interijeru i namještaj izmijenjeni.

[152] Bagarić, 2011: 361

[153] Kavana je izgrađena zalaganjem Zagreba, gradonačelnika Stjepana Srkulja i predsjednika Gradske štedionice Rudolfa Erbena, što je jasan znak da su krajem 1920-ih javne institucije konačno započele prihvaćati nove tendencije u arhitekturi. Damjanović, 2015:78; Bagarić, 2011: 360

Nakon stotinu godina preuređena je blagajnička dvorana na kojoj je izmijenjena konstrukcija dvostrešnog krova, kao i cjelokupna organizacija poslovanja.

Sada se u dijelu zgrade kojim upravlja Zagrebačka banka odvija radikalna obnova nakon posljednjeg potresa iz 2020. godine prema projektu tvrtki Sub vision d.o.o. i A-Z projekt d.o.o., ali projektna dokumentacija nije dostupna.

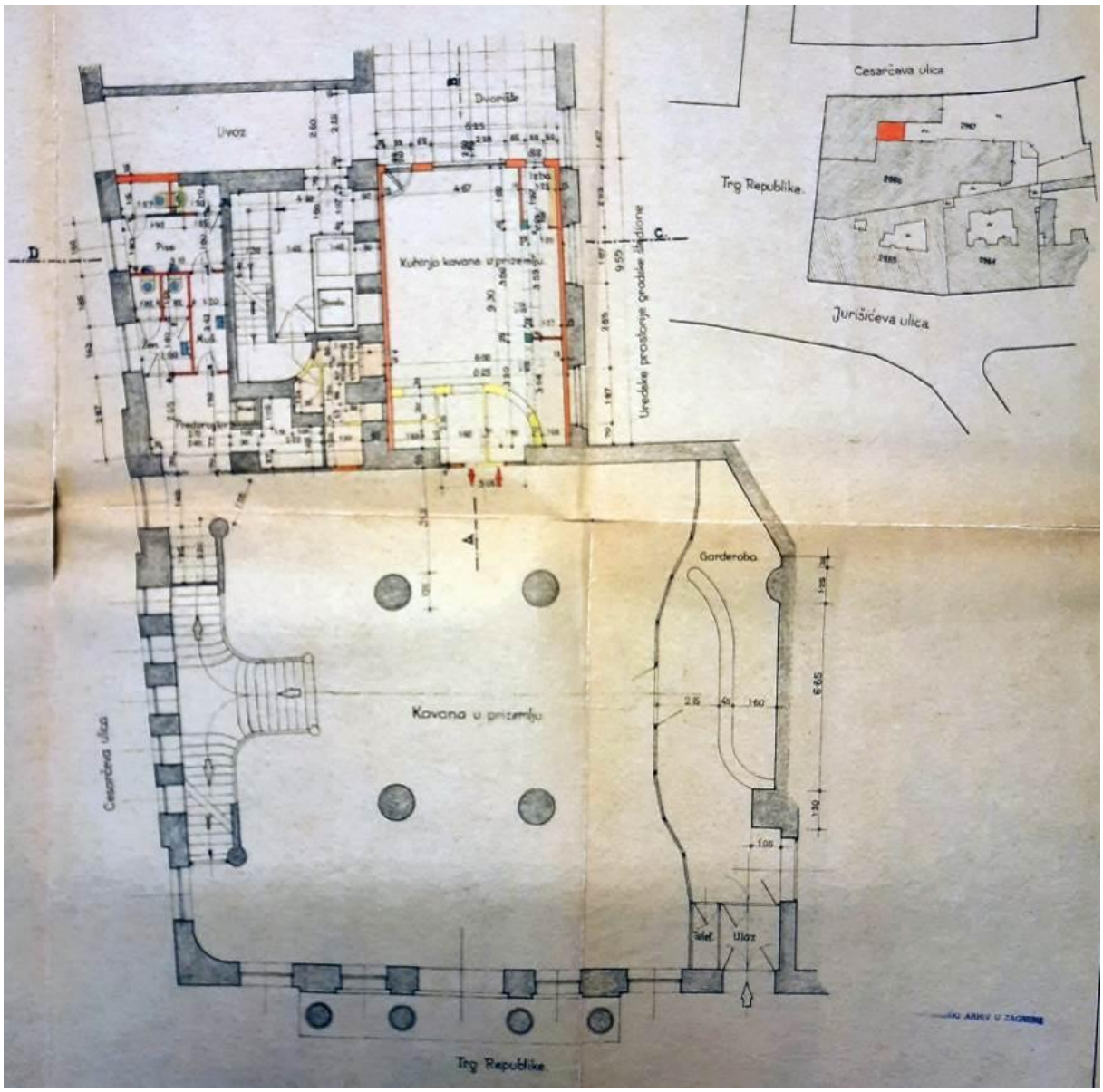
Danas su stanovi orijentirani na trg prenamijenjeni u uredske prostore banke, a oni prema Cesarčevoj još su dijelom u izvornoj namjeni, tako da zgrada i danas ima heterogenu strukturu. Dvorišna zgrada iz prve etape gradnje je srušena, a dio prostora iza blagajničke dvorane prodan je prilikom gradnje susjednog „Ban centra“ pa u izvornom obliku ne postoji. Nekadašnji prostor ljekarne postao je dio prostora Zagrebačke banke.

ZAKLJUČAK/VALORIZACIJA

Zgrada osim urbanističke i arhitektonske vrijednosti ima i povijesnu važnost jer je nastala kao investicija Gradske štedionice, novčarske institucije koja je u službi Grada omogućila i sudjelovala u realizaciji brojnih gradskih projekata, kao što je i sama imala gradotvornu ulogu definirajući istočno pročelje glavnoga gradskog trga.

SLIKOVNI PRILOZI:

ARHIVSKI NACRTI

Sl. 622. Nacrt adaptacije i dogradnje kuhinje u prizemlju tvrtke „Osnova“ iz 1949. godine

POVIJESNE FOTOGRAFIJE:

Sl. 623. Istočni dio Trga bana Jelačića prije gradnje Gradske štedionice, prije 1921.

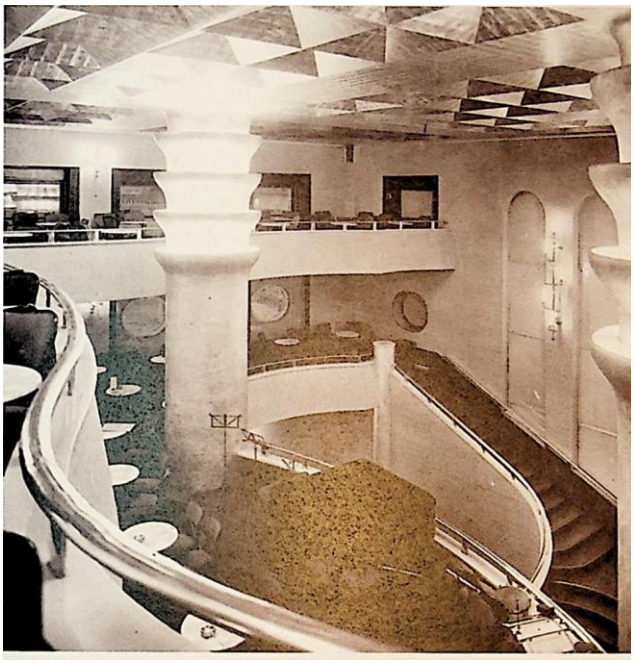
Sl. 624. Glavno pročelje prema Trgu bana Jelačića nakon realizirane prve etape, oko 1929.

Sl. 625. Gradska štedionica nakon realizirane prve etape, oko 1929.

Sl. 626. Glavno pročelje prema Trgu bana Jelačića, oko 1930.

Sl. 627. Gradska kavana oko 1931.

Sl. 628. Gradska kavana oko 1931.

RECENTNE FOTOGRAFIJE:

Sl. 629. Glavno pročelje prema Trgu bana Jelačića 2020.

Sl. 630. Sjeverno pročelje, 2019.

Sl. 631. Blagajnička dvorana, 2010.

Sl. 632. Vestibul i stubište, 2010.

Sl. 633. Strop blagajničke dvorane, 2012.

Sl. 634. Stropni vitraj u mezaninu, nekad dvorana za sjednice, 2010.

Sl. 635. Interijeri ureda Zagrebačke banke, 2016.

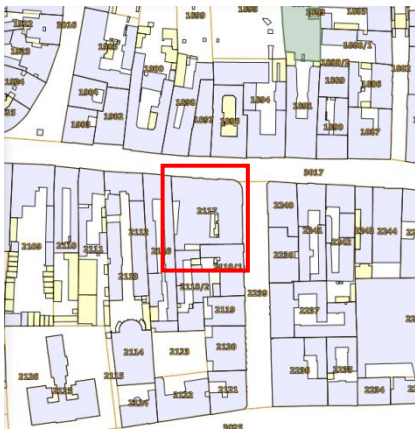
Sl. 636. Interijeri ureda Zagrebačke banke, 2016.

Palača Hrvatsko-slavonske zemaljske centralne štedionice, Ilica 25, Zagreb

6	NAZIV GRAĐEVINE	**Hrvatsko-slavonska zemaljska centralna štedionica**
	ADRESA (danas)	**Ilica 25-27, Gundulićeva 2, Zagreb**
	K. Č. / K.O.	**2117/Centar**

Sl. 637. Prikaz na digitalnoj ortofoto snimci

Sl. 638. Izvod iz katastarskog plana

Sl. 639. Hrvatsko-slavonska zemaljska centralna štedionica, perspektivni prikaz, V. Bastl, 1906.

Sl. 640. Hrvatsko-slavonska zemaljska centralna štedionica, 2023.

NARUČITELJ Hrvatsko-slavonska zemaljska centralna štedionica

ARHITEKT/GRADITELJ Projektanti: Hönigsberg i Deutsch/suradnici: V. Bastl, I. Štefan, O. Goldscheider/ poduzeće Hönigsberg i Deutsch

VRIJEME GRADNJE

PROJEKT 1905. -1907.

GRAĐEVINSKA DOZVOLA 1906.

IZVEDBA 1907.

STAMBENA DOZVOLA 1907.

NAKNADNI ZAHVATI:

- od 1933. do 1934. godine adaptacije kavane prema projektu Kauzlarića i Gomboša
- od 1970. do 1972. godine adaptacija kavane prema projektu Vjenceslava Richtera
- 1950-ih godina tavanski prostor prenamijenjen je u stambeni
- kasnijom prenamjenom u uredske prostore u potpunosti je dokinuta stambena namjena[154]
- otvoren je prolaz iz vestibula prema dizalu i sporednom stubištu
- na prvom katu pregrađeni su prostori uz blagajničku dvoranu pa su nastali dugi, uski hodnici umjesto ureda orijentiranih prema dvorani, a ukinut je stražnji dio ophoda
- pored četiri stubišta u štedionici, dodano je i peto, interno stubište u dnu blagajničke dvorane
- u blagajničkoj dvorani uklonjene su izvorne pregrade između stupova dvorane i pultovi za komunikaciju s klijentima, a novi su pozicionirani iza stupova
- u pretprostoru ureda uprave zatvoren je pristup do sporednog stubišta i dizala
- u nekadašnjim uredima predsjednika i ravnatelja štedionice napravljene su pregradnje i spušten strop
- druga i treća etaža znatno su stradale u potresu i zgrada uskoro kreće u cjelovitu obnovu.

DANAŠNJA NAMJENA: poslovna/ured Porezne uprave/ javna/Gradski ured za kulturu

STATUS ZAŠTITE: Zgrada je upisana u Registar kulturnih dobara RH kao pojedinačno zaštićeno kulturno dobro, Z-5253 / Narodne novine br. 54/12

IZVOR GRAĐE: HR-DAZ-1122, sign. 1525_1, GZZSKP, Grad Zagreb, Gradski ured za kulturu

Muzej Grada Zagreba, Zbirka fotografija, fotografskog pribora i razglednica

BIBLIOGRAFIJA**:**

- Bagarić, M. (2003.) *Od fasade do kamina: keramika za arhitekturu*, Secesija u Hrvatskoj, katalog izložbe, [ur. Galić, A., Gašparović, M.], Zagreb, Muzej za umjetnost i obrt, 85-92
- Brdar-Mustapić, V. (2015.) *Namještaj i kultura stanovanja u Zagrebu u drugoj polovini 19. stoljeća*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb
- Dobronić, L. (1983.) *Graditelji i izgradnja Zagreba u doba historijskih stilova*, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, Zagreb

[154] Prema riječima djelatnika Grada Zagreba

- Dundović, B. (2016.) „The Palace of the Post and Tlegraph Administration Office in Jurišićeva Street, Zagreb; Architectural and Stylistic Features“, *Prostor*, 24(1 (51)), 14-31
- Jurić, Z. (1995.) „Arhitekt Vjekoslav Bastl: radovi 1901.-1910.“ *Život umjetnosti*, 30 (56-57) 44-57
- Kahle, D. (2014.) „Višekatne ugrađene kuće u Zagrebu između 1850. i 1927.“, *Prostor*, 22(2 (48)), 174-187
- Lajnert, S. (2008.) *Arhivistički prikaz sustava bankovno-novčarskih institucija u Hrvatskoj do likvidacije privatnih kreditnih poduzeća (1846.-1949.),* doktorski rad, Filozofski fakultet u Zagrebu
- Laslo, A. (1983.) „Izgradnja javnih objekata u Zagrebu do 1940.“, *Čovjek i prostor,* 3, 25-29
- Laslo, A. (1995.b) „Arhitektura modernog građanskog Zagreba“, *Život umjetnosti*, 30 (56-57), 58-71
- Maruševski, O. (2003.) „Stare zagrebačke kavane“, *Kaj*, 1-2, 97-120
- Pavković, M. (2017.) *Arhitekt Vjekoslav Bastl*, doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilište u Zadru
- *** (1908.a) „Palais der Landes-Zentralsparkasse in Agram“, *Wiener Bauindustrie Zeitung*, 25 (34), 331-332
- *** (1903.) „A zagrabi horvat-szlavon orszagos jelzalogbank palotaja“, *Magyar Palyazatok*, 4 (1)
- *** (1906.a) „Nova zgrada I. hrv. centralne štedione u Zagrebu osnovana od arhitekata Hönigsberga i Deutscha“, *Viesti hrvatskoga društva inžinira i arhitekta (s 2 priloga),* 27 (3): 33-34, Prilog 1-2
- ***(1908.) „Palača Hrv. slav. zemaljske centralne štedionice u Zagrebu“, *Viesti hrvatskoga društva inžinira i arhitekta u Zagrebu*, 29 (4): Prilog 1-4
- *** (2003.) *Secesija u Hrvatskoj,* katalog izložbe, [ur. Galić, A. et al.] Zagreb, MUO, 23 – 41

INTERNETSKI IZVORI:

- http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_8325 [pristup 28.08.2021.]
- https://www.robertgojevic.com/zagrebacki-atelijer-varga/ [pristup 28.08.2021.]
- http://www1.zagreb.hr/zagreb/galerijakd.nsf/VO/AFDC4259081857F0C1257F3E00490C66?OpenDocument [pristup 28.08.2021.]
- https://www.hgz.hr/hrvatski-glazbeni-zavod/povijest-zavoda/ [pristup 11.08.2021.]

- https://proleksis.lzmk.hr/143468/ [pristup 10.08.2021.]
- https://en.wikipedia.org/wiki/Parlour) [pristup 19.09.2020.]
- https://en.wikipedia.org/wiki/Theophilus_Van_Kannel#/media/File:PatentzeichnungStormDoor.jpg [pristup 11.08.2021.]

ANALIZA

POSLOVNO-EKONOMSKE PRILIKE

Hrvatsko-slavonska zemaljska centralna štedionica osnovana je 25. srpnja 1905. sa sjedištem u Zagrebu. Osnovana je od bana Khuena Hedervarya radi političkog utjecaja mađarske vlade i kontrole nad tokovima kapitala u Hrvatskoj i Slavoniji.[155] To ne utječe na odabir projektanta pa projekt štedionice potpisuje i izvodi zagrebačko graditeljsko poduzeće Hönigsberg & Deutsch. Poduzeće su osnovali 1889. godine Leo Hönigsberg i Julije Deutsch, predstavnici prve generacije akademski školovanih arhitekata koji djeluju u Hrvatskoj[156], a udruženi postali su ubrzo među najplodnijim zagrebačkim arhitektima i graditeljima svoga doba.[157] Autorstvo na projektu štedionice pripisuje se Vjekoslavu Bastlu[158], suradniku u poduzeću, koji u njihovu uredu započinje svoje profesionalno djelovanje 1901. godine, nakon školovanja na Wagnerovoj Akademiji likovnih umjetnosti u Beču. Bastl ostaje u poduzeću sve do 1906. godine, kada stječe ovlaštenje civilnog arhitekta. To je ujedno i posljednji Bastlov projekt na kojem je radio kao zaposlenik poduzeća Hönigsberg & Deutsch.[159] U projektantskom timu sudjelovali su i Ivan Štefan i Otto Goldscheider[160].

Bastl započinje projekt štedionice s iskustvom projektiranja zgrada ove tipologije, nakon sudjelovanja na natječaju 1902. godine za Gradsku štedionicu (slov. *Mestna hranilnica*) u Ljubljani u Čopovoj 3, gdje ostvaruje otkup[161], kao i na natječaju za zgradu Hrvatsko-slavonske zemaljske hipotekarne banke na Zrinjevcu iste godine.[162]

---

[155] Lajnert, 2008: 48. Već 1912. godine Štedionica se spojila s Hrvatsko-slavonskom zemaljskom hipotekarnom bankom osnovanom 1892., također kontroliranom od mađarske vlade. http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_8325, [Pristup 10.08.2021.]

[156] Leo Hönigsberg studirao je arhitekturu na Visokoj tehničkoj školi u Beču u klasi prof. Heinricha von Ferstela, a Julije Deutsch u klasi prof. Heinricha von Ferstela i Karla Königa. Pavković, 2017: 44

[157] Detaljnije u Dobronić, 1983: 99-139

[158] Laslo, 1983: 27, Laslo, 2003-2004: 34; Pavković, 2017: 94

[159] Jurić, 1995: 44.. Pavković, 2017: 98

[160] Laslo, 1995.b: 62

[161] Bastlov rad nije sačuvan. Iako je Josip Vancaš poslao rad izvan konkurencije pa na natječaju nije nagrađen, dodijeljena mu je realizacija, a Štedionica je realizirana 1903. - 1904. Pavković: 2017: 93

[162] Natječaj 1902. godine završava podjelom II. i III. nagrade između Hansa Ungethüma iz Beča i atelijera Karman i Ullmann iz Budimpešte te otkupom još četiri rada, između kojih su i radovi Viktora Kovačića i Vjekoslava Bastla (projekt potpisuju Hönigsberg&Deutsch). Projektiranje je povjereno Friedrichu Schachneru čiji se rad ne spominje u objavama o provedbi natječaja. Natječaj i radovi su detaljno prikazani u članku *A zagrabi horvat-szlavon orszagos jelzalogbank palotaja u* Magyar Palyazatok, svezak 1, br. 4 iz travnja 1903. (članak je dostupan na https://adt.arcanum.com/en/, a Schachnerov rad u časopisu Der Bautechniker, br. 27 iz 1906. Podatke o Bastlovim natječajnim radovima donosi i Lunačekov članak iz 1906. godine pod naslovom Umjetnost. Iz naših umjetničkih ateliera. I. Vjekoslav Bastl, objavljen u zagrebačkom Dnevnom listu. (Pavković, 2017: 91, bilješka 243)

URBANISTIČKA POZICIJA I ULOGA

Sl. 641. Lokacija za planiranu zgradu štedionice sa stanjem na katastarskom planu iz 1864. godine

Sl. 642. Današnja situacija na katastarskom planu

Hrvatsko-slavonska zemaljska centralna štedionica planira gradnju zgrade za svoje potrebe na zapadnom uglu Ilice i Gundulićeve, na poziciji nekadašnjih kuća na adresama Ilica 25 i 27, kojih su parcele u tom trenutku objedinjene.[163] Stanje koje je prethodilo formiranju nove parcele zabilježeno je na planu Zagreba iz 1864. (Sl. 641.) Urbanistički gledano, s realizacijom štedionice završen je i niz reprezentativnih zgrada Gundulićeve ulice, započet 1876. sa zgradom Hrvatskoga glazbenog zavoda, prvom koncertnom dvoranom u Zagrebu, prema projektu Franje Kleina i Janka Grahora u Gundulićevoj 6a, novijega, sjevernog dijela prigrađenog 1894. prema projektu Martina Pilara, te glazbene škole iz 1895. graditeljskog poduzeća Šafranek i Wiesner u Gundulićevoj 4.[164] Štedionica je u tom nizu daleko najambicioznija zgrada, što je zasigurno bila i intencija naručitelja.

[163] Pavković, 2017: 153; Štedionica se gradi na mjestu kuća Hönigsberg i Vrbančić. 'Viesti hrvatskoga društva inžinira i arhitekta (s 2 priloga)', 27 (3): 33-34, Prilog 1-2, 1906., Zagreb; prema nekim Izvorima i na mjestu bivše prodavaonice automobila Ferdinand Budicki. https://www.robertgojevic.com/zagrebacki-atelijer-varga/ [pristup 11.08.2021.]

[164] http://www1.zagreb.hr/zagreb/galerijakd.nsf/VO/AFDC4259081857F0C1257F3E00490C66?OpenDocument [Pristup 28.08.2021.] Podaci Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode o autorstvu dogradnje zgrade HGZ-a se razlikuju od podataka koje donose neki drugi autori. Npr. Lelja Dobronić navodi da je sjeverna dogradnja HGZ-a izvedena od poduzeća Šafranek i Wiesner 1894. Dobronić, 1983: 75, kao i podaci na službenoj stranici Zavoda: https://www.hgz.hr/hrvatski-glazbeni-zavod/povijest-zavoda/ [pristup 11.08.2021.]

Projektom za štedionicu premašena je tadašnjim građevnim redom dopuštena izgrađenost parcele uglovnice od 85% i iznosila je 90%. Iznimno je odobrena jer je iznad razine blagajničke dvorane odnosno drugog kata izgrađenost iznosila samo 63% površine parcele.[165]

Palača Hrvatsko-slavonske zemaljske centralne štedionice ističe se u vizuri unutar uličnog niza ugrađenih zgrada Ilice, a dominira i u vizurama na grad sa Strossmayerova šetališta.

Sl. 643. Pogled na štedionicu iz zraka

PROJEKTNI ZADATAK

Projektni zadatak definiran od naručitelja nije poznat već se može interpretirati putem arhivskih dokumenata realizirane zgrade. Zadatak svakako objedinjuje složen program koji uključuje štedionicu, kavanu sa stanom za kavanara, stanove za činovnike, stanove za najam te ulični poslovni prostor za mjenjačnicu.

PROSTORNO RJEŠENJE I FUNKCIONALNA SHEMA

Zgrada ima prostornu shemu 'L' oblika, s podjednako dugim krilima prema Ilici i Gundulićevoj, s ukupno sedam etaža: podrumom, prizemljem, polukatom, tri etaže i potkrovljem. Projektirano je više ulaza koji podržavaju heterogenu strukturu sadržaja unutar zgrade. Glavni ulaz u štedionicu je reprezentativan, centralno smješten na sjevernom pročelju

[165] Godine 1896. propisane su minimalne veličine dvorišta, koja je na uglu trebala iznositi barem 15% površine parcele. Kahle, 2004: 205.

u Ilici, predviđenim za pristup stranaka, poslovanje i upravu banke. Neposredno su uz njega smješteni sporedni ulaz za zaposlenike i njihove stanove[166] te ulaz u ulični poslovni prostor namijenjen za mjenjačnicu.[167] Najuočljiviji je ulaz u kavanu, na samom uglu, a zaseban ulaz u zgradu, namijenjen za stanove za najam na gornjim etažama i za poslugu, na istočnom je kraju krila u Gundulićevoj ulici.

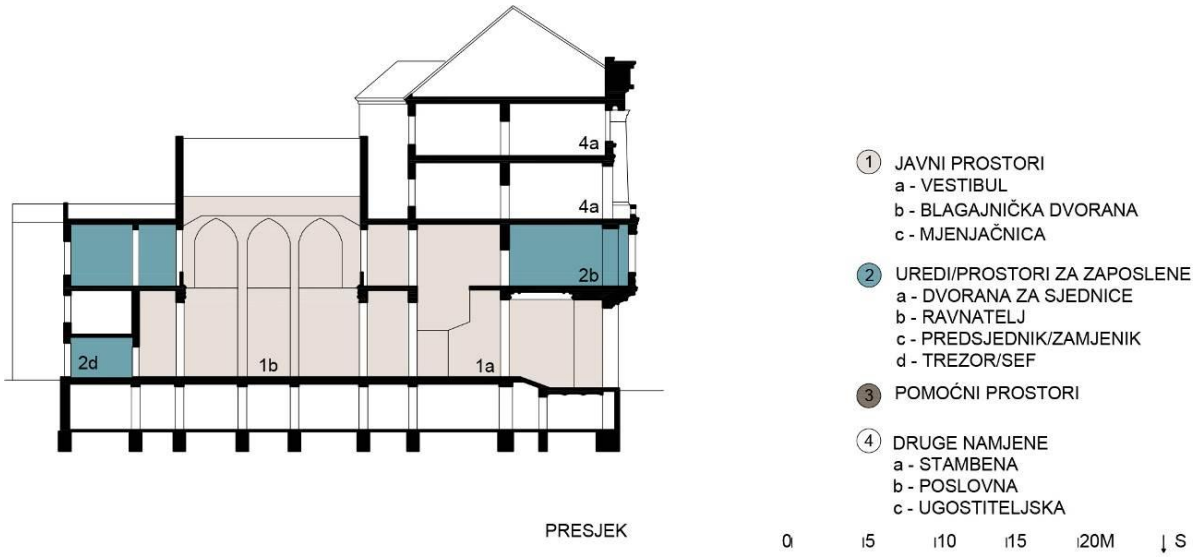

Sl. 644. Osnovna funkcionalna shema - tlocrti[168]

[166] S obzirom na to da se tom komunikacijom služe i zaposleni i stanari, zaključuje se da su stanovi vezani na taj ulaz namijenjeni zaposlenicima.

[167] Podatak o mjenjačnici smještenoj uz ulaz u štedionicu naveden je u opisu zgrade koji donose 'Viesti hrvatskoga društva inžinira i arhitekta'. Na nacrtima je uz ulaz naznačen prostor za portira i dućan s direktnim ulazom s ulice, ali i stražnjim vratima prema vestibulu štedionice, što bi odgovaralo potrebama mjenjačnice. Također, u arhivskoj dokumentaciji je zabilježena adaptacija mjenjačnice u prizemlju iz 1923. godine za Hrvatsku sveopću kreditnu banku. *** (1908.a)

[168] Prema poglavlju 6.2.

Sl. 645. Osnovna funkcionalna shema – presjek; heterogena prostorna struktura se osim u tlocrtima najjasnije ogleda u presjeku kroz vestibul i blagajničku dvoranu. U njemu se jasno diferencira prostorni odnos vestibula i stubišta povezanih s dominantnim volumenom blagajničke dvorane i usitnjenom strukturom uredskih prostora i prostora drugih namjena pozicioniranih iznad i obodno.

Osnovna funkcionalna shema zgrade može se podijeliti u četiri osnovne cjeline: javni prostori odnosno prostori komunikacije i poslovanja sa strankama (vestibul, blagajnička dvorana, mjenjačnica), uredski prostori i drugi prostori za zaposlene, pomoćni prostori te prostori drugih namjena (ugostiteljstvo i stanovanje), (Sl. 644. i 645.).

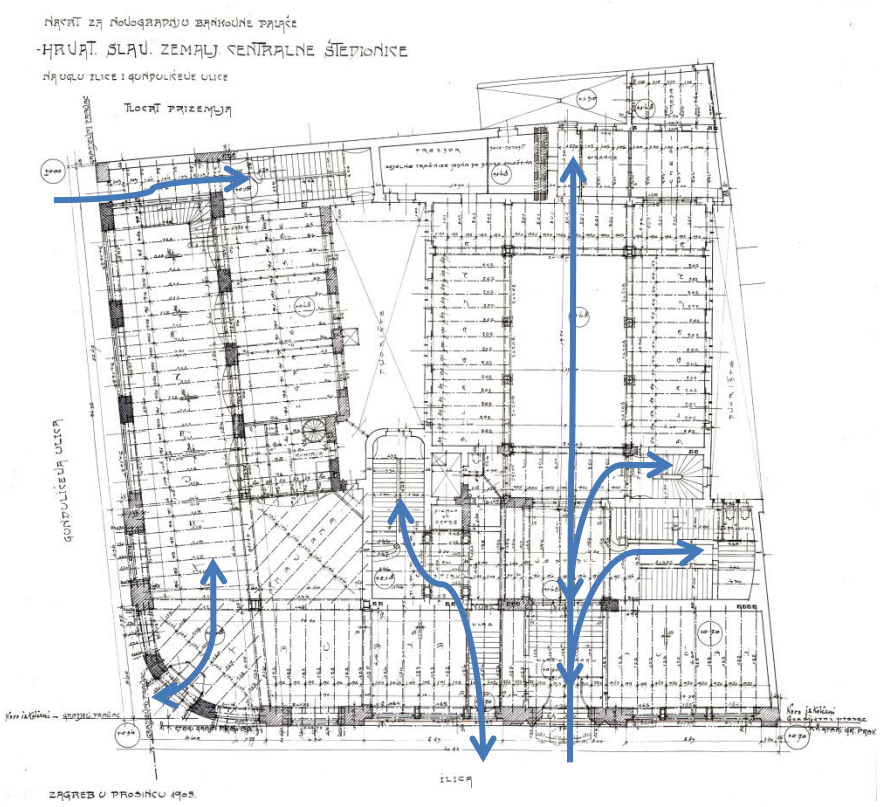
Međuodnos je pojedinih namjena uspješno realiziran: gledano po vertikali, prizemlje, mezanin i kat jesu poslovne namjene[169], 2. i 3. kat su stambeni, a jasna dioba po namjeni također postoji i u horizontalnom smislu. Kavana je smještena velikim dijelom u dio orijentiran prema Gundulićevoj (istočni dio parcele), dok je štedionica s blagajničkom dvoranom i uredima zauzela krilo prema Ilici i unutarnji prostor (zapadni dio parcele), ostavljajući manji dvorišni prostor između njih. Na taj način kavana ne ometa poslovanje, ali mu može služiti kao prateći sadržaj.

Podrumu i dvorišnom prostoru pristupa se internim stubištima, onima u uglu blagajničke dvorane za štedionički dio i stubištem u Gundulićevoj za stambeni dio.

Svi sadržaji imaju zasebne interne vertikalne komunikacije: članovi uprave štedionice, klijenti, činovnici štedionice, gosti kavane, stanovi za najam. Tako je npr. iz sigurnosnih razloga izdvojen pristup dijelu podruma ispod blagajničke dvorane, u kojem je i trezor[170], od ostatka podrumskih prostora za instalacije i spremišta stanara te pomoćne prostore kavane.

[169] S izuzetkom stana kavanara na 1. katu iznad kavane i stana za poslugu u mezaninu vezanog uz stubište u Gundulićevoj, u razini galerije kavane.
[170] Prostor trezora u podrumu nema internu vezu s trezorom u prizemlju.

Zanimljivo je da kavanar osim internih stuba ima i malo interno dizalo iz podruma do stana, kao i dizalo za hranu iz kuhinje kavane u prizemlju na njenu galeriju.

Sl. 646. Tlocrt prizemlja - shema kretanja

Glavni ulaz u štedionicu vodi u prostor vestibula s reprezentativnim trokrakim stubištem. Iz vestibula se u osi ulaza pristupa blagajničkoj dvorani. Neposredno uz njega je drugi manji ulaz s dvokrakim stubištem i liftom kojim su povezane poslovne i stambene etaže. Iako imaju namjeru odvojiti korisnike, zasebna stubišta ipak omogućuju miješanje komunikacija zaposlenika, klijenata i stanara gornjih etaža, što bi vodilo zaključku da su stanovi namijenjeni činovnicima banke. Uz glavni ulaz na sjevernom je pročelju zaseban poslovni prostor za mjenjačnicu sa stražnjom vezom na prostor vestibula.

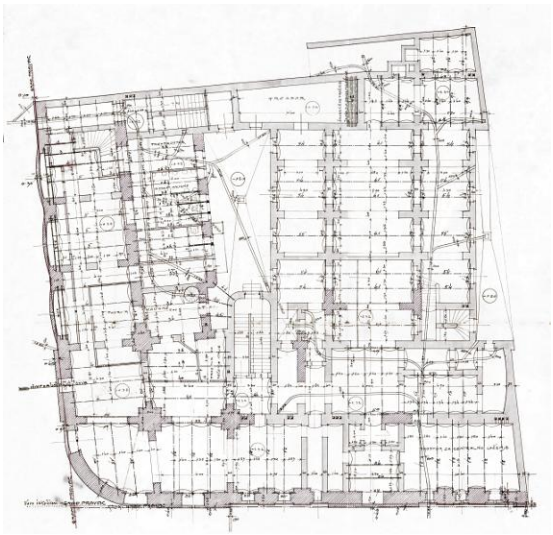
Iz vestibula se preko nižeg pretprostora ulazi u blagajničku dvoranu ili se monumentalnim, trokrakim stubištem penje u reprezentativne prostore uprave štedionice. Nanizani su u enfiladi[171] uz ulično pročelje prema Ilici, s dvoranom za primanje (*parloir*[172]) na

[171] enfilada (francuski *enfilade:* red, niz), način gradnje u kojemu su prostorije u reprezentativnim građevinama ili u velikim stanovima poredane u nizu, sva vrata pritom leže u jednoj osi i kada su otvorena, pruža se pogled duž cijeloga niza prostorija. Nastala je u renesansnoj profanoj arhitekturi, a dosljedno je provedena u dvorskom graditeljstvu baroka u XVII. st. https://proleksis.lzmk.hr/143468/ [Pristup 10.08.2021.]

[172] Prostor za primanje posjetitelja, salon (od starofrancuske riječi govoriti, ušla u engleski jezik u srednjem vijeku kao *parlour*, prvobitno je značila prostor u samostanu za razgovor s posjetiteljima). https://en.wikipedia.org/wiki/Parlour) [Pristup 19.09.2020.]

samom uglu te dvoranom za sjednice i uredom potpredsjednika smještenim neposredno uz nju. U prostorima nad bočnim krilima blagajničke dvorane smješteni su prostori knjigovodstva i dopisništva.

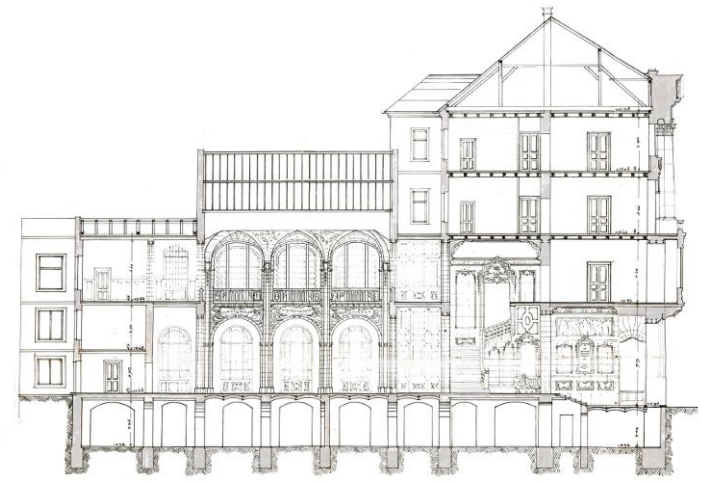
U gornje stambene etaže dolazi se sporednim stubištem. U podrumsku etažu pristupa se internim stubištem do podruma banke, trezora i prostora centralnog loženja te stubištem iz Gundulićeve za podrum kavane s prostorom za pečenje kave i podrum stanara. Svi drugi sadržaji i etaže kavane povezani su internim stubama, od zahoda i pisoara kavane u podrumu do galerije.

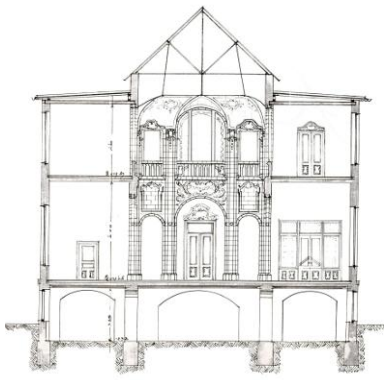
Sl. 647. Tlocrt prizemlja

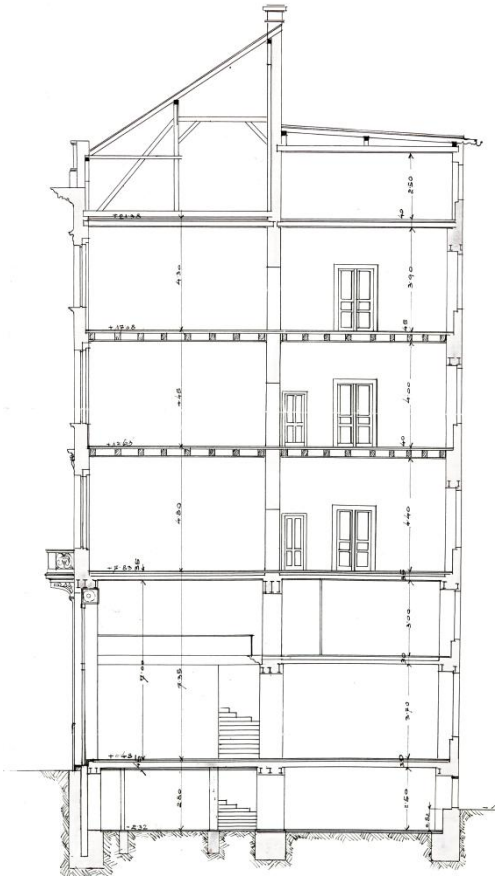
Sl. 648. Tlocrt podruma

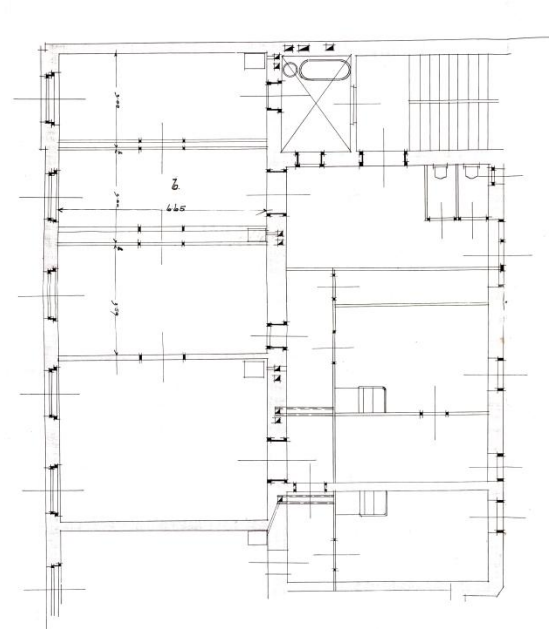
Sl. 649. Presjek

Sl. 650. Presjek

Sl. 651. Presjek

Sl. 652. Tloct drugog i trećeg kata

REPREZENTATIVNI SKLOP ŠTEDIONICE

Reprezentativna blagajnička dvorana,najveći je, „trobrodni“ volumen unutar zgrade, namijenjen javnom korištenju. Visinom odaje dojam gotovo sakralnog prostora i proteže se kroz prizemlje, mezanin i 1. kat, vitrajem je ukrašenog stropa i natkrivena dvostrešnim, staklenim krovom. Projektantska igra s doživljajem prostora kreirana je kretanjem kroz dvoetažni vestibul, zatim manjim pretprostorom visine jedne etaže, između vestibula i dvorane (vidi uzdužni presjek), do trenutka ulaska u blagajničku dvoranu kad impresija doseže vrhunac uz pogled u dvostruku visinu blagajničke dvorane i njen ostakljeni strop bestežinskog karaktera. Natpisi na pojedinim lučnim otvorima nude strankama vizualnu komunikaciju o ulogama pojedinih službenika, a između ostalog vode i u stražnji prostor blagajničke dvorane do prostora sefa i depozita, smještenog neposredno ispred trezora.

Uredi su knjigovodstva na katu, iznad blagajničke dvorane, osim na dvorišna pročelja orijentirani ostakljenim otvorima i na prostor blagajničke dvorane. Time, kao i prizemni prostori činovnika, imaju dvostrano osvjetljenje, -posredno preko krova blagajničke dvorane i neposredno s dvorišta.

Po dužoj osi prostora dvorane smještena je kombinacija pisaćih stolova i stolica za klijente 'H' tlocrta, koji su odvojeni niskom pregradom za zonu diskrecije klijenta. Uza svaki je stup dvorane po jedna stolica za klijente koji čekaju.

PROSTORI DRUGIH NAMJENA

UGOSTITELJSTVO

Kavana Corso, vlasnika Bernarda Kastla, prvotno se nalazila u Tomićevoj ulici (nekad Bregovitoj)[173] i bila je poznata zagrebačka kavana i prije preseljenja u zgradu štedionice. Kavana je posjedovala i prostorije za pušače i nepušače te odvojene prostorije za dame, a bilijarski stolovi, tada nezaobilazni dijelovi unutrašnje opreme kavana, bili su dostupni i u Corsu.[174] Kako je izvorni izgled interijera kavane s početka 20. stoljeća izgubljen, dojam o izvornom izgledu imamo isključivo uvidom u fotografije iz tog razdoblja. One prikazuju bogato dekoriran interijer impresivne visine s otvorenom galerijom duž prostora, opremljen namještajem Thonet koji se niže uzdužno kroz prostor kavane. Također, fotografije prikazuju i oblikovanje galerije na polukatu, namijenjene društvenim igrama, s blago zaobljenim ogradama na koju se pristupalo internim stubama. Najčešći su posjetitelji ove kavane bili austrijski činovnici i časnici te općenito pripadnici višeg staleža, a poslije i književnici.[175]

PROSTORI DRUGIH NAMJENA

STANOVANJE

Drugi i treći kat su stambene namjene.[176] Tlocrtna rješenja stanova možemo analizirati samo na segmentu sačuvanog tlocrta izmjene rješenja drugog kata iz 1907. godine. Organizacija je stanova, kao i uredski dio, projektirana prema principu formiranja niza soba uz ulično pročelje, a orijentacije kuhinje, sanitarija i servisnih sadržaja prema dvorištu ili svjetliku. Stanovi su prostrani i dvostrane orijentacije te jednako kvalitetni u odnosu na prostore poslovne namjene.

U istočnom dijelu kata, iznad kavane, orijentiranom prema Gundulićevoj smješten je stan za kavanara, povezan internim stubama s kuhinjom kavane.[177]

[173] Maruševski, 2006: 279
[174] Živković, 2010: 64
[175] Fotografije objavljene u Viestima hrvatskog društva inžinira i arhitekata u Zagrebu, br. 4 1908. Puglenik, 2015: 36; detaljnije kod Sabotič, 2007.
[176] Među arhivskim nacrtima sačuvanim u fondu HR-DAZ-sign. 1525_1 nedostaju nacrti 2. i 3. kata, postoji samo tlocrt preinake dijela 2. kata, iz kojeg saznajemo više o tlocrtnoj organizaciji stanova.
[177] Stan kavanara je peterosoban i zauzima gotovo cijelo krilo zgrade orijentirano prema Gundulićevoj, što govori o značenju njegove uloge i financijskim mogućnostima.

Među pomoćnim prostorima i sanitarije su logično pozicionirane uz vertikalne komunikacije, a pritom se vizualno ne ističu.

O opremi stanova pišu u Viestima Hrvatskog društva inžinira i arhitekta u Zagrebu:. "Stanovi, od 4 do 5 prostranih soba providjeni su sa svim novovjekim konfortom. Tik spavaćih soba namještene su kupelji sa kupeljskim pećima, koritima i lavoarima sa samootokom, a do njih se nalaze i posebni zahodi; kuhinje su opremljene sa pečnjacima popločanim štednjacima. Staklenim vratima istupa se iz kuhinja na otvorene željezne dvorišne balkone koji služe za čišćenje sagova i haljina, jer bi nespretno bilo nositi potonje u dvorište. U svim sobama i predsobama su tvrdi hrastovi podovi, a u kuhinjama, kupeljima i zahodima kameniti pod od granito-terrazza ili keramitnih pločica s uzorkom. Stanovi su veoma ukusno islikani te električkom rasvjetom i zvonilima providjeni."[178]

TEHNIČKA OPREMA, PRIMJENA TEHNOLOŠKIH INOVACIJA, KONSTRUKCIJA

Zgrada je izvedena uglavnom kao zidana konstrukcija, dijelom od prepeke[179], s izuzetkom prizemlja u dijelu kavane i mjenjačnice gdje su primijenjeni armiranobetonski stupovi i grede. Primarna konstrukcija stropova izvedena je od čeličnih 'I' profila, sa sekundarnim sustavom drvenih greda između.

Nosiva konstrukcija ostakljenog zrcalnog svoda i staklenog krova iznad svakako je specifična i jedna od najsmjelijih i složenijih za izvedbu jer uključuje i ostakljenje zakrivljenih ploha po obodu. Strop blagajničke dvorane ovješen je na čeličnu konstrukciju dvostrešnog krova. U dotadašnjim zagrebačkim primjerima izvedeni su jednostavnija i suzdržanija rješenja, kombinacijom zidanih konzola ili segmenata svoda sa susvodnicama s ravnim, ostakljenim dijelom stropa. Prema Marini Pavković, ovakvo rješenje stropa štedionice prvi je put primijenjeno u Zagrebu[180].

Podrumski strop izveden je plitkim segmentnim svodovima zidanim na čeličnim 'I' profilima, kao tzv. pruski svod. Specifična je izvedba trezora, s obzirom na zahtjeva za sigurnost od provale i požara. Sve su obodne stranice prostora trezora ojačane nizom čeličnih profila koji stvaraju neprobojnu opnu.

---

[178] God. 27 (1906), Broj 3, Viesti hrvatskoga društva inžinira i arhitekta, str. 33-34

[179] prepeka ili klinker opeka – kvalitetnija opeka, pečena na 1200°C (umjesto standardnih 1000 °C), namijenjena za veća opterećenja)

[180] Pavković, 2017: 148, 165. Marina Pavković uspoređuje ovaj koncept osvjetljenja s primjenom varijante bazilikalnog presjeka s Wagnerovom središnjom dvoranom Poštanske štedionice u Beču, realizirane od 1904. do 1906. godine. Bitno bi ovdje bilo razlikovati bazilikalni presjek od bazilikalnog osvjetljenja. Jer bazilikalno osvjetljenje proizlazi iz visine glavnog broda koja omogućuje prostor za prozore iznad krovova bočnih brodova bazilike, dok u našem primjeru tu imamo pune zidove.

U kavani je ostavljena vidljiva konstrukcija stropa izvedena armiranobetonskim gredama koje formiraju kasetirani strop, dodatno dekoriran jednostavnim profilacijama, dok su segmentni lukovi samo dio dekoracije.[181] Konstruktivni sustav je omogućio i značajnu dimenziju otvora na kavani visine ostakljenja oko 6 m ,izvedenog u samo dva dijela, ali izvorna stolarija, na žalost, nije očuvana.

Kavana i prostorije štedionice grijane su niskotlačnim parnim grijanjem sustavom Körting,a stambene etaže, tradicionalno, kaljevim pećima Kallina[182]. U zgradi je ugrađeno osobno dizalo na električni pogon, prvo u Zagrebu[183], a zgrada ima i dizalo za drva te usisavač. U dijelu štedionice je postavljen pod od linoleuma na podlozi od pluta, na cementnom estrihu.[184] Tu je već spomenuto i malo interno dizalo iz podruma do stana kavanara, kao i dizalo za hranu iz kuhinje kavane u prizemlju na njenu galeriju. Na glavnom ulazu u zgradu ugrađena su okretna (rotirajuća) vrata, kao još jedan element prvi put ugrađen u Zagrebu.[185] U kavani je bilo osigurano i mjesto za telefon.

Na nacrtima je ulaz u kavanu oblikovan uz trostrani vjetrobran poput ulaza u mjenjačnicu Hrvatske eskomptne banke u Ilici 3, Fellnera i Helmera. Olga Maruševski, međutim, navodi da su na kavani izvedena okretna ulazna vrata kao novost u Zagrebu.[186] Na starim fotografijama ulaza kavane vide se spomenuta okretna vrata (Sl. 664.), no zasigurno su uklonjena pri adaptaciji, tako da danas egzistiraju okretna vrata samo na glavnom ulazu u nekadašnju štedionicu. Staklene, šuplje šesterokutne prizme Falconnier primijenjene su kao ostakljenje otvora na podestima stubišta[187]. (Kao i kod podesta dogradnje zgrade Croatia osiguranja.)

OBLIKOVANJE INTERIJERA, DETALJI

Relativno su rijetke fotografije interijera zgrada novčarskih institucija, posebno njihova uredskog dijela, tako da sačuvana fotografija ureda ravnatelja štedionice donosi uvid u način uređenja interijera, kao i prostorne odnose kroz pogled na potpuno otvorena (neutralno bijela) vrata svih prostorija u nizu. Ured ravnatelja je namješten s minimalnom količinom namještaja

[181] Laslo, 1995.b: 62; čista nosiva konstrukcija vidljiva je i danas u interijeru kavane (Sl. 671.).
[182] Bagarić, 2003: 89-90
[183] *** 1906.a
[184] *** 1908: 2
[185] Pavković, 2017: 155
[186] Maruševski, 2003: 55. Također, okretna vrata kavane sustava van Kannel spominju i Viesti hrvatskoga društva inžinira u opisu izgrađene štedionice. *** 1906.a: 34
[187] Izum su švicarskog arhitekta i izumitelja Gustava Falconniera. Osvojile su nagrade na Svjetskoj izložbi u Chicagu 1893. i na Pariškoj izložbi 1900. godine. Cloet, F. "The use of glass bricks in architecture in the 19th and 20th centuries: a case study." www.academia.edu [pristup 15.07.2025.]

od tamnog drva, prostorom dominira centralno ovješen luster, a dekor čine zidne tapete, zastori i tepih na parketu postavljenom u svim sobama, i to načinom polaganja 'na riblju kost'.

Sl. 653. Detalj stropa sobe predsjednika

Sl. 654. Sjednička dvorana

Značajne visine prostora čine interijer reprezentativnim, ne samo u dijelu poslovnice i kavane već i stambenom dijelu s visinom prostorija od 4,4 m. Podrum je očekivano niži, a kako je kota dvorišta niža od ulice, prirodno je osvijetljen i ventiliran.

Opremanje je dijelom realizirano od strane domaćih proizvođača poput zagrebačke tvornice Bothe i Ehrmann, jednoj od najznačajnijih tvrtki za proizvodnju pokućstva na području Hrvatske, a dijelom naručen iz bečke tvornice Jacob & Josef Kahn[188], dok je keramičke pločice proizvela tvornica Zagorka, najpoznatiji domaći proizvođač podnih i zidnih pločica početkom 20. stoljeća.[189] Rotirajuća ulazna vrata također je izvela domaća tvrtka Stolarska i kolarska industrija d.d. Glavno stubište je u cijelosti izvedeno od mramora repen tabor.[190]

Vitraji dominiraju prostorom blagajničke dvorane. Čak su na taj način izvedena i dodatna dva otvora, mimo projekta, između glavnoga, reprezentativnog i sporednog stubišta, s motivom košnice - simbolom marljivosti. Na brojnim drugim ostakljenjima dominira florealni motiv. U pozadini prostora blagajničke dvorane, natpis nad otvorom u osi ulaza, kakvi su bili predviđeni i iznad blagajni, vodi klijenta u prostor sefa – depozita.

[188] Bečka tvornica Jacob & Josef Kahn, osnovana 1849., bila je glavni konkurent braći Thonet. Detaljnije o temi kod Brdar Mustapić, 2003.
[189] Bagarić, 2003.
[190] *** 1908.a: 331; prema podrijetlu iz talijanskog područja kod granice sa Slovenijom

OBLIKOVANJE PROČELJA I STILSKE KARAKTERISTIKE REALIZIRANOGA RJEŠENJA

Pročelje u dijelu ugostiteljske i trgovačke namjene rastvoreno je velikim staklenim površinama izloga i sadrži elemente secesije, dok je gornji, stambeni i poslovni dio historicističkog oblikovanja. Kao što je svijetla visina interijera prizemlja od 7 m donijela prostoru ulaza i kavane veličanstven dojam, ta je visina pročelju ostvarila monumentalnost kakva je i bila željena za jednu novčarsku instituciju.

„Kombinacija secesije i historijskih stilova na fasadama, a potpuna 'modernost' u unutrašnjoj opremi prostorija štedionice i kavane...“, sažeto karakteriziraju ovaj projekt.[191]

U skladu s urbanističkom pozicijom zgrade, posebno je naglašen i sugestivno oblikovan njezin istaknuti ugao, naglašen kupolom s javnim gradskim satom, zaključenom lanternom - tretmanom ugla poput onoga što su ga izveli Fellner i Helmer na Eskomptnoj banci u Ilici 3. U njegovu oblikovanju karakteristično je povezivanje druge i treće etaže polustupovima koji završavaju jonskim kapitelima. Dijagonalno postavljeni ulaz u kavanu, odnosno sam ugao, naglašen je i nizom balkona na prvom katu. Svi navedeni elementi su ponovljeni i kod glavnog ulaza s varijacijom s erkerom umjesto balkona i kod onoga sporednog iz Gundulićeve ulice. Svim navedenim elementima, svojom dominantnom kupolom s javnim satom (sat ima i štedionica nad ulazom s Preradovićeva trga u prolaz 'Oktogon' - ova štedionica nastavlja niz realizacija zgrada novčarskih institucija u Ilici, glavnoj gradskoj trgovačkoj ulici, započetih s Hrvatskom eskomptnom bankom i Prvom hrvatskom štedionicom. Sljedeća je u tom nizu bila Hrvatska obrtna banka u neposrednoj blizini, realizirana 1924. - 1926. godine. Upravo ova istaknuta arhitektonska i gradotvorna uloga nove tipologije novčarskih institucija ponavljat će se i dokazati i u brojnim kasnijim realizacijama.

KARAKTERISTIČNI ELEMENTI BITNI ZA USPOSTAVU NOVE TIPOLOGIJE

Projektom palače Hrvatsko-slavonske zemaljske centralne štedionice Bastl prezentira složeni arhitektonski zadatak organizacije različitih namjena unutar jedne građevine na parceli skromnih dimenzija.

Sljedeća ostvarena kvaliteta palače Hrvatsko-slavonske zemaljske centralne štedionice kao bitnog obilježja nove tipologije jest i njezina markantna pojavnost i reprezentativnost, ostvarena ciljanim izborom i znalačkom uporabom neostilskog vokabulara, s primjesama novoga secesijskog stila. Time je bila vizualno i oblikovno podcrtana važnost i značenje

[191] Dobronić, 1983: 117-118

štedionice kao nove institucije, sa sugestivnim znacima u pogledu njezine poslovne uspješnosti, društvenog ugleda, stabilnosti i sigurnosti.

Posebno je u tom smislu bila važna njena urbana pozicija kao istaknute uglovnice, s dijagonalno postavljenim ulazom koji upravo poziva na pristup i korištenje njene prateće funkcije – gradske kavane. U tom je smislu zauzela važnu poziciju u gradskom tkivu i podcrtala potencijal uglovnice za ostvarenje toga cilja.

Također, i reprezentativni ulaz u vestibul štedionice s prostranim, dvoetažnim prostorom s trokrakim stubama najavljuje značenje institucije i ostavlja snažan dojam na klijenta. U trenutku ulaska u blagajničku dvoranu impresija raste uz pogled u dvostruku visinu i ostakljeni strop. Jednakovrijednim, bogato dimenzioniranim prostorom kavane, kao pratećeg sadržaja, štedionica također ističe svoju ulogu i utjecaj u društvenom životu grada, prezentira se kao institucija otvorena javnosti.

NAKNADNI ZAHVATI I STANJE ZGRADE DANAS

Dosadašnje adaptacije kavane realizirali su Kauzlarić i Gomboš od 1933. do 1934. godine te arhitekt Vjenceslav Richter u razdoblju od 1970. do 1972. Tavanski je prostor intervencijama 1950-ih godina prenamijenjen u stambeni, a kavana Corso je već niz godina izvan funkcije. Ulični prostori u prizemlju (nekad dio kavane i mjenjačnica), orijentirani na Ilicu, u funkciji su i trgovačke su namjene, dok je prostor štedionice dijelom zadržao izvornu namjenu jer veći dio uredskog dijela i blagajničku dvoranu koristi Ministarstvo financija, Porezna uprava. Danas je prenamjenom u uredske prostore u potpunosti dokinuta stambena namjena.[192]

Sporedni ulaz iz Ilice izvan je funkcije (osim povremeno za potrebe dostave), stoga je otvoren oblikovno loš prolaz iz vestibula prema dizalu i sporednom stubištu, što je degradiralo prostor vestibula. Na katu su pregrađeni prostori uz blagajničku dvoranu pa su nastali dugi, uski hodnici umjesto ureda orijentiranih prema dvorani, a ukinut je stražnji dio ophoda. Pored četiri stubišta u štedionici, dodano je i peto, interno stubište u dnu blagajničke dvorane.

U blagajničkoj dvorani uklonjene su izvorne pregrade između stupova dvorane, pultovi za komunikaciju s klijentima, a novi su povučeni iza stupova. Na istočnoj strani dvorane izvorni su otvori sniženi.

U foajeu ureda uprave zatvoren je pristup do sporednog stubišta i lifta. Reprezentativne prostore uprave štedionice na samom uglu zauzimaju uredi službenika Porezne uprave, dok su

[192] Prema riječima djelatnika Porezne uprave

u nekadašnjim uredima predsjednika i ravnatelja štedionice napravljene pregradnje i spušten strop. Druga i treća etaža znatno su stradale u potresu i zgrada uskoro kreće u cjelovitu obnovu.

ZAKLJUČAK/VALORIZACIJA

Zgrada Hrvatsko-slavonske zemaljske centralne štedionice vrijedna je realizacija tipologije zgrade novčarske institucije, heterogene strukture, uspješno distribuiranih namjena i njihovih međuodnosa.

Izrazito je važne urbane pozicije naglašenog ugla kupolom markantne pojavnosti i reprezentativnost u interijeru, naročito u oblikovanju blagajničke dvorane i u pročeljima.

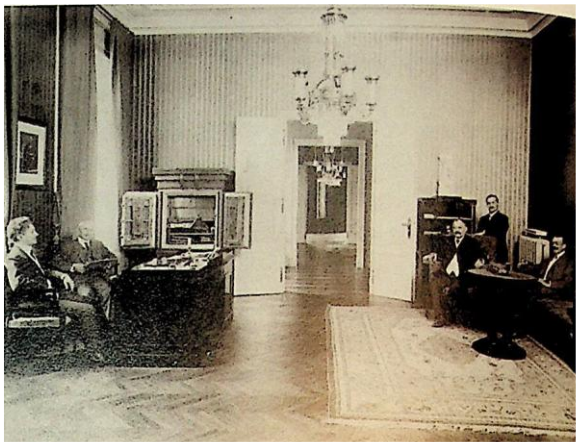
Centralna koncepcija blagajničke dvorane impresionira klijenta visinom i oblikovanjem uz korištenje prirodnoga zenitalnog osvjetljenja. U gradnji su korišteni suvremeni materijali, instalacije i oprema, neki od njih prvi put primijenjeni u Zagrebu.

SLIKOVNI PRILOZI:

POVIJESNE FOTOGRAFIJE I RAZGLEDNICE

Sl. 655. Ugao Ilice i Gundulićeve prije gradnje štedionice, s trgovinom automobila F. Budickog. Prethodno je tu bio smješten fotografski atelijer Varga.

Sl. 656. Salon ravnatelja (nedatirano)

Sl. 657. Hrvatsko-slavonska zemaljska centralna štedionica 1910.

Sl. 658. Hrvatsko-slavonska zemaljska centralna štedionica 1917.

Sl. 659. Kavana Corso

Sl. 660. Kavana Corso

Sl. 661. Razglednica s fotografijom raskošnog interijera kavane *Corso,* kakav je bio na početku 20. stoljeća

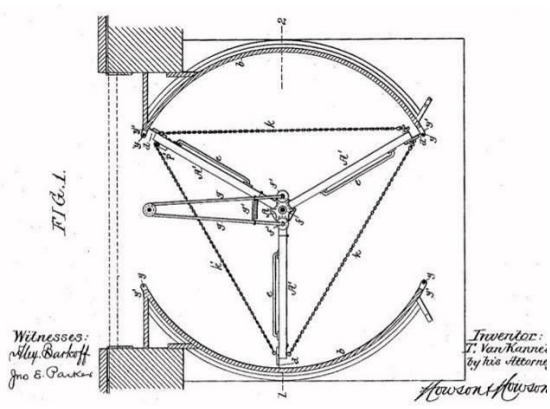
Sl. 662. Kavana Corso nakon preuređenja prema projektu arhitekata Stjepana Gomboša i Mladena Kauzlarića, 1930-ih godina

Sl. 663. Kavana Corso nakon Richterova preuređenja, 1990-ih godina

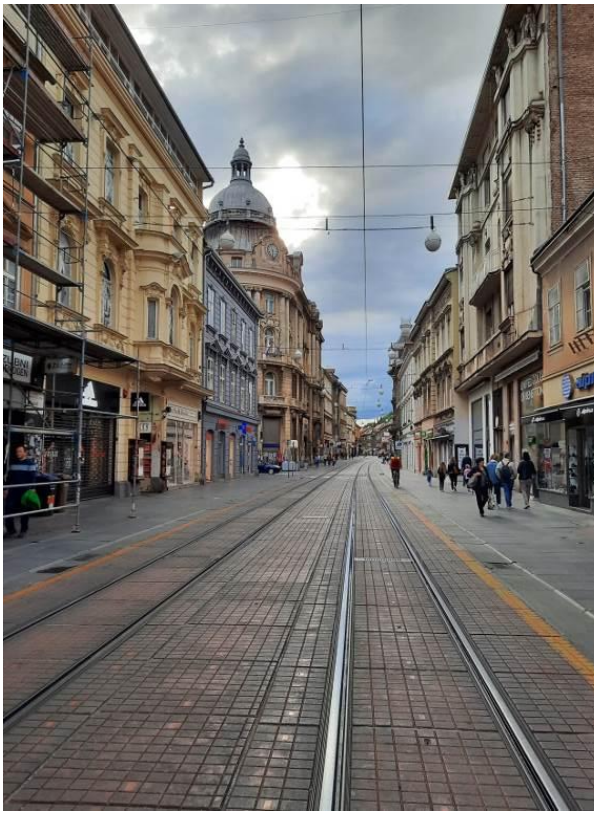

Sl. 664. S desne strane zgrada Hrvatsko-slavonske zemaljske centralne štedionice i ulaz u kavanu s okretnim vratima (Zagreb, Ilica 25/Gundulićeva 2), 1910.

Sl. 665. Okretna vrata američkog izumitelja Theophilusa Van Kannela iz 1888. primijenjena na ulazu u štedionicu

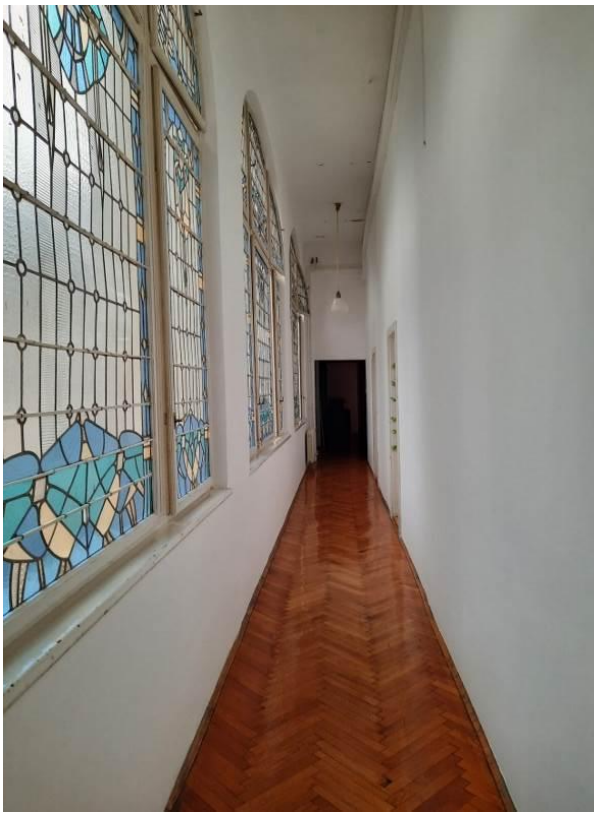
RECENTNE FOTOGRAFIJE

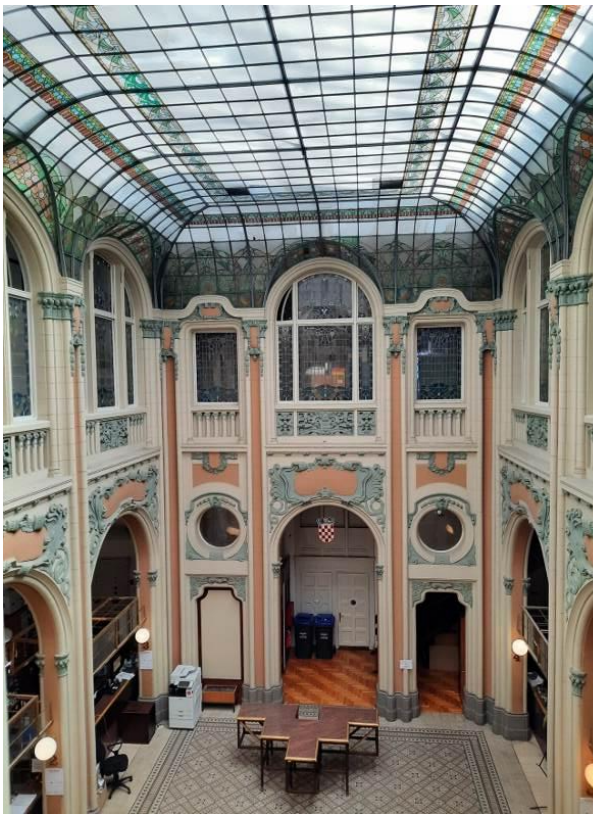
Sl. 666. Postojeće stanje, vizure duž Ilice prema zapadu, 2022.

Sl. 667. Postojeće stanje, vizure duž Ilice prema zapadu, 2022.

Sl. 668. Postojeće stanje, hodnik na prvom katu uz blagajničku dvoranu, 2022.

Sl. 669. Postojeće stanje, blagajnička dvorana, 2022.

Sl. 670. Prostor kavane s vidljivom konstrukcijom stropa; Međukatni prostor kavane s detaljima od umjetnog mramora, 2022.

Sl. 671. Prostor kavane s vidljivom konstrukcijom stropa, 2022.

Sl. 672. Međukatni prostor kavane s detaljima od umjetnog mramora, 2022.

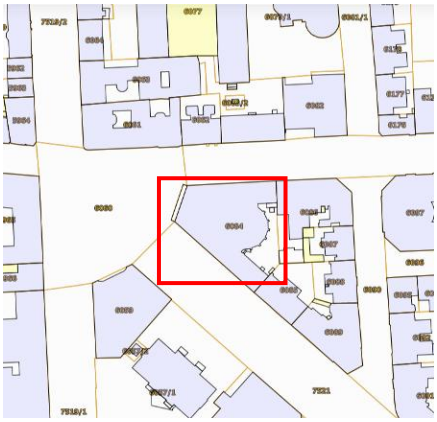
BURZE

Zagrebačka burza

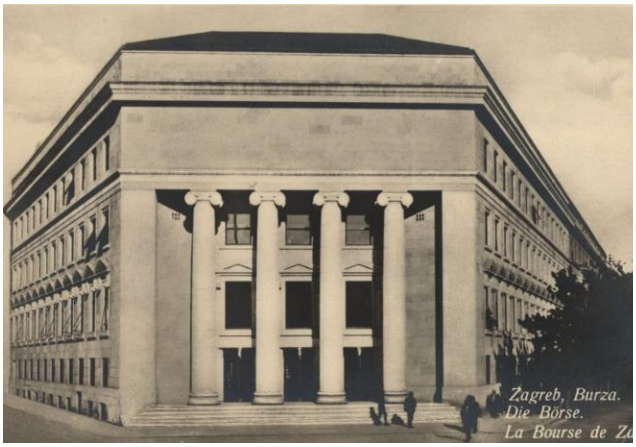
1	NAZIV GRAĐEVINE	**ZAGREBAČKA BURZA ZA ROBU I VREDNOTE**
	K. Č. / K.O.	**6084/Centar**
	ADRESA	**Trg hrvatskih velikana 3 - Martićeva ulica 2 - Ulica Račkoga 1, Zagreb**

Sl. 673. Prikaz na digitalnoj ortofoto snimci

Sl. 674. Izvod iz katastarskog plana

Sl. 675. Glavno pročelje, 1927.

Sl. 676. Pogled prema glavnom pročelju i Ul. Račkoga, 2022.

NARUČITELJ[193] ZAGREBAČKA BURZA ZA ROBU I VREDNOTE

ARHITEKT/GRADITELJ Viktor Kovačić/ Hugo Ehrlich, Alfred Albini i Mladen Kauzlarić [194]/Skopal, Juričić i Batušić

VRIJEME GRADNJE

PROJEKT 1922. (1924. – 1926.)

GRAĐEVINSKA DOZVOLA 1922.

[193] Opći podaci i datacije prema Zbirci građevinske dokumentacije, HR-DAZ-1122, sign. 3055

[194] Udio Alfreda Albinija i Mladena Kauzlarića potrebno je sustavnije istražiti. Oni su u tom trenutku izrade projekta suradnici u Ehrlichovu atelijeru, ali nisu potpisani na nacrtima. Podatak o sudjelovanju M. Kauzlarića navodi T. Premerl u *** 2003: 67

IZVEDBA 1924. - 1927.
STAMBENA DOZVOLA 1926. (prostori za najam u prizemlju)/1927.

NAKNADNI ZAHVATI:

- 1946. godine prenamjena zgrade Burze u Narodnu banku i zgradu Službe društvenog knjigovodstva

DANAŠNJA NAMJENA: poslovna/HNB

STATUS ZAŠTITE: Zgrada je upisana u Registar kulturnih dobara RH kao pojedinačno zaštićeno kulturno dobro, Z-0225 / Narodne novine br. 151/02

IZVOR GRAĐE: HR-DAZG 1, Gradsko poglavarstvo Građevni odjel, sv. 349 i HR-DAZG 42585 i 42586 - fond Zagrebačka burza za robu i vrednote, HR-DAZG-1122 sign.3055, GZZSKP, Ministarstvo kulture i medija, ostavština arhitekta Viktora Kovačića, Muzej grada Zagreba, HAZU, Kabinet za arhitekturu i urbanizam

BIBLIOGRAFIJA**:**

- Domljan, Ž. (1989.) *Konzervatorske smjernice za zgradu Zagrebačke burze*, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu
- Edo Schön, (1927.) *Arhitekt Viktor Kovačić. Mapa-monografija*, *Čovjek i prostor*, 259–260, 3–46, pretisak s uvodnim tekstom Žarka Domljana
- Bagarić, M. (2020.) „Neoklasicizmi, historija i tradicija u zagrebačkoj arhitekturi međuratnog razdoblja“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 44*(2), 209-222
- Lasić, L. (2004.) *Kritička literatura o Viktoru Kovačiću: 1897.–2001*., Hrvatskozagorsko književno društvo, Klanjec
- Radović Mahečić, D., Laslo, A. (1997.) Viktor Kovačić – promotor hrvatske moderne arhitekture, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 21, 142–165
- Radović Mahečić, D., Laslo, A. (2003.) „Život i djelo Viktora Kovačića“, *Arhitekt Viktor Kovačić – život i djelo* [ur. Begović, M.], Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Hrvatski muzej arhitekture, 91–132
- Radović Mahečić, D. (2020.) „Potez triju trgova (Trg hrvatskih velikana – Trg žrtava fašizma – Krešimirov trg) – urbani status istočne ekstenzije zagrebačkoga Donjeg grada“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 44(2), 161-186
- Jurić, Z. (2019.) *Tko je gospodin Viktor Kovačić K.H.A? Povijest kritičke misli o arhitektu Viktoru Kovačiću od 1896. do 1943. godine*, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet

- Kolar-Dimitrijević, M. (1995.) „O osnutku i radu Zagrebačke burze do 1945. godine“,*Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 28(1), 190-211
- *** (1994) Arhitekt Viktor Kovačić, život i djelo, zbornik znanstvenog skupa HAZU [ur. Begović, M.], Zagreb Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Hrvatski muzej arhitekture
- Muthesius, H. (1921.) *Vještačko mnijenje o podnesenim osnovma za gradnju burzovne zgrade u Zagrebu*, Zagreb, Kraljevska zemaljska tiskara
- Vukić, F. (1994.) „Zagrebačka burza – natječaj i gradnja“, zbornik znanstvenog skupa HAZU, *Arhitekt Viktor Kovačić – život i djelo* [ur. Begović, M.], Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Hrvatski muzej arhitekture
- *** Objašnjenje natječajnom projektu za gradnju nove burzovne zgrade u Zagrebu, Muzej grada Zagreba, dokumentacija iz stana arhitekta Kovačića, bez inventarnog broja
- Szavitz-Nossan, S. (1924.) „Novogradnja palače Zagrebačke burze“, *Bankarstvo*, knjiga I, 2
- *** (1927.) „Otvorenje Zagrebačke burze 18. VI. 1927.“, *Svijet*, knjiga 3., god. 2., br. 25, Zagreb, 18. lipnja 1927.
- Szavitz-Nossan, S. (1925.) „Prof. arh. Viktor Kovačić“, *Tehnički list*, god. VII, broj 6, Zagreb, 15. 3. 1925.

INTERNETSKI IZVORI:

- https://www.hnb.hr/o-nama/zgrada/video https://youtu.be/EI2YWdXeKno, [pristup 28. 03. 2023.]
- http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=23306 [pristup 04. 09. 2022.]
- http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=59231 [pristup 28. 03. 2023.]
- https://www.minimax.com/de/de/about/history/ [pristup 05. 09. 2022.]
- http://www1.zagreb.hr/zagreb/galerijakd.nsf/VO/C70F6C6622A7FB53C1257F3E00492794?OpenDocument [pristup 05. 09. 2022.]

ANALIZA

POSLOVNO-EKONOMSKE PRILIKE

Iako je Eugen Kvaternik još sredinom 19. stoljeća pokušao inicirati razvoj burze, do njezina je osnivanja proteklo još puno vremena.[195] Nakon što se upoznao s radom pariške burze, razradio burzovnu terminologiju i svoja razmišljanja iznio 1863. u djelu Hrvatski glavničar, tek je 1907. godine u Zagrebu osnovan odjel za burzovne poslove pri Trgovačkom domu.[196] Zagrebačka burza za robu i vrednote osnovana je znatno kasnije, 1918. godine.[197]

Odjel za burzovne poslove bio je smješten u prostorijama Trgovačkog doma u Jurišićevoj ulici 1 (zgradi 'Elsa fluida'), gdje je vjerojatno djelovala sve do Prvoga svjetskog rata[198], a zatim u zgradi poduzeća Isis d.d. u Hatzovoj ulici 14.[199]

U nedostatku odgovarajućeg prostora za rad burze, nakon prvotnih analiza tijekom 1920. godine o adaptaciji nekih postojećih zgrada poput Umjetničkog paviljona donesena je odluka da se gradi nova zgrada za potrebe burze pa je kupljena od gradske općine parcela br. 1 na Sajmištu.[200] Usporena realizacija planirane gradnje bila je rezultat nepovoljne pozicije Zagrebačke burze u odnosu na Beogradsku burzu, koja je u tadašnjoj Kraljevini preuzela dominaciju u burzovnim transakcijama, a Beograd tadašnju političku vlast i donošenje regulative.[201]

PROJEKTNI ZADATAK

Projektni zadatak za natjecatelje bio je formuliran u dokument 'Program za gradnju nove burzovne zgrade u Zagrebu' od 10. prosinca 1920. i sačuvan je u fondu Zagrebačke burze za robu i vrednote. Sam tijek natječaja djelomično je poznat preko očuvanih dokumenata Zagrebačke burze i brošure tiskane po dovršetku natječaja.[202] „Zgrada će biti reprezentativnog

[195] Eugen Kvaternik, hrvatski političar (1825. – 1871.), kao zastupnik u Hrvatskom saboru zastupao je samostalnost Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Kvaternik, Eugen. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=34898, [pristup 28. 3. 2023.]
[196] Kolar-Dimitrijević, 2013: 107-108
[197] Sekcija za promet efektima i robom, kao preteča zagrebačke burze u sklopu Trgovačkog doma, osnovana je 1907. godine. Kolar-Dimitrijević, 1995: 192
[198] Kolar-Dimitrijević, 1995: 201
[199] *** 1927: 536
[200] *** 1927: 540-541
[201] Više o okolnostima rada Zagrebačke burze kod Kolar-Dimitrijević, 1995.
[202] HR-DAZG 42585 i 42586 – fond Zagrebačka burza za robu i vrednote. Detaljno o programu i ocjenama pristiglih radova kod Muthesius, 1921. Detalje donosi i Feđa Vukić u zborniku znanstvenog skupa HAZU ***1994: 189-206

oblika, bez nepotrebnih ukrasa tako da će svojim ozbiljnim i solidnim izgledom pristajati u onaj okoliš koji će se tečenjem vremena izgraditi u jednu trgovačku, prometnu četvrt grada.“[203]

ODABIR PROJEKTANTA I NATJEČAJ

Istovremeno, 1920. godine burzovno vijeće donijelo je odluku da se za idejno rješenje raspiše pozivni natječaj na kojem su sudjelovali Viktor Kovačić, Ignjat Fischer, Bruno Bauer, Aladar Baranyai i Lazar Dunđerski.[204] Žiri je, pored pozvanoga berlinskog arhitekta Hermana Muthesiusa, činio građevni odbor: predsjednik burze D. Plavšić, potpredsjednik S. D. Alexandar, burzovni vijećnici V. Arko i dr. S. Šverljuga.[205] Za realizaciju je odabran rad V. Kovačića.

Kao najbitnije zahtjeve navedene u projektnom zadatku za natjecatelje Kovačić je istaknuo:

“1. izgrađenu površinu od cca 1300 m^2
2. poseban ulaz sa ulice u burzovnu dvoranu i njezine nusprostorije
3. poseban ulaz sa ulice u prvi dotično drugi sprat, gdje se nalaze prostorije burzovne uprave i burzovnog suda
4. podesna interna komunikacija između burzovne dvorane, te prostorija burzovne uprave i suda za organe burze
5. potrebna komunikacija između burzovne dvorane i restorana
6. poseban ulaz s ulice u stubište stanova trećeg sprata
7. stanovi treba da su raspoređeni tako da ih se može kasnije primijeniti uredovnim svrhama burze
8. poseban ulaz sa ulice za restoran i kavanu
9. burzovna dvorana s nusprostorijama treba da je smještena u prizemlju
10. suteren da je izgrađen za restoran
11. visina glavnog vijenca da iznosi 17,50 m nad pločnikom.“[206]

[203] Iz Poziva natjecateljima. https://www.hnb.hr/o-nama/zgrada/video https://youtu.be/EI2YWdXeKno, [pristup: 06.03.2023.]
[204] Arhitekt Lazar Dunđerski autor je zgrade Produktne burze u Novom Sadu iz 1926. godine. Smatraju ga prvim novosadskim arhitektom moderne. Mitrović, 1996:49-69
[205] *** 1927: 541, 546
[206] Iz Kovačićeva „Objašnjenja natječajnom projektu za gradnju nove burzovne zgrade u Zagrebu“, Muzej grada Zagreba, dokumentacija iz stana arhitekta Kovačića, bez inv. br.

Iz programa natječaja još je bitno pridodati osnovni zahtjev za natjecatelje, da „… burzovna zgrada treba da izvana čini ozbiljan i solidan dojam, a iznutra da odgovara svim praktičnim potrebama moderne burze…“.[207]

Kovačićev rad je ocijenjen kao rad s „… velikom jasnošću u svom temeljnom rasporedu..“, ima „dobar i brz pristup do i od burzovne dvorane, dobro arhitektonsko shvaćanje vanjštine i nutrašnjosti; a povrh svega laka izvedivost“.[208]

Tijekom daljnjeg rada na projektu Burzovno je vijeće 1922. uputilo Kovačića na studijsko putovanje na kojem je posjetio burze u Beču i Berlinu.[209]

Nakon provedenog natječaja i izrade projektne dokumentacije s unesenim izmjenama traženim od žirija i naručitelja, dugo je odgađan početak gradnje. Kao i u slučaju osiguravajućeg društva Triglav, kupoprodajni ugovor s Gradom obvezivao je kupca gradskog zemljišta da u roku dvije godine započne gradnju ili će se u protivnom parcela prodati nekom drugom. Iz tog je razloga 1923. godine ipak počela gradnja.

Realizacija je postignuta uz podršku gradskog načelnika Vjekoslava Heinzela, koji općenito potiče i gradnju u novoplaniranom, istočnom dijelu grada.[210]

URBANISTIČKA POZICIJA I ULOGA

U Ulici Račkoga, prije gradnje zgrade Zagrebačke burze već je izgrađena prva građevina koja usvaja planiranu dijagonalu Ulice Račkoga, Pučka škola Gradskoga građevnog ureda koju 1901. grade Hönigsberg i Deutsch (Račkoga 4 / Draškovićeva 17), nasuprot budućoj zgradi burze. Također, započinje izgradnja cijelog niza stambeno- poslovnih zgrada u nastavku, sve do novoplaniranog trga, u dijelu grada u to doba u novinama nazivanim 'Novim Zagrebom'.

U vrijeme raspisa natječaja za novogradnju zgrade burze tek su u pripremi projekti susjedne Jadranske banke, Račkoga 3-5 te zgrade Račkoga 8 i 11.[211]

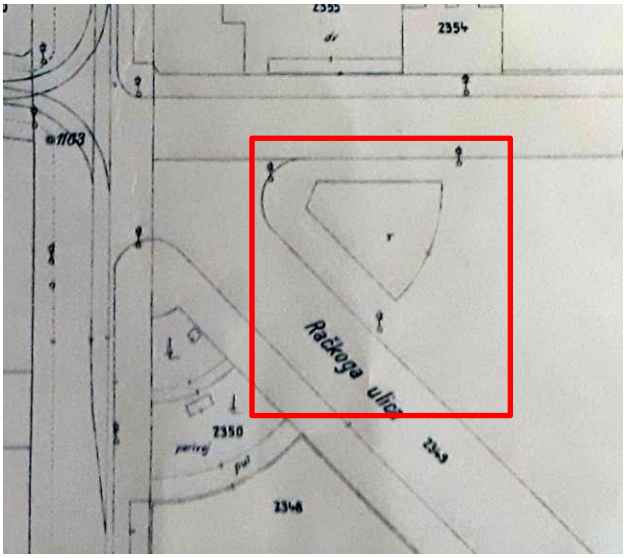
Ostao je neriješen ulaz u novu gradsku četvrt, parcela burze i ona simetrična, nepravilnoga peterokutnog oblika između Draškovićeve i Martićeve, što će kao zadatak i urbanističku ulogu ovog projekta prepoznati jedino Viktor Kovačić u svom natječajnom radu.

[207] Muthesius, 1921: 1
[208] Ibid. 22
[209] Merkl, 2016: 26
[210] Kolar-Dimitrijević, 1995: 205, bilj. 37
[211] Gradnji burze prethodila je izgradnja na susjednoj parceli u Ulici Franje Račkog 3 i 5. Riječ je o bankovnoj i stambenoj zgradi Jadranske banke prema projektu slovenskog arhitekta Jože Jeleneca iz 1921. godine. Istovremeno, prema projektu Huga Ehrlicha izvedene su zgrade društva Pruga d. d., na peterokutnoj parceli, na uglu produžene Đorđićeve ulice i Račkoga 8, te nasuprotna kuća društva Tekstil d. d., u Ulici Račkoga 9. Godinu kasnije, Ćiril Metod Iveković realizira zgradu Račkoga 11.

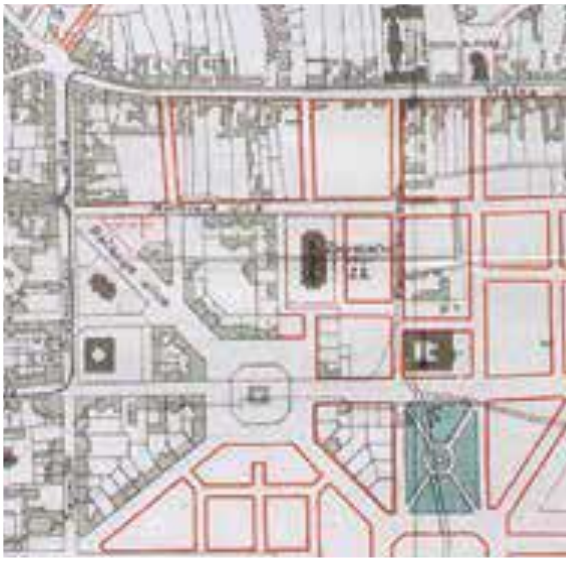
Kako Kovačić navodi u svom „ekspozeu o uredjenju okolice novogradnje Burze i novogradnje Udruženja Inženjera i Arhitekta u Zagrebu“, on se ne bavi samo rješenjem zgrade Burze već smatra nužnim riješiti odnos Ulice Račkog prema Draškovićevoj i Jurišićevoj te uspostaviti relaciju Burze i Društvenog doma. U natječajnom radu predviđa simetričnu građevinu, zajedno s kojom zgrada burze „...u zajednici sa zgradom koja će se podići na drugom šiljatom ćošku, tvori jedinstveni 'Ulaz' u tu novu četvrt“.[212] Navodi i europske primjere, npr. Piazzu del Popolo u Rimu, početak Rue Royale u Parizu i Velike Skaline u Odessi.[213] Jednako brine i o suprotnoj vizuri u osi Ulice Račkoga prema katedrali.

U razdoblju od provedbe natječaja do početka gradnje zgrade burze, izgled i izgrađenost Ulice Račkoga znatno se mijenja, a evidentirana je na Nacrtu grada Zagreba iz 1923. godine s elementima regulacije Karla Vajde, kojim se artikulira razvoj istočnog dijela grada u međuratnom razdoblju.[214]

U članku objavljenom u veljači 1925. o napretku radova na zgradi burze nagoviještena je gradnja u nastavku, u Martićevoj ulici, za potrebe Doma mirovinskog fonda burzovne palače, ali do te realizacije nije došlo.[215]

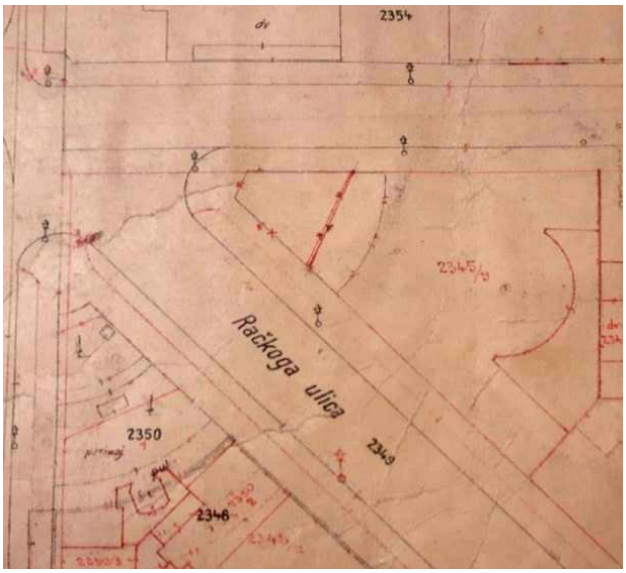

Sl. 677. Lokacija za planiranu zgradu banke sa stanjem na katastarskom planu prije gradnje, 1913.-1915. godine

Sl. 678. Nacrt grada Zagreba iz 1923. godine s elementima regulacije Karla Vajde, detalj

[212] Iz Kovačićeva „Objašnjenja natječajnom projektu za gradnju nove burzovne zgrade u Zagrebu“, Muzej grada Zagreba, bez inv. br.
[213] Ekspoze o uredjenju okolice novogradnje Burze i novogradnje Udruženja Inženjera i Arhitekta u Zagrebu, Muzej grada Zagreba, dokumentacija iz stana arhitekta Kovačića, bez inventarnog broja
[214] Muzej Grada Zagreba, Zbirka planova, Radović Mahečić, 2020: 167.
[215] *** 1925, 2

Sl. 679. Lokacija za planiranu zgradu banke sa stanjem na katastarskom planu pri realizaciji, vjerojatno 1926. godine. Još nije ucrtana susjedna uglovnica, kuća Deutsch, izvedena prema projektu A. Baranyaija 1927. (Precizna datacija karte nije zabilježena.)

Sl. 680. Današnja situacija na katastarskom planu

PROSTORNO RJEŠENJE I FUNKCIONALNA SHEMA

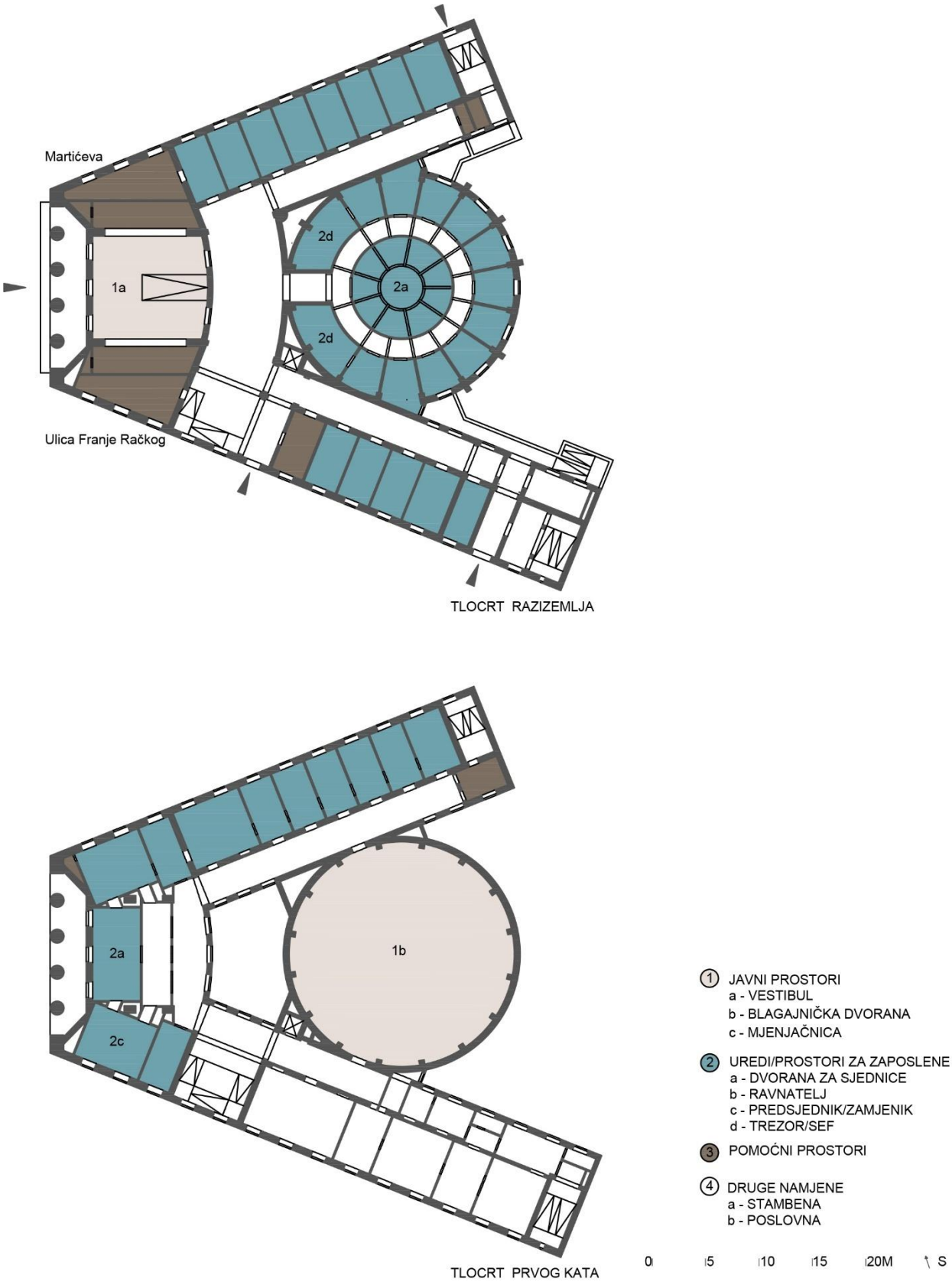
Zgrada je koncipirana kao uglovnica koja zaključuje gradski blok trokutastog oblika. Izgrađenost parcele iznosi 82%, što je ispod prosječne izgrađenosti uglovnica ove tipologije u Zagrebu.

Četiri su zasebna ulaza u zgradu. Glavni ulaz je formiran na 'odrezanom' uglu koji oblikuje klasični portal naglašen jonskim stupovima. Tom gestom 'odrezanog' ugla Kovačić oslobađa prostor ispred zgrade za trg te oblikuje još jedno, i to glavno pročelje. Glavni ulaz je oblikovan s troja, jedva zamjetna rotirajuća vrata, uvučenim u prostor vestibula.

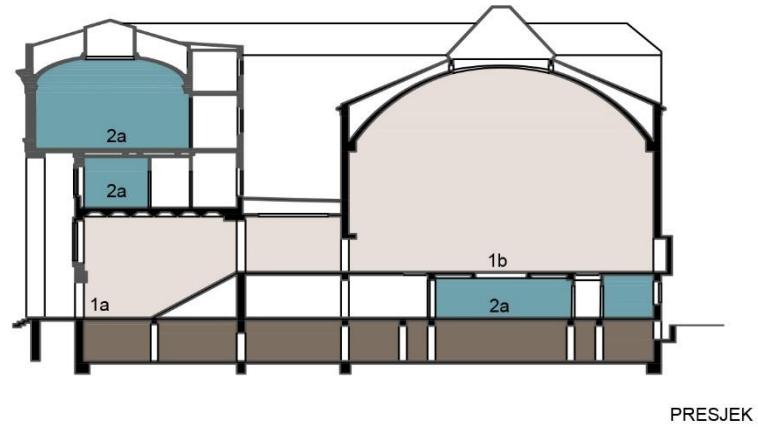
Drugi je ulaz smješten na zglobu između ulaznog krila i krila uz ulicu Račkog, kojim ulazimo do glavnog stubišta i dizala, koji povezuju sve etaže (nazvan je u projektu ulazom za upravu i burzovni sud).[216] Treći i četvrti ulaz su na krajevima uličnih krila. Onaj iz Martićeve namijenjen je za servisne prostore, tiskaru, liječnika u visokom prizemlju i stanare tavanskih stanova, a onaj iz Račkog za stan glavnog tajnika.[217] U varijantnim rješenjima postojao je i kolni ulaz na kraju krila u Ulici Račkoga, ali on nije izveden.

[216] Pored osobnog dizala tu je dizalo za spise i jelo. Szavitz-Nossan,1924: 2

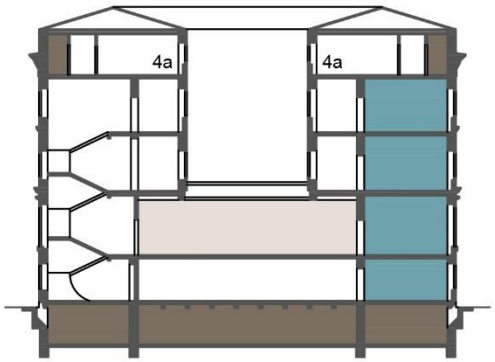
[217] Pravilnici kućnog reda iz 1926. godine, poglavlje I, stavak.4., HR-DAZG. Štamparija je u varijantnom tlocrtu razizemlja iz 1921. smještena na kraju krila u Martićevoj, tik uz stubište, ali na kasnijim nacrtima njena pozicija nije istaknuta.

Sl. 681. Osnovna funkcionalna shema - tlocrti

PRESJEK

PRESJEK

① JAVNI PROSTORI
a - VESTIBUL
b - BLAGAJNIČKA DVORANA
c - MJENJAČNICA

② UREDI/PROSTORI ZA ZAPOSLENE
a - DVORANA ZA SJEDNICE
b - RAVNATELJ
c - PREDSJEDNIK/ZAMJENIK
d - TREZOR/SEF

③ POMOĆNI PROSTORI

④ DRUGE NAMJENE
a - STAMBENA
b - POSLOVNA

Sl. 682. Osnovna funkcionalna shema - presjeci

Osnovna funkcionalna shema zgrade – dispozicija namjena – može se podijeliti u četiri osnovne cjeline karakteristične za ovu tipologiju: javni prostori odnosno prostori poslovanja sa strankama (vestibul, *foyer*, glavna burzovna dvorana, burzovna dvorana za robu, sudnica), uredski prostori i prostori za zaposlene, pomoćni prostori te prostori drugih namjena (stanovanje, pošta, telefon, novinari, liječnik, ugostiteljstvo – *buffet*), (Sl. 649. i 650.).

Kao što je slučaj s brojnim analiziranim primjerima zgrada novčarskih institucija, i Kovačić u koncipiranju rješenja polazi od glavnoga, središnjeg dijela zgrade – velike, u ovom

slučaju burzovne dvorane i utiskuje ju između dva duga ulična krila. Kraće je, ulazno krilo s vestibulom i foajeom koji je konkavan i prati oblik burzovne dvorane.

Kovačić je za natječajem zadane sadržaje odredio sljedeću dispoziciju: ispod glavne burzovne dvorane nalazi se dvorana gremija, a iznad ulaznoga trijema i predvorja prostor je dvorane za sjednice burzovnog vijeća ili zbornice. Povrh nje smjestio je dvoranu obraničkog suda, odnosno sudnicu.[218] U uličnim krilima u Martićevoj i Ulici Račkoga raspoređeni su kroz ukupno šest etaža različiti prateći sadržaji - od pomoćnih prostorija, restorana do službi i ureda burze. Na trećem katu smješteni su stanovi osoblja burze i servisni prostori.

Jasna dispozicija vertikalnih i horizontalnih komunikacija i ulaza doprinose izrazito funkcionalnom tlocrtu. Glavni ulaz je dominantno namijenjen kao ulaz za glavnu dvoranu burze. Taj su ulaz koristili članovi burze, kao i više pozicionirani namještenici, dok su ostali činovnici, posluga, stanari, dostava i servis koristili druga stubišta.[219] Centralno postavljeno stubište daje nam jasnu liniju kretanja koja nas vodi kroz vestibul i foaje u etažu visokog prizemlja do glavne burzovne dvorane. Lijevo i desno dva su ulična krila koja u svim etažama imaju istu organizacijsku shemu hodnika duž dvorišnog pročelja, a niza prostorija duž uličnoga. Hodnici su u svim etažama povezani proširenjem za pretprostore reprezentativnih sadržaja poput gremijalne dvorane, glavne burzovne dvorane, dvorane burzovnog vijeća ili sudnice.

U visokom prizemlju u krilu uz Martićevu ulicu smješteni su dvorana burze za robe i drugi javni sadržaji, poput pošte, koji su dostupni i građanima, liječnika; u podrumu je burzovna tiskara (burzovne cijene i vijesti morale su se brzo distribuirati u tiskanom obliku kao i ugovori, dionice, obveznice i izvještaji), a uz Ulicu Račkoga knjižnica, čitaonica, prostor za novinare i restoran (*buffet)*, kojeg je kuhinja u podrumu.[220]

Glavnim se stubištem iz foajea možemo ponovno spustiti u razizemlje s dva niza uredskih prostora. Ispod glavne dvorane smještena je dvorana gremija.[221] Oko nje, uz koncentrično postavljen hodnik, radijalnom su podjelom kružnog tlocrta raspoređene prostorije arhiva i trezora te uredi *senzala* (burzovnih mešetara) orijentirani na dvorište.

[218] Obranički sudovi su izabrani sudovi koje čine pismenim sporazumom stranaka određeni pojedinci ili tijelo. Oni presuđuju u sporu, a presuda im ima isti učinak kao da ju je izrekao državni sud.
[219] Članovi burze „mogu biti bankari, trgovci, industrijalci, direktori banaka i druga lica uvedena u trgovački registar Sudbenog stola, privredne i financijski samostalne državne ustanove koje obavljaju burzovne poslove, te poznati ekonomsko-financijski stručnjaci i pisci“. Kolar-Dimitrijević, 1995: 205-206
[220] Prostorije za poštu, brzojav i telefon bile su dostupne za građanstvo. *** 1927: 536
[221] gremij (lat. gremium: krilo, okrilje), skup glavara ili vodećih osoba u nekoj instituciji, radno tijelo koje donosi glavne odluke; vijeće, odbor, kolegij; *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=23306 [pristup 4. 9. 2022.]

Prvobitna ideja da u podrumu ispod glavne dvorane bude restauracija je napuštena pa je podrum namijenjen za spremišta ugljena i drva, ložionicu za centralno grijanje i druge instalacije, do kojih vode sporedna stubišta, ali i burzovnu tiskaru i stan vratara.

U prvom katu su uredi uprave i dvorana za sjednice burzovnog vijeća, burzovno povjerenstvo i povjerenik te tajništvo i uredski prostori.

Drugi kat je namijenjen sudnici, odvjetnicima i vještacima te drugim uredskim prostorima burze. U krilu uz Ulicu Račkoga je četverosobni stan glavnog tajnika, kojem se može pristupiti hodnikom iz radnih prostora , kao i sporednim stubištem.

Treći kat (u nacrtima se opisuje kao tavan), skriven iza glavnog vijenca zgrade, namijenjen je stanovima i pomoćnim prostorima: praonici i sušionici rublja. Tu je i prostor dječjeg igrališta.[222] Takvom je nomenklaturom, u naravi četverokatna, zgrada prikazana kao dvokatna s visokim prizemljem i korisnim tavanom.[223]

Iznad ulaznog vestibula smještene su dvorane, u prvom katu zbornica, a u drugom dvorana arbitražnog suda.

Od foajea pa prema krilu u ulici Račkoga, pored radnih prostora burze nižu se čitaonica, soba za pušenje i *buffet,* s vezom za kuhinju u podrumu internim stubištem i liftom za hranu. Specifičnost mu je kasetirani strop, nešto sitnijeg rastera od onoga u vestibulu.

"U dnevnim je novinama citirano Muthesiusovo mišljenje da je Fischerov projekt, uz Kovačićev, u najvećoj mjeri udovoljio uvjetima natječaja, premda se, za razliku od pobjedničkoga projekta, nije bavio i urbanističkim rješenjem obaju 'špiceva' na ulazu u novu gradsku četvrt."[224] To je vjerojatno i bio razlog zašto je odabrano Kovačićevo rješenje za izvedbu.[225]

Nad foajeom, glavnom dvoranom i sudnicom projektirano je nadsvjetlo.

Prostori visokog prizemlja imaju i najveću visinu prostora od 4,5 m, prvi kat, koji također sadrži reprezentativne prostore, ima visinu 4,2 m, a zatim se visina etaža smanjuje do tavana gdje je stambeni prostor visine 2,7 m.

[222] Pravilnici kućnog reda iz 1926. godine, poglavlje XIV., stavak 24., HR-DAZG
[223] Kako je za područje 'Sajmišta' (Draškovićeva – Vlaška – Kvaternikov trg – Heinzelova – željeznička pruga) propisima za regulaciju pojedinih ulica, trgova ili područja 1920. godine definirano, obvezan je zatvoreni način gradnje, visina određena samo brojem etaža, kao trokatna gradnja. Zgrada ima ukupno šest etaža.
[224] Bagarić, 2011: 208
[225] A. Laslo u prikazu o zgradi HNB-a i o V. Kovačiću 2016. godine, https://www.hnb.hr/o-nama/zgrada/video

REPREZENTATIVNI SKLOP BURZE

Vestibul

Monumentalnost vanjskog oblikovanja nastavlja se i u reprezentativno oblikovanom vestibulu koji nas postupno uvodi u *foyer* ispred glavne burzovne dvorane i ostavlja snažan dojam na posjetitelje. Oblikovan je kao dvoetažni prostor s kasetiranim stropom. Glavni fokus ovog prostora jest u osi ulaza smješteno jednokrako stubište koje nas vodi do glavne burzovne dvorane. Obostrano uz vestibul nekad su bile prostrane garderobe. Vestibul je bogato osvijetljen i preko ostakljenog stropa foajea i prozorima ulaznog pročelja. Uz stubište su simetrično postavljena vrata koja vode u pretprostor trezora, arhiva i dvorane gremija te lijevo i desno u uredske prostore. Hladan i elegantan, u kamenu izveden prostor s diskretnim detaljem horizontalnog meandra, izvedenim brušenjem kamene obloge u visini ploče gornje etaže.

Meandar kao ukras prisutan je i na obodu kaseta stropa. Identičan reljef u formi cvijeta umetnut je u sve kasete stropa vestibula i svoda velike dvorane. Prostor je osvijetljen zidnom rasvjetom.

Foyer i glavna dvorana burze

Glavni ulaz i vestibul te reprezentativno stubište vode nas kroz *foyer* u burzovnu dvoranu. Glavna dvorana, pravilna kružnog tlocrta, zajedno s kupolom proteže se gotovo punom visinom zgrade s otvorenom galerijom po cijelom obodu te jednostavnim pilastrima u visini kata koji nose kupolu „simboličkom i fizičkom središtu zgrade - glavnoj burzovnoj dvorani“, kako je opisuje Bagarić.[226]

Tlocrtna veličina, ali osobito visina kroz gotovo četiri etaže zgrade i kasetirana kupola, ostakljena u središtu, daju dvorani monumentalnost i bezvremeni izgled. Svjetlost koja dopire s okulusa na vrhu kupole dodatno doprinosi tom dojmu. Kupola ima dvostruku betonsku konstrukciju, a središnji dio je natkriven ostakljenom krovnom konstrukcijom u formi osmerokutne piramide. Ukupna visina dvorane je gotovo 15 m. Dvorana je lišena arhitektonskih detalja i u oblikovanju zidova i u opremi. I pored mogućnosti da otvori dvoranu otvorima prema dvorištu, Kovačić stvara gotovo apstraktan prostor, odvojen od stvarnosti, koji komunicira samo s nebom.

Kapiteli obodnih polustupova reducirani su na kimation koji se proteže duž cijelog spoja zida i ruba kupole. Rub kupole izveden je ponovno u meandru, temi iz vestibula.

[226] Opis burzovne dvorane Fischerova natječajnog rada za zgradu burze u Bagarić, 2011: 208

Za ulaz u glavnu burzovnu dvoranu, osim iz foajea, mogu se koristiti dva dodatna ulaza iz oba krila zgrade, što omogućuje jednostavniju komunikaciju sa svim prostorijama na etaži. Na galeriju glavne dvorane pristupa se također s dvije nasuprotne pozicije, spuštanjem za nekoliko stuba. Dvorana, osim ugrađenih telefonskih kabina, nije bila namještena.

Dvorana burze za robu

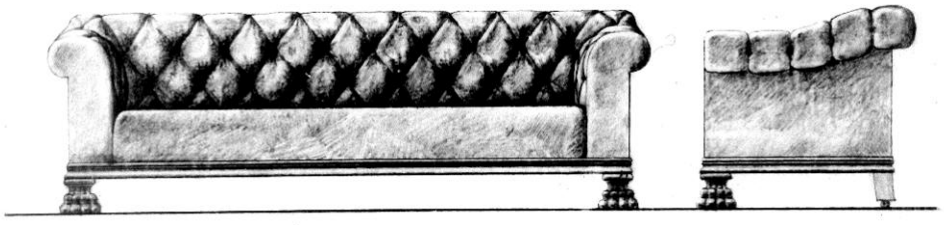
Na sjeverozapadnoj strani foajea ulazi se u dvoranu burze za robu, a simetrično u knjižnicu. Prostor je nepravilna četverokutnog oblika, gotovo bez namještaja, kao i glavna dvorana. U ovom slučaju riječ je samo o stolu i stolici za voditelja te drvenim klupama postavljenim duž zidova za one koji trguju. Zidovi su obloženi tekstilnim tapetama u drvenim okvirima.

Knjižnica

Knjižnica je prostor simetričan dvorani burze za robu, namijenjen „samo onima koji žele čitati“,[227] u potpunosti obložen drvenim oplatama, prigušenog svjetla, tih i intiman prostor. Obodno su ugrađene police za knjige. Biblioteka je opremljena s tri veća stola za rad i čitanje za šest do osam osoba.

Dvorana burzovnog vijeća

Na prvom katu je dvorana burzovnog vijeća, tzv. zbornica. Dvorana je obložena drvenom oplatom, a strop ukrašen štukaturom s profiliranim, zaobljenim spojem ploha zidova i stropa. Uz dvoranu su simetrično bili smješteni uredi predsjednika burze i generalnog tajnika te sobe za stranke, vijećnike i odvjetnike. Sama dvorana je opremljena dugim stolom i stolicama za vijećnike te kanapeima postavljenim duž zida.

Sl. 683. Kanape oblikovan za dvoranu burzovnog vijeća

[227] Pravilnik o kućnom redu

Obranički (arbitražni) sud - sudnica

Prostor sudnice je kvadratnog tlocrta, nadsvođen zrcalnim svodom zaključenim ostakljenom plohom. Osim dvoja ulazna vrata iz pretprostora, sudnica ima još po dva para vrata kao direktnu vezu na prostore odvjetnika, stranaka, vijećnika i obranika. U prostoriji se nalaze dvije niše „kamina“ u okviru kojih je umetnut lijevanoželjezni radijator, a iznad kojih se nekada nalazio natpis „zakon i pravičnost“. Prostor je bio opremljen jednostavnim namještajem: katedrom za kojom su sjedili suci i dvoredom drvenih klupa nasuprot za sudionike postupka. Iza pozicije sudaca na zidu je postament – konzola (poput onih na prozorima visokog prizemlja) s bistom u okruglom okviru izvedenim na zidu. Umjetna rasvjeta je riješena kao zidna, u osi vrata.

Na svodu je izvedena štuko dekoracija u formi pletenice, kao kvadratna mreža koja simulira trajektorije koje prate silnice glavnih vlačnih i tlačnih naprezanja, s glatko obrađenim, upuštenim poljima svoda. Dekoracija svoda nije izvedena prema prikazu u uzdužnom presjeku iz 1922. godine već prema kasnijem nacrtu, vjerojatno Ehrlichovu.

Uredi predsjednika burze i generalnog tajnika

Kao i drugi reprezentativni prostori, uredi su obloženi drvenom oplatom oblikovanom pravokutnim poljima, u koja se uklapaju i dvokrilna vrata, s profiliranim, zaobljenim spojem ploha zidova i stropa. Ured predsjednika ima dvije prostorije, jednom manjom s radnim stolom, a drugom većom za sastanke. I ovdje stropovi imaju štuko dekoracije. Za ured su predsjednika, prema sačuvanim nacrtima, posebno su projektirani dva naslonjača, pisaći stol i stolić.

Dvorana gremija

Kako bi dvorani gremija, koja je također dio reprezentativnih prostora, osigurao veću visinu od ostalog prostora razizemlja, Kovačić je upustio njezin pod za nekoliko stuba.[228]

Članovi gremija sjede za prstenasto oblikovanim stolom, kojeg se pozicija i unutarnja dimenzija podudaraju s dimenzijom okruglog nadsvjetla. Rubno uz nadsvjetlo postavljena je i rasvjeta koja prati radijalan i koncentričan konstruktivni raster i formira kasetirani strop. Naizmjenično s pravokutnim poljima zida, između nosivih elemenata obodnog zida ugrađeni su ormari.

[228] Podatak iz nacrta uzdužnog presjeka iz 1923. koji se razlikuje od ranijih varijanti gdje denivelacije poda te dvorane nema.

PROSTORI DRUGIH NAMJENA

STANOVANJE

Zgrada burze imala je izvorno stanove za najam, stanove za namještenike (stanovi podvornika i posluge, nadzornika kuće) te stan za glavnog tajnika zasebnog ulaza iz Ulice Račkoga. [229]

Na tavanu su stanovi podvornika i posluge te nadzornika kuće, a stan i nusprostorije vratara nalaze se u podrumu.

Kućni red definiran je za sve namještenike i stranke, a ujedno određuje i zadaće namještenika te prava i obveze stanara.

„Nadzornik sastavlja red za kupanje, za upotrebu praonice i sušionice, tavana, podruma, dječjeg igrališta (! - op.a.) itd..“[230] Začuđuje opaska kućnog reda kako se u dvorištu smije držati „kokošinjak za perad“.[231]

Stan glavnog tajnika smješten je na kraju uličnog krila, organiziran kao nastavak niza uredskih prostorija. Takva je dispozicija proizašla iz ideje fleksibilnosti koju zadaje projektni zadatak i koju Kovačić ističe u svom Ekspozeu, prema kojoj stanovi trebaju imati takav raspored i organizaciju kako bi se, po potrebi, mogli poslije prenamijeniti u uredske prostore burze.

O izvornom izgledu stambenih prostora sačuvana je dokumentacije za stan glavnog tajnika na drugom katu. Sastojao se od velikog predsoblja, salona, blagovaonice, dvije spavaonice, kuhinje, izbe i garderobe, preko koje se može izravno ući u hodnik burze. Burzovni tajnik stanuje u bogato opremljenom stanu, s mozaik parketima, drvenih oplata zidova u sobama, u kombinaciji s tapetama, kaminom...

TEHNIČKA OPREMA, PRIMJENA TEHNOLOŠKIH INOVACIJA, KONSTRUKCIJA

Zgrada je opremljena tehnološki naprednim sustavima. Za zaštitu od požara korišteni su prijenosni aparati za gašenje njemačke tvrtke Minimax, koja je 1902. godine osmislila mobilne aparate za gašenje požara.[232]

Komunikacijska je oprema također suvremena i zgrada ima vlastitu telefonsku centralu. No, ona služi namještenicima, a zasebno su postavljeni javni telefoni kojima se služe

[229] Pravilnici kućnog reda iz 1926. godine, poglavlje XIV, stavak 1., HR-DAZG
[230] Pravilnici kućnog reda iz 1926. godine, poglavlje II, stavak 9. Dječje igralište je na tavanu. (poglavlje XIV., stavak 24.) HR-DAZG
[231] Pravilnici kućnog reda iz 1926. godine, poglavlje XIV., stavak 17. HR-DAZG
[232] Aparati navedeni u Pravilnicima kućnog reda iz 1926. HR-DAZG. Tvrtka i danas postoji. https://www.minimax.com/de/de/about/history/

najmoprimci i posjetitelji burze. Omogućeno je istovremeno i telefoniranje iz ureda unutar kuće s 52 direktne telefonske linije za komunikaciju s ulagačima, smještene u obodu dvorane. Telefonske kabine u burzovnoj dvorani proizvod su tvrtke Bothe i Ehrmann.[233] Tu je i sustav električnih satova smještenih u različitim dijelovima zgrade, koji imaju zajednički mehanizam te konstantno pokazuju isto vrijeme. Ugrađena su dizala, a zgrada ima i vlastitu trafostanicu.

Centralno grijanje je na drva i ugljen, odnosno na topli zrak i toplu vodu. Za ljetni period ugrađeni su strojevi za hlađenje zraka. Burza ima i vlastitu radionicu za potrebe manjih popravaka.

Podrumski zidovi i temelji izvedeni su od nabijenog betona, asfaltnim premazom zaštićeni od vlage. Svi stropovi su od armiranog betona, kao i armiranobetonska kupola promjera 21m. Kupola svojim oblikovanjem nosi reminiscenciju na rimski Panteon, minimalno užega, staklom natkrivenog okulusa. Prema istraživanju D. Radović Mahečić i A. Lasla, kupolu je konstruirao inženjer građevinarstva Stjepan Szavits Nossan, tada asistent na Tehničkoj visokoj školi u Zagrebu, gdje je i Kovačić u isto vrijeme bio profesor.[234]

Specifično je rješenje kružnog segmenta poda glavne burzovne dvorane i kvadratnih polja u radijalnom rasporedu, izvedenih od Luxfer staklenih prizmi u tankom betonskom okviru kako bi osigurali prirodno svjetlo u podrumu.[235] Bio je planiran i pregradni zid od Luxfer prizmi između glavnog stubišta i pretprostora dvorane gremija u razizemlju, ali nije realiziran.[236]

Ulično pročelje karakteriziraju i posmični prozori tipa „Nikolaus“, koji se mogu otvoriti u šest različitih pozicija, te su jedan od inovativnih detalja toga vremena.[237] Pročelja su u cjelini izvedena u oblozi od bračkog kamena.

OBLIKOVANJE INTERIJERA, DETALJI

S obzirom na preranu smrt Viktora Kovačića, sve je završne radove zgrade burze „dovršio prema vlastitim projektima Hugo Ehrlich pošto Kovačić nije ostavio skice za unutarnje uređenje“.[238] Iako je Albini bio u tom trenutku Kovačićev najbliži suradnik i asistent, on je 1923. tek bio diplomirao. Tako da je za dovršenje projekta odabran Ehrlich kao

[233] Pravilnici kućnog reda iz 1926. godine, poglavlje VII, stavak.8., HR-DAZG
[234] ***1994: 118; Međutim, u dokumentaciji iz stana arhitekta Kovačića, Muzeja grada Zagreba, bez inventarnog broja, nalazi se dopis inžinjera Stjepana Parca, upućen 10. 7. 1922. Viktoru Kovačiću, kojim on preuzima izradu izračuna za armiranobetonske radove za burzovnu zgradu.
[235] Istovremena su rješenja u korištenju Luxfer staklenih opeka na podružnici Wiener Bankverein u Jurišićevoj i na zgradi Triglav osiguranja.
[236] Tlocrt razizemlja iz 1922. g., HR-DAZG
[237] Patent Hermanna Nikolausa iz Beča, iz 1910. godine. Kovačić koristi taj patent i na kući Slavex koju završava 1920. Redovitija primjena tog tipa prozora u Zagrebu se dogodila nakon 1930. godine.
[238] *** 1932: 286—288

dugogodišnji Kovačićev prijatelj i suradnik, a i zato što je tada bio najveći autoritet među zrelijim arhitektima.[239] Salu gremija, sudnicu, dvoranu za sjednice burzovnog vijeća, malu kružnu dvoranu i biblioteku projektirao je u suradnji s Alfredom Albinijem.“[240] (Nakon zadatka dovršenja Loosove vile Karma, ovo je Ehrlichu ponovno bio zadatak dovršavanja djela slavnijih prethodnika.) Iako će biti nemoguće utvrditi udio Ehrlicha i suradnika u interijeru burze, svakako je riječ o iznimnim, a opet suzdržanim oblikovnim rješenjima koja se ne mogu usporediti ni s jednom drugom građevinom toga doba u Zagrebu.[241]

Zidovi dvorane burze za robu obloženi su tapetama u drvenom okviru.

Pod glavne burzovne dvorane izveden je u svijetlosivom mramornom mozaiku koji se proteže sve do vestibula, uz geometrijski podijeljena polja terakota crvenim trakama s uzorcima meandra u burzovnoj dvorani ili niza trokuta u vestibulu i foajeu.

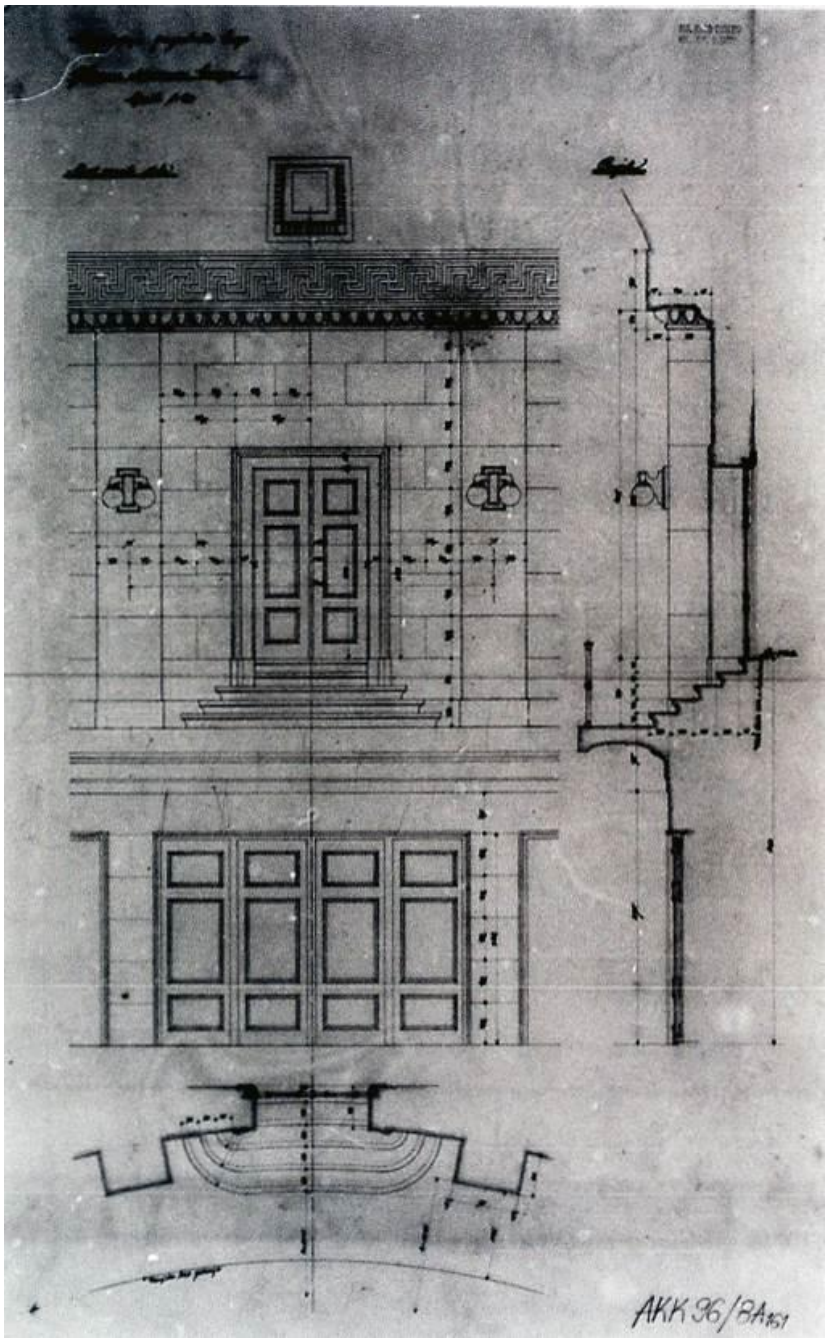
Izdanje časopisa Arhitektura 1932. donosi detaljan opis korištenih materijala u izvedbi: „Cijela zgrada pokrita je bakrenim limom, a nadsvijetla dvorane za burzu i dvorane za sud armiranim staklom. Vanjski zidovi su potpuno opločeni kamenom sa otoka Brača. I u nutrašnjosti upotrebljen je obilno pravi materijal kao mramor (žućkasti Giallo Levante i crvenkasti Rosso Veronese), zatim hrastovo drvo i bronca. Podovi vestibila i velike dvorane pokriti su malim kockama od kararskog mramora (mozaik) s obrubima od mramora Rosso Veronese u obliku meandra.”[242]

Vrata prema glavnom stubištu, kao i ograde stubišta, imaju ispunu drvenim okruglim štapovima s tokarenim „prstenjem“ na krajevima i u sredini. Identično oblikovanje ograde izvedeno je na galeriji burzovne dvorane. Prema sačuvanim izvedbenim nacrtima interijera i izvedenom stanju, primjećuju se dosljedno provedeni projektirani detalji, kao npr. galerija glavne burzovne dvorane (Sl. 653.).

Kao maske na radijatorima pojavljuju se mjedene rešetke ili „zastori“ od mjedenih pločica. Štuko ukras na stropu dvorane burzovnog vijeća identičan je oblicima izvedenim na katedri i drvenim oplatama sudnice. Ta dekoracija koja se provlači u oblikovanju drvenih oplata, stropova, ali i zidnih kamenih obloga s umetnutim zidnim satom - detalj je baroknog podrijetla, u formi izduženoga pravokutnika prekinutog kružnim medaljonom.[243]

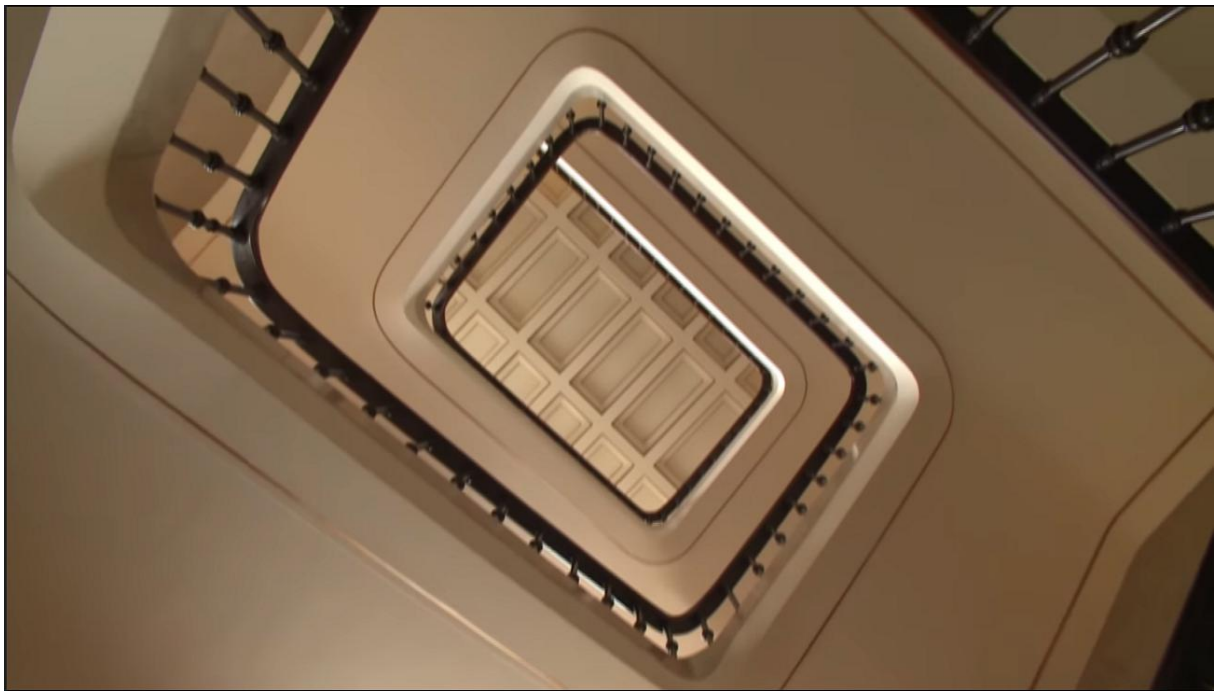
[239] Domljan, 1973: 91
[240] Galerija nepokretnih kulturnih dobara http://www1.zagreb.hr/zagreb/galerijakd.nsf/VO/C70F6C6622A7FB53C1257F3E00492794?OpenDocument [pristup 04.04.2022.])
[241] Domljan, 1979: 52
[242] *** 1932: 286
[243] Referencu nalazimo na baroknim drvenim zidnim oplatama poput onih u palači Patačić-Puttar u Varaždinu, građenoj sredinom 18. stoljeća. Oplate su datirane u 1800. godinu. Puhmajer, 2022: 255-257

Sl. 684. Ulaz u dvoranu burze, tlocrt, presjek kroz galeriju, pogled na zid (nedatirano)

Dosljedno provedeni postavljeni oblikovni principi u ograničenom broju materijala i obrada čine zgradu skladnom cjelinom: bračkim kamen tople bijele boje, uz detalje tamnih, drvenih oplata, mjedi na okovima, „zastorima“ radijatora i lusterima i zidnoj rasvjeti, kasetirani stropovi s apliciranom arhitektonskom plastikom s motivom cvijeta, obojenog u boju mjedi..., a sve ih povezuje meandar koji „teče“ po podovima u mozaiku od *carrara* kamena ili po zidovima i stropovima (unutar kaseta stropova).

Iako se prema izvedbenim nacrtima čini da su zidovi burzovne dvorane izvedeni u kamenu, prema nalazu prof . Branka Lučića iz 1989. i smjernicama za obnovu proizlazi da su zidovi bili izvedeni kao imitacija mramora u tehnici *stucco lustro* te predstavljaju vrhunski umjetničko-obrtnički rad.[244]

Sl. 685. Fotografija glavnog stubišta

Sl. 686. „Zastor“ radijatora

Sl. 687. Ograda stuba galerije burzovne dvorane

[244] Vrsta umjetnog mramora izrazito visokog završnog sjaja – mramorni materijal imitira se slikanjem na posebno pripremljenoj vlažnoj površini, po čemu je *stucco lustro* blizak tehnici fresko slikarstva. Zajec, 2011: 177 https://hrcak.srce.hr/file/141214 [pristup 2.4.2023.]

Sl. 688. Kasetirani strop vestibula

Sl. 689. Glavna burzovna dvorana

Sl. 690. Sat u dvorani burze

Sl. 691. Strop gremijalne dvorane

Sl. 692. Mjedena maska radijatora - detalj

Sl. 693. Mjedena maska radijatora

OBLIKOVANJE PROČELJA I STILSKE KARAKTERISTIKE REALIZIRANOGA RJEŠENJA

Kovačić u razradi natječajnog rada mijenja neke detalje pročelja. Nestaje naglašeno ulazno stubište i preostaje samo nekoliko stuba ispred trijema. Također, mijenja se oblikovanje stupova koji gube kanelure. Iznad njih, u varijantnom rješenju umjesto niza prozora nad trijemom, prvo je skiciran natpis s nazivom zgrade, zatim su centralno postavljene dvije skulpture, a u konačnici pročelje je izvedeno bez tih detalja. Prozori su prvog kata, za razliku

od onih na natječajnim perspektivama, dobili zabatne završetke koje nose volute na doprozornicima.

Oblikovanjem otvora jasno se ističe glavna etaža visokog prizemlja, u kojoj su glavna burzovna dvorana i reprezentativni sadržaji; prvi i drugi kat nešto su nižeg značenja i suzdržanog oblikovanja, dok je potkrovlje u sasvim drugom planu, odijeljeno glavnim vijencem. Isti tretman otvora imaju i oni na glavnom pročelju. Niz manjih prozora razizemlja sugerira manju važnost prostora na toj razini.

Kovačić koristi vertikalni format prozora, čime možda nastavlja klasičnu tradiciju građenja i podcrtava ozbiljnost javne poslovne zgrade, a njihovim gustim, ujednačenim ritmom istovremeno postiže i dojam modernoga, horizontalnog prozorskog poteza, što dodatno naglašava horizontalnom podjelom prozorskih krila.

Neposrednim nadovezivanjem na dva vijenca susjedne Jadranske banke sačuvao je kontinuitet uličnog pročelja. Isti efekt postignut je i u Martićevoj, gdje se na zgradu usklađenim razinama vijenaca nastavio Baranyai projektom za kuću Deutsch. S obzirom na to da je na pročelju u Martićevoj samo jedan podrumski prozor većeg formata od ostalih, možemo zaključiti da je to bila pozicija dostave ugljena za grijanje. To se podudara s opisom podrumskih prostora.

Kovačić je odabrao neoklasično oblikovanje pročelja kako bi instituciji burze dao nužno monumentalan izgled. U svemu ostalom, u konstrukciji, organizaciji i tehničkoj opremi, kuća je moderna.

KARAKTERISTIČNI ELEMENTI BITNI ZA USPOSTAVU NOVE TIPOLOGIJE

Istovremeno, monumentalnost zgrade u eksterijeru i rezultat koji postiže idejom (poslije možda i utjecajem) o realizaciji zgrade blizanke te iznimna konstrukcija i efekt glavne burzovne dvorane čini zgradu Zagrebačke burze najrječitijim primjerom glavnih obilježja ove tipologije. Usto, zgrada je jedinstvena već od prostornog koncepta ulaza, preko vješte dispozicije različitih sadržaja kroz presjek do detalja oblikovanja interijera.

ZAKLJUČAK/VALORIZACIJA

Velika je pozornost posvećena funkcionalnosti prostora i jasnom, protočnom kretanju korisnika kroz zgradu. Funkcionalnosti prostora bitno su pridonijele višestruke veze s velikom burzovnom dvoranom. U oblikovanju svih elemenata prisutna je elegancija, koja dominira impresivnim ulaznim prostorom i dvoranom burze. Kupola je djelo iznimne konstrukcije i kakvoće obrtničkog rada i materijala. Iako je autor idejnog i projekta za građevinsku dozvolu

Viktor Kovačić, kao i izvedbenih nacrta pročelja, zgrada je rezultat zajedničkog rada Viktora Kovačića, Huga Ehrlicha, Alfreda Albinija i vjerojatno Mladena Kauzlarića, uz nadzor nad radovima inž. Stjepana Savitza Nossana.

Nepoznati autor teksta u časopisu Arhitektura 1932. godine rezimira interijer zgrade Zagrebačke burze, posebno u smislu odnosa arhitekata prema ovoj tipologiji: „Kraj dostojanstva kojim odišu nutarnje prostorije svojim plemenitim jednostavnim plohama, unatoč skupocjenog materijala doimanje prostorija nije zastranilo u raskoš, već je sačuvan poslovni karakter zgrade u skladu s njenom namjenom.“[245]

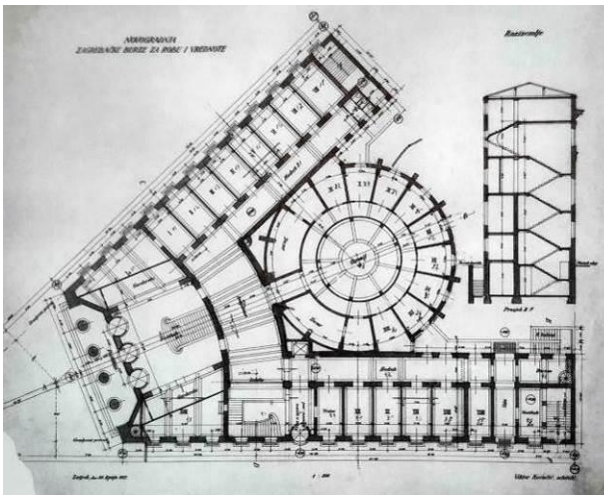
Sl. 694. Zgrada Burze i Doma inženjera i arhitekta, 1927.

Po završetku zgrade Burze, 1927. godine dovršena je i simetrična zgrada Inženjerskog doma, inicijalno zamišljena u Kovačićevu natječajnom radu, a realizirana po projektu A. Baranyaija, čime je, kao rijetko kada, po natječajnom radu za neku građevinu realiziran i zamišljeni kontekst. Time je, možemo reći, Kovačićeva ideja „jedinstvenog ulaza u novu četvrt“ u potpunosti zaživjela, a Kovačić kao i Ehrlich dali izniman doprinos razvoju ove tipologije.

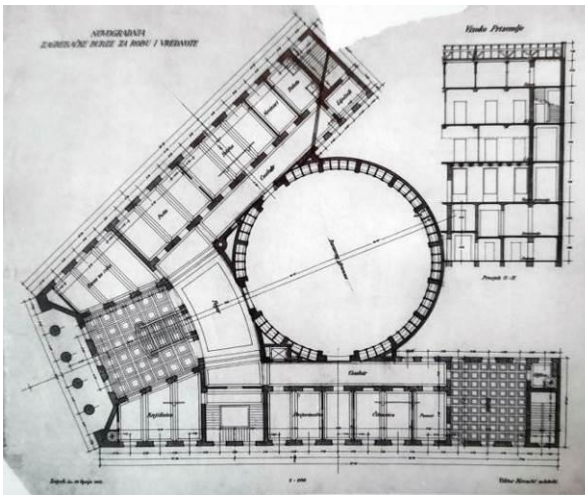
[245] *** 1932: 286

SLIKOVNI PRILOZI:

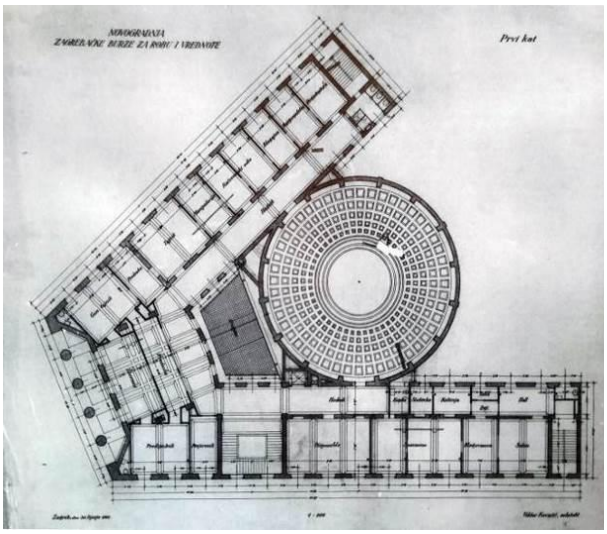
ARHIVSKI NACRTI:

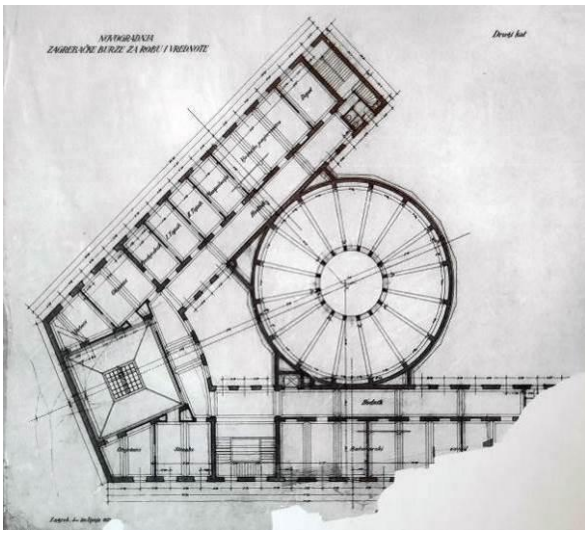
Sl. 695. Tlocrt razizemlja, 1922.

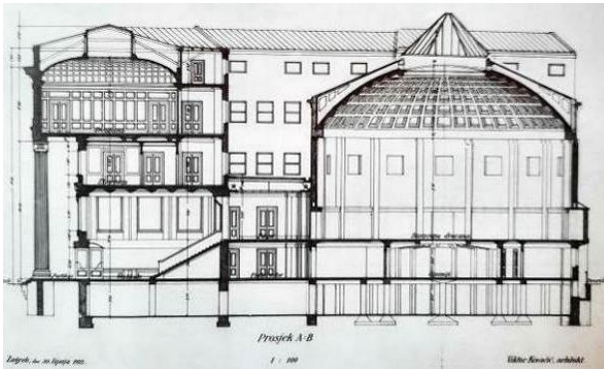
Sl. 696. Tlocrt visokog prizemlja, 1922.

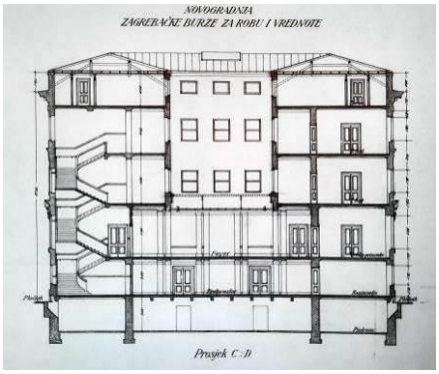
Sl. 697. Tlocrt 1. kata, 1922.

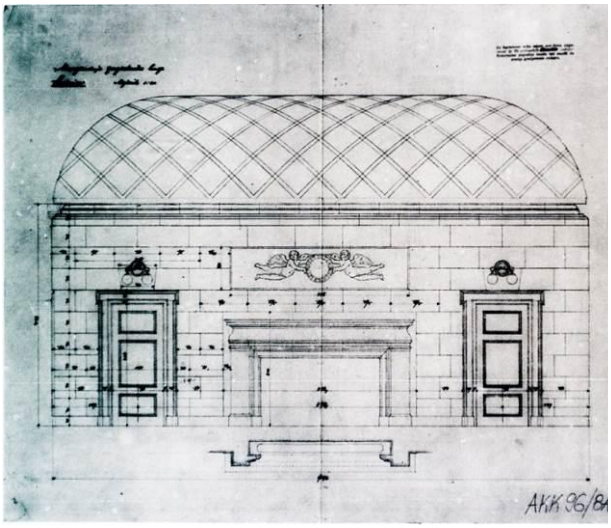
Sl. 698. Tlocrt 2. kata, 1922.

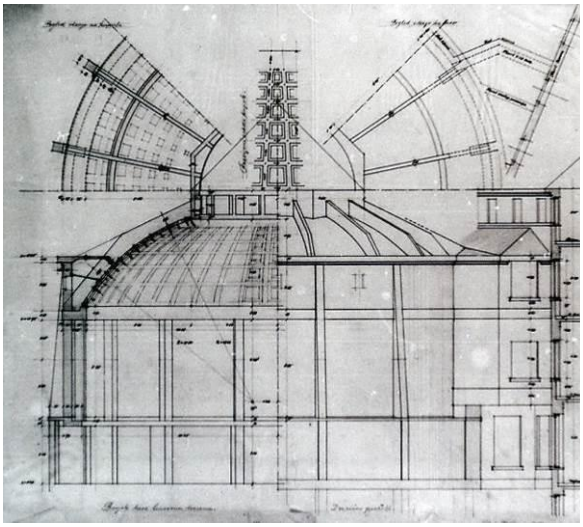
Sl. 699. Presjek A-B, 1922.

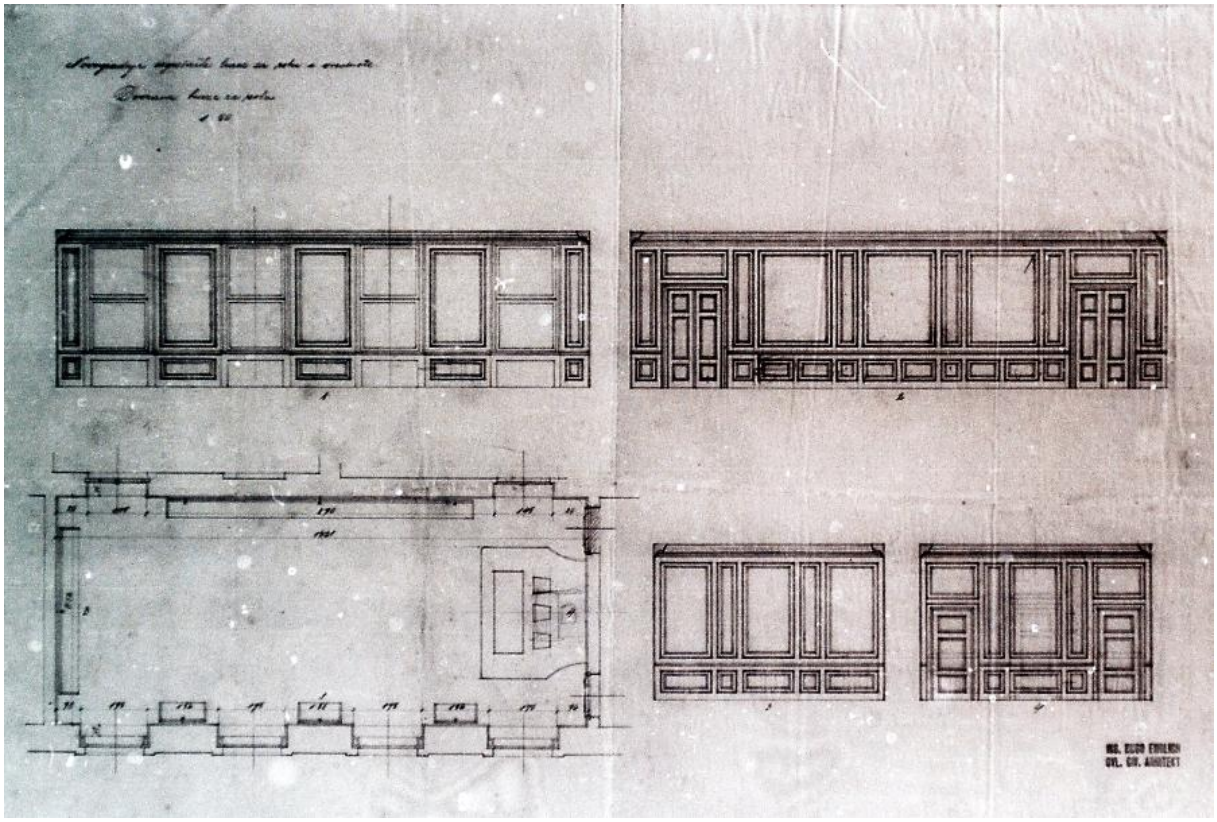
Sl. 700. Presjek C-D, 1922.

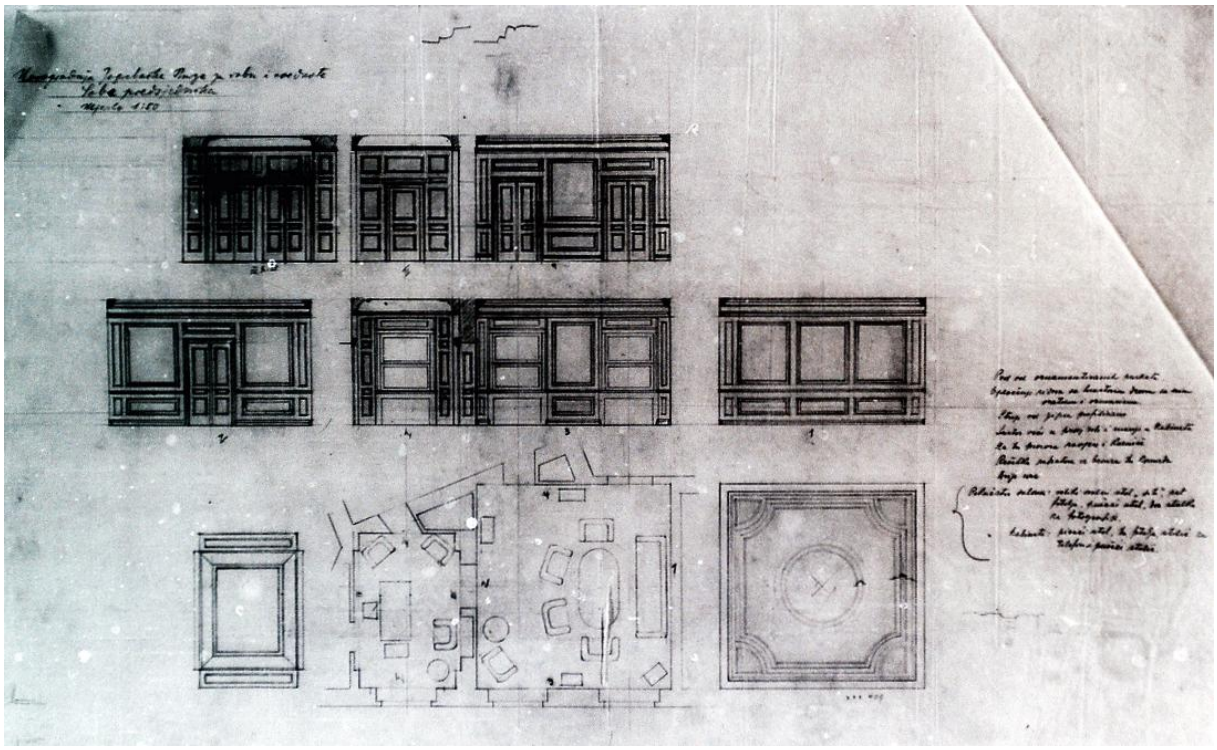
Sl. 701. Dvorana obraničkog suda, presjek (nedatirano, nepotpisano)

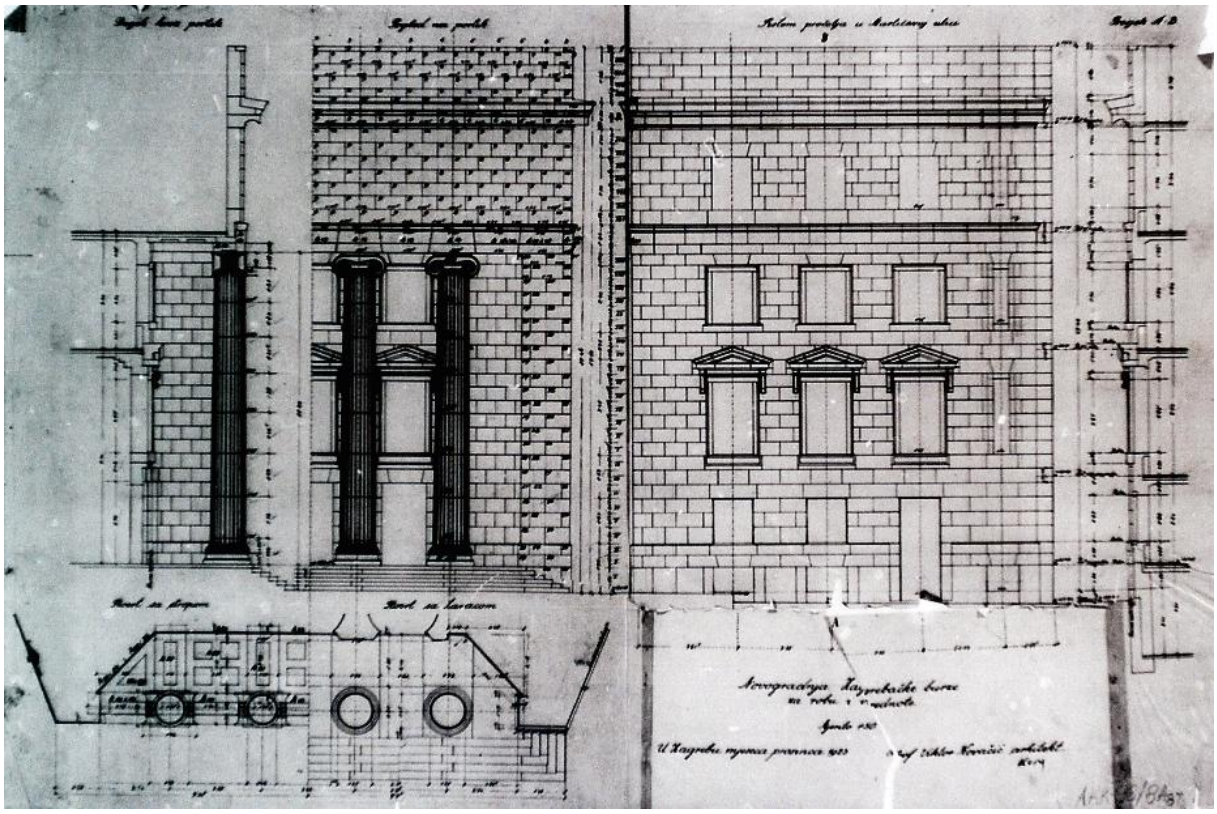
Sl. 702. Detalj presjeka kupole i dvorišnog pročelja, V. Kovačić

Sl. 703. Dvorana burze robe, tlocrt, pogledi na zidove (nedatirano), H. Ehrlich

Sl. 704. Ured predsjednika, tlocrt, pogledi na zidove i stropove (nedatirano), H. Ehrlich

Sl. 705. Izvedbeni nacrt pročelja, 1923., V. Kovačić

POVIJESNE FOTOGRAFIJE I RAZGLEDNICE

Sl. 706. Glavno pročelje oko 1928.

Sl. 707. Glavno pročelje, razglednica oko 1928.

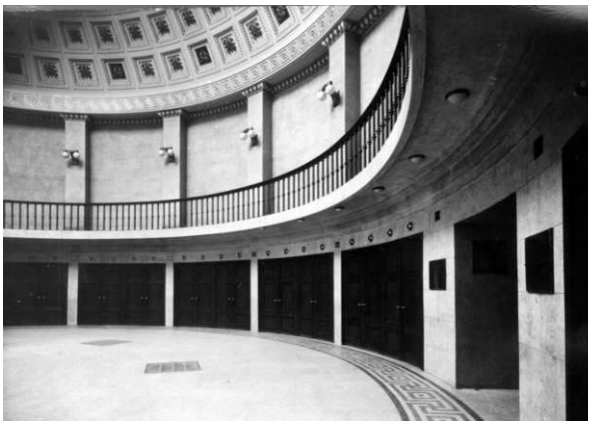
Sl. 708. Vestibul oko 1928.

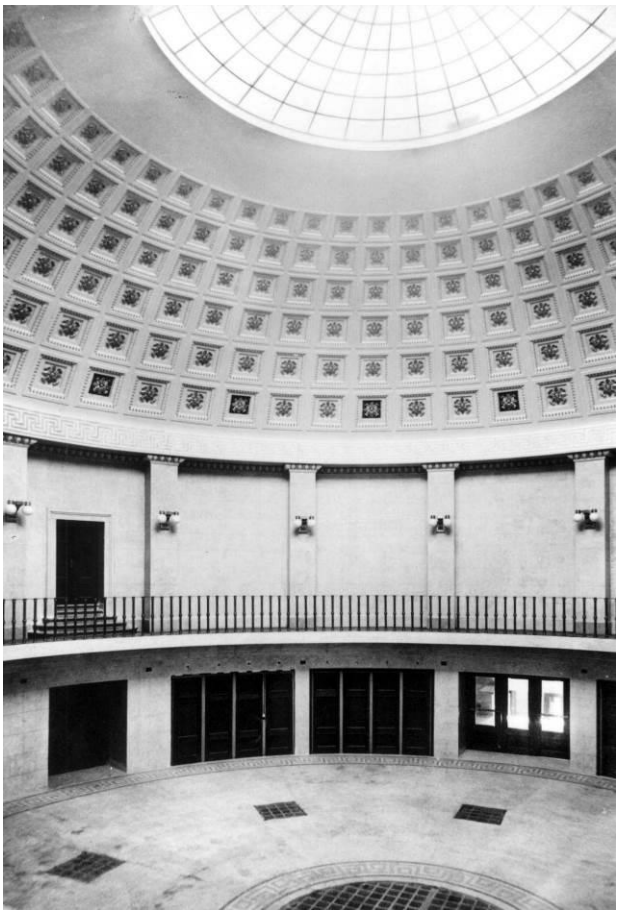
Sl. 709. Vestibul oko 1928.

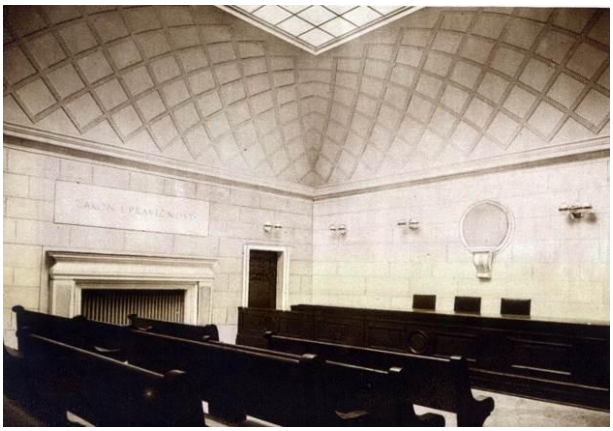
Sl. 710. *Foyer* oko 1928.

Sl. 711. Glavna burzovna dvorana oko 1928.

Sl. 712. Glavna burzovna dvorana oko 1928.

Sl. 713. Obranički sud oko 1928.

Sl. 714. Dvorana burze za robe oko 1928.

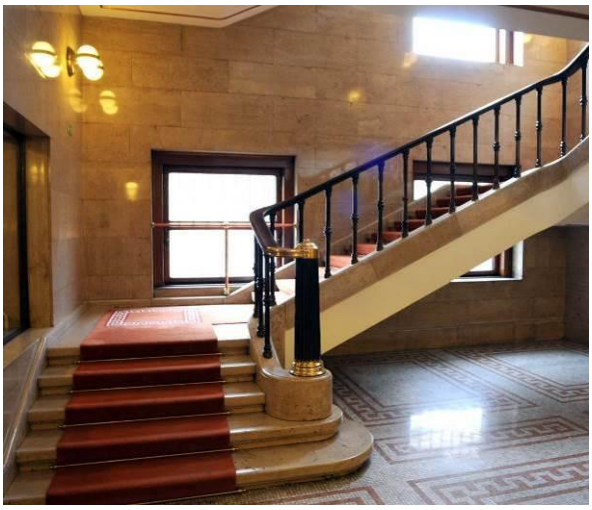

Sl. 715. Dvorana gremija oko 1928.

Sl. 716. Dvorana burzovnog vijeća oko 1928.

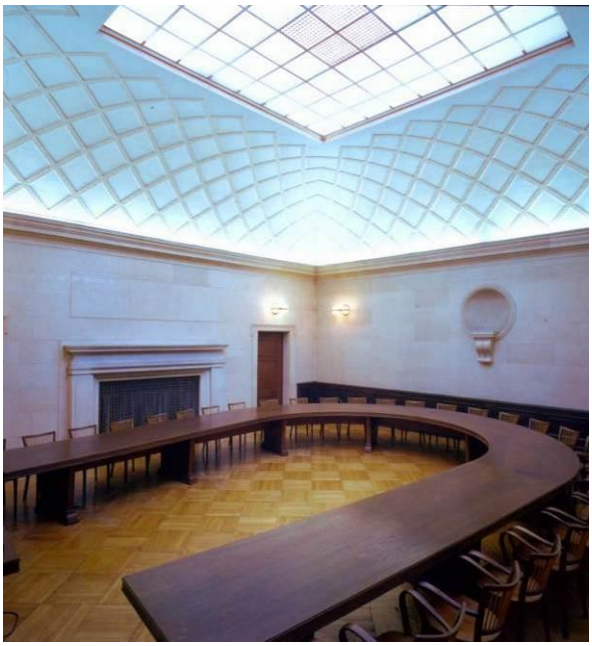
RECENTNA FOTODOKUMENTACIJA

Sl. 717. Glavno stubište, 2016.

Sl. 718. Dvorana burzovnog vijeća, 2016.

Sl. 719. Dvorana obraničkog suda, 2016.

Sl. 720. Dvorana burze za robe, 2016.

OSIGURAVAJUĆA DRUŠTVA

Palača Croatia, Masarykova 1-3, Zagreb

1	NAZIV GRAĐEVINE	**„Croatia“ osiguravajuća zadruga u Zagrebu**
	ADRESA (danas)	**Masarykova ulica 1, 3 i 3/1(Bosanska zatim Marovska ulica 1 i 3) - Preradovićeva ulica 8, Zagreb**
	K. Č. / K.O.	**2202/Centar**

Sl. 721. Prikaz na digitalnoj ortofoto snimci

Sl. 722. Izvod iz katastarskog plana

Sl. 723. Palača Croatia, 1933.godina

Sl. 724. Palača Croatia, 2020.godina

NARUČITELJ[246] „Croatia“osiguravajuća zadruga u Zagrebu

ARHITEKT/GRADITELJ Edo Schön (Šen)/Kalda i Štefan

VRIJEME GRADNJE

PROJEKT 1909. I. etapa - uglovnica

1912. II. etapa - dogradnja krila u Preradovićevoj

[246] Opći podaci i datacije prema Zbirci građevinske dokumentacije, HR-DAZ-1122, sign. 2480_1

GRAĐEVINSKA DOZVOLA	1909./1909. izmjena projekta I. Etape /dogradnja 4. kata/ 1912. II. etapa
IZVEDBA	1909. do 1910. I. etapa/1913. II. etapa
STAMBENA DOZVOLA	1910. I. etapa /1913. II. etapa

NAKNADNI ZAHVATI:

- 1913. u stubištu Preradovićeve ulice 10 dodano je dizalo za drvo i ugljen
- 1933. prizemni poslovni prostor na uglu, izvorno projektiran za ljekarnu, preuređen je u trgovinu tkaninama
- 1950. građevinska dozvola za pregradnju prizemlja i podruma ulične i dvorišne zgrade (Preradovićeva ulica 8, Masarykova ulica 1) u radničko-službenički restoran sa 135 mjesta za Državni osiguravajući zavod, Direkciju za NR Hrvatsku, prema projektu poduzeća Osnova (ing. Jurišića i ing. Žerjavića). Ulazna vrata na uglu premještaju se na novootvorena vrata iz Masarykove ulice, pokraj ulaza za osiguravajuće društvo, a na uglu se postavlja ostakljenje kao na izlozima
- 1961. građevinska dozvola za adaptaciju dijela tavana u dvosobni stan
- 1970-ih u prizemlju je poslovnica Exportdrva, a nakon toga se preuređuje dio prizemlja orijentiranog na Preradovićevu ulicu u knjižaru Informator
- 2003. preuređuje se dio prizemlja za poslovnicu Erste banke, prema projektu ADG d.o.o., arhitekt Mladen Kirin
- 2010. novi interijer dijela prvog kata za tvrtku Intercapital d.d., arhitektica Koraljka Demel Zadro
- 2018. preuređenje dijela prizemlja za poslovnicu Erste banke, Projektni studio A2 d.o.o., arhitekti Zoran Bajić i Davor Prebeg

DANAŠNJA NAMJENA: poslovna/Erste banka/brokerska kuća/stambena

STATUS ZAŠTITE: dio Povijesne urbane cjeline Grad Zagreb

IZVOR GRAĐE: HR – DAZG – 1122, sign. 2480_1, GZZSKP, Ministarstvo kulture i medija, Uprava za kulturni razvitak, fototeka

BIBLIOGRAFIJA**:**

- Galović, K. (2010.) *Klub hrvatskih arhitekta u Zagrebu 1905-1914, Povijest kluba, Katalog radova i građe iz fundusa Ministarstva kulture RH*, Zagreb, Ministarstvo kulture RH

- Grahor, J. J (1909.) „Siegwartova betonska greda“, *Viesti Društva inžinira i arhitekta*, 2, 69-73, prilog 1-5
- Iveljić, I (2007.) *Očevi i sinovi Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. st*., Leykam, Zagreb
- Kahle, D. (2004). „Građevinski propisi grada Zagreba u razdoblju od 1850. do 1918. godine“, *Prostor*, 12(2(28)), 203-214.
- Koški, Ž., Bošnjak N., Brkanić, I. (2012.) *Elementi visokogradnje I*, GF Sveučilišta J. J. Strossmayer u Osijeku, Osijek
- Kurto, N. (1998.) *Arhitektura Bosne i Hercegovine: razvoj bosanskog stila*, Biblioteka Kulturno naslijeđe Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Međunarodni centar za mir,
- Vukić, F. (2017.) „Duh vremena i mjesta“, *Croatia je Hrvatska — povijest pišemo sami*, Zagreb, tunel Grič 15. 9. – 1. 11. 2017., katalog izložbe, [ur. Grubić, P. D.], Zagreb. Adris grupa d.d., Croatia osiguranje d.d., Turistička zajednica Grada Zagreba
- Laslo, A. (1983.) „Izgradnja javnih objekata u Zagrebu do 1940.“, *Čovjek i prostor,* 3, 25-29
- Marković, Z. (1954.) *Frangeš Mihanović, Biografija kao kulturno-historijska slika jedne epohe hrvatske likovne umjetnosti*, Zagreb, JAZU
- Šimat Banov I**.** (2005.) *Robert Frangeš Mihanović: prilog povijesti modernoga hrvatskoga kiparstva*, Zagreb, Art studio Azinović
- Isaković, S. (1899.) *Iz prošlosti Prve hrvatske štedionice, tiskano prigodom otvorenja nove društvene sgrade*, Zagreb
- *** (1934.) *Croatia osiguravajuća zadruga 1884.–1934., poslovni izvještaj za godinu 1933.* i *Spomenica o pedesetogodišnjici zadruge*, Zagreb,Tipografija d.d.

INTERNETSKI IZVORI:

- https://www.osiguranje.hr/ClanakDetalji.aspx?15920 [pristup 02.04.2021.]
- http://www.cro-eu.com/forum/index.php?topic=3348.0 [pristup 06.04.2021.]
- http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=59438, [pristup 08. 10. 2022.]
- https://hr.wikipedia.org/wiki/Edo_%C5%A0en
- https://digitalna.nsk.hr [pristup 06.04.2021.]
- https://www.facebook.com/ [pristup 15.04.2021.]
- https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/nepoznati-detalji-o-nastanku-najstarijeg-hrvatskog-osiguravajuceg-drustva-slavni-knjizevnik-zasluzan-je-za-osnivanje-croatia-osiguranja-6512383 [pristup 15.07.2021.]

ANALIZA

POSLOVNO-EKONOMSKE PRILIKE

Na sjednici gradske skupštine održanoj 22. rujna 1874. prihvaćena je „Osnova pravila Zagrebačkog uzajamnog osiguravajućeg zavoda proti požara“, što je označilo začetak konstituiranja osiguravajuće zadruge „Croatia“, prve domaće osiguravajuće institucije, ali je zbog društveno-političkih okolnosti s radom počela tek 1884. godine. [247] Osnivač društva bilo je gradsko zastupstvo uz potporu Zemaljske vlade i Duhovnog stola zagrebačkog kaptola, koji su pristupili sa svojim nekretninama. Prvi je ravnatelj bio zamjenik gradonačelnika Ferdinand Kallabar. [248] Predsjednik je dr. Aleksa Vancaš, a prethodno je, 1880-ih, bio predsjednik još jedne novčarske institucije - Prve hrvatske štedionice.[249]

Do tada u Hrvatskoj djeluju samo predstavništva stranih društava: Assicurazioni Generali iz Trsta, Prvo osiguravajuće društvo iz Pešte, Prvo austrijsko društvo za osiguranje, Hungaria, HAZA – ugarska banka životnog osiguranja, češka Slavija, austrijsko društvo Phoenix i njemačko društvo Victoria.[250] Čak i znatno kasnije, 1917. godine, oglašavaju se kao „jedini hrvatski osiguravajući zavod“.[251]

„Croatia" osiguravajuća zadruga počinje djelovati na tadašnjoj adresi Trg bana Jelačića 18 (Hinterhoberova kuća[252]), na prvom katu, a zatim je do kolovoza 1910. godine bila smještena na Zrinskom trgu 18, ulaz iz Berislavićeve ulice 2.[253]

Uprava je „Croatije“ u trenutku razvoja tržišta osiguranja i akumulacije znatnih sredstava odlučila 1907. godine investirati u vlastitu poslovnu zgradu u Zagrebu, koja će „…dolično reprezentirati snagu i veličinu zadruge“.[254] Nakon Prvoga svjetskog rata „Croatia“ je djelovanje podružnica i u drugim gradovima Kraljevine smjestila u reprezentativne, novoizgrađene zgrade.[255] Ta odluka, prema Spomenici zadruge, donesena je cilju da se

---

[247] https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/nepoznati-detalji-o-nastanku-najstarijeg-hrvatskog-osiguravajuceg-drustva-slavni-knjizevnik-zasluzan-je-za-osnivanje-croatia-osiguranja-6512383 [pristup 15.07.2021.]

[248] Iveljić, 2007: 153-154, Lajnert, 2008: 125, *** 1934: 32. Nakon Kallabara (kod Iveljić Kalabar) od 1889. godine, sljedećih je 10 godina upravitelj „Croatije“ Đ. Crnadak. Iveljić, 2007: 154

[249] Dr. Aleksa Vancaš bio je stric arhitekta Josipa Vancaša. Njegova kuća bila je okupljalište sudionika Hrvatskoga narodnoga preporoda i onovremenih intelektualaca: Gaja, Vraza, Lisinskog, Preradovića i dr. Kurto, 1998: 292. Isaković, 1899: 11.

[250] Zanimljivost je da je F. Kallabar do tada radio za austrijsko društvo Phoenix., a Đ. Crnadak npr. za češku Slaviju. Iveljić, 2007: 152

[251] Oglas osječke podružnice Osiguravajuće zadruge“Croatia“, *** 1917.

[252] Danas Jurišićeva 2 (kuća Nikole Ćuka?). *** 1934: 32

[253] Tekst dr.sc. Marijana Ćurkovića iz 2014. godine, https://www.osiguranje.hr/ClanakDetalji.aspx?15920 [pristup 15.07.2021.]

[254] *** 1934: 38

[255] „Dvokatnica u Osijeku, 1923., četverokatna palača u Splitu, 1929., četverokatnica u Novom Sadu, 1931., trokatnica u Beogradu, 1932.“ ***1934: 45.

„…vidno pokaže financijska snaga i fundacija zadruge, što je opet dizalo povjerenje u zadrugu te imalo za posljedicu privlačenje novih članova zadruzi i jačanje njene poslovne ekspanzije“.[256]

Realizacija nove zgrade za potrebe „Croatije“, na uglu Masarykove ulice (tadašnje Marovske ulice[257]) i Preradovićeve ulice započela je 1907. kupnjom „tri kuće na uglu Marovske i Preradovićeve“ za gradilište za palaču zadruge.[258] Organizacija pozivnog natječaja za arhitektonsko rješenje provedena je u suradnji s Klubom hrvatskih arhitekata.[259]

Program natječaja nije sačuvan; tek unutar prepiske Kluba arhitekata i uprave „Croatije“ saznajemo da su natječajni radovi trebali samo sadržavati tlocrte etaža, odnosno da je investitoru bila odlučujuća „glavna dispozicija“ i „ideja o shodnoj razdiobi zgrade i prostorija“, a ne izgled pročelja.[260]

Natječaj je proveden 1909. godine. Sudjelovali su Edo Schön, Dionis Sunko i Vjekoslav Bastl, a odabran je rad Ede Schöna.[261] Edi Schönu je zgrada „Croatije“ bila prva značajnija realizacija kao samostalnoga ovlaštenog arhitekta.[262]

Tijekom izgradnje proveden je i natječaj za skulpturu na pročelju, na kojem je između radova Ivana Meštrovića, Rudolfa Valdeca i Roberta Frangeša Mihanovića odabran rad Frangeša Mihanovića.[263]

Osiguravajuća zadruga „Croatia“ u Zagrebu preselila je u rujnu 1910. svoju centralu u dovršenu, vlastitu palaču.

URBANISTIČKA POZICIJA I ULOGA

Gradnja je prvobitno planirana na dvjema prethodno izgrađenim parcelama na uglu tadašnje Marovske ulice i Preradovićeve ulice. Naknadno je pridružena i susjedna parcela u

[256] Ibid.
[257] 1930. godine mijenja naziv u Masarykova ulica.
[258] ***1934: 38
[259] Galović, 2010: 91
[260] Galović, 2010: 207
[261] Galović, 2010: 91. Drugoplasirani je bio Dionis Sunko. Njegova natječajna studija tlocrta palače priložena je uz pismo upućeno Klubu hrvatskih arhitekata. Galović, 2010: 208
[262] Punim imenom Edvard Schön (Šen), (Zagreb, 10. III. 1877. – Zagreb, 16. VI. 1949). Studirao je 1894.–1900. na Visokoj tehničkoj školi u Beču. Nakon diplome Šen radi kao asistent kod profesora Hintagera i u atelijeru poznatoga slovenskog arhitekta Maxa Fabianija. Nakon bečkih iskustava vraća se 1901. u Zagreb i do 1908. radi kao državni službenik u tadašnjem Građevnom uredu, vodeći tehničke poslove vezane za zgradarstvo i građevno redarstvo. Tek nakon što je 1908. (1906. kaže Laslo u tekstu o Bastlu u ČIP-u iz 1995.) godine imenovan za profesora na tadašnjoj Graditeljskoj školi u Zagrebu, postaje ovlašteni civilni arhitekt. Šen, Edo. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=59438, https://hr.wikipedia.org/wiki/Edo_%C5%A0en [pristup 08. 10. 2022.] Laslo, 1983: 27
[263] Detaljnije kod Galović, 2010: 91

Preradovićevoj ulici za produžetak tog uličnog krila. Projekt je već u prvoj etapi uključivao i dvorišnu, stambenu trokatnicu za „Mirovinsku zakladu“ zadruge „Croatia“, također prema projektu Ede Schöna.[264]

Prije gradnje zgrade „Croatije“, današnji blok Preradovićeva, Masarykova, Gundulićeva, Hebrangova ulica nije bio formiran, osim dijela uličnog poteza Masarykove i Preradovićeve ulice, izrađen pretežno jednokatnim i dvokatnim zgradama.[265] „Croatia“ očito nije imala problem s okrupnjivanjem parcela i rušenjem netom adaptirane dvokatne zgrade radi razvoja svog društva. Čvrsta odluka o gradnji prezentira se i u činjenici da kupuju i ruše netom adaptiranu dvokatnicu. To dodatno govori o kvaliteti, potencijalu lokacije, o promjenjivosti grada i načinu razmišljanja ove novčarske institucije kao investitora.

Pozicija je urbanistički istaknuta i njome započinje novi gradski blok, jugozapadno od već gotovo definiranoga Preradovićeva trga. „Croatia“ nije forsirala visoku izgrađenost parcele poput drugih novčarskih institucija. Iako je uglovnica, u konačnici je izgrađeno 70% površine parcele od najviše dopuštenih 85%.

Sl. 725. Lokacija za planiranu zgradu osiguravajuće zadruge u Masarykovoj ulici sa stanjem na katastarskom planu iz 1864. godine

Sl. 726. Današnja situacija na katastarskom planu

[264] HR-DAZG, građevinska dokumentacija za Preradovićevu 10 i 12, sign. 2480_1

[265] Sačuvani su nacrti dvokatne zgrade iz 1873. u Preradovićevoj 8, u kojoj je bila smještena Narodna tiskara u prizemlju, s pivnicom u podrumu, te projekt adaptacije iste zgrade za W. Schwarza u poslovno-stambenu zgradu prema projektu poduzetništva Pilar, Mally i Bauda iz 1897. i 1898. godine. HR-DAZG, građevinska dokumentacija za Preradovićevu 10 i 12, sign. 2480_1

PROJEKTNI ZADATAK

Projektni zadatak nije sačuvan u dokumentaciji o provedenom natječaju, koja se čuva u fundusu Ministarstva kulture i medija. Prema odabranom projektu može se zaključiti kako je naručitelj odlučio u prizemnoj zoni smjestiti trgovine i ljekarnu s pratećim skladišnim prostorom u prizemlju i podrumu, te na prvom katu i manjim dijelom na drugom katu svoju poslovnicu s reprezentativnim prostorima na uglovnoj poziciji, a u preostalim prostorima stanove. Iz teksta građevinske dozvole vidimo da se izdaje istovremeno za „trokatnu palaču „Croatiae“ na uglu Preradovićeve i Masarykove i za dvorišnu trokatnicu „Mirovinske zaklade“ u Preradovićevoj.[266]

U vrijeme izgradnje uglovnice, odnosno njene prve etape 1909. godine, „Croatia“ podnosi molbu za izmjenu tavanske etaže i gradnju pet umjesto dotadašnje četiri nadzemne etaže (prizemlje, tri kata i tavan) te ishodi dozvolu Gradskog poglavarstva kao iznimku, s obzirom na to da je odlukom iz 1888. godine u Zagrebu bila zabranjena izgradnja zgrada „viših od trokatnih kuća“.[267]

Kao što je spomenuto, projektni je zadatak 1912. godine i proširen na susjednu parcelu (Preradovićeva ulica 10), na koju je produženo ulično krilo identičnog oblikovanja.[268] U izvedbi pročelja u Preradovićevoj ulici 10 vidljivo je kako je samo ponovljeno oblikovanje pročelja Preradovićeve ulice 8 s još 5 prozorskih osi te završeno plitkim erkerom i kolnim ulazom u dvorište, s pristupom u još jedno stubište i dvorišnu stambenu zgradu „Mirovinske zaklade“.[269]

PROSTORNO RJEŠENJE I FUNKCIONALNA SHEMA

Zgrada je prvotno planirana kao ugrađena zgrada na jugozapadnom uglu Masarykove i Preradovićeve ulice. Prostorna shema zgrade bila je “C” oblika koji je sačinjavalo kraće krilo orijentirano prema Masarykovoj ulici, duže krilo prema Preradovićevoj ulici te dvorišno krilo u njegovu nastavku. Zgrada je imala 3 ulaza: jedan za osiguravajuće društvo i dva za stanove u gornjim etažama, iz Masarykove i iz Preradovićeve ulice.

Osnovna funkcionalna shema zgrade – dispozicija namjena – može se podijeliti u četiri osnovne cjeline karakteristične za ovu tipologiju: javni prostori odnosno prostori poslovanja sa strankama (vestibul, blagajnička dvorana), uredski prostori i prostori za zaposlene, pomoćni prostori te prostori drugih namjena (ljekarna i trgovine u prizemlju te stanovanje), (Sl. 697.).

[266] HR – DAZG – 1122, građevinska dokumentacija za Preradovićevu 10 i 12, sign. 2480_1
[267] Ibid.
[268] Sličnu situaciju imamo i u Petrićevoj ulici, gdje je Hrvatska eskomptna banka nekoliko godina nakon realizacije identičnim oblikovanjem dogradila osnovni volumen.
[269] U izvedbenim detaljima stolarije, stubišta, ograda... prisutna su identična rješenja kao u osnovnoj zgradi.

Izmjenom projekta 1909. godine zgrada je u potkrovlju umjesto tavanskog prostora, praonice i glačaonice te soba posluge i podvornika dobila tri stana i dodatnu namjenu fotografski atelijer sa stanom fotografa.[270]

Prizemlje je u potpunosti namijenjeno trgovačkim sadržajima. Istaknuta pozicija dana je ljekarni, smještenoj u prizemlju, na uglu, s dva ureda na uličnom pročelju Preradovićeve ulice te laboratorijem u stražnjem dijelu prizemlja.[271] Također je planirano i interno stubište za vezu sa skladištem lijekova i kemikalija u podrumu. U podrumskoj je etaži pored skladišta dućana i drvarnica stanara smještena i kotlovnica na ugljen.

Ulaz u prostore poslovanja sa strankama i reprezentativne uredske prostore, smještene na prvom katu, organiziran je zasebnim stubištem iz Masarykove ulice. Iako je koncepcijski prvi kat poslovni, a gornje etaže stambene, prisutno je miješanje sadržaja pa se jedan stan nalazi u prvom katu, a manji dio uredskih prostora smješten je i na drugom katu. U prvoj i drugoj etaži uredi se protežu i na dvorišno krilo. Prema poziciji stana u prvom katu i njegovoj vezi na pretprostor dvorane za sjednice, iako nemamo detaljnije opise stanova, može se zaključiti da je taj stan namijenjen višem činovniku osiguravajućeg društva.

Kako se i sa svih stuba koje vode u stambene etaže može pristupiti i u uredske prostore, stanovi su zasigurno bili namijenjeni zaposlenicima osiguravajućeg društva.

REPREZENTATIVNI SKLOP ZGRADE OSIGURAVAJUĆEG DRUŠTVA

Glavni ulaz u poslovni dio pozicioniran je na pročelju Masarykove ulice, tik uz ugaoni poslovni prostor. Zanimljivo je da je manje naglašen od onoga na uglu namijenjenog ljekarni koja zauzima značajnu površinu prizemlja, gotovo njegovu trećinu. Ulaz nas vodi u pretprostor i reprezentativno stubište cilindričnog volumena, vješto umetnuto u spoj dvaju krila zgrade, natkriveno staklenim stropom i staklenim stožastim krovom povrh njega. Koncepciju stubišnog prostora prepunog svjetla čine obodno smještena dva simetrična zavojita kraka stuba koji završavaju na zajedničkom podestu. Čini se da je stubište bilo u fokusu projektanta kao prostor najsnažnijeg doživljaja interijera i fascinacije klijenta ili poslovnih partnera na putu do blagajne, odnosno ureda uprave.

[270] Prema dr. Hrvoju Gržini od 1910. godine to je bio atelijer fotografa Vladimira Všetečke.
[271] Uglovni lokal zgrade Croatije projektiran je za ljekarnu, a na fotografiji iz 1910. godine vidimo u zgradi preko puta, u Masarykovoj 2, postojeću ljekarnu Antuna Kögla. Nije pronađena dokumentacija koja govori o korisnicima poslovnih prostora u prizemlju nakon dovršetka zgrade i istraživanjem nije utvrđeno da li je ljekarna zaista realizirana. Postojanje ljekarne u prizemlju palače „Croatije“ nije potvrđeno ni u istraživanju o povijesti zagrebačkih ljekarni Jasenke Ferber Bogdan i Stelle Fatović-Ferenčić.

Iz peterokutnog pretprostora na katu ulazi se u blagajničku dvoranu i niz prostora uprave orijentiranih na Masarykovu, što uključuje: dvoranu za sjednice, *parloir* (za čekanje i razgovor) te ured ravnatelja na samom uglu. Osim prostora blagajne, namijenjene za klijente, naznačena je na nacrtima i druga blagajna na drugoj etaži, povezana internim kružnim stubama s uredom ispod. Duž pročelja nižu se u anfiladi uglavnom međusobno povezani prostori ureda, dok su servisni prostori orijentirani prema dvorištu. Među specifičnostima je ove zgrade i prostor *buffeta,* naznačen u nastavku prostora garderobe, zajedno s prostorom za podvornika, što bi bio ekvivalent današnjoj čajnoj kuhinji.

Ova etaža zbog svoje reprezentativne uloge ima i nešto veću visinu od stambenih etaža iznad nje.

S obzirom na zahtjevnost rješavanja prirodnog svjetla i prozračivanja na samom uglu zbog velike dubine tlocrta, dio hodnika dobiva prirodno osvjetljenje putem vitraja otvorenih stubištu, odnosno u gornjim su etažama hodnici otvorima dijelom orijentirani prema svjetliku iznad stubišta.

PROSTORI DRUGIH NAMJENA

STANOVANJE

Stanovanje je koncipirano sa shemom dva stana na stubištu (ukupno tri trosobna i jedan peterosobni stan na uglu). Prostorna organizacija stanova standardne strukture sadrži dva niza prostorija: glavnih, međusobno povezanih prostorija duž uličnog pročelja, i onih sporednih, pomoćnih, duž dvorišnog pročelja koje dijeli hodnik ili predsoblje, ovisno o veličini stana. S iznimkom jedne kupaonice, svi su prostori prirodno osvijetljeni i ventilirani. S izuzetkom stana kojeg je servisni dio orijentiran na svjetlik iznad stubišta, svi drugi imaju duboke lođe. U dispoziciji prostorija stanova nema hijerarhije ili davanja na važnosti prostorima na samom uglu. Iako nedostaju specifične namjene prostorija na tlocrtima, prema blizini kupaonice može se zaključiti da su spavaće sobe stanova drugog i trećeg kata smještene na sam ugao.

Jednosobni stan pazikuće smješten je u dvorišnom krilu u prizemlju. U zadnjoj etaži, gdje se smjestio fotografski atelijer s trosobnim stanom fotografa, tu su još dva trosobna stana koncipirana kao oni na donjim etažama te dvije prostorije za arhiv osiguravajućeg društva. U prvom je katu smješten jedan, već spomenuti, trosobni stan, preko stubišnog podesta vezan na uredski dio zgrade.

Prilikom dogradnje zgrade u Preradovićevoj ulici stanovi su ponovno organizirani prema shemi dva stana na stubištu, u ovom slučaju trosobna, u kojima je ponovljena veza spavaće sobe s kupaonicom ili direktno ili preko degažmana.

Sl. 727. Dispozicija namjena i glavnih funkcionalnih zona zgrade prve etape – prizemlje, prvi kat i presjek

Stan ponovno sadrži dva niza prostorija: glavnih, međusobno povezanih prostorija duž uličnog pročelja, i onih sporednih, pomoćnih, duž dvorišnog pročelja, koje dijeli hodnik ili predsoblje. Balkoni imaju gospodarsku funkciju, ali ponegdje i doprinose prirodnom osvjetljenju predsoblja.

TEHNIČKA OPREMA, PRIMJENA TEHNOLOŠKIH INOVACIJA, KONSTRUKCIJA

Zgrada je građena uzdužnim nosivim zidovima koji su poprečno ukrućeni zabatnim zidovima i zidovima stubišta. Stropna konstrukcija podruma i podesti stubišta izvedeni su sustavom betonskih stropnih greda. Preostali stropovi izvedeni su sustavom čeličnih greda okomito na uzdužne zidove sa sekundarno položenim drvenim grednikom.

Prema presjeku priloženom projektu za građevinsku dozvolu moglo bi se reći da su stropna konstrukcija podruma i podesti stubišta izvedeni sustavom betonskih stropnih greda 'Siegwart' raspona od 5,70 m.[272] Sandučasti sustav 'Siegwart' jedan je od prvih prefabriciranih, montažnih armiranobetonskih stropova s gredama trapeznoga poprečnog presjeka. Proizvodi se od 1901. godine, a u Zagrebu je dobio dopuštenje za upotrebu 1905. godine. Time ponovno možemo vidjeti kako investicije u poslovne zgrade novčarskih institucija koriste inovativna rješenja, čime manifestiraju odnos prema poslovanju, klijentu, vlastitim ulaganjima, ali i gradogradnji.

Godine 1905. dopunama Građevinskog pravilnika odobrena je koncesija za izvedbu betonskih stropnih greda sustava „Siegwart" do raspona od 3,60 m, a poslije iste godine do raspona od 5,80 m. Godine 1910. propisan je način proizvodnje, ugradnje i proračuna konstruktivnih dijelova od nabijanog i armiranog betona. Normirana su proračunska opterećenja, dopušteni naponi, koeficijenti sigurnosti i način proračuna konstruktivnih dijelova.[273]

Pokrov prema ulici bio je izveden od kamena škriljevca, a prema dvorištu od crijepa. Na dvorištu se koristi ostakljenje staklenom šesterokutnom prizmom za dodatno prirodno osvjetljenje stubišta.

Stanovi imaju kaljeve peći, bogate izvedbe i različitih boja i oblikovanja, dok poslovni dio koristi centralno grijanje preko kotlovnice na ugljen. Godine 1913. u dograđenom krilu u Preradovićevoj ulici, u sklopu stubišta ugrađuje se dizalo za drvo i ugljen, od podruma do četvrte etaže, a projekt potpisuje inž. A. Freissler iz Beča. Na razini stanova dizalo je dio tzv.

[272] U građevinskoj dozvoli izdanoj u srpnju 1909. zabranjuje se korištenje stropnih greda 'Siegwart' raspona većeg od 5,68 m. HR-DAZG-1122, sign. 2480_1
[273] Kahle, 2004: 210

gospodarskog balkona i pristupa mu se iz kuhinja stanova. Od izvornog namještaja poslovnice očuvan je samo jedan sef, danas u interijeru tvrtke Intercapital d.d.

OBLIKOVANJE INTERIJERA, DETALJI

O izvornom oblikovanju interijera danas nam najviše govore stube i drugi zajednički prostori zgrade koji su uglavnom u originalnom stanju. Očuvani su i unutarnja i vanjska stolarija, bravarija ograda, podovi obloženi *terazzo* i keramitnim pločicama te, u nekim interijerima, bogato oblikovane kaljeve peći različitih izvedbi. Detalji interijera poslovnice „Croatije“, na žalost, nisu poznati.

OBLIKOVANJE PROČELJA I STILSKE KARAKTERISTIKE REALIZIRANOGA RJEŠENJA

Oblikovanje pročelja odražava i funkcije pojedinih etaža: poslovnih i trgovačkih prostora u prizemlju, uredskog prostora prve etaže i stambene u gornjim etažama. Pročelje ima naglašenu horizontalnu podjelu. Balkonskim kovanoželjeznim ogradama istaknut je *piano nobile,* u ovom slučaju, na drugoj etaži. Ujednačeni ritam otvora je ponešto narušen oblikovanjem izloga trgovine prema Masarykovoj ulici. Prizemlje i prvi kat izvorno su bili obloženi kamenom, u gornjoj je zoni pročelje žbukano. Ugao je oblikovan monumentalno, klasicističkim vokabularom: jonskim polustupovima velikog reda koji se u osi skulpture u zoni prvog kata oslanjaju na parapetnu zonu drugog kata te nastavljaju kroz drugi i treći kat.

Oštri kut parcele Schön će u projektu omekšati zaobljenjem ugla u gornjim etažama i naglasiti stožastim krovištem nad uglom, završen skulpturom Atlanta koji drži Zemlju na prizmatičnom postamentu. U izmjeni projekta kojim se realizira i četvrta etaža, skulptura je zamijenjena manje monumentalnim rješenjem s okruglim tornjem, a izvorno rješenje ugla sa stupom, u prizemlju, u samom vrhu izvedeno je bez predviđenoga minijaturnog, trokutastog trijema.[274]

Četvrta etaža je vizualno prikrivena izvedbom vijenca nad trećom etažom, stvarajući dojam da se radi o potkrovlju, tj. mansardi, izvorno veće svijetle visine prostora od onog na drugom katu.

[274] Ugao u prizemlju je izveden zaobljeno, bez projektiranog stupa u osi ugla naglašenog skulpturom kao na izvornim nacrtima.

Fotografski atelijer će biti naglašen i primjetan u pročelju jer će iznimno dobiti ostakljenje u širini dviju osi pročelja, kao i natpis u zoni završnog vijenca (dužini većoj od pola dužine atelijera), te također i na dijelu krova jer je volumenom obuhvatio i dio krovišta.

Prostori blagajne i *parloira*, simetrično u odnosu na ugao, naglašeni su na pročelju plitkim konkavnim istakom, što je zasigurno proisteklo iz formalne potrebe u oblikovanju pročelja, a ne radi naglaska funkcije prostora. Isti je segment pročelja ponovljen na kraju krila u Masarykovoj ulici i simetrično na pročelju u Preradovićevoj ulici. U drugom katu na tim su pozicijama balkoni, naknadno dodani u realizaciji.

Reprezentativnost pročelja već je u nacrtu pročelja bila naglašena skicama skulptura, a realizirana je skulpturom Frangeša Mihanovića.[275] Od ukupno pet reljefa (Žetelica, Kosac, Prelja i Drvar te Croatia) izvedena su četiri u vapnencu, a centralni, brončani reljef Croatia nije.[276] Izvedene figure, svaka sa svojim oruđem u rukama, simboliziraju Rad.[277]

Ulaz iz Masarykove ulice, bliže uglu, koji nas vodi na reprezentativno stubište i do poslovnice na prvom katu, identično je oblikovan kao i preostala dva koja opslužuju i uredske i stambene prostore, s razlikom da je ulaz poslovnice naglašen natpisom i flankiran mramornim stupovima. Osim skulpturom i polustupovima, pročelja su diskretno dekorirana zupčastim trakama, svjetiljkama nad svakim izlogom, kovanoželjeznim ili umjetnokamenim ogradama drugog i trećeg kata. Treba napomenuti da je u oblikovanju pročelja krila u Masarykovoj ulici dana veća važnost, jer se oblikovanje četiriju uglovnih stupova velikog reda ponavlja duž tog sjevernog pročelja uz veću dubinu niša prozora prvog kata, dok u istočnom pročelju, prema Preradovićevoj ulici, imamo umjesto stupova interpretaciju pilastara, samo u prva dva polja naglašena plitkim reljefom umjesto kapitela. Na taj način Schön postiže gradaciju u oblikovanju s tri dubine prozorskih niša u odnosu na fasadno platno: od najdublje niše na uglu, preko pročelja u Masarykovoj ulici do najpliće u Preradovićevoj ulici. Pozicije krajnjih ulaza, odnosno erkera, naglašene su i zvonastim oblikovanjem prozora zadnje etaže te vijencem iznad.

KARAKTERISTIČNI ELEMENTI BITNI ZA USPOSTAVU NOVE TIPOLOGIJE

Uglovnica „Croatije“ bila je prva četverokatna zgrada u bloku Masarykova, Preradovićeva, Hebrangova, Gundulićeva ulica, te je označila početak formiranja tog novoga gradskog bloka početkom 20. stoljeća. Iznimkom koju je odobrilo Gradsko poglavarstvo

[275] Galović, 2010: 91
[276] Predviđeni reljef je bio grupa visine 3m, s temom seljačke obitelji koja se obraća za utjehu i pomoć Croatiji u liku mlade žene. Šimat Banov, 2005:171, bilj. 31
[277] Marković, 1954: 96-97, Šimat Banov, 2005:170

izborila se i za višu zgradu nego je dotad bilo dopušteno pa je time dodatno skrenula pozornost i na samu osiguravajuću zadrugu.

Zgrada je izrazito heterogene strukture: objedinjuje prostore osiguravajućeg društva, ljekarnu s laboratorijem, trgovačke sadržaje i stanovanje u gornjim etažama, a naknadno udomljuje i jedan fotografski atelijer. Dispozicija svih sadržaja je postavljena na način da nijedna namjena nije podređena drugoj niti trpi nauštrb druge, iako je osiguravajuće društvo u cijelosti smješteno u prvi i drugi kat, a ne u prizemlje.

U gradnji je „Croatia“ primijenila netom odobren, novi konstruktivni sustav betonskih stropnih greda „Siegwart” te na taj način pokazala otvorenost za primjenu inovativnih rješenja, suvremenost i okrenutost budućnosti. Osim traženja najboljega arhitektonskog rješenja pozivnim natječajem, na isti je način pristupila i tražeći adekvatno rješenje za skulpturu koja će simbolizirati vrijednosti što ih je promicala u svom poslovanju: rad i razvoj domaćih novčarskih institucija. Dio tog rješenja - skulpturalna grupa koja je trebala simbolizirati nacionalnu svijest i naziv društva - na žalost, nije realiziran.

NAKNADNI ZAHVATI I STANJE ZGRADE DANAS

Paralelno s dovršetkom gradnje uglovne zgrade, 1912. Edo Schön projektira i 1913. realizira četverokatnu dogradnju zgrade „Croatije“ u Preradovićevoj ulici 10 s poslovnim prostorima u prizemlju i stanovima na gornjim etažama. Je li projektirana ljekarna u prizemlju, na uglu, realizirana, nije dokumentirano, ali na fotografiji iz 1933. vidljiva je u tom prostoru trgovina tkaninama.

Značajna izmjena dogodila se 1950. u vrijeme kad je korisnik prizemnih prostora Državni osiguravajući zavod, Direkcija za NR Hrvatsku. Prema projektu poduzeća Osnova , ing. Jurišića i ing. Žerjavića, uređuje se radničko-službenički restoran sa 135 mjesta. Ulazna vrata na uglu premještaju se na novootvorena vrata iz Masarykove ulice, pored ulaza za osiguravajuće društvo, a na uglu se postavlja ostakljenje kao na izlozima. Drugih promjena na pročelju nema.

Manje izmjene su izvedene 1961. adaptacijom dijela tavana u dvosobni stan. A 1970-ih u prizemlju je poslovnica Exportdrva, nakon toga se preuređuje dio prizemlja orijentiranog na Preradovićevu u knjižaru Informator.

Od 2003. godine dio prizemlja koristi poslovnica Erste banke, koja ga preuređuje prema projektu ADG d.o.o., arhitekta Mladena Kirina. Poslije će intervenciju u istom prostoru izvesti Projektni studio A2 d.o.o., arhitekti Zoran Bajić i Davor Prebeg.

Značajnija izmjena interijera u dijelu prvog kata izvedena je 2010. za tvrtku Intercapital d.d., prema projektu arhitektice Koraljke Demel Zadro.

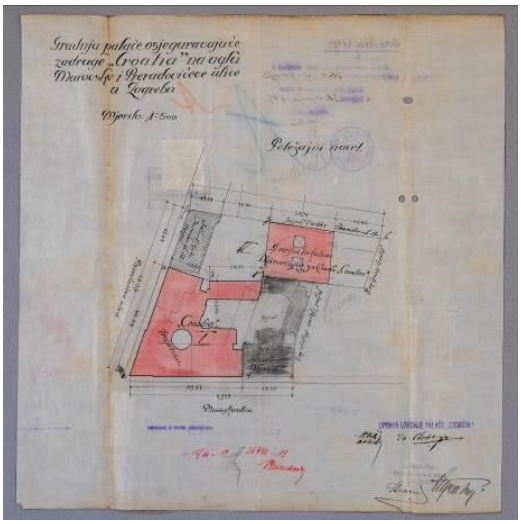
ZAKLJUČAK/VALORIZACIJA

Zgrada „Croatia“ osiguravajućeg društva prvi je domaći primjer zgrade novčarskog zavoda za osiguranje. Istaknute je urbanističke pozicije, formira početak dviju gradskih ulica i označava formiranje tog novoga gradskog bloka.

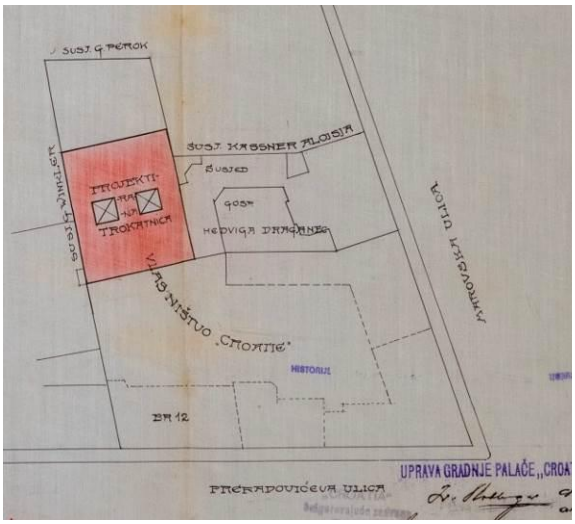
Blagajnička dvorana relativno je skromnog formata, ali izrazito efektnog pristupnog stubišta. Izrazite reprezentativnosti u pročeljima dodatno naglašenim alegorijskom skulpturom. Heterogene je strukture. Primijenjen je napredan konstruktivni sustav, čime se pokazala otvorenost institucije za primjenu inovativnih rješenja.

SLIKOVNI PRILOZI:

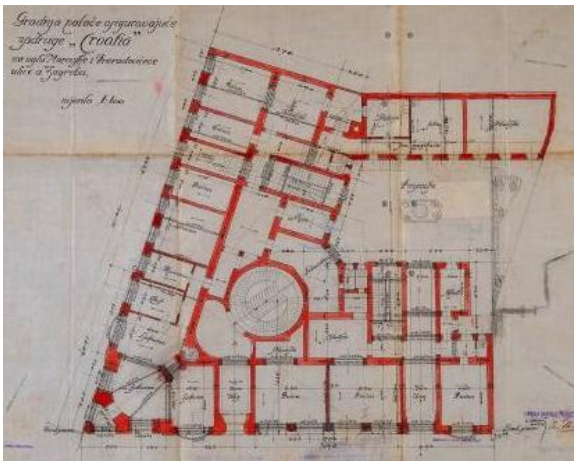
ARHIVSKI NACRTI

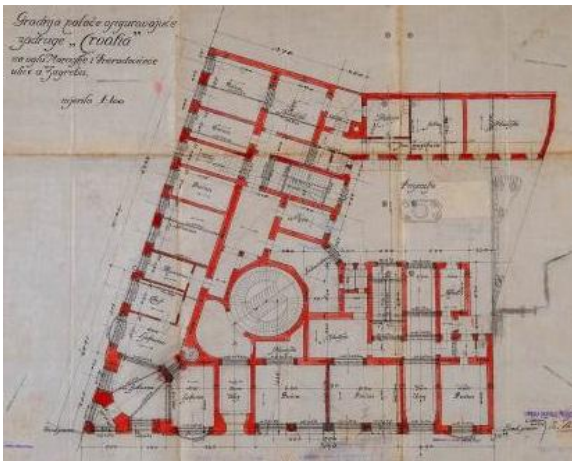
Sl. 728. Situacija za novogradnju - palača „Croatia“, 1909.

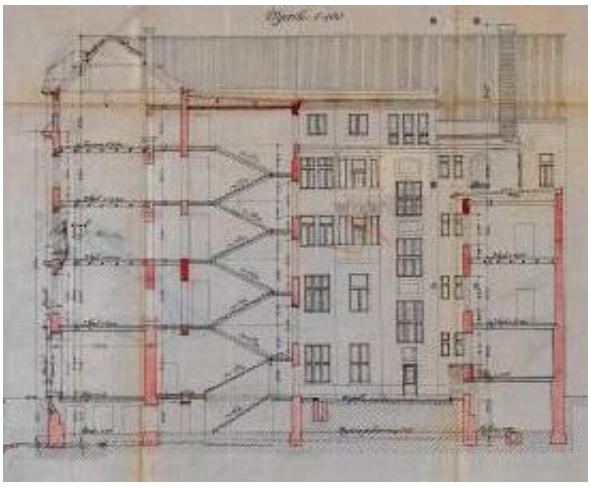
Sl. 729. Situacija - dvorišna trokatnica za „Mirovinsku zakladu“ zadruge „Croatia“, 1909.

Sl. 730. Tlocrt prizemlja - palača „Croatia“

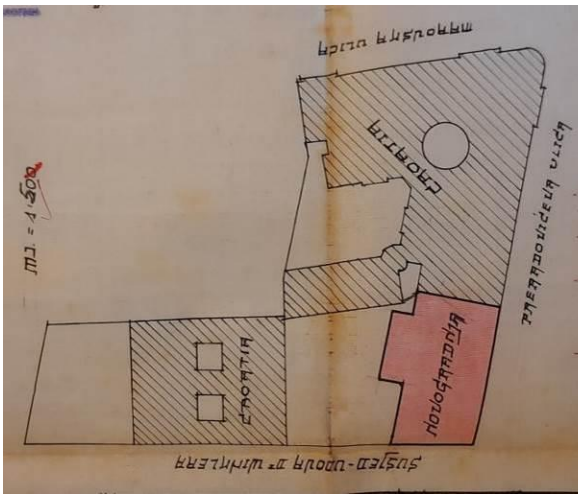
Sl. 731. Tlocrt drugog kata - palača „Croatia“

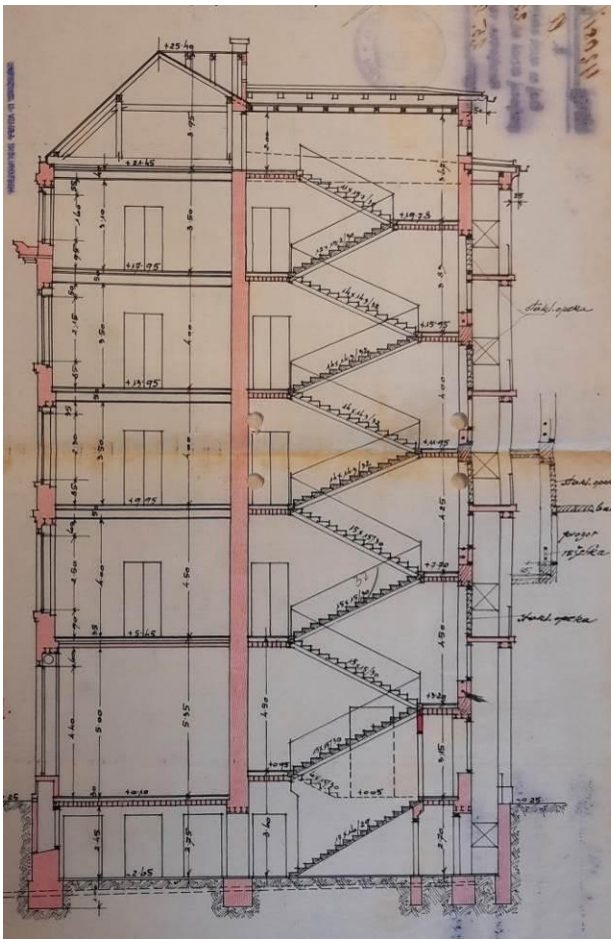
Sl. 732. Karakteristični presjek – palača „Croatia“

Sl. 733. Sjeverno pročelje - palača „Croatia“

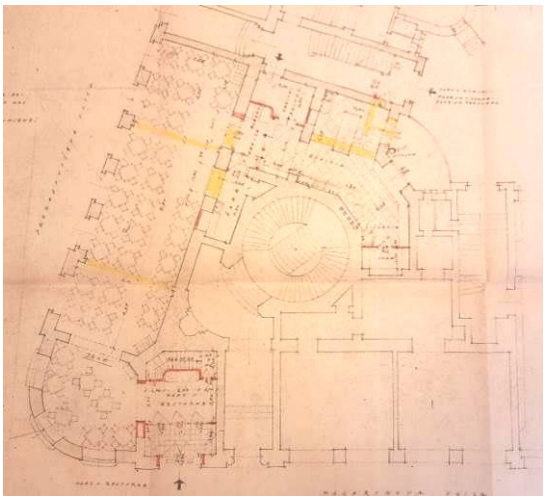
Sl. 734. Situacija dogradnje četverokatnice, 1912.

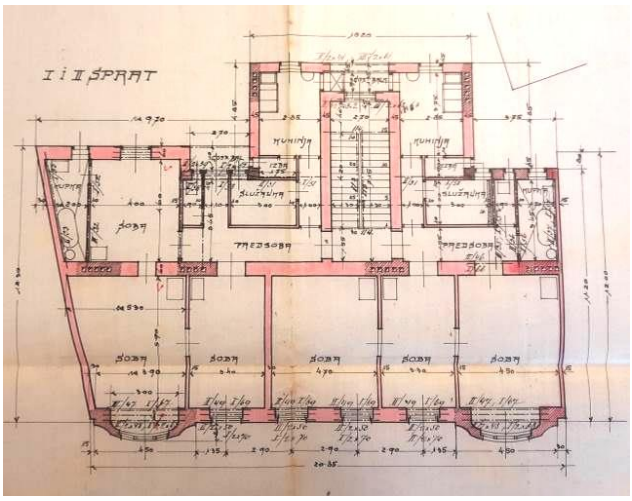
Sl. 735. Dogradnja 1912. - presjek, detalj dvorišnog pročelja

Sl. 736. Pročelje prema Preradovićevoj s dogradnjom, 1912.

Sl. 737. Tlocrt radničkog restorana u prizemlju, 1950.

Sl. 738. Dogradnja, 1912. tlocrt I. i II. kata

POVIJESNE FOTOGRAFIJE I RAZGLEDNICE

Sl. 739. Palača „Croatia“ oko 1933. godine

Sl. 740. Palača „Croatia“, 1933.

Sl. 741. Prije gradnje zgrade osiguravajućeg društva „Croatia“, oko 1874.

Današnji blok Preradovićeva, Masarykova, Gundulićeva, Hebrangova nije bio formiran, osim dijela uličnog poteza Marovske i Preradovićeve; dok ulični potez Preradovićeve markira na njenu početku kuća Siebenschein, Preradovićev trg 3 (Franjo Klein 1873. do 1874. i u pozadini, južnije, kuća Kuković na uglu Preradovićeve i Hebrangove, izvedene od 1872. do 1874.)

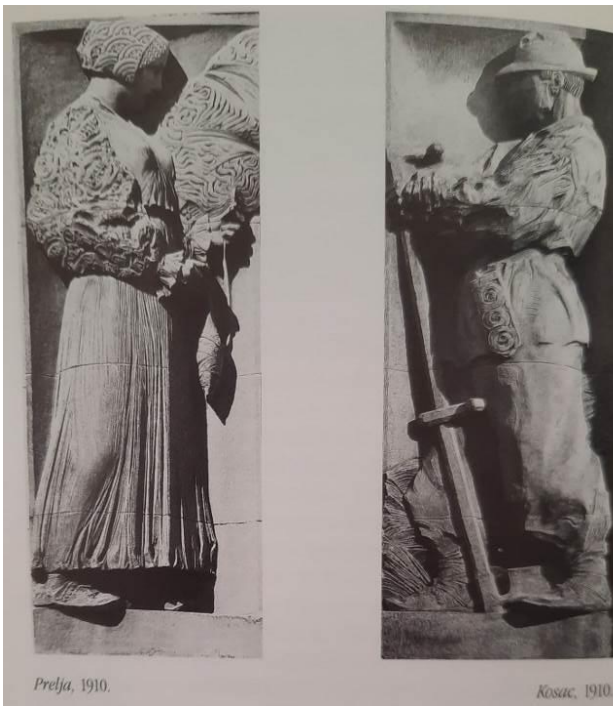
Sl. 742. Ugao Masarykove i Preradovićeve, Schreiner, 1911.

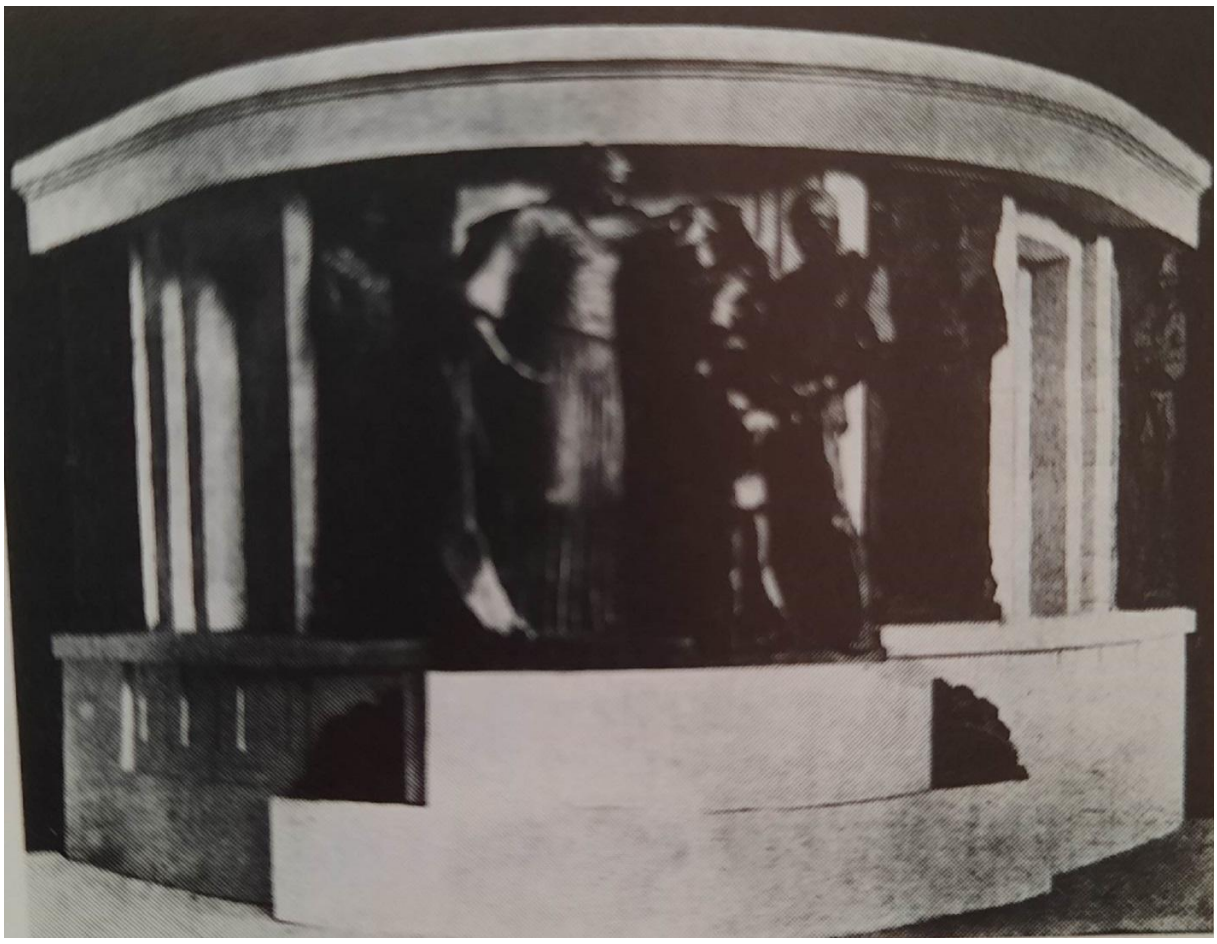
Sl. 743. Masarykova 1-3, 1972.

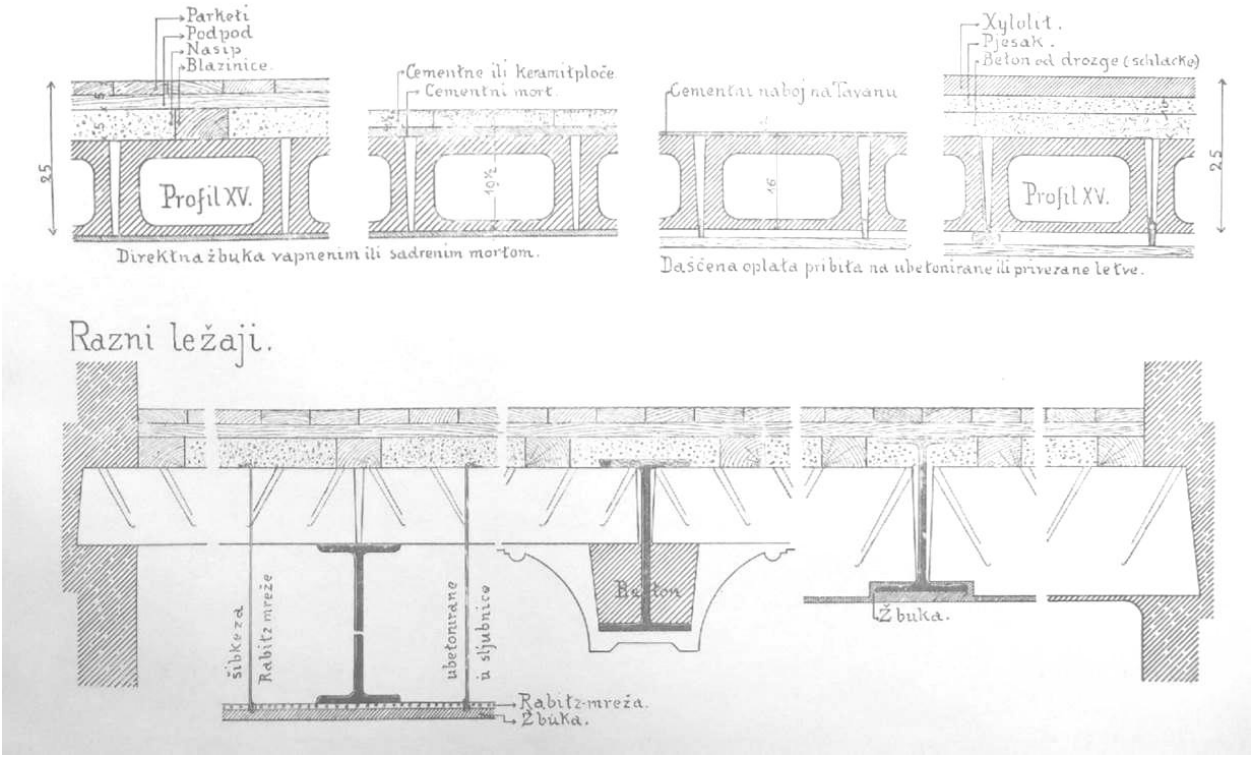
Sl. 744. Skulpture pročelja: Drvar i Žetelica, R. Frangeš Mihanović, 1910.

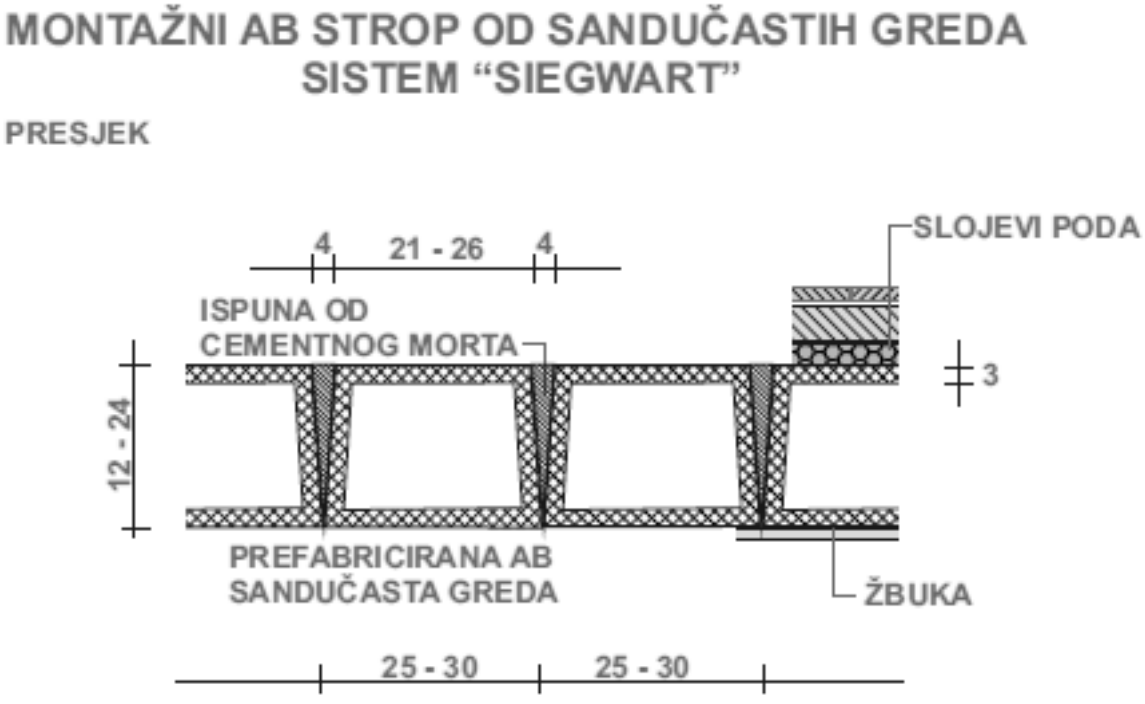
Sl. 745. Skulpture pročelja: Prelja i Kosac, R. Frangeš Mihanović, 1910.

Sl. 746. Studija skulpture Croatije, R. Frangeš Mihanović, 1910.

Sl. 747. Siegwartova betonska greda, J. J. Grahor

Sl. 748. Sustav 'Siegwart' vjerojatno primijenjen na palači „Croatia“ osiguranja u Masarykovoj

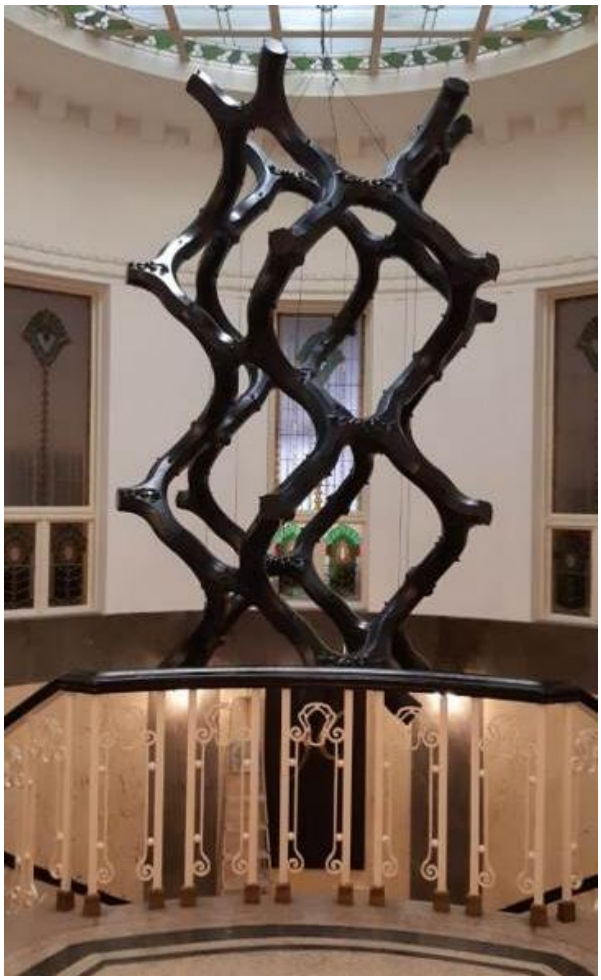
RECENTNA FOTODOKUMENTACIJA

Sl. 749. Pročelje fotografskog atelijera prije zadnje obnove, 2015.

Sl. 750. Pročelje fotografskog atelijera prije zadnje obnove, 2015.

Sl. 751. Izložba skulptura ak. kipara Nevena Bilića, poslovni prostor tvrtke Intercapital d.d., 2018.

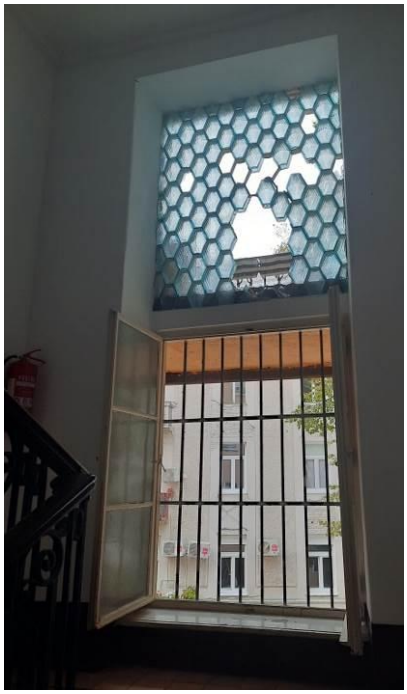
Sl. 752. Izvorna stolarija 2. kata, 2018.

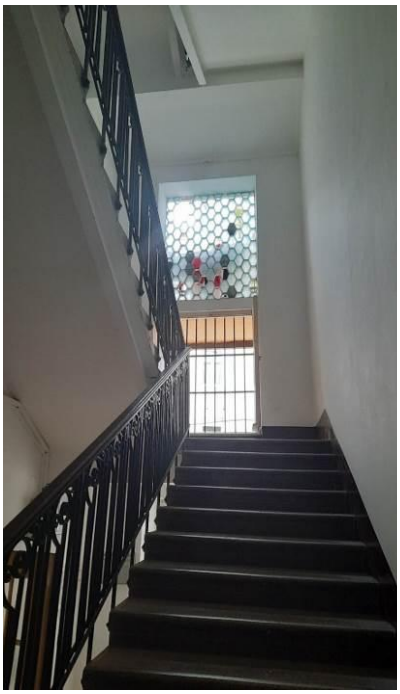
Sl. 753. Kaljeve peći u interijerima 2. kata, 2016.

Sl. 754. Ostakljenje hodnika prema dvorištu 2. kata staklenim prizmama Falconnier, 2018.

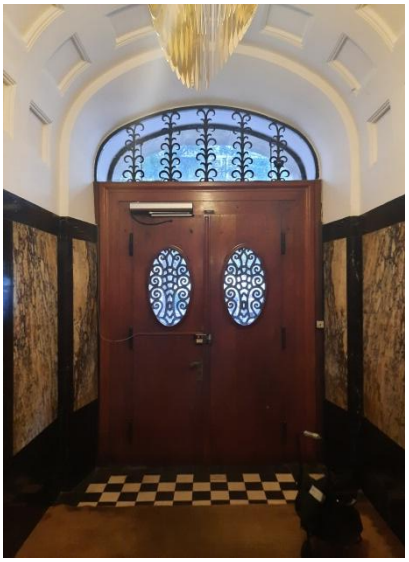
Sl. 755. Ostakljenje hodnika prema dvorištu 2. kata staklenim prizmama Falconnier, 2018.

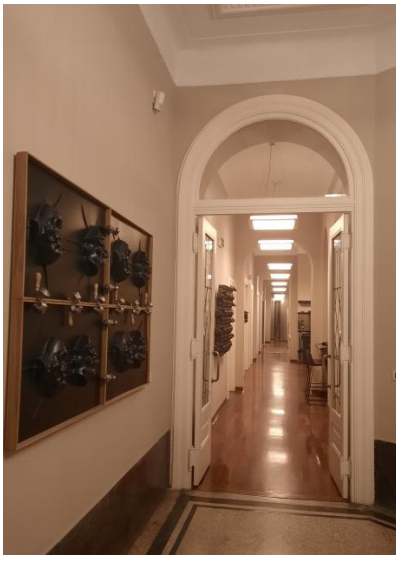
Sl. 756. Ostakljenje stubišta heksagonalnim, blijedoplavim staklenim prizmama Falconnier, Preradovićeva ulica 10, 2023.

Sl. 757. Originalni sef u uglovnoj, ravnateljevoj sobi, 2023.

Sl. 758. Glavni ulaz, 2023.

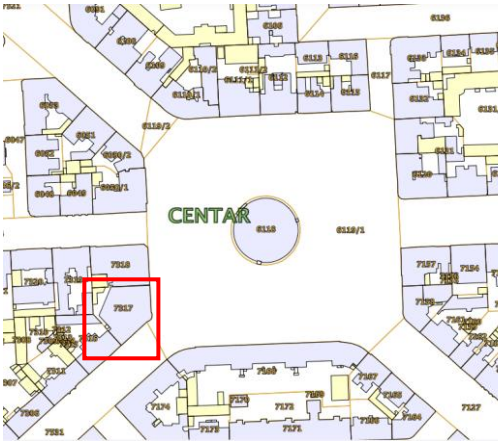
Sl. 759. Hodnik prvog kata, 2023.

Triglav osiguranje, Kneza Mislava 17, Zagreb

2	NAZIV GRAĐEVINE	**TROKATNICA ZA DR. BOŽU MARIČIĆA/ DRUŠTVO ZA OSIGURANJE I REOSIGURANJE TRIGLAV**
	ADRESA (danas)	**Ulica kneza Mislava 17, Trg žrtava fašizma 14, Zagreb**
	K. Č. / K.O.	**7317/Centar**

Sl. 760. Prikaz na digitalnoj ortofoto snimci

Sl. 761. Izvod iz katastarskog plana

Sl. 762. Društvo za osiguranje i reosiguranje Triglav nedatirana razglednica

Sl. 763. Društvo za osiguranje i reosiguranje Triglav, jugoistočno pročelje, 2020.

NARUČITELJ[278] dr. Božo Maričić
ARHITEKT/GRADITELJ Dionis Sunko / Sunko i Jungman

VRIJEME GRADNJE

PROJEKT 1922.

GRAĐEVINSKA DOZVOLA 1922.

[278] Opći t i datacije prema Zbirci građevinske dokumentacije, HR-DAZ-1122, sign. 1891_5

IZVEDBA 1923.

STAMBENA DOZVOLA 1923.

NAKNADNI ZAHVATI:

- nisu dokumentirani građevinskim dozvolama

DANAŠNJA NAMJENA: poslovna/ javna i društvena namjena (Foto klub Zagreb)/stambena

STATUS ZAŠTITE: dio Povijesne urbane cjeline Grad Zagreb, upisana u Registar kulturnih dobara RH pod oznakom Z-1525 / Narodne novine br.92/11

IZVOR GRAĐE: HR – DAZG – 1122, sign. 1891_5, GZZSKP

BIBLIOGRAFIJA:

- Galović, K., (2010.) *Klub hrvatskih arhitekta u Zagrebu 1905-1914, Povijest kluba, Katalog radova i građe iz fundusa Ministarstva kulture RH*, Zagreb, Ministarstvo kulture RH
- Iveljić, I. (2007.) *Očevi i sinovi Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. st*., Zagreb, Leykam
- Kahle, D. (2004.) „Građevinski propisi grada Zagreba u razdoblju od 1850. do 1918. godine“, *Prostor*, 12(2(28)), 203-214.
- Kahle, D. (2014.) „Višekatne ugrađene kuće u Zagrebu između 1850. i 1927.“, *Prostor*, 22(2 (48)),174-187
- Lajnert, S. (2008.) *Arhivistički prikaz sustava bankovno-novčarskih institucija u Hrvatskoj do likvidacije privatnih kreditnih poduzeća (1846.-1949.),* doktorski rad, Filozofski fakultet u Zagrebu
- Lajnert S. (2020.) „Prilog poznavanju historijata Balkanske banke d.d. Zagreb (1922.-1925./1948.)“, *Arhivski vjesnik,* 63
- Laslo, A. (1983.) „Izgradnja javnih objekata u Zagrebu do 1940.“, *Čovjek i prostor,* 3, 25-29
- Maruševski, O. (1993.) „Franjo Klein, graditelj sredine 19. stoljeća“, *Radovi IPU*, 17(2), 107-123
- Radović Mahečić, D. (2020.) „Potez triju trgova (Trg hrvatskih velikana – Trg žrtava fašizma – Krešimirov trg) – urbani status istočne ekstenzije zagrebačkoga Donjeg grada“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 44(2), 161-186
- Sabljak, I. (2014.) *Zagrebačke kulturne prilike u doba diktature kralja Aleksandra*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za povijest
- Vancaš, J., (1930.) *Dionis Sunko*, Genf, Meister der Baukunst

- Pilar, M. (1909.) „Zgrada za podružnicu Austro-ugarske banke u Zagrebu“, *Viesti Društva inžinira i arhitekta*, 2, 17-20, prilog 1-5
- *** (1994.) *Arhitekt Viktor Kovačić, život i djelo*, zbornik znanstvenog skupa HAZU, [ur. Begović, M.] Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Hrvatski muzej arhitekture

INTERNETSKI IZVORI:

- https://www.osiguranje.hr/ClanakDetalji.aspx?15920
- http://www.cro-eu.com/forum/index.php?topic=3348.0
- http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=59438,
- https://hr.wikipedia.org/wiki/Edo_%C5%A0en
- https://digitalna.nsk.hr
- https://www.facebook.com/
- https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/nepoznati-detalji-o-nastanku-najstarijeg-hrvatskog-osiguravajuceg-drustva-slavni-knjizevnik-zasluzan-je-za-osnivanje-croatia-osiguranja-6512383

ANALIZA

POSLOVNO-EKONOMSKE PRILIKE

Netom pred Prvi svjetski rat Hrvatski kompas iz 1913./14. godine navodi čak 32 registrirana osiguravajuća društva u Austro-Ugarskoj Monarhiji s predstavništvom u Hrvatskoj i Slavoniji, kao što su npr. Assicurazioni Generali iz Trsta, Prvo osiguravajuće društvo iz Pešte[279], Hungaria, HAZA – ugarska banka životnog osiguranja, češka Slavija, austrijska društva Anker, Dunav i Phönix te njemačko društvo Victoria.[280] Jedino je među njima domaće osiguravajuće društvo - „Croatia“ osiguravajuća zadruga, koja se i poslije, 1917. godine, oglašava kao jedino domaće osiguravajuće društvo.[281] „Croatia“ je i prvo osiguravajuće društvo koje je u Zagrebu izgradilo palaču za svoje potrebe 1910. godine.

Društvo za osiguranje i reosiguranje Triglav u Beogradu, registrirano u Zagrebu 1921. godine, drugo je osiguravajuće društvo koje je u Zagrebu počelo planirati investiciju u vlastite prostorije. Iako osiguravajuće društvo Triglav sudjeluje u pripremi projekta za smještaj svoje podružnice, zgradu nisu gradili sami.[282] Ishođenje građevinske dozvole i gradnju prepustili su dr. Boži Maričiću koji je na svom zemljištu izgradio zgradu što su je preuzeli prije njezina dovršetka.

URBANISTIČKA POZICIJA I ULOGA

Zgrada je planirana kao ugrađena uglovnica Trg žrtava fašizma i Ulica kneza Mislava na parceli peterokutnog oblika, kraćim pročeljem okrenuta prema trgu, duljim prema Ulici kneza Mislava. Novogradnja na tadašnjoj parceli oznake Sajmište 41 jedna je od građevina koja urbanistički definira obod novoga trga oznake N (od 1928. Trg kralja Petra I. Karađorđevića).[283] Izgradnjom ove uglovnice dovršeno je istočno pročelje Novoga trga, odnosno dovršena su oba bloka između Draškovićeve ulice, Ulice kneza Mislava, Novoga trga i Račkoga te produžene Đorđićeve i Boškovićeve ulice.[284]

[279] Prvo osiguravajuće društvo u Mađarskoj (kratica EMABIT), osnovano 1857. godine
[280] Lajnert, 2008: 123; Iveljić, 2007: 152
[281] Oglas slavonske podružnice u Osijeku, objavljen 10. svibnja1917. u Hrvatskoj obrani
[282] Već na nacrtima za građevnu dozvolu na pročeljima stoji natpis „Triglav“.
[283] Oznaka „N“ je iz regulatorne osnove. Zabilježbom u gruntovnici, kupac se Gradu kao prodavatelju obvezuje da će u roku 6 mjeseci započeti gradnju najmanje trokatne zgrade i dovršiti je u roku 2 godine. U protivnom se parcela vraća u vlasništvo Grada. Tom se klauzulom osigurava kontrolirani urbanistički razvoj novog dijela Zagreba.
[284] Detaljnije o urbanističkom razvoju ovog dijela grada kod Radović Mahečić, 2020. 35. Vremenska karta izgradnje područja pogrešno datira gradnju ove uglovnice u razdoblje od 1931. do 1935.

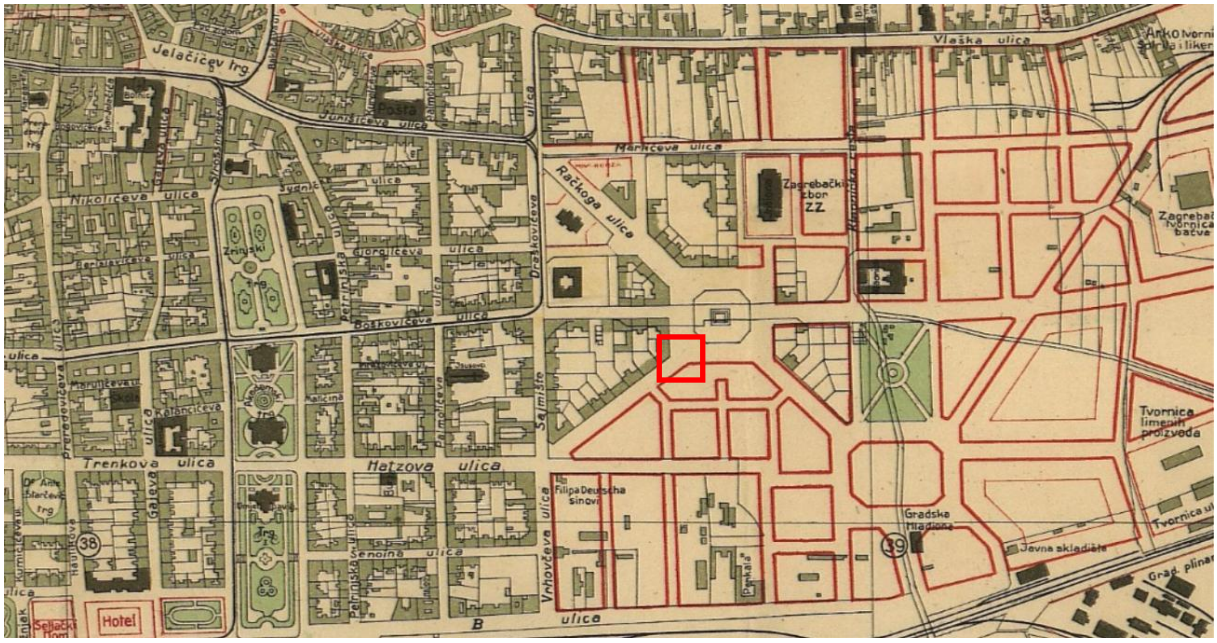
Projektom se maksimalno iskorištava gradiva površinu parcele od 85% predviđenu Redom građenja za uglovnice, ali samo u prizemlju i mezaninu, dok je u gornjim etažama izgrađenost 70%.

Sl. 764. Lokacija za planiranu zgradu trokatnice Triglav osiguranja na katastarskom planu iz 1920. godine

Sl. 765. Današnja situacija na katastarskom planu

Sl. 766. Nacrt grada Zagreba iz 1923. godine s elementima regulacije Karla Vajde, kojim se artikulira razvoj istočnog dijela grada u međuratnom razdoblju, detalj

PROJEKTNI ZADATAK

Naručitelj projekta bio je dr. Božo Maričić.[285] Netom prije dovršetka gradnje, u rujnu 1923., zgradu je preuzelo Društvo za osiguranje i reosiguranje Triglav, kojeg je poslovanju namijenjeno prizemlje i međukat zgrade, a moguće i uredski prostori u prvom i drugom katu krila orijentiranog prema Trgu N. Projektni zadatak prema kojem Sunko ugovara projektiranje nije sačuvan, ni podatci o potrebama osiguravajućeg društva za uredskim prostorijama poslovnice, kao niti podaci o predviđenom korisniku tiskare u suterenu. Sunko svakako već ima odlične reference nakon već realiziranih projekata za Prvu hrvatsku štedionicu te Centralnu eskomptnu i mjenjačnu banku.[286] Iako je osiguravajuće društvo kupilo gotovo dovršenu nekretninu, očito je da je naručitelj već kod izrade projekta namijenio poslovni dio novčarskoj instituciji jer su u prostoru prisutni glavni elementi tipologije: reprezentativni ulaz - vestibul, blagajnička dvorana i uredski prostor organiziran oko nje. Također, na nacrtu pročelja iz 1922. stoji na tri mjesta natpis „Triglav“ - nad glavnim ulazom te na uličnim pročeljima prema Trgu žrtava fašizma i Ulici kneza Mislava, u zoni ispod glavnog vijenca, čime nam projektant naglašava kako je zgrada već u etapi izrade projektne dokumentacije namijenjena osiguravajućem društvu „Triglav“. Kupoprodaja je zaključena mjesec dana prije izdavanja stambene dozvole.[287] Projektom je bila planirana i tiskara u suterenu, ali nema podataka o imenu tiskare za koju se planirao prostor.[288]

Iako je projekt naslovljen kao trokatnica, na nacrtima u građevinskoj dozvoli iz 1922. etaže su označene kao prizemlje, međukat, četiri kata i krovište, što je peterokatna kuća. Kako građevni red u to doba ne poznaje pojam međukata, odnosno mezanina, tako je investitori i projektanti koriste za realizaciju većeg broja etaža od onoga nominalno dopuštenog.[289] No, i bez međukata riječ je o četverokatnici. To je potvrđeno i u stambenoj dozvoli koja navodi da je riječ o „četverospratnoj kući sa međuspratom“.[290]

[285] Stanuje u Jurišićevoj 17, u zgradi Austro-Ugarske banke, gdje su projektirani stanovi za činovnike i upravitelja banke.

[286] Sunko i Jungman ostvaruju nakon dovršetka zgrade „Triglava“ 1923. čitav niz realizacija za novčarske institucije: 1926. godine Poljodjelsku banku u Martićevoj 6, 1928. godine projektiraju i adaptaciju i dogradnju četvrtog kata za njoj susjednu zgradu austrijskog osiguravajućeg društva Dunav d.d. u Martićevoj 8.

[287] Podatak iz vlastovnice u Zbirci građevinske dokumentacije, HR-DAZ-1122, sign. 1891

[288] „ …nakladničke kuće i tiskare koje su djelovale u vrijeme diktature u Zagrebu te novine i časopisi koje su izdavale: To su Tipografija, Jugoštampa, Narodna prosvjeta, Zaklada tiskare Narodnih novina, Štamparija Gaj, Novinska štamparija, Štamparija Lavoslava Kleina, Tiskara C. Albrecht i Štamparija Lino-Tip. HDA, Cenzura i zabrana tiska, kutija 9, 1929.“ Sabljak, 2014: 15, bilj. 45

[289] Identična je situacija i kod Slavenske banke, 4 godine kasnije. Ova je manipulacija visinom zgrade bila moguća zbog činjenice da do 1940. godine ubrajanje mezanina među katove nije bilo regulirano građevinskim propisima. Zbog toga se u Zagrebu ustalila praksa projektiranja uobičajenog kata, koji bi se imenovalo mezaninom, te bi se tako legalnim putem izgradio kat više od propisanog. Detaljnije o građevnom redu Kahle, 2014: 177

[290] Prema tekstu Stanbene dozvole u Zbirci građevinske dokumentacije, HR-DAZ-1122, sign. 1891_5

PROSTORNO RJEŠENJE I FUNKCIONALNA SHEMA

Zgrada je ugrađena uglovnica, oblikom i u tlocrtnoj organizaciji uvjetovana međuodnosom Novog trga i Ulice kneza Mislava, čime je formiran peterokutni tlocrt suterena i prizemlja. U gornjim etažama tlocrt je rahliji i oslobađa dio površine kako bi za poslovni dio osigurao prirodnu svjetlost putem zenitalnog osvjetljenja, a za stambeni dio, posebno njegov dvorišni dio, i prirodnu svjetlost i prirodno prozračivanje svih prostora. Zgrada ima dva ulaza s dva stubišta koja ne diferenciraju u potpunosti stambeni i poslovni dio: jedan na samom uglu za osiguravajuće društvo te stanove iznad, i jedan, smješten sasvim bočno iz Ulice kneza Mislava, za stanove u gornjim etažama, tiskaru u suterenu te ulaz u dvorište. Također su planirana i interna stubišta za vezu trgovina s podrumskim prostorima i za međusobnu vezu uredskih prostora osiguranja u prizemlju i mezaninu s trezorom i pomoćnim prostorima u suterenu.

Osnovna funkcionalna shema zgrade – dispozicija namjena – može se podijeliti u četiri osnovne cjeline karakteristične za ovu tipologiju: javni prostori odnosno prostori poslovanja sa strankama (vestibul, blagajnička dvorana), uredski prostori i prostori za zaposlene, pomoćni prostori te prostori drugih namjena (tiskara u suterenu, trgovine u prizemlju i stanovanje u gornjim etažama), (Sl. 736.).

Prizemlje je u uličnom dijelu u potpunosti namijenjeno trgovačkim sadržajima, a prostori osiguravajućeg društva orijentirani su na dvorište.

Glavni ulaz, pozicioniran na samom uglu, uvodi nas u pretprostor kružnog tlocrta, propušta nas u istoj osi preko prostora stubišta s dizalom te stubama spušta u dio upuštene prizemne etaže – u blagajničku dvoranu. Polukružni volumen stubišta konkavno zadire u prostor dvorane koja se proteže i kroz etažu međukata. Blagajnička dvorana ugrađena je između dva dvorišna krila zgrade. Oko središnjeg prostora blagajničke dvorane u prizemlju i međukatu smješteni su i drugi uredski prostori osiguravajućeg društva: knjigovodstvo, reklamacije, računovodstvo, inkontracija.[291] Uredi uprave osiguravajućeg društva nisu opisani na nacrtima.

Prizemni prostori orijentirani prema ulici i trgu jesu trgovine, internim stubama povezane sa spremištima u podrumu. Njihova se visina proteže i u razinu mezanina. U podrumskoj su etaži također sadržaji u funkciji osiguravajućeg društva: tiskara, trezor i arhiva, zatim centralno loženje, garderoba i sanitarije, te spremišta za drva i ugljen za stanare. U podrumskoj etaži je pored skladišta dućana i drvarnica stanara smještena i kotlovnica na ugljen.

[291] prostor za sastanke, izmirenje dugova stranaka

Dispozicija pojedinih namjena unutar heterogene strukture zgrade realizirana je jasno i pregledno.

REPREZENTATIVNI SKLOP ZGRADE OSIGURAVAJUĆEG DRUŠTVA

U blagajničku dvoranu ulazimo postupno. Kroz kružni ulazni prostor, koji istovremeno ima i ulogu vjetrobrana, te nakon mimokretnih vrata i prostora vestibula sa stubištem za gornje etaže. Nastavljajući put u osi ulaza spuštamo se s nekoliko stuba u ekspresivno oblikovanu dvoranu. Vestibul je svojim volumenom ušao u prostor blagajne peterostranog oblika i stvorio dinamičan odnos gotovo dotičući rub/podnožje ostakljene kupole nad središtem dvorane. Može se reći barokna u oblikovanju, za oko 1m upuštena u odnosu na ulazni prostor, osvijetljena ostakljenom kupolom, ali i preko dvorišnog pročelja prozorima i posredno nadsvjetlima u zoni mezanina. S internim stubištem povezani su trezor u podrumu, prizemna etaža i mezanin. Prema nacrtima planiran je i ostakljeni pod prema tiskari u podrumu, danas vjerojatno zatvoren novom podnom oblogom. Takvo rješenje nalazimo dosad samo u gotovo istovremenoj burzovnoj dvorani Viktora Kovačića, na perspektivnim skicama dvorane iz 1921. i na nacrtima iz 1922. godine.[292]

U dvorani i vestibulu izostale su bogatije i reprezentativnije mramorne oplate stupova, detalji su izvedeni u žbuci i štuku, što je u smislu reprezentativnosti nadoknađeno ekspresivnijim formama, ali i obiljem prirodnog svjetla.

Galerija i uredski prostori mezanina bili su djelomično ostakljeni prema prizemlju, kao što su i danas. Svijetao, monolitan kameni ili *terazzo* pod, kao i neutralni zidovi i stropovi, u kontrastu su s tamnim stolarskim detaljima ulaznih vrata i pulta za komunikaciju sa strankama.

PROSTORI DRUGIH NAMJENA

STANOVANJE

U zgradi su jasno koncipirane komunikacije i odvajanje namjena (po etažama) u zgradi. Glavno stubište vodi do uredskih prostora na prvom i drugom katu, uz koje su i sobe za samce sa zahodom na stubištu, te do stanova u trećem i četvrtom katu, dok sporedno stubište vodi isključivo do stambenih etaža. U stambenom krilu na zadnjoj je etaži praonica s izlaskom na ravni krov – terasu. Uz glavno stubište smješteno je i dizalo.

[292] Prikaz u uzdužnom presjeku palače Burze, zbornik radova skupa održanog 1994. V. Kovačić, život i djelo, 2003: 195, 198

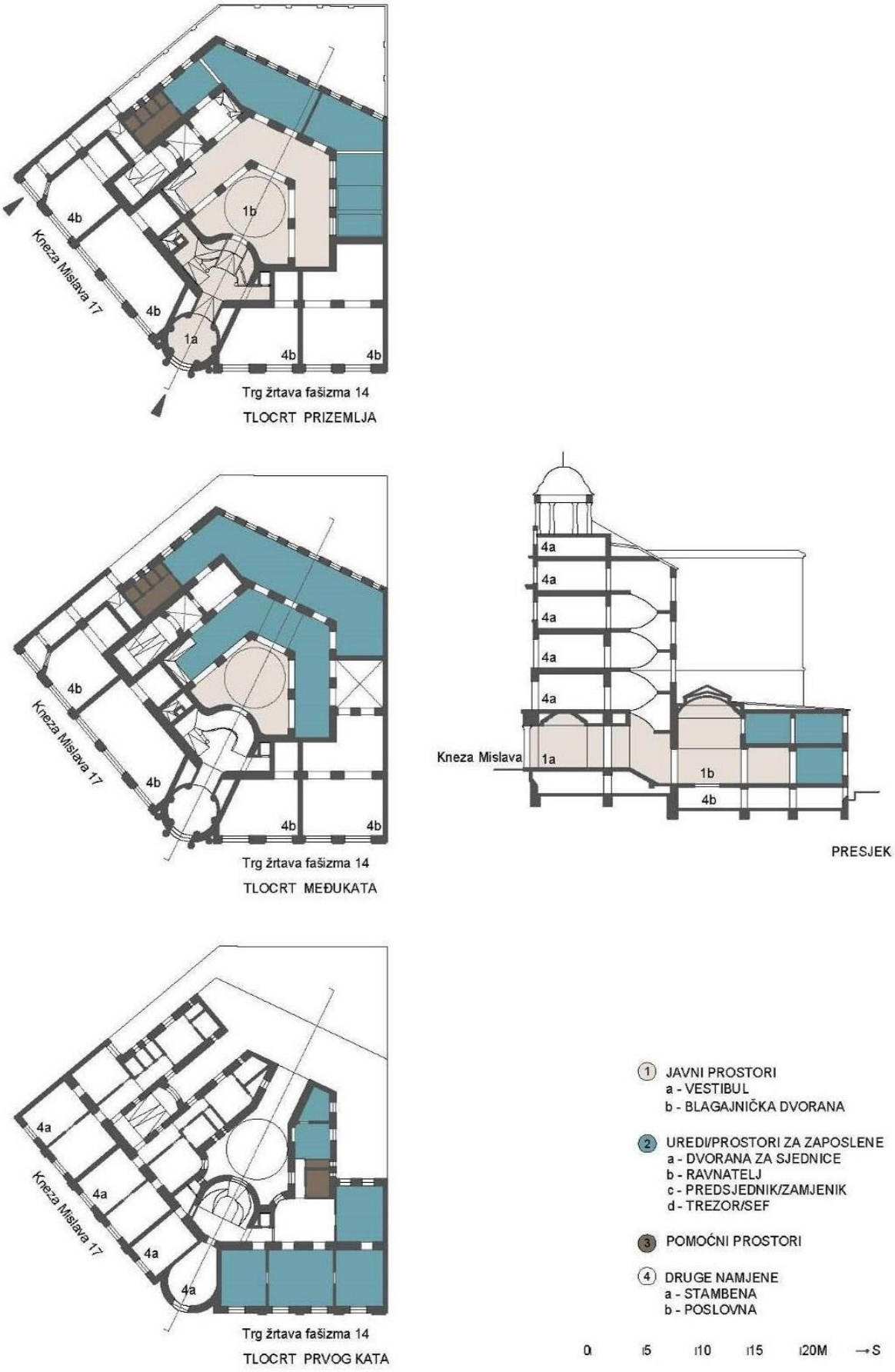
Stanovanje je koncipirano sa shemom dva stana na stubištu u zapadnom krilu (trosobni, prema Ulici kneza Mislava) i četverosobni stan, te sobe za samce u istočnom krilu, orijentirani prema trgu. Stanovi su dvostrano orijentirani - dnevnim prostorima okrenuti prema zapadu i jugozapadu, spavanjem i nusprostorijama prema istoku, prirodno osvijetljeni s izuzetkom ulaznog predsoblja s posrednim osvjetljenjem. Sadrže dva niza prostorija: glavnih međusobno povezanih prostorija duž uličnog pročelja i onih sporednih, pomoćnih, duž dvorišnog pročelja koje dijeli hodnik ili predsoblje, ovisno o veličini stana. Servisni dio u stanovima izdvojen je u dvorišnim krilima, dosljedno otvorima orijentiranim na istu stranu, tako da se za svaki stan osigura izoliranost od pogleda. Prostori dvorišnog kraka stana orijentirani su na oba pročelja, ali kuhinja s balkonom, koji umanjuje udaljenost od susjednog pročelja, uvijek gleda u puni dio pročelja.

U dispoziciji prostorija stanova nema hijerarhije ili davanja na važnosti prostorima na samom uglu. Dapače, na uglu su sobe za samce s korištenjem zajedničkog zahoda na stubištu. Kako je dvorište niže od razine ulice, podrumski su prostori s dvorišne strane prirodno osvijetljeni. Prirodno svjetlo je Sunku očito važna tema jer za stubišta i za neke servisne prostore koristi posredno ostakljenje preko prostora prizemnih lokala kako bi ostvario prirodno svjetlo u središnjoj zoni zgrade. Iako ti detalji nisu bili ucrtani u projektu, pripadaju realiziranom izvornom sloju te prilagodbi i poboljšanjima projekta u etapi izvedbe.

Svi stanovi imaju dnevne prostore orijentirane na ulicu, spavaći dio te kuhinje, sobe služavki i sanitarije prema dvorištu; spavaća soba direktno je vezana na kupaonicu. Stanovanje ni na koji način ne trpi niti je ometano poslovnom namjenom, što vrijedi i u odnosu poslovnog dijela prema stanovanju. Kako je i sa svih stuba koje vode u stambene etaže moguće pristupiti i u uredske prostore, stanovi su zasigurno bili namijenjeni činovnicima.

TISKARA

U tiskaru u suterenu ulazi se sporednim stubama kroz svjetlik – minijaturno unutarnje dvorište. Ako je prostor uistinu funkcionirao kao tiskara, ponešto je nezahvalan pristup u slučaju nošenja većeg tereta. Dvije sanitarne grupe ravnopravne veličine govore o brizi za zaposlenike i visokom higijenskom standardu naručitelja i projektanta.

Sl. 767. Dispozicija namjena i glavnih funkcionalnih zona zgrade – prizemlje, prvi kat i presjek

TEHNIČKA OPREMA, PRIMJENA TEHNOLOŠKIH INOVACIJA, KONSTRUKCIJA

Zidovi podruma i prizemlja građeni su u betonu, a stropovi u armiranom betonu, kao i stupovi blagajničke dvorane te podesti stubišta. U gornjim su etažama kao stropne konstrukcije korišteni drveni grednici. Zgrada ima i armiranobetonske serklaže. Zgrada je građena uzdužnim nosivim zidovima koji su poprečno ukrućeni zabatnim zidovima i zidovima stubišta. Krovište je drveno, pokriveno crijepom, a dvorišna strana ravnim drvenocementnim krovom.

Stanovi imaju kaljeve peći, dok poslovni dio, tada već uobičajeno, koristi centralno grijanje preko kotlovnice na ugljen. Informacije o drugim specifičnostima opreme i konstrukcije te inovativnim rješenjima nisu poznate.

OBLIKOVANJE INTERIJERA, DETALJI

O izvornom oblikovanju interijera danas nam najviše govore stube i drugi zajednički prostori zgrade, koji su uglavnom i danas u originalnom stanju. Očuvani su i unutarnja i vanjska stolarija, bravarija ograda, podovi obloženi *terazzo* i keramitnim pločicama te kaljeve peći u nekim interijerima. Skulpture odnosno reljefi skicirani u presjecima u ulaznom prostoru uglavnom nisu izvedeni, već su tu samo polukružne niše s manjim pravokutnim reljefom u štuku iznad njih. Osim jedne fotografije objavljene u monografiji J. Vancaša o arhitektu Dionisu Sunku, drugi detalji interijera poslovnice, na žalost, nisu poznati.[293]

OBLIKOVANJE PROČELJA I STILSKE KARAKTERISTIKE REALIZIRANOGA RJEŠENJA

Iako pročelja prema Novom trgu i prema Ulici kneza Mislava nisu jednake dužine, Sunko ne odustaje od repeticije oblikovanja dužeg pročelja na kraće, što kao rezultat donosi dojam nedovršenosti odnosno nedostajućeg dijela pročelja. Horizontalno je podijeljeno u tri zone: prizemnu rustikalnu bazu, s hijerahijom u oblikovanju ulaza: bočnim stupovima naglašen ulaz na uglu, polukružno oblikovanim naglašenim ulazima u dvorište i dva poslovna prostora neposredno uz ugao te pravokutno zaključenim preostalim otvorima.

Zona prvog kata istaknuta potezima balkona i horizontalnim linijama u žbuci čini postament stupovima velikog reda koji povezuju drugi i treći kat. Zona četvrte etaže je odvojena kordonskim, zaključnim vijencem i završena četverostrešnim krovištem. Između dva ulična krila umetnut je ugaoni valjak s ulazom u poslovnicu „Triglava“, nadvišen visokom lanternom, varijacijom rješenja ugla Sunkove Prve hrvatske štedionice u Osijeku.

[293] Vancaš, 1930: 17

KARAKTERISTIČNI ELEMENTI BITNI ZA USPOSTAVU NOVE TIPOLOGIJE

Uglovnica „Triglava“ je preuzimanjem zgrade prethodnog vlasnika postala jedna od investicija novčarskih institucija što podižu svoja reprezentativna zdanja i stambene zgrade za svoje zaposlenike koje su formirale novi dio grada istočno od Draškovićeve, odnosno novi gradski trg. Investitori su bili obvezni poštivati pravila gradske uprave kod kupnje gradskog zemljišta kojima se zahtijevala gradnja minimalno trokatne zgrade, i to u roku od najviše dvije godine od kupnje zemljišta. Time je Grad Zagreb jasno definirao brzinu razvoja grada prema istoku, a na takav plan su spremno odgovorili brojni investitori. Prema istraživanju Darije Radović Mahečić „financijske ustanove, banke i osiguravajuća društva, koji su investirali u izgradnju ovog dijela grada su: Jadransko osiguravajuće d. d., Prva hrvatska štedionica, Jadranska banka, Hrvatska gospodarska banka, Hrvatska eskomptna banka, Penzioni fond namještenika općeg jugoslavenskog bankarskog društva d. d., hrvatska podružnica Wiener Bank-Vereina, Centralna banka za trgov. obrt i ind. d. d., Hrvatska poljodjelska banka, Glavna bratimska blagajna za osiguranje rudarskih radnika, Dunav osiguravajuće društvo d. d., Jugoslavenska banka d. d., Međunarodna banka d. d., Hrvatska sveopća prometna banka d. d., Slavenska banka, Mirovinska zaklada namještenika gradske štedionice općine grada Zagreba, Osiguravajuća zadruga Triglav, Općinski mirovinski fond itd“.[294]

Zgrada je izrazito heterogene strukture: objedinjuje prostore osiguravajućeg društva, tiskaru, trgovačke sadržaje i stanovanje u gornjim etažama. Dispozicija svih sadržaja je postavljena na način da nijedna namjena nije podređena drugoj niti trpi nauštrb druge, iako je osiguravajuće društvo u cijelosti gurnuto prema dvorištu i upušteno u volumen zgrade.

Ova istaknuta uglovnica lako je uočljiva s novoga gradskog trga kojeg pročelje definira, s dijagonalno postavljenim ulazom koji upravo poziva na pristup i korištenje. Istovremeno, i unutar skromnog prostora, unutar zahtjevnog oblika parcele pronalazimo originalan i reprezentativan prostor blagajničke dvorane osiguravajućeg društva s vestibulom koji klijenta 'uvlači' u poslovne transakcije. U gradnji zgrade Triglav osiguranja na taj se način pokazala primjena osnovnih karakteristika tipologije zgrada novčarskih institucija: urbanistički doprinos, ekspresija reprezentativnosti, heterogena struktura.

NAKNADNI ZAHVATI I STANJE ZGRADE DANAS

Ulični lokali su višestruko mijenjani, ali izmjene nisu evidentirane građevinskim dozvolama.

[294] Radović Mahečić, 2020: 182, bilj. 27

Blagajnička dvorana danas nije u izvornom stanju. Između stupova blagajničke dvorane djelomično su umetnute pregrade, u potpunosti su uklonjeni elementi pulta blagajni, a mezaninu je oduzet dio prostora nasuprot ulazu u dvoranu i pretvoren u otvorenu galeriju. Tom je intervencijom u dvorani vidljiv još jedan ostakljeni strop koji nije bio prikazan u izvornom projektu, a davao je dodatno prirodno svjetlo unutarnjem uredskom prostoru.

DANAŠNJA NAMJENA

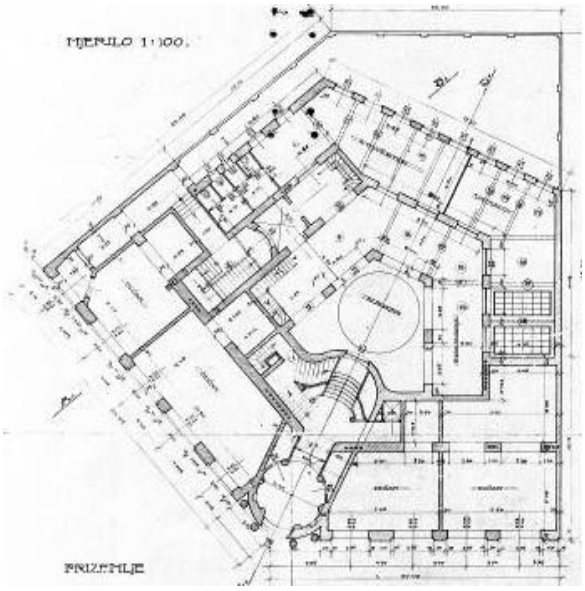
Namjena je zgrade i danas, kao i izvorno, heterogena, ali je u prostoru nekadašnje poslovnice osiguravajućeg društva danas udomila i javnu i društvenu namjenu (Foto klub Zagreb).

ZAKLJUČAK/VALORIZACIJA

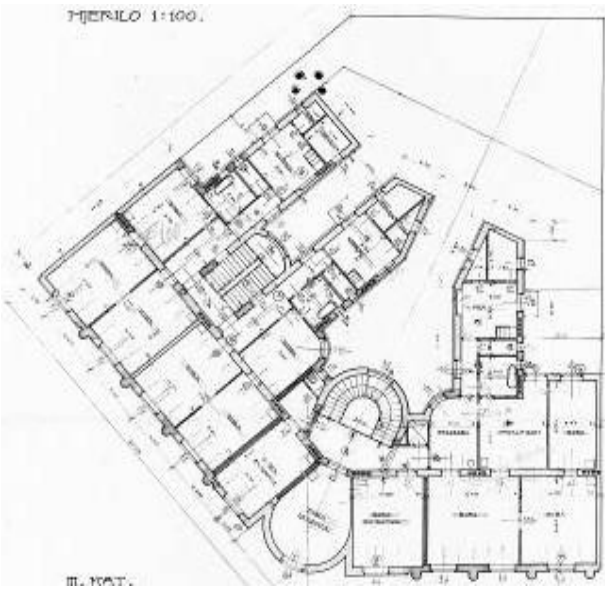
Vrijedan hrvatski primjer zgrade novčarskog zavoda za osiguranje, heterogene strukture. Iako malog mjerila u segmentu prostora poslovnice, vrijedan primjer građen u tipologiji zgrade novčarske institucije, s kvalitetnim rješenjima i u stambenom dijelu. Istaknute je urbanističke pozicije, formira ugao gradskog trga, kao i početak Ulice kneza Mislava. Posjeduje originalan i reprezentativan prostor blagajničke dvorane.

SLIKOVNI PRILOZI:

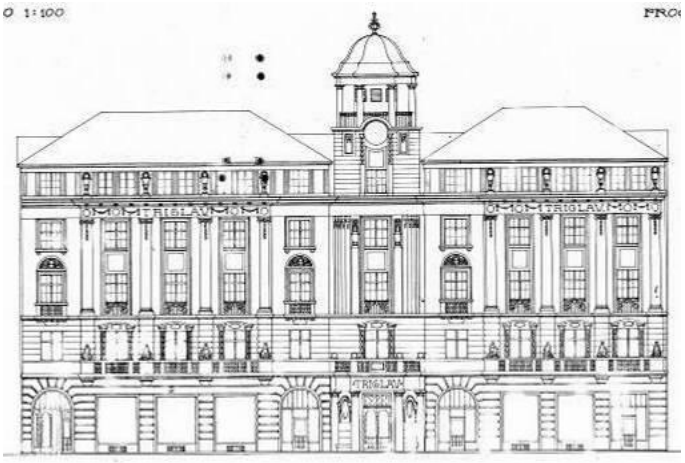
ARHIVSKI NACRTI:

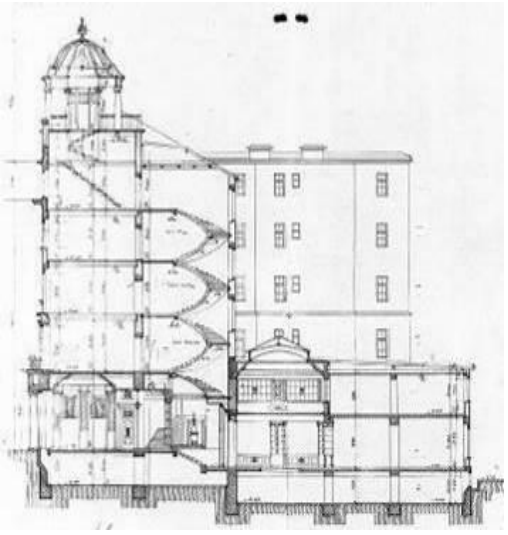
Sl. 768. Tlocrt prizemlja – Triglav osiguranje

Sl. 769. Tlocrt drugog kata – Triglav osiguranje

Sl. 770. Ulično pročelje – sjeverno i jugoistočno

Sl. 771. Presjek

POVIJESNE FOTOGRAFIJE I RAZGLEDNICE

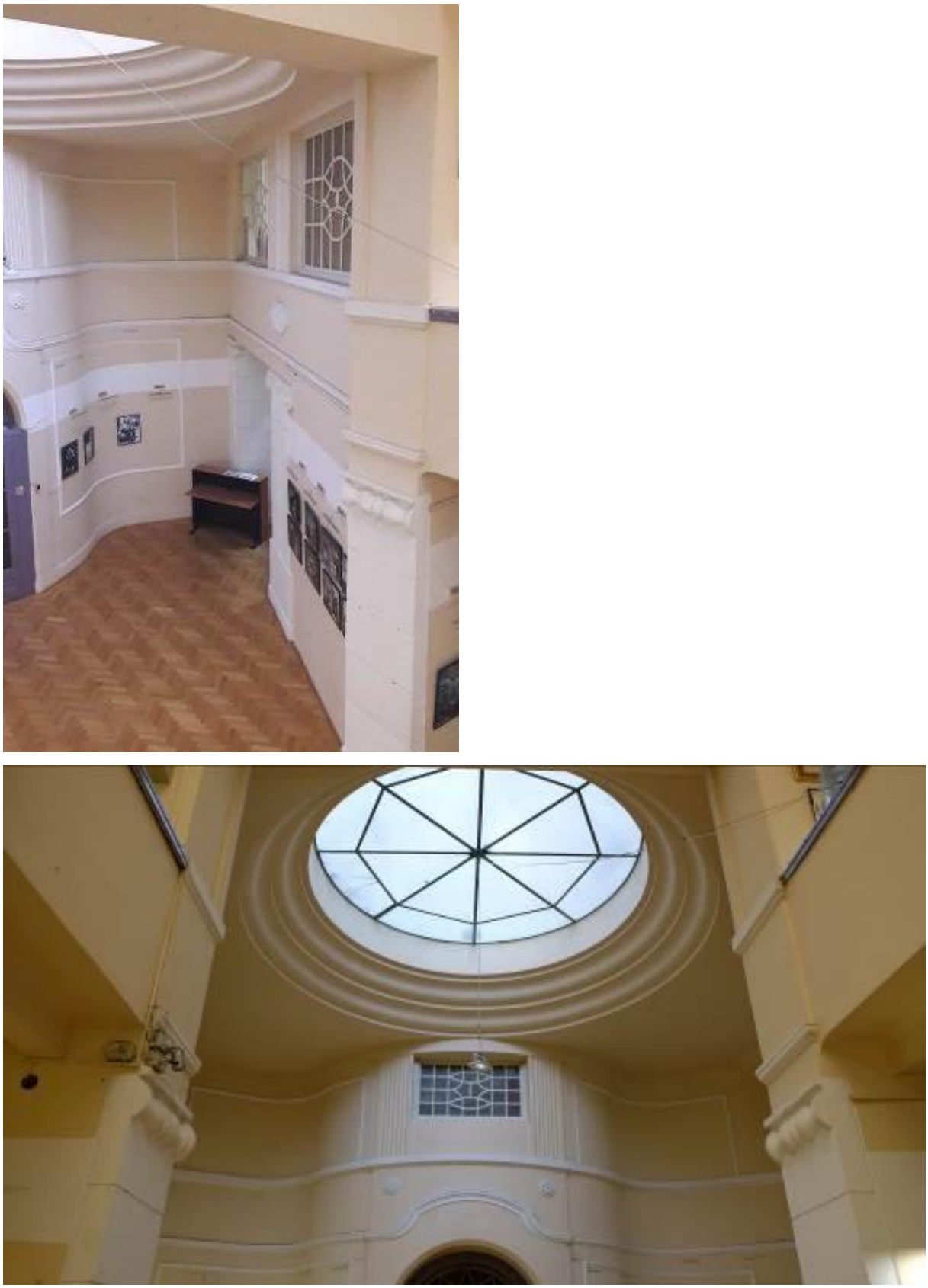

Sl. 772. Novi trg, nakon 1925.

Sl. 773. Trg N oko 1925.

RECENTNA FOTODOKUMENTACIJA

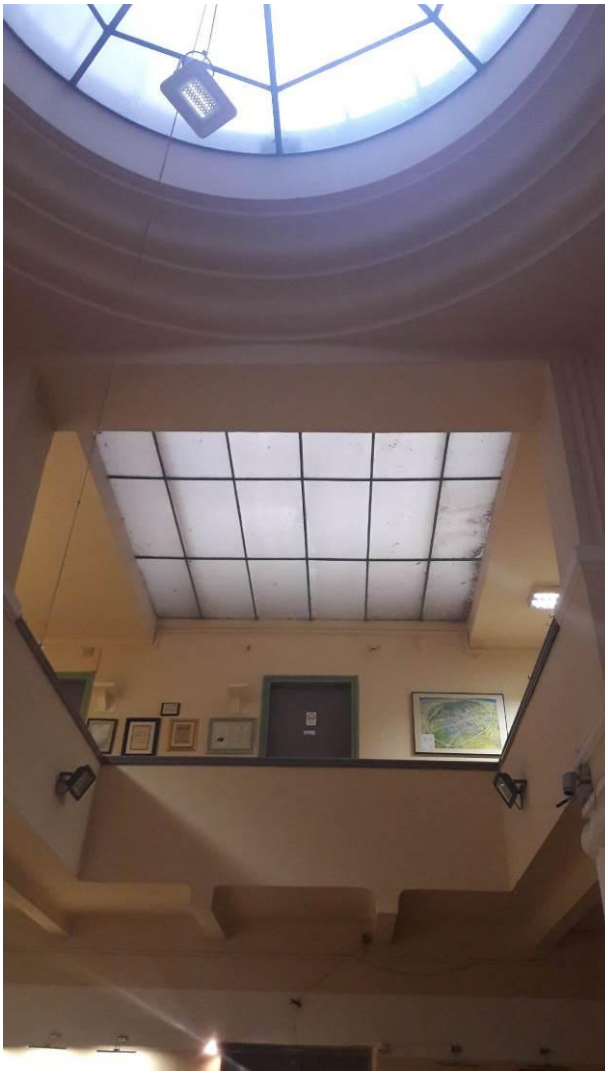
Sl. 774. Blagajnička dvorana, 2021.

Sl. 775. Glavno stubište, 2004.

Sl. 776. Blagajnička dvorana, 2004.

Sl. 777. Blagajnička dvorana, 2021.

Sl. 778. Glavni ulazni prostor, 2021.

PRILOG II
Dijagram razvoja tipologije zgrada novčarskih institucija u kontekstu vremenskog i prostornog okvira

INOVACIJE

POLITIKA I GOSPODARSTVO

ARHITEKTURA I UMJETNOST EUROPA

ZAGREB

- DIZALO PATERNOSTER NA PARNI POGON 1868.
- PRVI AUTOMOBIL S BENZINSKIM MOTOROM 1885.
- KONSTRUKTIVNI SUSTAV SIEGWART 1901.
- CIJEVNA POŠTA U BEČU 1875.
- PRVA OKRETNA VRATA 1888.
- PRVI LET AVIONOM 1903.
- IZUM TELEFONA 1876.
- HENERIQUE STROP 1892.
- ELEKTRIFIKACIJA ZAGREBA 1907.
- WAYSS-MONIER AB KONSTRUKCIJA 1879.
- PATENT ZA PROZORE NIKOLAUS 1910.
- TH. EDISON PATENTIRA ELEKTRIČNU ŽARULJU 1879.
- PRVO EL. DIZALO (SIEMENS) 1880.

- AUSTRIJSKO CARSTVO 1804.
- BEČKI KONGRES 1814.-1815.
- OSNOVANA AUSTRIJSKA PRIVILEGIRANA NARODNA BANKA 1816.
- REVOLUCIJA 1848.
- GRÜNDERZEIT
- AUSTO-UGARSKA NAGODBA 1867.
- AUSTO-UGARSKA NAGODBA 1868.
- SLOM BEČKE BURZE 1873.
- UGARSKI TRGOVAČKI ZAKON 1875.
- UKIDANJE VOJNE KRAJINE 1881.
- KHUEN HEDERVARY POSTAJE BAN 1883.
- OSNOVANA SEKCIJA ZA PROMET EFEKTIMA I ROBOM, PRETEČA ZAGREBAČKE BURZE 1907.
- PRVI SVJ. RAT
- KRAJ A-U MONARHIJE - KRALJEVINA SHS
- OSNOVANA ZAGREBAČKA BURZA 1918.
- GOSPODARSKA KRIZA 1929.

- LONDON KRISTALNA PALAČA 1851.
- POČETAK IZGRADNJE PARIŠKE OPERE 1852.
- RINGSTRASSE 1857.-1888.
- MONIER PATENTIRA ARMIRANI BETON 1867.
- IZGRADNJA EIFFELOVOG TORNJA 1887.-1889.
- MODERNE ARCHITEKTUR O. WAGNER 1896.
- OSNOVANA SECESIJA 1898.
- PARIŠKA SVJETSKA IZLOŽBA 1900.
- POSLOVNA ZGRADA ŠALATSCH, A. LOOS 1909.-1911.
- VERS UNE ARCHITECTURE LE CORBUSIER 1923.
- PAVILJON BARCELONA MIES VAN DER ROHE 1929.

- OSNIVANJE PHŠ 1846.
- UJEDINJEN GRAD ZAGREB1850.
- ŽELJEZNICA U ZAGREBU 1862.
- 1. REGULATORNA OSNOVA GRADA ZAGREBA 1865.
- ZAGREBAČKI POTRES 1880.
- OBRTNA ŠKOLA1882.
- 2. REGULATORNA OSNOVA GRADA ZAGREBA 1887.
- ZELENA POTKOVA 1887.
- OSNOVAN GRADITELJSKI ODJEL OBRTNE ŠKOLE 1892.
- MODERNA ARHITEKTURA V. KOVAČIĆ 1900.
- KLUB HRVATSKIH ARHITEKATA 1905.
- KUĆA ŠTERN P. BEHRENS, 1927.

1800. 1810. 1820. 1830. 1840. 1850. 1860. 1870. 1880. 1890. 1900. 1910. 1920. 1930.

PRVO RAZVOJNO RAZDOBLJE — DRUGO RAZVOJNO RAZDOBLJE — TREĆE RAZVOJNO RAZDOBLJE — ČETVRTO RAZVOJNO RAZDOBLJE

BEČ

1 | **ÖNB** J. Ch. A. de Moreau 1821. -1830.
2 | **PRVA AUSTRIJSKA ŠTEDIONICA** Alois Pichl 1835.
3 | **PALAČA FERSTEL** Heinrich Ferstel 1860.
4 | **ÖNB** F. von Schmidt 1876.
5 | **BURZA** Th. von Hansen 1877.
6 | **ASSICURAZIONI GENERALI** Otto Thienemann 1879.
7 | **OPĆA PROMETNA BANKA** Schachner i Pokorny 1880.-1883.
8 | **AUSTRIJSKA ZEMALJSKA BANKA** Otto Wagner 1882-84.
9 | **NEW YORK osig. dr.** Schumann i Bach 1886.
10 | **OPĆA AUSTRIJSKA KREDITNA BANKA** Förstèr 1887.
11 | **BURZA POLJOPRIVREDNIH PROIZVODA**Karl König 1887-90.
12 | **EQUITABLE osig. dr.** Andreas Streit 1887-91.
13 | **OPĆA DEPOZITNA BANKA** Förster 1892-93.
14 | **WIENER GIRO- UND KASSEN-VEREINES** Förster 1892-93.
15 | **POŠTANSKA ŠTEDIONICA** Otto Wagner 1903.
16 | **WIENER BANKVEREIN** Neumann i Gotthilf 1909-12.
17 | **ANKER osig. dr.** Alexander Neumann i Ernst Gotthilf 1912-14.
18 | **ESKOMPTNA BANKA DONJE AUSTRIJE** Neumann i Gotthilf 1913-15.
19 | **AUSTRIJSKI KREDITNI ZAVOD ZA TRGOVINU I OBRT** Neumann i Gotthilf 1916-21.

BUDIMPEŠTA

20 | **BUDA ŠTEDIONICA** Miklós Ybl 1860-62.
21 | **KOMERCIJALNA BANKA PEŠTE** Jozsef Hild 1862.
22 | **PRVA NARODNA ŠTEDIONICA U PEŠTI** Miklós Ybl 1866-69.
23 | **PRVO MADARSKO DRUŠTVO ZA OPĆE OSIGURANJE** Layos Frey 1877.
24 | **BURZA** Karoly Benko 1880-90.
25 | **NEW YORK osig. dr.** Hausznann, Korb i Giergl 1891.
26 | **PRVA PEŠTANSKA NARODNA ŠTEDIONICA** Gyozo Czigler 1892.
27 | **AUSTRO-UGARSKA BANKA-PODRUŽNICA** Ignác Alpár 1902.-1905.
28 | **KOMERCIJALNA BANKA PEŠTE** Alpár i Quittner 1905.
29 | **GRESHAM osig. dr.** Quittner i braća Vágo 1907.
30 | **BURZA** Ignác Alpár 1907.
31 | **GRADSKA ŠTEDIONICA (Párisi Udvar)** Henrik Schmahl 1909.
32 | **OPĆA KREDITNA BANKA** Ignác Alpár 1909 -13.
33 | **MAĐARSKA SELJAČKA OSIG. ZADRUGA** Deszo Huttl 1913.
34 | **PRVA PEŠTANSKA NARODNA ŠTEDIONICA** Ignác Alpár 1913 -15.
35 | **ADRIA osig. dr.** Pogany i Tory 1918.

ZAGREB

36 | **PHŠ TRG BANA JELAČIĆA** Grahor i Klein 1871.
37 | **OBĆA ZAGREBAČKA ŠTEDIONICA I ZALAGAONICA** Janko Jambrišak 1876.
38 | **PHŠ RADIĆEVA** Grahor i Klein 1880-82.
39 | **HRVATSKA ESKOMPTNA BANKA** Fellner i Helmer 1898.
40 | **PHŠ ILICA** Josip Vancaš 1898-99.
41 | **HRVATSKO-SLAVONSKA ZEMALJSKA ŠTEDIONICA** VjekoslavBastl 1905-07.
42 | **AUSTRO-UGARSKA BANKA - PODRUŽNICA** Lav Kalda 1906.
43 | **CROATIA osig. dr.** Edo Schön 1909-10.
44 | **SRPSKA BANKA** Baranyai i Benedik 1912-14.
45 | **CENTRALNI ESKOMPTNA I MJENJAČNA BANKA** Dionis Sunko 1920-22.
46 | **SLAVENSKA BANKA** Hugo Ehrlich 1921-23.
47 | **ZAGREBAČKA BURZA**Viktor Kovačić Hugo Ehrlich 1921. -1927.
48 | **TRIGLAV osig. dr.** Dionis Sunko 1922-23.
49 | **GRADSKA ŠTEDIONICA** Ignjat Fischer 1923-31.
50 | **PRVA HRVATSKA OBRTNA BANKA** Hugo Ehrlich 1924-26.
51 | **POLJODJELSKA BANKA** Dionis Sunko 1926-27.

Prilog III: Popis kratica i pojmova

AZW – Architekturzentrum Wien

DAO – Državni arhiv u Osijeku

DARI – Državni arhiv u Rijeci

DAZG – Državni arhiv u Zagrebu

DPUH – Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske

EMABIT – Prvo osiguravajuće društvo u Mađarskoj

FINA – Financijska agencija

GZZSKP – Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode (Grad Zagreb)

HDA – Hrvatski državni arhiv

HNB – Hrvatska narodna banka

HPB – Hrvatska poštanska banka

HAZA - Ugarska banka životnog osiguranja

HAZU – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti

HMA – Hrvatski muzej arhitekture

OAF – osobni arhivski fond

IPU – Institut za povijest umjetnosti

KOZ – Konzervatorski odjel u Zagrebu (Ministarstvo kulture i medija)

MGZ – Muzej Grada Zagreba

MUO – Muzej za umjetnost i obrt

NSK – Nacionalna sveučilišna knjižnica

ÖNB – Privilegierte Österreichische National Bank - Privilegirana austrijska narodna banka

ÖRAG – Österreichische Realitäten-AG, Herrengasse 17, Wien, Österreich, ÖRAG Rechtsschutzversicherungs; AG je osiguravajuće društvo za pravnu zaštitu u udruženju javnih osiguravajućih društava i financijske grupe štedionica sa sjedištem u Düsseldorfu

PHŠ – Prva hrvatska štedionica

RIBA – Royal Institute of British Architects

SDK – Služba društvenog knjigovodstva

Prilog IV: Pojmovnik

alkoven – alkoven (španj. *alcoba*, od arap. *al-qubba*[t]*:*luk, svod), dio sobe u kojem je smješten krevet, obično odvojen balustradom i zastorom. Pojavljuje se već u antici, potom u renesansi te u doba baroka i rokokoa.[730]

bankarstvo - poslovanje koje obuhvaća držanje depozita i pozajmljivanje novca. Organizacija i funkcioniranje bankarstva temelji se na kreditu, a sustav kreditiranja i razvoj bankarstva se prožimaju. Bankari posluju s dugom, svojim i tuđim… Bankovni sustav sastoji se od središnje banke, poslovnih banaka te štednih i drugih financijskih institucija.[731]

banka - (talijanski *banca* < langobardski *panka:* klupa), novčarski zavod, financijska institucija kojoj je glavna djelatnost posredovanje u novčanim i kreditnim poslovima; banka prima novčana sredstva u polog (depozit) i plasira ih u kredite i tzv. novčane investicije, baveći se usto i financijskim uslugama. Depozitni i kreditni poslovi najvažnije su obilježje banke, a ona ih obavlja istodobno i kontinuirano kao svoje temeljne aktivnosti. Banke su najvažnije posredničke financijske institucije i predstavljaju glavninu financijskog sustava svih zemalja. Bankovni je posao »javni interes«, svojevrsna povlastica i monopol, pa se osnivanje i poslovanje banaka uređuje posebnim zakonom, a njime se obično uređuje da druga poduzeća ne mogu u svojem nazivu imati riječ »banka« ili izvedenice od te riječi ako nisu osnovane prema tom zakonu.[732]

blagajnička dvorana - još nazivana šalter dvorana (od njem. *die Schalterhalle*), reprezentativni je prostor komunikacije s klijentima, mjesto obavljanja novčanih i drugih transakcija; na nacrtima se često pronalazi i njemački naziv *Kassensaal,* odnosno dvorana s blagajnama ili *Kassenhof,* unutarnje dvorište s blagajnama.

burza (njemački *Börse;* nizozemski *beurs;* talijanski *borsa*) - trgovačka ustanova, stalno specijalizirano tržište na određenome mjestu u određenoj zgradi u kojoj se po posebnim pravilima i uzancama trguje novcem, devizama, vrijednosnim papirima i određenim tipiziranim, standardiziranim i kategoriziranim robama i uslugama.[733]

---

730 Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=1831. [pristup 18. 3. 2023.]

731 *** 1995: 42-43

732 Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=5713 [pristup 21. 3. 2021.]

733 Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=5713 [pristup 5. 8. 2021.]

cenzura, lat. procjena imetka; u ovom smislu prostori banke u kojima se provode procjene

foyer - franc. *foyer*: ognjište, žarište, naziv za dvoranu ili predvorje u kazališnoj zgradi; obično na prvome katu. U doba kada se gledalište nije grijalo, gledateljstvo se u među činovima okupljalo u tome prostoru oko kamina; *Foyer* je kod zgrada novčarskih institucija pretprostor ureda ravnatelja, predsjednika banke ili štedionice, ili npr. burzovne dvorane.[734]

gremij - (lat. gremium: krilo, okrilje), skup glavara ili vodećih osoba u nekoj instituciji, radno tijelo koje donosi glavne odluke; vijeće, odbor, kolegij[735]

Gründerzeit (njem. utemeljiteljsko doba) označava skup kulturnih fenomena između 1870. i 1883. Odnosi se na razdoblje liberalizma u povijesti i kulturi, a u umjetnosti na historicizam. To je i razdoblje intenzivnog razvitka gradova, naročito u urbanističkom smislu

heterogeni sadržaji – (heterogen (grč. *ἑτερογενής:* različita roda),[736] koji pripadaju različitim kategorijama, područjima, namjenama, funkcijama i korisnicima

heterogena prostorna struktura – raznorodna prostorna struktura, koja sadrži različite prostore u smislu volumena, visine, proporcije i konstrukcije

novčarske institucije - pravne osobe i obrti u čijim poslovnim prostorima su gotov novac i vrijednosti osnovni predmet rada ili kojima je osnovna djelatnost poslovanje s gotovim novcem i vrijednostima ili koji u obavljanju svoje osnovne djelatnosti koriste veće iznose gotova novca i vrijednosti[737]

mjenjačnica - (engl. *bureau de change*), mjesto je zamjene jedne valute za drugu, bez pružanja drugih bankarskih usluga [738]

obranički sud - obranički sudovi su izabrani sudovi, koje čine pismenim sporazumom stranaka određeni pojedinci ili tijelo. Oni presuđuju u sporu, a presuda im ima isti učinak kao da ju je izrekao državni sud.[739]

osiguranje - sustav u kojem osiguravatelj uz naknadu, koja se obično dogovori unaprijed, obećava nadoknaditi osiguraniku ili pružiti usluge osiguraniku u slučaju da određene slučajne pojave rezultiraju gubitcima tijekom određenog razdoblja. Stoga je to metoda

---

[734] Hrvatski leksikon, https://www.hrleksikon.info/definicija/foaje.html [pristup 20. 9. 2020.]
Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=1998 [pristup 20. 9. 2020.]
[735] Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=23306 [pristup 4. 9. 2022.]
[736] Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. [pristup 23.6.2024.]
[737] https://www.zakon.hr/z/784/Zakon-o-za%C5%A1titi-nov%C4%8Darskih-institucija [pristup 07.02.2021.]
[738] https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/bureau-de-change [pristup 19.09.2020.]
[739] *** 1936.b: stupac 996

suočavanja s rizikom. Njegova je primarna funkcija zamijeniti nesigurnost u pogledu ekonomskih troškova događaja koji donose gubitak. Osiguranje se u velikoj mjeri oslanja na zakon velikih brojeva.[740]

osiguravajuća društva - pravne osobe koje se bave osiguranjem, tj. osiguravanjem različitih rizika. Javljaju se kao posrednici na financijskom tržištu koji prikupljaju novčana sredstva prodajom polica osiguranja i različito ih financijski plasiraju. Usmjerena su na dugoročne Izvore sredstava te, uglavnom, obveznice i hipotekarne dugoročne kredite…. Prema predmetu osiguranja, osiguravajuće kompanije dijele se na one koje osiguravaju život i one koje osiguravaju imovinu.[741]

parloir - prostor za primanje posjetitelja, salon (od starofrancuske riječi govoriti, ušla u engleski jezik u srednjem vijeku kao *parlour*, prvotno je značila prostor u samostanu za razgovor s posjetiteljima)[742]

štedionica - novčano-kreditna ustanova koja prikuplja slobodna sredstva od stanovništva i daje zajmove uz naplatu kamate. Bitno im je obilježje da imaju velik broj filijala, a često su povezane i s poštom. Povijest štedionica povezana je s pojavom prvih banaka, a u srednjem vijeku, na području današnje Italije, osnivala su se i posebna dobrotvorna društva koja su u početku odobravala beskamatne pozajmice pučanstvu, potom uz naplatu kamate. Poslije su te ustanove služile kao uzor kod osnivanja štedionica koje su osnivala različita društva, gradovi, a zatim i država.[743]

štednja - suzdržavanje od potrošnje materijalnih dobara ili novca. Provodi se odgađanjem, odnosno ograničavanjem potrošnje na određeno vrijeme, izbjegavanjem beskorisnog ili društveno manje korisnoga trošenja u odnosu prema drugim uporabama. Osobito je raširena novčana štednja, držanjem gotovine ili ulaganjem u štedne ustanove (banke, štedionice, pošte), koje ulagačima izdaju posebne štedne isprave. Gomilanjem sitnih štednih uloga stvaraju se velika novčana sredstva koja se mogu rabiti za ostvarivanje krupnih gospodarskih i drugih društvenih projekata.[744]

trezor (franc. *trésor* < lat. *thesaurus* < grč. *θησαυρός:* riznica), u širem smislu sef, pretinac, riznica ili posebno građena i osigurana prostorija u bankama i sličnim ustanovama,

[740] https://www.britannica.com/topic/insurance [pristup 14.10.2020.]
[741] *** 1995: 635
[742] https://en.wikipedia.org/wiki/Parlour) [pristup 19.09. 2020.]
[743] Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=59904 [pristup 26. 12. 2022.]
[744] Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=59905 [pristup 20. 3. 2021.]

koja služi za čuvanje novca, vrijednosnih papira i drugih dragocjenosti. Najčešće su opremljeni alarmnim uređajima i posebnim bravama koje se otvaraju kombinacijom brojki i slova.[745]

vestibul - prostrano predvorje, najčešće u javnim i reprezentativnim zgradama. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.[746] U tipologiji zgrada novčarskih institucija vestibul povezuje ulaz s blagajničkom dvoranom, a često je ujedno i prostor iz kojeg vodi raskošno stubište u gornji kat s uredima uprave i dvoranom za sjednice.

zgrade novčarskih institucija – namjenski građene zgrade za potrebe poslovanja novčarskih institucija s klijentima

[745] Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=62210 [pristup 20. 9. 2020.]
[746] Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=64410 [pristup 14. 08. 2020.]

Životopis autorice

Azra Suljić (Zagreb, 1970.) diplomirala je na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1995. godine pod mentorstvom prof. dr. sc. M. Obada Šćitarocija. Tijekom studija i nakon diplome radi na Zavodu za urbanizam Arhitektonskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Godine 1998. sa S. Gašparović i K. Šmitom osniva arhitektonski ured ASK atelier u kojem djeluje i danas. Iste godine upisuje i poslijediplomski studij Graditeljsko naslijeđe na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, a 2016. doktorski studij Arhitektura i urbanizam na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu te 2019. brani temu doktorskog rada naziva *Uspostava tipologije zgrada novčarskih institucija u Hrvatskoj na početku 20. stoljeća* pod mentorstvom prof. dr. sc. Karin Šerman. U znanstvenoistraživačkom radu, kao i u stručnoj praksi bavi se temama iz područja povijesti arhitekture te projektima obnove i zaštite kulturnih dobara.

Sudjeluje na više znanstvenih i stručnih konferencija, a koautorica je znanstvenog članka *Monetary Institutions and the Emergence of a New Building Type: Fellner and Helmer's Design for the Croatian Escompte Bank in Zagreb* s mentoricom prof. dr. sc. Karin Šerman, Prostor, 2021. te znanstvenog članka *Mrtvačnica zagrebačkog groblja Mirogoj,* Radovi Instituta za povijest umjetnosti 2022., zajedno s prof dr. sc Draganom Damjanovićem i dr. sc. Marijom Premužić Ančić.

Sudjeluje na nizu arhitektonsko-urbanističkih natječaja. Ističu se nagrađeni radovi: Britanski trg u Zagrebu, 1. nagrada, 1997. (Horvat; Jukić; Suljić; Šmit), Kompleks Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Vlaškoj 38 u Zagrebu, 2. nagrada, prva nije dodijeljena, 1998. (Gašparović; Suljić; Šmit), Pozivni natječaj za idejno rješenje za uređenje i obnovu dvorišta i dvorišnih pročelja Banskih dvora, 2001., (Gašparović; Suljić; Šmit), 1. nagrada, Idejno urbanističko arhitektonsko-krajobrazno rješenja uređenja trga Petra Zoranića u Zadru, pozvani autor, 2. nagrada, 2008. (Pogačić; Premužić; Suljić).